

DAUGAVPILS UNIVERSITĀTE
DAUGAVPILS UNIVERSITY

DAUGAVPILS UNIVERSITĀTES ZINĀTŅU DAĻA
SCIENCE DEPARTMENT OF DAUGAVPILS UNIVERSITY

DAUGAVPILS UNIVERSITĀTES JAUNO ZINĀTNIĒKU ASOCIĀCIJA
DAUGAVPILS UNIVERSITY ASSOCIATION OF YOUNG RESEARCHERS

**DAUGAVPILS UNIVERSITĀTES
54. STARPTAUTISKĀS ZINĀTNISKĀS
KONFERENCES MATERIĀLI**

**PROCEEDINGS OF THE
54th INTERNATIONAL SCIENTIFIC
CONFERENCE OF DAUGAVPILS
UNIVERSITY**

DAUGAVPILS UNIVERSITĀTE
AKADĒMISKAIS APGĀDS „SAULE”
2013

Apstiprināts Daugavpils Universitātes Zinātnes padomes sēdē 2013.gada 21. janvārī, protokols Nr. 1

Zuģicka I. sast. *Daugavpils Universitātes 54.starptautiskās zinātniskās konferences materiāli// Proceedings of the 54th International Scientific Conference of Daugavpils University*. Daugavpils: Daugavpils Universitāte, 2013.

***Daugavpils Universitātes 54. starptautiskās zinātniskās konferences Programmas komiteja/
Programme Committee of Daugavpils University 54th International Scientific conference:***

- Dr., prof. Arvīds Barševskis, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University (Rektors, Programmas komitejas priekšsēdētājs / Rector, Chairman of Programme Committee)
- Dr., asoc.prof. Elīta Jermolajeva, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University (Zinātņu prorektore, priekšsēdētāja vietniece / Vice Rector for Research, Vice Chairman)
- Dr., asoc.prof. Edmunds Tamanis, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University (Zinātņu daļas vadītājs, koordinators / Head of Department of Sciences, coordinator)
- Dr., prof. Ingrīda Šauliene, Šauļu Universitāte (Lietuva) / Siauliai University (Lithuania)
- Dr., prof. Bronūs Maskuļūns, Šauļu Universitāte (Lietuva) / Siauliai University (Lithuania)
- Dr., prof. Enne Koresaare, Tartu Universitāte (Igaunija) / University of Tartu (Estonia)
- Dr., prof. Irina Belobrovceva, Tallinas Universitāte, (Igaunija) / Tallinn University (Estonia)
- Dr., prof. Ulla Harkonena, Joensuu Universitāte (Somija) / Joensuu University (Finland)
- Dr., prof. Małgorzata Susvillo, Varnijas un Mazuru Universitāte Oļštinā (Polija) / University of Warmia and Mazury in Olsztin (Poland)
- Dr., prof. Slavomirs Partickis, Jāņa Pāvila II Ļublinas Katoliskā universitāte (Polija) / The John Paul II Catholic University of Lublin (Poland)
- Dr., prof. Jeļena Tkačenko, Krievijas Zinātņu akadēmija (Krievija) / Russian Academy of Sciences (Russia)
- Dr., prof. Jeļena Vanķeviča, Vitebskas Valsts Tehnoloģiskā universitāte (Baltkrievija) / Vitebsk State University of Technology (Belarus)
- Dr., prof. Berndts Ulrihs Hukers, Fehtas Universitāte (Vācija) / University of Fecht (Germany)
- Dr., prof. Fjodors Fjodorovs, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
- Dr., prof. Aleksandrs Ivanovs, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
- Dr., prof. Vladimirs Meņšikovs, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
- Dr., prof. Valfrīds Paškevičs, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
- Dr., prof. Irēna Saleniece, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
- Dr., asoc.prof. Irēna Kokina, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
- Dr., prof. Aleksandra Šļahova, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
- Dr., prof. Artūrs Škute, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
- Dr., asoc.prof. Edgars Znutiņš, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
- Dr., asoc.prof. Inese Kokina, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University
- Dr., prof. Ēvalds Daugulis, Daugavpils Universitāte / Daugavpils University

***Daugavpils Universitātes 54. starptautiskās zinātniskās konferences Rīcības komiteja/
Organizing Committee of Daugavpils University 54th International Scientific conference:***

Dmitrijs Oļehnovičs, Kristīne Grāvere, Uldis Valainis, Kristīna Aksjuta, Zeltīte Barševska, Jana Butāne, Inese Gaidule, Māris Nitcis, Ludmila Aleksejeva, Arvis Soldāns, Ainars Pankjāns, Henrihs Soms, Juris Soms, Zane Stapkeviča, Daina Švarce, Kristīne Vucāne.

***Daugavpils Universitātes 54.starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājuma
redkolēģija/ Editorial staff of the 54th International scientific conference of Daugavpils
University***

Dr.biol., vad.pētn. Muza Kirjušina (*bioloģija/ biology*)
Dr.biol., doc. Raimonds Cibulskis (*bioloģija/ biology*)
Dr.biol., doc. Pēteris Evarts-Bunders (*bioloģija/ biology*)
Dr.biol., doc. Dāvis Gruberts (*vides zinātnes/ environmental sciences*)
Dr.biol., prof. Artūrs Škute (*vides zinātnes/ environmental sciences*)
Mg.biol., lekt. Angelika Paškeviča (*veselības zinātnes/ healthy sciences*)
Dr.oec, asoc. prof. Elita Jermolajeva (*ekonomika/ economic*)
Dr.oec, vad. pētn. Olga Lavriņenko (*ekonomika/ economic*)
Dr.phys., prof. Antonijs Salītis (*fizika/ physic*)
Dr., phys., prof. Valfrīds Paškevičs (*fizika/ physic*)
Dr.paed., prof. Aleksandra Šlahova (*mākslas zinātnes/ art*)
Mg.art., Mg.paed., pētn. Zeltīte Barševska (*mākslas zinātnes/ art*)
Dr.art., prof. Ēvalds Daugulis (*mākslas zinātnes/ art*)
Dr.paed., asoc. prof. Edgars Znutiņš (*mākslas zinātnes/ art*)
Dr.psych., asoc. prof. Irēna Kokina (*psiholoģija/ psychology*)
Dr.psych., doc. Svetlana Guseva (*psiholoģija/ psychology*)
Dr.psych., doc. Valērijs Dombrovskis (*psiholoģija/ psychology*)
PhD, asoc.prof. Dzintra Iliško (*pedagoģija/ pedagogy*)
PhD, pētn. Ilona Mičule (*pedagoģija/ pedagogy*)
Dr.paed., prof. Ilga Salīte (*pedagoģija/ pedagogy*)
Dr.psych., vad. pētn. Valērijs Makarevičs (*pedagoģija/ pedagogy*)
Dr.paed., vad. pētn. Mārīte Kravale-Pauliņa (*pedagoģija/ pedagogy*)
Dr.paed., vad. pētn. Eridiāna Oļehnoviča (*pedagoģija/ pedagogy*)
Dr.paed., pētn. Rudīte Grabovska (*pedagoģija/ pedagogy*)
Dr.sc.soc., prof. Vladimirs Meņšikovs (*socioloģija/ sociology*)
Dr.jur., prof. Vitolds Zahars (*tiesību zinātnes/ law*)
Dr.philol., prof. Vilma Šaudiņa (*filoloģija/ philology*)
Dr.philol., asoc.prof. Elīna Vasiļjeva (*filoloģija/ philology*)
Dr.philol., asoc.prof. Anna Stankeviča (*filoloģija/ philology*)
Mg.philol., lekt. Sergejs Poļanskis (*filoloģija/ philology*)
Dr.philol., doc. Inta Vingre (*filoloģija/ philology*)
Mg.philol., lekt. Natalja Minova (*filoloģija/ philology*)
Dr.hist, prof. Aleksandrs Ivanovs (*vēsture/ history*)

Atbildīgais par izdevumu/ Responsible for the Edition:

Inese Zuģicka (inese.zugicka@du.lv)

ISBN 978-9984-14-613-3

©Daugavpils Universitāte, 2013
© Daugavpils Universitātes Jauno zinātnieku asociācija, 2013

Daugavpils Universitātē docētāju un studējošo zinātniskās konferences notiek kopš 1958. gada. Konferencēm ir starpdisciplinārs raksturs un tajās piedalās gan studējošie, gan docētāji, gan arī ievērojami zinātnieki no dažādām pasaules valstīm. Daugavpils Universitātes 54. starptautiskās zinātniskās konferences pētījumu tematika bija ļoti plaša – eksaktās, humanitārās, izglītības, mākslas un sociālo zinātņu jomās.

Zinātnisko rakstu krājumā *Daugavpils Universitātes 54. starptautiskās zinātniskās konferences materiāli = Proceedings of the 54th International Scientific Conference of Daugavpils University* apkopoti 2012.gada 18. –20.aprīlī konferencē prezentētie materiāli.

The annual scientific conferences at Daugavpils University have been organized since 1958. The themes of research presented at the conferences cover all spheres of life. Due to the facts that the conference was of interdisciplinary character and that its participants were students and outstanding scientists from different countries, the subjects of scientific investigations were very varied – in the domains of exact sciences, the humanities, education, art and social sciences.

The results of scientific investigations presented during the conference are collected in the collection of scientific articles *Proceedings of the 54th International Scientific Conference of Daugavpils University*.

SATURS / CONTENTS

DABASZINĀTNES / NATURAL SCIENCES

BIOLOĢIJA / BIOLOGY

<i>Irina Krallish, Svetlana Gonta, Ludmila Savenkova, Elena Kirilova</i>	NEW BENZANTHRONE BASED FLUORESCENT DYES FOR DETERMINATION OF THE INTRACELLULAR STORAGE COMPOUNDS IN YEAST <i>SACCHAROMYCES CEREVISIAE</i>	13
<i>Zane Metla, Julia Halimona, Liga Jankevica</i>	PRELIMINARY STUDY OF BACTERIAL COMMUNITIES WITHIN THE MIDGUT OF PINE-TREE LAPPET MOTH (<i>DENDROLIMUS PINI</i>) AND THEIR ASSOCIATIONS WITH ENVIRONMENTAL MICROFLORA	20
<i>Sanita Romule, Inese Kokina, Edvīns Miklaševičs, Dace Bērziņa, Karīna Aksenoka, Dace Rudzīte, Elvīra Lavrīnoviča, Kristīne Grāve</i>	PHENOTYPICAL AND MOLECULAR CHARACTERIZATION OF <i>STAPHYLOCOCCUS AUREUS</i> STRAINS	27
<i>Dace Smiltiņa, Andris Bāliņš, Ziedonis Grīslis</i>	POLYMORPHISM OF THE β – LACTOGLOBULIN (LGB) ALLELES A AND B IN THE DAIRY CATTLE POPULATION OF LATVIA	34
<i>Maija Štokmane, Voldemārs Spugģis, Inese Cera</i>	SPIDER (ARACHNIDA: ARANEAE) SPECIES RICHNESS, COMMUNITY STRUCTURE AND ECOLOGICAL FACTORS INFLUENCING SPIDER DIVERSITY IN THE CALCAREOUS FENS OF LATVIA	45
<i>Agnese Žukova</i>	CHANGES IN THE COMMUNITIES OF GROUND BEETLES (COLEOPTERA: CARABIDAE) DEPENDING ON VEGETATION STRUCTURE IN CALCAREOUS FENS OF MARITIME LOWLAND	56

VIDES ZINĀTNES / ENVIRONMENTAL SCIENCES

<i>Anda Isoda - Krasovska</i>	VEĢETĀCIJAS TESPISKĀ STRUKTŪRA UN FLORISTISKĀ DAUDZVEIDĪBA UŽĀVAS PELEKAJĀS KĀPĀS	71
<i>Vija Frīda</i>	DUBUPĪTES HIDROĶĪMISKAIS UN HIDROBIOLOĢISKAIS RAKSTUROJUMS	79
<i>Lauma Krišāne, Dana Prižavoite</i>	LAUKSAIMNIECĪBAS ZEMJU AIZAUGŠANA UN TĀS IETEKMĒJOŠIE FAKTORI VIDZEMES AUGSTIENĒ	87
<i>Jelena Litvinceva, Mihails Pupiņš</i>	INFORMĀCIJAS EKSPOZĪCIJAS VEIDI ATSEVIŠĶOS BALTIJAS JŪRAS REĢIONA ZOODĀRZOS	95
<i>Sandra Zeimule, Ieva Grudziņa, Aija Ceriņa, Anete Liepiņa</i>	PALEOLIMNOLOĢISKIE PĒTĪJUMI RĀZNAS EZERA AIZAUGUŠĀ ZOSNĀSGALA LĪČA NOGULUMOS	100
<i>Andris Ziemeļis, Lāsma Puriņa, Andis Ozoliņš</i>	A NEW QUANTITATIVE METHOD FOR COLLECTING HIGH NUMBER OF TARDIGRADA EGGS	112

VESELĪBAS ZINĀTNES / HEALTH SCIENCES

- Līga Antoneviča,
Kristīne Ušacka,
Irēna Kuņicka* PUSAUDŽU UN JAUNIEŠU PLAUŠU VITĀLĀS KAPACITĀTES UN ELPAS
AIZTURES RĀDĪTĀJU IZPĒTE VESELĪGA DZĪVESVEIDA VEICINĀŠANAS
KONTEKSTĀ 119
- Irēna Kaminska,
Anna Mihailova,
Anda Bernāne,
Svetlana
Stalīdzāne, Irina
Kazaķeviča* FIZISKĀ AKTIVITĀTE UN TĀS SAISTĪBA AR VESELĪBU VEICINOŠĀS
FIZISKĀS SAGATAVOTĪBAS RĀDĪTĀJIEM STUDĒJOŠIEM JAUNIEŠIEM 123

FIZIKA / PHYSICS

- Velga Akmene,
Ēriks Sļedevskis,
Vjačeslavs
Gerbreders, Inese
Kokina* STUDY OF OPTICAL PROPERTIES OF FLAX (*Linum usitatissimum* L.) CALLI 130
- Marina Krasovska,
Irēna Mihailova,
Vjačeslavs
Gerbreders* THIN FILMS CHALCOGENIDE AS-SE-S GLASSES 137
- Irēna Mihailova,
Vjačeslavs
Gerbreders, Ēriks
Sļedevskis,
Edmunds Tamanis* VARA INDIJA DISELENĪDA PLĀNO KĀRTIŅU IEGŪŠANA UN IZPĒTE 148
- Oksana Shiman* EXCIMER LASER AND ELECTRON BEAM IRRADIATION EFFECTS IN
Sb₄₀Se₆₀ THIN FILMS 154

SOCIĀLĀS ZINĀTNES / SOCIAL SCIENCES

EKONOMIKA / ECONOMY

<i>Valda Bratka, Artūrs Praulīšs</i>	PAMATLĪDZEKĻU ATRAŽOŠANA DAŽĀDAS SPECIALIZĀCIJAS LAUKU SAIMNIECĪBĀS LATGALĒ	159
<i>Anīta Kokarēviča</i>	SABIEDRĪBAS VESELĪBU IETEKMĒJOŠO FAKTORU IZVĒRTĒJUMS: SALĪDZINOŠĀ ANALĪZE	167
<i>Zofia Koloszko- Chomentowska</i>	THE ROLE OF HUMAN CAPITAL IN SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE	175
<i>Jānis Kudiņš</i>	INOVĀCIJU NOZĪME VALSTS ATTĪSTĪBĀ	180
<i>Jekaterīna Kuzminova</i>	UZŅĒMUMU IZDZĪVOŠANA: DAŽU PĒTĪJUMU LIECĪBAS	188
<i>Edgars Letinskis, Andris Ozols, Elena Ozola</i>	LATVIAN BUSINESS INCUBATORS IN THE TRIPLE HELIX MODEL OF UNIVERSITY-INDUSTRY-GOVERNMENT RELATION	197
<i>Jeļena Lonska, Vera Boroņenko</i>	JAUNĀIS EKONOMIKAS ZINĀTNES SKATS UZ TERITORIJAS ATTĪSTĪTĪBU UN TĀ PIEMĒROŠANA LATVIJAI	203
<i>Алина Охотина</i>	К ВОПРОСУ О ПОСТРОЕНИИ ИНТЕГРАЛЬНОГО ИНДИКАТОРА ИНВЕСТИЦИОННОГО КЛИМАТА РЕГИОНА	212
<i>Viesturs Stūrainis, Guntars Vanags, Marija Stūrainie</i>	DZĪVĪBAS APDROŠINĀŠANAS ATTĪSTĪBAS AKTUALITĀTE LATVIJĀ EIROPAS VALSTU KONTEKSTĀ	229
<i>Viktorija Šipilova</i>	INOVĀCIJAS IZVĒRTĒJUMS TAUTSAIMNIECĪBAS NOZARĒS EKONOMISKĀS LEJUPSLĪDES LAIKĀ	221
<i>Eduards Vanags</i>	INTERNATIONAL LABOUR MIGRATION AND REMITTANCES: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS	239
<i>Galina Yasheva</i>	CLUSTER SURVEY IN THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF BELARUS	249

SOCIOLOGIJA/ SOCIOLOGY

<i>Jānis Buholcs</i>	KAM IR UN KAM NAV: INDIVIDU SAVIENOJUMU SKAITA NEVIENLĪDZĪBA TIEŠSAISTES SOCIĀLO TĪKLU PORTĀLĀ	258
<i>Ивija Razgale, Inguna Ziemane</i>	SOCIĀLPEDAGOĢISKĀ KOMPETENCE DARBĀ AR JAUNĪEŠIEM DEVIANTAS UZVEDĪBAS GADĪJUMOS	269
<i>Елена Шаплавская, Ирина Плотка</i>	ИССЛЕДОВАНИЕ ЖИЗНЕСТОЙКОСТИ В КОНТЕКСТЕ СОЦИАЛЬНОЙ ЭКОЛОГИИ: ПОИСК СМЫСЛОЖИЗНЕННЫХ ОРИЕНТАЦИЙ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ	277

TIESĪBU ZINĀTNE / LAW

<i>Aleksandr Bajkov</i>	ДЕНЬГИ И ДЕНЕЖНЫЕ ОБЯЗАТЕЛЬСТВА: ОПЫТ КОМПЛЕКСНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ПРАВОВОЙ ПРИРОДЫ	283
<i>Sana Baumanė</i>	SAISTĪBU PIESPIEDU IZPILDES BRĪDINĀJUMA KĀRTĪBĀ PROBLEMĀTIKA	301
<i>Kitija Bite</i>	DIENESTA TIESISKO ATTIECĪBU IZBEIGŠANĀS PROBLEMĀTIKA	307
<i>Inese Boluža</i>	UZ SABIEDRĪBU VĒRSTA POLICIJAS DARBA PROBLĒMAS LATVIJĀ	316
<i>Jānis Bramanis</i>	BŪVNICĪBAS TIESĪBAS KĀ PATSTĀVĪGAS TIESĪBAS	324
<i>Marija Černoštana</i>	FINANŠU INSTRUMENTU TIESISKĀ REGULĒJUMA PROBLĒMAS LATVIJĀ	331
<i>Sławomir Chomonic</i>	TRANSFORMATION OF HIGH SCHOOL EDUCATION AFTER POLISH ACCESSION TO THE EUROPEAN UNION	338
<i>Małgorzata Czuryk</i>	GOVERNORS AS BODIES EXERTING CONTROL AND SUPERVISION OVER LOCAL SELF-GOVERNMENT UNITS' ACTIVITY IN POLAND	343
<i>Katarzyna Dunaj</i>	THE PRINCIPLE OF PARLIAMENTARY BICAMERALISM IN POLAND	353
<i>Tengizs Džibuti</i>	SABIEDRĪBAS UN INDIVIDU TIESĪBAS UZ INFORMACIJU CELU SATIKSMES JOMA	361
<i>Baiba Hercmane</i>	PSIHISKO SLIMĪBU SAASINĀŠANĀS NOZIEDZĪGA NODARĪJUMA REZULTĀTĀ: JURIDISKĀS SEKAS KRIMINĀLTIESĪBĀS	368
<i>Nikolajs Jefimovs</i>	MEDIĀCIJAS UN ŠĶĪRĒJTIESA: KOPĪGAIS UN ATŠĶIRĪGAIS	373
<i>Laila Jurcēna</i>	LATVIJAS REPUBLIKAS SATVERSMES 84. PANTĀ IETVERTĀS TIESNEŠA NEATKARĪBAS GARANTIJAS	385
<i>Ļubova Kovaļa</i>	IZVAIRĪŠANĀS NO NODOKĻU UN TIEM PIELĪDZINĀTO MAKSĀJUMU NOMAKSAS SUBJEKTĪVĀ PUSE	391
<i>Anatolijs Kriviņš</i>	KORUPCIJAS NOVERSANAS PRINCIPI, METODES UN PANEMIENI MUSDIENU LATVIJĀ	397
<i>Inga Kudeikina</i>	INDIVĪDU TIESISKĀS SOCIALIZĀCIJAS PROBLĒMAS KOPĪPAŠNIEKU TIESISKAJĀS ATTIECĪBĀS	405
<i>Aleksejs Lapsa</i>	PREVENTĪVĀ RAKSTURA PIESPIEDU LĪDZEKĻU LEĢITIMĒŠANAS PROBLĒMAS	413
<i>Gatis Litvins</i>	OMBUDA STATUSA UN KOMPETENCES STIPRINĀŠANA	420

<i>Jurijs Mašošins, Lilija Žuromska</i>	ZEMES ĪPAŠUMA REFORMAS AKTUALITĀTES	428
<i>Aleksandrs Matvejevs</i>	POLICIJAS TAKTIKA – JĒDZIENS UN PRINCIPI	435
<i>Daina Ose</i>	PIERĀDĪJUMA JĒDZIENA IZPRATNE CIVILPROCESĀ	443
<i>Rihards Poļaks</i>	EITANĀZIJAS VEIDU UN FORMU IETEKME UZ NODARĪJUMA JURIDISKO KVALFIKĀCIJU LATVIJĀ UN TĀ SEKAS	449
<i>Krzysztof Prokop</i>	THE PROCEDURE FOR APPOINTING THE COUNCIL OF MINISTERS IN POLAND	456
<i>Veronika Sajadova</i>	MOLOTOVA – RIBENTROPA PAKTS UN TĀ IETEKME UZ LATVIJAS VALSTS SUVERENITĀTI	462
<i>Edvīns Šincāns</i>	NEKUSTAMĀ ĪPAŠUMA ATKĀRTOTĀS ATSAVINĀŠANAS PROBLEMĀTIKA	472
<i>Agata Skorek, Paweł Włodkowiec</i>	EU CHARTER OF FUNDAMENTAL RIGHTS IN THE NEW ROLE – A FEW REFLECTIONS ON THE GROUNDS OF RECENT JUDGMENTS OF EU COURT OF JUSTICE AFTER THE LISBON TREATY	487
<i>Elmārs Šnevelis</i>	NEPILNĪBAS CEĻU SATIKSMES LIKUMĀ UN TO NOVĒRŠANAS ĪPATNĪBAS	496
<i>Alla Spale</i>	TIESĪBU NORMAS ATZĪŠANA PAR SPĒKĀ NEESOŠU: SATVERSMES TIESAS PRAKSE	502
<i>Jānis Teivāns- Treinovskis</i>	LATVIJAS JUVENĀLĀS JUSTĪCIJAS VAIBSTI	509
<i>Татьяна Телегина</i>	МЕСТО ПРАВОВОГО ИНСТИТУТА КОММЕРЧЕСКОЙ ТАЙНЫ В СИСТЕМЕ ЧАСТНОГО ПРАВА	514
<i>Igors Trofimovs</i>	KRIMINĀLPOLICIJAS ATTĪSTĪBAS TENDENCES UN PERSPEKTĪVAS	520
<i>Aelita Zīle</i>	MOLOTOVA – RIBENTROPA PAKTS UN TĀ IETEKME UZ LATVIJAS VALSTS SUVERENITĀTI	534
<i>Vita Zukule</i>	SABIEDRISKĀS DROŠĪBAS PIESPIEDU LĪDZEKĻU IEVIEŠANAS UN PIEMĒROŠANAS PROBLĒMAS UN PERSPEKTĪVAS	541

PEDAGOĢIJA / PEDAGOGY

<i>Ludmila Babajeva</i>	FOLK HIGH SCHOOL EDUCATION IN LATVIA	546
<i>Anna Bagieńska</i>	RECENT TRENDS IN EUROPEAN HIGHER EDUCATION	553
<i>Iveta Balode</i>	TŪRISMA UZŅĒMĒJDARBĪBAS VADĪTĀJA KOMPETENCES IZPRATNE INOVATĪVAS IZGLĪTĪBAS PARADIGMĀ	563
<i>Māra Bernande</i>	JAUNIEŠU MĒRĶTIECĪBAS VEIDOŠANĀS DZĪVESDARBĪBĀ SKOLĀ STRUKTURĀLAIS MODELIS	572
<i>Ingrīda Bolgzda, Eridiāna Oļehnoviča</i>	METODOLOĢISKĀS PIEEJAS DOKTORANTU PĒTNIECISKAJĀ DARBĪBĀ	585
<i>Zoja Bruġe, Ivans Jānis Mihailovs, Juris Zīvarts</i>	TIESĪBAS UZ TAISNĪGU VĒRTĒJUMU	593
<i>Elvīra Krastiņa, Elga Dreļinga</i>	INTEGRĒTIE MĀCĪBU PROJEKTI STUDENTU RADOŠUMA ATTĪSTĪBAI	601
<i>Aina Kucina</i>	PIRMSSKOLAS SKOLOTĀJS: NO IEGŪTĀM ZINĀŠANĀM UZ PROFESIONĀLĀM KOMPETENCĒM	609
<i>Liene Kvedere</i>	LATVIJAS 9.KLAŠU SKOLĒNU UZSKATI PAR MATEMĀTIKU UN MATEMĀTIĶIEM	615
<i>Ināra Laizāne</i>	EKOLOĢISKĀS IZGLĪTOŠANAS UN APZIŅAS VEIDOŠANAS PROBLĒMAS	621
<i>Antra Randoha</i>	PIRMSSKOLĒNA INTELEKTUĀLO SPĒJU PILNVEIDOŠANĀS IESPĒJAS VIZUĀLAJĀ MĀKSLĀ	631
<i>Vadim Rouk</i>	YURI LOTMAN'S IDEAS TO IMPROVE TEACHING AT SCHOOL „EDUCATING THE SOUL“	639
<i>Aļesja Šapkova</i>	MATEMĀTIKAS SKOLOTĀJU UZSKATI PAR MATEMĀTIKU: TEORĒTISKĀ ANALĪZE	645
<i>Iļona Tila</i>	„C” LĪMEŅA KLASES SKOLĒNU AR GARĪGĀS ATTĪSTĪBAS TRAUCĒJUMIEM SAVSTARPĒJĀS SASKARSMES ĪPATNĪBAS	651

PSIHOLOĢIJA / PSYCHOLOGY

<i>Solveiga Blumberga</i>	STUDENTU UZTVERTĀS AUGSTSKOLU DOCĒTĀJU EPISTĒMISKĀS AUTORITĀTES SATURA SAISTĪBA AR STUDENTU UN AUGSTSKOLU ABSOLVENTU SOCIĀLI DEMOGRĀFISKIEM RĀDĪTĀJIEM	658
<i>Aija Dudkina, Dace Gaigale</i>	EMOCIONĀLĀ DARBA SKALAS UN EMOCIONĀLĀ IZSĪKUMA RĀDĪTĀJU ATŠĶIRĪBAS IEKŠĒJO UN ĀRĒJO KLIENTU APKALPOJOŠIEM DARBINIEKIEM	667
<i>Jūlija Graba</i>	GENDERIDENTITĀTES ATŠĶIRĪBAS DAŽĀDAS SEKSUĀLĀS ORIENTĀCIJAS VĪRIEŠIEM	675

<i>Наталья Мухеева</i>	ДИНАМИКА РАЗВИТИЯ ПОНЯТИЯ «РИСК» В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ И ЕГО МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЙ ДИСКУРС	682
<i>Inese Muzikante, Viktorija Perepjolkina, Viesturs Reņģe, Ivars Austers</i>	AUTOVADĪTĀJU UZVEDĪBAS APTAUJAS ADAPTĀCIJA LATVIJĀ	696
<i>Viktorija Perepjolkina, Viesturs Reņģe</i>	PERSONĪBAS IEZĪMJU SAISTĪBA AR APMIERINĀTĪBU AR DZĪVI, LAIMES IZJŪTU, VISPĀRĒJO PAŠVĒRTĒJUMU UN STRESA LĪMENI: LATVIJAS PERSONĪBAS APTAUJAS KRITERIĀLĀS VALIDITĀTES PĀRBAUDE	702
<i>Jeļena Šaplavska, Irina Plotka</i>	DZĪVES IZTURĪBAS UN UZVEDĪBAS KOPING - STRATĒGIJAS SAKARĪBU PĒTĪJUMS POLICIJAS KOLEDŽAS STUDENTIEM	708

HUMANITĀRĀS ZINĀTNES / HUMANITARY SCIENCES

VALODNIECĪBA, LITERATŪRZINĀTNE / LINGUISTICS, LITERARY STUDIES

<i>Kristīne Kuņicka</i>	MĒBEĻU NOSAUKUMI DAUGAVPILS POĻU VALODĀ: PAAUDŽU ASPEKTS	717
<i>Диана Рубене</i>	СЕМАНТИКА ЛЕКСЕМ НЕНАВИСТЬ И НЕНАВИДЕТЬ (NIENAWIŚĆ I NIENAWIDZIĆ) В РОМАНЕ ЯНУША ЛЕОНА ВИШНЕВСКОГО «БИКИНИ»	725
<i>Инара Кудрявская</i>	ВИЛЬНИУС В РОМАНЕ Г. КАНОВИЧА «ПАРК ЗАБЫТЫХ ЕВРЕЕВ»	732
<i>Людмила Ластовк</i>	СПЕЦИФИКА ВНУТРЕННЕЙ ФОРМЫ СЛОВА В НАЗВАНИЯХ СКАЗОК А. САКСЕ И ИХ ПЕРЕВОДАХ НА РУССКИЙ И АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫКИ	739
<i>Лариса Сафронова</i>	ПРОСТРАНСТВО И ВРЕМЯ В СБОРНИКЕ Л. ДОБЫЧИНА «ВСТРЕЧИ С ЛИЗ»	746
<i>Светлана Велигура</i>	ЧЕСТЕРТОН: «ОРТОДОКСИЯ» – ПРИКЛЮЧЕНИЯ В ПОГОНЕ ЗА ОЧЕВИДНЫМ	755
<i>Evīta Badīna</i>	THE CATEGORY OF TIME IN DETECTIVE FICTION	761
<i>Kristīna Govorkova</i>	PRESENT PERFECT AS A REPRESENTATION OF PERFECT ASPECT	768
<i>Ize Oļehnoviča</i>	EXTENDED PHRASEOLOGICAL METAPHOR AND DUAL ACTUALIZATION OF IDIOMS IN BRITISH AND LATVIAN NEWSPAPERS	774
<i>Jelena Semeņeca</i>	IMAGE OF ARTIST IN ARTHUR MACHEN'S NOVEL THE HILL OF DREAMS	782
<i>Jeļena Tretjakova</i>	ON SOME ASPECTS OF TERMINOLOGY THEORY	789
<i>Sergejs Usevičs</i>	CHARACTERISTIC FEATURES OF POLITICIANS' SPEECHES	796
<i>Jolanta Ūzuliņa</i>	AESTHETIC CHRISTIANITY OF OSCAR WILDE	801
<i>Natālija Dainoviča</i>	ZUM JUGENDROMAN „ANNE DORA HAGEN“ VON ELSA BERNEWITZ	809
<i>Françoise Laubépin</i>	L'ÉVALUATION QUALITATIVE	816
<i>Sergejs Poļanskis</i>	L'INFLUENCE DE L'ŒUVRE DE FERNANDO ARRABAL SUR LA LITTÉRATURE MONDIALE	822

VĒSTURE, KULTŪRVĒSTURE / HISTORY, HISTORY OF CULTURE

<i>Svetlana Beketova</i>	MUTVĀRDU VĒSTURES AVOTU LIECĪBAS PAR DIENVIDAUSTRUMU LATVIJAS PAREIZTICĪGO RELIĢISKO DZĪVI LATVIJĀ 1940.-80.-JOS GADOS: KVALITATĪVO UN KVANTĪTATĪVO PĒTĪJUMU ASPEKTI	829
<i>Aleksandrs Cvetkovs</i>	DAUGAVPILS PĒCKARA ATJAUNOŠANA 1944.-1945.G. IZPILDKOMITEJAS PROTOKOLU SPOGULĪ	837
<i>Ilmārs Dirveiks</i>	VĀRKAVAS MUIŽAS PILS ARHITEKTŪRA	845
<i>Jevgeņijs Seļionovs</i>	KARADARBĪBA DAUGAVPILĪ 1941.GADA	854
<i>Dīāna Stalidzāne</i>	DAUGAVPILS VECTICĪBNIKI: INDIVIDUĀLĀS RELIĢISKĀS IZVĒLES SOVJETIZĀCIJAS APSTĀKĻOS	862
<i>Zane Stapkeviča</i>	SISTĒMAS "SKOLA-MUZEJS-SKOLA" ĪSTENOŠANA: SITUATĪVS SKATĪJUMS	869

MĀKSLA / ART

<i>Eglē Aleknaitē</i>	CHANGING MEANINGS OF FOLK INSTRUMENTS IN FOLK MUSIC REVIVALS: WHY MEMBERS OF LITHUANIAN FOLKLORE ENSEMBLES DO NOT LIKE SKUDUČIAI?	877
<i>Jekaterina Kuļikova, Tatjana Dvorecka</i>	LATVIEŠU KOMONISTU KLASIĶU KLAVIERMŪZIKAS STILA IEZĪMES	883
<i>Santa Jančevska</i>	KOMIKSS KĀ VIENS NO ATTĒLOŠANAS VEIDIEM MŪSDIENU MĀKSLĀ	893
<i>Juris Liepkalns, Zeltīte Barševska</i>	PERFORMANCE LATVIJĀ	902
<i>Ieva Lorence, Zeltīte Barševska</i>	LATVIJAS MONĒTU DIZAINS (1992-2011)	910
<i>Iva Skulte, Aiga Dzalbe, Mairita Folkmane</i>	VARDA VIZUALITĀTE: MAKSLA UN VALODA	919
<i>Juris Stūrainis</i>	INFOGRAFIKA KĀ LĪDZEKLIS PILSONISKĀS LĪDZDALĪBAS VEICINĀŠANAI	931

DABASZINĀTNES / NATURAL SCIENCES

BIOLOĢIJA / BIOLOGY

Irina Krallish, University of Latvia, Latvia

Svetlana Gonta, University of Latvia, Latvia

Ludmila Savenkova, University of Latvia, Latvia

Elena Kirilova, Daugavpils University, Latvia

NEW BENZANTHRONE BASED FLUORESCENT DYES FOR DETERMINATION OF THE INTRACELLULAR STORAGE COMPOUNDS IN YEAST *SACCHAROMYCES CEREVISIAE*

Abstract

The effect of oxidative stress induced by different aeration level during yeast cells growth and ethanol induced oxidative stress were studied using as model yeast *Saccharomyces cerevisiae*. During inducible ethanol oxidative stress samples were taken to study the intracellular level of trehalose, NADH and ROS generation. A markedly increased trehalose, NADH and ROS level after ethanol induced oxidative stress was observed. The increased ROS generation in ethanol stressed yeast cells shows the role of oxidative stress in ethanol toxicity in yeast. The positive correlation between ROS and trehalose level in ethanol stressed cells support the protective role of trehalose in oxidative stress conditions generated by the ethanol. For determination of intracellular trehalose content and ROS generation the commercial fluorescent probes and novel benzanthrone amino derivatives with bright fluorescence in the spectral region from green to red were used. Possible use of these new fluorescent probes for the preliminary screening test for determination of different intracellular components was discussed.

Keywords: *Saccharomyces cerevisiae*, trehalose, fluorescent dyes, ethanol induced oxidative stress

Introduction

Fluorescent dyestuffs are nowadays growing in popularity in many fields of science and spheres of human life. They are applicable in medicine, analytical chemistry and biology (microbiology, biotechnology, molecular biology) mostly for the labeling of biological objects. Benzanthrone dyes are well known as organic luminophores that emit in the spectral region from green to red, depending from structure (Kirilova 2008: 645). Many benzanthrone aminoderivates are strongly fluorescent with high extinction coefficient, high thermo and photo stability and low cytotoxicity therefore they are widely used as a lipophilic fluorescent probes for the labeling of biological objects in biochemical and medicinal investigations (Carlini 1982: 59). In this study several new N,N-substituted amidine derivatives (Kirilova 2008: 645) were used for the determination of trehalose - one of the intracellular storage compounds in yeast *S. cerevisiae*, accumulated in dependence from the cultivation conditions and environmental stress influence.

In spite of being a final product of anaerobic fermentation of sugars by yeast in high concentration ethanol is able to induce oxidative stress in yeasts associated with ethanol toxicity and ability to induce stress responses. Ethanol toxicity is associated by suppressing the biosynthesis of different macromolecules, denaturing of the cytoplasmic proteins, reduction in the activity of glycolytic enzymes, disturbance in the ions and metabolites transport across cellular membrane and alteration in the membrane's lipid composition (Saharan 2010: 300). Ethanol also increases the reactive oxygen species (ROS) production in mitochondria (Kitagaki 2007: 2935). All these factors in general resulted in decrease of cells viability and lead to the cell death.

In response to ethanol induced oxidative stress yeast cells have developed appropriate mechanisms to deal with stress induced damages. The non-reducing disaccharide trehalose is one of the main defense mechanisms against different stress conditions – heat shock, dehydration, toxic chemicals, nutrient starvation and oxidative stress (Pereira 2003: 120; Elbein 2003: 17). Trehalose stabilizes membranes and native proteins, suppresses the aggregation of denatured proteins, and lowers the level of lipid peroxidation during dehydrations (Jain 2009: 24; Pereira 2003: 120). Trehalose was shown not to be essential in the acquisition of tolerance to H₂O₂ stress, but its presence was important for cells viability under water stress conditions such as heat and alcoholic stresses (Pereira 2001: 11). Role of trehalose under the alcoholic stress is well studied but there is not much information about the trehalose role in ethanol induced oxidative stress in yeast cells. Trehalose is not accumulated markedly under sorbitol or ethanol stresses (Li 2009: 778; Kanwal 2011: 633), opposite, studies about trehalose positive influence on yeast ethanol tolerance were performed by several authors (Pereira 2001: 1; Benaroudj 2001: 24261; Saharan 2010: 300). Therefore, the present study was undertaken to investigate the correlation between changes of intracellular ROS level, intrinsic NADH autofluorescence which both are the parameters of intracellular redox state and trehalose level in ethanol stressed *S. cerevisiae* what could be important in understanding of ethanol toxicity and cellular response mechanisms in yeast cells. The ability to use of novel benzanthrone aminoderivatives as a marker for determination of intracellular trehalose level during the ethanol induced oxidative stress also was under present study.

Materials and methods

Microorganism and culture conditions: Yeast strain *Saccharomyces cerevisiae* L-1 was maintained at 4°C on YPG agar (2% glucose, 1% yeast extract, 2% agar). Cells maintained on slants of YPG agar were used as inoculums (1% v/v) for liquid cultures (initial optical density at 600 nm 0,07-0,09). Flasks experiments were carried out in 750 ml capacity

Erlenmeyer flasks at 30° C and 190 rpm on a rotary shaker. Aeration level was decreased by increasing the culture volume per flask - CVF (Krallish 2006: 369).

Fluorescent dyes used in study: Several newly synthesized on benzanthrone base fluorescent dyes - 3-piperidinobenzanthrone (P8), 3-N-(N',N'-dimethylbenzamidino) benzanthrone (AM1) and 3-N-(N',N'-dimethylacetamidino) benzanthrone (AM2) were used for trehalose content determination in *S. cerevisiae* cell extracts. All fluorescent dyes were dissolved in ethanol. A stock solutions of P8, AM2 (0,6 mM) and AM1 (1 mM) were used for trehalose determination in TCA yeast cells extract in reaction mixture with fluorescent dyes final concentration of 7,2 µmol/ml, 6 µmol/ml and 9,8 µmol/ml respectively in total volume of reaction mixture 3,0 ml.

Ethanol induced oxidative stress conditions: To observe the ethanol toxicity and cellular response mechanisms, the ethanol were added to the stationary growth phase attained yeast culture to make the final concentration 10% (v/v) in Erlenmeyer flasks. Yeast incubation was continued during two hours at 30° C and 190 rpm, aliquots for analyses were withdrawn after appropriate duration and obtained results of analysis were compared with control cells.

Measurement of intracellular oxidation level: Intracellular ROS was detected with the oxidant-sensitive probe 2',7' - dichlorofluorescein according to Pereira (Pereira 2001: 11) method with some modifications. A fresh 5 mM stock solution of 2',7' - dichlorofluorescein dissolved in ethanol was added to cell culture (to a final concentration of 10 mM) and after 15 min of incubation for probe uptake the fluorescence intensity was measured using Fluoromax-3 (USA) spectrofluorimeter set at an excitation wavelength of 504 nm and an emission wavelength of 524 nm. After that the cells suspension was sedimented at 10 000 rpm for 10 minutes and the fluorescence of supernatant was repeatedly measured at the same excitation and emission wavelengths. The results were expressed as a difference between fluorescence intensity of cells suspension and supernatant.

Analytical methods: Intracellular trehalose content was determined by measuring the glucose content in yeast cells deliberated during extraction with 1M TCA and subsequent measurement by anthron method (Trevelyan 1956: 23). Intracellular NADH content was determined according to autofluorescence intensity measured in twice washed with phosphosaline (PSB) buffer (pH=7,4) cells suspension using Fluoromax-3 (USA) spectrofluorimeter set at an excitation wavelength of 352 nm and an emission wavelength of 456 nm.

Reproducibility of results: Experiments were generally performed at least in triplicate with consistent, highly reproducible results; the standard deviations obtained were $\leq 10\%$. The mean values from replicate experiments are presented in this study.

Results and discussion

For determination of ethanol induced oxidative stress influence on yeast metabolism 10% (v/v) of ethanol was added to cells suspension in growth medium and incubation was continued during two hours under the same aeration conditions. Aliquots for analyses were withdrawn after appropriate duration and results of analysis were compared with control cells incubated without ethanol additions. The results obtained are presented in Table 1.

Under physiological conditions (0 min of incubation), NADH autofluorescence intensity, ROS level and trehalose content in yeast cells are mostly dependent from the aeration level. ROS production in general is controlled by the combined activities of various anti-oxidants present in the yeast (Saharan 2010: 300). Therefore, ethanol induced oxidative stress in yeast cells resulted in the remarkable increase in free radicals formation, NADH autofluorescence intensity, especially during first 60 min, and 2-3 times higher intracellular trehalose content in all variants of aeration. The obtained data supports the effective use of NADH autofluorescence and oxidant-sensitive probe 2',7'- dichlorofluorescein for determination of intracellular oxidation level in yeast cells.

Table 1. Changes in the intracellular component level in *S. cerevisiae* cells during two hours of incubation under ethanol induced oxidative stress conditions

Aeration (ml medium/ml flask)	Trehalose, $\mu\text{g}/\text{mg}$ CDW			NADH, $\mu\text{g}/\text{mg}$ CDW			ROS, Δ cps 524 nm/mg CDW		
	0 min	60 min	120 min	0 min	60 min	120 min	0 min	60 min	120 min
25/750	56,2	137,7	176,1	1,97	3,45	1,66	133556	376484	513830
50/750	63,7	147,7	174,8	1,57	2,78	2,83	66352	327097	442355
100/750	88,0	137,5	196,8	1,33	2,35	2,79	89028	488733	606392

Among several studied novel benzanthrone aminoderivates with sensitive fluorescence, low cytotoxicity and high photo stability (Kirilova 2008: 645) three of them P8, AM1 and AM2 were selected for trehalose determination in TCA extracts from yeast cells because of their higher emission intensity compared to other controlled fluorescent dyes (Fig. 1).

These fluorescent dyes also were used for calibration of trehalose concentration in system contained 0-30 $\mu\text{g}/\text{ml}$ of trehalose and 6-9 μM of separate fluorescent dye in PSB pH=7,4 total volume 3,0 ml. P8 and AM2 showed the decrease, but AM1 increase of

fluorescence intensity in system trehalose/fluorescent dye with high correlation coefficients: 0,9488, 0,9842 and 0,9900 correspondingly in controlled reaction mixture with pure trehalose.

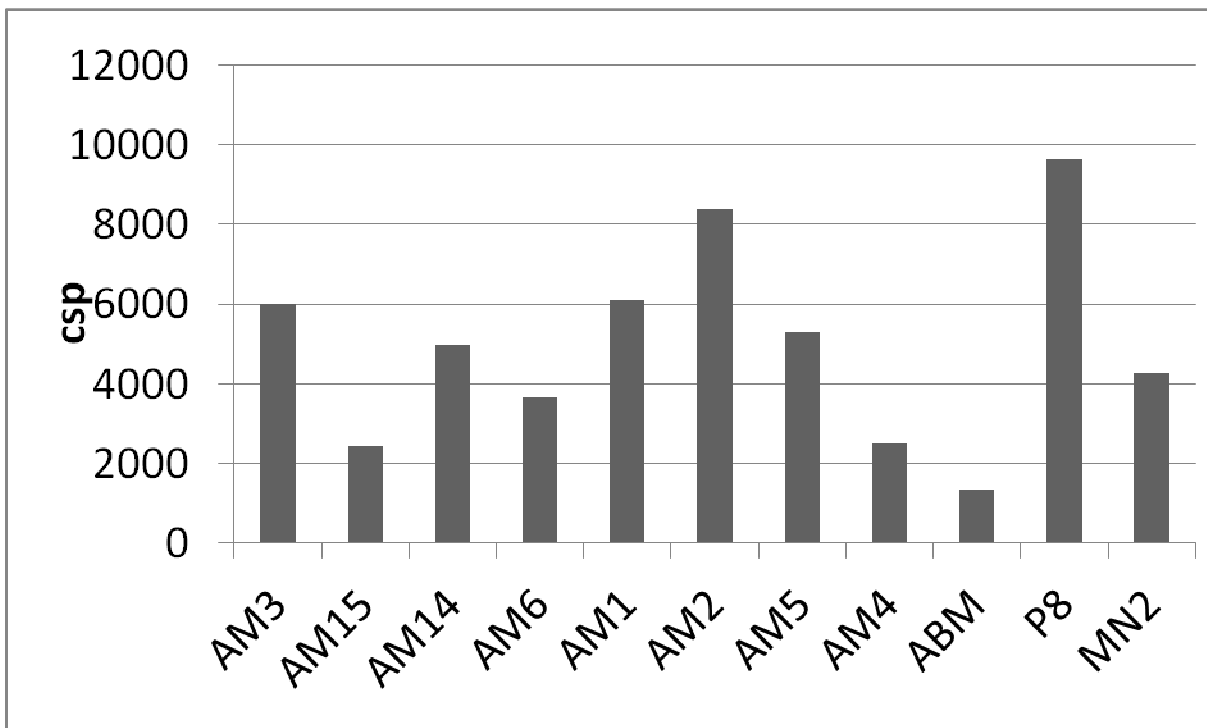

Figure 1. Fluorescence emission intensity of different fluorescent dyes (4,0-7,8 μ mol / ml) in PSB buffer (pH=7,4).

In spite of high correlation coefficients in a system with pure trehalose, only P8 was suitable for detection of trehalose content in TCA extracts from yeast cells and obtained results were very close to those detected with anthrone method (Table 2).

Table 2. Trehalose content after two hours of incubation under ethanol induced oxidative stress conditions determined by anthrone and fluorescence spectroscopy

CVF	Trehalose, μ g/mg CDW			
	anthron	P8	AM1	AM2
25/750	176,1	177,2	195,3	148,5
50/750	174,8	172,5	161,2	199,1
100/750	196,8	189,8	147,8	193,2

To evaluate the role of trehalose and oxidative stress in the ethanol induced oxidative stress experiments, a correlation among oxidative stress markers (ROS), intracellular NADH content and trehalose content was carried out (Table 3).

Positive correlation obtained between trehaloze and ROS level in stressed cells suggest important role of trehalose in the protection of yeast cells from oxidation during ethanol stress conditions. It is known that ROS can affect the synthesis of trehalose (Saharan

2010: 300) therefore the increased trehalose intracellular content was due to the cellular response on oxidative stress conditions.

Table 3. Correlation among oxidative stress parameters in *S. cerevisiae*

Parameters	Correlation coeff. (r^2)
Trehalose vs NADH	+ 0,9042
Trehalose vs ROS	+0,9469
ROS vs NADH	+ 0,8786

NADH also responsible for intracellular redox state is positive related to ROS level what can be explained by ROS inhibition of mitochondrial respiratory activity and NADH oxidation through mitochondrial respiratory chain. Thus, the ethanol induced oxidative stress resulted in trehalose increased synthesis and changes in cellular redox state in yeast *S. cerevisiae*. **Conclusion**

The present study evaluated applicability of three newly synthesized on benzanthrone base fluorescent probes - 3-piperidinobenzanthrone (P8), 3-N-(N',N'-dimethylbenzamidino) benzanthrone (AM1) and 3-N-(N',N'-dimethylacetamidino) benzanthrone (AM2) for trehalose content determination under normal and ethanol stressed growth conditions in *S. cerevisiae* cell TCA extracts. Among them only P8 was suitable for detection of trehalose content in TCA extracts. Together with NADH (autofluorescence of yeast cells) and ROS determination with specific oxidant-sensitive probe 2',7'- dichlorofluorescein, used fluorescent probes can provide an effective approach to the study of differences between normal and ethanol stressed cells in intracellular redox state and accumulation of reserve compound. Such fluorescent analysis has a great potential as the preliminary screening tests of the microorganism's cell functional and biochemical state compared to time consuming chemical analysis.

Bibliography

- Benaroudj, N., Lee, D.H., Goldberg, A.I. (2001) Trehalose Accumulation during Cellular Stress Protect cells and Cellular proteins from Damage by Oxygen Radicals. *J Biol Chem.* 276: 24261-24267.
- Carlini, F., Paffoni, C., Boffa, G. (1982) New daylight fluorescent pigments. *Dyes Pigm.* 3: 59-69.
- Elbein, A.D., Pan, Y.T., Pastuszak, I., Carolli, D. (2003) New insight on trehalose: A multifunctional molecule. *Glycobiol.*, 13: 17-21.
- Jain, N.K., Roy, I. (2009) Effect of trehalose on protein structure. *Protein Sci.* 18: 24-36.
- Kitagaki, H., Araki, Y., Funato, K., Shimoi, H. (2007) Ethanol induced death in yeast exhibits features of apoptosis mediated by mitochondrial fission pathway. *FEBS Lett.*, 581: 2935-2942.

- Kirilova, E., Kalnina, I., Kirilov, G., Meirovics, I. (2008) Spectroscopic study of benzanthrone 3-N- derivatives as new hydrophobic fluorescent probes for biomolecules. *Journal of Fluorescence*. 18: 645-648.
- Kirilova, E.M., Belyakov, S.V., Kalnina, I (2009) Synthesis and Study of N,N-Substituted 3-Amidinobenzanthrones. In: Vayssilov G., Nikolova R., ed *Topics in Chemistry and material Science*. Sofia, eds., Heron Press. 3: 19-28.
- Kanwal, S., Sarahan, R.K., Mahmood, A., Sharma, S.C. (2011) Effect of Reserve carbohydrates on Oxidative Stress in Yeast *Saccharomyces cerevisiae*. *Curr Research J Biol Sci*. 3, Nr. 6: 633-636.
- Krallish, I., Gonta, S., Savenkova, L. (2009) Effect of Iron and aeration on superoxide dicmutase and catalase activity of PHB-producing *Azotobacter chroococcum*. *Process Biochem*. 44: 369-372.
- Li, L., Ye, Y., Pan, L., Zhu, Y., Zheng, S., Lin, Y. (2009) The induction of trehalose and glycerol in *Saccharomyces cerevisiae* in response to various stresses. *Biochem and Biophys Res Comm*. 387: 778-783.
- Pereira, M.D., Eleutherio, A.D., Panek, A.D. (2001) Acquisition of tolerance against oxidative damage in *Saccharomyces cerevisiae*. *BMC Microbiology*. 1:11-20.
- Pereira, E.C., Panek, E.J., Eleutherio, A.D. (2003) Protection against oxidation during dehydration of yeast. *Cell Stress Chaperones*. 8: 120-124.
- Saharan, R.L., Sharma, S.C. (2010) Correlation Studies of Trehalose with Oxidative Stress in Ethanol Stressed Yeast *Pachysolen tannophylus*. *Curr Research J Biol Sci*. 2, Nr.5: 300-305.
- Trevelyan, W.E., Harrison, J.S. (1956) Studies on yeast metabolism 7. Yeast carbohydrate fraction. Separation from nucleic acid, analysis and behavior during anaerobic fermentation. *Biochem J*. 63: 23-33.

Zane Metla, University of Latvia, University of Daugavpils, Latvia

Julia Halimona, University of Latvia, Latvia

Liga Jankevica, University of Latvia, Latvia

PRELIMINARY STUDY OF BACTERIAL COMMUNITIES WITHIN THE MIDGUT OF PINE-TREE LAPPET MOTH (*DENDROLIMUS PINI*) AND THEIR ASSOCIATIONS WITH ENVIRONMENTAL MICROFLORA

Abstract

The pine-tree lappet moth (*Dendrolimus pini*) is a common and widespread species in all Europe. According to the data of The National Forest Service, pine-tree lappet moth (*Dendrolimus pini*) population's proliferation was registered near Riga starting from 2010.

Midgut microflora of insects reflects the health of its host. The microbial composition depends on different biotic and abiotic factors whose changes can cause the development of pathogenic microorganisms and also affect its susceptibility to entomopathogenic microorganisms.

The aim of the study was to acquire preliminary data on midgut microflora of significant forest pests and evaluate the effect of environmental bacteria on midgut bacteria communities. Two different experiments were conducted – isolation and identification of midgut microflora and isolation of bacteria found on the surface of insects and pine needles.

The results showed that bacterial community of *D. pini* was relatively simple – it consisted of six different bacteria species. *It was observed, that two midgut bacteria geni matched with those obtained from insect and pine needle surface.*

Key words: *pine-tree lappet moth, bacterial community, gut microflora, entomopathogenic microorganisms*

Introduction

According to the the data of The National Forest Service, pine-tree lappet moth (*Dendrolimus pini*) population's increase was registered near Riga starting from 2010. The pine tree lappeth moth *Dendrolimus pini* L. (Lepidoptera: Lasiocampidae) is a monophagous insect that feeds on Scots pine (*Pinus sylvestris* L.). Pest outbreaks can cause damage to pine stands, which might result in dieback and tree mortality. *D. pini* moths emerge from pupae in midsummer. Adult females are larger then males, usually they do not fly before they mate. Females ovoposit about 200 eggs on average (Воронцов 1962: 63). Embryonation process takes 16-25 days. This process occurs in early September. At first, larvae feed on the margin of the needles and later, they consume entire needles (Sierpinska 1998: 131). Depending on weather conditions in late autumn, the larvae stop feeding and move down to overwinter in soil and litter. In early spring larvae climb back up to the trees and continue to feed till May-June when they start to pupate (Ozols 1985: 120).

There is a lack of information about the importance of parasites, predators and entomopathogenic organisms. Several investigation have been done and results suggest that

natural regulation of pest population density depends on stage of the outbreak and location (Sierpinska 1998: 131). The role of disease organisms in low density populations is less explored, which explain the lack of information about natural gut microflora of this insect species (Elkinton, Burand, 2007: 283). Digestive tract of insects contains complex biota that impacts insect physiology – development, growth, pathogenesis and environmental adaptation of host insect. Like other natural enemies, insect pathogens can exert considerable control of target populations. Many entomopathogens are specific to certain species or groups of insect pests and some have the potential to provide long-term control (Lacey et al. 2001: 231).

The aim of the study was to acquire preliminary data of midgut microflora of significant forest pests and try to evaluate the effect of environmental bacteria on midgut bacterial communities.

Materials and methods

D. pini larvae were obtained as a third-instar larvae from natural habitats in Garkalne's district, were reared on sterile food branches in sterile isolators with a 16:8h photoperiod at 25⁰C.

Before the experiment larvae were left for starvation period of 24h for clearing, to insure that obtained midgut samples will not contain any plant material. Third-instar larvae were surface sterilised for 5 sec in 95% ethanol prior to dissection. Midgut bacteria were isolated from insects by dissecting midguts. They were collected, placed in 1.5ml eppendorfs with sterile saline solution and homogenized. 0.1 ml of serial from 5-fold dilutions of the homogenate was spread over triplicated LB agar at neutral pH and was incubated at 30⁰C for 5 days.

Colonies were counted after 5 days and the number of bacteria colony forming units (cfu) per larva was calculated. The isolation of pure strains were classified based on morphological parameters – selecting colonies with different color or shape, margins and texture. Morphology of bacteria was examined using visual investigation and light microscopy, and necessary biochemical reactions. To determine systematic possession, BBL Crystal Identification system was applied (Becton, Dickinson and company 2005: 1).

In order to obtain environmental data, we choose to test bacterial microflora of pine needles and insect surface. Total bacterial populations on external surfaces were estimated by putting insect individuals and pine needles in LB media for 24h, and after that 0.1 ml of serial from 5-fold dilutions of the homogenate were spread over triplicated LB agar at neutral pH and were incubated at 30⁰C for 5 days (Frankenhuyzen et al. 2010: 125). Determination of the number of colony performing units (cfu), isolation and identification of bacteria species was done as described previously.

Results

The data about changes of amount of microorganisms were obtained during first 48 h. There were differences in the amount of microorganisms after first 24 h in. However, after 48 h the differences between samples were more significant. In order to compare results from culture dependant method, the number of colonies performing units (cfu) was calculated. Bacterial community of *D. pini* midgut contained $3.45 \pm 1.05 \times 10^7$ bacterial units/ml after 48 h of incubation, but after five days of incubation – 3645.2 ± 1003.71 cfu. Results showed the same trend as in first experiment, the number of microorganisms differs among samples (Table 1).

Natural bacterial microflora of *D. pini* consisted of a small association of six species (Table 2). Species from Actinobacteria, Firmicutes, Gamma-proteobacteria Alpha-proteobacteria and Beta-proteobacteria class were identified.

Table 1. Average amount of microorganisms in pine-tree lappet moth (*D. pini*) larvae midgut after 5 days of incubation

Nr.	Number of bacteria, cfu per larvae		
		Interval of confidence (95%)	
1.*	364	+93.3	-45.3
2.	3545	+24.7	-19.7
3.	1136	+46.9	-31.5
4.*	227	+126.1	-49.3
5.*	227	+126.1	-49.3
6.	3409	+25.2	-20.1
7.*	318	+101.5	-46.7
8.	2727	+28.5	-22.1
9.	7409	+16.5	-14.2
10.*	136	+177.2	-49.2
Average:	3645.2 ± 1003.71		

Samples that weren't used in further investigations because the results differed by one power

Table 2. Relative distribution of bacteria species in pine tree-lappet moth (*D. pini*) larval midgut microflora.

Identified bacteria species	Relative distribution, %
<i>Serratia marcescens</i>	5.98
<i>Sphingomonas paucimobilis</i>	0.40
<i>Burkholderia cepacia</i>	3,26
<i>Corynebacterium aquaticum</i>	89.86
<i>Bacillus brevis</i>	0.09
<i>Pseudomonas fluorescens</i>	0.34
<i>Stenotrophomonas maltophilia</i>	0.09

The most abundant bacterial species was *Corynebacterium aquaticum* – 89.86%, other bacterial species were isolated in relatively small amount. We identified *Serratia marcescens* which might act as an entomopathogen (Garczynskis et al. 2007: 280).

In order to assess the influence of environmental factors on gut flora, larval and pine needles surface microflora was explored. The communities were similar in membership at the species level, but the structure was different (Table 3). Pine-tree lappet moth larval surface microflora was dominated by Gamma-proteobacteria. Surface of pine needles microflora was slightly different and it was dominated by the members of Gamma-proteobacteria and Actinobacteria classes (Table 4). Five different bacterial species were isolated, but there were two bacterial species, which were dominant in all samples: *Corynebacterium aquaticum* – 47.44% and *Acinetobacter lwoffii* – 41.11%.

Table 3. Relative distribution of bacteria species from pine-tree lappet moth (*D. pini*) larval surface microflora.

Identified bacteria species	Relative distribution, %
<i>Serratia marcescens</i>	35.38
<i>Corynebacterium aquaticum</i>	0.79
<i>Pseudomonas fluorescens</i>	60.84
<i>Yersinia pseudotuberculosis</i>	1.80

Table 4. Relative distribution of bacteria species from pine-tree lappet moth (*D. pini*) larval food base – pine needles microflora.

Identified bacteria species	Relative distribution, %
<i>Corynebacterium aquaticum</i>	47.44
<i>Acinetobacter lwoffii</i>	41,11
<i>Micrococcus luteus</i>	0.19
<i>Pseudomonas sp.</i>	0.09
<i>Streptococcus constellatus</i>	0.91

Discussion

Insects, infected with entomopathogens, often manifest characteristic symptoms and signs of disease (Lacey 1996: 2). It's not the case in all situations so it's important to understand what might be the most important pathogens. That is why microscopy remains the most efficient technique for processing samples, collected in field (Elkinton 2007: 284) and is a source of data about pathogen prevalence in insects population (Steinkraus 2007: 268). Colony counts indicated that there are differences between each sample, which makes it hard to draw general conclusions about the development of microorganisms in insects intestine. Similar investigation was performed by authors' collective (Frankenhuzen et al. 2010: 127) and they observed the same tendency.

Culturable bacterial and fungal species were isolated from the guts of 10 pine tree lappet moths larvae. The results demonstrated that the microbial diversity of the pine-tree lappet moth was relatively simple. Results from other experiments, performed in other countries, showed similar and comparable data (Borderick et al. 2004: 295; Robinson et al. 2010: 203).

Species richness and species evenness are two essential parameters for defining community structure and diversity (Liu et al. 1997: 4516). We explored community structure and robustness of pine tree lappet moth midgut microorganisms and found out that it is similar to that of the other insects already characterized but also there were differences. *Enterobacter* sp., which is one of the most important bacteria in other Lepidoptera species (Lighthart 1968: 1896; Robinson et al. 2010: 206) weren't discovered. However, K. Frankenhuzen (2010: 126) also was not able to isolate this bacteria from Lepidoptera midgut.

There have been several investigations in order to evaluate the effect of ingested plant material on midgut microflora structure (Barbeta et al. 2007: 1222; Staudacher et al. 2011: 346). In our investigation, were used the same experimental conditions as during isolation of midgut microflora bacteria from larvae and the surface of larvae or pine needles. Thus, it was

possible to isolate only those bacterial species, that are able to grow in larval intestine. There are important differences between bacterial association structure and content of larval and pine needle surface, but they both influence each other and midgut microflora of larvae (Staudacher et al. 2011: 346). Our experiment confirmed that Actinobacteria class bacteria is commonly found on leaves' surface (Park et al. 2007: 399). Investigation of K. Frankenhuzen (Frankenhuzen et al. 2010: 126) shows that insects external surface is dominated by *Staphylococcus* sp. and *Enterococcus* sp. bacteria, but at the same time many authors indicated that *Enterococcus* sp. is one of the basic bacterial species in insects intestine (Broderick et al. 2004: 296; Allen et al. 2009: 112). Investigation showed that there were two bacterial species, which are common for pine needles and insect surface – *Pseudomonas* sp. and *Serratia marcescens*. Gamma-proteobacteria group bacteria are mostly isolated from soil, plant material and animal intestines (Broderick et al. 2004: 298; Park et al. 2007: 398).

Molecular methods provide powerful adjuncts to the culture-dependent techniques. These methods help to identify uncultured organisms and are more precise (Robinson et al. 2010: 201; Weibing et al. 2010: 202). Further studies are necessary to analyse midgut microflora by using molecular methods and compare results.

We concluded that:

1. Natural bacterial microflora of *D. pini* consisted of a small association of six species. The most abundant bacterial species was *Corynebacterium aquaticum* – 89.86%, other bacterial species were isolated in relatively small amount.
2. The communities of larval and pine needles surface microflora were similar to the natural gut microflora in membership at the species level, but the structure was different.
3. Further studies are necessary to analyse midgut microflora by using molecular methods and compare results with culture-dependant methods.

Bibliography

- Allen, K. H., Cloud-Hansen, K. A., Wolinski, J. M., Guan, C., Greene, S., Lu, S., Boeyink, M., Broderick, N. A., Raffa, K.F., Handelsman, J. (2009) Resident microbiota of the gypsy moth midgut harbors antibiotic resistance determinants. *DNA and Cell Biology*. 28, 3: 109–117.
- Barbeta, B. L., Marshall, A. T., Gillion, A. D., Craik, D.J., Anderson, M. A. (2007) Plant cyclotides disrupt epithelial cells in the midgut of lepidopteran larvae. <http://www.pnas.org/cgi/doi/10.1073/pnas.0710338104> [16.05.2012.].
- Becton, Dickinson and company. (2005) BD BBL CrystalTM Identification Systems Enteric/Nonfermenter ID Kit. Maryland, America, 51 pp.
- Broderick, N. A., Goodman, R. M., Handelsman, J. (2004) Census of the bacterial community of the gypsy moth larval midgut by using culturing and culture – independent methods. *Applied and Environmental Microbiology*. 70, 1: 293–300.

- Elkinton, J. S., Burand, J. (2007) Assessing impact of naturally occurring pathogens of forest insects. – In: Lacey L.A., Haya H. K. (Eds.), Field Manual of Techniques in: Invertebrate Pathology. University of California: Springer. Pp. 283–296.
- Frankenhuyzen, K., Liu, Y., Tonon, A. (2010) Interactions between *Bacillus thuringiensis* subs. *kurstaki* HD-1 and midgut bacteria in larvae of gypsy moth and spruce budworm. *Journal of Invertebrate Pathology*. 103, 124–131.
- Garczynskis, S. F., Siegel, J. P. (2007). Bacteria. – In: Lacey L.A., Haya H. K. (Eds.). Field Manual of Techniques in Invertebrate Pathology. University of California: Springer, 175–197.
- Lacey, L.A., Frutos, R., Kaya, H.K., Vail, S. (2001) Insect pathogens as biological agents: do they have a future? *Biological Control*. 21, 230-248.
- Lighthart, B. (1988) Some changes in gut bacterial flora of field-grown *Peridorma saucia* (*Lepidoptera: Noctuidae*), when brought into the laboratory. *Applied and Environmental Microbiology*. 54,7: 1896–1898.
- Liu, W.S., Marsh, L. T., Cheng H., Forney L. Y. (1997) Characterization of microbial diversity by determining terminal restriction fragment length polymorphisms of genes encoding 16S rRNA. *Applied and Environmental Microbiology*. 63, 11: 4516–4522.
- Ozols, G. (1985) Priedes un egles dendrofāģie kukaiņi Latvijas mežos. Rīga: „Zinātne”, 206 lpp.
- Park, D-S., Oh, H. W., Jeong, W.J., Kim, H., Park, H-Y., Bae, K. S. (2007) A culture-based study of the bacterial communities within the guts of nine longicorn beetle and their exo-enzymes producing properties for degrading xylan and pectin. *The Journal of Microbiology*. 45, 5: 394-401.
- Robinson, C. J., Schloss, P., Ramos, Y., Handelsman, J. (2009) Robustness of bacterial community in the cabbage white butterfly larval midgut. *Microbial Ecology*. 59, 199–211.
- Sierpinska, A. (1998) Towards an Integrated Management of *Dendrolimus pini* L. Proceedings: population dynamics, impact, and integrated management of forest defoliating insects. USDA Forest Service General Technical Report NE-247. 129-142.
- Staudacher, K., Wallinger, C., Schallhart, N., Traugott, M. (2011) Detecting ingested plant DNA in soil-living insect larvae. *Soil Biology & Biochemistry*. 43, 346-350.
- Steinkrauss, D. C. (2007) Documentation of naturally occurring pathogens and their impact in agroecosystems. – In: Lacey L.A., Haya H. K. (Eds.). Field Manual of Techniques in Invertebrate Pathology. University of California: Springer. Pp. 267–281.
- Weibing, S., Ryan, S., Jian-Zhong, S., Joshua, S. Y. (2010) Molecular approaches to study the insect gut symbiotic microbiota at the ‘omics’ age. *Insect Science*. 17, 199–219.
- Воронцов, А. И. (1962) Лесная энтомология. Москва: Высшая школа, 348 с.

Sanita Romule, Riga Eastern Clinical University Hospital "Gailezers", Latvia

Inese Kokina, University of Daugavpils, Latvia

Edvīns Miklaševičs, Pauls Stradins Clinical University Hospital, Latvia

Dace Bērziņa, Pauls Stradins Clinical University Hospital, Latvia

Karīna Aksenoka, Pauls Stradins Clinical University Hospital, Latvia

Dace Rudzīte, Riga Eastern Clinical University Hospital "Gailezers", Latvia

Elvīra Lavrinoviča, Riga Eastern Clinical University Hospital "Gailezers", Latvia

Kristīne Grāve, Institute of Food Safety, Animal Health and Environment BIOR, Latvia

PHENOTYPICAL AND MOLECULAR CHARACTERIZATION OF *STAPHYLOCOCCUS AUREUS* STRAINS

Abstract

Staphylococcus aureus can be a normal part of human microflora; however in certain conditions it can cause serious diseases. Main treatment method against *S. aureus* is antimicrobial therapy. Comprehensive and unsubstantiated use of antibacterial agents causes selection of resistant bacterial strains. Methicillin-resistant *S. aureus* (MRSA) is one of the most common hospital acquired (HA-) and society acquired (SA-) antibiotic resistant microorganisms.

SA-MRSA strains are characterized by special factor of pathogenicity – PVL toxin. 51 *S. aureus* isolates obtained from Riga Eastern Clinical University Hospital (RECUH) “Gailezers” were used in this study. After antimicrobial sensitivity test and molecular verification of all isolates, using Multiplex PCR method, 21 MRSA isolates identified. *spa* typing, SCC*mec* type identification and MLST performed for selected isolates.

Study results shows, that analysed MRSA strains belong to well characterized ST 368-MRSA-II (t3563 and t4571) – hospital type of methicillin-resistant *S. aureus*. Also, toxin producing genes PVL, TST, *hlg*, and *hlg-v* identified. PVL toxin, which is typical for SA-MRSA strains, was not detected. Genes encoding γ -toxins or haemolysin genes (*hlg* and *hlgv*) were identified in all *S. aureus* isolates, but toxic shock toxin encoding gene (TST) was identified in 2 *S. aureus* isolates.

Keywords: *Staphylococcus aureus*, *mecA*, MRSA, MSSA

Introduction

Staphylococcus aureus is main human pathogen, causing blood, respiratory tract and skin bacteriological infections. Due to the wide use of antibiotics against *S. aureus*, bacteria develop resistance mechanisms against many types of antimicrobial agents which were effective before some decades (DeLeo & Chambers 2009). One of the most known pathogen, rapidly developing resistance, is methicillin-resistant *S. aureus* (MRSA), which became a persistent problem in many health care institutions and society (Frank et al. 2009). It is important to identify hospital acquired (HA-) and society acquired (SA-) MRSA strains, since their virulence factors and control strategies significantly differs. Antimicrobial sensitivity, chromosomal background, presence of Panton-Valentine leukocidin encoding genes and

typical SCC_{mec} types helps to differentiate SA-MRSA and HI-MRSA strains (Malachowa & DeLeo 2010).

Timely and correct identification of SA- and HA-MRSA strains is an important factor for termination of disease distribution and prevention. Following hypothesis was built: a part of hospital MRSA strains are SA-MRSA. In order to examine it, *Staphylococcus aureus* isolates obtained from RECUH “Gailezers” patient clinical samples were studied.

Material and methods

S. aureus strains collected from RECUH “Gailezers” stationed patient clinical samples for the time period of July 2010 till February 2011 were used. In total 51 isolate were tested using phenotypical and molecular methods. Strains were isolated from bronchi, urine, wounds, blood, nasal cavity and ulcers.

***Staphylococcus aureus* cultures and phenotypical analysis**

All isolates were grown on 5% CNA agar (BD™), mannitol salt agar (BD™) and cromID agar (bioMerieux) and incubated 24-48 hours in 36 °C ± 1 °C.

Smears for non-typical *S. aureus* colonies were analysed according to Gram method. Belonging to *S. aureus* species is tested using plasma coagulation test (BD™).

In order to identify antimicrobial sensitivity of isolates, from 24 h fresh *S. aureus* colonies grown on 5% CAN agar suspensions in physiological liquid were prepared (bacterial cloudiness corresponding to 0.5 McFarland standard) and plated on Mueller-Hinton agar (BD™). Selected antibiotic discs (Oxacillin (OX), Cefoxitin (FOX), Gentamicin (GN), Ciprofloxacin (CIP), Sulphamethoprim (SXT), Clindamycin (CC), Erythromycin (E), Nitrofurantion (NIT), Vancomycin (VA), FusidinAcid (FUC), Oxoid. Kirby-Bauer disc diffusion method according to CLSI standart was used. Antimicrobial sensitivity by dilution were identified using CLSIM 100-S16 supplement (M100-A17, 2007) and commercial system according to CLSI M7-A7 standard tables.

Diameters of poor bacterial growth zone were measured including disc diameters. Results were interpreted according to instructions of manufacturer (Oxoid).

***MRSA* molecular verification**

Bacterial suspensions for all isolates (51) was prepared diluting one pure *S. aureus* colony in 200 µl of physiological liquid. PCR total volume was 25 µl and contained 1x Taq polymerase buffer, 3 mM MgCl₂, dNTP mix (0.4 mM each), em 81 and em 82 primers (0.02 µM each), 1 U/µl Taq polymerase (Fermentas) and 1 µl of bacterial suspension. PCR performed using following conditions: initial denaturation 94° C 5 min and following 40 cycles of 94° C 30 s, 55° C 30 s and 72° C for 1 min. Final elongation step – 72° C 10 min.

Amplification products were analysed in 1.5% TBE-agarose gel (120 V, 90 mA, 40 min). Primer sequences and result interpretation according to (Doebbeling, 1994).

Identification of toxin genes of *S. aureus* isolates

All isolates were tested for toxin encoding genes *luk-PV*, *tst*, *hlg* and *hlg-v*, using PCR. Microorganism suspension was prepared as described earlier. PCR total volume was 25 µl and contained 1x Taq polymerase buffer, 1.5 mM MgCl₂, dNTP mix (0.4 mM each), primers specific for each toxin gene (0.02 µM each), 1 U/µl Taq polymerase (Fermentas) and 1 µl of bacterial suspension. PCR performed using following conditions: initial denaturation 94° C 5 min and following 40 cycles of 94° C 30 s, 50° C 30 s and 72° C for 30 s. Final elongation step – 72° C 10 min. Amplification products were analysed in 1.5% TBE-agarose gel (120 V, 90 mA, 40 min). Primer sequences and result interpretation according to (Dinges et al.2000:21-28).

Identification of SCCmec type

SCCmec type was identified by amplification of eight different SCCmec locuses and *mecA* gene for all verified MRSA isolates (21). Microorganism suspension was prepared as described earlier. PCR total volume was 50 µl and contained 1x Taq polymerase buffer, 3 mM MgCl₂, dNTP mix (0.2 mM each), em95/em96; em99/em100; em105/em106; em108/em109 primers (0.04 µM each), em101/em102, em107; em 110/em 111 primers (0.08 µM each), 1.25 U/µl Taq polymerase (Fermentas) and 1 µl of bacterial suspension. PCR performed using following conditions: initial denaturation 94° C 5 min and following 40 cycles of 94° C 30 s, 50° C 30 s and 72° C for 3 min. Final elongation step – 72° C 10 min. Amplification products were analysed in 1.5% TBE-agarose gel (120 V, 90 mA, 40 min). Primer sequences and result interpretation according to (Doebbeling, 1994).

Spa typing

For 5 MRSA isolates PCR amplification of *spa* gene was performed. PCR products obtained were purified and sequenced.

Microorganism suspension was prepared as described earlier. PCR total volume was 50 µl and contained 1x Taq polymerase buffer containing 25 mM MgCl₂, dNTP mix (0.4 mM each), em163/em164 primers (0.02 µM each), 1.25 U/µl Taq polymerase (Fermentas) and 2 µl of bacterial suspension. PCR performed using following conditions: initial denaturation 94° C 5 min and following 40 cycles of 94° C 45 s, 57° C 45 s and 72° C for 90 s. Final elongation step – 72° C 10 min. Amplification products were analysed in 1.5% TBE-agarose gel (120 V, 90 mA, 40 min). Primer sequences and result interpretation according to (Shopsin et al. 1999).

Multilocus sequence typing MLST

MLST was performed for 2 MRSA isolates. Initially seven *S. aureus* housekeeping genes – *arcC*, *aroE*, *glpF*, *gmk*, *pta*, *tpi* and *yqiL* were amplified. PCR products were purified and sequenced. Obtained sequences were compared with sequences available in SeqNet database, sequence types (ST) were identified.

Microorganism suspension was prepared as described earlier. PCR total volume was 50 µl and contained 1x Taq polymerase buffer, 3 mM MgCl₂, dNTP mix (0.2 mM each), primers, specific for housekeeping genes (0.02 µM each), 1.25 U/µl Taq polymerase (Fermentas) and 2 µl of bacterial suspension. PCR performed using following conditions: initial denaturation 94° C 5 min and following 40 cycles of 94° C 30 s, 53° C 1 min and 72° C for 1 min. Final elongation step – 72° C 10 min. Amplification products were analysed in 1.5% TBE-agarose gel (120 V, 90 mA, 40 min). Primer sequences according to (Weller, 2000).

Obtained housekeeping genes sequences were compared with data available in mlst.net database, MRSA sequences types were identified.

Results and discussion

One of the aims of this study was to identify resistance profile for *S. aureus* isolates in order to differentiate methicillin-resistant and methicillin-sensitive (MSSA) strains. According to sensitivity to different antibiotics of particular MRSA or MSSA strain it is possible to choose the most effective antibacterial treatment for the patient.

Table 1

Number of isolates in a range of antimicrobial sensitivity. S-sensitive, I-intermediate, R-resistant.

Number of replicates	OX	FOX	GN	CIP	SXT	CC	E	NIT	VAN	FUC
1	R	R	S	S	R	S	S		S	S
1	R	S	R	I	S	S	S		S	S
1	R	S	R	R	R	R	R	S	S	S
1	R	R	R	R	S	R	R	S	S	S
1	R	R	S	R	R	R	R	S	S	S
1	R	R	R	R	R	R	R		S	S
1	R		R	R	R	R			S	S
9	R	R	R	R	R	R	R	S	S	S
2	R	R	R	R	R	R	R	S	S	S
3	R	R	R	R	R	R	R		S	S
24	S	S	S	S	S	S	S		S	S
2	S	S	S	S	S	S	S		S	R
1	S	S	S	S	S	S	S		S	
1	S	S	S	S	S	S	S			S
1	S	S	S	R	S	S	S		S	S
1	S	S	S	S	S	S	S		S	S

High resistance to penicillinum observed in MRSA and MSSA cases (data not shown). It is related to wide use of penicillinum in treatment after its discovery in previous century (DeLeo & Chambers 2009).

Differences in sensitivity level against Ox and Fox, in antibiotic profile observed. Using these two antibiotics it is possible to differentiate MRSA and MSSA strains, since MRSA is often resistant to various antibiotics (Also Gen, Cip, Sct, Cli and Ery)

High sensitivity level in both MRSA and MSSA cases against Nit is observed. Nit is drug of choice for treatment of urinary tract diseases and Van, which is main treatment of choice against different types of infections caused by MRSA. Also resistance against Fuc, which is local action drug, is observed (Gemmell et al. 2006).

To make sure that all analysed *S. aureus* strains are methicillin-resistant, all isolates were tested, implicating molecular techniques. Using PCR, screening for *mecA* gene was performed. Molecular verification confirmed results obtained by phenotypical methods – 21 isolates were identified as MRSA and contained *mecA* gene sequence. In turn, other 30 isolates were identified as MSSA. Molecular and phenotypic methods fulfil each other. It is possible to achieve more accurate and reliable results implementing both of them in MRSA screening practice.

S. aureus are characterized by toxins they produce, depending on the source of bacterial strains. Therefore by identifying groups of toxin coding genes it is possible to distinguish HA- and SA-MRSA strains (Dinges et al. 2000:21-28). Within the framework of this study all *S. aureus* isolates were tested for presence of Toxic shock toxin (TST) and γ -toxins coding genes. For 21 MRSA isolate PVL encoding gene (*luk-PV*) presence. TST producing gene *tst* was identified in 1 of 30 MSSA isolates. It can be explained by the fact, that TST and other enterotoxin genes of *S. aureus* are connected mainly with Staphylococcal strains related to food infections and are not common for HA- Staphylococci. γ -toxins coding genes *hlg* and *hlg-v* were identified in all isolates. In 8 samples both *hlg* and *hlg-v* genes were detected. In 5 isolates only *hlg* gene was found, but in 36 isolates – only *hlg-v*. Gamma toxins in a combination with PVL enhance virulence of strains, however without the presence of PVL, *S. aureus* are not considered as virulent.

Implicating PCR technique screening for PVL toxin gene *luk-PV* was performed. Presence of the Panton-Valentine leukocidin coding gene is one of the discriminating markers for SA-MRSA strains (Lina et al. 1999). Comparing to other screening methods, PCR is simple, less time consuming and inexpensive. For these reasons it was chosen for the primary testing of MRSA isolates in order to identify their origin. *Luk-PV* gene was not detected in any of MRSA isolates, implying that all isolates tested are HA-MRSA.

For verified MRSA isolates SCC*mec* type was identified. SCC*mec* is mobile genetic element, containing antibiotic resistance coding genes (including *mecA*) and their regulatory

elements. Eight different SCC*mec* types are known (Katamaya et al. 2000). In all MRSA strains, analysed in this study, SCC*mec* type III is identified. SCC*mec* III, comparing to type IV and V, is bigger mobile element, containing not only methicillin resistance regulating sequence, but also genes, responsible for the resistance to other antibiotics in medical practice (<http://saureus.mlst.net/>). According to these data SCC*mec* type III is considered to be a typical HA-MRSA strain.

Typing of pathogens is essential tool in characterization of outbreaks and control of local strains. Historically PFGE is considered as a „golden” typing method for *S. aureus* strains. However typing of X region of protein A (*spa*), a method introduced by Frenay et al. in 1996 (Frenay et al. 1996) now is a method of choice, since it allows easier data exchange among laboratories (Aires-de-Sousa et al. 2006) For 5 MRSA isolates *spa* typing was performed. In 4 of them type 3563 was identified. Also type 4571 identified in 1 sample. Both types identified are well characterized in literature and belongs to already described HA-MRSA strains in Latvia (Balode, 2011).

In order to investigate RECUH „Gailezers” MRSA strains, MLST was used. Method is based on amplification and further sequence analysis of seven *S. aureus* housekeeping genes (Maiden et al. 1998). Each nucleotide polymorphism detected is considered as a new allele. These alleles are highly polymorphic and are called as sequence types (ST). *S. aureus* strains showing differences in few nucleotides in their housekeeping gene sequences are considered to be closely related and belonging to one clonal complex (Chambres & DeLo 2009). For the characterization of RECUH „Gailezers” strains, 2 random MRSA isolates were chosen. In both samples ST368 was identified.

According to SCC*mec* type, sequence and *spa* type all isolates were genetically similar. ST368-MRSA-III isolated from Latvian patients belongs to clonal complex CC8. Genetically related strains belonging to same clonal complex were also isolated in Great Britain, Germany and Poland (Balode 2011).

We can conclude that all MRSA isolates analysed in this study are HA-MRSA, previously isolated in other Latvian hospitals. However it is necessary to investigate larger data amounts in order to get more accurate insight in MRSA strains in Latvian healthcare institutions.

Bibliography

- Aires-de-Sousa et al. 2006. High interlaboratory Reproducibility of DNA sequence-based typing of bacteria in a multicenter study. *J Clin Microbiol* 44 (2): 619-621.
Balode A. 2011. Meticilīnrezistentā *Staphylococcus aureus* molekulāri bioloģiskās īpatnības daudzprofilu stacionārā ārstētiem pacientiem Latvijā. *Promācījas darbs*. 1-12

- Chambres & DeLo 2009. Waves of resistance: *Staphylococcus aureus* in the antibiotic era. *Nat Rev Microbiol* 7 (9):629-641.
- DeLeo & Chambers 2009. Reemergence of antibiotic-resistant *Staphylococcus aureus* in the genomics era. *J Clin Invest* 119 (9): 2464–2474.
- Dinges, M. M., P. M. Orwin, and P. M. Schlievert. 2000. Exotoxins of *Staphylococcus aureus*. *Clin. Microbiol. Rev.* 13:16–34.
- Doebbeling B.N. 1994. Nasal and hand carriage of *Staphylococcus aureus* in healthcare workers-*J.Chemoter.*;6:11-17.
- Frenay et al. 1996. Molecular typing of methicillin-resistant *Staphylococcus aureus* on the basis of protein A gene polymorphism. *Eur J Clin Microbiol Infect Dis* 15 (1): 60-64.
- Frank R. DeLeo1 and Henry F. Chambers2 (2009) Reemergence of antibiotic-resistant *Staphylococcus aureus* in the genomics era 119:2464–2474
- Gemmell et al. 2006. Joint Working Party of the British Society for Joint Working Party of the British Society for Antimicrobial Chemotherapy, Hospital Infection Society and Infection Control Nurses Association. Guidelines for the prophylaxis and treatment of methicillinresistant *Staphylococcus aureus* (MRSA) infections in the UK. *J Antimicrob Chemother* 57(4):589–608.
- Katamaya et al. 2000. A new class of genetic element, *Staphylococcus* cassette chromosome *mec*, encodes methicillin resistance in *Staphylococcus aureus*. *Antimicrob Agents Chemoter* 44:1549-1555.
- Lina et al. 1999. Involvement of Panton-Valentine leukocidin-producing *Staphylococcus aureus* in primaty skin infection and pneumonia. *Clin.Infect. Dis.* 29:1128-1132.
- Maiden et al. 1998. Multilocus sequence typing: a portable approach to the identification of clones within populations of pathogenic microorganisms.*Proc Natl Acad Sci USA* 95(6):3140-5.
- Malachowa & DeLeo 2010. Mobile genetic elements of *Staphylococcus aureus*. *Cell Mol Life Sci* 67: 3057–3071.
- Shopsin B., Gomer M., Montgomery S.O., Smith D.H., Waddington H.M., Dodge D.E., Bost D.A., Riehman M., Naidich S., Kreiswirth B.N. 1999. Evaluation of protein A gene polymorphic region DNA sequencing for tipping of *Staphylococcus aureus* strains- *Jornal of Clinical Microbiology*; 11:35556-3563.
- Weller T.M.A. 2000. Methicillin-resistant *Staphylococcus aureus* typing methods: which should be the international standart. *J Hosp Inf* 2004:160-172.
- <http://saureus.mlst.net/>

Dace Smiltiņa, Andris Bāliņš, Ziedonis Grīslis
Latvia University of Agriculture (LLU), Latvia

POLYMORPHISM OF THE β – LACTOGLOBULIN (LGB) ALLELES A AND B IN THE DAIRY CATTLE POPULATION OF LATVIA

Abstract

The aim of this study in Laboratory of Molecular Genetic Research of Faculty of Agriculture in LLU was oriented to the identification of β – lactoglobulin (LGB) gene polymorphism and to analysis of genotype structure in population of the dairy cattle in Latvia. LGB is one of the most important proteins in the milk of mammals that play a strong role in the milk quality and coagulation, a significant process for cheese and butter processing. The PCR products were digested with the restriction enzyme *Hae*III. Blood and sperma samples of 374 living individuals of the different breeds and representing different ages were genotyped. Alleles A and B of β – lactoglobulin were distinguished by Polymerase Chain Reaction and Restriction Fragment Length Polymorphism (PCR – RFLP) analysis of several dairy cattle breeds in Latvia. The frequencies of LGB alleles A and B are 0.329 and 0.761. This study was conducted for the first time in Latvia.

Key words: *dairy cattle, β – lactoglobulin, alleles A and B, PCR-RFLP*

Introduction

Since the discovery of the milk protein genetic variants of cattle, attempts have made to correlate milk characteristics and milk production with the genotype. Studies on milk protein genetic variability started almost fifty years ago by detecting bovine beta-lactoglobulin (LGB) main variants by paper electrophoresis (Aschaffenburg et al. 1955: 218-219), and were intensively developed during the following years, discovering high polymorphism, with important differences among cattle breeds (Hambling et al.1992: 141 – 189; Formaggioni et al. 1999: 127 – 165). A recent revision of the milk protein nomenclature (Farrell Jr et al.; 2004: 1645) indicates the 8 α_{s1} -casein, 4 α_{s2} -casein, 12 β -casein, 11 κ -casein, 11 β -lactoglobulin, and 3 α -lactoalbumin variants within the cattle breeds, now well characterised (Martin et al. 2002: 434).

The effects of the different LGB alleles on the quantity and on the quantity of cow's milk have been reported and the availability protocols for the identification of most common alleles A and B is of the high interest of practical importance in breeding projects. LGB is a major protein in the bovine milk, representing 12 % of the total milk protein and 50 % of the total whey protein in a milk of cows, deer, bison and buffalo, also in some non - ruminants (pigs, horses, dogs, dolphins and whales) . LGB is not an endogenous part in human milk (Fox et al. 1998: 188 - 194).The BB genotype of LGB is associated with the higher fat content (Ng Kwai – Hang et al. 1986: 22-26; Aleandri et al. 1990: 241 – 255; Tsiaras et al. 2005: 327 – 334), protein (Litwinczuk et al. 2006: : 6 -10), casein (Robitaille et al. 2002: 651 – 654), true protein (Bobe et al. 1999: 2797 – 2804) and total solids (Celik, 2003: 727 – 731) due to

the AA genotype of LGB (Ng Kwai – Hang et al. 2002: 303 – 306; Robitaille et al. 2002: 651 – 654; Molina et al. 2006: 183- 187) what is a very desirable for cheese making. Cows carrying AA genotype of BLG produce more milk than cows with BB genotype of BLG, also cows with AA genotype have higher protein yield than cows with AB or BB genotypes.

LGB is an amphipathic and an extremely acid stable protein which exists at the normal pH of the bovine milk as a dimer with a molecular weight of 36,000 Daltons. It is a single chain polypeptide of 18 kDa comprising of 162 amino acid residues (Eenennaam et al. 1991: 1730 – 1742) and exists in the milk as a dimer at the room temperature and at pH 5 to 7 (Marshal et al. 1988: 21 – 32; Wang et al. 1998: 1896 – 1903).

LGB is the most allergenic of the bovine milk proteins for the human infant (Fox et al., 1993: 152 – 159) and it is absent in the milk of human and rodents (Hambling et al., 1992: 141 – 189).

The bovine LGB A variant differs from B variant by two amino acids: aspartate (Asp) – 64 and valine (Val) – 118 whose are substituted by glycine (Gly) and alanine (Ala) in the B variant (Ghashghaei, 2003: 98). All the variants contain five cysteine residues; four of them are involved in forming intra – chain disulphide bridges. The biological function could have a role in metabolism of phosphate in the mammary gland and the transport of retinol and fatty acids in the gut (Hill et al., 1997: 173 – 213).

The aim of our present study were to identify allelic variation of LGB for the cattle breed population as it had never been done before in Latvia. Cattle breed of Latvian Brown is one of the Latvia Animal Genetic Resources.

Materials and Methods

Animals were selected randomly from each herd. The blood was taken from the jugular vein, and was collected in the K3-EDTA coated sterile vacutainers, and stored at - 20 ° C until used for DNA extraction. The research have done in the Laboratory of Molecular Genetic Researches of Faculty of Agriculture of LUA (Latvia University of Agriculture) in Jelgava (Latvia).

DNA was extracted using the Fermentas Genomic DNA Purification Kit # KO512 and DNEasy Blood@Tissue Kit which had extracted by QIAcube (QIAGEN, USA). The *LGB* alleles were identified using the PCR - RFLP (Polymerase Chain Reaction and Restriction Fragment Length Polymorphism) method in the accordance with methodology provided by Medrano and Aguilar - Cordova (1990). PCR test is simple, rapid and effective for animals of any sex age, thus permitting the inclusion of the milk protein genotypes into selection programs.

A 247 bp fragment of the LGB gene, covering SNP site 5261 of exon IV (BTA11), was amplified using primers: BLG *forward* 5'- TGT GCT GGA CAC CGA CTA CAA AAA G - 3' and BLG *revers* 5'- GCT CCC GGT ATA TGA CCA CCC TCT - 3' from methodology of Medrano and Aguiler – Cordova (1990).

The PCR reaction elaborated by Medrano and Aguiler – Cordova (Medrano et al., 1990: 144 - 146) was modified. The amplification was carried out in Applied Biosystems 2720 Thermal Cycler with the following amplification conditions: 94 °C for 3 min (initial denaturation), then followed 35 cycles with denaturation at 94 °C for 30 sec, annealing at 60 °C for 30 sec, and extension at 72 °C for 30 sec with a final extension step of 72 °C for 10 min. Samples of PCR products (25 µl) were digested with *Hae*III endonuclease according to the manufacturer's recommendations (Fermentas). Restrictive fragments that were obtained this manner were separated in 4 % agarose gel with Ethidium bromide (10 µl EtBr 100 ml⁻¹ of 4 % agarose gel).

Electrophoresis on 4 % agarose gel was used for visualisation of the restricted DNA bands (60V, 150 min) in 0.5X TBE buffer. According to the polymorphism, 148 and 99 bp fragments of digested PCR product refer to allele A, but allele B specific polymorphism creates an additional digestion site for endonuclease *Hae*III in the middle of the fragment of 148 bp, that a 99 bp and 74 bp fragments result. The heterozygous genotype has three bands after electrophoretic separation – 148, 99 and 74 bp.

The alleles' frequencies were calculated by using the appropriate diallele locus expressions, where the allele's B relative frequency was designated as p, and the relative frequency of C allele - as q. We obtained the p and q expressions:

$$p = \frac{2D+H}{2N} \quad (1) \quad \text{and} \quad q = \frac{2R+H}{2N} \quad (2),$$

where

D, H, R - the number of individuals with genotypes AA, AB and BB;

N - total number of animals in the analysis;

2N - total number of alleles in the analysis.

Calculations were made by the Microsoft Office Excel 2007 standard package assistance, but the computer program package TFPGA (Tools for Population Genetic Analyses, Version 1.3) was used as a population genetic basis of the accuracy of testing (Miller 1997:14 - 16). The allele frequencies were estimated by the simple allele counting according to the Hardy-Weinberg equilibrium (Falconer et al. 1996). Also with the computer program package TFPGA were calculated Nei's Genetic Distances on β -lactoglobulin gene of distribution alleles A and B in Latvian cows' population.

Results and discussion

In examination (Table 1) have estimated 374 animals of the several cattle breeds in Latvia: 61 Holstein Black and White (HM), 12 Holstein Red (HS), 3 Swedish Red and White (ZSR), 47 Danish Red (DS), 4 German Red (VS), 237 Latvian Brown (LB), 1 Latvian Blue (LZ) and 9 Swiss (OB).

Table 1

Estimated local cattle breeds for β – lactoglobulin gene in Latvia (2011)

	Breed	HM	HS	ZSR	DS	VS	LB	LZ	OB	Total
Bulls	n	28	9	3	17	4	21	0	0	82
Cows	n	33	3	0	30	0	216	1	9	292
Total	n	61	12	3	47	4	237	1	9	374

Results of LGB genotypes in the Latvian cattle populations have presented in Table 2. We detected all three genotypes in the population of 8 Latvian dairy cattle breeds (Table 2): homozygote genotype BB – 213 animals, and heterozygote genotype AB - 143 animals, but homozygote genotype AA has been observed only 18 (5%) animals.

Table 2

Dairy cattle distribution according to genotypes of LGB gene (Investigated in 2011)

	Genotype			Total
	AA	AB	BB	
Bulls				
- n	11	34	37	82
- %	13	41	45	100
Cows				
- n	7	109	176	292
- %	2	37	57	100
Total				
- n	18	143	213	374
- %	5	38	57	100

In Table 2 we see that from 374 animals 213 of them (57 %) genotype BB is most common and dominant. If we compare the breeding of bulls and dairy cows frequency difference, we see that the bulls of heterozygous animals (41% or 34 bulls) are on average the same as in the homozygous variant of BB bulls (45% or 37 bulls), but heterozygous cows

have only 38% (109 cows) of the total number of cows examined, but the homozygous genotype BB is 57% (176 cows) from the total number of examined cows (292 cows), which is 12% more than the bulls of homozygous genotype BB.

Table 3
Frequency analysis of beta - lactoglobulin (LGB) genotypes and alleles estimated in the cattle population in Latvia (year of 2011)

Genotypes and alleles	Cattle (n=374)			
	Number of genotype and allele	HW	Frequency of genotype and allele	Number of HW
AA	18	0.05	0.06	21
AB	143	0.38	0.36	136
BB	213	0.57	0.58	216
Total	374	1.000	1.000	374
A (p)		0.239	-	-
B (q)		0.761	-	-
Total		1.000	-	-

HW – Hardy - Weinberg equilibrium

p - allele's A relative frequency

q - allele's B relative frequency

An analyze of the total number of cattle shows the following genotype frequencies of Hardy - Weinberg equilibrium (Table 3): LGB AA genotype frequency - 0.05, LGB AB genotype frequency - 0.38, LGB BB genotype frequency – 0.57, but the frequency of alleles: allele A -0.239, and allele B 0.761.

An analyze of the total number of bulls from Sigulda MAS (Station of the Artificial Insemination) shows the appropriate genotype frequencies of Hardy - Weinberg equilibrium (Table 4): LGB AA genotype's frequency - 0.13, LGB genotype's AB frequency - 0.41, and LGB genotype's BB frequency – 0.45, but the frequency of alleles: allele A - 0.341, and allele B - 0.659.

Table 4
Frequency analysis of beta - lactoglobulin (LGB) genotypes and alleles estimated in the bulls' population in Latvia (2011)

Genotypes and alleles	Bulls (n=82)			
	Number of genotype and allele	HW	Frequency of genotype and allele	Number of HW
AA	11	0.13	0.12	10
AB	34	0.41	0.45	37

BB	37	0.45	0.43	36
Total	82	1.000	1.000	82
A (p)		0.341	-	-
B (q)		0.659	-	-
Total		1.000	-	-

Also we stated the following genotype frequencies of Hardy - Weinberg equilibrium (Table 5) for the total number of cows: LGB AA genotype's frequency - 0.02, LGB AB genotype's frequency - 0.37, and LGB BB genotype's frequency - 0.60, but the frequency of alleles: allele A - 0.211, and allele B - 0.789.

Comparing the results obtained, we see that the B allele is dominant in the total group of our bovine group (Table 3) and in the bulls' group (Table 4), and also in the investigated group of cows (Table 5).

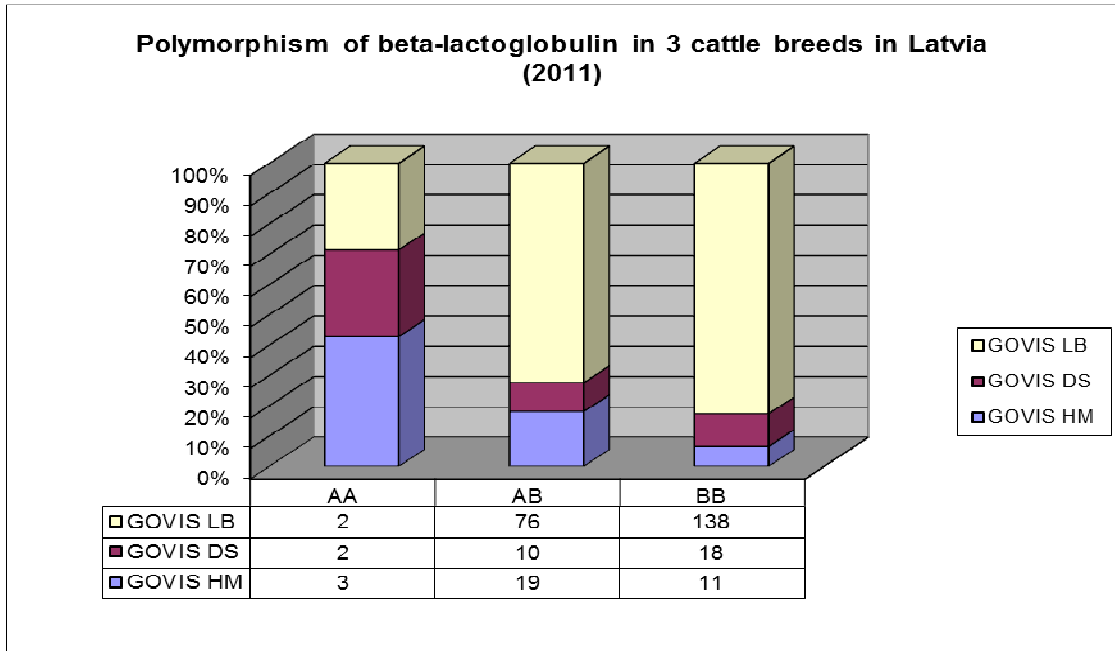
But if one observes the dynamics of allele A, we see that the allele's A frequency in the total bovine group have less than 0.102 (0.239; Table 3) in relation to a group of bulls (0.341; Table 4).

Table 5
Frequency analysis of beta - lactoglobulin (LGB) genotypes and alleles estimated in the cows' population in Latvia (2011)

Genotypes and alleles	Cows (n=292)			
	Number of genotype and allele	HW	Frequency of genotype and allele	Number of HW
AA	7	0.02	0.04	13
AB	109	0.37	0.33	97
BB	176	0.60	0.62	182
Total	292	1.000	1.000	292
A (p)		0.211	-	-
B (q)		0.789	-	-
Total		1.000	-	-

Like the allele's A frequency in the cows' group is less than 0.13 (0.211; Table 5) compared with a group of bulls, and also lower for 0.028 compared to the total allele A frequency of bovine group.

Table 6

LB – Latvian Brown breed; DS – Danish Red breed; HM – Holstein Black and White breed

The most common is LGB allele B in the Latvian brown (LB) breed. In our 3 populations a higher frequency of allele B is less prone for the HM and Danish Red (DS) cattle breeds (Table 6).

We obtained the analytical data (Table 7) of LGB gene's alleles A and B quite well with the data obtained in Estonia (Varv et al. 2009: 93-98).

As Latvian cows, as well as Estonia Holstein Black and White populations observed slightly higher A allele frequency. If the local varieties of both countries β -LG gene A allele frequencies have in the range of 0.138 to 0.188, then for Black and White cows these frequencies are slightly higher and range from 0.319 to 0.444 (Table7).

Table 7

Comparison of the frequency data of LGB gene alleles' in the Estonian cows' populations (Varv et al., 2009) and Latvian cows' populations (2011)

Breed	Alleles of <i>LGB</i> gene		
	n	A	B
Estonian Native	40	0.188	0.813
Estonian Red	40	0.138	0.863
Estonian Holstein	42	0.319	0.681
Latvian Brown	237	0.183	0.817
Latvian Holstein	61	0.444	0.556

An analyze of beta-lactoglobulin phylogenesis shows (Figure 2) that for the cattle at first were formed LGB allele B as an ancestral allele, from which were formed A and Dr alleles, but from B allele - C, D, E, F, G, W, I and J alleles (Formaggioni at al. 1999: 127 – 165).

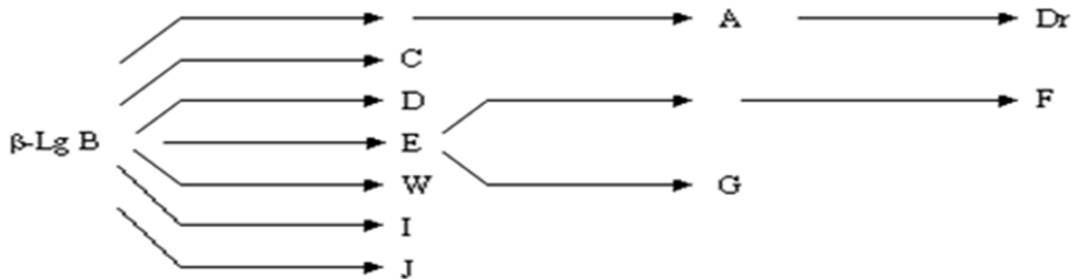

Figure 1. Phylogenetic origin of beta-lactoglobulin (BLG) (Formaggioni at al.; 1999)

Bovine LGB allele B causes the overwhelming dominance of LB breed population has not known yet, because up to now, such studies were not conducted in Latvia. Our previous studies with other forms of caseins, like α_{S1} , κ - and β - caseins, showed the existence of genetic variability, although the case can only appear on a possible genetic drift, since targeted gene assists breeding has so far not been done in Latvia.

In the graph (Fig. 2) of the Latvian total dairy cow population in the direction we can speak about two genetically distinct species groups: 1st group - Latvian varieties developed by a group of Latvian Brown (code 1) and Latvian Blue breed (code 2) is based, and 2nd group Black and White breed cows (code 3) and related species.

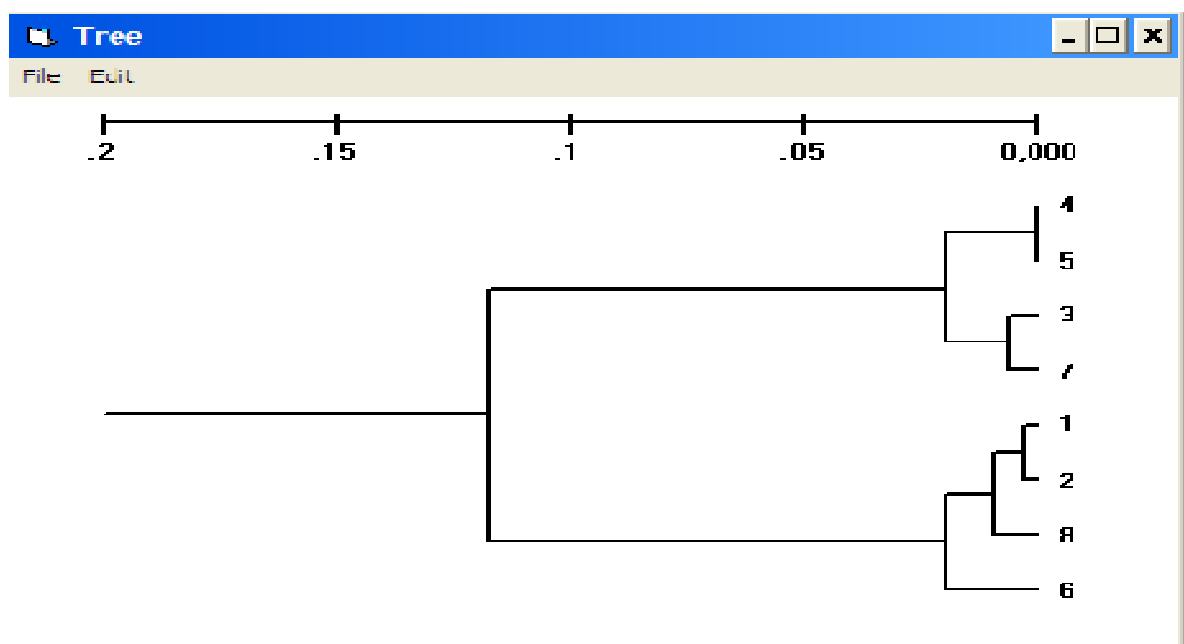

Figure 2. Nei's genetic distance analysis based on β -lactoglobulin gene of distribution alleles A and B in Latvian cows' population using TFPGA program.

In our opinion, the LGB frequency increases and it is necessary to detect specifically genotypes' bulls and the maximum use of breeding work if want to increase a quality of the cheese making and milk yield.

Conclusions

1. The occurrence of LGB variants in Latvian dairy cattle, including Latvian Native cattle, was generally similar to that for common European dairy cattle.
2. The examination found in DNA samples (n = 374) of the cattle population of Latvia that the frequencies of LGB alleles A and B are 0.329 and 0.761.

3. Frequencies of LGB genotypes AA, AB, and BB of the cattle population in Latvia (n = 374, 0.06, 0.36, 0.58) do correspond to Hardy-Weinberg equilibrium proportions:

$$(0.329 + 0.761)^2 = 0.06 + 0.36 + 0.58,$$

and population is in genetic equilibrium.

4. Frequencies of LGB genotypes AA, AB, and BB of the bulls' population in Latvia (n = 82, 0.12, 0.45, 0.43) do correspond to Hardy-Weinberg equilibrium proportions:

$$(0.341 + 0.659)^2 = 0.12 + 0.45 + 0.43,$$

and population is in genetic equilibrium.

4. Frequencies of LGB genotypes AA, AB, and BB of the cows' population in Latvia (n = 292, 0.02, 0.37, 0.60) do correspond to Hardy-Weinberg equilibrium proportions:

$$(0.211 + 0.789)^2 = 0.04 + 0.33 + 0.62,$$

and population is in genetic equilibrium.

5. The reason which caused the prevalence of LGB allele B is not known yet.
6. Natural genetic resources represented by Latvia local breeds might be helpful in cattle breeding programs.

Acknowledgments

The study and publication were financed by the project „Support for doctoral studies in LLU” No.2009/0180/1DP/1.1.2.1.2/09/IPIA/VIAA/017/ agreement No. 04.4-08/EF2.D1.13”.

The study was supported also by financing of the Research Project No. 09.1461 of the Latvian Science Council.

Bibliography

- Aleandri, R., Buttazoni, L. G., Schneider, J. C., Caroli, A., Davoli, R. (1990) The effects of milk protein polymorphism on milk components and cheese producing ability. *Journal of Dairy Sciences*, 73: 241 – 255.
- Aschaffenburg, R. and Drewry, J. (1955) Occurrence of different Genetics of the β - lactoglobulin in cow's milk. *Nature*, 176: 218 -219.

- Bobe, G., Beitz, D. C., Freeman, A. E., Lindberg, G. L. (1999) Effect of milk protein genotypes on milk protein composition and its genetic parameter estimates. *Journal of Dairy Science*, 82: 2797 – 2804.
- Celik, S. (2003) β – lactoglobulin genetic variants in Brown Swiss breed and its association with compositional properties and rennet clotting time of milk. *International Dairy Journal*, 13: 727 – 731.
- Eenennaam, A., Medrano, J.F. (1991) Milk protein polymorphisms in California dairy cattle. *Journal of Dairy Sciences*, 74: 1730 – 1742.
- Falconer, D.S., Mackay, T. F. C. (1996). *Introduction to Quantitative genetics*. Edition 4th, Longmans Green, Harlow. Essex, UK.
- Farrell, Jr, H. M., Jimenez-Flores, R., Bleck, G. T., Brown, E.M., Butler, J. E., Creamer, L. K., Hicks, C. L., Hollar, C. M., Ng-Kwai-Hang, F., and Swaisgood, H. E. (2004) Nomenclature of the proteins of cows' milk-sixth edition. *Journal of Dairy Sciences*, 87: 1641-1674.
- Formaggioni, P., Summer, A., Malacarne, M., Mariani, P. (1999) Milk protein polymorphism: detection and diffusion of the genetic variants in Bos genus. In: *Annali della Facolta di Medicina Veterinaria Universita di Parma*, Volume XIX, Pp. 127 – 165; <http://www.unipr.it/arpa/facvet/annali/1999/formaggioni/formaggioni.htm> [16 June 2010];
- Fox, P. F., McSweeney, P.L.H. (1998) Dairy Chemistry and Biochemistry. *Blackie Academic & Professional, New York*, 188 – 194.
- Fox, P. F., Mulvihill, D. M. (1993) Developments in milk protein processing. *Food Science and Technology Today*, 7: 152 – 159.
- Ghashghaei, K. (2003) Effect of cow phenotype and milk protein structure on biofouling rates in heat exchangers. *MS thesis presented to the Faculty of California Polytechnic State University, San Luis Obispo*, 98.
- Hambling, S.G., McAlpine, A.S., & Sawyer, L. (1992) β – lactoglobulin. In: *Advanced Dairy Chemistry, Vol. 1: Proteins, 2nd End (Ed. PF Fox)*, London, Elsevier Applied Science, 141 – 189.
- Hill, J.P., Thresher, W.C., Boland, M.J., Creamer, L.K., Anema, S.G., Manderson, G., Otter, D.E., Paterson, G.R., Howe, R., Burr, R.G., Motion, R.L., Windelman, A., Wickham, B. (1997) The polymorphism of the milk protein β – lactoglobulin. In: *Milk composition, production, and biotechnology*, Edited by: Welch, R.A.S. et al., CAB International, Wallingford: UK, 173 – 213.
- Litwinczuk, A., Barłowska, J., Krol, J., Litwinczuk, Z. (2006) Milk protein polymorphism as markers of production traits in dairy and meat cattle. *Medycina Weterynaryjna*, 62: 6 -10.
- Marshall, K. M., Harper, W. J. (1988) Whey protein concentrates. *Bulletin of the International Dairy Federation*, 233: 21 – 32.
- Martin, P., Szymanowska, M., Zwierzchowski, L., and Leroux, C. (2002) The impact of genetic polymorphisms on the protein composition of ruminants milks. *Reproduction Nutrition Development*, 42: 433 - 459.
- Medrano, J.F., Aguilar – Cordova, E. (1990) Genotyping of bovine kappa – casein loci following DNA sequence amplification. *Bio/ Technology*. 8: 144 – 146.
- Miller, M.P. (1997) *Tools for population genetic analyses (TFPGA) version 3.1: a Windows program for the analysis of allozyme and molecular population genetic data*. <http://www.marksgeneticsoftware.net/tfpga.htm> [1 February 2012].
- Molina, L.H., Kramm, J., Brito, C., Carrilo, B., Pinto, M., Ferrando, A. (2006) Protein composition of milk from Holstein – Friesian dairy cows and its relationship with the genetic variants A and B of kappa – casein and β – lactoglobulin (part 1). *International Journal of Dairy Technology*, 59: 183- 187.

- Ng Kwai – Hang K. F., Hayes J. F., Moxley, J. E. & Monardes, H. G. (1986) Relationships between milk protein polymorphism's and major milk constituents in Holstein – Friesian cows. *Journal of Dairy Science* 69: 22-26.
- Ng Kwai – Hang K. F., Otter, D. E., Lowe, E., Boland, M. J., Auldist, M. J. (2002) Influence of genetic variants of β – lactoglobulin on milk composition and size of casein micelles. *Milchwissenschaft*, 57: 303 – 306.
- Robitaille, G., Britten, M., Morisset, J., Petitclerc, D. (2002) Quantitative analysis of β – lactoglobulin A and B genetic variants in milk of cows β – lactoglobulin AB throughout lactation. *Journal of Dairy Research*, 69: 651 – 654.
- Tsiaras, A. M., Bargouli, G. G., Banos, G., Bascos C. M. (2005) Effect of kappa – casein and β – lactoglobulin loci on milk production traits and reproductive performance of Holstein cows. *Journal of Dairy Science*, 88: 327 – 334.
- Varv, S., Belousova, A., Sild, E., Viinalass, H. (2009) Genetic diversity in milk proteins among Estonian dairy cattle // *Veternarija ir zootehnika*, 48(70): 93-98.
- Wang, H., Hurley, W. L. (1998) Identification of lactoferrin complexes in bovine mammary secretions during mammary gland involution. *Journal of Dairy Science*, 81: 1896 – 1903.

Maija Štokmane, University of Latvia, Latvia
Voldemārs Spunģis, University of Latvia, Latvia
Inese Cera, University of Daugavpils, Latvia

SPIDER (ARACHNIDA: ARANEAE) SPECIES RICHNESS, COMMUNITY STRUCTURE AND *ECOLOGICAL FACTORS* INFLUENCING SPIDER DIVERSITY IN THE CALCAREOUS FENS OF LATVIA

Abstract

Calcareous fens are of big conservation importance in the European Union. These fens are rare habitats in Latvia – they occupy only about 0.015% of the territory of Latvia. The spider fauna of calcareous fens is very poorly known not only in Latvia but also in many other countries. The aim of this paper was to determine the species richness of spiders in calcareous fens and to find out the ecological factors that influence them. The research was carried out in five different calcareous fens – Kaņieris, Apšuciems, Engure (two fens), and Platene. Pitfall trapping was chosen as a spider collection method. The data on the vegetation cover and soil pH were also obtained. To estimate spider diversity, species diversity indices were calculated. The correlation analysis was performed to find relationships between spider species and the mean vegetation cover and/or soil pH. Multivariate statistical methods were also used in data **analysis**. In each of the investigated fens there were different spider species that dominated. The total number of spider species was higher in Engure (2), but the total number of individuals was higher in Platene. The correlation analysis showed significant relationships between particular spider species and particular plant species. There were also significant correlations between several spider species and soil pH. A multivariate analysis of spider species assemblages shows that different fens have quite distinct spider communities, and that these communities are affected by the occurrence of particular plant species.

Keywords: *Araneae; calcareous fens; spider communities*

Introduction

Fens are minerotrophic peatlands which receive water and nutrients from groundwater and/or surface runoff (Charman 2002: 6; Pakalne, Kalnina 2005: 151). All fens can be divided into three main groups: (1) poor fens (pH = 4–5.5; Ca concentration < 10 mg L⁻¹); (2) rich fens (pH = 5.5–7; Ca concentration 10–20 mg L⁻¹); and (3) extremely rich fens (pH = 7–8.5; Ca concentration > 20 mg L⁻¹) (Wright *et al.* 1992: 24; Charman 2002: 61; Martini *et al.* 2006: 361; Rydin, Jeglum 2006: 35).

Calcareous fens (rich and extremely rich fens) are very unique habitats – they are nutrient-rich and alkaline environments that support a number of calcium-loving species. One of the most distinct features of calcareous fens is that they are very rich in different plant species, quite a lot of which are rare and protected (Kabucis *et al.* 2001: 70; Pakalne, Kalnina 2005: 152; Johansen *et al.* 2011: 357). Furthermore, these fens support some plant species that occur almost exclusively in this habitat: the brown bog-rush *Schoenus ferrugineus*, the Davall's sedge *Carex davalliana*, the fly orchid *Ophrys insectifera*, the blunt-flowered rush *Juncus subnodulosus* and others (Bambe *et al.* 2008: 10; Auniņš *et al.* 2010: 213).

Calcareous fens are considered among the most sensitive groundwater dependent habitats of the temperate zone (Johansen *et al.* 2011: 358). The problem is that calcareous fens have suffered a *strong decline* in number and size due to anthropogenic pressure because during the past few centuries they have been selectively drained and changed into low-productive grasslands. As a result calcareous fens have become very rare in most of the *countries* in the *European Union* (Račinska 2002: 46; Auniņš *et al.* 2010: 215).

Calcareous fens have a high conservation priority in European Union. In Latvia calcareous fens occupy only about 0.015% of the whole territory. The largest calcareous fens are situated in the western part of Latvia, especially in the Coastal Lowlands (Auniņš *et al.* 2010: 184).

The invertebrate fauna (including spiders) associated with calcareous fens is poorly known, because not only in Latvia, but also in many other countries systematic studies of fen spiders have not been done so far (Bultman 1992: 165; Spuņģis 2011: 1). Spiders are found in almost all terrestrial environments (*except* the Arctic and *Antarctic regions*) and as abundant and ubiquitous arthropods they inhabit a wide array of spatial and temporal niches (Coleman *et al.* 2004: 149; Hore, Uniyal 2008a: 1371; Buchholz 2010: 2566). Spiders are high-rank consumers of the food chain and among other carnivorous arthropods (e.g. centipedes and predacious ground beetles) they comprise a major share of the invertebrate predators in most terrestrial ecosystems (Wise 1995: 143; Hsieh *et al.* 2003: 2174). Spiders have been *suggested* as *good bioindicators* because: (1) they are abundant in all ecosystems; (2) they have relatively high species diversity; (3) they are extremely sensitive to small changes in habitat structure; and (4) they are easy to record and fairly easy to identify (Hore, Uniyal 2008a: 1371; Buchholz 2010: 2566). Spiders can be used as indicators of habitat quality, anthropogenic stress, ecological status of biotic communities, concentration of heavy metals in environment or in other cases (Neet 1996: 501; Maelfait, Hendrickx 1998: 296; Buchholz 2010: 2566; Cera *et al.* 2010: 59).

The aim of this paper was to determine species richness of spiders in calcareous fens and to find out the *ecological factors* that could potentially affect spider diversity. This study, however, are mainly about ground-dwelling spiders because the chosen method (see *Materials and methods*) efficiently traps only this group of spiders.

Materials and methods

Study sites

The study sites were five different calcareous fens in the Coastal Lowlands of western Latvia – Kaņieris, Apšuciems, Engure (1), Engure (2), and Platene (Figure 1). All these fens

are protected areas and *Natura 2000* sites; furthermore, two of the wetlands – lake Engure and lake Kaņieris – are Ramsar sites (wetlands of international importance). Within each fen there were five sampling plots established. The GPS coordinates (LKS-93) of these *plots* were determined with a *hand-held* GPS receiver (*Garmin GPS76*). Coordinates are given in Table 1.

Sampling

The size of each sampling plot was 5×20 m. *The plots were placed in the way to proportionally represent the diversity of microhabitats of the particular fen.* The vegetation in each sampling plot was described by using three randomly placed quadrats with an area of 1 m². In these quadrats the percent cover of *vascular plants, bryophytes and bare ground* was *estimated*. The values of vegetation cover were averaged for each *sampling plot*.

The spiders were sampled by using pitfall traps. In the middle of each *sampling plot* there was one, 20 m long transect laid. Then, ten pitfall traps (transparent plastic cups) at 2 m intervals were placed on each transect. The diameter of the used cup was 7.5 cm, but the volume – 250 mL. The traps were buried in the soil so that the lip of the cup is level with the soil surface. Each trap was filled with 100 mL of preserving liquid. The preservative consisted of 10% formalin solution (90 mL), ethylene glycol (10 mL) and a few drops of detergent to reduce the surface tension of a solution. Pitfall traps were operated for 28 days – from 5 June until 3 July 2010 (in Platene – from 6 June until 4 July 2010). The collected spiders were stored in 70% ethanol. The adults were identified to species level but the juveniles – to family level. The latter were excluded from the most analyses. The material are kept in the Faculty of Biology, University of Latvia.

The soil samples were taken on 9th and 10th October 2010. There was one soil sample taken at 5 m intervals in each *sampling plot*. The sampling area was 100 cm², but sampling depth – 5 cm. The pH values were measured in a laboratory with a pH meter. The *soil pH* was *determined* according to *standard methods*. The obtained soil pH values were averaged for each *fen*.

Data analysis

All vegetation cover values were estimated using the Braun-Blanquet scale (+ = <1% cover; 1 = 1–5%; 2 = 6–25%; 3 = 26–50%; 4 = 51–75%; 5 = 76–100%). The dominance structure for each spider species was analyzed using the Engelmann's scale of dominance (Engelmann 1978: 379), according to which eudominant species comprise > 32% of the total abundance, while dominant – 10–32%; subdominant – 3.2–10%; recedent – 1–3.2%; and

subprecedent – < 1%. To estimate spider diversity, the Shannon diversity index (H') was calculated (Krebs 1999: 444):

$$H' = - \sum_{i=1}^S P_i \times \ln P_i$$

In this formula: P_i – the proportion of the i th species; S – the total number of species (species richness). Shannon diversity index appears to be the best available index for pitfall samples (Bultman *et al.* 1982: 25). Shannon index incorporates both species richness and evenness. Species evenness (E) is a measure of how similar the abundances of different species are. If the species are evenly distributed then the Shannon index value would be high (Magurran 2004: 180). That is why I also calculated species evenness alone:

$$E = H' / \log_2 S$$

In this formula: H' – Shannon diversity index; S – species richness. Diversity indices were calculated for both plant and spider species.

Spearman's rank correlation analyses were used to investigate the relationships between: (1) different spider species and different plant species; (2) the total number of spider individuals/species and the total number of plant species; (3) different spider species and soil pH. Since this correlation method requires at least seven pairs of observations (Fowler *et al.* 1998: 141), very rare plant and spider species were not included in the analysis. We personally used only those spider and plant species that were present in at least ten *sampling plots*. The statistical significance of the correlation analysis was checked by comparing the calculated value of Spearman's rank correlation coefficient r_s with the obtained p -value. The significance was tested at a level of $p < 0.05$.

Differences in spider species composition between sites were further compared with a cluster analysis (distance measure: Sorensen (Bray-Curtis), group linkage method: group average), and in order to find out if each fen groups in a separate cluster, the chosen group membership level was five.

The Detrended Correspondence Analysis (DCA) was used to visualize patterns in spider communities. DCA has a couple of good features: it eliminates the arch effect by detrending and it gives clear, interpretable results if compared to some other ordination techniques (Hill, Gauch 1980: 52; McCune *et al.* 2002: 159).

Spider species richness, spider abundance and the diversity indices were calculated using Microsoft Office Excel 2003. All correlation analyses were conducted in R 2.13.2 (*R Development Core Team 2011: 1*), but both multivariate analyses (cluster analysis and DCA) were performed with PC-ORD version 5 (McCune and Mefford 2006: 4).

Results

Species and family richness

A total of 5,270 spider individuals belonging to 17 families and 102 species were collected. The total number of adult spiders was 4,646 (the rest 624 individuals were juveniles). The number of species and specimens varied widely from fen to fen. Especially varying was the amount of specimens – it ranged from 474 (in Kaņieris) to 1,818 (in Platene). The number of species ranged from 40 to 55 per fen.

Families with the largest number of individuals were Lycosidae (3,173 individuals), Linyphiidae (526 individuals), Hahniidae (327 individuals), and Gnaphosidae (284 individuals) (Figure 2a). In turn, the most species rich families were Linyphiidae (32 different species), Lycosidae (20 different species), and Gnaphosidae (14 different species) (Figure 2b). The majority of the families (58.8%) were represented by only one or two species. The most abundant species (accounting for 17.4% of all individuals collected) was *Pirata latitans*. The second most abundant species was *Pardosa prativaga* (16.3% of all individuals). The abundance of the other species did not exceed 8%. There were only 11 species that were found in each of the studied fen: *Agraecina striata*, *Antistea elegans*, *Bathyphantes parvulus*, *Dolomedes fimbriatus*, *Hygrolycosa rubrofasciata*, *Pardosa prativaga*, *Phrurolithus festivus*, *Pirata uliginosus*, *Trochosa spinipalpis*, *Zelotes lutetianus* and *Zora spinimana*.

Spider dominance structure

Within each fen there were different spider species that dominated. In Kaņieris there was one eudominant species (*Pirata uliginosus*), one dominant species (*Centromerus sp.*) and five subdominant species (*Alopecosa pulverulenta*, *Bathyphantes parvulus*, *Pardosa prativaga*, *Trochosa spinipalpis*, *Zora spinimana*). In Apšuciems there were not any eudominant species but was one dominant (*Antistea elegans*) and six subdominant species (*Agraecina striata*, *Bathyphantes parvulus*, *Erigonella hiemalis*, *Pardosa pullata*, *Pirata tenuitarsis*, *Pirata uliginosus*). In Engure (1) there was one eudominant species (*Pirata latitans*), no dominant species and three subdominant species (*Pardosa prativaga*, *Pirata hygrophilus*, *Pirata tenuitarsis*). In Engure (2) there were no eudominant species, three dominant species (*Antistea elegans*, *Pardosa pullata*, *Pirata uliginosus*) and four subdominant species (*Centromerus sp.*, *Pardosa prativaga*, *Pirata hygrophilus*, *Pirata tenuitarsis*). Finally, in Platene there was one eudominant (*Pardosa prativaga*), two dominant (*Pirata knorri*, *Pirata tenuitarsis*) and three subdominant species (*Pardosa pullata*, *Pirata hygrophilus*, *Zelotes lutetianus*).

Spider diversity

Species diversity indices (for both plant and spider communities) are given in Table 2. Diversity of spider species *differed among fens*. Engure (2) had the most diverse spider assemblages based on Shannon diversity index. The least diverse fen was Engure (1). In contrast, the most diverse plant communities were in Engure (1), but the least diverse – in Engure (2). Spider species were the most evenly distributed in Engure (2), but in Engure (1) the abundances of different species were the least similar based on the measure of evenness.

Each fen had its own unique spider species that were found only in this particular fen (Table 2), though most of them were collected as singletons or doubletons (*species* represented by only one or two individuals). Platene had the highest number of unique species of which the most abundant was *Erigone atra*, but in Engure (1) there was one species with significant abundance – the eudominant *Pirata latitans*.

Correlation between spiders, vegetation and soil pH

According to the correlation analysis, there are significant relationships between particular spider species and particular plant species. Table 3 shows only those spider and plant species that had the highest number of relationships with each other. All significant correlations were either strong or modest, and there were no weak correlations. All of the analyzed spider species (except *Bathyphantes parvulus*) showed significant dependence to at least one plant species.

Each plant species had either positive or negative effect on different spider species and only Bryophyta and *Myrica gale* had exclusively positive or negative relationships with all spider species (if we look only on significant correlations): all spider species were significantly negatively correlated with the cover of *Myrica gale*, but with Bryophyta the opposite was true – all of the spiders were positively associated with Bryophyta.

It seems that the most sensitive spider species was *Pirata knorri* for which all the significant correlations were strong (except only one which was modest). This species was strongly positively correlated with the cover of *Carex spp.*, *Peucedanum palustre* and *Salix myrsinifolia* and strongly negatively – with the cover of *Molinia coerulea* and *Schoenus ferrugineus*. With *Juniperus communis* this spider had a modest negative correlation.

The total number of spider individuals (in both cases – with and without juveniles) was positively related to the total number of plant species: $r_s = 0.530$; p -value = 0.006483 (calculated with juveniles); $r_s = 0.547$; p -value = 0.004634 (calculated without juveniles). Plant species richness also positively affected the total number of spider species: $r_s = 0.419$; p -value = 0.03733.

There were also some significant associations between spiders and soil pH. Two species – *Antistea elegans* ($r_s = 0.697$; p -value = 0.0001083) and *Ozyptila trux* ($r_s = 0.541$; p -value = 0.005241) – were positively associated with pH, but two other species – *Centromerus* sp. ($r_s = -0.569$; p -value = 0.002978) and *Pirata uliginosus* ($r_s = -0.538$; p -value = 0.005535) – had a negative association with this variable.

Similarity between different fens

The results of the cluster analysis were not as expected because each fen was not put in the separate group (Figure 3). Instead of that the cluster analysis has pooled together two of the fens – Apšuciems and Engure (2), but one of the samples from Apšuciems (sample A4) was put in the separate cluster.

According to the DCA with the plant species (Figure 4a), all fens, except Apšuciems, are plotted in more or less **distinct groups**. The samples of Apšuciems are scattered in the biplot and do not form a discrete group. Both fens from Engure are plotted quite close to each other. The DCA with the spider species (Figure 4b) shows a very similar view – all fens (**again** except Apšuciems) form quite **distinct groups**.

In the next DCA biplot the vegetation and soil pH were plotted as vectors (Figure 5). Positive correlation with the first DCA axis was found for the following plant species: *Betula* sp., *Eryophorum* sp., *Phragmites australis*, *Alnus glutinosa* and *Eupatorium cannabinum*, while negative correlation was found for the *Oxycoccus* sp. In turn, *Sphagnum* spp., *Calluna vulgaris* and *Molinia coerulea* were positively correlated with the second DCA axis but Bryophyta, *Carex* spp. and *Peucedanum palustre* – negatively. The second DCA axis also explained the soil pH.

Discussion

Spider diversity

Although the total number of spider species was similar in Engure (2) and Platene, the higher Shannon diversity index was in Engure (2). It is due to a measure of evenness which was also higher in Engure (2). In contrast, Engure (1) had the lowest spider diversity based on Shannon index, and this is probably because of the absolute dominance of a single species – *Pirata latitans*.

Relationships between spiders, vegetation and soil pH

The correlation analyses showed that most spiders are very sensitive to presence/absence of particular plant species and to soil pH, though different spider species respond differently to the same environmental variables. This may be explained by the specialization in spiders – each spider species might be highly specialized to particular

environment. These results are in line with those provided by Mallis and Hurd (2005: 107) who found that most ground-dwelling spider species are habitat specialists and very few are generalists.

Furthermore, the total number of spider species was positively related to the total number of plant species. It could be explained by the fact that if there are more plant species, there are also more microhabitats and hence more spider species can be supported.

Vegetation as influencing factor

The DCA ordinations and the cluster analysis revealed that there is very strong association between spider community structure and the vegetation – different plant communities support different spider communities. For example, Kaņieris differs quite significantly from other fens in terms of vegetation – there is high cover of *Sphagnum* spp., *Calluna vulgaris* and also *Molinia coerulea* and that is why this fen has quite unique spider communities too. The same thing is being observed with all the other fens, except Apšuciems. Apšuciems is not as homogeneous in vegetation as all the other fens and as a result the spider communities are not very homogeneous either. These results indicate that differences in vegetation explain much of the variability in spider assemblages between fens.

The fact that vegetation has an impact on spider assemblages is in accordance with numerous other studies. For example, Oxbrough *et al.* (2007: 439) mentioned that vegetation structure is the primary factor influencing spider communities because it is architecturally important for web builders and aids the concealment of active hunters. Many other authors have also found that species composition of spider assemblages (Hore, Uniyal 2008b: 75) and spider species richness (Valverde, Lobo 2007: 118) are significantly correlated with the structure of the vegetation. Some authors think that plant species may have an indirect effect on spider community structure via their influence on prey abundance or diversity, for example, the study of Halaj *et al.* (1998: 219) documented significant associations between the prey availability and the abundance and diversity of spiders in forest canopies.

Other factors affecting spider diversity

However, not only the vegetation can be the influencing factor to spider communities. We can see that both fens from Engure are quite similar in vegetation but spider communities are not. As it was mentioned before, there was one absolute dominant spider species in Engure (1) which may potentially alter spider community structure.

The DCA (as well as the correlation analysis) also showed that spiders are affected by the changes in soil pH. In Figure 5 it can be seen that fens with more acidic soils (lower pH values) are located at the upper part of the ordination diagram, whereas fens with more

alkaline soils (higher pH values) are arranged at the lower part. Soil reaction probably has an indirect effect on spiders because soils with different pH may also have different composition of carabid communities, and carabids probably interact with spiders in some way (for example, through predation and/or competition).

This study only considered very few variables potentially affecting spider communities but some other researchers suggest that different kind of factors can also influence spider abundance, species richness and diversity. For instance, Entling *et al.* (2007: 445) found out that spider communities show relationships to shading and moisture. Buchholz (2010: 2576) also studied these factors and discovered that light rather than moisture appeared to be the most important limiting factor for spider species occurrence.

Recommendations for future research

Since there were very few factors examined in this study (only vegetation and soil pH), in the future research it is recommended to study some additional factors that can potentially influence spider species richness, community structure and species composition, for example, soil moisture, soil temperature, shading and others.

Also, it is recommended to use some other spider collecting methods in the future because pitfall traps efficiently sample only active ground-dwelling spiders, but species from other microhabitats are very poorly represented.

Acknowledgements

I am very thankful to Andris Ziemelis and Agnese Žukova for collecting the spiders. This study was carried out under the project No. 09.1589 funded by the Latvian Council of Science: *Factors limiting diversity of animals in terrestrial ecosystems – interaction of natural and anthropogenic factors.*

Bibliography

Auniņš A., Bambe B., Eņģele L., Ikauniece S., Kabucis I., Laime B., Lārmanis V., Rēriha I., Rove I., Rūsiņa S., Salmiņa L., Sniedze R. (2010) *Eiropas Savienības aizsargājamie biotopi Latvijā*. Rīga: Latvijas Dabas fonds, 320 pp.

Bambe B., Baroniņa V., Indriksons A., Kalniņa L., Kuze J., Nusbaums J., Pakalne M., Petriņš A., Pilāte D., Pilāts V., Priede A., Rēriha I., Salmiņa L., Spuņģis V., Suško U. (2008) *Purvu aizsardzība un apsaimniekošana īpaši aizsargājamās dabas teritorijās Latvijā*. Rīga: Latvijas Dabas fonds, 183 pp.

Buchholz S. (2010) Ground spider assemblages as indicators for habitat structure in inland sand ecosystems. – *Biodiversity and Conservation*, 19: 2565-2595.

Bultman T. L. (1992) Abundance and association of cursorial spiders from calcareous fens in Southern Missouri. – *Journal of Arachnology*, 20: 165-172.

Bultman T. L., Uetz G. W., Brady A. R. (1982) A comparison of cursorial spider communities along a successional gradient. – *Journal of Arachnology*, 10: 23-33.

Cera I., Spuņģis V., Melecis V. (2010) Occurrence of grass-dwelling spiders in habitats of Lake Engure Nature Park. – *Environmental and Experimental Biology*, 8: 59-69.

- Charman D. J. (2002) *Peatlands and environmental change*. New York: John Wiley and Sons, 301 pp.
- Coleman D. C., Crossley D. A., Hendrix P. F. (2004) *Fundamentals of soil ecology*. Amsterdam: Elsevier Academic Press, 386 pp.
- Engelmann H. D. (1978) Zur Dominanzklassifizierung von Bodenarthropoden. – *Pedobiologia*, 18: 378-380.
- Entling W., Schmidt M. H., Bacher S., Brandl R., Nentwig W. (2007) Niche properties of Central European spiders: shading, moisture and the evolution of the habitat niche. *Global Ecology and Biogeography*, 16: 440-448.
- Fowler J., Cohen L., Jarvis P. (1998) *Practical statistics for field biology*. New York: Wiley, 259 pp.
- Halaj J., Ross D. W., Moldenke A. R. (1998) Habitat structure and prey availability as predictors of the abundance and community organization of spiders in western Oregon forest canopies. – *Journal of Arachnology*, 26: 203-220.
- Hill M. O., Gauch H. G. (1980) Detrended correspondence analysis: An improved ordination technique. – *Vegetatio*, 42: 47-58.
- Hore U., Uniyal V. P. (2008a) Use of spiders (Araneae) as indicator for monitoring of habitat conditions in Tarai Conservation Area, India. – *Indian Forester*, 134 (10): 1371-1380.
- Hore U., Uniyal V. P. (2008b) Influence of space, vegetation structure, and microclimate on spider (Araneae) species composition in Terai Conservation Area, India. – *European Arachnology*: 71-77.
- Hsieh Y., Lin Y., Tso I. (2003) Ground spider diversity in the Kenting uplifted coral reef forest, Taiwan: a comparison between habitats receiving various disturbances. – *Biodiversity and Conservation*, 12: 2173-2194.
- Johansen O. M., Pedersen M. L., Jensen J. B. (2011) Effect of groundwater abstraction on fen ecosystems. – *Journal of Hydrology*, 402: 357-366.
- Kabucis I., Bambe B., Enģele L., Jermacāne S., Laime B., Pakalne M., Smaļinskis J., Urtāns A. (2001) *Latvijas biotopi. Klasifikators*. Rīga: Latvijas Dabas fonds, 96 pp.
- Krebs C. J. (1999) *Ecological methodology*. California: Addison Wesley Longman, 620 pp.
- Maelfait J. P., Hendrickx F. (1998) Spiders as bio-indicators of anthropogenic stress in natural and semi-natural habitats in Flanders (Belgium): some recent developments. – In: *Proceedings of the 17th European Colloquium of Arachnology*, Edinburgh 1997: 293-300.
- Magurran A. E. (2004) *Measuring biological diversity*. Oxford: Blackwell Publishing, 256 pp.
- Mallis R. E., Hurd L. E. (2005) **Diversity among ground-dwelling spider assemblages: habitat generalists and specialists**. – *The Journal of Arachnology*, 33: 101-109.
- Martini I. P., Cortizas A. M., Chesw W. (2006) *Peatlands: evolution and records of environmental and climate changes*. Oxford: Elsevier, 587 pp.
- McCune B., Grace J. B., Urban D. L. (2002) *Analysis of ecological communities*. Gleneden Beach: MjM Software Design, 300 pp.
- McCune B., Mefford M. J. (2006) *PC-ORD. Multivariate analysis of ecological data. Version 5.0*. Gleneden Beach: MjM Software Design, 24 pp.
- Neet C. R. (1996) Spiders as indicator species: lessons from two case studies. – *Revue suisse de Zoologie*, 2: 501-510.
- Oxbrough A. G., Gittings T., Halloran J. Giller P. S., Kelly T. C. (2007) Biodiversity of the ground-dwelling spider fauna of afforestation habitats. – *Agriculture, Ecosystems and Environment*, 120: 433-441.
- Pakalne M., Kalnina L. (2005) Mire ecosystems in Latvia. – *Stapfia 85, Zugleich Kataloge der OÖ. Landesmuseen Neue Serie*, 35: 147-174.
- R Development Core Team (2011) *R: a language and environment for statistical computing*. Vienna: R Foundation for Statistical Computing. Available at: <http://www.r-project.org>

- Račinska I. (2002) *Rokasgrāmata īpaši aizsargājamo dabas teritoriju dabas aizsardzības plānu izstrādātājiem*. Rīga: Ulma, 96 pp.
- Rydin H., Jeglum J. (2006) *The biology of peatlands*. Oxford: Oxford University Press, 343 pp.
- Spunģis V. (2011) Are alkaline fens suitable habitat for calciphilous invertebrates? – In: *Latvijas Universitātes 69. zinātniskā konference, Bioloģijas sekcija, Zooloģijas un dzīvnieku ekoloģijas apakšsekcija. Rīga 2011*.
- Valverde J. A., Lobo J. M. (2007) Determinants of local spider (Araneidae and Thomisidae) species richness on a regional scale: climate and altitude vs. habitat structure. – *Ecological Entomology*, 32: 113-122.
- Wise D. H. (1995) *Spiders in Ecological Webs*. Cambridge: Cambridge University Press, 328 pp.
- Wright H. E., Coffin B., Aaseng N. E. (1992) *The Patterned peatlands of Minnesota*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 327 pp.

Agnese Žukova
University of Latvia, Latvia

CHANGES IN THE COMMUNITIES OF GROUND BEETLES (COLEOPTERA: CARABIDAE) DEPENDING ON VEGETATION STRUCTURE IN CALCAREOUS FENS OF MARITIME LOWLAND

Abstract

As a result of draining in the past, calcareous fens have become rare across the European Union and are of high priority for protection. Ground beetles are a group of indicators that can be used to characterize the diversity of nature and to detect environmental changes that is the reason why information about ground beetles in calcareous fens would be a good tool for the protection of these fens. The aim of the research was to determine the ground beetle communities' changes depending on the structure of vegetation in calcareous fens of the Maritime Lowland. The research was done in five calcareous fens of the Maritime Lowland in the year of 2010 from 05.06 to 03.07, collecting ground beetles with pitfall traps and determining the projective cover of plant species. Transects were divided into three groups, depending on vegetation structure (by estimating the composition of plant species and their projective cover): dense vegetation, moderately dense vegetation and scarce vegetation. In total 989 beetles from 31 species were collected. Vegetation has an indirect impact on the communities of ground beetles. But ground beetles prefer places with vegetation structure, where they can move freely and where they can hide from potential predators. *Pterostichus diligens* could be a good indicator for dense vegetation, but *Chlaenius quadrisulcatus* – indicator for scarce vegetation.

Key words: *ground beetles; calcareous fens; vegetation structure*

Introduction

As a result of draining in the past, calcareous fens have become rare across the European Union and are of high priority for protection (Šefferova-Stanova et al. 2008: 1). Calcareous fens in Latvia also are rare and compromise about 0,015% from the total land area (Auniņš et al. 2010: 213). In Europe and in the world these fens have been studied little. Better is known plant species diversity rather than the invertebrate fauna in the calcareous fens. That is why is needed more studies in these fens, involving invertebrates.

Ground beetles are a group of indicators that can be used to characterize the diversity of nature and to detect environmental changes (Rainio, Niemelä 2003: 491), that is the reason why information about ground beetles in calcareous fens would be a good tool for the protection of these fens. Vegetation is one of the most important factors impacting ground beetle species number and abundances (Carrington 2002: 2; Rainio, Niemelä 2003: 502). Because of the epigeic lifestyle, ground beetles can be easily collected with pitfall traps (Gullan, Cranston 2005: 230). The type of vegetation surrounding a pitfall trap would significantly affect its trapping ability, as numbers of ground beetles entering a trap is highly associated with their activity. If there is a lot of thick ground cover, then movement of beetles may be impeded and catches will be low (Greenslade 1964: 301).

Calcareous fens are unique habitat: they occur in areas where the land relief is low and groundwater runoff is poor, also they are very rich fens in plant species (Pakalne et al. 2008: 10). To determine, whether vegetation structure is important factor in such a rare habitat, the aim of the work was to determine ground beetle communities' changes depending on the structure of vegetation in calcareous fens of the Maritime lowland.

Materials and methods

Study sites

Samples were collected in five calcareous fens in the year of 2010 from 05.06 to 03.07, located in the Maritime lowland – coastal fen of Kaņieris lake, Apšuciems fen, coastal fens of Engures lake (1 and 2) and Platene fen (Figure 1). Fens were formed in the places of overgrown lagoon lakes or in the existing shores of lagoon lakes after the decrease of lake level.

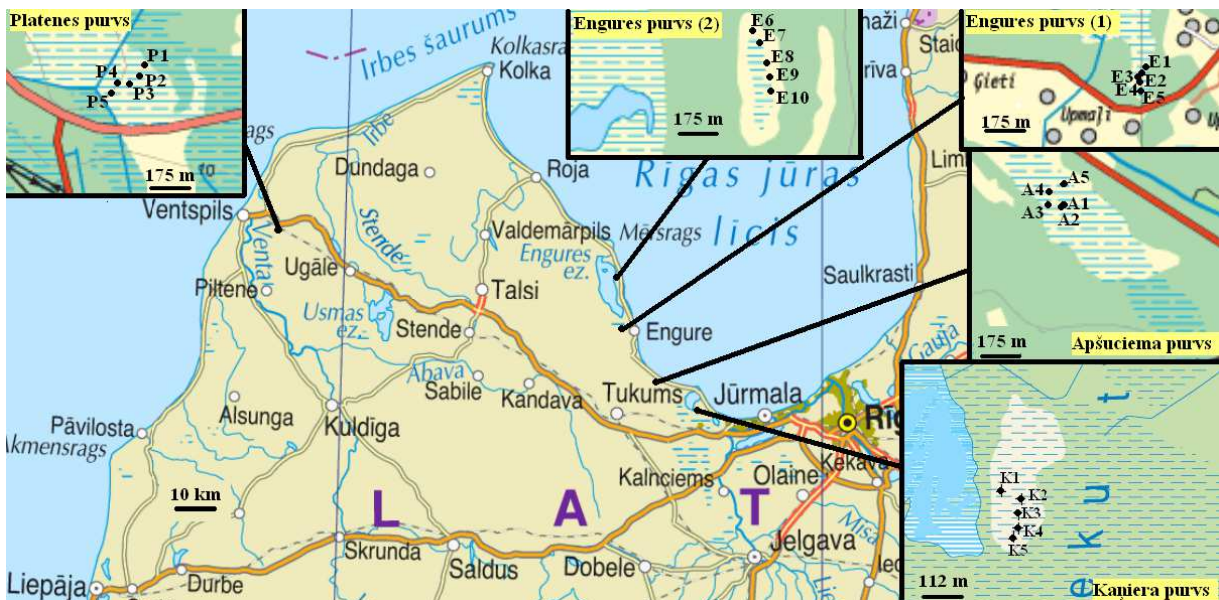

Figure 1. Location of fens and sampling sites in the Maritime lowland in 2010.

In each of five different fens, five sampling sites (size: 5x20 m) were established. Each of sampling site was chosen in proportion to include the specific part of fen's characteristic habitats.

In the midpoint of sampling sites geographical coordinates (according to LKS93 standard) was determined (Table 1).

Table 1

Fens sampling sites codes and coordinates in the Maritime lowland in 2010.

Nr.	Sampling site code	Geographical coordinates	
		x	y
Kaņieris fen			
1	K1	0468158	6316039
2	K2	0468207	6316020
3	K3	0468200	6315981
4	K4	0468195	6315938
5	K5	0468186	6315907
Apšuciems fen			
6	A1	0458610	6323473
7	A2	0458582	6323495
8	A3	0458550	6323479
9	A4	0458555	6323528
10	A5	0458607	6323561
Engure fen (1)			
11	EN1	0450017	6336435
12	EN2	0449999	6336416
13	EN3	0449989	6336393
14	EN4	0450002	6336373
15	EN5	0449996	6336341
Engure fen (2)			
16	EN6	0448746	6349669
17	EN7	0448779	6349628
18	EN8	0448810	6349533
19	EN9	0448814	6349483
20	EN10	0448825	6349421
Platene fen			
21	P1	0363217	6362010
22	P2	0363184	6361975
23	P3	0363137	6361946
24	P4	0363100	6361926
25	P5	0363070	6361894

Sampling

For collecting ground beetles, in the middle of each sampling plot, 10 pitfall traps (250 ml, diameter of opening 7,5 cm) every two meters were situated. Pitfall traps were exposed 28 days. When pitfall traps were removed, the contents of trap were filtered through nylon mesh and placed into 50 ml plastic dishes. Samples stored in the refrigerator, until further processing. The samples prepared for sorting by rinsing them under running water on to approximately 10x10 cm piece of nylon fabric. Washed samples posted on Petri plates for sorting. All of ground beetles were picked out from samples and dried on filter paper and repositioned in a plastic dish for complete drying. Species were determined by using etalon collections and identification books of ground beetles.

In each sampling site, vegetation was described in to three 1 m² squares by Braun-Blanquet method, the projective cover of plants expressed as a percentage. Other plants recorded, founded in sampling sites outside the squares, giving them 1%. For every sampling site the mean projective coverage estimated. To estimate sampling site's vegetation structure, dominant plant species was granted either of one grades of structure – dense, moderately dense, and scarce. Then these grades were calculated in every sampling site and expressed as a percentage. Based on these calculations of dominant structure, sampling plots were also divided into three groups: dense vegetation, moderately dense vegetation and scarce vegetation.

Data analyses

WinSTAT 2007, statistics software add-in for *MS Excel*, was used to calculate Spearman's rank correlations between ground beetle species and vegetation structure. Statistics program *PC-ORD 5* was used to perform detrended correspondence analysis (DCA), which is useful for multivariate data. Shannon's diversity index was also calculated in *PC-ORD 5*. Statistics system *R* was used to perform generalized linear models (Poisson regression), to determine effects of vegetation structure on the number of individuals and the number of species.

Results

Characterization of vegetation

Depending on vegetation, calcareous fen's sampling plots were divided into cluster groups (Figure 2). Each of the surveyed fen's sampling sites are similar to each other and in the ordination they are situated close, except Apšuciems fen. Overall, each fen's vegetation is different.

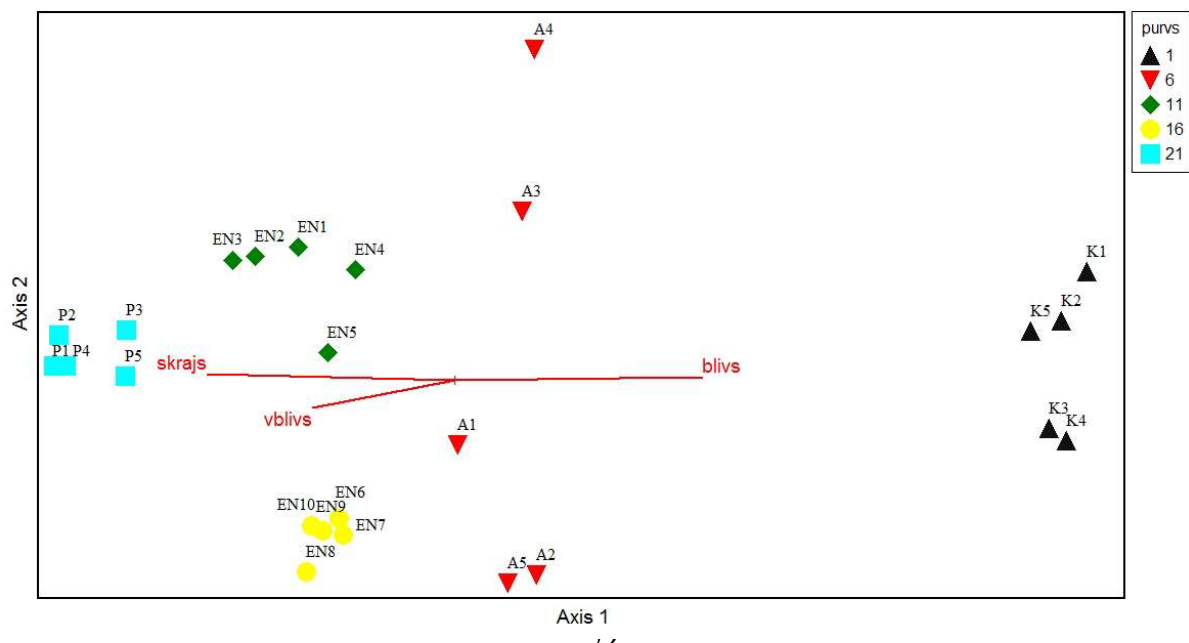

Figure 2. DCA ordination of sampling sites depending on vegetation and a direction of vegetation structure in calcareous fens of the Maritime lowland in 2010; purvs – fen, skrajs – scarce vegetation, blivs – dense vegetation, vblivs – moderately dense vegetation.

Characteristic plant species for all studied fens were Orchidaceae spp., *Phragmites australis* and *Molinia coerulea*. Plant species *Myrica gale* and *Betula* sp. were found in all fens, except Platene fen. *Salix myrsinifolia* and *Carex* sp. are characteristic plant species in all fens, except Kaņieris fen. *Alnus glutinosa* and *Eupatorium cannabinum* are characteristic for both fens of Engure, but *Cirsium palustre* was found only in Engures fen (2). Only in Kaņieris fen was found *Calluna vulgaris*.

Characterization of ground beetles and effects of vegetation structure

In total 989 beetles from 31 species were collected. The largest number of ground beetle species and individuals was found in Platene calcareous fen, but the poorest ground beetle fauna was observed in Apšuciems fen and Engure fen (1). Based on the Engelmann (1978: 379) classification, *Agonum viduum* was eudominant species, *Oodes gracilis* – dominant species, *Agonum* sp., *Pterostichus anthracinus*, *Pterostichus diligens* – subdominant species in all observed fens.

Generalized linear models showed that, when dominant vegetation structure in sampling site was scarce, then it had a significant impact on the number of individuals (Figure 3). The same appeared with moderately dense vegetation. But dense vegetation had no significant impact on the number of ground beetle individuals.

```
Call:
glm(formula = sindivsk ~ asugusk + asenon + struktura, family = poisson)

Deviance Residuals:
    Min       1Q   Median       3Q      Max
-3.9165  -1.0083  -0.3245   0.0066   4.9379

Coefficients:
            Estimate Std. Error z value Pr(>|z|)
(Intercept)  2.75882    1.02832   2.683  0.0073 **
asugusk      0.03065    0.06180   0.496  0.6200
asenon     -1.11884    0.65949  -1.697  0.0898 .
strukturablivs -0.42757    0.38599  -1.108  0.2680
strukturaskrajš 1.53761    0.29757   5.167 2.38e-07 ***
---
Signif. codes:  0 '***' 0.001 '**' 0.01 '*' 0.05 '.' 0.1 ' ' 1
```

Figure 3. Effects of dominant vegetation structure on the number of ground beetle individuals in calcareous fens of the Maritime lowland in 2010; sindivsk – number of individuals of ground beetles, asugusk – number of plant species, asenon – Shannon's index for plant species, struktura – vegetation structure (blivs: dense, skrajš: scarce, vblivs: moderately dense).

When dominant vegetation structure in sampling site was moderately dense, then it had a significant impact on the number of species (Figure 4). Generalized linear models did not showed, that vegetation structures – scarce and dense, had significant impact on the number of ground beetle species.

Figure 4. Effects of dominant vegetation structure on the number of ground beetle species in calcareous fens of the Maritime lowland in 2010; sindivsk – number of individuals of ground beetles, asugusk – number of plant species, asenon – Shannon’s index for plant species, struktura – vegetation structure (blīvs: dense, skrajš: scarce, vblīvs: moderately dense).

```
Call:
glm(formula = ssugusk ~ asugusk + asenon + struktura, family = poisson)

Deviance Residuals:
    Min       1Q   Median       3Q      Max
-1.74725  -0.52025   0.00341   0.70971   1.40433

Coefficients:
              Estimate Std. Error z value Pr(>|z|)
(Intercept)    3.42438    1.13641   3.013  0.00258 **
asugusk         0.09737    0.05014   1.942  0.05211 .
asenon        -1.42093    0.67324  -2.111  0.03481 *
strukturablīvs -0.13733    0.24306  -0.565  0.57208
strukturaskrajš 0.26048    0.23680   1.100  0.27134
---
Signif. codes:  0 '***' 0.001 '**' 0.01 '*' 0.05 '.' 0.1 ' ' 1
```

Depending on ground beetle communities, calcareous fen’s sampling plots were divided into cluster groups (Figure 5). Each of the surveyed fen’s sampling sites are similar to each other and in the ordination they are situated close, except one of the Apšuciems fen’s sampling plot (A4). Engure fen’s (1) sampling sites differed most depending on ground beetle species. All of the studied fens have different ground beetle fauna.

Figure 5 also shows main ground beetle communities influencing factors. Dense vegetation is increasing on Apšuciems fen direction. Scarce vegetation is more often occurs in Platene fen, but moderately dense vegetation – Engure fens.

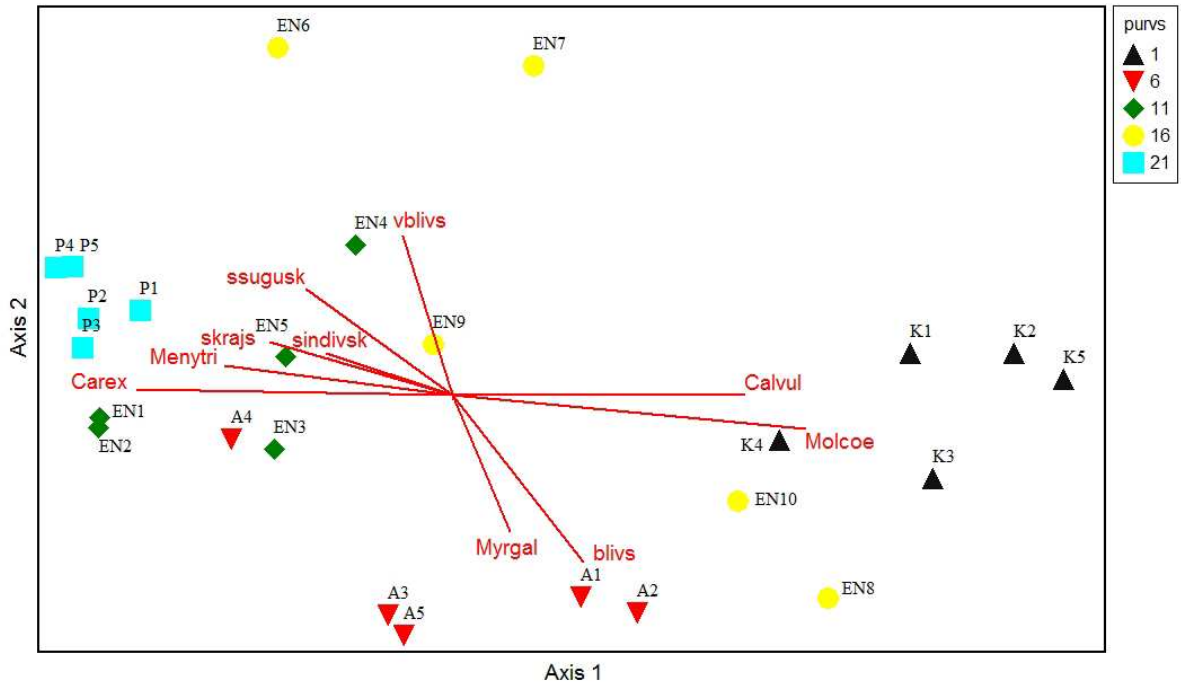
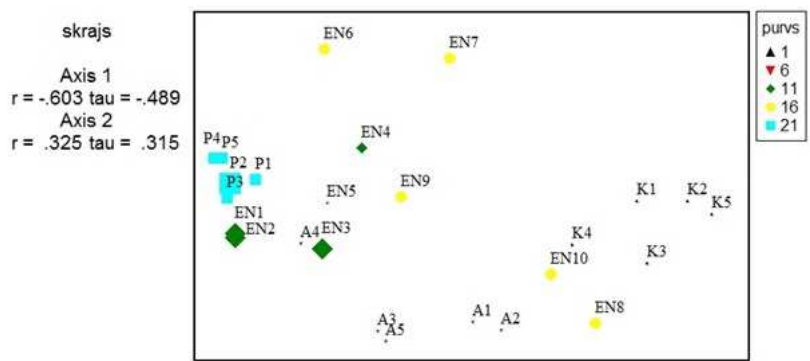

Figure 5. DCA ordination of sampling sites depending on ground beetle communities and influencing factors in calcareous fens of the Maritime lowland in 2010; purvs – fen, skrajs – scarce vegetation, blivs – dense vegetation, vblivs – moderately dense vegetation, sindivsk – number of ground beetle individuals, ssugusk – number of ground beetle species, Carex – Carex sp., Menytri – Menyanthes trifoliata, Myrgal – Myrica gale, Molcoe – Molinia coerulea, Calvul – Calluna vulgaris

Figure 6 shows the grouping of different sampling site's ground beetle communities and vegetation structures. Where different ground beetle communities are shown, also different vegetation structure is dominant. Scarce vegetation is found in Platene fen and Engure fen (1), these fens also are close in ordination. Similar situation with dense vegetation, where this kind of vegetation structure dominates in Kaņieris fen and Apšuciems fen, and these fens are distributed close in ordination.

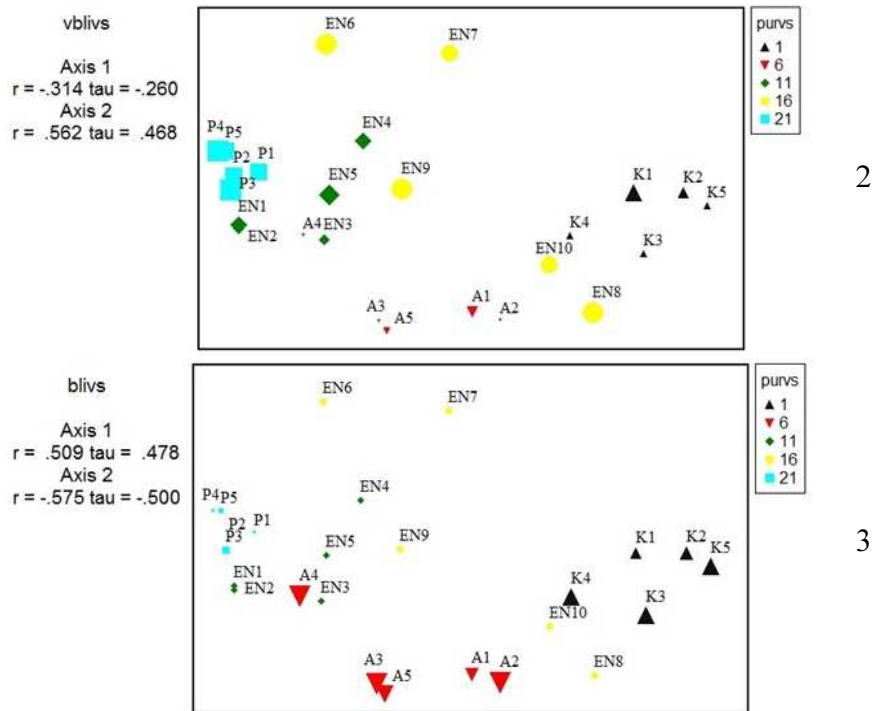

Figure 6. DCA ordinations of sampling sites depending on ground beetle communities and vegetation structure in calcareous fens of the Maritime lowland in 2010; purvs – fen, skrajs – scarce vegetation, blivs – dense vegetation, vblivs – moderately dense vegetation.

Most of the ground beetle species significantly negatively correlated with dense vegetation (Table 2). *Agonum ericeti* and *Pterostichus diligens* significantly negatively correlated with scarce vegetation.

Table 2
Spearman's rank correlations between ground beetle species and vegetation structure (significance levels $p < 0.01$, $p < 0.05$) in calcareous fens of the Maritime lowland in 2010.

Species	Vegetation structure		
	scarce	moderately dense	dense
<i>Agonum ericeti</i>	-0.458		
<i>Agonum thoreyi</i>			-0.639
<i>Agonum viduum</i>		0.409	-0.582
<i>Chlaenius quadrisulcatus</i>	0.472		-0.681
<i>Oodes gracilis</i>			-0.429
<i>Panagaeus cruxmajor</i>			-0.551
<i>Pterostichus anthracinus</i>			-0.448
<i>Pterostichus diligens</i>	-0.607	-0.410	0.500

<i>Trichocellus sp.</i>		-0.472
Number of ground beetle species	0.401	-0.421

Discussion

Characterization of vegetation

Vegetations of studied calcareous fens were different. The differences between these fens can be explained with the fact, that each fen is located in different geographical location (Figure 1) and that these fens are in different succession stages, with different origin. Kalniņa (2007: 55) says, that Kaņieris fen would have been start forming starting from 17th century, particular in the year 1668, when from the lake Kaņieris to the sea was dig out canal – Starpiņupīte. Lake level decreased and the shallow water part uncovered. Apšuciems fen was formed as in-between dune hollow, which periodically is flooding. Platene fen was been formed by overgrowing a shallow lagoon. The age of both fens could be around 3 to 5,5 thousand years (Kalniņa 2007: 55). The both Engure fens are only about 160 years old, but in that time in these fens has developed characteristic vegetation for calcareous fens, although peat layer is still very thin (Pakalne et al. 2004: 52).

Characterization of ground beetles and effects of vegetation structure

Although, vegetation is one of the most important factors impacting ground beetle species number and abundances (Carrington 2002: 2; Rainio, Niemelä 2003: 502), in general, vegetation has an indirect impact on ground beetles, because ground beetles are mostly predatory and they do not feed on plants directly (Capinera 2008: 439). Still, these beetles can feed on other invertebrates, which inhabit a particular plant and feed on it. In this case, a correlation between certain ground beetle species and plants might occur.

Calcareous fen ground beetle communities are significantly influenced by vegetation structure. When dominant vegetation structure in fen is scarce, it has significant impact on the number of ground beetle individuals. A possible explanation of this would be that, indeed, the type of vegetation surrounding a pitfall trap can significantly affect its trapping ability, as numbers of ground beetles entering a trap is highly associated with their activity. If there is a lot of thick ground cover, then movements of beetles may be impeded and catches will be low (Greenslade 1964: 301), and conversely – if there is a lot of scarce vegetation, then movements of beetles will not be impeded and catches will be high.

Ordination of ground beetle communities show, that there are a groups of sampling sites, which are closer together (Figure 5, Figure 6). Same vegetation structures are also close in ordination (Figure 6). It is possible, that vegetation structure determines which ground

beetle communities are present. Brose (2003: 407) in his study says that large species prefer dense vegetation, consistent with the enemy-free space hypothesis that large species are more vulnerable to predation on the open plots and prefer dense vegetation to escape from natural enemies.

Most of the ground beetle species significantly negatively correlated with dense vegetation (Table 2). It could be because of earlier discussed restriction of movements in dense vegetation. Although, *Agonum ericeti* and *Pterostichus diligens* significantly negatively correlated with scarce vegetation. Some species in some periods prefer scarce vegetation, at other times, very dense vegetation; this is most probably related to the amount of rainfall (Vlijm et al. 1962: 1). Vlijm et al. (1962: 1) says that, for example, in dryer periods *Calathus melanocephalus* prefers dense vegetation, whereas in periods with a good amount of rainfall areas with scarce vegetation are preferred. However, dense vegetation also appears to be an important refuge for predatory insects (Lagerlöf, Wallin 1993: 141). This could explain some significant correlations between dense vegetation.

Because of significant positive correlation between dense vegetation and at the same time significant negative correlation between scarce vegetation, *Pterostichus diligens* could be a good indicator for dense vegetation. But since *Chlaenius quadrisulcatus* correlates significantly positively with scarce vegetation and significantly negatively with dense vegetation – it could be indicator for scarce vegetation.

Acknowledgments

I thank to Voldemārs Spuņģis (University of Latvia) for his help in sampling, valuable advices and consultations during the study, as well as identification of some ground beetle species. Also I thank to Andris Ziemelis (University of Latvia) for responsiveness and help in data analyses.

Bibliography

- Auniņš, A., Bambe, B., Eņģele, L., Ikauniece, S., Kabucis, I., Laime, B., Lārmanis, V., Rēriha, I., Rove, I., Rūsiņa, S., Salmiņa, L., Sniedze, R. (2010) *Eiropas Savienības aizsargājamie biotopi Latvijā. Noteikšanas rokasgrāmata*. Rīga: Latvijas Dabas fonds.
- Brose, U. (2003) Bottom-up control of carabid beetle communities in early successional wetlands: mediated by vegetation structure or plant diversity? *Oecologia*, Vol.135, Nr.3: 407-413.
- Capinera, J.L. (2008) *Encyclopedia of entomology, 2nd ed.* Germany: Springer Science+Business Media B.V.
- Carrington T.R. (2002) *Factors influencing habitat selection and activity of ground beetles (Coleoptera: Carabidae) in central Appalachia*. Morgantown (West Virginia): West Virginia University.
- Engelmann, A.D. (1978) Dominant Klassifizierung von Bodenarthropoden. *Pedobiologija*, Nr.18: 378-380.

- Greenslade, P.J.M. (1964) Pitfall trapping as a method for studying populations of Carabidae (Coleoptera). *J. Anim. Ecol.*, Nr.33: 301-310.
- Gullan, P.J., Cranston, P.S. (2005) *The insects – an outline of entomology. 3rd ed.* Oxford:Blackwell Publishing.
- Kalnina, L., (2007) Diversity of Mire Origin and History in Latvia. *Peatlands International*, Nr.2: 54-56.
- Lagerlöf, J., Wallin, H. (1993) The abundance of arthropods along two field margins with different types of vegetation composition: an experimental study. *Agriculture, Ecosystems & Environment*, Vol. 43, Nr. 2: 141-154.
- Pakalne, M., Bamber, B., Baroniņa, V., Indriksons, A., Kalniņa, L., Kuze, J., Nusbaums, J., Petriņš, A., Pilāte, D., Pilāts, V., Priede, A., Rēriha, I., Salmiņa, L., Spuņģis, V., Suško, U. (2008) *Purvu aizsardzība un apsaimniekošana īpaši aizsargājamās dabas teritorijās Latvijā.* Rīga: Latvijas Dabas fonds.
- Pakalne, M., Salmiņa, L., Segliņš, V. (2004) Vegetation diversity of valuable peatlands in Latvia. *International Peat Journal*, Nr.12: 22-112.
- Rainio, J., Niemelä, J. (2003) Ground beetles (Coleoptera: Carabidae) as bioindicators. *Biodiversity and Conservation*, Nr.12: 487-506.
- Šefferova-Stanova, V., Šeffler, J., Janak, M. (2008) *Management of Natura 2000 habitats. 7230 Alkaline fens.* Slovakia: European Communities.
- Vlijm, L., Hartsijker, L., Richter, C.J.J. (1962) Ecological Studies On Carabid Beetles. *Néerlandaises de Zoologie*, Vol.14, Nr.3: 410-422

Tables & figures

Table 1 GPS coordinates for the investigated fens (LKS-93)

The key of the sampling plot	GPS coordinates	
	x	y
Kaņieris		
K1	468158	6316039
K2	468207	6316020
K3	468200	6315981
K4	468195	6315938
K5	468186	6315907
Apšuciems		
A1	458610	6323473
A2	458582	6323495
A3	458550	6323479
A4	458555	6323528
A5	458607	6323561
Engure (1)		
E1	450017	6336435
E2	449999	6336416
E3	449989	6336393
E4	450002	6336373
E5	449996	6336341
Engure (2)		
E6	448746	6349669
E7	448779	6349628
E8	448810	6349533
E9	448814	6349483
E10	448825	6349421
Platene		
P1	363217	6362010
P2	363184	6361975
P3	363137	6361946
P4	363100	6361926
P5	363070	6361894

Table 2 Diversity indices of plants and spiders + soil pH (\pm standard error). S – total number of species; H' – Shannon diversity index; E – species evenness; N – total number of individuals; S_{uniq} – number of unique species

Fen	Plants			Soil pH	Spiders				
	S	H'	E		N	S	H'	E	S_{uniq}
Kaņieris	22	2.085	0.468	4.3 \pm 0.12	415	40	2.553	0.48	7
Apšuciems	18	2.364	0.567	7.1 \pm 0.18	461	42	2.788	0.517	7

Engure (1)	25	2.485	0.535	7.0 ± 0.06	1435	44	1.937	0.355	7
Engure (2)	22	1.893	0.424	6.5 ± 0.28	767	55	3.008	0.52	6
Platene	27	1.972	0.415	5.9 ± 0.16	1568	55	2.501	0.433	16

Table 3 Numerical values of the Spearman's rank correlation coefficient r_s . A lot of spider species showed significant dependence on plants, but since it was impossible to show all of them in this table, only the most sensitive spider species are given ($n = 25$, p -value < 0.05)

Plant species / spider species	<i>Drassodes lapidosus</i>	<i>Zelotes lutetianus</i>	<i>Centromerus</i> sp.	<i>Pirata hygrophilus</i>	<i>Pirata uliginosus</i>	<i>Pardosa fulvipes</i>	<i>Pirata tenuitarsis</i>	<i>Pirata knorri</i>
Bryophyta	–	0.519	–	0.655	–	0.575	0.693	–
<i>Carex</i> spp.	–0.604	0.597	–0.655	0.495	–0.687	0.668	0.557	0.784
<i>Juniperus communis</i>	0.491	–	0.528	–	0.674	–	–	–0.443
<i>Molinia coerulea</i>	0.487	–0.681	0.544	–0.472	0.628	–0.421	–0.592	–0.810
<i>Myrica gale</i>	–	–0.781	–	–0.442	–	–0.545	–0.431	–
<i>Peucedanum palustre</i>	–0.592	0.479	–0.721	–	–0.659	–	0.415	0.755
<i>Salix myrsinifolia</i>	–	0.5	–0.524	0.514	–0.469	0.547	0.522	0.705
<i>Schoenus ferrugineus</i>	0.684	–	0.633	–	0.754	–	–	–0.722

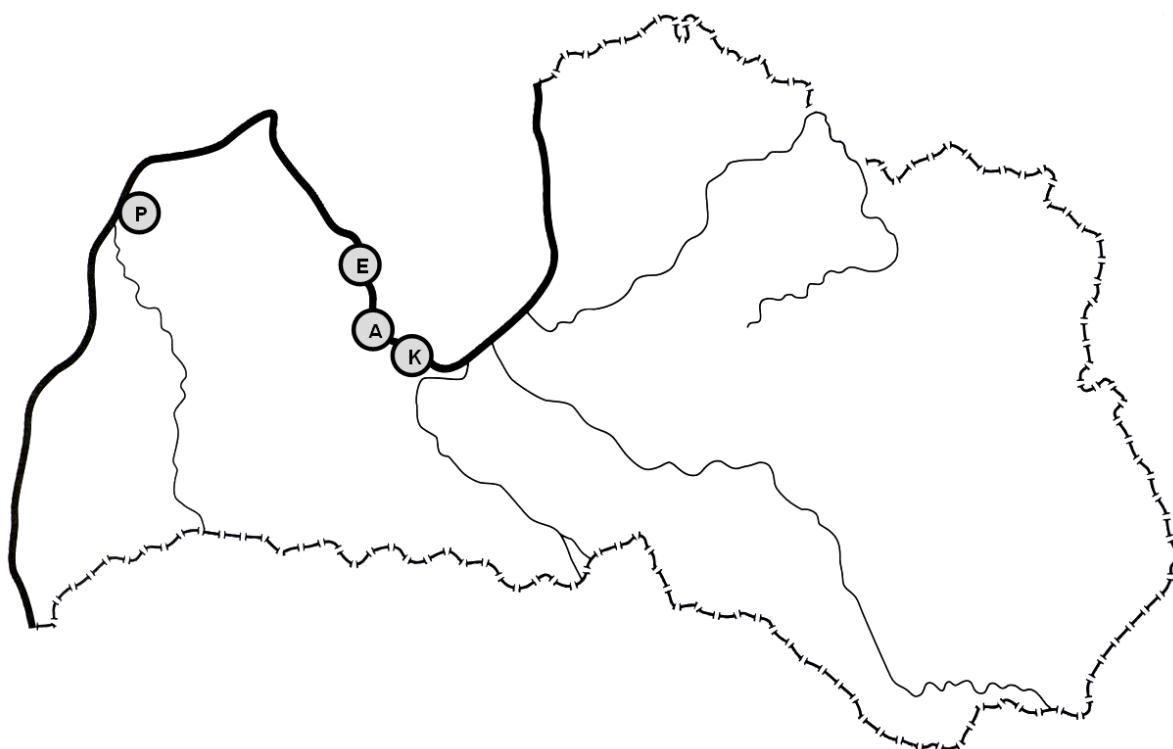

Figure 1 Map showing the study sites. K – Kaņieris; A – Apšuciems; E – Engure; P – Platene. In the territory of lake Engure there were two fens chosen – Engure (1) and Engure (2)

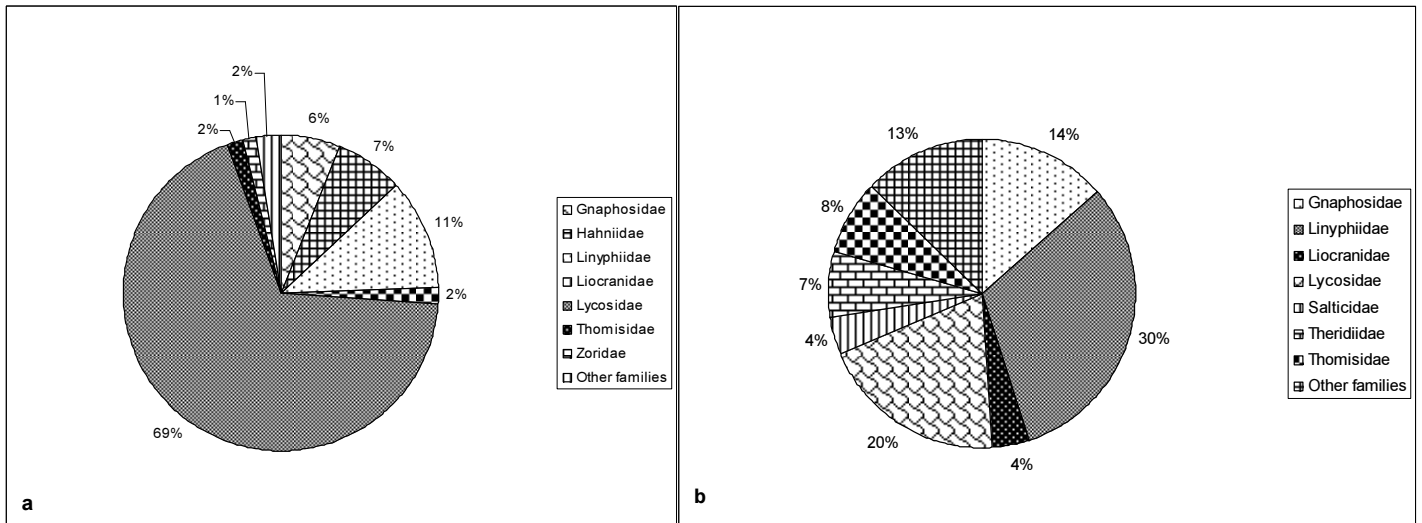

Figure 2 Dominant spider families. **a** Families with the largest number of individuals. **b** Families with the largest number of species

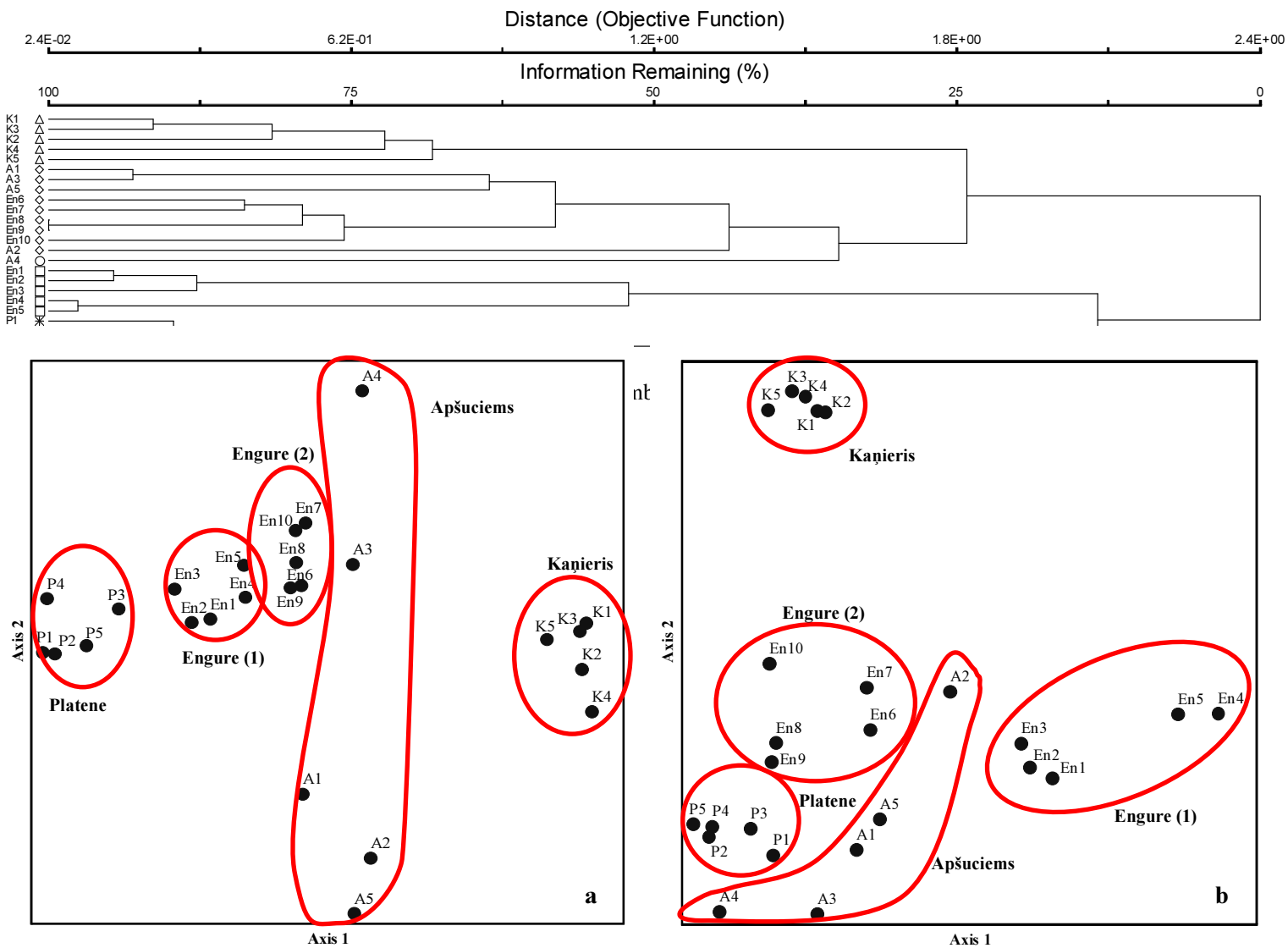

Figure 4 DCA ordination results. **a** DCA of the plant species. **b** DCA of the spider species

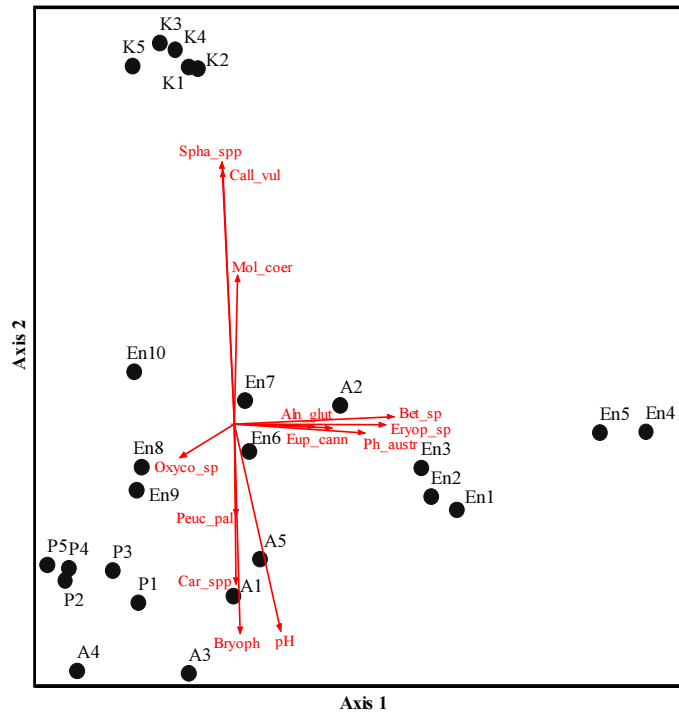

Figure 5 DCA biplot showing distribution of spiders in relation to the environmental variables – vegetation and soil pH. Description of abbreviations: *Aln glut* – *Alnus glutinosa*; *Bet_sp* – *Betula* sp.; *Bryoph* – Bryophyta; *Call_vul* – *Calluna vulgaris*; *Car_spp* – *Carex* spp.; *Eryop_sp* – *Eryophorum* sp.; *Eup_cann* – *Eupatorium cannabinum*; *Mol_coer* – *Molinia coerulea*; *Oxyco_sp* – *Oxycoccus* sp.; *Peuc_pal* – *Peucedanum palustre*; *Ph_austr* – *Phragmites australis*; *Spha_spp* – *Sphagnum* spp.

VIDES ZINĀTNES / ENVIRONMENTAL SCIENCES

Anda Isoda-Krasovska

Latvijas Augu aizsardzības pētniecības centrs, Latvija

VEĢETĀCIJAS TELPISKĀ STRUKTŪRA UN FLORISTISKĀ DAUDZVEIDĪBA UŽAVAS PELĒKAJĀS KĀPĀS

Abstract

Spatial structure and floristic diversity of vegetation in Užava grey dunes

Užavas grey dunes with creeping willow *Salix repens* have a unique relief structure. Hummocks that are overgrowing with vegetation are situated in the shingly – gritty flatland. Ecological niches and relief provide floristic and structural vegetation diversity for these dunes. Aim of the research: to characterize spatial structure and floristic diversity of Užava grey dunes. Seven parallel transects have been installed in the research area, from sea to inland, along which 404 sample plots are located, each 1 × 1 meter. Braun-Blanquet floristic-ecological method has been used to describe the vegetation, determining projective coverings in percents. At first the total land cover is determined, then the projective covering separately for trees, bushes, plants, mosses and lichens, as well as for every plant species. Vegetation data obtained are classified with the TWINSPLAN method of PC – ORD program. As a result, generally 41 plant species have been found in the research area. Mosaic vegetation structure is characteristic for Užavas grey dunes with separate sample plot sets, that show richness in spatial structure of vegetation and the diversity of plant species. In the first set of sample plots creeping willow is the dominant plant species, in the second – bearberry, in the third – pine, in the fourth broad-leaved plants and grasses are dominant. Vegetation in these four plots is situated on the hummocks with the height to 1 meter. In the fifth sample plot set mosses and lichens are dominant, that have situated on the flatland between the hummocks. Over the past 20 years density of pine increases in the biotope, having a negative influence on the preservation of floristic and structural diversity of vegetation. Natural processes in the dunes do not provide insufficient interference load, so the dunes overgrow and vegetation structure simplifies, as a result of which the floristic diversity in the dunes decreases.

Atslēgas vārdi: pelēkās kāpas, veģetācijas telpiska struktūra, floristiskā daudzveidība, Užavas dabas liegums

Ievads

Bioloģiski vērtīgs biotops ir tāds, kurā ir liela bioloģiskā daudzveidība. Bagātīga telpiskā struktūra nodrošina ekoloģiskās nišas, kurās augi spēj atrast piemērotas dzīvotnes un līdz ar to biotopā palielinās floristiskā daudzveidība (Cain *et al.* 2008: 621). Kāpu biotopos lielāka augu sugu bagātība ir virzienā no jūras uz iekšzemi, jo sekundārajās kāpās sāk veidoties augsne. Šādās vietās veidojas stabilāki augšanas apstākļi, lai attīstītos sarežģītākas augu sabiedrības (Abuodha *et al.* 2003: 112).

Taču visi biotopi ir pakļauti dabīgās sukcesijas gaitai arī pelēkās kāpas. Katra sukcesija tiecas uz tās noslēdzošo fāzi – klimaksa biocenozi. Sukcesijas sākumā ieviešas pioniersugas, kuras nostiprina augsni un nākamajās stadijās palīdz ieviesties citām augu sugām. Kāpu biotopos lakstaugus nomaina krūmi, bet galējā sukcesijas attīstības stadija ir mežs (Abuodha *et al.* 2003: 112).

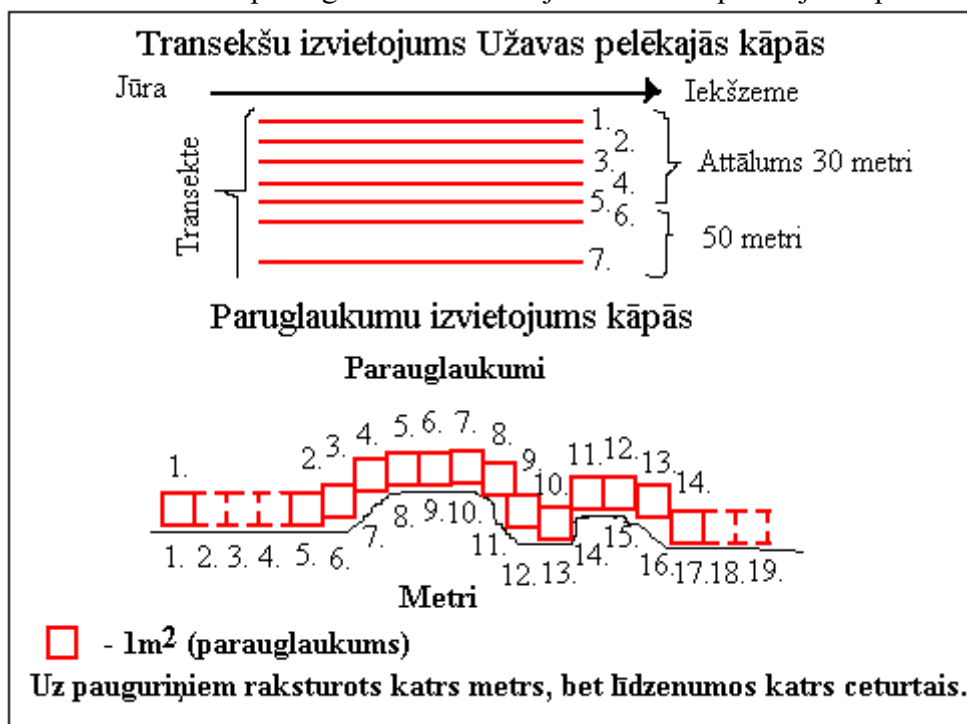
Pelēkās kāpas ar ložņu kārkļu *Salix repens* atrodas Užavas daba liegumā, Baltijas jūras piekrastē. Šis biotops ir reti sastopams un tas aizņem nelielas platības. Neparastā reljefa struktūra un mozaīkveida veģetācija nodrošina šim biotopam bioloģisko daudzveidību (Anonīms 2004: 47). Dabiskie procesi nespēj nodrošināt pietiekamu traucējumu, kas var novest biotopu pie aizaugšanas ar parasto priedi, tādēļ pareiza apsaimniekošanas varētu būt kā viens no risinājumiem biotopa saglabāšanai.

Materiāli un metodes

Atrašanās vieta. Pētāmā teritorija atrodas Užavas dabas lieguma pelēkajās kāpās ar ložņu kārkļu *Salix repens*, kurš izvietojas Baltijas jūras piekrastē Ventpils novada, Užavas pagastā. Lieguma teritorija iekļaujas Piejūras zemienes Ventavas līdzenumā (Anonīms 2004: 47). Pētījums veikts laika posmā no 2007. līdz 2010. gadam.

Lauka pētījumi. Lai objektīvāk aprakstītu veģetācijas struktūru un floristiskā sastāva īpatnības pelēkajās kāpās, izveidotas septiņas paralēlas transektes virzienā no jūras uz iekšzemi, gar kurām kopumā ierīkoti 404 parauglaukumi (1m×1m). Attālums starp transektēm variēja no 30 līdz 50 metriem, lai pēc iespējas lielākā teritorijā varētu atainot veģetācijas atšķirības. Parauglaukumu ierīkošanai izmantoja koka rāmi 1m×1m. Veģetācijas aprakstīšanai pielietota Brauna-Blankē jeb floristiski-ekoloģiskā metode, kas balstās uz visu augu sugu un to segumu noteikšanu parauglaukumos (vizuāli procentos). (Coker, Kent 1992: 363). Sākumā novērtēta kopējā zemsedze, tad atsevišķi vaskulārajiem augiem, sūnām un ķērpjiem. Segums noteikts arī atsevišķi katrai augu sugai.

Transekšu un parauglaukumu izvietojums Užavas pelēkajās kāpās

Tā kā pelēko kāpu reljefa struktūra ir pauguraina, veģetācijas aprakstīšanai ieviesti šādi apzīmējumi: L – kāpu līdzenums, Pk – pauguriņš ar kārklu, Pm – pauguriņš ar milteni, Pgl – pauguriņš ar graudzālēm un platlapainajiem lakstaugiem un Pkp – pauguriņš ar kārklu un priedi. Uz pauguriņiem raksturots katrs metrs, bet līdzenumos, kur veģetācija bija ļoti skraja un vienveidīga vai arī tā gandrīz nebija, raksturots katrs ceturtais metrs (1. attēls).

Datu apstrāde. Iegūtie veģetācijas dati savādīti Microsoft Office Excel tabulās. Ar PC-ORD programmas (McCune, Mefford 1999) TWINSpan metodi parauglaukumi klasificēti pēc līdzīgām augu sugu grupām četros līmeņos (Coker, Kent 1992: 363). TWINSpan analīzei izmantoti augu sugu akronīmi, kas ir ģints pirmie četri burti un sugas epiteta pirmie četri burti.

Rezultāti un diskusija

Užavas pelēkajās kāpās ar ložņu kārklu 404 veģetācijas parauglaukumos konstatēta 41 augu suga. No tām 23 vaskulāro augu sugas, septiņas sūnu sugas, desmit ķērpju sugas un viena aļģu suga (1. pielikums).

Vairums no biotopā sastopamajām augu sugām raksturojamas kā kserofīti, kas ir pielāgojušies sausiem augšanas apstākļiem. Pelēkās kāpas ir diezgan skarba dzīvotne augiem, tādēļ laika gaitā tiem ir izveidojušies morfoloģiskie pielāgojumi, piemēram, matiņi, ādainas lapas, garas saknes un zems smiltīm piespiests stublājs, kas atvieglo izdzīvošanu šajā vidē. Vietās, kur ir aktīva smilšu pārpūšana, dominē psamofītiskās augu sugas, kuru augšana un attīstība nenotiek bez vēja un smilšu darbības (Pētersone, Birkmane 1980: 589).

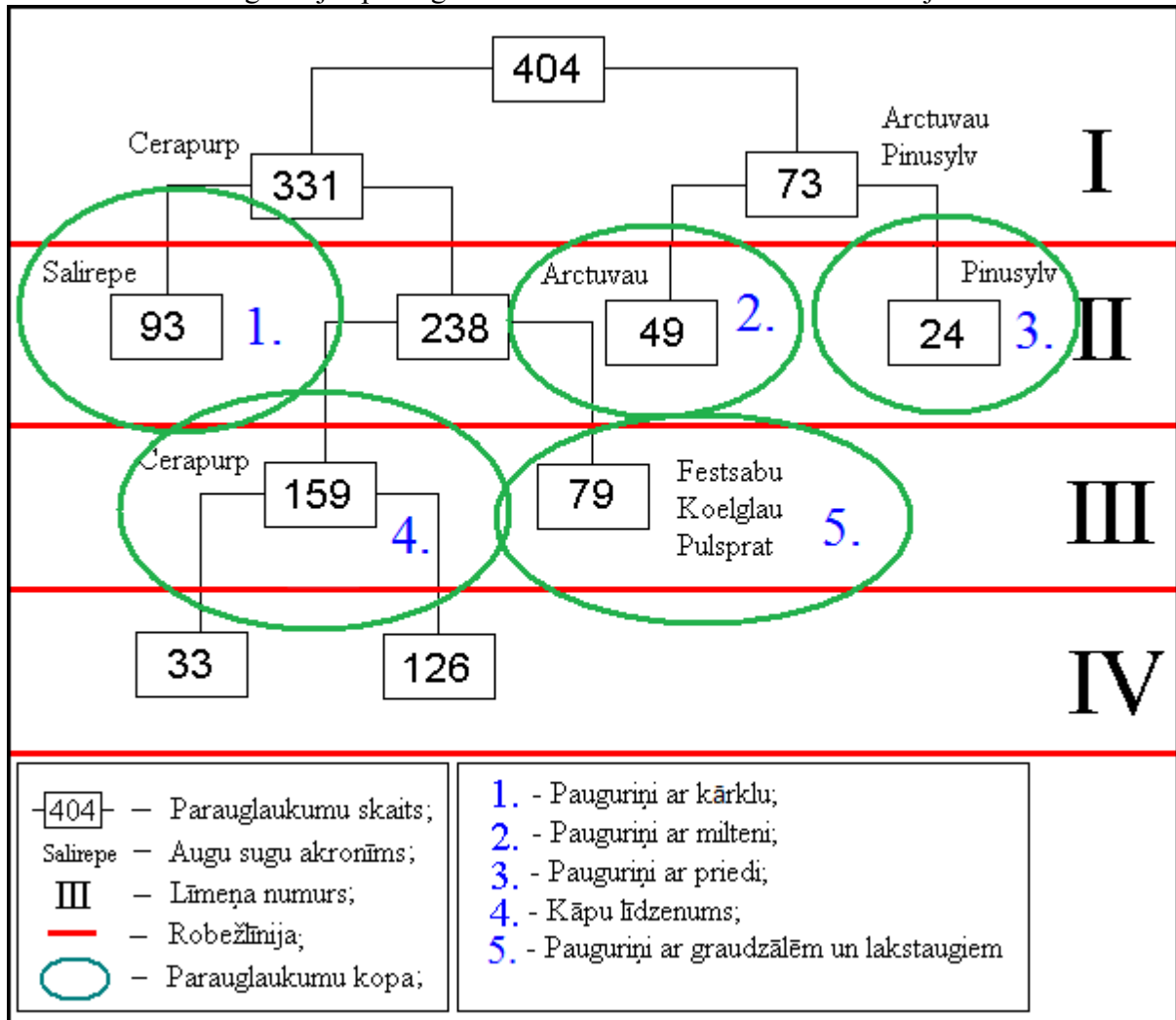
Pelēkajās kāpās ar ložņu kārklu ar lielu sastopamības īpatsvaru pārstāvētas trīs augu sugas, kas ierakstītas Latvijas Sarkanajā grāmatā. Divas 3. kategorijas sugas – jūrmalas pārkonamoliņš un Gmelina alise, kā arī viena 4. kategorijas – suga pļavas silpurene (Andrušaitis 2003: 691).

Ar TWINSPAN metodi klasificētie pelēko kāpu veģetācijas dati parāda, ka šajā biotopā sargrupējas piecas atšķirīgas parauglaukumu kopas (2. attēls), kuras labi ataino tipisko kāpu mozaīkveida veģetācijas struktūru un mikroreljefu ar kāpu pauguriņiem un līdzenumiem. Atšķirīgās parauglaukumu kopas norāda arī uz lielu bioloģisko un strukturālo daudzveidību šajā biotopā. Rerezentatīvas parauglaukumu kopas sargrupējas jau trešajā līmenī, tādēļ ceturtais līmenis tālāk netiek analizēts.

Pirmā parauglaukumu kopa (93 parauglaukumi), kura nodalās otrajā sadalījuma līmenī, ir ar indikatorsugu ložņu kārkls (2. attēls). Tas izvietojas galvenokārt uz kāpu pauguriņiem, kuru augstums ir no 0,5 līdz pat 1,2 metriem un kārkla projektīvais segums uz tiem aizņem no 25 līdz 100%. Kārkls uz pauguriņiem veido blīvu augšanas struktūru un tā augstums variē no 0,5 līdz 1 metram (3.1. attēls).

Kārkla augšanas struktūra ne vienmēr ir labvēlīga citām lakstaugu sugām, jo tas var radīt noēnojumu un izkonkurēt tās (Berendse *et al.* 1998: 71). Ložņu kārkls ir smilti mīloša augu suga un tā attīstībai ir nepieciešama smilšu pārpūšana, kas veicina apsākņošanos un jaunu dzinumumu augšanu. Tādā veidā kārkli spēj nostiprināt augsni un saglabāt pauguriņu struktūru (Ellenberg *et al.* 1992: 248, Pētersone, Birkmane 1980: 589). Šajā parauglaukumu kopā smilšu pārpūšanai ir pozitīva ietekme uz citām lakstaugu sugām, jo tām atbrīvojas brīvas nišas, kur augt un saglabāt floristisko daudzveidību.

Veģetācijas parauglaukumu TWINSPAN dihotomais dalījums

Otrā parauglaukumu kopa (49 parauglaukumi), kura nodalās otrajā sadalījuma līmenī, ir ar indikatorsugu parastā miltene (2. attēls), kas ar lieliem projektīvajiem segumiem (25–100%) izvietojas uz metru augstiem pauguriņiem. Lai gan miltene veido blīvu klājienvēda augšanas struktūru, tomēr vietām šajos parauglaukumos ir sastopamas astoņas lakstaugu sugas (3.2. attēls). Miltenei ir raksturīgi ložņājoši un zaraini dzinumi, kuri piekļaujas zemei un blīvi nosedz kāpu pauguriņu, saglabājot pelēko kāpu reljefa struktūru (Pētersone, Birkmane 1980: 589).

Trešā parauglaukumu kopa (24 parauglaukumi), kura nodalās otrajā sadalījuma līmenī, ir ar indikatorsugu parastā priede (2. attēls). Parastā priede visbiežāk izvietojas uz pauguriņiem līdzās ložņu kārkklam, retāk – parastajai miltenei. Uz šādiem kāpu pauguriņiem gan priedes, gan kārkla projektīvie segumi aizņem no 20 līdz 100% (3.3. attēls). Vietām starp šīm divām augu sugām vērojama konkurence, izteiktāk tā izpaužas iekšzemes virzienā, kur ir mazāka smilšu pārpūšanas ietekme, kura ir labvēlīga kārkla augšanai, līdz ar to priede to izkonkurē. Šajā parauglaukumu kopā vērojama parastā priedes īpatsvara palielināšanās, kas var negatīvi

ietekmēt gan strukturālo, gan floristisko daudzveidību. Kāpās koku īpatsvara palielināšanās varētu norādīt uz nākamo sukcesijas attīstības stadiju, kad kāpas pamazām aizaug ar mežu (Abuodha et al. 2003: 112).

3.attēls.

Pelēko kāpu ar ložņu kārkļu *Salix repens* mikroreljefs un mozaīkveida veģetācijas struktūra

Ceturtnā parauglaukumu kopa (159 parauglaukumi), kura nodalās trešajā sadalījuma līmenī, ir ar indikatoraugu *Ceratodon purpureus* (2.attēls). Veģetācija šajā parauglaukumu kopā izvietojas oļaini-grantainajā kāpu līdzenumā, kur ir skarbāki augšanas apstākļi, tādēļ tur pamatā aug sūnas un ķērpji, kā arī atsevišķi lakstaugi ar garām, ātraudzīgām saknēm. Dominējošās augu sugas šajā parauglaukumu kopā ir sūna *Ceratodon purpureus*, aļģe *Nostoc sp.* un ķērpis *Diploschistes muscorum*. Šo augu sugu projektīvie segumi aizņem no 2 līdz pat 70 % (3.5. attēls).

Lai gan kāpu līdzenumā ir maz lakstaugu sugu, tomēr šeit ir liela sūnu un ķērpju daudzveidība, jo ķērpji apaug ne tikai augsnes virsmu, bet arī lielus oļus, veidojot uz tiem krāsainus rakstus (Piterāns et al. 2005: 112).

Piektā parauglaukumu kopa (79 parauglaukumi), kura nodalās trešajā sadalījuma līmenī, ir ar indikatoraugu kāpu auzeni, zilgano kelēriju un pļavas silpurenī (2. attēls). Graudzāles un platlapainie lakstaugi izvietojas uz zemiem smilšu pauguriņiem, kuru augstums nepārsniedz pusmetru. Šīm augu sugām projektīvie segumi parauglaukumā var būt no 1 līdz 40 % (3.4.

attēls). Šajā parauglaukumu kopā veģetācija labi pielāgojusies skarbajiem augšanas apstākļiem, veidojot plankumveida audzes vai blīvus cerus, kas īpaši raksturīgi graudzālēm. Augājs spēj atjaunoties pēc mehāniskiem bojājumiem, kā arī pēc stipras smilšu pārpūšanas (Laime 2005: 63). Floristiskā daudzveidība ir bagātīgi pārstāvēta, jo šajās vietās notiek aktīva smilšu pārpūšana, kura nodrošina pirmējo sukcesijas stadiju.

Izvērtējot iegūtos datus, var secināt, ka pelēkās kāpas ar ložņu kārklu ir gan floristiski, gan strukturāli daudzveidīgs biotops, turklāt šis biotops ir aizsargājamas visā Eiropas Savienībā. Svarīgi novērtēt šī biotopa tālāko sukcesijas gaitu un izstrādāt piemērotāko apsaimniekošanas plānu ilgtspējīgai attīstībai. Šajā biotopā ir vērojama parastās priedes īpatsvara palielināšanās, kas var negatīvi ietekmēt bioloģisko daudzveidību, jo, ja viena augu suga biotopā sāk dominēt, ilgtermiņā tā vienkāršo telpisko struktūru un augāja bagātība samazinās. Turpmākajos pētījumos būtu nepieciešams izpētīt parastās priedes ekoloģiju, kas palīdzētu izprast tās straujo izplatību šajās kāpās, kā arī palīdzētu saprast kā to ierobežot, lai saglabātu šo vērtīgo biotopu.

Bibliogrāfija

- Abuodha, J.O.Z. Musila, W.M. van der Hagen, H. (2003) Floristic composition and vegetation ecology of the Malindi Bay coastal dunes field. Kenya: *Journal of Coastal Conservation* 9: Pp 97-112.
- Andrušaitis, G. (red.) (2003) *Latvijas Sarkanā grāmata (3) – Vaskulārie augi*. Rīga: LU Bioloģijas institūts. 691 lpp.
- Anonīms, (2004) *Dabas lieguma „Užava” dabas aizsardzības plāns*. Rīga: Latvijas Universitāte, 47 lpp.
- Berendse, F. Lammerts, E. J. & Olf, H. (1998) Soil organic matter accumulation and its implications for nitrogen mineralization and plant species composition during succession in coastal dune slacks. Netherland: *Plant Ecology* 137: Pp 71–78.
- Cain, M.L. Bowman, W.D. Hacker, S.D. (2008) *Ecology*. USA: Sinauer Associates, 621 pp.
- A Coker, P. Kent, M. (1992) *Vegetation description and analysis*. Great Britain: Wiley, Pp 363.
- Ellenberg, H. Weber, H. E. Düll, R. Wirth, V. Werner, W. & Pauliben, D. (1992) Zeigerwerte von Pflanzen in Mitteleuropa. *Scripta Geobotanica* 18: Pp 1 – 248.
- Laime, B. (2005) *Augi jūras krastā*. Rīga: McÄbols, 63 lpp.
- McCune, B. Mefford, M.J. (1999) *Multivariate Analysis of Ecological data*, Version 4.17, MjM Software, Gleneden Beach, Oregon U.S.A.
- Pētersone, A. Birkmane, K. (1980) Latvijas PSR augu noteicējs. Rīga: Zvaigzne, 589 lpp.
- Piterāns, A. Laime, B. Žeiviniece, A. & Berga, I. (2005) Lichens in the Užava Nature Reserve. Daugavp., *Acta Biol.* 5 (2): 109-112 pp.

Pielikumi

1. Pielikums. Užavas pelēko kāpu ar ložņu kārkļu augu sugas saraksts

Latīniskie nosaukumi	Latviskie nosaukumi	Sugas akronīms
Vaskulārie augi		
<i>Alyssum gmelinii</i> Jord.	Gmelīna alise	Alysgmel
<i>Anthyllis maritima</i> Schweigger	Jūrmalas pārkonamoliņš	Anthmari
<i>Arctostaphylos uva-ursi</i> (L.) Sprengel	Mūžzaļā miltene	Arctuvau
<i>Astragalus arenarius</i> L.	Smiltāju tragantzirnīs	Astraren
<i>Calamagrostis epigeios</i> (L.) Roth	Slotiņu ciesa	Calaepig
<i>Campanula rotundifolia</i> L.	Apalāpu pulkstenīte	Camprotu
<i>Carex arenaria</i> L.	Smilts grīslis	Carearen
<i>Corispermum intermedium</i> Schweigg	Jūrmalas kamieļzāle	Coriinte
<i>Dianthus arenarius</i> L.	Smiltāja neļķe	Dianaren
<i>Epipactis atrorubens</i> (Hoffm.)	Tumšsarkanā dzeguzene	Epipatro
<i>Equisetum hyemale</i> L.	Ziemzaļā kosa	Equihyem
<i>Festuca arenaria</i> Osbeck	Smiltāju auzene	Festaren
<i>Festuca sabulosa</i> (Andress.)	Kāpu auzene	Festsabu
<i>Galium mollugo</i> L.	Mīkstā madara	Galimoll
<i>Hieracium umbellatum</i> L. (coll.)	Čemurainā mauraga	Hierumbe
<i>Juniperus communis</i> L.	Parastais kadiķis	Junicomm
<i>Koeleria glauca</i> (Spreng.) DC.	Zilganā kelērija	Koelglau
<i>Pinu sylvestris</i> L.	Parastā priede	Pinusylv
<i>Pulsatilla pratensis</i> (L.) Mill.	Plāvas silpurene	Pulsprat
<i>Salix daphnoides</i> Vill.	Smilšu vītols	Salidaph
<i>Salix repens</i> (L.)	Ložņu kārkls	Salirepe
<i>Thymus serpyllum</i> L.	Mazais māršils	Thymserp
<i>Tragopogon pratensis</i> L.	Plāvas plostbārdis	Tragprat
Sūnas		
<i>Brachytheceium albicans</i> (Hedw.) B., S. et G.	Noras īsvācelīte	Bracalbi
<i>Ceratodon purpureus</i> (Hedw.) Brid.	Purpura ragzobe	Cerapurp
<i>Dicranum scoparium</i> Hedw.	Slotiņu divzobe	Dicrscop
<i>Ditrichum flexicaule</i> (Schwaegr.) Hampe	Trauslā matzobe	Ditrflex
<i>Hylocomium splendens</i> (Hedw.) B., S. et G.	Spīdīgā stāvaine	Hylosple
<i>Tortula ruralis</i> (Hedw.) Gaertn., Meyer et Scherb.	Noras vijzobe	Tortrura
<i>Tortula sabulata</i> Hedw.	Īlendzīslas vijzobe	Tortsubu
Kērpji		
<i>Cetraria aculeata</i> (Schreb.) Fr.		Cetracul
<i>Cladonia chlorophaea</i> (Florke ex Sommerf.) Spreng.		Cladclor
<i>Cladonia fimbriata</i> (L.) Fr.		Cladfimb
<i>Cladonia glauca</i> Flörke		Cladglau
<i>Cladonia pocillum</i> (Ach.) Grognot		Cladpoci
<i>Cladonia pyxidata</i> (L.) Hoffm		Cladpyxi
<i>Cladonia scabriuscula</i> (Delise) Nyl.		Cladscab
<i>Diploschistes muscorum</i> (Scop.) R. Sant. in Hawksw.		Diplmusc
<i>Evernia divaricata</i> (L.) Ach.		Everdiva
<i>Hypogymnia physodes</i> (L.) Nyl.		Hypophys
Alģes		
<i>Nostoc</i> sp.		Nostocsp

Vija Frīda
Daugavpils Universitāte, Latvija

DUBUPĪTES HIDROĶĪMISKAIS UN HIDROBIOLOĢISKAIS RAKSTUROJUMS

Abstract

The hidrobiological description and water chemical characterization of watercourses in the Pilskalnes subglacial channel

Nature Reserve "Pilskalnes Siguldina" is created to retain the unique valley, generated by subglacial processes, as a diverse but unitedly functioning complex of ecosystem with series of ravines and bodies of water, and its biodiversity (natural biotope, rare and protected species).

Nature Reserve "Pilskalnes Siguldina" is included in the Natura 2000 network, but its nature conservation plan, individual usage and protection rules has not been approved yet. Nature conservation plan was developed in 2005 but due to its deficiencies it was not approved. The current plan is outdated and additional research and corrections are necessary.

The river Dubupite flows through the whole subglacial channel of Pilskalne– through eight lakes and Nature Reserve "Pilskalnes Siguldiņa", for that reason it can serve as a factor of environmental quality.

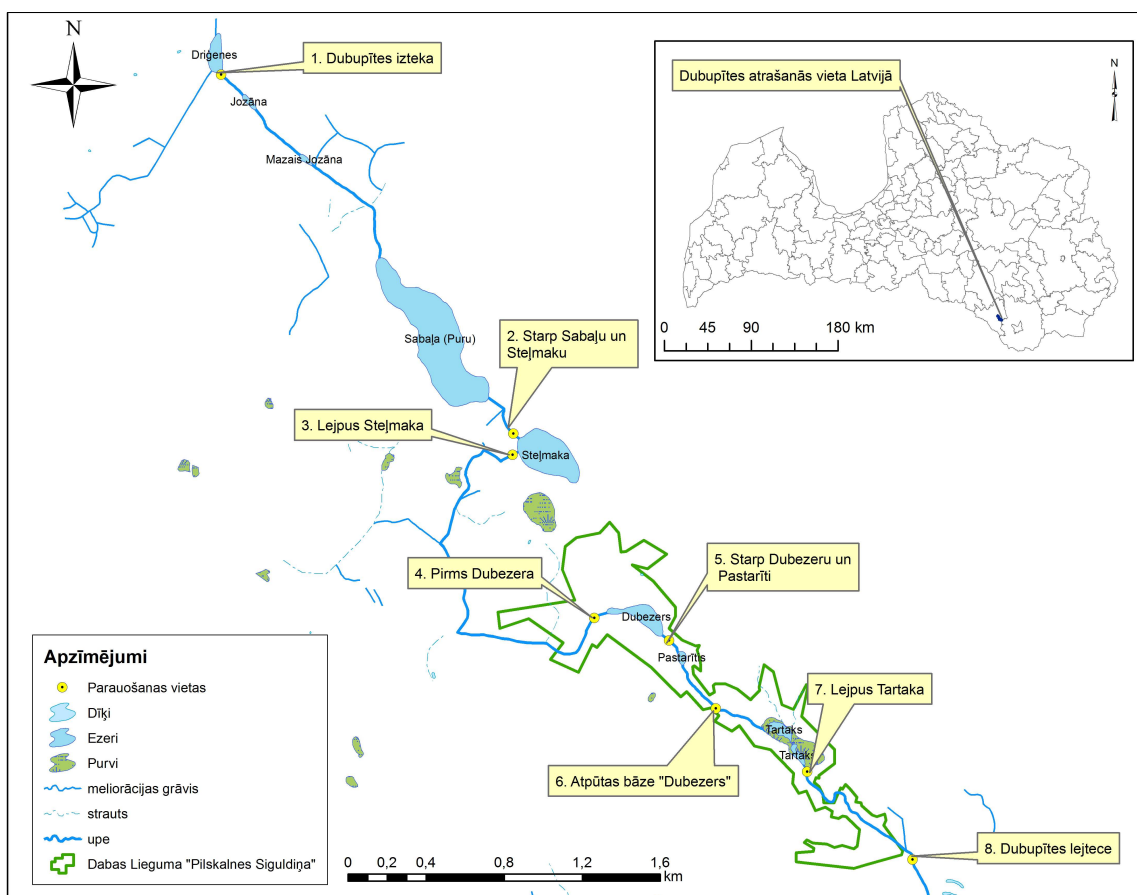
The Aim of the work: to determine the hydrochemical and hydrobiological conditions of the water in the river Dubupite and compare them with the results obtained in the period of time starting from 2004 to 2007.

The result of the work shows that the biological quality of the water in the river Dubupīte has improved from the β -mezosaprobity to α - β -mezosaprobity during the last five years.

Atslēgvārdi: dabas liegums „Pilskalnes Siguldiņa”, Dubupīte, Saprobītātes indekss, fizikāli– ķīmiskie rādītāji.

Ievads

Pilskalnes sublaciālā iegultne atrodas Latvijas DA daļā, Ilūkstes novada Pilskalnes pagasta teritorijā. Atbilstoši fiziogēogrāfiskajai rajonēšanai (Ramans un Zelčs 1994:255) Pilskalnes sublaciālā iegultne atrodas Augšzemes augstienes Ilūkstes paugurainē.

1.attēls. Paraugojuma vietu izvietojums uz Dubupītes.

Dabas liegumu „Pilskalnes Siguldiņa” ir iekļauts Natura 2000 tīklā, bet līdz šim tam nav apstiprināts dabas aizsardzības plāns un individuālie izmantošanas un aizsardzības noteikumi. 2005. gadā tika izstrādāts dabas aizsardzības plāns, bet nepilnību dēļ tas netika apstiprināts. Uz šo brīdi tas ir novecojis un prasa papildus pētījumus un korekcijas. Pēc Ilūkstes novada domes lūguma ir uzsākti pētījumi dabas liegumā „Pilskalnes Siguldiņa”.

Caur visu Pilskalnes subglaciālo iegultni tek Dubupīte (skat. 1.att.), kas iztek no Drīgenes ezera un ietek Ilūkstes upē. Dubupīte tek caur astoņiem ezeriem un dabas liegumu „Pilskalnes Siguldiņa”, tāpēc tā var kalpot par vides stāvokļa kvalitātes rādītāju.

Pēdējie pētījumi dabas liegumā „Pilskalnes Siguldiņa” ūdenstecēs tika veikti 2007.gadā, kad savu maģistra darbu ietvaros Rita Semjonova un Baiba Vucenlīdzdāne Dubupītes veica saprobitātes pakapes noteikšanu un fizikāli –ķīmiskos mērījumus.

Darba mērķis – noskaidrot, kā ir mainījušies Dubupītes ūdens hidroķīmiskie un hidrobioloģiskie raksturlielumi kopš 2004 – 2007.gadā veiktajiem pētījumiem (Semjonova 2007:60; Vucenlīdzdāne 2007:62).

Darba uzdevumi:

1. Apkopot informāciju par agrāk veiktajiem pētījumiem Pilskalnes subglaciālajās iegultnes ūdenstecēs;

2. Lauku apstākļos izvērtēt paraugojumu vietu atbilstību Saprobītātes indeksa metodes pielietošanai – noteikt straumes ātrumu;
3. Veikt fizikāli – ķīmiskos mērījumus ar *Hydrolab Surveyor 4a* zondi un ievākt makrozoobentosa paraugu;
4. Ar noteicēju palīdzību kamerālos apstākļos klasificēt ievāktu makrozoobentosu;
5. Aprēķināt saprobītātes pakāpi un noteikt Dubupītes ūdens bioloģisko kvalitāti;
6. Salīdzināt iegūtos rezultātus ar 2005. – 2007. gadā Ritas Semjonovas un Baibas Vucenlīdzānes veikto pētījumu rezultātiem (Semjonova 2007:60; Vucenlīdzāne 2007:62).

Materiāli un metodes

Pētnieciskā darba izstrādei tika izmantotas vairākas pētījumu metodes:

- Informācijas apkopošana un analīze;
- Lauka pētījumu metodes – instrumentālā pētījumu metode un paraugu ievākšana;
- Laboratorijas pētījumu metode;
- Datu kamerālā apstrāde, matemātikas un statistikas metode.

Uzsākot darbu tika izvēlētas astoņas paraugojumu vietas: Dubupītes iztekā, starp lielākajiem ezeriem un Dubupītes lejtecē. Lauka pētījumi tika veikti 2012. gada 14. janvārī, kad tika noteikti upes fizikāli – ķīmiskie parametri, un 25. aprīlī, kad tika ievākts makrozoobentoss.

Fizikāli – ķīmiskie mērījumi tika veikti ar *Hydrolab Surveyor 4a* zondi, ar kuru tika noteikta temperatūra, pH, elektrovadītspēja, izšķīdušā skābekļa daudzums, skābekļa piesātinājuma pakāpe, oksidēšanās-reducēšanās potenciāls, kopējais izšķīdušo vielu daudzums.

Dubupītes ūdens bioloģiskās kvalitātes noteikšanai tika izmantota makrozoobentosa cenožu saprobītātes indeksa metode (LVS 240:1999 1999:10). Uz vietas tika noteikts upes tips, gultnes raksturs, makroflora, krastu stāvoklis u.c. parametri. Tāpat ar hidrometriskajiem spārņiem *SWOOFER-3000* tika noteikts upes straumes ātrums, kas pēc metodes pielietošanas nosacījumiem nedrīkst būt lēnāks par $0,1 \text{ m s}^{-1}$. Tika ievākti makrozoobentosa paraugi.

Iegūtie makrozoobentosa paraugi ar noteicēju palīdzību tika klasificēti un analizēti atbilstoši Latvijas valsts nacionālajam standartam „Ūdens kvalitāte – mazo upju bioloģiskās kvalitātes operatīva novērtēšana pēc makrozoobentosa cenožu saprobītātes indeksa”.

Iegūtie rezultāti tika analizēti datorprogrammā *MS Excel* un salīdzināti ar 2006. – 2007. gadā iegūtajiem rezultātiem, kurus ieguva Daugavpils Universitātes akadēmiskās bakalaura

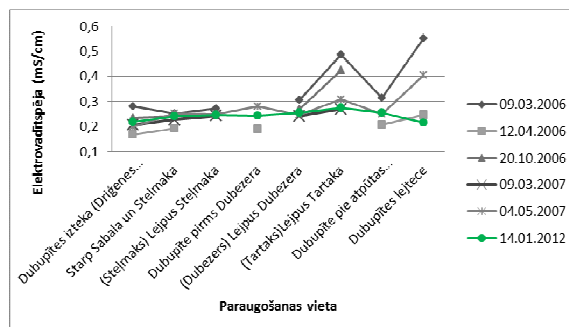
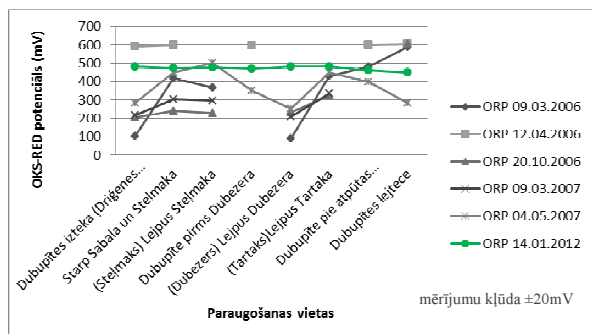
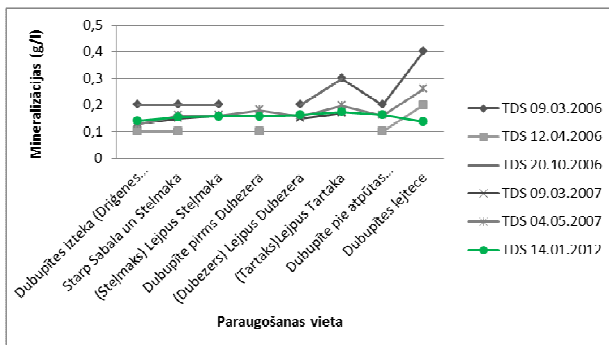
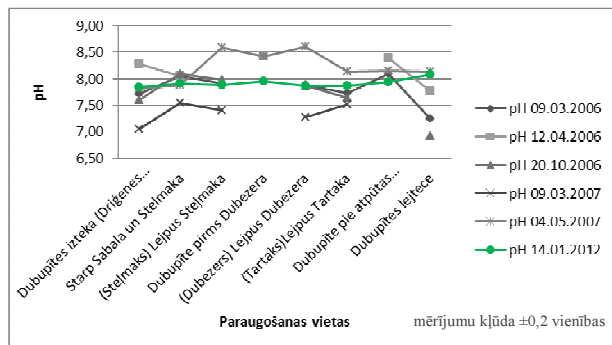
studiju programmas „Vides zinātne” studentes Rita Semjonova un Baiba Vucenlīdzdāne (Semjonova 2007:60; Vucenlīdzdāne 2007: 62).

Rezultāti un to interpretācija

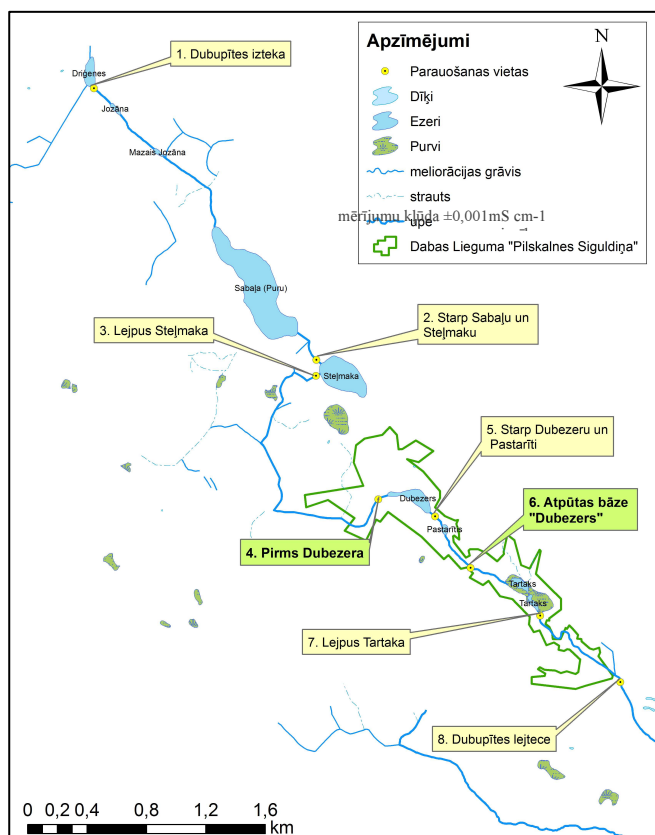
2012. gada 14. janvārī Dubupītes ūdens pH vērtības svārstījās no 7,83 līdz 8,07 (mērījumu kļūda $\pm 0,2$ vienības), kas liecina par bāzisku vidi. Elektrovadītspēja Dubupītē bija vidēji $0,2434 \text{ mS cm}^{-1}$ un mineralizācijas pakāpe $0,1560 \text{ g l}^{-1}$.

Lai normāli noritētu dzīvības procesi, O_2 saturam virszemes ūdeņos jābūt virs 5 mg l^{-1} , bet, lai normāli attīstītos lielākā daļa zivju, skābekļa saturam jābūt lielākam par 6 mg l^{-1} (Kļaviņš un Zicmanis 1998:192). Pēc MK noteikumos Nr.118 minētajiem ūdens kvalitātes normatīviem prioritārajiem zivju ūdeņiem izšķīdušā skābekļa mērķlielums 50% gadījumos lašveidīgo zivju ūdeņiem ir jābūt $\geq 9 \text{ mg l}^{-1}$ un karpveidīgo zivju ūdeņiem $\geq 8 \text{ mg l}^{-1}$ (MK noteikumi Nr.118 2010). Dubupītes skābekļa daudzums 2012. gada 14. janvārī bija robežās no $10,58 \text{ mg l}^{-1}$ līdz $15,63 \text{ mg l}^{-1}$ (mērījumu kļūda $\pm 0,2 \text{ mg l}^{-1}$), kas pieļauj te attīstīties lielākajai daļai zivju un atbilst MK noteikumiem par virszemes un pazemes ūdeņu kvalitāti. Pētījumu rezultātā tika noskaidrots, ka izšķīdušā skābekļa daudzumam un piesātinājuma pakāpei kopš pirmās ekspedīcijas 2006. gada 9. martā neatkarīgi no sezonālītātes ir tendence pieaugt visās mērījumu vietās, kas varētu liecināt par vides kvalitātes uzlabošanu.

Salīdzinot 2006 – 2007. gada iegūtos rezultātus ar šī gada 14. janvārī iegūtajiem var redzēt, ka oks.-red. potenciālam, pH vērtībām, elektrovadītspējai un mineralizācijas pakāpei ir vērojama mainības samazināšanas visas upes garumā (skat. 2.att.). Kas varētu liecināt par vides stāvokļa stabilizēšanos.

2. attēls. Mineralizācijas, pH, oks.-red. potenciāla, elektrovadītspējas mainība Dubupītē lejup pa straumi (dati salīdzināšanai - Semjonova 2007:60).

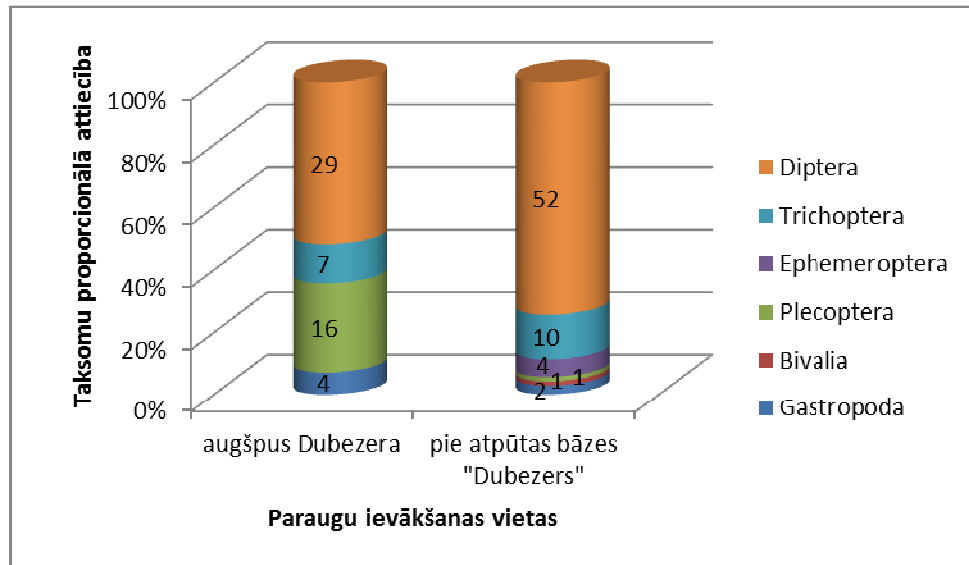

3.attēls. Makrozoobentosa paraugu ievākšanas vietas uz Dubupītes 2012.gada 25.aprīlī.

2012.gada 25.aprīlī veiktajos lauku pētījumos tika noskaidrots, ka makrozoobentosa cenožu saprobitātes indeksa metodes pielietošanas nosacījumiem – straumes ātrums $>0,1 \text{ m s}^{-1}$, atbilst tikai divi upes posmi: Dubupīte pie atpūtas bāzes „Dubezers” un augšpus Dubezera (skat. 3.att.).

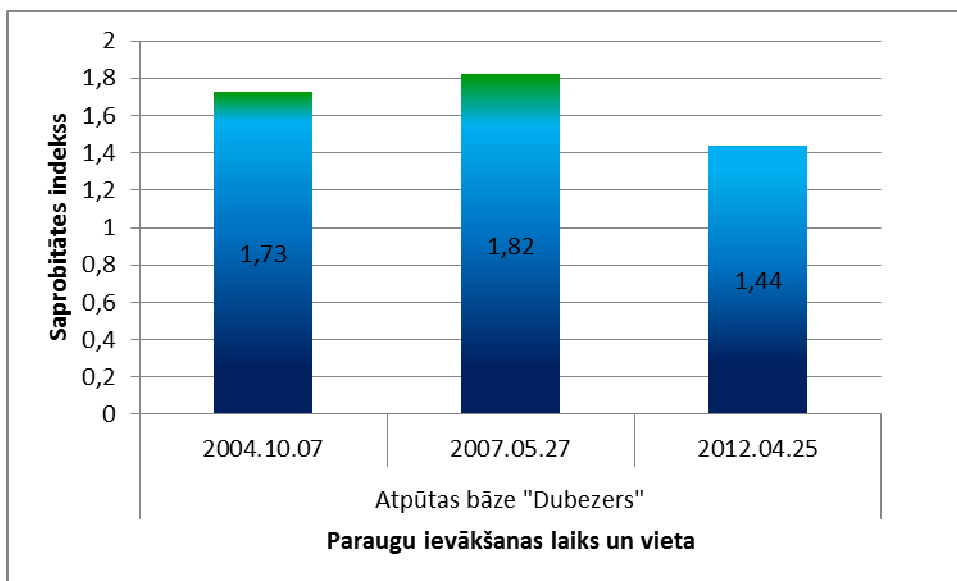
Veicot makrozoobentosa saprobitātes indeksa aprēķinu, tika noskaidrots, ka Dubupītes ūdens saprobitātes šobrīd svārstās no 1,44 līdz 1,54 vienībām un ir vērtējama kā α -β-mezosaproba. Šāda saprobitātes pakāpe atbilst tūrām līdz vāji piesārņotām ūdenstecēm.

2012.gada 25.aprīlī ievāktajos makrozoobentosa paraugos tika konstatēts, ka visvairāk Dubupītē sastopami divspārņi (*Diptera*) – kopā tika ievākts 81 īpatnis (skat. 4.att.). Nākamie izplatītākie taksoni ir makstenes (*Trichoptera*) un strautenes (*Plecoptera*) – pa 17 īpatņiem.

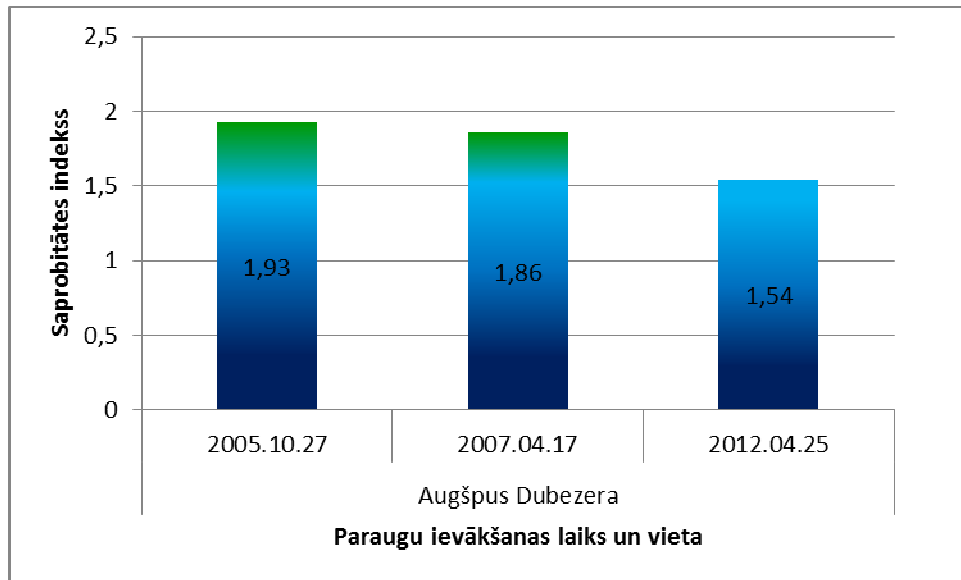
4.attēls. Dubupītes sastopamie makrozoobentosa taksoni un to sastopamības biežums 2012.gada 25.aprīlī.

Salīdzinot 2012. gada 25. aprīlī iegūtos rezultātus ar 2004. – 2007. gada rezultātiem (Vucenlīdzāne 2007:62), var redzēt, ka pēdējo piecu gadu laikā Dubupītes ūdens bioloģiskā kvalitāte ir uzlabojusies. Paraugojumu vietā pie atpūtas bāzes „Dubezers” saprobitātes indekss ir mainījies no 1,73 – 1,82 uz 1,44 (skat.5. att.), tādējādi saprobitātes pakāpe ir mainījies no β -mezosaprobības, kas atbilst vāji piesārņotām ūdenstecēm, uz o- β - mezosaprobību, kas atbilst tīrām līdz vāji piesārņotām ūdenstecēm (LVS 240:1999 1999:10).

5.attēls. Dubupītes ūdens saprobitātes pakāpes mainība pie atpūtas bāzes „Dubezers” laika posmā no 2004.10.07 līdz 2012.04.25 (dati salīdzināšanai - Vucenlīdzdāne 2007:62).

Līdzīga situācija ir vērojama arī paraugojuma vietā augšpus Dubezera. Šeit saprobitātes indekss ir mainījies no 1,93 – 1,86 uz 1,54 (skat.6. att.).

6.attēls. Dubupītes ūdens saprobitātes pakāpes mainība augšpus Dubezera laika posmā no 2005.10.27 līdz 2012.04.25 (dati salīdzināšanai - Vucenlīdzdāne 2007:62).

Saprobitātes pakāpes mainību daļēji varētu skaidrot arī ar sezonālītāti – rudens periodā zoobentosa kvalitatīvais un kvantitatīvais sastāvs varētu atšķirties no pavasarī sastopamā zoobentosa sastāva. Diemžēl šāda veida kļūdu izslēgt ir praktiski neiespējams.

Secinājumi

1. Dubupītes skābekļa daudzums atbilst MK noteikumiem par virszemes un pazemes ūdeņu kvalitāti prioritārajos zivju ūdeņos un teorētiski ļauj šeit attīstīties lielākajai daļai zivju.
2. Tā kā iegūto fizikāli – ķīmisko rezultātu svārstības pārsniedz Hydrolab Surveyor 4a zondes tehniskās mērījumu kļūdas robežas, mērījumu rezultātus un rezultātu interpretāciju var uzskatīt par ticamu.
3. 2012. gada 14. janvārī oks.-red. potenciālam, pH vērtībai, elektrovadītspējai un mineralizācijas pakāpei ir vērojama mainības samazināšanās visas upes garumā, salīdzinot ar 2006. – 2007. gadā iegūtajiem rezultātiem.
4. Dubupītē 2012. gada 25. aprīlī dominējošais makrozoobentosa taksons ir divspārņi – *Diptera sp.*

5. Dubupītes ūdens bioloģiskā kvalitāte 2012. gada 25. aprīlī ir vērtējama kā o-β- mezosaprobā.
6. Pēdējo piecu gadu laikā Dubupītes ūdens bioloģiskā kvalitāte ir uzlabojusies, no β- mezosaprobības uz o-β- mezosaprobību.

Dalību konferencē atbalsta ESF projekts „Atbalsts Daugavpils Universitātes maģistra studiju īstenošanai” (Vienošanās Nr. 2011/0018/1DP/1.1.2.1.1/11/IPIA/VIAA/010)

Bibliogrāfija

- Kļaviņš M., Zicmanis A. (1998) *Ūdeņu ķīmija*. Rīga, LU Akad. apgāds: 28-67.
- LVS 240:1999 (1999) *Ūdens kvalitāte - mazo upju bioloģiskās kvalitātes operatīva noteikšana pēc makrozoobentosa cenožu saprobitātes indeksa*. Rīga, 2-10.
- MK noteikumi Nr.118 "Noteikumi par virszemes un pazemes ūdeņu kvalitāti" <http://www.likumi.lv/doc.php?id=60829&from=off> [skatīts 2010.01.01].
- Pilskalnes Siguldiņa, Dabas aizsardzības pārvalde http://www.daba.gov.lv/public/lat/iadt/dabas_liegumi/pilskalnes_siguldina/%22%22/ [skatīts 2012.05.05].
- Ramans K., Zelčs V. (1994) Fizioģeogrāfiskā rajonēšana. *Enciklopēdijā "Latvija un latvieši". Latvijas daba. 1. sēj.* Atb. red. G. Kavacs. Rīga, Latvijas enciklopēdija: 74-76.
- Semjonova R. (2007) *Pilskalnes subglaciālās iegultnes virszemes ūdens objektu hidroķīmiskais raksturojums*. Daugavpils Universitāte: Bakalaura darbs.
- Vucenlīdzāne B. (2007) *Pilskalnes subglaciālās iegultnes virszemes ūdens objektu hidroķīmiskais raksturojums*. Daugavpils Universitāte: Bakalaura darbs.

Lauma Krišāne, Dana Prižavoite
Latvijas Universitāte, Latvija

LAUKSAIMNIECĪBAS ZEMJU AIZAUGŠANA UN TĀS IETEKMĒJOŠIE FAKTORI VIDZEMES AUGSTIENĒ

Abstract

As one of the most pressing nature environment changing processes in Latvian and in Europe is abandonment of agricultural lands. This process has a number of affecting factors, for example, social, economic and environmental, well. The area natural change process or ecological succession is the one of the less-studied cases in the world. This report is focusing on natural afforestation of agricultural lands in Vidzeme Upland. The aim of research is to determine overgrowing of agricultural lands in Vidzeme Upland and important affecting factors. The result of research shows that the overgrowing of agricultural lands is different as a classical secondary succession model. Now the most important tree species is Norway spruce in secondary succession not silver birch. The important environmental factors are soil, relief, initial vegetation and its density. The natural afforestation is different in open field, where mostly important are soil and initial vegetation factors, and in edge of a forest, where soil factors are not always relevant. This is typical afforestation in Vidzeme Upland.

Atslēgas vārdi: *dabiskā apmežošānās, lauksaimniecības zemes, augsnes faktori, Picea abies.*

Ievads

Eiropā, tajā skaitā Latvijā, lauksaimniecības zemju pamešana un aizaugšana ir aktuāls process marginālajās teritorijās, un zinātnieki paredz šī procesa turpināšanos arī nākotnē (Sirami et al. 2007: 47; Sitzia et al. 2010: 54; Ruskule et al. 2012: 2). Tā rezultātā gan Latvijā, gan Eiropā lauksaimniecības zemju (pļavu, ganību un aramzemju) platības samazinās (Stoate et al. 2009: 40). Pēc pēdējiem datiem Latvijā neizmantotās lauksaimniecības zemes aizņem ap 16% no lauksaimniecībā izmantojamo zemju kopplatības un 5% no valsts teritorijas platības (ZM 2012: 13). Pēc Valsts zemes dienesta datiem Latvijā 2010.gadā, salīdzinot ar 2009.gadu, par 6543 ha samazinājusies lauksaimniecībā izmantojamā zeme, bet mežu platība pieaugusi par 6693 ha (VZD 2012).

Lauksaimniecības zemei dabiski apmežojoties sākumā ieviešas viengadīgi vai divgadīgi lakstaugi, veidojot skraju zelmeni, vēlāk daudzgadīgas graudzāles, kuras veido blīvu un augstu zelmeni, pēc kurām seko kokaugi (Egler 1954: 413; Maharning et al. 2009: 137). Latvijā uzskata, ka pioniersugas ir *Betula pendula*, *Populus tremula* un *Alnus incana*, kuras nomaina pamatsugas - *Pinus sylvestris* un *Picea abies*, veidojot stabilas mežaudzes (Bušs 1989: 19). Pētījumi pasaulē apliecina, ka daudzos gadījumos ekosistēmu sukcesija nenoris pēc klasiskā modeļa. Novērojama arī *Pinus sylvestris* un *Picea abies* dominance sukcesijas sākumstadijās (Egler 1954: 415; Connell and Slatyer 1977: 39; Maharning et al. 2009: 137; Ruskule et al. 2012: 15). Veiktie pētījumi Latvijā rāda, ka koku sugu sukcesijas sākuma stadijā nosaka zemes izmantošanas vēsture, augsnes, veģetācijas sastāvs (Ruskule et al. 2012: 15). Tomēr līdz šim veiktie pētījumi nedod skaidru atbildi par sukcesijas attīstības telpisko

struktūru un to noteicošiem faktoriem. Lai iegūtu jaunas zināšanas par sukcesijas attīstību, aizaugot bijušajām lauksaimniecības zemēm, veikts pētījums Vidzemes augstienē.

Raksta mērķis ir raksturot lauksaimniecības zemju aizaugšanas gaitu Vidzemes augstienē un to ietekmējošos faktoros.

Pētījuma materiāls un metodes

Lai raksturotu vispārējo aizaugšanas gaitu Vidzemes augstienē, tika izvēlēta pētījumu teritorija, netālu no Bānūžu ezera, kurā ir liela aizaugšanas daudzveidība ar sekundārās sukcesijas pioniersugām un pamatsugām. Pēc ģeobotāniskās rajonēšanas teritorija pieder pie Centrālvidzemes ģeobotāniskā rajona. Dominējošā kokaugu suga ir *Picea abies* (Tačaka 1990: 22).

Pētījums tika veikts 2011. gada vasarā Vecpiebalgas novadā, Lodes muižas apkārtnē. Pētījuma teritorijas lielums ir 4,7 ha (1.att.). Atkarībā no apauguma blīvuma un sugu sastāva aizaugošās lauksaimniecības zemēs nodalīti 27 veģetācijas poligoni. Zemesveides veģetācija aprakstīšanai katrā poligonā ierīkoti 10 parauglaukumi (1m x 1m), kuros raksturotas lakstaugu, sūnu un ķērpju sugas un to segums. Sugu projektīvais segums tika noteikts pēc principa: vairāk kā 50% no parauglaukuma – dominējošā suga, no 5% līdz 50% - vadošā suga, no 1% līdz 5% - pavadītājsuga. Koku un krūmu apaugums raksturots 23 poligonos, kuros noteikts koku un krūmu sugas, vecums un to augstums. Par dominējošām koku sugām tika uzskatītas tās, kuras no visa katrā parauglaukumā esošā koku skaita, ir vairāk par 50 %. Par pavadošām sugām – no 10 % līdz 50 % un par pavadītājām – līdz 10 %. Koku, krūmu un lakstaugu sugu nosaukumi lietoti pēc Latvijas vaskulāro augu floras taksonu saraksta (Gavrilova un Šulca 1999: 5), sūnu nosaukumi - pēc Latvijas sūnu saraksta (Āboliņa 2001: 8), bet ķērpju nosaukumi - pēc Latvijas ķērpju saraksta (Piterāns 2001: 13).

Katrā poligonā tika aprakstīta arī augsne un ievākts augsnes paraugs no trūdvielu akumulācijas horizonta. Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātes Augsnes laboratorijā šiem paraugiem noteikti šādi ķīmiskie un fizikālie rādītāji: pH, kopējais ogleklis, kopējais slāpeklis, granulometriskais sastāvs, kustīgais fosfors, apmaiņas bāzes Mg, Ca un K, efektīvā katjonu apmaiņas kapacitāte (Van Reeuwijk 1995: 23; Tan 2005: 236; Forest Focus 2008: 8; Kārklīņš 2008: 157; FSCC 2010: 67). Lai noskaidrotu sakarības starp augsnēm un veģetācijas attīstību, datu statistiskā apstrāde veikta ar galveno komponentu analīzi (PCA), izmantojot *PC-ORD 5.0* programmu. Atsevišķi statistiskā apstrāde veikta visiem teritorijas poligoniem un tikai zālāja poligoniem. Būtiskās sugas atlasītas, izmantojot Pīrsona korelācijas kritiskās vērtības.

(c) 2009 LU ĢZFF, kartes.geo.lu.lv

Ortofoto (c) 2009 Latvijas Ģeotelpiskās informācijas aģentūra

Apzīmējumi

AUGSNES PARAUGI

Granulometrija

- smags smilšmāls
- smaga mālsmiltis
- mālsmiltis
- smiltis
- Etalonteritorijas robeža

POLIGONI

Segums

- Egļe(d)
- Egļe(d)+Priede(v)
- Apse(d)
- Egļe(d)+Bērzs(v)
- Egļe(d)+Pīlādzis(v)
- Bērzs(d)
- Zemsega

- Priede(d)
- Baltalksnis(d)+Bīlģzna(v)
- Priede(d)+Egļe(v)
- Apse(v)+Bīlģzna(v)
- Bērzs(v)+Apse(v)
- Kārkli(v)+Egļe(v)

0 60 120
m

1.att. Pētījuma teritorijas apauguma poligoni un augšņu granulometriskais sastāvs (izveidojusi D. Prižavoite, izmantojot kartes.geo.lu.lv)

Pētījuma rezultāti un diskusija

Pagājušā gadsimta deviņdesmito gadu sākumā pētījuma teritorijā bijusi aramzeme. Pašlaik novērojama dabiska lauksaimniecības zemju aizaugšana ar kokiem un krūmiem (1.att.). Veicot inventarizāciju, tika konstatētas 9 koku un krūmu sugas: *Betula pendula*, *Picea abies*, *Pinus sylvestris*, *Populus tremula*, *Alnus incana*, *Sorbus aucuparia*, *Frangula alnus*, *Salix caprea* un *Salix spp.*

Aizaugošās lauksaimniecības zemes centrālajā aizaugšana notiek ar *Picea abies* un *Pinus sylvestris* (1.att.). Tās aizņem paugura virsotnes vai stāvās nogāzes, kur tika konstatēta augsnes erozija. *Betula pendula*, *Populus tremula*, *Salix caprea* un *Alnus incata* sastopami meža un lauksaimniecības zemju ekotonā. *Populus tremula* un *Salix caprea* sastopamas mežmalā, kur mežaudzē, lauksaimniecības zemju tiešā tuvumā, ir atsevišķi *Populus tremula* un *Salix caprea* eksemplāri. Visizplatītākā koku suga pētāmā teritorijā ir *Picea abies* ar vidējo vecumu 10-11 gadi, jaunākajām – 5 gadi. To vidējais augstums ir 5 m, bet mazākās ir 1 m augstas. *Pinus sylvestris* vidējais vecums ir tāds pats, taču to augstums ir nedaudz mazāks (0,5 m – 4 m). Lapu koku vidējais vecums ir 13 – 15 gadi un to augstums ir no 10 līdz pat 15

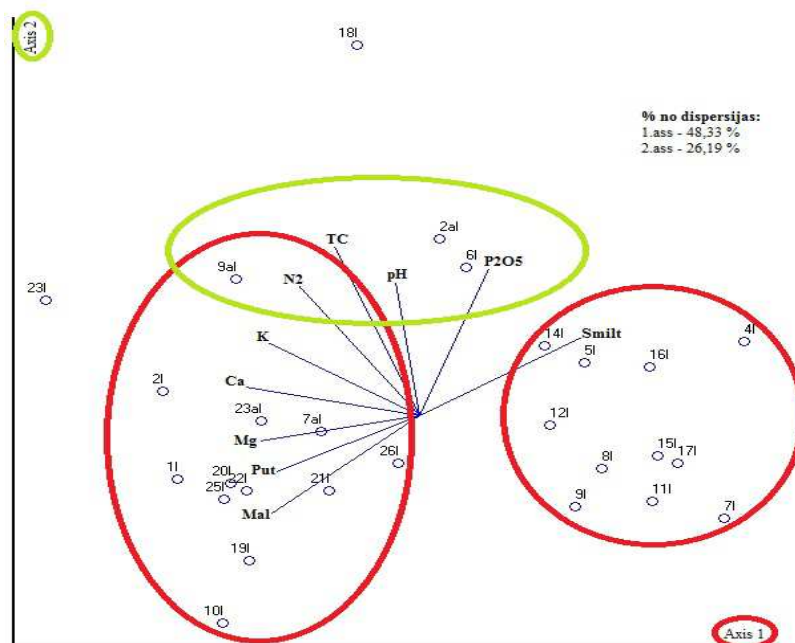
m. Tas nozīmē, ka lauksaimniecības zemju aizaugšana ar kokaugiem (*Betula pendula*, *Populus tremula*, *Alnus incata*) ir sākusies no mežmalas. Lauksaimniecības zemju centrālās daļas poligonos noteicošā loma ir skujkoku sugām (*Pinus sylvestris* un *Picea abies*). Tikai atsevišķās vietās to audzes ir jauktas ar lapu kokiem: *Betula pendula*, *Salix spp.* un *Sorbus aucuparia*. Jānorāda, ka šīs sugas ir jaunākas par mežmalā esošajām, līdz ar to apmežošana ir sākusies vēlāk un noris mozaīkveidā.

Zemsedzē ir sastopams dažādu sukcesijas attīstības stadiju augājs. Kopumā, veicot zemsedzes veģetācijas inventarizāciju, tika konstatētas 62 lakstaugu sugas, 22 sūnu sugas un 4 ķērpju sugas. Visbiežāk pētījuma teritorijā ir sastopamas *Agrostis tenuis*, *Achillea millefolium*, *Alchemilla vulgaris*, *Cirsium arvense*, *Dactylis glomerata*, *Elytrigia repens*, *Equisetum sylvaticum*, *Fragaria vesca*, *Galium mollugo*, *Hypericum perforatum*, *Phleum pratense*, *Taraxacum officinale*, *Trifolium repens*, *Veronica chamaedrys* un *Vicia cracca*.

Ieplakās dominē augstie nitrofilie lakstaugi - *Urtica dioica*, *Cirsium arvense* un *Dactylis glomerata*, kas dažviet veido blīvas monodominantas audzes. Tās, galvenokārt, izplatītas poligonos, kas tuvāki ceļa malai. Pauguru virsotnēs un nogāzēs vērojama veģetācijas mozaīka ar skrajāku un zemāku zelmeni, taču tajos ir sastopami arī teritorijai iepriekšminētie raksturīgie augi. Šādos nabadzīgos apstākļos noris apmežošana ar *Picea abies*, *Salix spp.*, *Betula pendula* un *Pinus sylvestris*, par kuriem indicē *Polytrichum juniperinum* un *Rumex acetosella*. Tieši skrajās veģetācijas dēļ, apmežošana var notikt arī ar lapu kokiem. Vietās, kur veģetācijā dominē *Picea abies*, raksturīga zemsedze ar izteiktu sūnu stāvu. Indikatorsuga, kas norāda uz *Picea abies* klātbūtni ir *Ceratodon purpureus*. Par *Pinus sylvestris* klātbūtni liecina ķērpju sugas: *Cladonia coniocraea*, *Cladonia chlorophaea*, *Peltigera hymenina* un *Peltigera didactyla*.

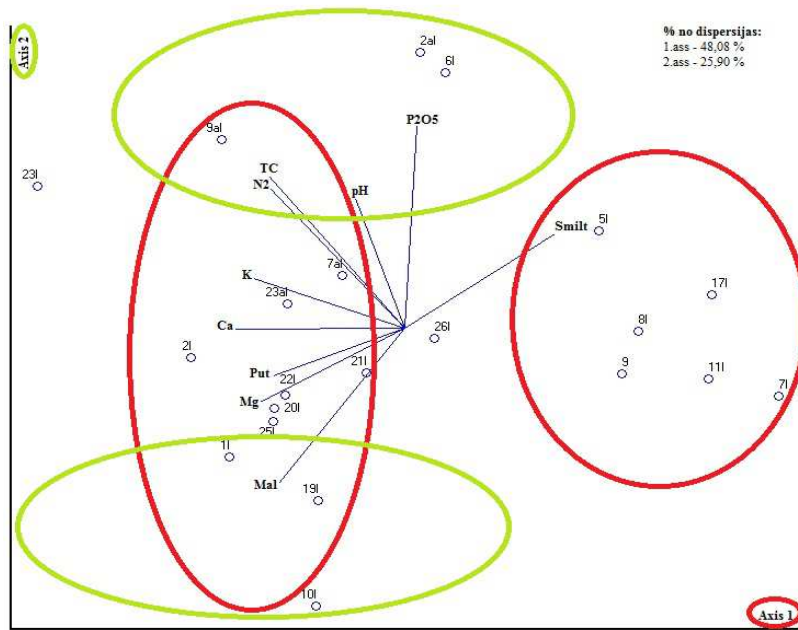
Pētījumu teritorijā dominē 4 augšņu apakštipi: velēnu podzolaugsnes, erodētās podzolaugsnes, apraktās velēnu glejaugsnes un koluviālas augsnes. Augsnes pH vērtība trūdvielu akumulācijas horizontā ir robežās no 4,8 līdz 5,9. Vidējā pH vērtība ir 5,3, kas kopumā atbilst skābai augsnes reakcijai. Kopumā kopējā oglekļa daudzums svārstās no 0,32 % līdz 3,69 %. Mazākās oglekļa vērtības ir vietās, kur ir skrajāka veģetācija, kā arī paraugu virsotnēs. Vidējais kopējā oglekļa saturs ir 1,23 %. Kopējā slāpekļa daudzums ir tieši proporcionāls kopējā oglekļa daudzumam un svārstās no 0,51 mg/g līdz 2,19 mg/g. Vidējā kopējā slāpekļa vērtība ir 1,18 mg/g. Kustīgā fosfora (P_2O_5) daudzums augsnēs svārstās no 0,004 mg/g līdz 0,043 mg/g, vidēji tas ir 0,015 mg/g. Gandrīz visi mežmalas poligoni satur fosfora pentoksīdu virs vidējās vērtības. Augsnes granulometriskajā sastāvā noteicošā loma ir smilts daļiņām, vidēji tās veido 70,9 % no augsnes granulometriskā sastāva. Īpaši augsts

smilšu daļiņu saturs ir mežmalas poligonos. Putekļu daļiņu saturs vidēji ir 21,8 %. Tās ir cieši saistīts ar māla daļiņu saturu, vidēji 7,3 %, un lielākais šo daļiņu īpatsvars ir vietās, kur veidojas blīva veģetācija un tur, kur galvenokārt izplatīta aizaugšana ar *Pinus sylvestris* un *Picea abies*. Pētījumu teritorijā konstatētas smilts, mālsmilts, smagas mālsmilts un smaga smilšmāla augsnes trūdvielu akumulācijas horizontos (1.att.). Efektīvā katjonu apmaiņas kapacitāte ir lielāka uz smagāka sastāva granulometriskā augsnēm. ECEC mainās no 2,8 mEq/100g līdz 14,04 mEq/100g. Dominējoša loma ECEC vērtības lielumā ir Ca^{2+} katjoniem. Efektīvā katjonu apmaiņas kapacitāte augsnē vidēji bija 6,95 mEq/100g, kas norāda, ka augsnes kopumā ir nabadzīgas ar apmaiņas katjoniem ar lielu smilšu saturu un kopumā nelielu organisko vielu daudzumu.

2.att. Augsnes faktoru ietekme uz veģetācijas izvietojumu poligonos visā teritorijā, ieskaitot mežmalas ekotona poligonus (izveidojušas autores, izmantojot PCA rezultātus)

Apstrādājot datus ar PCA, secināts, ka augsne būtiski ietekmē veģetāciju. Augsnes īpašību rādītāji izskaidro 74,52% no kopējās dispersijas. Poligonu izvietojums koordinātu plaknē statistiski būtisks ir ar 1. un 2. asi ($p = 0,01$) (2.att.). Pirmā ass ir vairāk saistīta ar augsnes granulometrisko sastāvu un tās ķīmiskajām īpašībām, bet 2. ass - ar veģetācijas attīstībai nepieciešamajām barības vielām. Sevišķi cieša saistība ar (Pīrsona korelācijas kritiskā vērtība ir lielāka par 0,318), augsnes granulometrisko sastāvu ir, *Rumex acetosella*, *Potentilla argentea*, *Eurhynchium hians*, *Rhytidiadelphus squarrosus*. Tām ir cieša pozitīva korelācija ir ar smilts daļiņu daudzumu augsnē, bet - *Achillea millefolium* ar māla un putekļu daļiņu daudzumu. *Picea abies*, *Prunella vulgaris*, *Tragopogon pratensis*, *Plagiomnium cuspidatum* un *Cladonia chlorophaea*, vairāk patīk barības vielām nabadzīgas augsnes.

3. att. Augsnes faktoru ietekme uz veģetācijas izvietojumu poligonos bez mežmalas ekotona poligoniem (izveidojušas autore, izmantojot PCA rezultātus)

Ņemot vērā mežmalas un lauka ekotona poligonus, būtiski nemainās sakarības starp augsnes īpašībām un veģetācijas sugu sastopamību. Augsnes trūdvielu akumulācijas horizonta parauglaukumu izvietojums koordinātu plaknē statistiski būtisks ir ar 1. un 2. asi ($p = 0,01$), kas kopumā izskaidro 73,98 % no kopējās dispersijas (3.att.). Kopumā 1.asij lielāka nozīme ir granulometriskajam sastāvam, kas ir cieši saistīts ar apmaiņas bāzēm un ko būtiski papildina kopējā oglekļa un slāpekļa vērtības, bet 2. ass vairāk saistīta ar veģetācijas attīstībai nepieciešamajām barības vielām. Būtiskās augu un ķērpju sugas, kuru izplatība ir cieši saistīta ar māla daļiņu daudzumu augsnē (Pīrsona korelācijas kritiskā vērtība ir lielāka par 0,433), ir *Picea abies*, *Pinus sylvestris*, *Prunella vulgaris*, *Achillea millefolium*, *Galeopsis speciosa*, *Deschampsia caespitosa*, *Veronica serpyllifolia*, *Pteridium aquilinum*, *Angelica archangelica*, *Plagiomnium ellipticum*, *Plagiomnium cuspidatum*, *Ceratodon purpureus*, *Brachythecium mildeanum*, *Rhizomnium punctatum*, *Scleropodium purum* un *Cladonia chlorophaea*. *Rumex acetosella*, *Potentilla argentea*, *Trifolium repens*, *Eurhynchium hians*, *Rhytidiadelphus squarrosus*, *Brachythecium albicans*, *Peltigera hymenina*, *Cladonia coniocraea* – savukārt cieši saistīta ar smilts daļiņu daudzumu, bet *Lathyrus pratensis* un *Angelica sylvestris* sastopamība pozitīvi korelē ar kustīgā fosfora daudzumu augsnē.

Mūsu pētījums, līdzīgi kā citi pasaulē veiktie pētījumi (Alriksson and Olsson 1995: 103; Smal and Olszewska 2008: 179) parādīja, ka augsnes īpašības ir nozīmīgs faktors ekosistēmas sekundārās sukcesijas norisē. Pastāv ciešas sakarības starp apmežojošām sugām un augsnes faktoriem. Tie nosaka arī veģetācijas izplatību parauglaukumos. Smilts augsnēs

pārmaiņu procesi noris ātrāk nekā smagāka granulometriskā sastāva augsnēs. Par to liecina arī mūsu pētījumu rezultāti, kur mežmalas un lauka ekotonā, augsnē dominējot smilts daļiņām, aizaugšana ar kokiem un krūmiem notiek straujāk. Lauksaimniecības zemes centrālajā daļā, kur māla daļiņu saturs ir lielāks, apmežošanās process, blīvās zemsedzes veģetācijas dēļ, ir lēnāks. Šeit ātrāk kokaugi ieviešas vietās, kur kādreiz notikusi augsnes erozija. Nozīmīga loma apmežošanas gaitā ir barības vielu daudzumam augsnē. To apliecina arī iepriekš veiktie pētījumi (Armolaitis et al. 2007: 171; Daugaviete 2008: 3).

Kopumā pētāmajā teritorijā konstatēts, ka lauksaimniecības zemju aizaugšana notiek galvenokārt ar *Picea abies*, kas Lodes muižas apkārtnē uzskatāma par koku pioniersugu. Apkārtojamā lauksaimniecības zemju apsekošana liecina, ka pētītā teritorija raksturo tipisku veģetācijas sukcesiju Vidzemes augstienē.

Nobeigums

Pētījuma rezultāti parādīja, ka ekosistēmu sukcesija Vidzemes augstienē morēnu paugurainē var sākties ar *Picea abies*. To izplatības telpisko struktūru nosaka augsnes īpašības un zālāja sugu izplatība un biežība. Izvēlētajā pētījumu teritorija nesniedz atbildi uz jautājumu, kā norisināsies sukcesija līdz vienlaidus koku seguma izveidošanos. Atbilde uz minēto jautājumu jāmeklē, izvēloties citus pēc edafiskajiem faktoriem un zemes izmantošanas vēstures līdzīgas pētītajai ekosistēmai meža teritorijas.

Pateicības

Pētījums veikts ar Latvijas Zinātnes Padomes projekta Nr. 09.1568. finansiālu atbalstu. Raksta autores izsaka pateicību prof. Oļģertam Nikodemus, prof. Guntim Brūmelim, doc. Brigitai Laimei un Andai Ruskulei par padomiem pētījumu veikšanā un raksta sagatavošanā.

Bibliogrāfija

- Alriksson, A., Olsson, M. T. (1995) Soil changes in different age classes of Norway spruce (*Picea abies* (L.) Karst.) on afforested farmland. *Plant and Soil*. 168-169, 103 – 110
- Armolaitis, K., Aleinikovienė, J., Baniūnienė, A., Lubyte, J., Žekaitė, V. (2007) Carbon Sequestration and Nitrogen Status in Arenosols Following Afforestation or Following Abandonment of Arable Land. *Baltic Fororest*. Vol. 13, Nr.2/25: 169-177.
- Āboliņa A. (2001) *Latvijas sūnu saraksts*. Latvijas veģetācija 3.
- Bušs, K. (1989) *Meža ekosistēmas*. Rīga: Zinātne.
- Connell, J. H., Slatyer, R. O. (1977) Mechanisms of succession in natural communities and their role in community stability and organization. *The American Naturalist*. Vol. 111: 1119 - 1144.
- Daugaviete, M., (2008) *Dāžādu kokaudžu attīstības procesu izpēte lauksaimniecībā neizmantojamā zemju apmežojumos*. Zinātniskā LZP projekta (Nr.: 04.1123) kopsavilkums par laika periodu 2004.-2008. g. LVMI „Silava”. Salaspils.
- Egler, F. E. (1954) Vegetation science concepts. I. Initial floristic composition-a factor in old field vegetation development. *Vegetatio*. Vol. 4: 412 - 417.

- FSCC (Forest Soil Co-Ordinating Centre), (2010) Manual IIIa: Sampling and Analysis of Soil. In: ICP Forests, 2006: Manual on methods and criteria for harmonized sampling, assessment, monitoring and analysis of the effects of air pollution on forests. UNECE ICP Forests Programme Co-ordinating Centre, Hamburg. p 26. + annexes; <http://icp-forests.net/page/icp-forests-manual>
- Gavrilova, Ģ., Šulcs, V. (1999) *Latvijas vaskulāro augu flora: Taksonu saraksts*. Rīga: Latvijas Akadēmiskā bibliotēka.
- Kārklīšs, A., (2008) *Augsnes diagnostika un apraksts*. Jelgava: Latvijas Lauksaimniecības universitāte
- Latvijas Valsts mežzinātnes institūts „SILAVA”, (2008) Programmas „Forest Focus 2006” saistību (saskaņā ar normatīvajiem aktiem par Latvijas Republikas un Eiropas Komisijas līgumu) izpilde Meža augšņu inventarizācija starptautiskā projekta BioSoil ietvaros. Meža attīstības fonds, Salaspils.
- Maharning, A. R., Mills, A. S., Adl, S. M. (2009) Soil community changes during secondary succession to naturalized grasslands. *Applied Soil Ecology*. Vol. 41: 137 – 147.
- Piterāns A. (2001) *Latvijas ķērpju konspekts*. Latvijas veģetācija 3.
- Ruskule, A., Nikodemus, O., Kasparinska, Z., Kasparinskis, R., Brūmelis, G. (2012) Patterns of afforestation on abandoned agriculture land in Latvia. *Agroforestry Systems*. Vol. 85(2): 215-231.
- Sirami, C., Brotons, L., Martin, J. L. (2007) Vegetation and songbird response to land abandonment: from landscape to census plot. *Diversity and Distributions*. Vol. 13: 42-52.
- Sitzia, T., Semenzato, P., Trentanovi, G. (2010) Natural reforestation is changing spatial patterns of rural mountain and hill landscapes: a global overview. *Forest Ecology and Management*. Vol. 259: 1354 – 1362
- Smal, H., Olszewska, M. (2008) The effect of afforestation with Scots pine (*Pinus silvestris* L.) of sandy post-arable soils on their selected properties. II. Reaction, carbon, nitrogen and phosphorus. *Plant and Soil*. Vol. 305: 171-187.
- Stoate, C., Báldi, A., Beja, P., Boatman, N. D., Herzon, I., van Doorn, A., de Snoo, G. R., Rakosy, L., Ramwell, C. (2009) Ecological impacts of early 21st century agricultural change in Europe – A review. *Journal of Environment Management*. Vol. 91: 22 - 46.
- Tan, K., H. (2005) Soil sampling, preparation, and analysis. Second edition. Boca Raton: Taylor& Francis Group,
- Valsts zemes dienests. LR administratīvo teritoriju un teritoriālo vienību zemes pārskats uz 2011.gada 1.janvāri. <http://www.vzd.gov.lv/sakums/publikācijas-un-statistika/parskats/?id=807> [2012. 04.13.]
- Van Reeuwijk L. P. (1995) Procedures for Soil Analysis, 5th edition. Wageningen. Zemkopības ministrija. Lauksaimniecības gada ziņojums par 2011. gadu. http://www.zm.gov.lv/doc_upl/LS_gada_zinojums_2011.pdf [2012.04.23.]
- Табака Л. Б. (ред). (1990) Флора и растительность Латвийской ССР. Центрально-Видземский геоботанический район. Рига: Зинатне.

Jelena Litvinceva, Mihails Pupiņš
Daugavpils Universitāte, Latvija

INFORMĀCIJAS EKSPOZĪCIJAS VEIDI ATSEVIŠĶOS BALTIJAS JŪRAS REĢIONA ZOODĀRZOS

Abstract

One of important process at environmental planning is information change between scientist and citizens. Mostly zoo collections in Europe are defined like institutions that keep live wild animals; these institutions are exhibited to the public for seven days of the year. A lot of zoos and aquariums association (EAZA, ERAZA, WAZA) accents that zoo aim is motivate people understanding decrease of biological diversity problem and motivate people to take act for it saving. Zoos and aquariums are like extensive information center where citizens can relax, rest and most of all, learn a lot of world biodiversity and the need of its protection. At this process most importance is enabling the citizens concerned to understand environmental factors and respond to problems in a competent way with entertaining elements.

For research object was chosen six Baltic Sea region zoos: Riga national zoological garden (Latvia), Latgale zoo (Latvia), Kaunas zoological garden (Lithuania), Tallinn zoological garden (Estonia), Helsinki zoological garden (Finland), Warsaw zoological garden (Poland), Plock zoological garden (Poland). The given researches were carried out during the 2010 September to 2011 February. During this period were studied zoo information environment: animal information, different zoo multimedia (text, video, audio, internet).

Multimedia information in Zoos and aquariums should influence to public environmental awareness, based on biodiversity conservation on national level. Mostly zoo teaching activities and information for public are aimed on the promotion of environmental protection, endangered species, regional and world level endangered protecting and saving animal species projects.

Keywords: *animal collection, biological diversity, sustainable development, zoo*

Pasaulē ir vairākas organizācijas, kuras piedalās iedzīvotāju izglītošanā un aktīvā iesaistīšanā dabas aizsardzībā: Eiropas zoodārzu un akvāriju asociācija (EAZA), Pasaules zoodārzu un akvāriju asociācija (WAZA), Eirāzijas reģiona zoodārzu un akvāriju asociācija (ERAZA), Pasaules Dabas fonds, LIFE fonds un tā projekti u.c. (Reid et al 2008: 21). Arvien pieaugošais pieprasījums pēc sabiedrības sadarbības dzīvnieku aizsardzībā *in situ* un *ex situ*, veido zoodārzu par ideālu centru projektiem, kas saistīti ar jebkuriem sabiedrības slāņiem. Zoodārzs apkalpo visas vecuma grupas, visas nacionalitātes, un sociālos slāņus (Цели и задачи ЕАРАЗА 2011; Шваммер 2007: 11).

ES dalībvalstis paredz, ka visi zooloģiskie dārzi tieksies pēc informācijas sniegšanas par izstādītajām sugām un to dabisko vidi, veicināt to, lai sabiedrība būtu izglītota attiecībā uz bioloģiskās daudzveidības saglabāšanu un to apzinātos to nozīmību (Reid et al 2008: 26).

Zoodārza kolekcijas dzīvnieki ir neizsmeļami informācijas avoti skolniekiem, studentiem, skolotājiem, zinātniekiem, kā arī jebkuras jomas speciālistiem, privātpersonām, kā arī reģionālām, valsts un pasaules organizācijām. Speciālistiem ir jāsaprot, ka apmeklētāju viedoklis par zoodārziem ir lielā mērā atkarīgs no dzīvnieku labklājības un uzturēšanas līmeņa zoodārza kolekcijā, ka arī no ekspozīciju stāvokļa (Карпышева 2007: 16).

Pētījuma koncepcija: lai realizētu Konvenciju par bioloģisko daudzveidību 1992 (CBD) un citu starptautisko konvenciju prasības par nepieciešamību nodrošināt aizsargājamo dzīvnieku sugu saglabāšanu, Baltijas jūras reģiona zoodārzos ir nepieciešams apmeklētājiem un plašākai sabiedrībai nodrošināt iespēju iegūt informāciju par apdraudēto sugu saglabāšanu un aktīvi iesaistīties dabas aizsardzībā.

Par pētījuma mērķi tika noteikts sekojošais: novērtēt Latvijai ģeogrāfiski tuvāk novietoto zoodārzu informācijas vidi, kas domāta sabiedrības informēšanai un aktīvai iesaistīšanai dabas aizsardzībā un apdraudēto sugu saglabāšanā.

Materiāli un metodes

Pētījuma laikā tika izvēlēti atsevišķi Baltijas jūras reģiona zoodārzi. Tika izvēlētas Latvijas kaimiņvalstis, kas ir Eiropas Savienībā, jo šīm valstīm ir vieni un tie paši stratēģiskie dokumenti, līdzīgi dzīvnieku turēšanas noteikumi, izvēlētas valstis, ir Latvijai ģeogrāfiski tuvāk novietotās: Igaunija-Tallinas zoodārzs, Lietuva – Kauņas zoodārzs, Somija – Helsinku zoodārzs, Polija – Varšavas un Plockas zoodārzi. Pētījuma laikā tika novērtētas to veidotās informatīvās vides (dažāda veida informatīvie stendi), kas ir svarīga no dabas saglabāšanas kā arī aizsardzības viedokļa, jo veido apmeklētāju attieksmi par kādu no dzīvniekiem vai tā apdzīvošanas biotopu. Zoodārzu vides izpēte tika veikta laika posmā no 01.12.2010. līdz 30.04.2012. Veicot zoodārzu izpēti, tika izveidots protokols, izmantojot iegūtos datus, tika novērtēta zoodārzu vide un salīdzināta ar citiem Baltijas reģiona zoodārziem.

Rezultāti

Apskatot informatīvo vidi, jāsecina, ka informatīvo stendu variācijas atšķiras visos apskatītajos zoodārzos. Bet kopumā tos var iedalīt vairākās grupās:

1.grupa. Individū informācija. Tiek raksturots eksponējamais dzīvnieks un tam raksturīgākie parametri: fizikālie/fizioloģiskie parametri un apdzīvošanas biotopi, aizsardzības statuss. Zoodārzos līdz 54%, no visiem zoodārzā izstādītajiem stendiem (skat. 1.att.).

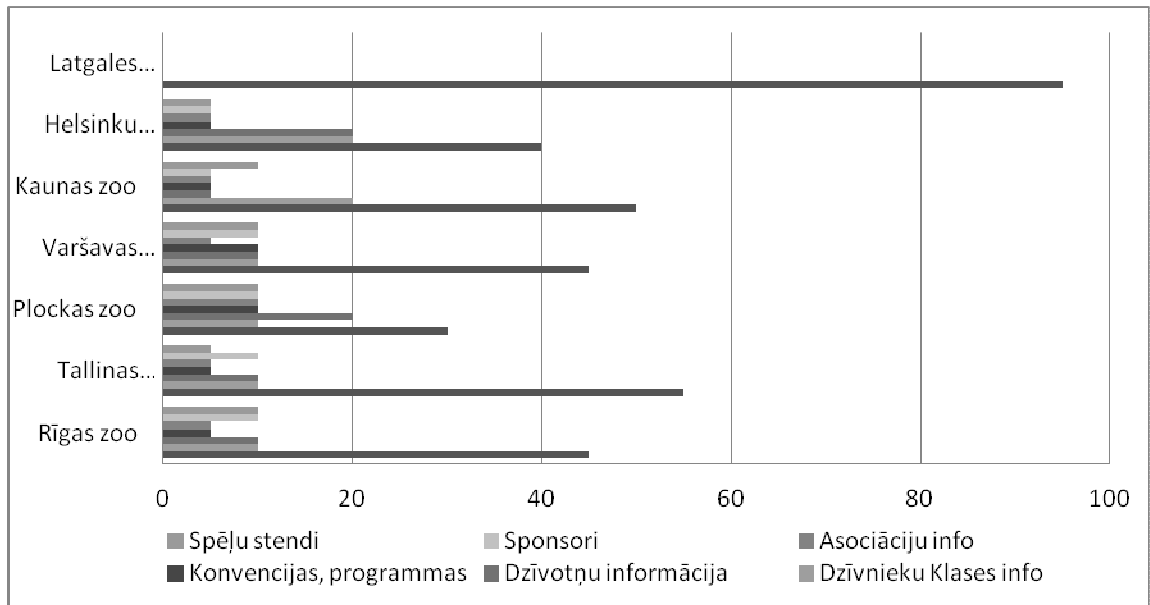
2.grupa. Dzīvnieku kārtas/dzimtas informācija. Stendā sīkāk tiek raksturota dzīvnieku kārtā vai dzimta un to nozīme bioloģiskās daudzveidības saglabāšanā, kartē noteiktas vietas, kur šī kārtā tiek sastopama u.t.t. Šie stendi satur informāciju, kas izceļ apdraudētos dzīvniekus. Tādējādi tiek veidota apmeklētāju individuālā attieksme pret šiem dzīvniekiem, aizsardzības un saglabāšanas nozīmību. Zoodārzos šo stendu veidi aizņem līdz 20% (skat. 1.att.).

3.grupa. Uzsver dažādu biotopu nozīmi, gan vietējā, gan pasaules mērogā. Zoodārzu teritorijās šo stendu īpatsvars no pārējiem zoodārzu stendiem parasti līdz 10 % (skat. 1.att.).

4., 5.grupa. Konvenciju, asociāciju izstādītie stendi. Stendos izvietota informācija, kas norāda uz šo organizāciju nozīmi pasaules mēroga dabas saglabāšanā: dažādi WAZA, ERAZA, CITES un citu organizāciju stendi.

6.grupa. Sponsoru veidotie stendi jeb reklāmas stendi. Sponsoru zoodārzu ikdienā ieņem būtisku lomu, jo pateicoties sponsoru finanšu atbalstam, zoodārzs var uzturēt noteiktus dzīvniekus vai rekonstruēt telpas. Lielisks piemērs, kas aktīvi sadarbojas ar sponsoriem ir Rīgas, Varšavas, Plockas, Tallinas zoodārzi sadarbojoties ar visdažādāko sponsoru auditoriju: pārtikas un apkalpojošajiem uzņēmumiem, dažādas tehnikas firmām u.c.

7. grupa. Visdažādākie spēļu stendi. Stendi tiek veidoti, lai iesaistītu jaunāko paaudzi dzīvnieku izpētē, salīdzināšanā. Šis informācijas izplatīšanas veids ir viens no efektīvākajiem, jo ietver vairākas cilvēku maņas, kas informāciju ļauj labāk uztvert kā arī atcerēties.

1.attēls. Apskatīto zoodārzu informatīvo stendu procentuālais sadalījums

Kopumā apskatot visus stendus, tad skaitliskā ziņā visvairāk ir indivīdu stendu no 29% līdz 54 %, dzīvnieku klases informācija aizņem līdz 20%, dzīvotņu līdz 20%, pārējie stendi līdz 10%. Plockas un Helsinku zoodārzos vērojama vislielākā stendu variācija (skat. 1.att.).

Apskatīto zoodārzu stendu valoda parasti ir nacionālā valsts valoda, bet tiek izmantotas arī internacionālas valodas. Izvietojot informāciju stendā, lielākā daļa informācijas ir valsts valodā, tādējādi lielākā informācijas daļa ir vērsta uz vietējiem iedzīvotājiem, mazāk uz tūristiem. Papildus valodas parasti ir atkarīga no tuvāko kaimiņu valodas, visos apskatītajos zoodārzos tiek izmantota angļu valoda un krievu valoda. Helsinku zoodārzā papildus angļu valodai tiek izmantota kaimiņvaloda – zviedru

Apskatītie zoodārzi izmanto arī video iespējas, parādot dzīvnieku uzvedību caur videokameru. Video pārraidi var vērot gan uz vietas zoodārzā, gan vērot zoodārza mājas lapā.

Tallinas zoodārzs aktīvi piedalās apmeklētāju izglītošanā, piedāvājot tiem interaktīvus standus, kur var aplūkot dažādu plēsīgo putnu izmērus un apskatīt video, kas notiek katrā no putnu krātiņiem, kur tie ligzdo un perē mazuļus. Varšavas zoodārzā izvietoti skaļruņi, kas no mikroфона, kas ierīkots akvārijā pārraida zivju radītās ultraskaņas.

Pateicoties vairākām asociāciju programmām zoodārzos, tiek veidotas interaktīvās enciklopēdijas, dzīvnieku biogrāfijas. Papildus jau pieņemtajiem tekstuālajiem stendiem zoodārzi pielieto jaunākās tehnoloģijas un piedāvā apmeklētājiem arī multimedijus. Ar jēdzienu „multimēdiji” tiek domāti tādi stendi, kas darbojas vai nu līdzīgi datoram, apmeklētājam ir vienkārši izvēlēties sev pieņemāko valodu, informācijas apjomu un interesējošo tēmu (Tallinas, Varšavas, Plocka zoodārzs). Papildus dzīvnieku informācijai zoodārzs spēj piedāvāt arī citu informāciju, piemēram, konkrētu dzīvnieku vēstures gājumu, informāciju par dažādām organizācijām, kā arī zoodārza attīstības vēsturi

Maksimāli visus komunikācijas veidus izmanto Plockas un Varšavas zoodārzi ekspozīcijās izmantojot tekstuālos, video, audio, datoru standus, Latgales un Kauņas zoodārzā izmantoti tikai vieni stenda veidi. Zoodārzi izmanto jaunākos pētījumus un atklājumus, piemēram, Varšavas zoodārzā izvietoti skaļruņi, kas no mikroфона, kas ierīkots akvārijā pārraida zivju radītās ultraskaņas. Stenda veidu interaktivitātes daudzums lielā mērā atkarīgs no zoodārzu finanšu līdzekļiem, sponsoriem.

Secinājumi

Apskatītie Baltijas jūras reģiona zoodārzi savas attīstības laikā ir spējuši izveidot interaktīvu zoodārza vidi, kas domāta gan apmeklētāju informēšanai, rekreācijas iespējām, izklaidei.

Apskatītajos nav pietiekami daudz pareizas rīcības stendu, tādēļ apmeklētājs netiek iesaistīts dabas saglabāšanas procesā.

Četros no apskatāmajiem sešiem zoodārzjiem ir pārstāvēti visa veida stendi: indivīdu raksturojums, pareiza rīcība, iesaistīšanās. Pārsvārā stendi norāda uz to, kas notiek pasaulē saistībā ar dabas aizsardzības vai saglabāšanas procesu, par dzīvnieku skaita samazināšanos un apdraudētību, bet nenorāda konkrētas darbības, kas būtu jāveic, lai šo procesu palēninātu vai apstādinātu.

Daudzveidīgas tēmas informācijas stendos piedāvā Rīgas, Varšavas zoodārzs, kas ļauj apmeklētājiem iegūt dažāda rakstura informāciju, kas saistīta ar dabas aizsardzību.

Bibliogrāfija

Secretariat of the Convention on Biological Diversity. Convention on Biological Diversity 1992, <http://www.cbd.int/doc/legal/cbd-en.pdf> [02.05.2012].

Reid, G.McG., Macdonald, A.A., Fidgett, A.L., Hiddinga, B., Leus, K. (2008). Developing the research potential of zoos and aquaria. The EAZA Research Strategy. Amsterdam, etc.: EAZA Executive Office. Pp. 20 – 35.

Цели и задачи ЕАРАЗА. URL: <http://earaza.ru/target.html> [09.06.2011].

Шваммер Г.В. (2007) Природоохранные кампании ЕАЗА. Спицин В.В.(ред.) Научно просветительная работа в зоопарках. Вып.2. Межвед. Сбор. Науч. и науч.- метод. Тр. Москва: Московский зоопарк. 11-12 стр.

Карпышева Н.М. 2007. Просвещение и образованию. Спицин В.В.(ред.) Научно просветительная работа в зоопарках. Вып.2. Межвед. Сбор. Науч. и науч.- метод. Тр. Москва: Московский зоопарк. 11-18. стр.

Sandra Zeimule, Latvijas Universitāte, Latvija
Ieva Grudzinska, Tallinas Tehnoloģiju universitāte, Igaunija
Aija Ceriņa, Latvijas Universitāte, Latvija
Anete Liepiņa, Latvijas Universitāte, Latvija

PALEOLIMNOLOĢISKIE PĒTĪJUMI RĀZNAS EZERA AIZAUGUŠĀ ZOSNASGALA LĪČA NOGULUMOS

Abstract

The largest part of the lakes in territory of Latvia are of glacial origin, including Lake Razna, which is located at the eastern part of Latvia, Latgale highland, Raznavas hilly area, about 163,3 m above sea level (a.s.l.). The sediment core from overgrown bay Zosnasgals of Lake Razna was examined in purpose to investigate the climate change during the Holocene and to reconstruct local vegetation of Lake Razna. In research were applied paleolimnological proxies, as plant macroremains, peat botanical composition and radiocarbon dates. The data of sediment visual analysis, studies of cartographic material and results of sediment absolute dating by ¹⁴C method show that gyttja has been started to accumulate before 11000 years. Lake lime and calcareous gyttja rich in plant remains became replaced by grass peat approximately before 5350 years. Intensive peat accumulation occur during the Holocene thermal maximum, while during last 3500 years, when late-Holocene cooling takes place, accumulation is comparatively slow.

Atslēgas vārdi: Rāznas ezers, augu makroatliekas, kūdras botāniskais sastāvs, ezera aizaugšana.

Ievads

Pētījumi, kas sniedz pārskatu par ezeru veidošanos un vides izmaiņām kopumā, ir veikti daudziem glaciālas izcelsmes ezeriem Latvijā, tajā skaitā arī Rāznas ezeram un tam piegulošajai teritorijai (Alksnītis 1998; Semjonovs 2010; Freimanis 2011). Taču par ezera atsevišķām teritorijām ir maz pētījumu, tāpēc tika nolemts veikt paleolimnoloģiskos pētījumus Rāznas ezera ziemeļrietumu daļā – Zosnasgala līcī. Rāznas ezera Zosnasgala līcī iegūtajiem nogulumiem veiktas vairākas analīzes – nogulumu absolūtā vecuma noteikšana ar radioaktīvā oglekļa metodi, augu makroatlieku analīze, kūdras sadalīšanās pakāpes noteikšana un botāniskā sastāva analīze.

Rāznas ezers atrodas Latvijas austrumu daļā, Latgales augstienē, Rāznavas paugurainē, Rēzeknes, Aiviekstes un Daugavas upju sateces baseinā (Lūmane 1997). Rāznas ezers pēc tilpuma ir lielākais ezers Latvijā. Administratīvi tas atrodas Rēzeknes novadā. Ezers aizņem 57,56 km² lielu platību, kopā ar salām tas aizņem 57,81 km², un tā garums austrumu–rietumu virzienā stiepjas 12,1 km. Lielākais ezera platums austrumu daļā sasniedz 7 km. Tā vidējais dziļums ir 7,0 m, bet maksimālais dziļums sniedzas līdz pat 17 m (Lūmane 1997).

Rāzna ir vāji caurtekošs un eitrofs ezers (Alksnītis 1998). Ezeram ir viena izteka – Rēzeknes upe – kas ir regulēta 1938.–1940. gadā, pazeminot ezera ūdens līmeni, savukārt, ezerā ietek 23 strauti un grāvji. Ezeram rietumu daļā ir līčveida sašaurinājums – Zosnasgals,

ar augstiem krastiem, bet ziemeļu daļā ir Dūkstigals. Šajos līčos atrodas kopā desmit salas, kuru kopējā platība sastāda 24,6 ha. Lielākās no tām – Apaļā sala, Apšu sala, Augstā sala, bet atklātajā akvatorijā salu nav. Gultne austrumos un dienvidos ir smilšaina, ziemeļu daļā – mālaina, bet rietumu daļā dūņaina, vietām arī akmeņaina (LVĢMC 1997).

Krasti visā krasta līnijas garumā ir atšķirīgi – rietumos tie ir lēzeni, bet austrumos un dienvidos samērā slīpi krasti, savukārt, ziemeļu krasti ir stāvi. Kopumā Rāznas ezeram krasta līnija ir taisna, izņemot, jau iepriekš minēto Zosnagala un Dūkstigala līci. Pieejami krasti ir no ziemeļu, austrumu un nelielā daļā no dienvidu puses. Gar ezera krastiem sastopamas mitras pļavas, zemā tipa zāļu purvi un slīkšņas (LVĢMC 1997).

Rāzna atrodas teritorijā, kas 2003. gadā 59 615 ha platībā dibināta kā aizsargājamā dabas teritorija – dabas parks. 2004. gadā teritorija iekļauta starptautiski putniem nozīmīgo vietu (PNV) sarakstā, 2005. gadā teritorija iekļauta Eiropas Savienības īpaši aizsargājamo dabas teritoriju tīklā – *NATURA* 2000. Pēc juridiskā statusa, sākot no 2007. gada teritorijai piešķirts nacionālā parka statuss (Latvijas Dabas fonds 2009).

Materiāli un metodes

Uzsākot pētījumu, tika analizēti agrāk veikto pētījumu (Alksnītis 1998; Semjonovs 2010; Freimanis 2011) dati un kartogrāfiskie materiāli (TOPO 10K PSRS, TOPO 25K63g PSRS, TOPO 50K Satelitkarte, ORTOFOTO 2). Lauka pētījumi, tai skaitā zondēšana, ģeoloģiskā urbšana un paraugu ņemšana analizēm, tika veikti 2011. gada jūlijā. Pētījumā analizēti gan ezera nogulumu, piemēram, karbonātskais māls, gītija un ezerkaļķis, kā arī zemā purva nogulumu – kūdra.

Rāznas ezera aizaugušā Zosnagala līča nogulumu pētījumos pielietota augu makroatlieku analīze, kūdras botāniskā sastāva analīze, kā arī ezera nogulumu absolūtā vecuma noteikšana ar radioaktīvā oglekļa ^{14}C metodi. Tallinas Tehnoloģiju universitātes Ģeoloģijas institūtā tika veikta ezeru nogulumu absolūtā vecuma noteikšana 6 paraugiem, izmantojot konvencionālo ^{14}C datēšanas metodi (Gupta & Polach 1985).

Kūdras veids un botāniskā sastāvs noteikts, izmantojot vispārpieņemtās metodes (Тюремнов 1976) un mikroskopa palielinājums 100 - 400 reizes. Lai raksturotu lokālo veģetāciju Rāznas ezera aizaugušajā Zosnagala līča nogulumos, tika veikta makroatlieku analīze 55 paraugiem (ar tilpumu vismaz 100 cm³) pēc B. Venera (Warner 1990) aprakstītās metodikas, kur sēklas no nogulumiem tiek atdalītas ar flotācijas metodi, skalojot materiālu caur sietu ar acu izmēru 0,25 mm. Sēklu identifikācijai izmantots binokulārais stereomikroskops un noteicēji (Rasiņš u.c. 1954; Katz et al. 1965; Velichkevich et al. 2006; 2008).

Rezultātu apstrādei un atspoguļošanai izmantotas *TILIA* un *TGView 2.0.2* datorprogrammas (Grimm 1990), kā arī radioaktīvā oglekļa gadu kalibrēšanai tika izmantots modelis *Clam* (Blaauw 2010), kas balstīts uz šobrīd jaunāko starptautiski pieņemto kalibrēšanas datu kopu ziemeļu puslodei *IntCal09* (Reimer et al. 2009) un kas rakstīts brīvas pieejas statistiskās vides *R.2.11.0* datorprogrammā (R Development Core Team, 2010).

Rezultāti

Rāznas ezera Zosnasgala līča nogulumu datējumi

Nogulumu paraugi absolūtā vecuma noteikšanai ar radioaktīvā oglekļa metodi tika izvēlēti tādejādi, lai tiktu aptverts viss griezuma intervāls, ņemot vērā nogulumu slāņu raksturu. Papildus ¹⁴C datēšanai, tika veikta δ¹³C korekcija, jo griezuma apakšējā daļā iegūti izteikti karbonātiski nogulumi, kas bez korekcijas var uzrādīt ievērojami lielāku vecumu nekā tie ir patiesībā. Iegūtie Zosnasgala līča nogulumu absolūtais vecums apkopots tabulā (1.tab.).

1. tabula

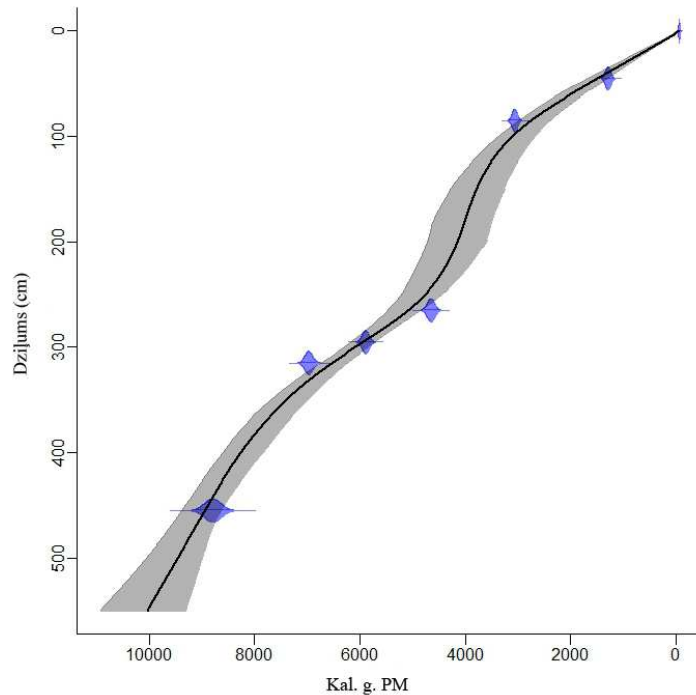
Zosnasgalas līča nogulumu paraugi un to absolūtais vecums pēc radioaktīvā oglekļa datēšanas metodes

Dziļums, cm	Vecums (¹⁴ C g. PM*)	Lab.Nr.	Vecums (kal. g. PM**)	Datētais materiāls
40–50	1290 ± 50 BP	Tln3346	1490	Kūdra
80–90	3060 ± 50 BP	Tln3347	2750	Kūdra
260–270	4650 ± 70 BP	Tln3348	5110	Gitija
290–300	5890 ± 65 BP	Tln3353	5940	Gitija
310–320	6970 ± 75 BP	Tln3349	6550	Ezerkaļķis
450–460	8790 ± 160 BP	Tln3350	8940	Ezerkaļķis

* radioaktīvā oglekļa gadi pirms mūsdienām („pirms mūsdienām” tiek uzskatīts laiks kopš 1950.gada);

** kalendārie gadi pirms mūsdienām (kalibrētie ¹⁴C gadi, izmantojot R programmas *Clam* modeli).

Pēc iegūtajiem datiem programmā R, izmantojot *Clam* modeli, tika izveidots grafiks (1.att.), kas atspoguļo nogulumu uzkrāšanos gaitu attiecīgajā laika periodā. Iegūtie rezultāti norāda uz to, ka attiecīgajā Zosnasgala līcī ezera nogulumi sākuši uzkrāties aptuveni pirms 10 000 kalendāro gadu pirms mūsdienām (kal. g. PM), kas sakrīt ar holocēna sākumu, savukārt purva nogulumi sākuši uzkrāties aptuveni pirms 5000 kal. g. PM.

1. attēls. Zosnagala līča nogulumu dziļuma–vecuma sakarību diagramma

Augu makroatliekas Rāznas ezera Zosnagala līča nogulumos

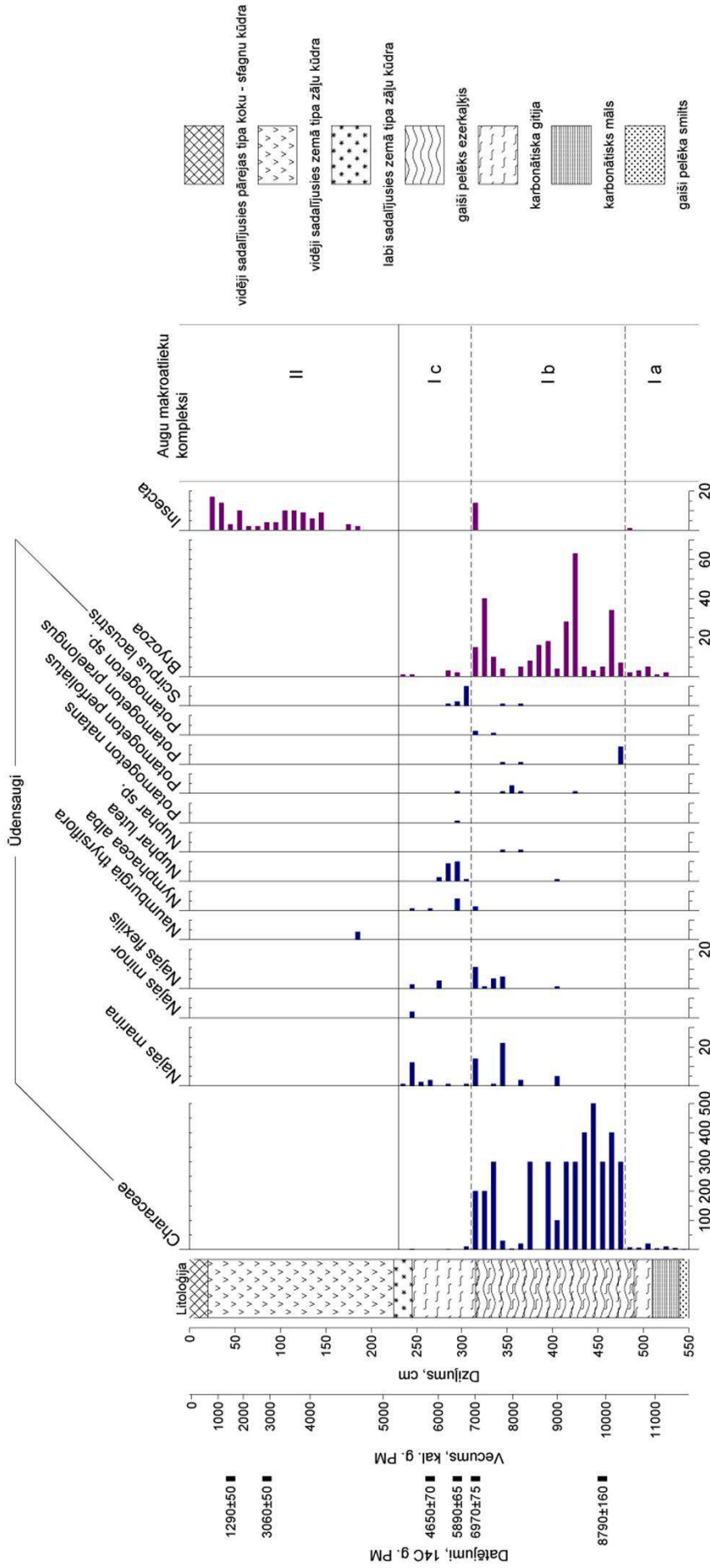
Augu makroatlieku analīzes rezultātā izveidotajā diagrammā ir izdalītas divas augu makroatlieku kompleksu (AMK) zonas, kas atspoguļo ezera (2.att.) un purva (3.att.) veģetāciju, kā arī trīs apakšzonas ezera veģetācijai.

I a – Characeae - Menyanthes trifoliata - Betula sect. Albae AMK (480 – 550 cm), 11500–10200 kal. g. PM. Karbonātisks māls un gitija ar ūdensaugu (mieturaļģu Characeae oogoniji), mitrām vietām raksturīgo augu (trejlapu puplakša *Menyanthes trifoliata* sēklas un grīšļa *Carex* spp. riekstiņi), koku (bērza *Betula* sect. *Albae* čiekurzvīņas un riekstiņi, priežu *Pinus sylvestris* skuju fragmenti) makroatliekām neliela skaitā (2., 3. att.). Griezuma apakšējā smilts slānī tika atrasti vēža hitīna lauskas. Karsēšana zuduma analīzes rezultāti (Freimanis 2011) I a apakšzonai atbilstošajā intervālā norāda uz minerālo vielu dominanci nogulumu sastāvā.

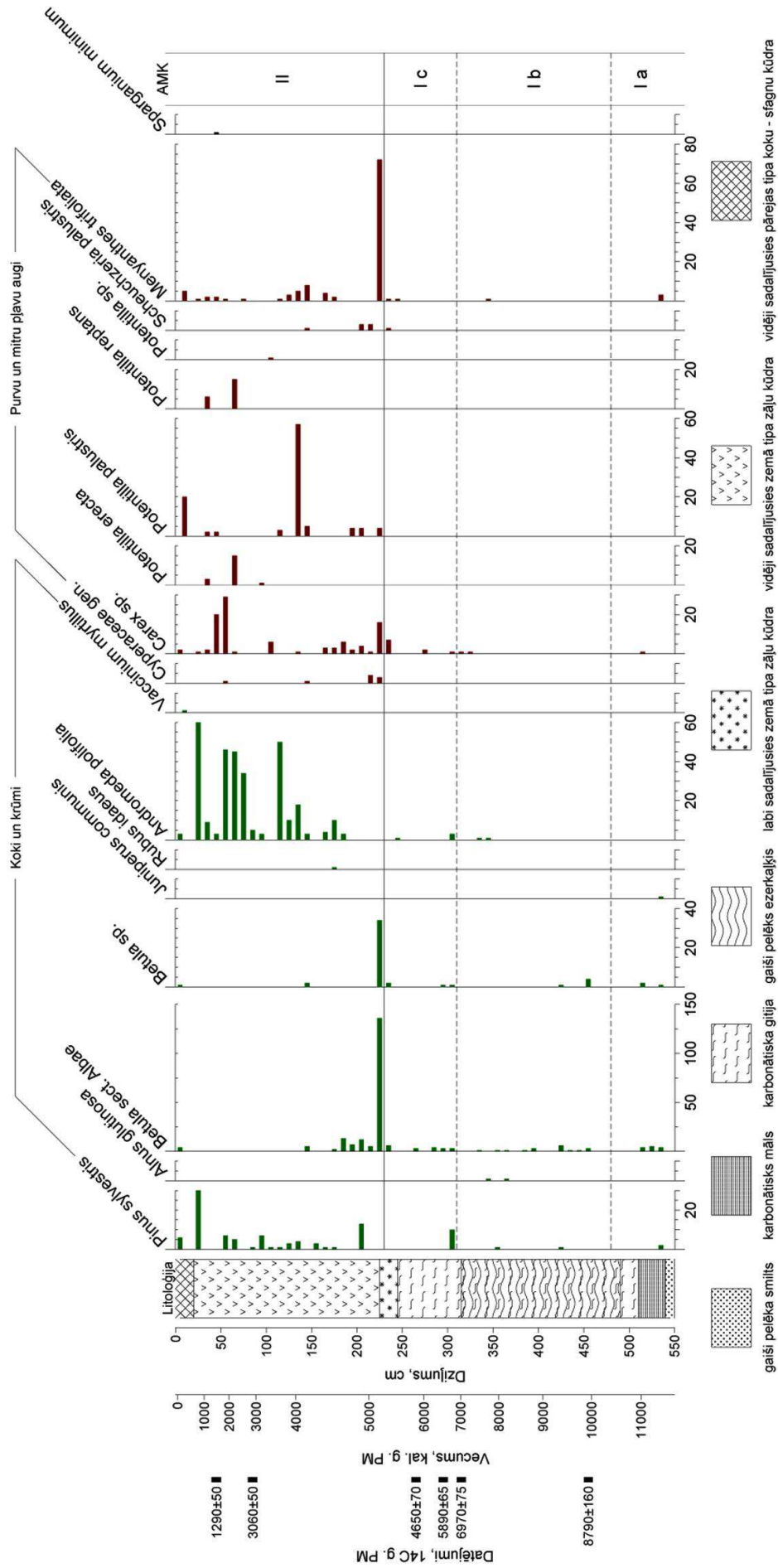
I b – Characeae - Najas marina - Potamogeton praelongus AMK (310– 480 cm), dominē gaiši pelēki ezerkaļķa nogulumu ar atsevišķiem gitijas starpslānīšiem (0,2–0,5 cm biezumā). Te jau konstatēts ievērojami vairāk augu makroatlieku. Karbonātiskajā gitijā starp ūdensaugu atliekām skaita ziņā dominē mieturaļģu Characeae oogoniji, kas liecina par dzidrūdēns stāvokli ūdenstilpē aptuveni 3500 gadu ilgā laika posmā (10400 – 6900 kal. g. PM). Par atsevišķu krasta posmu lēnu aizaugšanu liecina atrastie glīveņu kauleņi, najādu un lēpju sēklas.

I c - Najas marina - Nuphar lutea - Nymphaea alba AMK (230 – 310 cm), pārsvarā uzkrājušies karbonātiska gitija. Konstatētas iegremdēto ūdensaugu jūras najādes *Najas marina*, lokanās najādes *N. flexilis*, mazā najādes *N. minor* sēklas, raksturīga baltās ūdensrozes *Nymphaea alba*, dzeltenās lēpes *Nuphar lutea* sēklu un ezera meldra *Scirpus lacustris* riekstiņu klātbūtne. Intervāla augšējo daļu veido labi sadalījusies zemā tipa zāļu kūdra ar šeihcērijas, trejlapu puplakšu sēklām nelielā skaitā, pieaug grīšļu riekstiņu skaits. Šeit iezīmējas pāreja no līdz šim dominējošās ezera veģetācijas uz zemā tipa purva veģetāciju, kad Rāznes ezera Zosnagala līcī veidojušās slīkšņas ar atklātām ūdens lāmām.

II – Andromeda polifolia - Potentilla palustris – Carex - Menyanthes trifoliata AMK zona nodalīta griezuma augšējā daļā no 5–230 cm. Zonu veido vidēji sadalījusies pārejas tipa koku-sfagnu kūdra. Augu makroatlieku sastāvs raksturo zemā tipa purva veģetāciju, kur dominē polijlapu andromeda *Andromeda polifolia*, trejlapu puplaksis *Menyanthes trifoliata*, grīšļi *Carex* spp., purvu vārnkāja *Potentilla palustris* un citu purviem, mitrām vietām un zemo purvu lāmām raksturīgu augu makroatliekas. Šajā zonā tika konstatētas ūdensauga dzeltenās ķekarzeltenes *Naumburgia thyrsiflora* sēklas, kas ir raksturīga suga pārpurvotu ūdenstilpju krastmalu un aizaugošu seklūdeņu augu sabiedrībās.

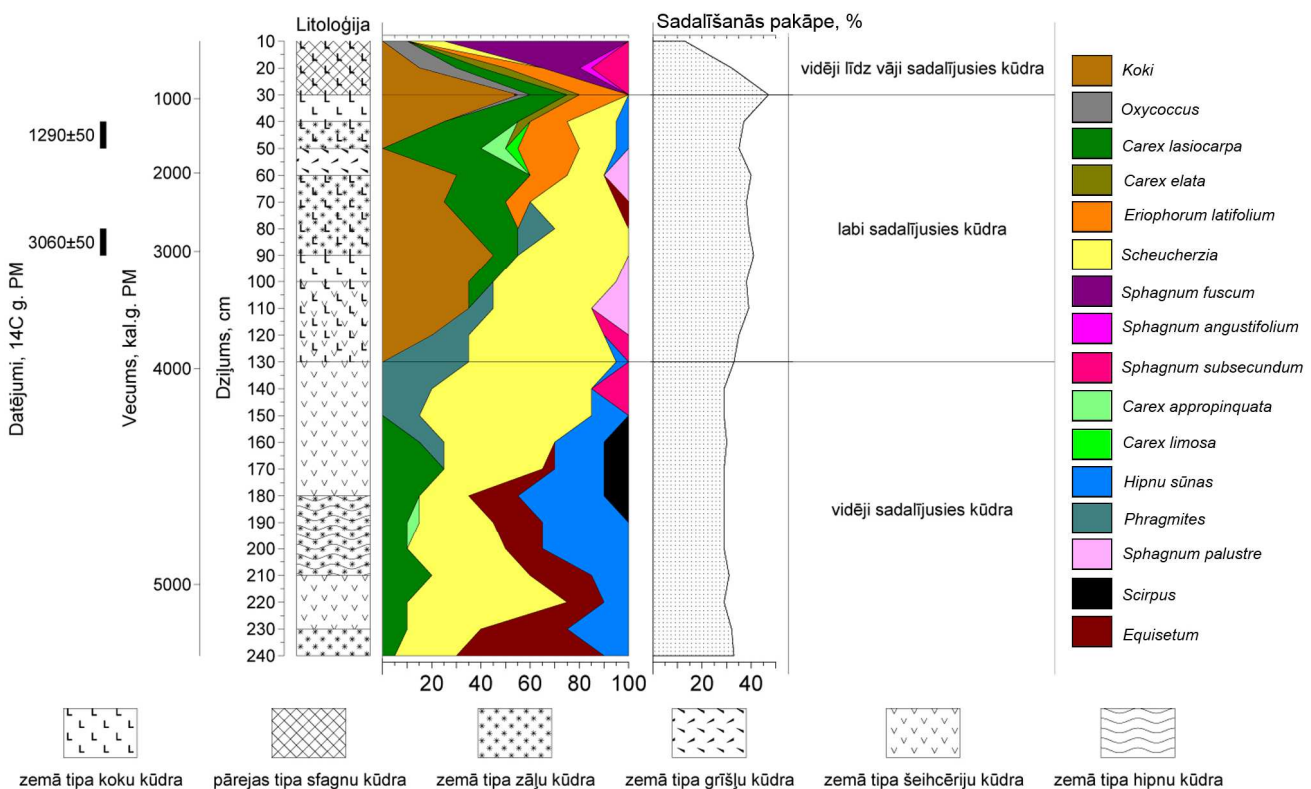
2. attēls. Rāznas ezera Zosnagala līča nogulumu makroattieku diagramma, 1. daļa – ūdensaugi

3..attēls. Rāznas ezera Zosnagala līča nogulumu makroatlieku diagramma, 2. daļa – koki, krūmi, purvu un mitru pļāvu augi

Rāznas ezera Zosnasgala līča kūdras botāniskais sastāvs un sadalīšanās pakāpe

Kūdras botāniskā sastāva rezultāti norāda uz pakāpenisku ezera krasta aizaugšanu. Par to liecina tas, ka griezuma apakšējo daļu pārstāv tādi augi kā šeihcērija *Scheuchzeria*, kosas *Equisetum*, hipnu *Hypnum* sūnas un grīšļi *Carex* (4.att.), taču vēlāk ļaujot ienākt jau tādām sugām kā meldriem *Scirpus*, niedrēm *Phragmites* un sfagniem *Sphagnum*, kas ir raksturīgākas sugas aizaugušām ezera piekrastēm. Pie 130 cm dziļuma parādās arī koki. Iegūtie rezultāti atspoguļo arī ezera ūdens līmeņa svārstības, par ko liecina ne tikai augu sugu nomainīšana, bet arī kūdras sadalīšanās pakāpe. Dziļumā no 130–240 cm konstatēta vidēji sadalījusies kūdra, ko nomaina labi sadalījusies kūdra intervālā no 30–130 cm, un kas liecina par zemāku ūdens līmeņa iestāšanos. Taču dziļumā no 30 cm ūdens līmenis atkal palielinās, uz ko norāda koku samazināšanās, sfagnu dominēšana, kā arī zema kūdras sadalīšanās pakāpe. Samērā krāsas ūdens līmeņa svārstības redzamas intervālā no 40–60 cm, kad ūdens līmenis ir paaugstinājies, par to liecina gan straujā koku atlieku izzušana attiecīgajā intervālā, gan tas, ka parādās vairākas grīšļu sugas un hipnu sūnas.

4.att. Rāznas ezera Zosnasgala līča nogulumu botāniskais sastāvs

Diskusija

Vairāk nekā pirms 11 000 kalendāro gadu, holocēna sākumā, Zosnasgala līcī sākuši uzkrāties ezera nogulumu, taču aptuveni pirms 5000 kalendāro gadu – purva nogulumu, uz ko

norāda gan augu makroatlīeku sastāva, gan botāniskais sastāva izmaiņas. Pēc augu makroatlīeku analīzes rezultātiem griezumā var nodalīt divas augu makroatlīeku kompleksu zonas – ezera un purva veģetācija. Zonas apakšējā daļā konstatētais augu makroatlīeku sastāvs raksturo ezera veģetāciju (mieturaļģu oogoniji *Characeae gen.*, glīvenes *Potamogeton sp.*, jūras najāde *Najas marina*, lokanā najāde *Najas flexilis u.c.*), taču, sākot no 230 cm dziļuma, tas raksturo jau zemā tipa purva veģetāciju (purva vārnkāja *Potentilla palustris*, polijlapu andromēda *Andromeda polifolia*, grīsļi *Carex*, trejlapu puplaksis *Menyanthes trifoliata u.c.*).

Ezera stadijas sākumposmā ezerā ūdensaugu nedaudz (AMK Ia). Ezera litorālē sāk veidoties mieturaļģu pļavas. Tās sastopamas tīros, ar barības vielām nabadzīgos ezeru ūdeņos ar sārmainu reakciju (Apolinarska et al 2011). Regulāri šajā intervalā sastopami sūneņu Bryozoa statoblasti.

Sākot no 480 cm dziļuma krasi pieaug *Characeae* oogoniju skaits. Pēc makroatlīeku un ¹⁴C datēšanas analīžu rezultātiem mieturaļģes dominējušas aptuveni 3500 gadus, laika posmā no 10400 līdz 6900 kal. g. PM. Mieturaļģu oogoniji, kā arī ezerkaļķa nogulumu liecina, ka šajā laikā bijusi karbonātiem bagāta oligotrofa ūdenstilpe. Dzidrūdēns stāvoklis tik ilgstoši saglabājies, jo fosfors sārmainā vidē tiek ieslēgts Ca₃(PO₄)₂ savienojumā, kas, savukārt, ir grūti pieejams augiem (Ellenberg 1986). Nogulumos tika atrastas arī sīkas plānas molusku čaulas, kā arī sastopami visgarās glīvenes *Potamogeton praelongus* kauleņi. Arī šī glīvene mīl sārmainu vidi (ar pH 8) un barības vielām nabadzīgus vai mēreni piesātinātus ūdeņus (Ellenberg et al 1992). MAZ Ib zonas ietvaros 400 cm dziļumā parādās jūras najādes *Najas marina* un lokanās najādes *Najas flexilis* sēklas, kuru daudzums virzienā uz augšu pieaug, kas liecina par šo mūsdienās reto augu daudzuma pieaugumu ezerā. Arī *Najas marina* un *Najas flexilis* aug sārmainos ezeru ūdeņos (Ellenberg et al 1992). Visā šajā zonā AMZ Ib sastopami Bryozoa statoblasti, kuru daudzums ievērojai svārstās atsevišķos dziļuma intervālos. Tā kā bryozoju kolonijas piestiprinās pie augiem, varētu domāt, ka šo atlieku skaita pieaugums saistāms ar atbilstošu ūdensaugu biomasas pieaugumu ezerā.

AMZ Ic, lai gan joprojām sastopami sārmainus ūdeņus mīlošās *Najas marina*, *N. flexilis*, parādās *N. minor*, tomēr raksturīga ir *Nymphaea alba* un *Nuphar lutea* klātbūtne, kas norāda uz vāji sārmanu vides reakciju (Ellenberg et al 1992).

AMZ II apakšējā robeža ir ļoti krasi izteikta, kas liecina par ezera līmeņa strauju pazemināšanos, pēc kura sākusies zemā purva veidošanās. Augi, vides indikatori, uzrāda strauju skābas vides izveidošanos, piemēram, visā intervalā sastopamas purva vārnkājas *Potentilla palustris* atliekas, kas mīl skābu vidi (pH 3) un ar slāpekli nabadzīgu vidi (Ellenberg et al 1992). Izteikti skābu vidi rāda polijlapu andromēda *Andromeda polifolia*

atlieku klātbūtne (Ellenberg et al 1992). Ūdensaugš trejlapu puplaksis *Menyanthes trifoliata* attiecībā pret vides reakciju sastopams plašā diapazonā, tomēr arī raksturo barības vielām nabadzīgus ūdeņus. Pastāvīga šī auga klātbūtne nogulumos liecina, ka zemais purvs bija ar seklām ūdens lāmām un slīkšņains. Spriežot pēc makroatlieku diagrammas 2.daļas (3.attēls), aptuveni 5350 kal. g. PM trejlapu puplaksis strauji ir aizņēmis plašas platības un izveidojis blīvas monodominantas audzes, tas iespējams pateicoties garajiem, ložņājošajiem sakneņiem. Bet pēc tam iestājušies nelabvēlīgi vides apstākļi vai arī kāda cita suga to strauji ir izkonkurējusi, jo nogulumu griezumā posmā no 190 līdz 220 cm, kas atbilst aptuveni 400 kalendārajiem gadiem, netika konstatēta neviena trejlapu puplakša makroatlieka, savukārt, aptuveni pirms 4700 kal. g. PM Zosnagala līcī atkal ieviešas trejlapu puplaksis, par ko liecina tā makroatliekas. Salīdzinot ar glaciālas izcelsmes Svences ezera dienvidu līča pētījumiem (Grudzinska 2011), kur no purvu un mitru vietu augiem dominē trejlapu puplaksis *Menyanthes trifoliata*, Rāznas ezerā Zosnagala līcī vairāk atrastas *Carex* un *Potentilla* makroatliekas.

Iegūtie kūdras botāniskā sastāva rezultāti norāda uz pakāpenisku ezera krasta aizaugšanu, kā arī atspoguļo ezera ūdens līmeņa izmaiņas visā tā attīstības gaitā. Griezumā 180 – 240 cm, kas atbilst laika posmam 5350 – 4600 kal. g. PM, uzkrājusies vidēji sadalījusies zāļu kūdra, kur dominē pūkaugļu grīslis *Carex lasiocarpa*, purva šeihcērija *Scheuchzeria*, kosa *Equisetum* un hipnu sūnas, kas liecina par augstu ūdens līmeni. Posmā 160 – 190 cm parādās meldrs *Scirpus*, kuru pakāpeniski nomaina niedres *Phragmites* (110 – 160 cm), kas rādot uz lēnu, pakāpenisku Zosnagala līča piekrastes aizaugšanu. Klimata optimuma beigās ap 3500 kal. g. PM (Salonen et al 2011) kūdras botāniskajā sastāvā samazinās šeihcērijas, bet palielinās koku procentuālais daudzums. Intervālā 40 – 65 cm iezīmējas dažādu grīšļu un platlapu spilves dominance. Koku klāt neesamība un hipnu sūnu parādīšanās, kā arī kūdras sadalīšanās pakāpes samazināšanās, liecina par lokālām ūdens līmeņa svārstībām. Iepriekšējos ezeru aizaugušo līču un krastu pētījumos (Grudzinska 2011), tika konstatētas neliels procentuālais daudzums šeihcēriju atliekas, bet Rāznas ezera kūdras nogulumu botāniskajā sastāvā tā ir dominējošā suga.

Pētījumā izmantotās metodes labi papildina viena otru. Taču, lai pilnīgāk raksturotu Rāznas ezera attīstību, ir plānots pielietot vēl tādas paleolimnoloģiskās pētījumu metodes, kā sporu putekšņu analīzi un sapropeļa bioloģiskā sastāva analīzi.

Bibliogrāfija

Alksnītis, R. (1998) *Pārskats par ezeru sapropeļu atradņu meklēšanas darbiem Rēzeknes, Preiļu un Jēkabpils rajonos, 2.grāmata, Pārskata teksts un grafiskais pielikums*. SIA „Ģeo-Konsultants”, Rīga, Valsts ģeoloģijas fonds, inv. Nr.11875. 6 – 141.

- Apolinarska, K., Pelechaty, M., Pukacz, A. (2011) CaCO₃ sedimentation by modern charophytes (Characeae): can calcified remains and carbonate $\delta^{13}\text{C}$ and $\delta^{18}\text{O}$ record the ecological state of lake? – a review. *Studia Limnologica et Telmatologica* 5/2, 55 – 66.
- Blaauw, M. (2010) Methods and code for „classical” age – modelling of radiocarbon sequences. *Quaternary Geochronology*. 5: pp. 512 – 518.
- Ellenberg, H. (1986) *Vegetation Mitteleuropas mit den Alpen in ökologischer Sicht*. Stuttgart, Ulmer.
- Ellenberg H., Weber H. E., Dull R., Wirth V., Werner W., Paulsen D. (1992) *Zeigwerte von Pflanzen in Mitteleuropa*. Scripta Geobotanica, 18, 1-258 (2nd ed.).
- Freimanis, R. (2011) *Nogulumu īpašību izmaiņas Rāznas ezera attīstības laikā: bakalaura darbs*. Rīga, LU Ģeogrāfijas un zemes zinātņu fakultāte, Latvijas Universitāte.
- Gupta, S. K. & Polach, H. A. (1985) *Radiocarbon dating practices at ANU, Handbook*. Radiocarbon Laboratory, Research School of Pacific Studies, ANU, Canberra.
- Grimm, E.C. (1990) *TILIA and TGView 2.0.2*. PC spreadsheet and graphics software for pollen data. INQUA, Working Group on Data – Handling Methods. Newsletter 4, 5-7.
- Grudzinska, I. (2011) *Paleovides izmaiņu atspoguļojums dažādas ģenēzes ezeru nogulumos: maģistra darbs*. Rīga, LU Ģeogrāfijas un zemes zinātņu fakultāte, Latvijas Universitāte.
- Katz, N.Y., Katz S.V., Kipiani, M.G. (1965) *Atlas and Keys of Fruits and Seeds Occuring in the Quaternary Deposits of the U.S.S.R.* Academy of Science of the U.S.S.R., Commission for Investigations of the Quaternary Period, Moscow, Nauka.
- Latvijas Dabas fonds (2009) *Rāznas nacionālā parka dabas aizsardzības plāns 2009.–2019. Jaunmārupe*. <http://razna.dau.lv/> [10.05.2012] Atsauce tekstā (Latvijas Dabas fonds, 2009)
- Lūmane, H. (1997) *Rāznas ezers*. Grām. G. Kavacs (red). *Latvijas daba: enciklopēdija*. 4. sēj. Rīga, Preses nams, 225.
- Latvijas vides, ģeoloģijas un meteoroloģijas centrs. *Rāznas ezers*. <http://www.ezeri.lv/database/> [9.05.2012] Atsauce tekstā (LVĢMC, 1997)
- Rasiņš, A. (1954) *Latvijas PSR nezāļu augļi un sēklas Fruits and Seeds of Weeds in the Latvian SSR*. Rīga, Latvijas Valsts izdevniecība.
- Reimer, P.J., Bailie, M.G.L., Bard, E., Bayliss, A., Beck, J.W., Blackwell, P.G., Bronk Ramsey, C., Buck, C.E., Burr, G.S., Edwards, R.L., Friedrich, M., Grootes, P.M., Guilderson, T.P., Hajdas, I., Heaton, T.J., Hogg, A.G., Hughen, K.A., Kaiser, K.F., Kromer, B., McCormac, F.G., Manning, S.W., Reimer, R.W., Richards, D.A., Southon, J.R., Talamo, S., Turney, C.S.M., van der Plich, J., Weyhenmeyer, C.E. (2009) *IntCal09 and Marine09 radiocarbon age calibration curves, 0 – 50000 years cal. BP*. *Radiocarbon*. 51, pp. 1111 – 1150.
- R Development Core Team (2010) *R: Language and Environmet for Statistical Computing*. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria, ISBN 3-900051-07-0. <http://www.R-project.org>
- Salonen, J.S., Heikki, S., Väiliranta, M., Jones, V.J., Self, A., Heikkilä, M., Kultti, S, Yang, H. (2011) *The Holocene thermal maximum and late – Holocene cooling in the tundra of NE European Russia*. *Quaternary Research* 75, 501 – 511.
- Semjonovs, A. (2010) *Rāznas ezera iepakas morfoloģija, uzbūve un ģenēze: bakalaura darbs*. Rīga, LU Ģeogrāfijas un zemes zinātņu fakultāte, Latvijas Universitāte.
- Velichkevich, F.Y., Zastawniak, E. (2006) *Atlas of the Pleistocene Vascular Plant Macrofossils of Central and Eastern Europe. Part 1 – Pteridophytes and Monocotyledons*. Krakow, W.Szafer Institute of Botany, Polish Academy of Sciences
- Velichkevich, F.Y., Zastawniak, E. (2008) *Atlas of the Pleistocene Vascular Plant Macrofossils of Central and Eastern Europe. Part 2 – Herbaceous Dicotyledons*. Krakow, W.Szafer Institute of Botany, Polish Academy of Sciences.
- Warner, B.G. (1990) *Plant macrofossils*. In: Warner, B.G. (eds.) *Methods in Quarternary Ecology*. Geoscience Canada. 53. – 63.

ORTOFOTO 2. *VZD Latvijas 2. etapa ortofoto karšu mozaīka*. LU ĢZZF WMS. <http://kartes.geo.lu.lv> [28.06.2011] Atsauce tekstā (ORTOFOTO 2).

TOPO 10K PSRS. *Bijušās PSRS armijas ģenerālštāba topogrāfisko karšu mozaīka mērogā 1:10000*. LU ĢZZF WMS. <http://kartes.geo.lu.lv> [28.06.2011]. Atsauce tekstā (TOPO 10K PSRS).

TOPO 25K63g PSRS. *Bijušās PSRS armijas ģenerālštāba 63. gada sistēmas topogrāfisko karšu mozaīka mērogā 1:25000*. LU ĢZZF WMS. <http://kartes.geo.lu.lv> [28.06.2011] Atsauce tekstā (TOPO 25K63g PSRS).

TOPO 50K Satelitkarte. *VZD Satelītkaršu mozaīka*. LU ĢZZF WMS. <http://kartes.geo.lu.lv> [28.06.2011] Atsauce tekstā (TOPO 50K Satelitkarte).

Тюремнов Н. (1976) Торфяные месторождения. Москва: Недра 488 с.

Andris Ziemelis, Lāsma Puriņa, Andis Ozoliņš
Suntaži Secondary School, Latvia

A NEW QUANTITATIVE METHOD FOR COLLECTING HIGH NUMBER OF TARDIGRADA EGGS

Abstract

Tardigrada are small, microscopic animals that live in humid places. The highest densities of tardigrada are found in mosses but tardigrades have morphologic adjustments that allow them to attach to the moss. The standard method used to collect tardigrades doesn't allow collecting a quantitative number of eggs in sample. In this publication there is a description about the new tardigrada egg and individual collection method. The criteria for the new method were set, the shortcomings of other methods for collecting tardigrades were analyzed and ecology and morphology of tardigrades was taken into account. The new method was tested with a short term study concerning tardigrada population dynamics in 2011 from April 9th till December 6th. In total two tardigrade species were identified and 498 tardigrade individuals and 562 eggs. Egg development times were determined with cross correlation cross-correlation and with abiotic factor effect on tardigrada population density. The new method for collecting tardigrades allows determining a quantitative egg count in population. Data has lower standard deviation. Sample can be analyzed quickly and comfortably.

Key words: *Paramacrobiotus richtersi*, *Macrobiotus hufelandi*, *population dynamics*, *Leucodon sciuroides*, *rainfall*, *temperature*, *moss*

Introduction

Tardigrades are microscopic animals with a bilateral symmetry and with a 4 pairs of locomotor appendages (legs), generally ending with claws of varying numbers and shapes. They are defined as aquatic animals because they are active only in the water. They can be both found in water and on land (Ramazzoti, Maucci 1995: 17).

The highest tardigrade population density (~ 30 ind. per cm^{-2}) and the highest number of tardigrade species can be found in mosses (Ramazzoti, Maucci 1995: 108). The process that allows determining the number of tardigrade individuals, species and their seasonal variation aren't discovered (Schuster, Greven 2007: 141). Only the factors that affect the number of tardigrade individuals are known. They are, for example, precipitation, air temperature and humidity, substrate and exposure, air pollution, food availability (Nelson 2002: 656) (Авдони́на 2011: 13).

Studies about a quantitative tardigrade individual count variation in moss are poor and few. And reasearch time about tardigrade population dynamics rarely is longer than one year. In these studies correlation was made between tardigrade population and mesoclimate (Schuster, Greven 2007: 142). In total there aren't a lot of ecological studies about tardigrades because researchers mostly pay attention to the biological classification of this taxonomic group (Авдони́на 2011: 13).

Tardigrades can enter cryptobiosis and it allows them to survive in extreme conditions. (Bertolani et al. 2004: 17). They are even able to survive in outer space. (Biello

2008: 34). If humanity wants to discover and use the extreme survivability mechanisms of tardigrada they also need to study tardigrada ecology. Right now the ecological data about tardigrada population aren't quantitative. The reason for data inaccuracy is the method used to collect tardigrades. For example, in a research where standard method was used: Schuster and Greven (2007: 144) “*A long-term study of population dynamics of tardigrades in moss Rhytidiadelphus squarrosus*” it can be seen that there is a high standard deviation (± 20 individuals) of the size of the tardigrada population (Fig.1). Also the result about the proportion of tardigrade eggs in one sample is absurd (0,05 eggs per individual).

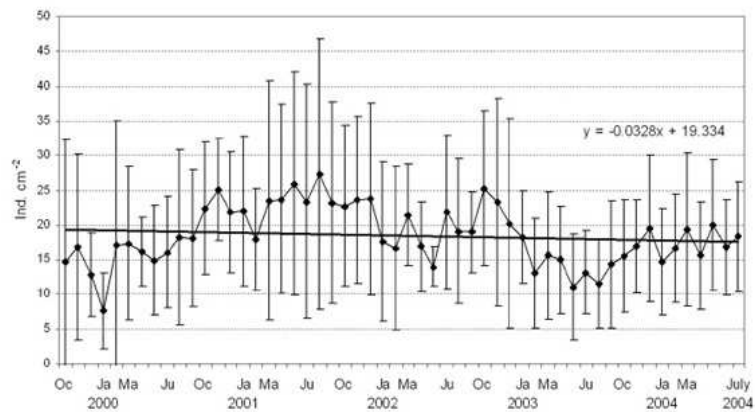

Figure 1. Monthly fluctuations of the number of tardigrades (ind. cm⁻²), standard deviation and regression line during the period of investigation, from October 1999 to July 2004 (n=58) (Schuster, Greven 2007: 144)

Standard method and usable methods

The standard method used to collect tardigrades was invented by Ramazzoti and Maucci (Ramazzoti, Maucci 1995: 126 - 131). The standard method: at first moss sample is inserted in a petri plate with water for 24h - 72h. Then tardigrades become inactive - they enter anoxybiosis. When tardigrades are inactive they can't hold to the moss and are easier to collect quantitatively. After some time the sample is washed and filtrated. And from the obtained liquid tardigrades are collected using micropipette and a stereoscopic microscope. There are also some modifications to the standard method, for example, B. Vargha (Vargha et al. 2002: 143) used glass filters and centrifugation.

Tardigrades can also be collected with other methods, for example, with D. Nelson's (1975) method – sample is soaked in water for 3 hours. After that it is lightly shaken, moss is removed and obtained liquid is sedimented and decanted (Romano 2003: 137). With C. Beasley's (Beasley 1990: 320) method the moss sample is soaked for 3 - 4 h and is shaken in a closed container. Then it is filtrated with a sieve and is centrifuged with the Jenkins (1964: 692) method.

To collect tardigrades methods meant for other taxa collection could also be used, for example, methods meant to collect rotifers. With U. Peters (Peters et al. 1993: 339) method to collect rotifers a 1 cm² moss sample is inserted in a 70cm³ cylinder and 20 ml of water is added. Then sample is shaken for 15 seconds and then contents are placed into a petri plate. Then with a stereoscopic microscope and pipette individuals are collected.

New method

To create a new quantitative method to collect tardigrada we: 1) have to be aware of other methods short comings, 2) have to take into account the ecology and morphology of tardigrada, 3) and we need to set a criteria for the method.

1) When using standard method it's hard to see tardigrada individuals and eggs with a stereoscopic microscope. Method doesn't provide separation of every egg and individual from moss sample. That is why the data isn't quantitative and it has high standard deviation.

2) Tardigrade eggs and individuals have morphologic structures that help them to attach to the substrate. Tardigrades also have cryptobiosis that makes them harder to be spotted in the microscope

3) With the new method it needs to be possible to obtain a quantitative number of individuals, data needs to have a low standard deviation, individuals and eggs need to be easier to see and the samples need to be able to be processed quickly and comfortably.

The new method for collecting tardigrades: a 1 cm² moss sample is inserted in the homemade tube (Fig.2) with a volume of 31.8 cm³ (height 12.5 cm, diameter 1.8 cm, there are rubber stoppers in both ends). Then 5ml of water and 4 pieces of lead are added (Fig.2) (each one weighs 1.5 grams, sizes: 10 mm/ 7 mm/ 2 mm). Then contents of the homemade tube are strongly shaken for 10 seconds and after that water is separated from moss sieve and press. Then the prepared liquid is quantitatively inspected with an optical microscope with a 100 x magnification. In total ~ 25 samples are inspected in 3-5 hours.

Figure 2. The homemade tube with pieces of lead for new quantitative method for investigation tardigrade eggs (photo ©Andris Ziemelis)

Testing of method

To determine if the method is quantitative a research about tardigrada population dynamics was made. It was done time period from April 9th till December 6th in 2011. Study site is located in the territory of Suntaži Secondary School, ~ 15 meters from the road Inciems-Sigulda-Ķegums (P8), in deciduous tree park. In the park there are lime, oak and maple trees.

1 cm² moss sample and abiotic factors (relative moss moisture, weekly sum of rainfall, week`s daily average temperature and hydrothermal coefficient) were recorded weekly (once in 6-8 days) (Fig.3). To separate tardigrades from moss the new method was used. In total a data about 35 weeks were recorded.

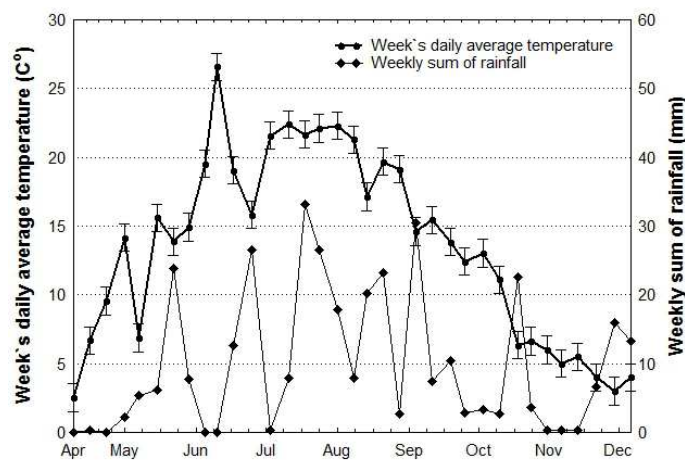

Figure 3. The weekly sum of rainfall (rhombi) and week`s daily average temperature (circles) plus standard deviation from April 2011 to December 2011 (n=35)

In total 498 tardigrade individuals and 562 eggs were collected. The eggs where from these taxonomic groups: *Macrobiotus hufelandi* un *Paramacrobiotus richtersi*.

In comparison with other ecological studies about tardigrades our study has a higher egg proportion to one individual – 1,13. For example, in the Schuster`s and Greven`s (Schuster, Greven 2007: 143) study there were only 0,05 eggs to one individual. They studied tardigrade population for 4.5 years on moss *Rhytidiadelphus squarrosus* in a forest in Germany.

Schuster and Greven (2007:144) followed the inhabitants of the moss *Rhytidiadelphus squarrosus* in the Black Forest in Germany for 54 months. If their tardigrade number of individuals on one square centimeter varies from 5.5 to 30.2 ind. per cm⁻², then in our study the variation range is greater - 2 to 33 ind. per cm⁻² (Fig 4). The data about population has a low standard deviation - ± 0.3 - 1.3 individuals (Fig.4).

A:Individuals

B:Eggs

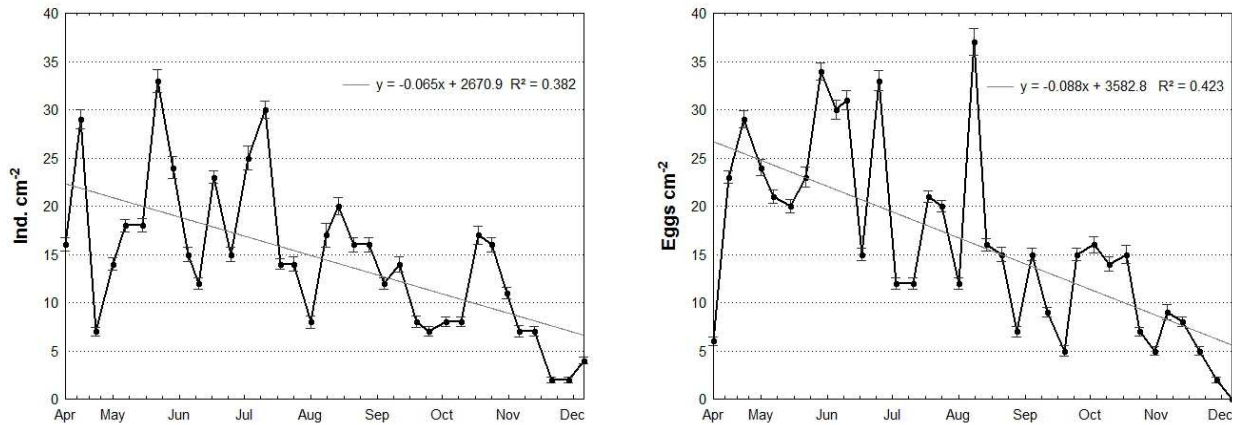

Figure 4. The weekly fluctuations of individual (A) and egg (B) number, standard deviations and regression lines during the period of investigation, from April 2011 to December 2011 (n=35)

Schuster and Greven (Schuster, Greven 2007: 144) determined that the highest number of individuals can be found from October to May. It's explained by the fact that in this time period new species, that are typical to wet places, „appears” in moss. In our study the highest number of individuals is determined in summer but in October, November and December it drops rapidly. Basically this means that in time period from October to December new, moisture loving species don't „appear” and don't dominate in moss *Leucodon sciuroides*.

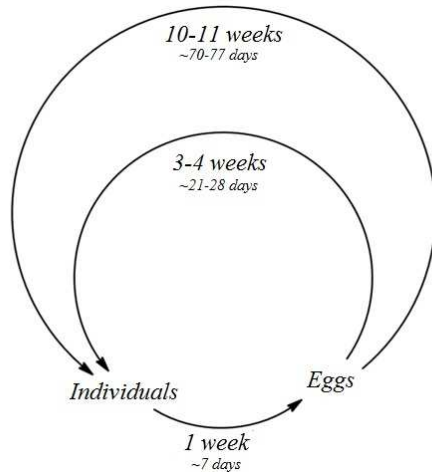
If we compare the number of individuals to 1 gram dried moss, then in our study it varies from 18 – 362 ind. g⁻¹, Schuster and Greven (Schuster, Greven 2007: 148) determined that in their study this proportion varies from 88.2 - 292 ind. g⁻¹, and in Jonsson's study (Jonsson 2003: 358 - 361) in Sweden there were 8.9 – 313.5 ind. g⁻¹.

It is particularly important to compare the results of our research with the results of study that is made in geographically close and climatically similar territory - Sweden. If we compare our obtained data with Jansson's (Jansson 2003: 358 - 361) data about the number of individuals on gram of dry moss then it can be seen that the number is almost the same. (Jonsson 2003: 358 - 361).

Egg development times were determined with cross correlation. It was determined that the most significant correlations between eggs and individuals were with 3 - 4 and 10 - 11 week deviation. It was determined that the eggs have two development times: 3 - 4 weeks and 10 - 11 weeks (Fig.5A). The obtained results about egg development times are similar to the ones in literature because it is known that, for example, *Paramacrobotus richtersi* can survive up to 90 days (~13 weeks) before an individual is born from tardigrade egg (Altiero et al. 2009: 293 - 295). But if eggs develop without significant external factors a new individual is born in 30 - 40 days (~4-6 weeks) (Hohberg 2006: 269 - 272).

It is interesting there were cycles in the number of individuals in time period of our study (Fig.4). Cycle lasts approximately 7 weeks. Cycle consists of the individual count linear increasing and linear decreasing. The cycles in tardigrade population density may be explained with two different egg development times. The highest egg count to individuals (4.8 eggs ind⁻¹) was determined in August, lowest (0) was determined in end of November. In period of the study there were 1.7 eggs to one individual (Fig.5B).

A:Life cycle

B:Fertility

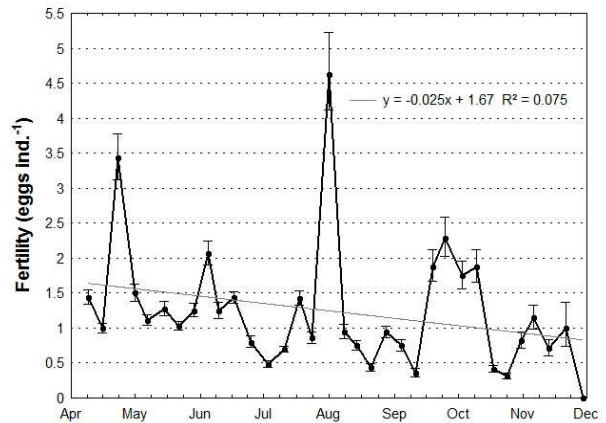

Figure 5. Life cycle (A) and the weekly number of eggs per individual plus standard deviation and regression line during the period of investigation (B), from April 2012 to December 2012 (n=34)

From abiotic factors tardigrade population is significantly positively affected by week's daily average temperature, but it is possible that it is affected by photoperiodism (Kinchin 1985: 5 - 6). Hydrothermal coefficient and relative moss moisture don't have any significant effect on tardigrade population, furthermore it has a negative effect. Hydrothermal coefficient and relative moss moisture correlate with each other positively significantly, and both factors show relative substrate moisture level. It is possible that too much moisture affects tardigrades negatively. (Jansson 2007: 123).

The fact that tardigrade population is only affected by week's daily average temperature can be explained with the fact that tardigrade species *Macrobiotus hufelandi* and *Paramacrobiotus richtersi* are eiribiont species. And the reason why we only found eiribiont species is explained with the fact that our study site is located in an urbanized place and has a lot of anthropogenic pressure.

Conclusions

The new method for collecting tardigrada allows determining a quantitative egg count in population. Data like this is important if the aim of the study is to determine the values that describe population like birth rate, mortality rate and life cycles. With our original method data has a lower standard deviation. Also the samples can be analyzed more quickly, because

tardigrades aren't in anoxybiosis and they move. And eggs are easier to see because a larger magnification is used.

Acknowledgments

We want to express our gratitude to Ltd. Latvijas Mobilais Telefons for Okartes Talent program's stipend that allowed us to purchase a phase contrast microscope.

Bibliography

- Altiero T., Bertolani R., Rebecchi L. (2010). Hatching phenology and resting eggs in Tardigrades. *Journal of Zoology*, 280, 290-296.
- Beasley C. (1990). Tardigrada from Gunnison Co., Colorado, with the description of new species of Diphascon. *The Southwestern Naturalist*, 35 (3), 302-304.
- Bertolani R., Guidetti R., Jönsson K. I., Altiero T., Boschini D., Rebecchi L. (2004). Experiences on dormancy in tardigrades. *Journal of limnology*, 63, 16-25.
- Biello D. 2008. Space Suits Them. *Scientific American*, 299 (5), 34
- Hohberg K. (2006). Tardigrade species composition in young soils and some aspects on life history of *Macrobiotus richtersi*. *Pedobiologia*, 50, 267-274.
- Jenkins W. R. (1964). A rapid centrifugal-flotation technique for separating nematodes from soil. *Plant disease reporter*. 48, 692.
- Jonsson K. I. (2003). Population density and species composition of moss-living tardigrades in boreo-nemoral forest. *Ecography*, 26, 356-364.
- Jonsson K. I. (2007). Long-term experimental manipulation of moisture conditions and its impact on moss-living tardigrades. *Journal of limnology*, 7, 757-766.
- Kinchin I. M. (1985). Notes on the population Dynamics of *Macrobiotus hufelandi* (Tardigrada). *Microscopy Bulletin*, 7: 4-6.
- Nelson D. R. (2002). Current status of the Tardigrada: Evolution and ecology. *Integrat. Compar. Biol.*, 42, 652-659.
- Nelson, D. R. (1975). Ecological distribution of Tardigrada on Roan Mountain, Tennessee-North Carolina. *Proceedings of the first international symposium on tardigrades*. 32, 225-276.
- Peters U., Koste W., Westheide W. (1993). A quantitative method to extract moss-dwelling rotifers. *Hydrobiologia*. 255/256, 339-341.
- Ramazzotti G., Maucci W. (1995). *The phylum Tardigrada*. U.S.A. (Texas), Abilene: McMurry University.
- Romano F. (2003). On water bears. *Florida Entomologist*, 86 (2), 134-137
- Schuster R., Greven H. (2007). A long-term study of population dynamics of tardigrades in moss *Rhytidiadelphus squarrosus*. *Journal of Limnology*, 66, 141-151.
- Vargha B., Otvos E., Tuba Z. (2002). Investigations on ecological effects of heavy metal pollution in Hungary by moss-dwelling water bears (Tardigrada), as bioindicators. *Ann. Agric. Environ. Med.*, 9, 141-146.
- Авдони́на А. М. (2011). Экология наземных тихоходок (Tardigrada): аутэкологический аспект. *Invertebrate Zoology*, 8 (1), 11-22.

VESELĪBAS ZINĀTNES / HEALTH SCIENCES

Līga Antoņeviča, Kristīne Ušacka, Irēna Kuņicka
Daugavpils Universitāte, Latvija

PUSAUDŽU UN JAUNIEŠU PLAUŠU VITĀLĀS KAPACITĀTES UN ELPAS AIZTURES RĀDĪTĀJU IZPĒTE VESELĪGA DZĪVESVEIDA VEICINĀŠANAS KONTEKSTĀ

Abstract

The study of lung vital capacity and breath retention in the context of promotion of a healthy lifestyle
In this study the authors focus on adolescents' and youth lung vital capacity and breath retention parameters research in the context of promoting a healthy lifestyle. However, a physical activity and other daily habits of many children, adolescents and young people are not included in the recommendations of health professionals. One of the possibilities offered by the authors is to promote a physically active lifestyle that would benefit students and enrich the learning process itself. The study reveals that for each person involved in the study there are specific health indicators that can be distinguished with the actual reference value, presented with the explanation of their significance.

The body's capability assessment uses a variety of tests, including breathing tests, such as lung vital capacity and shortness of duration of delay tests. The study was conducted during science communication events within the framework of Science Festival at the university setting. The participants of this study are adolescents and young people who volunteered to take part in this research. The study presents the results gained from the lung vital capacity and breath retention tests, as compared with values. Significant differences were not found, however, the rates of physically active and non-smoking participants were higher. The results gained in this study allows to prove the importance of promotion of active and healthy lifestyle activities needed to be advertised in our society, particularly, among the adolescents and youth.

Key words: adolescents, youth, healthy lifestyle, physical activity, lungs vital capacity, functional tests for breathing.

Atslēgas vārdi: pusaudži, jaunieši, veselīgs dzīvesveids, fiziskā aktivitāte, plaušu vitālā kapacitāte, elpošanas funkcionālie testi.

Veselīgs dzīvesveids ir būtiskākais nosacījums cilvēka organisma funkcionālo sistēmu optimālas darbības nodrošināšanai, tai skaitā arī normālu garīgā un fiziskā darba spēju uzturēšanai. Īpašu aktualitāti šie jautājumi ir ieguvuši mūsdienās, 21. gadsimta sākumā, kad pasaulē turpinās strauja tehnoloģiju attīstība, sabiedrībā ir augsts spriedzes līmenis, intelektuālā slodze pieaug ne tikai pieaugušajiem, bet arī bērniem. Sabiedrības veselības stratēģijas (2001) ceturtajā mērķī ir norādīts, ka „skolas vecuma bērniem un pusaudžiem jābūt labākām dzīves iemaņām un spējām izdarīt veselīgu izvēli”. Viens no vissvarīgākajiem priekšnosacījumiem šī uzdevuma izpildē ir veicināt skolēnu pilnīgāku, dziļāku izpratni par savu organismu, tā funkcijām un līdz ar to - prasmi izdarīt pamatotu izvēli par labu veselībai (Upmale 2008: 37-40). Latvijas zinātnieki, pamatojoties uz ilggadīgiem pētījumiem, norāda uz atbilstošas kustību aktivitātes un fiziskās slodzes labvēlīgo ietekmi bērnu attīstībā (Jankovskis 2009: 26-31), kā arī iespējamus riskus (Krauksts 2006: 46-54). Tomēr joprojām daudzu bērnu, pusaudžu un jauniešu fiziskā aktivitāte un citi ikdienas ieradumi, kā rāda

pētījumi (Pudule 2007: 6-9) neatbilst zinātnieku un veselības speciālistu ieteikumiem. Nereti pusaudžu vecumā, mainoties vērtību sistēmai, uzskatiem un uzvedības modeļiem, skolēni sāk pievērsties destruktīvam dzīvesveidam (Jegorovs 2009: 112-129; Jirgena 2006: 58-63).

Skolēnu izglītošana veselību veicinošās ārpuskolas aktivitātēs ir veiksmīga iespēja popularizēt fiziski aktīva un no atkarībām brīva dzīvesveida priekšrocības, uzskatāmi parādot katrai pētījumā iesaistītajai personai konkrētu veselības rādītāju faktisko un normatīvo lielumu, kā arī izskaidrojot šo funkciju nozīmi organismā.

Pētījums tika veikts Daugavpils Universitātē zinātnes popularizēšanas pasākuma ietvaros. Pētījuma mērķis bija padziļināt skolēnu izpratni par elpošanu, tās pamatrādītājiem un veicināt pusaudžu un jauniešu dzīves un veselības prasmes.

Tajā brīvprātīgi piedalījās 100 dalībnieki - bērni pusaudži, jaunieši, kā arī pieaugušie. Pirms pētījuma tika saņemta mutiska piekrišana dalībai un tika ievāktas nepieciešamās ziņas par katru dalībnieku, kā arī tika paskaidrota pētījuma gaita un veicamie mērījumi. Protokolā tika atzīmētas ziņas par vecumu, dzimumu, antropometriskajiem rādītājiem, fizisko aktivitāti, smēķēšanu u.c.

Pirms katra mērījumu veikšanas pētījuma dalībnieki tika instruēti. Organisma funkcionālo spēju novērtēšanai tika izmantoti elpošanas testi. Plaušu vitālā kapacitāte (PVC) tika noteikta ar spirometrijas metodi, kardiorespiratoro spēju noteikšanai bija izmantoti Štanges un Genči elpas aiztures testi. Vēlāk katram pētījuma dalībniekam tika izskaidroti viņa rezultāti un to atbilstība normatīviem, kā arī tika norādīti ieteikumi veselības veicināšanai.

Pētījuma rezultāti un to interpretācija. Tālākajai datu apstrādei un analīzei no visiem apsekotajiem dalībniekiem tika izvēlēti 53 pusaudži un jaunieši (25 meitenes un 28 zēni) vecumā no 14-22 gadiem. Tika izveidotas divas vecumu grupas: 14-16 g.v. pusaudži (12 meitenes un 10 zēni) un 17-22 g.v. jaunieši (13 meitenes un 18 jaunieši). Datu apstrāde veikta ar programmu *MS Excel*.

Būtiski svarīgi bija noskaidrot pētījuma dalībnieku fiziskās aktivitātes ikdienā. Tās tika izvērtētas, balstoties uz subjektīvu pašnovērtējumu - sporta stundas skolā, sporta sekcijas, treniņi (katru dienu ne mazāk kā 60 min vidēji intensīvas slodzes, nedēļā vismaz piecas dienas). Apmēram 1/3 jeb 17 personām (32,0%) ikdienas fiziskā aktivitāte izrādījās nepietiekama. Proporcionāli lielāko daudzumu no fiziski mazaktīvajiem sastādīja 17-22 g.v pētījuma dalībnieki, kopā 13 cilvēki. Iegūtie rezultāti ir salīdzināmi ar Veselības veicināšanas valsts aģentūras datiem par fizisko aktivitāti ikdienā (Gobiņa 2007: 4-8).

Katru dienu smēķē 1/5 daļa no apsekoto personu skaita (16,9%), vairāk smēķē zēni (pavisam seši). Iegūtie rezultāti atšķiras no 2007 g. veiktajiem starptautiskā jauniešu smēķēšanas pētījuma rezultātiem, kurā katru dienu smēķējošo puīšu īpatsvars ir 22,0%.

Viens no svarīgākajiem rādītājiem, kurš tiek izmantots elpošanas sistēmas funkciju izvērtēšanā ir plaušu dzīvības tilpums, jeb vitālā kapacitāte (Тихвинский С.Б, Хрущев С.В.1991: 123-125). Plaušu vitālās kapacitātes faktiskie rādītāji pusaudžiem un jauniešiem tuvojas normas augšējai robežai (salīdzinot ar sporta medicīnas speciālistu doto). Meitenēm pusaudzēm PVC vidēji sastāda 3530 ml, zēniem - vidēji 5170 ml. Jaunietēm vidējie PVC rādītāji ir 3570 ml, bet jauniešiem – 5540 ml. Salīdzinot ar vajadzīgajiem rādītājiem, kurus nosaka pēc formulas un pēc nomogrammas, faktiskie rādītāji izrādījās augstāki (Jauja, Žilinska 2001: 46). Fiziski mazaktīvajiem skolēniem un smēķētājiem bija konstatēti nedaudz zemāki PVC rādītāji. Tomēr salīdzinājums ar tās pašas grupas rādītājiem nebūtu korekts, jo smēķētāju īpatsvars katrā grupā ir viens vai divi cilvēki, izņemot četrus jauniešus 17-22-gadīgo puīšu grupā. Tā kā smēķētāju „stāžs” vēl nav liels, iespējams, ka izteiktākas atšķirības, t.i. PVC rādītāja izteiktāka samazināšanās būs novērojama pēc ilgāka laika.

Elpas aiztures testi tiek izmantoti cilvēka kardiorespiratoro spēju noteikšanai. Štanges un Genči testus pielieto gan atsevišķi, gan kopā ar citiem. Štanges tests tiek veikts, aizturot elpu normālas ieelpas beigās. Vidējais elpas aiztures ilgums Štanges testā pusaudzēm bija 46,0s, bet jaunietēm – 50,0s, pusaudžiem – 61,2s, jauniešiem -76,9s. Iegūtie rādītāji ir augstāki nekā literatūrā dotie (Jauja, Žilinska 2001: 47) Smēķētājiem elpas aiztures laiks bija izteikti mazāks, salīdzinot ar vidējiem rādītājiem grupā.

Genči testā elpas aizture tiek veikta normālas izelpas beigās. Pusaudzēm, jaunietēm, kā arī zēniem pusaudžiem vidējais elpas aiztures ilgums izelpā bija ļoti līdzīgs – attiecīgi 23,8s, 23,7s un 23,4s, bet jauniešiem vidēji – 30,1s. Iegūtie rezultāti liecina par labām un teicamām elpošanas funkcionālajām spējām, tie ir augstāki nekā literatūrā dotie (Jauja, Žilinska 2001: 47). Smēķētājiem Genči testa izpildes laiks bija ievērojami mazāks. Elpas aiztures laika samazināšanās Štanges un Genči testos var liecināt par elpošanas un asinsrites funkcionālajām izmaiņām, kuras smēķētājiem arvien spilgtāk izpaudīsies palielinātas slodzes apstākļos.

Katrs pētījuma dalībnieks saņēma nelielu konsultāciju. Daudzi pusaudži un jaunieši interesējās par normatīviem, par smēķēšanas ietekmi uz elpošanu. Tā kā zinātnes pasākumus vienojošais motīvs bija ķīmija, interesentiem bija iespēja uzzināt par gāzu transportu asinīs, par skābekļa un oglekļa dioksīda gāzes nozīmi organismā, par elpošanas tipiem, par slimībām u.c.

Kopumā var atzīt, ka elpošanas rādītāju izpēte veselību veicinošā pasākuma ietvaros sniedza daudz pozitīvu emociju gan dalībniekiem, gan organizētājiem.

Secinājumi.

1. Pētījuma dalībnieki papildināja savas dzīves un veselības prasmes, guva pilnīgāku priekšstatu par saviem elpošanas rādītājiem, par izpētes metodēm un nozīmi optimālu organisma funkciju nodrošināšanā. Katram interesentam tika izskaidrota iegūto rādītāju saistība ar ikdienas fizisko aktivitāti, smēķēšanu un citiem dzīvesveida nosacījumiem.
2. Pētījuma dalībnieku elpošanas rādītāji atbilst normatīviem rādītājiem. Fiziski aktīvo un nesmēķējošo personu rādītāji bija nedaudz augstāki, tomēr netika konstatētas būtiskas PVC rādītāju atšķirības. Elpas aiztures laiks smēķētājiem bija ievērojami īsāks nekā nesmēķētājiem.
3. Gūtā pieredze ļauj nostiprināt pārliecību par regulāru, aktīvu un atraktīvu veselīga dzīvesveida popularizēšanas pasākumu nepieciešamību sabiedrībā un, jo īpaši, pusaudžu un jauniešu vidū. Lai sekmētu pētījuma dalībnieku un citu interesentu dzīves un veselības prasmes, ir nepieciešama kompetenta veselības izglītotāju komanda, kurā katrs dalībnieks ir zinošs, komunikabls un gatavs intensīvam praktiskam darbam un individuālai pieejai.

Bibliogrāfija

- Gobiņa I., Pudule I., Grīnberga D. (2007) *Fiziskā aktivitāte un sēdošs dzīvesveids skolas vecuma bērniem Latvijā*. Rīga: Veselības veicināšanas valsts aģentūra.
- Jankovskis G. (2009) *Skelets kustībā un veselība*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds
- Jauja J., Žilinska A. (2001) *Laboratorijas darbi fizioloģijā*. Daugavpils: Saule.
- Jegorovs A. (2009) *Uzvedības adīcijas*. Rīga: Raka.
- Jirgena S. (2006) *Jaunieši un adiktīva uzvedība*. Rīga: Drukātava.
- Krauksts V. (2006) *Bērnu un pusaudžu fiziskās aktivitātes un sports*. Rīga: Drukātava.
- Pudule I. (2007) *Starptautiskais jauniešu smēķēšanas pētījums 2007.gada aptauja Latvijā*. Rīga: a/s Sabiedrības veselības aģentūra.
- Sabiedrības veselības stratēģija (2001).
[http://phoebe.v.m.gov.lv/misc_db/web.nsf/bf25ab0f47ba5dd785256499006b15a4/17cb8c1218bf81cdc2257313001f391a/\\$FILE/sab_ves_strategija.pdf](http://phoebe.v.m.gov.lv/misc_db/web.nsf/bf25ab0f47ba5dd785256499006b15a4/17cb8c1218bf81cdc2257313001f391a/$FILE/sab_ves_strategija.pdf) [2012.02.02.]
- Upmale S., Štāle M., Skrule J. (2008) *Skolas vecuma bērnu un pusaudžu veselība*. Rīga: a/s Sabiedrības veselības aģentūra.
- Детская спортивная медицина (1991) под ред. С.Б. Тихвинского, С.В. Хрущева. Руководство для врачей. Москва: Медицина.

Irēna Kaminska, Anna Mihailova, Anda Bernāne, Svetlana Stalidzāne, Irina Kazaķeviča
Daugavpils Universitāte, Latvija

FIZISKĀ AKTIVITĀTE UN TĀS SAISTĪBA AR VESELĪBU VEICINOŠĀS FIZISKĀS SAGATAVOTĪBAS RĀDĪTĀJIEM STUDĒJOŠIEM JAUNIEŠIEM

Abstract

Physical Activity and Its Relation to Health-Related Physical Fitness in Students

A term of health-related physical fitness became actual with four its components: aerobic fitness, body composition, abdominal muscle strength, and lower back and hamstring flexibility, which are related to overall good health and disease prevention. This study aimed to evaluate physical activity relation to health-related physical fitness in students of Daugavpils University. The final study group consisted of 35 students (18 women and 17 men) with mean age 20.89 ± 0.83 years. All participants filled in International Physical Activity Questionnaire and health-related physical fitness testing was performed. Results showed a prevalence of normal BMI, body fat, body water and muscle mass. 60% of students had *m. quadratus lumborum* elasticity symmetry and 67.8% of students had normal elasticity of hamstrings. Men were more physically active than women having a prevalence of high (88.3%) Physical activity level (PAL), comparing with of moderate (55.6%) PAL in women. 47.4% of Physiotherapy students were in moderate PAL group comparing with 81.3% of Sport Education Students in high PAL group. The proportion of abdominal muscle strength and relative maximal oxygen consumption increased in both genders with increasing PAL. Physical activity was correlated positively with physical, mental, general health and depression state. In conclusion, men and Sport Education students are more physically active than women and Physiotherapy students. Physical activity has positive influence on abdominal muscle strength, health components and aerobic fitness.

Atslēgvārdi: veselību veicinošā fiziskā sagatavotība, fiziskā sagatavotība, studenti.

Pēdējo 35 gadu laikā fiziskās sagatavotības novērtēšana tika pārorientēta no kustību snieguma un atlētisko īpašību pārbaudes uz organisma funkcionālo spēju novērtēšanu, kas saistītas ar labu veselības stāvokli un slimību profilaksi (McArdle 2006: 887). Veselību veicinošā fiziskā sagatavotība tika definēta 1980. gadā kā „...daudzu faktoru kopums, kuru savstarpējā iedarbība uz cilvēka veselības stāvokli izpaužas no dzimšanas līdz nāvei, un fiziskā aktivitāte ir viens no būtiskiem faktoriem, kas to ietekmē” (Zhu et al. 2011: S68). Četri vispārpieņemtie veselību veicinošās fiziskās sagatavotības komponenti ir kardiorespiratorās spējas, ķermeņa uzbūve, muskuļu spēks un izturība un muguras lejasdaļas muskuļu un hamstringu elasticitāte (Zhu et al. 2011: S69; McArdle 2006: 887).

Jau pusaudžu vecumā fiziskā sagatavotība tiek uzskatīta par svarīgu veselības rādītāju, un arvien vairāk ir pierādījumu tam, ka augstākam fiziskās sagatavotības līmenim bērniībā un pusaudžu gados ir pozitīva ietekme uz pieaugušu cilvēku veselības stāvokli (Moliner-Urdiales et al. 2010: 584).

Fiziskā aktivitāte ir veselībai svarīgs faktors, un tas jāņem vērā, novērtējot veselību veicinošo fizisko sagatavotību. Pasaules Veselības organizācijas dati rāda, ka nepietiekama fiziskā aktivitāte ir atzīta par ceturto vadošo riska faktoru, kas izraisa aptuveni 3,2 miljonus

nāves gadījumu visā pasaulē (PVO 2012). Kustību aktivitātes nozīme cilvēka veselībai ir pierādīta, un vairāk un vairāk tiek runāts par tās nozīmi veselību profilaksē (Beets & Piletti 2005: 25, 29; Görner et al. 2009: 7, 10-12; Häkkinen et al. 2010: 1, 8; Martinez-Gomez et al. 2010: 255). Fiziskā aktivitāte ir definēta kā jebkura ķermeņa kustība, ko nodrošina skeleta muskuļi un kas prasa enerģijas patēriņu tās veikšanai (McArdle 2006: 886). Pētījumu dati liecina, ka gandrīz puse cilvēku vecumā no 12 līdz 21 gadam regulāri neveic lielas intensitātes fiziskās aktivitātes un 14% vispār neveic fiziskās aktivitātes, un tas ir vairāk izteikts sievietēm (McArdle 2006: 889). Toties regulāras vidējas intensitātes fiziskās aktivitātes, tādas kā iešana, braukšana ar velosipēdu vai pedālīšanās sporta aktivitātēs, būtiski ietekmē dzīves kvalitāti un veselību. Kustību aktivitāte un tās pietiekams daudzums pilnveido organisma aizsargmehānismus un pielāgošanas reakcijas, paaugstina organisma pretestību kaitīgām ietekmēm, kā arī samazina kardiovaskulāro slimību, cukura diabēta, taisnās zarnas un krūts vēža risku un depresiju (PVO 2012).

Neskatoties uz to, ka veselību veicinošās fiziskās sagatavotības jēdziens nav pavisam jauns un ir pielietots un pētīts ārzemēs, Latvijā tas nav plaši zināms. Pašlaik trūkst datu par jauniešu veselību veicinošo fizisko sagatavotību Dienvidaustrumlatvijā un Daugavpilī, ka arī visā Latvijā. Ņemot vērā visu iepriekš minēto, pētījumam tika izvirzīts sekojošais mērķis: izvērtēt kustību aktivitātes saistību ar veselību veicinošās fiziskās sagatavotības rādītājiem studējošiem jauniešiem.

Pētījums notika Daugavpils Universitātes Anatomijas un fizioloģijas katedrā laikā no 2011. gada februāra līdz 2012. gada aprīlim. Pirmais pētījuma posms tika uzsākts 2011. gada februārī un turpinājās līdz 2011. gada maijam, kad notika pirmā veselību veicinošās fiziskās sagatavotības testu sesija un studentu anketēšana. Otrais pētījuma posms sākās 2011. gada septembrī un turpinājās līdz 2012. gada aprīlim.

Šī raksta ietvaros apkopoti otrā posma pētījuma rezultāti. Otrajā posmā pētījums tika pilnveidots: (1) fiziskās aktivitātes anketa tika nomainīta uz *International Physical Activity Questionnaire* (IPAQ) un pievienota veselības stāvokļa pašnovērtējuma anketa *DUKE Health Profile* (© 1989-2005 by the Department of Community and Family Medicine, Duke University Medical Center, Durham, N.C., U.S.A.); (2) aerobās sagatavotības pārbaudes tests tika nomainīts uz PWC170 (*Physical Work Capacity*) testu un (3) ķermeņa uzbūves analīzē tika iekļauti tādi jauni rādītāji kā ķermeņa ūdens daudzums un muskuļu masa.

1. tabula.

Pētījuma dalībnieku raksturojums (vidējais (SD))

Dzimums	Sievietes (n=18)	Vīrieši (n=17)
Vecums	20,89 (0,90)	20,88 (0,78)
Augums (cm)	169,22 (5,65)	178,12 (9,55)

Svars (kg)	64,38 (9,72)	79,29 (14,27)
ĶMI (kg/m ²)	22,43 (2,65)	24,79 (2,57)
Vidukļa-gurnu apkārtmēru proporcija	0,73 (0,04)	0,83 (0,05)

Pētījuma otrajā posmā tika izmeklēti un testēti 35 (18 sievietes un 17 vīrieši) PBSP „Fizioterapija” un PBSP „Sporta skolotājs” Daugavpils Universitātes studenti. Vidējais dalībnieku vecums ir 20,89 ± 0,83 gadi. Pētījuma dalībnieku raksturojums pēc antropometriskiem datiem ir apkopots 1. tabulā.

Tika veikti ķermeņa uzbūves mērījumi uz TANITA BC-420 ķermeņa sastāva monitora (noteikti ķermeņa svars, ķermeņa masas indekss (ĶMI), relatīvais tauku daudzums, relatīvā muskuļu masa, relatīvais ūdens daudzums), mērīti vidukļa un gurnu apkārtmēri, lai aprēķināt vidukļa-gurnu apkārtmēru proporciju (Adams & Beam 2008: 261-261) un dinamometrija ar rokas dinamometru tvēriena spēka noteikšanai (*Saehan Corp., Korea, Model SH5001, SN 11010449*) (Adams & Beam 2008: 47-48). Tika veikti muskuļu manuālie spēka un elasticitātes testi; *m. rectus abdominis* augšējais un apakšējais nodalījums, *m. obliquus abdominis externus et internus*, *m. semitendinosus et semimembranosus*, *m. biceps femoris* tika testēti uz spēku (novērtēti ar ballēm no 0 līdz 5) un *m. quadratus lumborum* un hamstringi - uz elasticitāti pēc muskuļu testēšanas vadlīnijām no Palmer M. Lynn un Marcia E. Epler grāmatas «*Fundamentals of Musculoskeletal Assessment Techniques*» (1998). Aerobās kapacitātes noteikšanai tika iztīka izmantota *MasterScreenCPX* kardiopulmonārās sistēmas testēšanas iekārta (*JAEGER*) un veloergometrs “*Ergoselect 100P*” (*Ergoline, SN 2008000567*). Veloergometriskais tests iekļāva sevī 2 atšķirīgas slodzes: pirmā slodze – 1W uz kilogramu cilvēka svara abiem dzimumiem, un otrā tika dota vadoties pēc sirdsdarbības frekvences 1. slodzes beigās (Mackenzie 2002) (Adams & Beam 2008: 47-48).

2. tabula.

Veselību veicinošās fiziskās sagatavotības rādītāju, veselības komponentu un fiziskās aktivitātes aprakstošā statistika

	Vidējais aritmētiskais (SD)		P-koeficients pēc vecuma
	Sievietes (n=18)	Vīrieši (n=17)	
Ķermeņa uzbūve			
ĶMI (kg/m ²)	22,4 (2,65)	24,8 (2,57)	0,012 ^a
Vidukļa-gurnu apkārtmēra proporcija	0,73 (0,04)	0,83 (0,05)	<0,0001 ^a
Relatīvais ūdens daudzums (%)	51,9 (3,13)	59,3 (4,28)	<0,0001 ^a
Relatīvais tauku daudzums (%)	26,3 (5,11)	15,2 (4,89)	<0,0001 ^a
Relatīvā muskuļu masa (%)	70,0 (4,86)	80,6 (4,62)	<0,0001 ^a
Vēdera muskuļu spēks (balles)			

<i>m. rectus abdominis</i> (augšdaļa)	4,33 (0,84)	3,94 (0,97)	0,208
Rotācija pa labi	3,89 (0,83)	3,35 (0,70)	0,048 ^a
Rotācija pa kreisi	3,83 (0,86)	3,44 (0,66)	0,140
Tvēriena spēks (kg, dex/sin)	36,67 (4,55) / 31,28 (4,89)	59,24 (11,07) / 56,29 (11,66)	0,0001 ^a / 0,0001 ^a
Kardiopulmonārās slodzes tests			
PWC170 indekss	119,40 (45,52)	192,13 (54,97)	<0,0001 ^a
Absolūtais SMP (l/min)	2,28 (0,68)	3,35 (0,66)	<0,0001 ^a
Relatīvais SMP (ml/kg/min)	35,43 (8,27)	42,79 (7,47)	<0,0001 ^a
Veselības stāvokļa sastāvdaļas			
Fiziskās veselības punkti	74,4 (15,80)	75,9 (13,72)	0,776
Garīgās veselības punkti	72,8 (19,34)	75,9 (17,34)	0,621
Kopējās veselības punkti	76,9 (12,18)	77,3 (9,80)	0,915
Depresijas stāvokļa punkti	27,4 (13,25)	24,8 (16,77)	0,614
Fiziskā aktivitāte (MET- min/ned.)			
Vidēja FA	4124,31 (5057,38)	4484,71 (6861,14)	0,860
Liela FA	1480,0 (3567,62)	5390,6 (6753,39)	0,038 ^a
Kopējā FA	9186,6 (9111,21)	13406,3 (14219,63)	0,301

^a $p < 0,05$ dati statistiski ticami

Veselību veicinošās fiziskās sagatavotības rādītāji ir apkopoti 2. tabulā. Rezultāti rāda, ka vīriešiem ir lielāks KMI , vidukļa-gurnu apkārtmēru proporcija, relatīvais ūdens daudzums un muskuļu masa, tvēriena spēks abās rokās, PWC170 indekss, absolūtās un relatīvas SMP vērtības, kā arī lielāks ir fiziskās aktivitātēs pavadītais laiks nekā sievietēm, bet mazāks relatīvais tauku daudzums un vēdera slīpo muskuļu spēks rotācijā pa labi.

Vidējais ķermeņa masas indekss sievietēm ir $22,4 \pm 2,7$, vīriešiem – $24,8 \pm 2,6$ kg/m². Sadalījums pēc KMI grupām starp dzimumiem statistiski ticami neatšķiras. 88,9% sieviešu un 58,82% vīriešu ir normāls KMI . Tapāt, starp dzimumiem neatšķiras sadalījums pēc relatīvā tauku daudzuma ($p=0,260$), vairumam jauniešu ir normāls tauku daudzums – 83,33% sievietēm un 82,35% vīriešiem. Gan sievietēm, gan vīriešiem ir normāls ūdens daudzums organismā – 94,44% sieviešu un 100,0% vīriešu ($p=0,324$). Vidējā muskuļu masa sievietēm ir 70,02 (4,9), vīriešiem – 80,6 (4,6). Abiem dzimumiem lielākam studējošo skaitam – 83,33% sieviešu un 82,35% vīriešu – ir normāla muskuļu masa ($p=0,222$).

60% studējošo ir *m. quadratus lumborum* simetrija, un 47% no viņiem ir lielajā FA grupā (3. tabula). 67,5% jauniešu hamstringi nav saīsināti, un 52% no viņiem ir lielajā FA grupā (4. tabula). Starp FA grupām *m. quadratus lumborum* un hamstringu elasticitāte statistiski ticami neatšķiras ($p=0,278$ un $p=0,959$).

3. tabula.

***M. quadratus lumborum* elasticitātes testa rezultāti**

<i>M. quadratus lumborum</i>	Fiziskās aktivitātes līmenis			Kopā
	Maza FA	Vidēja FA	Liela FA	
Simetrija	5	6	10	21
Saīsināts pa labi	0	3	6	9
Saīsināts pa kreisi	0	3	2	5
Kopā	5	12	18	35

Vīrieši ir vairāk fiziski aktīvi nekā sievietes. Sievietēm (55,6%) prevalē vidējā FA grupa, vīriešiem (88,3%) – lielā FA grupa ($p < 0,0001$) (5. tabula). Vīrieši vairāk laika pavada veicot lielas intensitātes fiziskās aktivitātes nekā sievietes ($p < 0,0001$) (2. tabula). Iešana ($p = 0,955$) un vidējās intensitātes fizisko aktivitāšu ilgums ($p = 0,860$) starp dzimumiem statistiski ticami neatšķiras.

4. tabula.

Hamstringu elasticitātes testa rezultāti

Hamstringi	Fiziskās aktivitātes līmenis			Kopā
	Maza FA	Vidēja FA	Liela FA	
Norma	3	8	12	23
Saīsināti	3	4	6	12
Kopā	5	12	18	35

PBSP “Sporta skolotājs” studējošie ir vairāk fiziski aktīvi nekā PBSP „Fizioterapija” studējošie. 81,3% PBSP „Sporta skolotājs” studējošie ir lielajā FA grupā ($p = 0,003$) salīdzinājumā ar 47,4% PBSP „Fizioterapija” studējošiem, kuri ir vidējā FA grupā. PBSP “Sporta skolotājs” studējošie vairāk laika pavada veicot lielas intensitātes kustību aktivitātes ($p < 0,0001$), ka arī viņiem ir lielāka kopējā FA ($p = 0,007$) nekā PBSP “Fizioterapija” studējošajiem. Arī Polijas un Slovēnijas pētnieki kopējā 2009. gadā veiktā pētījumā parāda, ka sievietēm un vīriešiem no studiju programmas “Fizioterapija” ir zemāks fiziskās aktivitātes līmenis, nekā “Sporta skolotājs” studējošajiem (Görner 2009: 9). Laiks, kas pavadīts veicot vidējas intensitātes aktivitātes un ejot, starp specialitātēm neatšķiras ($p = 0,403$ un $p = 0,257$, respektīvi).

5. tabula.

Studējošo jauniešu sadale pēc fiziskās aktivitātes līmeņa

Dzimums	Fiziskās aktivitātes līmenis			Kopā
	Mazā FA	Vidējā FA	Lielā FA	
Sievietes	27,78%	55,56%	16,67%	100%
Vīrieši	0%	11,76%	88,24%	100%

M. rectus abdominis augšdaļas ($p = 0,047$), vēdera slīpo muskuļu spēks rotācijā pa kreisi un pa labi ($p = 0,011$ un $p < 0,0001$, respektīvi) un relatīvais skābekļa patēriņš ($p = 0,037$) palielinājās palielinoties kustību aktivitātes līmenim. Citus veselību veicinošās fiziskās sagatavotības rādītājus un veselības komponentus fiziskās aktivitātes līmenis statistiski ticami neietekmēja.

Spāņu zinātnieku *D. Martinez-Gomez et al.* 2010. gada pētījumā un mūsu pētījumā sakrīt atrastā sakarība starp lielo un vidējo fizisko aktivitāti un muskuļu sagatavotību un kardiorespiratorām spējām (Martinez-Gomez et al. 2010: 255). Kā arī līdzīgi rezultāti ir Nīderlandes un Beļģijas 2010. gada pētījumā: aerobā fiziskā sagatavotība ($p < 0.001$) ir pozitīvi saistīta ar fizisko aktivitāti ($p < 0.01$) (Sassen B et al. 2010: 592).

Pēc *DUKE Health Profile* anketas rezultātu analīzes fiziskās aktivitātes līmenis pozitīvi statistiski ticami ietekmē veselības komponentus: fizisko veselību ($p = 0,004$), garīgo veselību ($p = 0,024$), kopējo veselību ($p = 0,020$) un depresijas stāvokli ($p = 0,003$).

Pētījums ļauj secināt, ka ķermeņa uzbūves rādītāji, hamstringu un *m. quadratus lumborum* elasticitāte vairumam studējošo jauniešu atbilst normai. Vīrieši ir fiziski aktīvāki nekā sievietes, un BPSP "Sporta skolotājs" studējošie vairāk laika pavada veicot lielas intensitātes kustības aktivitātes, un viņiem ir lielāka kopēja FA nekā PBSP "Fizioterapija" studējošajiem. Fiziskās aktivitātes līmenis pozitīvi ietekmē vēdera muskuļu spēku un aerobās spējas. Palielinoties fiziskās aktivitātes līmenim uzlabojās fiziskā, garīgā un kopējā veselība un samazinās depresijas risks.

Bibliogrāfija

- Adams, G.M., Beam, W.C. (2008). *Exercise physiology laboratory manual*. 5th ed. New York: McGraw-Hill. 47-48, 261-262
- Beets, W.M., & Piletti, K.H. (2005) Contribution of Physical Education and Sport to Health-Related Fitness in High School Students. *Journal of School Health*, 75 (1), 29.
- Görner, K. Boraczyński, T., Štihec, J. (2009). Physical activity, body mass, body composition and the level of aerobic capacity among young, adult women and men. *Sport SPA*; 6(2), 8-10.
- Häkkinen, A., Rinne, M., Vasankari, T. Santilla, M., Häkkinen, K., Kyröläinen, H. (2010). Association of physical fitness with health-related physical quality of life in Finnish young men. *Health and Quality of Life Outcomes*, 8 (15), 1, 8.
- Lynn, P. M., & Epler, M. E. (1998). *Fundamentals of musculoskeletal assessment techniques*. 2nd ed. New-York: Lippincott. 243-244, 290-291.
- Mackenzie, B. (2002). **PWC-170 Cycle Test** [WWW] Available from: <http://www.brianmac.co.uk/pwc170.htm> [Accessed 29/5/2012]
- Martinez-Gomez, D., Eisenmann, J.C., Gomez-Martinez, S., Veses. A., Romeo. J., Veiga, O.L., Marcos, A., AFINOS Study Group. (2010). Associations of physical activity and fitness with adipocytokines in adolescents: The AFINOS study. *Nutrition, Metabolism & Cardiovascular Diseases*, 22 (3), 255.
- McArdle, W.D, 2006. *Exercise physiology: energy, nutrition, and human performance*. 6th ed. USA: Lippincott Williams & Wilkins, 886-887.
- Moliner-Urdiales, D., Ruiz, J.R., Ortega, F.B., Jimenez-Pavon, D. et al. on behalf of the AVENA and HELENA Study Groups. Secular trends in health-related physical fitness in Spanish adolescents: The AVENA and HELENA Studies. *Journal of Science and Medicine in Sport*, 13: 584.
- Saavedra, J.M., Torres, S., Carob, B., Escalante, Y., De la Cruz, E., Duran M.J., Rodriguez F.A. (2008) Relationship between health-related fitness and educational and income levels in Spanish women. *Public Health*, 122, 798.

Sassen, B., Kok, G., Schaalma, H., Kiers, H., Vanhees, L. Cardiovascular risk profile: Cross-sectional analysis of motivational determinants, physical fitness and physical activity. *BioMed Central Public Health*, 10, 592.

World Health Organization (2012). *Programmes and projects, Global Strategy on Diet, Physical Activity and Health*. Retrieved from http://www.who.int/dietphysicalactivity/factsheet_adults/en/index.html [2012.05.27]

Zhu, W., Mahar, M.T., Welk, G.J., Going, S.B., Cureton, K.J. Approaches for Development of Criterion-Referenced Standards in Health-Related Youth Fitness Tests. *American Journal of Preventive Medicine*, 41 (4S2): S68-S69.

FIZIKA/ PHYSICS

Velga Akmene, Ēriks Sļedevskis, Vjačeslavs Gerbreders, Inese Kokina
Daugavpils University, Latvia

STUDY OF OPTICAL PROPERTIES OF FLAX (*Linum usitatissimum* L.) CALLI

Abstract

Flax (*Linum usitatissimum* L.) calli were exposed to various factors, such as laser and x-ray irradiation as well as nanoparticles added to the growth medium. Autofluorescence and photobleaching of these calli were compared and analyzed.

Autofluorescence spectrum of flax calli was detected using confocal microscope LEICA TCS SP5. To observe autofluorescence, calli were exposed to argon laser irradiation at specific wavelength. Fluorescence spectra were observed at the range from 480 nm to 800 nm. Autofluorescence intensity was detected in several spectral ranges.

For detection of photobleaching effect in callus cells, the excitation source was a 458 nm laser. Calli were irradiated under continuous excitation and as well as under periodically interrupted excitation. Significant differences in photobleaching were detected between calli of control group and samples which were grown on various nanoparticles after repeated laser irradiation with interval of 1 min.

Keywords: *autofluorescence, photobleaching, calli culture, irradiation, nanoparticles*

Introduction

Plant callus cell cultures are perfect systems for determination of the influence of various factors and biologically active substances on cell growth and evolution. It is a closed system where plant cultivation environment can be fully controlled. In present research flax (*Linum usitatissimum* L.) calli were used because of their relatively short life-cycle, high regeneration capacity and small genome size which make flax a convenient object for *in vitro* studies (Bennett, Smith 1976).

Healthy calli were divided in several groups and each group except control group was influenced by different factor. Afterwards autofluorescence spectra of calli from all groups were obtained and compared to determine how each factor changes a spectrum of emitted light. The rate of photobleaching of different calli groups was compared as well.

Among the cell influencing factors used in the present research were carbon and zinc oxide nanoparticles. Nanomaterials have found wide application to physics and biology over past few decades. As living organisms are built of cells that are typically about 10-30 μm across, nanoparticle can enter a cell and interact with cell parts. Atomic or molecular aggregates with at least one dimension between 1 nm and 100 nm are acceptable for nanoparticles (Ma et al 2010). But knowledge about possible effects of nanomaterials in a living cell is still limited (Jin, 2007).

Other factors that were chosen to influence calli were X-ray and laser irradiation.

Material and Methods

Latvian origin flax (*Linum usitatissimum* L.) accession 'Blue di Riga' was used for calli formation. Calli were grown on a medium with sucrose and agar, supplemented with hormone BAP (6-Benzyl-aminopurine) in plant growth chamber Sanyo MLR-351. Beforehand carbon and zinc oxide nanolayers were evaporated on hormone BAP to form nanoparticles.

Before research calli were transplanted to sterile plates and were put back into growth chamber afterwards for further observations.

Autofluorescence spectrum of flax calli was detected using confocal microscope LEICA TCS SP5 with femtosecond pulse laser Chameleon Ultra (pulse duration 180 fs, repetition rate 80 MHz). To excite autofluorescence argon laser beam at 458 nm wavelength was focused on a sample. Fluorescence spectrum was recorded at range 400 – 800 nm with step 3 nm.

Photobleaching effect characterizing curves and multispectral images of callus cells were also obtained using confocal microscope mentioned above. To characterize photobleaching of samples emitted light intensity versus time graph was used.

Multispectral images are obtained by combining signals from two or more different spectral channels. In this research two channels were used: 520 – 590 nm (excitation irradiation 514 nm – argon laser) and 650 – 750 nm (excitation irradiation 633 nm – He-Ne laser).

Results and discussion

Multispectral images of flax calli were used to determine cell size as well as main fluorescence sources in cells and their configuration. In Figure 1 cells of flax callus (left) and flax leaf (right) can be compared. Callus cells size (~70 μm) is 2-3 times bigger than that of leaf cells (~30 μm). Cell nucleus (~10 μm) and chloroplasts (5-7 μm) emit green and red light respectively.

Multispectral image of callus (Fig.2) which was exposed to laser irradiation during its growth shows more compact structure and smaller cell size (30-35 μm) comparing to control group calli.

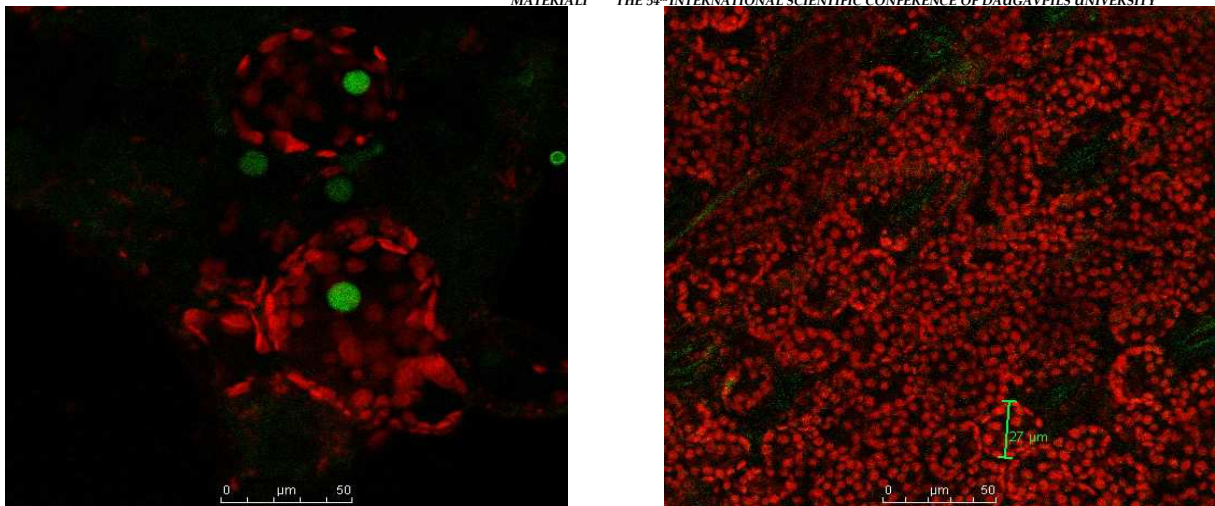

Figure 1: Multispectral images of flax callus and flax leaf.

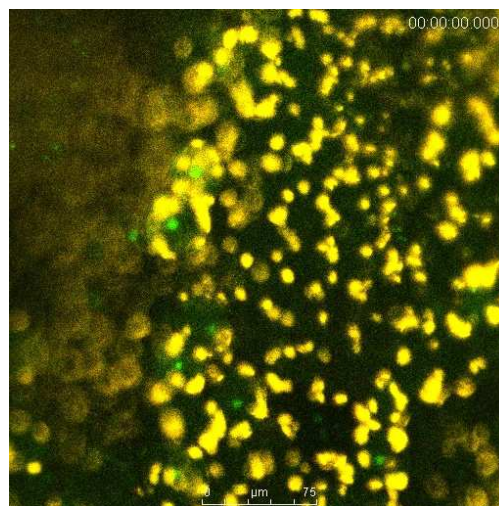

Figure 2: Multispectral image of laser irradiated flax callus.

Figure 3 shows autofluorescence spectra of three calli group samples and a spectrum of physiological solution. Curve 1 (red) represents autofluorescence spectrum of healthy callus. Three peaks of intensity can be observed – at 530, 690 and 750 nm. Last two are chlorophyll autofluorescence peaks (Fracheboud, Leipner, 2003). Curve 2 (green) shows autofluorescence spectrum of dying (pale green-yellow) callus. Here the peaks corresponding to chlorophyll fluorescence are absent, but the peak at 530 nm is 2.5 times higher than one of healthy callus. Curve 3 (violet) characterizes autofluorescence of callus, which has been exposed to X-ray radiation for 5 minutes. As it was foreseen before experiment, X-ray radiation destructs chlorophyll and intensity peak at 690 nm decreases, while 530 nm peak is 1.5 times higher comparing to that of healthy callus. Results of this experiment suggest that increasing of fluorescence peak at 530 nm signalizes of deterioration of calli condition and so does decreasing of chlorophyll fluorescence peak at 690 nm.

For comparison fluorescence spectrum of physiological solution is given (curve 4).

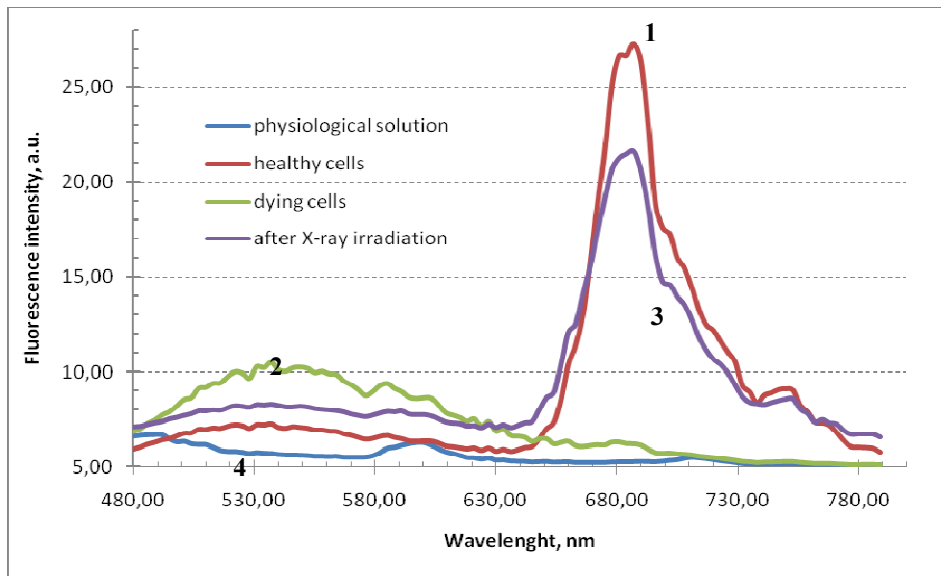

Figure 3: Autofluorescence spectra of flax calli (1,2,3) and physiological solution(4). Laser radiation of 458 nm wavelength was used as fluorescence excitation source.

The effect of UV radiation on callus cells autofluorescence was investigated. Samples from callus with very small amount of chlorophyll in its cells were exposed to UV range radiation. Autofluorescence was observed for samples before irradiation (Fig.4, curve 1) and after 15 minutes (Fig.4, curve 2) and 30 minutes (Fig.4, curve 3) UV irradiation. As it is shown in Figure 4, fluorescence intensity increases after subsection of sample to UV radiation.

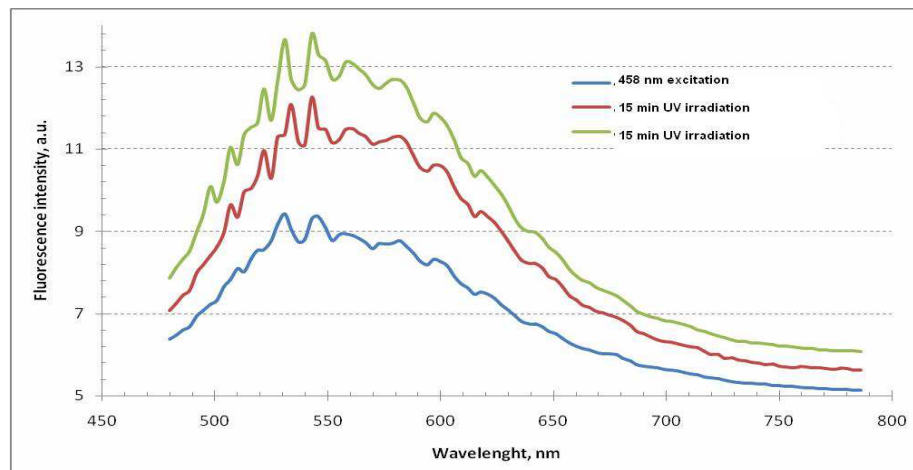

Figure 4: Autofluorescence spectra of flax callus before and after exposition to UV irradiation

During continuous exposition of callus to laser radiation, photobleaching effect of autofluorescence can be observed. Fluorescence intensity decreases according to complicated exponential function (Zeng, 1993). Laser beam with power of 0,3 mW was focused to 2 μ m diameter spot and 24x24 μ m sample surface area was scanned for 5 minutes.

In Figure 5 reduction of fluorescence intensity in three spectral ranges (530, 690 and 750 nm) is represented. The most rapid reduction of intensity was detected for 530 nm fluorescence, the slowest – for 750 nm.

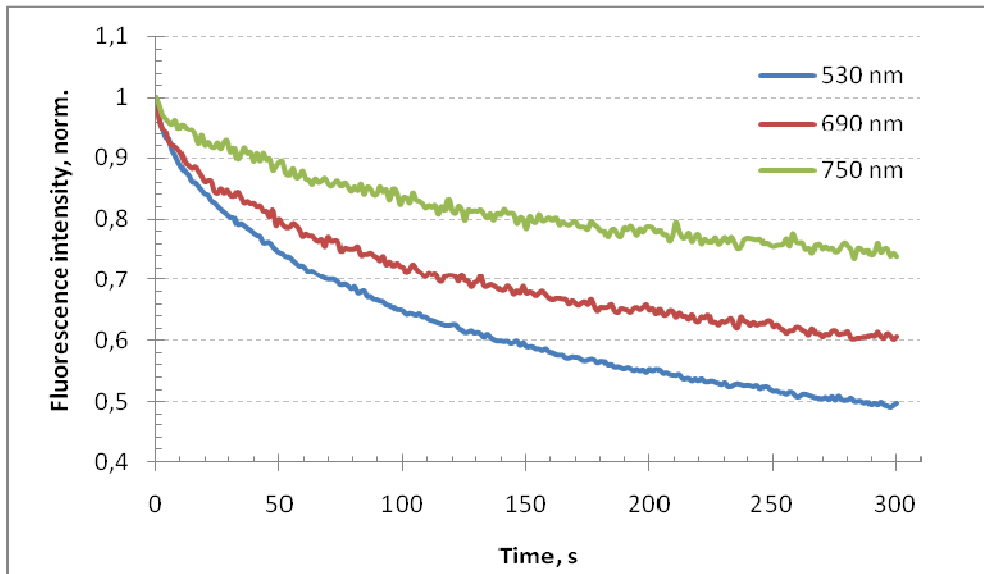

Figure 5: Photobleaching of flax cells under continuous 458 nm laser excitation. Photobleaching normalized to initial fluorescence intensity.

Investigation of calli photobleaching was continued by experiments with interrupted irradiation cycles. Samples were irradiated for 1 minute, after that irradiation was stopped and switched on again after 1 minute. Figure 6 shows that after 1 min of relaxation fluorescence intensity slightly increases. That indicates that a process of recovery occurs in cells.

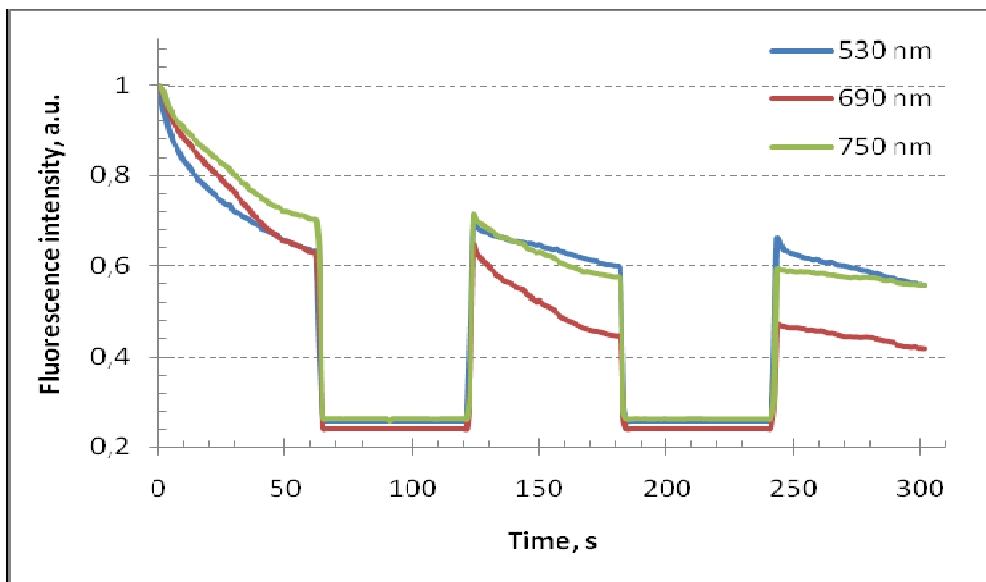

Figure 6: Photobleaching of flax cells exposed to 458 nm laser excitation with 1 min intervals of relaxation. Photobleaching normalized to initial fluorescence intensity.

Cell recovery process is much faster in calli which were grown on medium with carbon (C) and zinc oxide (ZnO) nanoparticles (Fig.7 and Fig. 8 respectively) as well as in calli which were exposed to laser irradiation in growth process (Fig.9).

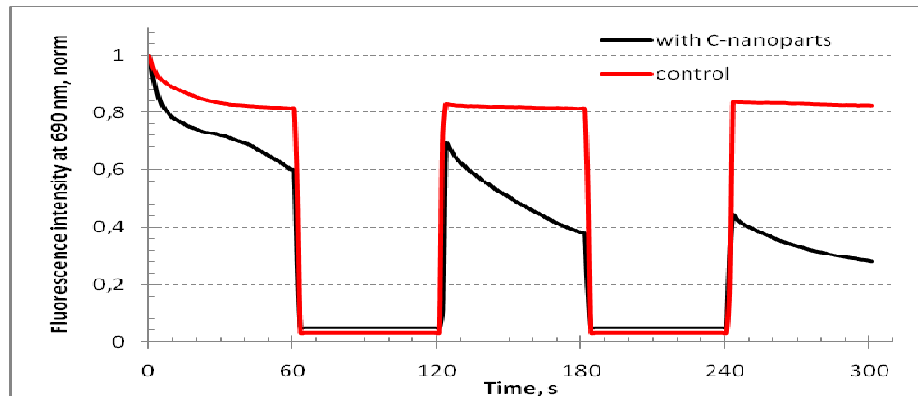

Figure 7: Reduction of flax calli (control group and with C nanoparticles) fluorescence intensity under interrupted (1 min intervals between irradiation) 458 nm laser radiation. Photobleaching normalized to initial fluorescence intensity.

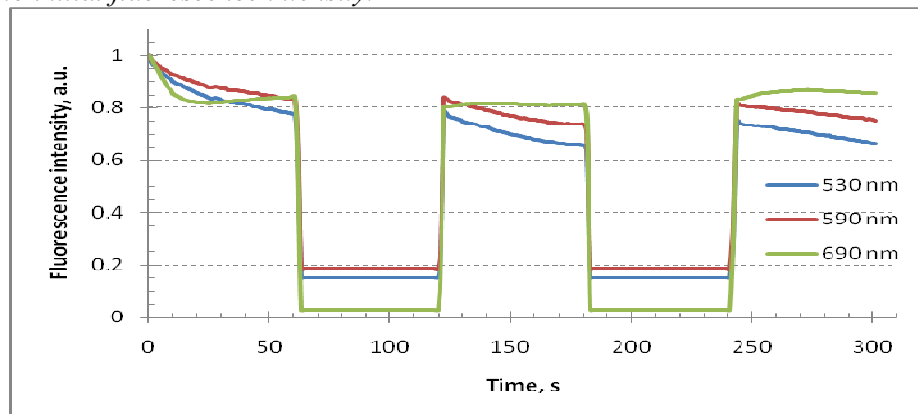

Figure 8: Reduction of flax calli (with ZnO nanoparticles) fluorescence intensity under interrupted (1 min intervals between irradiation) 458 nm laser radiation. Photobleaching normalized to initial fluorescence intensity.

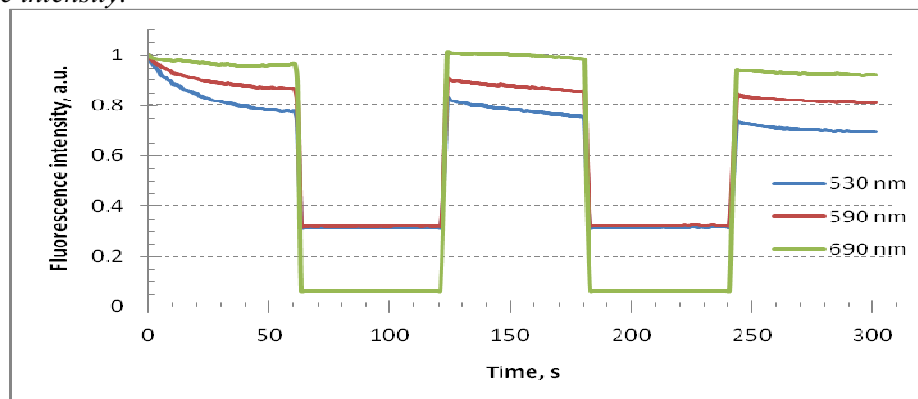

Figure 9: Reduction of flax calli (exposed to laser radiation in growth process) fluorescence intensity under interrupted (1 min intervals between irradiation) 458 nm laser radiation. Photobleaching normalized to initial fluorescence intensity.

The reasons why such phenomenon occurs are still unclear and further investigations are required.

Conclusions

Calli autofluorescence and photobleaching measurements *in vitro* allow us to estimate physiological condition of cells. Fluorescence intensity at certain wavelengths decreases if cells are damaged by irradiation or any other factors. Therefore higher chlorophyll fluorescence intensity indicates healthier cells while increasing of 530 nm intensity peak in fluorescence spectrum can be a signal of cell destruction process.

It is obvious that ZnO and C nanoparticles affect photobleaching process not only by decreasing its rate but also by accelerating cell recovery process during relaxation between irradiation. To understand and explain underlying mechanisms of those phenomena, further experimental work and theoretical studies are required.

Research was supported by *ERAF projekts Nr 2010/0321/2DP/2.1.1.1.0/10/APIA/VIAA/144*
„Uz biosaderīgām mikroshēmām balstītas augu selekcijas tehnoloģijas izstrāde”.

Bibliography

- Bennett, M.D., Smith, J. B (1976) Nuclear DNA amounts in angiosperms. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London B* 274:227–274.
- Fracheboud Y. & Leipner J. (2003) The application of chlorophyll fluorescence to study light, temperature, and drought stress. *Practical Applications of Chlorophyll Fluorescence in Plant Biology*: 125-150.
- Jin, Y., Kannan, S., Wu, M., Zhao, J. X., (2007) Toxicity of Luminescent Silica Nanoparticles to Living Cells. *Chemical Research in Toxicology*, 20(8), 1126-1133.
- Ma Xingmao, Wan Chen (2010). Fullerene Nanoparticles Affect the Fate and Uptake of Trichloroethylene in Phytoremediation Systems. *Environmental Engineering Science*. Nr. 27(11): 989-992.
- Zeng, H., MacAulay C. E., Palcic, B., and McLean, D. I. (1993) Laser induced changes in autofluorescence of in-vivo skin, *Proc. SPIE*, Vol. 1882: 278–290.

*Marina Krasovska, Irēna Mihailova, Vjačeslavs Gerbreders
Daugavpils Universitāte, Latvija*

VARA OKSĪDA IEGŪŠANA, STRUKTŪRAS UN OPTISKO ĪPAŠĪBU ANALĪZE

Abstract

Cuprous oxide thin film: obtaining, structural and optical properties

The paper describes the cuprous oxide formation, by annealing in air of 250nm cuprous thin films obtained by magnetron sputtering method. The influence of annealing temperatures (150C, 300C, 370C, 450C) on cuprous oxide structure and optical properties was reviewed.

Also the structural and optical properties of various CuO/ZnO thin films proportions after first an second annealing (500C, 5h) with a week long interval was reviewed and specified how the CuO influences the ZnO development in the annealing processes.

Atslēgas vārdi: CuO iegūšana, rentgenstarojuma difraktometrija, plānās kārtiņas, caurlaidības spektri, atkvēlināšana, CuO/ZnO plānās kārtiņas

Ievads

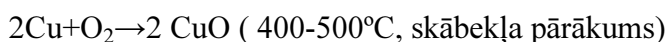
Tā kā galvenie enerģijas resursi pārsvarā ir neatjaunojami, mūsdienās arvien vairāk pieaug nepieciešamība rast alternatīvus risinājumus. Viens no populārākiem risinājumiem ir saules elementi, jeb fotovoltaiskie materiāli.

Kā vienu no perspektīviem metāliem var minēt vara oksīdu:

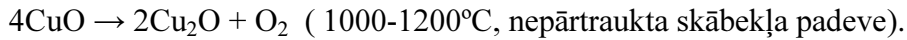
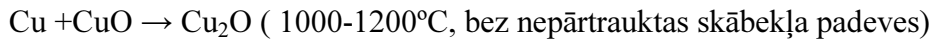
- CuO ir pusvadītājs ar p-tipa vadītspēju;
- Liela nanostruktūru daudzveidība (nanosfēras, tīkli, adatas, dendrīti, kubi un t.t.), tātad , variējot materiāla iegūšanas apstākļus un metodes, var iegūt materiālus ar atšķirīgu struktūru un īpašībām (Bugarinovič 2011), (Kuo 2010: 107);
- Materiāls nav toksisks;
- Izejas materiāls ir viegli pieejams: lētas izmaksas;
- Iegūšanas process ir samērā vienkāršs: vara oksīdu ir iespējams iegūt, oksidējot tīru varu (pulvera vai plānu kārtiņu veidā) gaisā, t.i. nav nepieciešamas vakuuma kameras: ir iespējama masveida ražošana.

Oksidējot vara plānās kārtiņas gaisā, ir iespējams iegūt gan Vara (I) oksīdu (Cu₂O), gan Vara (II) oksīdu (CuO), atkarībā no atkvēlināšanas parametriem (temperatūra, ilgums, skābekļa daudzums) (Abdu2009), (Wijesundera 2011), (Коршунов 2008).

Zemu atkvēlināšanas temperatūru intervālā (<500 °C) notiek sekojošas reakcijas:

Augstu atkvēlināšanas temperatūru apgabalā ($\approx 1100^\circ\text{C}$), notiek sekojošas reakcijas:

Abi oksīdi ir p-tipa pusvadītāji, Cu_2O ir Tenorīta struktūra, režģis monoklīns, šūnas parametri $a = 4.6837 \mid b = 3.4226 \mid c = 5.1288 \mid \beta = 99.5400$ (MINCRYST database). CuO ir Kuprīta struktūra, kubisks režģis, režģa parametri $a = 4.2696$ (MINCRYST database).

CuO ir iespējams izmantot gan kā patstāvīgu materiālu, gan dažādos kompozītos, piemēram, ar ZnO .

Atkvēlinot gaisā Zn un ievadot tajā Cu , varš ierobežo ZnO laterālo augšanu, t.i. variējot Cu/Zn proporcijas ir iespējams iegūt dažādas nanostruktūras, piemēram, adatas (Yanswu Zhu 2006).

Tas ir skaidrojams ar sekojošu faktu: kaut gan ZnO un CuO ir atšķirīga režģa struktūra, tiem ir skaldnes ar gandrīz vienādiem režģa parametriem un vienādiem leņķiem starp tām.

CuO -monoklīns režģis, $a = 4.6837 \text{ \AA} \mid b = 3.4226 \text{ \AA} \mid c = 5.1288 \text{ \AA} \mid \beta = 99.2 \mid \alpha = \gamma = 90^\circ$

ZnO -heksagonāls režģis, $a = 3.2533 \text{ \AA} \mid b = 3.2533 \text{ \AA} \mid c = 5.2073 \text{ \AA} \mid \alpha = \beta = 90^\circ \mid \gamma = 120^\circ$

Plaknēs, kas satur šīs skaldnes, ir iespējams realizēt heteropārejas, tātad, kompozītam piemīt fotovoltaiskais efekts (Верменичев 2007).

ZnO/CuO kompozītu iespējams izmantot kā plaša spektra gāzes sensoru. Tā kā abu vielu jūtīgums pret dažādām gāzēm ir atšķirīgs, variējot ZnO/CuO proporciju kompozītā var mainīt sensora jūtību pret konkrētu gāzi un mainīt darbības spektru. Kompozītu ir iespējams izmantot arī ūdens attīrīšanai no kaitīgām organiskām vielām, piemēram, fenola (Yanswu Zhu 2006:2416).

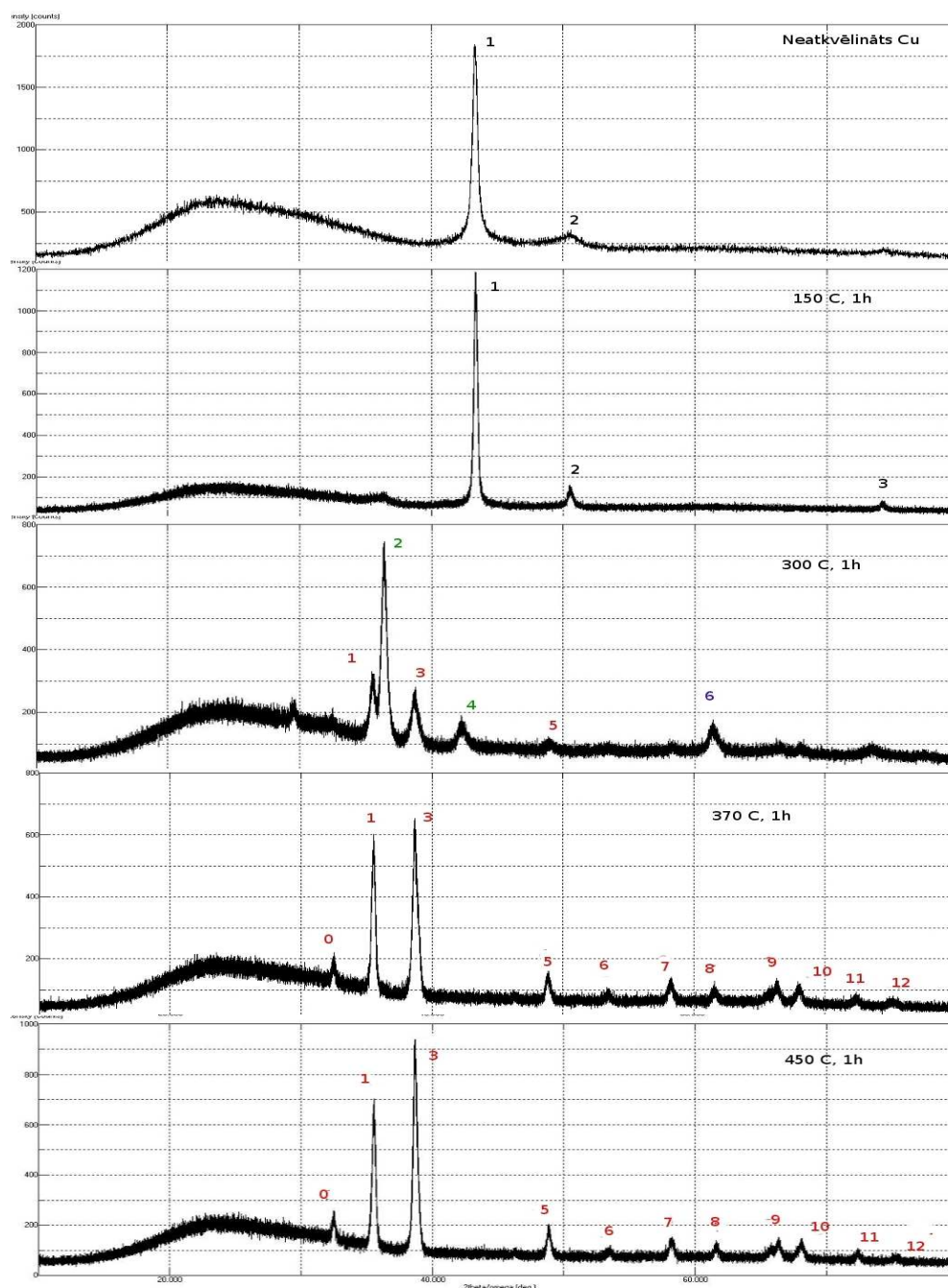
Objekti un metodes

Darbam tika sagatavoti divu veidu paraugi:

1. 250nm biezas Cu kārtiņas, iegūtas ar magnetrona uzputināšanas metodi uz stikla pamatnes. Kārtiņas tika atkvēlinātas 1h (vienu stundu) gaisā pie temperatūrām 150°C , 300°C , 370°C , 450°C ar mērķi izpētīt vara oksīda veidošanas dinamiku un kārtiņas sastāvu.
2. Cu/Zn kārtiņas ar sastāvu $\text{Cu}100\text{nm}/\text{Zn}1 \mu$, $\text{Cu}200\text{nm}/\text{Zn}1 \mu$, $\text{Cu}400\text{nm}/\text{Zn}1 \mu$. Kārtiņas tika atkvēlinātas divas reizes pie $t=500^\circ\text{C}$ 5h ar intervālu 7 dienas ar mērķi izpētīt atkvēlināšanas ietekmi uz kārtiņas sastāvu un otrās atkvēlināšanas ietekmi uz kārtiņas struktūru.

Katram paraugam tika uzņemta rentgenogramma (difraktometrs *Rigaku Smart Lab*, $\text{CuK}\alpha$ starojums, augstas izšķirtspējas skenēšana ar monohromatoru), rentgenogrammu analīzei tika

izmantota programma PDXL. Optiskie spektri tika uzņemti ar spektrofotometru *Shimatzu*, virsmas struktūra tika pētīta ar rastra elektronmikroskopa *Tescan* palīdzību.

Attēls 1: 250 nm Cu kārtiņu rentgenogramma pie dažādām atkvēlināšanas temperatūrām: a) Neatkvēlināta, b) 150 C 1h, c) 300C 1h, d) 370C 1h, e) 450C 1h

Rezultāti

Cu plānu kārtiņu atkvēlināšana

Attēlā 1. ir parādīta 250nm biezu Cu kārtiņu rentgenogrammas pie dažādām atkvēlināšanas temperatūrām. Tabulā 1. ir apkopoti svarīgākie kristāloģrāfiskie dati.

Pīkis	Brega leņķis 2θ (deg)	Starpplakņu attālums d(ang)	Fāze	Ķīmiskā formula
1	43,3	2,089	Varš (111)	Cu
2	50,5	1,807	Varš (200)	Cu
3	74,1	1,228	Varš (220)	Cu
1	32,5	2,753	Tenorīts (110)	CuO
2	36,4	2,464	Kuprīts (111)	Cu ₂ O
3	38,7	2,327	Tenorīts (111)	CuO
4	42,1	2,143	Kuprīts (200)	Cu ₂ O
5	48,9	1,86	Tenorīts (20-2)	CuO
6	61,4	1,508	Kuprīts (220)/ Tenorīts (11-3)	Cu ₂ O/CuO
0	32,5	2,753	Tenorīts (110)	CuO
6	53,4	1,712	Tenorīts (020)	CuO
7	58,1	1,586	Tenorīts (202)	CuO
8	61,5	1,506	Tenorīts (11-3)	CuO
9	66,03	1,414	Tenorīts (022)	CuO
10	68,1	1,376	Tenorīts (113)	CuO
11	72,3	1,307	Tenorīts (331)	CuO
12	75,1	1,264	Tenorīts (004)	CuO

Tabula 1: Attēlā 1 redzamu rentgenogrammu pīķu apraksts.

Kā redzams no att.1, atkvēlināšana līdz 150°C neizmaina kārtiņas sastāvu: rentgenogrammā joprojām ir novērojami tikai tīra Cu pīķi. Atkvēlināšanas rezultātā notika struktūras homogenizācija: amorfā fona līmenis samazinājās, visu pīķu intensitāte pieauga.

Atkvēlinot kārtiņu līdz 300°C notiek pilnīga kārtiņas sastāva izmaiņa: Cu pīķi vairs nav novērojami, to vietā parādās CuO un Cu₂O pīķi, t.i. veidojas abi oksīdi.

Paaugstinot atkvēlināšanas temperatūru līdz 370°C, kārtiņas sastāvā paliek tikai CuO : Cu₂O pīķi vairs nav novērojami (pazūd gan Cu₂O (111), gan Cu₂O (220), turpretī CuO pīķu intensitāte krasi pieaug (īpaši labi tas ir redzams un CuO (002) un CuO (111) fāžu piemēra), parādās arī jauni pīķi, kas atbilst dažādām CuO fāzēm.

Paaugstinot atkvēlināšanas temperatūru līdz 450°C, notiek CuO struktūras homogenizācija: pīķu intensitātes pieaug.

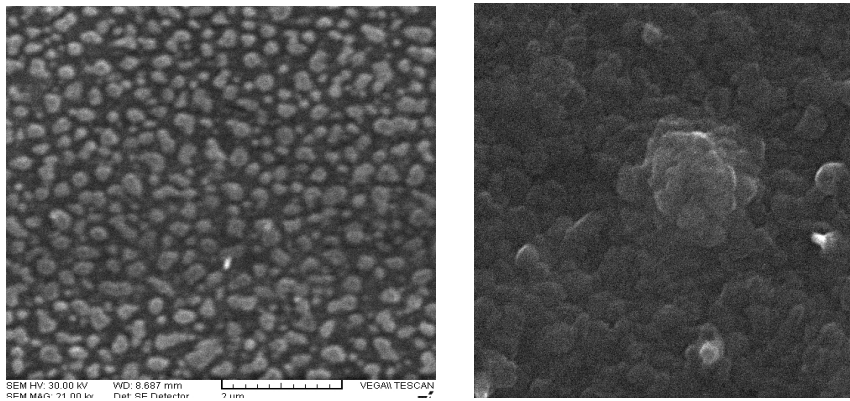
Attēlā 2 ir parādīti kārtiņu caurlaidības un atstarošanās spektri.

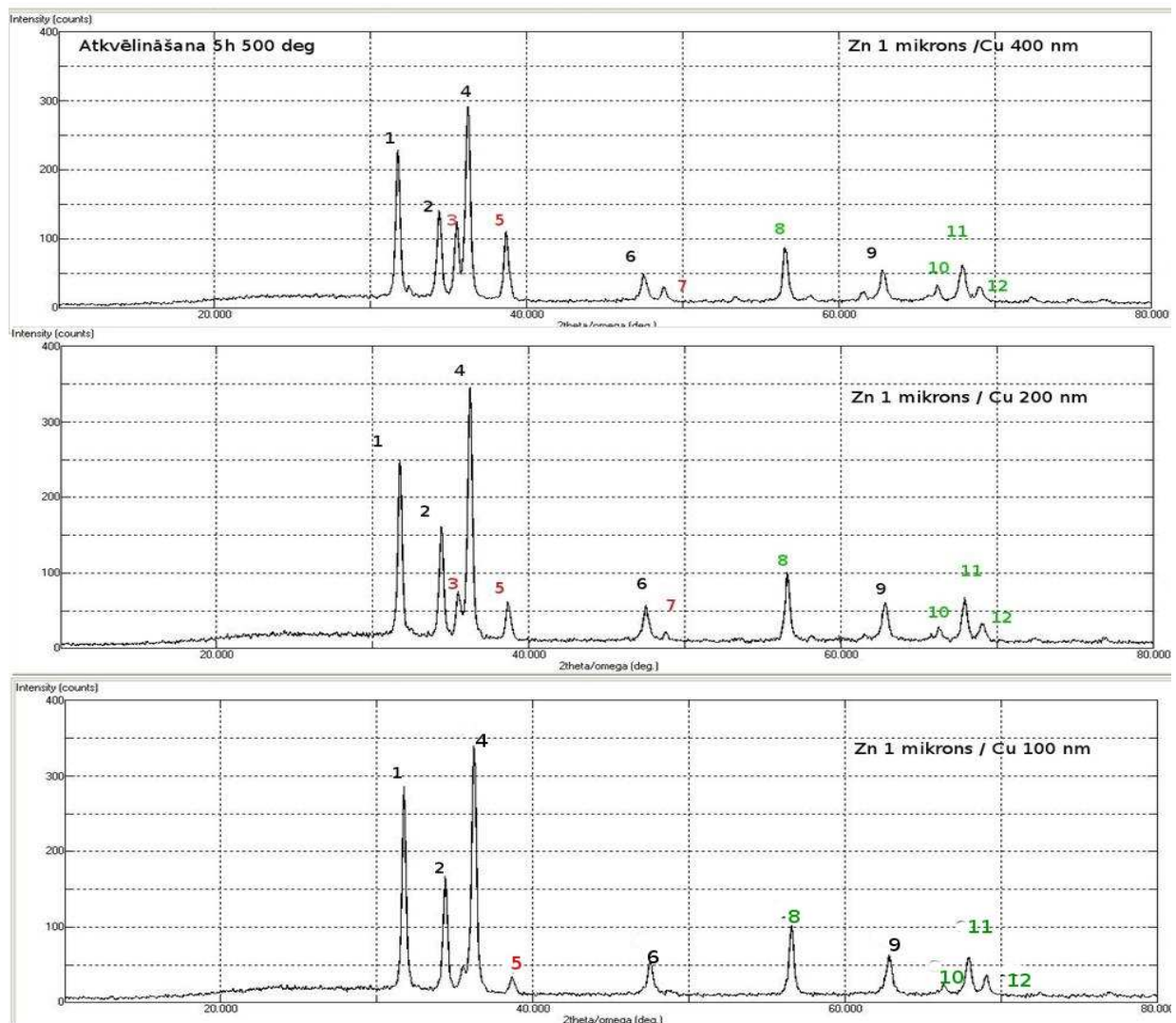
Attēls 2: 250nm Cu kārtiņu caurlaidības (a) un atstarošanās (b) spektri pie dažādām atkvēlināšanas temperatūrām

Kā redzams, Cu kārtiņas gaismu cauri nelaiž (abi spektri atrodas 0 līmenī). Pieaugot atkvēlināšanas temperatūrai (pieaugot CuO kārtiņas sastāvā, sk. rentgenogrammas), caurlaidības spektra minimums ir nobīdīts uz sarkano/ infrasarkanā spektra daļu. Tas nozīmē, ka CuO kārtiņām absorbcija ir novērojama violetā/UV spektra daļā, kas padara to par perspektīvu materiālu saules elementu ražošanā.

Atstarošanas spektri pie 300°C un 450°C ir līdzīgi pēc formas, kārtiņai pie 300°C atstarošanas koeficients ir lielāks. Kārtiņu virsmas struktūra ir parādīta 3.attēlā

Attēls 3: 250nm Cu, T=450°C, 1h pie dažādiem palielinājumiem

Attēls 4: Dažādu proporciju Cu/Zn plānu kārtiņu rentgenogrammas pēc 500°C 5h atkvēlināšanas gaisā.

Kā redzams, kārtiņa sastāv no dažāda izmēra sfēriskiem graudiem, kuri savā starpā ir apvienoti neregulārās formas konglomerātos.

Zn/Cu plānu kārtiņu atkvēlināšana

Kā tika minēts augstāk, viens no darba mērķiem bija izpētīt CuO/ZnO kompozītkārtiņas īpašības.

Šajā gadījumā atkvēlināšanas temperatūra bija nemainīga (500°C), bet tika variēta Zn/Cu proporcija.

Pirmās atkvēlināšanas rezultāti ir parādīti 4.attēlā. Tabulā 2. ir apkopoti svarīgākie kristālogrāfiskie dati.

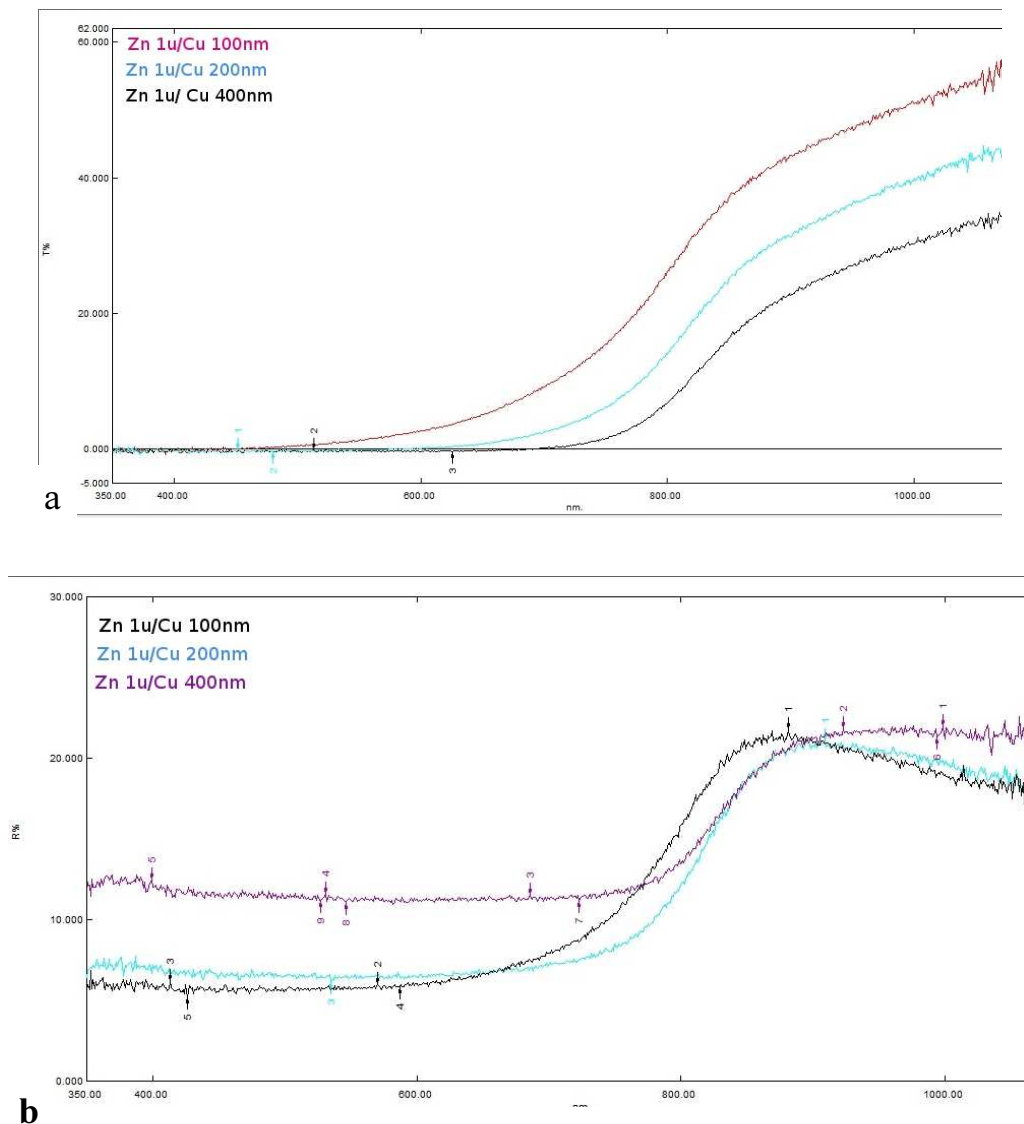
Pīķis	Brega leņķis 2θ (deg)	Starpplakņu attālums d (ang)	Fāze	Ķīmiskā formula
1	31.7	2.818	Cinkīts (1,0,0)	Zn O
2	34.4	2.605	Cinkīts(0,0,2)	Zn O
3	35.5	2.528	Tenorīts(0,0,2)	Cu O
4	36.2	2.479	Cinkīts(1,0,1)	Zn O
5	38.6	2.330	Tenorīts(1,1,1)	Cu O
6	47.5	1.915	Cinkīts(1,0,2)	Zn O
7	48.7	1.867	Tenorīts(2,0,-2)	Cu O
8	56.5	1.627	Cinkīts(1,1,0), Tenorīts(0,2,1)	Zn O,Cu O
9	62.8	1.479	Cinkīts (1,0,3)	Zn O
10	66.3	1.408	Cinkīts(2,0,0), Tenorīts(3,1,-1)	Zn O,Cu O
11	67.8	1.381	Cinkīts(1,1,2), Tenorīts(1,1,3)	Zn O,Cu O
12	68.9	1.361	Cinkīts(2,0,1), Tenorīts(2,2,-1)	Zn O,Cu O

Tabula 2: Attēlā 4 redzamu rentgenogrammu pīķu apraksts.

Kā redzams, kārtiņā ir pārstāvētas divas kristāliskās struktūras: ZnO ar Cinkīta struktūru un CuO ar Tenorīta struktūru.

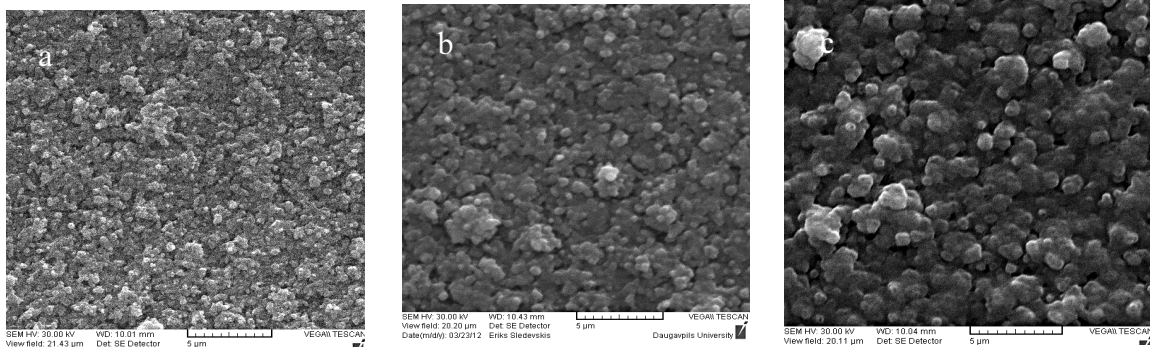
Zn/Cu kompozītā Cu ietekmē ZnO veidošanos: pie sākotnēji vienādi biežām Zn kārtiņām pēc atkvēlināšanas ZnO pīķu intensitāte pieaug un CuO pīķu intensitāte samazinās, samazinoties Cu daudzumam kompozītā. Oksidēšanās notiek visā kārtiņas tilpumā, jo ne Cu, ne Zn pīķi netika konstatēti.

Kārtiņu optiskie spektri ir parādīti 5.attēlā

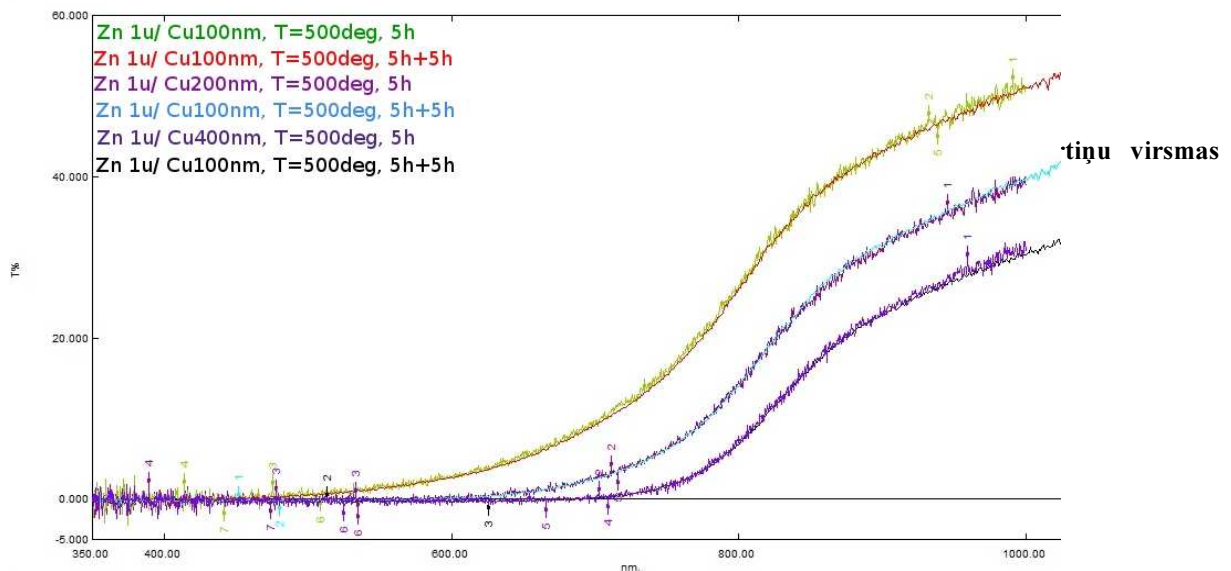
Attēls 5: Dažādu proporciju Cu/Zn plānu kārtiņu caurlaidības (a) un atstarošanās (b) spektri pēc 500°C 5h atkvēlināšanas gaisā.

Kā redzams, arī šajā gadījumā, pieaugot CuO daudzumam kārtiņā caurlaidības spektra minimums tiek nobīdīts uz sarkano spektra daļu (pieaug absorbcija violetā daļā). Spektra redzamajā daļā atstarošanās koeficients pieaug, pieaugot Cu kārtiņas biezumam. Zn 1u/Cu100nm kartiņai ir novērojams krass atstarošanās koeficienta pieaugums 750-850nm intervālā.

Attēlā 6. ir parādīta kārtiņu virsmas struktūra. Kā redzams, graudu izmēri pieaug, pieaugot Cu kārtiņas biezumam. Kopumā struktūra ir diezgan poraina.

Pēc otrās atkvēlināšanas kārtiņas sastāvs praktiski nav mainījies: rentgenogrammā pīķu intensitātes tikpat kā nemainās. Sakrīt arī optiskie spektri pēc pirmās un otrās atkvēlināšanas (att.7)

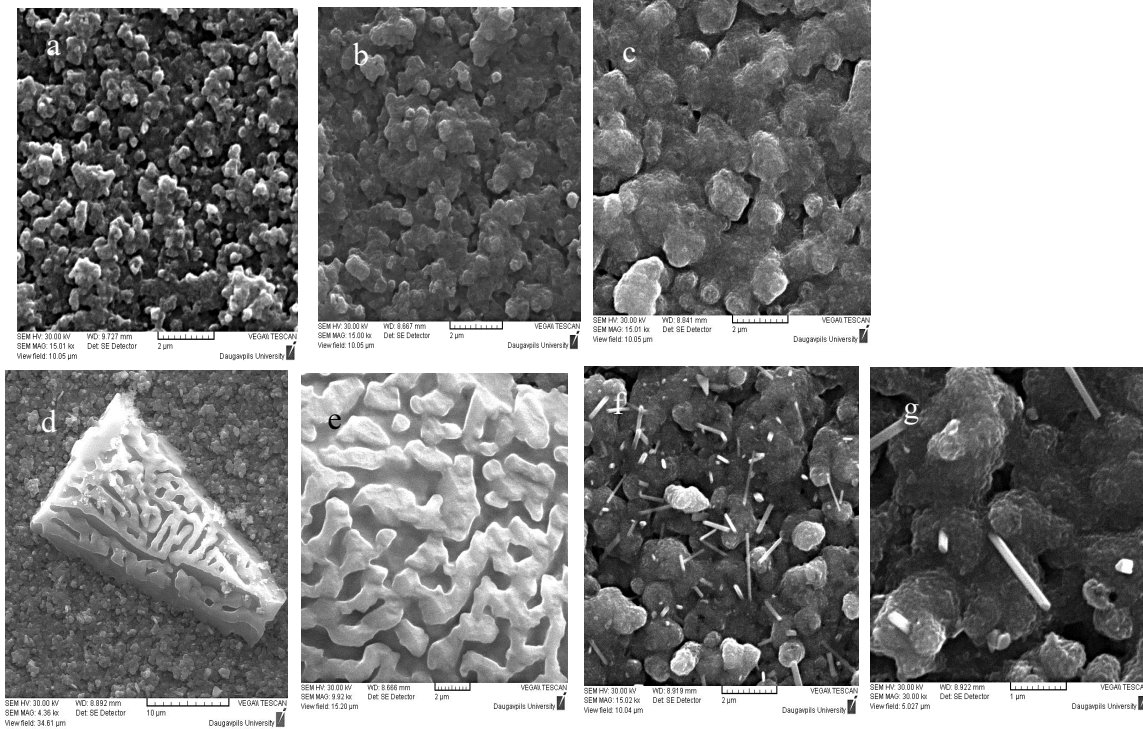

Attēls 7: Dažādu proporciju Cu/Zn plānu kārtiņu caurlaidības spektri pēc pirmās un otrās atkvēlināšanas

Elektronmikroskopa uzņēmumi parāda, ka graudu izmēri arī gandrīz nemainās (att. 8), toties tie saplūst kopā, organizējoties neregulārās formas veidojumos. Var redzēt, ka graudu virsma vairs nav līdzena: tika konstatēti adatu iedīgļi un kārtiņai Zn1u/ Cu 400nm tika konstatētas jau labi strukturētas adatas (att8 f,g)

Attēlā 8 c,d ir parādītas šķembas, kuras ir iegūtas, ieskrāpējot paraugu. Visticamāk, ka šķembu struktūra parāda kārtiņas iekšējo struktūru un apliecina, ka graudi saplūst kopā, veidojot nanotīklu. Līdzīgi attēli ir iegūti rakstā (Bugarinovič 2011:177)

Kopumā iegūtie elektronmikroskopa uzņēmumi liecina par to, kā otrās atkvēlināšanas laikā notiek jaunas struktūras (adatu, tīklu) veidošanās bez iepriekšējās struktūras rekristalizācijas (sfēriski graudi).

Attēls 8: Cu100nm/Zn1µ (a), Cu200nm/Zn1µ (b), Cu400nm /Zn1µ (c) kārtiņu virsmas struktūra pēc otrās atkvēlināšanas T=500°C, 5h.

Cu200nm/Zn1µ kārtiņas iekšējā struktūra: šķemba skrāpējuma (d), šķembas struktūra (e);

Cu400nm /Zn1µ kārtiņas virsmas struktūra ar adatām (f), adatas (g).

Visticamāk, turpinot atkvēlināšanu, varētu novērot jaunās struktūras attīstību: adatu augšanu visā parauga spjomā un nanotīklu veidošanos..

Lai izmainītu primārās struktūras parametrus, jāmaina sākotnējie atkvēlināšanas parametri.

- **Secinājumi:**

Nobeigumā no darba rezultātiem var izdarīt tāds secinājumus:

- 1) Atkvēlinot Cu plānās kārtiņas pie samērā zemām temperatūrām notiek kristaliskās struktūras homogenizācija. Pie T=300°C kārtiņas sastāvā ir gan CuO, gan Cu₂O, bet pie T ≥ 370°C kārtiņas sastāvā ir tikai CuO. Paaugstinot temperatūru, tā struktūra homogenizējas.
- 2) CuO eksistence parauga sastāvā nosaka caurlaidības grafika minimuma nobīdi uz sarkano spektra daļu (pieaug absorbcija violetā un UV spektra daļā);
- 3) Zn/Cu kompozītā Cu ietekmē ZnO veidošanos: pie sākotnēji vienādi biežām Zn kārtiņām pēc atkvēlināšanas ZnO pīķu intensitāte pieaug, samazinoties Cu daudzumam kompozītā.

Oksidēšanās notiek visā kārtiņas apjomā, jo ne Cu, ne Zn netika konstatēti.

4) Pēc otrās atkvēlināšanas kompozīta kristāliskā struktūra neizmainās. Atkvēlināšanas procesā notiek jaunas struktūras (nanotīklu, adatu) augšana bez iepriekšējās struktūras (sfērisku graudu) rekristalizācijas.

Pateicības

Izsakām pateicību Daugavpils Universitātes G. Liberta Inovatīvās Mikroskopijas Centra darbiniekiem par vērtīgām konsultācijām darba izstrādes procesā.

Bibliogrāfija

- Abdu, Y and Musa, A.O (2009) *Copper (I) Oxide (Cu₂O) based solar cells-a review*. Bayero Journal of Pure and Applied Sciences, 2 (2) :8-12, Pp 8-12.
- Bugarinovič Sanja, Rajčič-Vujasinovič Mirjana et al (2011) *Cuprous Oxide as an active material for solar cells. Solar cells-New aspects and solutions*. Pp 167-185. ISBN 978-953-307-761-1
- Georgieva Verka et al (2011) *Low cost Solar Cells Based on Cuprous Oxide*. Solar cells-Thin Film technologies. Pp 55-76/ISBN 978-953-307-570-9
- Chun-Hong Kuo, Michael H.Huang (2010). *Morphologically controlled synthesis of Cu₂O nanocrystals and their properties*. Nano Today 5, 106-116.
- MINCRYST database (<http://database.iem.ac.ru>)
- Ruwan Palitha Wijesundera (2011). *Electrodeposited Cu₂O thin film for fabrication of CuO/Cu₂O Heterojunction*. Solar cells-Thin Film technologies. Pp. 89-110
- Yanwu Zhu et al (2006). *Co-synthesis of ZnO-CuO Nanostructures by directly heating brass in air*. Adv.funct.Mater.16, 2415-2422
- Верменичев Б.М. и др. (2007) *Электрофизические свойства гетероструктур n-ZnO/p-CuO*. Физика и техника полупроводников, т.41, вып.3, 298-300.
- Коршунов А.В., Ильин А.П. (2008). *Особенности окисления нанопорошков меди при нагревании в воздухе*. Известия Томского политехнического университета Т.313 №3, 5-13.

*Irēna Mihailova, Vjačeslavs Gerbreders, Ēriks Šļedevskis, Edmunds Tamanis
Daugavpils Universitāte, Latvija*

VARA INDIJA DISELENĪDA PLĀNO KĀRTIŅU IEGŪŠANA UN IZPĒTE

Abstract

CuInSe₂ (CIS) thin films were obtained onto zinc oxide (ZnO) layer by sequential evaporation of basic elements – Zn, Cu, In, Se. The individual layer thicknesses were generally chosen to achieve near 1:1:2 stoichiometric ratio for copper, indium and selenium, respectively. The obtained samples were annealed at 350°C to form the CuInSe₂ compound. It was shown that CIS layer could be formed onto ZnO layer without selenization process. The phase structure and the composition of chemical constituents present in the obtained thin films have been investigated using X-ray diffraction and energy dispersive X-ray analysis, respectively.

Atslēgas vārdi: CuInSe₂, ZnO, pusvadītāji.

1. Ievads

Vara indiija diselenīds (CuInSe₂ – CIS), pateicoties tā aizliegtās zonas platumam (1.05 eV) un augstajai absorbcijas spējai ($\alpha \approx 10^5 \text{ cm}^{-1}$), tiek atzīts par vienu no daudzsološākajiem materiāliem otrās paaudzes saules elementu izgatavošanā, apvienojot augstu efektivitāti un zemu pašizmaksu. Tam piemīt veiktspējas ilgtermiņa stabilitāte un ievērojami stabilas elektriskās īpašības plašā stehiometrijas diapazonā (Altosaar 2005),(Ashour 2006). Mūsdienās ir pieejams daudzveidīgs CIS plāno kārtiņu iegūšanas tehnoloģiju klāsts, bet par vienu no pievilcīgākajām tiek uzskatīta elementu uzklāšana pa slāņiem, jo tā ir iespējams pie salīdzinoši zemām izmaksām iegūt homogēnas plānās kārtiņas ar lielu virsmas laukumu (Nagaraju 2006),(Kemell 2005).

Savukārt, cinka oksīds (ZnO) ir pusvadītājs ar platu aizliedzto zonu ($E_g = 3.37 \text{ eV}$) un augstu eksitonu saites enerģiju ($\sim 61 \text{ meV}$), un ir izturīgs pret augstas enerģijas starojumu, kas ir svarīgs faktors, strādājot ekstremālos apstākļos (Triboulet & Perrière 2003). Apvienojot sevī unikālās optiskās, mehāniskās un pjezoelektriskās īpašības, ZnO ir perspektīvs materiāls pielietojumam optoelektronikā, nanoelektronikā, saules elementos u.c. (Huang 2008),(Umar 2008).

Dotā pētījuma galvenais mērķis bija izpētīt CIS plāno kārtiņu iegūšanas iespējamību, uzputinot atsevišķus elementus secīgi pa slāņiem uz aukstas ZnO plānās kārtiņas un tam sekojošu atkvēlināšanu noteiktos apstākļos. Mērķis bija iegūt ZnO/CuInSe₂ heterostruktūras un izpētīt to strukturālās un elektriskās īpašības. Ir zināms, ka plāno kārtiņu struktūru būtiski ietekmē to iegūšanas apstākļi, it īpaši atkvēlināšanas ilgums, temperatūra un vide (Nagaraju 2006),(Deepa 2009) un (Brummer 2003). Līdz ar to tika pētīta arī atkvēlināšanas apstākļu ietekme uz CuInSe₂ fāzes iegūšanu.

2. Eksperimenta metodika

Par paraugu pamatnēm tika izmantotas amorfa BK-7 stikla plates, kas pārklātas ar indija alvas oksīda slāni (ITO). Ar magnetronu uzputināšanas metodi argona atmosfērā pie spiediena 10^{-3} mbar uz pamatnēm tika uzputināta cinka (tīrība, 99.97%) kārtiņa. Lai no tās iegūtu ZnO savienojumu, paraugi tika atkvēlināti gaisā 2 stundas (h) pie temperatūras 415-420⁰C. Savukārt CIS kārtiņa tika sagatavota secīgi pa slāņiem uzputinot indiju, selēnu un varu uz iepriekš iegūtajām ZnO struktūrām. Uzputināšanas secība bija sekojoša – ZnO/In/Se/Cu. Selēns (tīrība, 99.98%) un indijs (tīrība, 99.99%) tika uzputināti ar termiskās uzputināšanas metodi vakuumā, vara slānis - ar magnetronu uzputināšanas metodi argona atmosfērā pie spiediena 10^{-3} mbar. Uzputināšanas laikā pamatnes netika sildītas, taču tās rotēja, lai uzlabotu kārtiņu viendabīgumu. Uzputināšanas ātrums un slāņa biezums tika nepārtraukti kontrolēti ar kvarca kristāla biezuma monitoru. Katra atsevišķa slāņa biezums tika iepriekš aprēķināts, lai kopumā iegūtu stehiometrisku attiecību 1:1:2 starp varu, indiju un selēnu. Lai iegūtu CuInSe₂ savienojumu, uzputinātie paraugi tika atkvēlināti gaisā pie temperatūras 350⁰C un pakāpeniski atdzesēti krāsnī.

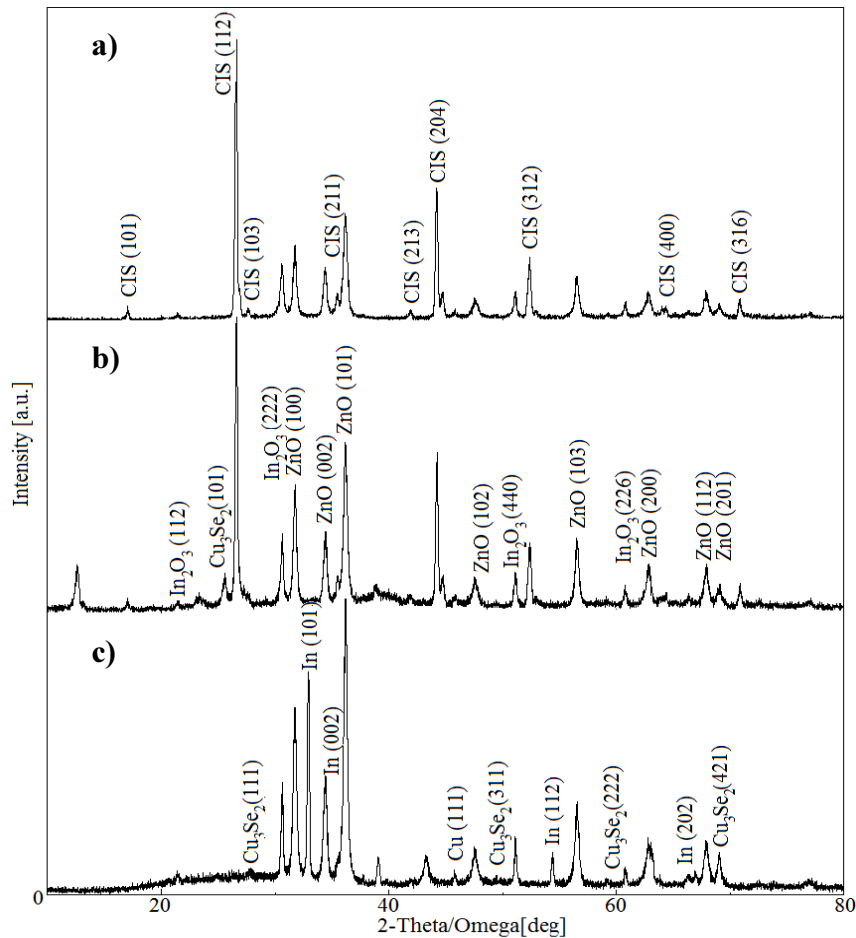
Iegūto kārtiņu biezums tika mērīts ar virsmas profilometru Veeco Dektak 150.

Virsmas morfoloģija tika novērota ar TESCAN-VEGA LMU II elektronu mikroskopa (SEM) palīdzību. Iegūto kārtiņu ķīmiskais sastāvs noteikts ar rentgenspektroskopijas moduli *INCA x-stream and mics (Oxford Instruments Analytical)*, kas samontēts uz SEM bāzes. Paraugu struktūra tika pētīta ar rentgendifraktometra SmartLab RIGAKU (XRD) palīdzību. Iegūtās difraktogrammas tika analizētas un salīdzinātas ar datu bāzē esošajām (Altomare 2009).

3. Rezultāti

Pēc Zn plāno kārtiņu atkvēlināšanas pie temperatūras, kas ir tuva cinka kušanas temperatūrai, tika novērota ZnO savienojuma rašanās. Iegūtās kārtiņas bija apmēram 1 μm ±10nm biezas, polikristāliskas un ar izteiktu heksagonālu struktūru (1.att.).

Uz šīm ZnO plānajām kārtiņām tika uzputināta CIS kārtiņa. Tika sagatavoti 4 paraugi ar neredzamu atšķirīgu ķīmisko sastāvu un Cu/In attiecību (Tabula 1.). Elementu atomu koncentrācija (C_i) tika mērīta vairākos punktos pa visu parauga virsmu. Visām iegūtajām plānajām kārtiņām tika novērota augsta ķīmiskā sastāva homogenitāte. Izmērot kārtiņu biezumu ar profilometru, tika noskaidrots, ka visos gadījumos CuInSe₂ slāņa biezums bija ap 1 μm.

1.attēls. XRD spektru salīdzinājums 2 paraugiem, kas uzputināti pie vienādiem nosacījumiem, atšķirīgs ir tikai atkvēlināšanas ilgums: a) Paraugs **B** – atkvēlināts 2 stundas pie 350⁰C; b) Paraugs **C** – atkvēlināts 1 stundu pie 350⁰C; c) Tikko kā uzputināts, neatkvēlināts paraugs.

Paraugi **A** un **B** tika iegūti vienlaicīgi, vienādos apstākļos, arī paraugu atkvēlināšanas temperatūra abos gadījumos bija 350⁰C, vienīgā atšķirība ir tā, ka paraugs **A** tika atkvēlināts vienu stundu, bet paraugs **B** – divas stundas. Pēc paraugu atkvēlināšanas abās uzņemtajās reņģendifraktogrammās ir novērojamas izteiktas smailes, kas liecina par polikristāliska savienojuma rašanos (1.att.). Daļiņu orientācija gar noteiktām kristalogrāfiskām plaknēm, tādām kā (112), (220)/(204), (312), (400), un (316), apstiprina halkopirīta CuInSe₂ rašanos. XRD analīze atklāj, ka CuInSe₂ plāno kārtiņu kristalizācijas pakāpe un homogenitāte pieaug ar atkvēlināšanas ilgumu. Tomēr, kā redzams no Tabulas 1, palielinot atkvēlināšanas ilgumu, selēna koncentrācija samazinās līdz 44 atomprocentiem (at%), kas tiek aprēķināta pēc sekojošas formulas:

$$atomprocenti(i) = \frac{N_i}{N_{kop}} \times 100\%$$

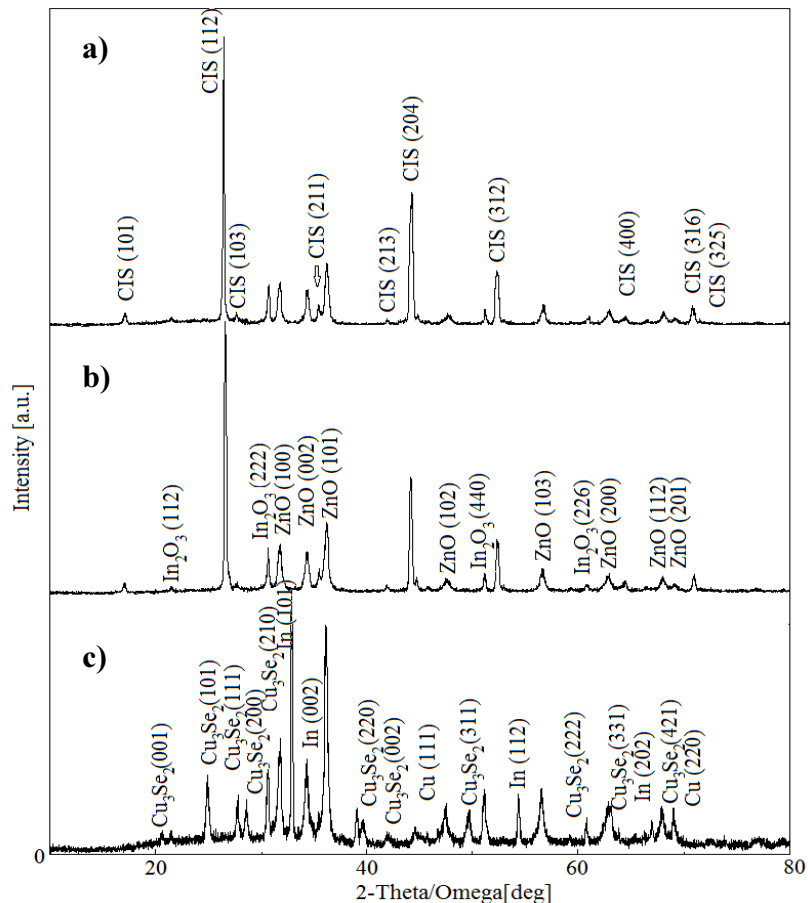
kur N_i – interesējošā elementa atomu skaits un N_{kop} – kopējais atomu skaits.

Atkvēlināšanas rezultātā samazinās arī indija daudzums attiecībā pret vara koncentrāciju. Tātad, lai šādā veidā iegūtu savienojumu ar stehiometrisku sastāvu, uzputinātajiem Se un In slāņiem jābūt biežākiem un iespējams atkvēlināšanas temperatūrai – zemākai, nekā tas bija mūsu pētījumā.

Tabula 1. CIS plāno kārtiņu ķīmiskais sastāvs.

Paraugi	$C_{Cu} \pm \sigma C^*$ (at%)	$C_{In} \pm \sigma C$ (at%)	$C_{Se} \pm \sigma C$ (at%)	Cu/In attiecība	(Cu+ In)/Se attiecība
A un B (neatkvēlināti)	28.71 ± 1.03	23.85 ± 1.87	47.43 ± 0.85	1.20	1.11
A (atkvēlināts 1 h)	31.18 ± 0.51	22.63 ± 0.65	46.19 ± 1.1	1.38	1.17
B (atkvēlināts 2 h)	36.11 ± 0.73	20.24 ± 1.24	43.65 ± 0.89	1.78	1.29
C (neatkvēlināts)	22.33 ± 0.43	28.51 ± 0.82	49.16 ± 1.66	0.78	1.03
C (atkvēlināts 1h)	26.12 ± 0.91	28.86 ± 1.03	45.03 ± 0.68	0.91	1.22
D (neatkvēlināts)	21.91 ± 0.93	28.59 ± 0.3	49.50 ± 0.87	0.77	1.02
D (atkvēlināts 1h)	25.11 ± 0.71	28.46 ± 0.54	46.43 ± 0.48	0.88	1.15

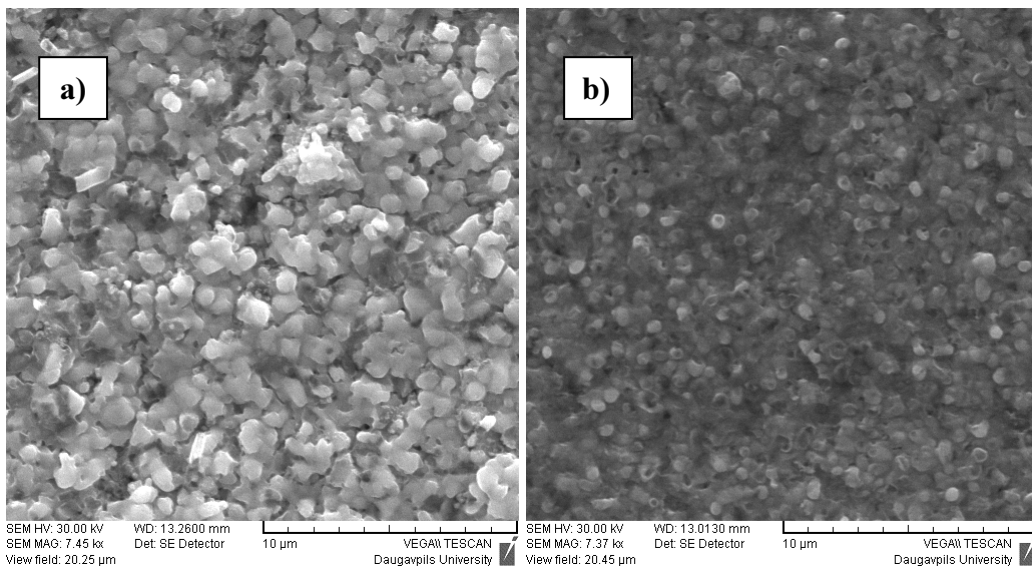
(σC^* - elementa koncentrācijas vidējā kvadrātiskā novirze)

2.attēls. Paraugu C un D XRD spektri: a) Atkvēlināts paraugs D; b) Atkvēlināts paraugs C;

c) Tikko kā uzputināts, neatkvēlināts paraugs **C**.

Paraugs **C** tika izveidots kā viena In/Se/Cu „sandwich” struktūra ar kopējo biezumu - 1 μm , bet paraugs **D** – kā divas In/Se/Cu „sandwich” struktūras, katra no tām bija apmēram 500 nm bieža. Tikko kā uzputinātu plāno kārtiņu rentgendifraktogrammas ir gandrīz identiskas. Varš reaģē ar selēnu, veidojot savienojumu Cu_3Se_2 (2.att.). Tiek novērotas diezgan augstas intensitātes smailes, atbilstošas nesaistītam In, bet līnijas atbilstošas Se un Cu ir ļoti vājas. Pēc paraugu atkvēlināšanas gaisā vienu stundu pie temperatūras 350°C , tika novērota fāzes CuInSe_2 formēšanās. XRD analīze liecina, ka dominējošā kristalītu orientācija iegūtajās CIS kārtiņās ir (112). Parauga **D** CuInSe_2 kārtiņas kristalizācijas pakāpe ir nedaudz augstāka nekā paraugam **C**. Tas norāda, ka uzputinot plānāku slāņu struktūras, iegūstamā savienojuma struktūra būs daudz viendabīgāka un ar augstāku kristalizācijas pakāpi. Taču uzputinot tikai vienu sekvenci In/Se/Cu, kā tas bija ar paraugu **C**, arī tika iegūta homogēna CuInSe_2 plānā kārtiņa ar diezgan labu struktūru.

3.attēls. Atkvēlinātu paraugu **A** un **D** virsmas SEM attēli: a) Paraugs **A** ar Cu/In attiecību 1.38;

b) Paraugs **D** ar Cu/In attiecību 0.88.

3. attēls parāda, ka CuInSe_2 kristalītu izmērs ir atkarīgs no Cu/In attiecības. Palielinot Cu/In attiecību, palielinās arī kristalītu izmērs.

4. Secinājumi

Šajā darbā CuInSe_2 plānās kārtiņas tika iegūtas istabas temperatūrā seši uzputinot In, Se un Cu uz ZnO kārtiņas un atkvēlinot iegūtos paraugus gaisā, izvairoties no apstrādes ar toksisko H_2S gāzi. Šī metode ir vienkāršāka un relatīvi lētāka nekā vienlaicīgās uzputināšanas tehnoloģijas, jo nav nepieciešams ultra augsts vakuums vai pamatnes sildīšana uzputināšanas procesa laikā. Plāno kārtiņu struktūra ir atkarīga no iegūšanas apstākļiem un atkvēlināšanas temperatūras. CIS fāzes formēšanās tiek panākta, atkvēlinot In/Se/Cu „sandwich” struktūru

vienu stundu pie temperatūras 350⁰C gaisa atmosfērā. 1 μm biezas CuInSe₂ kārtiņas ar augstu kristalizācijas pakāpi un labu virsmas morfoloģiju var tikt iegūtas uzputinot vienu „sandwich” struktūru. Viens vai dubults CuInSe₂ slānis var tikt pielietots saules elementos.

Pateicības

Pētījums veikts ar ESF Project No. 2009/0205/1DP/1.1.1.2.0/09/APIA/VIAA/152 atbalstu.

Bibliogrāfija

- Altomare A. (2009) EXPO2009: structure solution by powder data in direct and reciprocal space. *J. Appl. Cryst.* 42, 1197-1202.
- Altosaar, M. (2005) Further developments in CIS monograin layer solar cells technology. *Solar Energy Materials and Solar Cells*, 87(1-4), pp.25-32.
- Ashour, A. (2006) Some physical properties of CuInSe₂ thin films. *Journal of Materials Science: Materials in Electronics*, 17(8), pp.625-629.
- Brummer, A. (2003) Formation of CuInSe₂ by the annealing of stacked elemental layers—analysis by in situ high-energy powder diffraction. *Thin Solid Films*, 437(1-2), pp.297-307.
- Deepa, K.G. (2009) Sub-micrometer thick CuInSe₂ films for solar cells using sequential elemental evaporation. *Solar Energy*, 83(7), pp.964-968.
- Huang, J.-S. (2008) Controlled Growth of Zinc Oxide Nanorod Array in Aqueous Solution by Zinc Oxide Sol-Gel Thin Film in Relation to Growth Rate and Optical Property. *2008 8th IEEE Conference on Nanotechnology*, pp.135-138.
- Kemell, M. (2005) Thin Film Deposition Methods for CuInSe₂ Solar Cells. *Critical Reviews in Solid State and Materials Sciences*, 30(1), pp.1-31.
- Nagaraju, J. (2006). Growth and transport properties of CuInSe₂/ZnO heterostructure solar cell. *Materials Science and Engineering: B*, 127(1), pp.12-16.
- Nagaraju, J. (2006). Temperature dependent transport properties of CuInSe₂-ZnO heterostructure solar Cell. *Journal of Physics and Chemistry of Solids*, 67(8), pp.1636-1642.
- Triboulet, R. (2003) Epitaxial growth of ZnO films. *Progress in Crystal Growth and Characterization of Materials*, 47(2-3), pp.65-138.
- Umar, A. (2008) Structural and optical properties of ZnO nanostructures grown on silicon substrate by thermal evaporation process. *Materials Letters*, 62(1), pp.167-171.

Oksana Shiman
Daugavpils University, Latvia

EXCIMER LASER AND ELECTRON BEAM IRRADIATION EFFECTS IN Sb₄₀Se₆₀ THIN FILMS

Abstract

The selective wet-etching of laser and electron beam irradiated Sb-Se thin films was performed. The irradiation effects of the radiation from an excimer laser on Sb-Se thin films are compared with those from electron beam studies. Both types of irradiation were found to induce changes in the structure of Sb-Se thin film. Characterization of the structure and surface of studied films by AFM methods has been done and potential application is suggested.

We have realized direct, one-step e-beam recording of surface reliefs. An experimental study of the possibility to fabricate grey scale optical elements and 3D structures in resist was carried out.

Key words: laser, electron beam, thin film, irradiation, etching.

Introduction

G.Liberts Innovative Microscopy center was founded in 2004 as a result of European Union Structure Funds Project by uniting scientific laboratories of the Department of Physics of Daugavpils University. The author of the idea and the person who carried it out, devoting his life to science was professor Guntis Liberts. In 2007 centre was named in his honor. Today it is the largest regional research center. The field of research at the IMC is exceptionally broad. It covers all aspects of core nanotechnology, and also topics in many related areas of fundamental science that might not be classified as nanotechnology in other institutions. These include condensed matter physics, photonics, materials science, x-ray scattering and holography. IMC also cooperates with biologists and doctors. The main areas of research – materials with high figures of merit for high density data storage, material for renewable energies in particular solar energy (solar cells), holography, functional nanostructured materials, and nanotechnology. Investigations on disordered materials, namely chalcogenide glasses and thin films, are traditional in the IMC.

Chalcogenide glasses are very promising materials because of their unique physico-chemical properties. These materials can be used in the photolithography, where they serve as high resolution registering media or inorganic photoresists. The utilization of chalcogenide thin films in gray scale lithography is based on different dissolution rates of exposed and unexposed parts of the film. The different etching rates occur as a consequence of photostructural changes induced by band- or sub-band gap energy exposure (Tanaka, 2003). Such media provide a resolution capability of the order of several nanometers due to their amorphous structure (Utsugi, 1993) and ability to produce surface relief after exposure and treatment.

On another hand, these materials can be used as data storage media. High-speed phase transformation from “amorphous” to “crystalline” state has been widely studied as a suitable medium both for erasable (Kovalskiy et al., 2009) and WORM (Strand, 2005) applications. In this vein the creation of micro- and nano-scaled thin film samples becomes especially interesting and important.

Experimental

Thin film was prepared by thermal evaporation technique from bulk glass samples of composition $Sb_{40}Se_{60}$ in vacuum 10^{-5} Torr onto BK-7 glass substrates at room temperature. The substrate was equipped with pre-deposited Ni layer of 100 nm thickness. Film thickness was controlled during evaporation by means of interference technique at wavelength of 650 nm, as it was shown in (Gerbreders, Teteris, Sledevskis, & Bulanovs, 2007). Thickness of prepared film was about 100 nm for electron irradiation and 130 nm for laser treatment. The composition and structure of the deposited layers have been analyzed using the INCA x-act detector, EBSD system and X-ray diffractometer SmartLab Rigaku.

Characterisation experiments for $Sb_{40}Se_{60}$ thin films were carried out for both, photo and e-beam exposure. Local laser treatment of $Sb_{40}Se_{60}$ thin films was carried out using He-Ne laser, $\lambda = 633$ nm and output energy 16mW for 30 min. E-beam irradiation of the samples was performed by scanning electron microscopy on a SEM TESCAN VEGA LMU. The accelerating voltage was 30 kV, spot size - 210 nm, current of the electron beam - 0.23 nA and exposure time was 10 min.

Optical microscopy (confocal laser-scanning microscope Leica TCS-SPE) and scanning electron microscopy, SEM (TESCAN VEGA) were used to study the modification induced by e-beam irradiation of thin films. The topography of the structures drawn on the substrate was measured using Atomic Force Microscope (AFM) Veeco CP II in tapping mode.

Leica TCS-SPE was used for in-situ observation of thin film etching process as shown in (Shiman, Gerbreders, Sledevskis, Bulanovs, & Pashkevich Valfrids, 2011). Organic based solution e.g. amines was used for selective etching thin films. The etching solution were not stirred and kept at laboratory temperature during etching process.

Results and discussion

It is well known that an electron-beam bombardment can induce structural changes and generate micrometer and nanometer patterns in many materials, including chalcogenide glasses where its effect is rather similar to the light-induced changes (NEILSON, KOVALSKIY, VLCEK, JAIN, & MILLER, 2007). Fig. 1 shows the surface pattern produced by the electron beam and laser. For the tests presented here, dot patterns were exposed. It is

seen that e-beam irradiated surface is modified while laser treated area has uniform surface. Laser-treated unetched sample (Fig. 1a): the space between the crystallites is probably filled with amorphous Sb₄₀Se₆₀.

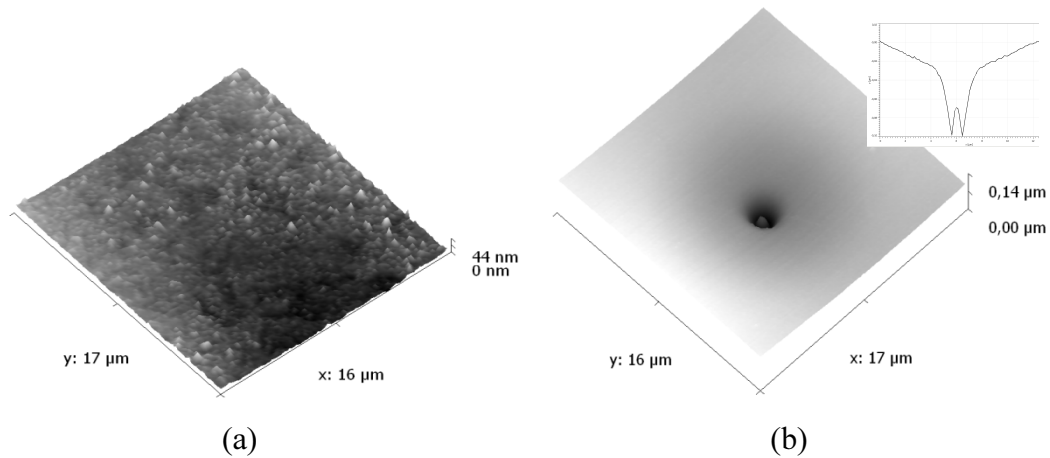

Figure 1. AFM image of the surface topography in 3D for the Sb₂₀Se₈₀ photocrystallized (a) and e-beam treated (b) non-etched thin films.

Figure 2 shows the reflected signal versus etch time for Sb₄₀Se₆₀ thin films. Very high etch selectivity was detected in the samples: non-irradiated regions are completely dissolved, whilst locally laser or electron beam treated areas remain intact: intensity of the reflected signal remains practically unchanged as it is schematically depicted on Fig. 2. The etching rate of amorphous phase is 1.8 nm/s. High etch selectivity is connected with changing of the structure upon the irradiation.

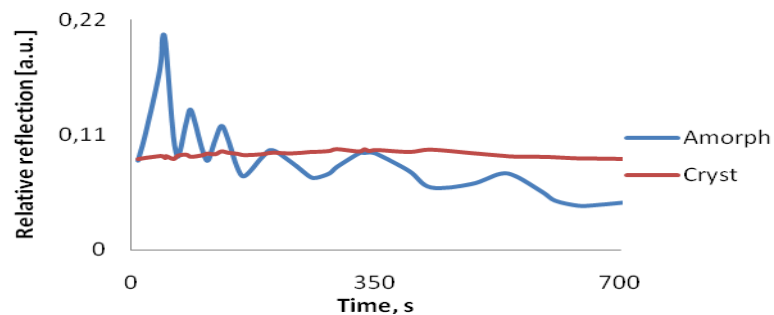

Figure 2. Kinetics of dissolution of crystallized and non-crystallized areas of Sb₄₀Se₆₀ in organic etcher (room temperature).

Laser-treated unetched sample has uniform surface without height discontinuity. In the process of etching the amorphous regions are dissolved, whilst homogeneously crystallized areas represent structures with clearly/sharply defined edges. It was confirmed that undissolved Sb₄₀Se₆₀ island crystallites were 100 nm in height (Fig.3). The height of the crystallites are equal to the film thickness.

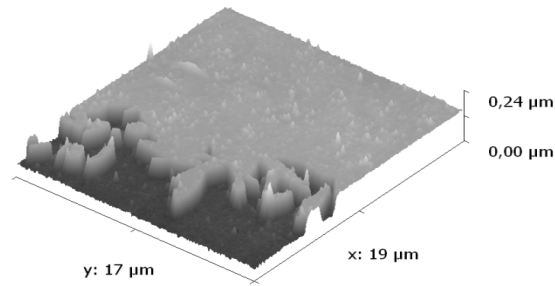

Figure 3. AFM image of the surface topography in 3D for the $\text{Sb}_{40}\text{Se}_{60}$ laser crystallized etched thin films.

After the laser crystallization process $\text{Sb}_{40}\text{Se}_{60}$ thin film sample surface becomes more flat and smooth compared to the amorphous region. Fig. 3 shows typical AFM images of the surface topography in 3D for the stoichiometric compound thin films in crystalline phase: the small grains had coalesced, resulting in a uniform surface with some additional big grains observed on the film surface.

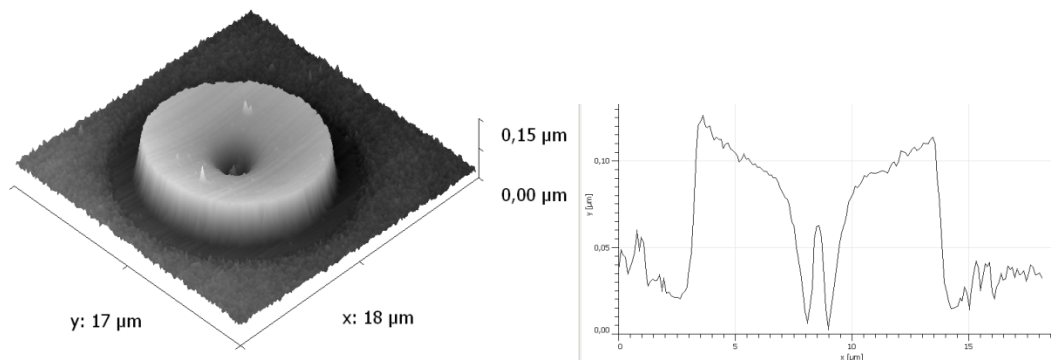

Figure 4. AFM image of the surface topography in 3D and cross-section for the $\text{Sb}_{40}\text{Se}_{60}$ electron beam exposed etched thin films

In the beginning of electron beam (EB) irradiation process, a dimple is formed at the EB irradiation point, and the shrinking volume increases radially and in-depth with increasing exposition time. As exposition time increases further, a cone is produced at the center of the dimple. The height of the cone increases with radiation time. With increasing an exposure time, depth and width (spot size) of the dimple increases regardless of beam parameters. After 10 minutes exposure the dimple parameters reach their maximum value: 17 μm in width and 97 nm deep, whilst a total thickness of the chalcogenide layer is 100 nm (Fig. 4).

Conclusion

$\text{Sb}_{40}\text{Se}_{60}$ thin films have been exposed to the laser and electron beam irradiation with followed by etching in organic based solution e.g. amines. We showed the etching possibilities between local irradiated/non-irradiated $\text{Sb}_{40}\text{Se}_{60}$ thin films with regard to the surface quality. In all cases the irradiated area is more resist to organic etching solution in comparison with the non-irradiated area. We confirmed that, similar to exposure by suitable

photons, exposure of Sb-Se films by electron beam significantly enhances their chemical resistance to alkaline amine based solutions. Thus smooth, shaped microstructures can be easily fabricated in these films. The direct surface relief formation during the exposure process by e-beam was obtained. It is very promising for practical application enabling the possibility to simplify technology of the surface patterning. Rather smooth and homogeneous surface of the samples after the photo-stimulation and after etching process as well as fine crystalline structure makes the $Sb_{40}Se_{60}$ composition attractive and promising for micro- and even nano-scale lithography.

Potential application of selective etching could be expected in the field of micro optical elements fabrication i.e. grids, waveguides, microlenses, highlighting phase change type recording memories.

Acknowledges

The authors thank the colleague from the Institute of Solid State Physics J.Teteris for providing the etcher. The authors thank the colleague from the Institute of Solid State Physics R.Grants and B.Poljakovs, who have carried out skillful AFM experiments with patience.

This work was supported by ESF (project „Atbalsts Daugavpils Universitātes doktora studiju īstenošanai”, Nr. 2009/0140/1DP/1.1.2.1.2/09/IPIA/VIAA/015).

Bibliography

- Gerbreders, V., Teteris, J., Sledevskis, E., & Bulanovs, A. (2007). Photoinduced changes of optical reflectivity in As_2S_3 -Al system. *Journal of Optoelectronics and Advanced Materials*, 9(10), 3153 - 3156.
- Kovalskiy, A., Cech, J., Vlcek, M., Waits, C. M., Dubey, M., Heffner, W. R., & Jain, H. (2009). Chalcogenide glass e-beam and photoresists for ultrathin grayscale patterning. *Journal of Micro/Nanolithography, MEMS and MOEMS*, 8(4), 043012. doi:10.1117/1.3273966.
- NEILSON, J., KOVALSKIY, A., VLCEK, M., JAIN, H., & MILLER, F. (2007). Fabrication of nano-gratings in arsenic sulphide films. *Journal of Non-Crystalline Solids*, 353(13-15), 1427-1430. doi:10.1016/j.jnoncrysol.2006.10.076.
- Shiman, O., Gerbreders, V., Sledevskis, E., Bulanovs, A., & Pashkevich Valfrids. (2011). Selective Wet-Etching of Amorphous/Crystallized $Sb_{20}Se_{80}$ Thin Films. *World Academy of Science, Engineering and Technology* 75 2011, 75, 820-823. Retrieved from <http://www.waset.org/journals/waset/v75/v75-147.pdf>
- Strand, D. (2005). OVONICS : FROM SCIENCE TO PRODUCTS. *Journal of Optoelectronics and Advanced Materials*, 7(4), 1679 - 1690.
- Tanaka, K. (2003). Nanostructured chalcogenide glasses. *Journal of Non-Crystalline Solids*, 326-327, 21-28. doi:10.1016/S0022-3093(03)00371-5.
- Utsugi, Y. (1993). Chemical modification for nanolithography using scanning tunneling microscopy Utsugi, Y. Nanotechnology - International Workshop on Atoms and Clusters (WAC-92); 1992 Jan 8; Atami, Japan. 1992 Oct. 161-3. *Precision Engineering*, 15(3), 201-201. doi:10.1016/0141-6359(93)90034-8.

SOCIĀLĀS ZINĀTNES / SOCIAL SCIENCES

EKONOMIKA / ECONOMIC

Valda Bratka, Artūrs Prauliņš

Latvijas Valsts agrārās ekonomikas institūts, Latvija

PAMATLĪDZEKĻU ATRAŽOŠANA DAŽĀDAS SPECIALIZĀCIJAS LAUKU SAIMNIECĪBĀS LATGALĒ

Abstract

Reproduction of fixed assets in farms of different specialization in Latgale

Sustainable development of agriculture is the key to the prosperity of Latvian countryside, a precondition of employment facilitation as well as an important factor of economic stability. As the low scientific intensity and high labour-intensity are the features of agricultural products, mechanization and provision of workforce with fixed assets should be considered the guarantee of effective agricultural production. One of the most important problems both in Latvia and Latgale is that the agricultural sector is not properly provided with modern agricultural machinery and other fixed assets. Moreover, the high degree of obsolescence of current production assets is observed as well. The aim of the research is to analyze the trends of the reproduction of fixed assets in farms of different specializations in Latgale as well as to make a comparison with the average level in Latvia. The period of research is from 2004 to 2010. The object of research is farms of various specializations in Latvia and Latgale. The analysis reveals that the investment subsidies are more actively used by milk and grazing livestock farms in Latgale. The reproduction of fixed assets takes place more intensively in the farms of broad (mixed) specialization. Compared to other Latvia regions farms in Latgale are more dependent on national and EU subsidies. However, they are not able to achieve the same intensity of reproduction of fixed assets as it is in other regions and are considerably behind the average level in Latvia. In order to improve the current unfavourable situation the small farms should be consolidated in large cooperatives. The government should consider the opportunity to institute special support programmes for the modernization of fixed assets of farms in Latgale.

Atslēgas vārdi: pamatlīdzekļu atražošana, lauku saimniecības, Latgale.

Nacionālā lauksaimniecība ir svarīgs valsts iedzīvotāju sagādes ar vietējiem pārtikas produktiem garants. Tajā pašā laikā agrārā sektora dināmiskā attīstība ne tikai dod iespēju uzlabot valsts pašnodrošinājumu ar pārtiku, vienlaikus samazinot ražošanas izmaksas, bet ir arī visas tautsaimniecības dzinējspēks (Кайгородцев 2006: 75). Agrārais sektors, kas ir viens no Latvijas ekonomikas svarīgām nozarēm, prasa noteiktu investīciju apjomu ražošanas faktoru efektīvai un pārdomātai izmantošanai. Tā kā lauksaimniecības produkciju raksturo zema zinātnes ietilpība un augsta darbietilpība, mehanizācija un darba resursu nodrošinājums ar pamatlīdzekļiem ir efektīvas lauksaimnieciskās ražošanas priekšnosacījums.

Daudzos pētījumos (Čingule 2010: 79; Litavniece 2008: 116; Rivža 2006: 176; Zvirgzdiņa 2008: 292) Latgales reģions pēc teritoriju attīstības indeksa tiek ierindots pēdējā vietā Latvijā. Šis fakts nosaka atsevišķu aspektu padziļinātas izpētes nepieciešamību un aktualitāti. Pētījuma mērķis ir analizēt pamatlīdzekļu atražošanas tendences Latgales reģiona

dažādas specializācijas lauku saimniecībās, veicot salīdzinājumu ar Latvijas agrārā sektora vidējiem rādītājiem. Pētījums aptver laika periodu no 2004. līdz 2010. gadam. Pētījuma objekts ir dažādas specializācijas lauku saimniecības Latvijā un Latgalē, pētījuma priekšmets – pamatlīdzekļu atražošanas lauku saimniecībās. Latgales reģionā dažas specializācijas lauku saimniecības bieži pārstāv tikai konkrētu ekonomiskā lieluma grupu, nevis grupu plašāku klāstu. Tas lika aprobežoties vienīgi ar plašāk pārstāvēto dažāda ekonomiskā lieluma saimniecību analīzi tādās nozarēs kā laukkopība, lopkopība un jauktas specializācija. Pētījumā ir izmantota monogrāfiskā, datu statistiskās apstrādes, dedukcijas un indukcijas metode. Pētījuma novitāte ir pamatlīdzekļu atražošanas procesa analīze lauku saimniecību specializācijas griezumā. Visus aprēķinus veica pētījuma autori, izmantojot datus no SUDAT (Saimniecību uzskaites datu tīkls).

Finanšu resursu nepieejamība tiek tradicionāli minēta kā svarīgs faktors, kas bremzē uzņēmējdarbības uzsākšanu Latvijas agrārajā sektorā (Zvirgzdiņa 2008: 293; Zvirgzdiņa 2010: 147). Likumsakarīgi, kā eksperti uzskata ES līdzekļus kā būtiskāko priekšnoteikumu uzņēmējdarbības attīstībai, jo tiem, atšķirībā no aizņemtā kapitāla, ir bezatlīdzības raksturs (Litavniece 2008: 121). Līdzīgās domās ir arī akadēmisko aprindu pārstāvji, kas norāda, ka Eiropas Savienības atbalsta maksājumi spēlē svarīgu lomu Latgales zemnieku atbalstā (Buģina 2008: 36). Tajā pašā laikā subsīdiju ietekme uz ražošanas attīstību ir lielā mērā atkarīga no šo subsīdiju pieejamības lauku saimniecībām un to piešķiršanas mehānisma (Bielik 2007: 343). Vienlaikus ir jāpiekrīt arī uzskatam (Jermolajeva 2008), ka ES finansējuma ietekmi (it sevišķi ieguldījumu subsīdiju) uz reģionu attīstību reāli var novērtēt ne ātrāk kā 2-3 gadus pēc tā faktiskā ieguldījuma. Ieguldījumu subsīdiju uzdevums ir veicināt investīcijas agrārajā sektorā, tādējādi paaugstinot lauku saimniecību darbības efektivitāti un konkurētspēju.¹ Tomēr Latvijas agrāro ekonomistu veiktie pētījumi (D. Saktiņa, W. H. Meyers, 2005. g.; A. Vēveris, A. Krieviņa A., 2006. g.; K. Špoģis, A. Radžele, 2007. g.; I. Upīte, 2009. g.) nepārprotami liecina, ka subsīdijas koncentrējas galvenokārt ekonomiski aktīvajos Latvijas reģionos (Upīte 2010: 14).

Latvijas iestāšanās Eiropas Savienībā nodrošināja lauku saimniecībām iespēju izmantot ne tikai nacionālo, bet arī Eiropas atbalstu lauku saimniecību modernizācijai. Salīdzinot ar

¹ Ārzemju autori (Keszthelyi 2005: 55) konstatēja korelāciju starp ieguldījumu subsīdijām un lauku saimniecību aktīviem, izskaidrojot to ar saimniecību motivāciju vēl vairāk uzlabot esošo ražošanas tehnoloģisko bāzi. Tāpat korelācija pastāvēja ar saražotās produkcijas vērtību, veiktajām investīcijām un pašu kapitālu. Savukārt sakarība starp ieguldījumu subsīdijām un lauku saimniecības darbības efektivitātes rādītājiem (peļņa pirms nodokļiem, pašu kapitāla rentabilitāte u. c.) nebija konstatēta.

iepriekšējo gadu, 2005. gadā ieguldījumu subsīdiju īpatsvars bruto ieguldījumos² strauji pieauga visu specializāciju lauku saimniecībās un gandrīz visās ekonomiskā lieluma grupās (1. tabula). Atsevišķos gadījumos (laukkopībā un piena lopkopībā) tas pārsniedza 100 %, tādējādi liecinot, ka subsīdijas bija lielākas nekā attiecīgajā gadā veiktie bruto ieguldījumi. Visintensīvāk ieguldījumu subsīdijas Latgalē izmantoja piena lopkopības un laukkopības saimniecībās. Tomēr to starpā bija vērojamas zināmas atšķirības. Ja piena lopkopības nozarē subsīdijas izmantoja arī mazas saimniecības (pirmās divas lieluma grupas), tad laukkopībā atbalstu piesaistīja saimniecības, kuru ekonomiskais lielums pārsniedza 8 ELV.

1. tabula. Ieguldījumu subsīdiju īpatsvars Latgales lauku saimniecību bruto ieguldījumos
2004.-2010. gadā

	Gadi	Vidēji	Eiropas lieluma vienības, ELV					
			2 -< 4	4 -< 8	8 -< 16	16 -< 40	40 -< 100	100 -< 250
Laukkopība	2004	0,15	0,00		0,00	0,00	0,40	
	2005	0,53	9,21	0,00	0,10	1,13	0,21	
	2006	0,13	0,00	0,00	0,13	0,16	0,10	
	2007	0,13		0,00	0,17	0,18	0,18	
	2008	0,21	0,43		0,35	0,36	0,20	0,09
	2009	0,74		0,00	0,00	0,66	0,38	0,55
	2010	0,31			0,00	0,30	0,30	0,45
Jaukta specializācija	2004	0,04	0,00	0,00	0,06			
	2005	0,37	0,29	0,30	0,38	1,15		
	2006	0,16	0,16	0,66	0,16	0,20		
	2007	0,29	0,64	0,88	0,09	0,33		
	2008	0,36		0,44	0,47	0,26		
	2009	0,29		0,36		0,00		
	2010	0,15	0,16	0,00		0,23		
Piena lopkopība	2004	0,04		0,00	0,09			
	2005	0,96	2,59	1,24	0,58	0,23		
	2006	0,52	1,20	0,99	0,17	0,32		
	2007	0,42	1,19	0,45	0,59	0,26	0,08	
	2008	0,36	0,30	0,37	0,29	0,38	0,57	
	2009	0,08	0,00	0,00	0,00	0,21	0,34	
	2010	0,09	0,00	0,00	0,00	0,34	0,00	

Avots: autoru aprēķini, izmantojot SUDAT datus

FADN (*Farm Accountancy Data Network*) metodikā (Definitions 2007), kura tiek izmantota šajā pētījumā, pamatlīdzekļu atražošana tiek raksturota ar bruto (*gross investment*) un neto ieguldījumu (*net investment*) palīdzību. Bruto ieguldījumi (kuri pēc būtības ir pieauguma koeficienta analogs) ir vienādi ar vaislas lopu vērtības izmaiņu un starpības starp pārskata gadā iegādātajiem un pārdotajiem pamatlīdzekļiem summu. Neto

² Pētījumos par ieguldījumu subsīdiju izmantošanas intensitāti agrārā sektorā tiek izmantoti arī citi rādītāji, piemēram, darbaspēka ieguldījums stundās uz ieguldījumu subsīdiju vienu latu, ieguldījumu subsīdijas uz darbaspēka vienu stundu vai lauksaimniecībā izmantotās zemes 1 ha. Pēdējais rādītājs tika atzīts par vienu no piemērotākajiem lauku saimniecību darbības analizē (Špoģis 2007: 15-16).

ieguldījumi ir vienādi ar bruto ieguldījumiem, no kuriem ir atņemts pārskata gadā aprēķinātais nolietojums. Līdz ar to pozitīvie neto ieguldījumi liecina par lauku saimniecības spēju ne tikai uzturēt pamatlīdzekļu apjomu esošajā līmenī, bet arī paplašināt ražošanas bāzi. Neto ieguldījumi ir viens no tiem rādītājiem, kas dod iespēju objektīvi izvērtēt ekonomiskās krīzes graujošu ietekmi uz pamatlīdzekļu atražošanas procesu Latgales agrārajā sektorā. Tā kā neto ieguldījumu absolūtos skaitļos salīdzināšana dažāda ekonomiskā lieluma lauku saimniecībā nav ekonomiski pamatota, pētījumā ir izmantoti atvasinātie rādītāji: neto ieguldījumi uz vienu Eiropas lieluma vienību, lauksaimniecībā izmantojamās zemes vienu hektāru un vienu nosacīto liellopu vienību.

Kaut gan negatīvie neto ieguldījumi atsevišķos gadījumos bija sastopami arī analizējamā perioda pirmajā pusē, tomēr tiem bija gadījuma raksturs un tie pārsvarā bija raksturīgi mazām saimniecībām, kuras hroniski cieta no nespējas nodrošināt pat pamatlīdzekļu vienkāršu atražošanu (2. tabula). Iestājoties ekonomiskajai krīzei, tā vissmagāk skāra Latgales piena lopkopības ražošanas potenciālu. Pēc autoru uzskatiem, iepriekšējos gados lielos apmēros modernizēto pamatlīdzekļu nolietojuma atskaitījumus vairs nebija iespējams nosegt ar jaunu pamatlīdzekļu ieviešanu ražošanas procesā. Tā rezultātā 2009.-2010. gadā pilnīgi visās šīs nozares saimniecībās neto ieguldījumi bija negatīvi. Šis autoru pieņēmums atbilst zinātniskajā literatūrā (Pilvere 2008: 162) izteiktai tēzei, ka lielajās Latvijas lauku saimniecībās lielu investīciju pamatlīdzekļu atražošanā dēļ strauji pieaug nolietojuma atskaitījumi, un, rezultātā, peļņa un rentabilitāte kļūst zemākas nekā vidēji agrārajā sektorā.

2. tabula. Neto ieguldījumi, rēķinot uz Latgales lauku saimniecību Eiropas lieluma vienību 2004.-2010. gadā

	Gadi	Vidēji	Eiropas lieluma vienības, ELV					
			2 -< 4	4 -< 8	8 -< 16	16 -< 40	40 -< 100	100 -< 250
Laukkopība	2004	781	1818		1360	-200	1754	
	2005	569	-260	207	501	478	33	
	2006	43	-6	83	9	76	26	
	2007	333		-157	-59	458	562	
	2008	1084	1622		-63	1149	802	1142
	2009	-180		-72	-194	-275	-188	-11
	2010	31			246	-134	29	220
	Jaukta specializācija	2004	381	-72	560	451		
2005		411	171	636	698	317		
2006		238	122	-121	51	529		
2007		362	-43	261	1582	212		
2008		346		226	803	506		
2009		81		515		-252		
2010		-9	58	-109		-220		
I o p	2004	397		139	569			

	2005	413	-16	508	701	1363		
	2006	566	64	438	1533	648		
	2007	326	20	359	139	889	813	
	2008	144	-67	57	462	254	268	
	2009	-161	-14	-235	-277	-210	-263	
	2010	-52	-155	-20	-130	-54	-140	

Avots: autoru aprēķini, izmantojot SUDAT datus

Analizējot neto ieguldījumus uz lauksaimniecībā izmantojamās zemes (LIZ) hektāru (3. tabula), var konstatēt, ka visintensīvāk pamatlīdzekļu modernizācija norisinājās laukkopības saimniecībās, kuras ievērojami apsteidza piena lopkopības sektoru. Tajā pašā laikā piena lopkopībā pamatlīdzekļu modernizācija notika daudz vienmērīgāk, tai nebija raksturīgi lieli 2006. un 2008. gada „aktivitātes uzliesmojumi”, pateicoties kuriem laukkopības saimniecības izvirzījās pirmajā vietā.

3. tabula. Neto ieguldījumi, rēķinot uz lauksaimniecībā izmantojamās zemes hektāru
Latgales lauku saimniecībās 2004.-2010. gadā

	Gadi	Vidēji	Eiropas lieluma vienības, ELV					
			2 -< 4	4 -< 8	8 -< 16	16 -< 40	40 -< 100	100 -< 250
Laukkopība	2004	79	147		209	-23	176	
	2005	60	-25	20	54	51	4	
	2006	322	-48	756	64	519	201	
	2007	50		-16	-9	68	90	
	2008	168	218		-9	181	138	184
	2009	-28		-7	-29	-45	-32	-2
	2010	5			38	-23	5	38
Jaukta specializācija	2004	44	-8	65	51			
	2005	50	20	80	70	44		
	2006	31	17	-10	6	76		
	2007	51	-5	37	165	41		
	2008	58		34	106	102		
	2009	11		55		-52		
	2010	-1	6	-15		-48		
Piena lopkopība	2004	41		12	57			
	2005	45	-2	52	75	170		
	2006	80	6	71	262	109		
	2007	53	2	68	28	192	186	
	2008	24	-8	9	91	55	79	
	2009	-29	-2	-50	-61	-46	-78	
	2010	-11	-27	-4	-28	-12	-39	

Avots: autoru aprēķini, izmantojot SUDAT datus

Izmantojot kā sadales bāzi nosacīto liellopu vienību skaitu (4. tabula), ir iespējams noteikt pamatlīdzekļu atjaunošanas procesa intensitāti tajās Latgales saimniecībās, kuras ir iesaistītas lopkopības produkcijas ražošanā. Aprēķini liecina, ka tas norisinājies aktīvāk nevis šauras (piena lopkopība), bet gan plašas (jauktas) specializācijas saimniecībās. Jāatzīmē, ka pēdējām

bija arī raksturīgas mazākas vidējo neto ieguldījumu nozarē svārstības (variācijas koeficients 65 %, salīdzinot ar 127 % piena lopkopībā).

4. tabula. Neto ieguldījumi, rēķinot uz nosacīto liellopu vienību

Latgales lauku saimniecībās 2004.-2010. gadā

Jaukta specializācija	Gadi	Vidēji	Eiropas lieluma vienības, ELV				
			2 -< 4	4 -< 8	8 -< 16	16 -< 40	40 -< 100
Jaukta specializācija	2004	158	-30	224	194		
	2005	161	71	232	293	135	
	2006	115	65	-63	24	275	
	2007	193	-23	171	751	118	
	2008	220		167	420	298	
	2009	42		200		-150	
	2010	-6	35	-64		-123	
	Piena lopkopība	2004	100		29	155	
2005		111	-5	121	188	365	
2006		188	23	144	432	217	
2007		148	9	171	62	391	416
2008		67	-31	26	223	115	126
2009		-75	-7	-117	-122	-93	-120
2010		-24	-81	-9	-56	-23	-64

Avots: autoru aprēķini, izmantojot SUDAT datus

Ne mazāk svarīgi ir izzināt, kā dažādas specializācijas Latgales lauku saimniecību pamatlīdzekļu atražošanas process norisinājies visa Latvijas agrārā sektora kontekstā. Ieguldījumu subsīdiu īpatsvars Latgales lauku saimniecību bruto ieguldījumos bija konsekventi lielāks (ar dažiem izņēmumiem) nekā vidēji Latvijā (5. tabula). Tajā pašā laikā neto ieguldījumi absolūtos skaitļos ievērojami atpalika no vidējā līmeņa. Sevišķi nelabvēlīgi bija 2005.-2007. un 2010. gadi, kad praktiski neviena no Latgales saimniecībām nespēja sasniegt vidējo neto ieguldījumu līmeni Latvijā. No teiktā izriet, ka pamatlīdzekļu atražošanas process Latgales reģionā ir daudz lielākā mērā atkarīgs no nacionālā un Eiropas atbalsta, salīdzinot ar pārējiem Latvijas reģioniem. Tomēr, pat izmantojot šo atbalstu, Latgalē nav iespējams sasniegt tādu procesa intensitāti, kāda ir vērojama atlikušajā Latvijas teritorijā.

5. tabula. Latgales lauku saimniecību un Latvijas agrārā sektora vidējo rādītāju attiecība 2004.-2010. gadā

Nozare	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Ieguldījumu subsīdiu īpatsvars bruto ieguldījumos							
Laukkopība	1,5	2,25	1,63	1,75	1,51	2,85	1,41
Jaukta augkopība	0	2,93	0,75	1,55	1,15	1,87	1,45
Piena lopkopība	0,36	1,81	1,57	1,46	1,54	0,34	0,61
Cūkkopība, putnkopība	1,33	2,08	1,23	4,84	15,14	0,81	5,21
Jaukta specializācija	0,48	1,31	0,88	1,86	2,15	1,01	0,92
Neto ieguldījumi, rēķinot uz 1 ELV							

Laukkopība	2,21	0,85	1,09	0,56	1,5	6,86	1,85
Jaukta augkopība	0,54	0,25	6,07	0,82	1,81	0,36	0,33
Piena lopkopība	1,44	0,48	0,84	0,90	0,62	1,15	0,8
Cūkkopība, putnkopība	0,23	0,2	0,62	0,26	0,1	0,23	0,76
Jaukta specializācija	1,09	0,67	0,45	0,66	1,09	2,36	0,05
Neto ieguldījumi, rēķinot uz 1 ha LIZ							
Laukkopība	1,35	0,56	0,85	0,46	1,3	5,96	1,6
Jaukta augkopība	0,53	0,21	4,71	1,01	2,4	0,33	0,34
Piena lopkopība	1,22	0,41	0,73	0,71	0,5	0,98	0,77
Cūkkopība, putnkopība	0,09	0,05	0,37	0,09	0,07	0,13	0,21
Jaukta specializācija	0,99	0,62	0,43	0,52	1,02	1,98	0,04
Neto ieguldījumi, rēķinot uz 1 nosacīto liellopu vienību							
Piena lopkopība	1,43	0,5	0,88	0,92	0,64	1,21	0,82
Cūkkopība, putnkopība	0,22	0,14	0,46	0,19	0,08	0,17	0,67
Jaukta specializācija	1,12	0,67	0,48	0,62	1,21	2,13	0,05

Avots: autoru aprēķini, izmantojot SUDAT datus

Secinājumi

Latgales reģionā ieguldījumu subsīdijas visintensīvāk izmantoja piena lopkopības un laukkopības saimniecības. Ja piena lopkopības nozarē tās piesaistīja arī pašas mazākas saimniecības, tad laukkopībā - saimniecības, kuru ekonomiskais lielums pārsniedza 8 ELV. Laukkopībā tika konstatēti arī vislielākie neto ieguldījumi, rēķinot uz lauksaimniecībā izmantojamās zemes hektāru, tomēr piena lopkopībā pamatlīdzekļu modernizācija notika daudz vienmērīgāk. Pamatlīdzekļu atražošanas norisinājusies aktīvāk nevis šauras (piena lopkopība), bet gan plašas (jauktas) specializācijas saimniecībās. Salīdzinājumā ar citiem Latvijas reģioniem pamatlīdzekļu atražošanas process Latgalē ir daudz vairāk atkarīgs no nacionālā un Eiropas atbalsta. Tomēr, pat ar augstāko šo subsīdiju īpatsvaru bruto ieguldījumos, Latgalē nav iespējams sasniegt tādu procesa intensitāti, kāda ir vērojama atlikušajā Latvijas teritorijā. Kā viens no iespējamiem risinājumiem šo atšķirību mazināšanai ir mazu lauku saimniecību apvienošanās kooperatīvajās sabiedrībās, kā arī īpašu valsts atbalsta programmu ieviešana Latgales lauku saimniecību modernizācijai.

Bibliogrāfija

- Bielik, P., Juriček, D., Kunová, D. (2007) The comparison of agricultural support policies in the OECD and the EU countries from the perspective of economic globalization processes. *Agricultural Economics*. Nr. 53(8): 339–348.
- Buģina, V., Muktupāvela, K. (2008) Assessment of Agricultural Development in the Region of Latgale. *Economic Science for Rural Development*. Nr. 16: 33-43.
- Čingule, S. (2010) Dienvidlatgales sociālekonomiskā situācija teritorijas attīstības indeksa vērtējumā. *Economic Science for Rural Development*. Nr. 23: 76-85.
- Definitions of variables used in FADN standard results* (RI/CC 882 Rev. 8.1.). European Community Committee for Farm Accountancy Data Network, 2007.

- Jermolajeva, E., Zelča, S., Baltēre, R. (2008) Eiropas Savienības ietekme uz reģionu ilgtspējīgu attīstību. *LZP Ekonomikas, juridiskās un vēstures galvenie pētījumu virzieni 2008.gadā*. Nr.14: 67-72.
- Keszthelyi, K., Németh, P., Csaba, P. (2005) Hungarian Agricultural Subsidies and Competitiveness on the Basis of FADN Database. *Stowarzyszenie Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*. Nr. VII(6): 52-57.
- Litavniece, L. (2008) Mazo un vidējo komercsabiedrību atbalsta ietekmes uz Latgales reģiona attīstību vērtējums ar hierarhiju analīzes metodes palīdzību. *Economic Science for Rural Development*. Nr.15: 115-121.
- Pilvere, I. (2008) The Profile of Agriculture and its Largest Enterprises in Latvia. *Economic Science for Rural Development*. Nr.16: 157-164.
- Rivža, B., Svanbergam L., Kruzmetra, M., Jermolajeva, E. (2006) Reduction of Regional Diversities still on the Agenda in Latvia. *Economic Science for Rural Development*. Nr. 10: 176-182.
- Špoģis, K., Radžele, A. (2007) Subsidēšanas un darba ražīguma sakarības lauksaimniecības uzņēmumos Latvijā. *Economic Science for Rural Development*. Nr. 14: 13-18.
- Upīte, I. (2010) Relationships between Investment Support and Production in Latvian Agriculture. *Economic Science for Rural Development*. Nr. 21: 14-21.
- Zvirgzdiņa, R. (2010) Uzņēmējdarbības intensifikācija un uzņēmējs Latvijas laukos. *Economic Science for Rural Development*. Nr. 21: 145-151.
- Zvirgzdiņa, R., Auziņa, A. (2008) Uzņēmējdarbības uzsākšanu kavējošie faktori lauku teritorijās. *Economic Science for Rural Development*. Nr.15: 289-295.
- Кайгородцев, Л. Л. (2006) Система продовольственной безопасности. *Вестник Алтайского государственного аграрного университета*. Nr. 4(24): 74-79.

Anita Kokarēviča

Daugavpils Universitāte, Latvija

SABIEDRĪBAS VESELĪBU IETEKMĒJOŠO FAKTORU IZVĒRTĒJUMS

Abstract

Evaluation of Factors Influencing Public Health

In general, public health in the European Union countries is constantly improving, though there are social class disparities in health. National policies in different areas such as education, employment, social welfare, economy, environment, regional development, etc. influence public health. The aim of the research is to assess current problems and promotional opportunities of public health in Latvia. Statistics of the World Health Organisation, Central Statistical Bureau of Latvia, Centre for Demography, Ministry of Health, Centre for Health Economics and Health Payment Centre is collected and analysed in the research. The descriptive method is used in the research. Many important political decisions influencing public health are taken at the EU and global levels, however, the responsibility for public health should be taken at national and local levels as health is both a value and a resource that contributes to the economic growth of a particular country, region or city. Therefore the government should implement the policy that promotes economic growth while ensuring the quality of life and human development.

Atslēgas vārdi: sabiedrības veselība, ilgtspējīga attīstība

Ievads

Eiropas Savienības (ES) sociālās politikas mērķis ir iedzīvotāju dzīves un darba apstākļu uzlabošana, nodarbinātības veicināšana, pienācīgas sociālās aizsardzības nodrošināšana, sociālais dialogs un diskriminācijas novēršana (ESIP, <http://www.esia.gov.lv/ricibas-jomas/sociala-politika-veseliba/visparigs-apraksts-sociala-politika>). Veselības aprūpes sistēmas (VAS) ES pilda svarīgu sociālās aizsardzības funkciju. Tiek uzskatīts, ka veselības aprūpes (VA) finansējumam ir jābūt tādām, lai tas neapdraudētu medicīnisko pakalpojumu pieejamību. VA ir jābūt stabilai, tāpēc ir jāpilnveido finansēšanas sistēma un jānodrošina racionālāks piešķirto līdzekļu izlietojums (Thomson, Foubister, Mossialos, 2010.). Līdzekļu racionālāka izmantošana VA var tikt virzīta vai nu uz medicīnisko pakalpojumu reformēšanu vai finansējuma reformēšanu. Tomēr jāuzsver, ka visām darbībām, kas ir vērstas uz VA uzlabošanu ir jānodrošina iedzīvotāju ieinteresētība un atbalsts, lai sasniegtu pozitīvu rezultātu.

Kopumā ES valstu iedzīvotāju veselībai ir tendence uzlaboties, tomēr ir vērojamas veselības stāvokļa atšķirības starp dažādu sociālo slāņu pārstāvjiem. Sabiedrības veselību ietekmē valsts politikas nostādnes dažādās jomās - izglītības, nodarbinātības, sociālās labklājības, ekonomikas, apkārtējās vides, reģionālās attīstības un citās jomās, tāpēc valsts politikas veidotājiem šie faktori ir jāņem vērā.

ES stratēģijas veselības jomā mērķis ir uzlabot ES iedzīvotāju veselību. Šī mērķa sasniegšanai tiek veikti sekojoši uzdevumi (ESIP, <http://www.esia.gov.lv/ricibas-jomas/sociala-politika-eseliba/visparigs-apraksts-sociala-politika>):

- Veselīga dzīvesveida veicināšana;
- Aizsardzības no veselības apdraudējumiem un slimībām nodrošināšana;
- Palīdzības sniegšana ES dalībvalstu iestādēm sadarbībai veselības jautājumos.

ES veicina dalībvalstu sadarbību veselības jomā, tomēr tā nevar regulēt veselības politikas nostādnes un medicīniskās aprūpes organizāciju un nodrošināšanu, jo katras valsts veselības politiku nosaka pati dalībvalsts. Sabiedrības veselības stratēģija ir viens no svarīgākajiem dokumentiem sabiedrības veselības jomā. Veselīgs uzturs, fiziskās aktivitātes, droša vide, kaitīgo ieradumu mazināšana, kā arī slimību profilakse ir galvenie sabiedrības veselību veidojošie elementi.

Mūsdienās sabiedrības veselības aprūpe nebeidzas tikai ar medicīniskās palīdzības sniegšanu. Liela nozīme ir veselības saglabāšanai, uzlabošanai un veicināšanai. Lai to panāktu ir jāizglīto sabiedrība un jācenšas mainīt tās attieksme.

Darba mērķis

Izvērtēt sabiedrības veselības aktuālās problēmas un veicināšanas iespējas Latvijā

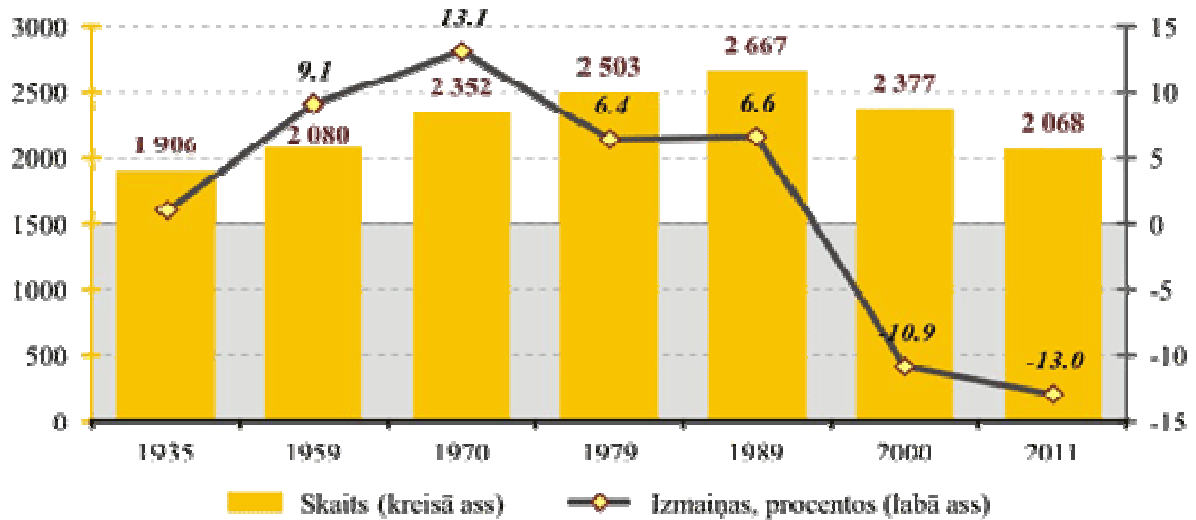
Materiāls un metodes

Pētījumā apkopoti un analizēti Pasaules Veselības organizācijas (PVO), Latvijas Centrālās statistikas pārvaldes (CSP), Demogrāfijas centra (DC), Veselības ministrijas (VM), Veselības ekonomikas centra (VEC) un Veselības norēķinu centru (VNC) statistiskie dati. Pētījumā izmantota aprakstošā metode.

Diskusija un rezultāti

Statistikas dati liecina, ka sākot ar 1990.gadu iedzīvotāju skaits Latvijā ir pakāpeniski samazinājies (skat.1.att.). 2011.gada tautas skaitīšanas dati parāda, ka Latvijas iedzīvotāju kopskaits ir 2067887 iedzīvotāji. Tas ir par 13% jeb 309 tūkstošiem mazāks nekā iepriekšējā tautas skaitīšanā 2000.gadā.

LATVIJAS IEDZĪVOTĀJU SKAITS
(tautas skaitīšanas dati, tūkst. cilvēku)

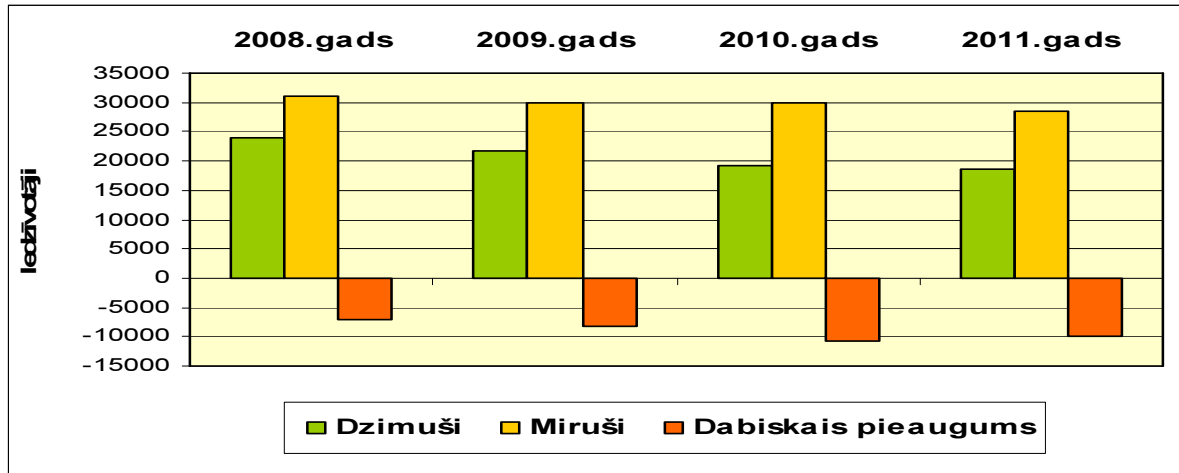

Avots: Centrālās statistikas pārvalde

Līdz divdesmitā gadsimta deviņdesmito gadu vidum iedzīvotāju skaita izmaiņas galvenokārt ietekmēja migrācija. Sākot ar 1991.gadu, straujas dzimstības samazināšanās un mirstības pieauguma rezultātā, iedzīvotāju skaita dabiskais pieaugums Latvijā ir negatīvs. Pēc „Eurostat” datiem Latvijā ir viens no lielākajiem mirstības līmeņiem un viens no zemākajiem dzimstības līmeņiem ES. Līdz ar to arī vecāku cilvēku īpatsvaram Latvijā ir tendence palielināties. Ja iedzīvotāju īpatsvars virs 60 gadiem 1970.gadā bija 17,4%, tad 2009.gadā - 22,3% no Latvijas iedzīvotāju kopskaita (LU DC, <http://www.popin.lanet.lv/lv/stat/stat.html>). Demogrāfisko situāciju Latvijā ir pasliktinājusi arī ekonomiskā krīze, samazinot ekonomiski aktīvo iedzīvotāju skaitu saistībā ar emigrāciju uz citām valstīm. Emigrācija palielina dzimstības samazinājuma risku, jo no Latvijas izbrauc pārsvarā gados jauni cilvēki.

2.attēls

LATVIJAS IEDZĪVOTĀJU SKAITA DABISKĀS KUSTĪBAS RĀDĪTĀJI

Avots: Autores izstrādāts pēc CSP datiem.

Pēc CSP datiem iedzīvotāju skaita dabiskās kustības rādītāji Latvijā (skat.2.attēlu) ir sekojoši:

- Dzimuši: 2008.gadā - 23948, 2009.gadā - 21677, 2010.gadā - 19220, 2011.gadā - 18586 iedz.;
- Miruši: 2008.gadā - 31006, 2009.gadā - 29897, 2010.gadā - 29970, 2011.gadā - 28519 iedz.;

Iedzīvotāju dabiskais pieaugums ir negatīvs:

- 2008.gadā - (- 7058), 2009.gadā - (- 8220), 2010.gadā - (- 10750), 2011.gadā - (- 9933) iedz.

Pēc CSP datu analīzes redzams, ka iedzīvotāju skaita dabiskais pieaugums, salīdzinājumā ar iepriekšējo gadu: 2009.g. samazinājies par 16,5%, bet 2010.g. samazinājies par 30,8%. Lai gan 2011.gadā tas nav samazinājies, tomēr mirušo skaits būtiski (par gandrīz 10 tūkst.) pārsniedz dzimušo skaitu.

Latvijas iedzīvotāju galvenie nāves cēloņi ir neinfekcijas slimības:

- asinsrites sistēmas slimības 53,8%,
- ļaundabīgie audzēji 19,9% un
- ārējie nāves cēloņi 7,2%.

Latvijā mirstība no sirds un asinsrites sistēmas slimībām ir augstāka un priekšlaicīgi mirušo vidējais vecums ir mazāks nekā vidēji ES, tāpēc, lai uzlabotu šo situāciju, ir jāveido un jārealizē ilgtermiņa politika.

Par veselības nozares politiku Latvijā atbildīga ir Veselības ministrija. Tā izstrādā un koordinē veselības politiku, kā arī veic pārraudzības funkcijas. VM izstrādā dažādus normatīvos aktus, informē sabiedrību un pārstāv valsts intereses starptautiskajās institūcijās.

Latvijā saskaņā ar Ārstniecības likuma 17.pantu valsts apmaksāto veselības aprūpes

pakalpojumus var saņemt Latvijas pilsoņi un nepilsoņi, ES dalībvalstu, EEZ un Šveices Konfederācijas pilsoņi, kuri uzturas Latvijā sakarā ar nodarbinātību, ārzemnieki, kuriem ir patstāvīgās uzturēšanās atļaujas, bēgļi un notiesātās personas.

Veselības aprūpe iedalījums ir sekojošs:

- neatliekamā medicīniskā palīdzība
- primārā veselības aprūpe
- sekundārā veselības aprūpe
- terciārā veselības aprūpe

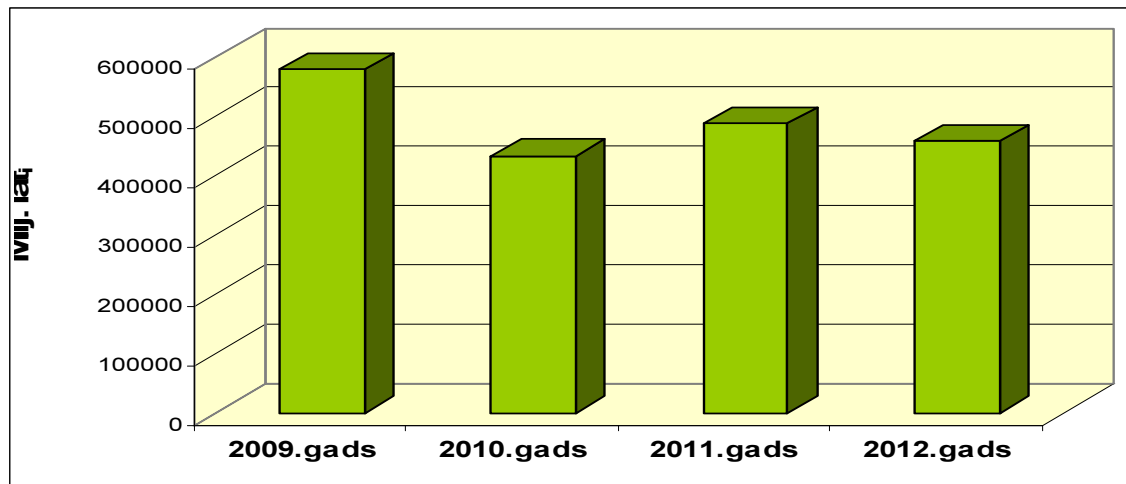
Saņemt valsts apmaksātos veselības aprūpes pakalpojumus ir iespējams tikai tajās ārstniecības iestādēs (neatkarīgi no īpašuma formas), kuras noslēgušas līgumu ar Veselības norēķinu centru (VNC <http://www.vnc.gov.lv/lat/veseliba/>).

Veselības aprūpe Latvijā pamatā tiek finansēta no valsts budžeta. Veselības aprūpes budžets finansē ārstniecības iestāžu iedzīvotājiem sniegtos pakalpojumus, kas arī ir lielākā budžeta izdevumu daļa. No valsts budžeta veselības nozarē tiek apmaksāti medikamenti kompensējamo zāļu sistēmā un centralizēti iepirktie medikamenti. No valsts budžeta tiek finansēti arī pasākumi veselības veicināšanai, profilaksei, piemēram, vakcinācija, kā arī valsts higiēniskā un epidemioloģiskā uzraudzība un citi ministrijai uzdotie uzdevumi. Šo valsts funkciju veikšana ir uzticēta vairākām Veselības ministrijas padotībā esošajām iestādēm. Ministrija pārrauga valsts budžeta veselības nozarē izlietojumu, kā arī ik gadus gatavo pieprasījumu Saeimai par nepieciešamajiem finanšu līdzekļiem noteikto funkciju realizēšanai. (LR VM, <http://www.vmgov.lv/.indexphp?.id=130&top=0>).

Plānotie budžeta izdevumi (skat.3.attēlu), salīdzinot ar iepriekšējo gadu:

- 2010.gadā ir samazinājušies - par 34%
- 2011.gadā ir nedaudz palielinājušies - par 11%
- 2012.gadā atkal samazinājušies - par 6%

PLĀNOTIE BUDŽETA IZDEVUMI VESELĪBAS APRŪPEI

Avots: Autores izstrādāts pēc VM datiem.

Latvijā ir viens no zemākajiem veselības aprūpei atvēlētais finansējums procentos no IKP un tas svārstās no 3% līdz 4% no IKP. Eiropas Savienības valstīs tas sastāda vidēji 7% no IKP. Finansējuma samazinājums VA nozarei ietekmē arī ārstniecības personu atalgojumu, jo tas sastāda apmēram 60% no ārstniecības iestādēm novirzītā finansējuma.

Pēc statistikas datiem 2008.gadā ārstu vidējais atalgojums bija 654 Ls, māsū – 392 Ls, bet 2010.gadā - ārstiem tikai 524 Ls, māsām – 314 Ls. Šis atalgojums nav konkurētspējīgs ar citās valstīs noteikto ārstniecības personu atalgojumu un tāpēc veicina labu speciālistu emigrāciju. Ja Latvijas iedzīvotāji nākotnē nevarēs saņemt nepieciešamos pakalpojumus uz vietas, tie būs jāpērk ārzemēs, kas vēl vairāk palielinās VA budžeta izdevumus.

Līdz 2010.gadam VA pakalpojumu un resursu plānošanas pamatā bija “Māsterplāns”, kura mērķis – restrukturēt VA pakalpojumu nodrošinājumu ar nolūku racionalizēt materiālo un cilvēkresursu izmantošanu (Tragake, Briģis, Karaškēviča, 2008). Savukārt VM izstrādātais Veselības aprūpes sistēmas attīstības plāns 2011.-2013.gadam paredz efektīvu veselības aprūpes sistēmas resursu izmantošanu ar mērķi nodrošināt izdevumu optimizāciju un veselības aprūpes sistēmas darbības ilgtspēju. Plānā ietvertie pasākumi ir vērsti arī uz Latvijas Stratēģiskās attīstības plāna 2010.-2013.gadam noteiktā mērķa sasniegšanu, kur noteikts, ka katrai ministrijai par galvenajiem uzstādījumiem jāizvirza rīcība ekonomiskās aktivitātes veicināšanai ministriju atbildības jomās, tieši ietekmējot recesijas seku mazināšanu nozarē un sekmējot tās ieguldījumu ekonomiskajā izaugsmē – eksporta izaugsmē, iekšējā patēriņa atjaunošanā, nodarbinātības veicināšanā un nozares starptautiskās konkurētspējas stiprināšanā. (VM, www.mk.gov.lv/doc/2005/VMpl_021110_VSAP_Kops.1272.docx).

2009. un 2010.gadā VA nozarē tika veiktas būtiskas reformas:

- samazināts slimnīcu skaits, kurās sniedz no valsts budžeta apmaksātus VA pakalpojumus,
- samazināts vidējais ārstēšanas ilgums slimnīcās,
- pacienta iemaksas palielināšanu un līdzmaksājuma ieviešana,
- izveidots vienots neatliekamās medicīniskās palīdzības dienests,
- paaugstināta primārās veselības aprūpes sistēmas kapacitāte,
- veikta veselības nozares administrācijas reforma.

Tomēr šīs reformas galvenokārt tika veiktas, lai ietaupītu līdzekļus. Netika ņemti vērā daudzi aspekti. Piemēram, samazinot slimnīcu skaitu, būtu jāizvērtē arī tādi blakus apstākļi kā ceļu kvalitāte, lai neatliekamo medicīnisko palīdzību varētu saņemt savlaicīgi, kā arī specializēta aviācijas dienesta nodrošināšana nepieciešamības gadījumos. Būtu jāveic iedzīvotāju īpatsvara izvērtējums, kuriem pacienta iemaksas palielināšana un līdzmaksājuma ieviešana samazina VA pieejamību. Līdz ar to netiek veikti savlaicīgi profilakses pasākumi, kopējais veselības stāvoklis pasliktinās un palielinās neatliekamās medicīniskās palīdzības biežums un izmaksas.

Ekonomikas pamatproblēma – ierobežotie resursi un neierobežotās vajadzības attiecas uz ikvienu jomu, t.sk. arī uz VA. Latvijā valsts finansējums nav pietiekams, lai ilgtermiņā nodrošinātu sekmīgu VA sistēmas darbību, tāpēc ir nepieciešam ilgtermiņa politika VA jomā. Ir jānodrošina taisnīga VA pieejamība visām iedzīvotāju grupām un jāinformē sabiedrība par to. VA sistēma ir jāvada profesionāļiem, jo tikai viņi var pieņemt pareizos lēmumus, balstoties uz reālo situāciju. Nopietni jāizvērtē brīvprātīgās veselības apdrošināšanas ieviešana un sociālā fonda izveide. Lai attīstītu VA nozares darbību, ir nepieciešama papildus finanšu piesaiste un ieguldījumi cilvēkresursos.

Secinājumi

1. Sabiedrības veselību ietekmē gan sociālie, gan ekonomiskie, gan vides faktori, tāpēc ir atbalstāma starpsektoru sadarbība. Īstenojot stratēģiju „veselība visās politikās”, tā jāattiecinā ne tikai uz veselības, bet arī uz sociālajiem un ekonomiskajiem jautājumiem.
2. Daudzi nozīmīgi sabiedrības veselību ietekmējoši politiski lēmumi tiek pieņemti ES un globālā līmenī, tomēr atbildība par iedzīvotāju veselību ir jāuzņemas nacionālā un lokālā līmenī, jo veselība ir gan vērtība, gan resurss, kas veicina konkrētas valsts, reģiona vai pilsētas ekonomisko izaugsmi, tāpēc valdībai ir jāīsteno tāda politika, kas sekmētu ekonomisko izaugsmi, vienlaicīgi nodrošinot dzīves kvalitātes pieaugumu un cilvēkresursu attīstību.

3. Sabiedrības veselības veicināšanai ir nepieciešama veselības aprūpes speciālistu, valdības, sociālo un ekonomisko sektoru, nevalstisko organizāciju un plašsaziņas līdzekļu saskaņota darbība.

Bibliogrāfija

- ESIP (Eiropas Savienības informācijas punkti). *Sociālā politika un veselība*. <http://www.esia.gov.lv/ricibas-jomas/sociala-politika-eseliba/visparigs-apraksts-sociala-politika> [2012.03.05.].
- LR FM (Finanšu ministrija). *Latvijas Konverģences programma 2011-2014*. http://www.mk.gov.lv/doc/2005/FMProg_21042011_LV_Konvergenc.1038.doc [2012.03.02.].
- LR VM (Veselības ministrija). *Veselības aprūpes budžets*. <http://www.vm.gov.lv/index.php?id=130&top=0> [2012.03.02.].
- LU DC (Latvijas Universitātes Demogrāfijas centrs). *Iedzīvotāju dinamika*. <http://www.popin.lanet.lv/lv/stat/stat.html> [2012.02.20.].
- Stahl T., Wismar M., Ollila E. (2006). *Health in All Policies. Prospects and potentials*. Ministry of Social Affairs and Health. Great Britain by MPG Books Ltd.
- Tragake E., Briģis Ģ., Karaškēviča J. (2008). *Veselības aprūpes sistēmas pārejas periodā. Latvija. Pārskats par veselības aprūpes sistēmu*. Rīga: SIA "Jelgavas tipogrāfija".
- VM (Veselības ministrija) *Veselības aprūpes sistēmas attīstības plāns 2011.-2013.gadam (informatīvā daļa)*. www.mk.gov.lv/doc/2005/VMpl_021110_VSAP_Kops.1272.docx. [2012.03.10.].
- VNC (Veselības norēķinu centrs) <http://www.vnc.gov.lv/lat/veseliba/> [2012.03.15.].
- Thomson S., Foubister T., Mossialos E. (2010) *Финансирование здравоохранения в Европейском союзе. Проблемы и стратегические решения*. ВОЗ : Европейская обсерватория по системам и политике здравоохранения

Zofia Koloszko-Chomentowska
Białystok University of Technology, Poland

THE ROLE OF HUMAN CAPITAL IN SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE

Abstract

The paper describes the role of human capital in the sustainable development of the country and rural areas. The concept of sustainable development assumes harmony in biodiversity preservation and integrity of natural systems with implementation of economic and social objectives. These possibilities are given by sustainable development of agriculture, which aims at combining economic development, protection of natural resources and global balance of ecosystems. The quality of rural population is important for the development of sustainable agriculture, because there is a need for integration of actions aiming towards solutions for preserving the value of the natural environment and simultaneously, allowing for the realization of economic goals. The aim of the study is to determine the relationship between the quality of human capital and the effectiveness of using production factors on farms in Podlaskie Voivodeship (Poland). The activity of farmers with secondary or high education is more intense and successful. Investment activity of young farmers is higher than in other farms, which means that they have a greater tendency to take a risk. The young and better educated farmers benefit more often than other farmers from agri-environmental programs.

Key words: *human capital, education, agriculture, sustainable development*

Introduction

The essence of sustainable development is to provide high quality of life of society with respect for the rules of natural environment. The concept of sustainable development assumes harmony in biodiversity preservation and integrity of natural systems with implementation of economic and social objectives. Sustainable agricultural development gives such possibilities in aiming to tie economic development with the protection of natural resources and the balance of the global ecosystem. Attention to sustainable development of agriculture contributes to the socio-economic changes in rural areas and to full use of its economic potential. Social objectives of sustainable development assume provision of access to socially desirable goods which include education. Lichtfouse et. al. (2009: 1) postulate cooperation of a wide group of scientists of various disciplines for the elaboration of new environment friendly agricultural practices. In order to achieve sustainable development philosophy is to take care of education of the population, because only well-educated people can take efficient actions in any sphere where many factors are involved. Education has been recognized as an important specific factor of production in agriculture (Soukup 2007: 475).

The quality of rural population is important for the development of sustainable agriculture, because there is a need for integration of actions aiming towards solutions for preserving the value of the natural environment and simultaneously, allowing for the realization of economic goals (Barbier 1987: 101). The studies indicated close relationship between the quality of human capital and the effect of agricultural management (Bartels 1996: 165, Koloszko-Chomentowska 2005: 317, Labedzki 2011: 284).

The aim of the study is to determine the relationship between the quality of human capital and the effectiveness of using production factors on farms in Podlaskie Voivodeship. This is an area of Green Lungs of Poland, characterized by the smallest environmental pollution in the country.

Methodology

The undertaken research problem has been elaborated on the basis of data from farms of the Podlasie Voievodeship, in the field of observation of the Polish Farm Accountancy Data Network (FADN). In the years 2008-2010, 512 farms participated in this system. Data on farms was collected according to the methodology of the European Commission [Farm...1989]. Legally, data is collected by the Institute of Agriculture and Food Economics in Warsaw.

Education and age of farmers have been assumed as the measure of human capital. Farmers have been divided into 4 groups given their education level (primary education, vocational secondary, secondary and higher education). Based on age three groups have been formed: up to 40 years old, 40-55 years old and over 55 years old. Age limit in the group 1 has been specified as in the program "A young farmer" while the minimum age in the group 3 is determined by the conditions of receiving structural pension.

Results

Level of education of rural population in Poland is low. Almost 60% of the population has a primary and lower secondary education, 3,3% of population has no school education, 29,4% has a secondary education and only 6,7% has a higher education (Characteristic 2009). This of course changes, but the pace of this change is very slow.

The highest productivity of land has been reached on farms of the farmers having a higher education (tab.1). As far as usage of labor factor is concerned, farms managed by farmers with secondary education were indicated as the best. The difference was 16% compared to farmers with higher education and 33,5% to the farmers with primary education. Probably this is due to two reasons. Firstly, farmers of this group benefit from informal learning methods (training, courses, etc.). Secondly, in comparison to farmers with higher education they have a lesser chance to succeed in the labor market and therefore they become more involved in production processes in agriculture.

Table 1. Productivity and farm income depending on the level of education (2008-2010)

Specification	Level of education				
	primary	vocational secondary	secondary	higher	average
Production value (PLN/ha)	5 459	5 934	6 998	10 029	6 193

Total farm income (PLN/farm)	56 136	57 748	76 655	65 557	65 760
Farm income per 1 ha arable land (PLN)	2 755	2 304	2 461	2 772	2 462
Farm income per worker (PLN/AWU ¹)	30 772	32 243	41 084	35 399	35 865

1 - Annual Work Unit – conversion unit for work in general
Source: own calculation based on FADN data

Farm income depends on the age of farmers as well. The older farmers are the income is lower (tab.2). What about the experience? We can say that the experience is very important, but in the market economy more important is the role of education. Changes in the market are very fast. We have new technologies and new knowledge which is changing very quickly. Farmers must respond to new challenges. This requires current knowledge and continuous learning process.

Table 2. Farm income in relation of age (2008-2010)

Specification	Age (years)			
	< 40	40 - 55	> 55	average
Total farm income (PLN/farm)	67 550	67 095	48 516	65 760
Farm income per 1 arable land (PLN)	2 564	2 418	2 356	2 462
Farm income per worker (PLN/AWU ¹)	37 628	36 457	24 141	35 865

1 - Annual Work Unit – conversion unit for work in general
Source: own calculation based on FADN data

Investment value indicates the development of farm. Holdings managed by farmers with secondary education obtained the highest value of investment (tab. 3). This corresponds to the previously discussed rate of income per worker (AWU).

Table 3. Investment value depending on the level of education (2008-2010)

Specification	Level of education				
	primary	vocational secondary	secondary	higher	average
Gross investment (PLN)	28 685	31 493	43 954	41 306	36 389
Depreciation (PLN)	18 474	20 718	25 441	25 031	22 442
Net investment (PLN)	10 211	10 775	18 513	16 275	13 946

Source: own calculation based on FADN data

Net investment value on the farms of young farmers was higher than on other farms. Net investment value in third group is negative, it's means that in these farms there is no investment process. Depreciation is greater than new investment (tab. 4).

Table 4. Investment value in relation of age (2008-2010)

Specification	Age (years)			
	< 40	40 - 55	> 55	average
Gross investment (PLN)	41 998	35 820	16 955	36 389

Depreciation (PLN)	23 923	22 019	19 312	22 442
Net investment (PLN)	18 075	13 801	-2 357	13 946

Source: own calculation based on FADN data

The young and better educated farmers benefit more often than other farmers from agro-environmental programs (tab. 5). This data confirms the fact that farmers producing using environment friendly methods utilize the chances that the current agricultural policy creates from them. These farms produce organic food and also realize other agro-environmental programs, which is shown by the share of subsidies for conserving of animal and plant genetic resources. Supporting agricultural farmsteads with public funds is one of the important assumptions of the Common Agricultural Policy, the aim of which is the restructuring of the agricultural sector on one hand, and on the other, sustainable and constant development of agriculture and rural areas. Funds transferred through programs supporting such activities do not signify direct support of agricultural income, but constitute gratification for actions protecting the environment.

Table 5. Agro-environmental subsidies (2008-2010)

Specification	Level of education			
	primary	vocational secondary	secondary	higher
Agro-environmental subsidies (PLN/farm)	1 099,37	784,17	1 654,70	3 589,16
including: (%)				
- organic production	9,5	14,0	40,9	53,2
- conserving of plant genetic resources	0,0	0,0	0,0	0,5
- conserving of animal genetic resources	0,0	0,9	8,7	0,4
- extensive use of grassland	30,8	35,4	20,5	14,4
- other	55,2	32,1	29,9	27,5

Source: own calculation based on FADN data

Conclusion:

1. The studies indicated close relations between the quality of human capital and the effect of agricultural management.
2. The activity of farmers with secondary or higher education is more intense and successful. They are more venturesome and open to the market. It is observed especially in such areas as investment activity and marketable farm and these farms produce environmentally friendly methods.
3. Investment activity of young farmers is higher than in other farms, which means that they have a greater tendency to take a risk.

4. Younger farmers are more involved in the production processes in agriculture, they reach higher economic efficiency and use environment-friendly production methods.

Remarks

The article was financed by statutory activity, project No. S/WZ/2/09.

Bibliography

- Barbier, E.B. (1987) Concept of sustainable economic development. *Environmental Conservation*. No. 14 (2): 101-110.
- Bartels, H. (1996) Determinants and income effects of investment in human capital in agriculture. *Berichte Uber Landwirtschaft*. Vol. 74, No. 2: 165-185.
- Characteristic of farms (2009) Central Statistical Office. Warsaw.
- Koloszko-Chomentowska, Z. (2005) Wykształcenie wiejskiej ludności rolniczej a wyniki gospodarowania. *Prace Komisji Nauk Rolniczych i Biologicznych Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego*. Seria B: 317-322.
- Lichtfouse, E.; Navarrete, M.; Debaeke, Ph.; Souchere, V.; Alberola, C.; Menassien, J. (2009) Agronomy for sustainable agriculture. *Agronomy for Sustainable Development*. No. 29 (1): 1-6.
- Labeledzki, H. (2011) Kapitał ludzki i społeczny na obszarach wiejskich powiatu Żary. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*. T. XIII, z. 2: 284-289.
- Soukup, A. (2007) Human capital, screening theory and education in agriculture. *Agricultural Economics*. Vol. 53, No. 10: 475-478.

Jānis Kudiņš
Daugavpils Universitāte, Latvija

INOVĀCIJU NOZĪME EKONOMIKAS ATTĪSTĪBĀ

Abstract

The role of innovation in the development of economics

Developing the economics, the level of living in Latvia gradually squares with European Union, that is why we do not have to think about Latvia as a country which can save their competitiveness only thanks to the low production costs.

Entrepreneurs have to be ready accept the challenge - to reach higher labour productivity, to make higher added value, conquer new markets and make new products – they have to be ready to go in the field of innovation activity.

Innovative development, also means the greater possibilities restructure economic, all the time enlarging meaning of high technology. Innovative development also includes scientific and technological achievements of other more industrially developed counties.

Atslēgas vārdi: inovācijas, inovatīvi produkti, IKP, uzņēmējdarbības vide.

Rakstā analizēts ES Inovāciju indekss, kā arī dažādi inovāciju indikatori 2008.gada apkopojumā starp Eiropas Savienību un Baltijas valstīm atsevišķi. *Eiropas Inovācijas tablo* visas valstis tiek vērtētas septiņās dažādās pozīcijās, kas apvienotas trijos ar inovāciju saistītos virzienos- apskatīti šie virzieni.

2012. gadā Latvija sastopas ar jaunu ekonomiskās attīstības izaicinājumu un, lai Latvijas uzņēmēji palielinātu konkurētspēju, tiem jāorientējas uz jauniem tehnoloģiju, produkcijas un pakalpojumu risinājumiem.

Attīstoties ekonomikai, dzīves līmenis Latvijā pakāpeniski izlīdzinās ar Eiropas Savienību, tāpēc mums vairs nevajadzētu uzskatīt Latviju par valsti, kas var saglabāt savu konkurētspēju tikai pateicoties lētajām ražošanas izmaksām. Uzņēmējiem jābūt gataviem pieņemt izaicinājumus - sasniegt augstāku darba ražīgumu, radīt augstāku pievienoto vērtību, iekarot jaunus tirgus un radīt jaunus produktus - jābūt gataviem pāriet uz inovatīvo darbību.

Augsti mērķi, meklējot jaunas izaugsmes iespējas un ieviešot inovatīvus risinājumus, nepārprotami nodrošinās Latvijas uzņēmējdarbības izaugsmi un konkurētspēju. Latvijas uzņēmēji jau ir apliecinājuši, ka Latvijā ir spēcīgs intelektuālais potenciāls un ražošanas iespējas, izmantojot augstākās tehnoloģijas.

Kopumā jāsecina, ka attīstot inovatīvu darbību uzņēmumā, arī krīzes laikos ir iespējams pastāvēt. Latvijas uzņēmējdarbībā joprojām raksturīga ražošana, kuras pamatā ir zemas pievienotās vērtības produkcija, bet augsto tehnoloģiju īpatsvars nav pietiekams.

Šobrīd visai izplatīta ir pamatnostādne, ka straujākā attīstība būs vērojama tikai tajās valstīs, kur inovācijas būs viena no svarīgākajām politiskajām un ekonomiskajām prioritātēm.

Globālā ekonomiskā darbība mainās ātri, un spēcīgi iespaido attīstības valstu konkurences iespējas, iegūt un saglabāt konkurētspēju nav viegli. Nepietiek tikai ar pasīvu atvērtību brīvajam tirgum. Pieredze liecina, ka konkurences avotu izzināšana ir pa spēkam tikai tehnoloģiski augsti attīstītām firmām, kuras spēj iesaistīties pasaules ražošanas sistēmā.

Inovācijas ieņem nopietnu vietu ekonomikas globalizācijas procesos, jo:

- nacionālas inovācijas izmanto arī starptautiskā līmenī;
- multinacionālie uzņēmumi ģenerē jaunas tehnoloģijas uzreiz vairākās valstīs;
- tiek slēgti globāli jauno tehnoloģiju apguves līgumi.

Nedrīkst nenovērtēt arī inovāciju lomu valsts pārejas periodā, kad tā savā attīstībā maina orientāciju no tehnoloģijas importējošas valsts uz inovāciju balstītu attīstību. Šinī posmā liela ietekme ir valdībai un tās uzdevums:

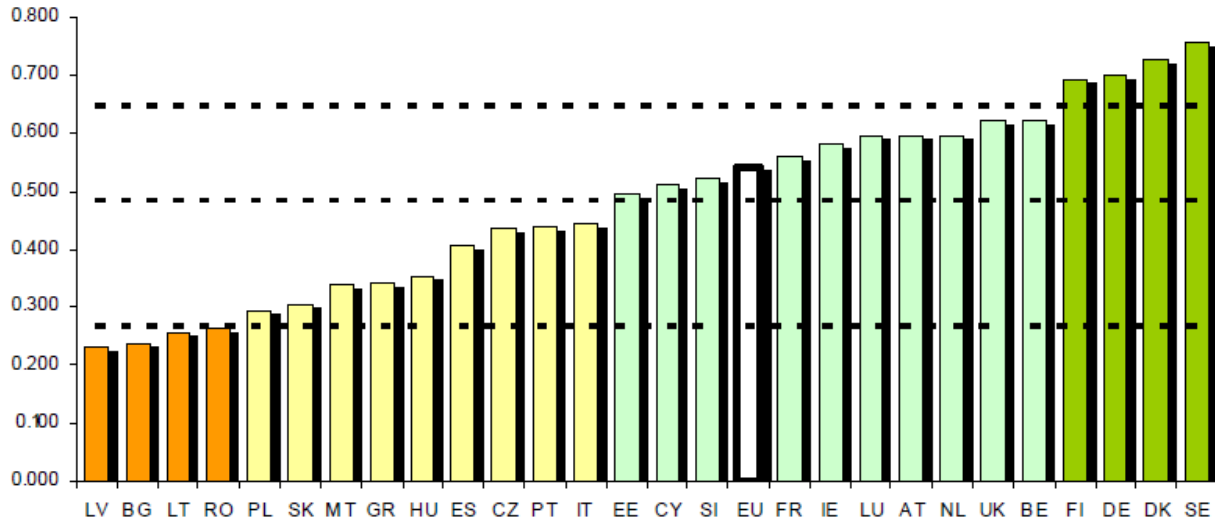
1. veicināt augstu inovācijas pakāpi ar valsts un privāto investīciju izpētē starpniecību;
2. veicināt augstāko izglītību;
3. atbalstīt investīcijas zinātniskos pētījumos;
4. uzlabot kapitāla tirgus;
5. attīstīt regulējošo ietvaru, kas balstītu augstu tehnoloģiju uzņēmumu attīstību (piemēram, intelektuālā īpašuma tiesību aizsardzība).

Apskatot materiālus par inovācijām bieži vien uzmanība tiek koncentrēta uz augsto tehnoloģiju nozarēm, taču mūsdienās inovācijas atstāj ietekmi uz visām tautsaimniecības nozarēm, sākot ar kravu pārvadātājiem, kuri izmanto internetu, lai noteiktu kravu atrašanās vietu un beidzot ar zemniekiem, kuri izmanto ar satelītu iegūtās laika apstākļu prognozes.

Eiropas Komisijas publicētais Eiropas Inovācijas rezultatīvo rādītāju ziņojums liecina, ka Latvijas kopējais inovācijas indekss pēdējos gados nav mainījies, un mūsu valsts 2011.gadā ierindojās 33.vietā no 33. apsekotajām Eiropas Savienības dalībvalstīm un asociētajām valstīm (*European Innovation2011*). Tas norāda uz Latvijas nacionālās inovācijas sistēmas būtisko atpalcību no Eiropas Savienības valstu vidējā līmeņa, it īpaši intelektuālā īpašuma jomā, augsto tehnoloģiju produkcijas eksportā un jauno produktu ieviešanā tirgū.

1. attēls

Inovāciju indekss 2011. gadā Eiropas Savienības dalībvalstīs

Avots: *European Innovation ... 2011*

Latvijā šobrīd ir viens no zemākajiem valsts un privātā sektora investīciju apjomiem pētniecībā un attīstībā Eiropas Savienībā. Tas ir viens no galvenajiem lietišķās pētniecības attīstību, pētniecības rezultātu komercializāciju un inovatīvas komercdarbības attīstību kavējošajiem faktoriem.

Atskatoties uz 2011. gadu, Eiropas Komisija sagatavojusi ikgadējo Eiropas inovācijas rezultātu tablo (*European Innovation... 2011*) par 2011. gadu, lai apkopotu informāciju par Eiropas valstu inovācijas sistēmām un salīdzinātu to sniegumu inovācijas atbalsta un jaunu izstrādņu jomā. Eiropas inovācijas tablo apkopota informācija par inovācijas izmēramajiem rādītājiem pasaulē, Eiropā un Latvijā, ļaujot salīdzināt dažādu valstu sniegumu.

Pamatojoties uz zinātnes un inovāciju indeksu (*Science and Innovation Index (SII)*), Eiropas Savienības valstis tiek iedalītas 4 grupās pēc inovāciju attīstības:

- **Inovāciju līderi** (*innovation leaders*), Zviedrija, Somija, Vācija, Dānija. Šo valstu inovācijas indekss ir krietni virs citu valstu līmeņa
- **Inovāciju sekotāji** (*innovation followers*), Austrija, Beļģija, Kipra, Igaunija, Francija, Īrija, Luksemburga un Nīderlande, Slovēnija, Apvienotā Karaliste.
- **Inovāciju uzsācēji** (*innovation performance*), Čehija, Grieķija, Itālija, Norvēģija, Portugāle, Ungārija, Malta, Polija, Slovēnija un Spānija. Valstis, kuras tiek vērtētas kā mēreni inovatīvas.

- **Inovāciju atpalcēji** (*innovation catching-up countries*), **Latvija**, Lietuva, Bulgārija, Rumānija. Šo valstu inovāciju indekss ir krietni zem Eiropas Savienības vidējā rādītāja. (European Innovation...)

Laika posmā no 2006. līdz 2011. gadam Latvijā vienīgās nozares, kurās inovatīva darbība notika salīdzinoši aktīvi ir: personālvadība; finanšu sektors un uzņēmumu investīcijas. Pēc Eiropas Inovācijas rezultatīvo rādītāju ziņojuma datiem šīs nozares uzskatāmas par virzītājām inovāciju jomā Latvijā.

Eiropas Inovācijas tablo visas valstis tiek vērtētas septiņās dažādās pozīcijās, kas apvienotas trijos ar inovāciju saistītos virzienos:

1. Inovācijas veicinātāji ietver pozīcijas: *Cilvēkresursi*, un *Finanses un atbalsts inovācijai valstī*;
2. Uzņēmuma inovācijas aktivitāte ietver pozīcijas: *Uzņēmumu investīcijas inovācijas procesos*, *Sadarbība un uzņēmējdarbība*, un *Intelektuālā īpašuma tiesības inovācijas procesā*;
3. Inovācijas rezultāti ietver pozīcijas: *Inovatīvie uzņēmumi* un *Ekonomiskie efekti*.

Latvijas stiprās un vājās puses - Latvijai, kas pieskaitāma inovācijas „iedzinēju” valstīm, inovācijas rādītāji ir krietni zem Eiropas vidējiem rādītājiem, taču vispārējais izaugsmes līmenis, salīdzinājumā ar iepriekšējiem gadiem, ir pat virs vidējā Eiropas rādītāja. Par Latvijas stiprajām pusēm nosacīti var saukt pozīcijas *Cilvēkresursi* un *Finanses un atbalsts inovācijai uzņēmumā*, savukārt pie vājajām pusēm var minēt pozīcijas *Sadarbība un uzņēmējdarbība*, *Intelektuālā īpašuma tiesības inovācijas procesā* un *Inovatīvie uzņēmumi*. Salīdzinājums ar citām Eiropas valstīm - inovācijas „iedzinēju” valstis Latvija, Bulgārija, Horvātija, Rumānija, Serbija, Turcija - visas uzrādījušas zemu rādītāju pozīcijā *Cilvēkresursi*, izņemot Latviju, kam šis rādītājs ir virs ES vidējā. Jāpiemin, ka vairumam valstu līdzīgi rādītāji bijuši arī 2010. gadā. Arī pozīcijā *Finanses un atbalsts inovācijai valstī* „iedzinēju” bloka valstis atrodas zem vidējā ES rādītāja, taču Latvija līdz ar Bulgāriju, Turciju un, jo īpaši Rumāniju, uzrādījusi izaugsmi salīdzinājumā ar iepriekšējo gadu. Pozīcijā *Sadarbība un uzņēmējdarbība* neviena no „iedzinēju” valstīm neuzrāda rezultātus virs Eiropas vidējiem rādītājiem, taču īpaši smagu kritumu piedzīvojusi Latvija. Savukārt pozīcijā *Intelektuālā īpašuma tiesības inovācijas procesā*, lai arī joprojām zem Eiropas vidējiem rādītājiem, Latvija līdz ar Turciju uzrāda ievērojamus uzlabojumus.

Vērtēšanas pozīciju skaidrojumi: *Cilvēkresursi* – izmēra apstākļus, kas raksturo inovācijas humāno potenciālu: Inženierzinātņu un sociālo zinātņu augstskolu beidzēji uz 1000 iedzīvotājiem vecumā 20-29; Inženierzinātņu un sociālo zinātņu doktorantūras beidzēji uz

1000 iedzīvotājiem; Iedzīvotāju skaits uz 100 iedzīvotājiem, vecumā 25-64, kam ir jebkāda pēc vidusskolas iegūta izglītība; Iesaistīšanās mūžizglītībā (uz 100 iedzīvotājiem vecumā 25-64; vismaz 4 nedēļu kursi); Jaunatnes izglītības sasniegumu līmenis (% no iedzīvotājiem vecumā 20-24, kas sasnieguši vismaz vidējo izglītību); *Finanses un atbalsts inovācijai valstī* – raksturo apstākļus, kas aptver valsts nodrošināto finansējumu inovācijai: Valsts ieguldījums P&A (%IKP) (GOVERD + BERD); Riska kapitāla (% IKP) ieguldījumi privātos uzņēmumos; Komercbanku kredīts privātajam sektoram (pret IKP); Ražošanas uzņēmumu (biznesa) ieguldījums pētniecībā un attīstībā (BERD); Pieeja platjoslas internetam (% no uzņēmumiem, vismaz 10 darbinieku pieeja); *Uzņēmumu investīcijas inovācijas procesos* – apzīmē uzņēmuma aktivitātes inovācijas veicināšanā: Ražošanas uzņēmumu (biznesa) ieguldījums pētniecībā un attīstībā (BERD) (% no IKP); IT izdevumi (% no IKP); Inovācijas izdevumi, nesaistīti ar P&A (kopējā summa, % no apgrozījuma); *Sadarbība un uzņēmējdarbība* – ietver rādītājus uzņēmumu savstarpējā sadarbībā: Inovatīvi uzņēmumi, kuri izstrādājuši/ieviesuši jaunus produktus savā valstī (% no MVU); Inovatīvi uzņēmumi, kuri sadarbojas ar citiem inovācijas jomā uz līgumu pamata (% no MVU); Jauno un izbeigušos uzņēmumu summa (% no MVU > 5 cilvēkiem, atbilstība NACE C,D,E,G51,I, J,K); Sabiedrisko – privāto autoru kopīgas zinātniskās publikācijas uz 1 milj. iedzīvotāju; *Intelektuālā īpašuma tiesības inovācijas procesā* – ietver valsts rādītājus intelektuālā īpašuma pieteikumu jomā: Jauni EPO patenti (uz 1 mlj. iedzīvotāju); Jaunas preču zīmes, (uz 1 mlj. iedzīvotāju); Jauni dizainparaugi (uz 1 mlj. Iedzīvotāju); Ieņēmumu un izdevumu summa par intelektuālo īpašumu (% no IKP); *Inovatīvi uzņēmumi* – uzņēmumi, kuri izpilda kritērijus: Uzņēmumi, kuros notiek produkta vai procesa inovācija (% no MVU); Uzņēmumi, kuros notiek mārketinga vai organizācijas inovācija (% no MVU); Inovatīvu uzņēmumu resursu efektivitāte (% no MVU); Uzņēmumi, kuros inovācija ir samazinājusi darbaspēka izmaksas; Uzņēmumi, kuros inovācija devusi iespēju samazināt materiālu un enerģijas izlietojumu; *Ekonomiskais efekts* – ekonomiskos apstākļus valstī raksturojošie rādītāji: Nodarbinātība vidēji augsto un augsto tehnoloģiju rūpniecībā (% no strādājošajiem); Nodarbinātība zināšanu intensīvos pakalpojumos (% no strādājošajiem); Vidēji augsto un augsto tehnoloģiju ražošanas eksports (% no kopīgā eksporta); Zināšanu intensīvo pakalpojumu eksports (% no kopīgā pakalpojumu eksporta); (Latvijai priekšpēdēja.... 2011)

Jaunākie starptautiskie pārskati par dažādu valstu sniegumu ceļā uz zināšanu ekonomiku un zināšanu sabiedrību liecina, ka Latvijai vēl daudz darāmā šajā jomā. Jāpiebilst, ka pat jaunākie starptautiskie pārskati patiesībā ataino situāciju pirms dažiem gadiem. Piemēram, 2012. gada februārī publicētais „European Innovation Scoreboard 2011” attiecība

uz Latviju balstās uz 2006., 2007. un 2008. gada datiem. Kaut arī daži izglītības rādītāji Latvijai ir labi, tomēr tādos jautājumos kā izdevumi pētniecībai un attīstībai inovatīvo uzņēmumu skaits un augsto tehnoloģiju produktu īpatsvars eksportā Latvijā atpaliek ne tikai no Eiropas Savienības vidējiem rādītājiem, bet arī no kaimiņvalstīm Igaunijas un Lietuvas. Tādējādi galvenais izaicinājums Latvijai ir veicināt zināšanu izmantošanu uzņēmējdarbības sektorā.

2.tabula

Daži inovācijas indikatori 2008. gadā Eiropas Savienībā

Indikators	ES dalībvalstu vidējais rādītājs	Latvija	Igaunija	Lietuva
Vieta 2008. Gada inovācijas indeksā starp 37 valstīm		35	18	27
Zinātņu un inženiertehnisko specialitāšu absolventi uz 1000 iedzīvotājiem vecumā no 20 līdz 29 gadiem	12,9	9,8	12,1	18,9
Jauniešu izglītība % no iedzīvotājiem vecumā no 20 līdz 24 gadiem, kas ieguvuši vismaz vidējo izglītību	77,8	81,0	82,0	88,2
Valdības izdevumi pētniecībai un attīstībai (% no IKP)	0,65	0,34	0,50	0,61
Biznesa izdevumi pētniecībai un attīstībai (%no IKP)	1,17	0,23	0,42	0,16
Augsto tehnoloģiju produktu īpatsvars kopējā eksportā	16,7	4,2	8,1	4,7
Eiropas patentu biroja patenti uz miljonu iedzīvotāju	128	5,9	15,5	5,8
ASV patentu un preču zīmju biroja patenti uz miljonu iedzīvotāju	52,2	0,9	0,0	0,5
Inovatīvie uzņēmumi % no visiem uzņēmumiem	40	18	40	29

Avots: European Innovation Scoreboard 2008 un Eiropas Kopienu komisija (2008)

Pieaugošais finansējums nozīmē plašāku un daudzveidīgāku pētniecības un inovācijas atbalsta veidu klāstu. Līdz šim galvenokārt tika atbalstīti zinātnieki, Zinātnes padomei piešķirot atbalstu fundamentālo un lietišķo pētījumu projektiem un Izglītības un zinātnes ministrijai finansējot tirgus orientēto pētījumu programmu.

P&A finansējuma palielināšanai nebūs pietiekoša ietekme uz ekonomikas attīstību, ja vienlaicīgi nemainīsies gan P&A finansējuma apjomi, gan struktūra, gan finansējuma piešķiršanas kārtība. Latvijā tikai 0,8% nodarbināto iesaistīti P&A, turklāt no tiem aptuveni

60% strādā augstākās izglītības sektorā un 13% strādā privātajā sektorā. ES zinātnē nodarbināto īpatsvars pārsniedz 1,4%, kur tuvu pusei ir nodarbināti uzņēmējdarbības sektorā, bet aptuveni 40% – augstākās izglītības sektorā. Lai veicinātu inovāciju ieviešanu un attīstību, nepieciešams kāpināt sadarbību starp izglītības, pētniecības un rūpniecības sektoriem, privātā sektora finansējumu P&A, kā arī jānodrošina, ka P&A aktivitātes lielākā apmērā notiek arī privātajos komersantos.

Nacionālo patentu skaits ir neliels (ik gadu tiek izsniegti aptuveni 100-150 patenti) un to nozīmīgums no konkurētspējas viedokļa pasaulē nav augsts. Daudz nozīmīgāki ir jau Eiropas patenti, kuru skaits uz 1 milj. iedzīvotājiem Latvijā ievērojami atpaliek no inovāciju ziņā daudz attīstītākām pasaules valstīm – Latvijas rādītājs ir 50 reizes zemāks salīdzinājumā ar Somiju un Zviedriju. Latvijai ir vidēji 0,4 EPO patenti uz 1 milj. iedzīvotājiem gadā, savukārt Somijai šis rādītājs ir vairāk kā 200.

Nacionālās inovāciju programmas 2003. - 2006.gadam mērķis bija veicināt nacionālās inovāciju kapacitātes palielināšanos. Programmas ietvaros tika uzsākti virkne inovatīvo darbību veicinoši pasākumi, kas ietver sevī inovatīvai darbībai labvēlīgas vides veidošanu, atbalsta mehānismu izstrādi un īstenošanu inovatīvu risinājumu ieviešanai komercdarbībā un sadarbības veicināšanu starp pētniecības un rūpniecības sektoriem. Programmas pasākumu ieviešanai netika piešķirti visi nepieciešamie finanšu līdzekļi un tas būtiski ierobežoja iespējas uzsākt tādu jaunu atbalsta pasākumu īstenošanu, kam nepieciešami lieli finanšu ieguldījumi (inovācijas centru un biznesa inkubatoru darbības attīstība, kompetences centru izveide). Sākot ar 2005. gadu, Latvijas nacionālās inovāciju programmas ietvaros veikta virkne pasākumu situācijas uzlabošanai šajā jomā. Tiek realizēti projekti inovatīvās komercdarbības un lietišķo pētījumu infrastruktūras attīstības veicināšanai.

Kaut ar Eiropadomes lēmumu līdz 2010.gadam bija paredzēts palielināt ieguldījumu apjomu pētniecībā un attīstībā līdz 3% no IKP, šobrīd Eiropas Savienība pētījumos un attīstībā iegulda tikai 1,9% no sava IKP salīdzinājumā ar 2,7% ASV ieguldījuma un 3% Japānas ieguldījuma. 80% šīs starpības ir nepietiekošu privātā sektora investīciju pētniecībā un attīstībā dēļ. Šobrīd viens Amerikas Savienoto Valstu MVU atvēl vidēji septiņas reizes vairāk līdzekļu pētniecībai un attīstībai salīdzinājumā ar vienu Eiropas MVU.

Analizējot tabulu 2. pētniecībā un attīstībā (turpmāk tekstā- P&A) iesaistītos cilvēkresursus, Latvijā 2008. gadā tikai 0,8% nodarbināto iesaistīti P&A, turklāt no tiem aptuveni 60% strādā augstākās izglītības sektorā un tikai 14% strādā privātajā sektorā. Eiropas Savienības zinātnē nodarbināto īpatsvars pārsniedz 1,4%, kur tuvu pusei (49-53%) ir nodarbināti privātajā sektorā, un aptuveni 40% – augstākās izglītības sektorā.

Latvijā izveidojusies situācija, kad komersanti nelabprāt algo zinātniskos darbiniekus, jo valda uzskats, ka zinātniskajam darbiniekiem no augstskolām un zinātniskajiem institūtiem ir teorētiskas zināšanas, kas neatbilst šī brīža vajadzībām. Savukārt jauno speciālistu piesaiste ir pārāk dārga, jo prasa papildu resursus speciālista pielāgošanai komersanta vajadzībām.

Lai veicinātu inovatīvu komersantu attīstību, nepieciešams atbalstīt augsti kvalificētu speciālistu piesaisti MVU. Publiskajam finansējumam būs motivējošs raksturs, kas veicinās komersantu ieguldīt jaunu darba vietu radīšanā augsti kvalificētiem speciālistiem, kā arī iedrošinās komersantu iesaistīties sadarbības projektos ar augstskolām un zinātniskajiem institūtiem.

Tā kā nākotnē ir nepieciešams zinātnes un inovācijas procesu Latvijā ievērojami aktivizēt, jāatceras arī šo procesu ēnas puses. Inovācijas process kopš J. Šumpētera laikiem konceptualizēts kā kreatīva destrukcija, jaunām idejām un risinājumiem aizstājot un izkonkurējot vecos un savu laiku nokalpojušos. Tātad neņemot vērā to, ka inovācijas process sabiedrības dzīves kvalitāti kopumā uzlabo, tas tomēr indivīdu rada gan ieguvējus, gan – vismaz īstermiņā- arī zaudētājus un paredz arī papildu spriedzi indivīdiem nemitīgi apgūt jaunas zināšanas un prasmes, kā arī spēt pārskatīt novecojušas atziņas un ieradumus in nepieciešamības gadījumā atteikties no tiem. Tāpēc līdzās inovācijas sekmēšanai jāatceras arī riski, ko šis process var radīt, sociālo polarizāciju ieskaitot, un jādodomā par mehānismiem, kā tos mazināt un novērst.

Bibliogrāfija

- Dimza, V. (2003) „,Inovācijas pasaulē, Eiropā, Latvijā” // LZA EI – Rīga, 2003.
„Nacionālā inovāciju koncepcija”; <http://www.em.gov.lv/em/2nd/?cat=3375> [skatīts 01.04.2012.]
- Amoliņa, L. Šķēršļi inovāciju attīstībā // Dienas Bizness: 26.04.2004.
European Innovation Progress Report 2011, <http://trendchart.cordis.lu/> [skatīts 14.03.2012.]
- Vatkins, A., Agapitova N. (2003) 21.gadsimta Nacionālā inovāciju sistēma Latvijas 21.gadsimta ekonomikai / Pasaules Banka, 2003.
- Latvijas Inovāciju portāls, Latvijai priekšpēdējā vieta Eiropas inovācijas rezultātu tablo.
Pieejams:<http://www.innovation.lv/ino2/index2.php?kat=jaunums&id=174> [skatīts 20.03.2012.]
- Ekonomikas ministrija, Pašreizējā situācija Pieejams:<http://www.em.gov.lv/em/2nd/?cat=3373> [skatīts 18.03.2012.]

Jekaterīna Kuzminova
Daugavpils Universitāte, Latvija

UZŅĒMUMU IZDZĪVOŠANA: DAŽU EIROPAS VALSTĪS VEIKTO PĒTĪJUMU REZULTĀTU APSKATS

Abstract

Enterprises' survival: review of some research evidences in European countries

The impact of entry upon market performance depends not only on the number of entries and their size, but also on time how long enterprises are working. There are certainly marked cross-country variations in entrants' business survival rates. According to Eurostat data between 30 and 60 per cent of new enterprises in the EU survive after five years of entry. New enterprise survival can be studied using non-parametric and semi-parametric procedures especially designed to analyse duration phenomena. In this paper the author has summarized empiric research results, which were examined in five EU countries. Non-parametric hazard function of enterprises has an inverted U-shape. Hazard rates initially increase, reach a peak after the first year of operation in Austria, after the fourth year in Spain, after the fifth year in Germany, after the sixth year in Portugal and then decrease with the age in all countries. U-shaped curve of risk probability testifies that enterprises entering market not immediately face with „liabilities of newness” it is a bigger probability of closure in first working years or months. There are observable “honey moon” period when enterprises closure probability have not reached maximum and only tends to it. It is time that is necessary for new enterprise to realize own capabilities and market conjuncture. Besides enterprises initial assets and resources can retain enterprise for some time in the market and to postpone possible liquidation. The knowledge of enterprises closure maximum probabilities' time moment can be useful for creators of economic politics developing business long-term support programs as well as for credit institutions of current loan submitter evaluation. It was found that larger initial enterprise size, larger current size, higher growth, larger sunk costs and at the same time lower net entry, lower market concentration and lower minimum efficient scale prolong the life of an entrant. Holding debt in the initial firm's financial structure has positive effect on survival up to some point. Higher market growth has both decreasing and increasing effect on enterprise survival. Intellectual property is associated with a higher probability of survival.

Atslēgas vārdi: uzņēmumi, izdzīvošanas analīze

Pastāv tieša saikne starp uzņēmējdarbību un ekonomikas izaugsmi, produktivitāti, nodarbinātību un inovāciju attīstību katrā valstī. Uzņēmējdarbības attīstība ir uzskatāma par ekonomiskās politikas prioritāti daudzās pasaules valstīs.

ES valstu vairākumā, puse no jaunizveidotajiem uzņēmumiem beidz pastāvēt pirmajos piecos darbības gados, kas norāda, uz eksistējošajām grūtībām uzņēmumu izdzīvošanas procesā to funkcionēšanas sākotnējā periodā. Kā liecina statistikas dati, 2009.gadā tikai piecās no novērojamām divdesmit divām valstīm turpināja darboties vairāk par 50% no 2004.gadā jaunizveidotajiem uzņēmumiem. Starpība starp maksimālu piecu gadu izdzīvošanas rādītāju Zviedrijā (~63%) un minimālu Lietuvā (~30%) veidoja 33 procentpunktus. Latvijai bija vērojams piektais zemākais uzņēmumu izdzīvošanas rādītājs ES (~43%) (Business demography statistics... 2012: tabula bd_9b_sz_cl_r2, mainīgais V97045).

Eiropas Savienībā un Latvijā uzņēmumu izdzīvošanas izpētei nav veltīta pienācīga uzmanība, kaut dzīvotspējīgi uzņēmumi stiprina Eiropu un tās ekonomiku, lai tā spētu noturēties tagadējā neskaidrību pilnajā globalizētajā pasaulē. Uzņēmumu efektīva un ilgstoša

kontinuitāte ir spējīga nodrošināt tautsaimniecības līdzsvarotu un ilgtspējīgu attīstību. Uzņēmumu izdzīvošanas jautājums ir aktuāls stratēģijas "Eiropa 2020" izvirzīto mērķu kontekstā, it īpaši nodarbinātības paaugstināšanas un nabadzības apkārošanas mērķu ietvaros, kuru sasniegšana nodrošinās ilgtspējīgas un integrējošas izaugsmes prioritāšu ievērošanu (Eiropa 2020.. 2010: 32).

Uzņēmumu kontinuitātes analīzē ir iespējams pielietot izdzīvošanas statistikas neparametriskās (*non-parametric*) un semi-parametriskās (*semi-parametric*) novērtējumu metodes. Dotās metodes ļauj novērtēt uzņēmumu izdzīvošanas varbūtību, iekļaujot aprēķinos gan objektu pilnus novērojumus (no novērojuma sākuma perioda līdz nāvei), gan nepilnus jeb cenzētus novērojumus (no novērojuma perioda sākuma līdz novērojuma perioda beigām), kad nav iestājies notikums – nav konstatēta objekta nāve (Beaumont 2010: 1; Гланц 1999: 373). Izdzīvošanas analīze ir balstīta uz kumulatīvas sadalījuma funkcijas vērtēšanu. Izdzīvošanas funkcija ir varbūtība izdzīvot kādā laika momentā jeb varbūtība, ka kāds novērtēts laiks būs lielāks par noteiktu laiku t , $P(T > t)$. Izdzīvošanas funkciju $S(t)$ vispārīgi var izteikt šādi - $S(t) = P(T \geq t) = 1 - P(T < t)$ (Beaumont 2010: 2). Tā izteic varbūtību pārdzīvot jebkuru laika momentu jeb intervālu pēc kāda sākotnēja notikuma – piemēram, ekspluatēšanas sākuma, dzimšanas vai uzņēmuma dibināšanas jeb iestāšanās tirgū.

Izdzīvošanas funkcijas novērtēšanai praksē pielieto Kaplana-Meijera (*Kaplan-Meier*) momenta risku novērtējuma metodi. Tas pamatā ir notikuma („nāves”) iestāšanās varbūtības noteikšana katrā laika momenta jeb intervālā. Kaplana-Meijera izdzīvošanas varbūtības modeli var izteikt ar formulu (1). Izdzīvošanas Kaplana-Meijera funkcija var pieņemt vērtības no vieninieka līdz nullei (Beaumont 2010: 4; Гланц 1999: 380).

$$S(t) = \prod_{t_i \leq t} \left(1 - \frac{d_i}{n_i} \right) \quad (1)$$

kur S - izdzīvošanas varbūtība, t - izlases novērojuma laiks, t_i - katra pētāmā objekta novērojuma laiks, d_i - notikumu skaits laika momentā t (nāves gadījumu skaits), n_i - novērojamu objektu skaits laika momentā t , Π - reizināšanas simbols

Izdzīvošanas analīzē bieži pielieto nevis izdzīvošanas funkcijas, bet riska funkcijas (*hazard function*) novērtējumu un konstruē kumulatīvu riska jeb momentu riska funkcijas grafiku. Riska varbūtība ir varbūtība iestāties notikumam (mūsu gadījumā uzņēmuma „nāvei”) novēroto jeb „pagaidām dzīvu” objektu grupai noteiktā laika momentā. Viena no plaši izplatītajām novērtēšanas metodēm ir izteikta ar formulu (2) un ir definējama kā visu momenta risku summa. Funkciju $H(t)$ sauc par Nelsona-Alena (*Nelson-Aalen*) novērtējumu.

$H(t)$ ir apgriezts jēdziens izdzīvošanas funkcijai, tā raksturo varbūtību nomirt, nevis izdzīvot un var pieņemt vērtības no nulles līdz bezgalības (Beaumont 2010: 3).

$$H(t) = \sum_{t_i \leq t} \frac{d_i}{n_{t_i}} \quad (2)$$

kur H - miršanas varbūtība, t - izlases novērojuma laiks, t_i - katra pētāmā objekta novērojuma laiks, d_i - notikumu skaits laika momentā t (nāves gadījumu skaits), n_{t_i} - novērojamu objektu skaits laika momentā t , Σ - summas simbols

Lai noteiktu objektu izdzīvošanu ietekmējošus faktoros lieto regresijas modeļus. Ņemot vērā, ka parametri tieši nav uzdoti katram objektam, bet arī ir atkarīgi no viena mainīga – laika, šādus regresijas modeļus sauc par semi-parametriskajiem (*semi-parametric*). Viena no populārākajām metodēm, bet **ne vienīga**, ir Koksas proporcionālo risku modelis (*Cox hazards model*), kuru var izteikt ar formulu (3). Koksas modeli veido divu funkciju reizinājums, kur viens reizinātājs $h(t)$ raksturo momenta riska funkciju, bet otrs reizinātājs objekta īpašības. Koksas modelis parāda sakarību starp bāzes riska funkciju un eksponenciālu funkciju, kas apraksta kovarianšu ietekmi. Riska funkcija parāda kā izdzīvošanas varbūtība mainās no laika, eksponenciāla funkcija raksturo izdzīvošanas varbūtības izmaiņas atkarībā no faktora (Beaumont 2010: 5).

$$H_i(t, x) = h_0(t) \times \exp(\beta_1 x_1 + \dots + \beta_k x_k) \quad (3)$$

kur $H_i(t, x)$ - kumulatīva riska funkcija laikā t pētījuma objektam ar kovarianti x , $h_0(t)$ - bāzes riska funkcija, β_1 - kovariantes novirzes vektors, koeficients, x_1 - kovariante, parametrs

Kaplana-Meijera, Nelsona-Alena un Koksas novērtējumi ir praksē visbiežāk izmantotie novērtējumi, kuri atrodami vairumā programmatūru, piemēram, SPSS, Stata, R. Riska funkciju novērtējuma metodes ar katru gadu arvien plašāk ir pielietotas uzņēmumu izdzīvošanas empīriskajos pētījumos, līdztekus notiek nepārtraukta pielietotu modeļu attīstība un tie kļūst arvien komplicētāki.

Sakarā ar to, ka nav pieejami Latvijas uzņēmumu kohortas valīdi dati un autorei nav iespējas veikt tādu analīzi, tiks apskatīti un izanalizēti doto metožu izmantošanas rezultātā iegūtie riska funkciju novērtējumi dažos ES valstu pētījumos.

Raksta ietvaros autore aplūko Spānijā, Portugālē, Austrijā, Vācijā un Lielbritānijā veiktos uzņēmumu izdzīvošanas pētījumus. Informācija par katra pētījuma veikšanas gadu, pētījuma objektu, pētījuma kopas aptvērumu jeb novērotu objektu daudzumu, novērojuma periodu,

pētījuma informatīvās bāzes avotu, kā arī par pētījuma autoru un atbalstošo iestādi vai organizāciju, konsekvēnti ir sniegta 1.tabulā.

1.tabula

Aplūkoto pētījumu raksturojums

	Portugāle	Spānija	Austrija	Vācija	Lielbritānija
Pētījuma veikšanas gads	2008.gads	2006.gads	2006.gads	2006.gads	2008.gads
Pētījuma objekts	Darba devēju uzņēmums	Ekonomiski aktīvs uzņēmums	Darba devēju uzņēmums	Darba devēju ražošanas uzņēmums	Reģistrēts uzņēmums
Kopas aptvērums	215903 uzņēmumi	90 000 uzņēmumi	1000000 uzņēmumi	4000 ražošanas uzņēmumi	162000 uzņēmumi
Datu avoti	Labklājības un nodarbinātības ministriju dati	Uzņēmumu reģistrs Nacionālais statistikas institūts	Valsts sociālās apdrošināšanas datu bāze	Nodarbinātības pētījuma institūts Nodarbinātības dienests	Bureau van Dijk (~ "Lursoft")
Novērojuma periods	1985.-2007.g.	1995.-2002.g.	1975.-2004.g.	1993.-2002.g.	2001.-2005.g.
Autori, atbalsta iestādes	Nunes A., Sarmiento E. Ekonomikas ministrija	Lopez-Garcia P., Puente S. Spānijas valsts banka	Kaniovski S., Pender M. Ekonomikas pētījumu institūts	Falck O. Ekonomikas pētījumu institūts Minhenē	Helmerts C., Rogers M. Oksforda universitāte

Avots: autores apkopta informācija un izveidota tabula izmantojot Nunes, Sarmiento 2010:6; López-García, Puente 2006:10-11; Kaniovski, Peneder 2007: 7; Falck 2007: 84; Helmers, Rogers 2008: 7

Saprotams, ka salīdzināt apskatītus pētījumus un to rezultātus sava starpā nebūtu pilnīgi pareizi, jo tie būtiski atšķiras gan novērojuma objekta, gan novērojuma kopas aptvēruma, gan novērojuma laika perioda, gan ietekmējošo faktoru determinēšanas, gan pielietotu riska novērtējuma modeļu komplicētības ziņā. Tomēr, neskatoties uz pastāvošām atšķirībām, ir iespējams konstatēt virkni kopīgu likumsakarību un dažus vērtīgus atzinumus uzņēmumu kontinuitātes fenomena empīriskajā izpētē.

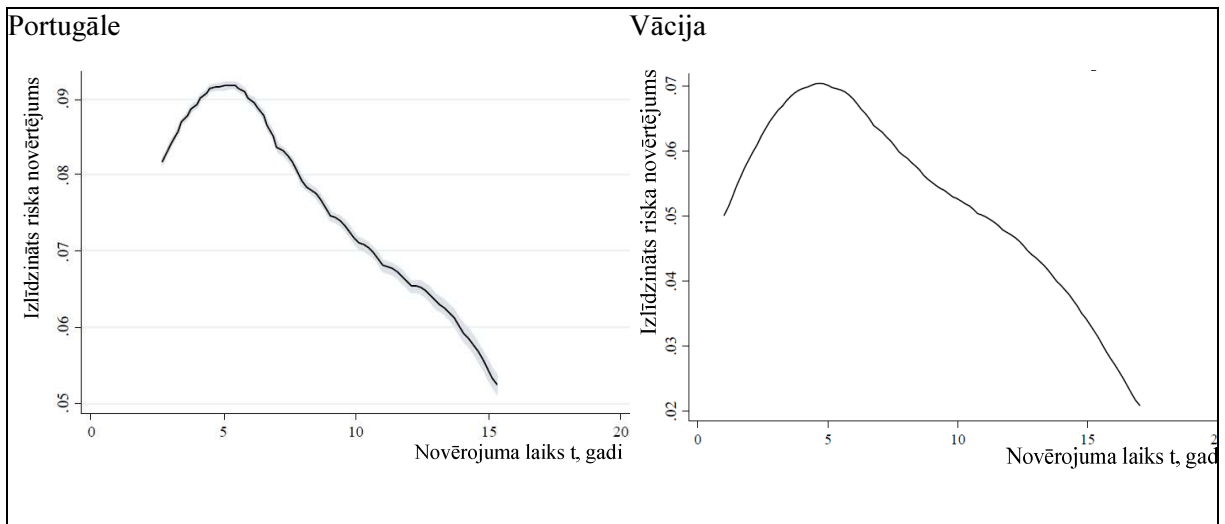
Riska varbūtības funkcijas novērtēšanas rezultātā visos pētījumos bija konstatēta nemonotona apgriezta U-veida uzņēmumu likvidēšanas varbūtības līkne. Pēc uzņēmumu ienākšanas tirgū, varbūtība izbeigt saimniecisko darbību palielinās ar katru laika intervālu līdz kādam noteiktam vecumam, sasniedzot kuru, apdraudējuma rādītāji sāk mierīgi un nepārtraukti samazināties, pieaugot uzņēmumu vecumam. Piemēram, 1.attēlā ir atspoguļoti Portugāles un Vācijas uzņēmumu riska funkciju grafiki.

Kāpēc tas ir svarīgi? Pirmkārt, tas liecina, ka uzņēmumi ienākot tirgū ne uzreiz saskaras ar „jaunības šķēršļiem” (*liabilities of newness*), kas izpaužas likvidācijas

maksimālajos rādītājos uzņēmumu funkcionēšanas pirmajos gados vai mēnešos. Tiesa, ka daudzi uzņēmumi beidz pastāvēt būdami jaunie tirgus dalībnieku, taču ir vērojams „medus mēneša” periods, tas ir laiks, kad uzņēmumu likvidēšanas varbūtība vēl nav sasniegusi maksimumu un tikai teicas pie tā. No vienas puses tas ir laiks, kas ir vajadzīgs jaunam biznesa aizsācējam, lai apzinātos savas spējas un tirgus konjunktūru. No citas puses, uzņēmuma sākotnējie aktīvi un resursi var kādu laiku noturēt uzņēmumu tirgū un atvilcināt tā iespējamu likvidēšanu. Apskatītos pētījumos šis laika periods svārstās no 1 gada Austrijā līdz 6 gadiem Portugālē, Vācijā tas ir 5 gadi, Spānijā un Lielbritānijā– 4 gadi. Salīdzināt tos savā starpā kā jau bija atzīmēts nav korekti objektīvu iemeslu dēļ, bet kopēja likumsakarība ir acīmredzama.

1.attēls

**Uzņēmumu kohortas izlīdzināta riska funkcija Portugālē 1987.-2005.
1 g. un Vācijā 1993-2002².g.**

Avots: Nunes, Sarmiento 2010: 15, Falck 2007: 86

Otrkārt, kāpēc riska funkcijas apgriezta U-veida līkne ir nozīmīga. Tā dot iespēju noteikt to laika momentu, kad uzņēmumiem draud vislielākā varbūtība izbeigt saimniecisko darbību gan valsts, gan reģiona, gan nozares līmenī. Tā ir ļoti būtiska informācija, kuru var izmantot valsts un pašvaldības, izstrādājot uzņēmējdarbības ilgtermiņa atbalsta programmas caur pasākumu diferencēšanu tiem jaunizveidotajiem uzņēmumiem, kas vēl nav sasnieguši kritisko vecumu, un tiem, kas jau tuvinās vai tikai pārvarēja to, un tiem, kas jau sāk gūt labumus no sava vecuma krītošo likvidācijas varbūtības rādītāju veidā.

¹ Uzņēmumu likvidēšanas varbūtība bija rēķināta nevis no 1985.līdz 2007.gadam, bet no 1987. līdz 2005.gadam, jo atbilstoši Eurostat-OECD metodoloģijai uzņēmuma likvidācija notiek tikai tad, ja vienība ir bijusi neaktīva vismaz divus gadus (Nunes, Sarmiento 2010: 6; Eurostat-OECD Manual.. 2007: 41).

² Uzņēmumu dati bija pieejami par periodu no 1993. līdz 2002.gadam. Ņemot vērā faktu, ka uzņēmumu kohortā bija iekļauti tie uzņēmumi, kas jau pastāvēja tirgū 10 un vairāk gadus, Kaplana-Meijera momenta riska sadalījumus novērtēja ar atkāpi 10 gadus - bija novērtēta varbūtība nomirt momentā $t-10$. Ar matemātisko pieņēmumu palīdzību bija pārnesta riska varbūtības novērtēšana uz agrākiem laika momentiem. Rezultātā bija iegūts nolīdzināts riska funkcijas novērtējums 20 gadu periodam (Falck 2007: 87).

Uzņēmumu likvidēšanas varbūtības maksimālas vērtības un laika perioda zināšana var būt noderīga arī kredītiestādēm, kad tās vērtē kārtējo pieteicēju aizdevuma saņemšanai. Zinot noteiktas uzņēmumu kohortas kritisku vecumu reģiona vai nozares griezumā, bankām rodas iespēja mazināt riskus, piešķirot uzņēmumiem kredītus ar atšķirīgiem nosacījumiem, balstoties ne tikai uz to saimnieciskās darbības finansiāliem rādītājiem, bet arī uz likvidēšanas iespējamību.

Kopumā, tas iezīmē nepieciešamību veikt uzņēmumu izdzīvošanas varbūtības analīzi arī Latvijā. To būtu iespējams veikt, pastāvot valsts pasūtījumam un īstenotāja nodrošināšanai ar pieeju vajadzīgajai informācijai no Uzņēmumu reģistra un Valsts sociālās apdrošināšanas datu bāzēm.

Kā izriet no 2. tabulā ietvertas informācijas, ir vērojama virkne kopīgo determinantu, kas sekmē uzņēmumu izdzīvošanu, un otrādi, kas vājina jaunizveidoto uzņēmumu izdzīvošanas iespējas

2. tabula

Uzņēmumu izdzīvošanas determinanti

Valstis Parametri	Portugāle	Spānija	Vācija	Austrija	Lielbritānija
Uzņēmuma sākotnējais lielums (nodarbināto skaits uzņēmuma izveides momentā)	+	+		+	
Uzņēmuma pašreizējais lielums (nodarbināto skaits)	+		+		
Uzņēmuma izaugsme (nodarbināto skaita izmaiņas)	+		+	+	
Nozares izaugsme (nodarbināto/aktīvu izmaiņas)	-		+	+	-
Uzņēmumu izveides līmenis (jaundibināto uzņēmumu īpatsvars nozarē)		-	-	-	
Tirgus koncentrācija	0	0/-		-	-
Nozares minimāli efektīvais apjoms (MES)			-		0
Aizņemta kapitāla izmantošana		+/-			
Zaudētās izmaksas (uzņēmumu aprites līmenis)				+	
Intelektuālais īpašums (patenti, tirgus zīmes)					+

Apzīmējumi: „+” rādītāja lielākas vērtības uzlabo izdzīvošanas varbūtību; „-” pazīmes lielākas vērtības mazina izdzīvošanas varbūtību; „0” – nav ietekmes, vai tā nav statistiski nozīmīga; tukšā aile - rādītājs nebija pētīts.

Avots: autores apkopta informācija un izveidota tabula izmantojot Nunes, Sarmiento 2010: 678-680; López-García, Puente 2006: 33-36; Kaniovski, Peneder 2007: 17-31; Falck 2007: 91-93; Helmers, Rogers 2008: 22-32.

Tā, uzņēmuma izdzīvošanu labvēlīgi ietekmē uzņēmuma sākotnējais lielums (ir noteiks Portugālē, Spānijā un Austrijā). Respektīvi, lielākiem uzņēmumiem ir labāka izdzīvošanas varbūtība, kas apstiprina mazuma šķēršļu (*liabilities of smallness*) eksistēšanu uzņēmumu kontinuitātē. Otrkārt, uzņēmumu izdzīvošanu sekmē uzņēmuma izaugsmes spējas (Portugālē, Vācijā, Austrijā) un pašreizējais lielums (Portugālē, Vācijā). Svarīgi, ka

uzņēmuma pašreizējais lielums norāda uz uzņēmumu veiksmīgiem augšanas procesiem iepriekšējos periodos un pastiprina to nozīmi uzņēmumu kontinuitātes nodrošināšanā.

Kā liecina 2. tabulas dati uzņēmumu likvidēšanas varbūtību palielina jauno uzņēmumu ienākšanas līmenis. Uzņēmums, ienākot tirgū un ciešot no stiprākas pārējo jaundibināto uzņēmumu konkurences, ir vairāk pakļauts riskam izbeigt savu darbību. Tādējādi, pastāvot augstākam jaunizveidoto uzņēmumu īpatsvaram nozarē, pasliktinās uzņēmumu izdzīvošanas iespējamība (ir konstatēts Portugālē, Spānijā, Austrijā, Vācijā).

Tādu uzņēmumu izdzīvošanas determinantu, kā nozares izaugsme, tirgus koncentrācija un minimāli efektīvais apjoms³, novērtējumu rezultātā viennozīmīga ietekmes pakāpe valstu starpā nav vērojama. Tā, nozares izaugsme negatīvi iespaido uzņēmumu izdzīvošanu Portugālē un Lielbritānijā, bet uzlabo uzņēmumu dzīvotspējas Vācijā un Austrijā. Daļēji šo faktu iespējams izskaidrot ar teorētisko pieņēmumu, ka uzņēmumu izdzīvošanu vājina nozares strauja izaugsme, tas agrīnajā stadijā. Tādējādi, jādomā, ka Vācijā un Austrijā nozaru vairākums atrodas brieduma stadijās un to mērena, nevis strauja izaugsme, ir spējīga nodrošināt jaunizveidoto uzņēmumu ilgāku kontinuitāti. Tirgus lielāka koncentrācija rāda negatīvu ietekmi uz uzņēmumu izdzīvošanu Vācijā un Lielbritānijā, kas saskan ar teorētiskajām atziņām, ka jaunizveidotajam uzņēmumam grūtāk noturēties tirgū, pastāvot stiprākajiem konkurentiem. Portugāles un Spānijas pētījumos nebija konstatēta ievērojama determinanta ietekme. Minimālā efektīva apjoma lielākas vērtības vājina uzņēmumu izdzīvošanu Vācijā, kas arī atbilst teorētiskajam pieņēmumam.

Aizņemta kapitāla izmantošanas jaunizveidota uzņēmuma finansēšanas struktūrā bija pētīta tikai Spānijā. Kā liecina autoru aplēses, gan īstermiņa, gan ilgtermiņa saistību dominēšana biznesa aizsecējā finansējumā (>75% no bilances kopsummas) pasliktina tā izdzīvošanas iespējamību gadījumā, ja uzņēmuma darbības gaitā būs veikta papildus aizņemta kapitāla piesaistīšana.

Zaudēto izmaksu⁴ lielākais apjoms, ka rādīja Austrijas pētnieku novērtējums, uzlabo jaunizveidota uzņēmuma izdzīvošanas varbūtību, kas saskan ar teorētiskajiem atzinumiem.

³ MES (*minimum efficient scale*)- minimāli efektīvais apjoms - tas ir ražošanas apjoms, sasniedzot kuru pārtrauc samazināties ilgtermiņa vidējās izmaksas un veidojas maksimāla apjoma ekonomija ar minimāli iespējamām vidējām izmaksām. MES determinē maksimāli iespējamu skaitu efektīvi funkcionējošo uzņēmumu nozarē, kas nodrošina kāda produkta pieprasījuma apmierināšanu valsts, reģiona vai vietējā tirgū (Макконелл, Брю 2006: 450). Parasti, liels MES veido barjeras ienākšanai nozarē. Līdztekus, jo lielāks ir minimāli efektīvais ražošanas apjoms nozarē, kurā ienāc jauns uzņēmums, jo mazāka ir varbūtība uzņēmumam izdzīvot un izaugt līdz MES (Parker 2009: 394).

⁴ Zaudētās izmaksas (*sunk costs*) – ir izmaksas, kas jāsedz ieejot tirgū vai aktīvi darboties tajā, un ko zaudē, iestājoties no tā. Tie ir līdzekļi, kuri jāinvestē uzsākot komercdarbību, bet kurus nav iespējams atgūt atpakaļ, un kurai neietekmē turpmāko lēmumu pieņemšanu un alternatīvu izvēli (Макконелл, Брю 2006: 497). Bieži vien

Lielākie sākotnēji ieguldījumi ienākot tirgū, no vienas puses veido barjeras ienākšanai, no citas puse rāda barjeras iznākšanai no tā.

Lielbritānijas uzņēmumu kontinuitātes analīzes rezultātā bija noteikta būtiska intelektuālā īpašuma izmantošanas labvēlīga ietekme uz uzņēmumu izdzīvošanu, kas iezīmē inovācijas svarīgumu uzņēmējdarbības ilgtspējīguma nodrošināšanā.

Secinājumi

Rezumējot visu iepriekšminēto, jāsecina, ka uzņēmuma liels sākotnējais un pašreizējais lielums, tā augstāks augšanas temps, lielāks zaudēto izmaksu apjoms, un tajā pašā laikā, zemāks uzņēmumu izveides līmenis nozarē, zemāka tirgus koncentrācija un zemāks MES uzlabo jaunizveidotā uzņēmuma izdzīvošanas varbūtību. Aizņemta kapitāla dominēšana uzņēmuma sākotnējā finansēšanas struktūrā pasliktina tā izdzīvošanas iespējamību. Tirgus augsts izaugsmes līmenis ietekmē uzņēmumu izdzīvošanu vienās valstīs pozitīvi, citās negatīvi. Intelektuālā īpašuma izmantošana sekmē uzņēmumu izdzīvošanu. Jādomā, kā arī Latvijā minētu faktoru ietekme uz uzņēmumu izdzīvošanu ir līdzīga. Taču, lai noteiktu gan šo determinantu ietekmes pakāpi, gan identificētu kādus citus faktorus, jāveic uzņēmumu izdzīvošanas statistikas novērtēšana ar valsts atbalstu valīdu datu nodrošināšanas veidā

Bibliogrāfija

- Beaumont, R. (2010) „Survival Analysis 1” In: *Introduction to Statistics*.
http://www.fhi.rcsed.ac.uk/rbeaumont/virtualclassroom/stats/statistics2/part14_survival_analysis.pdf [2012.02.10].
- Business demography statistics - all activities. *Eurostat data base*.
http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/european_business/special_sbs_topics/business_demography [2012.04.27].
- Eiropa 2020. Stratēģija gudrai, ilgtspējīgai un integrējošai izaugsmei*. Komisijas Paziņojums. Brisele: Eiropas Komisija, (2010). http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/1_LV_ACT_part1_v1.pdf [2012.03.10]
- Eurostat – OECD Manual on Business Demography Statistics*. (2007) European Communities/OECD. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-RA-07-010/EN/KS-RA-07-010-EN.PDF [2012.02.20]
- Falck, O. (2007) *Emergence and survival of new businesses*. Leipzig: Physica-Verlag Heidelberg. <http://d-nb.info/980850835/34> [2012.02.20]
- Helmers, C., Rogers, M. (2008) *Innovation and the Survival of New Firms Across British Regions*. <http://www.economics.ox.ac.uk/Research/wp/pdf/paper416.pdf> [2012.03.04].

pie tādām izmaksām ekonomisti attiecina sākotnējās investīcijas un investīcijas jaunā projektā, mārketinga izmaksas, izmaksas pētniecībai un tehnoloģiju attīstībai (*R&D*) (Kaniowski, Peneder 2007: 12). Tiek uzskatīts, ka varbūtībai agrāk iziet no tirgu, tas ir pārtraukt saimniecisko darbību, jābūt zemākai nozarēs ar lielāku zaudēto izmaksu apjomu, jo tikai spējīgākie uzņēmēji ir gatavi ieguldīt uzņēmējdarbībā lielāku neatgriežama kapitāla summu (Parker 2009: 391).

- Kaniovski, S, Peneder, M. (2007) *Determinants of Firm Survival: A Duration Analysis using the Generalized Gamma Distribution*. Budapest: European Economic Association & Econometric Society 2007 Parallel Meetings. http://www.eea-esem.com/files/papers/EEA_ESEM/2007/290/Kaniovski_Peneder%202007%2002%2002.pdf [2012.03.13].
- López-García, P. and Puente S. (2006) *Business demography in Spain: determinants of firm survival*. Documentos de Trabajo Nr. 0608. Banco de España. <http://www.bde.es/webbde/SES/Secciones/Publicaciones/PublicacionesSeriadas/DocumentosTrabajo/06/Fic/dt0608e.pdf> [2012.02. 21].
- Nunes, A., Sarmiento E. (2010) A non parametric survival analysis of Business demography dynamics in Portugal. In: *GGE Papers* Nr.22. http://www.gee.min-economia.pt/RePEc/WorkingPapers/gee_papers_22.pdf [2012.02.21].
- Nunes, A., Sarmiento E. (2010) A semi-parametric survival analysis of business demography dynamics in Portugal. In: *Business and management 2010 – Selected papers*, Vilnius. Pp.675-682. http://leidykla.vgtu.lt/conferences/BUS_AND_MANA_2010/Social_and_Economical/0675-0682_Nunes_Sarmiento.pdf [2012.03.17]
- Parker, S.C. (2009) *The economics of entrepreneurship*. New York: Cambridge University press.
- Гланц С. (1999) „Анализ выживаемости” В: *Медико-биологическая статистика*. Москва: Практика, 1999. С. 372-398.
- Макконнел К.Р. и Брю С.Л. (2005) *Экономикс: принципы, проблемы и политика, перевод с 14-го англ. изд.* Москва: ИНФРА-М.

Edgars Letinskis, Andris Ozols, Elena Ozola
Daugavpils University, Latvia

LATVIAN BUSINESS INCUBATORS IN THE TRIPLE HELIX MODEL OF UNIVERSITY-INDUSTRY-GOVERNMENT RELATION

Abstract

The aim of the paper is to study the process of development of Latvian business incubators and possibility of their inclusion into the national system of innovation development based on the Triple Helix model of university-industry-government relations. The research was carried out by studying and analyzing Latvian business incubators data, official documents and bulletins of Latvian government and Latvian Investment and Development Agency (LIAA), statistical data, interviews with business incubators officials. Latvian business incubators were founded only in 2007 according to the Support Program for Business Incubators of the Ministry of Economy with involvement of finance of EU structural funds. Their services include the rental of premises, help on key issues of starting business, promotion of products/services on the market, IT consulting and web-site development, designing products and services development, promotion of export, help in raising funds, advisory support, networking activity. After analyzing the work of Latvian business incubators in the past 2 years, the authors found that at present their efficiency is quite low. The situation can be remedied by including the Latvian system of business incubation into the Triple Helix model of government-university-industry interaction. In this case Latvian government could simultaneously achieve several objectives: to give an additional impetus to development of business incubators, to add greater flexibility in knowledge delivery modes and to attract students and academia to a particular practice, thus making an important step towards innovation development of regions of Latvia, increase of regional competitiveness, creation of new jobs.

Key words: business incubator, innovation development, regional economy, Triple Helix model.

In the time of globalization, information society and knowledge-based economy the production of innovations is not just an advantage, but a vital necessity for countries wishing to take their rightful place in the high-tech world. Globalization is a significant force reorganizing the world's economy through new knowledge and technology (Carnoy, Rhoten, 2002). Innovative development is imperative for Latvia (Eglītis, Panina, 2010b), but a report by Innovation Union Scoreboard (IUS) revealed that in 2011 Latvia ranked 27th, the last, in the EU in terms of innovation (IUS, 2012).

Thus the accelerated development of innovation agenda is one of the major issues for the country as well as the catching-up development of the whole Latvian economy. The innovation development directly depends on the intellectual capital that is created through the system of education, health care, social protection, reproduction of values and beliefs, "import of brains", etc. "However, it is worth remember that in knowledge economy the main driving force is tertiary education" (Eglītis, Panina, 2010a). One of the modern models of innovative development that connects tertiary education, industry and society is a Triple Helix (TH) model of interaction among universities, industry and government that was worked out by

Henry Etzkowitz and Loet Leydesdorff in mid 1990s. According to this model an innovation is an outcome of interaction among social coordination mechanisms: markets, knowledge production, and (public or private) governance. Three environments or functions are specified in the model: wealth generation (industry), novelty production (academia), and public control (government) (Etzkowitz, Leydesdorff, 2000).

Business incubators in Latvia have not proved their efficiency yet due to short period of their existence and shortage of reliable information on their activity. But the situation in the economy of Latvia requires immediate solutions with any possible means. It is necessary to increase the return of business incubators substantially in the short term.

The aim of the paper is to study the characteristic features of Latvian business incubators and to find a way to include them into the national system of innovation development.

The research was carried out by studying and analyzing the official documents and bulletins of Latvian government, Latvian Investment and Development Agency (LIAA), business incubators, statistical data, articles of scientists and publicists, interviews with business incubators' officials.

The story of business incubators goes back to 1959, when The Batavia Industrial Centre was opened in Batavia, N.Y. But the concept of providing business assistance services to early-stage companies in shared facilities got its present development only in the 1980s. In 1985 business incubation leaders of the U.S. formed the National Business Incubation Association (NBIA) to provide training and tools for assisting start-up and fledgling firms and to serve as a clearinghouse for information on incubator management and development issues. The association's membership has grown from approximately 40 members in its first year to approximately 1900 members of 60 countries in 2010. About 75% of them operate in the U.S. (NBIA, 2010). Another biggest association is the UK Business Incubation (UKBI) which was established in 1998 and presently has about 170 members – 140 in Great Britain and about 30 in other countries (UKBI, 2010). According to NBIA evaluation there are about 5000 business incubators in the world.

The first Latvian business incubators were founded in 2007. From 2007 to 2008 the Ministry of Economy has been implemented the Support Program for Business Incubators, under which 11 business incubators were established. At that moment in Latvia there were no other organizations that could provide financial and advisory support for newly launched small and medium enterprises (SMEs) (Ministry of Economy, 2008).

In 2009 EU structural funds have been involved to finance the program. A beneficiary of the European Regional Development Fund, its operator and administrator is LIAA. The planned total funding of business incubators from 2009 to 2013 is 20.2 million LVL (LIAA, 2012).

Currently, the existing business incubators operate as separate organizations, the choice of the incubation sector does not depend on the industry, more on geography. Of all the Latvian business incubators only the incubator in Riga has determined its priorities in providing incubation services, focusing on "creative" industries related to the development of design solutions, such as furniture, Internet web-site design, etc.

Table 1. Latvian business incubators activity from 2009 to 30.09.2011

Planning Region & Incubators	Number of incubated SMEs (excl. virtual incubation)	Provided offices, sq.m.	Number of SMEs received virtual incubation	Number of SMEs entered from during 9 months	Number of incubated SMEs with high added value or in "creative" industries and R&D	Created (saved) jobs	Number of SMEs refused services during 9 months
Vidzeme Region: 1) Valmiera Business and Innovations Incubator; 2) Cesis Business Incubator	89	3 836.25	16	8	59	197.50	17
Kurzeme Region: 1) Ventspils High Technology Park; 2) Kurzeme Business Incubator	108	6 232.96	23	20	19	236.65	34
Zemgale Region: 1) JIC Business Incubator (Jelgava-Dobeļe); 2) JIC Business Incubator (Jekabpils-Aizkraukle)	67	4 139.30	23	51	43	332.63	13
Latgale Region: 1) Latgale Centre of Engineer Technologies; 2) Latgale Centre of Engineer Technologies (Rezekne-Balvi)	78	7 098.40	0	2	13	240	10
Riga Region: Business Development Incubator of Riga Region	44	3 126.62	0	2	11	122.96	14
Riga Region ("creative" industry): SIA "HUB Riga"	36	2 858.60	8	8	6	88.60	25
Total	392	27292.13	70	91	151	1218	113

Source: LIAA, 2012; Authors.

The main services provided by Latvian business incubators include the rental of premises and provision of related services: furniture and equipment, necessary communication, secretarial and accounting services, and:

- Help on the key issues of starting business,
- Services related to the promotion of products/services on the market,
- IT consulting and web-site development,
- Designing products and services development (prototyping, testing, certification),

- Promotion of exports (market research, search for partners),
- Help in raising funds (bank loans, business angels, venture capitalists),
- Advisory support,
- Networking activity (LIAA, 2012).

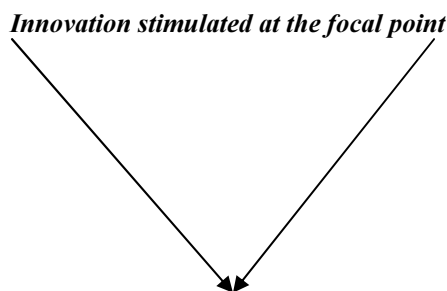
The choice of the incubated company is based on assessment of business ideas and the candidate. While evaluating the business idea the feasibility of its implementation is analyzed, the candidate is evaluated on his initiative and ability to implement the idea (Markuss, 2010).

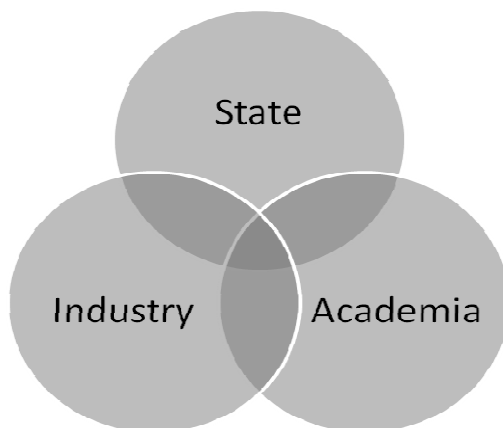
After analyzing the work of Latvian business incubators in the past 2 years, the authors found that at present their efficacy is rather low due to the following reasons:

1. There is no reliable method of estimating the effectiveness of business incubators in Latvia. The main indicator is the number of running new businesses/projects without regard to their future survival and development (which is difficult to estimate without "historical" data).
2. Improper positioning of the business incubators on the market. Most entrepreneurs perceive the incubators as a source of direct funding and ignore advisory support.
3. Low economic and business literacy of entrepreneurs, underestimation of knowledge, reluctance to study business and administration.

According to the authors' opinion the situation can be remedied by including the Latvian system of business incubation into the Triple Helix model of government-university-industry interaction. This model is aiming development and implementation of innovation, thus achieving promotion of knowledge-based economy and improvement of residents' welfare (Etzkowitz, 2008). Latvia is just beginning to implement this model but it is a major priority in the development of higher education and innovation system in the coming years (Eglitis, Panina, 2010b).

Fig.2. **Classical Triple Helix model**

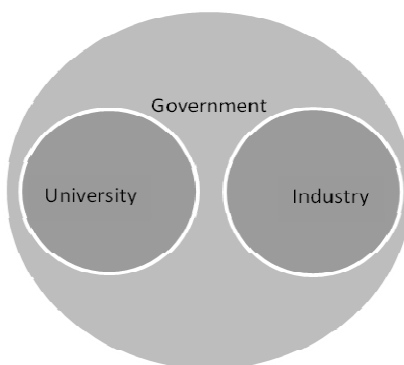

Source: Henry Etzkowitz, 2008

On the first stage, the Triple Helix I model can be used, where the state encompasses academia and industry and directs the relations between them (Etzkowitz, Leydesdorff, 2000).

Fig.3. Triple Helix I model (Statist model)

Source: Henry Etzkowitz, 2008

“Further transformation of university–industry linkages are in the parallel evolution of incubator from an isolated to a networked entity” (Etzkowitz, 2002). According to authors’ view, such network can be made through LIAA by including local universities into the Support Program for Business Incubators.

In this case Latvian government could simultaneously achieve several objectives: to give an additional impetus to the development of business incubators, to add greater flexibility in knowledge delivery modes in line with Inclusive policy, and to attract students and academia to a particular practice, thus making an important step towards entrepreneurial universities and knowledge-based innovation economy.

Development of a specific mechanism of interaction between business incubators, universities and entrepreneurs is a subject for further research.

Bibliography

- Carnoy, M. and Rhoten, D. (2002). What Does Globalization Mean for Education Change? A Comparative Approach. *Comparative Education Review*, 46 (1), 1-9.
- Eglitis, J., Panina, L. (2010a). Education and Sustainable Development. *Perspectives of Innovations, Economics & Business*, 4 (1), 93-97.
- Eglitis, J., Panina, L. (2010b). Education Market Failure or Victory – the Context of the Economic Crisis in Latvia. *Economics and Management: Current Issues and Perspectives*, 4 (20), 30-39.
- Etzkowitz, H., Leydesdorff, L. (2000) The dynamics of innovation: from National Systems and “Mode 2” to a Triple Helix of university–industry–government relations. *Research Policy*, 29, 109-123.
- Etzkowitz, H. (2002) Incubation of incubators: innovation as a triple helix of university–industry–government networks. *Science and Public Policy*, 29 (2).
- Etzkowitz, H. (2008) *The Triple Helix: University–Industry–Government Innovation in Action*, Routledge, N.Y., London.
- Innovation Union Scoreboard (2012). *The Innovation Union's performance scoreboard for Research and Innovation. 7 February 2012*. Retrieved from <http://www.proinno-europe.eu/metrics>
- Markuss, K. (2010) „Kreatīvo ideju attīstības iespējas biznesa inkubatorā” no *Zinātnisko rakstu krājums Radošā Personība VIII*, RPIVA Kreativitātes zinātniskais institūts, Rīga.
- Latvian Investment and Development Agency (Latvijas Investīciju un attīstības aģentūra, LIAA) (2012) Retrieved from http://www.liaa.gov.lv/lv/biznesa_abc/biznesa_inkubatori/
- Ministry of Economy of LR (2007) „Inovācijas centru un biznesa inkubatoru attīstības programmas projektu konkursa nolikums”, Rīga
- National Business Incubation Association (NBIA) (2011) Retrived from http://www.nbia.org/resource_library/history/index.php
- UK Business Incubation (UKBI) (2011) Retrived from <http://www.ukbi.co.uk/about-ukbi/who-we-are.aspx>

Jeļena Lonska, Rēzeknes Augstskola, Latvija
Vera Boroņenko, Daugavpils Universitāte, Latvija

JAUNAIS EKONOMIKAS ZINĀTNES SKATS UZ TERITORIJAS ATTĪSTĪTĪBU UN TĀ PIEMĒROŠANA LATVIJAI

Abstract

The new economics view of territorial development and its application to Latvia

Research topicality is determined by the fact that in 1970s within the framework of development economics the concept of economic development was redefined, as long as the development reality of various countries in previous decades showed that despite the fact that in some countries there was found a sufficiently rapid GDP growth per capita, these countries did not show the reduction of neither poverty nor unemployment or inequality in income distribution forcing scientists to believe that economics measures development in a conceptually wrong way. Consequently, the development economics offered a new economic view of development, considering that only when the GDP per capita in the country reduces poverty, unemployment and income distribution inequality it can be argued that the country actually develops. The aim of this research is to apply a new economic view of development directly to Latvia taking the analysis period from 2005 to 2009, when GDP per capita in Latvia at actual prices increased from 3938 Ls to 5797 Ls, id est. by 47%. However, the findings of the statistical analysis carried out by the authors showed that during the same period in Latvia, the unemployment rate increased from 8.9% to 17.1%, income distribution uniformity index - Gini coefficient - rose from 36.1 to 37.4, and only at-risk-of-poverty index was reduced - from 45.8 to 37.4. On that basis, the authors conclude that under the new concept of economic development it cannot be said that Latvia, in spite of per capita GDP growth, still does not undergo development. This article also analyses the situation in Latvia regarding the regional perspective, allowing the authors to contribute to the research into the development of Latvia by analysing it from the new economics view of the development, which also makes up the novelty of this research.

Atslēgas vārdi: teritorijas attīstība, nabadzība, bezdarbs, nevienlīdzība

Ievads

Savā pētījumā autores balstās uz salīdzinoši jauna ekonomiskās zinātnes virziena – attīstības ekonomikas (*Developmental Economics*) – teorētisko pieeju, kas skaidro „kas ir attīstītā teritorija?” un „kādi rādītāji liecina par attīstītību?” (Todaro, Smith 2011: 8).

Ekonomikas zinātnē tradicionāli teritorijas attīstītību⁵ mērā analizējot, galvenokārt, šīs teritorijas IKP uz 1 iedzīvotāju. Pētījuma autores, pamatojoties uz attīstības ekonomikas teorētiskajām izstrādēm, šajā rakstā uz Latvijas un tās reģionu piemēra empīriski interpretē un ilustrē ekonomikas zinātnes jauno pieeju teritorijas attīstības mērīšanai.

Pētījuma mērķis – piemērojot jauno ekonomikas zinātnes skatu uz teritorijas attīstību, izanalizēt Latvijas un tās reģionu attīstību pēdējo gadu laikā.

Pētījuma uzdevumi:

1. Sniegt jaunā ekonomiskā skata uz teritorijas attīstību teorētisko pamatojumu;

⁵ Tālāk savā pētījumā autores metodoloģiski fokusēsies uz attīstības procesa izmērāmo rezultātu – teritorijas attīstītību (kriev. – развитость, angl. – the state of development), līdz ar to raksta nosaukumā tiek izmantots tieši termins „attīstītība”, kaut gan pašā tekstā sastapsies arī „attīstība” (kriev. – развитие, angl. – development) kā biežāk praksē izmantojamais termins.

2. Veikt Latvijas un tās reģionu attīstības rādītāju analīzi, pielietojot jauno ekonomikas zinātnes pieeju teritorijas attīstības mērīšanai;
3. Izanalizēt iegūtos rezultātus un noformulēt secinājumus.

Pētījuma objekts – Latvija un tās reģioni.

Pētījuma priekšmets – Latvijas un tās reģionu attīstītība.

Pētījuma hipotēze – teritorijas IKP pieaugums viennozīmīgi neliecina par teritorijas attīstītību.

Pētījuma metodes: monogrāfiskā metode, statistikas analīzes metode.

Jaunais ekonomikas zinātnes skats uz teritorijas attīstītību

Sakarā ar to, ka 20.gadsimta 60.-70.gados daudzas pasaules valstis aizvien vairāk kļuva pārticīgākās, pasaules ekonomisti nonāca pie secinājuma, ka turība nav viennozīmīgs rādītājs, pēc kura var spriest par valsts attīstību, t.i. IKP nav tas viennozīmīgs rādītājs, kas norāda uz valstī notiekošiem attīstības, stagnācijas vai lejupslīdes procesiem (Seers 1969: 1; Sen 1999: 3).

Angļu ekonomists D.Sīrs (*D.Seers*), viens no attīstības ekonomikas pamatlicējiem, secina: „Kāpēc mēs tik lielā mērā koncentrējamies uz nacionālo ienākumu? Protams, tas ir ērti. Politikā ir atraduši vienu visaptverošo mērīšanas instrumentu, kas jau vismaz kā gadu ir novecojis. Kamēr no mūsu (ekonomistu) puses ir ļoti nevīžīgi sajaukt attīstību ar ekonomisko attīstību, un ekonomisko attīstību – ar ekonomisko izaugsmi, tas tomēr ir ļoti saprotams.” (Seers 1969: 1).

D.Sīrs savos pētījumos atzīmē kādas pazīmes liecina par valstī notiekošo attīstības procesu. Lai rastu atbildi uz jautājumu „*Kas notiek ar attīstību?*”, D.Sīrs piedāvā arī atbildēt uz sekojošiem trim jautājumiem: „*Kas notiek ar nabadzību? Kas notiek ar bezdarbu? Kas notiek ar nevienlīdzību?*”. „Ja tie visi trīs (nabadzība, bezdarbs, nevienlīdzība) ir krietni samazinājušies, tad, bez šaubām, tas ir bijis attīstības periods valstī. Ja viena vai divas no šīm centrālajām problēmām pasliktinās, īpaši, ja pasliktinās visas trīs, būtu dīvaini saukt rezultātu par „attīstību”, pat, ja ienākumi uz vienu iedzīvotāju dubultotos.” (Seers 1969: 5).

D.Sīrs uzskata, ka IKP ir nozīmīgs valsts attīstības **potenciāla** mērīšanas indikators. „Iedomājieties, ka divas valstis iesāk dekādi ar vienādiem IKP uz vienu iedzīvotāju rādītājiem, un vienā no valstīm IKP uz vienu iedzīvotāju 10 gadu laikā pieaug ātrāk, bet ienākumu pieaugums tajā pārsvarā veidojas tikai bagātājiem, un, ka bezdarba līmenis paliek nemainīgs abās valstīs. Tad, kaut arī valsts ir ar ātrāku IKP pieaugumu, bet ar lielāku ienākumu nevienlīdzību, tā tomēr atpaliek savā attīstībā, salīdzinot ar otro; kāds varētu argumentēt, ka tā bija sasniegusi lielāku attīstības **potenciālu** nākotnei.” (Seers 1969: 6).

D.Sīra uzskati par ienākumu nevienlīdzības samazināšanu valstī saskan ar cita angļu ekonomista A.Pigū (*A.Pigou*) „Labklājības ekonomisko teoriju”, kurā viņš uzskata, ka valsts iedzīvotāju kopējo labklājības līmeni ietekmē dzīves kvalitāte un **nacionālā ienākuma sadales principi**: ienākumu aplikšanas progresīvā nodokļu sistēma un ienākumu sadales organizācija caur valsts budžeta mehānismu (Pigou 1932: 12). Arī D.Sīrs uzskata, ka, pirmkārt, valstī īstenotā fiskālā politika varētu rosināt ātrāku valsts attīstības procesu, ienākumus pārdalot no bagātajiem nabadzīgajiem. „Valsts uzkrājumi nākotnē varētu sekmēt ātrākus izaugsmes tempus, jo šajā valstī var būt augstāks investīciju līmenis uz vienu iedzīvotāju, t.i., ja šīs investīcijas bija kapitālā, kas nepieciešams nodarbinātības palielināšanai vai skolu atbalstam, tas nozīmē, ka īsta attīstība jau ir „pareģota” nākotnē. Bet arī ir iespējams, ka tas varētu arī nematerializēties. Ja investīcijas ir bijušas mūsdienīgās kapitālintensīvās tehnoloģijās, bezdarbs un ienākumu pārdale var pasliktināties turpmākajos gados. Tāpēc attīstības potenciāla pārtapšana augsta tempa ekonomiskajā izaugsmē ir atkarīga no valstī īstenotās politikas.” (Seers 1969: 6).

D.Sīrs uzskata, ka bezdarba samazināšana ir viens no galvenajiem cēloņiem pārējo divu parādību – nabadzības un nevienlīdzības – likvidēšanas. Vēl vairāk, nevienlīdzības samazinājums sekmēs arī nabadzības samazināšanu (Seers 1969: 16).

20.gadsimta 60.-70.gadi pasaulē iezīmējās ar vēl nebijušo sabiedrības vienlīdzības līmeni: ASV izlīdzināšanas process ir pazīstams kā „lielā saspiešana” (*great compression*), kad sabiedrības ienākumu nevienlīdzība sasniedza savu minimālo līmeni no gadsimta sākuma. Bet 70. gadu beigās pasaules lielākajā valstu daļā paralēli IKP pieaugumam pakāpeniski sāka pieaugt arī nevienlīdzības līmenis (Lansley 2012: 14). Tas lika aizdomāties, vai tiešām IKP pieaugums nozīmē attīstību?

Raksta autores, balstoties uz augstāk aprakstīto ekonomikas zinātnes jauno skatu uz teritorijas attīstītību, izanalizēja oficiālās statistikas rādītājus, lai novērtētu Latvijas attīstītību salīdzinājumā ar dažām kaimiņvalstīm - Igauniju, Somiju un Norvēģiju. 1.tabulā autores apkopojā šo valstu pieejamo statistisko informāciju par sekojošiem rādītājiem: IKP uz vienu iedzīvotāju (USD valūtā), bezdarba līmenis (% no ekonomiski aktīvo iedzīvotāju skaita), nabadzības risks (% no valsts iedzīvotāju kopskaita) un Džini koeficients.

**Valsts attīstības rādītāju vērtības Latvijā, Igaunijā, Somijā un Norvēģijā
2005. un 2009. gads**

Valsts	Latvija		Igaunija		Somija		Norvēģija	
	Gads							
Rādītājs	2005.	2009.	2005.	2009.	2005.	2009.	2005.	2009.
IKP uz 1 iedzīvotāju, USD	6973	11476	10329	14375	37319	44890	65767	77610
Bedzdarbs, % no ekonomiski aktīvo iedzīvotāju skaita	8,9	17,1	7,9	13,8	8,4	8,2	4,6	3,2
Nabadzības risks, % no valsts iedzīvotāju kopskaita	45,8	37,4	25,9	23,4	17,2	16,9	16,2	15,2
Džini koeficients	36,1	37,4	34,1	31,4	26,0	25,9	28,2	24,1

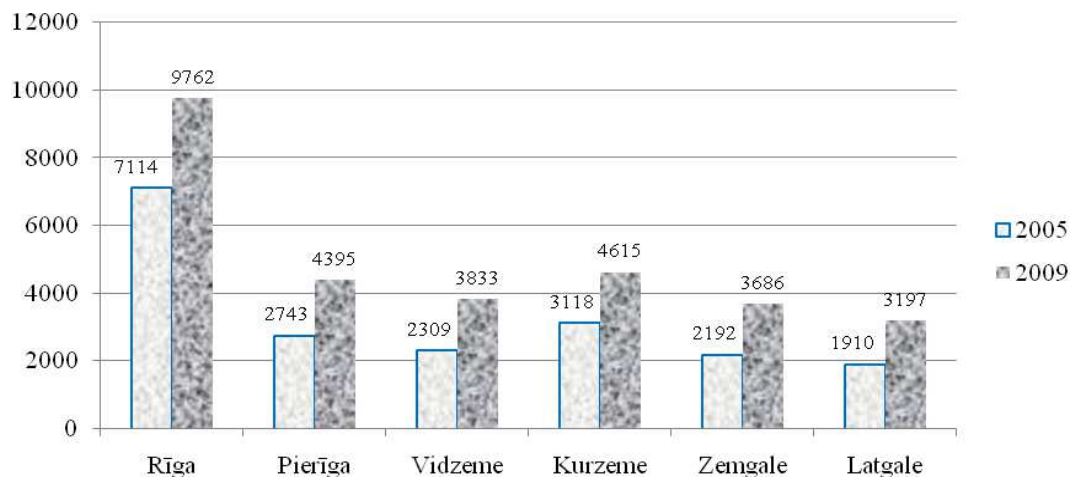
Avots: autoru sastādīta tabula pēc World bank database, Eurostat datiem

Analizējot 1.tabulā apkopoto informāciju un ņemot vērā, ka par reālo valstī piedzīvoto attīstību var spriest tikai pēc visu augstākminēto rādītāju uzlabošanas, autores secina, ka 2005.-2009. gadu laika periodā reālās attīstības procesa pazīmes tiek novērotas Somijā un Norvēģijā, kur tika uzlabotas visu rādītāju vērtības. Aplukojot Latvijas un Igaunijas attīstības procesa rezultātus, var secināt, ka Igaunijā tika piedzīvots ievērojamākais attīstības process, nekā Latvijā, jo Igaunijā netika uzlabots tikai viens rādītājs – bezdarba līmenis, savukārt, Latvija netika uzlaboti divi rādītāji – bezdarba līmenis un Džini koeficients.

Latvijas reģionu attīstības rādītāju analīze

Raksta autores, pamatojoties uz „bezdarba-nevienlīdzības-nabadzības” teorētisko pieņēmumu teritorijas attīstības procesa novērtēšanā, izanalizēja Latvijas statistisko reģionu IKP uz 1 iedzīvotāju, bezdarba, nevienlīdzības un nabadzības rādītājus laika periodā no 2005. līdz 2009. gadam.

Minētajā laika periodā visos Latvijas statistiskajos reģionos tika novērots IKP uz 1 iedzīvotāju rādītāja vērtības pieaugums (skat. 1. attēlu).

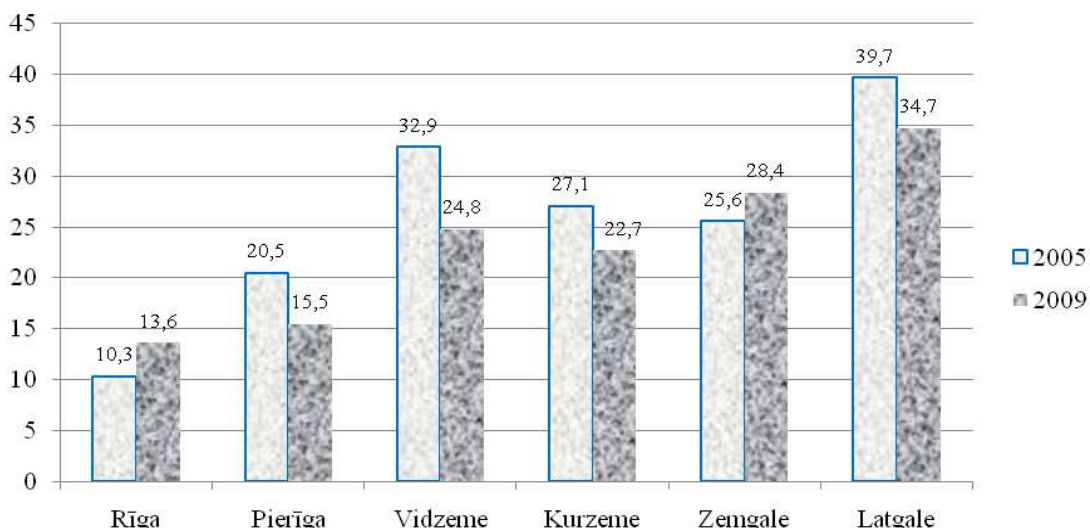
1.attēls IKP lielums Latvijas statistiskajos reģionos (latos uz 1 iedzīvotāju), 2005. un 2009. gads

Avots: autoru izveidots attēls pēc LR Centrālās statistikas pārvaldes datiem

Analizējot 1. attēlu var secināt, ka 2005.-2009. gadu laika periodā visos Latvijas statistiskajos reģionos ir noticis IKP uz 1 iedzīvotāju vērtības pieaugums: visstraujākais pieaugums tiek novērots Rīgas statistiskajā reģionā, kur šis rādītājs ir 2-3 reizēs augstāks, nekā pārējos Latvijas statistiskajos reģionos. Tālāk seko Pierīgas un Kurzemes statistiskie reģioni, kur IKP rādītāja lielums uz 1 iedzīvotāju 2009. gadā pārsniedz 4000 Ls robežu. Zem šīs robežas IKP uz 1 iedzīvotāju ir Vidzemes, Zemgales un Latgales statistiskajos reģionos. Tātad, spriežot par valsts attīstību pēc IKP uz 1 iedzīvotāju definīcijas, autores pieļauj, ka visi Latvijas reģioni pētāmajā laika periodā piedzīvoja attīstību.

Nabadzības riska indeksa vērtības Latvijas statistisko reģionu griezumā ir pārādītas 2.attēlā.

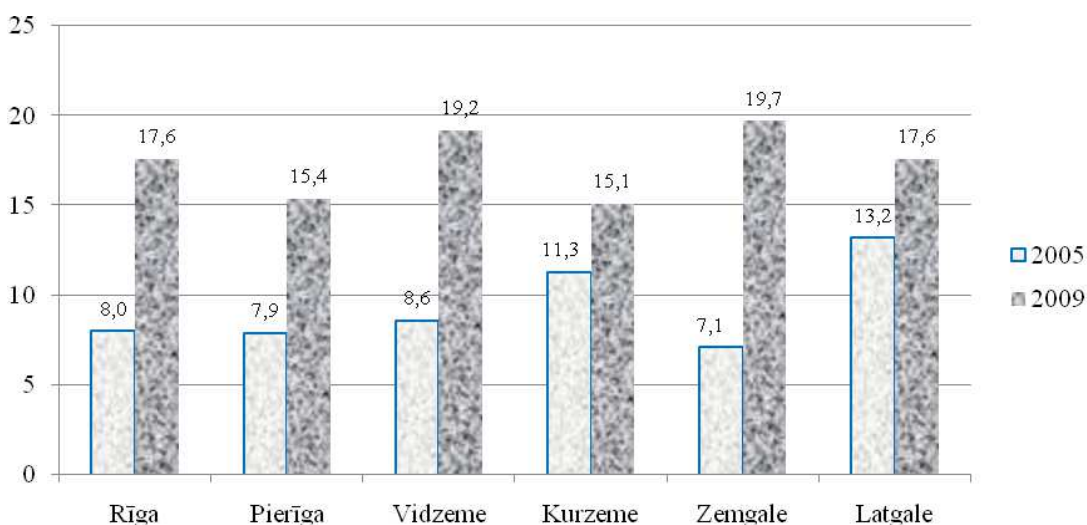
Analizējot 2.attēlā atspoguļoto informāciju, var secināt, ka nabadzības riska indeksa vērtības samazinājums dotajā laika periodā tika novērots Pierīgas, Vidzemes, Kurzemes un Latgales statistiskajos reģionos. Turpretīm, Rīgas un Zemgales statistiskajos reģionos šī rādītāja vērtības pieauga.

2. attēls Nabadzības riska indekss Latvijas statistiskajos reģionos (% no kopējā valsts iedzīvotāju skaita), 2005. un 2009. gads

Avots: autoru izveidots attēls pēc LR Centrālā statistikas pārvaldes datiem

Dati par darba mēklētāju līmeni Latvijas statistiskajos reģionos dotajā laika periodā ir atspoguļoti 3. attēlā.

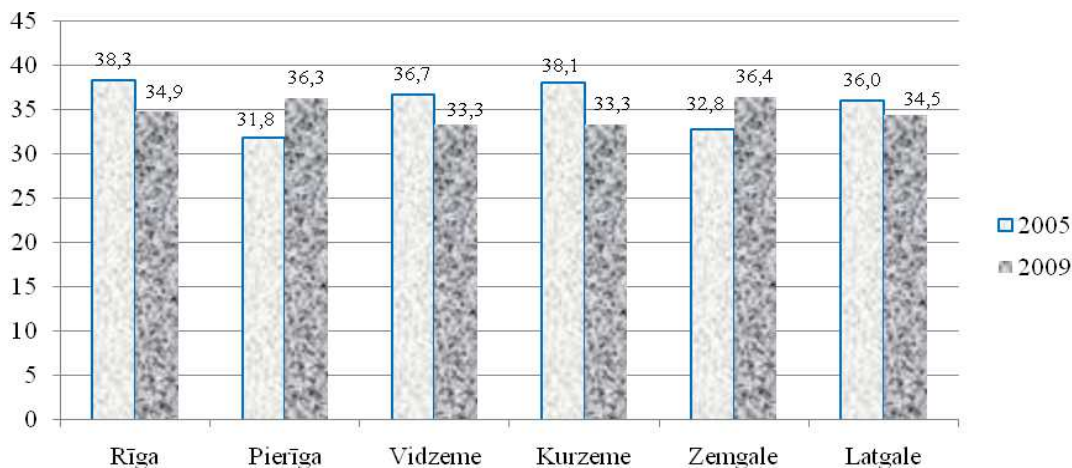

3.attēls Darba mēklētāju īpatsvars ekonomiski aktīvo iedzīvotāju kopskaitā 15-64 gadu vecumā (%), 2005. un 2009. gads

Avots: autoru izveidots attēls pēc LR Centrālā statistikas pārvaldes datiem

3.attēlā atspoguļotie dati rāda, ka darba mēklētāju īpatsvars 2005.-2009. gadu laika periodā pieauga visos Latvijas statistiskajos reģionos. Visstraujākais bezdarba līmeņa pieaugums tiek novērots Zemgales un Vidzemes statistiskajos reģionos, vislēnākais – Latgales statistiskajā reģionā, ko var pamatot ar to, ka analizējamā periodā sākumā Latgales statistiskajā reģionā darba mēklētāju īpatsvars bija vislielākais Latvijas statistisko reģionu vidū.

Ienākumu sadales nevienlīdzību parāda Džini koeficients, kas Latvijas statistisko reģionu griezumā ir atspoguļots 4. attēlā.

4.attēls **Džini koeficients Latvijas statistiskajos reģionos, %, 2005. un 2009. gads**
Avots: autoru izveidots pēc LR Centrālā statistikas pārvaldes datiem

Analizējot 4. attēlā atspoguļotos datus, var redzēt, ka iedzīvotāju ienākumu sadales nevienlīdzības samazinājums dotajā laika periodā tiek piedzīvots Rīgas, Vidzemes, Kurzemes un Latgales statistiskajos reģionos. Bet nevienlīdzības pieaugums tiek novērots Pierīgas un Zemgales statistiskajos reģionos.

Visu augstākminēto rādītāju vērtību dinamika 2005.-2009. gadu laika periodā ir apkopota 2.tabulā.

2.tabula

Latvijas statistisko reģionu attīstības rādītāju izmaiņas, 2005.-2009. gads

<i>Rādītājs</i> <i>Reģions</i>	<i>IKP</i>	<i>Nabadzības riskas indekss</i>	<i>Darba meklētāju īpatsvars</i>	<i>Džini koeficients</i>
Rīgas	↑	↑	↑	↓
Pierīgas	↑	↓	↑	↑
Vidzemes	↑	↓	↑	↓
Kurzemes	↑	↓	↑	↓
Zemgales	↑	↑	↑	↑
Latgales	↑	↓	↑	↓

Avots: autoru sastādīta tabula pēc LR Centrālā statistikas pārvaldes datiem

Analizējot šo rādītāju dinamiku, var secināt, ka Latvijas statistisko reģionu vidū, neskatoties uz IKP uz vienu iedzīvotāju rādītāja vērtības pieaugumu, par zināmo attīstības procesu var spriest tikai attiecībā uz Vidzemes, Kurzemes un Latgales reģioniem, kur divi no trīs analizējamiem rādītājiem samazinājās, t.i. nabadzības riska indekss un Džini koeficients. Interesi izraisa tas fakts, ka Rīgas un Pierīgas statistiskajos reģionos samazinājās tikai viens rādītājs no trīs (Rīgas reģionā – Džini koeficients, Pierīgas reģionā – nabadzības riska indekss), kas liecina par lēnāko attīstības procesa dinamiku. Apskatot Zemgales reģiona rādītāju dinamiku, var secināt, ka neviens rādītājs netika samazināts, tas nozīmē, ka šajā reģionā attīstības process analizējamā laika periodā netika novērots. Līdz ar pētījuma autores secina, ka rakstā izvirzītā hipotēze ir pierādīta, un par teritorijas attīstību nevar spriest, pamatojoties tikai uz IKP uz 1 iedzīvotāju rādītāja vērtības izmaiņām.

Secinājumi

Attīstības ekonomika (*Developmental Economics*), analizējot teritorijas attīstību, piedāvā paralēli teritorijas IKP analīzei, izpētīt arī šīs teritorijas bezdarba, nevienlīdzības un nabadzības rādītāju dinamiku. Viņš secina, ka tikai visu šo rādītāju pozitīvo izmaiņu gadījumā teritorijā tiek sasniegta īsta attīstība.

Pētījuma autores, pamatojoties uz angļu ekonomista D.Sīra „bezdarba-nevienlīdzības-nabadzības” teorētisko pieņēmumu teritorijas attīstības procesa novērtēšanā, izanalizēja minēto rādītāju dinamiku Latvijas statistisko reģionu griezumā 2005.-2009. gadu laika periodā. Tika secināts, ka, neskatoties uz IKP uz 1 iedzīvotāju rādītāja vērtības pieaugumu visos Latvijas statistiskajos reģionos šajā laika periodā, tomēr nevar spriest par piedzīvoto attīstību šajās teritorijās. Saskaņā ar D.Sīra „bezdarba-nevienlīdzības-nabadzības” teorētisko atzinumu, par pilnvērtīgo attīstības procesu noteiktajā teritorijā var spriest tikai tadā gadījumā, ja paralēli IKP uz 1 iedzīvotāju rādītāja vērtības pieaugumam, uzlabojās arī bezdarba, nevienlīdzības un nabadzības rādītāju vērtības. Tātad, saskaņā ar šo teoriju, dotajā laika periodā īsta attīstība netika novērota nevienā Latvijas statistiskajā reģionā. Labākie rezultāti tika sasniegti Vidzemes, Kurzemes un Latgales statistiskajos reģionos, kur dotajā laika periodā netika uzlabots tikai viens rādītājs – darba meklētāju īpatsvars (bezdarbs). Rīgas un Pierīgas statistiskajos reģionos netika uzlaboti divi rādītāji: Rīgas statistiskajā reģionā – nabadzības riska indekss un darba meklētāju īpatsvars, Pierīgas statistiskajā reģionā – darba meklētāju īpatsvars un Džini koeficients. Savukārt, Zemgales statistiskajā reģionā neviens no nabadzības, nevienlīdzības un nabadzības rādītājiem netika uzlabots – šajā gadījumā būtu dīvaini saukt rezultātu par attīstību, pat ja IKP uz 1 iedzīvotāju dubultotos.

Līdz ar to raksta autores secina, ka pētījumā izvirzītā hipotēze par to, ka teritorijas IKP pieaugums viennozīmīgi neliecina par teritorijas attīstītību, ir pilnīgi pierādīta uz Latvijas reģionu piemēra.

Bibliogrāfija

- Eiropas Savienības Statistikas biroja Eurostat datu bāze. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database [2012.05.21.].
- Lansley, S. (2012) *The Cost of Inequality*. London: Gibson Square.
- Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvaldes datu bāze. <http://www.csb.gov.lv> [2012.05.21.].
- Pasaules Bankas datu bāze (World bank database). <http://data.worldbank.org/indicator> [2012.05.21.].
- Pigou, A.C. (1932) *The Economics of Welfare, Fourth edition*. London: Macmillan. <http://www.econlib.org/library/NPDBooks/Pigou/pgEW.html> [2012.05.07.].
- Seers, D. (1969) *The Meaning of Development*. <http://www.ids.ac.uk/files/dmfile/themeaningofdevelopment2.pdf> [2012.05.07.].
- Sen, A. (1999) *Development as Freedom*. Oxford: Oxford University Press.
- Todaro, M.P., Smith, S.C. (2011) *Economic Development (11th Edition)* (The Pearson Series in Economics). Prentice Hall.

Алина Охотина

Даугавпилсский Университет, Латвия

К ВОПРОСУ О ПОСТРОЕНИИ ИНТЕГРАЛЬНОГО ИНДИКАТОРА ИНВЕСТИЦИОННОГО КЛИМАТА РЕГИОНА

Abstract

Region's investment climate is an integral characteristic of the investments environment, which influences the desire of a potential investor to make investments. From the point of view of the investor, this environment can be characterized according two operation factors: investment risks and the investment potential of the region. The evaluation of investment risks can be made with the help of the experts' survey.

The aim of the present article is to make a review about different methods of conducting experts' survey, to evaluate their strong and weak sides and to choose the methodology that suits best for the research of investments climate by NUTS2 regions of Central-Eastern European countries.

Key words: investment climate of region, investment risk of region, investment potential of region, experts' survey.

В настоящее время общий уровень научных разработок по проблемам формирования и совершенствования инвестиционного климата отстаёт от потребностей хозяйственной практики. Эффективность механизма формирования инвестиционного климата во многом будет зависеть от того, насколько он будет соответствовать реализуемым в ходе проводимых реформ целям и задачам повышения инвестиционной активности хозяйствующих субъектов и действенности государственного регулирования в этой сфере. В настоящий момент отсутствует перспективная методика определения инвестиционной привлекательности регионов NUTS2 уровней Латвии и других стран Центрально-восточной Европы и, как следствие, не разработаны эффективные механизмы государственного воздействия на процесс формирования благоприятного инвестиционного климата. Несмотря на большое количество исследований в данной области, все еще существует потребность в единой прозрачной методике оценки инвестиционного климата региона. Данная методика должна быть наглядна и понятна, чтобы при желании ей могли воспользоваться и инвесторы, оценивающие потенциальные объекты инвестирования, и все желающие привлечь инвестиционные ресурсы для определения своих шансов на успех.

Инвестиционный климат – это «... совокупность характерных для каждой местности факторов, определяющих возможности компаний и формирующих у них стимулы к осуществлению продуктивных инвестиций, созданию рабочих мест и расширению своей деятельности» (World Development Report 2005: 2). Таким образом, инвестиционный климат региона – это интегральная характеристика среды

инвестирования, влияющей на желание потенциального инвестора осуществить вложения. Очевидно, охарактеризовать эту среду с точки зрения инвестора можно по двум параметрам: инвестиционным рискам и инвестиционному потенциалу региона. Оценку инвестиционных рисков можно произвести посредством экспертного опроса.

Бесспорно, что для принятия обоснованных решений необходимо опираться на опыт, знания и интуицию специалистов. Наиболее часто используемые методы коллективных экспертных оценок включают в себя метод интервьюирования, метод сценариев, метод комиссий, метод принятия решений, метод «Дельфи», метод анализа иерархий.

Метод интервьюирования (Kvale 1996) эксперта основан на наиболее простой процедуре сбора информации, аналогичной глубинному интервью. Респондентами в данном случае выступают эксперты; исследователь проводит беседу в соответствии с поставленными задачами исследования.

Метод сценариев применяется в прогнозных исследованиях для описания будущего на основе некоторых предположений о состоянии факторов среды, оказывающих существенное влияние на функционирование фирмы. Как правило, составляются оптимистический, ожидаемый (наиболее вероятный) и пессимистический сценарии. Благодаря повышению чувствительности к внешним факторам метод позволяет повысить способность к предвидению и развить гибкость и адаптивность фирмы (de Boisanger, 1988).

Метод «комиссий» основан на организации открытого общения экспертов, в ходе которого они занимаются согласованием противоречивых мнений о проблеме исследования. Обсуждение заканчивается при достижении экспертами консенсуса.

Метод интеграции решений по своей сути схож с методом комиссий. Суть метода формулируется в наработке коллективного решения задачи на основе выявления и объединения сильных аспектов отдельных решений. Реализация метода проходит в несколько этапов. На начальном этапе эксперты независимо друг от друга рассматривают и решают предложенную задачу. Далее свои решения (формулировку анализируемой проблемы и прогноз ее развития) эксперты-участники вносят в специальный формуляр. Следующий этап - это этап совместного обсуждения экспертами заданной задачи и всех внесенных в формуляр решений. Целью данной формы изучения проблемы является выявить максимально сильные позиции каждого предложенного решения. Эти данные также вносятся в формуляр. На этапе обсуждения выработанных решений возможны два варианта: каждый автор

представляет свое решение лично, подробно излагает и аргументирует, либо процесс проходит в анонимном режиме во избежание авторитарности принятых решений. Когда процесс рассмотрения и обсуждения представленных вариантов закончен, на основе достоинств и преимуществ каждого решения формируется совместное итоговое решение.

Метод анализа иерархий Т.Саати (Саати 1993: 84) является основным способом, с помощью которого исследователь может подразделить всю совокупность исследуемых данных на кластеры и подкластеры. Основной задачей метода анализа иерархий (метод Саати) является оценка высших уровней иерархии, исходя из взаимодействия различных уровней, а не из непосредственной зависимости от элементов на этих уровнях. Суть метода заключается в определении собственного вектора с наибольшим собственным значением на основе попарного сравнения исследуемых характеристик. Анализ значений собственного вектора матрицы, построенной на основе попарного сравнения исследуемых параметров, обеспечивает упорядочение приоритетов оцениваемых характеристик в группе параметров исследования. Обобщенные весовые коэффициенты находятся как среднее медианное значение всех соответствующих экспертных сравнений.

Таким образом, при проведении экспертного опроса с использованием метода анализа иерархий Т.Саати гораздо легче взвесить во сколько раз один индикатор важнее (предпочтительнее) другого при попарном сравнении, чем присваивать веса или рейтинговать 20-30 индикаторов в каждой группе, учитывая объективные возможности человека «удерживать» около 7 объектов. Хотя этот метод так же имеет свои недостатки, а именно: невыполнение свойства сохранения ранжирования решений при удалении одного из возможных решений (Triantaphillou 2001: 11-25). В данной работе пересмотру подвергаются две важнейшие составляющие этого метода. Во-первых, процедуру формирования матрицы парных сравнений предлагается существенно упростить, требуя от эксперта сведения не обо всех элементах этой матрицы, расположенных выше (либо ниже) главной диагонали, а лишь об определенных «базисных» элементах, на основе которых затем легко и без ошибок вычислительного характера находится искомый весовой вектор. При этом выбор конкретного базисного набора соответствует той или иной схеме сравнения объектов, которую можно выбирать с целью получения наиболее надежных результатов эксперта. Предлагаемый вариант оказывается гораздо проще исходного метода как на стадии формирования матрицы, так и в ходе вычисления весового вектора. Кроме того, он полностью

избавлен от «модельной» ошибки. Во-вторых, при решении многокритериальных задач применение линейной свертки критериев, как это предписывается исходным методом, допустимо лишь при определенных, довольно ограничительных предположениях (Triantaphillou 2001: 11-25).

Другим методом, учитывающим вышеописанные объективные возможности человека является метод Делфи, разработанный в 1964 году американскими учеными (Helmets, Gordons 1964: 2982; Helmers 1977: 17-31, Gordons 1968: 134-143.). *Метод Дельфи* - многоэтапный метод, предусматривающий первоначальное изолированное вынесение экспертами своих суждений и дальнейшую многократную их корректировку на базе ознакомления каждого эксперта с суждениями других экспертов до тех пор, пока величина разброса оценок не будет находиться в рамках заранее устанавливаемого желаемого интервала варьирования оценок. Большим недостатком этого метода является чрезмерная субъективность оценок. Старые стереотипы общества могут сыграть роковую роль при принятии решений. О недостатках этого метода пишет так же и Зиенковский Л. (Zienkowski 1979: 95): «Опираясь исключительно на общественное мнение, исследование (методом Делфи) имеет слабую сторону – часть общества не отдает себе отчет в наиболее правильной иерархии потребностей, а так же их структуры, не видит целой сложности проблемы за исключением непосредственных, повседневных потребностей».

Сильной стороной экспертных опросов является тот факт, что время прогноза не ограничивается несколькими годами, т.е. можно дать прогноз на более долгосрочную перспективу, хотя точность таких прогнозов не оговаривается.

Опросы экспертов имеют серьезные недостатки. Одной из слабых сторон экспертных оценок является *догма согласованности*. Считается, что решение может быть принято лишь на основе согласованных мнений экспертов. Поэтому исключают из экспертной группы тех, чье мнение отличается от мнения большинства. При этом отсеиваются как неквалифицированные лица, так и наиболее оригинальные мыслители, глубже проникшие в проблему, чем большинство. Следовало бы выяснить их аргументы, предоставить им возможность для обоснования их точек зрения. Поскольку число экспертов обычно не превышает 20-30, то формальная статистическая согласованность мнений экспертов может сочетаться с реально имеющимся разделением на группы, что делает дальнейшие расчеты не имеющими отношения к действительности. Если же обратиться к конкретным методам расчетов, например, с помощью коэффициентов конкордации на основе коэффициентов ранговой корреляции

Кендалла или Спирмена, то на самом деле положительный результат проверки согласованности таким способом означает лишь отклонение гипотезы о независимости и равномерной распределенности мнений экспертов на множестве всех ранжировок, так что многие статистические методы в этом случае бесполезны.

Еще одной слабой стороной экспертных опросов является то, что объект оценивается *одним числом*. Каждый объект можно оценивать по многим показателям качества и далеко не всегда можно свести оценки по этим показателям вместе, важна конкретная (узкая) постановка задачи перед экспертами. Но такой постановки зачастую нет, поэтому оценки не имеют объективного характера. Альтернативой единственному обобщенному показателю является математический аппарат типа многокритериальной оптимизации - множества Парето (Поудиновский, Ногин 1982: 136-139).

Однако самой слабой стороной экспертных опросов являются вопросы о квалификации экспертов. Часто предлагают использовать методы взаимооценки и самооценки компетентности экспертов. Однако при самооценке компетентности скорее оценивается степень самоуверенности эксперта, чем его реальная компетентность. Тем более, что само понятие "компетентность" строго не определено. При использовании метода взаимооценки, помимо возможности проявления личностных и групповых симпатий и антипатий, играет роль неосведомленность экспертов о возможностях друг друга. В современных условиях достаточно хорошее знакомство с работами и возможностями друг друга может быть лишь у специалистов, много лет работающих совместно. Однако привлечение таких пар специалистов не очень-то целесообразно, поскольку зачастую результаты их деятельности носят похожий характер. Использование формальных показателей (должность, ученые степень и звание, стаж, число публикаций...), очевидно, может носить вспомогательный характер.

Опросы экспертов имеют больше недостатков, чем достоинств, поэтому использовать их рационально только в том случае, если данные статистики совершенно недоступны.

Инвестиционный потенциал представляет собой только данные статистики.

Таким образом, показатели первичного списка, характеризующие инвестиционный потенциал (икс) и инвестиционные риски (игрек) по исследуемым регионам можно представить в следующем виде:

$$X = \begin{bmatrix} x_{11}, x_{12}, \dots, x_{1n} \\ \dots \dots \dots \\ x_{i1}, x_{i2}, \dots, x_{in} \\ \dots \dots \dots \\ x_{m1}, x_{m2}, \dots, x_{mn} \end{bmatrix}, Y = \begin{bmatrix} y_{11}, y_{12}, \dots, y_{1n} \\ \dots \dots \dots \\ y_{i1}, y_{i2}, \dots, y_{in} \\ \dots \dots \dots \\ y_{m1}, y_{m2}, \dots, y_{mn} \end{bmatrix},$$

где m – количество регионов, n - количество показателей, характеризующих инвестиционный климат. Таким образом, для данных такого вида, оправдано использование многомерного анализа Сошникова, Тамашевич, Шефер и др. [1999: 239]. Первичный состав статистических показателей из которых производится вычисление интегрированного индикатора зависит, во-первых, от принятой методологии исследования, во-вторых, от наличия и доступности этих показателей в статистических базах для исследуемых регионов. В первичном наборе показатели статистики должны быть представлены в относительном виде, т.е. в перерасчете на душу населения и ли на единицу территории.

Следующим шагом в оценке инвестиционного потенциала путем построения интегрального индикатора является нормирование показателей – это такое преобразование, в результате которого область возможных значений определяется отрезком [0;10] (Айвазян 2005: 26-27):

$$x'_{ij} = \frac{x_{ij} - x_{\min j}}{x_{\max j} - x_{\min j}} \cdot 10$$

- показателям-стимулянтам

$$x'_{ij} = \frac{x_{\max j} - x_{ij}}{x_{\max j} - x_{\min j}} \cdot 10$$

- показателям-дестимулянтам,

где где x'_{ij} – нормированное значение показателя «j» для региона «i», x_{\min}

и x_{\max} — наименьшее (самое худшее) и наибольшее (самое лучшее) значения исходного показателя в исследуемый период.

Данный способ учитывает характер влияния (отрицательный или положительный) первичного показателя на комплексный интегрированный индикатор, а так же ограничивает область значений отрезком от 0 до 10, что удобно для сравнений между регионами (Lavrinenko 2008: 43). Оценку экспертами инвестиционных рисков сразу следует производить по 10-бальной шкале.

Далее необходимо произвести отбор из широкого первичного списка нормированных показателей, доступных из статистических баз, таких показателей, которые были бы наиболее диагностичны в определении интегрированного

индикатора инвестиционного климата, таким образом, «что сокращенный список показателей может заменить полную модель на каждом ранее упомянутом уровне удовлетворения потребностей и эмпирические вычисления сведены в каждой сфере потребностей к этим показателям» (Zienkowski 1979: 118). Чтобы элиминировать малосущественные статистические показатели, а так же такие показатели, которые дублируют информацию, содержащуюся в других показателях, можно использовать следующую методику (Айвазян 2005: с. 24-25):

1) вычислить коэффициенты детерминации $R^2 = r^2$ каждого из первичных статистических показателей анализируемого исходного набора по всем остальным показателям этого набора, в которых значимость коэффициентов корреляции на уровне значений 0,01 и 0,05. Величина коэффициента детерминации показывает, какая часть (доля) вариации зависимой переменной обусловлена вариацией объясняющей переменной. Анализ полученных числовых характеристик позволяет провести предварительную стадию выявления тесно связанных между собой пар, троек и т.п. групп переменных и поставить вопрос об отборе из каждой такой группы по одному представителю. О мере связанности можно судить по величине коэффициентов детерминации близких к единице ($0,9 < R^2 < 1$);

2) из каждой группы следует оставить такой показатель, который наиболее прямо характеризует категорию инвестиционного климата и, в то же время, имеет наибольшую сумму коэффициентов детерминации зависимой переменной по объясняющим переменным. Далее проводится отбор наиболее информативных частных критериев среди показателей априорного набора каждой категории инвестиционного климата. Наиболее информативным набором будем считать такой набор, в котором сумма коэффициентов детерминации зависимой переменной по объясняющим переменным максимальна. При подобном выборе «апостериорных ограниченных наборов максимизируется прогностическая сила регрессионных моделей, с помощью которых можно восстановить значения всего априорного набора показателей анализируемого интегрального свойства по значениям только тех частных критериев, которые попали в этот ограниченный набор» (Айвазян 2005: с. 24-25). Выбор количественного состава ограниченного набора частных показателей осуществляется в каждом конкретном случае на базе сочетания теоретических (содержательных) соображений и требований к минимально допустимым значениям R^2_{min} коэффициентов детерминации.

На базе матрицы нормированных значений интегральный показатель вычисляется по формуле:

$$z_i = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^n (x'_{i1} + x'_{i2} + \dots + x'_{in}) + \frac{1}{n} \sum_{j=1}^n (y_{i1} + y_{i2} + \dots + y_{in}),$$

где z_i - интегральный показатель i -того региона, n - число признаков, x'_{ij} - нормированное значение j -того показателя инвестиционного потенциала i -того региона, y_{ij} - экспертная оценка j -того показателя инвестиционного климата i -того региона. Таким образом, интегральный показатель инвестиционного потенциала является средним арифметическим величин нормированных значений статистических показателей, интегральный показатель инвестиционных рисков является средним арифметическим величин экспертных оценок, а интегральный индикатор инвестиционного климата является их суммой.

Эта статья выполнена при содействии Европейского социального фонда в рамках проекта „Поддержка развития докторантуры Даугавпилсского Университета”
2009/0140/1DP/1.1.2.1.2/09/IPIA/015.

Библиография

- Gordon, T.J. (1968) New Approaches to Delphi in: *Technological Forecasting for Industry and Government*, edited by James R. Bright, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall, Inc., 1968, pp. 134-143.
- Gordon, T.J., Helmer, O. (1964) *Report on a Long-Range Forecasting Study: report*. The RAND Corporation, Santa Monica, Calif. <http://www.litagion.com/pubs/papers/2005/P2982.pdf> [14.06.2012.].
- Helmer, O. (1977) Problems in futures research: Delphi and causal cross-impact analysis. *Futures*, February 1977, pp. 17-31.
- Kvale, S. (1996). *Interviews: An Introduction to Qualitative Research Interviewing*. Thousand Oaks.
- Lavrinenko, O. (2008) Influence of Economical Development on the Welfare of Population (Example of EU Countries). In: *2nd International Interdisciplinary Scientific Conference "Society. Health. Welfare"*. Riga.
- Triantaphillou, E. (2001) Two New Cases of Rank Reversals when the AHP and some of its Additive Variants are used that do not Occur with the Multiplicative AHP. *Journal of Multi-Criteria Decision Analysis*, Vol.10, p.11-25.
- World Development Report 2005 (2004): A Better Investment Climate for Everyone. The International Bank for Reconstruction and Development . The World Bank.
- Zienkowski, L. (1979) *Poziom zytia (metody, mierzzenia i oceny)*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Айвазян, С. (2005) *Разработка и анализ интегральных индикаторов качества жизни населения Самарской области*. Москва: ЦЭМИ РАН.

- Многомерный статистический анализ в экономике* (1999): учеб. для вузов. Л.А.Сошникова, В.Н.Тамашевич, М.Шефер и др. Москва: Юнити.
- Подиновский, В., Ногин, В. (1982) *Парето-оптимальные решения многокритериальных задач*. Москва: Наука, 254 с.
- Саати, Т. (1993) *Принятие решений - метод анализа иерархий*. Перевод с английского Р.Г.Вачнадзе. Москва: Издательство «Радио и связь».

Viktorija Špilova
Daugavpils Universitāte, Latvija

INOVĀCIJAS IZVĒRTĒJUMS TAUTSAIMNIECĪBAS NOZARĒS EKONOMISKĀS LEJUPSLĪDES LAIKĀ

Abstract

Evaluation of innovation in branches during economic downturn.

In conditions of post-industrial economy as one of the most important are becoming branches, which directly implements scientific advances. Consequently, there is a significant change in the structure in favor of science-intensive and high technology industries. But, when the economic cycle is changing from development phase to downturn phase the positive effect of innovation in branches reduces. Innovative processes require substantial amounts of funding and include large risks; therefore these conditions may reduce the economic stability. These explain the fact, that some innovative branches are more sensitive to cyclical changes in the economic system. If the role and contribution of branch to economic development processes are significant, is followed serious reduction in the economy. The problem is illustrated by examples of two poles – Sweden and Latvia. This choice is based on achievements of these countries in processes of creating and developing innovation – Sweden has the best result in European Union, but Latvia's results in this area are modest. The research work in this article is based on the following methods: scientific methods – analysis, synthesis, monographic method; economic method - institutional analysis; statistical methods - analytical grouping, state series.

Atslēgas vārdi: inovācija, nozare, ekonomiskā lejupslīde

Par inovāciju nozīmi ekonomikas attīstībā liecina teorētiskie un empīriskie pētījumi. Stratēģija „Eiropa 2020” un tās iniciatīva „Inovāciju Savienība” norāda uz nepieciešamību radīt, attīstīt un ieviest inovācijas, lai sasniegtu stabilu un ilgtspējīgu attīstību. Tomēr, jāatzīmē, ka globālās ekonomiskās lejupslīdes laikā ievērojami cieta arī inovatīvas nozares.

Pētījuma mērķis ir apzināt inovāciju ietekmi uz tautsaimniecības nozarēm ekonomiskās lejupslīdes laikā. Par pētījuma problēmu ir izvēlēts fakts, ka līdz ar ekonomikas cikla maiņu no attīstības posma uz lejupslīdes posmu mazinās inovāciju pozitīvais efekts nozarēs. Lai sasniegtu pētījuma mērķi, tika izvērtētas inovācijas valstī ar stabilu un vienu no augstākajiem sniegumiem pasaulē (Zviedrija) un valstī, kura atrodas inovatīvā ceļa sākumā (Latvija) saskaņā ar *Innovation Index* rādītāju (Innovation Union Scoreboard 2010).

Inovāciju radīšanas, ieviešanas un attīstības nepieciešamība ir pamatota ar postindustriālās ekonomikas specifiku. Postindustriālai ekonomikai ir raksturīgi:

1. ekonomiskais progress tiek sasniegts pateicoties tehnoloģiskām izmaiņām;
2. tehnoloģiskās izmaiņas tiek nodrošinātas ar cilvēkkapitāla spējām ģenerēt jaunas zināšanas un apstrādāt informāciju;
3. notiek izmaiņas nozaru struktūrā, kā arī tiek radītas jaunas nozares (Макаров 2005).

Inovācijas nozīmes ekonomikas attīstības procesos palielinājums notika līdz ar Nobela prēmijas laureāta R. Solova (*R. Solow*) pētījumiem, kuru rezultātā ir apstiprinājies, ka ilgtspējīga ekonomiskā attīstība valstī galvenokārt balstās uz tehnoloģiskām izmaiņām.

Inovācijas ieviešana ražošanas procesos ir diktēta ar nepieciešamību radīt resursu taupošas tehnoloģijas, kuras nodrošinātu gala produkcijas ražošanu ar mazāku materiālu un enerģijas patēriņu. Šobrīd vairs nav tik svarīga materiālo resursu esamība, jo tagad ir iespējams jebkurā pasaules valstī ražot precīzus izstrādājumus no izejmateriāliem, kas iegūti citā zemē, bet intelektuālais potenciāls un zināšanas, kā efektīvāk uz vienu produkcijas vienību pārvērst resursus gatavā produkcijā. Resursu vērtība ir mainīgs lielums, jo tā mainās atbilstoši zinātnes, tehnikas un ekonomikas progresam. Augstākā labklājība tiek sasniegta, ja tautsaimniecībā pieaug produktivitāte. Tehniskais progress ir produktivitātes pieauguma avots, savukārt inovācijas ir atslēga tehnoloģiju uzlabošanai.

Saskaņā ar krievu ekonomista Kondratjeva lieliem konjunktūras cikliem mūsdienu ekonomika atrodas piektajā ciklā, kura pamatā ir zināšanas un informāciju tehnoloģijas (Кондратьев 1989).

Līdz ar globalizācijas procesiem pastiprinās ne tikai preču un pakalpojumu apmaiņa, bet arī informācijas apmaiņa. Tādēļ viens no svarīgākajiem resursiem mūsdienu ekonomikā ir augsti kvalificēts un spējīgs apstrādāt un ranžēt pēc svarīguma pakāpes informāciju cilvēks. Cilvēkkapitāls ir tas resurss, kurš nodrošina zinātnes funkcionēšanu. Rezultātā notiek jauni zinātnes sasniegumi, daļa no kuriem tiešā veidā nodrošina kvalitatīvas izmaiņas nozarēs un ekonomikā kopumā.

Viens no būtiskākajiem procesiem tautsaimniecības struktūras ietvaros inovāciju ietekmē ir darbietilpīgo nozaru īpatsvara un nozīmes samazinājums un zināšanu ietilpīgu nozaru īpatsvara un nozīmes palielinājums. Postindustriālās ekonomikas apstākļos par vienu no svarīgākajām ekonomikas attīstībā kļūst tās nozares, kuras tiešā veidā realizē zinātnes sasniegumus. Līdz ar to notiek ievērojamas izmaiņas nozaru struktūrā par labu zinātņu ietilpīgām un augsti tehnoloģiskām nozarēm. Nozaru struktūras līmenī tas nozīmē, ka par būtiskākajām valsts konkurētspējas nodrošināšanā ir kļuvušas mašīnbūve, ķīmiskā rūpniecība, kā arī komunikācijas.

Lielākā vai mazākā mērā, taču inovatīvā darbība notiek visās ekonomikas nozarēs. Ir nozares, kurās inovāciju ir grūtāk noteikt. Tās ir nozares, kuras nav orientētas un tirgu, piem. sabiedriskie pakalpojumi. Inovatīvie procesi ievērojami atšķiras nozaru ietvaros. Atšķirības ietver zinātnisko izstrāžu saturu, tehnoloģisko izmaiņu ātrumu, mijiedarbības

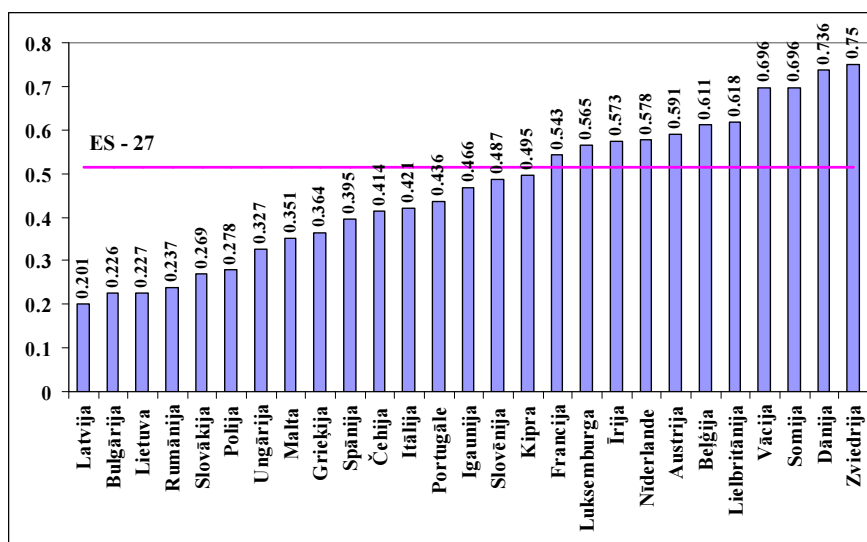
struktūru, pieeju zināšanu resursiem, kā arī organizatoriskām struktūrām un institucionāliem faktoriem (Malerba 2005).

Zinātņu ietilpīgajās un augsti tehnoloģiskajās nozarēs (mašīnbūve, ķīmiskā rūpniecība, komunikācijas) pētnieciskai darbībai un finanšu ieguldījumiem pētniecībā un attīstībā tiek iedalīta svarīgākā loma. Šo iemeslu dēļ šajās nozarēs pārsvarā notiek radikālas un ātras izmaiņas.

Inovācijām zemo un vidējo tehnoloģiju nozarēs (piem. tekstilrūpniecība, pārtikas rūpniecība) tiek veltīts mazāk uzmanības nekā augsti tehnoloģiskajās nozarēs. Jāatzīmē, ka inovācijas zemo un vidējo tehnoloģiju nozarēs var ievērojami ietekmēt ekonomisku attīstību, ja šīm nozarēm ir vērā ņemama nozīme un īpatsvars ekonomikā. Zemo un vidējo tehnoloģiju nozarēm ir raksturīgas pakāpeniskas inovācijas kā arī inovāciju aizgūšana. Inovatīvā darbība zemo un vidējo tehnoloģiju nozarēs lielākoties koncentrējas uz jautājumiem, kā paaugstināt ražošanas efektivitāti, kā diferencēt produktu (VonTunzelmann, Acha 2005).

Pastāv noteikts ietvars kādā veidā iespējams novērtēt inovācijas. Visbiežāk tiek veikti kompleksie mērījumi, kuru rezultāti apvienojas vienotā integrētā rādītājā un raksturo ekonomiku kopumā nevis atsevišķu nozari. Piemēram, Eiropas Savienībā tika veikts pētījums *2010 Innovation Union Scoreboard*, kura rezultātā tika aprēķināts rādītājs *Innovation Index* (Innovation Union Scoreboard 2010).

1. Attēls. Eiropas Savienības valstu pozīcija pēc *Innovation Index* 2009. gadā

Avots: Innovation Union Scoreboard 2010, 2012

Pamatojoties uz *Innovation Index* rādītāju iespējams noteikt divus polus pēc inovāciju radīšanas, ieviešanas un attīstības Eiropas Savienībā. Tie ir Zviedrija (pirmā vieta Eiropas Savienībā pēc inovācijām) un Latvija (pēdējā vieta Eiropas Savienībā pēc inovācijām).

Lai raksturotu inovācijas nozarē, raksta ietvaros tiek pielietotas Oslo rokasgrāmatas (*Oslo Manual*) vadlīnijas. Inovāciju izvērtējums nozarēs saskaņā ar starptautiski atzīto metodoloģiju, kura ir apkopota Oslo rokasgrāmatā var tikt balstīts uz divām zinātniski-tehnisko rādītāju grupām – finanšu ieguldījumi pētniecībā un attīstībā (turpmāk P&A) un patentu skaits (*Oslo Manual 2010*). Izvērtējot inovācijas nozaru griezumā saskaņā ar minētiem zinātniski-tehniskājiem rādītājiem, aktuāls ir jautājums par datu pieejamības ierobežojumiem.

Pirmkārt, finanšu ieguldījumi P&A pa nozarēm ir konfidenciālā informācija, tādēļ izmantotie dati ir autores aprēķini, kuri tika veikti balstoties uz pētījuma *Industrial Investment Scoreboard* rezultātiem, kas apkopo informāciju par uzņēmumu finanšu atskaitēm Eiropas Savienības dalībvalstīs, kā arī citās pasaules valstīs. Latvijas un vēl citu 6 Eiropas Savienības valstu dati šajā pētījumā nav pieejami (*2010 Industrial Investment Scoreboard 2010*).

Cits ierobežojums ir patentu statistikas neesamība pakalpojumu nozarēs, jo patentu uzskaitē šajā ekonomikas sektorā netiek veikta.

1. Tabula. **Finanšu ieguldījumi P&A, patentu skaits pa nozarēm Zviedrijā, Latvijā 2009. gadā**

NACE kods	Tautsaimniecības nozare saskaņā ar NACE Rev. 1.1	Patentu skaits*		Ieguld. P&A, milj.eiro
		Zviedrija	Latvija	Zviedrija
DA	Pārtikas produktu, dzērienu, tabakas izstrādājumu ražošana	6,64	0,15	40,41
DB	Tekstilizstrādājumu ražošana	1,973	0,038	-
DC	Ādu mīcēšana un apstrāde, somu un līdzīgu izstrādājumu, zirglietu, apavu ražošana	0,816	0,013	-
DD	Koksnes, koka, korķa izstrādājumu ražošana, izņemot mēbeles; salmu, pīto izstrādājumu ražošana	0,572	0,002	-
DE	Celulozes, papīra, papīra izstrādājumu ražošana, izdevējdarbība, poligrāfija un ierakstu reproducēšana	5,440	0,055	83,27
DF	Naftas pārstrādes produktu, koksa un kodoldegvielas ražošana	4,28	0,21	-
DG	Ķīmisko vielu un to izstrādājumu, ķīmisko šķiedru ražošana	61,362	2,144	244,32
DH	Gumijas un plastmasas izstrādājumu ražošana	9,478	0,118	-
DI	Nemetālisko minerālu un izstrādājumu ražošana	9,024	0,112	49,49
DJ	Metālu ražošana, gatavo metālizstrādājumu ražošana, izņemot mašīnas un iekārtas	0,29	0,38	801,84
DK	Iekārtu, mehānismu, darba mašīnu ražošana	64,255	1,590	792,93
DL	Elektrisko mašīnu un aparātu ražošana	183,456	0,906	2663,95
DM	Transportlīdzekļu ražošana	84,522	0,811	1546,00
DN	Cita ražošana	-	-	-

* kopējo patentu summu Eurostat aprēķina, izmantojot fracionālās uzskaites metodi; patenti sadalīti atbilstoši izgudrotāja (-ju) dzīvesvietai, lai novērstu vairākkārtēju viena patenta uzskaitījumu, tas arī izskaidro decimālciparus

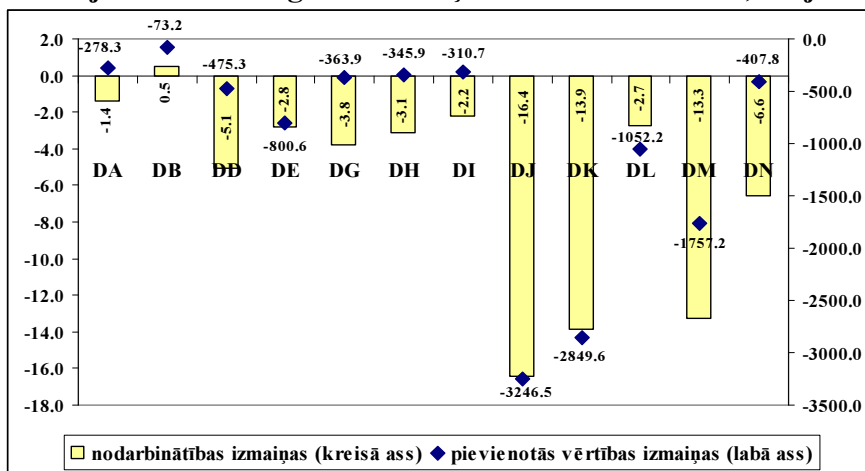
Avots: autores veiktie aprēķini pēc National Accounts by 31 branches., Industrial Investment Scoreboard, Patent Applications., 2012

Jo lielāki finanšu ieguldījumi P&A, jo lielāks reģistrēto patentu skaits, kas norāda uz samērā augstu ieguldījumu atdevi. 1. tabulas dati norāda, ka saskaņā ar saimnieciskās darbības statistisko klasifikāciju NACE Rev. 1.1 inovatīvās nozares Zviedrijā un Latvijā ir „Iekārtu, mehānismu un darba mašīnu ražošana” (DK), „Elektrisko mašīnu un aparātu ražošana” (DL), „Transportlīdzekļu ražošana” (DM), „Ķīmisko vielu, to izstrādājumu, ķīmisko šķiedru ražošana” (DG).

2008. gadā pasaules ekonomikā aizsākās ekonomiskā lejupslīde. Saskaņā ar pieejamiem statistiskiem datiem, piem. iekšzemes kopprodukta izmaiņas pret iepriekšējo periodu, 2008. un 2009. gados Eiropas Savienības valstīs bija vērojama strauja ekonomiskās izaugsmes apstāšanās un pat samazināšanās (Real GDP Growth Rate 2012).

Lejupslīdes ietekme negatīvi iespaidoja visas tautsaimniecības nozares. Lai atspoguļotu lejupslīdes ietekmi uz nozarēm tiek izmantoti divi rādītāji: pievienotās vērtības izmaiņas nozarēs un darbu ieguvušo, zaudējošo personu skaits nozarēs. Attiecīgie rādītāji pa nozarēm tiek izvērtēti Zviedrijā un Latvijā.

2. Attēls. Pievienotās vērtības izmaiņas, nodarbinātības izmaiņas rūpniecībā Zviedrijā 2008.-2009. gados saskaņā ar NACE Rev. 1.1, milj. eiro, tūkst. cilv.

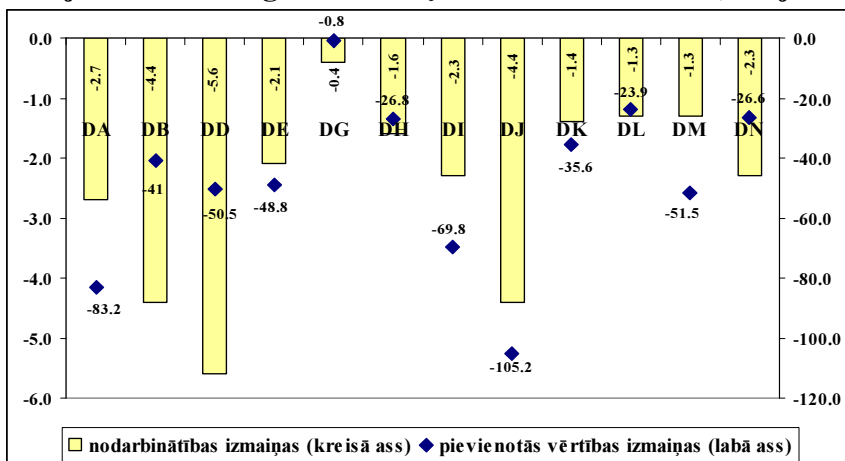

Attēlā ir izmantoti nozaru kodi saskaņā ar NACE Rev. 1.1 klasifikāciju. Kodu atšifrējumu skat. 1. tabulā
Avots: autores veiktie aprēķini pēc National Accounts by 31 branches - aggregates at current prices

Saskaņā ar 2. attēla datiem lielākais pievienotās vērtības samazinājums un darbu zaudējošo personu skaits Zviedrijā ekonomiskās lejupslīdes laikā ir vērojams augsti tehnoloģiskajās un zinātņu ietilpīgajās nozarēs „Iekārtu, mehānismu un darba mašīnu ražošana” (DK) 2849,6 milj. eiro, 13,9 tūkst. cilvēku un „Transportlīdzekļu ražošana” (DM) 1757,2 milj. eiro, 13,3 tūkst. cilvēku. Ievērojams samazinājums ir noticis „Metālu ražošana, gatavo metālizstrādājumu ražošana, izņemot mašīnas un iekārtas” (DJ) nozarē 3246,5 milj. eiro, 16,4 tūkst. cilvēku. Kaut arī nozare „Metālu ražošana, gatavo metālizstrādājumu

ražošana, izņemot mašīnas un iekārtas” (DJ) nav zinātņu ietilpīga, tomēr tā ir ļoti svarīga, nodrošinot ar izejvielām zinātņu ietilpīgas un augsti tehnoloģiskās nozares.

3. Attēls. Pievienotās vērtības izmaiņas, nodarbinātības izmaiņas rūpniecībā Latvijā 2008.-2009. gados saskaņā ar NACE Rev. 1.1, milj. eiro, tūkst. cilv.

Attēlā ir izmantoti nozaru kodi saskaņā ar NACE Rev. 1.1 klasifikāciju. Kodu atšifrējumu skat. 1. tabulā.
Avots: autores veiktie aprēķini pēc National Accounts by 31 branches - aggregates at current prices

Izvērtējot situāciju Latvijā, iespējams secināt, ka vislielākā ekonomiskās lejupslīdes ietekme ir vērojama zemo un vidējo tehnoloģiju nozarēs – „Pārtikas produktu, dzērienu un tabakas ražošana” (DA) 83,2 milj. eiro, 2,7 tūkst. cilvēku, „Tekstilizstrādājumu ražošana” (DB) 41,0 milj. eiro, 4,4 tūkst. cilvēku, „Koksnes, koka, korķa izstrādājumu ražošana, izņemot mēbeles; salmu, pīto izstrādājumu ražošana” (DD) 50,5 milj. eiro, 5,6 tūkst. cilvēku, kā arī „Metālu ražošana, gatavo metālizstrādājumu ražošana, izņemot mašīnas un iekārtas” (DJ) 105,2 milj. eiro, 4,4 tūkst. cilvēku.

Pamatojoties uz apkopotiem datiem iespējams secināt, ka Zviedrijā, valstī ar vienu no augstākajiem sniegumiem inovāciju jomā pasaulē ir izteikta negatīva zinātņu ietilpīgu un augsti tehnoloģisko nozaru reakcija lejupslīdes posmā. Latvijā, valstī kura atrodas inovatīva ceļa sākumā, lielākā ekonomiskās lejupslīdes negatīva ietekme ir vērojama zemo un vidējo tehnoloģiju nozarēs, taču arī zinātņu ietilpīgās un augsti tehnoloģiskajās nozarēs ekonomiskās lejupslīdes laikā Latvijā notika vērā ņemamas negatīvas izmaiņas. Statistisko datu apkopojums norāda uz izteiktu inovatīvo rūpniecības nozaru jutīgumu pret ekonomiskās lejupslīdes ietekmi.

Situāciju iespējams izskaidrot ar faktu, ka inovatīvie procesi prasa lielus finanšu ieguldījumus un iekļauj sevī lielus riskus, kas var mazināt ekonomikas stabilitāti. Nopietnākie riski, kurus jāņem vērā ir:

- P&A ieguldītie finanšu līdzekļi atmaksājas ilgākā laika posmā;

- liela daļa no inovatīvām precēm un pakalpojumiem nav attiecināmā pie pirmās nepieciešamības precēm un pakalpojumiem, kādēļ ekonomikas lejupslīdes laikā pieprasījums uz šīm pozīcijām ir izteikti elastīgs;
- iepriekš grūti paredzēt patērētāja attieksmi un interesi pret jauninājumu;
- grūti prognozēt kādā jauninājuma attīstības vai ieviešanas stadijā atrodas konkurenti;
- inovatīvo preču dzīves cikls ir izteikti īss, tādēļ ir nepieciešama nepārtraukta pētnieciskā darbība, lai uzlabotu esošo precī, pakalpojumu vai arī radītu pilnīgi jaunu, kas prasa papildus finanšu ieguldījumus.

Šie procesi izpaužas, kā atsevišķu inovatīvu nozaru izteikts jutīgums pret ekonomiskās sistēmas konjunktūras izmaiņām. Ja šīs nozares nozīme un devums tautsaimniecības attīstības procesos ir ievērojams, tad seko nopietns ekonomikas samazinājums.

Secinājumi. Postindustriālās ekonomikas apstākļos par vienu no svarīgākajām ekonomikas attīstībā kļūst tās nozares, kuras tiešā veidā realizē zinātnes sasniegumus. Līdz ar to notiek ievērojamas izmaiņas nozaru struktūrā par labu zinātņu ietilpīgām un augsti tehnoloģiskām nozarēm. Taču līdz ar ekonomikas cikla maiņu no attīstības posma uz lejupslīdes posmu mazinās inovāciju pozitīvais efekts nozarēs. Inovatīvie procesi prasa lielus finanšu ieguldījumus un iekļauj sevī lielus riskus, kas savukārt var mazināt ekonomikas stabilitāti. Tas var izpausties kā atsevišķu inovatīvu nozaru izteikts jutīgums pret ekonomiskās sistēmas konjunktūras izmaiņām. Ja nozares nozīme un devums tautsaimniecības attīstības procesos ir ievērojams, tad seko nopietns ekonomikas samazinājums.

IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā
«Atbalsts Daugavpils Universitātes doktora studiju īstenošanai»
Vienošanās Nr. 2009/0140/1DP/1.1.2.1.2/09/IPIA/VIAA/015

Bibliogrāfija

- Boļšakovs, S. (2008) *Inovatīva darbība Latvijā*. Rīga: Jumava.
- Dimza, V. (2003) *Inovācijas pasaulē, Eiropā, Latvijā*. Rīga: LZA EI.
- Griliches, Z. (1992). The Search for R&D Spillovers. *Scandinavian Journal of Economics*, Vol. 94: 29-47.
- Innovation Union Scoreboard 2010. http://ec.europa.eu/research/innovation-union/pdf/iu-scoreboard-2010_en.pdf [2012.01.05.].

- Malerba, F. (2005) Sectoral Systems: How and Why Innovation Differs Across Sectors. In: J. Fagerberg, D. Mowery and R.R. Nelson (eds). *The Oxford Handbook of Innovation*. Oxford: Oxford University Press, Pp. 380-407.
- National Accounts by 31 branches – Aggregates at Current Prices.
http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=nama_nace31_c&lang=en
[2012.01.05.].
- National Accounts by 31 branches – employment data.
http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=nama_nace31_e&lang=en
[2012.01.05.].
- Oslo Manual. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_PUBLIC/OSLO/EN/OSLO-EN.PDF [2012.01.05.].
- Patent Applications to the EPO by Priority Year at the National Level by Sector of Economic Activity (NACE Class Derived Through Concordance with IPC).
http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=pat_ep_nnac&lang=en [2012.01.05.].
- Real GDP Growth Rate.
<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tsieb020&plugin=1> [2012.01.05.].
- Romer, P. (1990). Endogenous Technological Change. *Journal of Political Economy*, Vol. 98, Nr. 5: 71-102.
- The 2010 EU Industrial R&D Investment Scoreboard
http://iri.jrc.ec.europa.eu/research/scoreboard_2010.htm [2012.01.05.].
- The Knowledge Economy, the KAM Methodology and World Bank Operations. Pieejams:
http://siteresources.worldbank.org/KFDLP/Resources/KAM_Paper_WP.pdf [2012.01.05.].
- Von Tunzelmann, N. and V. Acha (2005) Innovation in Low Tech' Industries, In: J. Fagerberg, D. Mowery and R.R. Nelson (eds). *The Oxford Handbook of Innovation*. Oxford: Oxford University Press, Pp. 408-432.
- Макаров, А. (2005) Теоретические аспекты развития сервисной экономики. *Известия Уральского государственного экономического университета*, №12: 47-54.
- Кондратьев, Н. Д. (1989) *Проблемы экономической динамики*. Москва: Экономика.

*Viesturs Stūrains, Guntars Vanags, Marija Stūraine
Daugavpils Universitāte, Latvija*

DZĪVĪBAS APDROŠINĀŠANAS ATTĪSTĪBAS AKTUALITĀTE LATVIJĀ EIROPAS VALSTU KONTEKSTĀ

Abstracts

Article is an analysis of the situation of life insurance business in Latvia, comparison of statistics of life insurance types and comparison of data between Baltic states. The article studies life insurance density and penetration in Latvia and Europe countries. The study shows large disparities between life insurance markets, where Latvia has the smallest market not only between Baltic states but also between European states.

Atslēgas vārdi: apdrošināšana, dzīvības apdrošināšana, apdrošināšanas tirgus.

Raksta mērķis ir noskaidrot dzīvības apdrošināšanas attīstības tendences Latvijā un apskatīt nozares rādītāju dinamiku pasaules kontekstā, salīdzināt ar citām Eiropas valstīm, kā arī ar Lietuvu un Igauniju. Šo attīstības īpatnību cēloņi un faktori, kā arī to ietekme uz apdrošināšanas tirgus tālāko attīstību Latvijā nav pietiekami apzināti. Mērķa sasniegšanai pētīta nozares statistika, ko publisko Finanšu un kapitāla tirgus komisija (FKTK) un LETA apdrošināšanas tirgus apskati. Salīdzināti dažādu valstu dati par apdrošināšanas tirgu, ko sniedz starptautiskas institūcijas.

Latvijā līdz šim nepietiekami pārņem citu valstu pieredzi, kas saistīta ar dažādu veidu dzīvības apdrošināšanu kā instrumentu risku apmaiņai starp personām, valsti un privātiem apdrošinātājiem. Rakstā ieskicētas dzīvības apdrošināšanas attīstības perspektīvas Latvijā.

Latvijas finanšu institūciju sistēmā līdz pat šim brīdim finanšu starpnieku grupā dominē kredītiestādes, kuru attīstība, aizsardzība un glābšana (Parex banka) bija politiskās varas centrālais uzdevums. Turpretī otra finanšu sistēmas starpnieku grupa, t.i. apdrošināšanas institūcijas, ko pārstāv apdrošināšanas kompānijas un pensiju fondi, kuri akumulē līdzekļus apdrošināšanas prēmiju veidā, līdz pat šim laikam mūsu valstī nav pietiekami attīstīti.

Pasaulē un īpaši attīstītās valstīs šīs abas finanšu starpnieku grupas ir līdzvērtīgas. Starp apdrošināšanas institūcijām attīstītās valstīs apdrošināšanas tirgus lielāko daļu aizņem dzīvības apdrošināšana. Svarīgi noskaidrot tendences, kas raksturo dzīvības apdrošināšanas attīstību Latvijā, izpētīt, cik lielā mērā mūsu valsts tuvojas Eiropas vidējiem rādītājiem un ko varētu darīt, lai dzīvības apdrošināšana uzlabotu savus makroekonomiskos rādītājus.

Dzīvības apdrošināšana Latvijā visus gadus kopš tika veikta dzīvības apdrošināšanas un nedzīvības apdrošināšanas nodalīšana 90-to gadu vidū savā attīstībā būtiski atpalika no nedzīvības apdrošināšanas. Tas izpaudās ne tikai parakstīto bruto prēmiju apmēros un

izmaksāto bruto atlīdzību apjomos, kas ir galvenie apošināšanas tirgus attīstību raksturojošie rādītāji. Tā kā Latvijā izdevīgāk bija darboties nedzīvības apdrošināšanā, tad vairums apdrošinātāju izvēlējās šo jomu biznesa attīstībai, jo likums aizliedza vienlaicīgi darboties abās nozarēs.

Visus gadus dzīvības apdrošinātāju bija vairākas reizes mazāk nekā nedzīvības apdrošinātāju. No 1.tabulas redzams, ka šāda situācija saglabājusies arī pēdējos gados. 2011.gada beigās tikai katra ceturtā apdrošināšanas sabiedrība darbojās dzīvības jomā. Arī ārvalstu apdrošināšanas sabiedrību filiāles nedeva priekšroku dzīvības apdrošināšanas izvēšanai, kaut attīstītās valstīs kopumā dzīvības sektors ir vairāk attīstīts. No 1.tabulas tāpat var secināt, ka pēdējos četrus gadus nenotika apdrošināšanas tirgus attīstība apdrošināšanas sabiedrību un ārvalstu apdrošināšanas sabiedrību filiāļu skaita ziņā. Tādejādi FKTK un LAA par 2011.gada rezultātiem apkopoja pieejamos datus par 8 dzīvības apdrošināšanas pakalpojumu sniedzējiem Latvijā.

1.tabula. Dzīvības apdrošinātāju skaits Latvijā 2008.-2011.gadā

Pozīcijas nosaukums	2008. gada 4 ceturkšņi	2009. gada 4 ceturkšņi.	2010. gada 4 ceturkšņi	2011. gada 4 ceturkšņi
Apdrošināšanas sabiedrību skaits perioda beigās	15	14	13	12
t.sk dzīvības apdrošināšanas sabiedrību skaits perioda beigās	4	4	4	3
Ārvalstu apdrošināšanas sabiedrību filiāļu skaits perioda beigās	9	11	11	10
t.sk.dzīvības apdrošināšanas sabiedrību filiāļu skaits perioda beigās	5	5	5	5
Eiropas Ekonomikas zonas valstu uzraudzības institūciju iesniegumu skaits par pakalpojumu sniegšanas brīvības principa izmantošanu Latvijā	361	388	426	453

Avots: FKTK statistika

Tās bija 3 dzīvības apdrošināšanas sabiedrības ("SEB Dzīvības apdrošināšana", "Citadele Life" un "LKB LIFE") un 5 ārvalstu apdrošināšanas sabiedrību filiāles ("Amplico Life Pierwsze Amerykansko - Polskie Towarzystwo Ubezpieczen na Zycie i Reasekuracji filiāle Latvijā", Swedbank Life Insurance SE Latvijas filiāle, Mandatum Life Insurance Baltic SE Latvijas filiāle, Compensa Life Vienna Insurance Group SE Latvijas filiāle, un ERGO Life Insurance SE Latvijas filiāle).

Ārpus statistikas palika to dzīvības apdrošinātāju darbība, kuri realizēja pakalpojumu sniegšanas brīvības principa izmantošanu Latvijas teritorijā. Iesniegumu skaits stabili katru gadu pieauga un uz 2011.gada beigām to skaits sasniedza 453 vienības. Dati par to, cik no tiem ir uzsākušas darbību un kādi ir to tirgus apjomi, Latvijas institūcijām nav pieejami. Viena

no tādām sabiedrībām, kas Latvijā aktīvi darbojas, ir Austrijas kompānija GRAWE, kuru Latvijā pārstāv "Eurolife Latvia" SIA. Dati par to, kāda ir šīs un citu kompāniju tirgus daļa Latvijā nav pieejama.

Latvijas dzīvības apdrošināšanas tirgū tiek piedāvāti 3 apdrošināšanas veidi – dzīvības apdrošināšana, veselības apdrošināšana un nelaimes gadījumu apdrošināšana. Statistika par apdrošināšanas sabiedrību darbību ir pieejama daudzus gadus, bet par ārvalstu apdrošināšanas sabiedrību filiāļu darbību tikai no 2009.gada un arī ne tik detalizēti. Sākumā apskatīsim dzīvības apdrošināšanas sabiedrību darbības rezultātus

Apdrošināšanas tirgus kopā Latvijā vislabākos rezultātus parakstīto bruto prēmiju apmērā sasniedza 2008.gadā un ar 2009.gadu tirgū sākās kritums. No 2.tabulas redzams, ka salīdzinot ar 2008.gadu, 2009.gadā kritums bija 5.9 miljonu latu apmērā, jeb 17,4%. Tad 2010.gadā atsākās pieaugums, bet 2011.gadā atkal sekoja kritums, jo notika būtiskas strukturālas izmaiņas apdrošināšanas veidu dalījumā.

2.tabula. Dzīvības apdrošināšanas sabiedrību parakstīto bruto prēmiju apmērs sadalījumā pa apdrošināšanas veidiem 2008.-2011.gadā

Pozīcijas nosaukums	2008. gada 4 cet.		2009. gada 4 cet.		2010. gada 4 cet.		2011. gada 4 cet.	
	tūkst. latu	%	tūkst. latu	%	tūkst. latu	%	tūkst. latu	%
Parakstīto bruto prēmiju apmērs	33,703	100.0	27,835	100.0	32,825	100.0	24,859	100.0
Par dzīvības apdrošināšanu parakstītās bruto prēmijas	19,103	56.7	19,332	69.5	24,488	74.6	24,153	97.2
Tirgum piesaistītie līgumi	3,504	10.4	2,429	8.7	6,291	19.2	7,420	29.8
Ar uzkrājumu veidošanu	15,522	46.1	16,741	60.1	18,002	54.8	16,594	66.88
Bez uzkrājumu veidošanas	77	0.2	162	0.6	195	0.6	139	0.6
Par nelaimes gadījumu apdrošināšanu parakstītās bruto prēmijas	819	2.4	645	2.3	703	2.1	699	2,8
Par veselības apdrošināšanu parakstītās bruto prēmijas	13,780	40.9	7,858	28.2	7,634	23.3	8	0,0

Avots: FKTK statistika

Lielāko īpatsvaru aizņēma pati dzīvības apdrošināšana ar iedalījumu tirgum piesaistītie līgumi, ar uzkrājuma veidošanu un bez uzkrājuma veidošanas. Šis veids ne tikai nezaudēja savu popularitāti, bet piedzīvoja izaugsmi no 19,1 miljoni latu 2008. un 19,3 latu 2009. gadā līdz 24,5 miljoni latu 2010.gadā un 24,2 miljoni latu 2011.gadā. Populārākie bija līgumi ar uzkrājuma veidošanu, kur apjomi turpināja pieaugt gan 2009.gadā, gan 2010.gadā. Tikai 2011. gadā prēmiju apmērs samazinājās līdz 16,6 miljoni latu. Straujāko izaugsmi piedzīvoja tirgum piesaistītie līgumi no 3,5 miljoni latu 2008.gadā līdz 7,4 miljoni latu 2011.gadā.

Savukārt dzīvības apdrošināšana bez uzkrājuma veidošanas aizņēma niecīgu tirgus daļu 0,2% līdz 0,6%.

Visievērojamākās izmaiņas notika veselības apdrošināšanā. Ja 2008.gadā tika parakstīts 13,8 miljoni latu prēmiju apmērs, jeb 40,9 %, tad 2012.gadā prēmiju apmērs vairs bija 8 tūkstoši latu, jeb 0,03 %. Var secināt, ka dzīvības apdrošināšanas sabiedrības atteicās no šī apdrošināšanas veida, kas vēl 2008.gadā pēs apdrošināšanas prēmijuapmēriem bija gandrīz tikpat liels kā dzīvības apdrošināšana ar uzkrājuma veidošanu.

Nelaiemes gadījumu apdrošināšana visus gadus dzīvības apdrošināšanas sabiedrību portfeļos aizņēma nelielu daļu un svārstījās robežās no 2,1% 2010.gadā līdz 2,8% 2011.gadā.

Ja analizē 3.tabulā dzīvības apdrošināšanā izmaksātās atlīdzības, tad 2008.gadā vislielāko atlīdzību daļu aizņēma veselības apdrošināšana ar 10,3 miljoniem latu , kas

3.tabula. Dzīvības apdrošināšanas sabiedrību izmaksāto bruto atlīdzības sadalījumā pa apdrošināšanas veidiem 2008.-2011.gadā.

Pozīcijas nosaukums	2008. gada 4 cet.		2009. gada 4 cet.		2010. gada 4 cet.		2011. gada 4 cet.	
	tūkst. latu	%	tūkst. latu	%	tūkst. latu	%	tūkst. latu	%
Izmaksātās bruto atlīdzības	16,775	100.0	21,828	100.0	14,466	100.0	10,429	100.0
Par dzīvības apdrošināšanu parakstītās bruto prēmijas	6,308	37,6	11,019	50,5	9,340	64,6	10,338	99,1
Tirgum piesaistītie līgumi	2,165	12,9	2,937	13,5	1,689	11,7	2,284	21,9
Ar uzkrājumu veidošanu	4,115	24,5	8,009	36,7	7,647	52,9	8,051	77,2
Bez uzkrājumu veidošanas	28	0,2	72	0,3	5	0,0	3	0,0
Par nelaimes gadījumu apdrošināšanu parakstītās bruto prēmijas	188	1,1	119	0,5	151	1,0	84	0,8
Par veselības apdrošināšanu parakstītās bruto prēmijas	10,279	61,3	10,690	49,0	4,975	34,4	7	0,1

Avots: FKTK statistika

veidoja 61,3% apjoma. Tā kā šo veidu katru gadu samazināja un faktiski 2011.gadā pārstāja drošināt, tad arī atlīdzību īpatsvars gads no gada samazinājās un 2011.gadā vairs bija 0,1% atlīdzību struktūrā. Savukārt izmaksātajās atlīdzības par galveno veidu kļuva dzīvības apdrošināšana ar uzkrājuma veidošanu.

Apmēru samazinājumu piedzīvoja ne tikai parakstīto prēmiju un izmaksāto atlīdzību rādītāji. Vēl uzskatāmāk tirgus sarukumu parāda apdrošināto personu skaita izmaiņas. No 4.tabulas redzams, ka no 2008.gada līdz 2011.gadam apdrošināto skaits veselības apdrošināšanā mainījās no 95,3 tūkstoši uz 0,8 tūkstoši, nelaimes gadījumu apdrošināšanā –

no 117,4 tūkstoši uz 23,7 tūkstoši. Samazinājās arī personu skaits dzīvības apdrošināšanā no 100,7 tūkstoši 2008.gadā uz 60,3 tūkstoši 2011.gadā.

4.tabula. Dzīvības apdrošināšanas sabiedrību apdrošināto personu skaits
pa apdrošināšanas veidiem 2008.-2011.gadā.

Pozīcijas nosaukums	2008. gada 4 cet.		2009. gada 4 cet.		2010. gada 4 cet.		2011. gada 4 cet.	
	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%
Dzīvības apdrošināšanā	100675	32.1	86366	35.9	88793	33.8	60349	71,1
Nelaimes gadījumu apdrošināšanā	117359	37.4	106972	44.4	129001	49.1	23735	28,0
Veselības apdrošināšanā	95343	30.4	47382	19.7	44845	17.1	824	1,0
Apdrošināto personu skaits kopā	313377	100	240720	100	262639	100	84908	100

Avots: FKTK statistika

Tādejādi kopējais apdrošināto personu skaits no 2008. gada līdz 2011.gadam samazinājās gandrīz četras reizes no 313,4 tūkstoši līdz 84,9 tūkstoši. Faktiski dzīvības apdrošināšanas klientu skaits bija mazāks, jo vienai personai var būt vairākas dzīvības apdrošināšanas polises. Tātad, 2011.gadā Latvijas dzīvības apdrošināšanas sabiedrībās polises bija iegādātas mazāk nekā 10% valsts iedzīvotāju.

FKTK statistika par ārvalstu apdrošināšanas sabiedrību filiāļu darbību pieejama tikai no 2009.gada un tikai par parakstīto bruto prēmiju un bruto atlīdzību apmēru. Salīdzinot 2.tabulu un 5.tabulu var secināt, ka, ja 2009.gadā ārvalstu apdrošināšanas sabiedrību filiāles pēc parakstīto prēmiju apmēra vairāk nekā 2 reizes atpalika šajā rādītājā no Latvijas dzīvības apdrošināšanas sabiedrībām, tad 2011.gadā ar 26,4 miljoni latu jau apsteidza Latvijas dzīvības apdrošināšanas sabiedrības, kuras parakstīja tikai 24,8 miljoni latu bruto prēmiju. Uzmanība saista fakts, ka, ja Latvijas dzīvības apdrošināšanas sabiedrības faktiski 2011.gadā pārstāja veselības apdrošināšanu, tad ārvalstu dzīvības apdrošinātāju filiāles tieši ievērojami aktivizēja darbu pie šī veida parakstot 9,4 miljoni latu bruto prēmiju. Atšķirīgi rezultāti starp tirgum piesaistītiem līgumiem un ar uzkrājumu veidošanu. Ja Latvijas dzīvības apdrošināšanas sabiedrībās lielāki apmēri visus pētamos gadus bija uzkrājumu veidošanā, tad ārvalstu dzīvības apdrošinātāju filiālēs lielāki apmēri bija prēmijām par tirgum piesaistītiem līgumiem.

5.tabula. Latvijā darbojošos ārvalstu dzīvības apdrošinātāju filiāļu parakstītās bruto prēmijas 2009.-2011.gadā.

Pozīcijas nosaukums	2009. gada 4 cet.		2010. gada 4 cet.		2011. gada 4 cet.	
	tūkst. latu	%	tūkst. latu	%	tūkst. latu	%
Parakstīto bruto prēmiju apmērs	13,240	100.0	20,081	100.0	26,447	100.0
Par dzīvības apdrošināšanu parakstītās bruto prēmijas	11,820	89.3	18,642	92.8	16,596	62.8
Tirgum piesaistītie līgumi	7,687	10.4	13,621	8.7	8,647	32.7
Ar uzkrājumu veidošanu	3,808	46.1	4,243	60.1	6,694	25.3
Bez uzkrājumu veidošanas	326	0.2	777	0.6	1,255	4.7
Par nelaimes gadījumu apdrošināšanu parakstītās bruto prēmijas	248	2.4	423	2.3	452	1.7
Par veselības apdrošināšanu parakstītās bruto prēmijas	1,172	40.9	1,016	28.2	9,399	35.5

Avots:FKTK statistika

Salīdzinot 3.tabulu un 6.tabulu pēc izmaksātām apdrošināšanas atlīdzībām var secināt, ka 2011.gadā ārvalstu dzīvības apdrošinātāju filiāles apsteidza Latvijas dzīvības apdrošināšanas filiāles

6.tabula. Latvijā darbojošos ārvalstu dzīvības apdrošinātāju filiāļu izmaksātās bruto atlīdzības 2009.-2011.gadā.

Pozīcijas nosaukums	2009. gada 4 ceturkšņos		2010. gada 4 ceturkšņos		2011. gada 4 ceturkšņos	
	tūkst. latu	%	tūkst. latu	%	tūkst. latu	%
Izmaksātās bruto atlīdzības	9,118	100.0	7,790	100.0	18,136	100.0
Par dzīvības apdrošināšanu izmaksātās bruto atlīdzības	7,721	84.7	7,127	91.5	12,035	66.4
Tirgum piesaistītie līgumi	2,467	12.9	5,488	13.5	8,806	73.2
Ar uzkrājumu veidošanu	2,627	24.5	1,540	36.7	3,151	26.2
Bez uzkrājumu veidošanas	2,627	0.2	99	0.3	78	0.6
Par nelaimes gadījumu apdrošināšanu izmaksātās bruto atlīdzības	31	1.1	31	0.5	69	0.6
Par veselības apdrošināšanu izmaksātās bruto atlīdzības	1,365	61.3	633	49.0	6,033	50.1

Avots:FKTK statistika

Secinājumus par dzīvības apdrošināšanas attīstības līmeni Latvijā var izdarīt veicot starptautisku salīdzināšanu ar Lietuvu un Igauniju, kā arī Eiropas valstīm.

Latvijas, Lietuvas un Igaunijas apdrošināšanas tirgi izvedojās līdzīgos sociāli ekonomiskos un politiskos apstākļos. Kā var secināt no 6.tabulas, pēc vairāk nekā 20 neatkarības gadiem dzīvības apdrošināšanas īpatsvars Latvijā ievērojami atpaliek no Lietuvas un Igaunijas.

7.tabula. Dzīvības un nedzīvības apdrošināšanas īpatsvars Latvijā starptautiskā kontekstā 2009.-2011.gadā (%).

	2009. gada 4 ceturkšņos		2010. gada 4 ceturkšņos		2011. gada 4 ceturkšņos	
	Dzīvība	Nedzīvība	Dzīvība	Nedzīvība	Dzīvība	Nedzīvība
Latvija*	12,47	87,53	17,25	82,75	10,95	89,05
Lietuva*	30,86	69,14	34,77	65,23	32,99	67,01
Igaunija*	43,17	56,83	44,63	55,37	40,51	59,49
Baltijas valstis**	21,67	78,33	26,52	26,52	n.p.	n.p.
ES (27)**	61,02	38,98	61,66	38,34	n.p.	n.p.
Eiropa**	59,06	40,98	59,59	40,41	n.p.	n.p.
Pasaule**	57,61	42,39	58,08	41,92	n.p.	n.p.

* Aprēķināts pēc „Apdrošināšanas tirgus apskats” nr.140,152,165

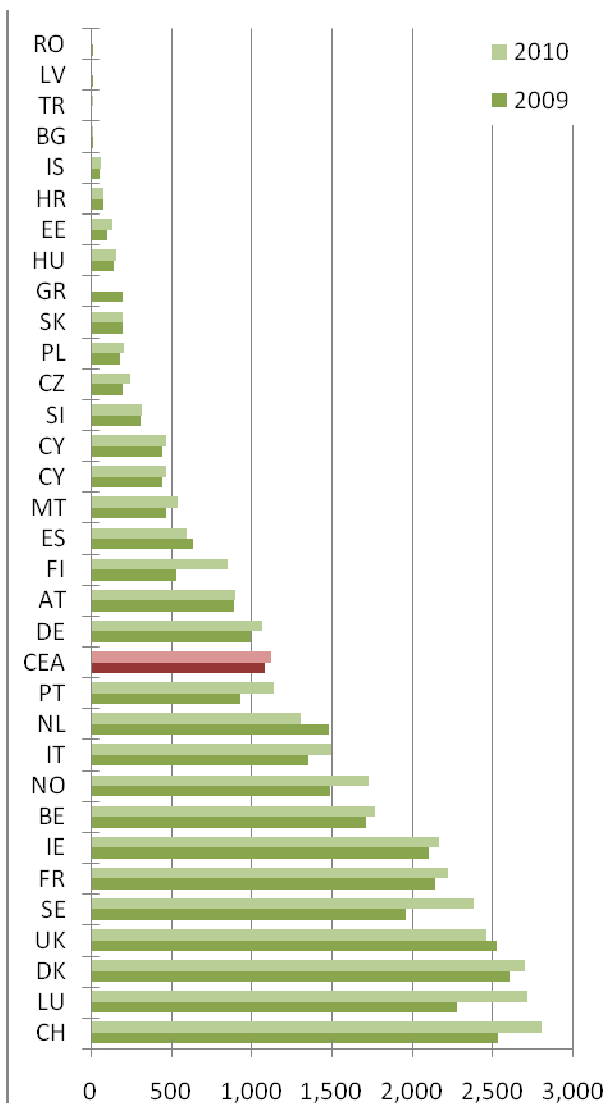
**Aprēķināts pēc Swsre”Sigma” 2/2011

Ja Igaunijā dzīvības apdrošināšanas sektors pēdējo gadus faktiski bija līdzvērtīgs nedzīvības sektoram, Lietuvā tas aizņema trešo daļu apdrošināšanas tirgus, tad Latvijā tas aizņema nedaudz virs 10% apdrošināšanas tirgus.

Kā rāda 6.tabulas dati, dzīvības un nedzīvības apdrošināšanas proporcijas Latvijā neatbilst Eiropas Savienības un pasaules apdrošināšanas tirgus struktūrai, kur vairāk nekā pusi aizņem dzīvības apdrošināšana. Vistuvāk starptautiskai apdrošināšanas rādītājiem no Baltijas valstīm ir Igaunija, bet vistālāk - Latvija.

Pateicoties Eiropas Savienības vecajām dalībvalstīm, dzīvības apdrošināšanas daļa ES(27) tirgū 2009. un 2010.gadā pārsniedza 60%. Eiropas kopējā apdrošināšanas tirgū tās daļa tuvojas 60% tikai nedaudz pārsniedzot pasaules vidējos rādītājus ap 58%. Dati par 2011.gadu uz 2012.gada maiju vēl nebija pieejami.

Starptautiski atzīti indikatori par apdrošināšanas aktivitāti ir parakstīto prēmiju apmērs uz vienu iedzīvotāju (insurance density) un tās vieta katras valsts IKP(insurance penetration). Eiropas apdrošinātāju asociācija, kuras dalībvalsts ir arī Latvija, apkopo savu biedru statistiku un publisko savus statistikas pārskatus. Pēdējā pieejamajā CEA Statistics Nr.45 ir dati ieskaitot 2010.gadu.

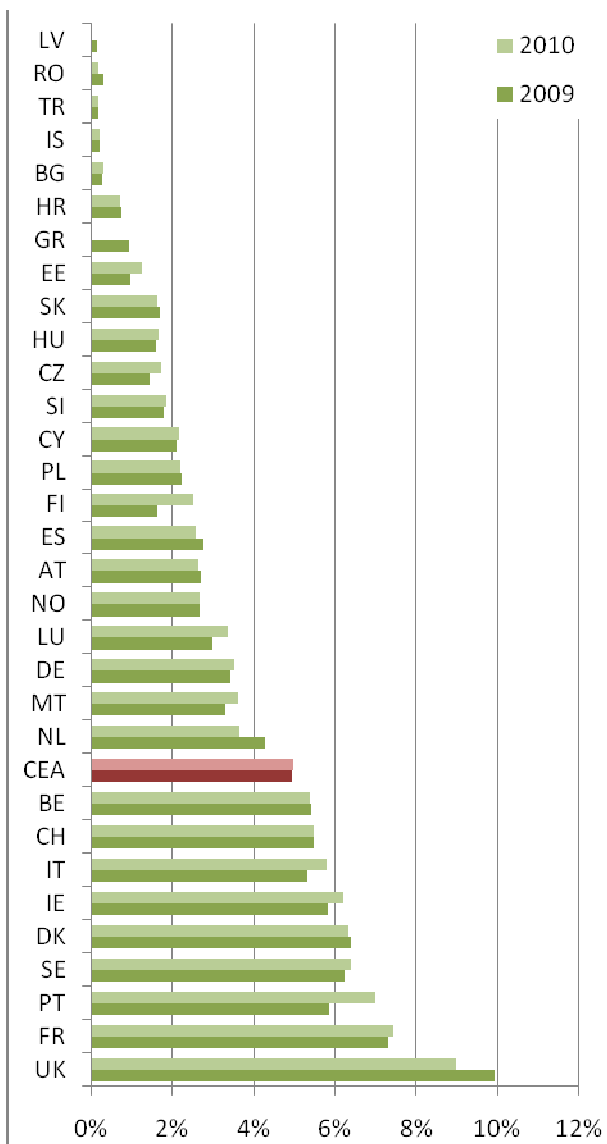
Att. nr. 1 Dzīvības apdr. prēmiju apmērs per capita CEA dalībvalstīs 2009. un 2010.gadā

Veidots pēc CEA Statistics, Nr.45 datiem

apdrošināšanas rādītājs bija 364,3 USD apmērā.

Ja salīdzina dzīvības apdrošināšanas vietu valstu IKP, tad šis rādītājs arī ir ļoti atšķirīgs pa valstīm. Vidēji tas CEA biedru valstīs pieauga no 4,9% 2009.gadā līdz 5,0% 2010.gadā. Turpretī, kā parāda 2.attēls, Latvijā dzīvības apdrošināšanas vieta valsts IKP bija maznozīmīga un ieņēma pēdējo vietu pēc Rumānijas starp visām CEA dalībvalstīm Pēc CEA Statistics datiem šis rādītājs Latvijai sākot ar 2001.gadu visu laiku svārstījās diapazonā starp 0,1% un 0,2%.. Turpretī, daudzās attīstītās valstīs rādītājs stabili turējās virs 5% no IKP (Lielbritānija, Francija, Dānija u.c). Pēc Swissre”Sigma” datiem par 2010.gadu pasaulē dzīvības apdrošināšana sastādīja 4,0% no IKP, kur pirmo vietu ieņēma Taivāna ar 15,0% no IKP, otrajā vietā Dienvidāfrika ar 12% un trešā bija Lielbritānija ar 9,5% rādītāju.

Apdrošināšanas blīvums CEA biedru valstīs pieauga no 1084 eiro 2009.gadā līdz 1124 eiro 2010.gadā. Kā uzskatāmi rāda 1.attēls, tad Latvijai dzīvības apdrošināšanā pēc parakstītām prēmijām uz vienu iedzīvotāju bija kopā ar Rumāniju vissliktākie rādītāji. Tas tikai pierāda, ka līdz šim dzīvības apdrošināšanu Latvijas iedzīvotāji nevērtē kā riska pārdales un uzkrāšanas mehānismu. Tai pat laikā pāri 90% Eiropas iedzīvotājiem bija dzīvības apdrošināšanas segums (CEA Statistics, Nr.45, 3). Turpretī Latvijā apdrošināto skaits bija mazāks par 10% no visiem iedzīvotājiem. Daudzās Eiropas attīstītās valstīs dzīvības apdrošināšanas blīvums pārsniedza 2000 Euro, Tas turpināja attīstīties un 2010.gadā uzrādīja ievērojamu izaugsmi, kad sasniedza Šveicē 2804 eiro, Luksemburgā 2715 eiro un Dānijā 2699 Euro prēmiju apmēru. Ja salīdzina pēc Swissre”Sigma” datiem par 2010.gadu pasaulē šis dzīvības

Att. nr. 2 Dzīvības apdrošināšanas īpatsvars
IKP CEA dalībvalstīs 2009. un 2010.gadā
Veidots pēc CEA Statistics, Nr.45

Tātad, Latvijā dzīvības apdrošināšanas nozarē atpauk ne tikai no Igaunijas un Lietuvas, bet arī no pārējām Eiropas adrošināšanas asociācijas dalībvalstīm, dalot pēdējo vietu ar Rumāniju.

Var secināt, ka līdzšinējo dzīvības apdrošināšanas attīstību Latvijā jāvērtē kritiski un apdrošinātājiem kopā ar politiķiem un sabiedrību ir jāmeklē inovatīvas metodes kā pacelt šo nozari. Starptautiski atzītie apdrošināšanas indikatori Latvijai uzrāda no vienas puses dzīvības apdrošināšanas vāji attīstīto stāvokli valstī, no otras puses ārkārtīgi plašas izaugsmes iespējas. Sakarā ar valsts sociālās apdrošināšanas sistēmas problēmām, iedzīvotāji ar salīdzinoši augstiem ienākumiem, domājot par pārtikušām vecumdienām, arvien vairāk sāks meklēt sev izdevīgākās dzīvības apdrošināšanas programmas.

Dzīvības apdrošināšanas veidu un programmu izvēles iespējas Latvijā pieauga, jo arvien lielāku konkurenci vietējām dzīvības apdrošināšanas sabiedrībām izrādīja ārvalstu apdrošināšanas sabiedrību filiāļu darbība un ārvalstu apdrošinātāji, kuri darbojās pamatojoties uz pakalpojumu sniegšanas brīvības principa izmantošanu Latvijā. Vietējām dzīvības apdrošināšanas sabiedrībām jāpārņem citu valstu apdrošinātāju pieredzi, kas saistīta ar dažādu veidu dzīvības apdrošināšanas pakalpojumu pārdošanu un apkalpošanu, lai varētu sekmīgi konkurēt apdrošināšanas tirgū.

IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā
«Atbalsts Daugavpils Universitātes doktora studiju īstenošanai»
Vienošanās Nr. 2009/0140/1DP/1.1.2.1.2/09/IPA/VIAA/015

Bibliogrāfija

CEA Statistics Nr.45: The European life insurance Market: Data 2001-2010. Pieejams: <http://www.insuranceeurope.eu/facts-figures/statistical-publications> (skatīts 2012. gada 21.maijā)

CEA Statistics Nr.45: The European life insurance Market in 2010. Pieejams: <http://www.insuranceeurope.eu/uploads/Modules/Publications/life-2010-executive-summary.pdf> (skatīts 2012. gada 21.maijā)

Apdrošināšanas tirgus apskats, 2010.gada februāris. Nr.2 (140). SIA "LETA"

Apdrošināšanas tirgus apskats, 2011.gada februāris. Nr.2 (152). SIA "LETA"

Apdrošināšanas tirgus apskats, 2012.gada marts. Nr.3 (165). SIA "LETA"

FKTK statistika. Apdrošināšanas tirgus 2010.gada 4.ceturksnis.

Pieejams: http://www.fktk.lv/lv/statistika/apdrosinasana/ceturksna_parskati/2011-02-28_apdrosinasana_tirgus_20/ (skatīts 2012. gada 29. aprīlī)

FKTK statistika. Apdrošināšanas tirgus 2011.gada 4.ceturksnī. Pieejams:

http://www.fktk.lv/lv/statistika/apdrosinasana/ceturksna_parskati/2012-03-16_apdrosinasana_tirgus_20/ (skatīts 2012. gada 29. aprīlī)

World insurance in 2010. Pieejams: http://media.swissre.com/documents/sigma2_2011_en.pdf (skatīts 2011. gada 21.maijā).

Eduards Vanags
Daugavpils Universitāte, Latvija

INTERNATIONAL LABOUR MIGRATION AND REMITTANCES: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS

Abstract

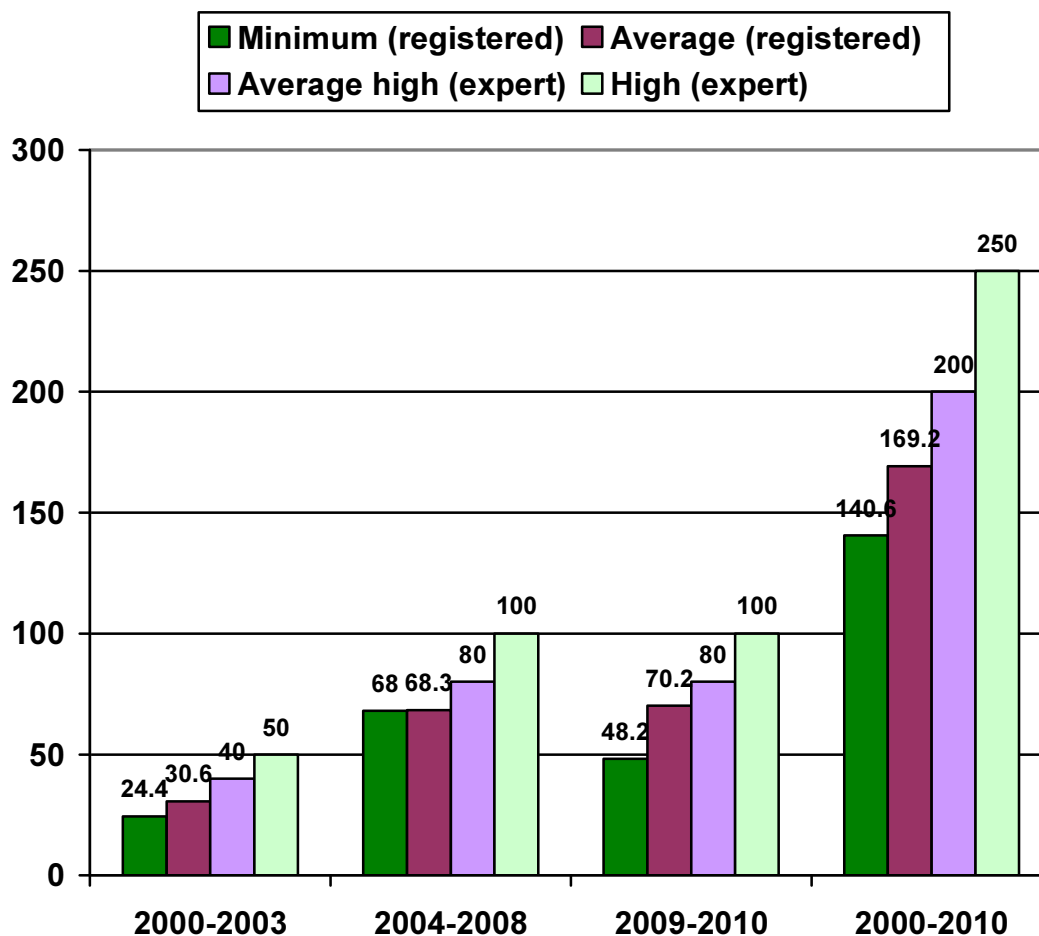
According to the recent data of The World Bank there are more than 215 million international migrants in the world. Recorded remittances received by developing countries estimated to be US\$325 billion in 2010, constitute more than 10% of gross domestic product (GDP) in many developing countries. Migration flows from Latvia, Lithuania and Estonia to more developed countries have been increased since 1st May of 2004, when Baltic countries joined the European Union. Increase of inwards remittances from Baltic emigrants has been also observed in the past several years. Taking into account rather big amounts of remittances transferred into Baltic countries every year it is possible to assume, that these financial flows have a considerable impact on Latvian, Lithuanian and Estonian economics. Proportion of remittances from the GDP in all Baltic countries varies from 1,7 to 3,7%, when relatively lower part of remittances is observed in Estonia, and relatively higher - in Latvia and Lithuania. Evaluating remittances as a share of export, the author shows following results: 2-3% in case of Estonia, 5-7% in Lithuania and 4-4,5% in Latvia. Author concludes that mentioned estimates do not show very high impact of remittances on the national economies of the Baltic countries. However, these financial flows are big enough to be followed and researched now and in the future.

Key words: international labour migration, remittances, transfers.

The political and economic integration of Latvia into the European states community has obviously influenced the home labour market. One of the most significant changes that have affected a lot Latvian households and state economic development is freedom of movement of Latvian residents – a possibility to live, study and work in other countries of Europe. According to opinions of individual labour market experts, in the period from 2000 to 2010 approximately 200,000 Latvian residents left Latvia in search for better working and living conditions (Hazans 2011). Another significant aspect of the problem is the age structure of Latvian emigrants. According to the UK statistical data (a number of issued social insurance polices), out of all Latvian emigrants 41% are in the age group of 18-24 and 27% - in the age group of 25-34 (Hazans 2011). Representatives of the mentioned age groups are young people of the so called reproductive age and their departure may exacerbate a significant demographic problem in Latvia even more. Taking into account an impressive scope of labour migration, Latvia may be regarded the country-donor “giving away” its residents for work abroad. Dynamics of the number of persons leaving Latvia per periods is given on Figure 1. Time periods are chosen according to the following events: 2000 - 2003 – the period before Latvia’s joining the European Union; 2004 - 2008 – the period after Latvia’s joining the EU and the so called economic growth period; 2009 - 2010 – the economic recession period; 2000 -2010 – summary data for the last decade.

Figure 1

NUMBER OF LATVIAN EMIGRANTS IN DIFFERENT TIME PERIODS (thous. people)

Source

: Hazans, M. (12 January 2011) Who lives in Latvia today? Actual demographic situation in cross-section (Kas šodien dzīvo Latvijā? Reālā demogrāfiskā situācija šķērsgrīzumā), University of Latvia, Riga.

Without doubt, the labour migration process has its negative sides. This is an outflow from Latvia of valuable and able-bodied labour resources, the so called „brain drain”, deterioration of the demographic situation in the country, etc. However, it is necessary to admit that the process of labour migration has also positive effects that are visible and verifiable. One of the main effects of migration with favorable impact on the state economic development may be deemed remittances of migrant workers. Unlike private or official funding, part of money earned by Latvian migrant workers abroad is sent back to Latvia to their own households without any official liabilities and conditions. Such remittances in the majority of cases are spent in the state of origin of the migrant for the household maintenance needs enabling the internal demand in the country. A range of other economic effects of

labour migration exists having a positive or negative impact on the country-donor. The economic effects of labour migration are summarized in Table 1.

Table 1

**ECONOMIC EFFECTS OF LABOUR MIGRATION:
CASE OF COUNTRY-DONOR**

Positive effects	Negative effects
Payment balance deficit is reduced thanks to remittances of labour migrants	Dependence on demand for labour force from abroad increases
Internal demand for different goods may increase thanks to remittances of labour migrants (e.g. for home appliances that labour migrants buy for their families)	Individual Latvian companies incur losses e.g. producers of daily use products (emigrants buys such goods on a daily basis abroad)
Introduction of new technologies is facilitated (e.g. those reducing the need for labour force)	Inflation grows, national currency is excessively reinforced under the influence of external factors (remittances of labour migrants)
State budget income is supplemented by companies-mediators that provide residents with workplaces abroad	State and municipality budget income related with labour taxes reduces significantly.
State gains income in the way of tax from companies servicing labour migrants (e.g. banks, airlines, land carriers, foreign language study centers, etc.)	Prices for individual goods may increase (e.g. for household appliances) as well as for real estate (as the source of investment of funds earned by labour migrants)

Source: author's table.

The economic effects of labour migration listed in Table 1 are seen both on the individual and household level. These effects may be measured quantitatively; however, several conditions exist that may hinder these measurements. It is possible that not every single emigrant reveals its actual income level, bank statistics do not reflect all remittances of labour migrants, not all employers pay social taxes for employees-migrants, not all labour migrants pay taxes in full. As well the illegal labour migration problem exists that also deforms estimates of researchers, etc. In order to understand the impact of remittances of labour migrants on the national economy it is essential to understand the volume of remittances as well as the purposes of spending these funds in the state of origin of a labour migrant.

Only an approximate volume of remittances of labour migrants as well as their impact on the economy of the country-donor may be determined as several obstacles exist for acquisition of appropriate data and further analysis. From the theoretical standpoint remittances of the labour migrants may influence the economy of the country-donor in the following way: they may directly increase the state income, increase it indirectly through savings in foreign currencies, may influence credit rates, increase consumption in the home

market, hence stimulating the internal demand. In all these cases it is required to take into account both direct and indirect influence of remittances of labour migrants.

The indirect influence of remittances is expressed as growth of household expenditure of migrants characterized by the so called multiplication effect. Even in cases when a remittance is spent for consumption rather than for investing it may have a pronounced positive effect on the economy of the country-donor. The remittances may comprise a significant share of the household budget of a labour migrant and may be deemed a significant component of the so called “survival strategy”. All mentioned diversified effects of remittances and their peculiarities determine complexity of the scientific research related with measurement of remittance volumes and in particular with their impact on the state economy (Massey 1999, Adelman and Taylor 1990). From the methodology point of view the main problem may be considered incompleteness of statistical data. For example, there is a lack of statistical data on indirect impact of remittances on the national economy. In total five channels for sending remittances from abroad to the origin states of migrants may be distinguished: banks, non-banking cash transfer service providers, mail, cash and goods couriers (often representatives of the migrant network) as well as informal remittance mediators. Statistical data may be obtained only on some of the mentioned types of remittance channels. These are bank transfers, non-banking transfer service providers and transactions by mail.

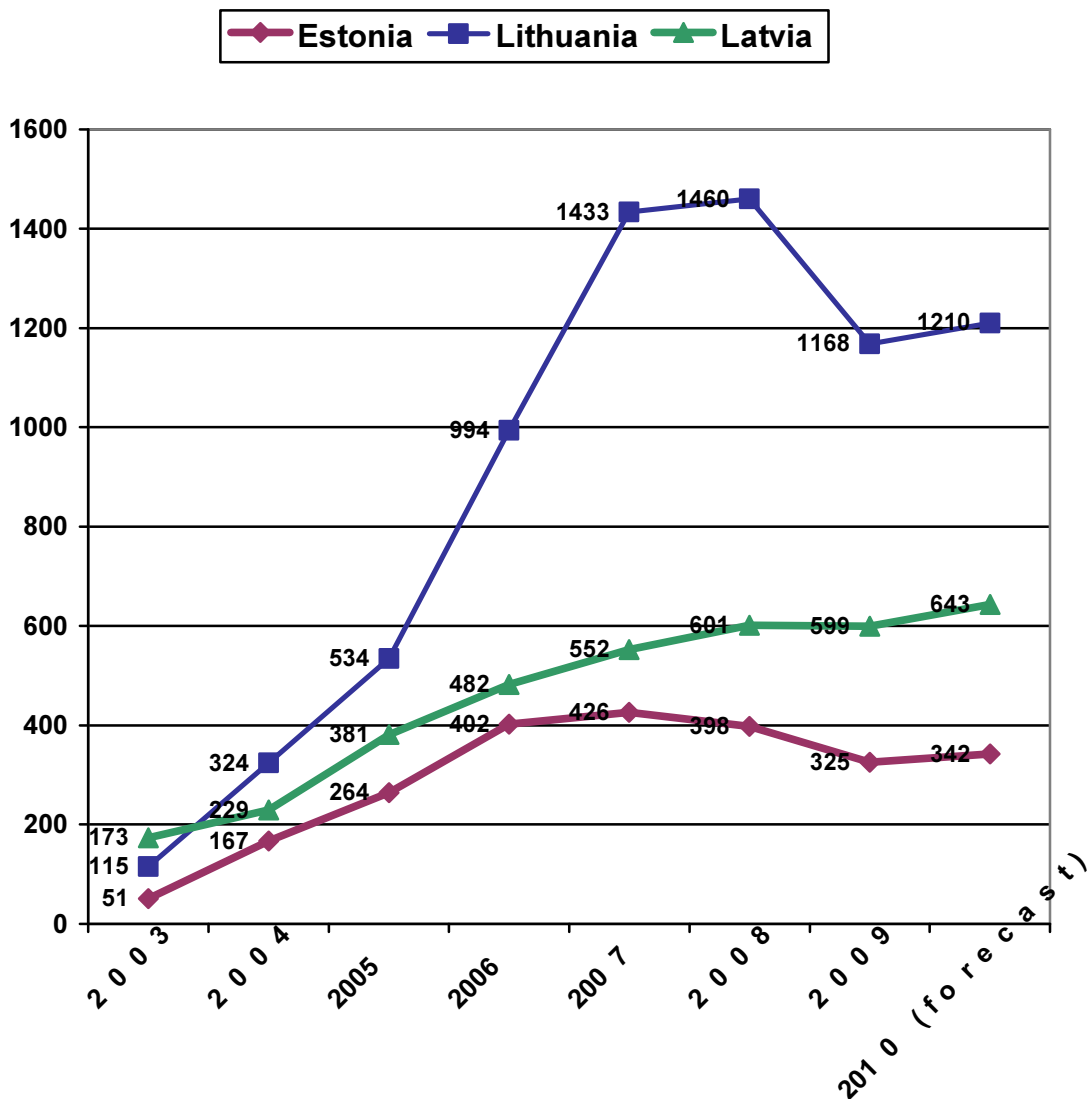
Hence only part of all remittances may be identified on the macroeconomic level. For example, it is virtually impossible to identify cash amounts that migrants bring across the border themselves. Similarly it is difficult to identify income of short-term labour migrants; the funds spent on the bank account of a labour migrant for repayment of credit liabilities, etc. (Michalik 2005). In accordance with the World Bank methodology the inward remittance flows are divided into three types: workers’ remittances; compensation of employees and migrants’ transfers. According to the International Monetary Fund description “remittances of employees” are remittances of migrants residing in the host countries and sending funds to persons having resident’s status in the state of origin of a labour migrant (a country-donor). If the migrant resides in the host country for more than a year, he is a resident to this country, irrespective of its immigration status. While if a migrant resides in the host country for less than a year, its income in this country is classified as “compensation of employees”. Although the IMF classification is clear enough, approach of different countries to calculation and classification of remittances may differ.

For example, according to the World Bank opinion remittances of Chinese labour migrants to China sometimes are classified as foreign direct investment. While in India the funds sent by labour migrants may be defined as non-resident deposits. (Migration and Remittances 2011). In line with the IMF guidelines, the migrant transfers are monetary funds of migrants sent from one state to another within the migration period lasting minimum for one year. If the number of temporary workers increases, the meaning of such remittances increases as well. Hence in order to create a notion on the volume of remittances of labour migrants, all previously mentioned components of remittances should be taken into account. Dynamics of remittances of the Baltic states' labour migrants in the period from 2003 to 2010 is seen on Figure 2.

The World Bank data presented on Image 2 acknowledge of the growing tendency of remittances in all Baltic states. A significant growth in the volume of remittances was observed in 2004 when Estonia, Latvia and Lithuania joined the European Union. According to the chart, the volume of remittances by Lithuanian emigrants has seen the most rapid increase with a slight fall in 2009-2010. In the same period the volume of remittances from Estonian emigrants reduced as well. While Latvia is characterized by a stable growth in the volume of remittances with its significant fall in 2009 and 2010. In total growth in the number of remittances by labour migrants of the Baltic states in 2003 – 2010 (according to the World Bank provisional data) is as follows: in Estonia – 670%; Lithuania – 1,052% and in Latvia – 372%.

Figure 2

REMITTANCES OF BALTIC MIGRANTS: DYNAMICS IN 2003 – 2012
 (USD, millions)

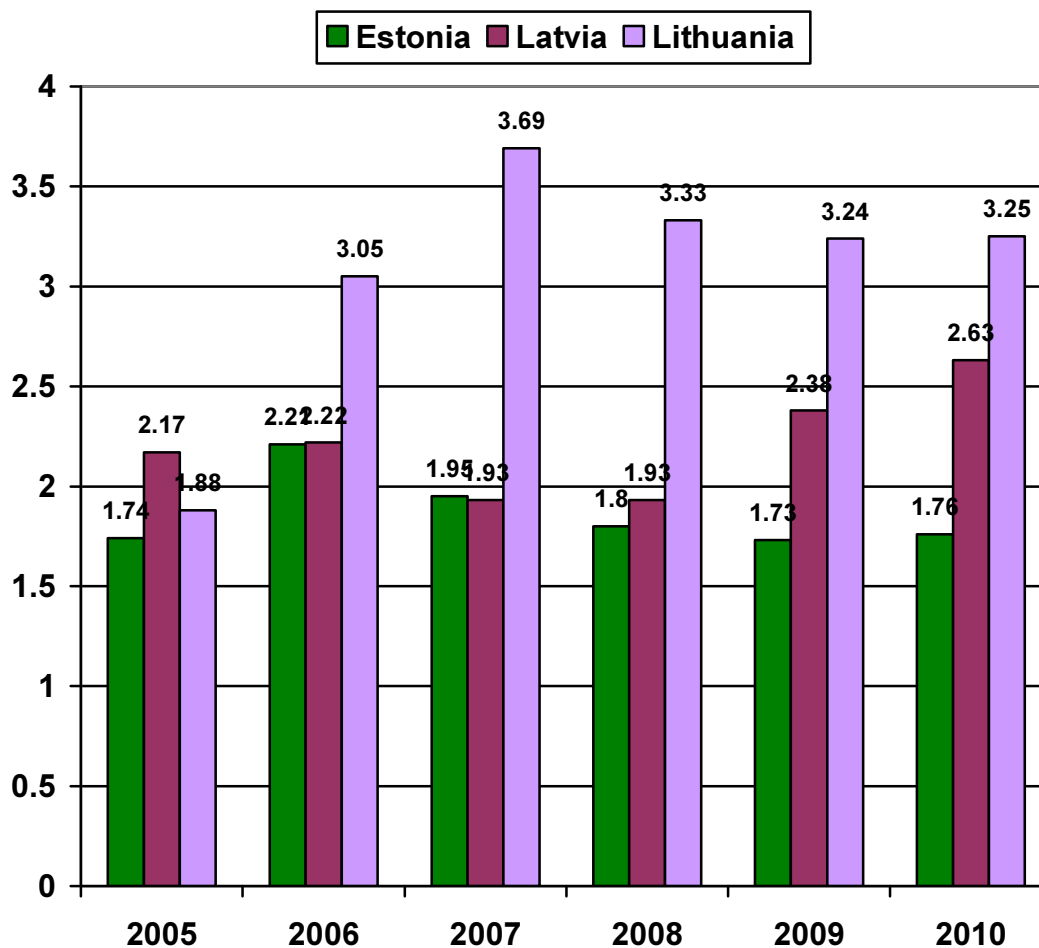

Source: author's chart using The World Bank data (Migration and Remittances 2011).

As regards the effect of remittances by labour migrants on the economy of the country-donor, first of all share of remittances in the GDP of the country-donor should be mentioned. Based on the estimates of the author, in the time period from 2005 to 2008 the share of remittances by the Baltic emigrants in the GDP was comparatively small: in Estonia it varied within 1.7-1.9% of GDP, in Latvia - 1.9-2.6% of GDP and in Lithuania – 1.9-3.7% of GDP. (see Figure 3).

Figure 3

SHARE OF REMITTANCES IN THE BALTIC STATES GDP IN 2005 – 2010
 (% of GDP)

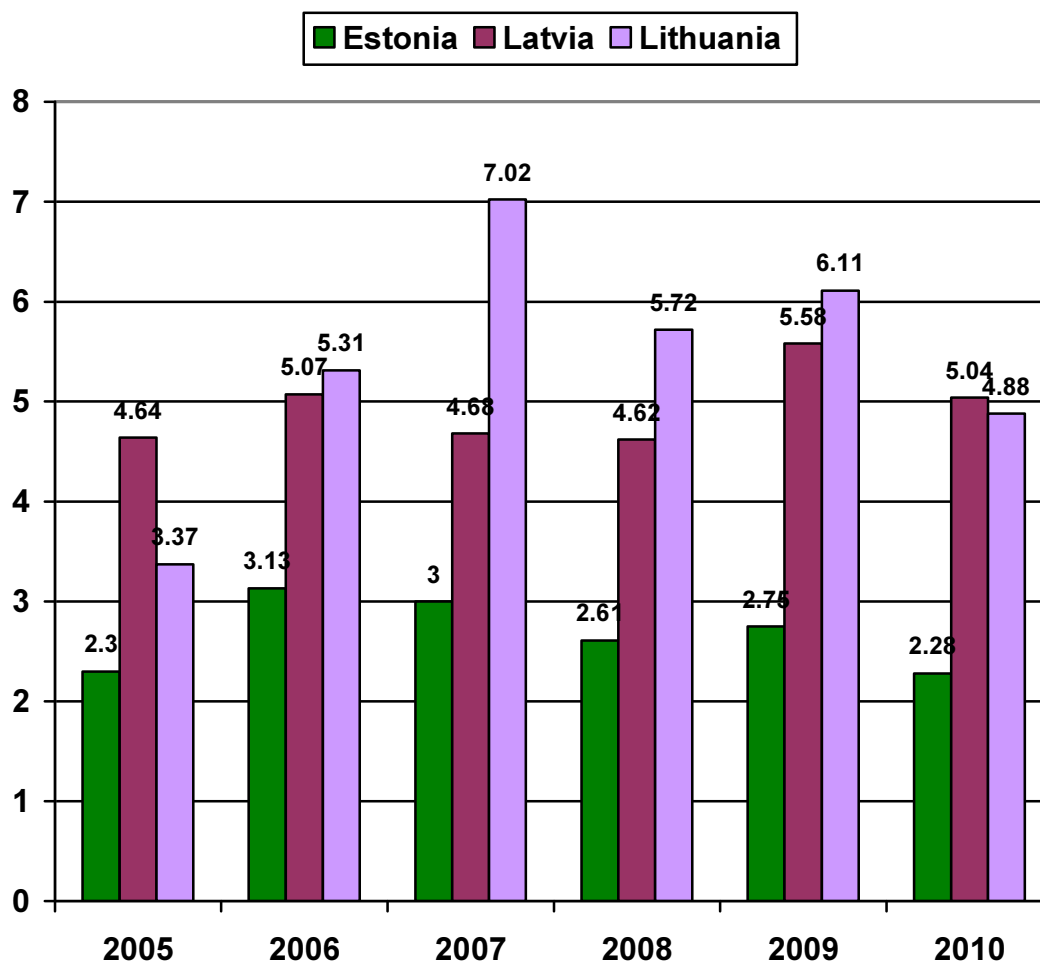
Source: author's estimates using the Eurostat data (2011), The World Bank (2011).

Considering the above estimates it may be concluded that influence of remittances of the Baltic migrants on GDP is obvious though and has a minor impact on economies of Baltic countries.

Within study of the effect of labour migrants remittances on the economy of the country-donor it is important to realize to what extent these funds (that may be relatively considered as revenues from the export of labour) may substitute export of the country-donor in its classical meaning (export of goods and services). The volume of remittances by migrants as a share of export of goods and services and dynamics of the mentioned showings in the years 2005 – 2010 is seen on Figure 4.

Figure 4

VOLUME OF REMITTANCES AS SHARE OF GOODS AND SERVICES EXPORT OF THE BALTIC STATES IN 2005 – 2010 (% of export)

Source: author's estimates using the Eurostat data (2011), The World Bank (2011).

The volume of remittances in Estonia's export of goods and services, as seen on Image 5, is significantly lower than in case of Latvia and Lithuania. It can be explained by the fact that the number of Estonian labour migrants is relatively lower than their number from Latvia and Lithuania. Therefore the volume of remittances from foreign countries to Estonia, as seen on Figure 2, is significantly lower than to Latvia and Lithuania. For example, in 2010 it comprised only 2.28% of the Estonian goods and services export. It is also important that the Estonian export volume in comparison to the number of residents in this country is considerably higher than the same in Latvia and Lithuania. According to estimates of the author based on the Eurostat and World Bank statistical data, in 2010 the export volume per one Estonian resident was USD 11.53 thousand. While in Latvia this figure was only USD

6.37 thousand, in Lithuania – USD 7.51 thousand. Having compared the volume of remittances in the Latvian and Lithuanian export a tendency is observed that in 2009-2010 this share was similar in the both countries comprising approximately 5% in 2010. Hence, the volume of remittances as part of export in the Baltic states is comparatively lower in case of Estonia, varying within 2-3% depending on the period. In Lithuania the volume of remittances in the country's export varies within 5-7% and in Latvia - within 4.5 – 5.5%. Although this level in all three Baltic states, in particular in Latvia and Lithuania, is significant, it cannot be deemed very high and able to replace considerably export of goods and services in the Baltic states.

Proceeding with the scientific research related with remittances of labour migrants and its impact on the national economy of the states-donors attention should be paid not only to macroeconomic aspects of remittances. It is important to determine how money sent by labour migrants is spent in their countries of origin. Such study may enable deeper understanding of remittances as one of few positive effects of the labour migration, influence on the economy of a country-donor.

Conclusions

1. The scope of labour migration in Latvia and other Baltic states is a very significant economic and social problem of the mentioned countries. The demographic crisis in Latvia is aggravated by the fact that the majority of Latvian emigrants (approximately 68%) are young people of reproductive age. It is possible that these emigrants decide to give birth to their children abroad hence weakening their links with Latvia.
2. In case of the country-donor both negative and positive effects of labour migration can be distinguished. One of the positive effects can be regarded the impact of remittances of labour migrants on the economy of the country-donor. This impact may be measured referring the volume of remittances to such macroeconomic showings as GDP, export of goods and services, etc.
3. According to the World Bank statistical data, the volume of remittances by labour migrants from the Baltic States has a sustainable tendency to grow. From 2003 to 2010 the volume of remittances to Estonia increased by 670%, to Lithuania – by 1052% and to Latvia by 372%.
4. In case of the Baltic States the share of remittances in GDP varies between 1.7-3.7% with Estonia having a relatively lower figure while Lithuania – relatively higher. As regards the volume of remittances as the share of goods and services export in the

Baltic States, in Latvia and Lithuania it comprises approximately 5% while in Estonia – slightly above 2%. It is important that the Estonian export volume in relation to the number of residents is significantly bigger than in Latvia and Lithuania. Thus the Estonian national economy depends on remittances of labour migrants less.

5. Continuing study on the role of remittances of labour migrants, attention should be paid not only to macroeconomic aspects of remittances. From the macroeconomic standpoint it is important to identify the purposes for which these funds are spent in the origin country of labour migrants (to which sectors of national economy they „go”) and to what extent the remittances are able to stimulate the internal demand.

IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā
«Atbalsts Daugavpils Universitātes doktora studiju īstenošanai»
Vienošanās Nr. 2009/0140/1DP/1.1.2.1.2/09/IPIA/VIAA/015

Bibliography

- Adelman, I., Taylor, J.E. (1990) “Is Structural Adjustment with a Human Face Possible? The Case of Mexico.” *Journal of Development Studies* 26 (3): 387-407.
- Barajas, A., Chami, R., Fullenkamp, C., Gapen, M., Montiel, P. (2009) “Do Workers’ Remittances Promote Economic Growth?” *IMF Working Paper* 09/153. Washington: International Monetary Fund.
- Eurostat table „Exports of goods and services (at current prices in millions of euros)” <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00110&plugin=1> (2011. 17. 09).
- Hazans, M. (2011) ”Kas šodien dzīvo Latvijā? Reālā demogrāfiskā situācija šķērsgrīzumā.” http://www.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/zinas/hazans_prezentacija_jaunaa2.pdf (2011. 15. 09).
- Kaczmarczyk, P., Okolski, M. (2008) “Economic impact of migration on Poland and the Baltic states.” <http://www.fao.no/pub/rapp/10045/10045.pdf> (2011. 01. 10).
- Mansoor, A., Quillin, B. (2006) *Migration and Remittances. Eastern Europe and the Former Soviet Union*. World Bank: Washington.
- Massey, D.S. et al. (1999) *Worlds in Motion. Understanding International Migration at the End of the Millenium*. Oxford: Clarendon Press.
- Michalik, P. (2005) “Measuring migrants’ and temporary worker remittances in balance of payment statistics.” Paper presented at IMF International Technical Meeting on Measuring Migrant Remittances.
- Migration and Remittances Factbook 2011, 2nd edition* (2011) Washington: The World Bank.

Galina Yashava

Vitebsk state technological university, Belarus

CLUSTER SURVEY IN THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF BELARUS

Abstract

The essence of commodity clusters, and their importance for innovation and competitiveness of national economy. Identified on the clusters in the Vitebsk region of Belarus and the analysis of the identified clusters. Developed and proposed methods of implementing the cluster approach. Given the economic evaluation of the cluster approach based on the forecast of competitiveness of light industry.

Keywords: cluster, competitive advantages, clustering, the cluster approach

1. Introduction

Competitiveness of the region means its economic growth, improvement of the investment climate in the region, enhancement of the local industries' competitiveness. One of the factors of improving competitive ability in the region, according to the concept of technoregionalism, is a cluster. The role of clusters in the economic development of regions and countries is corroborated by the world positive experience (Hannu, Hernesniemi & Markku, Lammi & Pekka, Ylä-Anttila 1996, Khalid, Nadvi 2005, Michael H. Best 2004, Mukesh Gulati 2003, Porter, M.E. 1998, Sacari Luukkainen 2005).

Each country works out its own methods of cluster policy depending on the shortcomings in its innovation policy, national traditions and culture of policy formation process. These methods differ in the extent of government interference and combination of economic and innovative practice used in the country's economy. The set of cluster strategy methods depend on the extent of cluster approach application (on the initiative of the government) in cluster policy by the country.

In our opinion, cluster is a *production system* of locally interrelated and complementary enterprises consolidated around a scientific and educational center (including specialized suppliers (among them suppliers of services), producers and customers), which is vertically linked with public institutions and authorities with the aim of enhancing competitive ability of enterprises and regions.

The availability of a scientific and educational center in the cluster's system creates a source of competitive advantage in the cluster – it stirs up innovations by providing an access to the pool of technical knowledge, joint developments and training of employees and managers. The Republic of Belarus doesn't have any clustering experience, so one can speak

only of the presence of potential clusters and of clustering strategy formation with regard for the world's positive experience. That's why the aim of the given article was to elicit preconditions of clustering in the Republic of Belarus, identify potential clusters and develop methods of ensuring clustering approach in the regions, to estimate the economic effectiveness of clustering as a way to the improvement of organizations' competitiveness.

2. Research of cluster preconditions in the Republic of Belarus

Clusters play a great role in enhancing competitive ability in the region by promoting total employment, in the increase of incomes and decrease of budget spending growth of related industries, in the rise of the stability and structural diversification of the local economy.

For substantiating the meaning of clusters for the economic development of regions it is necessary to set the following task of research – to elicit preconditions of clustering in the Republic of Belarus.

Based on the research of internal and external environment in the enterprises of the Republic of Belarus the following preconditions of clustering in Belarus have been revealed:

1. Creation of favorable conditions for efficient work of markets. The study of the legal basis in the Republic of Belarus allows drawing a conclusion that in general favorable conditions for efficient work of markets have been created: the legislation regulates the work of enterprises of different forms of ownership, development of entrepreneurship and foreign economic activity encourages investment.

2. Aggravation of competition. Globalization processes affect negatively the industrial enterprises of the Republic of Belarus as the competition on domestic and foreign markets has aggravated. Because of inefficient management many Belarusian enterprises couldn't compete with foreign rivals and lost a share of market.

3. Inefficiency of innovation systems. Low innovative activity of enterprises shows inefficiency of innovation system. The portion of innovation products in Belarusian industry is 8% (Theo J.A. Roelandt & Pim den Hertog 1998: 42), whereas it is ten times as high in developed countries.

4. Low competitive ability of companies. The analysis of the competitive ability level of Belarusian companies allowed making a conclusion about its low level, which shows inefficiency of the system of controlling companies' competitive ability on micro-, meso- and macrolevel of management.

5. Rivalry and cooperation between entities. Though Belarusian enterprises compete on the domestic market, they unite for joint sale of their products on foreign market. Besides,

areas of cooperation between enterprises are joint scientific and marketing researches, joint advertising campaigns.

6. Availability of local production factors. Belarusian industry is provided with local factors of production, which is confirmed by the availability of raw materials basis, materials, instruments of labor, specialized academic and research institutions, skilled manpower.

3. Identification of clusters of light industry manufacturers in the region

The following task of the research was to identify potential clusters of light industry products manufacturers in one of the regions of the Republic of Belarus – Vitebsk region. Light industry is a diversified sector of economy; it includes clothing, tanning and footwear, knitwear and textile subindustries. Because of complexity of industrial and informal links some researchers of clusters (e.g. Finish researcher Sakari Luukkainen) advance an opinion about difficulty of creating clusters in this industry. In particular, he asserts that textile and tanning industries are in the greatest decline as they don't belong to any definite cluster.

Foreign experience shows that light industry clusters are widespread in other countries, in particular, it is positive experience of Italian footwear producers and designers (Porter, M. E. 1998: 62), Indian textile cluster (Michael H. Best 2004: 21) and textile and clothing cluster in the Republic of Mauritius and France. Belarusian light industry is in a very bad state for a number of reasons, first of all, because of aggravated foreign competition, that's why it has been chosen as an object of cluster analysis.

4. Analysis of the clusters

Identification of cluster has been made on the basis of the analysis of statistic information on industrial production in Vitebsk region and quality interview of the chief specialists of the Economic Committee on Entrepreneurship of Vitebsk Regional Executive Committee and Vitebsk Regional Board of Statistics. Three potential clusters of light industry goods manufacturers – footwear, clothing and flax – have been identified as a result of research in Vitebsk region.

With regard to the conditions on January 1, 2009 the cluster analysis by the author's methodology (Яшева 2010: 197-220) revealed a promising cluster for Vitebsk region; it is a flax cluster that has been given integrated assessment of 2.82 (clothing cluster – 1.71, footwear cluster – 0.36). The flax cluster structure is shown in fig.1. The central entity of the potential flax cluster in Vitebsk region is the Republican Unitary Business Enterprise (RUBE) “Orsha Flax Integrated Factory”. It is the biggest textile enterprise in the country which specializes in flax materials for household and industry. It manufactures 1/3 of all the cloths produced by the national textile companies.

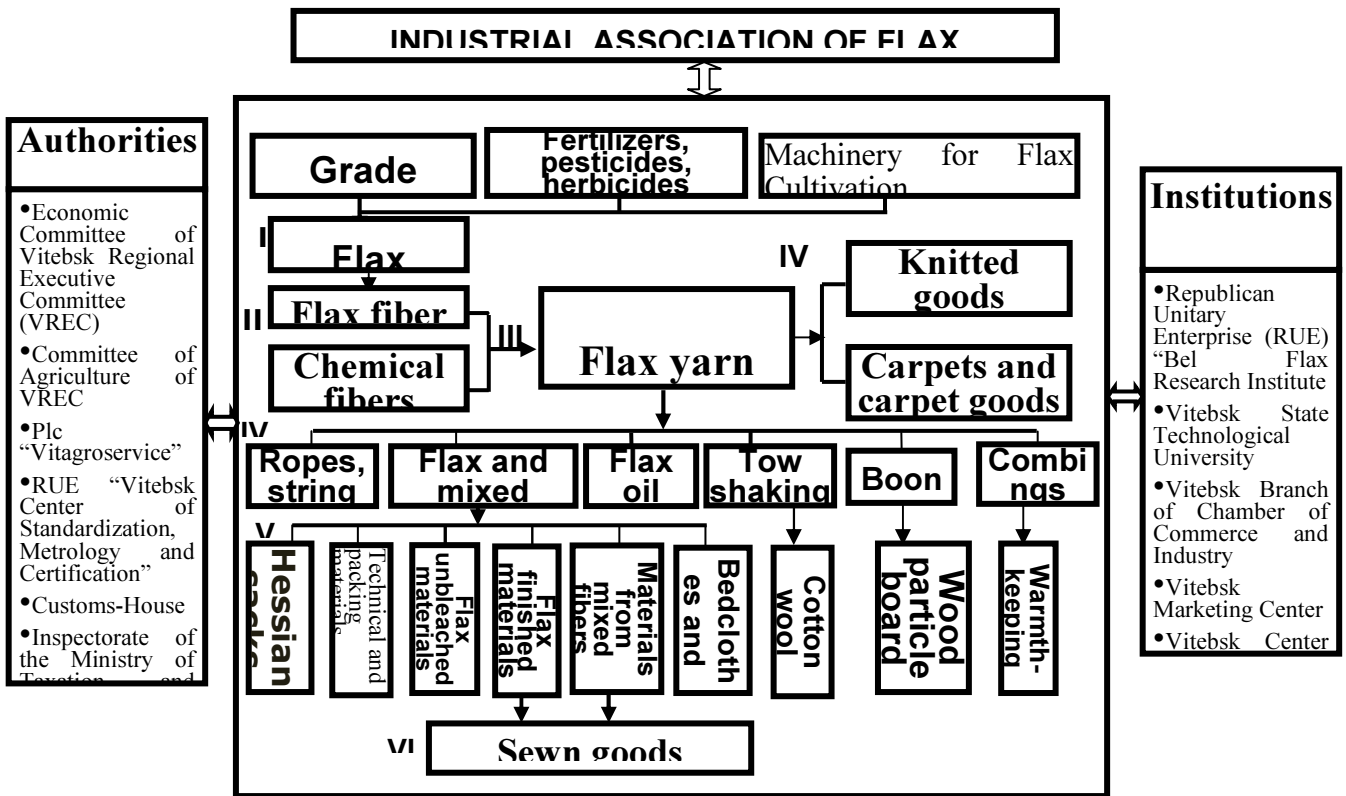

Fig. 1. Flax Cluster of Vitebsk Region

The factory has close links with the suppliers of chemical fibers and raw materials (20 flax mills in Vitebsk region). Flax mills, in their turn, are connected with flax sowing farms of the region. The RUE “Orsha Flax Integrated Factory” has a great number of big corporate customers in Vitebsk region – these are knitwear, textile and clothing industries, and trading and intermediate companies.

The flax cluster is notable for the most extensive horizontal links along the whole chain of values. Fig.1 shows the levels of raw materials processing into finished products – in all there six of them. Such thorough raw materials processing in one locality in Vitebsk region – creates a number of competitive advantages in the chain of values for the cluster entities (table 1).

Table 1

Competitive Advantages of Vitebsk Region’s Flax Cluster

Suppliers of raw materials, equipment, components, services	Producers of finished goods	Producers of sideline goods	Intermediaries and consumers
Low prices for raw materials Prompt delivery Technological innovations	High productivity due to integration Wide range of goods Highly skilled personnel Low prices All products have a single trade-mark	Low prices for raw materials Wide range of goods Coverage of market segment Increased demand on foreign market	Great work experience and recognized image High quality of service Wide range of goods Favorable location

Source: worked out by the author

5. Methods of maintenance of the cluster approach

The application of the revealed competitive advantages is possible only with the assistance of the entities of cluster infrastructure – institutions and local authorities. The issue of the form of government support for clustering is being currently debated. The experience of foreign countries shows the availability of such governmental support in the form of training and retraining business agents and public authorities, creation of research centers and offering economic incentive for cluster members. For this purpose various government offices (departments, agencies, cluster boards) as well as unions of entrepreneurs in the form of industrial associations are set up around clusters. The world experience shows that different industrial associations play a substantial role in clusters' development.

The significance of associations for the increase of clusters competitive ability is attained due to their structure that comprises not only entities of the production chain of values but also scientific and academic structures.

According to M. Best a cluster's growth and stability depend on two knowledge intensive processes: the process of creating innovations (this process includes technical management, development and technological spillover) and the process of skills formation (Michael H. Best 2003: 14). As education forms, M Best distinguishes the method of formal and informal education (Michael H. Best 2003: 19). Examples of formal education are the cooperation in the development of MIT and Route 128 as well as Stanford Technical College and Silicon Valley. MIT and Stanford University are typical examples of academic establishments, which promoted creation of organic clusters based on new technologies.

Universities become more and more important in innovation processes as they contribute to free exchange and flows of information, and their existence in the region forms a certain type of intellectual community. Vitebsk State Technological University (VSTU) performs the functions of an academic and scientific center for Belarusian light industry enterprises. It is an academic-scientific-production complex that trains highly skilled professionals for light industry and other branches of economy, carries out fundamental and applied scientific research in a wide range of themes, develops international cooperation with higher academic establishments and enterprises.

The main research directions in the University:

- development and analysis of equipment, machines and mechanisms, automated complexes for textile and light industry;
- development and analysis of technological processes and means of producing machine parts and devices;

- development, analysis and introduction of new materials, improvement of technological processes and designs of textile and light industry products;
- analysis and development of new technological processes and equipment for industrial ecology and energy resources saving;
- development of principles, methods and means of quality control in light industry and mechanical engineering.

Belarusian Flax Research Institute that belongs to the flax cluster (fig.1) performs the function of a scientific center in the sphere of flax growing.

So taking into consideration foreign experience it is proposed to create an industrial association of flax producers and processors comprising flax sowing farms, flax mills of Vitebsk region, RUBE “Orsha Flax Integrated Factory”, which will increase the competitive ability of the flax cluster.

Recommended Functions of the Industrial Flax Association

- involving enterprises into the work of the cluster;
- promoting creation of clusters;
- representing cluster entities’ interests in the government with the aim of lobbying legislation as regards, for example, the increase of customs duties on import and sales tax on imported goods, setting quotas on the import of competing goods, abolishment of compulsory assortment established by trade;
- contributing to scientific research directed to the improvement of technology, products, designs;
- assisting in restructuring of clustered enterprises;
- providing consultative, information and legal services;
- promoting introduction of the international standards of ICO 9000-14000 type;
- arranging training seminars for cluster entities.

The creation of the Industrial Flax Association necessitates improvement of the legal basis for drawing up constituent documents of the industrial association, determination of the interrelations between cluster entities, and other legal issues.

It is supposed that the public support of clusters from the authorities must have the following forms:

1. Instructing public authorities, business agents and representatives of public institutions through arranging seminars and trainings with the aim of cluster initiatives development.
2. Setting up a cluster board attached to the Ministry of Economy of the Republic of Belarus, which will be recommended to interact with the government, national and local

authorities on the issues of working out clusters' legislative basis; collection of information on the operation of clusters; assessment of competitive ability of clusters and their parts.

3. Setting up regional industrial associations promoting development of clusters.

4. Improvement of legislation in the direction of offering economic incentives to cluster entities on the local level.

The condition of a successful cluster structures development is, firstly, entrepreneurs' own initiative and, secondly, cooperation between entrepreneurs and public authorities. For the development of initiatives it is necessary to apply such measures as training entrepreneurs and managers, changing public attitude to private property from negative to positive one, harmonizing socio-economic and political relations in the society.

Entrepreneurs and public authorities can cooperate in the following ways: joint arrangement of courses for retraining and improvement of managers' qualification of in the sphere of legislation, management, marketing and competitiveness; constant interaction with public authorities and local institutions in working out legislative rules and their changing directed to innovations encouragement, increase of cluster products competitiveness; establishment of industrial associations in primary spheres inside the cluster; cooperation with research institutions (including academic science) in the sphere of development of new technologies, design, etc.; sponsoring specialized research centers, University design and fashion centers; joint investment into creation of common specialized cluster infrastructure.

6. Economic estimation of cluster theory effectiveness as a way of competitive ability improvement

In order to justify the clustered conception of the increase of the competitive capacity of enterprises from the point of view of economics the criterion of economic effect of organizing clusters of goods manufacturing in the country's economics as a basis for which the level of competitive capacity of enterprises is proposed; the predictive period and the prognostic effect method is the formation of neuron network. The algorithm of forecasting the economic effect of clustering which includes different stages is worked out. These stages are the definition of characteristic-factor of competitive capacity; the choice of significant factors for including in neuromodel; the formation of mathematic neuromodel; the forecast of changing of factors of competitive capacity of enterprises on the basis of expert method; the forecast of the level of competitive capacity of enterprises of light industry in the Republic of Belarus. The results of the combined analysis and the forecast of competitive capacity are presented in table 2.

Table 2

The forecast of the level of competitive capacity of enterprises of light industry

Industry	Level of competitive capacity of enterprises in 2009, %		Forecast of the level of competitive capacity of enterprises for 2015, %		Deflection, %
	quantitative estimate	qualitative estimate	quantitative estimate	qualitative estimate	
Clothing	51,18	low	60,68	average	9,5
Footwear	49,29	low	60,63	average	11,34
Textile	45,92	low	58,4	average	12,43
Knitwear	49,1	low	64,65	average	15,52
Total in light industry	48,87	low	61,08	average	13,11

The qualitative estimate of competitive capacity of enterprise is carried out on the basis of the scale (Яшева 2010: 117-130). Thus, with high probability of 90% it can be stated that in the result of clusters organizing and the development of net collaboration and state and private partnership in light industry in the Republic of Belarus the level of competitive capacity of enterprises in light industry will increase by 1.25 in 7 years, what, in accordance with the qualitative estimate scale shows the average level of competitive capacity of enterprises; in the current period of time the level of competitive capacity of the industry enterprises is low.

7. Conclusions

One should note that only joint actions of national and local authorities as well as activity of business entities and institutions could ensure success of clustering policy. We suppose that in the Republic of Belarus the clustering initiative must come from local authorities.

Thus, application of the suggested methods of ensuring cluster approach will allow the enterprises of the Republic of Belarus to use the advantages of cluster structures for the increase of their competitive ability, and the local authorities' initiative of clustering will contribute to the growth of the competitiveness in the region.

Practical significance of the research is in the development of conceptual approaches, methodical provisions and recommendations on cluster mechanism development in Belarus. It can be used by state administration bodies, regional executive committees and Minsk city executive committee, economic entities of different forms of ownership and economic sectors. Conclusions and recommendations can be used when developing legislative documents in the sphere of cluster formation of manufacturers and development of state-private partnership relations.

Bibliography

- Hannu, Hernesniemi & Markku, Lammi & Pekka, Ylä-Anttila (1996) *The Future of Finnish Industries*. The Research Institute of the Finnish Economy. Publisher: Taloustieto Oy, Helsinki.
- Identification of Experiences for the Exchange Fair of the World Congress on Territorial Development Clustering in the Textile Industry // Republic of Mauritius National Productivity and Competitiveness Council (NPCC). <http://www.oecd.org/daf/corporate>. [2011. 07.24].
- Khalid, Nadvi (2005) *Facing the new competition: Business associations in developing country industrial clusters*. Institute of Development Studies, Brighton. <http://www.rri.wvu.edu/WebBook/Norton/nortonupdate/neoflows1.htm> [2009. 03.14].
- Michael, H. Best (2004) *Cluster Dynamics in Theory and Practice: Singapore/Johor and Penang Electronics*. <http://www.oecd.org/daf/corporate>. [2011. 07.24].
- Mukesh, Gulati (2003) *Improving efficiency of service provision - relevance of cluster approach / UNIDO – NEW DELHI, December 3, 2003*. <http://www.oecd.org/daf/corporate>. [2009. 04.10].
- Porter, M. E. (1998) *Clusters and the New Economics of Competition*. Harvard Business Review, November-December.
- Sacari, Luukkainen (2005) *Industrial Cluster in the Finnish Economy*. VTT Group for Technology Studies. <http://www.oecd.org/daf/corporate> [2010. 05.04].
- Summary report of the focus group on clusters. Theo J.A. Roelandt & Pim den Hertog. OECD-Focus Group on industrial clusters The Hague/Utrecht, May 1998. <http://www.oecd.org/daf/corporate> [2009. 03.14].
- Яшева, Г.А. (2009) *Кластерная концепция повышения конкурентоспособности предприятий в контексте сетевого сотрудничества и государственно-частного партнерства*: Витебск. ВГТУ.

SOCIOLOĢIJA / SOCIOLOGY

Jānis Buholcs

Latvijas Universitāte, Latvija

KAM IR UN KAM NAV: INDIVĪDU SAVIENOJUMU SKAITA NEVIENLĪDZĪBA TIEŠSAISTES SOCIĀLO TĪKLU PORTĀLĀ

Abstract

To Have and Have Not: Inequality in Online Social Networking Site Users' Connections

Distribution of users' connections in social networks tends to follow a power law which means that the minority of users (nodes) attracts the majority of connections (ties). According to the network theory, the explanation of why some individuals acquire more connections than others is that well-connected users basically are either highly visible or their performance fit the needs and characteristics of the network. By using data from Latvian online social networking and online diary site "Sviesta ciba" users' profiles, I identify a group of individuals who are highly connected with others and a group whose members are less connected, and compare characteristics of their online activities to find out if they explain the differences in their level of connectedness. Further, I analyze contents of users' online diaries to find out what are the most popular topics that members of these different groups discuss. The results show that the well-connected users are more active on the network and their online diaries more often are used to engage in conversations with others. The less popular users tend to discuss intimate topics more often. Such topics often are of great interest to other users so one could expect that users who are disclosing themselves like that attract more connections. This can be construed by the fact that not all users of a social network want to be popular. For a number of users keeping a low profile is a strategy that allows publishing intimate details about oneself.

Atslēgas vārdi: tiešsaistes sociālie tīkli, tīklu analīze, tiešsaistes dienasgrāmatas, tiešsaistes savienojumi, Sviesta ciba

Starppersonu savienojumu veidošana tiešsaistes sociālajos portālos nenovēršami ir saistīta ar savienojumu skaita nevienlīdzību: nelielai daļai indivīdu šādu savienojumu būs vairāk, bet daudziem citiem — krietni mazāk. Savienojumu skaits tīklā lielā mērā ietekmē indivīda iespējas piekļūt dažāda veida resursiem tīklā — gan informācijai, gan emocionālajam atbalstam, gan cita veida resursiem. Šajā rakstā tiks aplūkoti šādas savienojumu nevienlīdzības veidošanās iemesli tīklu teorijas izpratnē, kā arī, izmantojot sociālo tīklu un tiešsaistes dienasgrāmatu portālā *Sviesta ciba* iegūtos datus, demonstrētas un izvērtētas šo principu izpausmes.

Sociālie tīkli ir bezmēroga (*scale-free*) tīkli. Tas nozīmē, ka savienojumi tajos nav izkaisīti vienlīdzīgi, kā tas ir raksturīgs citam tīklu paveidam — nejaušajiem (*random*) tīkliem. Bezmēroga tīklos nelielam skaitam mezglpunktu ir liels skaits savienojumu, savukārt vairākumam pārējo mezglpunktu šādu savienojumu ir mazāk. Bezmēroga tīklu principus var redzēt ļoti daudzās parādībās dabā — kā norāda Olivers Heins (*Hein*), Mihaēls Švinds (*Schwind*) un Volfgangs Kēnigs (*König*), bezmēroga tīklu raksturojums labāk atbilst reālās

pasaules aprakstīšanai nekā bezmēroga tīklu raksturojums (Hein, Schwind & König 2006). Šādu principu ir iespējams saskatīt, piemēram, lidostu tīklā: dažām lielajām lidostām ir tiešie savienojumi ar daudzām citām lidostām, savukārt pārējām, nelielajām lidostām šādu tiešo savienojumu ir mazāk. Tādu pašu savienojumu skaita nevienlīdzību var saskatīt, aplūkojot, piemēram, rauga proteīnu mijiedarbību: dažiem proteīniem ir daudz savienojumu ar citiem, bet vairumam savienojumu skaits ir neliels. Nejausie tīkli turpretim ir novērojami, piemēram, ceļu kartēs: ceļu skaitā, kas pieved pie pilsētām, ir mazāk ievērojamu savienojumu skaita atšķirību (Barabási 2011).

Savienojumu skaita nevienlīdzības princips būtiski ietekmē tīkla dalībnieku (mezglpunktu) attiecības, un šī nevienlīdzība ir jāņem vērā, arī analizējot mijiedarbības, kas notiek sociālajos tīklos. Tas attiecas ne tikai uz tiešsaistes, bet arī bezsaistes vidi, tomēr šajā pētījumā es pievērsos tiešsaistes sociālo tīklu portālu savienojumu skaita analīzei un skaidrojumam.

Savienojumu skaita nevienlīdzības skaidrojumi

Jēdzienu „nevienlīdzība” ir iespējams saprast dažādi. Tradicionāli tas tiek saistīts ar sociālo stratifikāciju (Saunders 1990; Crompton 2008), kas nozīmē, ka nevienlīdzība tiek saistīta ar grupu statusu un to locekļiem pieejamo privilēģiju atšķirībām. Taču šajā pētījumā es aplūkoju nevis sociālās grupas, bet gan individuus: tie lietotāji, kuriem savienojumu ir vairāk, uz tā pamata neformē jaunu sociālo grupu; savienojumu skaita līdzības un atšķirības ietekmē viņu individuālās iespējas, nevis grupu attiecības. Turklāt aplūkoti procesi tiek apskatīti tiešsaistes vidē, kas ir tikai viena no vairākām sociālajām vidēm, kurās indivīdi darbojas. Tiešsaistes portāla dalībniekiem nav kopēju sociāli ekonomisko apstākļu. Indivīda tiešsaistes savienojumu skaits viņu raksturo tikai vienā, relatīvi šaurā sociālās dzīves segmentā, un viņu piesaistīto savienojumu skaits neilustrē viņu vispārējo stāvokli sabiedrībā. Līdz ar to šī pētījuma kontekstā ar „nevienlīdzību” tiek saprastas indivīdu atšķirības tīkla savienojumu skaitā, kas var ietekmēt viņu iespējas piekļūt dažādiem resursiem.

Iepriekš veiktie pētījumi par tiešsaistes sociālo tīklu lietošanu ir rādījuši, kā cilvēki šīs platformas izmanto jaunu attiecību veidošanā un esošo saglabāšanā (boyd, 2008; Drentea & Moren-Cross 2005; Ellison, Steinfield & Lampe 2010). Izmantojot tehnoloģiskos līdzekļus, indivīdiem ir iespējas uzturēt kontaktus ar lielāku cilvēku skaitu, arī paplašinās to cilvēku skaits, kas vienlaikus var iesaistīties sarunās. Tiešsaistes saziņas līdzekļi var ļaut uzturēt kontaktus starp cilvēkiem, kas atrodas ģeogrāfiski attālu viens no otra, kā arī vairot sociālo kapitālu. Citiem vārdiem, ir pamats domāt, ka iesaistīšanās tiešsaistes sociālajā mijiedarbībā palielina indivīdu kontaktu daudzumu, un tai ir dažādi sociāli pozitīvi ieguvumi.

Tanī pašā laikā šie tīklotās mijiedarbības efekti ir jāinterpretē saistībā ar savienojumu skaita nevienlīdzību. Neskatoties uz lielajām starppersonu savienojumu veidošanas iespējām tiešsaistē, allaž būs neliela daļa lietotāju, kuriem savienojumu būs daudz, un liela daļa lietotāju, kuriem savienojumu būs mazāk. Attiecīgi, lietotājiem ar vairāk savienojumiem ir lielākas iespējas uzturēt attiecības ar citiem tīkla dalībniekiem un uz šo attiecību pamata piekļūt gan informācijai, gan emocionālajam atbalstam, gan cita veida resursiem.

Tīklu teorētiķis Alberts Lāzlo Borobāši (*Barabási*) izšķir vairākus aspektus, kas nosaka indivīdu izveidoto savienojumu daudzumu:

1) **Aktivitāte** ir viens no galvenajiem veidiem, kā indivīds var kāpināt savu redzamību tīklā — jo vairāk mijiedarbības ar citiem, jo lielāka iespēja, ka indivīdu pamanīs un ar viņu izveidos savienojumu. Tiešsaistes sociālajā tīklā aktivitāte var izpausties, piemēram, kā regulāra jaunu ierakstu veidošana vai diskusijas ar citiem lietotājiem.

2) **Darbības ilgums tīklā**. Jo ilgāk indivīds ir iesaistījies konkrētajā tīklā, jo lielāka iespēja, ka viņu citi būs pamanījuši un veidos savienojumus ar viņu. Tie, kas tīklā ir bijuši pirmie, ir izdevīgākās pozīcijās nekā tie, kuri pievienojušies vēlāk.

3) **Jau esošo savienojumu skaits**. Indivīdi, kuriem jau ir daudz savienojumu, tīklā ir redzamāki, tādējādi ir lielāka iespēja, ka viņi vieglāk spēs piesaistīt jaunus kontaktus.

4) **Piemērotība tīklam** (*fitness*). Pārvarēt handikapu, kas ir tīkla lietotājiem, kuri tīklā ir darbojušies ilgāk un izveidojuši vairāk saišu, jaunpienācējs var tad, ja viņa rīcība atbilst tai, kādu par vērtīgu vai ievērības cienīgu uzskata citi tīkla dalībnieki (Barabási 2011).

Aplūkotie aspekti paredz, ka indivīda savienojumu skaitu tīklā var izskaidrot ar viņa pamanāmību vai piemērotību tīklam. Tātad analizējot indivīda aktivitātes tiešsaistē, var secināt vai nu par lietotāja aktivitāti, stāžu un jau esošo skaitu, vai arī konstatēt aktivitātes, kuras tīklā ir konkurētspējīgas un tiek augstu novērtētas un tādējādi palīdz veidot jaunus savienojumus.

Lai pārbaudītu savienojumu izkliedes principus reālajā dzīvē, ir izmantoti dati, kas iegūti tiešsaistes dienasgrāmatu un sociālo tīklu portālā *Sviesta ciba*. Datu vākšanai un apstrādei ir izmantotas divas metodes: tīkla analīze un teksta analīze.

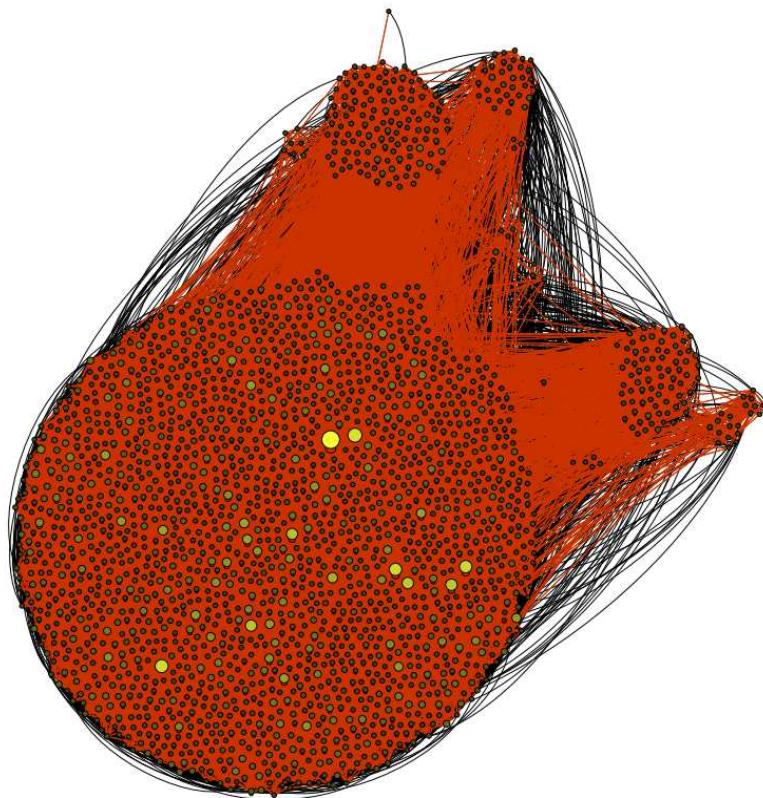
Tīkla analīze

Savienojumu skaita nevienlīdzības demonstrēšanai tiek izmantoti dati, kas ievākti portālā *Sviesta ciba*. Šis ir Latvijā vecākais tiešsaistes sociālo tīklu portāls (izveidots 2002. gadā). Līdzīgi kā citās pēc sociālās tīklošanās principiem veidotās vietnēs, *Sviesta cibas* lietotāji

izveido profilus, pievieno „draugus” — lietotājus, kuru aktivitātēm vēlas sekot, taču, atšķirībā no daudz populārākā šāda veida portāla *Draugiem.lv*, tā lietotāju centrālā aktivitāte ir publisko dienasgrāmatu ierakstu rakstīšana un citu lietotāju ierakstu komentēšana. Portālam ir aptuveni divi tūkstoši aktīvo lietotāju (Sviesta ciba 2012).

Pētījuma gaitā no visu lietotāju profiliem tika ievākta informācija par to, ar kuriem *Sviesta cibas* tīkla dalībniekiem katram lietotājam ir savienojumi un kuriem dalībniekiem ir savienojumi ar konkrēto lietotāju. Izmantojot šai analīzei īpaši veidotu zirnekļprogrammu (*crawler*), tika savākti dati par 7526 portāla lietotājiem, kuriem ir 107 599 savstarpēji savienojumi. Dati par savienojumiem ir noderīgi, lai izveidotu tīkla vizualizāciju, kuras gaitā ir iespēja iegūt arī dažādus šo tīklu raksturojošos datus, tai skaitā informāciju par savienojumu izkliedi tīkla mezglpunktos.

1. attēls. „Sviesta cibas” lietotāju tīkls. Mezglpunktu gaišums un lielums apzīmē savienojumu skaitu: jo gaišāks un lielāks punkts, jo vairāk lietotāju ir izveidojuši savienojumu ar to. (Autora veidota vizualizācija.)

Datu attēlošanai izmantota atklātā koda programma *Gephi* ar izkārtojuma spraudni *OpenOrd*, kura algoritms ir īpaši piemērots lielu tīklu vizualizēšanai (Martin, Brown, Klavans & Boyack 2011), savukārt, lai panāktu, ka attēlotie mezglpunkti savstarpēji nepārklājas, izmantots *Noverlap* spraudnis. Jāņem vērā, ka, pēc *Sviesta cibas* datiem, aktīvo lietotāju skaits ir krietni mazāks nekā izveidoto lietotāju profilu skaits — pēdējo 30 dienu laikā savu

dienasgrāmatu atjauninājuši ir tikai ap diviem tūkstošiem lietotāju (Sviesta ciba 2012). Daudzi lietotāji ir vai nu neaktīvi, vai arī mazaktīvi, un faktiski viņu devums šajā tīklā ir nenozīmīgs (t.i., tie maz iesaistās saziņā ar citiem, reti publicē jaunus ierakstus, maz pievieno citus saviem profiliem un maz tiek pievienoti paši). Tāpēc no vizualizācijas tika izslēgti lietotāji, kuriem ir mazāk par 10 ieejošajām saitēm (t.i., viņu dienasgrāmatas lasa mazāk par desmit citiem lietotājiem). Lai gan šāda rīcība pilnībā negarantē visu neaktīvo lietotāju atsijāšanu, tomēr pastāv sakarība starp nelielu „draugu” skaitu un mazu aktivitātes līmeni. Pēc šādu lietotāju atmešanas vizualizācija redzami ir vairs tikai 30% tīkla mezglpunktu (lietotāju) un 70% saišu, bet diagrammas struktūra tas būtiski neietekmē, jo centrālie mezglpunkti saglabājas (1. attēls). Savienojumu nevienlīdzību *Sviesta cibā* parāda tas, ka no 7526 identificētajiem lietotājiem tikai 38 ir tādi, kurus saviem „draugiem” ir pievienojuši 200 vai vairāk lietotāji.

Tomēr arī šādā gadījumā pilnībā netiek novērsta problēma, ka starp lietotājiem pastāv tehniski savienojumi, taču tiek netiek izmantoti savstarpējai saziņai. Tiešsaistes sociālajos tīklos lietotāji mēdz saviem „draugiem” pievienot daudz lietotāju, tādējādi izveidojot daudz savienojumu, tomēr sociāls kontakts var tikt uzturēts ar nelielu daļu. Tādējādi par šīs tīklu analīzes ierobežojumu uzskatāms tas, ka ne visi savienojumi, kurus ir iespējams fiksēt šādā automatizētā datu apstrādē, atbilst reālajiem sociālajiem tīkliem, kas tiešsaistes portālā tiek uzturēti. Šo risku mazina tas, ka vairumam *Sviesta cibas* lietotāju ir ierobežots „draugiem” pievienojamo lietotāju skaits, kas nevar pārsniegt 70. Lielāka „draugu” skaita pievienošana ir maksas pakalpojums, taču portāla īpašnieks SIA *Inbokss* neizrāda interesi palielināt maksas lietotāju skaitu, tāpēc maksas pakalpojumu izmantošana pašlaik ir visai sarežģīta. Šāda situācija nodrošina lietotāju lielāku izvēlīgumu „draugu” atlasīšanā, tai skaitā ir mudinājums pārtraukt neaktīvus savienojumus ar lietotājiem, kuri vairs nav saistoši. Ņemot vērā šos apsvērumus, *Sviesta ciba* ir piemērota izvēle tīkla analīzei, jo šajā portālā tehnoloģiskie savienojumi tiecas vienādoties ar faktiskajiem savienojumiem.

Lietotāju atšķirības pēc darbības ilguma un aktivitātes

Tīkla vizualizācijas gaitā ir iespējams iegūt datus par dažādiem aspektiem, no kuriem šo tīklu var raksturot. Programma *Gephi* aprēķina vairākus centralitāšu (*centrality*) rādītājus. Centralitātes parāda, cik ļoti konkrētais indivīds ir saistīts ar citiem; tās rādītāji raksturo indivīda ietekmi, jo lielāka centralitāte nozīmē plašāku piekļuvi resursiem un arī lielāku kontroli pār tiem (Brass 1984).

Šī pētījuma vajadzībām tiks izmantota pakāpes centralitāte (*degree centrality*), kas raksturo tīkla mezglpunktu savienojumu skaitu. Savienojumus var aplūkot divējādi: gan kā ienākošos savienojumus (*indegree*), gan kā izejošos (*outdegree*). Indivīda ienākošo

savienojumu skaitu noteic tas, cik lietotāju viņu ir pievienojuši saviem „draugiem”, bet izejošo savienojumu skaitu — tas, cik lietotājus saviem „draugiem” ir konkrētais lietotājs ir pievienojis pats. Tie lietotāji, kuri ir pievienojuši visvairāk citus lietotājus, ir vissabiedriskākie, savukārt tie, kurus visvairāk pievienojuši citi, ir *vispopulārākie*. Lai ilustrētu savienojumu skaita nevienlīdzību un analizētu konkrētā sadalījuma cēloņus, es pievērsos tieši popularitātes aspektam: ja lietotāju kāds ir pievienojis „draugiem”, to var interpretēt kā atzinību par konkrētā lietotāja aktivitātēm vai aspektu, kas liecina par konkrētā lietotāja labu redzamību tīklā. Citiem vārdiem, ja kāds tīkla dalībnieks tiek pievienots cita lietotāja „draugiem”, tas ir lietotāja vērtējums viņa darbībai, un mans uzdevums ir analizēt iemeslus, kas varētu būt pamatā tam, ka konkrētais lietojums ir izpelņījies noteiktu skaitu savienojumu no citiem lietotājiem. Lai to analizētu, rakstā tiek aplūkoti deskriptīvi dati par lietotāju darbības laiku portālā un aktivitāti.

Mazāk populāro grupas pārstāvji portālā kopš reģistrēšanās līdz 2010. gada 31. decembrim ir pavadījuši vidēji 2121 dienas ($SD = 880$), bet modālā atbilde (44%) rāda, ka biežākais gads, kad lietotāji portālā ir reģistrējušies, ir 2003. gads. Šīs grupas pārstāvjiem, lai uzrakstītu turpmākajā analizē izmantotos 30 dienasgrāmatas ierakstus, bija nepieciešams vidēji 105 dienas ($SD = 90$).

Populāro grupas pārstāvji portālā kopš reģistrēšanās līdz 2010. gada 31. decembrim ir pavadījuši vidēji 2356 dienas ($SD = 553$). Profila informācijā biežāk norādītie reģistrācijas gadi ir 2005. (28%), 2003. (22%), 2002. un 2004. gads (abos pa 17%). Kā redzams, populāro grupā izkliede pa reģistrācijas gadiem ir lielāka, toties arī vidējais portālā pavadītais laiks ir lielāks un statistiskā nobīde (SD) ir mazāka.

Populārās grupas pārstāvjiem, lai uzrakstītu analīzei atlasītos 30 ierakstus pēc kārtas, bija nepieciešamas vidēji 67 dienas ($SD = 89$). Tādējādi ierakstu intensitāte noteiktā laikposmā populāro lietotāju grupai ir krietni lielāka nekā mazāk populāro grupai.

Šie dati parāda, ka populāro grupas pārstāvji portālu izmanto aktīvāk, un arī dati par dienu skaitu kopš reģistrēšanās liecina, ka labākās pozīcijās ir tie lietotāji, kuru stāžs vietnē ir lielāks. Modālās atbildes gan šiem rezultātiem piešķir neskaidrību, jo dati parāda, ka tā lietotāju daļa, kas portālā reģistrējušies 2003. gadā, drīz pēc portāla izveidošanas (tas notika 2002. gada jūlijā) ir lielāka nekā populāro lietotāju grupā.

Tiešsaistes dienasgrāmatu analīze

Lai identificētu atšķirības ierakstu publicēšanas biežumā un tematikā un tādējādi izdarītu secinājumus par to iespējamo saistību ar tiešsaistes savienojumu skaitu, tika analizēti portāla lietotāju tiešsaistes dienasgrāmatu ieraksti.

Izmantojot tīkla analīzē iegūtos datus, tika identificēti 18 populāri lietotāji (tādus, kurus „draugiem” ir pievienojis, ņemot vērā portāla mērogu, liels portāla lietotāju skaits — vairāk nekā 150) un 18 mazāk populāri lietotāji (tādus, kurus „draugiem” ir pievienojis, ņemot vērā portāla mērogu, liels portāla lietotāju skaits — mazāk nekā 60). Katra atlasītā lietotāja tiešsaistes dienasgrāmatā ar atpakaļejošu soli sākot no 2010. gada 31. decembra ievākti 30 ieraksti. Abās grupās vīriešu un sieviešu skaits ir vienāds. No lietotājiem, kuru ieraksti ir izmantoti apstrādē, pirms tam esmu saņēmis piekrišanu dalījumam pētījumā.

Portāla lietotāju ierakstu analīzei ir izmantota programma *NVivo*, kurā tematiski kodēti izmantotie lietotāju ieraksti. Kopumā tika izmantoti 66 kodi, kas pēc tam tika apvienoti hierarhiskajos kodos atkarībā no plašākas tematiskās piederības. Ir gadījumi, kuros divi dažādi kodi varētu apzīmēt vienu un to pašu aspektu (velosipēds → satiksme; kultūras pasākumi → atpūta; kaimiņi → dzīvesvieta; bērni → tuvinieki, ģimene, radi; u.tml.). Tāpat vairums ierakstu varētu tikt kodēti kā „privātas aktualitātes, gaitas”, ar ko tiek saprastas aktivitātes, kurās autors apraksta sevi dažādās situācijās, kurās netiek minēti nekādas citas darbojošās personas, vai arī „kolektīvas, sociālas aktivitātes”, ar ko tiek atzīmēti ieraksti, kuros ieraksta autors norāda, ka konkrētajās aktivitātēs ir iesaistīties kopā ar citiem cilvēkiem, kuri konkrētāk identificēti netiek. Tomēr šie plašie kodi ir izmantoti tikai gadījumos, kuros ir bijis problemātiski šos aprakstus klasificēt kā piederīgus konkrētām tēmām vai aktivitātēm. Savukārt, ja konkrētas aktivitātes ir skaidri identificējamās (piemēram, ieraksts ir par sadzīvi, kultūras pasākumiem, ēdiena gatavošanu, sportošanu vai kādu citu konkrētu tēmu, tiek norādīta šī tēma, nevis vispārīgais „aktivitāšu kods”. Esmu centies nodrošināt, lai viena un tā paša ieraksta tēma netiktu atzīmēta ar vairākiem līdzīgiem, savstarpēji iekļaujošiem kodiem, un ir izvēlēts tikai viens, konkrētākais kods. Tanī pašā laikā viens un tas pats ieraksts vai arī viens un tas pats teikums var skart dažādas tēmas, un tādā gadījumā arī tas ir atzīmēts ar dažādiem kodiem.

Dienasgrāmatu ierakstu analīzes rezultāti

Pētījumā iekļauto 1080 dienasgrāmatu ierakstu analīzes gaitā tika identificētas piecas lielās tematiskās grupas, kas atšķiras pēc privātuma/publiskuma līmeņa:

- 1) **publiskās tēmas:** informatīvi materiāli un saites uz tiem, viedokļi par sabiedriski politiskiem jautājumiem;
- 2) **ikdienas tēmas:** sadzīve, redzētais, dzirdētais, pamanītais, pieredzētais, izklaide, ēdiens, draugi;
- 3) **intīmās tēmas:** attiecības, veselība, pašanalīze, emocijas;

1. tabula. Populāro un mazāk populāro lietotāju salīdzinājums pēc lietotāju skaita, kuri kaut vienu reizi ir aplūkojuši konkrēto tēmu (kolonna „avoti”) un tēmas pieminēšanas biežuma konkrētās grupas ierakstos (kolonna „norādes”). Treknrakstā iezīmētās tēmas gan populāro, gan mazāk populāro lietotāju grupai ir 20 populārāko tēmu lokā.

Nr.	Mazāk populārie	Avoti	Norādes	Populārie	Avoti	Norādes
1	pamanītais, redzētais, piedzīvotais (ikdienas tēmas)	16	64	privātās aktivitātes, gaitas (ikdienas tēmas)	16	69
2	privātās aktivitātes, gaitas (ikdienas tēmas)	16	62	pamanītais, redzētais, piedzīvotais (ikdienas tēmas)	16	66
3	kolektīvas, sociālas aktivitātes (ikdienas tēmas)	14	48	darbs (darbs)	12	57
4	darbs (darbs)	11	43	emocijas (intīmās tēmas)	13	49
5	neveiksmes, neizdošanās, grūtības (guļamistaba)	11	40	jautājums (publiskās tēmas)	15	33
6	pārdomas par sevi, savu dzīvi (intīmās tēmas)	15	36	cita portāla lietotāja pieminēšana (ikdienas tēmas)	13	31
7	alkohols (ikdienas tēmas)	15	35	sociālpolitiski, ekonomiski jautājumi (publiskās tēmas)	10	31
8	izdošanās, problēmu atrisināšana, pozitīvs (ikdienas tēmas)	15	35	kino, filmas, seriāli, TV pārraidis (ikdienas tēmas)	14	29
9	informatīvi materiāli, saites (publiskās tēmas)	9	34	izklaidējoši materiāli, saites (ikdienas tēmas)	11	26
10	emocijas (intīmās tēmas)	13	28	laikapstākļi (sociālā komunikācija)	12	26
11	sociālpolitiski, ekonomiski jautājumi (publiskās tēmas)	7	28	pārdomas par sevi, savu dzīvi (intīmās tēmas)	10	25
12	sadzīve (ikdienas tēmas)	13	28	ēdiens (ikdienas tēmas)	11	24
13	tuvinieki, ģimene, radi (ikdienas tēmas)	10	27	veselība (intīmās tēmas)	10	24
14	pārdomas par plašākiem sabiedriskiem (nepolitiskiem) procesiem (publiskās tēmas)	9	26	informatīvi materiāli, saites (publiskās tēmas)	10	22
15	ēdiens (ikdienas tēmas)	11	22	iesaistīšanās aktualitātēs, ko skāruši citi (sociālā komunikācija)	13	21
16	atpūta (ikdienas tēmas)	9	20	tuvinieki, ģimene, radi (ikdienas tēmas)	10	21
17	veselība (guļamistaba)	9	20	sadzīve (ikdienas tēmas)	9	20
18	mūzika (ikdienas tēmas)	9	20	fatiskā komunikācija (small talk) (sociālā komunikācija)	8	20
19	romantiskas attiecības (ikdienas tēmas)	6	19	mājdzīvnieki (ikdienas tēmas)	7	18
20	izklaidējoši materiāli, saites (ikdienas tēmas)	10	19	izteikumi par cibu (ikdienas tēmas)	11	18
Sociālās tēmas		0			4	

Publiskās tēmas	3		2	
Darbs	1		1	
Ikdienas tēmas	11		10	
Intīmās tēmas	5		3	
Kopā:		229	654	231 630

4) **darbs un mācības:** darba pienākumi un problēmas, arī attiecības ar kolēģiem, klientiem un priekšniecību;

5) **sociālā komunikācija:** ieraksti, kuros ir maz personiska satura vai patstāvīgi uztveramu satura vienību, tie ir kā *small-talk* un paredzēti kontakta veidošanai un uzturēšanai ar citiem. Šajā kategorijā ietilpst pārspriedumi par laikapstākļiem, aptaujas, testi, iesaistīšanās aktualitātēs, ko skāruši citi (piemēram, reaģējot, ka citi „draugi” ir aizpildījuši kādu testu un publicējuši rezultātus, rīkoties tāpat).

Dati par šo tēmu izplatību tāda, ka populāro grupā mazliet biežāk runā par darbu un krietni biežāk tur ir raksturīga sociālā komunikācija. Populārie lietotāji biežāk uzdod jautājumus saviem lasītājiem, biežāk piemin citus portāla dalībniekus, tādējādi tieši vai netieši norādot uz savām paziņšanās saitēm ar viņiem. Viņi mazliet biežāk runā par darbu.

Lai arī emocijas intensīvāk apspriež populārās grupas pārstāvji, mazāk populārās grupas pārstāvji tomēr kopumā biežāk runā par intīmiem, personiskiem jautājumiem — neveiksmēm, neizdošanos, grūtībām, raksta pārdomas par sevi, savu dzīvi, romantiskajām attiecībām. Abās grupās populārākie ir ieraksti par savām ikdienas gaitām un ikdienas novērojumiem — par pamanīto, redzēto, piedzīvoto un privātajām aktivitātēm un gaitām. (1. tabula).

Dati parāda, ka daudzos gadījumos atšķirības starp tematiku, kas lietotāju dienasgrāmatās tiek apspriestas, ir salīdzinoši nelielas. Uz šo datu pamata var būt problemātiski izdarīt nepārprotamus secinājumus par tēmas izplatību, jo lietotāju skaits, kas par kādu tēmu runā, vienā grupā var būt mazāks nekā otrā, turpretim tēmas apspriešanas intensitāte var būt lielāka. Tāpat datu reprezentativitāti, neskatoties uz salīdzinoši lielo analizēto ierakstu skaitu — 1080 — mazina nelielais aplūkoto lietotāju skaits: būtiskas atšķirības tikai viena lietotāja dienasgrāmatas ierakstu tematikā var pamatīgi ietekmēt vispārējo ainu. Šo risku esmu centies mazināt, katrā no grupām atlasot portāla vispārējām lietošanas praksēm atbilstošus lietotājus, kuru ieraksti parādītu portālā novērojamo komunikatīvo pieeju daudzveidību. Turpmākos pētījumos šajā virzienā būtu nepieciešams veidot lielāku paraugkopu.

Secinājumi

Saskaņā ar tīklu teorijas pieņēmumiem, ir virkne aspektu, kas nosaka to, cik daudz savienojumus indivīds spēs izveidot tīklā. Šie aspekti ir saistīti ar indivīda redzamību — lielu aktivitāti, lielu jau esošo savienojumu skaitu, ilgāku darbības laiku tīklā — un piemērotību tīklam, kas ļauj veiksmīgi konkurēt ar citiem lietotājiem un relatīvi īsā laikposmā iemantot daudz savienojumu.

Pētījuma rezultāti parāda, ka šie teorētiskie priekšstati daļēji parādās arī tiešsaistes sociālajā tīklā *Sviesta ciba*. Populārākie lietotāji jeb tie, kurus saviem „draugiem” ir pievienojis liels skaits citu tīkla dalībnieku, rīkojas tā, lai nodrošinātu sev labu pamanāmību. Viņi tiešsaistes dienasgrāmatu ierakstus publicē ar mazāku intervālu, kā arī darbības stāžs portālā viņiem vidēji ir ilgāks. Savās tiešsaistes dienasgrāmatās populāro grupas pārstāvji biežāk publicē ierakstus, kas vērsti uz saziņas veicināšanu un sociālās iesaistīšanās veicināšanu: uzdod jautājumus saviem lasītājiem, publicē ierakstus, lai izraisītu sarunu, demonstrē savas pazīšanās ar citiem portāla dalībniekiem.

Ne tik populārie lietotāji turpretim jaunus ierakstus publicē retāk, un dienu skaits, kas pagājis kopš reģistrēšanās portālā, ir mazāks. Tanī pašā laikā zīmīgi ir tas, ka mazāk populārajiem lietotājiem ir vairāk personiskas, intīmas tematikas ierakstu. Šādi personiskās atklāšanās ieraksti varētu būt klasificējami kā tādi, kas vairo lietotāju „piemērotību” tīklam, jo tie piesaista daudz uzmanības, un citiem lietotājiem tādus patīk lasīt. Iemesli šādai patikai ir dažādi: gan patiesa personiska interese, gan arī cilvēciska ziņkārība. Turklāt atklāšanās citiem ir viena no stratēģijām, kā mazināt neskaidrību un veicināt saziņu: indivīdi ir vairāk tendēti atklāties tiem, kuri paši ir atklātāki (Collins & Miller, 1994). Tādējādi tas, ka visatklātākie lietotāji pārstāv mazāk populāro lietotāju grupu, šķiet runājam pretī šim principam.

omēr jāņem vērā, ka ne visiem portāla lietotājiem mērķis ir izveidot pēc iespējas plašākus tīklus. Daļa lietotāju īpaši slēpjas no uzmanības, pa laikam pat izdzēš savas dienasgrāmatas un atgriežas ar citu identitāti, publicē savus ierakstus tā, ka tie ir pieejami tikai šaurai lasītāju grupai un tamlīdzīgi. Personisko ierakstu publicēšana tādējādi var būt saistīta arī ar lielāku privātuma kontroli: jo mazāks lasītāju pulks, jo vairāk indivīds uzdrošinās atklāties. Izvēloties drošību pār labumiem, ko var sniegt plašs lietotāja profilam piesaistīto lietotāju pulks, lietotājs var tiekties saglabāt tiešsaistes dienasgrāmatas atbrīvojošo potenciālu: portāls saglabājas kā telpa, kur var izpausties tā, kā indivīdam citās sociālajās vidēs dažādu iemeslu dēļ nav iespējams.

Tiešsaistes savienojumu skaitu nosaka dažādu faktoru mijiedarbība. Lai arī aktīvākajiem un atklātākajiem lietotājiem ir potenciāls izveidot visplašākos sociālos tīklus,

tomēr savienojumu veidošana ir saistīta ne tikai ar ieguvumiem, ko sniedz iespējas apmainīties ar informatīvajiem, emocionālajiem un citiem resursiem, bet arī riskiem. Individu motivācijas iesaistīties tiešsaistes sociālo tīklu portālā var būt ļoti dažādas, un liels savienojumu skaits ne vienmēr tiek uzskatīts par kaut ko vēlamu. Tādējādi, savienojumu skaita nevienlīdzība ne vienmēr ir uzskatāma par ko negatīvi vērtējamu. Nereti tā ir pašu lietotāju radīts un pieņemts blakusefekts viņu izvēlētajam tiešsaistes sociālā tīkla lietošanas veidam, kurā var būt par savienojumu skaitu vēl svarīgāki aspekti, kas ir jāņem vērā, analizējot tiešsaistes sociālos tīklus.

Bibliogrāfija

- Barabási, A. L. (2011) Introduction and keynote to A Networked Self. In: Papacharissi, Z., ed *A Networked Self: Identity, Community, and Culture on Social Network Sites*. New York: Routledge. Pp. 1 — 14.
- Boyd, d. (2008) Why youth ♥ social network sites: The role of networked publics in teenage social life. In Buckingham, D., ed *Youth, Identity, and Digital Media* (Cambridge, MA: The MIT Press. Pp. 119 – 142.
- Brass, D.J. (1984) Being in the right place: a structural analysis of individual influence in an organization. *Administrative Science Quarterly*, Vol. 29, No. 4: 518 –539.
- Collins, N. L. & Miller, L. C. (1994) Self-disclosure and liking: A meta-analytic review. *Psychological Bulletin*. Vol. 116, No. 3: 457 – 475.
- Crompton, R. (2008) *Class and Stratification: An Introduction to Current Debates*. 3rd edition. Malden, MA: Polity Press
- Drentea, P., Moren-Cross, J. (2005) Social capital and social support on the web: The case of an Internet mother site. *Sociology of Health & Illness*. Vol. 27, No. 7: 920 – 943
- Ellison, N.B., Steinfield, Ch., Lampe, C. (2010). Connection strategies: Social capital implications of Facebook-enabled communication practices. *New Media & Society*, Vol. 13, No. 6: 873 – 892
- Hein, O., Schwind, M., König, W. (2006) Scale-free networks: The impact of fat tailed degree distribution on diffusion and communication processes. *Wirtschaftsinformatik*. Vol. 48, No. 4: 267 – 275.
- Martin, Sh., Brown, W. M., Klavans, R., Boyack, K. W. (2011) OpenOrd: An open-source toolbox for large graph layout. In Pak Ch.W., Park, J. Ming C. H., Chen, Ch., Börner, K., Kao, D. L., Roberts, J. C., ed *Proceedings of SPIE the International Society for Optical Engineering*, vol. 7868. USA: Society of Photo-Optical Instrumentation Engineers.
- Saunders, P. R. (1990) *Social Class and Stratification*. London: Routledge.
- Sviesta ciba. (2012) Statistics. <http://klab.lv/stats.bml> [2.04 2012.].

*Ilvija Razgale, Inguna Ziemane
Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija*

SOCIĀLPEDAGOĢISKĀ KOMPETENCE DARBĀ AR JAUNIEŠIEM DEVIANTAS UZVEDĪBAS GADĪJUMOS

Abstract

Social-pedagogical competence in work with adolescents in cases of deviant behaviour

Children and adolescents are the most vulnerable social groups in the society. Copenhagen declaration stresses that in expansion of social protection and in reduction of people's vulnerability special efforts should be devoted just to children and adolescent protection. The Cabinet of Ministers of the Republic of Latvia in March 19, 2002 accepted the National Youth Conception, the aim of which was to create conditions for the development of a united and sustained youth support system at all public administration levels, but on May 8, 2008, the Saema adopted the Law on Youth with an aim to improve young people's quality of life, promoting their initiative, participation in taking decisions and in public life, as well as supporting work with youth.

In Latvian society the adolescents are one of those groups who are most commonly at risk. The most essential problems are connected with low adolescents' participation in public activities, the same can be said about young people's employment and health indices which are very low, as well as there remains high rate of administrative, criminal and other offences.

In order to improve the adolescents' quality of life, the youth policy has to be implemented not only in all national policy fields, for instance, health, education, employment and other fields, but in its implementation there should involve also various organizations and professionals, who, within their competence, can successfully participate and help the young people to prepare them for successful integration into the society, and also to overcome possible or already existing risks in their lives. Not less important is the whole society's readiness to get involved into improvement of young people's quality of life, by participating in reduction of social risks and taking responsibility via realization of *social parent*' role.

Atslēgas vārdi: sociālpedagoģiskā kompetence; jauniešis; uzvedība; sociālais vecāks

Ievads

Veiksmīgā bērnu un jauniešu labklājības politikas veidošanā un socializēšanā gan ģimene, gan kopiena kā tuvākā sociālā vide, gan institucionālais tīklojums, ieskaitot profesionāļus, gan sabiedrība kopumā ir nozīmīgi un ar lielu ietekmi apveltīti faktori.

No pirmā brīža, kad bērns ienāk pasaulē, viņš kļūst par socializācijas procesa dalībnieku, un pirmā vide, ar ko bērns saskaras un kur apgūst pirmās normas, tradīcijas, uzvedības stereotipus, zināšanas, vērtības, ir viņa ģimene. Tikai vēlāk socializācijas procesā iesaistās pārējie *institūti*, kas ietekmē bērna un jaunieša uzvedību, uzskatu un vērtību veidošanos un iekļaušanos sabiedrībā. Tas nozīmē, ka socializācijas jeb *sociālas tapšanas* process ir saistāms ar bērna un vēlāk ar jaunieša audzināšanu jeb viņa personības attīstības ietekmēšanu, orientējot uz noteiktiem vērtību kritērijiem.

Aktualizējot makro un mikro uzvedības paraugu ietekmi uz jauniem un attiecinot to uz socializāciju, var izdalīt atsevišķus socializācijas līmeņus: *sabiedrība* (ekonomiskā, sociālā, politiskā struktūra) → *institūcijas* (uzņēmumi, masu mediji, skolas, augstskolas, armija, baznīca utt.) → *mijiedarbības jeb starpsubjektīvās attiecības* (attiecības starp vecākiem un

bērnu; mācības skolā/augstskolā; komunikācija ar vienaudžiem utt.) → *subjektīvais līmenis* (pieredzes paterni jeb paraugi, zināšanas, attieksmes, kognitīvās spējas utt.). (Gudjons, 2007, 168)

Arī Bronfenbreners savā darbā „Ekoloģija cilvēka attīstībā” (The Ecology of Human Development) izdala četras vides, kas būtiski ietekmē personības veidošanos: mikrosistēmu – vidi, kurā notīke kontaktēšanās ar citām personām – vecākiem, skolotājiem, draugiem, u.c.; ekosistēmu – vidi, kura netīeši ietekmē – skola, apkārtnē, rajons, kurā bērns vai jauniešis dzīvo, vecāku darba vieta; mezosistēmu – ko veido savstarpēja mikro un makrosistēmu sasaite; makrosistēmu kā attālinātāko sociālkultūras un vēstures vidi, ko veido institūcijas, kas atrodas ekosistēmā. Bronfenbreners norāda, ka, lai izprastu personības veidošanos un attīstību, ir būtiski ņemt vērā visu minēto sistēmu ietekmi. (Bornstein, Lamb, Erlbaum, 1984, 601)

Tātad katrs *institūts*, katra sistēma determinē jaunieša uzskatus, vērtības, uzvedību. E.Zmanovska, veicot uzvedības fenomenu analīzi, ir izdalījusi vairākus uzvedības pamatvariantus: normatīva uzvedība, kas atbilst sociālām normām; margināla uzvedība, kas atrodas uz atbilstības sociālajām normām galējās robežas; nestandarta uzvedība – kreatīva jeb radoša uzvedība; patoloģiska uzvedība, ko var saistīt ar novirzēm no medicīniskām normām; devianta uzvedība, kas iziet ārpus sabiedrībā pieņemtām normām un delinkventa uzvedība, kas ir destruktīva un prettiesiska. (Змановская, 2006, 38-39)

Tas nozīmē, ka ģimene, kopiena un sabiedrība, kur noteikti uzvedības paraugi prevalē pār citiem un kur ir šādu uzvedību pieņemoša attīeksme, var būt konkrētu jauniešu uzvedību veicinošs faktors. Neskatoties uz to, ka mainoties sabiedrībai, jo notiek transformācijas un tā vairs nav *parastā* sabiedrība, mainās arī ģimenes un citu institūtu loma, pieaugušajiem sabiedrības locekļiem un profesionāļiem attiecībā pret jauniešiem tomēr ir savs noteikts statuss ar savu noteiktu sociālās uzvedības programmu un ar noteiktām funkcijām, kuras tie pilda. (Эспинг–Андерсен, 2008, 248)

Pieauguša cilvēka atbildība jebkura jaunieša priekšā var tikt interpretēta kā *sociālā vecāka* atbildība. Tas nozīmē, ka jebkurš pieaugušais ir *sociālais vecāks* plašā nozīmē un ir vērtējams kā nozīmīgs resurss arī darbā ar jauniešiem deviantas uzvedības gadījumos. (Shaw, 2011, [http://law.jrank.org/pages/17565/social-parents-\(-de-facto-carers\)\)](http://law.jrank.org/pages/17565/social-parents-(-de-facto-carers))))

Sociālais vecāks, pildot pieaugušā statusam atbilstošas funkcijas - piemēram, *regulatīvo funkciju*, kas nodrošina indivīdu savstarpējo uzvedību un mijiedarbību, *normatīvo funkciju*, kas nosaka pieaugušajam noteiktus uzvedības algoritmus un standartus un *identificējošo funkciju*, kas ļauj pieaugušajam identificēt sevi ar konkrētu sociālās uzvedības

normu, standartu kopumu, kuru paredz pieaugušā statusā ietvertā uzvedības programma, - līdzīgi kā profesionāļi, kas strādā ar jauniešiem, savas kompetences robežās veic arī sociālo audzināšanu.

Bet audzināšanu aplūkojot kā procesu, to var raksturot kā *atbildīgā cilvēka ietekmīgu palīdzību viņam uzticētajam jaunam cilvēkam ar noteiktu pasākumu (audzināšanas līdzekļu) palīdzību un ar noteiktu audzinošo izturēšanos (audzināšanas stilu), ar noteiktiem priekšstatiem (audzināšanas mērķiem) un noteiktiem priekšnosacījumiem (iedzīmtas dotības un vide), lai novestu viņu līdz patstāvīgai demokrātiskai, atbildīgai personībai.* (Hupercs, Šinclers, 1995, 23)

Taču dažkārt mijiedarbība starp jauniešiem un apkārtējo vidi rada konfliktus, kas nereti beidzas ar sabiedrībā pieņemto normu neievērošanu un likumpārkāpumiem. Lai palīdzētu jauniešiem sekmīgi pārvarēt socializācijas grūtības un veiksmīgi iekļauties sabiedrībā, īpaša loma ir dažādiem profesionāļiem, sniedzot atbalstu jauniešiem un viņu ģimenēm, kuras pašas saviem spēkiem nespēj risināt radušās problēmsituācijas. Tas nozīmē, ka profesionāļiem jābūt kompetentiem. Savukārt analizējot dažādu profesionāļu (pedagogu, sociālo pedagogu, sociālo darbinieku, policistu), kuri strādā ar jauniešiem, profesijas standartus un pētot šo profesionāļu funkcijas, var secināt, ka prasības no profesionāļiem pedagoģisko un sociālpedagoģisko zināšanu jomā, kas ir ļoti nepieciešamas darbā ar jauniešiem, ir atšķirīgas, kaut arī ikdienas praksē tieši minētie profesionāļi ļoti bieži ieņem *sociālā vecāka* pozīciju un pilda *skolotāja* lomu.

Metodoloģija un rezultāti

Rakstā ir apkopoti divu pētījumu dati. Viens no pētījumiem tika veikts, lai:

- izpētītu un analizētu dažādu profesionāļu sociālpedagoģisko kompetenci. Tas tika realizēts, intervējot dažādu nozaru speciālistus (pedagogi, sociālie darbinieki, sociālie pedagogi, policisti), kuri ikdienas darbā strādā ar jauniešiem, kas demonstrē deviantu uzvedību;
- izpētītu pieaugušo un jauniešu uzvedību dažādās sociālās situācijās. Lai to paveiktu, tika izstrādāta novērojuma programma - tika noteiktas mērķa grupas, to uzvedības veidi un novērojamās pazīmes, laiks un vieta, konkrēto uzvedības izpausmju izplatība.

Savukārt otra pētījuma laikā pēc pieejamības principa tika anketēti 100 pieaugušie jeb pēc teorētiskā uzstādījuma *sociālie vecāki*, ar mērķi - noskaidrot viņu sociālpedagoģiskās kompetences, par pamatu ņemot trīs kompetences dimensijas: izziņas kultūru (zināšanas,

prasmes un pieredze); psiholoģiski pedagoģisko kultūru (vērtību un attieksmju sistēma) un darbības didaktisko kultūru, kas ietver sevī prasmi organizēt un novērtēt darbību. (Шуркова, H., 2005, 123)

Apkopojot profesionāļu interviju datus, var secināt, ka daudzi profesionāļi pauž pietiekamas teorētiskas zināšanas par jauniešu vecumposma īpatnībām, kā arī par profesionāļiem nepieciešamajām kompetencēm darbā ar jauniešiem, tomēr atsevišķiem profesionāļiem vērojams izpratnes trūkums par socializācijas īpatnībām, kā arī ir nepietiekošas prasmes teorētiskās zināšanas realizēt praktiskā darbībā ar mērķa grupu.

Papildus intervijā iegūtajiem datiem, bija vērojamas pazīmes, kas varētu liecināt par „izdegšanas sindromu” profesionāļiem - (īpaši pedagogiem un sociālajiem pedagogiem) emocionāls izsīkums, depersonalizācija, kā arī reducētie panākumi.

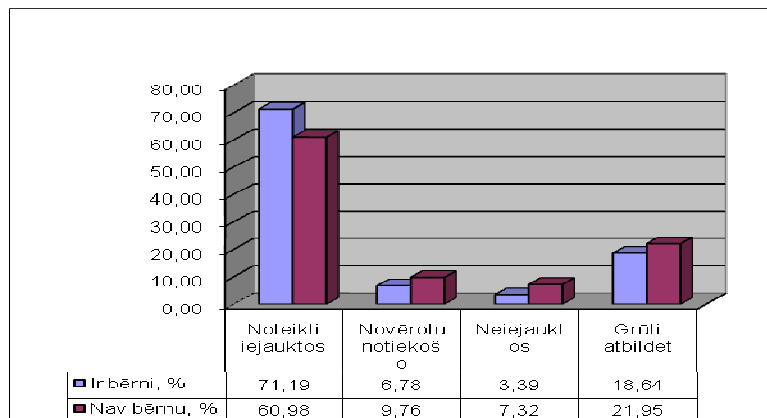
Savukārt novērojuma laikā novērotāju uzmanība tika pievērsta tieši deviantai uzvedībai. Ielas šķērsošana pie luksofora sarkanās gaismas. Novērojuma laikā kopumā tika fiksēts, ka 163 gadījumos pie sarkanās gaismas ielu šķērsoja pieaugušie un 23 gadījumos – jaunieši. Agresīva vai izaicinoša uzvedība sabiedriskajā transportā. Veicot novērojumu sabiedriskajā transportā, uzmanība tika pievērsta tādām uzvedības izpausmēm kā: aizvainojošas piezīmes, draudi, agresijas izpausmes, necenzētu vārdu lietošana. Apkopojot datus par uzvedību sabiedriskajā transportā, var secināt, ka ikdienā pieaugušie ir agresīvāki nekā bērni un jaunieši. Agresijas izpausmes no pieaugušo puses pārsvarā tika vērstas pret mazākiem bērniem. Bet jaunieši, kuru uzvedība bija izaicinoša vai agresīva, pārsvarā atradās apreibinošu vielu iespaidā un tas izpaudās kā *aizvainojošu piezīmju izteikšana citiem pasažieriem, necenzētu vārdu lietošana* utt.

Atkarības izraisošo vielu (cigaretēs, alkohols) lietošana sabiedriskā vietā. Apkopojot rezultātus, var secināt, ka personu, kas smēķē un lieto alkoholu, skaits gan jauniešu, gan pieaugušo vidū ir samērā līdzīgs: 30 jaunieši un 29 pieaugušie smēķē un 165 jaunieši un 154 pieaugušie lieto alkoholu sabiedriskās vietās.

Apkopojot anketēšanā iegūtos datus par svarīgākajiem aspektiem, kas norāda gan uz jauniešu deviantu uzvedību, kas dažkārt ietekmē viņu pašu drošību, veselību un pat dzīvību, gan uz pieaugušo jeb *sociālo vecāku* attieksmi un rīcību šādās situācijās, var secināt, ka pieaugušo rīcība un attieksme ir ļoti dažāda.

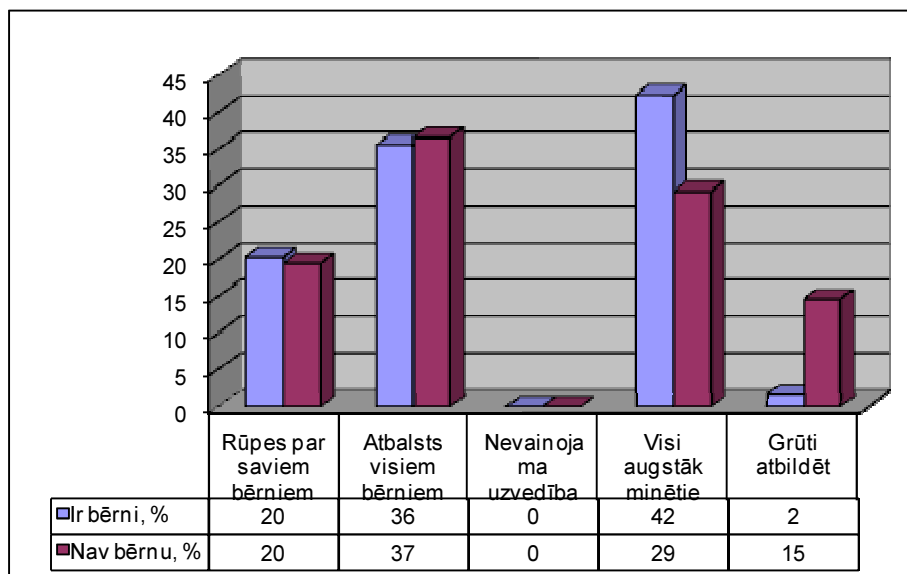
Piemēram, apkopojot datus par situācijām un pieaugušo rīcību, kad jauniešu uzvedība rada draudus pašu jauniešu drošībai un veselībai, atsevišķi tika izdalīti to pieaugušo dati, kuriem ir bērni un to pieaugušo dati, kuriem nav bērnu (skatīt 1.attēlu). Atbilstoši iegūtajiem

datiem, var secināt, ka lielākoties pieaugušie iejauktos šādās situācijās, taču ne mazāk nozīmīgi ir dati, kas apliecina, ka pieaugušie nezina, kā rīkotos šādās situācijās.

1.attēls. Pieaugušo rīcība jauniešu apdraudējuma gadījumos. Avots: autoru veidots.

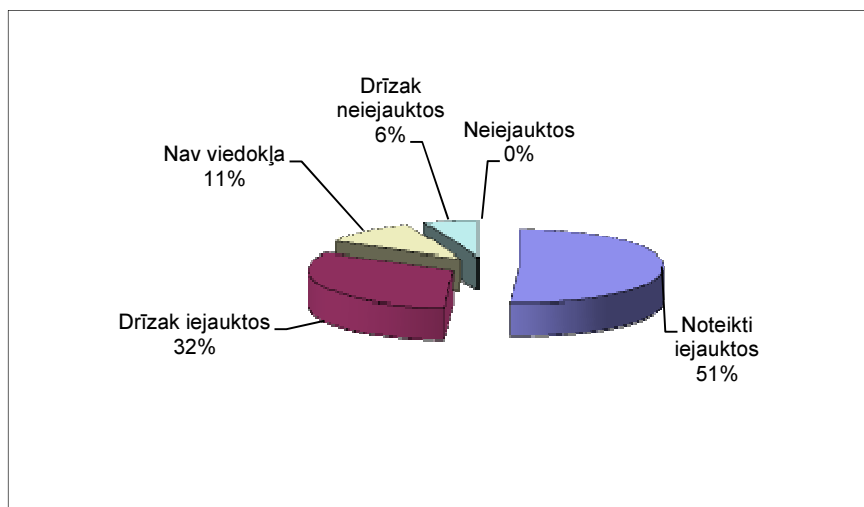
Savukārt norādot uz to, kāda ir pieaugušo atbildība jauniešu priekšā, respondenti norādīja, pirmkārt, uz rūpēm par saviem bērniem, tad gan uz savu, gan uz jebkuru citu jauniešu atbalstu, ja būtu tāda nepieciešamība, kā arī uz nevainojamu stāju sabiedriskās vietās, kas var norādīt, ka pieaugušie apzinās sevi kā paraugu jauniešiem. (skatīt 2.attēlu)

2.attēls. Pieaugušo atbildība. Avots: autoru veidots.

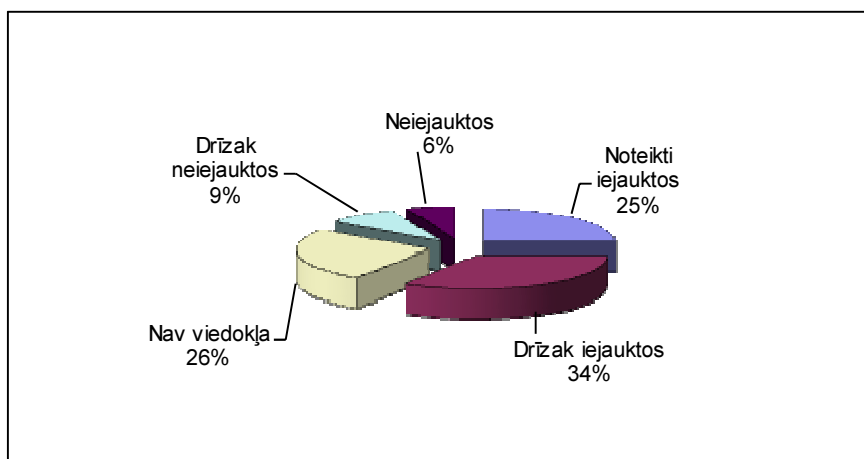
Papildus anketā tika iekļauti jautājumi par konkrētām situācijām, kad jaunieši ar savu uzvedību apdraud sevi vai citus un pieaugušo rīcību šādās situācijās:

1.situācija – vardarbība starp vienaudžiem (skatīt 3.attēlu)

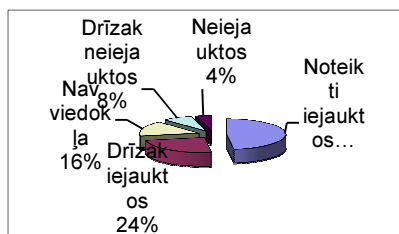
3.attēls. Pieaugušo rīcība. Avots: autoru veidots.

2.situācija – jauniešu rupja izturēšanās. (skatīt 3.attēlu)

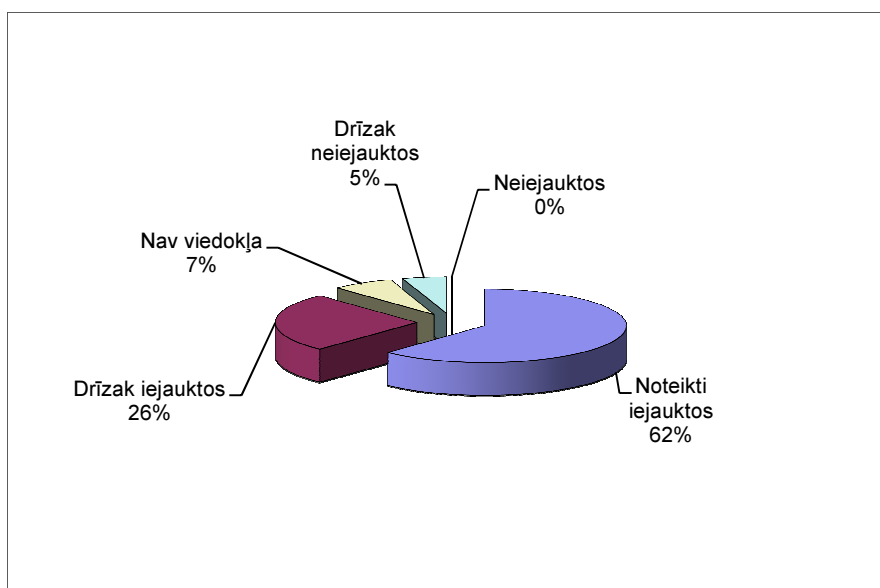
3.attēls. Pieaugušo rīcība. Avots: autoru veidots.

3.situācija – jaunieši lieto atkarības izraisošas vielas. (skatīt 4.attēlu)

4.attēls. Pieaugušo rīcība. Avots: autoru veidots.

4.situācija – jaunieši rada bīstamas situācijas uz ceļa, apdraudot gan sevi, gan apkārtējos. (skatīt 5.attēlu)

5.attēls. Pieaugušo rīcība. Avots: autoru veidots.

Apkopojot datus par konkrētām situācijām un pieaugušo rīcību, var secināt, ka kopumā pieaugušie ir gatavi ieņemt aktīvu iejaukšanās pozīciju, tomēr jāatzīmē, ka katram ir raksturīga sava individualizēta attieksme un rīcība, kura ar šī *sociālā vecāka* statusa prasībām var saskanēt un var nesaskanēt. Protams, ka to ietekmē dažādi faktori, piemēram, pieaugušā motivācija, vērtību orientācija, personīgās drošības aspekts, izvairīšanās vai iesaistīšanās utt.

Secinājumi

Pētījumā iegūtie dati ļauj secināt, ka:

- profesionāļiem nereti ir nepietiekoša izpratne un zināšanas par jauniešu socializācijas procesa īpatnībām, kā arī grūtības praksē pielietot teorētiskās zināšanas;
- profesionāļiem, kuri nodarbojas ar jauniešu uzvedības jautājumiem, nepieciešams paaugstināt profesionālās kompetences un paplašināt cilvēciskās atbildības robežas;
- *sociālā vecāka* lomu biežāk realizē tie pieaugušie, kuriem pašiem ir bērni.
- lielākā daļa pieaugušo (*sociālais vecāks*) iejauktos situācijās, kad bērni un jaunieši tiek apdraudēti gan no vienaudžu puses, gan tad, kad jaunieši paši ar savu rīcību rada sev draudus.

Bibliogrāfija

- Bornstein, Marc H., Lamb, Michael E., Erlbaum, Lawrence (1984) *Developmental psychology: an advanced textbook*. Associates Hillsdale. Pp 616.
- Gudjons, H. (2007) *Pedagoģijas pamatziņas*. Rīga: Zvaigzne ABC, 394 lpp.
- Hupercs, N., Šinclers, E. (1995) *Pedagoģijas pamatjautājumi, ievads sociālās pedagoģijas profesijām*. 10.izdevums. Stam Ķelne un Minhene, 406 lpp.
- Lemuel, Shaw. *Free Legal Encyclopedia*. [http://law.jrank.org/pages/17565/social-parents-\(-de-facto-carers\).html](http://law.jrank.org/pages/17565/social-parents-(-de-facto-carers).html) [2012.05.05.].
- Omārova, S. (2003) *Cilvēks dzīvo grupā*. Rīga: Kamene, 234 lpp.
- Эспинг – Андерсен Г. (2008) Два общества, одна социология и никакой теории. Журнал исследований социальной политики, том 6, № 2: 241-266.
- Щуркова, Н. (2005) *Прикладная педагогика воспитания*. СПб, Питер, ст.366
- Змановская, Е.В. *Девиантология: психология отклоняющегося поведения*. Москва: «Академия,» 2006, ст.288.

Елена Шаплавская, Ирина Плотка

ИССЛЕДОВАНИЕ ЖИЗНЕСТОЙКОСТИ В КОНТЕКСТЕ СОЦИАЛЬНОЙ ЭКОЛОГИИ: ПОИСК СМЫСЛОЖИЗНЕННЫХ ОРИЕНТАЦИЙ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Abstract

Theoretical hardiness model by S. Maddi appeared to be the base of an empirical research. According to Maddi hardiness is a dynamical system of convictions about oneself, the world and the relations with it. It favors the maintenance of physical, psychical and social health. It is a setting that gives life its value and meaning in any circumstances.

The Aim of Research: Research of a connection between hardiness and life meaningful orientations among students of higher levels of psychological faculties in Latvia.

Methods:

- Russian and Latvian versions (2008) of the hardiness test by Maddi.
- Life meaningful orientations test by Leontiev (2000).

Participants: 158 people, age from 21 to 35.

Results & Conclusions:

The relation of hardiness to a life sensibility was found. This presupposes that students do have a system of convictions that give them an inner backbone and allows opposing stressors and tension. Revealed connection between hardiness and purposes in life explains that the meaning may always be found and the presence of purposes in the life gives life sensibility, direction and temporary perspective. The connection between hardiness and a result (this scale reflects a satisfaction of the past) was found. This can be explained by the fact that the meaning may be found in any time perspective: not only the future is able to give strength, but also a foothold on the past gives a person a safety feeling, is his resource.

Ключевые слова: *жизнестойкость, вовлеченность, контроль, принятие риска, смысложизненные ориентации.*

Теоретическая база исследования

Жизнестойкость представляет собой систему убеждений о себе, о мире, об отношениях с миром. Это диспозиция, включающая в себя три сравнительно автономных компонента: *вовлеченность, контроль, принятие риска.*

Вовлеченность (commitment) определяется как убежденность в том, что вовлеченность в происходящее дает максимальный шанс найти нечто стоящее и интересное для личности. Это важная характеристика в отношении себя и окружающего мира и характера взаимодействия между ними, которая дает силы и мотивирует человека к реализации, лидерству, здоровому образу мыслей и поведению. Она дает возможность чувствовать себя значимым и достаточно ценным, чтобы полностью включаться в решение жизненных задач, несмотря на наличие стрессогенных факторов и изменений.

Контроль (control) представляет собой убежденность в том, что борьба позволяет повлиять на результат происходящего, даже если это влияние не абсолютно и успех не гарантирован. Контроль мотивирует к поиску путей влияния на результаты

стрессогенных изменений, в противовес впаданию в состояние беспомощности и пассивности. Это понятие во многом сходно с понятием «локус контроля» Роттера.

Принятие риска (вызов) (challenge) - убежденность человека в том, что все то, что с ним случается, способствует его развитию за счет знаний, извлекаемых из опыта (позитивного или негативного). «Вызов» помогает человеку оставаться открытым окружающей среде и обществу. Он состоит в восприятии личностью события жизни как вызова и испытания лично себе.

С. Мадди (1998) подчеркивает важность выраженности всех трех компонентов жизнестойкости для сохранения здоровья и оптимального уровня работоспособности и активности в стрессогенных условиях.

Большинство исследователей рассматривает жизнестойкость (*hardiness*), связывая её с проблемами преодоления стресса, адаптации-дезадаптации в обществе, физическим, психическим и социальным здоровьем.

С. Мадди рассматривает жизнестойкость шире, включая ее в контекст социальной экологии. Развитие личностных установок, включаемых им в данное понятие, могло бы стать основой для более позитивного мироощущения человека, повышения качества жизни, превращения препятствий и стрессов в источник роста и развития.

Жизнестойкость- это внутренний ресурс, который подвластен самому человеку, это то, что он может изменить и переосмыслить, то, что способствует поддержанию физического, психического и социального здоровья, установка, которая придает жизни ценность и смысл в любых обстоятельствах.

Термин «смысл жизни», предложенный Д. Леонтьевым, - это стержневая динамическая смысловая система, определяющая общую направленность жизни человека. Если жизнь человека направляется каким-либо устойчивым смыслом, то это проявляется в стеничности, энергии, жизнестойкости. Составляющие смысла жизни, по Д. Леонтьеву, включают в себя смысложизненные ориентации (пути достижения смысла жизни, своеобразные установки относительно деятельности и активности) (Леонтьев 2003).

Как отмечает В. Франкл (1982, 1985), смысл для каждого человека в каждый конкретный период времени уникален и единственен. Смыслоутрата приводит к попыткам заполнения «экзистенциальному вакуума» и поиска счастья с помощью псевдосмыслов - стремления к успеху, власти или потребления. Утрата жизненного

смысла, «экзистенциальный вакуум» приводят к разрушению ценности человеческой жизни не только в экстремальных, но и в обычных жизненных ситуациях.

В. Франкл считает, что человек может обрести смысл жизни тремя путями: 1) в деле, направленном на достижение социально-значимых целей; 2) в переживании гуманистических ценностей; 3) заняв определенную позицию по отношению к обстоятельствам своей жизни. Несомненно, смыслы укоренены в бытии, они существуют в объективной действительности, но реализация объективно существующего онтологического смысла всегда личностна.

С. Мадди (1998) отводит смыслу роль высшего интегративного начала личности. Он считает, что у человека есть врожденная потребность в поиске смысла, выделяет три общих группы человеческих потребностей - физиологические, социальные и психологические.

Смысл, по мнению С.Мадди, есть высшее объединяющее начало личности. Развитие человека происходит (в частности) за счет определенного пространствания своей жизни, выбора приоритетов, ценностей, то есть- за счет придания смысла своему существованию. Нахождение смысла обеспечивается благодаря основным психологическим потребностям: символизации, воображения и суждения. Разное соотношение трех групп потребностей лежит в основании выделения С.Мадди двух путей развития личности: конформистского и индивидуалистского.

Индивидуалист характеризуется развитыми психологическими потребностями, которые обеспечивают возможность понимать и контролировать социальные и биологические побуждения. Конформист воспринимает себя (и других) как не более чем воплощение социальных ролей и биологических нужд. Итогом является развитие различных форм «экзистенциального недуга» - под этим термином у Мадди фигурирует смыслоутрата (Maddi 1998).

Отсутствие смысла в жизни человека, его неопределенность С. Мадди (1998) называет «экзистенциальным недугом» или «экзистенциальным неврозом», когнитивным компонентом которого является «бесмысленность», или хроническая неспособность проникнуться истинностью, важностью, полезностью или интересностью чего- либо, в чем человек участвует или может представить себя участвующим (Леонтьев 2003).

Зависимость состояний смысложизненных ориентаций (СЖО) от внешних обстоятельств обнаружена в результатах ранее проведенного эмпирического исследования Серым и Юпитовым в в 2009 году, с целью выяснения состояний

смыслоразнозначных ориентаций у различных категорий молодежи: безработных, рабочих, служащих, студентов, школьников, предпринимателей) (n=620). Больше всего респондентов с дискретным и измененным состояниями СЖО обнаружено среди безработных (64,7% от числа безработных); на втором месте – рабочие, среди которых измененное состояние СЖО обнаружено у 42,96%. У служащих, студентов и учащихся количество людей с измененным состоянием СЖО колеблется от 31,3% до 38,5%. Только в группе предпринимателей стабильность СЖО выявлена у 100% респондентов (Серый 2009).

Осин Е. Н. (2007) изучал смыслоутрату как переживание отчуждения. В результате им было выявлено, что субъективное отчуждение обнаруживает значимые отрицательные связи с рядом психологических переменных (смыслоразнозначные ориентации, жизнестойкость, показатели субъективного благополучия, личностный динамизм, интернальность, личностная автономия и др.) (Осин 2009).

Осин (1985), Antonovsky (1984), изучая связь смысла жизни с жизнестойкостью, выявили, что все шкалы опросника жизнестойкости значимо ($p < 0,001$) коррелируют с общим показателем и пятью субшкалами теста смыслоразнозначных ориентаций (Леонтьев, Рассказова 2006: 33).

Теоретическая модель жизнестойкости С. Мадди (2005) явилась основанием для проведения эмпирического исследования.

Цель исследования

Исследование связи жизнестойкости с поиском смыслоразнозначных ориентаций у студентов.

Методы исследования

- Тест жизнестойкости (*Hardiness Survey, 2003*) С. Мадди. Русская и латышская версии опросника жизнестойкости впервые были апробированы Е. Шаплавской и И. Плоткой в 2008- 2009 году. Опросник ориентирован на измерение установок, помогающих справляться со сложными жизненными ситуациями. С. Мадди выделяет установки на участие в собственной жизни («вовлеченность»), на активное стремление контролировать события («контроль») и на принятие риска, понимаемое как готовность субъекта принимать новые и необычные обстоятельства и активно справляться с ними («принятие риска», или «вызов»).

- Тест смыслоразнозначных ориентаций Д. А. Леонтьева (2000) (адаптация теста «Цель в жизни» Дж. Крамбо и Л. Махолика, составленного на основе теории стремления к смыслу жизни и логотерапии В. Франкла). Тест СЖО позволяет с помощью своих шкал

«Цели в жизни» (психологическое настоящее), «Процесс жизни» (психологическое настоящее) и «Результативность жизни» (психологическое прошлое) выделять испытуемых, находящихся в различных смысловых состояниях.

Результаты и выводы исследования

В результате проведенного исследования (Н. Уласевич, И. Плотка, 2009) связи жизнестойкости с смысложизненными ориентациями у студентов были получены следующие результаты.

Как в латышской, так и в русской части выборки обнаружена тесная линейная корреляционная связь жизнестойкости (общего показателя *hardiness*) с осмысленностью жизни ($r=0,53; p<0,01$). Это находит своё подтверждение в высказывании Д. А. Леонтьева о том, что если жизнь человека направляется каким-либо устойчивым смыслом, то это проявляется в стеничности, энергии, жизнестойкости.

Как в латышской ($r=0,50$), при ($p<0,001$), так и в русской ($r=0,60$), при ($p<0,001$), части выборки обнаружена тесная линейная корреляционная связь жизнестойкости (общего показателя *hardiness*) с целями в жизни. Как указывает Д. А. Леонтьев, то, что придает жизни смысл, может лежать в будущем (цели). Это также подтверждается взглядами В. Франкла, который считал, что смысл всегда может быть найден. Наличие в жизни целей в будущем придают жизни осмысленность, направленность и временную перспективу.

Аналогичные результаты получены с переменными жизнестойкости и результатом (эта шкала отражает удовлетворенность прошлым): в латышской ($r=0,36$), при ($p<0,001$), так и в русской ($r=0,47$) части выборки. Это не противоречит положению Франкла о том, что смысл может быть найден в любой временной перспективе: не только будущее может придавать силу, стеничность, но и опора на прошлое дает человеку чувство защищённости, является его ресурсом.

Интересно, что как в латышской ($r=0,36$), при ($p<0,001$), так и в русской ($r=0,27$), при ($p<0,001$), части выборки обнаружена линейная корреляционная связь жизнестойкости (общего показателя *hardiness*) с локусом-контроля «Я» и локусом контроля «жизнь»: в латышской ($r=0,33$), при ($p<0,001$), и в русской выборке ($r=0,62$). Внутренний локус контроля, с которым, согласно приведенным выше данным, связана осмысленность жизни, характеризует общее мировоззренческое убеждение в том, что контроль возможен (локус-жизнь), а второй отражает веру в собственную способность осуществлять такой контроль (образ Я).

Полученные результаты подтверждаются и исследованиями Осина (1985), Antonovsky (1984), в которых была выявлена связь смысла жизни с жизнестойкостью: каждая субшкала теста СЖО значимо коррелировала ($p < 0,001$) с общим показателем и пятью субшкалами теста смысложизненных ориентаций (Леонтьев, Рассказова 2006).

Таким образом, можно заключить, что, смысл жизни – это более или менее адекватное переживание интенциональной направленности собственной жизни (Леонтьев 2000). Главным является не осознанное представление о смысле жизни, а насыщенность реальной повседневной жизни реальным смыслом. Именно объективно сложившаяся направленность жизни несет в себе истинный смысл, а любые попытки сконструировать себе смысл жизни интеллектуальным актом будут быстро опровергнуты самой жизнью.

Библиография

- Maddi, S. (1998) *Dispositional Hardiness in Health and Effectiveness*. Encyclopedia of Mental Health / H. S. Friedman (Ed.). San Diego (CA): Academic Press, pp. 323- 335.
- Леонтьев Д. А. (2003) *Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации*. Ученые записки кафедры общей психологии МГУ им. М. В. Ломоносова. Вып. 1 / Под ред. Б. С.Братуся, Д. А.Леонтьева. Москва: Смысл.- с.56 – 65.
- Леонтьев Д. А., Рассказова Е. И. (2006) *Тест жизнестойкости*. Москва: Смысл.- 63 с.
- Мадди С. Р. (2005) *Смыслообразование в процессе принятия решений*. Психологический журнал, том 26, № 6, с. 87 – 101.
- Осин Е. Н. (2007) *Смыслотрата как переживание отчуждения: структура и диагностика*. <http://www.psy.msu.ru/science/autoref/osin.pdf>. [skatīts: 21.02.2010.]
- Серый А. В. (2009) *Психологические механизмы функционирования личностных смыслов*. <http://hpsy.ru/public/x1240.htm> [skatīts: 21.02.2010.]
- Франкл В. (1982) *Поиск смысла жизни и логотерапия*. Психология личности. Сборник. Москва: МГУ. - 375 с.
- Франкл В. (1985) *Человек в поисках смысла*. <http://lib.ru/DPEOPLE/frankl.txt> [skatīts: 21.02.2010.]
- Шаплавская Е., И. Плотка (2008) *Исследование жизнестойкости в контексте проблематики совладания со стрессом*. Starptautiska Zinatniska konference, “Latvija un Eiropa: reģionālas attīstības iespējas, risinājumi un perspektīvas”. Daugavpils BSA, Latvia. 626.lpp.
- Шаплавская Е., Плотка И. (2009) *Исследование связи жизнестойкости, ее компонентов и стратегий преодоления стрессовых ситуаций у студентов*. Profesines studijos: teotija ir praktika 2009/5, Šiauliai, 2009, Šiaulių Koleģija, pp.149-154.

TIESĪBU ZINĀTNE / LAW

Александр Байков

Даугавпилсский университет, Латвия

ДЕНЬГИ И ДЕНЕЖНЫЕ ОБЯЗАТЕЛЬСТВА: ОПЫТ КОМПЛЕКСНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ПРАВОВОЙ ПРИРОДЫ

Abstract

The title of article is “Money and monetary obligations: Experience of complex legal nature research” though the problems of money and monetary obligations attract attention of representatives of many social sciences, the influence of money civil conception is so strong and powerful that these problems go far beyond the limits of civil-legal problems and spread their influence on other spheres of juridical knowledge.

As it is impossible to formulate the concept of the monetary obligation aside from the analysis of its material object, i.e. money, in the article the attempt is made to clarify the essence of money as the object of civil-legal relationships, and on this basis – to define the concept of the monetary obligation.

With this aim in the article juridical nature of money is considered, alongside with its economic and legal functions, the characteristics of money as one of varieties of things are given, its inherent features are indicated, the characteristics of two different objects of property rights, both equally named money, are given: of the cash and of the non-cash money, peculiarities of money as material object of civil-legal circulation, and, consequently, of subjective civil rights, which are expressed in specific character of legal regime acting in its respect and peculiarities of corresponding monetary obligations. For the cash, as an object of civil legal relationships, the proprietary regime is inherent, but for the non-cash money – regime of legal liability.

In the work the definition of the monetary obligation is offered, and also the basic classification feature, which lets to single out monetary obligations from the bulk of other obligations, is formulated.

The development of high technologies brought to life the e-money, which are nowadays one of the newest objects of legal regulation. In this connection, in the work there is analysed its legal nature and proposed the definition of the e-money, considered its types, sources of e-money emission and circulation legal regulation.

Ключевые слова: деньги, денежное обязательство, функции денег, наличные деньги, безналичные деньги, «электронные» деньги, деньги как объект гражданских прав, признаки денег, специально-юридическое значение денег, природа безналичных денег, функции безналичных денег.

Одним из важнейших институтов рыночной экономики являются деньги. Хотя понятия денег и денежных обязательств достаточно широко используются в доктрине и догме гражданского права, постоянно являются объектом внимания научной общественности, тем не менее, разнообразие высказываемых мнений и суждений по поводу их содержания, конститутивных признаков, выполняемых ими функций настолько велико, что данная проблематика представляется неисчерпаемой. Несмотря на диверсификацию и детализацию регулирования постоянно усложняющихся отношений товарообмена, усиливается роль и повышается значение общих норм гражданского права, открывающих возможность адекватного реагирования на новые потребности практики. Именно поэтому нельзя пройти мимо единых для всех сфер

гражданско-правового оборота обязательств, таких, например, как денежные обязательства. В этой связи неудивительно, что эта проблема, настоятельно требующая выработки новых подходов, а, следовательно, и переосмысления догматических конструкций, привлекает внимание представителей многих общественных наук и, прежде всего, экономики и права. При этом влияние цивилистической концепции денег оказалось столь мощным и влиятельным, что она вышла далеко за пределы гражданско-правовой проблематики и распространила свое влияние на другие области юридического знания. Как отмечает одна из представительниц финансово-правовой науки М.В. Карасева, финансово-правовая наука исходила прежде и до сих пор исходит из цивилистической теории денег, которая, не в полной мере применима к финансовым правоотношениям (Карасева 2007: 46).

Тем не менее, сложность, дискуссионный характер связанных с деньгами проблем, их юридические особенности и роль в сфере имущественных отношений, составляющих ядро предмета гражданского права, требует уточнения основополагающих вопросов, возникающих в связи с утверждением их в качестве одного из объектов гражданских правоотношений и характеристикой денежных обязательств. Однако в латвийской цивилистике этому вопросу по существу не уделялось внимания. В экономической литературе Латвии экономическая природа и сущность денег рассматривается, как правило, в контексте других проблем (Krogzeme: 2010; Kutuzova: 2012; Vēciņš: 1993). Понятно, что сформулировать понятие денежного обязательства в отрыве от анализа его материального объекта, которым являются деньги, просто невозможно. Невозможно не согласиться с Л.А. Лунц, правильно отмечавшим, что «для того, чтобы определить понятие денежного обязательства, необходимо выяснить сущность денег как предмета гражданских правоотношений» (Лунц 1999: 151).

В экономической науке общепризнанно, что деньги выполняют три основные функции и выступают (1) мерой стоимости товаров, (2) всеобщим орудием обращения, средством платежа и (3) средством сохранения ценности, накопления. Кроме вышеуказанных, в экономической литературе нередко называют и другие функции, например, функцию общественной силы, функцию носителя экономической информации, функцию мировых денег (Жилияков 2006: 38 – 39; Lībermanis 2006: 16 - 18). Развитие названных функций денег, по мнению экономистов, привело к тому, что они стали самостоятельной формой стоимости, а их движение перестало совпадать с

движением реальных материальных ценностей, хотя, конечно же, связано с ним общей логикой экономического обмена.

В гражданско-правовой науке деньги обычно рассматриваются в качестве товара, т.е. произведенного в целях обмена продукта того, что выполняет все, присущие деньгам функции (Lībermanis 2006: 3). Хотя деньги – это продукт производственных отношений, однако полноценным товаром они не становятся. Товару присущи две характеристики: потребительская стоимость и меновая стоимость. В экономическом смысле деньги представляют собой только меновую стоимость товара, имеющую лишь количественные характеристики, не позволяющие ни производительно, ни индивидуально их потреблять. Деньги – знак, символизирующий то количество благ, которое собственник денег может приобрести. Соответственно, лицо имеет право собственности на их материальный носитель (монета, банкнота), а также право собственности на этот знак, выражающий определенное количество учетных единиц абстрактного труда. Неслучайно А. Смит утверждал, что не деньги, а труд является главным источником богатства. Об этом же чуть ранее писал другой английский экономист У. Петти: «Труд – отец и активный принцип богатства, Земля – его мать» (Антология экономической классики: Петти, Смит, Рикардо 1993: 81). Наличие у субъекта денег означает лишь реализацию им социальной функции присвоения абстрактного труда. Именно на такой экономической основе складываются отношения экономической власти. Таким образом, коль скоро деньги приравниваются к товарам и играют роль их всеобщего определителя, можно рассматривать деньги как товар. Вместе с тем следует заметить, что далеко не все товары, например, услуги, могут быть отнесены к числу вещей в гражданско-правовом смысле. В случае с деньгами также не возникает овеществленного результата.

Свои как экономические, так и правовые функции, деньги выполняют именно как родовые вещи. Эта роль денег предопределена не их естественной природой, а действующими в государстве правилами. В этом плане деньги, как специфическая разновидность вещей, представляют собой результат деятельности государства. На государственную природу денег указывал еще Аристотель (382 – 322 гг. до н.э.), говоря, что «...все, что участвует в обмене, должно быть сопоставимо. Для этого появилась монета и служит в известном смысле посредницей, ибо все ею измеряется...». Продолжая эту мысль, Аристотель отмечал: «...все должно измеряться чем-то одним. Поистине такой мерой является потребность, которая все связывает вместе, ибо, не будь у людей ни в чем нужды, или нуждайся они по-разному, тогда

либо не будет обмена, либо он будет не таким, [т.е. не справедливым]; и, словно замена потребности, по общему уговору появилась монета; ...что она существует не по природе, а по установлению ... и в нашей власти изменить ее или вывести из употребления» (Аристотель Т.4. 1984: 156). А чуть ниже он подводит итог предшествующим рассуждениям, резюмируя: «...должна существовать какая-то единица [измерения], причем [основанная] на условности, и поэтому она зовется *носима* (монета – А.Б.); в самом деле, она делает все соизмеримым, ибо все измеряется монетами» (Аристотель Т.4. 1984: 157). В этой связи попутно отметим, что еще в XIX веке немецкий ученый Р.Кох утверждал, что учение о свойствах денег по своей природе ближе к государственному или административному праву, чем к гражданскому праву (Лапач 2002: 413).

Существенный интерес представляют взгляды классиков цивилистики на природу денег как объекта гражданско-правового оборота. Так Д.И.Мейер, по существу не раскрывая сущности денег, характеризовал их как предмет обязательства, «...потому что обязательства примыкают к сфере имущественных прав, а всякое имущество оценивается на деньги» (Мейер 1997: 129 130). Н.Л. Дювернуа подчеркивал, что деньги имеют значение не только общего средства измерения ценностей, они являются самостоятельной вещью (Дювернуа 2004: 64). В.И. Синайский рассматривал деньги как «...имущество, но как мерило ценности всех других имуществ по закону, в частности, как законное средство платежа». Далее он отмечает, что деньги – это имущество особого рода, поскольку только определенное в законе имущество может быть деньгами. Соответственно, иностранные деньги он не рассматривал как законное средство платежа. В конечном счете, под деньгами В.И.Синайский понимал наличное, но не долговое имущество и права, являющиеся законным средством платежа и обладающие способностью к наращиванию (проценты) (Синайский 2002: 141). По мнению Е.В.Васьковского деньги, т.е. монеты и бумажные знаки, служат «...мерилом ценностей, меновым посредником и, выражаясь иначе, общим знаменателем, к которому приводятся все ценности...». Если даже иное обязательство и не чисто денежное, т.е. предмет его не составляет производство денежного платежа, то все-таки и другие предметы оцениваются деньгами, так что каждое обязательство можно свести к обязательству денежному (Васьковский 2003: 134). Деньги, для Д.И.Мейера, – это монеты, кредитные билеты, т.е. разновидность вещей, выступающие в роли меры ценности. Но как предмет обязательства деньги чаще всего выступают не в виде меры

ценности; предметом обязательства является осуществление денежного платежа по курсу (Мейер 1997: 130 - 131).

Таким образом, практически во всех определениях денег классиков российской цивилистики деньги характеризуются путем указания на то, что (1) они служат всеобщим орудием обмена, (2) являются средством платежа. Как отмечал в свое время автор фундаментального исследования юридической теории денег Л.А. Лунц, хотя предназначение денег в гражданском обороте, - служить всеобщим орудием обмена, но с помощью закона создание такого орудия невозможно, поскольку законодатель не может указать, что должно быть предметом добровольно совершаемых сделок. Кроме того, закон не в состоянии придать существующему орудию обмена определенную силу, так как покупательная сила денег – продукт взаимодействия индивидуальных оценок всех участников гражданского оборота. Вместе с тем, обычные, постоянно повторяющиеся, типичные действия последних находятся пусть под косвенным, но, тем не менее, сильнейшим влиянием государства, считающего себя обязанным указать на предметы, предоставление которых обязанным лицом и принятие управомоченным лицом должно иметь место. Другими словами, орудие обращения создает гражданский оборот, а государство – законное платежное средство. Понятия «орудие обращения» и «платежное средство» различны по содержанию и равновелики по объему (Лунц 1999: 27 – 28). При этом, совпадение этих понятий является в течение определенного времени неизбежным, хотя это совпадение логически не обосновано, оно не вытекает из сущности этих понятий. Государство не в состоянии навязывать платежную силу тому или иному предмету, если гражданский оборот от него отказывается. Но учитывая различное содержание этих понятий, неизбежно возникает вопрос о том, какое же из этих понятий носит правовой характер, или же в правовое понятие денег должны включаться оба? По мнению Л.А.Лунца, принимая во внимание различие вышеуказанных понятий, дать единое определение юридического понятия денег невозможно.

Деньги - специфические разновидности вещей. Отражением особого правового режима денег является невозможность их истребования от добросовестного приобретателя. Для денег характерны следующие признаки: (1) деньги относятся к числу потребляемых вещей; (2) они могут быть самостоятельным объектом ряда гражданских правоотношений (например: договор займа, договор дарения); (3) деньги могут быть эквивалентным объектом гражданских правоотношений (например: договор купли, договор перевозки); (4) являются средством погашения любого правомерного

долга независимо от оснований его возникновения; (5) платежеспособность денег заключается в количестве денежных единиц, заключенных в соответствующих купюрах, а не в количестве купюр; (6) в необходимых случаях деньги могут быть индивидуализированы путем фиксации их серий и номеров; (7) делимость денег; (8) специальный порядок взыскания по денежным обязательствам, так как исполнительное производство по денежному долгу охватывает собой все имущество должника, не изъятое от взыскания, в противоположность исполнительному производству по судебному решению, направленному на изъятие у должника какой-либо вещи, и обязыванию его совершить определенное действие или воздержаться от его совершения (Лунц 1999: 102). Между тем характеристика денег как одной из разновидностей вещей представляется условной в силу целого ряда обстоятельств. Отметим наиболее важные из их числа: (1) в реальной экономике используются не только наличные, но и безналичные деньги, существующие в виде записей на банковских счетах их клиентов; (2) если практически все вещи, за некоторыми, предусмотренными законом изъятиями, могут быть предметом договоров отчуждения, например, купли, то и в этом качестве деньги выступают не как общее правило, а как исключение (например, приобретение банкнот и монет в качестве коллекционного материала); иностранная валюта также может быть предметом договора купли.

Характеристика денег как материального объекта гражданских правоотношений в цивилистической литературе, как правило, носит описательный характер и традиционно ограничивается указанием на то, что, выполняя роль всеобщего эквивалента, они обладают признаками, свойственными родовым, заменимым и делимым вещам. Одновременно отмечается возможность их использования не только в качестве всеобщего эквивалента, а также и для других целей, например, для создания коллекции, когда возможна их индивидуализация (Иоффе Т.2. 2004: 254, 255) и в этом случае на них распространяется правовой режим, свойственный индивидуально-определенным вещам. Выше отмеченное, как представляется, не соответствует нынешнему пониманию денег, поскольку совершенно невозможно из современного представления о деньгах вывести критерии их родовой принадлежности или индивидуальности, делимости. Характеризовать деньги как разновидность вещей можно, имея в виду конкретные денежные знаки (банкноты и монеты), и то только как вещи индивидуально-определенные и неделимые. Юридические характеристики классических вещей недопустимо механистически переносить на объекты, имеющие иные (чем классические вещи) качества и свойства. При этом в одних правоотношениях

деньги являются единственным объектом, например, в договоре займа, а в других – выполняют функцию эквивалента другого материального объекта, например, в договоре купли. Деньги могут заменить собой практически любой объект гражданских правоотношений, имеющий возмездный характер. Иначе говоря, в случае нарушения любое обязательство может быть трансформировано в обязательство денежное. Вместе с тем денежное обязательство, например, в случае просрочки его исполнения, все равно остается денежным, хотя бы потому, что присуждение к выплате за просрочку создает только пусть субсидиарное (дополнительное), но всегда денежное обязательство. Таким образом, особенности денег, как материальных объектов гражданско-правового оборота, а, следовательно, и субъективных гражданских прав, выражаются в специфическом характере действующего в отношении них правового режима и особенностях денежных обязательств.

Появление в гражданско-правовом обороте безналичных денег - закономерность экономического развития, но с точки зрения права - это явление означает возникновение одинаково именуемых деньгами двух различных объектов имущественных прав: наличных и безналичных денежных средств (Коммерческое право 1998: 166). Если наличные деньги являются объектом вещных (абсолютных прав), то безналичные деньги - объект обязательственных (относительных) прав, т.е. прав требования. Безналичные деньги на банковском счете клиента означают лишь обращенное к банку право требования клиента на перечисление определенной суммы на другой счет или же на получение им наличных денег. Праву требования клиента корреспондирует соответствующая обязанность банка.

Денежное обязательство. Под денежными обязательствами понимаются обязательства, связанные с денежным платежом. Именно об этом писал выдающийся ученый-цивилист советского периода Л.А. Лунц в монографии «Денежное обязательство в гражданском и коллизионном праве капиталистических стран» (1948 года): «денежное обязательство направлено на уплату денежных знаков, т.е. на предоставление материальных вещей, исполняющих в обороте функцию средства обращения» (Лунц 1999: 154).

Их содержанием «...является право требования кредитора и корреспондирующая ему юридическая обязанность должника совершить уплату или платеж, т.е. действие (или бездействия) по передаче определенной (определимой) суммы денег (валюты)» (Белов 2001: 14). Соответственно, «в тех случаях, когда

денежные знаки определяются в договоре индивидуальными признаками или имеют значение «товара», нет денежного обязательства» (Лунц 1999: 104 – 105).

В современной литературе одно из лучших исследований денежных обязательств принадлежит Л.А. Новоселовой, которая, как представляется, совершенно обоснованно считает, что «одним из определяющих признаков денежного обязательства является обязанность уплатить деньги; деньги используются в обязательстве в качестве средства погашения денежного долга, восстановления эквивалентности обмена, компенсации продавцу стоимости переданного им товара (в широком экономическом смысле этого понятия) либо компенсации понесенным им «имущественных потерь» (Новоселова 2000: 25). В качестве главного, определяющего классификационного признака, позволяющего выделить денежные обязательства из массы других обязательств, цитируемый автор указывает на «наличие в таком обязательстве цели погашения денежного долга. Основание (цель) передачи денег в денежном обязательстве – платеж, погашение обязательства» (Новоселова 2000: 25 - 26). В процессе платежа деньги выступают не в качестве товара, а «...в качестве средства погашения денежного долга, восстановления эквивалентности обмена, компенсации продавцу стоимости переданного им товара» (Новоселова 2000: 25)¹.

Денежное обязательство представляет собой один из видов гражданских правоотношений. Его предметом является определенная денежная сумма, именуемая в законодательстве по-разному. Одновременно с понятием «деньги» (ч.1 ст.112, ст. 296, ч.2 ст.297, ч.2 ст.547, ст. 676, ст. 731, ст. 734, ст. 735, ст. 1726, ч.2 и ч.3 ст. 1760, ст. 1834, ст. 1836, ст. 1944, ст. 1994, ч.2 ст.1998, ст. 2000, ст.ст. 2012 – 2014, ст. 2119, ст. 2180) в Гражданском Законе Латвийской Республики (в дальнейшем – ГЗ) достаточно часто пользуется близкие по звучанию или изначально заложенному в них смыслу, состоящие из отдельных слов или словочетаний, термины: «денежная сумма (ст.ст.739, 1338, 1753, 1755), «денежные долги» (ст.ст.1338, 1788, 1823), «денежное требование» (ст.1282); подразумеваемому деньги, терминами, «вырученная сумма» (ст.1329), «уплата» или «уплата долга» (ст.ст.1335,1339), «сумма покупки» или «вырученная сумма» (1328, 1329), платежи в латах или в иностранной валюте (ст.ст.1833, 1833, примечание), «стоимость вещей» (ст.ст. 867, 870 – 874, 980, 984), «капитал» (ст.ст. 286, 297), цена, ценность, доходы, расходы, стоимость, средства, вознаграждение и,

¹ О юридической природе денежных обязательств см.: Лавров Д.Г. Денежные обязательства в российском гражданском праве. СПб., 2001; Лунц Л. А. Деньги и денежные обязательства в гражданском праве. М., 1999.

наконец, долг. Представляется, что имеющиеся в ГЗ терминологические отличия в обозначении по существу одного понятия «деньги», носят семиотический или филологический, но не юридический характер.

В юридическом смысле, деньгами, т.е. предметом, подлежащим передаче во исполнение денежного обязательства, являются денежные средства государства – места платежа. Таковыми являются казначейские билеты и (или) банкноты, а также монеты. При этом казначейские билеты – это выпускаемые государственным казначейством неразменные бумажные денежные знаки, а банкноты или банковские билеты – эмитируемые национальным (центральным, государственным) банком (системой банков) определенного государства. Монопольное право на эмиссию (выпуск в обращение) в Латвии национальной валюты (денег) – банкнот и монет принадлежит Банку Латвии (ст.4 Закона ЛР от 19 мая 1992 года «О Банке Латвии»). нарицательная стоимость банкнот и монет Банка Латвии выражается в официальной денежной единице – валюте ЛР, которой согласно ст.34 этого же закона, является лат, состоящий из 100 сантимов.

Денежные обязательства в принципе возникают из договора. Кроме того, денежные обязательства могут возникать из ценных бумаг, односторонних сделок, правонарушений, неосновательного обогащения. Для возникновения некоторых денежных обязательств, например, страховщика по выплате страхового возмещения, необходим сложный юридический состав, элементами которого в нашем примере будут: договор страхования, уплата страховой премии, наступление страхового случая, уведомление страховщика о нем.

С целью исчисления количества денежных знаков устанавливается единица измерения их нарицательной стоимости, как правило, именуемая, денежная единица. А так как денежная единица служит измерителем меновой стоимости товаров, работ и услуг, денежные знаки могут служить мерой их стоимости. Денежное обязательство направлено не на предоставление определенного количества определенных денежных знаков, а на предоставление денежных знаков в определенном количестве денежных единиц (Лунц 1999: 29). Такое понимание денег Л.А.Лунц считал общим и для экономики, и для права. Но кроме общего понимания денег существует еще понятие денег в специально-юридическом смысле.

Если в период от заключения до исполнения платежного обязательства денежная единица стабильна, особых затруднений не возникает. Иначе обстоит дело, когда в результате девальвации или ревалоризации изменяется ее золотое содержание и

вследствие этого возникает непростая проблема, имеющая не только большое практическое, но и теоретическое значение, которая может быть сформулирована в виде дилеммы: что является предметом денежного обязательства – предоставление определенного количества денежных знаков или же определенной либо определенной «покупательной способности». Законодательством и судебной практикой ряда индустриально-развитых стран Запада (Великобритания, Франция, США) изменение ценности денег игнорируется правом, а к спорным правоотношениям применяется принцип номинализма, впервые установленный правом Англии еще в 1604 году в деле «Gilbert v Brett» (Гражданское и торговое право капиталистических стран 1993: 294). Вместе с тем, такие страны, как например, Германия и Швейцария этим принципом не руководствуются.

Анализ специально-юридического понятия денег Л.А.Лунц начал с рассмотрения основных положений понимания денег в их юридическом значении швейцарским ученым Густавом Хартманом, который в своей, опубликованной в 1868 году монографии «О правовом понятии денег и о содержании денежных обязательств» (Hartmann 1868), не только предложил собственное видение денег в юридическом контексте, но и стал различать их общеюридическое и специально-юридическое понимание.

Устойчивость денежного оборота любого государства обеспечивается возлагаемой на находящиеся на его территории физических и юридических лиц обязанностью принимать национальные денежные знаки по их нарицательной стоимости, т.е. снабжает денежные знаки так называемым принудительным курсом и тем самым превращает их в законное платежное средство (Белов 2001: 16). В этой связи интересно, что до 1839 года в России во внутренних операциях «... к ценности бумажных денег нарастала еще некоторая ценность, известная под именем лажа (aggio, l*agio), так что государственные ассигнации в 5 руб. ходили в 5 руб. 25 коп. Или даже в 5 руб. 50 коп.... Но казна принимала и выдавала ассигнации по их нарицательной цене» (Мейер 1997: 132).

Установление принудительного курса дает основание говорить о денежных знаках как об универсальном объекте гражданско-правового оборота и материальном объекте (предмете) по существу любого обязательства. Универсальность денег выражается в следующих предусмотренных законом и в этой связи юридически защищенных возможностях: (1) деньгами может быть компенсирован любой ущерб, как имущественный, так и моральный; (2) деньгами может компенсироваться

стоимость любой вещи, которая может быть объектом права собственности, в т.ч. недвижимостью; (3) возможность денежной оценки имущества является критерием возможности/невозможности его внесения в основной капитал того или иного общества. Таким образом, «деньги являются тем, что сопровождает каждый предмет имущественного права во все моменты существования последнего... и что в каждый момент готово заступить его. Деньги – юридический заступник всех имущественных прав» (Литовченко 1887: 30).

Во всех национальных правовых системах денежные обязательства выделяются в самостоятельную правовую категорию и в этой связи регулируются самостоятельной группой норм. Вместе с тем, к денежным обязательствам применимы многие нормы гражданского и коммерческого права. Данное обстоятельство обусловлено тем, что деньги являются специфическим объектом гражданских правоотношений. Их особенности заключаются в том, что: (1) деньги опосредуют товарообмен; (2) деньги должны быть максимально оборотоспособны; (3) деньги должны быть способны к обмену на товары, работы, услуги и денежные знаки других государств; (4) денежные знаки в случае их утраты или уничтожения не подлежат мортификации, т.е. аннулированию с заменой утраченных или уничтоженных купюр дубликатами; (5) потребительская стоимость денег состоит в их меновой стоимости.

Л.А. Лунц в широком смысле под денежным обязательством понимал обязательство, предметом коего служат денежные знаки как таковые (Лунц 1999: 104). При этом сделки, которые своим предметом имеют индивидуально определенные денежные знаки, т.е. когда деньги являются товаром, выступают в этой роли, к числу денежных обязательств не относятся.

Основным видом денежных обязательств является долг, обусловленный в определенной сумме денежных единиц. Но обязанность платить деньги может непосредственно вытекать из любого возмездного договора или закона, а равно эта обязанность может быть санкцией за неисполнение обязательства. В этой связи очевидно существование двух видов денежных обязательств.

Денежные обязательства, согласно ст.1823 ГЗ, подлежат исполнению (уплате кредитору) в том месте, где во время исполнения обязательство находится местожительство кредитора, если по этому поводу между сторонами не достигнуто иной договоренности. Одной из специфических особенностей денежных обязательств является не зависящая от каких-либо обстоятельств возможность исполнения.

В нынешних условиях денежные операции осуществляются, главным образом, в денежной форме, что, безусловно, побуждает к исследованию не только данной формы расчетов, но и исходной категории, каковой являются «безналичные деньги». В данном контексте основополагающим является вопрос: являются ли документы безналичных счетов и расчетов деньгами в изначальном смысле этого слова. А если на этот вопрос мы даем утвердительный ответ, – что же тогда представляют из себя деньги?

По мнению, например, Я.А.Кронрода, признававшего две разновидности денег, безналичные расчеты и записи на банковских счетах являются особыми знаками действительных денег, выходя за пределы которых приобретают форму наличных денег (Кронрод 1960: 318). Противоположного мнения придерживался, в частности, В.Ф.Кузьмин, считавший, что в безналичных расчетах какие-то «особые деньги» не создаются. В них, безналичных расчетах, лишь учитывается и фиксируется переход в собственность организаций определенных денежных сумм (Кузьмин 1975: 18).

Значительное число ученых-юристов считает, что при передаче банку денег они обезличиваются и между банком и клиентом (владельцем счета) складываются заемные по своему характеру отношения. Посему собственником этих средств становится банк, а у клиента возникают только обязательственные права требования (Нам 1996: 107 – 110). В том же ключе, т.е. как обязательно-правовые, характеризует отношения между этими субъектами Л.Г.Ефимова, в основе которых, по ее мнению, лежат элементы договоров займа и поручения (Ефимова 1996: 30). В этой связи становится очевидным, что при таком подходе вопрос об обороте безналичных денежных средств сам собой отпадает. И если рассуждать именно так, то, принимая во внимание, что сегодня подавляющее большинство расчетов осуществляется в безналичной форме, как пишет Л.Г.Ефимова, можно прийти к неожиданному выводу: мы являемся обществом без денег (Ефимова 1996: 30). Неслучайно сегодня все больше ученых склонны согласиться с тем, что безналичные расчетные и иные операции являются денежными операциями. Размышляя над этими вопросами, В.А.Лапач, как представляется, правильно заметил: «... если в обществе 10% рынка товаров обеспечивается деньгами (наличными), а безналичные деньги не признаются таковыми, значит, мы имеем не товарное уже производство, или же мы не можем переосмыслить денежные процессы с учетом сегодняшних реалий» (Лапач 2002: 395).

В процессе исследования наличных и безналичных денег ученые обращаются к анализу выполняемых деньгами в обществе функций. И даже в случаях, когда признается, что платежное средство выполняет лишь три из сформулированных еще

К.Марксом функций, а именно: средства сохранения стоимости, средства обращения, меры стоимости, их распространение на безналичные расчеты и платежи становится более, чем затруднительным. Как минимум одна из них, в частности функция средства обращения не просматривается вовсе. Одно из решений этой проблемы предложила Л.Г.Ефимова. Рассматривая безналичные деньги как обязательство, содержанием которого является передача банком наличных, указанный автор исходит из существования органической взаимосвязи между наличными и безналичными деньгами. По крайней мере, такой подход не противоречив и представляется логически обоснованным, хотя бы в силу реального существования наличных денег. В своих дальнейших рассуждениях Л.Г.Ефимова исходит из известной теории фикции, характеризуя безналичные деньги как фикцию наличных денег, как квазиналичность. В этом случае отношения по поводу безналичных денег должны подчиняться нормам, регулирующим отношения с наличными деньгами, конечно, за установленными законом изъятиями. Понятно, что таким путем природу безналичных денег выяснить невозможно. Противоречие в их функциях не преодолевается. Поэтому признание безналичных денег в экономическом и правовом ракурсах представляется единственным приемлемым путем разрешения этой задачи.

Проблема природы и функций безналичных денег рассматривалась Л.А.Новоселовой, которая квалифицировала безналичное перечисление в качестве платежа и, соответственно, обычное право кредитора по денежному обязательству в отношении банка превращается, по ее мнению, в выполняющее функции денег имущество. Считая, что свойством законного платежа обладают только наличные деньги, Л.А.Новоселова безналичное перечисление характеризует как способ исполнения денежного обязательства, предметом которого всегда являются наличные деньги (Новоселова 1997: 13 – 20). С возражениями, предлагаемого Л.А. Новоселовой подхода, выступил Д.Г.Лавров. Задавая естественным вопросом: если соглашением сторон прямо предусмотрено безналичное перечисление, то почему же, возникающее на его основе денежное обязательство с самого начала направлено на платеж наличными деньгами? Такое предположение, очевидно, находилось бы в противоречии с сформулированной в соглашении волей сторон.

Обобщающее, претендующее на универсальность определение, охватывающее собой и наличные, и безналичные деньги предложила Ю.В. Бахарева, по мнению которой под деньгами следует понимать имущество, в том числе имущественные права,

которые выполняют в гражданском обороте функцию средства обращения, средства платежа и меры стоимости (Бахарева 2006: 15).

Учитывая вышесказанное, представляется обоснованной, соответствующей экономико-правовым реалиям сегодняшнего дня точка зрения, согласно которой наличные и безналичные деньги представляют собой лишь разные формы одной сущности, денег (Ефимова 2001: 206; Олейник 1997: 263). При этом, как верно обращает внимание Ю.В. Бахарева, безналичными деньгами следует считать имущественные права в виде обязанности соответствующего банка (Бахарева 2006: 22).

Динамика денежных форм развивается от полноценных монет, к бумажным деньгам², далее к банкнотам, записям на банковских счетах, пластиковым картам и электронным деньгам. В связи с развитием высоких технологий одним из новейших объектов правового регулирования стали электронные деньги, представляющие собой серии зашифрованных наборов символов, заменяющих банковские купюры и монеты. Хотя находящиеся в обращении электронных денег пока относительно немного очевидные выгоды использования электронных денег для расчетов дают основание полагать рост их объемов.

В качестве средства платежа и накопления электронные деньги – это информация о количественном выражении денежного эквивалента, хранящаяся на специальном устройстве, принадлежащем пользователю электронных денег, в электронном виде. По мере использования электронных денег информация об их денежной стоимости изменяется. В отличие от таких привычных банковских продуктов, как депозитные или кредитные карты, применение электронных денег не связано с использованием банковского счета, с расходом с него денег.

Для электронных денег характерна: сложная криптографическая защита, высокая степень анонимности, которую они предоставляют (в отличие от дебетовых и кредитных карт) пользователям, обращение в одной замкнутой среде; возможность использовать их лишь единожды. Конечно, электронные деньги в определенном смысле уязвимы, ибо повреждение карточки или жесткого диска приводит к их утрате.

В зависимости от их электронного носителя электронные деньги подразделяют на: (1) «жесткие электронные деньги», предусматривающие хранение информации в

² Первые металлические монеты появились в Лидийском царстве и Китае еще в VII до н.э., что в VIII веке в Китае появились уже бумажные деньги, во Франции – в 1571 году, в Америке – в 1690, в России – при Екатерине II, что в XVI – XVIII вв. действовала система биметаллизма, а в XIX в. возобладали золотой стандарт, постепенно «исчезнувший» в XX в. в связи с отменой золотых паритетов валют и распространением бумажных платежных средств.

количественном выражении денежного эквивалента, как правило, на микрочипе, вмонтированном в пластиковую карту; (2) «программные электронные деньги», которые закрепляются в специальной программе, и допускают хранение их пользователем в персональном компьютере.

Экономическая сущность электронных денег по сути дела та же, что и «частных» денег, существовавших еще в XIX веке. Ими обеспечивается обмен и накопление, а их использование в финансовых операциях существенно упрощает и ускоряет систему расчетов.

Одна из первых попыток создания правовой основы обращения электронных денег сделана в ЕС, занимающему по этому вопросу, пожалуй, наиболее активную позицию. Можно назвать две директивы: (1) Директива Европейского Парламента и Совета 2000/46/ЕС от 18 сентября 2000 года «Об учреждении, деятельности и надзоре за деятельностью организаций, занимающихся электронными деньгами»; (2) Директива Европейского Парламента и Совета 2000/28 ЕС от 18 сентября 2000 года «О внесении изменений в Директиву 2000/12/ ЕС «Об учреждении кредитных организаций». Для понимания причин, побудивших Европарламент и Совет ЕС принять эти директивы, а также уяснения их содержания принципиальное значение имеет доклад Европейского центрального банка (ЕЦБ) «Об электронных деньгах», в котором описываются экономические последствия существования и обращения электронных денег, а также формулируются предложения по их правовому регулированию, составившие основу названных директив. Из всех выделяемых специалистами правовых режимов эмиссии электронных денег наиболее рациональным, а в этой связи предпочтительным является предоставление права их эмиссии только кредитным учреждениям.

В принципе электронные деньги можно определить как требование пользователя к эмитенту (кредитному учреждению), возникающее после внесения денег на счет кредитного учреждения (эмитента электронных денег), которые на основании договора между пользователем и эмитентом признаются третьими лицами в качестве средства платежа, подтверждаемое использованием электронного устройства или программного обеспечения, с помощью которого определяется размер требования к эмитенту (Зажигалкин 2005: 21).

Говоря об электронных деньгах, следует отметить Закон ЛР от 25 февраля 2010 года «Закон о платежных услугах», который в редакции от 30 апреля 2011 года называется «Закон о платежных услугах и электронных деньгах». В ст. 1 этого закона дается легальное определение электронных денег в принципе соответствующее их

пониманию в международно-правовых актах. Легальная дефиниция электронных денег сформулирована в пп. «b» п. 3 ст. 1 Директивы 2000/46/ЕС от 18 сентября 2000 года «Об учреждении, деятельности и надзоре за деятельностью организаций, занимающихся электронными деньгами», которая гласит: «Электронные деньги означают денежную стоимость требования к лицу, его выпустившему, которое: (1) хранится на электронном приспособлении; (2) выпускается при получении средств, обладающих стоимостью не меньшей, чем денежная стоимость выпущенного требования; (3) принимается в качестве средства платежа и другими лицами, кроме лица, выпустившего такое требование».

Библиография

- Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīva 2000/46/EK (2000. gada 18. septembris) par elektroniskās naudas iestāžu darbības sākšanu, veikšanu un konsultatīvu uzraudzību // Oficiālais Vēstnesis L 275, 27. 10.2000., 39./43. lpp. Īpašais izdevums latviešu valodā: Nodaļa 06 Sējums 03 Lpp. 343 – 347
- Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīva 2000/28/EK (2000. gada 18. septembris), ar ko groza Direktīvu 2000/212/EK kredītiestāžu darbības sākšanu un veikšanu // Oficiālais Vēstnesis L 275, 27.10. 2000., 37./38. lpp. Īpašais izdevums latviešu valodā: Nodaļa 06 Sējums 03 Lpp. 341 – 342
- 25.02.2010. likums “Maksājumu pakalpojumu likums” // Latvijas Vēstnesis, 43 (4235), 17. 03. 2010. [stājas spēkā 31.03.2010.] ar grozījumiem līdz 12.05.2011. (Likuma nosaukums 17.03. 2011. likuma redakcijā, kas stājas spēkā 30.04.2011. “Maksājumu pakalpojumu un elektroniskās naudas likums”)
- 19.05.1992. likums "Par Latvijas Banku" // Ziņotājs, 22/23, 04.06.1992.) [stājas spēkā 19.05.1992.] ar grozījumiem līdz 08.10.2009.
- European Central Bank Report On Electronic Money* (1998). Frankfurt-am-Main Issues arising from the emergence of electronic money (2000). In: *European Central Bank Monthly Bulletin*. November, P.53
- Hartmann G. (1868) *Ueber den rechtlichen Begriff des Geldes und den Inhalt von geldschulden*. Draunschweig
- Koch R. (1889) *Geld und Wertpapiere: Eine Besprechung d.f.d. Bankverkehr erheblichen Bestimmungen des Entwurfes eines Burgerlichen Gesetzbuches fur das deutsche Reich*. Berlin
- Krogzeme H. (2010) *Finances un nodokļi. Mācību grāmata*. Rīga: RTU Izdevniecība
- Kutuzova O. (2012) *Finances un kredīts*. Piektais papildinātais izdevums. Rīga: Biznesa augstskola „Turība”
- Lībermanis G. (2006) *Naudas teorija. Valūtas attiecības, lata liktenis*. Rīga: SIA “JUMI”
- Vēciņš Ē. (1993) *Naudas lietas*. Rīga: Zvaigzne
- Аристотель. (1984) «*Никомахова этика*». Пер. Н.В.Брагинский. Аристотель. Сочинения: В четырех томах. Том.4 / Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А.И. Доватура. Москва: Издательство «Мысль»
- Бахарева Ю.В. (2006) «Деньги и денежные обязательства как категории гражданского права». В: *Актуальные проблемы гражданского права: Сборник статей. Вып.10* / Под ред. О.Ю. Шиловосты. Москва: Норма: 13 - 53
- Белов В.А. (2001) *Денежные обязательства*. Москва: АО «Центр ЮрИнфоР»

- Васьковский Е.В. (2003) *Учебник гражданского права*. Москва: «Статут»
Гражданское право. Часть I. Учебник / Под ред. Ю.К.Толстого, А.П.Сергеева (1996). Москва: Издательство ТЕИС
Гражданское право. Т.II. Полутом I: Учебник (2002). Отв. ред. Е.А.Суханов. - 2-е изд., перераб. и доп. Москва: БЕК
Гражданское и торговое право капиталистических государств: Учебник (1993). – 3-е изд., перераб. и доп. Отв. ред. Е.А. Васильев. Москва: «Международные отношения»
Дювернуа Н.Л. (2004) *Чтения по гражданскому праву. Т.2: Учение о вещах. Учение о юридической сделке* / Под редакцией и с предисловием В.А. Томсинова. Москва: Зерцало
Ефимова Л.Г. (1997) «Правовые проблемы безналичных денег». *Хозяйство и право*. №1: 28 - 49
Ефимова Л.Г. (2001) *Банковские сделки: право и практика: Монография*. Москва: Издательство «НИМП»
Жилияков В. (2006) *Макроэкономика. Курс-конспект лекций и контрольных заданий*. Рига: SIA “Zemgus LB”
Зажигалкин А.В. (2005) *Международно-правовое регулирование электронной коммерции: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук*. Санкт-Петербург
Иоффе О.С. (2004) «Советское гражданское право». В: Иоффе О.С. *Избранные труды: В 4 т. Т.II. Советское гражданское право*. Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс»
Карасева М.В. (2007) «Деньги – объект имущественных финансовых правоотношений» *Государство и право*. №1: 46 – 53
Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части первой (1997). Отв. ред. Садилов О.Н. Москва: Юринформцентр
Коммерческое право: Учебник (1998) / А.Ю.Бушуев, О.А.Городов, Н.С.Ковалевская и др.; Под ред. В.Ф. Попондопуло, В.Ф.Яковлевой. Санкт-Петербург: Издательство С.- Петербургского университета
Кронрод Я.А. (1960) *Деньги в социалистическом обществе*. Москва: Госфиниздат
Кузьмин В.Ф. (1975) *Кредитные и расчетные правоотношения в промышленности*. Москва: Юридическая литература
Лавров Д.Г. (2001) *Денежные обязательства в российском гражданском праве*. Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр ПРЕСС»
Лапач В.А. (2002) *Система объектов гражданских прав: Теория и судебная практика*. Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс»
Литовченко М. (1887) *Деньги в гражданском праве*. Киев: Типо-лит И.Н. Кушнерева и Ко
Лунц Л.А. (1999) *Деньги и денежные обязательства в гражданском праве*. Москва: Статут
Мейер Д.И. (1997) *Русское гражданское право (в 2-х ч. Часть 2)*. По исправленному и дополненному 8-му изд., 1902. Москва: Статут
Нам К. (1996) «Правовая природа договора банковского счета». *Хозяйство и право*. №7: 107 – 110
Нефедов Д.В. (2007) «Деньги как экономическая и правовая категория». В *Актуальные проблемы науки и практики коммерческого права. Вып.б: сб. научн. ст.* / Санкт-Петербург. Гос. ун-т, Юрид. фак.; под общ. ред. В.Ф. Попондопуло и Д.В. Нефедова. Москва: Волтерс Клувер, 155 - 175
Новоселова Л.А. (2000) *Проценты по денежным обязательствам*. Москва: Статут
Новоселова Л.А. (1997) *Проблемы гражданско-правового регулирования расчетных*

отношений: Автореф. дис. докт. юрид.наук. Москва
Олейник О.М. (1997) *Основы банковского права*: Курс лекций. Москва: Юрист
Петти У. (1993) «Трактат о налогах и сборах». В: *Антология экономической классики: Петти, Смит, Рикардо*. Москва: Эконов
Синайский В.И. (2002) *Русское гражданское право*. М.: «Статут»
Смит А. (1993) «Исследование о природе и причинах богатства народов». В: *Антология экономической классики: Петти, Смит, Рикардо*. Москва: Эконов

Sana Baumane

Biznesa augstskola Turība, Latvija

SAISTĪBU PIESPIEDU IZPILDES BRĪDINĀJUMA KĀRTĪBĀ PROBLEMĀTIKA

Abstract

The subject of the article – the problems connected with the forced execution of commitments in the form of a warning.

The subject of the article is important and topical from both a theoretical and practical point of view. Topical and important because the court whilst wrongly interpreting particular legal norms included in 50.¹ of Part Nr. 7 of the Civil Procedure Law part B, a creditor is not ensured to have rights for the simplified and accelerated recovery procedure of a loan, which needs to be concluded within a reasonable time-frame with a the decision brought into force, for which the forced execution of the commitment in the form of a warning of is the aim of the institute of the civil process rights.

The aim of the article is to observe and substantiate the problems, which are connected with the interpretation of particular legal norms included in 50.¹ of part Nr 7 of the Civil Procedure Law part B.

Within the preparation of the article the kind of research methods that have been used are synthesis, analysis, grammatical method, systematic method, comparative method and theological method.

In order to reach the goal, during the preparation of the article the author has used the normative acts, the decision of the 22nd of April, year 2009 of the Supreme Court Senate Administrative Cases Department of the Republic of Latvia in the case Nr. SPC-58, special legal literature, internet sources and personal job experience.

Atslēgas vārdi – maksājuma saistība, kreditors, debitors, izpildes termiņš, parāda aprēķins.

Saistību piespiedu izpildīšana brīdinājuma kārtībā ir atsevišķs tiesvedības veids ar noteikumiem, kas raksturīgi tikai un vienīgi šim tiesvedības veidam. Saistību izpilde brīdinājuma kārtībā ir Latvijas civiltiesību jomā relatīvi jauns institūts. Tā mērķis ir ātrs parāda piedziņas process ar mazākiem tiesas izdevumiem. Brīdinājumā kārtība ir regulēta Civilprocesa likuma (turpmāk tekstā – CPL) 50. nodaļā. Pieteikums tiek izlemts rakstveida procesa ietvaros, pamatojoties uz kreditora pieteikumā norādīto, kas noformēts atbilstoši CPL 406.³panta (Civilprocesa likums 1998:716) nosacījumiem.

Sākot ar 2012.gada 01.janvāri, saskaņā ar likumā „Par tiesu varu”, 30.panta (1^l) daļā (Par tiesu varu 1992:116) noteikto, zemesgrāmatu nodaļu tiesneši papildus zemesgrāmatu pārzināšanai izskata divu kategoriju lietas: pieteikumus par saistību bezstrīdus piespiedu izpildīšanu un pieteikumus par saistību izpildīšanu brīdinājuma kārtībā. Atbilstoši likumā „Par tiesu varu” 29.panta (2^l) daļai, zemesgrāmatu nodaļas ir iekļautas rajona (pilsētu) tiesu sastāvā, atbilstoši zemesgrāmatu nodaļas darbības teritorijai.

Saistību piespiedu izpildīšanas brīdinājuma kārtībā piemērošanas priekšnosacījumi ir noteikti CPL 406.¹pantā. CPL 406.¹panta pirmā daļa nosaka, saistību piespiedu izpildīšana brīdinājuma kārtībā pieļaujama maksājuma saistības, kuras pamatotas ar dokumentu, bet ir jāatceras, ka saistību piespiedu izpildīšana brīdinājuma kārtībā ir pieļaujama tikai tajās

maksājuma saistībās, kurām ir iestājies izpildes termiņš, kā arī maksājuma saistībās par tādas atlīdzības samaksu, kas nolīgta līgumā par preces piegādi, preces pirkumu vai pakalpojuma sniegšanu, ja šīs saistības ir pamatotas ar dokumentu un tām nav noteikts izpildes termiņš. Savukārt minētā likuma CPL 406.¹panta otrā daļa paredz izņēmuma gadījumus, kad saistību piespiedu izpildīšana brīdinājuma kārtībā nav pieļaujama, proti, saistībā ar maksājumiem par neizpildītu pretizpildījumu, gadījumos, ja parādnieka dzīvesvieta nav zināma, gadījumos, ja parādnieka dzīvesvieta vai atrašanas vieta nav Latvijas Republikā un, ja pieprasītais līgumsods pārsniedz galvenā parada summu.

Šajā rakstā autore analizēs atsevišķās CPL B daļas septītās sadaļas 50.¹nodaļā ietvertās tiesību nomas un aplūkos problēmas, kas saistītas ar šo tiesību normu interpretāciju, un centīsies norādīt uz praktiskai izmantošanai optimāliem CPL likuma normu iztulkošanas variantiem.

Autore vēlas vērst uzmanību uz praksē pastāvošu problēmu, kas saistīta ar CPL 406.³panta interpretāciju.

CPL 406.³pants regulē pieteikuma saturu un tam izvirzītās prasības. Saskaņā ar CPL 406.³panta otrās daļas 3) punktu, pieteikumā norāda maksājuma saistību, sakarā ar kuru tiek iesniegts pieteikums, norādot saistību pamatojošo dokumentu identificējošu informāciju un saistības izpildes termiņu, kā arī kredītiestādes nosaukumu un konta numuru, kurā veicama samaksa, ja tāds ir. Autore atzīmē, ka konkrētajā gadījumā jāvērs uzmanība uz to, ka pieteikumā norādītais maksājuma saistības pamats, to apliecinošā dokumenta nosaukums tiks attiecīgi ietverts brīdinājumā, ko tiesnesis izsniegs parādniekam, tāpēc ir būtiski pēc iespējas precīzāk aizpildīt ar Latvijas Republikas Ministru kabineta 2009.gada 21.jūlija noteikumu Nr.792 „*Noteikumi par saistību piespiedu izpildīšanas brīdinājuma kārtībā izmantojamām veidlapām*” 1.punktu (Noteikumi par saistību piespiedu izpildīšanas brīdinājuma kārtībā izmantojamām veidlapām 2009:3) apstiprināto pieteikuma veidlapu Nr.1 „*Par saistības piespiedu izpildīšanu brīdinājuma kārtībā*”. Biežāk pieļautā pieteicēja kļūda ir tā, ka netiek precīzi norādīta izpildāmā maksājuma saistība, vai pareizi norādīta saistības pamatojošā informācija, kas nozīmē to, ka pieteikums neatbildīs CPL 406.³panta prasībām un CPL 406.¹pantā ietvertajiem pamatiem. Tādā gadījumā tiesnesis, pamatojoties uz CPL 406.⁴ panta pirmo daļu būs spiests atteikt pieņemt pieteikumu.

Lai dotu praktisku ieskatu problēmai, kas saistīta ar CPL 406.³panta otrās daļas 3) punkta interpretāciju, autore veica 2009.gada 22.aprīļa Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta lēmuma lietā Nr.SPC-58 (Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta lēmums lietā Nr.SPC-58 2009) analīzi. Pēc autores

domām šī lieta ir interesanta no tiesību normu interpretācijas metodikas aspekta. Jāatzīmē, ka, lai arī judikatūra nesastāv no tiesību normām, tā saista tiesnesi, pamatojoties uz vienlīdzības principu un autoritatīvu pārliecināšanu (Rezevska 2012) Judikatūra nesatur vispārīgas tiesību normas, bet ir izmantojama nolēmumu pamatojumā, interpretācijā un visos citos gadījumos, kad tiesību piemērotājam tas nepieciešams (Sniedzīte 2010:120).

Lietas būtība ir šāda. SIA „Lattelecom” iesniegusi tiesai pieteikumu par saistību piespiedi izpildīšanu brīdinājuma kārtībā, norādīdama, ka SIA „Amber Ltd” parāda summa ir LVL 3'328.14, kas veidojas no septiņiem neapmaksātiem rēķiniem par nomas pakalpojumiem no 2007.gada 4.oktobra līdz 2008.gada 8.maijam. Pieteikumam pievienots 2007.gada 15.septembra telpu nomas līgums, kas noslēgts starp SIA „Lattelecom” un SIA „Amber Ltd” un ir spēkā līdz 2012.gada 14.septembrim. Jūrmalas pilsētas tiesas tiesnese ar 2008.gada 29.oktobra lēmumu atteikusi pieņemt SIA „Lattelecom” pieteikumu pret SIA „Amber Ltd” par saistību piespiedi izpildīšanu brīdinājuma kārtībā. Lēmumā norādīts, ka saistību piespiedi izpildīšanu brīdinājuma kārtībā neparedz iespēju pieteicējam iesniegt vienu pieteikumu par vairākām saistībām. Katra maksājuma saistība ir jānoformē atsevišķi. Lēmums kā nepārsūdzams stājās spēkā.

Izmantojot CPL C daļas vienpadsmitās sadaļas 60.nodaļā noteiktās tiesības, no jauna uzsākt izskatīt lietu sakarā ar būtiskiem materiālo un procesuālo tiesību normu pārkāpumiem, Latvijas Republikas Augstākās tiesas priekšsēdētājs iesniedza protestu par Jūrmalas pilsētas tiesas tiesneses 2008.gada 29.oktobra lēmumu, ar kuru noraidīts SIA „Lattelecom” pieteikumu pret SIA „Amber Ltd” par saistību piespiedi izpildīšanu brīdinājuma kārtībā, lai pārbaudītu lēmuma likumību.

Analizējot 2009.gada 22.aprīļa Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta lēmuma lietā Nr.SPC-58 pamatojumā iekļautos argumentus, autore secināja, ka tiesa pareizi konstatējusi, ka nav pamatots Jūrmalas pilsētas tiesas izdarītais secinājums, ka pieteikums par saistību piespiedi izpildīšanu brīdinājuma kārtībā būtu iesniedzams par katru rēķinu atsevišķi, nevis ar vienu pieteikumu par kopējo parādu summu. Konkrētajā gadījumā par dokumentiem, kas pamato pieteikumu par saistību piespiedi izpildīšanu brīdinājuma kārtībā, atzīstami telpu nomas līgums un septiņi rēķini par nomas ikmēneša maksājumiem, kas veido parāda kopējo summu par telpu lietojumu pieteikumā norādītajā laika posmā. Pie tam ir jāņem vērā, ka visu šo rēķinu apmaksas termiņš uz pieteikuma par saistību piespiedi izpildīšanu brīdinājuma kārtībā iesniegšanas brīdi jau bija iestājies, līdz ar ko pieteikums atbilda CPL 406.¹pantā ietvertajiem pamatiem.

Ņemot vērā iepriekš minēto, likuma jēgai un saturam atbilstoša ir CPL 406.³panta otrās daļas 3) punkta iztulkošana, kas paredz, ka dokumenti ar kuriem pamatots kreditora prasījums var būt vairāki. Gadījumā, ja ir vairāki dokumenti, kas pamato maksājuma saistību, kreditoram pieteikumā jānorāda visu šo maksājuma saistību pamatojošo dokumentu identificējošā informācija, lai pirmkārt, tas atbilstu CPL izvirzītajām prasībām un otrkārt, parādniekam ļautu saprast uz kādu dokumentu pamata ir radusies izpildāmā maksājuma saistība starp parādnieku un kreditoru.

Tāpat autore vēlas vērēt uzmanību uz praksē pastāvošu problēmu, kas saistīta ar CPL 406.³panta otrās daļas 4) punkta interpretāciju.

CPL 406.³panta otrās daļas 4) punktā ir noteikta viena no pieteikuma satura sastāvdaļām, proti, pieprasītā summa un tās aprēķins, norādot galveno parādu, līgumsodu, nolīgtos vai likumā noteiktos procentus un tiesas izdevumus. Visas iepriekšminētās CPL noteiktās prasības pieteikuma noformējumam ir iekļautas Latvijas Republikas Ministru kabineta apstiprinātajā pielikumā Nr.1 „*Pieteikums par saistības piespiedu izpildīšanu brīdinājuma kārtībā*”, kas apstiprināts ar 2009.gada 21.jūlija Ministru kabineta noteikumu Nr.792 „*Noteikumi par saistību piespiedu izpildīšanas brīdinājuma kārtībā izmantojamām veidlapām*” 1.punktu un, šī veidlapa saskaņā ar CPL 406.³pantu ir obligāta kreditoram, tāpēc autoresprāt, izvērtējamais jautājums ir – vai tiesai no kreditora papildus vajadzētu pieprasīt parāda aprēķinu kā atsevišķu pielikumu pie pieteikuma.

Lai noskaidrotu atbildi uz iepriekš minēto jautājumu, tiesai un tiesību piemērotājam, iztulkojot CPL 406.³panta otrās daļas 4) punktu, pirmkārt būtu nepieciešams izmantot teoloģisko metodi, lai izprastu likumdevēja mērķi, noskaidrotu aktuālo un objektīvo tiesību normas jēgu, kā arī tiesību normas mērķi. Autoresprāt, analizējot CPL 406.³panta otrās daļas 4) punkta nozīmi, tiesai un tiesību piemērotājam, ir jāņem vērā likumdevēja mērķis, kas ir vērsts uz civiltiesiskās apgrozības veicināšanu un lietas izskatīšanas vienkāršošanu un pušu tiesībām uz tādu tiesas procesu, kuram saprātīgā laikā jānoslēdzas ar tiesas spriedumu. 2003.gadā, radot saistību izpildes brīdinājuma kārtībā institūtu, likumdevēja mērķis ir bijis atvieglot tiesāšanos, maksimāli paātrinot un standartizējot lietu izskatīšanu. Līdz ar to, analizējot brīdinājuma kārtībai veltīto nodaļu, analīze ir jāveic no iepriekšminētā likumdevēja mērķa pozīcijām. Izvērtējot jautājumu, vai par aprēķinu, ir jāuzskata ar Latvijas Republikas Ministru kabineta 2009.gada 21.jūlija noteikumu Nr.792 „*Noteikumi par saistību piespiedu izpildīšanas brīdinājuma kārtībā izmantojamām veidlapām*” apstiprinātajā pielikumā Nr.1 „*Pieteikums par saistības piespiedu izpildīšanu brīdinājuma kārtībā*” iekļautā summas aprēķināšanas tabula, ir jāsecina, ka šāds likumdevēja piedāvātais saistības aprēķins sekmē

likumdevēja mērķu sasniegšanu, tas nav pretrunā ar CPL principiem un neierobežo personu tiesības.

Ir jāsecina, ka CPL 406.³panta otrās daļas 4) punkta iztulkošana, kas paredz atsevišķu aprēķina sastādīšanu un pievienošanu pieteikumam, rada papildu pienākumu kreditoram, un paildzina lietas izskatīšanu, pie tam šādā gadījumā tiesa pārsniegtu savas likumā noteiktās pilnvaras. Autoresprāt, ņemot vērā, ka visi prasības summas aprēķina pamatelementi, tas ir, parāda pamatsumma, līgumsods, procentu un tiesas izdevumu summa ir norādīti kā obligāti aizpildāmie lauki pieteikuma veidlapā, atsevišķa parāda aprēķina pievienošana nav atzīstama par likumam atbilstošu, un nav pieņemama tiesu praksē par saistību piespiedu izpildīšanu brīdinājuma kārtībā, ko paredz CPL B daļas septītās nodaļas 50.¹ nodaļa.

CPL 406.³panta otrās daļas 4) punkta iztulkošanas problēma ir cieši saistīta ar CPL 406.⁵panta otrās daļas 4) punktā ietvertā imperatīvā norādījuma *nepārbaudīt prasījuma pamatotību* ignorēšanu. Autoresprāt, ja tiesa kā prevalējošo nostādi par pamatu ņemtu to, ka šī tiesvedības institūta ietvaros, tiesai nav uzlikts par pienākumu pārbaudīt pieteikumā ietvertās informācijas patiesumu, bet tikai pieteikuma formālu atbilstību CPL likuma 406.¹panta, 406.²panta un 406.³panta prasībām, cik tas ir iespējams no pieteikuma un pieteikumam pievienotajiem dokumentiem, tad praksē nerastos problēmas ar CPL 406.³panta iztulkošanu. Tiesa ir tikai starpnieks, kas kreditora pieteikumu nogādā iespējamam parādniekam (Torgāns 2006:567).

Autoresprāt, parādnieka interešu aizsardzības stūrakmens ir noteikts CPL 406.⁷pantā. CPL 406.⁷panta pirmā daļa nosaka parādnieka iebildumu esamību par izpildāmo maksājuma saistību kā absolūto pamatu tiesvedības brīdinājuma kārtībā izbeigšanai, nevērtējot šo iebildumu pamatotību. Jau minētā parādnieka iebildumu lakoniskā atbildes forma, kas apstiprināta ar Latvijas Republikas Ministru kabineta 2009.gada 21.jūlija noteikumu Nr.792 „*Noteikumi par saistību piespiedu izpildīšanas brīdinājuma kārtībā izmantojamām veidlapām*” 3.punktu (pielikums Nr.3 „*Paraugs atbildei uz brīdinājumu par saistības piespiedu izpildīšanu brīdinājuma kārtībā*”), paziņojot tiesai tikai savu nostāju vai parādnieks atzīst prasījumu pilnībā vai daļēji, vai neatzīst pilnībā, atvieglo parādnieka rīcību konkrētajā situācijā un paaugstina parādnieka interešu aizsardzību, turklāt CPL 406.⁷panta piektā daļa papildu aizsargā parādnieku, ļaujot parādniekam izteikt savus iebildumus arī pēc likumā noteiktā termiņa, bet pirms lēmuma taisīšanas ar tādām pašām juridiskām sekām – tiesvedības izbeigšanu. Turklāt, pat ja parādnieks ir nokavējis iebildumu izteikšanas termiņu un tiesa ir pieņēmusi kreditoram labvēlīgu lēmumu, CPL 406.¹⁰panta otrā daļa dod parādniekam iespēju

mēģināt apturēt saistības piespiedu izpildīšanu, ceļot prasību tiesā vispārējā kārtībā pret kreditoru, lai apstrīdētu prasījumu.

Iepriekš minētajā CPL 406.⁷ pantā ietvertais, liecina par likumdevēja izveidoto efektīvo parādnieka interešu aizsardzības mehānismu pret nelabticīgiem kreditoriem, kas ļauj izdarīt secinājumu, ka parādnieka interešu papildu aizsardzība nav nepieciešama. Ņemot vērā parādnieka iebildumu absolūto raksturu, jebkuru papildu pienākumu uzlikšana kreditoram nepamatoti apgrūtinātu viņa darbības un apdraudētu viņa procesuālo līdztiesību. Līdz ar to ir jāsecina, ka CPL 406.³ panta otrās daļas 4) punkts ir iztulkojams šādi: „uzliekot kreditoram par pienākumu, noformējot dokumentus tiesvedības uzsākšanai saistību piespiedu izpildei brīdinājuma kārtībā, aizpildīt tikai ar Latvijas Republikas Ministru kabineta 2009.gada 21.jūlija noteikumu Nr.792 „*Noteikumi par saistību piespiedu izpildīšanas brīdinājuma kārtībā izmantojamām veidlapām*” 1.punktu apstiprināto pieteikuma veidlapu Nr.1 „*Par saistības piespiedu izpildīšanu brīdinājuma kārtībā*”, nepievienojot tam atsevišķu parāda aprēķinu”.

Bibliogrāfija

Normatīvie akti:

Civilprocesa likums. *Latvijas Vēstnesis* (1998), Nr.326/330, *Latvijas Republikas Saeimas un Ministru kabineta Ziņotājs*, Nr.23.

Likums "Par tiesu varu" *Latvijas Vēstnesis* (1998), Nr.326/330, *Latvijas Republikas Saeimas un Ministru kabineta Ziņotājs*, Nr.23.

Ministru kabineta noteikumi Nr.792 "Noteikumi par saistību piespiedu izpildīšanas brīdinājuma kārtībā izmantojamām veidlapām". *Latvijas Vēstnesis* (2009), Nr.118 (4104).

Literatūra (grāmatas un brošūras):

Autoru kolektīvs. Prof. Torgāns, K. (2006) Civilprocesa likuma komentāri. Trešais papildinātais izdevums, *Rīga: Tiesu namu aģentūra*, 567.lpp.

Sniedzīte, G. (2010) Tiesnešu tiesību jēdziens, evolūcija un nozīme Latvijas tiesību avotu doktrīnā. *Rīga: Latvijas Universitāte*, 120.lpp.

Interneta materiāli:

Rezevska, D. *Judikatūra kā tiesību avots: izpratne un pielietošana*.

<http://www.at.gov.lv/files/docs/conferences/rezevska.ppt> [02.05.2012.].

Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2009.gada 22.aprīļa lēmums lietā Nr.SPC-58. <http://www.at.gov.lv/lv/info/archive/department1/2009/> [07.04.2012.].

Kitija Bite

Latvijas Universitāte, Latvija

DIENESTA TIESISKO ATTIECĪBU IZBEIGŠANĀS PROBLEMĀTIKA

Abstract

The article "The problems of expiration of service relationship" is the first research for service relationship expiration and problems. One of the elements of the service career of police and border guard is a service termination. Law provides several ways to terminate the service relationship. The most known are retirement when officer is reached a length of service, which gives the rights to a service pension, and retirement in applying a disciplinary punishment – retirement from service. But law describes more as ten ways to retire from service. There are several legal problems for retirement of service according to economical crisis in Latvia since the end of 2008. There were drastic reduction of number of officials and liquidation of institution or positions and of course decisions of retirement of service was appealed in court. The author has studied the legal requirements for services termination and analyzed the practical implementation of the law and detected some, the most difficult cases: 1) the law allows retired the official from service if officer meets the requirements of service; 2) The State police and The State Border guard institution ignore the case law and illegally retire officers from the service. There are many cases when officials have been restored to service by a court judgment; 3) not always lower court take into account the decisions of The Supreme Court Senate in similar cases of official retirement.

Atslēgas vārdi: dienesta gaita, dienesta attiecību izbeigšanās, atvaļināšana no dienesta, pensionēšanās, amata vietu samazināšana, amatpersonu skaita samazināšana

Eiropas Komisijas direktīva paredz, ka bruņotajos spēkos, policijā (autore pasvītrojums), cietumā vai avārijas dienestos būtu jāpieņem darbā vai jā saglabā nodarbinātība personām, kam nav vajadzīgās spējas veikt uzdevumus, kuru izpildi no tām var prasīt saistībā ar likumīgo mērķi saglabāt šo dienestu operativitāti (Eiropas Padomes direktīva 2000/78/EK, Preambulas 18.punkts). Līdz ar to šī direktīva attiecībā uz policiju (t.sk., robežsardzi) ir devusi tiesības nacionālajai valstij attiecināt citus nosacījumus gan pieņemšanai dienestā, gan dienesta attiecību izbeigšanai kā pārējiem valsts iedzīvotājiem. Līdz ar to uz dienesta attiecībām neattieksies Darba likuma normas par dienesta tiesisko attiecību izbeigšanos. Latvijas Republikas Satversme nosaka, ka ikvienam ir tiesības brīvi izvēlēties nodarbošanos un darba vietu atbilstoši savām spējām un kvalifikācijai (LR Satversme, 106.pants), t.sk., arī personas tiesības veikt valsts darbu. Uz tiesībām veikt valsts darbu attiecas 101.panta pirmā daļa un 116.pants, kurš nosaka, ka personas tiesības var ierobežot likumā paredzētajos gadījumos, lai aizsargātu citu cilvēku tiesības, demokrātisko valsts iekārtu, sabiedrības drošību, labklājību un tikumību. Likums, kurš nosaka personas atbilstību valsts dienestam policijā vai robežsardzē un uzskatāms par speciālo tiesību normu, ir Iekšlietu ministrijas sistēmas iestāžu un Ieslodzījuma vietu pārvaldes amatpersonu ar speciālajām dienesta pakāpēm dienesta gaitas likums (turpmāk – Dienesta gaitas likums).

Amatpersonas dienesta tiesiskās attiecības iesākas ar brīdi, kad kompetentā amatpersona, pieņem lēmumu par amatpersonas pieņemšanu dienestā un iecelšanu amatā. Bet dienesta tiesiskās attiecības izbeidzas ar brīdi, kad tiek izdots kompetentas amatpersonas lēmums par amatpersonas atvaļināšanu no dienesta, t.sk., amatpersonas došanos pensijā (Старилов 1996: 433).

Starptautiskā darba organizācija konvencijā Nr.158 norādījusi, ka darba attiecību pārtraukšana nevar notikt bez likumīga pamatojuma (konvencija „Par darba attiecību pārtraukšanu pēc uzņēmēja iniciatīvas”, 4.pants). Normatīvie akti paredz kārtību, kādā notiek dienesta attiecību izbeigšanās. Līdz ar to autore secina, ka likumdevējs ir paredzējis sistēmiski noslēgtu/pabeigtu procedūru, ar kuras palīdzību tiek izbeigtas iestādes un amatpersonas attiecības.

Dienesta gaitas likums nosaka divus dienesta attiecību izbeigšanās veidus – kad amatpersonu *atvaļina* no dienesta (skatīt Dienesta gaitas likuma 47.panta pirmo daļu) un kad amatpersonu *var atvaļināt* no dienesta (skatīt Dienesta gaitas likuma 47.panta otro daļu). Pirmajā gadījumā darba devējam ir noteikta obligāta darbība – atvaļināt amatpersonu no dienesta, bet otrais gadījums pieļauj izvēles iespējas – atvaļināt vai neatvaļināt no dienesta. Raksta ierobežotā apjoma dēļ autore analizēs tikai divus dienesta attiecību izbeigšanās veidus, akcentējot tās problēmas, kuras identificētas tiesu praksē.

I. Amatpersonas atbrīvošana no amata sakarā ar neatbilstību amatam, ja amatpersona nepiekrīt pārcelšanai citā amatā. Šī likuma norma (Dienesta gaitas likums, 47.panta pirmā daļa 5.punkts) uzliek iestādei pienākumu piedāvāt citu amatu un tikai gadījumā, ja amatpersona amatam nepiekrīt vai nav cita amata, ko piedāvāt, amatpersonu atvaļina no dienesta. No šīs normas izriet secinājums, ka iestāde amatpersonai var piedāvāt jebkuru amatu un nav noteikts, cik amatu jāpiedāvā. No vienas puses šo normu var vērtēt pozitīvi – amatpersonai, ja tā kādu iemeslu dēļ neatbilst amatam (darbības rezultāti nav pozitīvi, nav nepieciešamās izglītības, nepilda amata pienākumus u.c.), tiek dota iespēja dienestu turpināt citā amatā. Tomēr no otras puses, juridiski izvērtējot šo normu, amatpersona ir pieņemta dienestā nevis amatā. Tātad amati var mainīties dienesta gaitas laikā; tāpat amatpersonai, to pieņemto dienestā, netika garantēts konkrēts amats un dienesta laiks šajā amatā. Šis konkrētais atvaļināšanas gadījums saistīts ar amatpersonas atbilstību dienestam, bet neatbilstību ieņemamajam amatam. Ja amatpersona amatam neatbilst, nav iemesla to atvaļināt no dienesta. Šis atvaļināšanas gadījums saistīts ar vēl vienu problēmu – ja neatbilstība amatam saistīta ar iegūto ievainojumu vai slimību, pildot dienesta pienākumus, situāciju var vērtēt, kā atbrīvošanās no nederīgas amatpersonas, nenodrošinot arī pienācīgas sociālās garantijas,

atvaļinot amatpersonu no dienesta. Autores priekšlikums būtu šādas amatpersonas paturēt rezervē, kamēr atbrīvojas amats, kura prasībām amatpersona atbilst kā tas piemēram, noteikts Krievijā, kur valsts dienestā esošas amatpersonas tiek pakļautas pārkvalifikācijas procesam, lai nezaudētu profesionāli (Старилов 1996: 434).

Latvijā neatbilstība amatam tiek saistīta ar amatpersonas darbības un tās rezultātu novērtēšana saskaņā ar Dienesta gaitas likuma 16.pantu. Tomēr likums neparedz amatpersonas novērtēšanas rezultātus izmantot lēmuma pieņemšanai par atvaļināšanu no dienesta sakarā ar neatbilstību amatam, jo novērtējuma rezultātus izmanto par pamatu lēmuma pieņemšanai par: 1) amatpersonas atvaļināšanu no dienesta sakarā ar neatbilstību dienestam (ne amatam); 2) amatpersonas atvaļināšanu no dienesta sakarā ar noteiktajām prasībām neatbilstošu veselības stāvokli; 3) amatpersonas pārcelšanu citā amatā (bet ne atvaļināšanu no dienesta); amatpersonas nosūtīšanu kvalifikācijas paaugstināšanai; 4) dienesta laika pagarināšanu (Dienesta gaitas likums, 16.pants sestā daļa).

Amatpersonas neatbilstību dienestam jau nosaka Dienesta gaitas likuma 4.pants un nebūtu nepieciešamība to saistīt ar amatpersonas darbības un tās rezultātu novērtēšanu. Autore pieņem, ka šī ir likuma normas redakcionāla rakstura kļūda, jo Dienesta gaitas likumā ir deleģējums Ministru kabinetam noteikt novērtēšanas kārtību, kas paredz vērtēt amatpersonas atbilstību amatam, ne dienestam. Līdz ar to autore secina, ka, saņemot vērtējumu „neatbilst noteiktajām prasībām” (Dienesta gaitas likums, 16.pants trešā daļa 4.punkts), par amatpersonu pieņem lēmumu (Dienesta gaitas likums nosaka imperatīvo formu – izmanto par pamatu lēmuma pieņemšanai) atvaļināt no dienesta sakarā ar neatbilstību **amatam**.

Judikatūrā amatpersonas pārcelšana citā amatā saistībā ar cita amata piedāvāšanu ir plaši iztirzāta, īpaši 2009.gadā sakarā ar amatpersonu skaita samazināšanu un struktūrvienību reorganizāciju krīzes apstākļos. Amatpersonas pārcelšanai citā amatā saskaņā ar Dienesta gaitas likuma 47.panta pirmās daļas sesto punktu – sakarā ar Iestādes vai amatpersonas amata likvidāciju vai amatpersonu skaita samazināšanu ir obligāti jānoskaidro esošās vakances un jāpiedāvā amatpersonai cits amats visā Iekšlietu ministrijas sistēmā, bet, atvaļinot amatpersonu no dienesta sakarā ar neatbilstību amatam: Dienesta gaitas likuma 12.pants paredz amatpersonas pārcelšanu sakarā ar neatbilstību amatam, kur nedarbojas minētā norma par obligātu amata piedāvāšanu. Autore to vērtē kā juridisku kolīziju – likums nosaka dienesta gaitas vienotības principu, ar iespēju ieņemt citu amatu, bet tai pašā laikā citā tā paša likuma normā paredzēta obligāta atvaļināšana no dienesta, neievērojot dienesta gaitas vienotības principu. Autore gan izprot likumdevēja gribu šajos gadījumos – samazinot amatpersonu

skaitu vai likvidējot Iestādi, likumdevējs vēlas nodrošināt amatpersonas dienesta gaitu, kura atbilst gan amata, gan dienesta prasībām, bet, neatbilstot amata prasībām, likumdevējs pieļauj gadījumu, kad amatpersona atvaļināma, ja tā nevar savas zināšanas un praktisko pieredzi izmatot citā amatā.

II. Amatpersonu atvaļina no dienesta sakarā ar iestādes vai amatpersonas amata likvidāciju vai amatpersonu skaita samazināšanu. Izpētot un analizējot judikatūru, kopš 2008.gada nogales šis ir visbiežāk sastopamais amatpersonas atvaļināšanas veids, kad amatpersonas un iestādes intereses saduras. Kad 2008.gada beigās sākās ekonomiskā krīze, tā skāra arī Iekšlietu ministriju un bija nepieciešams veikt taupības pasākumus. Kā viens no pasākumiem tika noteikts nodarbināto skaita samazinājums no valsts budžeta finansētajās iestādēs. Kopš 2009.gada 1.janvāra līdz 2011.gada 31.decembrim Valsts policija (no 8410 amatpersonām uz 6571 amatpersonām) un Valsts robežsardze (no 2767 amatpersonām uz 2453 amatpersonām) samazinājusi personālu attiecīgi par 1839 amatpersonām jeb 21,8% un 314 amatpersonām jeb 11,2 % (aprēķini veikti, izmantojot Valsts policijas un Valsts robežsardzes gada publiskos pārskatus). Šāds personāla samazinājums salīdzinoši nelielā laika posmā, protams, ir radījis neapmierinātību un iestādes izdotie administratīvie akti par atvaļināšanu no dienesta ir pārsūdzēti.

Iekšlietu ministrija 2008.gada nogalē izstrādāja visām sistēmas iestādēm iekšējo normatīvo aktu (Iekšlietu ministrijas 30.12.2008. noteikumi Nr.56 „Kārtība, kādā veic amatpersonu ar speciālajām dienesta pakāpēm skaita samazināšanu Iekšlietu ministrijas sistēmas iestādēs”). Šie noteikumi nosaka, ka par personāla samazināšanu atbildīgs ir iestādes vadītājs, kurš izlemj, kuri amati iestādē likvidējami un kuras amatpersonas atvaļināmas no dienesta. Iestādes vadītājs arī atbildīgs par vērtēšanas norisi, izveidojot komisiju. Noteikumi paredz izvērtēt tikai tās amatpersonas, kuras attiecīgā struktūrvienībā ieņem vienāda nosaukuma amatus, kuros veicamie pienākumi ir vienādi. Šīm amatpersonām vērtē profesionālās spējas un dienesta pienākumu izpildes rezultātus, proti, vērtē: 1) konkrētā amata pienākumu izpildi; 2) profesionālo kvalifikāciju; 3) prasmju un personības īpašību novērtējumu; 4) dienesta disciplīnu (noteikumi Nr.56, 5., 7.punkts). Iestādei tiek dota rīcības brīvība, izvērtējot personāla piemērotību amatam un dienestam. Judikatūrā norādīts, ka iestādes brīvība, nosakot kritērijus, tiek ierobežota ar Dienesta gaitas likuma 1.pantā noteikto likuma mērķi – nodrošināt tiesisku, stabilu, efektīvu un atklātu iestādes darbību; šīs vērtības ir piemērojamas, arī nosakot kritērijus, kas piemērojami amatpersonu skaita samazināšanas gadījumā, izvērtējot, kuras amatpersonas atstājamas dienestā, kuras atvaļināmas. Judikatūru

par šiem gadījumiem, kad amatpersona atvaļināta pēc Dienesta gaitas likuma 47.panta pirmās daļas 6.punkta iezīmējas vairākas grupas:

1) iestāde nepareizi noteikusi kritērijus vai nepareizi piemērojusi kritērijus. LR AT Senāts judikatūras kartiņā lietā SKA-0131-11 norādījis tēzi, ka iestāde var noteikt, pēc kādiem kritērijiem tā vērtē amatpersonas, un tiesai piekrīt kontrole pār kritēriju vienādu un nediskriminējošu ievērošanu. Šajā sakarā apgabaltiesa izskatīja gadījumu par Valsts policijas atvaļinātu amatpersonu, kuras vērtēšana notika pēc iestādes noteiktiem kritērijiem. Amatpersona tika atvaļināta kaut arī nesaņēma viszemāko novērtējumu, bet vērtēšanas komisija savā ziņojumā iestādes priekšniekam norādīja, ka šī amatpersona atvaļināma, jo tai ir spēkā esošs disciplinārsods. Bet apgabaltiesa norādīja, ka kaut arī disciplīna ir viens no kritērijiem, kurus iesaka izvērtēt Iekšlietu ministrija noteikumos Nr.56, tomēr Valsts policija disciplīnu nebija iekļāvusi vērtējamos kritērijos, bet tos piemērojusi. Līdz ar to pieņemtais lēmums ir prettiesisks un amatpersona atjaunojama dienestā (Administratīvās apgabaltiesas 23.12.2010. spriedums lietā Nr.AA43-2203-10/16, 19.punkts);

2) iestādes pienākums novērtēt un salīdzināt amatpersonas. Administratīvā rajona tiesa Valmierā izskatīja prasību par atjaunošanu dienestā (Administratīvā rajona tiesas 04.11.2011. spriedumu lietā A420627710), jo pieteicējas (tiesa apvienoja divus līdzīgas prasības) netika novērtētas amatā, kuru likvidēja, kā arī netika piedāvāti citi amati, jo no piedāvātajiem pieteicējas atteicās. Tiesa secināja, ka policijas iestādē netika veikta amatpersonu novērtēšana pie amatu likvidācijas, jo Iekšlietu ministrijas noteikumi Nr.56 norāda, ka amatpersonas jāvērtē pie amata skaita samazināšanas. Valsts policijai neesot bijis mērķis pieteicējas atvaļināt no dienesta, ko apstiprina tām piedāvātie amati. Tomēr Valsts policija veikusi izvērtēšanu, jo no diviem vienādiem amatiem, kurus paredzēja likvidēt, tiku izveidots viens ar nedaudz plašāku kompetenci. Uz šo jaunizveidojamo amatu tad arī veikta amatpersonu vērtēšana. Komisija netika izveidota un protokols netika rakstīts, bet vērtēta tika izglītība, profesionālā pieredze, personīgās īpašības. Tiesa, taisot spriedumu, nav ņēmusi vērā apstākli, ka, iestādei, nosakot kritērijus, tie stingri arī pašai jāievēro, lai nodrošinātu vienlīdzīgu vērtēšanu. Autore uzskata, ka policijas iestāde jau ir pārkāpusi vērtēšanas procesuālos nosacījumus, neizveidojot komisiju un neveicot protokola pierakstus, kā arī nav tiesiska pamata liecinieka teiktajam, ka pie amata likvidācijas nav jāvērtē amatpersonas. Iekšlietu ministrijas noteikumi tiešām paredz vērtēšanu, samazinot amatpersonu skaitu, tomēr autore uzskata, ka nevar likvidēt amatu, nesamazinot amatpersonu skaitu. Līdz ar to procesa rezultāts ir amatpersonu skaita samazināšana. Tāpat autore uzskata, ka tiesa nepamatoti atteikusies piemērot Dienesta gaitas likuma 12.panta 5.daļu, piedāvājot vakantos amatus policijas

struktūrvienībā, bet nepiedāvājot citus amatus Valsts policijā vai Iekšlietu ministrijas sistēmas iestādēs. Policijas iestāde nebija pārliecinājusies, vai ir brīvas citi amati un nebija apsvērusi tai piešķirtās rīcības brīvības izmantošanu. Līdz ar to autore uzskata, ka tiesas lēmums ir prettiesisks un pieteicējas bija jāatjauno dienestā;

3) iestāde nav piedāvājusi citu amatu Iekšlietu ministrijas sistēmas iestādēs. Šis gadījums judikatūrā ir visizplatītākais, jo iestādes atvaļināšanas gadījumā nepiemēro Dienesta gaitas likuma normu par amatpersonas pārcelšanu citā amatā, uzskatot, ka tas nav iestādes pienākums, bet tiesības. Amatpersonai, kuras amats tiek likvidēts, nav subjektīvo tiesību reorganizācijas gadījumā prasīt pārcelt viņu citā amatā (LR AT Senāta Administratīvo lietu departamenta 14.12.2009. sprieduma lietā Nr. SKA-751/2009, 14.punkts). Tomēr Senāts ir skaidrojis, ka saskaņā ar Dienesta gaitas likumu, atvaļinot amatpersonu no dienesta sakarā ar iestādes reorganizāciju, iestādei ir pienākums piedāvāt šai personai vakantos amatus dienestā. Senāts atzinis, ka dienesta vienotības princips izpaužas visās Iekšlietu ministrijas sistēmas iestādēs un Ieslodzījuma vietu pārvaldē. Tādēļ iestādes vai amatpersonas amata likvidācijas vai amatpersonu skaita samazināšanas gadījumā iestādei ir pienākums pārbaudīt visa dienesta ietvaros, vai pastāv brīva amata vieta.

Iestāde, iespējams, nepiemēro šo Dienesta gaitas normu, jo likuma 47.pants nosaka obligātu darbību – atvaļināšanu no dienesta un administratīvā akta izdošanu, bet Dienesta gaitas likuma 12.pants nosaka, ka amatpersonu „var pārcelt”, kas piešķir iestādei rīcības brīvību, taču, ja iestāde tai piešķirto rīcības brīvību nav ievērojusi un nav izdarījusi nekādus apsvērumus, tad iestādes pieņemtais lēmums ir pretrunā rīcības brīvības izmantošanas prasībām. Lai arī pienākums piemērot Dienesta gaitas likuma 12.pantu nav noteikts likumā *expressis verbis*, tomēr tas izriet no Dienesta gaitas likuma vērtības – vienots, stabils un efektīvs dienests, kura formulēta Dienesta gaitas likuma 1.pantā. Vienota dienesta gaita nodrošina, ka amatpersonas dienests ir stabils, nav pakļauts acumirkļīgām izmaiņām kādā atsevišķā iestādē vai tās struktūrvienībā, amatpersonai ir zināma skaidra dienesta gaita, pārskatāmas izaugsmes iespējas, tiesības pretendēt uz augstāku amatu u.tml. Dienesta vienotības principa īstenošanas mehānisms paredzēts Dienesta gaitas likuma 12.pantā. Šī panta piektais punkts paredz, ka amatpersonu citā vakantā amatā, ņemot vērā attiecīgajam amatam noteiktās prasības, var pārcelt, likvidējot amatu vai struktūrvienību (iestādi) vai to reorganizējot (LR AT Senāta Administratīvo lietu departaments 2010.gada 28.jūnija spriedumā lietā SKA-381/2010 9.-13.punkts).

Otra tipiska iestādes kļūda ir piedāvāt amatu tikai iestādē, nevis Iekšlietu ministrijas sistēmas iestādēs vai Ieslodzījuma vietu pārvaldē, kur, piemērojot šo normu, izpaustos

dienesta vienotības princips. No tā izriet, ka gadījumā, ja tiek likvidēts amatpersonas ieņemtais amats, ir jāapsver iespēja piedāvāt amatpersonai citu vakantu amatu ne tikai konkrētajā iestādē, bet arī citās Iekšlietu ministrijas sistēmas iestādēs un Ieslodzījuma vietu pārvaldē (LR AT Senāta Administratīvo lietu departaments 2010.gada 28.jūnija spriedumā lietā SKA-381/2010, 15.punkts).

Administratīvajā apgabaltiesā tika pārsūdzēts lēmums par atvaļināšanu no dienesta. Valsts policija bija veikusi amatpersonas vērtēšanu un, tā kā tai bija viszemākais vērtējums, amatpersonu atvaļināja no dienesta, bet nekur nebija norādīts, ka amatpersonai būtu piedāvāts cits amats. Tiesa uzskatīja, ka ir pārkāpts pamatojuma princips. Ja iestāde būtu veikusi lietderības apsvērumus, tad, iespējams, tiktu pieņemts cits lēmums, jo, kā noskaidroja tiesas procesā, amatpersona atbilda dienesta prasībām. Šajā gadījumā no administratīvā akta nav saprotams, kāpēc pieteicējs tika atvaļināts no dienesta, nevis pārcelts citā amatā. Pamatojuma principa pārkāpums atzīstams par būtisku procesuālu pārkāpumu, līdz ar to lēmums ir prettiesisks un atceļams (Administratīvās apgabaltiesas 5.10.2011. spriedums lietā Nr. A420539610, 4.4.apakšpunkts).

Administratīvā rajona tiesā Liepājā saņemts lūgums atjaunot amatpersonu dienestā, kura tika atvaļināta bez piedāvājuma pārcelt citā amatā. Tiesa atzina par tiesisku Valsts policijas rīcību, nepiemērojot Dienesta gaitas likuma 12.panta 5.punktu, norādot, ka: „[...] amatpersonas atvaļināšanas gadījumā, ja atvaļināšana notiek sakarā ar amatpersonu skaita samazināšanu, iestādes vai amata likvidāciju, iestādei ir jāapsver, vai ir iespējams pārcelt amatpersonu kādā vakantā amatā, taču likums neuzliek par pienākumu iestādei Iestādes vai amata likvidācijas, vai amatpersonu skaita samazināšanas gadījumā piedāvāt amatpersonai citu amatu. Līdz ar to secināms, ka Dienesta gaitas likumā ietvertā tiesību norma ir izteikta pieļāvuma formā, kas saistīts ar to, ka pārcelšana var notikt ar pārceļamās personas piekrišanu, kā arī konstatējot personas atbilstību amatam” (Administratīvā rajona tiesas 20.01.2010. spriedums lietā A42960909, 14.1.apakšpunkts). No tiesas minētajiem argumentiem izriet, ka tā nav iepazinusies ar LR AT Senāta taisītajiem spriedumiem un argumentāciju līdzīgās lietās. Autore ne tikai negatīvi vērtē šo tiesas spriedumu, bet, ņemot vērā, ka tas netika pārsūdzēts un stājās likumīgā spēkā, to kā tiesu praksi argumentācijai izmantojusi cita Administratīvā rajona tiesa līdzīgā lietā: Administratīvā rajona tiesa Valmierā, taisot spriedumu, balstījies uz līdzīgu izpratni, ka iestādei ir tiesības, ne pienākums piedāvāt citu amatu (Administratīvā rajona tiesas 04.11.2011. spriedums lietā A420627710, 5.3.apakšpunkts). Tas liecina par prettiesisku administratīvo praksi lietās, kurās

LR AT Senāts ir izteicis savu viedokli un kurš būtu jāņem vērā zemāka līmeņa tiesām un līdzīgās lietās iesaistītajām iestādēm.

Secinājumi.

Analizējot dienesta tiesisko attiecību izbeigšanos, autore secina, ka praksē pastāv divu veidu problēmas, atvaļinot amatpersonu no dienesta: *pirmkārt*, tiesiskā regulējuma problēmas, kad Dienesta gaitas likums neprecīzi nosaka atvaļināšanas tiesiskumu, *otrkārt*, nepareiza likuma normu piemērošana, kas reflektējas tiesas spriedumos, kad iestāde nepareizi, dažkārt, ignorējot pastāvošo tiesu praksi, atvaļina amatpersonas no dienesta. Piemēram, nepiedāvājot citu amatu vai piedāvājot amatu tikai tajā pašā iestādē, kaut gan LR AT Senāts ir noteicis citu kārtību. Līdz ar to tiesas liek iestādei atjaunot amatpersonu dienestā ar tiesas spriedumu, izmaksājot kompensācijas.

EIROPAS SAVIENĪBA

IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā „Atbalsts doktora studijām Latvijas Universitātē”

Bibliogrāfija

- Kalniņa, I. (zin.red.) (2010) *Darba likums ar komentāriem*. Rīga: LBAS.
- Старилов, Ю.Н. (1996) *Служебное право*. Москва: БЕК.
- Latvijas Republikas Satversme*: LR likums, Latvijas Vēstnesis, 1993. 1.jūlijs, nr.43.
- Eiropas Padomes 27.10.2000. direktīva 2000/78/EK*. Oficiālais Vēstnesis L 303, 02/12/2000.
- Starptautiskā darba organizācijas konvencijā Nr.158 „*Par darba attiecību pārtraukšanu pēc uzņēmēja iniciatīvas*”. Par Starptautiskās darba organizācijas konvencijām nr.81, 129, 144, 154, 155, 158, 17: LR likums, Latvijas Vēstnesis, 1994. 5.jūlijs, nr. 77.
- Iekšlietu ministrijas sistēmas iestāžu un Ieslodzījuma vietu pārvaldes amatpersonu ar speciālajām dienesta pakāpēm dienesta gaitas likums*: LR likums, Latvijas Vēstnesis, 2006. 30.jūnijs, nr.101.
- Ministru kabineta 2007.gada 7.augusta noteikumi Nr.532 "*Iekšlietu ministrijas sistēmas iestāžu un Ieslodzījuma vietu pārvaldes amatpersonu ar speciālo dienesta pakāpi darbības un tās rezultātu novērtēšanas kārtība*". Latvijas Vēstnesis, 2007, 10.augusts, nr.129.
- Ministru kabineta 2012.gada 17.janvāra noteikumi nr.54 „*Grozījumi Ministru kabineta 2010.gada 29.jūnija noteikumos Nr.601 "Noteikumi par Iekšlietu ministrijas sistēmas iestāžu un Ieslodzījuma vietu pārvaldes amatpersonu ar speciālajām dienesta pakāpēm amatiem atbilstošajām augstākajām speciālajām dienesta pakāpēm"*", Latvijas Vēstnesis, 2012. 19.janvāris, nr.11.
- Iekšlietu ministrijas 2008.gada 30.decembra noteikumi Nr.56 „*Kārtība, kādā veic amatpersonu ar speciālajām dienesta pakāpēm skaita samazināšanu Iekšlietu ministrijas sistēmas iestādēs*”. Npublicēts materiāls.

Administratīvā rajona tiesas 20.01.2010. spriedums lietā A42960909.
Administratīvā rajona tiesas 04.11.2011. spriedumu lietā A420627710.
Administratīvā rajona tiesas 04.11.2011. spriedums lietā A420627710.
Administratīvās apgabaltiesas 5.10.2011. spriedums lietā Nr. A420539610.
Administratīvās apgabaltiesas 23.12.2010. spriedums lietā Nr. AA43-2203-10/16.
LR Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 14.12.2009. sprieduma lietā Nr. SKA-751/2009.
LR Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departaments 28.06.2010 spriedumā lietā SKA-381/2010.
LR Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 24.03.2011. spriedums lietā Nr.152-2011.
Judikatūras kartiņa. <http://juridika.tiesas.lv/template/index.php?type=3&id=1076&cat=4> [2011.12.12.]
Valsts policijas publiskie pārskati. <http://www.vp.gov.lv/?id=189> [2011.12.14.]
Valsts robežsardzes publiskie pārskati. <http://www.rs.gov.lv/index.php?id=904&top=904> [2011.14.12.]
Likumprojekta anotācija.
<http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40232837&mode=mk&date=2012-01-17> [2012.11.03.]

Inese Boluža

Daugavpils Universitāte, Latvija

UZ SABIEDRĪBU VĒRSTA POLICIJAS DARBA PROBLĒMAS LATVIJĀ

Abstract

The concept of policing has been in existence for many years. What is community policing in Latvia? The great bulk of police patrol is devoted to peacekeeping. Police may want to be proactive crime fighters, but the truth is that most officers remain reactive, responding to citizens calls. The police are expected to perform many civic duties that in earlier times were the responsibility of every citizen: keeping the peace, performing emergency service, dealing with family problems, and helping during civil emergencies. But now the police officer has become a „social handyman” called in to solve these social problems citizens create. Due to this role conflict, more departments are adopting new models of policing that reflect this changing role. It means that community policing in Latvia starts to work slowly, but step by step. We need to understand that community policing is a philosophy and an organizational strategy that promotes new partnership between people and police. It is based on the premise that both the police and the community must work together to identify, prioritize, and solve contemporary problems such as crime, drugs, fear of crime, social and physical disorder, and overall neighborhood decay, with the goal of improving the overall quality of life in the area. Community policing requires a department-wide commitment from every-one, civilian and sworn members, to the community policing philosophy (Trojanowicz, Bucqueroux 1994:25). It also challenges all personnel to find ways to express this new philosophy in their jobs, thereby balancing the need to maintain an immediate and effective police response to individual crime incidents and emergencies with the goal of exploring new proactive initiatives aimed at solving problems before they occur or escalate.

Community policing also rests on establishing community policing officers as decentralized „mini chiefs” in permanent beats, where they enjoy the freedom and autonomy to operate as community-based problem solvers who work directly with the community making their neighborhoods better and safer places in which to live and work.

Atslēgas vārdi: sabiedrība, policija, sadarbība, tiesiskais regulējums, prevencija.

Lai mainītu pastāvošo praksi policijas un sabiedrības sadarbībā, kad par būtiskāko policijas darba vērtēšanas kritēriju tiek uzskatīti statistiskas dati par sastādīto protokolu skaitu un atklātajiem noziedzīgajiem nodarījumiem, būtu jāpārdomā un jāizvērtē policijas darba metožu efektivitāte likumpārkāpumu prevencijas jomā. Tāpat jāmaina Latvijā pastāvošais priekšstats, ka sabiedriskā kārtība un drošība ir tikai un vienīgi policijas atbildība. Uz sabiedrību vērsts policijas darbs tiek raksturots gan ar vietējās sabiedrības iesaistīšanu policijas darba plānošanā un uzdevumu noteikšanā, gan kopīgās aktivitātēs, lai risinātu aktuālās vietējās sabiedrības vajadzības un vairotu katra indivīda drošību. Autore uzskata, ka sabiedrības un policijas savstarpējās neuzticēšanās mazināšanai, policijai jāspēj mainīt savas darba metodes, kļūstot arī par aktīviem dialoga veidotājiem ar vietējo sabiedrību un tās līderiem. Šāda sadarbības pieeja no policista prasa attīstītas saskarsmes prasmes, kompleksas problēmu risināšanas iemaņas, kā arī jaunu normatīvo aktu izstrādāšanu un pieņemšanu. Protams, ka tas ir ilgtermiņa darbs.

Uz sabiedrību vērsts policijas darbs nav jaunums Latvijas vēsturē un tagadnē. 20.gadsimta trīsdesmitajos gados policijas ierēdņi regulāri informēja sabiedrību par atklātajiem noziedzīgajiem nodarījumiem, kā arī veica preventīvo darbu, brīdinot par bīstamu notikumu iespējamību. Piemēram, par ciešu sadarbību ar sabiedrību liecina Policijas iekārtas noteikumu 15.punkts: „Iekšlietu ministram ir tiesības uz valsts vai pašvaldības iestāžu vai privātu organizāciju un personu lūgumu pamata, nodibināt atsevišķus policijas kārtībnieku posteņus un uzturēt tos no šo iestāžu vai personu līdzekļiem uz šo pamata”. Tas nozīmē, ka jau toreiz ar sabiedrību būtībā tika veidota privātā partnerība. Jāatzīst, ka jau toreiz tika izmantota korekta juridiskā terminoloģija, piemēram, jēdziens „noziedzīgo nodarījumu prevencija”, ko pēc Latvijas Republikas okupācijas, aizstāja ar padomju tiesībās lietoto terminu „noziegumu profilakse”.

Nākamais posms bija Padomju Sociālistisko Republiku Savienības (turpmāk tekstā – PSRS) laikā realizētā brīvprātīgo kārtības sargu sistēma (krievu valodā – „*добровольные народные дружины охраны общественного порядка*”), kas būtiski ietekmēja noziedzīgo nodarījumu līmeņa krišanos. Šodien ir jāsaprot viens - uz sabiedrību orientēts policijas darbs nav tikai PSRS milicijas iecirkņa inspektoru darba metožu nosaukšana citā vārdā, kā to bieži uzskata policijas darbinieki un arī pati sabiedrība. Protams, PSRS laikā visi iedzīvotāji bija nodarbināti — bija darbs, partijas aktivitātes, bezmaksas iespējas piedalīties dažādos kultūras pulciņos vai sporta aktivitātēs, un tas bija neatsverams ieguldījums prevencijā. Mūsdienų demokrātiskajā Latvijā situācija ir cita, arī dramatiskāka, un ir nepieciešamas vairākas pieejas. Ārvalstu prakse liecina, ka būtiskākais policijas darba vērtēšanas kritērijs ir tieši sabiedrības viedoklis un tās vērtējums par policijas darbu. Pašlaik Valsts policijas darbinieki vēl tikai mācās izmantot sabiedrības aptaujās gūtos datus. Piemēram, 2009.gads Valsts policijai ir bijis vērtīgs, jo tika realizēts projekts, kura ietvaros tika aptaujāti iedzīvotāji par policijas darba kvalitāti. Iedzīvotāju aptauja notika Valsts policijas Kurzemes reģiona pārvaldes Talsu iecirknī, un tas bija pētījums par sabiedrības uzticību Valsts policijai. Būtībā šis pētījums ir unikāls ar to, ka Latvijā pirmo reizi policijas funkcijas tika skatītas kā pakalpojums. Jāatzīst, ka, piemēram, Vācijā un Somijā policija ir pakalpojumu sniedzēja, bet Latvijā tā ir represīvā iestāde.

Autore norāda, ka šie dati tomēr tiek uztverti kā teorija, nevis kā resurss darba kvalitātes uzlabošanai un policijas kā pakalpojuma sniedzējas izaugsmei. Neapstrīdami ir tas, ka maz laika tiek veltīts pieaugušo prevencijai, kas nav tikai atstarotāju izdalīšana vai drošības dienas mācību iestādēs. Neraugoties uz minēto, policija nespēj veikt kvalitatīvu pētījumu pati par savu darbību. Tas nozīmē, ka Latvijā nav izstrādāta koncepcija par to, kādā veidā jārealizē

uz sabiedrību vērstu policijas darbu. Protams, ka likuma „Par policiju” 6. pants un 7.pants abstrakti nosaka, ka policijai ir jāsadarbojas ar sabiedrību, tomēr šīm normām nav tiesisku instrukciju un vērā ņemamas prakses.

Autore uzskata, ka būtisks aspekts uz sabiedrību orientētam policijas darbam ir pietiekoši cilvēkresursi, kas savu laiku ikdienas darbā velta tikai un vienīgi prevencijai un starpinstitūciju sadarbībai. Uz sabiedrību orientēts policijas darbs ir ne tikai citas darba metodes, bet cita organizācijas filozofija (Trojanowicz, Bucqueroux 1994:25). Autorei, vadot nodarbības un, stāstot par Talsu pilotprojekta realizāciju, nācās piedzīvot policijas darbinieku negatīvu attieksmi, kad, izpētot statistiku, atskanēja jautājums no kursu klausītājiem: „Kāpēc atklāšanas procents 2009.gadā, pilotprojekta realizācijas laikā, Talsu iecirknī bija mazāks nekā iepriekšējos gados”? Atbilde būtībā nevar būt motivēti pārdomāta, jo Latvijā policijas darbs balstās uz statistiku – labs policists ir represīvais policists...

Problēma ir tā, ka vērā ņemams preventīvais darbs tiek veikts tikai ceļu satiksmes jomā, piemēram, akcija: „Esi redzams!”. Vērā ņemama akcija, cīņā ar zādzībām, bija tikai ar devīzi: „Mašīna nav seifs!”

Pašlaik Valsts policijas struktūrvienību darbinieki vēl tikai mācās strādāt ar sabiedrību. Pozitīvs piemērs ir, programmas „Latvia – Lithuania. Bringing neighbours closer” ietvaros, realizētais projekts „Utenas un Latgales policijas institūciju sadarbība, veidojot harmonisku vidi”. Šī projekta ietvaros sabiedrība pastāvīgi tika informēta par policijas preventīvā darba aktualitātēm gan Latvijā, gan Lietuvā.

Jāatzīst, ka preventīvais darbs ir nozīmīga uz sabiedrību vērsta policijas darba sastāvdaļa.

Kāpēc jārunā par preventīvo darbu? Lai mazinātu noziedzīgo nodarījumu skaitu un līdz ar to vairotu sabiedrības uzticību policijai, jo šāda uzticība ir tiesiskas valsts pamats.

Noziedzīgo nodarījumu upuru un potenciālo noziedzīgo nodarījumu upuru aizsardzības pamatā ir vispusīgas prevencijas veikšana (Ривман, Чстинов 2000: 402). Autore piekrīt šim uzskatam, jo domā, ka savlaicīga brīdināšana par viktimizācijas iespējām liek indivīdam veikt personīgās drošības pasākumus.

Primārais noziedzīgo nodarījumu un noziedzīgo nodarījumu upuru prevencijas veicējs ir policijas iecirkņa inspektors, kurš darbojas saskaņā ar likumu „Par policiju” un citiem Latvijas Republikas likumiem. Noziedzīgo nodarījumu prevencijas pienākums ir iestrādāts katra iecirkņa inspektora amata pienākumu aprakstā.

Uz sabiedrību vērsts policijas darbs ietver sešas pamattendences (Ривман, Чстинов 2000:105):

1. Personu tiesību izskaidrošana, sabiedrības informēšanas darbs, kā uzdevums ir brīdināt iedzīvotājus par noziedzīgo nodarījumu izplatību kā bīstamības pakāpi.

Runājot par personu izskaidrošanas tiesībām, jāatzīmē, ka Latvijā pārsvarā tas tiek veikts skolās, akcijas „Drošības dienas skolās” ietvaros, kur bērniem ik gadu tiek stāstīts gan par viņu tiesībām, gan pienākumiem un nepieciešamību spēt sevi aizsargāt jebkurā nestandarta situācijā. Autore uzskata, ka jau no mazotnes ir jāieaudzina bērnam cilvēku novērtēšanas spējas. Pozitīvs aspekts ir tas, ka Latvijas Valsts policijas struktūrvienību vadītāji aktīvi sadarbojas ar masu informācijas līdzekļiem, piemēram, ar reģionālajiem laikrakstiem Latgalē („Latgales laiks”, „Miljons”), radiostacijām („Alise plus”, „Maksimums”) un reģionālo televīziju („Dautkom”). Masu informācijas līdzekļiem tiek sniegta informācija par noziedzības statistiku un izplatītākajiem noziedzīgo nodarījumu veidiem, līdz ar to sabiedrība tiek brīdināta un aicināta ievērot drošības pasākumus, kas ir veiksmīgas prevencijas pamatā. Informē arī raidījuma „Degpunkts” (tiek demonstrēts Latvijas Neatkarīgajā televīzijā) veidotājus, tomēr šai pārraidei ir vairāk informatīvs, nevis preventīvs raksturs. Autore piekrīt uzskatam, ka cilvēkus obligāti jāinformē par noziedzīgo nodarījumu laiku un vietu, vēršot viņu uzmanību uz to, lai vēlās nakts stundās tiktu ievēroti viselementārākie drošības pasākumi.

Atsevišķos reģionos policijas vadība organizē arī ikmēneša tikšanās ar vecākiem cilvēkiem, kuru laikā vērš senioru uzmanību uz attiecīgā laika perioda bīstamākajiem noziedzīgajiem nodarījumiem, kā arī sniedz atbildes uz viņu jautājumiem.

2. Sabiedrības paš aizsardzības veicināšana, indivīdu iesaistīšana individuālās aizsardzības nodrošināšanā (paš aizsardzības paņēmieni apgūšana).

Problēma pastāv tajā apstākļi, ka iedzīvotāju atsaucība un iesaistīšanās rīkotajās akcijās nav plaša, jo speciālo cīņas paņēmieni apgūšana prasa laiku un pūles. Atsaucīgi ir bērni. Sabiedrība vēl nesaprot, ka tās drošība ir atkarīga no pašu indivīdu iniciatīvas tajā ieguldīt savu darbu, tāpēc tiesiskās apziņas audzināšana ir jāsāk jau pirmsskolas mācību iestādē.

3. Policijas patruļu iesaistīšana potenciālo noziedzīgo nodarījumu vietu, piemēram, staciju, tirdzniecības uzņēmumu novērošanā. Lielākajās pilsētās policijas patruļas tiek izvietotas autoostā, dzelzceļa stacijā un centrālajā tirgū, kā arī naktīs pie lielākajiem izklaides centriem.

Iedzīvotājiem tas rada drošības izjūtu, tomēr patruļu esamība nenovērš noziedzīgo nodarījumu lielo izplatību, jo viena policijas patruļa sastāv no diviem policijas darbiniekiem,

un šiem darbiniekiem ir jānovēro plaša teritorija. Patruļu skaitu pašlaik palielināt nav iespējams, jo pietrūkst darbinieku.

4. Individuālo viktimoloģisko prevenciju, respektīvi, tiesību sargājošo institūciju un krīzes centru izglītojošo darbu ar potenciālajiem noziedzīgo nodarījumu upuriem, kuriem ir raksturīga nevērīga attieksme pret savu īpašumu vai personīgo drošību.

Šāda veida prevencija notiek tikai sadarbībā ar ģimenes krīzes centriem, kas sniedz bezmaksas psiholoģiskās konsultācijas tiem noziedzīgo nodarījumu upuriem, kuri cietuši no vardarbības ģimenē vai svešinieku vardarbīga uzbrukuma (laupīšana, dzimumnoziegumi);

5. Pašvaldību budžeta plānošana, iedalot līdzekļus prevencijas pasākumu veikšanai.

Šajā jomā īpaši aktīvi darbojas Daugavpils novada pagastu padomes, kuras iecirkņa inspektoros atbalsta preventīvajā darbā.

6. Noziedzīgajos nodarījumos cietušo rehabilitācija un to aizsardzība.

Latvijā faktiski ar cietušo rehabilitāciju nenodarbojas neviena tiesību aizsardzības institūcija.

Jāuzsver, ka uz sabiedrību vērsta policijas darba pamatā ir tiesību sargājošo iestāžu darbs sabiedrības informēšanā par noziedzīgo nodarījumu formām, to novēršanas efektīvākajiem paņēmieniem, kā arī noziedzīgo nodarījumu upuru aizsardzībā un labvēlīgu apstākļu radīšanā policijas sadarbībai ar sabiedrību. Lai veiktu noziedzīgo nodarījumu upuru prevenciju, sabiedrībai ir jāsadarbojas ar tiesību sargājošām iestādēm, ir jāpārvar sociālā apātija, ko ir radījusi pašreizējā ekonomiskā krīze. Šādas sociālās apātijas iemesls ir arī daudzu iedzīvotāju psiholoģiskais stāvoklis, līdz ar to ir nepieciešams radīt un nevis slēgt specializētos psiholoģiskos dienestus, kas praktiskajās nodarbībās cilvēkiem iemācītu pārvarēt lielo spriedzi un mazināt stresu.

Iedzīvotāju iesaistīšanai noziedzības novēršanā ir liela nozīme arī tāpēc, ka pateicoties viņu aktivitātēm, Latvijā pastāv neoficiālā anonīmo ziņotāju sistēma, kuras ietvaros, tā saucamie, „ziņu pienesēji”, kuri informē policiju par iespējamiem noziedzīgajiem nodarījumiem, un operatīvi reaģējot uz informāciju, tiek novērsti daudzi noziedzīgie nodarījumi. Šie anonīmie ziņotāji arī veic preventīvo darbu potenciālo upuru izpratnei par atsevišķu situāciju bīstamību. Balstoties uz iegūto informāciju, tiek veikti preventīvie reidi, kuru rezultātā tiek atklāti dažādi noziedzīgie nodarījumi, kā arī veikta noziedzīgo nodarījumu upuru prevencija.

Lai nekļūtu par noziedzīgā nodarījuma upuri, ikvienam cilvēkam ir patstāvīgi jāspriež par savas aizsargātības pakāpi pret noziedzīgajiem nodarījumiem. Latvijā ir izdoti dažādi informatīvie bukleti, kas dod norādījumus noziedzīgo nodarījumu upuriem (piemēram,

informē par cietušā tiesībām kriminālprocesā). Šie informatīvie bukleti ir izplatīti arī Latvijas iedzīvotāju vidū, tomēr tos tikai nosacīti var dēvēt par preventīvajiem materiāliem, jo tie cīnās jau ar noziedzīgā nodarījuma sekām, nevis cēloņiem. Latvijā kopumā pietrūkst informatīvo prevencijas materiālu. Liela nozīme noziedzīgo nodarījumu upuru prevencijā Latvijā ir arī nevalstisko organizāciju atbalstam, kas izpaužas dažādu pasākumu organizēšanā. Piemēram, "Papardes zieds", kura regulāri uzstājas skolās un augstskolās ar dažādām lekcijām, kuru tēmas ir veltītas seksuālajai audzināšanai.

Latvijas Valsts policijas darbiniekiem būtu jāveic regulāru ielu noziedzības analīzi, un katru gada ceturksni jāastāda ielu bīstamības karti, ko derētu izdot bezmaksas bukletos. Šādas analīzes rezultāti ir jāizmanto policijas patruļu maršrutu plānošanā, jo ir jūtama pārāk vāja policijas darbība mazāk svarīgo noziegumu novēršanā, piemēram, pastāv tieša saikne starp kriminālpārkāpumu novēršanas trūkumu un laupīšanu, izvarošanu un slepkavību pieaugumu.

Tomēr arī pats noziedzīgā nodarījuma upuris turpmāk var aizsargāt sevi, izanalizējot notikušā noziedzīgā nodarījuma cēloņus un norisi (kā arī citas sarežģītākās situācijas), savas neveiksmes, problēmas un gūt no tām pieredzi. Ir jācenšas saprast, kāpēc tā notika tieši ar viņu, izdarīt pirmo soli, lai pozitīvi mainītu esošo situāciju. Upuris var meklēt palīdzību pie kāda, kuram var uzticēties, vai arī pie psihoterapeita, jo materiālie zaudējumi ir pārejoša problēma, bet morālais kaitējums – ilgstoša. Nav nevienam jāpakļaujas, jo neeksistē nedz mūžīga upura, nedz noziedznieka lomas.

Policijai, veicot noziedzīgo nodarījumu un to upuru prevenciju, un sabiedrībai šo darbu pieņemot, jāzina, ka dialogs, kas veidojas abpus durvīm pēc frāzes: „Atveriet, policija!”, atkarīgs no ļoti daudziem apstākļiem. Tomēr divi kritēriji ir ļoti būtiski un vērā ņemami - abu pušu zināšanas par savām tiesībām, kas ir atrunātas gan likumos, gan lēmumos, un kaut kas pavisam – neaptverams - likumpaklausība jeb pilsoniskais pienākums, kas savukārt likumdošanā nav atrunāts. Tieši šie divi faktori veido personas un tiesību aizsardzības iestādes darbinieku dialogu, un no tiem ir atkarīga noziedzīgā nodarījuma novēršana vai atklāšana. Šie faktori ir tie stūrakmeņi, uz kuriem balstās uz sabiedrību vērsts policijas darbs.

Problēma uz sabiedrību vērsta policijas darba organizēšanā Latvijā pastāv ne tikai sabiedrības noraidošajā attieksmē pret policiju, bet arī attiecīgo normatīvo aktu neesamībā. Autore uzskata, ka nepareiza ir policijas darba organizācija. Valsts policijas darbinieku preventīvais darbs izpaužas dažu preventīvo reidu veikšanā, respektīvi, šo reidu laikā tiek sastādīti administratīvo pārkāpumu protokoli par dažādiem administratīvajiem pārkāpumiem.

Vai tad sodīšana ir prevencija? Valsts policijas vadība un arī attiecīgi Iekšlietu ministrijas vadība uzskata, ka policijas darbs ir mērāms sastādīto administratīvo pārkāpumu protokolu skaitā un atklāto noziedzīgo nodarījumu statistikā. Novērsto noziedzīgo nodarījumu skaits nevienu neinteresē. Labākais policijas darbinieks ir represīvs darbinieks. Latvijā iecirkņa inspektors nodarbojas ar kriminālprocesu izmeklēšanu. Kriminālpolicijas darbinieks ir atsevišķa figūra, respektīvi, starp dienestiem nav nekādas sadarbības. Autorei nav izprotama policijas vadības nostāja darba organizēšanā. Iecirkņa inspektors savu darbu uzsāk pulksten 08:00, pabeidz pulksten 16:30. Šajā laikā inspektors izmeklē kriminālprocesus, sastāda administratīvo pārkāpumu protokolus un dodas apkalpojamās teritorijas apgaitā. Cik cilvēkus šajā laika posmā viņš sastaps mājās? Vienu no 30? Pārsvārā visi strādā vai studē. Viens sastaptais cilvēks varbūt sniegs kādu noderīgu informāciju, varbūt arī nesniegs. Kāds ir iecirkņa inspektora lietderības koeficients noziedzīgo nodarījumu upuru prevencijā? Tagad aplūkosim šādu situāciju! Iecirkņa inspektoru darbu pakārto iedzīvotāju interesēm un organizē viņu darbu maiņas. Policijas iestādes vadība nosaka, ka dažas dienas nedēļā iecirkņa inspektors ierodas darbā, pulksten 17:00, un veic apkalpojamās teritorijas apgaitu, kuras laikā sastop mājās iedzīvotājus, uzklausa un analizē viņu sniegto informāciju, iedod savu tālruna numuru, sniedz konsultācijas. Autore uzskata, ka policijai ilgstoši strādājot šādā režīmā, būtiski tiktu uzlabots tās prestižs un beidzot tiktu veikts uz sabiedrību vērsts policijas darbs.

Valsts policijas darbinieki paši ir līdzatbildīgi par savas darba vietas tēlu. Neviens sabiedrisko attiecību speciālists vienatnē nevar celt organizācijas prestižu, ja tās darbinieki tīši vai netīši kaitē Valsts policijas tēlam, nonākot personiskā kontaktā ar iedzīvotājiem.

Policija nevar un nekad nevarēs atrisināt visas iedzīvotāju problēmas, tomēr sabiedrībai nedrīkst palikt iespaids, ka policija nav ieinteresēta vai nereaģē. Būtu jādomā par komunikācijas veidu ar sabiedrību, kas jādara tā, lai sabiedrībai nepaliktu viedoklis, ka Valsts policijai nav intereses par sabiedrību.

Ja Valsts policija tiešām grib dalīt atbildību par sabiedriskās kārtības nodrošināšanu, ir jārada nepieciešamie apstākļi sabiedrības līdzdalībai – gan informējot, ko tieši ikviens var darīt, gan arī piedāvājot konkrētus sadarbības modeļus, respektīvi, izstrādājot uz sabiedrību vērsta policijas darba koncepciju.

Masu informācijas līdzekļu pārstāvji atsaucīgi apmeklē Valsts policijas rīkotās preses konferences un pasākumus, tomēr informācijas izplatīšanas veids ir žurnālistu rokās, un nereti tas ir nekorekts, proti, virzīts ar mērķi atspoguļot policijas darbu sev izdevīgā gaisotnē, nereti iesaistot arī politisko partiju intrigas. Neapšaubāmi tas grauj policijas tēlu sabiedrības acīs. Valsts policijai nav ne sava televīzijas raidījuma, ne laikraksta, ar kura palīdzību varētu paust

Valsts policijas viedokli detalizēti, līdz ar to jāpievērš pastiprināta uzmanība arī citiem sabiedrības informēšanas veidiem par policijas darbu (internets, iedzīvotāju apspriedes, iecirkņa inspektora darbs, sadarbība ar pašvaldībām u.c.).

Šajā rakstā autore ir apskatījusi policijas praktiskās problēmas darbā ar sabiedrību. Šīs problēmas ir radušās attiecīgo normatīvo aktu trūkuma rezultātā. Rezumējot, autore uzsver, ka nekavējoties jāuzsāk darbs uz sabiedrību vērsta policijas darba koncepcijas veidošanā, kas sevī ietver jaunu normatīvo aktu izstrādi, kā arī pašlaik spēkā esošo tiesību aktu grozīšanu. Ir jādomā par jauna likuma „Par policiju” izstrādi, jo tagadējā likuma normas ir bieži grozītas, daudzas ir izslēgtas, attiecīgi citas normas ir diskutējamas. Autore uzskata, ka policijas darbību regulējošo normatīvo aktu klāsts ir pārāk plašs un, lai šo nozari sistematizētu, praktiski jāattīsta ideja par policijas zinātnes izveidošanu Latvijā.

Jāizstrādā vienota, uz sabiedrību vērsta policijas darba koncepcija, kuras izstrādē ir jāpiesaista iekšlietu nozares akadēmiskie, arodbiedrību un nevalstisko organizāciju eksperti, koncepcijas projektu nododot sabiedriskajai apspriešanai. Tas būs ceļš uz sakārtotu normatīvo bāzi, lai efektīvi un tiesiski varētu realizēt uz sabiedrību vērstu policijas darbu.

Bibliogrāfija

- Kozuliņš, J. (2008) *Noziedzības prevencijas pasākumi ārzemēs*. Rīga: Valsts policijas koledža.
- Krastiņš, U. (2000) *Noziedzīgs nodarījums*. Rīga: Tiesu namu aģentūra.
- Likums „Par policiju”, stājies spēkā 24.09.1992., likuma redakcijā, kas stājās spēkā 17.08.2011.
- Pilotprojekts Talsu policijas iecirknī - uz sabiedrību vērsts policijas darbs*. <http://www.vp.gov.lv/?id=461> [12.05.2012.].
- Policijas iekārtas noteikumi, izdoti Latvijas Republikas Satversmes 81.panta kārtībā, stājušies spēkā 17.10.1929., zaudējuši spēku 1933.
- Tīfentāls, K. (1924) *Prevencijas ideju attīstība*. Rīga: Tieslietu Ministrijas Vēstnesis. Nr.6/7.
- Siegel, L.J. (1992) *Criminology: theories, patterns and typologies*. West.
- Trojanowicz, R. Bucqueroux, B. (1994) *Community Policing: How to get Started*. Cincinnati: Anderson Publishing CO.
- Черных, Н.С. (1999) *Виктимологическая практика и культура общества. Преступность и культура*. Москва.
- Кондратьюк, Л.В, Овчинский, В.С.(2008) *Криминологическое измерение*. Москва: Норма.
- Ривман, Д.В., Чстинов, В.С. (2000) *Виктимология*. Санкт – Петербург: Юридический центр. Пресс.

Jānis Bramanis

Biznesa augstskola „Turība”, Latvija

BŪVNICĪBAS TIESĪBAS KĀ PATSTĀVĪGAS TIESĪBAS

Abstract

Building rights are an independent legal discipline because there is a special object of building rights, subjects of building rights and governed relations in it. The system of building rights is subject to the material and procedural norms of building rights and technical norms of building. Considering that the building rights have a special regulating object, the subjects of building rights, the material and procedural norms of building rights that are part of the system, the building rights should be separated from the administrative rights and civil rights.

Separation of the building rights from the aforementioned rights is necessary because the building rights are a special liability of the subject of building rights consisting of various principles of rights. At present there is no definition of the building rights established in Latvia, thus the legal regulation of building is of non-quality. The attention should be drawn to the process, subjects, development and the legal interest of the public, which should be focused on the legal regulation to live in a favorable environment.

Atslēgas vārdi: būvniecība, tiesības, teorija, kontrole, būvniecības subjekti, būvniecības normas

BŪVNICĪBAS TIESĪBU BŪTĪBA TIESISKĀ VALSTĪ. Būvniecības tiesības regulē attiecības starp būvniecības dalībniekiem, tas ir, nekustamā īpašuma īpašnieku (būvniecības dalībnieku) un valsti (pašvaldību), kā arī sabiedrības ietekmi uz šīm attiecībām. Būvniecības tiesību pētišanas galvenie objekti ir būvniecības institūcijas, kompetence, nevalstisko organizāciju līdzdalība, privātpersonu attiecības ar valsti un sabiedrības tiesības būvniecības administratīvajā un būvniecības procesā. Būvniecības tiesību būtību raksturo ēku, būvju u.c., veidojumu leģitīma izmantošana, jo būvi drīkst izmantot (lietot) tikai atbilstoši projektētajām funkcijām un vienīgi pēc tās pieņemšanas ekspluatācijā (Būvniecības likuma 17. pants). Pretējā gadījumā par to ir piemērojama administratīvā vai kriminālatbildība. Būvniecības tiesības nosaka to minimālo prasību kopumu, kas jāizpilda jebkuram būvniecības subjektam būvējot nekustamajā īpašumā ar dažiem likumā minētajiem izņēmumiem (Būvniecības likuma 16. pants). **Būvniecības tiesību jēdziens.** Būvniecības tiesību regulējošie normatīvie akti – kopumā ņemot būvniecības tiesības – paredz noteiktu kārtību, kādā var noritēt būvniecība (...) (Čepāne, Meiejere 2003: Nr. 36). Būvniecības tiesību jēdzienu raksturo darbība, kas virzīta uz būvniecības ilgtspējīgu gan publisku, gan privātu būvdarbu veikšanu. Būvniecības tiesību jēdzienu raksturo valsts amatpersonu kopums būvniecības jomā un būvniecības iestāžu sistēma. Būvniecības likums bija pirmais mēģinājums izprast būvniecības jēdzienu. Būvniecība ir visu veidu būvju projektēšana un būvdarbi (Būvniecības likuma 1. panta 12. punkts). Tāpēc būvniecības tiesības apzīmē kā administratīvo tiesību apakšnozari (Jakubaņecs 2002: 71), kas pēta ar būvniecības tiesībām

saistītās tiesiskās problēmas. Uz šo brīdi nav tapusi būvniecības tiesību definīcija. Būvniecības tiesību definīcija var tapt, ņemot vērā būvniecības tiesību normas vai būvniecības tiesību atziņas. **Būvniecības tiesību materiāltiesiskais pamats.** Būvniecības tiesību materiāltiesisko pamatu veido Būvniecības likums, kas nosaka būvniecības dalībnieku savstarpējās attiecības, kā arī viņu tiesības un pienākumus būvniecības procesā un atbildību par būvniecības rezultātā tapušās būves atbilstību tās uzdevumam, ekonomiskajam izdevīgumam, paredzētajam kalpošanas ilgumam un attiecīgajiem normatīvajiem aktiem (Būvniecības likuma 2. pants). **Būvniecības tiesību procesuālais pamats.** Būvniecības procesuālo pamatu nosaka Ministru kabineta 1997. gada 1. aprīļa noteikumi Nr. 112 „Vispārīgie būvnoteikumi”, kuros ir paredzētas prasības visu veidu būvju projektēšanas sagatavošanai, būvprojekta izstrādāšanai un būvdarbu veikšanai, būves nojaukšanai, kā arī minēto procesu norises kārtība (Būvniecības likuma 2. pants). Būvniecības tiesību subjektam pirms būvdarbu uzsākšanas ir jāsaņem noteiktā kārtā izsniegta atļauja – būvatļauja. Būvatļaujai būtu jāatbilst visām administratīvā akta (Administratīvā procesa likuma 67. panta otrā daļa) pazīmēm. Būvniecības tiesību materiālās un procesuālās tiesības var iedalīt trīs lielās grupās: materiālās - Būvniecības likums un Civillikums; tehniskās normas - Ministru kabineta noteikumi Nr. 112 „Vispārīgie būvnoteikumi” un Latvijas būvnormatīvi; būvniecību procesuālās - Administratīvā procesa likums, Civilprocess un Ministru kabineta noteikumi Nr. 112 „Vispārīgie būvnoteikumi”. Nozīmīgu vietu būvniecības tiesībās ieņem tehniskās normas (Plotnieks 2009: 29). Tāda veida akts ir Latvijas Republikas Ministru kabineta 1997. gada 1. aprīļa noteikumi Nr. 112 „Vispārīgie būvnoteikumi” un Latvijas būvnormatīvi. Tehniskie noteikumi ir konkrētai būvei, apbūvei, būvizstrādājumam vai būvdarbu procesam noteiktās tehniskās prasības (Būvniecības likuma 1. panta 25. punkts).

BŪVNICĪBAS TIESĪBU SAIKNE AR CITĀM TIESĪBU NOZARĒM.

Konstitucionālo tiesību aspekti. Būvniecība ir jāskata saistībā ar īpašnieka tiesību ierobežošanu un teritorijas apbūves jautājumiem. Īpašuma tiesības, būvniecības tiesības (*autora uzskats*) un vides tiesības ietvertas LR Satversmē kā cilvēka pamattiesības. Konstitucionālie tiesību aspekti būvniecībā plašu rezonansi iegūst ar tādiem jautājumiem kā vide un teritorijas plānojuma saistošo noteikumu apstrīdēšanu LR Satversmes tiesā. Satversmē ietvertās personas tiesības dzīvot labvēlīgā vidē, ir klasisks būvatļaujas prettiesiskuma pamatojums, kas sastopams pieteikumos, kuri tiek noraidīti kā nepamatoti. **Civiltiesiskie aspekti.** Būvniecības tiesību civiltiesiskie aspekti ir saistīti galvenokārt ar lietu un saistību tiesībām. Saistība ar civiltiesībām izriet no īpašuma tiesībām, savukārt saistību tiesībām, kas izriet no līgumu slēgšanas tiesiskajiem aspektiem. Iepriekšminētos civiltiesību

institūtus regulē Civillikums. Būvniecības likums, Civillikums, citi likumi un normatīvie akti, kā arī Latvijai saistoši starptautiskie līgumi (Būvniecības likuma 2. panta 3. daļa), kas ir uzskatāmi par būvniecības tiesību avotiem. Starp būvniecības dalībniekiem tiek slēgti civiltiesiski līgumi. Lai aizpildītu būvniecības tiesībās robu, kad nav atsevišķa un speciāla regulējuma par būvniecības līgumu, tas tiek aizgūts no Civillikumā esošā regulējuma par uzņēmuma līgumu. Būvniecības līgums pēc savas būtības ir uzņēmuma līgums (Torgāns 1998: 526). Būvniecības likumā būtu jāiekļauj jauna nodaļa un normas par būvniecības līguma regulējumu. **Administratīvo tiesību aspekti.** Būvniecības administratīvo procesu regulē gan būvniecības normatīvajos tiesību aktos ietvertās speciālās procesuālās normas, gan Administratīvā procesa normas. Būvniecības administratīvais process Latvijā nav nošķirts no vispārējā administratīvā procesa kā speciāla apakšnozare, un līdzīgi kā administratīvais process arī būvniecības administratīvais process nosaka, kādā veidā valsts un pašvaldību institūcijas konkrētā gadījumā drīkst rīkoties pret personu un kādas ir personas tiesības neatkarīgā tiesā pārbaudīt šīs rīcības tiesiskumu. Būvniecības administratīvajā procesā ir noteikta strīdu risināšanas kārtība – lēmuma apstrīdēšana augstākā iestādē vai pārsūdzēšana tiesā (Būvniecības likuma 30¹. pants). Būvniecības tiesības ar administratīvajām tiesībām salīdzina profesors J.Paine, rakstot, ka: „Apbūves jautājums Zemes pārvaldē uz administratīvajām tiesībām attiecas tikpat daudz kā jautājums, vai pilsonim ir tiesības saņemt būvniecības atļauju, vai viņš var novērst upju pārbūvi pār kuģojamiem ceļiem” (Paine 2004: 33). Vācijā, tā ir speciāla apakšnozare, un vācu tiesību teorijā norādīts, ka atļauja kalpo tam, lai kontrolētu iecerētās darbības – pirms atļaujas izsniegšanas minētās darbības aizliegtu, savukārt izsniegtā atļauja atceļ šo aizliegumu (Paine 2004: 144-145). **Teritorijas plānošanas tiesību aspekti.** Pašvaldībai, pildot savas funkcijas likumā noteiktajā kārtībā, ir tiesības izstrādāt pašvaldības teritorijas attīstības programmu un teritorijas plānojumu (...) (Likums „Par pašvaldībām” 14. pants). Vietējās pašvaldības teritorijas plānojums ir vietējās pašvaldības teritorijas attīstības plānošanas dokuments, kuru izstrādā administratīvajai teritorijai vai tās daļai, tajā noteiktas prasības (...) teritorijas izmantošanas un apbūves noteikumiem, kā arī citi teritorijas izmantošanas nosacījumi. Vietējās pašvaldības teritorijas plānojums ir uzskatāms par vienu no būtiskākajiem būvniecības priekšnosacījumiem. Teritorijas plānošana ir viens no pašvaldības instrumentiem, ar kura palīdzību, nodrošinot ilgtspējīgu attīstību, iespējams saskaņot dažādas, reizēm pat pretējas intereses teritorijas ekonomiskās, kultūras un vides attīstības jomā. (Likums „Par pašvaldībām” 3. panta 2. daļa). Tādējādi pašvaldībām ir jāuzņemas vidutēja loma teritorijas attīstības jautājumos (Čepāne, Statkus 2005: Nr.3). **Vides tiesību aspekti.** Būvniecības procesa tiesiskumu saistībā ar vides

tiesībām jāvērtē, ja iebildumi pret būvniecību izteikti, aizskarot ar vides aizsardzību saistītus jautājumus. Sabiedrībai ir tiesības normatīvajos aktos noteiktajā kārtībā vērsties tiesībaizsardzības iestādēs sakarā ar valsts un pašvaldību darbību vai bezdarbību jautājumos, kas aizskar sabiedrības intereses vides jomā, kā arī normatīvajos aktos noteiktajā kārtībā apstrīdēt vai pārsūdzēt šajos jautājumos pieņemtos valsts pārvaldes institūciju un pašvaldību lēmumus (Vides aizsardzības likuma 9. pants). Šajā gadījumā pieteikumu tiesā var iesniegt, aizsargājot nevis savas, bet gan citu personu tiesības vai tiesiskās intereses (Administratīvā procesa likuma 31. panta otrā daļa). Saistībā ar būvniecības tiesībām vides tiesības regulē Ministru kabinets, kas atsevišķām būvēm, ja nepieciešams, nosaka īpašu būvniecības procesa kārtību (Būvniecības likuma 6. panta pirmā daļa). Vides aizsardzības likums būvniecības procesā ir nozīmīgs divu pamatotu apstākļu dēļ: - vides politikas veidošanas pamatprincipos, kur būvniecības jomā jānodrošina vides kvalitātes saglabāšanu un atjaunošanu, kā arī dabas resursu ilgtspējīgu izmantošanu (Vides aizsardzības likuma 2. panta pirmā daļa); - sabiedrībai ir tiesības piedalīties tādu lēmumu pieņemšanā un plānošanas dokumentu sagatavošanā, arī grozījumu sagatavošanā tajos, kuri var ietekmēt vidi. **Kaimiņu tiesību aspekti.** Katram savas subjektīvās tiesības jāīsteno un subjektīvie pienākumi jāizpilda, ievērojot citu personu pamatotās intereses (Balodis 2002: Nr. 9). Jēdziens „kaimiņš” būvniecības tiesiskajās attiecībās ir piemērojams nevis sadzīviskā, bet gan juridiskā nozīmē, kura saturs piepildāms, ņemot vērā faktiskos apstākļus, konstatējot esošā vai iespējamā aizskāruma būtiskumu. Tiesības uz īpašumu ir piemērojamas paplašināti, par kaimiņu atzīstot ne tikai tādu personu, kuras īpašums robežojas ar ietekmes objektu, bet arī personu, kura pastāvīgi vai ilgstoši uzturas objekta ietekmes zonā. Īrnieks un nomnieks kaimiņa tiesību īstenošanā pielīdzināmi īpašniekam (Spriedums lietā Nr. A42044404). Būvniecībā par kaimiņu var uzskatīt tādu, kas saistīts ar blakus esošu tā paša objekta citu daļu (Krampuža 2010: Nr.1). Būvatļauja bieži skar ne tikai šīs atļaujas adresātu, kas ir zemes gabala vai dzīvokļa īpašnieks, bet arī citu personu tiesības vai tiesiskās intereses. Un otrādi – izsniegtā būvatļauja skar ne tikai apkārtējo cilvēku tiesības vai tiesiskās intereses, bet arī tās saņēmēja tiesības, un abas tiesiskās intereses ir vienlīdz nozīmīgi aizsargājamas (Paparinskis 2006: Nr. 44). Būvniecības likums neaizsargā kaimiņu intereses, tas ir paredzēts citā būvniecības normatīvajā aktā – LBN 006-01 „Būtiskas prasības būvēm”, kas atļauj tikai tādas būves būvniecību, kas neapdraud nedz pašu būvi, nedz tuvējās būves un to apkārtņē esošo cilvēku veselību. Kaimiņu tiesības laika gaitā ir nostabilizējušās un ieņem jau patstāvīgu vietu un ir kā pētniecības objekts. Kaimiņu tiesību institūts nerada šaubas par šī institūta izaugsmi un problēmu pētīšanas aktualitāti.

BUVNICIBAS INSTITUCIJAS UN BUVNICIBAS SUBJEKTI. Lai noteiktu būvniecības institūcijas Latvijā, jāanalizē tiesību aktu normas, kuras nosaka atsevišķu publiskās varas kā valsts un pašvaldību mērķus, uzdevumus un pienākumus. Būvniecības likumā ir noteiktas šādas institūcijas: - Ekonomikas ministrija; - Latvijas Būvniecības padome; - Ministru kabinets; - Vietējās pašvaldības; - Būvvaldes; - Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrija (Būvniecības likuma 4.panta 1. daļa, 5. panta 1. daļa, 2. daļa, 7.panta 1. daļa.). Satversme nosaka, ka Ministru kabinetam ir padotas valsts pārvaldes iestādes (LR Satversmes 58. pants). Ministru kabinets, ja nepieciešams, nosaka īpašu būvniecības procesa kārtību (Būvniecības likuma 6. pants). Būvniecības pārzināšanai un kontrolei vietējās pašvaldības savā administratīvajā teritorijā izveido būvvaldes (Būvniecības likuma 7. panta 2. daļa). Patērētāju tiesību aizsardzības centra kompetence – fiziskas personas, kas izsaka vēlēšanos iegādāties, iegādājas vai varētu iegādāties vai izmantot preci vai pakalpojumu nolūkam, kurš nav saistīts ar tās saimniecisko vai profesionālo darbību. Centrs izskata patērētāju iesniegumus un sūdzības par līguma noteikumu neatbilstību pakalpojumiem, tajā skaitā, būvniecības pakalpojumiem. Latvijā darbojas vairākas publiskās izpildvaras, kas ir pārāk sadrumstalotas un nesniedz vēlamu efektivitāti. Nav pareizi, ka būvniecības politikas veidošanā tiek iesaistīti visi ierēdniecības līmeņi, sākot ar Ekonomikas ministriju, Ministru kabinetu un pašvaldībām u.c. Precizētai valsts pārvaldes funkciju sadalīšanai jānovērš iespēja veidot tādas valsts pārvaldes iestādes, kuras veicamo funkciju aspektā dublē viena otru (Načisčionis 2009: 10). **Būvniecības subjekts.** Saskaņā ar definīciju būvniecības dalībnieks ir fiziska vai juridiska persona, kura ar īpašumu, finanšu līdzekļiem, darbu vai pakalpojumu piedalās būvniecības procesā (Būvniecības likuma 1. panta 13. punkts). Faktiski izriet, ka būvniecības dalībniekam ir jāuzņemas visa atbildība par zaudējumiem, kas radušies trešajām personām (Spriedums lietā Nr. SKC-662). Valsts ir noteikusi kritērijus pielaidēm nodarboties būvniecības jomā. Būvprakses un arhitekta prakses sertifikāti attiecas uz šādām jomām – inženierizpēte, projektēšana, būvekspertīze, būvdarbu vadīšana, būvuzraudzība. Būvniecības speciālistus sagatavo speciālās augstākās izglītības mācību iestādēs, piemēram, Rīgas Tehniskā universitātes Būvniecības fakultāte, Rīgas Tehniskā koledža un Latvijas Lauksaimniecības universitāte Lauku būvniecības fakultāte. Taču patstāvīgai darbībai ir nepieciešams sertifikāts, kuru izsniedz nevalstiskās organizācijas pēc noteiktas pieredzes iegūšanas. Pastāv tāda kategorija kā nevalstiskās organizācijas, kas arī ieņem noteiktu lomu būvniecības politikas un uzraudzības veidošanā. Šādas organizācijas ir „Providus” un „Delna” u.c. Valsts nav spējīga nodrošināt absolūti visas jomas un funkcijas, tāpēc privātajam un nevalstiskajam sektoram tiek uzticēts veikt šīs funkcijas. Šāda kārtība tiek

paredzēta, nosakot, ka būvkomersantu reģistra uzturēšanu, būvkomersantu reģistrāciju un ar to saistīto lēmumu pieņemšanu var deleģēt atvasinātām publiskām personām, kā arī privātpersonām” (Būvniecības likuma 4. panta 1^l. daļa). Būvniecības subjekta statuss un kompetence tiek regulēta ar būvniecības tiesību normām, kuras var būt noteiktas tiesību aktos – likumos, noteikumos, nolikumos, starptautiskajās tiesību normās u. c. tiesību aktos.

Būvniecības tiesību normas. Būvniecības tiesību norma pēc satura ir tiesību aktos noteikti noteikumi, kas regulē būvniecības subjektu un institūciju darbību: personām, organizācijām un institūcijām norma ļauj izmantot savas tiesības un pienākumus, liekot ņemt vērā sabiedrības intereses. Ja būvniecība būtiski ietekmē vides stāvokli, iedzīvotāju sadzīves apstākļus vai nekustamā īpašuma vērtību, pašvaldībai ir jānodrošina paredzētās būvniecības publiskā apspriešana, pirms tā pieņem lēmumu par būvniecību (Būvniecības likuma 12. panta 1. daļa). Būvniecības tiesībās normas tiek sadalītas tādās, kas nosaka būvniecības vispārējo regulējumu atļauju saņemšanā un pakalpojumu regulēšanā, un tādās, kas nosaka valsts pārvaldes un pašvaldību kompetenci un būvniecības pamatnoteikumu realizēšanu, arī tehniskās normas. Pasūtītājam vai būvētājam pirms būvdarbu uzsākšanas jāsaņem būvatļauja Vispārīgajos būvnoteikumos paredzētajā kārtībā (...) (Būvniecības likuma 10^l. panta 3. daļa). Pienākumu uzliekošas normas. Vietējo pašvaldību kompetencē ir izskatīt būvprojektus un pieņemt lēmumus par tiem (Būvniecības likuma 7. panta 1. daļas 2. punkts). Pilnvarojošas normas. Nosaka būvniecības tiesību subjektu tiesības veikt tādās vai citādas pozitīvas darbības. Normas tekstā ir sastopami tādi vārdi kā „ir tiesības”. Pasūtītājam vai būvētājam ir tiesības, bet Vispārīgajos būvnoteikumos paredzētajos gadījumos pienākums būvniecības laikā uzaicināt būvprojekta autoru (autorus) sekot būvprojekta realizācijas gaitai — veikt autoruzraudzību (Būvniecības likuma 26. panta 1. daļa). Aizlieguma normas. Ir tādās normas būvniecības tiesībās, kuras nosaka būvniecības tiesību sargājošo funkciju. Pārsvārā šādās normas iekļauti administratīvi tiesiski aizliegumi, kas aizliedz veikt noteiktas darbības. Aizliedzošas normas. Ir ietvertas Administratīvo pārkāpumu kodeksā, Krimināllikumā un citos normatīvos aktos. Ja būvniecība notiek bez būvatļaujas vai neatbilst akceptētajam būvprojektam, būvinspektors uzdod nekavējoties pārtraukt būvdarbus līdz attiecīgās pašvaldības pieņemtā lēmuma izpildei (Būvniecības likuma 30. panta 4. daļa). Regulatīvas normas. Norāda būvniecības subjektu uzvedības reglamentāciju, norādot viņu juridiskos pienākumus un tiesības. Būvniecības dalībnieka pienākums ir šajā likumā un Civillikumā noteiktajā kārtībā atlīdzināt citam būvniecības dalībniekam un trešajām personām tos zaudējumus, kurus viņš nodarījis ar savu darbību vai bezdarbību (Būvniecības likuma 33. panta 1. daļa). Sargājošas normas. Būvniecības tiesībās iekļauti aizliegumi. Atturēšanos no

noteiktām darbībām, kas uzliek administratīvos piespiedu līdzekļus, kurus piemēro pret personām, kuras pārkāpj noteiktos aizliegumus. Ja būvniecība notiek bez būvatļaujas vai neatbilst akceptētajam būvprojektam, būvinspektors uzdod nekavējoties pārtraukt būvdarbus līdz attiecīgās pašvaldības pieņemtā lēmuma izpildei (Būvniecības likuma 30. panta 4. daļa).

Bibliogrāfija

Monogrāfijas:

Balodis K. (2002) *Labas ticības principa loma mūsdienu Latvijas civiltiesībās. Likums un Tiesības*. Nr. 9/37: 280.

Načisčionis J. (2009) *Administratīvās tiesības*. Biznesa augstskola Turība:10.

Paine F.J. (2004) *Vācijas vispārīgās administratīvās tiesības. Vācijas Administratīvā procesa likums*. Tiesu namu aģentūra: 144.-145.

Plotnieks A. (2009) *Tiesību teorija un juridiskā metode*: 29.

Autoru kolektīvs prof., Dr.hab.iur Torgāna K. (1998) *Vispārīgā zinātniskā redakcijā. Latvijas Republikas Civillikuma komentāri: Ceturtā daļa. Saistību tiesības*: 526.

Jakubaņecs V. (2002) *Tiesību jēdziens, struktūra un formas*. Rīga, „P&Ko”: 71.

Raksti žurnālos:

Čepāne I., Statkus S. (2005) *Pašvaldības teritorijas plānojums kā nekustamā īpašuma tiesību aprobežojums*. Jurista Vārds. Nr.3: 358.

Error! Reference source not found.

Krampuža I. (2010) *Kaimiņš kā trešā persona būvniecības procesā*. Jurista Vārds. Nr.1: 9.

Paparinskis M. (2006) *Piezīmes par vides tiesībām*. Jurista Vārds. Nr.44: 1.

Vīduša R. (2004) *Būvniecības administratīvā procesa specifika pasaulē un Latvijā. Likums un Tiesības*. Nr.7: 201-204.

Normatīvie akti:

15.02.1922. likums "Latvijas Republikas Satversme", stājas spēkā ar 07.11.1922., ar grozījumiem, kas izdarīti līdz 08.04.2009. un stājas spēkā ar 02.11.2010. 58. pants.

10.08.1995. likums "Būvniecības likums", stājas spēkā ar 13.09.1995., ar grozījumiem, kas izdarīti līdz 20.12.2010 un stājas spēkā ar 01.01.2011.

02.11.2006. likums "Vides aizsardzības likums", stājas spēkā ar 29.11.2006., ar grozījumiem, kas izdarīti līdz 16.12.2010. un stājas spēkā ar 01.01.2011. 9. pants.

25.10.2001. likums "Administratīvā procesa likums", stājas spēkā ar 01.02.2004., ar grozījumiem, kas izdarīti līdz 18.12.2008. un stājas spēkā ar 01.01.2009. 31. panta otrā daļa.

19.05.1994. likums "Par pašvaldībām", stājas spēkā ar 09.06.1994., ar grozījumiem, kas izdarīti līdz 15.12.2011. un stājas spēkā ar 01.01.2012.14. pants.

13.10.2011. likums "Teritorijas attīstības plānošanas likums", stājas spēkā ar 01.12.2011.

28.01.1937. likums "Civillikums" ar grozījumiem, kas izdarīti līdz 27.12.2010.

01.04.1997. MK noteikumi Nr.112 "Vispārīgie būvnoteikumi", stājas spēkā ar 01.07.1997., ar grozījumiem, kas izdarīti līdz 02.08.2011. un stājas spēkā ar 06.08.2011. 26. punkts.

08.07.2003. MK noteikumi Nr.383 "Noteikumi par būvprakses un arhitekta prakses sertifikātu piešķiršanu, reģistrēšanu un anulēšanu", stājas spēkā ar 19.07.2003.

Judikatūra:

Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2006.g. 15. novembra Spriedums Nr. SKC – 662. http://www.at.gov.lv/files/archive/department1/2006/cd151106_2.doc.

Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2006. gada 22. jūnija spriedums lietā Nr. A42044404. <http://juridika.tiesas.lv/>.

Marija Černoštana

Rīgas Stradiņa Universitāte, Latvija

FINANŠU INSTRUMENTU TIESISKĀ REGULĒJUMA PROBLĒMAS LATVIJĀ

Abstract

This research paper Financial Instruments Legal Regulation Problems in Latvia deals with the term „financial instruments” definition, interpretation and application problem in Latvian legislation. The precise definition of the term „financial instruments” has significant practical importance since it helps to define the Financial Instruments Law application scope and related right and obligations of investment services providers and owners of the financial instruments, as well as to delimit scope of application on Commercial Pledge Law from this of the Financial Collateral Law. The research paper analyses the definition of „financial instruments” given in Financial Instruments Law and tracks the origin of this definition back to the International Accounting Standards. The author of the research paper came to the conclusion that the definition of the term “ financial instruments” given in Financial Instruments Law could be interpreted too broadly and that causes various legal norm interpretation and application problems. Elimination of these interpretation problems will help to increase legal certainty in the legal regulation of the financial markets. The author argues against the use of general definition of the financial instruments and in favor of the way to define the term “financial instruments” by listing respective types of financial instruments and making this list exhaustive.

Atslēgas vārdi: finanšu instrumenti, vērtspapīri, finanšu tirgus, ieguldītāji

Ievads

Šī darba mērķis ir parādīt finanšu instrumentu jēdziena definīcijas un pielietojuma problēmas Latvijas tiesību aktos, kā arī norādīt uz situācijām, kad minētās problēmas padara neskaidru tiesību normu piemērošanu finanšu instrumentu īpašniekiem un ieguldījumu pakalpojumu sniedzējiem. Mūsdienu finanšu tirgus praksē termina „finanšu instrumenti” precīzai definēšanai un konsekventai lietošanai ir liela praktiskā nozīme.

Darbā tiek analizētas finanšu instrumentu vispārējās definīcijas problēmas, kā arī ir aplūkotas dažas praktiskas situācijas, kad termina „finanšu instrumenti” interpretācijas un pielietošanas problēmas rada neskaidrības tiesību normu piemērošanā.

Vispārējā finanšu instrumentu definīcija

Finanšu instrumentu definīcija ir atrodama Finanšu instrumentu tirgus likumā. Saskaņā ar Finanšu instrumentu tirgus likuma 1.panta 1.punktu finanšu instrumenti ir vienošanās, kas vienlaikus vienai personai rada finanšu aktīvus, bet citai personai – finanšu saistības vai kapitāla vērtspapīrus. Minētais termina skaidrojums satur tādus terminus kā „kapitāla vērtspapīri”, „finanšu aktīvi” un „finanšu saistības”, bez kuru izpratnes nav iespējams izprast arī likumā sniegto finanšu instrumentu definīciju.

Termins „kapitāla vērtspapīri” ir definēts pašā Finanšu instrumentu tirgus likumā kā „akcijas un tām pielīdzināmi pārveidami vērtspapīri, kas nodrošina līdzdalību kapitālsabiedrības kapitālā” (Finanšu instrumentu tirgus likuma 1.panta 30.punkts).

Finanšu instrumentu tirgus likumā jēdzieni „finanšu saistības” un „finanšu aktīvi” nav definēti. Meklējamie termini ir atrodami grāmatvedības uzskaiti regulējošajos tiesību aktos. Tā, atbilstoši Gada pārskatu likuma ievaddaļas noteikumiem Gada pārskatu likumā lietotie termini “finanšu aktīvs” un “finanšu saistības” atbilst starptautiskajos grāmatvedības standartos, kas pieņemti saskaņā ar Eiropas Parlamenta un Padomes 2002.gada 19.jūlija regulu Nr.1606/2002 par starptautisko grāmatvedības standartu piemērošanu, lietotajiem terminiem.

Starptautiskajos grāmatvedības standartos lietoto terminu piemērošana jēdziena „finanšu instrumenti” iztulkošanai ir pamatota arī tāpēc, ka faktiski Finanšu instrumentu tirgus likumā sniegtā finanšu instrumentu definīcija ir identiska 32. Starptautiskajos grāmatvedības standartos sniegtajai finanšu instrumentu definīcijai, saskaņā ar kuru finanšu instrumenti ir vienošanās, kas vienlaikus vienai personai rada finanšu aktīvus, bet citai personai – finanšu saistības vai kapitāla vērtspapīrus.

Saskaņā ar 32. Starptautiskajiem grāmatvedības standartiem finanšu aktīvs ir nauda, no līguma izrietošās tiesības saņemt naudu vai citu finanšu aktīvu no cita uzņēmuma vai apmainīties ar finanšu instrumentiem ar citu uzņēmumu potenciāli izdevīgos apstākļos, vai cita uzņēmuma kapitāla instruments. Finanšu saistības ir no līguma izrietošās saistības nodot naudu vai citu finanšu aktīvu citam uzņēmumam, vai apmainīties ar finanšu instrumentiem ar citu uzņēmumu potenciāli neizdevīgos apstākļos vai vienošanās, kas var būt izpildīta, izmantojot pašas sabiedrības emitētos kapitāla vērtspapīrus.

Vai grāmatvedības standartos izmantotās definīcijas iekļaušana Finanšu instrumentu tirgus likumā ir pamatota, vai šī definīcija palīdz atklāt jēdziena „finanšu instrumenti” būtību un skaidrāk definēt Finanšu instrumentu tirgus likuma regulējuma priekšmetu?

Finanšu instrumentu definīcija ir iekļauta starptautiskajos grāmatvedības standartos ar mērķi noregulēt finanšu instrumentu un to komponentu atspoguļošanu grāmatvedības uzskaitē, apskatot tos no finanšu pārskata sastādīšanas viedokļa. Starptautiskajos grāmatvedības standartos sniegto definīciju saturs nav pārbaudīts attiecīgajās tiesiskajās situācijās, kuras regulē Finanšu instrumentu tirgus likums. Līdz ar to starptautiskajos grāmatvedības standartos sniegtās definīcijas automātisko pārņemšanu un izmantošanu tiesību aktā ar atšķirīgu regulējuma priekšmetu nevar uzskatīt par veiksmīgu risinājumu.

Vai šādi pārņemtā definīcija iederas Finanšu instrumentu tirgus likuma normās un nerada starp tām pretrunas? Mēģināsim atšifrēt termina „finanšu instrumenti” definīciju, pielietojot Starptautiskajos grāmatvedības standartos sniegtos terminu „finanšu aktīvi” un „finanšu saistības” skaidrojumus. Tā terminu „finanšu instrumenti” varētu skaidrot kā

vienošanās, kas vienlaikus vienai personai rada tiesības saņemt naudu vai citu finanšu aktīvu no cita uzņēmuma vai apmainīties ar finanšu instrumentiem ar citu uzņēmumu potenciāli izdevīgos apstākļos, bet citai personai – rada saistības nodot naudu vai citu finanšu aktīvu citam uzņēmumam, vai apmainīties ar finanšu instrumentiem ar citu uzņēmumu potenciāli neizdevīgos apstākļos vai rada saistības, kas var būt izpildītas, izmantojot pašas sabiedrības emitētos kapitāla vērtspapīrus. Var redzēt, ka finanšu instrumentu definīcijā lietoto terminu skaidrošana padara finanšu instrumentu definīciju tik plašu, ka zem tās varētu pāriet arī vienošanās par naudas līdzekļu aizņemšanu, termiņnoguldījumi un vairāki citi darījumu veidi, kuri pēc savas būtības ir ļoti atšķirīgi no vērtspapīriem. No aizdevumu un depozītu darījumu izrietošo tiesisko attiecību regulēšana ir ārpus Finanšu instrumentu tirgus likuma regulējuma priekšmeta. Tādējādi jēdziena finanšu instrumenti plašam tulkojamam (kas iekļautu, piemēram, aizdevumu un termiņnoguldījumu darījumus) nav pamata. Savukārt iespēja tulkot šo terminu plašāk, nekā paredz likuma mērķis, norāda uz šīs definīcijas nepilnībām.

Uz sašaurinātu finanšu instrumentu jēdziena tulkošanu Finanšu instrumentu tirgus likuma kontekstā tieši norāda arī likuma 3.panta 2.daļa. Šeit ir uzskaitīti finanšu instrumenti, uz kuriem ir attiecināma likuma darbība. Šie finanšu instrumenti ir pārvedami vērtspapīri, ieguldījumu fondu ieguldījumu apliecības un citi pārvedamie vērtspapīri, kas apliecina līdzdalību ieguldījumu fondos un citos tiem pielīdzināmos kopējo ieguldījumu uzņēmumos, naudas tirgus instrumenti, parāda instrumenti, kā arī atvasinātie finanšu instrumenti.

Iepriekš minētais uzskaitījums definē jēdzienu „finanšu instrumenti” daudz labāk, nekā Finanšu instrumentu tirgus likuma 1.pantā sniegtā definīcija. Nesniedzot vispārējo jēdziena definīciju, tas norāda uz tiem saistību veidiem, kas apvienoti zem termina „finanšu instrumenti”, un var kalpot kā vadlīnijas termina skaidrojumam. Tomēr likumā sniegtais finanšu instrumentu uzskaitījums nav izsmeļošs un likuma 3.panta 3.daļa attiecina likuma darbību arī uz citiem finanšu instrumentiem, kas atbilst 1.panta 1.punktā sniegtajai definīcijai. Finanšu instrumentu tirgus likuma 1.panta 1.punkta definīciju kopumā var uzskatīt par neveiksmīgu, jo tā ir pārņemta no tiesību akta ar ļoti atšķirīgu regulējuma priekšmetu un tajā ir izmantoti termini, kas ļauj tulkot šo terminu daudz plašāk, nekā to paredzējis likumdevējs, piemērojot finanšu instrumentiem paredzētās tiesību normas tām tiesiskajām attiecībām, kurām šāds tiesiskais regulējums nav piemērojams.

Kaut gan likumā dotais finanšu instrumentu uzskaitījums ir instruments, kas palīdz izskaidrot jēdziena „finanšu instruments” būtību, šis instruments nav universāls un, kamēr šis uzskaitījums nav izsmeļošs, ne vienmēr būs efektīvs, lai atšķirtu finanšu instrumentus no instrumentiem vai saistībām, uz kurām Finanšu instrumentu tirgus likuma darbība nav

attiecināma. Ņemot vērā finanšu instrumentu tirgus ātru attīstību likumdevēja mērķis, atstājot finanšu instrumentu sarakstu atklātu, ir saprotams. Kā norādījis profesors E.Meļķis, „jo lielāka normas konkrētība, jo vairāk sašaurinās to gadījumu loks, kuri var tikt atzīti par atbilstošajiem dotajai normai” (Meļķis 1999: 26). Jauni finanšu instrumentu veidi parādās finanšu tirgos regulāri, standarta finanšu instrumenti tiek pielāgoti klientu vajadzībām, kā rezultātā pilnīga finanšu instrumentu saraksta izveidošana un tā savlaicīga papildināšana prasītu papildu finanšu tirgus uzraudzības iestāžu un likumdevēju darbu. Bet tas nenozīmē, ka precīzāka finanšu instrumentu kritēriju definēšana un skaidra finanšu instrumentu klasifikācija nav nepieciešama vai nav iespējama.

Šī darba autore par kļūdainu uzskata Finanšu instrumentu tirgus likumā izmantoto pieeju izmantot termina „finanšu instrumenti” skaidrošanai vispārējo definīciju, kas ir atrodama likuma 1.panta 1.punkta. Finanšu tirgū sastopamie finanšu instrumentu veidi dažkārt ir tik atšķirīgi, ka atrast tiem piemērotu kopējo definīciju ir grūti. Izvēloties definīciju, kas ir vai nu pārāk plaša, vai pārāk šaura, vai arī ir tāda, kuras saturs nav skaidri interpretējams, tiek apdraudēta finanšu tirgu regulējošo tiesību normu piemērošanas konsekvence un caurspīdīgums. Tāpēc daudz efektīvāka pieeja šī jautājuma risināšanai būtu ierobežoties ar detalizētu finanšu instrumentu veidu aprakstu, nosakot likumā šo atšķirīgo finanšu instrumentu veidu pamatpazīmes.

Līdzīga pieeja ir izmantota Finanšu instrumentu tirgus direktīvā (turpmāk – MiFID direktīva), kurā nav sniegta vispārējā finanšu instrumentu definīcija, bet ir sniegts finanšu instrumentu veidu uzskaitījums. Direktīvā ir noteikts, ka finanšu instrumenti ir tās I pielikuma C sadaļā noteiktie instrumenti (Mifid direktīvas 4.panta 1.daļas 2.punkta 17.apakšpunkts).

Finanšu instrumentu tirgus likuma 3.panta 2.daļā sniegtais finanšu instrumentu uzskaitījums atbilst finanšu instrumentu uzskaitījumam MiFID direktīvā, bet ar vienu svarīgu izņēmumu – atšķirībā no Finanšu instrumentu tirgus likuma, MiFID direktīvā finanšu instrumentu saraksts ir izsmelošs. Kā jau tika minēts, Finanšu instrumentu tirgus likums pieskaita pie finanšu instrumentiem arī citus tajā neuzskaitītus instrumentus, kas atbilst likuma 1.panta 1.punktā sniegtajai vispārējai finanšu instrumentu definīcijai.

Termina „finanšu instrumenti” pielietojuma problēmas

Kāda praktiska nozīme ir finanšu instrumentu precīzai definīcijai? Finanšu instrumentu tirgus likums nosaka finanšu instrumentu tirgus dalībnieku (kredītiestāžu un ieguldījumu brokeru sabiedrību) tiesības un pienākumus attiecībā uz ieguldījumu pakalpojumu sniegšanu. Ieguldījumu pakalpojumi ir ieguldītāju rīkojumu par darījumiem ar finanšu instrumentiem pieņemšana un nodošana izpildei, ieguldītāju finanšu instrumentu

individuāla pārvaldīšana, finanšu instrumentu sākotnēja izvietošana, konsultāciju sniegšana par ieguldījumiem finanšu instrumentos, finanšu instrumentu turēšana un citi pakalpojumi (Finanšu instrumentu tirgus likuma 3.panta 4.daļa). Kā var redzēt, iepriekšminēto regulējamo pakalpojumu raksturīgā pazīme ir tas, ka tie ir saistīti ar finanšu instrumentiem.

Piemēram, pirms klienta rīkojuma izpildes par darījumu ar sarežģītajiem finanšu instrumentiem, kredītiestādei vai ieguldījumu brokeru sabiedrībai ir pienākums izvērtēt pakalpojuma piemērotību klienta interesēm, iegūstot informāciju par klienta pieredzi un zināšanām attiecībā uz slēdzamajiem darījumiem, un jābrīdina klients, ja pakalpojums viņam nav piemērots (Finanšu instrumentu tirgus likuma 126.² pants). Ja šis pienākums nav izpildīts, var uzskatīt, ka kredītiestāde vai ieguldījumu brokeru sabiedrība nav ievērojusi likuma noteikumus un nav rīkojusies kā krietns un rūpīgs saimnieks klienta interesēs. Ja šādi noslēgtā darījuma rezultātā klientam rodas zaudējumi, kas, iespējams, nebūtu radušies, ja klients saņemtu brīdinājumu par to, ka pakalpojums viņam nav piemērots, klientam ir pamats prasīt no pakalpojuma sniedzēja zaudējumu atlīdzību (Finanšu instrumentu tirgus likuma 128.panta 16.daļa).

Ja iepriekš minētajā piemērā attiecīgais instruments nebūtu uzskatāms par finanšu instrumentu, kredītiestādei un brokeru sabiedrībai nebūtu pienākuma veikt piemērotības izvērtēšanu, kā rezultātā pakalpojuma sniedzēja darbību vai bezdarbību vairs nevarētu uzskatīt par klienta zaudējumu cēloni. Tādējādi finanšu instrumentu pareizai definīcijai ir ļoti liela praktiskā nozīme, šīs definīcijas ietekme uz finanšu tirgus dalībniekiem un ieguldījumu pakalpojumu saņēmējiem ir būtiska un neskaidrības šajā klasifikācija var radīt tiem zaudējumus.

Precīza un skaidra jēdziena „finanšu instrumenti” definīcija ir svarīga ne tikai Finanšu instrumentu tirgus likuma normu piemērošanas kontekstā, bet arī saistībā ar citu tiesību aktu piemērošanu. Akciju ķīlu regulē divi tiesību akti - Komerčķīlas likums un Finanšu nodrošinājuma likums. Likumdevējs ir mēģinājis norobežot šo divu tiesību aktu regulējuma sfēras. Saskaņā ar Komerčķīlas likuma 3.panta 2.daļu slēgtās emisijas akcijas un slēgtās emisijas obligācijas var būt par komerčķīlas priekšmetu neatkarīgi no tā, kam šīs lietas pieder. Saskaņā ar tā paša likuma 4.panta 1.daļu par komerčķīlas priekšmetu nevar būt finanšu instruments. Finanšu nodrošinājuma likums savukārt nosaka, ka finanšu nodrošinājums ir finanšu līdzekļi vai finanšu instrumenti, kas, pamatojoties uz finanšu nodrošinājuma līgumu, izmantoti par nodrošinājumu finanšu saistību izpildei (Finanšu nodrošinājuma likuma 1.panta 1.daļa). Kā redzams no iepriekšējā sadaļā sniegtās Finanšu instrumentu tirgus likuma normu analīzes, termins „finanšu instrumenti” var tikt interpretēts ļoti plaši, kā rezultātā jēdzieni

„finanšu instruments” un „slēgtās emisijas akcijas” daļēji pārklājas, tādēļ pārklājas arī Komerčtīlas likuma un Finanšu nodrošinājuma likuma regulējuma sfēras. Nespēja precīzi norobežot Komerčtīlas likuma un Finanšu nodrošinājuma likuma regulējuma sfēras izraisa tiesisko nenoteiktību akciju ķīlas reģistrācijas, ķīlas tiesību spēkā esamības un ķīlas pirmtiesības jautājumos.

Nobeigums

Kā norādīts vairākos Eiropas Tiesas spriedumos, tiesību aktiem „jābūt konkrētiem un to piemērošanai jābūt paredzamai tiem, kuri ir pakļauti šiem tiesību aktiem. Šī tiesiskās noteiktības prasība ir jāievēro vēl stingrāk gadījumā, ja šie noteikumi var izraisīt finansiālas sekas, lai attiecīgās personas precīzi zinātu tiem uzlikto pienākumu apjomu” (Eiropas Tiesas spriedums lietā Halifax plc, Leeds Permanent Development Services Ltd un County Wide Property Investments Ltd pret Mitas un akcīzes komisiju: 72.rindkopa).

Finanšu instrumentu tirgus likuma 1.panta 1.daļā sniegtā finanšu instrumentu definīcija ir neprecīza un tā nevar tikt efektīvi izmantota finanšu instrumentu jēdziena satura skaidrošanai. Lai novērstu pretrunas un neskaidrības Finanšu instrumentu tirgus likuma un citu likumu, kas regulē finanšu instrumentu emitenta vai īpašnieka tiesības un pienākumus, normu piemērošanas praksē, ir ieteicams izslēgt no Finanšu instrumentu tirgus likuma 1.panta 1.punktā iekļauto vispārējo finanšu instrumentu definīciju, turpmāk definējot finanšu instrumentu jēdzienu analogiski MiFID direktīvā izmantotajai pieejai, ar atsauci uz izsmeļošu finanšu instrumentu veidu sarakstu.

Bibliogrāfija

- Meļķis Edgars (1999) Juridisko jēdzienu un normu abstraktums kā tiesību sistēmu vienojošs elements. *Mūsdienu tiesību teorijas atziņas*. Rīga, Tiesu namu aģentūra.
- Eiropas parlamenta un padomes direktīva 2004/39/EK (2004. gada 21. aprīlis), kas attiecas uz finanšu instrumentu tirgiem un ar ko groza Padomes Direktīvas 85/611/EEK un 93/6/EEK un Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīvu 2000/12/EK un atceļ Padomes Direktīvu 93/22/EEK. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CONSLEG:2004L0039:20060428:LV:PDF> [2012.25.05.]
- Eiropas Tiesas spriedums lietā Halifax plc, Leeds Permanent Development Services Ltd and County Wide Property Investments Ltd v Commissioners of Customs & Exercise. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:62002CJ0255:EN:PDF> [2012.25.05.]
- 2003.gada 11.decembra likums „Finanšu instrumentu tirgus likums”. Vēstnesis, 11.12.2003, nr. 175.
- 2005.gada 21.aprīļa likums „Finanšu nodrošinājuma likums”. Latvijas Vēstnesis, 74 (3232), 11.05.2005.
- 1992.gada 14.oktobra likums “Gada pārskatu likums”. Ziņotājs, 44, 12.11.1992.

32. Starptautiskais grāmatvedības standarts.

<http://www.ifrs.org/NR/rdonlyres/A52BC5BE-C9DC-4D64-8E5A-5C90D0635FB2/0/IAS32.pdf> [2012.25.05.]

1998.gada 21.oktobra likums „Komerčķīlas likums. Latvijas Vēstnesis, 337/338 (1398/1399), 11.11.1998.

Sławomir Chomonicz

National Defence University in Warsaw, Poland

TRANSFORMATION OF HIGH SCHOOL EDUCATION AFTER POLISH ACCESSION TO THE EUROPEAN UNION

Abstract

Transformation of high school education after Polish accession to the European Union

Polish accession to the UE significantly influenced the transformation of high school education in Poland. This fact also forced some changes in legal regulations. In the period previous to Poland's accession to the structures of European Union, there was a series of changes within the organisational and legal sphere. Then the Law on Higher Education of 1999 was in force. Already then it was seen that there was the need to introduce changes. The legislators amended the legislation in order to harmonise the existing law with legal provisions of the European Union. European integration has enabled Polish students and young scientist to use lots of EU-founded programs, such as Erasmus. European integration gave the possibility of starting studies at European schools while at the same time keeping the same rights as those of the host countries. The most beneficial for Polish students was to obtain freedom in the accessibility to facilities of education across the EU on the same footing.

Key words: High schools, education, Poland, European Union, Bologna process, European integration

The consequence of Poland's entry into EU structures has not been without its consequences for Poland's system of higher education. For the entire period before EU accession Polish EU skeptics emphasized the dangers flowing from EU integration.

The main complaint was the marginalization of our education institutions on an open European educational market (Żechowska 1999: 53 and next).

It was pointed out that there would be a retrograde effect not only on educational programs but also on the didactic and methodological approaches to academic research. In education it was attempted to analyze the possibilities of reactions to educational achievements in favor of integration. Poland's full completion of European integration should have far greater benefits than the costs arising from certain privileges connected with EU membership.

From the analysis of the first years of EU membership it should be said that the benefits from membership have been the most the visible achievement by Polish society. The level of schooling in our country is high, and we should be ready to speed up its mass application.

It is because of the massive level of higher education that gives the perspective of further development of society. The education of future elites enables also an ever greater

perspective of development of a just society both on the level of economy and industry as well as in its social aspects (Chmielecka, Krasniewski, Woźnicki 2003: 16).

Both current alumni as well as students at higher education institutions give the perspective of major changes to Polish society. It is from them that we expect the interpretation and thinking not only as to its specific aspects but also in general social, national and European terms.

The EU allows for the possibility of freely benefiting from educational programs at foreign institutions that are not available domestically. Also various programs that allow for temporary residence in other countries of the EU give the possibility of familiarizing oneself with the cultures and value systems of other countries. Such transferred to Poland experience will soon give certain fruits and in the course of time it will diametrically change various aspects of Poland's social life.

European integration gave the possibility of starting studies at European schools while at the same time keeping the same rights as those of the host countries.

However it is an important fact that there are more Polish students deciding to start studies in other Member States of the EU than in the opposite direction. This number is increasing every year. This is very important piece of information that takes into account the possibility for an exchange of information and other methods of education and for learning about other countries' cultures and other forms of teaching. It should be emphasized that the greatest changes connected with Poland's EU accession did not change the dynamics of growth in the number of Polish students in other EU Member States as compared to the numbers prior to EU accession. However, there was a change as to the distribution of students starting their studies in individual EU Member States (Raport 2011: 296).

The other direct effect of Poland's EU accession has been the participation of Polish students in different exchange programs. For example the Erasmus program should be considered. The number of students leaving for studies abroad in 2006/07 was larger than the number of students in 2003/04 (10 lat Erazmusa w Polsce 2008: 8 – 11). Nevertheless, student exchange programs did not result in large periodic emigration of Polish students. The percentage of students benefiting from such programs in respect to the total number of the students consisted only of 0.6%.

Further relevant benefits in respect of students is the participation of Poland in the process of establishing the European Higher Education Area. It is obvious that this process started de facto at the time of signing the Bologna Declaration in 1999 and hence in a period when our country was not a fully legal member of the Community. Nevertheless, the full

European integration consolidated the process of forming and standardizing the entire educational process in Europe, This entire process assumed the following the goals:

- 1) Adoption of a system of easily readable and comparable degrees,
- 2) Adoption of a system essentially based on two main education cycles,
- 3) Introducing the ECTS system awarding comparable credits,
- 4) Promotion of mobility,
- 5) Promotion of European cooperation in order to ensure quality of studies,
- 6) Promotion of European dimension in higher education. (Haligowski, Wojciechowski 2005: 77)

The Bologna Declaration is also a very important document from the point of the excellent eventual possibilities for educational phases for Polish law students. The point system or comparable system of assessment establishes certain benefits with the possibility of education not only at one's domestic educational institution but also at a foreign one. In respect of several paths of studies together including those for law studies, Poland has kept a single system of education. The Bologna Declaration gives the possibility for each country that realizes the Process to indicate several paths on which the single standard shall be maintained or must be maintained.

A further important issue is the recognition of diplomas. Thanks to its Four Freedoms of the European Union, including that of the freedom of movement that gives the guarantee of the possibility of free and voluntary change of residence and what results from this is the change to one's place of employment. Thus the recognition of diplomas is a relevant issue. It concerns the double-sided type of documents regarding education:

- 1) Diplomas for academic purposes, namely further education,
- 2) Diplomas for professional goals, namely for employment purposes. This sphere concerns graduates from higher education institutions (Haligowski, Wojciechowski 2005: 19)

All issues connected with the recognition of diplomas for academic purposes have been described in the Lisbon Convention in 1997.

It is an indisputable fact (negating the views of European integration sceptics) that the European Union has allowed Polish educational institutions to make their mark on the European market. The freedom of foreign students from EU Member States to study at Polish higher education schools on the same principles and conditions as those of Polish citizens has resulted in the situation that Polish higher education has started to be perceived as an alternative for schools existing in other European countries. Connected with this is also

progress in perfecting and developing Polish higher education schools. Schools can no longer assume that all the criteria that serve to evaluate the rank of schools shall be made only as regards to schools that are prospering on the Polish market. In a natural way, there is the need for a wider and more comprehensive care as to the reform and development of schools resulting from the availability of choice as to a particular educational path by a potential student not only in our own country but also on the entire territory of a united Europe.

In the period previous to Poland's accession to the structures of European Union, there was a series of changes within the organisational and legal sphere. Then the Law on Higher Education of 1999 was in force. Already then it was seen that there was the need to introduce changes. The legislators amended the legislation in order to harmonise the existing law with legal provisions of the European Union. This concerned changes to laws on higher education and on higher education trade schools on the territory of Poland which allowed the establishment of branches by foreign higher education schools and higher education trade schools after obtaining consent from the minister responsible for matters regarding higher education (Haligowski, Wojciechowski 2005: 23). A further relevant change was the amendment of Art. 84 of the Law on Higher Education where a provision was introduced allowing for the employment of a citizen of a foreign EU Member State in the character of an academic teacher without the need for a consent and permit from the employing organ. It should be emphasized that such persons thus started to benefit from the same rights and duties as academic teachers who are Polish citizens.

One should also point to Poland's participation in the European Research Area (ERA). The idea behind the creation of ERA is the synthesis of practices from academic research and the establishment of additional perspectives and paths for development (Haligowski, Wojciechowski 2005: 25). In this situation, the participation of Polish schools in this project is without doubt an ideal method for obtaining additional funding. Furthermore, one can also mention the possibility of permanent cooperation of Polish academic research bodies, including those from law and administration departments, with the most renowned academic research institutions from all of Europe. Thanks to this Polish scholars have the possibility of directly familiarizing themselves with the achievements of other academic research institutions, which is also the result of their mobility that is connected with the opportunity of conducting research at other academic research institutions of Europe.

In summary, one should emphasize that the amendment of the Law on Higher Education which came into force 1 October 2011 is a process that in a very crucial manner accomplished changes to several up to to then existing objectives. At the same time it introduced new

regulations within the scope of adapting Polish higher education to objectives put forth by the European Union. European integration has enabled Polish students and young scientist to use lots of EU-funded programs, such as Erasmus. The most beneficial for Polish students was to obtain freedom in the accessibility to facilities of education across the EU on the same footing.

Bibliography

Monographs:

Żechowska B, (1999) *Stare i nowe dylematy w obszarze reform szkolnictwa wyższego*, [in:] *Przemiany szkolnictwa wyższego u progu XXI*, red. Z. P. Kruszewski, Wydawnictwo Naukowe Novum, Płock.

Chmielecka E, Kraśniewski A, Woźnicki J, (2003) *Korzyści i koszty związane z przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej w sferze szkolnictwa wyższego*, Urząd Komitetu Integracji Europejskiej, Warszawa.

Halinowski L, Wojciechowski T, (2005) *Szkolnictwo wyższe w Polsce na progu integracji z Unią Europejską (2000-2004)*, monografia pracy badawczej realizowanej w Wyższej Szkole Zarządzania i Prawa w Warszawie, Warszawa.

Material from the Internet:

Raport, *Spoleczny wymiar członkostwa Polski w Unii Europejskiej*

http://polskawue.gov.pl/files/Dokumenty/Publikacje_o_UE/piec_lat_polski_w_unii_europejskiej.pdf [2011.02.12].

10 lat Erasmusa w Polsce, Wybór danych statystycznych i finansowych, Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji, Warszawa 2008.

<http://www.erasmus.org.pl/sites/erasmus.org.pl/files/publikacje/10%20lat%20Erasmusa%20w%20Polsce.%20Wyb%C3%B3r%20danych%20statystycznych%20i%20finansowych.pdf> [2011.02.12].

Małgorzata Czuryk

National Defence University in Warsaw, Poland

GOVERNORS AS BODIES EXERTING CONTROL AND SUPERVISION OVER LOCAL SELF-GOVERNMENT UNITS' ACTIVITY IN POLAND

Abstract

The article describes issues referring to the impact of Governor of a Province, who is an organ of government, upon the scope of the operation of local government. The legislature has provided local government with the independence attribute, which is a subject of judicial protection, therefore the interference by control or supervision must be not only proportionate to the infringement degree, but also legitimate. Governor of a Province cannot arbitrarily, separately from the existing legal order, use the monitoring and audit mechanisms, because they significantly limit the freedom of a decentralized entity, which is local government, and thus violate the principle of legality of public administration activity.

Key words: governor, control, supervision, self-government, government administration, Poland

Governors as bodies exerting control over local self-government units' activity

Although a primary task of a supervisory body, which is the assessment of the event being examined, contains some elements of exercising power, they are limited to necessary examinations performed on the basis of specific legal provisions (Karpiuk 2008: 132).

Governor's control comprises legality, good economic management and reliability of tasks performed by local self-government units in the scope of government administration realized by these units by virtue of an act or an agreement concluded with government administration bodies

¹. One party of the abovementioned legal relationship is a governor being a representative of the Cabinet whereas the other party is local self-government equipped with the attribute of independence and acting within the scope of public authority's decentralization. Art. 3 par. 2 of the Act on Voivodeship and Government Administration in a Voivodeship (hereinafter referred to as AVGA) explicitly depicts a possibility of performing tasks of government administration by local self-government units both of the legislator's own will and government administration, which is obliged to conclude an agreement with an appropriate local self-government unit in this scope. This provision does not constitute a legal ground for the performance of tasks commissioned by local self-government. It is a norm of competence justifying governor's interference based on the criterion of legality, good economic

¹ Art. 3 par. 2 of the Act of 23 January, 2009 on Voivodeship and Government Administration (J.L. No. 31, item 206 as amended), hereinafter referred to as A.V.G.A.

management and reliability in the scope of performing (omitting to perform) tasks of government administration.

Acts of law may impose on municipalities a duty to perform commissioned tasks in the scope of government administration as well as organizational work to prepare and conduct general elections and referenda. Municipalities may also perform tasks covering the scope of government administration based on agreements concluded with government administration bodies. Property disputes resulting from such agreements are settled by general courts. A necessary factor allowing performance of commissioned tasks is obtainment of financial means sufficient to perform them. In the case of failure to observe time limits for the transfer of financial means to municipalities, they are entitled to interest in the amount stipulated for tax arrears².

The legislator may determine that some matters belonging to the poviats' scope of activity are tasks of government administration performed by a poviat. A poviat may also conclude agreements with government administration bodies in the matter of performance of public tasks from the scope of government administration³. Acts of law may determine that matters belonging to the voivodeship's scope of activity are tasks from the scope of government administration performed by the Voivodeship Council⁴.

Governor's control comprises tasks from the scope of government administration specified in special acts.

A governor exerts control over, *inter alia*:

- 1) a) issuance of permits for cultivation of poppy or fibrous hemp by a village-mayor (city mayor, city president) competent for the localization of the cultivation;
- b) supervision over cultivation of poppy or fibrous hemp performed by municipal executive bodies (within the scope of performing the above supervision authorized persons are entitled to: - entering the land where poppy or fibrous hemp are cultivated and accessing such land through other real estate, - control of documents authorizing to cultivate poppy or fibrous hemp; - requesting explanation from individuals cultivating poppy or fibrous hemp;

² Art. 8 of the Act of 8 March, 1990 on Municipal Self-Government (i.e. J.L. of 2001, No. 142, item 1591 as amended), hereinafter referred to as A.M.S.G..

³ Art. 4 par. 4 and Art. 5 par. 1 of the Act of 5 June, 1998 on Poviat Self-Government (i.e. J.L. of 2001, No. 142, item 1592 as amended), hereinafter referred to as A.P.S.G.

⁴ Art. 14 par. 2 of the Act of 15 June, 1998 on Voivodeship Self-Government (i.e. J.L. of 2001, No. 142, item 1590 as amended), hereinafter referred to as A.V.S.G.

- c) issuance of an order to destroy cultivation of poppy or fibrous hemp through the land plough or digging or in another manner which will assure efficient performance of the order at the cultivation owner's expense⁵;
- 2) organizing, funding and assuring conditions to receive postgraduate internships by graduates of medical and medical and dental studies who are Polish nationals intending to perform their jobs within the territory of the Republic of Poland whose permanent place of residence is within the voivodeship; in the case of individuals who are nationals of EU Member States other than Poland intending to receive internship within the territory of this voivodeship, which is a task of the voivodeship's marshal from the scope of government administration⁶;
- 3) assurance of the execution of a court decision on admitting to a social care institution a person who in effect of a mental illness or disorder is not capable of satisfying the necessities of life and cannot be nursed by other people who requires permanent care and nursing but not hospital treatment; such a person may be admitted to a social care institution based on their or their statutory representative's consent by a starost of a poviat competent for this person's place or residence; assurance of the execution of a court decision on admitting to a psychiatric hospital a person whose previous behavior suggests that failure to admit them to such a hospital will result in considerable deterioration of their mental health, or a person who is not capable of satisfying the necessities of life by themselves and the prediction that treatment in a psychiatric hospital will improve their health condition is justified, by a voivodeship's marshal⁷;
- 4) keeping a register of personal and payment data keepers by a voivodeship's marshal competent for the place of conducting activity comprised by the entry thereon⁸;
- 5) granting a status of preserved forest, or depriving it of such a character by a starost after agreeing thereon with the forest's owner and consulting Municipal Council in this matter by means of a decision with reference to the forests not being the State Treasury property⁹;

⁵ Art. 47, 50-52 of the Act of 29 July, 2005 on Prevention of Drug Abuse (i.e. J.L. of 2012, No. 124 as amended).

⁶ Art. 15 par. 4 of the Act of 5 December, 1996 on the Profession of a Doctor and Dental Practitioner (i.e. J.L. of 2011, No. 277, par. 1634 as amended).

⁷ Art. 40 par. 1 and 46 par. 2b of the Act of 19 August, 1994 on the Protection of Mental Health (i.e. J.L. of 2012, No. 231, item 1375 as amended).

⁸ Art. 51b of the Act of 14 July, 1983 on International Archive Services and Archives (i.e. J.L. of 2011, No. 123, item 698 as amended).

⁹ Art. 16 par. 1a of the Act of 28 September, 1991 on Forests (i.e. J.L. of 2011, No. 12, item 91 as amended).

- 6) performing the following tasks by municipalities: a) organizing and providing specialist nursing services for people suffering from mental disorder at the place of their residence; b) granting and paying earmarked allowance for the coverage of costs connected with natural or ecological disaster; c) conducting and developing infrastructure of environmental self-help homes for people suffering from mental disorder; d) realizing tasks resulting from governmental social help programs aiming at the protection of living standards of people, families and social groups as well as development of specialist support; e) granting and paying earmarked allowance; performing the following tasks by poviats: a) helping foreigners who have been granted a refugee status or complementary protection in the scope of individual program of integration in the Republic of Poland, and paying health insurance premiums for them; b) conducting and developing infrastructure of centers of support for people suffering from mental disorder; c) realizing tasks resulting from governmental social help programs aiming at the protection of living standards of people, families and social groups as well as development of specialist support; d) providing help to foreigners in the scope of crisis intervention¹⁰. A task of a municipal body is to recognize the needs concerning specialist nursing services at the place of residence of people suffering from mental disorder within the municipality territory and undertaking actions envisaged by the law aiming at obtainment of financial means for the realization of the commissioned task from the State budget. Such a body should, first of all, decide what kinds of specialist nursing services and what scope thereof are necessary in an individual case, and who may provide such services. A task of the body that is concerning recognition of matters regarding the award of specialist nursing services is precise determination if any, and if yes, what kind of services are necessary in a given case, determination of their scope, and next finding a subject/entity (an institution or a person holding specialist professional preparation) which will realize such services at possibly lowest cost by the order of the body¹¹;
- 7) granting and paying benefits and allowances from the alimony fund as well as undertaking actions against alimony debtors¹²;

¹⁰ Art. 18 par. 1 and 20 par. 1 of the Act of 12 March, 2004 on Social Assistance (i.e. J.L. of 2009, No. 175, item 1362 as amended).

¹¹ Provincial Administrative Court's (hereinafter referred to as PAC) judgment of 2 October, 2007, IV SA/GI 1408/06, LEX No. 389709.

¹² Art. 31 par. 1 of the Act of 7 September, 2007 on Assistance Provided to Persons Eligible for Alimony Allowances (i.e. J.L. of 2009, No. 1, item 7 as amended).

- 8) realizing tasks from the scope of family benefits and allowances by the voivodeship self-government as commissioned tasks from the scope of government administration comprising: a) fulfilling a function of a competent institution in connection with the Republic of Poland's participation in coordination of social security systems in case of a movement of individuals within the borders of the EU and EEA; b) issuing decisions in the matters of family benefits and allowances realized in connection with coordination of social security systems¹³;
- 9) establishing and conducting specialist centers of support for victims of domestic violence by a poviats as well as preparing and realizing programs of re-educational and educational treatment for domestic violence perpetrators by this unit of local self-government¹⁴;
- 1) performing the following tasks by a poviats: a) realizing tasks from the scope of health care and nursing services for veterans and victims of repression; b) organizing celebrations of anniversaries within the poviats territory to commemorate the struggle for Poland's independence and honor the memory of the War and Post-War victims; c) providing help in preparing documented applications for granting retirement pension and disability or sick pension by means of exception; d) analyzing living conditions of veterans and victims of repression as well as undertaking appropriate initiative in this scope¹⁵;
- 10) provision by the capital city of Warsaw of: a) functioning of general and central state bodies, foreign diplomatic representations and consular offices as well as international organizations in the city; b) hosting foreign delegates; c) functioning of public facilities that are important for the fulfillment of the city's capital functions¹⁶.

Exercising control or inspection, an inspecting body (a controller/inspector) is, *inter alia*, entitled to: 1) free access and movement within the premises of the unit being inspected without a duty to obtain a permit; 2) access to documents concerning the activity carried out by the unit being inspected, collecting and securing documents connected with the scope of inspection against receipt while observing legal provisions on legally protected secrets; 3)

¹³ Art. 21 of the Act of 28 November, 2003 on Family Allowances (i.e. J.L. of 2006, No. 139, item 992 as amended).

¹⁴ Art. 6 par. 4 of the Act of 29 July, 2005 on Counteracting Domestic Violence (J.L. No. 180, item 1493 as amended).

¹⁵ Art. 7³ of the Act of 24 January, 1991 on Veterans and Victims of War and Post-War Repression (i.e. J.L. of 2002, No. 42, item 371 as amended).

¹⁶ Art. 3 of the Act of 15 March, 2002 on the Capital City of Warsaw's Organizational System (J.L. No. 41, item 361 as amended).

issuance and, if necessary, requesting drawing up copies, excerpts or abridgements of documents as well as specifications or estimates that are necessary for the inspection; 4) processing personal data in the scope necessary to carry out the inspection purposes; 5) request producing oral or written explanations concerning matters regarding the scope of the inspection¹⁷. The above-mentioned rights, however, refer to situations when an inspector undertakes actions during the inspection. Therefore they are rights realized/exercised by the inspecting subject/entity on a case-by-case basis and must be connected with the subject of the inspection.

Governors as bodies supervising local self-government units' activity

Apart from exerting control, governors are authorized to perform supervisory acts with relation to local self-government. It is not only the right of the Cabinet's representatives on local level but also their duty.

Compliance with the law is an exclusive criterion of exerting supervision over local self-government units' activity. Binding and valid legal order is a fundamental determinant of public administration bodies' activity. Legal norms do not only indicate limits within which public administration units may affect social, economic, cultural or political relations, but they also determine a public mission they fulfill (Karpiuk 2010: 20).

A governor supervises municipal activity, not municipal bodies, based on the criterion of compliance with the law. Governors are authorized to apply supervisory rights they are entitled to with reference to resolutions and decrees from the scope of municipal activity, no matter if they come from municipal bodies or auxiliary municipal bodies¹⁸.

A village-mayor is obliged to submit to a governor resolutions of the Municipal Council within 7 days from the day they were passed on. A village-mayor submits acts determining mandatory provisions within 2 days from the day they were stipulated (Art. 90 par. 1 of the Act on Local Self-Government, hereinafter referred to ALSG). Art. 90 thereof orders submission of the Council's resolutions to a supervisory unit, i.e. a governor. Moreover, if a resolution (from the scope of the competence of the Council authorized to make law) has been adopted by an unauthorized body, it should be assumed that the subject resolution, which actually is an act of local law, must be submitted to a supervisory body in order to be examined with regard to its compliance with the law¹⁹. Exceeding time limits to submit the Council's resolution to a governor by a municipal executive body does not entail

¹⁷ Art. 22 of the Act of 15 July, 2011 on Inspection in Government Administration (J.L. No. 185, item 1092).

¹⁸ Supreme Administrative Court's (hereinafter referred to SAC) judgment of 9 April, 2008, II OSK 127/08, LEX No. 470940.

¹⁹ SAC's judgment of 13 September, 2006, II OSK 758/06, LEX No. 320905.

negative legal effects as far as the resolution itself is concerned, as well as a possibility of commencing supervisory action by a governor²⁰.

Resolution or decrees of a municipal body breaching the law are null and void. A supervisory body (a governor) decides about nullity of the resolution or decree in full or in part within 30 days from the day the resolution or decree has been served. Commencing proceedings for ascertainment of nullity of a resolution or decree, or during such proceedings, the supervisory body may stop their execution. The supervisory decision should contain factual and legal justification as well as instructions on admissibility of lodging a complaint with an administrative court. In the case of minor violation of law, the supervisory body does not ascertain nullity of the resolution or decree, and only indicates that the resolution or decree have been adopted in breach of the law (Art. 91 ALSG). As far as ascertainment of nullity of local law is concerned, it refers to such irregularities as, e.g., infringement of provisions determining competence to adopt acts, infringement of legal grounds in adopting them, violation of the provisions of constitutional law and substantive law through their faulty interpretation as well as violation of provisions regarding the procedure to adopt acts. Adopting acts of local law based on statutory norms, a decision making body must strictly take into account guidelines included in the authorization. Departure from this principle violates a formal and substantive relation between the executive act and the act of law, which, as a rule, is a gross violation of the law. A ban on the presumption of competence is a fundamental principle of administrative law whereas competence norms should be interpreted precisely and literally. What is more, competence provisions cannot be interpreted extensively whereas competence cannot be derived by analogy²¹.

If an act of a municipal body has received a legal form of an act exercising power issued on the basis of administrative law provisions, then regardless of the character of civil law relations being shaped thereon or possible effects, including spheres regulated by civil law, such an act is subject to a supervisory procedure called administrative supervision. Such acts also include resolutions adopted by municipal councils related to property matters which authorize a municipal executive body to submit a civil law declaration of will. Only when the act of a municipal body has been adopted in the form which is appropriate to civil law acts (it itself constitutes a civil law declaration of will), it is not subject to supervisory procedure²².

²⁰ SAC's judgment of 22 November, 1990, SA/Gd 965/90, ONSA 1990, No. 4, item 11.

²¹ PAC's judgment of 11 May, 2011, II SA/Gd 244/11, LEX No. 795646.

²² PAC's judgment of 25 January, 2011, I OSK 1917/10, LEX No. 785808.

Moreover, the supervision under such a course does not encompass individual settlements, which are regulated by procedural provisions.

A request to nullify a resolution adopted by a municipal body addressed to a supervisory body evokes supervisory proceedings exclusively within this body's own independent competence to examine legality of municipal bodies' resolutions²³. The legislator does not envisage legal means which would cause commencement of supervisory proceedings once submitted to a supervisory body (a governor). Such proceedings are conducted *ex officio* and the subject's motion submitted in order to start supervisory proceedings is of no legal force.

The legislator distinguishes two categories of defects of local law acts adopted by local self-government bodies: defects grossly violating the law and defects violating the law insignificantly. Such categorization of defects of resolutions and decrees adopted by municipal bodies is of legal significance as far as admissibility of starting supervisory procedure to ascertain nullity is concerned. Legal regulations fail to provide a definition of gross violation of law whereas the following circumstances should be deemed as gross violations: issuance of a resolution or decree by an inappropriate body, a lack of basis to adopt a resolution or decree of a specific content, improper application of a legal regulation being the basis of adopting a resolution or decree, and breaching the procedure of adopting a resolution or decree²⁴. Nevertheless, a lack of determination of kinds of law violations taking effect in ascertainment of nullity of a defective resolution or decree does not mean discretion of a supervisory body; what is more, in the reasoning to the supervisory decision a supervisory body is obliged to prove the infringement of law²⁵. Apart from the obligation to conduct supervisory proceedings appropriately, in the case of ascertainment of nullity of the questioned resolution adopted by a local self-government body, a supervisory body which is exercising control over regularity of resolution adoption is obliged to prove that its content or course of adoption indeed grossly violates the law and the possible infringement was of significant influence on the content of the resolution having been adopted²⁶. In order to be able to assume that a controlled act adopted by a municipal body does not comply with the law in a manner justifying ascertainment of its nullity, apparent and direct inconsistency with the law of the controlled resolution should be proved firstly, which the supervisory body should do in the reasoning to supervisory decision. The reasoning to the supervisory decision

²³ SAC's decision of 24 November, 2010, II OSK 2309/10, LEX No. 743406.

²⁴ PAC's judgment of 1 October, 2010, III SA/GI 2083/10, LEX No. 756684.

²⁵ PAC's judgment of 19 August, 2010, II SA/Wr 313/10, LEX No. 755557

²⁶ SAC's judgment of 6 August, 2009, I OSK 754/10, LEX No. 737507.

is incorrect if it fails to explain why inconsistency with the law of the resolution adopted by a municipal council is so significant as to condition ascertainment of its nullity²⁷.

A starost (the same as a village-mayor or voivodeship marshal) is obliged to submit to a governor resolutions adopted by the Council within 7 days from the day were passed on. Resolutions adopted by poviat bodies in the matter of issuing mandatory provisions are subject to submission within two days from the day they were passed on (Art. 78 par. 1 of the Act on Poviat Self-Government). This provision does not mean, however, that serving such a resolution causes the commencement of supervisory proceedings under the Act since a supervisory body does not start the proceedings in every case but only in the case of inconsistency of the resolution with the law²⁸.

A resolution adopted by a poviat body which does not comply with the law is null and void. A supervisory body decides about nullity of the resolution in full or in part within 30 days from the day the body has been served with the resolution (Art. 79 par. 1 of the Act on Poviat Self-Government). A gross violation of the law is violation of provisions on competence by a poviat body adopting a resolution, adopting such an act without a legal basis or defective application of a legal norm being a legal basis to adopt it²⁹. In the case of insignificant violation of the law, a supervisory body does not ascertain nullity of the resolution only indicating that it has been adopted in breach of the law (Art. 79, par. 4 of the Act on Poviat Self-Government).

The construction of validity (finality) of a supervisory decision must be identified with the fact of evoking a legal effect in a sense of incorporation to legal transactions a provision (a norm) of a specific character. Until a decision made by a supervisory body validates, it is not binding yet, which means that its force is to some extent suspended in time. Only the lapse of time envisaged for lodging a complaint with an administrative court, or a dismissal or rejection of the complaint by the court make such a decision effective. The construction of validity and ensuing executability of a supervisory decision appears as fundamental guarantee of respecting the principle of legal security and certainty because until a dispute is settled by a court, or ineffective lapse of time to lodge a complaint, a supervisory decision does not change anything in the binding legal status yet³⁰.

The proceedings in the matter of ascertainment of nullity of an act adopted by a poviat body are always carried out *ex officio*. A supervising body should start proceedings only if in

²⁷ SAC's judgment of 10 December 2009, II OSK 1546/09, LEX No. 597323.

²⁸ SAC's judgment of 4 January, 2007, I OSK 1670/06, LEX No. 320925.

²⁹ PAC's judgment of 28 June, 2011, III SA/Wr 211/11, LEX No. 844628.

³⁰ SAC's judgment of 1 October, 2010, I OSK 1143/10, LEX No. 744938.

result of preliminary inspection of the resolution's content it will find the examined document at least probable to be defective. The supervising body may take advantage of the institution of explanatory proceedings functioning in jurisdiction proceedings such as: explanations submitted upon the body's request, hearing of evidence, or even a trial³¹.

The legislator provided analogous supervisory solutions with regard to voivodeship self-government as in the case of municipal or poviats self-government.

Conclusion

Local self-government is equipped with the attribute of independence, which allows it to be "a host" on the local and regional forum. Therefore holding this feature enables local self-government units shape legal and financial relations within the territory of its activity in the manner of the exercise of power. The above-mentioned independence, however, does not mean that the competence of self-government authorities will be of an absolute character since external subjects are authorized to supervision and inspection/control of the public administration. Interference in the scope of liberty to decide about own matters by local self-government, however, must be envisaged by the legislator; otherwise it will be illegal.

Bibliography

- Karpiuk, M. (2008) *Samorząd terytorialny a państwo. Prawne instrumenty nadzoru nad samorządem gminnym*. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Karpiuk, M. (2010) Zasada legalizmu jako podstawowy wyznacznik nadzoru i kontroli administracji publicznej. In: Czuryk, M., Karpiuk, M., ed. *Nadzór i kontrola w systemie wykonywania administracji publicznej*. Warszawa: Erida. Pp. 7-21.

³¹ PAC's judgment of 19 March, 2008, II SA/Po 71/08, LEX No. 471192.

Katarzyna Dunaj
National Defence University in Warsaw, Poland

THE PRINCIPLE OF PARLIAMENTARY BICAMERALISM IN POLAND

Abstract

The dilemma: one- or two-chamber parliament is the basic issue that must be resolved by the authors of the constitution in each country. The bicameral parliament is the rule only in federal states, where the second chamber represents components of the federation. In the unitary states the existence of the second chamber is required by other reasons: for example, historical tradition, or to grant its role as “chamber of reflection”. In Poland, the legislative power is exercised by the bicameral Parliament: the Sejm and the Senate. The relations between the chambers are arranged on a “asymmetrical bicameralism”. The Sejm – a stronger chamber – can reject the Senate amendments or opposition to the law. Only the Sejm can start the legislative procedure and shall exercise control over the activities of the Council of Ministers. Equality of chambers occurs only in the procedure of the revision of the constitution.

Key words: *bicameralism, parliament, Sejm, Senate, constitution, Poland*

1. The principle of bicameralism of Polish parliament in the historical perspective

Historical evolution of parliaments led in some states from multi-chamber state assemblies to one-chamber parliaments. In the First Polish Republic a parliament existed, whose shape reflected the state form of government of the country. The General Sejm consisted of three Sejm states: the King, the Senate and the Deputy Chamber¹. The existence of the parliament in this composition was confirmed by the Constitution of May 3 (1791).

Work on enacting the constitution of the Second Polish Republic commenced after the restitution of independence (1918). One of the most controversial issues raised during the constitutional debate was the shape of the parliament (Dobrowolski 2003: 46-68). The left wing (the Polish Socialist Party – *Polska Partia Socjalistyczna*), which was against a two-chamber parliament in accordance with their policy, was not able to block the appointment of the Senate. However, its position, defined by the March Constitution (1921), was weak (Dobrowolski 2003: 68-83; Czajowski 2002: 43). The Sejm (the first chamber of parliament) occupied a dominant position in the system of bodies of state authority.

The second constitution of the inter-war period, so-called April Constitution (1935), while sanctioning the system of authoritarian government, which was characteristic for the majority of European states of that time, introduced the balance of power between the Sejm and the Senate (Dobrowolski 2003: 111-133). In general, the position of parliament was

¹ The organization of the English parliament was similarly shaped.

weakened for the benefit of the President, who held the chief position among the bodies of state authority.

The assumption of power by the communists in 1944 led to the abolition of the Senate under the provisions of the referendum conducted in June 1946, one year after the end of warfare. Little Constitution (1947) and the Constitution of the People's Republic of Poland (1952) provided for the existence of one-chamber parliament – the Sejm. The restitution of the Senate as the second chamber of parliament took place only in 1989 as a result of the “round table” talks between the authorities and the opposition (“Solidarity”) (Orłowski 2009; Ciemniowski 2010: 53, Dobrowolski 2009: 77). The decision on its restitution resulted not only from historical reasons. One of the elements of the “round table” contract was conducting free elections to the Senate (in the Sejm 65% of the seats were taken by the government camp). In the elections conducted on 4th June 1989 “Solidarity” won 99 mandates out of 100 available. The result of the elections meant in practice the end of the era of communism in Poland.

Immediately after both chambers of parliament began their terms of office in 1989, work on enacting a new constitution was started. However, a new constitution was not passed due to the lack of democratic legitimisation of the Sejm elected in “contract” elections. This became possible only after conducting the first fully free elections to both chambers of parliament on 27th October 1991. With reference to Polish tradition a temporary constitution was enacted (Little Constitution of 1992). Work on passing the proper constitution was interrupted by dissolution of the Sejm in June 1993.

Little Constitution confirmed the relatively weak position of the Senate, simultaneously maintaining the superior position of the first chamber (the Sejm). Such a model of bicameralism of parliament won in the work of the Constitutional Commission of the National Assembly, which prepared the project of the Constitution of the Polish Third Republic (Dobrowolski 2003: 193-220). A new constitution was adopted by the National Assembly (combined chambers of the Sejm and the Senate) on the day of 2nd April 1997, and then approved by the Nation by means of a referendum conducted on 25th May 1997.

2. Prerequisites of the existence of the second chamber (the Senate)

The Republic of Poland is a unitary state (Article 3 of the Constitution). Therefore, one cannot find justification for the prerequisite for the existence of the second chamber characteristic for a federal state. The second chamber is the representative of the constituent parts of a federation (states, federal countries, provinces, cantons, etc.) A similar argument for the existence of the second chamber is brought in states with regional territorial structure.

In such states the second chamber represents particular regions (for example, the Senate in Spain).

During the work on the Constitution of the Republic of Poland also an idea, which provided for making the Senate into a “self-government” chamber was rejected. Senators were to be elected by voivodeship sejmiks (bodies of territorial self-government). Finally, it was decided to elect senators – similarly to the deputies – by means of general and direct elections. The difference lies in the fact that senators are elected in accordance with the system of simple majority (since 2011 in single-mandate constituencies)², whereas deputies are elected in accordance with d’Hondt’s proportional system (Ciemniewski 2010: 57-58).

The lack of other prerequisites, which would justify the existence of the Senate, results in the fact that historical argument and the role of the Senate as the “chamber of reflection” gains a primary significance. This second argument would be of greater significance if senators were elected in a different time than deputies. Yet the elections to the Sejm and the Senate are conducted on the same day, which in practice causes the formation of the same political majority in both chambers. Moreover, the idiosyncrasy of majority system in the elections to the Senate results in the fact that parties, which won the elections, gain a significant majority³. This fact reduces the role of the Senate to approving laws passed by the government majority in the Sejm.

3. The principle of asymmetrical bicameralism

Under the provisions of the Constitution of the Republic of Poland the relations between the Sejm and the Senate are based on the principle of “asymmetrical bicameralism” (Bożyk 2009: 204). This principle points to the advantage of the first chamber (the Sejm) over the second chamber (the Senate). This is visible not only in the division of competence realized by both chambers, but also in the organization of their work.

The term of office of the Sejm and the Senate lasts for four years. The term of office of the Sejm begins on the day on which the Sejm assembles for its first sitting and continues until the day preceding the assembly of the new Sejm of the succeeding term of office⁴. The

² Between 1989 and 1997 2 senators were elected from each of the 49 voivodeships. In 1998 a fundamental reform of the territorial division of the state was conducted, which decreased the number of voivodeships to 16. This is the reason why the electoral law of 2001 election to the Sejm and the Senate fundamentally changed the manner of the election of senators. 40 constituencies were created and from 2 to 4 senators were elected from each. This manner of election of senators, which is commonly criticized, was changed only by the Electoral Code of 5th January 2011.

³ As a result of 2001 elections the winning party (Democratic Left Alliance – *Sojusz Lewicy Demokratycznej*) won 75 mandates (3/4).

⁴ The principle means in practice the elimination of the inter- term of office break. This is also binding in the case of shortening the Sejm’s term of office.

term of office of the Senate is subordinated to the term of office of the Sejm, which means that it begins on the day on which the Sejm (and not the Senate) assembles for the first session and continues until the last day of the term of office of the Sejm. The term of office of the Senate may be shortened in the case of stale shortening of the term of office of the Sejm under the provisions of a resolution adopted by this chamber with the 2/3 majority of votes (Article 98 paragraph 3 of the Constitution) or a resolution of the President under the provisions of Article 155 paragraph 2 or Article 225 of the Constitution. Similarly, the Senate's term of office may be prolonged in the case of lengthening of the term of office of the Sejm during the period of extraordinary measures and within 90 days following its termination (Article 228 paragraph 7).

The principle of asymmetrical bicameralism is especially reflected in the legislative procedure. It is always started in the first chamber (the Sejm). Legislative initiative is vested in deputies⁵, the Senate (as an entire chamber – Cierniewski 2010: 59)⁶, the President of the Republic of Poland⁷, the Council of Ministers⁸ as well as a group of 100 000 citizens. The Sejm considers the project of a statute during three readings. The statute is adopted with a simple majority of votes in the presence of at least half of the statutory number of deputies⁹.

After passing a statute by the Sejm, the Senate has 30 days to adopt a position on this statute. If during this time the Senate does not express its standpoint, it is considered that it adopted the statute without amendments. The Senate may adopt a statute in the version passed by the Sejm, introduce amendments or reject a statute in whole (Dobrowolski 2009; Szymanek 2001; Cierniewski 2010: 60-64). In the second and third case mentioned above the statute returns to the Sejm, which may reject an amendment or objection of the Senate towards a statute with an absolute majority of votes. If the Sejm does not succeed in rejecting the Senate's standpoint it is considered it was adopted. In this manner the Sejm always possesses a casting vote concerning the final shape of a statute. It cannot reject the Senate's standpoint only in the case of a statute on amending the Constitution (Article 235) as well as

⁵ This is about a group of 15 deputies or a Sejm commission.

⁶ Resolution on the subject of bringing a legislative initiative is adopted by the Senate with a regular majority of votes. Although in this case it is the second chamber that begins the legislative proceeding, the project of a resolution is first considered by the Sejm.

⁷ The competence of the President within the subject of bringing a legislative initiative is exempt from the obligation of countersignature.

⁸ In practice, the government (similarly to other states) is a subject most frequently using the legislative initiative.

⁹ Although an act passed by the Sejm was not yet considered by the Senate and not signed by the President, it is referred to as a "statute" (and not "statute project") from the time of passing by the first chamber in the third reading (compare with Article 121 of the Constitution).

statute granting consent to ratify an international agreement described by Article 90 of the Constitution.

The principle of asymmetrical bicameralism is also vividly reflected in the control function of the parliament because the Constitution vests its execution only in the Sejm (Article 95 paragraph 2). The subject of control performed by the first chamber is the operation of the Council of Ministers. This also includes the entire government administration subordinate to the Council of Ministers. In accordance with the principle of political neutrality of the head of state in the system of parliamentary government, the operation of the President may not be subject to control by the parliament. The principle of asymmetrical bicameralism is also reflected in other functions executed by the parliament.

4. Participation of the Senate in the mode of amending the constitution and ordering a nationwide referendum

The principle of asymmetrical bicameralism points to the dominant role of the Sejm in relations with the Senate. However, the Constitution provides for the equality of rights of both chambers in the mode of amending the constitution (Article 235 – Cierniewski 2010: 65-66). Under the provisions of this regulation the Senate – next to a group of 1/5 of the statutory deputies and the President of the Republic of Poland – is vested with the right to introduce a statute project on amending the constitution. The Sejm enacts a statute on amending the constitution.

After passing a statute on amending the constitution by the Sejm – with the 2/3 majority of votes in the presence of at least half of the statutory number of deputies – it is passed on to the Senate. The second chamber has 60 days to adopt a standpoint towards a statute on amending the constitution. The Senate adopts a statute on amending the constitution with an absolute majority of votes. In accordance with the resolutions of Article 235 paragraph 2 of the Constitution, the statute on amending the constitution is passed by the Sejm and the Senate “in exactly the same wording”. This means that the Senate is not vested with the possibility to adopt amendments to the statute on changing the constitution. On the other hand, a possible objection of the Senate towards a statute on amending the constitution causes the termination of a legislative proceeding because the Sejm – contrary to a regular legislative mode – may not reject the Senate’s standpoint. A similar result is evoked by ineffective passage of 60 days, which are given to the Senate by the Constitution to adopt a statute on amending the Constitution. The expiration of this time also causes the termination of a legislative proceeding. It should be mentioned that in the case of amending regulations of

Chapter I, II or XII of the Constitution the Senate might bring a motion to the Marshal of the Sejm to order a referendum approving the changes to the Constitution.

The Senate is also vested with a decisive influence within the subject of ordering a referendum by the President of the Republic of Poland (Article 125 of the Constitution). The President is not vested with the possibility to order a referendum independently. He can only do this with the consent of the second chamber of parliament. In accordance with the resolutions of the statute on referendum the Senate has 14 days to assume a resolution on the subject of granting consent to order a referendum by the President. The Senate may neither change the content of referendum questions nor express a partial consent. It should be mentioned that another manner of ordering a nationwide referendum is assuming an appropriate resolution by the Sejm with an absolute majority of votes. In this mode the Senate may bring a motion to the Sejm to assume a resolution. However, it is not vested with a right to order a referendum independently.

5. The National Assembly

The arena of common operation of both chambers of parliament is the National Assembly. Under the provisions of March Constitution (1921) as well as April Amendment (1989) the National Assembly elected the President of the Republic of Poland. However, after introducing general and direct presidential elections it had lost this competence.

The National Assembly is composed of 560 members (460 deputies and 100 senators). The head of the National Assembly is the Marshal of the Sejm, and his deputy is the Marshal of the Senate. The National Assembly enacts the regulations of its procedures.

In accordance with Article 114 of the Constitution the National Assembly does not sit in sessions permanently. It assembles for sessions only in cases defined by the Constitution. The National Assembly administers the oath to the newly elected President of the Republic of Poland (article 130). With the 2/3 majority of votes of the statutory number of its members, the National Assembly assumes a resolution on bringing an indictment against the President to be heard before the Tribunal of State (Article 145) as well as considering him as permanently incapable to exercise his duties due to the state of his health (Article 131 paragraph 2 point 4). Moreover, the National Assembly may be the addressee of the President's message (Article 140).

6. Conclusions

The tradition of Polish constitutionalism is assuming the principle of bicameralism of parliament. Since the Republic of Poland is a unitary state (Article 3) and not compound

(federal), the arguments deciding on the existence of the Senate may be brought down to tradition as well as an attempt to vest it with the character of “the chamber of reflection”.

The Constitution of the Republic of Poland of 1997 professes the principle of asymmetrical bicameralism, which is preserved in the history of Polish constitutionalism. A chamber with definitely greater powers is the Sejm. It plays a crucial role in legislative proceeding (Article 118-123). The Constitution provides for its monopoly to fulfil control function over the Council of Ministers (Article 95 paragraph 2). Only in the case of amending the Constitution (Article 135) the Sejm must take the position of the second chamber into consideration.

Meaning of the existence of the Senate with such a weak political position was undermined during the course of work on the current constitution (Skotnicki 1994). Although in the Sejm of the second term of office (1993-1997) left wing parties, which in their policy were contrary to the existence of the second chamber, possessed a firm advantage, the Senate was maintained, by means of invoking historical arguments. In the current discussion on the matter of introducing changes to the Constitution of the Republic of Poland the need to abolish the Senate is brought up, however until now no steps were assumed to eliminate the second chamber.

Bibliography

- Bożyk, S. (2009) Parlament Rzeczypospolitej Polskiej. In: Grzybowski, M., ed. *Prawo konstytucyjne*. Białystok: Temida 2. Pp. 200-244.
- Ciemiński, J. (2010) Dwuizbowość w systemie konstytucyjnym III Rzeczypospolitej. *Przegląd Sejmowy*. No. 5: 53-70.
- Czajowski, J. (2002) Model dwuizbowości w konstytucjach polskich z 1921 i 1997 r. In: Czajowski, J., Grzybowski M., ed. *Szkice o zasadach i instytucjach ustrojowych II i III Rzeczypospolitej*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Abrys. Pp. 43-54.
- Dobrowolski, M. (2001) Prawo Senatu do wnoszenia poprawek do ustaw uchwalonych przez Sejm w świetle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego. *Przegląd Sejmowy*. No. 5: 25-44.
- Dobrowolski, M. (2003) *Zasada dwuizbowości parlamentu w polskim prawie konstytucyjnym*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Dobrowolski, M. (2009) Ustrój państwa w porozumieniach Okrągłego Stołu. *Przegląd Sejmowy*. No. 3: 77-99.
- Orłowski, W. (2009) *Senat Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1989-1991. Geneza instytucji*. Warszawa: Kancelaria Senatu.
- Skotnicki, K. (1994) Spór o drugą izbę polskiego parlamentu. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Iuridica*. No. 59: 95-109.
- Skotnicki, K. (2010) Kilka uwag w sprawie kierunków reformy Senatu. In: Tuleja, P., Florczak-Wątor, M., Kubas, S., ed. *Prawa człowieka – społeczeństwo obywatelskie – państwo*

demokratyczne. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Pawłowi Sarneckiemu.
Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. Pp. 349-357.

Szymanek, J. (2001) Zakres przedmiotowy poprawek Senatu do ustawy. *Państwo i Prawo*.
No. 11: 28-39.

Szymanek, J. (2005) *Druga izba we współczesnym parlamencie. Analiza porównawcza na przykładzie europejskich państw unitarnych.* Warszawa: Kancelaria Senatu.

Tengizs Džibuti
Rīgas Stradiņa Universitāte, Latvija

SABIEDRĪBAS UN INDIVĪDU TIESĪBAS UZ INFORMĀCIJU CEĻU SATIKSMES JOMĀ

Abstract

The rights of society and individuals to receive information relating to road traffic

After renewal of Latvian independence in the beginning of 1990th individuals and society as a whole had hoped that in the democratic and legal country people really will be actively involved in public administration and the nation responded. Mostly just individual applications or reports have been good reasons for different problem prevention and solving, forcing the responsible authorities to take actions and make legitimate decisions in compliance with good governance principles.

Despite increasing awareness of the rights to receive information in the digital era, the official website and online portal rapid development, technology and social networking boom, unfortunately in the road traffic field the opposite trend is seen – to reduce and restrict the public debates, remove of guest books and forums that for a long time served as a direct and immediate contact bridge.

Atslēgas vārdi: tiesības uz informāciju, ceļu satiksme

Ievads

Ceļu satiksmes sfēras fundamentu Latvijā ielikts iepriekšējā gadsimta 90. gadu sākumā, pārformatējot PSRS laika organizatorisko struktūru un nodalot no Iekšlietu ministrijas vairākas funkcijas, līdz ar ko pašlaik atbildība par šo jomu ir sadalīta starp Ministru kabinetu, pašvaldībām, Satiksmes ministriju, Iekšlietu ministriju, Zemkopības ministriju, Izglītības un zinātnes ministriju, Valsts policiju, Valsts tehniskās uzraudzības aģentūru, VAS „Ceļu satiksmes drošības direkcija” (turpmāk tekstā – CSDD), VAS „Latvijas Valsts ceļi” un citām iestādēm.

Pēc Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanas gan indivīdiem, gan sabiedrībai kopumā bija cerības, ka demokrātiskajā un tiesiskajā valstī cilvēki patiešām tiks aktīvi iesaistīti valsts pārvaldē un tauta atsaucās. Pārsvarā tieši privātpersonu iesniegumi vai ziņojumi ir bijuši par labu iemeslu dažādu nevēlamību novēršanai, ceļot vadības kultūru, piespiežot atbildīgās institūcijas rīkoties un pieņemt pamatotus lēmumus.

Normatīvais regulējums

Informācijas atklātības likuma mērķis, kas ietverts tā 2. panta pirmajā daļā, ir nodrošināt, lai sabiedrībai būtu pieejama informācija, kura ir iestādes rīcībā vai kuru iestādei atbilstoši tās kompetencei ir pienākums radīt. Šis likums nosaka vienotu kārtību, kādā privātpersonas ir tiesīgas iegūt informāciju iestādē un to izmantot.

Ievērojot labas pārvaldības principu, iestāde pēc savas iniciatīvas nodrošina piekļuvi noteikta veida vispārpieejamai informācijai (Informācijas atklātības likuma 10. panta otrā daļa).

Savukārt kārtību, kādā iestādes ievieto informāciju internetā, nosaka Ministru kabinets, pamatojoties uz Informācijas atklātības likuma 10. panta sestajā daļā iekļauto deleģējumu. Uz šī pamata izdotie Ministru kabineta 2007. gada 6. marta noteikumi Nr. 171 „Kārtība, kādā iestādes ievieto informāciju internetā” nosaka kārtību, kādā iestādes ievieto informāciju internetā, lai nodrošinātu tās pieejamību. Saskaņā ar noteikumu 3. punkta 1. teikumu informācijas ievietošanai internetā katra iestāde izveido mājas lapu. Lai mājas lapa būtu ērti pārlūkojama, tai, cita starpā, nepieciešams paredzēt:

- iespēju elektroniski nosūtīt iestādei vēstuli (iestādes apstiprinātā formātā) – sk. noteikumu IV nodaļas 15.6. apakšpunktu;
- interaktīvus elementus (piemēram, "Jūsu jautājums", "Viesu grāmata", "Komentāri", "Forums", "Diskusija", "Aptauja") – sk. noteikumu IV nodaļas 15.7. apakšpunktu.

Atbilstoši minēto noteikumu 33.2. apakšpunktam iestādes, kuras mājas lapas rekonstruē vai veido no jauna, ņem vērā šo noteikumu prasības. Iestādes, kuras mājas lapas ir izveidojušas, pārveido tās atbilstoši šo noteikumu prasībām: līdz 2008. gada 1. jūlijam precizē mājas lapas struktūru un saturu, kā arī koriģē mājas lapu, ievērojot šo noteikumu IV un V nodaļas prasības.

Informācija ceļu satiksmes jomā

Neskatoties uz augušo izpratni par tiesībām uz informāciju digitālajā laikmetā, sabiedrības, indivīdu, iestāžu un organizāciju savstarpējās komunikācijas vēršanos plašumā pēdējo 20 gadu laikā, oficiālo mājas lapu un portālu internetā strauju attīstību, tehnoloģiju un sociālo tīklu uzplaukumu, diemžēl, ceļu satiksmes jomā ir saskatāma pretējā tendence – samazināt un ierobežot publiskās diskusijas, likvidējot viesu grāmatas un forumus, kas ilgstoši kalpoja kā tiešs un nepastarpināts saskarsmes tilts.

Ilustrācijai – CSDD regresīvais piemērs. Sākot no 1998. gada un līdz pat 2004. gada rudenim CSDD oficiālajā mājas lapā internetā www.csdd.lv bija pieejama Latvijas labākā „Viesu grāmata”, kas veltīta ceļu satiksmes jautājumiem. Diemžēl, tā jau ir pagātnē.

Šo atklātības sešu gadu garumā „Viesu grāmata” ātri attīstījies, atbildes uz apmeklētāju jautājumiem kļuvušas saprotamākas un profesionālākas, apmeklētāju loks bija vislielākais valsts un pašvaldību oficiālo ceļu satiksmes jomas forumu vidū.

Tomēr 2004. gada beigās CSDD skaidrojumu kvalitāte pasliktinājusies, atbilžu termiņi uz dažiem jautājumiem (izņemot tādus, kuri ir sīki aprakstīti Ceļu satiksmes noteikumos), pārsniedza mēnesi.

CSDD gan elektroniskā, gan iesnieguma veidā tika uzrakstīta vēstule ar pretenzijām par „Viesu grāmatas” darbību, uz kuru pa e-pastu saņemta šāda atbilde: „Mums ļoti jāatvainojas, taču uz Jūsu jautājumiem CSDD turpmāk atbildes sniegs rakstiski, ja iestādē tiks saņemts iesniegums. Katrs mūsu darbinieks pilda noteiktus pienākumus un Jūsu uzdotie jautājumi un vienmēr esošie pretjautājumi uz mūsu atbildēm ierobežo iespēju darbiniekiem veikt savus tiešos pienākumus. CSDD klienti vienmēr liek uzklauti un vienmēr tiem tiek dotas atbildes uz viņu jautājumiem. Tieši Jūs un Jūsu jautājumus mēs esam gatavi uzklaut (pārrunāt) klātienē Jums izdevīgā laikā, vienojoties par to pa tālruni.”

1

Interesants sanāca CSDD dialogs ar sabiedrību – rakstiet oficiālus iesniegumus vai nāciet klātienē, bet „Viesu grāmata”, kurā gan jautājumus, gan atbildes varēja redzēt arī citi apmeklētāji, acīmredzams, nebija pieņemamais veids, kā kontaktēties ar sabiedrību.

Jāatzīmē, ka Latvijai tiesiskā ziņā radnieciskās valsts – Vācijas – tiesību zinātnē pieņemts, ka īpaša ir tā sauktā organizācijas vaina. Par pārvaldes trūkumiem ir vainojams attiecīgais priekšnieks, tas ir, atbildīgā amatpersona, piemēram, sakarā ar darbinieku trūkumu iestāde pārāk ilgi apstrādā iesniegumus. Tas ir amata pienākumu pārkāpums. Novēlota apstrāde šādā situācijā nav vērtējama kā konkrētā atbildīgā ierēdņa amata pienākumu pārkāpums, jo viņš nevar ietekmēt iestādes darbinieku skaitu. Taču pastāv organizācijas vaina, kas uzskatāma par tas amatpersonas vainu, kurai jā rūpējas par iestādes nodrošināšanu ar darbiniekiem (Paine 2002: 343).

Savukārt oficiālajā CSDD atbildē uz to pašu vēstuli (iesnieguma veidā) ar pretenzijām par „Viesu grāmatas” darbību vairs netika pieminēta iestādes darbības „traucēšana” un formāli paskaidrots: „Likums „Iesniegumu, sūdzību un priekšlikumu izskatīšanas kārtība valsts un pašvaldību institūcijās” paredz tiesības iesniegt iesniegumus un sūdzības, un nosaka valsts iestādēm pienākumu atbildēt uz konkrētiem iesniegumiem. CSDD mājas lapas sadaļā „Viesu grāmata” patlaban nav nodrošināta iespēja iesniegt iesniegumu ar nepieciešamajiem rekvizītiem, lai uzdotie jautājumi tiktu uzskatīti par iesniegtiem atbilstoši minētā likuma prasībām, līdz ar to, CSDD sniegtās atbildes nav uzskatāmas par oficiālu iestādes atbildi uz konkrētu iesniegumu. Šobrīd sadaļa „Viesu grāmata” kalpo par vietu, kur ieinteresētajām personām diskutēt par aktuālajiem jautājumiem, kā arī uzdot neskaidros jautājumus, uz kuriem nav nepieciešama oficiāla CSDD atbilde. Informējam, ka jau tuvākajā nākotnē CSDD plāno izveidot jaunu mājas lapas veidolu, kur tiks paredzēta vieta diskusijām un arī paredzēta

¹ CSDD 2004. gada 15. oktobra elektroniskā vēstule, nepublicēta.

iespēja iesniegt iesniegumu, uz kuriem CSDD sniegs oficiālas atbildes noteiktā kārtībā un termiņos”.²

2004. gada beigās CSDD mājas lapas apmeklētājiem tika prezentēta jauna versija. Protams, tehnoloģiski mājas lapas 2. veidols kļuvis daudz nopietnāks. Tomēr „Viesu grāmata” bija solis atpakaļ, nevis uz priekšu. Diemžēl šo „Viesu grāmatu” bija ļoti grūti nosaukt par forumu (diskusiju). CSDD mājas lapas 2. veidolā bija iespējams uzdot jautājumus, kā arī paust savus viedokļus, priekšlikumus, ieteikumus, tomēr tie vairs nebija pieejami plašam CSDD lapas apmeklētāju lokam, tos lasīja tikai CSDD darbinieki ar e-pasta starpniecību. Mājas lapas 2. veidolā bija redzams CSDD solījums publicēt jautājumus ar atbildēm „Viesu grāmata” tikai gadījumos, kad jautājumi ir būtiski un skar plašāku sabiedrības daļu. Taču šo atlati veica CSDD darbinieki pēc saviem iekšējiem kritērijiem, kas nebija zināmi vai objektīvi pārbaudāmi.

Kopējais atbilžu skaits mājas lapas 2. veidola „Viesu grāmata” laika posmā no 2004. gada 1. oktobra līdz 2005. gada 13. decembrim sasniedza vien 140. Salīdzinājumam - vecajā „Viesu grāmata” no 1998. gada līdz 2004. gada 1. oktobrim tika publicētas apmēram 1150 atbildes gadā, savukārt kopumā par sešiem gadiem – 6951 atbildes šādās rubrikās:

- Ceļu satiksmes noteikumi – 1009;
- Autovadītāja apliecība (tiesības) – 893;
- Transportlīdzekļu reģistrācija – 581;
- Apdrošināšana – 69;
- Ceļu uzraudzība – 37;
- Transportlīdzekļu tehniskā kontrole (apskate) – 609;
- Atsauksmes, atziņas, sūdzības, ieteikumi utt. – 641;
- Statistika – 91;
- Bīstamas situācijas, nejaukas vietas – 131;
- Administratīvie pārkāpumi, sodi – 391;
- Kustības organizācija – 1061;
- Diskusija satiksmes dalībniekiem par MK noteikumu projektiem – 71;
- Pārkāpumu uzskaites punktu projekts – 33;
- Diskusija par izmaņām Ceļu satiksmes likumā – 257;
- Citi jautājumi – 1077.

² CSDD 2004. gada 2. novembra vēstule Nr. 11-10/1430, nepublicēta.

Par pasliktinājušos situāciju tika nosūtīts iesniegums CSDD vadībai, no kuras saņemts atteikums atjaunot vecās „Viesu grāmatas” darbību: „Izstrādājot jauno interneta mājas lapas veidolu, CSDD analizēja citu valsts institūciju un privāto organizāciju interneta mājas lapu saturu, tajās dotās iespējas personām saņemt un nodot informāciju, kā arī vadījās pēc pamatprincipiem, kas noteikti ar Ministru kabineta 2001. gada 4. decembra instrukciju Nr. 7 „Kārtība, kādā valsts institūcijas ievieto informāciju internetā”. Mūsaprāt, jaunais internetā mājas lapas veidols ar iespēju iepazīties ar informāciju, kas interesē personu par CSDD sniegtajiem pakalpojumiem, kā arī iespēja izteikt savu viedokli, priekšlikumus un ieteikumus par personai aktuāliem jautājumiem ir optimāls. CSDD nepiekrīt Jūsu viedoklim, ka interneta mājas lapā nav iespējama diskusija un iesniegumu iesniegšana, jo mājas lapas sadaļā „Viesu grāmata” šāda iespēja pastāv. Visi sabiedrībai aktuālie jautājumi tiek atspoguļoti CSDD mājas lapā. Visi iesniegumi vai atsevišķas personas interesējoši jautājumi, mūsaprāt internetā mājas lapā nav jāatspoguļo. CSDD mājas lapa nav jāpielīdzina masu mādiņu interneta lapām (piemēram, TVNET, APOLLO, DELFI utt.), kur par katru ziņu pastāv iespēja izteikt viedokli, kas dažkārt noved pie ļoti rupjām un ziņai vai informācijai pilnīgi neatbilstošām diskusijām. Par doto iespēju izteikt viedokli, iesniegt iesniegumu, kā arī operatīvi saņemt korektu, pamatotu atbildi praktiskai tālākai darbībai personu interesējošā jautājumā, CSDD no sabiedrības pārstāvju puses gan fiziskām, gan juridiskām personām ir saņēmusi pateicības apliecinājumus. Ievērojot iepriekš minēto uzskatām, ka CSDD interneta mājas lapas veidols atbilst valsts institūciju mājas lapu izveides principiem par iespēju saņemt un nodod attiecīgai institūcijai personu interesējošo informāciju”.³

Nepiekrītot CSDD atbildei, par šīm domstarpībām tika informēta Satiksmes ministrija, kura izskatīja iesniegumu par CSDD interneta mājas lapas saturu, un paziņoja sekojošo: „Izvērtējot pēc būtības CSDD jauno interneta mājas lapas saturu secināms, ka tās saturs ir aktuāls un pietiekams, dod iespējas sabiedrībai izteikt viedokli, kā arī saņemt informāciju par aktuāliem jautājumiem un atbilstošs lielākās daļas sabiedrības vajadzībām. Satiksmes ministrija, iepazīstoties ar CSDD 2006. gada 4. janvāra atbildi uz Jūsu iesniegumu, piekrīt tur izteiktajam viedoklim un neuzskata par pamatotu Jūsu lūgumu atsaukt CSDD atbildi. Jāatzīmē, ka CSDD ir valsts akciju sabiedrība (kapitālsabiedrība) un tās interneta mājas lapas izveidošana ir brīvprātīga. Ievērojot iepriekš minēto, uzskatām, ka CSDD interneta mājas lapa ir vērtējama pozitīvi. Bez tam autori, kas arī norādīts iepriekš minētajā atbildes vēstulē, izveidojot interneta mājas lapu, vadījušies pēc citu valsts institūciju mājas lapu izveides

³ CSDD 2006. gada 4. janvāra vēstule Nr. 11-10/1, npublicēta.

principiem, kas noteikti ar Ministru kabineta 2001. gada 4. decembra instrukciju Nr. 7 „Kārtība, kādā valsts institūcijas ievieto informāciju internetā”.⁴

2006. gada 14. augustā autors ienāca CSDD „Viesu grāmatā”, lai paskatītos, cik atbildes tur ir ievietotas, un konstatēja, ka no CSDD „Viesu grāmatas” bija palicis tikai nosaukums, bet tā reāli neeksistēja, jo bija atstāta vienīgā iespēja – uzdot jautājumu.

2011. gada tika palaists CSDD mājas lapas 3. veidols, kurā tāpat it kā pieejama „Viesu grāmata”, taču tajā nekādas atbildes jau no 2006. gada vispār netiek publicētas.

Vēl jo vairāk, visi CSDD mājas lapas 1. veidola „Viesu grāmatas” jautājumi par 1998.-2004. gadiem ir vienkārši izdzēsti un nav pieejami CSDD mājas lapā.

Turklāt amatpersonas vairs nevar arī sodīt par iesniegumu, sūdzību un priekšlikumu izskatīšanas noteikumu pārkāpšanu, jo 2007. gadā no Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksa nodaļas, kas noteica administratīvo atbildību par pārkāpumiem iesniegumu, sūdzību un priekšlikumu izskatīšanā valsts un pašvaldību institūcijās, tika izslēgti visi trīs panti.

Secinājumi

Secināms, ka 1998.-2004. gados CSDD bija sabiedrībai atklātāka un draudzīgāka. Diskusijas likvidēšana liecina par to, ka CSDD ir vairāk sevi izolējusi no sabiedrības. Latvijas Republika ir demokrātiska valsts un līdz ar to visām iestādēm jāklūst maksimāli atklātām plašākai sabiedrībai. CSDD nevar būt izņēmums šīs politikas īstenošanā.

CSDD „Viesu grāmatas” faktiskā likvidēšana oficiālajā mājas lapā liecina par to, ka CSDD nevēlas atklāti (neizvairoties no kritikas) veikt dialogu ar sabiedrību un risināt sāpīgus jautājumus, kas saistīti ar satiksmes drošību.

Zīmīgi, ka līdzīgā veidā arī Iekšlietu ministrija, Valsts policija, Rīgas Domes Satiksmes departaments, Rīgas pašvaldības sabiedrība ar ierobežotu atbildību „Rīgas satiksme” ir ierobežojušas ceļu satiksmes drošības aktivitātes.

Bibliogrāfija

- Administratīvā procesa likums.* <http://www.likumi.lv/doc.php?id=55567> [2012. 02.03.].
Briede, J. (2003) *Administratīvais akts.* Rīga: Latvijas Vēstnesis.
Ceļu satiksmes likums. <http://www.likumi.lv/doc.php?id=45467> [2012. 02.03.].
Dauksts, J., Naudžuns, J. R., Smirnovs, J., Sviķis, J. (2006) *Ceļa zīmju un apzīmējumu rokasgrāmata.* Rīga.
Iesniegumu likums. <http://www.likumi.lv/doc.php?id=164501> [2012. 02.03.].
Informācijas atklātības likums. <http://www.likumi.lv/doc.php?id=50601> [2012. 02.03.].
Jarinovska, K. (2010) *Informācijas atklātības princips un tā galējā robeža: teorijas īstenošana praksē.* Rīga.

⁴ Satiksmes ministrijas 2006. gada 30. janvāra vēstule Nr. 01-13.1/P-19, npublicēta.

- Kirikovs, P., Pommers, J., Blīvis, J., Brass, J., Smilga, J., Siliņš, A. (2000) *Auto vadītāja ABC*. Rīga: Jumava.
- Litvins, G., Aperāne, K. (2010) *Administratīvā pārkāpuma lietvedība ceļu satiksmē*. Rīga: Sabiedriskās politikas centrs Providus.
- Ministru kabineta 2007. gada 6. marta noteikumi Nr. 171 „Kārtība, kādā iestādes ievieto informāciju internetā”. <http://www.likumi.lv/doc.php?id=154198> [2012. 02.03.].
- Načisčionis, J. (2009) *Administratīvās tiesības*. Rīga: Biznesa augstskola Turība.
- Paine, F. J. (2002) *Vācijas vispārīgās administratīvās tiesības. Vācijas Administratīvā procesa likums*. Rīga: Tiesu namu aģentūra.
- Peine, F.-J. (2002) *Allgemeines Verwaltungsrecht. 6., neu bearbeitete Auflage*. Heidelberg: Muller.
- Valsts pārvaldes iekārtas likums*. <http://www.likumi.lv/doc.php?id=63545> [2012. 02.03.].
- Бергманн В. (2007) *Административно-процессуальное право Германии*. Москва: Волтерс Клувер.
- Трунов И.Л., Айвар Л.К., Юрьев А.В. (2007) *Справочник автовладельца. Издание 3-е, переработанное и дополненное*. Москва: Эксмо.

Baiba Hercmane

Valsts policijas koledža, Rīgas Stradiņa Universitāte, Latvija

PSIHISKO SLIMĪBU SAASINĀŠANĀS NOZIEDZĪGA NODARĪJUMA REZULTĀTĀ: JURIDISKĀS SEKAS KRIMINĀLTIESĪBĀS

Abstract

Any mental disorder that is caused to the victim as the result of a crime according to the applicable criminal legal framework must be classified as grievous bodily harm, regardless the mental disorders impact on health. To join the legal consequences and the person could be held criminally liable for serious bodily harm in the form of mental disorder should be proven that the particular injury was caused by a particular person's conduct (as the result of action or inaction). In order to clarify the causal link between person's behaviour and psychiatric disorders, forensic expertise should be determined during which can be ascertained whether identified psychiatric disorders to the person are caused by a crime, or is an existing mental illness exacerbation. In this case, the crime must be characterized by assessing the impact of mental disorders on a person's ability to function in a social environment and ability to work.

Atslēgas vārdi: *psihiski traucējumi, psihisku traucējumu saasināšanās, tiesu psihiatriskā ekspertīze.*

Jebkuri psihiski traucējumi, kas cietušajam ir radušies noziedzīga nodarījuma rezultātā, atbilstoši spēkā esošajam krimināltiesiskajam regulējumam ir kvalificējami kā tīša vai neuzmanīga miesas bojājumu nodarīšana cietušajam. Psihiski traucējumi var būt kā fiziskas un psihiskas traumas rezultāts, tā arī šīs traumas rezultātā saasinājusies jau esošā gara slimība. Pie šādām slimībām var pieskaitīt traumatisku epilepsiju, traumatisku plānprātību u.c. Jēdziens psihiski traucējumi sevī ietver gan hroniskus psihiskus traucējumus, gan pārejošus psihiskus traucējumus, garīgu atpalcību un citus slimīgus psihes stāvokļus. Mūsdienā psihiatrija izvairās no jēdziena psihiska saslimšana lietojuma, tā kā psihiskām saslimšanām nav raksturīga parastā slimības gaita – sākums, uzliesmojums un rezultāts. Psihiatrijā izšķir divas psihisko traucējumu grupas atkarībā no to rašanās - saistītus ar iedzimtību vai bez tās. Pie iedzimtām psihes slimībām pieskaitāmas psihiskās saslimšanas, kas radušās hromosomu anomālijas dēļ, visizplatītākā – šizofrēnija. Visbiežāk šizofrēnija jau ir ģenētiski ieprogrammēta, tiek aizskarti tādi psihiskie procesi kā emocijas, domāšana, griba. Psihisko traucējumu saasināšanos izraisa iedzimtības faktori kombinācijā ar cilvēka individuālajām īpatnībām. Noziedzīga nodarījuma rezultātā iegūtā trauma var kalpot kā katalizators, kas izraisa psihiskus traucējumus vai jau esošas slimības saasinājumu (Васильева 2009).

Psihisku traucējumu noziedzīga nodarījuma rezultātā nodarīšana cietušajam var ietilpt kā sekas arī citos noziedzīgu nodarījumu sastāvos – piemēram izvarošana, narkotisko vielu

ievadišana pret personas gribu (nodarījuma sekas – saslimšana ar narkomāniju, toksikomāniju, kas izraisa izmaiņas cilvēka psihē.) u.c.

Lai iestātos juridiskās sekas un personu varētu saukt pie kriminālatbildības par miesas bojājumu nodarīšanu psihisko traucējumu veidā, ir jāpierāda, ka konkrētie miesas bojājumi personai ir radušies konkrētas personas rīcības (darbības vai bezdarbības rezultātā). Tātad, lai personu varētu saukt pie kriminālatbildības par psihisku traucējumu nodarīšanu cietušajam, jākonstatē personas nodoms ar savu rīcību cietušajam nodarīt psihiskus traucējumus (tīšs miesas bojājums), vai arī to, ka cietušajam nodarītie psihiskie traucējumi ir tiešā cēloņsakarībā ar personas noziedzīgu pašpaļāvību vai nevērību (smags vai vidēji smags miesas bojājums aiz neuzmanības).

Psihisko traucējumu diagnostika, traumas un psihisko traucējumu cēloniskās sakarības un ar psihiskiem traucējumiem saistīto vispārējo darbspēju paliekošā zaudējuma noteikšana, atbilstoši likuma „Par Krimināllikuma spēkā stāšanās un piemērošanas kārtību 3.pielikuma: „Kritēriji miesas bojājumu smaguma pakāpes noteikšanai, veicot medicīnisko ekspertīzi” 18. punktam, ir tiesu psihiatriskās ekspertīzes kompetencē. Normatīvajos aktos un juridiskajā literatūrā ir skaidri definēta kriminālatbildība un izstrādāti kritēriji miesas bojājumu esamības un smaguma pakāpes noteikšanai gadījumos, kad cietušajam nodarīts fizisks kaitējums, taču psihisko traucējumu noteikšanā šāda kritēriju izstrādāšana ir problemātiska, jo – kā nosaka viens no psihiatrijas pamatpostulātiem - ikviens cilvēks ir unikāls un otra tāda pasaulē nav. Tādējādi psihisku traucējumu noteikšana nav objektivizējama (līdzīgā situācijā piemērojama ikvienam) un katra situācija ir vērtējama individuāli.

Tradicionāli izšķir četrus cietušā tiesu psihiatriskās ekspertīzes veidus:

- *Ekspertīze bezpalīdzības stāvokļa noteikšanai* – šāda ekspertīzes noteikšana ir obligāta gadījumos, kad jāizlemj jautājums par noziedzīga nodarījuma kvalifikāciju, kvalificējošo apstākļu esamību vai neesamību – miesas bojājumu nodarīšanu cietušajam, kas noziedzīga nodarījuma izdarīšanas brīdī ir atradies bezpalīdzības stāvoklī
- *Ekspertīze spējas liecināt noteikšanai* – ekspertīze nosakāma, ja rodas šaubas, ka cietušais savu psihisko īpatnību, garīgās attīstības vai vecuma dēļ ir spējis adekvāti uztvert situāciju, novērtēt pret sevi vērstās darbības un spēj par to liecināt;
- *Ekspertīze kriminālprocesuālās rīcībaspējas noteikšana* ir nosakāma gadījumos, kad jāpārlicinās vai cietušais sava psihiskā stāvokļa vai garīgās attīstības dēļ spēj īstenot savas tiesības.

- *Ekspertīze kaitējuma veselībai noteikšanai no miesas bojājumiem, kas izpaužas psihisku traucējumu veidā.*

Katrai no šīm ekspertīzēm raksturīgs savs pētīšanas priekšmets un uzdevumi, taču visas ir attiecināmas uz vienu kriminālprocesa dalībnieku, proti – cietušo. Tādēļ cietušajam, kuram noziedzīga nodarījuma rezultātā nodarīti psihiski traucējumi, var tikt noteikta jebkura no iepriekš uzskaitītajām tiesu psihiatriskajām ekspertīzēm.

Veicot tiesu psihiatrisko ekspertīzi, ir svarīgi izpētes objektu (cietušā psihisko stāvokli) un katras ekspertīzes priekšmetu sasaistīt ar konkrētām juridiski nozīmīgām situācijām, kurās atrodas noziedzīga nodarījuma upuris, proti – cietušā psihiskais stāvoklis pirms noziedzīga nodarījuma, noziedzīga nodarījuma laikā, pēc noziedzīga nodarījuma, izmeklēšanas laikā u.c. (Бадмаева 2010).

Krievu zinātnieces N.Morozova, T. Smirnova un V. Badmajeva uzskata, ka ekspertīzes miesas bojājumu psihisku traucējumu veidā noteikšanas metodoloģijas pamatā ir jābūt medicīnisko un juridisko kritēriju vienotībai.

Medicīniskais kritērijs aptver visas iespējamās psihisko traucējumu izpausmes un formas, kuras var būt radušās personas prettiesiskas rīcības attiecībā pret cietušo rezultātā. Psihiskus traucējumus var iedalīt:

- Psihotiskos traucējumos (murgi, halucinācijas, domāšanas traucējumi, uztveres traucējumi), kas ir uzskatāmi par smagiem psihiskiem traucējumiem;
- Nepsihotiskos traucējumos (bezmiegs, trauksme, vainas sajūta, personības traucējumi).

Medicīniskajam kritērijam atbilst psihisko traucējumu diagnostika un cēloņsakarības noteikšana, proti – vai psihiskie traucējumi ir radušies galvas traumas rezultātā, vai un kā šie iegūtie traucējumi ietekmē cietušā turpmāko fizisko un psihisko veselību. Tāpat ir jānosaka, kā izpaužas noziedzīga nodarījuma rezultātā iegūtie psihiskie traucējumi:

- kā asa reakcija uz stresu ar psihiskās darbības dezorganizāciju, psihies traucējumiem, suicīda gadījumiem un tieksmēm;
- kā posttraumatiskais stress un adaptācijas traucējumi u.c. (Бадмаева 2010).

Savukārt juridiskā kritērija definējums balstās uz trim komponentiem:

- dzīvības apdraudējums;
- nodarīto miesas bojājumu sekas, kas izpaužas kā dažāda ilguma darbspēju zudums un adaptācijas problēmas sociumā;
- ilgstošs vai īslaicīgs veselības traucējums.

Psihisko traucējumu novērtēšana pieprasa arī īpašu ekspertu izpētes algoritmu. J.Meteļica izdala 3 ekspertīzes etapus:

- cietušā psihisko traucējumu noteikšana un nozoloģiskā kvalifikācija (nozoloģija – mācība par slimībām);
- cēloņsakarības noteikšana;
- bojājumu smaguma pakāpes un ietekmes uz cietušā veselību noteikšana.

Turklāt, eksperta atzinumam ir jābūt prognozējošam – jānosaka, kādu iespaidu nodarītie psihiskie traucējumi atstās uz cietušā nākotni un funkcionēšanu sociumā:

- darba spēju zudums līdz 7 dienām – viegli veselības traucējumi;
- darba spēju zudums ne ilgāk par 21 dienu ar daļēju sociālu deadaptāciju un labvēlīgu prognozi – vidēji smagi veselības traucējumi;
- smagas sekas – neatgriezeniski psihiski traucējumi, kad cietušais vairs nevar normāli funkcionēt sociumā.

Kriminālistikas metodiskajās rekomendācijās norādīts, ka ekspertīze ir obligāti nosakāma, ja procesa virzītājam rodas šaubas par cietušā psihisko stāvokli. Šaubas par cietušā psihisko stāvokli procesa virzītājam var rasties jebkādā saskarsmē ar cietušo (sarunā, pratināšanā), vērtējot cietušā uzvedību un reakciju uz uzdodamajiem jautājumiem. Aizdomas par cietušajam nodarītajiem psihiskajiem traucējumiem var rasties, ja cietušais raud, nespēj sakarīgi noformulēt savu domu, ir agresīvs vai tieši otrādi – apātisks. Šādos gadījumos cietušajam ir iespējams noteikt tiesu psihiatrisko un medicīnisko ekspertīzi, kuras gaitā var noteikt:

1. Cik smagi ir cietušajam nodarītie miesas bojājumi un kādu iespaidu tie atstāj uz viņa psihisko darbību?
2. Vai cietušajam nodarītie miesas bojājumi kļūva par psihisku traucējumu iemeslu, kāds ir to raksturs un smagums (psihiskās darbības īslaicīgi traucējumi, hroniskas psihiskās slimības saasināšanās vai stāvokļa pasliktināšanās u.c.) (Tiesu psihiatriskā ekspertīze 1994: 6).

Ja tiesu psihiatriskās ekspertīzes gaitā tiek noskaidrots, ka pret cietušo vērstā vardarbība ir izraisījusi jau esošas saslimšanas saasināšanos, noziedzīga nodarījuma kvalifikācijai būtu jānotiek ņemot vērā ekspertīzes gaitā noskaidroto attiecībā uz psihisku traucējumu ilglaicīgumu vai īslaicīgumu un iespējamo darba spēju zudumu. Diskutabls varētu būt jautājums, ka šajā gadījumā radušies psihisku traucējumi var nebūt tiešā cēloniskā sakarā ar nodarīto, taču jebkurā gadījumā nodarītais kaitējums ir radījis izmaiņas cietušā veselībā,

salīdzinot ar to stāvokli, kādā viņš bija pirms kaitējuma nodarīšanas. Tātad šim nodarījumam, kas izraisījis psihiskas slimības saasinājumu, ir jādod juridisks novērtējums. Taču atbilstoši Krimināllikuma 125. panta un likuma „Par Krimināllikuma spēkā stāšanās un piemērošanas kārtību” 24. panta 1.daļas definējumam, miesas bojājumi, kas izpaužas kā *jebkādi* psihiski traucējumi, kas cietušajam nodarīti noziedzīga nodarījuma rezultātā tiek kvalificēti kā smagi miesas bojājumi. Tātad, arī gadījumos, kad noziedzīga nodarījuma rezultātā psihiski traucējumi nav nodarīti, bet ir saasinājusies jau esoša psihiska slimība, personas rīcība kvalificējama kā smaga miesas bojājuma nodarīšana cietušajam. Arī šajā jautājumā vienota viedokļa nav. Piemēram, pēc krievu zinātnieces N.Morozovas domām, jebkurš cietušajam nodarītais psihiskais traucējums ir jāvērtē atbilstoši veselībai nodarītajam kaitējumam, un līdz ar to, ir jāklasificē atbilstoši smaguma pakāpei. Turpretī, S. Rastropovs uzskata, ka jebkāda smaguma psihisku traucējumu nodarīšanu personai ir jāuzskata kā smagu kaitējumu veselībai, neatkarīgi no tā vai šie traucējumi ir ārstējami vai nē (Расторопов 2004: 75).

Par pieņemamāku būtu jāuzskata viedoklis, ka miesas bojājuma smaguma izvērtējumam jābūt adekvātam psihiska traucējuma smaguma pakāpei. Tas savukārt pieprasa konkrētu medicīniska rakstura kritēriju izstrādi psihiska traucējuma smaguma pakāpes identificēšanai, kas iziet ārpus tiesību zinātnes kompetences.

Bibliogrāfija

Normatīvie akti:

Krimināllikums. Spēkā no 01.04.1999. Ar grozījumiem, kas izsludināti līdz 1.12.2011. No: Latvijas Vēstnesis. Nr. 199/200., 08.07.1998

Par Krimināllikuma spēkā stāšanās un piemērošanas kārtību. Spēkā no 5.11.1998. Ar grozījumiem, kas izsludināti līdz 1.01.2012 No: Latvijas Vēstnesis. Nr.331/332 (1392/1393), 04.11.1998

Monogrāfijas:

Расторопов С.В. (2004). *Преступления против здоровья человека // Законодательство.*

Interneta resursi:

Бадмаева В. Д. *Комплексная СППЭН потерпевших и свидетелей*
<http://www.otrok.ru/medbook/listmed/badmaeva2.htm> [2012.05.04]

Васильева Н.В (2009) *Психическое расстройство как признак тяжкого вреда здоровью потерпевшего.* Москва: Русская юстиция.

http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:n7pcxTemDssJ:www.juristlib.ru/boo k_5266.html [2012.03.04]

Nikolajs Jefimovs
Daugavpils Universitāte, Latvija

MEDIĀCIJA UN ŠĶĪRĒJTIESA: KOPĪGAIS UN ATŠĶIRĪGAIS

Abstract

Mediation and arbitration: similarities and differences

Alternative dispute resolution methods have been showing their benefits during the last 4 years, when during the economic recession the quantity of civil cases in lowest court institution of Latvia have increased from 56836 in 2007 to 124859 matters in 2010. As a result the total quantity of unreviewed cases in the first lowest court institution has increased vastly and this circumstance asked huge unsatisfaction of population with court system in common. Thus the responsible agencies understand the necessity of increasing a financial contribution and backing of court system, it is still insufficient to cope with all the matters.

Alternative dispute resolution ways to traditional court process in Latvia are mostly connected with arbitration. This legal institute had been involved in Latvian legal system at the same time with Civil procedure law had been taken into legal force in 1999. The possibility to use arbitration mostly connected only with resolution of civil disputes on the basis of writing agreement between sides. At the same time lawyers usually under the alternative dispute resolution methods understand not only arbitration, but also mediation, conciliation, negotiation, restorative justice and other methods. Latvian legislator chose only arbitration institute as a legally binding alternative dispute resolution method, defining it's basis and principles.

According with Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters all European Union states, except Denmark, are obliged to involve mediation institute for simplification of civil disputes. Clauses of this Directive are binding for Latvia as one of European Union states, and in order to evolve principles of Directive Latvia in 2009 has passed special concept for mediation involvement in Civil law. It is considered, that in 2012 the new Mediation law will be passed, which helps to legally validate formal procedure of mediation institute and define obligatory requirements for candidates on mediator position. According with current regulation it is clear, that Latvian state doesn't clearly define and put into Classification of professions standart of mediator position. That's why different learning programs and study courses, which are carrying out by different private legal institutions, have only informal nature. All the issued diplomas about granting of mediator qualification haven't any legal background, which refers on state acknowledgement. At the same time it is necessary to remember, that all the mediation definitions stresses and refers on specialist-consiliator role during the consiliation procedure. In order to stress this quotation, the author proposes one of mediation definitions: the process by which the participants, with the assistance of a neutral person or persons, systematically isolate disputed issues in order to develop options, consider alternatives and reach a consensual agreement that will accommodate their needs. Similar references on obligatory go-between participation could be find in Latvian sources. During the development of Mediation law it is necessary to define the Mediator professional standart. Is is necessary to realize in order to make clear the requirements on this position and main duties of this profession. Such consiliator professional standarts exists in USA.

Atslēgas vārdi: mediācija, šķīrējtiesa, mediatora profesija, mediācijas/šķīrējtiesas klauzula.

Alternatīvo domstarpību risināšanas metožu būtība. Alternatīvas domstarpību risināšanas metodes savas praktiskās priekšrocības bija parādījušas pēdējos 4 gados, kad ekonomiskas lejupslīdes apstākļos saņemto civillietu skaits pirmās instances tiesās bija pieaudzis no 56836 2007.gadā līdz 124859 lietām 2010.gadā.(LR Centrālā statistikas pārvalde) Rezultātā dramatiski bija pieaudzis neizskatīto lietu daudzums pirmajā instances tiesā (2007. – 18794; 2008. – 37298; 2009. – 36491; 2010. – 41393; LR Centrālā statistikas pārvalde) izsaucot iedzīvotāju neapmierinātību ar tiesas sistēmu kopumā.(Osipova, Strupišs, Rieba) Neskatoties uz akūtu nepieciešamību paātrināt strīdu izskatīšanas ilgumu (tā, piemēram, 2010.gadā pirmajā instancē vidējais svērtais civillietu izskatīšanas ilgums ir 1,4

mēneši, un tas ir par 0,1 mēnesi jeb 17% vairāk nekā 2009.gadā; Latvijas Republikas Tieslietu ministrija. Tiesu administrācija. Tiesu statistikas analīze 2010/2009) piešķirtā finansējuma ietvaros (resursi izdevumu segšanai tiesām 2009. - 27 779 938; 2010. - 25671556; 2011. - 30 201 055; par valsts budžetu 2009. – 2011.gadam) to izdarīt tiesas sistēmas rāmjos ir ļoti grūti.

Alternatīvie ceļi tradicionālam tiesas procesam Latvijā pārsvarā ir saistīti ar arbitrāžu jeb šķīrējtiesas procesu. Dotais institūts Latvijas tiesību sistēmā tā modernajā izpratnē bija parādījies līdz ar Civilprocesa likuma spēka stāšanos 1999.gadā. Šķīrējtiesas pielietošanas iespējamība attiecas tikai uz civiltiesiskajiem strīdiem un notiek uz pušu noslēgta līguma pamata. Tai paša laikā zem alternatīviem domstarpību risināšanas līdzekļiem saprot ne tikai arbitrāžu, bet arī mediāciju, pārrunas, atjaunojošo taisnīgumu u.c. metodes.(Alternative dispute resolution) Latvijas likumdevējs par juridiski saistošu civiltiesisko konfliktu noregulēšanas paņēmieni iz izvēlējies tikai šķīrējtiesas institūtu, nosakot tās darbības pamatus un principus.(Latvijas Civilprocesa likums)

Atbilstoši Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīvai 2008/52/EK (2008.gada 21.maijs) par konkrētiem mediācijas aspektiem civillietās un komercietās visām dalībvalstīm, izņemot Dāniju, uzlikts par pienākumu civiltiesisko deliktu izskatīšanas atvieglojumu nolūkā ieviest sava tiesību sistēmā mediācijas institūtu. Dotās direktīvas prasības ir saistošas arī Latvijai kā vienai no ES valstīm, kas 2009.gadā 18.februārī ir pieņēmusi speciālo koncepciju mediācijas ieviešanai civiltiesisko konfliktu risināšanai. Paredzēts, ka 2012.gadā tiks pieņemts Mediācijas likums, kas juridiski nostiprinās dotās procedūras formālas un procesuālas prasības, kā arī noteiks standartizētas prasības pret speciālistu kvalifikāciju, kas tiks iesaistīti procesa praktiskajā realizācijā. Šai sakarā publikācijas autors vēlas piebilst, ka pašlaik Latvijā darbojas vairākas biedrības un organizācijas,(biedrība „Mediācija un ADR”) kas popularizē mediācijas pielietošanu civiltiesisko strīdu noregulēšanas procesā un rīko apmācības kandidātiem uz mediatora amatu.(Mediatora apmācības pamatkurss) Pēc publikācijas autora izpētes rezultātiem, pašlaik 18.05.2010. MK noteikumos Nr.461 "Noteikumi par Profesiju klasifikatoru, profesijai atbilstošiem pamatuzdevumiem un kvalifikācijas pamatprasībām un Profesiju klasifikatora lietošanas un aktualizēšanas kārtību” nav atrodamas norādes uz mediatora profesijas standartu, tieši tāpēc jebkuras apmācības un mediatora kvalifikāciju apstiprinošo dokumentu izsniegšana ir tīrā veida insinuācija, kas oficiāli netiek atzīta no valsts puses.(Konfliktoloģijas institūts. Par harmoniju cilvēkā, dabā, sabiedrībā.) Tai paša laikā ir nepieciešams atcerēties, ka jebkura mediācijas būtību skaidrojošā definīcijā būs atrodama norāde uz speciālista-mediatora būtisko lomu procesa organizācijā. Lai ilustrēt doto piemēru, publikācijas autors vēlas norādīt uz vienu no pirmajām mediācijas skaidrojumiem: „process,

kura rezultātā dalībnieki, izmantojot trešās neitrālas personas palīdzību, sistemātiski noraida strīda jautājumus ar nolūku attīstīt opcijas, kas satur alternatīvas un sasniegt abpusēji pieņemamo vienošanos, kas apmierinās viņu vajadzības”.(Folberg, Taylor 1984) Līdzīgas norādes uz obligātu starpnieka piedalīšanos mediācijas procesā ir atrodamas arī Latvijas informācijas avotos.(Bolis: 40) Pēc publikācijas autora domām, valstij līdztekus Mediācijas likuma izstrādei, ir nepieciešams izstrādāt arī mediatora profesijas standartu. To nepieciešams realizēt ar nolūku ieviest skaidrību par prasībām uz doto pozīciju, tās profesionālās darbības pamatiem. Tādi valsts izstrādātie mediatora profesijas standarti eksistē, piemēram, ASV.(Position Classification Standard for Mediation Series)

Publikācijas autors vēlas norādīt uz atšķirībām starp mediācijas un arbitrāžas institūtiem, kā arī parādīt tās priekšrocības, kas rādīs mediācijas ieviešana Latvijas tiesību sistēmā.

Mediācija un šķīrējtiesa – nošķiršanas pamats. Mediācija un šķīrējtiesa ir divas alternatīvas formas tradicionālai tiesvedībai, kas tiek plaši pielietotas Rietumeiropā, risinot strīdus uzņēmējdarbības jomā. Atbilstoši tradicionālajai pieejai domstarpību mehānismu izvēlei, šķīrējtiesa tiek uzskatīta par labāku līdzekli konflikta noregulēšanai.(Dendorfer, Lack: 74) Kā norāda autors, līdzīga situācija eksistē arī Latvijā, kur mediāciju kā alternatīvu tiesvedībai civiltiesiskajos strīdos ir plānots ieviest tikai tuvākajā laikā. Mediāciju kā pirmo mehānismu strīdu izbeigšanai lieto ārkārtīgi reti un nosacīti „vecās” Eiropas valstīs – Lielbritānijā, Spānijā, Francijā, savukārt „jaunās” Eiropas valstīs (t.sk. arī Latvijā) dotais līdzeklis tiek uzskatīts par fakultatīvu un popularitātes ziņā būtiski atpalikušo no šķīrējtiesas.

Neskatoties uz faktu, ka mediācijas efektivitāte civiltiesisko konfliktu noregulēšanas procesā paliek līdz beigām nenovērtēta, kā norāda publikācijas autors, tās var spēlēt būtisku lomu sadarbībā ar citiem alternatīviem domstarpību risināšanas procesiem, sasniedzot pēc iespējas labāku strīda izbeigšanas rezultātu, kurš būs abpusēji pieņemams procesā iesaistītajām pusēm. Publikācijas autors vēlas norādīt, ka labākais strīdu izbeigšanas process, kas varētu būt pielietots sadarbībā ar mediāciju ir šķīrējtiesa jeb arbitrāža. Interesanti atzīmēt, ka ārzemju literatūrā dotie alternatīvie līdzekļi tiek uzskatīti par savā starpā konfliktējošām, nevis par savstarpēji papildinošiem.(The Corporate Partnering Institute)

Mediācijas un šķīrējtiesas juridiskais nostiprinājums Latvijā nav vienveidīgs. Atbilstoši Civilprocesa likuma 486.pantam „Šķīrējtiesu var izveidot konkrēta strīda izšķiršanai. Šķīrējtiesa var darboties arī pastāvīgi. Pastāvīgā šķīrējtiesa darbojas uz reglamenta pamata”.(Latvijas Civilprocesa likums) Sīkākas prasības pret šķīrējtiesas reglamenta saturu atrodamas Civilprocesa likuma 486.¹ pantā. Pats šķīrējtiesas reglaments ir izstrādājams

šķīrējtiesas ietvaros un attiecināms uz visām lietām, kad lieta tiek izskatītā attiecīgajā šķīrējtiesā.(Rīgas šķīrējtiesas reglaments)

Prasības pret mediāciju un mediācijas procesu Latvijas tiesību sistēmā vēl arvien ir tapšanas stadijā.(Bolis: 41) Mediācijas likumu ir tikai paredzēts izstrādāt, kaut gan valstī patlaban darbojas veselas trīs mediatoru biedrības un asociācijas,(Bolis: 42) kas ar savu pieņemto normatīvo dokumentu/publikāciju palīdzību mēģina regulēt starpniecības procesa norisi.(Samierināšana kolektīvo interešu strīdu gadījumos)

Sakarā ar neiespējamību veikt mediācijas un arbitražas institūta salīdzinājumu Latvijas tiesību sistēmā, autors turpmāk pievērsīsies doto institūtu izskatīšanai Eiropas tiesībās. Atbilstoši tradicionālai Eiropas pieejai, mediācija tiek uzskatīta par arbitražas procesa būtisku sastāvdaļu un pusēm nav vajadzības nozīmēt atsevišķu mediatoru līdzās šķīrējtiesnesim, ja pušu konflikts tiek risināts ar alternatīvām domstarpību risināšanas metodēm.(Mediation vs. Arbitration vs. Litigation: What's The Difference?) Šķīrējtiesneši ļoti bieži uzskata sevi par konflikta izbeigšanas cēloņiem, kuru darbības mērķis vienmēr ir pakārtots pušu ekonomiskiem apsvērumiem. No otras puses, mediatori norāda uz šķīrējtiesas procesa lielu līdzību tradicionālās tiesvedības procesam, kas neņem vērā pušu subjektīvas intereses un vajadzības. Tas, savukārt, liedz uzskatīt un iekļaut mediāciju arbitražas procesā kā tās neatņemamu sastāvdaļu.(Dendorfer, Lack: 74) Realitātē, alternatīvo domstarpību risināšanas metožu klauzulas tiek iekļautas pušu noslēgtajā līgumā kā vairāku pakāpju darbības: sākot no pārrunām, turpinot ar mediāciju (ja pārrunu pielietošanas rezultāts ir nesekmīgs), beidzot ar šķīrējtiesas procesa uzsākšanu – ja mediācijas pielietošana bijusi nesekmīga. Tā, piemēram, Starptautiskās intelektuālā īpašuma organizācijas (turpmāk, SIĪO) noteikumi(WIPO Arbitration and Mediation Rules) rekomendē pusēm iekļaut sekojošu Alternatīvu domstarpību risināšanas metožu klauzulas tekstu:

„Jebkurš strīds, nesaskaņa vai prasība, kas radusies dotā līguma dēļ vai sakarā ar doto līgumu, kā arī jebkuri dotā līguma labojumi, ieskaitot bez ierobežojumiem, tās veidošanos, spēkā esamību, saistošu ietekmi, interpretāciju, izpildi, pārkāpšanu vai izbeigšanu, kā arī prasības, kas izriet ārpus dotā līguma, pakļauti mediācijai saskaņā ar SIĪO mediācijas noteikumiem.

Tad un tiktāl, ciktāl strīds, nesaskaņa vai prasība nav atrisināta, pielietojot mediāciju 60/90 dienu laikā kopš mediācijas uzsākšanas, tad pēc jebkuras puses rīcības, aizpildot Pieprasījumu par šķīrējtiesas uzsākšanu, tam ir jābūt nodotam un visbeidzot izšķirtam saskaņā ar SIĪO šķīrējtiesas noteikumiem”(WIPO recommended clauses)

Autors vēlas norādīt, ka dotā klauzula uzskata mediācijas un arbitrāžas procesus par atsevišķiem mehānismiem, ar kuru palīdzību ir iespējams noregulēt konfliktus. Tai paša laikā dažādi alternatīvo domstarpību risināšanas metožu noteikumi apvieno šķīrējtiesas formu ar mediāciju.(Mediation - Arbitration - MED-ARB – Defining the process) Piemēram, Vācijas arbitrāžas institūta (turpmāk, VAI) Mediācijas/samierināšanas noteikumi lieto sekojošu apzīmējumu:(DIS Mediation and Conciliation Rules)

„Sekcija 14 aizstājēj arbitrāža

1. Puses mediācijas/samierināšanas procesā, var jebkurā procesa stadijā, iepriekš vienojoties rakstveidā, piešķir tiesības mediatoriem/samierinātājiem turpināt īstenot savas pilnvaras kā šķīrējtiesnešiem. Tādā gadījumā, konfidencialitātes pienākums neattiecas uz pretējas puses pieaicinātajiem dalībniekiem šajā šķīrējtiesā (ieskaitot iespējamus lieciniekus, konsultantus u.c.)
2. Ja nav citas vienošanās starp pusēm, šķīrējtiesas process notiks saskaņā ar VAI šķīrējtiesas reglamentu.”

Autors vēlas norādīt, ka mediāciju ir iespējams uzskatīt ne tikai kā šķīrējtiesas procesa konkurentu, bet arī kā savstarpēji papildinošo elementu. Vairāki mediāciju un arbitrāžu reglamentējošie noteikumi, piemēram, SIĪO mediācijas noteikumi,(WIPO Mediation Rules Article 13b, iii) paredz arī variantus mediācijas un arbitrāžas savienojumam.(WIPO Mediation Rules Article 13b, iii) Kā norāda autors, pēc mediācijas institūta iekļaušanas Latvijas tiesību sistēmā, būtu labāk izstrādāt juridiskus mehānismus, ar kuru palīdzību mediācijas un arbitrāžas procesus būtu iespējams apvienot līdzīgi kā iepriekšminētajos gadījumos.

Mediācijas un šķīrējtiesas salīdzinājums. Raksturojot atšķirības starp mediāciju un šķīrējtiesu, publikācijas autors vēlas norādīt, ka starp diviem alternatīviem domstarpību risināšanas institūtiem neeksistē tik fundamentālās atšķirības, kas traucētu to savstarpējai sadarbībai. Tieši pretēji, abu procedūru kombinēšana un to savienošana (piem., procedūras jautājumos) var novest pie šķīrējtiesas un mediācijas procesa efektivitātes paaugstināšanas un labāka gala rezultāta – konflikta izbeigšanas.

Publikācijas autors piedāvā salīdzināt mediācijas un šķīrējtiesas procesus pēc sekojošiem kritērijiem: noregulēšanas pakāpe, procesa mērķi, procesa organizācija, lēmuma spēks, mediators/šķīrējtiesneša kvalifikācija, procedūras formālais pamats, mediācijas/šķīrējtiesas īstenošanas vieta, valoda un piemērojamie tiesību akti, procesa rezultāts/procesa izbeigšana.

Noregulēšanas pakāpe. Šķīrējtiesas procesam atšķirībā no mediācijas īstenošanas procesa ir augstāka noregulēšanas pakāpe. Pie tam šķīrējtiesas institūts detalizētāk tiek aprakstīts ne tikai Latvijas likumu sistēmā, bet arī Starptautiskā praksē. Kā norāda publikācijas autors, tas izskaidrojams ar faktu, ka šķīrējtiesas procesā pieņemtie lēmumi nav pārsūdzami. (Latvijas Civilprocesa likuma 528.p. 2.d.; UNCITRAL Arbitration rules, article 34, (2)) Šķīrējtiesas procesa praktiskā īstenošana Latvijā parasti tiek paredzēta katras šķīrējtiesas ietvaros pieņemtajā reglamentā, (Rīgas neatkarīgas šķīrējtiesas reglaments) kura izdošanas nepieciešamību paredz Civilprocesa likuma 486.¹ pants. Valstiskajā līmenī ar tiesību normām tiek regulētas tikai šķīrējtiesas institūta vispārējie darbības un izveidošanas principi. Pēc publikācijas autora domām, starptautiskā praksē arbitrāžas procesa galvenos principus vislabāk atspoguļo Apvienoto Nāciju Komisijas par Tirdzniecības tiesībām arbitrāžas noteikumi (UNCITRAL Arbitration rules 2010) un UNCITRAL modeļa likuma par Starptautisko komerciālo šķīrējtiesu (UNCITRAL model law on international commercial arbitration 1985) tiesību normas. Publikācijas autors vēlas norādīt, ka dotie normatīvie akti līdzīgi kā Latvijas Civilprocesa likums, paredz katrai konkrētai šķīrējtiesai tiesības izstrādāt savus iekšējos noteikumus, kas attiecas uz procesa praktisko īstenošanu. (UNCITRAL Arbitration rules, article 17) Savukārt, mediācijas procesam raksturīga zemāka noregulēšanas pakāpe. Par mediācijas institūta pamatdokumentu, kas gan attiecas tikai uz tās pielietošanu civiltiesisko konfliktu izbeigšanas jomā, var uzskatīt Eiropas Parlamenta un Padomes 2008.gada 21.maija direktīvu 2008/52/EK par konkrētiem mediācijas aspektiem civillietās un komerclietās. Dotā dokumenta pamatnoteikumi ir saistoši visām ES dalībvalstīm, izstrādājot savus iekšējos normatīvus aktus par mediācijas institūtu. Neskatoties uz to, ka likums par mediāciju ir tikai tapšanas stadijā, publikācijas autors uzskata, ka būtu loģiskāk izmantot šķīrējtiesas institūta juridisko reglamentāciju attiecībā uz mediācijas organizāciju tiesībām pašam izstrādāt savus iekšējos noteikumus par samierināšanas procesu. Interesanti atzīmēt, ka daudzās valstīs (piem., ASV) ir izdarīti sekmīgi mēģinājumi, kas ir saistīti ar vienotu mediācijas procesa praktisko realizācijas noteikumu izstrādi valstiskajā mērogā (piem., Uniform mediation act ASV) Kaut gan ir jāsecina, ka dotā situācija nav raksturīga Eiropai. Arī Latvijā, vairākas organizācijas (piem., Latvijas Tirdzniecības un rūpniecības kamera) pat negaidot oficiālā valsts likuma spēkā stāšanos, ir izstrādājušas savus mediācijas noteikumus. Tā, piemēram, Latvijas Tirdzniecības un rūpniecības kamerai ir izstrādāts starpniecības (mediācijas) reglaments. Kopumā raksturojot mediācijas procesa noregulēšanas pakāpi no valsts puses, ir jāsecina, ka Eiropas Parlamenta un Padomes 2008.gada 21.maija direktīva 2008/52/EK par konkrētiem mediācijas aspektiem civillietās un komerclietās nosaka tikai

valsts obligātu pienākumu izstrādāt pamatregulējumu, kas attiecas uz būtiskākajiem civilprocesuālajiem jautājumiem un tikai ar vienu konkrētu mērķi – veicināt mediācijas izmantošanu. (Eiropas Parlamenta un Padomes 2008. gada 21. maija direktīva 2008/52/EK par konkrētiem mediācijas aspektiem civillietās un komercietās 7.p.) Pati samierināšanas procesa praktiskā organizācija atstāta tās organizācijas ziņā, kas do to procesu praktiski īsteno. Kā norāda publikācijas autors, dotais apstāklis objektīvi norāda uz mediācijas procesa zemāku valstiskās noregulēšanas līmeni salīdzinājumā ar arbitrāžas procesu.

Procesa mērķi. Šķīrējtiesas procesa galvenais mērķis ir pilnīgi izbeigt strīdu, trešajai neitrālai pusei – šķīrējtiesnesim, pieņemot saistošu lēmumu. Visiem lēmumiem, kas ir pieņemti šķīrējtiesas ietvaros, ir jābūt pamatotiem tikai ar tiesību normām. Publikācijas autors vēlas norādīt, ka galvenais arbitrāžas mērķis vienmēr ir vērsts uz pagātņi - nepieciešamība izbeigt konfliktu, piemērojot tiesību normas un izdodot pusēm saistošu spriedumu. (UNCITRAL Model Law on International Commercial Arbitration, article 31, (2)) Savukārt, strīda noregulēšana mediācijas procesā notiek tikai caur pušu pārrunām, meklējot abpusēji pieņemamo risinājumu konfliktam. Procesa gaitā tiek skaidrota pušu attieksme pret deliktu, tā sekām, iespējām atjaunot situāciju pirms konflikta vai rast pušu konflikta izbeigšanas taisnīgu atlīdzinājumu. Publikācijas autors vēlas norādīt, ka galvenais samierināšanas procesa mērķis vienmēr ir vērsts uz nākotni, mediatoram savu rīcības stratēģiju balstot uz konfliktā iesaistīto pušu subjektīvām vajadzībām un interesēm, ar nolūku ne tikai izbeigt konfliktu, bet arī novērst tā sekas – nākotnē atjaunot pirms konflikta stāvokli.

Procesa organizācija. Arbitrāžas process var būt noteikts divējādi: valsts likumdošanas institūcijai izdodot vispārsaistošus noteikumus par institūta juridisko nostiprinājumu tiesību sistēmā vai nevalstiskām organizācijām, izstrādājot savus šķīrējtiesas procesa praktiskās īstenošanas vadlīnijas, kas balstās uz valstiskām tiesību normām un paplašina tos. Latvijā ir vērojama līdzīga situācija – Latvijas Civilprocesa likums definē būtiskākus arbitrāžas organizācijas jautājumus, paredzot šķīrējtiesām pašam izstrādāt savus iekšējus reglamentus par šķīrējtiesnešu iecelšanas, noraidīšanas un pilnvaru izbeigšanas kārtību, šķīrējtiesas procesa sagatavošanas kārtību, strīda izšķiršanas kārtību u.c. (Latvijas Civilprocesa likuma 486.¹ pants) Tai pašā laikā ir jāatceras, ka eksistē arī starptautiskie arbitrāžas standarti, kas nosaka dotā institūta darbības un izveidošanas pamatprincipus. (Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards) Savukārt, mediācijas procesam vienoti procedūras noteikumi neeksistē. Vairākām mediācijas pielietošanas jomām ir izstrādātas savas praktiskās rekomendācijas, (Position Classification Standard for Mediation Series) kas tiek izmantotas tikai noteiktās kategorijas

strīdu noregulēšanai un neattiecas uz mediācijas pielietošanu citās kategoriju lietās. Tai pašā laikā ir nepieciešams piebilst, ka mediācijas procesa fāzes vienmēr tiek organizētas atbilstoši loģiskai secībai: svarīgie jautājumi un mediatora darba līdzekļi, kā arī paņēmieni var pastāvīgi mainīties un pārveidoties. Tāpēc ir pietiekami grūti izstrādāt vienotu samierināšanas procesa praktiskas realizācijas paraugu, kas derētu visiem strīdu noregulēšanas gadījumiem.

Lēmuma spēks. Šķīrējtiesas procesā pieņemtajam spriedumam ir saistošs spēks,(UNCITRAL Model Law on International Commercial Arbitration, article 31, (2)) tas nav pārsūdzams,(Latvijas Civilprocesa likums 528.p.2.d.) vienīgi šķīrējtiesnesim pieder tiesības lemt par jautājumiem, kas attiecas uz arbitrāžas procesa praktisko organizāciju, noskaidrojamiem jautājumiem un faktiem.(Latvijas Civilprocesa likums 497.p.) Savukārt, mediācijas procesā tiesības pieņemt lēmumus deleģētas pusēm, kas to var izdarīt jebkurā procesa stadijā,(Eiropas Parlamenta un Padomes 2008. gada 21. maija direktīvu 2008/52/EK par konkrētiem mediācijas aspektiem civillietās un komercietās. Preambula 13.p.) piešķirot valstij tikai tiesības noteikt laika periodu par kuru pusēm nepieciešams pabeigt mediācijas procesu un vienoties par izlīgumu. Mediatoram, vadot pušu samierināšanas procesu, nav pilnvaru pieņemt pusēm saistošus lēmumus. Mediācijas procesā panākta pušu izlīguma ievērošana ir atkarīga no iesaistīto pušu labas gribas,(Turpat, Preambula 19.p.) kas norāda uz tiesībām atteikties no panākta izlīguma pildīšanas un ierosināt konflikta noregulēšanas otrreizēju caurskatīšanu, izmantojot citas alternatīvas samierināšanas metodes vai vispārējas jurisdikcijas tiesu.

Mediatora/šķīrējtiesneša kvalifikācija. Īpašas prasības pret šķīrējtiesneša kvalifikāciju neeksistē. Saskaņā ar Civilprocesa likuma 497.pantu 2.daļu: „par šķīrējtiesnesi var iecelt jebkuru rīcībspējīgu personu neatkarīgi no tās pilsonības un dzīvesvietas, ja šī persona rakstveidā ir piekritusi būt par šķīrējtiesnesi”. Īpašas prasības pret kandidātu uz šķīrējtiesneša amatu neizvirza arī UNCITRAL modeļa likums par Starptautisko komerciālo šķīrējtiesu.(UNCITRAL Model Law on International Commercial Arbitration, article 11, (1), (2)) Kā parāda prakse, par šķīrējtiesnesi var būt pieredzējušais jurists, kuram ir plašas zināšanas un liela praktiska pieredze civiltiesisko konfliktu izskatīšanas jomā. Savukārt, kandidātam uz mediatora amatu netiek izvirzītas nekādas prasības pret kvalifikāciju. Tā, Eiropas Parlamenta un Padomes 2008.gada 21.maija direktīvas 2008/52/EK par konkrētiem mediācijas aspektiem civillietās un komercietās 3.pants b) daļa nosaka par mediatoru jebkuru trešu personu, kura ir lūgta efektīvi, objektīvi un kompetenti veikt mediāciju, neatkarīgi no tās nosaukuma vai profesijas attiecīgajā dalībvalstī. Latvijā mediatora kvalifikācija netiek ietverta MK izdotajā profesijas klasifikatorā un valstiskajā līmenī netiek noteikta. Šai sakarā

nepieciešams piemērināt, ka vairākām privātām organizācijām, organizējot t.s. mediācijas kursus un izsniedzot pēc kursu sekmīgas pabeigšanas diplomus par mediatora kvalifikācijas piešķiršanu ir tikai rekomendējošs raksturs un valsts līmenī dotie diplomi netiek atzīti.

Procedūras formālais pamats. Atbilstoši UNCITRAL modeļa likumam par Starptautisko komerciālo šķīrējtiesu, par arbitražas procesa formālo pamatu tiek uzskatīta šķīrējtiesas klauzula, kas ir ietverta pušu noslēgtajā līgumā vai pušu noslēgtais šķīrējtiesas līgums atsevišķi. (Turpat, article 7, (1)) Līdzīgu arbitražas procesa formālo pamatu paredz Latvijas Civilprocesa likuma 492.panta 1.daļa: „šķīrējtiesas līgumu noslēdz rakstveidā. To kā atsevišķu noteikumu (šķīrējtiesas klauzulu) var ietvert jebkurā līgumā.” Interesanti atzīmēt, ka šķīrējtiesa var strādāt ne tikai pastāvīgi, bet arī var būt izveidota speciāli dotā strīda risināšanai. (Latvijas Civilprocesa likums 486.p. 1.d.) Savukārt, mediācijas procesa formālais pamats ir pušu vienošanās par mediācijas procesa uzsākšanu. (Eiropas Parlamenta un Padomes 2008. gada 21. maija direktīva 2008/52/EK par konkrētiem mediācijas aspektiem civillietās un komercietās. 3.p., b daļa) Kā norāda autors, teorētiski, detalizējot samierināšanas procesa praktiskus uzsākšanas aspektus, mediācijas uzsākšanas pamats var būt arī mediācijas klauzula jau noslēgtajā pušu līgumā vai atsevišķi noslēgtais mediācijas līgums, kas var būt noslēgts ne tikai rakstveidā, bet arī mutvārdos.

Mediācijas/šķīrējtiesas īstenošanas vieta, valoda un piemērojamie tiesību akti. Šķīrējtiesas vieta un valoda: dotie apstākļi tiek norunāti starp pusēm vai vienpusēji uzlikti no šķīrējtiesas puses. (UNCITRAL Model Law on International Commercial Arbitration, article 20, (1); article 22, (1)) Dažos gadījumos līdztekus pušu tiesībām brīvi noteikt arbitražas procesa valodu un īstenošanas vietu, dotie apstākļi tiek noteikti no valsts puses, izdodot attiecīgus normatīvus aktus. (Latvijas Civilprocesa likums 308., 309.p.) Piemērojamie tiesību akti: pārsvarā tiek noteikti starp pusēm (vienojas noslēgtajā līgumā) vai ir noteikti, atbilstoši juridiskajiem faktiem vai juridiskas doktrīnas prasībām (piem., tiek ņemts vērā, kur konflikts radies vai kur bija noslēgts pušu līgums). (Turpat, article 16, (1)) Dažos gadījumos jautājums par šķīrējtiesas procesam piemērojamiem tiesību aktiem var rādīt kompleksus tiesību principu konfliktus sakarā ar divu valstu normatīva regulējuma atšķirībām procesa organizēšanas jautājumos. (Turpat, article 1, (3)) Dažos gadījumos pusēm tiek piedāvāts uzreiz izlemt un paredzēt noslēgtajā līgumā attiecīgas valsts piemērojamas tiesību normas. Praksē pati šķīrējtiesa izlemj kadus no vairākiem savstarpēji konfliktējošiem normatīvajiem aktiem nepieciešams piemērot. (Turpat, article 35)

Mediācijas vieta un valoda: dotie apstākļi tiek noteikti pēc pušu un mediatora gribas. Pārsvarā procesa norisināšanas vietas un valodas izvēle ir saistīta ar pušu vēlmi rādīt pēc iespējas

komfortablus un uzticamus apstākļus, kas var kvalitatīvi uzlabot paša procesa gaitu un gala rezultātu. Piemērojamiem tiesību aktiem un to izvēlei nav lielas nozīmes, jo mediācijas procesa būtība ir saistīta ar pušu labprātīgu un draudzīgu vienošanos par konflikta izbeigšanas nosacījumiem. Parasti mediācijas process ir efektīvs tajās valstīs, kurās ir iespējams piemērot vairākus tiesību aktus konflikta izbeigšanai. (Dendorfer, Lack: 76) Puses var vienoties par būtiskākiem strīda izbeigšanas nosacījumiem, pamatojoties uz abpusējām interesēm, bet nevis uz dotā procesa juridisko regulējumu.

Procesa rezultāts/procesa izbeigšana. Šķīrējtiesas procesa rezultāts ir šķīrējtiesas spriedums, kas ir saistošs abām pusēm. (UNCITRAL Model Law on International Commercial Arbitration, article 31) Mediācijas procesa gala rezultāts ir pušu vienošanās par konflikta izbeigšanu, kura ir atspoguļota rakstveida (bet var būt arī mutvārdos). Mediatoram nav tiesību pašam izlemt strīdu un uzlikt pusēm par pienākumu savu regulējumu ievērot. Dažās valstīs (piem., ASV) puses var cerēt uz valsts aizsardzību un iejaukšanos gadījumā, ja panāktais strīda risinājums netiek pildīts. Dotajā gadījumā, noslēdzot pušu samierināšanas līgumu un izbeidzot konfliktu, nepieciešama līguma tālāka apstiprināšana no valsts puses.

Secinājumi

1. Pašreizējos apstākļos vairākas nevalstiskās organizācijas Latvijā – biedrības un citi nodibinājumi organizē mediācijas kursus, piešķirot licencēta starpnieka-mediatora kvalifikāciju. Atbilstoši 2010.gada 18.maija MK noteikumiem Nr.461 "Noteikumi par Profesiju klasifikatoru, profesijai atbilstošiem pamatuzdevumiem un kvalifikācijas pamatprasībām un Profesiju klasifikatora lietošanas un aktualizēšanas kārtību" mediatora profesija netiek atzīta no valsts puses un vienotajā profesiju klasifikatorā nav atrodama. Juridisko personu izdotajiem diplomiem par mediācijas kursu apguvi un mediatora kvalifikācijas piešķišānu ir rekomendējošs, neoficiāls raksturs, kas netiek atzīts no valsts puses. Lai nevalstiskām organizācijām un citām mācību iestādēm būtu tiesības gatavot sertificētus speciālistus, piešķirot viņiem valsts atzītus diplomus par attiecīgas izglītības vai mācību kursu apguvi ir nepieciešams, lai mediatora profesija, kopā ar prasībām pret kandidātiem un veicamajiem darba pienākumiem, būtu noteikta Ministru kabineta izdotajā Profesiju klasifikatorā.
2. Mediācijas un šķīrējtiesas procesi, neskatoties uz šķietamām atšķirībām, var savstarpēji viens otru papildināt. Dažu Eiropas valstu izdotajos arbitrāžas un mediācijas noteikumos ir norādes uz iespējām šos divus procesus apvienot, secīgi novadot katru no procesiem atsevišķi. Parasti norāde uz divu alternatīvu domstarpību risināšanas metožu piemērošanas iespējām tiek ietverta pušu noslēgtajā līgumā vai tiek ietverta atsevišķi kā

klauzula citā līgumā. Pēc mediācijas standartu noteikšanas no valsts puses, ir iespējams juridiski nostiprināt mediācijas un arbitražas pielietošanas iespējamību, pusēm cenšoties izbeigt konfliktu.

3. Šķīrējtiesas procesa galvenais mērķis ir pilnīgi izbeigt strīdu, trešajai neitrālai pusei – šķīrējtiesnesim, pieņemot pusēm saistošu spriedumu, kuru nevar pārsūdzēt. Galvenais arbitražas mērķis vienmēr ir vērsts uz pagātņi - nepieciešamība izbeigt konfliktu, piemērojot tiesību normas un autoritatīvi nosakot pusēm kā rīkoties. Savukārt, strīda noregulēšana mediācijas procesā notiek tikai caur pušu pārrunām, meklējot abpusēji pieņemamo risinājumu konfliktam. Procesā gaitā tiek skaidrota pušu attieksme pret deliktu, tā sekām, iespējam atjaunot situāciju pirms konflikta vai rast pušu konflikta izbeigšanas taisnīgu atlīdzinājumu. Galvenais samierināšanas procesa mērķis vienmēr ir vērsts uz nākotni, mediatoram savu rīcības stratēģiju balstot uz konfliktā iesaistīto pušu subjektīvām vajadzībām un interesēm, ar nolūku ne tikai izbeigt konfliktu, bet arī novērst tā sekas – nākotnē atjaunot stāvokli, kas eksistēja pirms konflikta.

Bibliogrāfija

- Bolis, J. Mediācija: pielietojums Amerikas Savienotajās Valstīs un perspektīvas Latvijā, Latvijas Zinātņu Akadēmijas vēstis, 40. – 52.lpp
- Osipova, S. Strupišs, A. Rieba, A. Tiesu varas neatkarības un efektivitātes palielināšanas un nostiprināšanas rezerves. http://www.at.gov.lv/files/docs/petijumi/petijums_efektivitate.doc [2012.10.03.]
- 14.11.2008. likums Par valsts budžetu 2009.gadam (LV, 189 (3973), 04.12.2008.; Ziņotājs, 1, 15.01.2009.) <http://www.likumi.lv/doc.php?id=184709> [2012.11.03.]
- 01.12.2009. likums Par valsts budžetu 2010.gadam (LV, 200 (4186), 21.12.2009.) <http://www.likumi.lv/doc.php?id=202345> [2012.11.03.]
- 20.12.2010. likums Par valsts budžetu 2011.gadam (LV, 206 (4398), 30.12.2010.) <http://www.likumi.lv/doc.php?id=223570&from=off> [2012.11.03.]
- 14.10.1998. likums Civilprocesa likums (LV, 326/330 (1387/1391), 03.11.1998.; Ziņotājs, 23, 03.12.1998.) <http://www.likumi.lv/doc.php?id=50500> [2012.18.03.]
- 18.05.2010. MK noteikumi Nr.461 Noteikumi par Profesiju klasifikatoru, profesijai atbilstošiem pamatuzdevumiem un kvalifikācijas pamatprasībām un Profesiju klasifikatora lietošanas un aktualizēšanas kārtību (LV, 84 (4276), 28.05.2010.). http://www.likumi.lv/doc.php?id=210806&version_date=07.01.2012 [2012.14.03.]
- Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīva 2008/52/EK (2008.gada 21.maijs) par konkrētiem mediācijas aspektiem civillietās un komercietās. Oficiālais Vēstnesis L 136 , 24/05/2008 Lpp. 0003 – 0008. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32008L0052:LV:HTML> [2012.12.03.]
- LR Centrālā statistikas pārvalde. <http://data.csb.gov.lv/Dialog/Saveshow.asp> [2012.10.03.]
- Latvijas Republikas Tieslietu ministrija. Tiesu administrācija. Tiesu statistikas analīze 2010/2009. <http://www.ta.gov.lv/UserFiles/2010.gada%20tiesu%20darba%20statistikas%20analze.pdf> [2012.11.03.]
- Mediatora apmācības pamatkurss. http://www.mediacija.lv/ADR/?Mediatoru_apm%E2c%EEba [2012.14.03.]

- Konfliktoloģijas institūts. Par harmoniju cilvēkā, dabā, sabiedrībā.
www.conflictology.lv/pielikumi/Buklets_2011_1.pdf [2012.15.03.]
- Biedrības „Mediācija un ADR”.
http://www.mediacija.lv/ADR/?Mediatoru_kol%27%ECija:Praktiz%27jo%26scaron%3Bie_mediatori [2012.14.03.]
- Rīgas šķīrētības reglaments. <http://www.court.lv/regulations/> [2012.15.03.]
- Rīgas neatkarīgās šķīrētības reglaments. http://www.arbitrage.lv/regl_lv.html [2012.19.03.]
- Latvijas Tirdzniecības un rūpniecības kameras Starpniecības (mediācijas) reglaments.
www.chamber.lv/doc_images/LTRK_ST_Mediācijas_reglaments.doc [2012.20.03.]
- Samierināšana kolektīvo interešu strīdu gadījumos.
<http://www.mediacija.lv/ADR/?Lejupiel%2dei> [2012.18.03.]
- Mediācija un ADR. http://www.mediacija.lv/ADR/?Mediatoru_apm%2c%EEba [2012.21.03.]
- Alternative dispute resolution. Wikipedia, the free encyclopedia.
http://en.wikipedia.org/wiki/Alternative_dispute_resolution [2012.12.03.]
- Position Classification Standard for Mediation Series, GS-0241, U.S. Office of Personnel Management. <http://www.opm.gov/fedclass/gso241.pdf> [2012.16.03.]
- Mediator Qualifications and Standards of Practice, Baltimore Federal Executive Board.
http://www.baltimore.feb.gov/index.php?option=com_content&view=article&id=53:mediator-qualifications-and-standards-of-practice&catid=35:adr-council&Itemid=11 [2012.16.03.]
- The Corporate Partnering Institute. Mediation and Arbitration of Business Disputes.
<http://www.corporate-partnering.com/adr.htm> [2012.17.03.]
- Mediation vs. Arbitration vs. Litigation: What's The Difference?
<http://library.findlaw.com/1999/Jun/1/129206.html> [2012.18.03.]
- World Intellectual Property Organization (WIPO) Arbitration Rules.
<http://www.wipo.int/amc/en/arbitration/rules/> [2012.18.03.]
- World Intellectual Property Organization Mediation Rules.
<http://www.wipo.int/amc/en/mediation/rules/#7> [2012.20.03.]
- World Intellectual Property Organization (WIPO) recommended clauses.
<http://www.wipo.int/amc/en/clauses/#2> [2012.19.03.]
- UNCITRAL Arbitration Rules. As revised in 2010.
<http://www.uncitral.org/pdf/english/texts/arbitration/arb-rules-revised/arb-rules-revised-2010-e.pdf> [2012.20.03.]
- UNCITRAL Model law on International Commercial Arbitration.
http://www.uncitral.org/pdf/english/texts/arbitration/ml-arb/06-54671_Ebook.pdf [2012.20.03.]
- DIS Mediation and Conciliation Rules. <http://www.dis-arb.de/en/16/regeln/dis-mediation-conciliation-rules-02-id9> [2012.19.03.]
- Mediation - Arbitration - MED-ARB – Defining the process.
<http://www.constructiondisputes-cdrs.com/about%20MEDIATION-ARBITRATION.htm> [2012.19.03.]
- Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards.
http://www.uncitral.org/pdf/english/texts/arbitration/NY-conv/XXII_1_e.pdf [2012.21.03.]
- Position Classification Standard for Mediation Series, GS-0241, U.S. Office of Personnel Management. www.opm.gov/fedclass/gso241.pdf [2012.20.03.]
- Folberg, J. Taylor, A. (1984) Commercial Mediation: A Comprehensive Guide to Resolving Conflicts without Litigation, San Francisco: Jossey-Bass.
- Dendorfer, R. Lack, J. The interaction between arbitration and mediation: vision v reality, Schields VZ – German Arbitration Journal, Munich: Beck Verlag, p.74

Laila Jurcēna

BA „Turība”, Latvija

LATVIJAS REPUBLIKAS SATVERSMES 84. PANTĀ IETVERTĀS TIESNEŠA NEATKARĪBAS GARANTIJAS

Abstract

The article examines the guarantees of tenure of judge enshrined in Article 84 of the *Satversme* of the Republic of Latvia: the procedure for appointing or approving judges, the principle of irremovability, conditions for promotion and transfer to another position, conditions for terminating the mandate. The article reveals the guarantees of tenure of judge in the context of the principle of separation of powers. Author evaluates the impact of the guarantees of tenure on the ensuring of the judicial independence.

Atslēgas vārdi: tiesnešu neatkarība, tiesnešu amatā apstiprināšana, tiesnešu no amata atcelšana, tiesnešu pilnvaru termiņš, tiesnešu neatceļamība.

Tiesnešu neatkarība ir viens no demokrātiskas valsts pamatprincipiem. Tiesu vara demokrātiskā valstī, spriežot tiesu, piemēro Konstitūcijā, likumos un citos tiesību aktos ietvertās normas tā, lai nodrošinātu tiesiskumu un aizsargātu cilvēka tiesības un brīvības (Lietuvas Konstitucionālā tiesa: 21.12.1999). Tāpēc visās demokrātiskās valstīs tiesu varas un tiesnešu neatkarība ir nostiprināta konstitucionālā līmenī (Pleps, Pastars, Plakane 2004: 556).

Latvijas Republikas Satversmes (turpmāk – Satversme) 83. pantā nostiprināts viens no demokrātiskas un tiesiskas valsts pamatprincipiem – tiesnešu un tiesas neatkarība (Satversmes tiesa: 2009-11-01). Tiesnešu neatkarības principa saturs ir tieši saistīts ar tiesnešu neatkarības garantijām: tiesneša amatā atrašanās garantijām, tiesneša neaizskaramību, finansiālo drošību, tiesneša institucionālo neatkarību un tiesu varas faktisko neatkarību no izpildvaras vai likumdevēja politiskās ietekmes (Satversmes tiesa: 2009-11-01).

Raksta mērķis ir atklāt Satversmes 84. pantā ietverto tiesneša amatā atrašanās garantiju saturu. Rakstu veido ievads, sešas nodaļas un nobeigums. Autore izmantojusi dažādus avotus, tostarp monogrāfijas un publikācijas, un pētījusi tiesu praksi, normatīvos aktus un to tapšanu raksturojošos dokumentus.

1. Tiesneša amatā atrašanās garantiju mērķi

Satversmes 84. pantā ietvertas vienas no tiesneša neatkarības garantijām – tiesneša amatā atrašanās garantijas, *epressis verbis* paredzot: (1) tiesneša apstiprināšanas nosacījumus, (2) tiesneša pilnvaru izbeigšanas nosacījumus, kā arī (3) tiesnešu neatceļamības principu.

Tiesnešu apstiprināšanas kārtības noteikšanas mērķis ir īstenot varas dalīšanas principu un tādējādi nodrošināt neatkarīgas tiesu varas pastāvēšanu (Satversmes tiesa: 2004-04-01).

Tieši ietverot Satversmes tekstā tiesnešu neatceļamības principu un paredzot tiesneša pilnvaru termiņu nosacījumus, tiek nodrošināta tiesnešu neatkarība un Satversmes 92. panta pirmajā teikumā ietvertās cilvēku tiesības uz taisnīgu tiesu (Satversmes tiesa: 2007-03-01).

Līdz ar to Satversmes 84. panta mērķis ir ne tikai varas dalīšanas principa īstenošana, tiesnešu neatkarības nodrošināšana, bet arī tiesiskas valsts un demokrātijas spirināšana, kā arī cilvēktiesību aizsardzības nodrošināšana taisnīgā tiesā.

2. Tiesnešu apstiprināšana

Satversmes 84. pants attiecībā uz tiesnešu apstiprināšanu nosaka: „Tiesnešus apstiprina Saeima”. Līdz ar to šajā normā tieši ietverts sekojošais: (1) prasība, lai tiesneši tiktu apstiprināti, (2) institūcija, kas apstiprina tiesnešus, ir Saeima; (3) no 84. panta vārdiem „tiesnešus apstiprina Saeima” kopsakarā ar Satversmes 83. pantā ietverto tiesnešu neatkarības principu secināmais, ka tiesnešus apstiprina tikai vienu reizi, (4) noklusējuma formā ietverts tiesnešu pilnvaru termiņš, proti, tiesnešus apstiprina bez termiņa ierobežojuma.

Satversmē nav paredzēta tiesnešu apstiprināšanas kārtība, kā arī minētie 84. panta vārdi tieši neietver prasību paredzēt kārtību likumā. Tomēr likumdevēja pienākums noteikt precīzu kārtību, kādā tiesneši tiek apstiprināti amatā, izriet no Satversmes 83. un 1. panta.

Ņemot vērā no Satversmes izrietošo prasību tiesnesi apstiprināt tikai vienu reizi, attiecībā uz tiesnesi būtu jābūt tikai vienam Saeimas lēmumam. Pašlaik spēkā esošais regulējums paredz, ka Saeima par tiesnesi lemj vairākkārt: (1) ieceļot amatā (sākotnēji tiek noteikts 3 gadu pārbaudes laiks), (2) apstiprinot amatā (pēc pārbaudes laika), (3) attiecībā uz tiesnešu karjeras virzību. Saeimas atkārtota lemšana ir pretrunā neatkarības principam, jo ikviens šāds nākotnē paredzams parlamenta lēmums var ietekmēt tiesneša neatkarību un objektivitāti lēmumu pieņemšanā.

Ņemot vērā būtiskas pārmaiņas tiesu varā, proti, 2010. gadā izveidoto Tieslietu padomi, likumdevējam būtu jāpārskata Saeimas un Tieslietu padomes kompetences sadalījums jautājumos par tiesnešu apstiprināšanu, viņu karjeras virzību, kā arī tiesnešu kompetences un atbilstības izvērtēšanu.

3. Tiesnešu pilnvaru termiņš

Pilnvaru termiņš ir laika periods, kurā valsts institūcija vai amatpersona pilda tai noteiktās funkcijas. Tas ir vērsts uz valsts orgānu un institūciju stabilitātes un efektīvas darbības nodrošināšanu un ir institūcijas un amatpersonas neatkarības tiesiskā garantija, jo paredz konkrētu termiņu noteiktu funkciju pildīšanai (Bulgārijas Konstitucionālā tiesa: 12/2010).

Pilnvaru termiņa ilgums var būt noteikts konstitūcijā vai likumā, pamatojoties uz konstitūcijā ietvertu deleģējumu. Turklāt tas var būt noteikts tieši vai netieši (Баглай 1999: 344). Pilnvaru termiņa regulējumam jāatbilst konstitūcijā ietvertajiem pamatprincipiem (Bulgārijas Konstitucionālā tiesa: 12/2010). Tiesneša pilnvaru termiņš tieši saistīts ar tiesiskas valsts principu, tiesu neatkarības principu un varas dalīšanas principu. No tiesnešu neatkarības principa izriet prasība, ka tiesnesim, stājoties amatā, ir jāzina viņa pilnvaru termiņš un tiesneša pilnvaru termiņš nevar būt atkarīgs no viņa pieņemtajiem lēmumiem (Lietuvas Konstitucionālā tiesa: 09.05.2006.).

Tiesnešus Latvijā, pamatojoties uz Satversmes 84. panta prasībām, apstiprina bez pilnvaru termiņa ierobežojuma (Dišlers 2004: 107). Satversmes 84. pantā nenosakot konkrētu tiesnešu pilnvaru termiņu, bet panta trešajā teikumā ietverot pilnvarojumu likumdevējam noteikt vecumu, ar kura sasniegšanu tiesnesis atstāj savu amatu, Satversmē ir paredzēts tāds pilnvaru termiņš tiesnešiem, kurš maksimāli nodrošina viņu neatkarību, proti, neierobežots pilnvaru termiņš. No tiesnešu neatkarības viedokļa raugoties, šāds pilnvaru termiņš uzskatāms par visatbilstošāko (Opinion No.1 2001: 48).

4. Neatceļamības princips – amata saglabāšanas garantija

Satversmes 84. pantā *expressis verbis* ietverts tiesnešu neatceļamības princips – tiesneša amata saglabāšanas garantija. Neatceļamības prasība (princips) ir vērsta uz tiesnešu neatkarības nodrošināšanu (Recommendation No. R(94)12 1994: 46). Tiesnešu neatceļamība ir viens no tiesneša konstitucionāli tiesiskā statusa elementiem un ir viena no svarīgākajām ne tikai tiesnešu neatkarības, bet arī tiesu varas neatkarības, pastāvības un stabilitātes garantijām. Tiesnešu neatceļamība, kamēr to uzvedība ir nevainojama, ir vislabākais līdzeklis, kuru var iestrādāt valsts iekārtā, lai nodrošinātu nelokāmu taisnīgu un objektīvu likumu izpildi. Tā ir vislieliskākā barjera pret vēlēta tautas orgāna aizskārumiem un patvaļu (Hamilton 1788).

Satversmes sapulce, 20. gadsimta sākumā diskutējot par Satversmes 84. panta saturu, norādīja, ka „tiesnešu neatceļamība ir tiesas neaizskaramības galvenā garantija”, tā nodrošina tiesnešu spēju spriest tiesu neatkarīgi un pieņemt lēmumus netraucēti no ārējiem apstākļiem (Satversmes sapulce 1922: 857).

Starptautisko institūciju izstrādātajos dokumentos tiesnešu neatceļamības princips ietverts, gan tieši uz to atsaucoties (Charter 1998), gan paredzot nosacījumus principa nodrošināšanai (Recommendation No. R(94)12 1994: VI 2,3).

Tiesnešu neatceļamības princips nozīmē, ka tiesnesim ir garantēta atrašanās amatā līdz obligātam pensionēšanās vecumam, ja tāds ir noteikts, vai līdz pilnvaru termiņa beigām, kur tas ir paredzēts (ANO pamatprincipi 1995: 12). Tādējādi pirmkārt, tiesnesis nevar tikt atcelts

no amata pirms viņa pilnvaru termiņa beigām un, otrkārt, tiesnesi pret viņa gribu nevar iecelt citā amatā vai pārcelt darbā citā tiesā, izņemot likumā noteiktos gadījumus (piemēram, nopietna disciplinārpārkāpuma gadījumā).

No neatceļamības principa neizriet tiesības ieņemt amatu „uz mūžu”. Tiesnešu neatceļamības princips nav identisks beztermiņa pilnvaru laikam (Зоркин 2011: 876). Tas attiecas arī uz tiesnešiem, kurus ievēl uz likumā noteiktu termiņu.

Satversmes 84. panta otrajā un trešajā teikumā daļēji atklāts neatceļamības principa saturs, proti, tieši paredzēti divi izņēmumi no šā principa: (1) īpašos izņēmuma gadījumos, pamatojoties uz tiesnešu disciplinārkolēģijas lēmumu vai tiesas spriedumu krimināllietā, Saeima var atcelt tiesnesi no amata pret viņa gribu, un (2) tiesnesim amats jāatstāj, sasniedzot noteiktu vecumu. Izņēmumi ir saistīti ar tiesneša pilnvaru termiņa saturisko pusi, proti, izņēmumu mērķis ir nodrošināt efektīvu likumā noteikto funkciju izpildi.

5. Tiesneša atcelšana pret viņa gribu

Tiesnešu neatceļamības princips tiek nodrošināts, paredzot noteiktus gadījumus un īpašu kārtību, kādā tiesnesi var atcelt no amata pret viņa gribu.

Satversme pilnvaro likumdevēju likumā paredzēt gadījumus, kuros tiesnesi var atcelt no amata pret viņa gribu (Satversmes tiesa 2007-03-01). Līdz ar to pantā ir ietverts konstitucionāls aizliegums tiesnesi pret viņa gribu no amata atcelt citos gadījumos, nekā tas paredzēts likumā.

Kārtību, kādā tiesnesi pret viņa gribu no amata atceļ, daļēji paredz Satversmes 84. panta otrais teikums. Proti, lēmumu šādā gadījumā pieņem Saeima, turklāt tas pamatojas vai nu uz tiesnešu disciplinārkolēģijas lēmumu, vai uz tiesas spriedumu krimināllietā. No tiesiskas valsts principa un tiesnešu neatkarības principa izriet prasība likumā noteikt precīzu (detalizētu) kārtību tiesnešu atcelšanai no amata pret viņa gribu.

Minētajā Satversmes normā paredzēta iespēja atkāpties no neatceļamības principa un ierobežot amatā apstiprināta tiesneša pilnvaru termiņu. Šāda pilnvaru termiņa ierobežošana ir vērsta uz tiesas autoritātes un tiesas spriešanas kvalitātes nodrošināšanu.

6. Tiesneša amata pildīšanas maksimālais vecums

Viens no tiesnešu neatceļamības principa izņēmumiem ir saistīts ar tiesneša vecumu. Arī tā saucamo pilnvaru termiņu „uz mūžu” var ierobežot, paredzot vecumu, ar kura sasniegšanu tiesnesis atstāj savu amatu. Šāda vecuma noteikšana likumā nav pretrunā konstitūcijā ietvertajai prasībai tiesnesim paredzēt beztermiņa pilnvaras (Horvātijas Konstitucionālā tiesa U-I-34/2997). Vecuma ierobežojuma noteikšanas mērķis – efektīvas tiesas spriešanas garantēšana.

Satversmes 84. pantā lietotais formulējums „likumdevējs var noteikt” dod likumdevējam rīcības brīvību pieņemt lēmumu ne tikai par vecumu, bet arī par to, vai šāds vecums vispār būtu nosakāms. Satversmē noteiktais pilnvarojums likumdevējam noteikt vecumu nozīmē arī to, ka Satversme neizslēdz izmaiņas šajā regulējumā.

Pašlaik spēkā esošais tiesiskais regulējums paredz diferencētu vecumu: likums „Par tiesu varu” – 65 un 70 gadus, Satversmes tiesas likums – 70 gadu vecumu⁵. Satversmes 84. pantā likumdevējam ietvertais pilnvarojums tieši neaizliedz paredzēt atšķirīgu tiesneša amata pildīšanas maksimālā vecuma robežu dažādu tiesu tiesnešiem. Tomēr likumdevējam, likumā nosakot maksimālo tiesneša vecumu, Satversmes 84. panta trešais teikums jāvērtē kopsakarā ar vienlīdzības principu, tiesneša neatkarības principu un ikvienas personas tiesībām uz taisnīgu tiesu.

Satversmes tiesa ir norādījusi, ka jebkura līmeņa tiesas tiesnesim ir jābūt neatkarīgam. Visu līmeņu tiesu tiesneši pasludina spriedumu Latvijas tautas un valsts vārdā, spriedumam ir likuma spēks un tas ir obligāts visiem. Sprieduma nozīmīgums nav atkarīgs no tā, kura līmeņa tiesas tiesnesis to pieņēmis (Satversmes tiesa 2009-11-01). Līdz ar to nav saskatāms racionāls pamatojums likumā noteikt dažādas tiesneša maksimālā vecuma robežas. Turklāt pamatoti varētu apšaubīt vienlīdzības principa nodrošināšanu gadījumā, ja likumā paredzēts dažāds tiesneša amata pildīšanas maksimālais vecums.

Secinājumi

1. Tiesnešu amatā atrašanās garantiju noteikšanas mērķis ir varas dalīšanas principa īstenošana, tiesnešu neatkarības nodrošināšana un cilvēktiesību aizsardzības nodrošināšana taisnīgā tiesā.

2. Kaut arī Satversmes 84. pants tieši to neparedz, tomēr, interpretējot šo normu kopsakarā ar tiesiskas valsts principu un tiesnešu neatkarības principu, secināms, ka likumā nosakāma gan kārtība, kādā tiesnešus apstiprina amatā, gan arī kārtība, kādā tiesnešus atceļ no amata pret viņa gribu.

3. Saeima tiesnesi apstiprina tikai vienu reizi. Atkārtota Saeimas lemšana par tiesneša karjeru vai tiesneša amatā palikšanu neatbilst tiesneša neatkarības principam.

4. Kaut arī Satversmes 84. pantā *expressis verbis* nav paredzēts tiesnešu pilnvaru termiņš, no tā satura izriet, ka tiesnešus amatā apstiprina bez pilnvaru termiņa ierobežojuma.

5. Satversmes 84. pants paredz ne tikai tiesnešu neatceļamības principu, bet *expressis verbis* arī divus izņēmumus no šā principa: iespēju atcelt tiesnesi no amata pret viņa gribu un

⁵ Pensionēšanās vecuma sliekšnis dažādās valstīs ir samērā līdzīgs: piemēram, Ukrainā, Maltā, Turcijā, Slovēnijā, Armēnijā, Bulgārijā – 65, Horvātijā, Norvēģijā – 70

vecumu, kuru sasniedzot, tiesnesim amats jāatstāj. Izņēmumu mērķis ir nodrošināt efektīvu likumā noteikto funkciju izpildi.

Bibliogrāfija

- Dišlers, K. (2004) *Latvijas valsts varas orgāni un viņu funkcijas*. Rīga, Tiesu nama aģentūra.
- Pleps, J., Pastars, E., Plakane, I (2004) *Konstitucionālās tiesības*. Rīga, Latvijas Vēstnesis Satversmes sapulces V. sesijas 14.sēde 1922.gada 15.februārī.
- Satversmes tiesa (05.11.2004) Spriedums lietā Nr. 2004-04-01
- Satversmes tiesa (18.10.2007) Spriedums lietā Nr. 2007-03-01.
- Satversmes tiesa (18.01.2010) Spriedums lietā Nr. 2009-11-01.
- Constitutional Court of the Republic of Bulgaria (13.12.2010) Judgment No. 12/2010.
- Constitutional Court of the Republic of Croatia (27.10.1997) Judgment No. U-I-34/2997.
- Constitutional Court of the Republic of Lithuania (21.12.1999) Ruling.
- Constitutional Court of the Republic of Lithuania (09.05.2006) Ruling.
- Consultative Council of European Judges (2001) *Opinion No 1 On Standarts Concerning the Independence of the Judiciary and the Irremovability of Judges*. http://www.venice.coe.int/site/main/texts/JD_docs/CCJE_Opinion_1_E.htm [2012.02.02].
- Committee of Ministers Council of Europe (1994) *Recommendation No. R (94) 12 To Member States On Independence, Efficiency and Role of Judges*. [http://www.hjpc.ba/dc/pdf/Recommendation%20no%20R%20\(94\)%2012.pdf](http://www.hjpc.ba/dc/pdf/Recommendation%20no%20R%20(94)%2012.pdf) [2012.02.02].
- Committee of Ministers Council of Europe (1994) *Recommendation No. R (94) 12 To Member States On Independence, Efficiency and Role of Judges. Explanatory Memorandum*. [http://www.hjpc.ba/dc/pdf/Recommendation%20no%20R%20\(94\)%2012.pdf](http://www.hjpc.ba/dc/pdf/Recommendation%20no%20R%20(94)%2012.pdf) [2012.02.02].
- Council of Judges (1998) *European Charter on the Statute of Judges*. <http://www.summitofhighcourts.com/docs/standarts/COE1.doc> [2012.02.02].
- Hamilton, A. *The Federalist Papers. Federalist No. 78*. <http://www.foundingfathers.info/federalistpapers/fed78.htm> [2012.02.02].
- United Nations (1985) *Basic Principles on the Independence of the Judiciary*. <http://www2.ohchr.org/english/law/indjudiciary.htm> [2012.02.02].
- Баглай, М. В. (1999) *Конституционное право зарубежных стран*. Москва: Норма-Инфра.
- Зоркин, В. Д. (2011) *Комментарии к Конституции Российской Федерации*. Москва: Норма Инфра-М.

Ļubova Kovaļa
Latvijas Universitāte, Latvija

IZVAIRĪŠANĀS NO NODOKĻU UN TIEM PIELĪDZINĀTO MAKSĀJUMU NOMAKSAS SUBJEKTĪVĀ PUSE

Abstract

The paper “Mental element of tax and other compulsory payments evasion” is dedicated to research of mental element of the tax and other compulsory payments evasion (henceforth – tax evasion). Mental element is one of features of criminal offense. In order to call an individual to criminal liability it is necessary to establish all the criminal offense characteristics therefore the evaluation of mental element is one of the preconditions to properly qualify the offense. Taking into account the importance of establishing the mental element, the aim of the paper is to investigate the mental element of the offense, analyse its concept, forms, features and elements. The author of the paper by studying and analysing the mental element of tax evasion, its features, elements, additional features, forms of display and its modes, concludes that the criminal liability on tax evasion takes effect only if the criminal offense is carried out deliberately. While analysing the legal practice it is concluded that the tax evasion may be carried out deliberately in direct form, as well as indirect. The author has also concluded that when imposing the punishment in each individual case the court has to not only assess the attitude of the subject towards the tax evasion, but also aims and motives of the illegitimate action.

Atslēgas vārdi: subjektīvā puse, nodoms, neuzmanība, motīvs, mērķis.

Subjektīvā puse ir viena no noziedzīga nodarījuma sastāva pazīmēm. Personas saukšanai pie kriminālatbildības nepieciešams konstatēt visas noziedzīga nodarījuma sastāva pazīmes, līdz ar ko subjektīvās puses izvērtēšana ir viens no priekšnosacījumiem pareizajai nodarījuma kvalifikācijai. Ņemot vērā subjektīvās puses konstatēšanas svarīgumu, pētījuma mērķis ir izpētīt izvairīšanās no nodokļu un tiem pielīdzināto maksājumu nomaksas (turpmāk tekstā - izvairīšanās no nodokļu nomaksas) subjektīvo pusi, analizējot tās jēdzienu, pazīmes, izpausmes formas un elementus.

Subjektīvās puses īpašības atšķirībā no objektīvās puses, kas atspoguļo nozieguma ārējo pusi, raksturo indivīda psiholoģisko attieksmi pret izdarīto prettiesisko darbību. „Noziedzīga nodarījuma subjektīvā puse ir noziedzīga nodarījuma subjekta psihiskā darbība, kas tieši saistīta ar viņas izdarīto, un apvieno vienota veselā personas psihiskās darbības intelektuālos un gribas procesus, jo atspoguļo saistību starp personas apziņu un gribu un viņas izdarīto nodarījumu”. (Kraštinš, Liholaja, Niedre 2003: 36) Subjektīvās puses pazīmes ir vaina, kas izpaužas nodoma vai neuzmanības formā, motīvs un mērķis.

Juridiskajā literatūrā pamatoti tiek apspriests jautājums: vai izvairīšanās no nodokļu nomaksas subjekta nodoma saturā tiek iekļauta savas darbības vai bezdarbības prettiesiskuma apzināšanās? Daudzi zinātnieki izsaka viedokli, ka „nodokļu noziegumu vainas intelektuālajā elementā obligāti jāiekļauj personas savas darbības prettiesiskuma apzināšanās. Tā apzināšanās, ka nodarījums ir pretrunā ar nodokļu normatīvajiem aktiem, ir nodarījuma

sabiedriskās bīstamības apzināšanās priekšnosacījums”. (Шишко 1999: 149) „Patiešām, persona, kas nemaksā nodokli, kas tiek ieturēts no fiziskās vai juridiskās personas, apzinās savas darbības sabiedrisko bīstamību tikai tad, ja tā zina par nodokļa maksāšanas pienākuma esamību un saprot, ka pārkāpj ar likumu uzlikto pienākumu. Savukārt, tas arī ir nodarījuma prettiesiskuma apzināšanās”. (Волженкин 2002: 516)

Izvairīšanos no nodokļu nomaksas raksturo prettiesiskās darbības vai bezdarbības apzināšanas pazīme. Šo noziedzīgo nodarījumu nav iespējams izdarīt aiz neuzmanības. Ja persona aiz neuzmanības vai aritmētiskās kļūdas dēļ nepareizi aprēķināja nodokļa summu, tad tā var būt saukta pie administratīvās atbildības vai kriminālatbildības saskaņā ar Krimināllikuma (turpmāk tekstā – KL) 197.pantu par nolaidību, ja iestājās smagas sekas.

Kriminālatbildība par izvairīšanos no nodokļu nomaksas iestājas tikai par tīši izdarītu noziegumu, tas ir, vainīgā persona ne vien apzinās savas rīcības prettiesisko raksturu, bet arī ir paredzējusi, ka šādas rīcības rezultātā valsts budžetā netiks iemaksāti attiecīgie maksājumi.

KL ir noteikti divi nodoma veidi: tiešs un netiešs, kas atšķiras pēc gribas elementa. Tieša nodoma gadījumā subjekts vēlas seku iestāšanos, bet pastāvot netiešam nodomam – savas darbības vai bezdarbības kaitīgās sekas subjekts nevēlas, taču apzināti tās pieļauj. Darbības vai apzinātas bezdarbības kaitīgo seku apzināšanās kā apziņas sfēras psihiska darbība ir tieša nodoma intelektuālais rādītājs.

Izvairīšanās no nodokļu nomaksas intelektuālais elements norāda uz to, ka subjekts saprot, ka daļējā vai pilnā nodokļu nemaksāšana nodara aizkārumus ar KL aizsargājamām sabiedrības interesēm. Noziedzīga nodarījuma subjekts apzinās un paredz izvairīšanās no nodokļu nomaksas seku iestāšanos, tas ir, nodokļu summu neieskaitīšanu valsts budžetā.

„Subjekta vēlēšanās, lai tā darbības vai bezdarbības rezultātā iestātos kaitīgās sekas, norāda uz to, ka subjekts gribēja tās sasniegt. Šāda personas psihiskā darbība ir viņas gribas radītājs, kas liecina par tiešo nodomu”. (Krastiņš, Liholaja, Niedre 2003: 49) Analizējamā nodarījuma tieša nodoma gribas elements izpaužas noteiktu darbību, kas virzītas uz nodokļa objekta noslēpšanu vai nodokļu nemaksāšanu, izdarīšanā.

Likumdevējs KL 218. panta dispozīcijā nenorādīja uz nodoma veidu. Cītu valstu krimināltiesību zinātnieku vidū viedokļi par izvairīšanās no nodokļu nomaksas izdarīšanas iespējām ar netiešo nodomu sadalījās.

Daži zinātnieki uzskata, ka izvairīšanos no nodokļu nomaksas saistīšana tikai ar tiešu nodomu izraisa nepamatotu lēmumu par atteikšanos saukt pie kriminālatbildības par nodokļu nemaksāšanu skaita pieaugumu no izmeklētāju un tiesnešu puses. Tāpēc arī pēc I.Solovjova

viedokļa nedrīkst izslēgt izvairīšanās no nodokļu nomaksas izdarīšanas iespēju ar netiešu nodomu. (Соловьев 1999: 129-145)

Par tāda uzskata ilustrāciju var būt situācija, kad individuālais komersants apzinoties, ka viņam trūkst zināšanās grāmatvedībā, kas savukārt var novest līdz nepareizas nodokļu summu aprēķināšanas vai nodokļa objekta slēpšanas, turpina pats kārtot grāmatvedību ar mērķi ietaupīt līdzekļus, kas var būt iztērēti grāmatveža algošanai.

Citi zinātnieki uzskata, ka situācija, kad personas ar nodomu veikta prettiesiska darbība vai bezdarbība izraisa nodokļu nemaksāšanu, bet pati persona neparedzēja vai nevēlējās seku iestāšanos, reālajā dzīvē praktiski nav iespējama. (Сотов 1998: 60) Vairāki komersanti lemj jautājumu par nodokļu maksāšanu vai nemaksāšanu vēl projekta stadijā, vērtējot biznesa projekta rentabilitāti un ieguldīto līdzekļu atmaksāšanos.

Krievijas Federācijas Kriminālkodeksa 198.panta un 199.panta dispozīcijā, atšķirībā no KL, iekļauta norāde uz „apzināšanās” pazīmi. Šī pazīme, pēc vairāku Krievijas zinātnieku domām, norāda uz tiešu nodomu.

Arī Latvijas Republikas tiesu prakse liecina, ka tieši subjektīvās puses konstatēšana ir viens no grūtākajiem pierādīšanas jautājumiem. Tiesu sēdēs bieži tika apgalvots, ka persona neorientējas nodokļu normatīvajos aktos un tādēļ aiz neuzmanības radušās kļūdas nodokļu aprēķināšanā. Vairākumā gadījumu tiesas ir kritiski vērtējušas šādus paskaidrojumus un konstatējušas noziedzīga nodarījuma sastāvu. Tomēr, ir arī gadījumi, kad tiesvedība nodokļu lietā bija izbeigta sakarā ar pierādījumu trūkumu par nodomu.

Procesuālie principi nosaka tiesai pienākumu sniegt atbildi un savu vērtējumu visiem būtiskajiem iesniegtajiem argumentiem. M.Vainovskis uzskata, ka, lai neatstātu bez uzmanības subjektīvās puses pierādīšanas argumentāciju, tiesu praksē ir jāveido izpratne par objektīviem apstākļiem, kas var liecināt par personas vainu. „Iespējams, ka viens no objektīvākajiem kritērijiem personas rīcības izvērtēšanai būtu tieši attieksme pret nodokļu parāda segšanu no brīža, kad persona uzzinājusi, vai tai vajadzēja uzzināt par parāda esamību.” (Vainovskis 2002: Nr. 2)

Vērtējot personas attieksmi, jāņem vērā arī citi apstākļi, piemēram, vai pēc uzzināšanas par nodokļu parādu personai bija manta, lai uzsāktu tā atmaksu un vai šīs darbības tika veiktas. Gadījumos, kad persona nereaģē uz nodokļu administrācijas lēmumu un turpina operēt ar savā rīcībā esošiem finanšu un citiem materiālajiem līdzekļiem, uzskatāmi izpaužas attieksme apzināti neveikt obligātos maksājumus. Turpretim gadījumos, kad personai patiesi nebija iespēju uzsākt nodokļu parāda atmaksu, nodokļa parāda neatmaksāšana nevar būt par pietiekamu pierādījumu personas nodomam.

Cits kritērijs, pēc M.Vainovska domām, ko tiesas nereti izmanto personas attieksmes konstatēšanai, ir apstāklis, vai tiesājamais izmantojis likumā paredzētās iespējas apstrīdēt vai pārsūdzēt nodokļu administrācijas lēmumu par nodokļu uzrēķinu. (Vainovskis 2002: Nr. 2) Pēc darba autores domām, šis apstāklis nevar būt par viennozīmīgu vērtēšanas kritēriju, jo var pastāvēt arī objektīvi iemesli, kas kavējuši personu apstrīdēt vai pārsūdzēt lēmumu par nodokļu uzrēķinu neatkarīgi no vēlēšanās to darīt, kā arī lēmuma apstrīdēšana vai pārsūdzēšana pati par sevi neizslēdz personas nodoma esamību. Kā vienu no piemēriem var minēt lietu, kurā pirmās instances tiesa sākotnēji attaisnoja personu.

“Tiesas izmeklēšanā netika iegūti nekādi pierādījumi, ka A.J. būtu izvairījies no nodokļu maksāšanas ar tiešu nodomu nodarīt valstij lielus zaudējumus. Gan pirmstiesas izmeklēšanā, gan tiesas izmeklēšanā A.J. konsekventi liecinājusi, ka grāmatvedību kārtojusi savu zināšanu līmenī, bet atzīst, ka pieļāvusi kļūdas likumu nezināšanas dēļ. Tajā pašā laikā A.J. neapstrīd, ka kļūdaini aprēķinājusi nodokļus un tādēļ VID Aizkraukles rajona nodaļas pieteikto civilprasību atzīst daļēji.” (Aizkraukles rajona tiesa 2000)

Savukārt apelācijas instances tiesa noziedzīga nodarījuma sastāvu tomēr konstatējusi, kā vienu no argumentiem minot lēmuma par nodokļu uzrēķinu nepārsūdzēšanu. Apelācijas instances tiesa uzskatīja, ka tiesājamās nodomu pierāda audita laikā konstatētie nodokļu normatīvo aktu pārkāpumi un tas, ka nav iesniegtas nekādas pretenzijas par audita pārbaudi. (Zemgales apgabaltiesa 2000)

Analizējot tiesu praksi, acīmredzams, ka tiesu prakses vēsturē līdzīgi kā citās valstīs bija posms, kad jautājums par subjektīvo pusi izraisīja strīdus. Tiesneši, lemjot jautājumu par izvairīšanās no nodokļu nomaksas sastāva esamību vai neesamību, kad bija pierādīts tikai netiešs nodoms, vadījās pēc sava ieskata un iekšējās pārlicības. Šis fakts arī bija par pamatu atšķirīgās tiesu prakses veidošanai.

Situācija izmainījās ar Augstākās tiesas Senāta Krimināllietu departamenta rīcības sēdes 2000.gada 13.aprīļa lēmumu lietā SKK – 99, kurā bija uzsvērts, ka Latvijas Kriminālkodeksa 148¹.pantā, kas atbilst KL 218.pantam, paredzēto nodarījumu var izdarīt kā ar tiešu, tā ar netiešu nodomu. (Augstākās tiesas Senāta Krimināllietu departamenta rīcības sēde 2000)

Šis lēmums atrisināja divdomīgo situāciju ar tiešo un netiešo nodomu. Izvairīšanās no nodokļu nomaksas subjektam pēc šā lēmuma nav iespējas aizstāvēties ar sarežģīto nodokļu likumu nepārzināšanu.

Krimināltiesību teorijā ir atzīts viedoklis, ka formālo noziedzīgu nodarījumu var izdarīt tikai ar tiešu nodomu. Līdz ar ko, augstāk minētais lēmums nonāk pretrunā ar

krimināltiesību teoriju. Pēc autores domām, šo lēmumu vairāk jāattiecina uz Krimināllikuma 218.panta otro daļu, jo tajā paredzētais sastāvs ir materiāls. Šā lēmuma mērķis bija atrisināt problēmsituāciju kvalificēšanā un liegt iespēju aizstāvēties ar nodokļu normatīvo aktu sistēmas nepārzināšanu vai nesamaksātā nodokļa summas neapzināšanos. Gadījumā, kad persona tiek saukta pie kriminālatbildības saskaņā ar Krimināllikuma 218.panta pirmo daļu, tās darbības var tikt izdarītas tikai ar tiešu nodomu, jo persona pārkāpusi nodokļu normatīvos aktus atkārtoti gada laikā, un pirmais gadījums, tai zinot, ir likuma noteiktajā kārtībā fiksēts. Līdz ar ko personas apgalvojums, ka tā nepārzina nodokļu normatīvos aktus pietiekamā līmenī, jau vērtējams kritiski. Krimināllikuma 218.panta otrajā daļā paredzētā noziedzīga nodarījuma gadījumā, persona var izvairīties no nodokļu nomaksas, tomēr tā var neapzināties nesamaksātā nodokļa precīzu summu. Piemēram, kad izvairīšanās no nodokļu nomaksas notiek vairāku gadu ilgumā.

Pēc darba autores domām jāpiekrīt minētajā Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Krimināllietu departamenta lēmumā paustam viedoklim. Tomēr, saucot personu pie kriminālatbildības par izvairīšanos no nodokļu nomaksas, vērā ņemami ir šādi apstākļi:

- persona var nevēlēties savas darbības seku iestāšanos, bet tai jāapzinās savas darbības prettiesiskumu;
- personas attieksme pret nodokļu parāda segšanu un tās rīcība no brīža, kad persona uzzinājusi.

Subjektīvās puses papildus pazīmes ir motīvs un nolūks. Likumdevējs neiekļāva šīs pazīmes panta dispozīcijā. Līdz ar to, noziedzīga nodarījuma sastāva konstatēšanai tās nav nepieciešams konstatēt. Tomēr, izvairīšanās no nodokļu nomaksas subjekta motīviem un nolūkam ir nozīme soda noteikšanā. KL 218.panta satura un tiesu prakses analīze ļauj secināt, ka izvairīšanās no nodokļu nomaksas motīviem galvenokārt ir mantkārīgs raksturs. Savukārt, nolūks parasti ir saistīts ar subjekta vēlmi samazināt nodokļu summu vai pilnībā atstāt noslēptus līdzekļus savā vai citas personas īpašumā.

Izpētot analizējamā noziedzīga nodarījuma subjektīvo pusi, secināms, ka kriminālatbildība par izvairīšanos no nodokļu nomaksas iestājas tikai tad, ja noziedzīgs nodarījums izdarīts tīši jeb ar nodomu. KL 218.pantā paredzēto noziedzīgo nodarījumu var izdarīt kā ar tiešu, tā arī ar netiešu nodomu. Nosākot sodu katrā konkrētā gadījumā, tiesai jāizvērtē subjekta attieksme pret izdarīto, motīvi un mērķis.

Bibliogrāfija

- Aizkraukles rajona tiesas 10.01.2000. spriedums lietā Nr.1-83 (5830013899).
Augstākās tiesas Senāta Krimināllietu departamenta rīcības sēdes 13.04.2000. lēmumu lietā SKK – 99.
- Krastiņš, U., Liholaja, V., Niedre, A. (2003) *Krimināllikuma zinātniski-praktiskais komentārs-sevišķā daļa (1. grāmata.)* Rīga: Firma „AFS”.
- Krimināllikums. / Latvijas Republikas likums. Pieņemts Latvijas Republikas Saeimā 17.06.1998.; stājās spēkā 01.04.1999. // Latvijas Vēstnesis, 08.07.1998., Nr. 199/200.
- Vainovskis, M. (2002) Nodokļu krimināllietu aktuālā problemātika un atšķirības tiesu praksē. Likums un tiesības. Nr. 2.
- Zemgales apgabaltiesas 15.02.2000. spriedums lietā Nr. 1-56 (5830013899).
- Волженкин Б.В. (2002) *Преступления в сфере экономической деятельности*. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс.
- Соловьев И.Н. (1999) Уголовно-правовая и криминологическая характеристика налоговых преступлений по УК РФ 1996 г. *Вестник Московского университета*. Серия 11, Право № 1: 129-145.
- Сотов А.И., Пепеляев С.Г. (1998) *Ваш налоговый адвокат*. № 1(3): 60-69.
- Шишко И.В. (1999) *Некоторые проблемы применения «налоговых» норм УК. Современная преступность: состояние, тенденции, средства преодоления*. Екатеринбург.

Anatolijs Kriviņš
Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija

KORUPCIJAS NOVĒRŠANAS PRINCIPI, METODES UN PAŅĒMIENI MŪSDIENU LATVIJĀ

Abstract

In this work „Principles, methods and ways of prevention of corruption in modern Latvia” principles, methods and receptions of prevention of corruption are investigated.

The author turns special attention on such possible actions, as: appropriate measures for the seizure and deprivation of the proceeds of corruption offences; effective measures for the prevention of corruption and, in this connection, to raise public awareness and promoting ethical behaviour; to ensure that the rules relating to the rights and duties of public officials take into account the requirements of the fight against corruption and provide for appropriate and effective disciplinary measures; promote further specification of the behaviour expected from public officials by appropriate means, such as codes of conduct; to ensure that the system of public liability or accountability takes account of the consequences of corrupt behaviour of public officials; to ensure that civil law takes into account the need to fight corruption and in particular provides for effective remedies for those whose rights and interests are affected by corruption.

This work includes useful information from scientific literature, normative acts and could be used for everyone interested in theoretical and practical aspects of corruption elimination.

Atslēgas vārdi: Korupcijas novēršana, principi, metodes, paņēmieni

Mūsdienu Latvijā korupcijas problēma ir svarīga un aktuāla. Minēto pierāda gan vietējā mēroga pētījumu rezultāti (piem. Latvijas iedzīvotāju SKDS aptauja 2005. gada janvārī "Pieredze saskarsmē ar korupcijas problēmām", Latvijas iedzīvotāju SKDS aptauja 2007. gada janvārī; Latvijas iedzīvotāju SKDS aptauja 2007. gada novembrī un decembrī "Iedzīvotāju attieksme pret korupciju", Latvijas iedzīvotāju SKDS aptauja 2009.gada novembrī "Attieksme pret korupciju Latvijā", Latvijas uzņēmēju SKDS aptauja 2011.gada novembrī "Uzņēmēju attieksme pret korupcijas jautājumiem" u.c), gan arī starptautisko organizāciju dati, piemēram, organizācijas *Transparency International* rādītājs „Korupcijas uztveres indekss” (Corruption Perceptions Index).

Korupcijas novēršana, kā viens no pamatelementiem cīņā pret korupciju, prasa attiecīgu teorētisko bāzi, respektīvi, korupcijas novēršanas principu, metožu un paņēmienu sistematizāciju. Šāda sistematizācija, kas arī ir raksta mērķis, ļaus auditēt mūsdienu Latvijā pašlaik piemērojamo pasākumu klāstu un noteikt iespējamus attīstības virzienus korupcijas novēršanai.

2002.gada 25.aprīlī Saeimā pieņemtais likums „Par interešu konflikta novēršanu valsts amatpersonu darbībā”, kas aizstāja 1995.gada 21.septembra likumu "Korupcijas novēršanas likums" nedod pietiekamu skaidrību, kas, pēc likumdevēja domām, ir definējams ar jēdzienu „korupcijas novēršana”. Autors norāda, ka būtu kļūdaini uztvert korupcijas novēršanas jēdzienu pārāk plaši vai otrādi - pārāk šauri – vienīgi kā valsts amatpersonu darbības

atklātuma nodrošināšanu, valsts amatpersonu neiekļūšanu nelikumīgā ietekmējamā stāvoklī un valsts amatpersonu interešu realizēšanas interešu konflikta apstākļos nepieļaušanu.

Vārds “novērst” (prezentācijas kontekstā) nozīmē panākt, būt par cēloni, ka (kas nevēlams) nenotiek, nerodas, neizraisās, vai arī panākt, ka (kas nevēlams) tiek izlabots (Latviešu valodas vārdnīca 2006: 736) un, pēc autora domām, šajā aspektā korupcijas novēršanas pasākumi iekļauj iekšēju, ārēju un kolektīvu korupcijas novēršanu atbilstoši valsts politikas plānošanas dokumentiem.

Jau 2003.gadā Korupcijas novēršanas un apkarošanas valsts stratēģijas projektā (Stratēģijas projekts 2003: 1) bija postulēts, ka cīņā pret korupciju ir sekojoši principi: likumības ievērošanas princips; atklātības princips; atbildības princips; valstiska griba cīnīties pret korupciju un sadarbība vienota mērķa sasniegšanā; kompleksa pieeja cīņā pret korupciju (korupcijas apkarošana, korupcijas novēršana, sabiedrības izglītošana). Mūsdienu Latvijā spēkā esošo normatīvo aktu analīze ļauj secināt, ka šie principi nav zaudējuši savu aktualitāti un joprojām ir akceptējami no valsts puses. Salīdzinājumam: Ministru kabineta 2009.gada 21.maija rīkojuma Nr. 326 Korupcijas novēršanas un apkarošanas pamatnostādnes 2009.–2013.gadam informatīvās daļas 4. punkts paredz, ka valsts politika korupcijas novēršanas un apkarošanas jomā tiek veidota, pamatojoties uz šādiem principiem: 1) likumības ievērošana; 2) labas pārvaldības nodrošināšana; 3) politiskā neitralitāte; 4) sistēmiska un kompleksa pieeja cīņai pret korupciju; 5) valsts amatpersonu atbildības par pārkāpumiem nenovēršamība (Ministru kabineta rīkojums 2009: 1).

Korupcijas novēršanas metožu pamatā ir korupcijas novēršanas principi. Metode šajā ziņā ir paņēmienu vispārināts modelis, kuras pamatā ir viena dominējošā ideja. Korupcijas novēršanas skatījumā paņēmiens ir elementārā darbība, kas ir vērsta uz konkrētas problēmas risināšanu.

Viena no pieejām korupcijas novēršanas metožu un paņēmienu strukturēšanai ir koncepts „Korupcijas iekšējā novēršana – Korupcijas ārējā novēršana – Korupcijas kolektīvā novēršana”.

Nemot vērā to, ka korupcijas iekšējā novēršana ir pasākumu kopums, kura rezultātā korupcija mazinās pateicoties paša vadības aparāta pūlēm (jāatzīmē, ka iekšējā kontrole, kas bija pretkorupcijas cīņas pamatveids absolūtisma periodā (Демидова 1964: 12)), var izdalīt vismaz šādus rīcības virzienus: 1) nolūkā nodrošināt iekšējo uzraudzību - veidot atsevišķas pārvaldes, kuras funkcionē autonomi (Качановский 2004: 105-107; Кочаненко 2011: 14-25). Tas ir viens no pārvaldes instrumentiem, kas var novērst korupciju organizācijas iekšpusē. Šo mērķi var sasniegt vispirms analizējot riskus (piemēram, veicot iestādes iekšējo

aktu inventarizāciju), otrkārt, izstrādājot pretdarbības metodes, treškārt, piemērojot tās; 2) nolūkā sagaidīt amatpersonu profesionālo pienākumu pienācīgu pildīšanu - noteikt skaidrus standartus amatpersonu veicamiem pienākumiem. Šo mērķi var sasniegt izstrādājot un akceptējot ētikas (uzvedības) kodeksus, kas ne tikai izskaidro amatpersonai tās uzvedības standartus, bet arī izskaidro sabiedrībai, kāda uzvedība ir jāgaida no amatpersonas (plašāk - Куракин 2003: 22-27; Малиновский 2008: 39-44; Краснова 2011: 184); 3) lai savlaicīgi konstatētu iespējamo vai plānoto koruptīvo darījumu - nodrošināt amatpersonas veicamo pienākumu izpildes kontroli, realizējot stingru uzraudzību attiecībā uz katru amatpersonu; 4) izmantot atalgojuma palielināšanas paņēmieni kā faktoru, kas motivē amatpersonu neiesaistīties koruptīvajos darījumos.

Korupcijas ārējās novēršanas laukā, korupcijas potenciālo pievilcību strauji mazina vismaz šādas metodes un paņēmieni: 1) neatkarīgās tiesu sistēmas izveide - kad amatpersona, kura ir pārkāpusi likumu, var tikt efektīvi atzīta par vainīgu (Transparency International 2007: 1; Бормацера 2010: 170-174); 2) vārdu brīvības veicināšana un masu informācijas līdzekļu lomas palielināšana (atsevišķie zinātnieki (Патеева, 2009, 105) uzskata, ka vārdu brīvība un masu informācijas līdzekļi ir viens no efektīvākajiem korupcijas ārējās kontroles instrumentiem); 3) vēlēšanu sistēmas pilnveidošana - demokrātiskās valstīs korumpēto personu sodīšanas pamatveids ir to atstumšana no varas nākošajās vēlēšanās - minētā pieeja balstās uz atziņām, ka korupcija ir zemāka tajās valstīs, kuras pēc mažoritārās vēlēšanu sistēmas katrā apgabalā ievēl dažus pārstāvjus (Щур 2006: 87-90).

Korupcijas kolektīvās novēršanas segmentā: 1) sabiedrības informatīvā nodrošināšana (skaidri, lakoniski un saprotami izklāstīt sabiedrībai tās tiesības un pienākumus; izskaidrot sekas, kādas varētu būt par koruptīvā rakstura pārkāpumiem; izskaidrot, kā notiek tiesas prāvas); 2) pašas iestādes centieni uzturēt ciešus sakarus ar klientiem, pieņemot sūdzības no iedzīvotājiem un uzņēmējiem, kas ir ļoti svarīgs amatpersonu kontroles instruments; 3) atklātība valsts un pašvaldību iestādēs (daži zinātnieki (Полякова, 2008, 18) norāda, ka tas ir viens no korupcijas kolektīvās novēršanas stūrakmeņiem).

Pastāv arī citas pieejas korupcijas metožu un paņēmieni grupēšanai. Piemēram, sistematizācija četrās apakšgrupās A) Integrācija un kooperācija – šīs metodes un paņēmieni paredz kooperēt sabiedrību, masu informācijas līdzekļus, nevalstiskās iestādes, izglītības iestādes, politiķus, uzņēmējus, pašvaldības, tiesībsargājošās iestādes un tiesu sistēmu; B) Caurskātāmība un pārraudzība – ieskaitot šādus paņēmienus kā informācijas pieejamība un ētikas kodeksi (Ministry of Justice, France 2007, 1); C) Risku un iespēju mazināšana – piemēram, nulles deklarācijas, ārējo normatīvo aktu pilnveidošana, striktākie iekšējie

regulējumi, „četrū acu” princips, amatpersonu rotācija (Норкин 2007: 25-27). D) Kontrole – piemēram, kontrole par amatpersonu darbību (sistēmiskais audits - plānotais un iepriekš neplānotais), ārējo un iekšējo normatīvo aktu izpildes monitorings, iekšējā audita dienesta izveide, sabiedriskā kontrole (Дербан Г.В., 2009. - С. 313-318), amatpersonu izdevumu kontrole - amatpersonu un ģimenes locekļu ienākumu pārskatāmība (Трошев 2010: 35-39; Овчинский 2011: 37-38; Абрамов 2011: 99-104).

Trešā pieeja sistematizācijai ņem vērā konkrētu objektu, kuriem ir svarīga loma korupcijas problēmas risināšanā (ierēdnis, ierēdņa iestāde, valsts iestādes, sabiedrība).

1) Apakšgrupā „ierēdnis” ir apkopojamās metodes uz paņēmieni, kas skar katru konkrētu amatpersonu: personāla stingra atlase (stingrāku kritēriju ieviešana personāla atlases jomā valsts un pašvaldību institūcijās); personāla rotācija (Joerges 2008: 1); personāla funkciju sadale (piemēram korupcijas novēršanai publisko iepirkumu jomā, tas varētu būt dalījums iepirkuma nepieciešamības posma izdalīšana, iepirkuma specifikācijas sagatavošanas posms, lēmuma pieņemšanas posms un sūdzību izskatīšanas iestādes iekšpusē posms). Šajā metožu un paņēmienu apakšgrupā ietilpst arī „četrū acu” princips, kontroles pastiprināšana, atklātības nodrošināšana, amatpersonu pienācīgais atalgojums, ierēdņu atestācija, personāla apmācības.

2) Apakšgrupā „ierēdņa iestāde” ietilpst: kadru jautājums pieņemot valsts dienestā, amata pienākumu izpildes uzraudzība, risku identificēšana - vērtējot veicamās funkcijas nozīmību, caurspīdīgumu un kontrolējamību un personiskos aspektus (darbinieki, klienti, personiskās intereses); funkciju un atbildības dalīšana, vadītāju īpašie pienākumi; informēšana, komunikācija (iekšēja / ārēja) utml.

3) Valsts iestādes: risku identificēšana, piemēram vērtējot tiesisko regulējumu (īpaši amatpersonu rīcības brīvību); trūkumu novēršana tiesiskajā regulējumā, kas mazināt koruptīvu situāciju rašanas iespējas - likumi, kuri nav plaši traktējami, pretkoruptīvo pasākumu plānošana; pārkāpēju atbildības efektīvā noteikšana un izpilde; sabiedrības uzmanības saasināšana; amatpersonu kontrole un pēcpārbaude (regulāra/izlases); valsts amatpersonu interešu konflikta novēršana; efektīvu iekšējās kontroles mehānismu izstrāde; politiskā griba, pieņemto normatīvo aktu pienācīga piemērošana un izpilde, korupcijas profilakse (Transparency 2005: 1; Тищенко, Яшкина 2009: 114-120; Клейменов, Пустовит 2010: 83-89), neatkarīgā un efektīvā tiesu sistēma, demokrātija, ekonomiskā un sociālā attīstība, neatkarīgās korupcijas izmeklēšanas iestādes (OECD 2008: 1).

4) Sabiedrība – atklātības nodrošināšana (piemēram, sabiedriskā kontrole (Матвейчук 2011: 31-35)), plaša masu informācijas līdzekļu kampaņa ētiskuma nostiprināšanai, valsts iedzīvotāju ziņošana par korupcijas gadījumiem utml.

Ceturrtā pieeja konkrēto metožu un paņēmieni grupēšanā balstās uz to piemērošanas sekām ierēdniecībai (ierēdniecību apgrūtinātās metodes un paņēmieni; ierēdniecību motivējošās metodes un paņēmieni; ierēdniecībai neitrālās metodes un paņēmieni). Piemēram, pie ierēdniecību apgrūtinātām metodēm un paņēmieniem ir pieskaitāma: personāla rotācija, kontroles pastiprināšana, atklātības nodrošināšana, ierēdņu atestācija, amata pienākumu izpildes uzraudzība, pārkāpēju atbildības efektīvā noteikšana un izpilde (Саенко 2010: 193-196) u.c. Ierēdniecību motivējošās metodes un paņēmieni ir (ne tikai, bet arī): personāla apmācības, amatpersonu pienācīgais atalgojums, pieredzes apmaiņa, funkciju un atbildības dalīšana, trūkumu novēršana tiesiskajā regulējumā. Ierēdniecībai neitrālās metodes un paņēmieni: sabiedrības izglītošana (Сироткин 2010: 85-89), personāla funkciju sadale, „četrus acu” princips, risku identificēšana, sabiedrības uzmanības saasināšana; efektīvu iekšējās kontroles mehānismu izstrāde utml.

Piektā katalogizācijas pieeja ir pēc metožu un paņēmieni klasiskuma. Neatkarot standartu risinājumus, kas bija izklāstīti augstāk, autors pievērsīs uzmanību dažiem nestandarta risinājumiem korupcijas novēršanas jomā. Par nestandarta risinājumiem mūsdienā Latvijā var uzskatīt tādas priekšlikumus kā 1) vēlētie amatpersonu amati; 2) ikgadēja ierēdņu skaita mazināšana par 10%; 3) katras amatpersonas fiziskā kontrole: foto, video novērošana; 4) birokrātiskās sarakstes elektronizācija ar bezmaksas sabiedrisko pieeju šai datubāzei; 5) nāvēssods kukuļņēmējiem un kukuļdevējiem; 6) atbildības nastas pārņemšana no ierindas darbiniekiem uz iestādes vadītāju u.c.

Daži no šiem priekšlikumiem, piemēram, pēdējais var tikt analizēti un nepieciešamības gadījumā ņemti vērā. Ja iestādes vadītājs būs personiski atbildīgs par visām korupcijas izpausmēm savā iestādē, tad viņam radīsies motivācija novērst korupcijas gadījumus, izstrādāt efektīvu pretkorupcijas stratēģiju un pienācīgi kontrolēt savus darbiniekus, un, otrādi, demotivēs iestādes vadītāju iejaukties amatpersonu likumīgajās darbībās, nolūkā panākt sev vēlamu rezultātu. Ierindas amatpersonas atbilstoši šai pieejai tiktu sauktas tikai pie kriminālatbildības, ja paši būtu izdarījuši krimināli sodāmus noziedzīgus nodarījumus (piemēram kukuļņemšanu). Savukārt iestādes vadītājs, ja viņa darbinieki ir pieļāvuši pārkāpumus, kas nav saistīti ar kriminalizētiem nodarījumiem, tiktu saukts pie administratīvās vai civiltiesiskās atbildības.

Nobeigums. Bez šaubām, neviena no korupcijas novēršanas metodēm un neviens korupcijas novēršanas paņēmieni paši par sevi (ja tiks piemēroti ārpus citu metožu konteksta) nedos vēlamu rezultātu. Piemēram, amatpersonu ētiskuma jautājums (amatpersonu ētikas stiprināšana, tiesiskā kultūra, tiesību izskaidrošana un patriotisms) ir cieši saistīts ne tikai ar katru konkrētu amatpersonu, bet arī ar visu sabiedrību kopumā. Korumpētajā sabiedrībā godīgie ierēdņi neparādīsies no tautas vidus un ētikas kodeksi paši par sevi nebūs spējīgi uzlabot situāciju. Pirmkārt, godīgie sabiedrības locekļi ļoti reti cīnīsies par šķietamo vērtību, kuras nosaukums ir vara. Otrkārt, katra amatpersona ir, pirmām kārtām, sabiedrības produkts (vecāki, kuri pārkāpjot ceļu satiksmes noteikumus maksā kukuļus, projicē koruptīvās rīcības scenāriju arī uz saviem bērniem). Tātad, ētikas kodeksi ir jāpastiprina ar sabiedrības pareizo attieksmi, ar sabiedrības patriotismu, ar paaudzes, kurai piemīt augsta morāle, audzināšanu. Minētais liecina par nepieciešamību korupcijas novēršanai izmantot kompleksu pieeju.

Bibliogrāfija

- Latviešu valodas vārdnīca (2006) Rīga: Avots.
- Ministru kabineta 2009.gada 21.maija rīkojuma Nr. 326 Korupcijas novēršanas un apkarošanas pamatnostādnes 2009.–2013.gadam informatīvā daļa.
- Johanna Joerges (2008) Prevention of Corruption The United Nations Convention Approach. German Technical Assistance (GTZ) UNCAC Team. 25 March 2008. ADB/OECD Seminar on Corruption Prevention Macao.
- Ministry of Justice, France (2007) Prevention of Corruption in State Administration: France by Pierre-Christian Soccoja. Conference on Public Integrity and Anticorruption in the Public Service. Bucharest, 29-30 May 2007. <http://www.oecd.org/dataoecd/18/34/39303834.pdf>
- OECD (2008) Specialised Anti-Corruption Institutions REVIEW OF MODELS Anti-Corruption Network for Eastern Europe and Central Asia. OECD publishing. ISBN 978-92-64-03979-7
- Transparency (2005) Preventing Corruption in Public Contracting – Capacity Building and Networking for Civil Society and Local Governments in Asia. Transparency, Vol 6 No 2, Sept 2005. Published by: Malaysian Society for Transparency and Integrity. Level 27, Wisma Tun Sambanthan, Jalan Sultan Sulaiman, 50000 Kuala Lumpur, Malaysia. Printed by: Thumbprints Ltd Sdn Bhd. Lot 24, Jalan RP3, Rawang Perdana Industrial Estate, 48000 Rawang, Selangor, Malaysia.*
- Transparency International (2007) Combating corruption in Juridical systems Advocacy Toolkit. http://siteresources.worldbank.org/INTLAWJUSTINST/Resources/Judiciary_Advocacy_ToolKit.pdf
- Абрамов О.А. (2011) Противодействие легализации преступных доходов как одна из важных составляющих повышения эффективности борьбы с коррупцией. *Вестник Волгоградской академии МВД России*. - Волгоград: Изд-во Волгогр. акад. МВД России, 2011, № 3 (18). - С. 99-104
- Богмацера Э.В. (2010) Роль судебной практики в процессе повышения эффективности борьбы с коррупцией. *Актуальные проблемы противодействия коррупции: материалы*

- международной научно-практической конференции, 14 октября 2010 г.* - Белгород: ООНИ и РИД БелЮИ МВД России, 2010. - С. 170-174
- Дербан Г.В. (2009) Коррупция: система контроля со стороны институтов гражданского общества за деятельностью государственных и муниципальных служащих. *Меры противодействия коррупции: проблемы разработки и реализации: материалы научно-практического семинара с приложением международных правовых актов и проектов федеральных законов.* - Барнаул: ООО "Издат. дом "Барнаул", 2009. - С. 313-318
- Качановский Д.Е. (2004) Порядок создания службы внутреннего аудита и организация ее работы. *Государство и право.* - М.: Наука, 2004, № 2. - С. 105-107
- Клейменов М.П., Пустовит Р.В. (2010) Профилактика коррупции. *Актуальные проблемы экономики и права.* - Казань: Познание, 2010, № 4 (16). - С. 83-89
- Кочаненко Е.П. (2011) Некоторые аспекты организации деятельности государственных (муниципальных) учреждений в сфере размещения заказов и внутреннего финансового контроля (аудита). *Законодательство и экономика.* - М.: Законодательство и экономика, 2011, № 3. - С. 14-25
- Краснова Е.А. (2011) Роль профессиональной этики в профилактике коррупции. *Материалы XLIX Международной научной студенческой конференции "Студент и научно-технический прогресс",* 16-20 апреля 2011 г.: Государство и право. - Новосибирск: СибАГС, 2011. - С. 184
- Куракин А.В. (2003) Государственным служащим необходим кодекс поведения, или реформирования государственной службы - антикоррупционную направленность. *Закон и право.* - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003, № 8. - С. 22-27
- Малиновский А.А. (2008) Кодекс профессиональной этики: понятие и юридическое значение // *Журнал российского права.* - М.: Норма, 2008, № 4. - С. 39-44
- Матвейчук Е.Ф. (2011) Общественный контроль служебного поведения государственных служащих в целях обеспечения эффективной борьбы с коррупцией. *Следователь.* - М., 2011, № 6 (158). - С. 31-35
- Норкин Т.И. (2007) Ротация государственных служащих как фактор обеспечения безопасности федеральной государственной службы. *Вестник Московского университета МВД России.* - М.: Изд-во Моск. ун-та МВД России, 2007, № 7. - С. 25-27
- Овчинский В.С. Расходы - Доходы = Коррупция // *Следователь.* - М., 2011, № 9 (161). - С. 37-38
- Саенко Л.В. (2010) Коррупция как социальное явление: вопросы повышения ответственности гражданских служащих в современных условиях. *Актуальные проблемы современной юридической науки и практики: Межвузовский сборник научных трудов.* - Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2010, Вып. 4. - С. 193-196
- Сироткин А.Г. (2010) Повышение правовой грамотности населения как мера противодействия коррупции. *Конституционные и международно-правовые основы противодействия коррупции в Российской Федерации: новое законодательство и проблемы его применения: Сборник материалов VII Всероссийской научно-практической конференции (11 декабря 2009 г.).* - Кострома: КГУ им. Н.А. Некрасова, 2010. - С. 85-89
- Тищенко Е.В., Яшкина Е.В. (2009) Профилактика коррупции в сфере государственных закупок. *Противодействие коррупции: уголовно-правовые, уголовно-исполнительные и криминологические аспекты: Сборник материалов XXXVII студенческой конференции "Неделя науки" (22 апреля 2009 года).* - Ростов-на-Дону, 2009. - С. 114-120
- Трошев Д.Б. (2010) Контроль расходов государственных и муниципальных служащих как мера противодействия коррупции. *Актуальные проблемы противодействия коррупции: материалы международной научно-практической конференции, 14 октября 2010 г.* - Белгород: ООНИ и РИД БелЮИ МВД России, 2010. - С. 35-39

Щур Л.В. (2006) Мажоритарная и пропорциональная избирательные системы: достоинства и недостатки. *Правовое обеспечение социально-экономического развития Дальневосточного региона. Материалы межвузовской научно-практической конференции курсантов, слушателей и студентов, 24 мая 2006 г.* - Хабаровск: Изд-во Дальневост. юрид. ин-та МВД РФ, 2006. - С. 87-90.

Inga Kudeikina
Rīgas Stradiņa Universitāte, Latvija

INDIVĪDU TIESISKĀS SOCIALIZĀCIJAS PROBLĒMAS KOPĪPAŠNIEKU TIESISKAJĀS ATTIECĪBĀS

Abstract

Legal socialization problems of individuals in the legal relations of co-owners. Joint ownership is not a specific type of property rights. In the Civil Code, a joint estate is not designed as a restriction for the property, but as that of the power of the co-owner [V.Sinaiskis. Review of Latvian Civil Law. Property Law. Liabilities. - R.: LR Ministry of Justice, Legal Information Centre, 1996, p.71]. The rights inherent to individuals and consequently their prohibitions (restrictions) are in mutual interaction. In case of a joint ownership, these theoretical problems turn into practical problems, because any action related to objects of joint ownership is possible only with the consent of all co-owners, who need to achieve a coherent expression of the will of different individuals. Finding oneself in a joint ownership is obstructive to his/her socialization in terms of legal understanding of property rights in the legal field and troublesome to the development of one's legal awareness. Joint ownership as a legal structure is unsuitable for full implementation of the property rights inherent to individual. The question is whether a coherent expression of the will is difficult to reach due to objective reasons, or still there are some subjective reasons on the basis of a dispute.

Atslēgas vārdi: kopīpašnieks, socializācija, saskaņots gribas izpaudums, tiesību un pienākumu līdzsvars

Kopīpašums nav kāds īpašs īpašuma tiesību paveids. Kā atzīmē tiesību zinātnieks V.Sinaiskis „Civillikumā kopīpašums nav konstruēts kā īpašuma, bet gan kā īpašnieka, resp. kopīpašnieka varas aprobežojums” (Sinaiskis 1996: 71.). Īpašuma tiesības pieņemts uzskatīt par absolūtām. Tam ir tiesisks pamats. Īpašuma tiesības aizsargā gan starptautiskie, gan nacionālie normatīvie akti: Eiropas Savienības Pamattiesību harta, Latvijas Republikas Satversme, speciālie zemāka līmeņa normatīvie akti. Absolūtisma uzskatu sekmē arī jebkura indivīda psiholoģiskās īpašības, privātipašnieciskās tieksmes.

Indivīdam, kā tiesību subjektam piemītošās tiesības, pienākumi un zināmi, ar likumu uzlikti, šo tiesību ierobežojumi atrodas savstarpējā mijiedarbībā. Mūsdienu pasaulē, pastāvot globalizācijai, augstai izpratnes pakāpei par pamattiesībām, cilvēktiesībām, attīstītai tiesiskai apziņai, objektīvi pastāv un ir nepieciešami indivīda tiesību ierobežojumi sabiedrības labā, lai, tādējādi, panāktu visas sabiedrības harmonisku attīstību. Tai pat laikā, tieši modernajā pasaulē pieaug indivīda kā individuāla tiesību subjekta vēlme pēc subjektīvo tiesību pilnīgas, ne ar ko neaprobežotas realizācijas. Šādu rīcību nosaka indivīda savu subjektīvo tiesību apzināšanās, zināšanas par tām un tehniskās un tiesiskās to realizācijas iespējas.

Kopīpašuma gadījumā šīs problēmas kļūst praktiskas, jo jebkura rīcība ar kopīpašuma objektu ir iespējama tikai ar visu kopīpašnieku piekrišanu, kam nepieciešams panākt dažādu indivīdu saskaņotu gribas izpaudumu.

Pētījuma mērķis ir identificēt tos tiesiskos un faktiskos apstākļus, kuri ietekmē kopīpašnieku, realizējot savas īpašuma tiesības, kuru dēļ kopīpašums tiesiski un faktiski, ir apgrūtinājums. Vai, veicot reformas „no augšas”, grozot normatīvos aktus, tiks sasniegts cerētais rezultāts un novērsta problēmas darījumos ar kopīpašuma objektu, vai tomēr nē, jo problēma nav normatīvajos aktos, bet pašu kopīpašnieku subjektīvajās attiecībās?

Vai panākt saskaņotu gribas izpaudumu ir grūti objektīvu iemeslu dēļ, piem., birokrātiskas normatīvo aktu prasības, ar normatīvajiem aktiem noteikti pārāk plaši indivīda tiesību ierobežojumi, „likuma robi”, vai strīdu pamatā ir subjektīvi iemesli, piem., kopīpašnieka finansiālais stāvoklis, vecums, izglītības līmenis, kopīpašnieka prombūtne, u.tml.

Uzdevumi. Mērķa sasniegšanai izvirzīti šādi uzdevumi:

- 1) kopīpašumu reglamentējošo normatīvo aktu izpēte;
- 2) tiesas spriedumu strīdos par kopīpašumu izpēte.

Metodes. Uzdevumi veikti, izmantojot aprakstošo metodi, ar kuras palīdzību, vadoties no gramatikas likumiem, atklāta normatīvajos aktos un spriedumos lietoto jēdzienu tiesiskā nozīme, ar analītiskās metodes palīdzību izsvērtas normatīvo aktu prasības un tiesas spriedumos noskaidrotie faktiskie apstākļi un to atbilstība tiesību normām, savukārt, ar vispārinošās metodes palīdzību izdarīti secinājumi, atsevišķus gadījumus attiecinot uz līdzīgām tiesiskajām attiecībām.

Kopīpašniekam kopīpašuma tiesības sarežģītās juridiskās konstrukcijas dēļ ir jārēķinās ne tikai ar tiesiskiem ierobežojumiem, bet jāiztur arī zināma sociāla rakstura spriedze. To nosaka gan apstākļi, kas tieši saistīti ar kopīpašumu reglamentējošo normu prasībām, gan, kas saistīti ar tām pastarpināti, proti, kopīpašuma izveidošanas apstākļi. Kopīpašums ne vienmēr izveidojas saskaņā ar tiesību subjektu gribu. Tas var izveidoties arī īpašuma tiesības saturu sadalot starp vairākiem tiesību subjektiem bez šo subjektu iepriekšējas piekrišanas. Par tādiem atzīstama mantošana, privatizācija un īpašumu atdošana likumīgajiem īpašniekiem un to mantiniekiem. Kopīpašuma izveidošanās mantošanas ceļā ir saprotama un aprobēta konstrukcija, jo, lai gan bez potenciālo kopīpašnieku gribas, par tiem pārsvarā gadījumu kļūst savstarpēji pazīstami cilvēki, kas izriet no mantošanas institūta būtības. Kopīpašuma izveidošanu privatizācijas un īpašumu atdošanas likumīgajiem īpašniekiem un to mantiniekiem ceļā zināmā mērā var saukt par unikālu sociāli-tiesisku parādību, kas saistīta ar Latvijas vēsturisko situāciju, neatkarības atjaunošanas un tai sekojošo privātpašuma atjaunošanas. Minētās tiesiskās attiecības regulējošie likumi pieļāva situācijas, kurās par kopīpašniekiem varēja kļūt iepriekš nepazīstamas personas, pārstāvošas dažādus sociālos

slāņus. Kopīpašuma veidošana, protams, nebija privatizācijas un īpašuma tiesību atjaunošanas leģitīmais mērķis. Normatīvo aktu regulējums bija vērst uz sociālā taisnīguma atjaunošanu un privātīpašuma kā brīvā tirgus pamatinstrumenta attīstību. Kopīpašums radās kā šo procesu blakus produkts.

Katra konkrēta kopīpašuma objekta kopīpašnieki veido atsevišķu sociālu grupu. Normatīvajam regulējumam jābūt vērstam kā uz „iekšu”, regulējot kopīpašnieku savstarpējās attiecības, tā „uz āru”, nosakot kopīpašnieku un trešo personu attiecības. Likumu (pozitīvo tiesību) Kants definēja tā: „Likums ar nepieciešamo spaidu palīdzību saskaņo viena indivīda brīvību ar ikviena brīvību uz vispārējās brīvības principa pamata” (Kant 1959: 37).

Šī definīcija atspoguļo kopīpašuma institūta būtības divējādo dabu. Tiesiskā darījumā, kura mērķis ir nodibināt, pārgrozīt vai izbeigt tiesiskās attiecības, kas attiecas uz kopīpašuma objektu, vienlaicīgi jārealizējas likumdevēja gribai, kas izteikta normatīvajos aktos, un kopīpašnieku gribai, kas izteikta konkrētos juridiskos dokumentos. Kopīpašnieku savstarpējās attiecības regulē arī sociālās normas. To apliecina profesores Sanitas Osipovas teiktais: „Sociālās organizācijas funkcionēšanas pamatā ir sociālo normu sistēma, kas saskaņo attiecībās iesaistīto indivīdu vērtības un uzvedību”. (Osipova 2010: 72). Jāsecina, ka kopīpašumā vienlīdz svarīgas ir kā pozitīvās tiesības, tā sociālās tiesības.

Kopīpašuma juridiskās dabas komponentes ir:

- 1) saskaņots gribas izpaušums kā priekšnoteikums rīcībai ar visu kopīpašuma priekšmetu (Civillikuma 1068.panta pirmā daļa un otrā daļa);
- 2) domājamā daļa kā kopīpašnieka tiesību un pienākumu mērs:
 - a) pienākums atlīdzināt samērīgi savas daļas lielumam tos kopīpašuma objektam nepieciešamos izdevumus, ko taisījis viens no kopīpašniekiem (Civillikuma 1068.panta trešā daļa);
 - b) īpašuma aktīva izmantošana (labumu gūšana, ko dod īpašuma tiesība) notiek tikai samērīgi savas daļas lielumam (Civillikuma 1069.pants);
 - c) īpašuma pasīva izmantošana (izdevumi, kas nepieciešami kopīpašuma objekta uzturēšanai) arī notiek samērīgi samērīgi savas daļas lielumam (Civillikuma 1071.pants);
- 3) pirkuma tiesība un izpirkuma tiesība kopīpašuma *status quo* nodrošināšanai tiesisku darījumu gadījumos (Civillikuma 1073.pants);
- 4) *veto* tiesība lēmumu par kopīpašuma objektu pieņemšanai, piemītoša katram kopīpašniekam, neatkarīgi no kopīpašuma daļas lieluma (Civillikuma 1068.panta otrā daļa).

Kopīpašniekam piederošās tiesības, atrodas tiesiskā līdzsvarā ar tā pienākumiem un to ieguldījumu, ko kopīpašnieks dod kopīpašuma objektam un citiem kopīpašniekiem. No šī tiesiskā līdzsvara jāizriet arī sociālajam līdzsvaram. Tiesību normu izlietošanas procesā kopīpašnieki atrodas pastāvīgā mijiedarbībā, gan sadarbojoties, gan pretdarbojoties, bet šai rīcībai jebkurā gadījumā ir jābūt samērīgai ar to tiesību apjomu, kas pieder kopīpašniekam, vadoties no viņam piederošās domājamās daļas kopīpašumā. Katra statusa tiesībām pretī ir kāda cita statusa pienākums šīs tiesības ievērot un nodrošināt (Osipova 2010: 95).

Lielākajā daļā gadījumu kopīpašniekam piederošā domājamā daļa korelē ar kopīpašniekam piederošajām tiesībām un pienākumiem-jo lielāka domājamā daļa, jo vairāk tiesību un pienākumu ir kopīpašniekam. Tas nodrošina sociālo taisnīgumu. Ārpus korelācijas, visiem kopīpašniekiem pilnā apmērā piederošas, ir dažas būtiskas tiesības:

- 1) veto tiesība;
- 2) tiesība prasīt kopīpašuma sadali;
- 3) pirmpirkuma tiesība un izpirkuma tiesība;
- 4) aizliegums kopīpašniekam rīkoties ar visu kopīpašuma objektu bez citu kopīpašnieku piekrišanas;

Kopīpašuma normatīvais regulējums ir vērsts uz taisnīgumu, sabalansētību un katra indivīda tiesību un likumīgo interešu nodrošināšanu tiesību realizācijas procesā.

Jebkuras tiesību realizācijas pamatā ir ne tikai rakstītās tiesību normas, bet arī paša tiesību izlietoāja subjektīvā izpratne par šīm tiesībām, par tiesību subjekta vietu un lomu sociāli-tiesiskajās attiecībās.

Lai īpašuma tiesības izlietošana būtu veikta pilnā apmērā, maksimāli izmantojot ar likumu piešķirtās iespējas, kopīpašniekam jāpiemīt vismaz divām sociālām īpašībām:

- 1) augstai tiesiskajai apziņai, lai pienācīgi izpildītu savus pienākumus un ļaunprātīgi neizmantotu savas tiesības;
- 2) prasmei sadarboties.

Materiālo stāvokli nevar klasificēt kā atsevišķu sociālu īpašību, taču, nenoliedzami, ka kopīpašnieka sociālais stāvoklis ietekmē tā spēju pilntiesīgi un godprātīgi realizēt savas tiesības. Kopīpašumā kopīpašnieka materiālajam stāvoklim ir nozīme. Veicot situāciju modelēšanu, var paredzēt gadījumus, kad kopīpašnieka rīcība ir saistīta nevis ar nepienācīgu tiesību normu prasību izpildi, bet gan ar finansu līdzekļu trūkumu attiecīgo tiesību normu izpildei. Kopīpašnieks piekrīt citu kopīpašnieku iniciēto darbu veikšanai kopīpašuma objektā (piem., pārbūvei, uzlabošanai) un normatīvajos aktus noteiktajā kārtībā izsaka savu piekrišanu, bet tās realizāciju nevar nodrošināt finansu līdzekļu trūkuma dēļ.

Tiesiskās apziņas izkopšana, juridiskā nihilisma izskaušana ir konfliktu novēršanas preventīvie pasākumi. Tiesiskā apziņa ir jūtu, uzskatu, ideju kopums, kas pauž cilvēku attieksmi pret esošajām un vēlamajām tiesībām, likumdošanu, likumību, tiesvedību utt., viņu priekšstatus par tiesiski pamatoto un nepamatoto, kā arī – kopums, kas ir saistīts ar viņu tiesībām un pienākumiem – to apzināšanos un realizāciju (Jakubaņecs 2001: 6).

Latvijas ilgstošā atrašanās sociālistisko tiesību ietekmē negatīvi ietekmēja sabiedrības un indivīda tiesisko apziņu. Daļa sabiedrības nebija gatava privātīpašuma atjaunošanai pagājušā gadsimta deviņdesmitajos gados. Sociālistisko tiesību periodā tika devalvēta izpratne par īpašumu, par to atbildību un pienākumiem, ko tas uzliek. Tādā sociālā noskaņā cilvēki ieguva īpašuma tiesības uz konkrētiem objektiem, bet neapzinājās, ka tas saistīts ne tikai ar tiesībām tos izmantot un gūt labumus, bet arī ar pienākumu nepieciešamības gadījumā ierobežot savu rīcību citu indivīdu (sabiedrības, valsts) labā un materiāli noteiktiem izdevumiem objektu uzturēšanai. Vienlaikus apskatāmajā laika periodā, valsttiesisko procesu ietekmē, notika liela apjoma normatīvo aktu grozījumi un jaunu tiesību normu pieņemšana visās tiesību nozarēs, tajā skaitā civiltiesību nozarē. Šī ir otra tendence, kas negatīvi ietekmē tiesisko apziņu (Osipova 2010: 125). Tiesiski-vēsturiskā kontekstā nepilni divdesmit gadi, kas pagājuši kopš privātīpašuma atjaunošanas, ir pārāk mazs laika sprādis, lai tiesību normas būtu pilnībā aprobētas un tiesību subjektu sociālā uzvedība būtu pilnībā saskaņota ar tiesību normu prasībām.

Tiesiskas uzvedības prasība un tās sagaidīšana ir būtiska ne tikai pašiem strīdā iesaistītajiem, bet arī sabiedrībai kopumā. Jebkurš strīds destabilizē kopējo situāciju un valstij rada papildus finanšu slogu. Latvijas Republikas Augstākā tiesa 2011.gadā ir veikusi tiesu prakses apkopojumu par kopīpašumu. Strīdi starp kopīpašniekiem ir daudzveidīgi, neraugoties, uz to, ka kopīpašumu regulējošo tiesību normu skaits, nav liels.

Pēc strīdus pamata klasifikācija ir šāda:

1) strīdi par kopīpašuma reālu sadali, pamatojoties uz Civillikuma 1074.pantu. Tiesību normā ietvertā tiesība ir formulēta skaidri un saprotami. Tās interpretācijas dēļ strīdiem nebūtu pamata. Strīdi rodas tiesību subjektu sociālās uzvedības dēļ, subjektīvi nepieņemot tiesiskās attiecības normatīvo risinājumu.

2) strīdi par nekustamā īpašuma sadales veida noteikšanu. Tiesības izvēlēties reālās sadales veidu ir kopīpašnieku prerogatīva. Kopīpašniekiem nespējot vienoties par reālas sadales veidu tiesa, raugoties pēc dalāmā priekšmeta īpašībām un lietas apstākļiem, vai nu piespiež katram no kopīpašniekiem reālas daļas, uzliekot, kad vajadzīgs, viena daļai zināmus servitūtus par labu otra daļai, vai atdod visu lietu vienam kopīpašniekam, ar pienākumu samaksāt pārējiem

viņu daļas naudā, vai noteic lietu pārdot, izdalot ieņemto naudu kopīpašnieku starpā, vai arī izšķir jautājumu ar lozi, it īpaši tad, kad jāizšķir, kam no kopīpašniekiem paturēt sev pašu lietu un kas no viņiem apmierināms ar naudu, kā to paredz Civillikuma 1075.pants.

Jāatzīmē, ka tiesību normas konstrukcija ir nepilnīga, jo tā nesatur atsauces par reālās sadales neiespējamību speciālo likumu prasību dēļ, kā piemēram, likuma „Par zemes ierīcību”. Tiesību norma pilnā apmērā ļauj tiesību subjektiem izlietot savas tiesības, izvēloties un vienojoties par jebkādu kopīpašuma sadales veidu pēc saviem ieskatiem, ja tas atbilst arī speciālo likumu prasībām. Strīdu pamatā ir tiesību subjektu sociālo prasmju trūkums, nevēlēšanās vienoties, panākt kompromisus.

3) strīdi par kopīpašnieka tiesībām rīkoties ar savu domājamo daļu, saskaņā ar Civillikuma 1072.pantu. Tiesību norma daļēji ir imperatīva, nosakot, ka domājamā daļa pieder individuāli kopīpašniekam, tomēr tās turpinājums paredz, ka rīkoties ar domājamo daļu var tiktāl, ciktāl tas neattiecas uz pārējo kopīpašnieku daļām. Šāda konstrukcija var maldināt kopīpašnieku, ka jebkura tiesiska rīcība ar atsevišķu domājamo daļu vienlaikus ir rīcība ar kopīpašuma objektu, jo domājamā daļa ir sasaistīta ar kopīpašuma objekta reālo daļu. Ir lietas, kurās kopīpašnieki prasības ceļ nepamatoti, apstrīdot kopīpašnieka rīcību ar viņam piederošo domājamo daļu, tikai tāpēc, ka neizprot normatīvā regulējuma būtību.

4) strīdi par apgrūtinājumiem, pamatojoties uz Civillikuma 1071.pantu. Tiesību normas formulējums ir imperatīvs un saprotams, kaut to nevar atzīt par veiksmīgu. Formulējums „uz *kopējo lietu* gulošās [...]” var asociēties ar nepieciešamību kopīpašniekiem samērīgi ar viņu daļām atbildēt par visiem apgrūtinājumiem, kas kaut kādā veidā attiecas uz kopīpašuma objektu, tajā skaitā arī par atsevišķam kopīpašniekam piederošai domājamai daļai uzliktajiem apgrūtinājumiem, piem., par aizdevumu, ko ņēmis kopīpašnieks un kas nodrošināts ar kopīpašnieka domājamo daļu, jāatbild visiem kopīpašniekiem. Tas var radīt kopīpašniekos apdraudējuma sajūtu, dēļ kā tiek celtas prasības par aizliegumu kopīpašniekam iekļāt vai dāvināt viņiem piederošās domājamās daļas. Iespaidu pastiprina arī likumdevēja izmantotie jēdzieni – „guloša nasta” un „apgrūtinājumi”.

Bez tam, ir strīdi, kuru saknes vairāk ir meklējamas kopīpašnieku sociālajā uzvedībā. Globalizācijas, ekonomiskās migrācijas dēļ, kopīpašnieki daudz vairāk laika pavada ārzemēs un ne vienmēr likumā noteiktajā kārtībā pilnvaro personu, kas viņus pārstāvēs prombūtnes laikā. Rezultātā rīcība ar kopīpašuma objektu, ja tāda būs nepieciešama, nebūs iespējama. Neatstājot pilnvaroto pārstāvi, kopīpašnieks nepārkāpj tiesību normu prasības. Šāda rīcība tomēr pārkāpj sociālo normu prasības, jo rada negatīvas tiesiskas sekas citām personām.

Izplatīta parādība ir kopīpašnieka nemotivēts dot piekrišanu rīcībai ar kopīpašuma objektu, piem., remonta veikšanai. Arī šajā gadījumā tiesību normas netiek pārkāptas, bet rīcībai ir sociāli negatīvs raksturs, kas rada tiesiskus strīdus starp kopīpašniekiem. Tiesību subjekts ne tikai nelabticīgi izmanto savas tiesības, bet liedz citiem tiesību subjektiem izmantot viņu tiesības.

Kopīpašnieka piekrišanas rīcībai ar kopīpašuma objektu nenoformēšana saskaņā ar likuma prasībām, arī ir civiltiesiska strīda priekšmets. Attiecībā uz nekustamu īpašumu piekrišanai jābūt izteiktai rakstveidā, jo tā iesniedzama zemesgrāmatā. Iespējams, neizprotot likuma prasību jēgu, kopīpašnieks negrib apgrūtināt sevi ar notāra apmeklējumu. Arī šī ir sociālas dabas problēma. Zināmā mērā to rada nepietiekama izpratne par kopīpašuma būtību, zināmā mērā tā ir zema līdzdarbības pakāpe citu indivīdu interesējošo jautājumu risināšanā. Tādu rīcību ilustrē latviešu tautas sakāmvārds: „Ne mana cūka, ne mana druva”.

Secinājumi. Kopīpašums kā tiesiska konstrukcija ir nepiemērots indivīdam piemītošo īpašuma tiesību pilnīgai realizācijai. Īpašuma tiesības saturā prevalē individuālas gribas izpausmes priekšnoteikumi. Kopīpašumā, savukārt, nepieciešams vairāku personu saskaņots gribas izpaudums, vēlme un prasme sadarboties. Indivīdam savas tiesības jāierobežo citu labā. Kopīpašumā ir saskatāmi gan tiesiska, gan sociāla rakstura apgrūtinājumi. Bieži grūtāk ir izpildīt tieši sociālas izcelsmes apgrūtinājumus.

Pilnībā atteikties no kopīpašuma institūta objektīvu iemeslu dēļ nav iespējams. Ir iespējams kopīpašumu regulējošās tiesību normas modernizēt ar mērķi mazināt apgrūtinājumu izpausmes veidus.

Priekšlikumi. Izmantojot mūsdienu juridisko tehniku, ir nepieciešams skaidrāk izteikt tiesību normu saturu, tādējādi atvieglojot uztveri un interpretāciju.

- 1) Lietderīgi ir ieviest dalītā kopīpašuma jēdzienu, kas tiesību subjektam ļautu individualizēt viņa tiesību un pienākumu apjomu, sasaistītu viņam piederošās domājamās daļas lielumu un reālu nekustamā īpašuma daļu.
- 2) Atteikties no arhaiskiem valodas līdzekļiem, kā piem. „guloša nasta”, aizstājot to ar terminu „apgrūtinājums”. Civillikuma 1071.panta formulējumā precīzāk būtu noteikt, ka samērīgi ar viņu daļām kopīpašniekiem ir jānes visi „*kopējās lietas izdevumi [...]*”.
- 3) Papildināt Civillikuma ar kopīpašuma dalītas lietošanas līguma jēdzienu, nosakot tā tiesisko saturu un tiesiskās sekas, kas novērstu interpretācijas problēmas par praksē eksistējošiem līgumiem.
- 4) Precizēt procesuālo kārtību kopīpašnieku savstarpējo attiecību veidošanā, reglamentējot veidus un terminus, kādos kopīpašnieki viens otram dod piekrišanas, saskaņojumus,

piegalās kopīpašuma uzturēšanas izdevumu segšanā un nosakot tiesiskās sekas, ja termiņam beidzoties kopīpašnieks savu pienākumu nav izpildījis.

- 5) Strīdos, kas skar kopīpašumu, lietderīgi ieviest strīda pirmstiesas izskatīšanas institūciju un „samierināšanās” termiņu. Kā tika minēts, daudzu strīdu cēloņi ir sociālas dabas, kuru risināšana pirmām kārtām ir pašu kopīpašnieku uzdevums. Ja kopīpašnieks nepiekrīt citu ierosinājumiem par rīcību ar kopīpašuma objektu, tad nepiekrīšana būtu jāmotivē, iesniedzot alternatīvu risinājumu priekšlikumus. No kopīpašniekiem neatkarīgs tiesību jomas speciālists, piemēram zvērināts notārs, zvērināts advokāts, priekšlikumus apkopotu un izvērtētu ar mērķi tuvināt kopīpašnieku viedokļus. Prasība tiesā ceļama tikai gadījumā, ja beidzoties „samierināšanās” termiņam, vienošanās starp kopīpašniekiem nav panākta. „Samierināšanās” termiņš dotu iespēju apdomāt strīda būtību un iespējamus risinājumus, iesniedzot tam arī savus priekšlikumus, savukārt, neatkarīga amatpersona izskaidrotu kopīpašniekam tā uzvedības tiesiskās sekas.

Bibliogrāfija

- Jakubaņecs, V. (2001) *Tiesiskā apziņa. 2.izdevums*. Rīga: Latvijas Policijas akadēmija.
- Osipova, S. (2010) *Ievads tiesību socioloģijā*. Rīga: Tiesu namu aģentūra.
- Sinaiskis, V. (1996) *Latvijas civiltiesību apskats. Lietu tiesības. Saistību tiesības*. Rīga: Latvijas Republikas Tieslietu ministrijas Tiesiskās Informācijas centrs.
- Kant, I. (1959) *Methaphysik der Sitten*. Hamburg: Felix Meiner.
- Materiāli no interneta:**
- Latvijas Republikas Augstākā Tiesa *KOPĪPAŠUMS Tiesu prakses apkopojums 2011* <http://www.at.gov.lv/files/docs/2011/kopipasums.doc> [17.04.2012.]
- Normatīvie akti:**
- LR likums „Par namīpašumu atdošanu likumīgajiem īpašniekiem”, Ziņotājs Nr.46, 21.11.1991.
- LR likums „Par namīpašumu denacionalizāciju Latvijas Republikā”, Ziņotājs Nr.46, 21.11.1991.
- Likums "Par valsts un pašvaldību dzīvojamo māju privatizāciju" "Latvijas Vēstnesis", 103 (386), 11.07.1995.
- LR likums „Par zemes reformu Latvijas Republikas pilsētās”, Ziņotājs Nr.49, 19.12.1991
- LR likums „Par zemes reformu Latvijas Republikas lauku apvidos”, Ziņotājs Nr.49, 06.12.1990
- Likums „Par zemes privatizāciju lauku apvidos”, Ziņotājs Nr.32, 20.08.1992.
- Likums „Par valsts un pašvaldības īpašuma objektu privatizāciju”, Latvijas vēstnesis”, 27 (158), 03.03.1994.
- 28.01.1937. likums "Civillikums. Trešā daļa. LIETU TIESĪBAS" [stājas spēkā 01.09.1992.]
- 30.03.1993. likums "Zemesgrāmatu likums", "LV", 11, 08.04.1993.
- 01.06.1993. likums "Par Latvijas Republikas 1937.gada Notāru likuma spēka atjaunošanu un grozījumiem un papildinājumiem tajā (Notariāta likums)" . Ziņotājs, 26/27, 05.07.1993.; "LV", 48, 09.07.1993.
- 14.09.2006. likums "Zemes ierīcības likums", "LV", 157 (3525), 03.10.2006.; Ziņotājs, 20, 26.10.2006.

Aleksejs Lapsa
Rēzeknes Augstskola, Latvija

PREVENTĪVA RAKSTURA PIESPĪEDU LĪDZEKĻU LEGITIMĒŠANAS PROBLĒMAS

Abstract

The problems of the preventive coercive means legitimation

Prevention is the most effective means of influence against any kind of destructive phenomena, including also crimes. There are rather few effective preventive means in the combating of committing causes of crimes in the laws and regulations of the Republic of Latvia. Therefore, the *Conception of Preventive Coercive Means* was accepted at the session of the Cabinet of Ministers on November 10th, 2011. It is the first step in the formation of the system that has been pointed at the introducing and broadening of the preventive function of legal liability and wherewith, also more effective protection of the person's fundamental rights. This paper has been concerned with the problem issue of these coercive means and legal necessities' justification of introducing and existence of other possible preventive means, as well as the rights' evaluation on the application of the coercive means that are legal in the country.

Atslēgas vārdi: *preventīvie līdzekļi; noziedzīgu nodarījumu prevencija; nepabeigts noziegums*

Lex gentium lux – teica senie romieši, uzsverot likuma svarīgumu sociālo procesu regulēšanā (Цыбульник 2006:313). Tomēr likuma autoritāte modernajā sabiedrībā bieži vien netiek ņemta vērā pirms kāda likumpārkāpuma izdarīšanas. Tāpēc nepieciešami profilaktiski pasākumi likuma darbības efektivitātes eskalācijai. Viens no tādiem pasākumiem ir prevencija.

Socioloģijas pamatlicējs Emīls Dirkems izvirzīja sociālās solidaritātes un anomijas teorijas, kas nosaka, ka sabiedrība, kurā tiek ievērota kārtība, ir saliedēta un tajā valda solidaritāte. Toties sabiedrība, kurā kādas grupas vai indivīdu uzvedība ir nevaldāma, nostājas uz destruktīva ceļa un to pārņem anomija, t.i., patoloģiska sabiedrības stāvokļa forma, kura tiek raksturota ar dezintegrāciju un vērtību sistēmu sabrukumu, kas negatīvi ietekmē arī sabiedrisko kārtību. Sabiedrība, kurā valda anomija, tiek zaudētas tādas svarīgas pamatsastāvdaļas, kā morāle un ētika. Šajā stāvoklī notiek sabiedrības funkciju paralīze un neviens precīzi nezina, kas ir iespējams un kas nav iespējams, kas ir taisnīgs vai netaisnīgs. (Payne 2006: 13-14) (Ковалева 2005: 155)

Pastāvot šai sabiedrības stāvokļa formai, cilvēks, pārkāpjot likumu, uzskata to par normālu parādību, jo tiesiskās apziņas līmeņa korelācija ir atkarīga no sabiedrības morāles un ētikas „veselības” līmeņa. Profesors V.Jakubaņecs tiesiskās apziņas jēdzienu formulēja, kā uzskatu, ideju kopumu, kas pauž cilvēku attieksmi pret esošām un vēlamām tiesībām, likumdošanu, likumību, tiesvedību utt., viņu priekšstatus par tiesiski pamatoto un nepamatoto,

kā arī kopumu, kas ir saistīts ar viņu tiesībām un pienākumiem – to apzināšanos un realizāciju (Jakubaņecs 2002: 6). Tātad tiesību normas nerasniedz savu realizācijas mērķi sakarā ar to, ka persona nejut nepieciešamību rīkoties saskaņā ar likumu un likums „nedarbojas” kā personas uzvedības noteicošais faktors sakarā ar personai svarīgu vērtību devalvāciju un attieksmes maiņu uz negatīvu attiecībā uz personai vēlamām tiesībām un vēlamu tiesību sistēmu. Turklāt personas uzvedības deviācija tiek akceptēta no sabiedrības puses, jo sabiedrība nav vienota, bet sadrumstalota, kas savukārt mazina sabiedrības kontroles funkciju pār indivīdu.

Analizējot esošo situāciju gan Latvijā, gan Eiropā, gan visā pasaulē, var saredzēt iepriekš aprakstītās teorijas raksturīgās iezīmes. Ekonomiskā krīze un tehnoloģiskais progress var stimulēt anomijas izplatīšanos sabiedrībā (piemēram, skatīt Jāņa Škupeļa un Daces Skreijas rakstu „Krīze liek doties pašnāvībā” (Škupelis 2011)). Likuma normas, šajā gadījumā, šīs situācijas labošanai un sabiedriskās kārtības atjaunošanai, ir bezspēcīgas, jo tiesības ir efektīvas tajā sabiedrībā, kurā ir tiesiskā apziņa. Tiesiskā apziņa, kā arī citas sabiedriskās apziņas formas, atspoguļo ekonomiskos un sociālos apstākļus, ideoloģiju un kultūras līmeni sabiedrībā (Пиголкин 1995:88). Kas ir nepieciešams, lai atgūtu kaut minimālu kontroli pār situāciju un paaugstinātu sabiedriskās kārtības līmeni? Atbilde uz šo jautājumu ir neviennozīmīga un komplicēta. Tomēr var droši teikt, ka kontroles atjaunošanai nepieciešams preventīvais darbs. M.Žeivots uzskata, ka preventīvais darbs kopumā balstās uz «trim vaļiem»:

- represīvo darbu;
- izskaidrošanas darbu;
- palīdzību cilvēkiem. (Žeivots 2008: 227)

Ņemot vērā iepriekš aprakstītos preventīvā darba pamatvirzienus, tapa jauna *Preventīvo piespiedu līdzekļu koncepcija* (turpmāk tekstā – *Koncepcija*). *Koncepcijā* ir ietverta Eiropas Savienības regula, kura paredz preventīvus pasākumus, kas veicami ārpus kriminālprocesa. Respektīvi, šajā *Koncepcijā* ir paredzēti pasākumi, lai aizsargātu personu, kad pastāv nopietns iemesls uzskatīt, ka tās fiziskā vai psiholoģiskā integritāte vai tās brīvība ir apdraudēta. (Miezāne 2011) Ar pilnu *Koncepcijas* tekstu var iepazīties Latvijas Republikas Ministru kabineta mājas lapā. *Koncepcijas* un citu normatīvo aktu projektu izstrādāšanas pamats ir Eiropas Padomes konvencijas ratificēšana - Konvencija par vardarbības pret sievieti un vardarbības mājās novēršanu un apkarošanu. Turklāt vardarbība iepriekšminētās konvencijas ietvaros tiek saprasta ne tikai, kā fiziska, seksuāla, psiholoģiska, bet arī *ekonomiska* rakstura vardarbīgs nodarījums (autora pasvītrojums un kursīvs – A.L.). Neskatoties uz to, ka Konvencijas mērķauditorija ir sieviešu dzimtas pārstāves, *Koncepcijas* „mērķauditorija” ir

personas no 11 gadu vecuma, kuru uzvedībā tiks konstatēti vardarbības riski vai kuras citādi radīs vai varēs radīt vardarbības risku. Tātad Konvencijas darbība tiks paplašināta, kā arī Latvijas Republikas tiesību sistēmā tiks ieviests jauns tiesību institūts - preventīvie piespiedu līdzekļi.

Koncepcijā ir paredzēti sekojoši preventīvie piespiedu līdzekļi:

1. personas uzraudzība, tai skaitā:
 - 1.1. pienākums ziņot par dzīvesvietu un darba vai mācību vietu, kā arī izbraukšanu no dzīvesvietas;
 - 1.2. pienākums noteiktā laikā atrasties noteiktā vietā;
 - 1.3. aizliegums tuvoties noteiktai vietai;
 - 1.4. aizliegums piedalīties noteiktos publiskos vai citos pasākumos;
 - 1.5. aizliegums tuvoties un sazināties ar noteiktu personu vai personu loku;
 - 1.6. aizliegums lietot apreibinošas vielas;
 - 1.7. pienākums saņemt sociāli rehabilitējošos pakalpojumus;
2. rehabilitējošās aizsardzības noteikšana;
3. preventīvā drošības nauda.

Detalizēti šie preventīvie piespiedu līdzekļi tiek apskatīti iepriekš minētajā Ministru kabineta mājas lapā. Šajā rakstā šie piespiedu līdzekļi tiek analizēti *ad hoc*, lai sniegtu vispārējo pārskatu salīdzinājumam ar esošajiem preventīvajiem līdzekļiem. Šīs Koncepcijas pirmās un trešās grupas preventīvie līdzekļi tiek vērsti pret vardarbības risku radošām personām, bet otrās grupas preventīvie līdzekļi vērsti uz cietušās personas rehabilitāciju no vardarbības. Cietušajai personai piemērojami rehabilitējošās aizsardzības pasākumi ir dažādi. Tie ir informācijas sniegšana, psiholoģiskā palīdzība un sociālās rehabilitācijas pakalpojumi, palīdzība dokumentu noformēšanā, palīdzība dzīves vietas meklēšanā, nodarbinātības pasākumi. Šeit autors vēlas piesaistīt lielāku uzmanību tieši divu punktu izpildes problēmai, proti, personas uzraudzības pasākumam – aizliegums tuvoties noteiktai vietai, un rehabilitējošās aizsardzības pasākumam – palīdzība dzīves vietas meklēšanā. Gan viena, gan otra punkta izpildei nepieciešams diezgan liels finansējums, jo pašlaik Latvijā, it īpaši reģionos, nav tādu piemērotu vietu, lai uz laiku izmitinātu no vardarbības cietušo personu ar bērnu. Par to arī atzīmēts *Koncepcijas* informatīvajā daļā. Kā arī no otras puses, aizliegums personai tuvoties viņai piederošajai dzīvesvietai būtu rupjš pārkāpums pret šīs personas Satversmē garantētajām tiesībām. Apsverot būtiskos *pro et contra* argumentus, var secināt, ka īpašuma intereses ir mazāk vērtīgas un var būt atņemtas uz laiku, ja persona apdraud svarīgākās intereses, t.i., tādas kā veselības un dzīvības intereses. Tomēr, lai atņemtu, pat uz

laiku, kādam Satversmē garantētās tiesības, šim pamatam jābūt argumentētam un ticamam. Tāpēc jāizlemj, kuru institūciju var pilnvarot pieņemt kvalitatīvus un argumentētus lēmumus šajā jomā. Ņemot vērā internetā 2012.gada janvārī – februārī veiktās aptaujas rezultātus, kuri tika publicēti laikrakstā „Latvijas Avīze”, policijai uzticas vairāk sabiedrības, nekā tiesai – 49% pret 46% (Visvairāk uzticas policijai, baznīcai un tiesai 2012). *Koncepcijas* informatīvajā daļā arī uzsvērts, ka nereti lēmuma pieņēmējs var mainīties atkarībā no tā, kāds piespiedu līdzeklis tiek piemērots. Piemēram, tiesa kā lēmēj institūcija nespēj reaģēt tikpat ātri, cik policija, līdz ar to līdzekļus, kas paredzēti, piemēram, *vardarbības mājās* tūlītējai novēršanai, visbiežāk var nekavējoties piemērot Valsts vai pašvaldības policijas darbinieki. Visizplatītākie no šādiem preventīvajiem līdzekļiem, kuri ietverti iepriekš minētajā Eiropas Padomes konvencijā ir (1) vardarbīgās personas izlikšana no dzīvesvietas, aizliedzot viņai uz pietiekami ilgu laiku tajā atgriezties, un (2) aizliegums tikt vai sazināties ar apdraudēto personu. Autoraprāt, šāda pilnvaru sadale ir atbalstāma ar nosacījumu, ka persona, kuras tiesības aizskartas vai ierobežotas, var pārsūdzēt lēmēj institūcijas nolēmumu Administratīvajā tiesā. Tādējādi var nodrošināt valsts institūciju patvaļas ierobežošanu un deleģētās varas kontroli.

Autora dzīves un profesionālajā pieredzē, kura gūta gan dienējot Valsts policijā, gan arī Valsts probācijas dienestā, rāda to, ka nereti veidojas tāda situācija, ka vardarbību pielietojušās personas dzīvo vienā un tajā pašā dzīvesvietā un dzīvojamā platībā ar cietušo personu un nav tiesisku instrumentu, lai šo vardarbīgo personu norobežotu no cietušās personas. Tas arī atzīmēts *Koncepcijas* informatīvajā daļā. No vienas puses šādi instrumenti formāli pastāv, proti, kriminālprocesa uzsākšana pret personu par sistemātisku sišanu (Krimināllikuma 130.panta 3.daļa), naudas soda uzlikšana par maznozīmīga miesas bojājuma tīšu nodarīšanu (Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksa 167².panta). No otras puses, šādu instrumentu piemērošanai nepieciešams ilgstošs periods, kura laikā gan pārkāpējs, gan cietušais dzīvo kopā. Piemēram, notiek ģimenes skandāls, kura laikā persona stiprā reibumā uzvedas fiziski un emocionāli agresīvi. Šī persona ir vienīgā, kura finansiāli atbalsta ģimeni. Saskaņā ar Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksa 255.panta pirmo daļu personu drīkst aizturēt ne vairāk kā uz četrām stundām, bet saskaņā ar iepriekš minētā panta otro daļu, ja persona bijusi alkoholisko dzērienu, narkotisko vai citu apreibinošo vielu iespaidā, administratīvās aizturēšanas laiku skaita no personas atskurbšanas brīža. Saskaņā ar likuma „Par policiju” 12.panta pirmās daļas 10.punktu Valsts policija šādu personu var aizturēt ne ilgāk par 12 stundām, bet tas ir iespējams tajās pilsētās, kur ir speciāli aprīkotas telpas reibumā esošo personu ievietošanai. Pēc tam persona tiek atlaista un tai tiek piemērots

administratīvais sods. Tas šajā gadījumā nav efektīvs līdzeklis, jo, pirmkārt, tas samazina ģimenes budžetu un neveido preventīvus pasākumus pret turpmāko personas antisociālo dzīvesveidu, un otrkārt, nenorobežo cietušo personu no pārkāpēja uz pietiekami ilgstošu laiku, lai persona varētu rehabilitēties no gūtās morālās, fiziskās un emocionālās traumas.

Svarīgi atzīmēt arī to, ka tiesisko instrumentu klāsts pret vardarbību pielietojušo personu palielinās, kad tas skar bērnu jeb nepilngadīgo personu. Šajā gadījumā sociālais dienests uz laiku var ievietot bērnu ar māti rehabilitācijas centrā, bet tas neizslēdz atkārtota pārkāpuma izdarīšanu.

Sakarā ar to, ka *Koncepcijas* darbība attiecas uz vardarbību veicošām personām, raksta autors apraksta vardarbīgās iedarbības pret darbības pasākumus. Tomēr raksta autors vēlas arī vispārēji apskatīt pašlaik normatīvajos aktos paredzētos preventīvos līdzekļus, kuri noteikti publisko tiesību pārkāpumu novēršanai. Tādi preventīvi līdzekļi ir minēti Krimināllikumā, Kriminālprocesa likumā, Operatīvās darbības likumā, likumā „Par policiju” un Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksā. Lielākoties šie līdzekļi ir vērsti uz noziedzīgas darbības novēršanu, izņemot Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksu. Tomēr Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksā ieviestas arī tādas tiesību normas, kas norāda uz „pirmās pakāpes” krimināltiesiskajām normām un tajās ir noteikta atbildība par vieglākiem pārkāpumiem, salīdzinoši ar Krimināllikumā minētajiem (piem., jau pieminētais Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksa 167².pants). Kopumā ņemot, iepriekš minētajos normatīvajos aktos norādītie preventīvie līdzekļi ir vērsti uz jau izdarīto vai iesāktu pārkāpumu novēršanu, nevis uz šo pārkāpumu cēloņiem vai veicinošām darbībām, kaut arī Krimināllikumā ir paredzēta atbildība par nepabeigto noziegumu un par piesaistību noziegumam. Operatīvās darbības likumā un Kriminālprocesa likumā ir paredzēti operatīvās darbības līdzekļi gatavotam pārkāpumam, likumā „Par policiju” un Kriminālprocesa likumā ir paredzēta resoriska pārbaude pārkāpuma fakta noskaidrošanai. Turklāt, pārkāpuma konstatēšanas gadījumā esošie piespiedu līdzekļi negarantē cietušai personai drošību, bet pārkāpumu izdarījušai personai tie ne vienmēr ir efektīvi, lai atturētu to no turpmākās pretlikumīgās uzvedības. Krimināllikumā esošo pamatsoda veidu klāsts ir minimāls un sastāv, faktiski, tikai no trijiem veidiem – brīvības atņemšanas, piespiedu darba un naudas soda (arestu nepiemēro līdz 2015.gada 1.janvārim, neizpildes gadījumā, to nomaina ar piespiedu darbu un naudas sodu). Starp pārkāpuma izdarīšanas brīdi un soda piemērošanas dienu jābūt pēc iespējas minimālākam laikam, lai sods būtu efektīvs. Tomēr, lai piemērotu sodu, nepieciešams tiesisks pamats, kas balstās uz attiecīgā pārkāpuma sastāvu, kura svarīgākā sastāvdaļa ir pārkāpēja vaina. Pārkāpuma sastāva noskaidrošanai tiek tērēti milzīgi līdzekļi –

gan procesuāli, gan finanšu, un rezultātā tiek piemērots sods, kas arī, kā rāda prakse, nav pietiekami efektīvs, jo nevar būt piemērots īsā laika periodā. Principā, sods, kā tāds, nevar būt efektīvs pārkāpumu novēršanas līdzeklis bez citu preventīvu līdzekļu piemērošanas. Soda jēdziens pats par sevi iekļauj atreibības elementus. Tāpēc vēl 19.gadsimta beigās un 20.gadsimta sākumā krimināltiesībās parādās tāds jēdziens – sociālās aizsardzības līdzekļi (Познышев 1923: 29-31). Šis jēdziens iekļauj visus pasākumus, kuru mērķis bija noziedzīgu nodarījumu izdarījušo personu padarīt neitrālu attiecībā pret sabiedrību. Ņemot vērā Ministru kabinetā akceptēto likumprojekta Nr. VSS-1521 TA-1028 „Grozījumi Krimināllikumā” 11.pantu (var apskatīties Ministru kabineta mājas lapā) soda mērķis nākotnē tuvināsies iepriekš minēto sociālās aizsardzības līdzekļu mērķim un iekļaus šādus punktus: 1) aizsargāt sabiedrības drošību; 2) atjaunot taisnīgumu; 3) vainīgo personu sodīt par izdarīto noziedzīgo nodarījumu; 4) resocializēt sodīto personu; 5) panākt, lai notiesātais un citas personas pildītu likumus un atturētos no noziedzīgu nodarījumu izdarīšanas. Tātad kopā ar represīvās justīcijas instrumentiem pakāpeniski parādās arī atjaunojošās justīcijas elementi, tādējādi, kriminālā justīcija tuvojas tam, lai atbrīvotos no rudimentāriem krimināltiesiskās pagātnes elementiem.

Noslēgumā autors secina, ka *Koncepcijā* paredzēto preventīvo līdzekļu ieviešana sekmētu sabiedrības drošības līmeņa paaugstināšanu un mazinātu slodzi uz tiesu un prokuratūru, kā arī nepieciešamību piemērot krimināltiesiskas sankcijas. Preventīvo līdzekļu leģitimēšana ir attaisnota, jo tā ir līdzvērtīga pārkāptajām tiesībām. Vācijas profesors K.Roksins noformulēja 5 krimināltiesību attīstības tēzes XXI gadsimtā: 1) krimināltiesības eksistēs; 2) kaut gan krimināltiesības tiks ietekmētas no eiropeizēšanas un, daļēji, globalizācijas procesu puses, bet krimināltiesības paliks nacionālas (nacionāli krimināllikumi eksistēs); 3) pieaugs krimināltiesisku aizliegumu skaits; 4) sodi paliks maigāki; 5) reakcija uz kriminālsodāmu uzvedību ievērojami izmainīsies un tiks papildināta vai mainīta uz tādiem līdzekļiem, kuri kaut arī tiks paredzēti par krimināli sodāmu nodarījumu, taču netiks pieņemti kā kriminālie sodi tradicionālā izpratnē (piem., sabiedriskie darbi un brīvprātīga kaitējuma atlīdzināšana) (Жалинский 2004: 39). Tas nozīmē, ka sociālajai kontrolei nepieciešams ne tikai krimināltiesiskais regulēšanas mehānisms pārkāpumu novēršanai, bet arī ārpus krimināltiesiskais, ko arī sniegtu *Koncepcijā* minēties preventīvie līdzekļi. *Koncepcijas* ieviešana optimizētu krimināltiesību darbību, samazinot izdevumus un slodzi uz tiesu un prokuratūru, kā arī nodrošinātu krimināltiesību fleksibilitāti saskaņā ar valstī notiekošajām pārmaiņām un radušos sociālo pieprasījumu.

Bibliogrāfija

- Jakubaņecs V. (2002) Tiesiskā apziņa. Trešais papildinātais izdevums. – Rīga: „P&Ko” tipogrāfija.
- Miezāne, E. (2011) Par preventīvu piespiedu līdzekļu ieviešanu Latvijas tiesību sistēmā. *Jurista vārds* Nr.38 (685), 2011.gada 9.oktobris. <http://www.juristavards.lv/?menu=doc&id=236107> [Skatīts 09.10.2011.]
- Šķupelis J., Skrejija D. (2011) Krīze liek doties pašnāvībā. db.lv biznesa portāls. 2011.gada 8.jūnijs. Pieejams: <http://www.db.lv/pasaule/krize-liek-doties-pasnaviba-241545> [Skatīts 05.04.2012.]
- Visvairāk uzticas policijai, baznīcai un tiesai.(2012) *Latvijas Avīzes* portāls. http://la.lv/index.php?option=com_content&view=article&id=341301:visvairk-uzticas-policijai-bazncai-un-tiesai&catid=177:sabiedrba&Itemid=257 [Skatīts 29.05.2012.]
- Žeivots M. (2008) Skolēnu apdraudējuma riska faktori. //Starptautiskās zinātniski praktiskās konferences materiāli „Nepilngadīgo drošība un tiesību aizsardzība”. – Rīga: Latvijas Policijas akadēmija.
- Payne, P. R. (2006). *Youth Violence Prevention Through Asset-based Community Development*. LFB Scholarly Pub. (EBSCO host)
- Жалинский А.Э. (2004) Современное немецкое уголовное право. – М.: ТК Велби, Издательство Проспект.
- Ковалёва А.И. (2005) Аномия. *Научный журнал Московского гуманитарного университета «Знание. Понимание. Умение.»* №4: 155-156.
- Общая теория права: Учебник для юридических вузов/ Ю.А. Дмитриев, И.Ф. Казьмин, В.В. Лазарев и др. Под общ.ред. Пиголкина А.С. (1995) Москва: Изд-во МГТУ им. Н.Э.Баумана.
- Познышев С.В. (1923) Учебник уголовного права. Общая часть. Москва: Юридическое издание НАРКОМЮСТА.
- Цыбульник Ю.С. (2006) Крылатые латинские выражения. Харьков: Фолио; Москва: Эксмо.

Gatis Litvins
Latvijas Universitāte, Latvija

OMBUDA STATUSA UN KOMPETENCES STIPRINĀŠANA

Abstract

The ombudsman institute is the most important 20th century constitutional innovation. Protection of the human rights and control of the government activities is also the task of administrative court. However the ombudsman has several advantages in comparison with the court. The ombudsman could become a “future court”. In the post-soviet society and legal system ombudsmen has a difficult task to find a new way for action, which was used to the “law of power” – legally based recommendations. Nevertheless there are some instruments how to improve the fulfillment of the recommendations of the ombudsman also in the post-soviet society.

Atslēgvārdi: ombuds, institūcijas pazīmes, statuss, kompetence.

Ombuda tiesību institūts ir Skandināvijas dāvana pasaulei (Holm 1995: 13). Pirmo ombudu izveidoja Zviedrijā 1809. gadā, pēc tam 1919. gadā Somijā. Visstraujāk ombuda tiesību institūtu pasaules valstis nacionālajās tiesībās ieviesa pēc Otrā pasaules kara: 1953. gadā Dānija, 1962. gadā Norvēģija un Jaunzēlande, 1987. gadā Īslande, 1995. gadā Lietuva, 1999. gadā Igaunija un visbeidzot 2007. gadā Latvija. Straujā attīstība pēc Otrā pasaules kara saistīta ar parlamenta vēlmi rūpīgāk uzraudzīt valsts pārvaldi un pilnveidot privātpersonu tiesību aizsardzību administratīvi tiesiskajās attiecībās (Busck 1995: 23), radot elastīgu tiesību aizsardzības un strīdu risināšanas metodi (Seneviratne 2002: 10).

Pēdējās desmitgadēs ombuds uzsācis darbību vairāk kā 100 pasaules valstīs (Reif 2004: 11). Ombuda tiesību institūts ir vissvarīgākais 20. gadsimta konstitucionālais jauninājums, kas ieviests dažādās tiesību, politikas un kultūras sistēmās. Ombuds ir nozīmīgs tiesību institūts arī apstākļos, ja valstī efektīvi darbojas administratīvās tiesas (Drewry 1997: 93). Cilvēktiesību aizsardzība un valsts pārvaldes darbības izvērtēšana ir arī administratīvo tiesu uzdevums, tomēr ombuda institūtam ir vairākas priekšrocības. *Mihaels Haris (Michael Harris)* pat izteicies, ka ombuds kļūs par “nākotnes tiesu”, jo sava elastīguma, pieejamības un efektivitātes dēļ nostāsies līdzās tiesai (Harris 1999: 149).

Ombuda institūta attīstības laikā palielinājusies tā kompetence. Sākotnēji ombuds izskatīja tikai sūdzības, kas saistītas ar konkrēta indivīda tiesību un tiesisko interešu aizskārums. Pēdējās desmitgadēs ombuds veic arī vispārīgu cilvēktiesību aizsardzību (Reif 2004: 2., 8). Tādējādi daļai ombudu ir specifiskas pilnvaras, kas saistītas ar cilvēktiesību aizsardzību, bet daļai tās ir vispārīgākas un bez cilvēktiesību aizsardzības ombuds kopumā uzrauga valsts pārvaldes darbību.

1. Ombuda institūcijas jēdziens

Jēdziens „ombuds” cēlies no zviedru valodas vārda *justitieombudsman* un tulkojumā nozīmē “tautas pilnvarotais” attiecībās starp privātpersonu un valsts pārvaldi (Swedish Dictionary 1995: 608).

Juridiskajā literatūrā atrodami vairāki ombuda jēdziena skaidrojumi, tomēr ne visi ir precīzi (Reif 1999: xxiii). Visaptveroši definējot ombuds ir ne tikai likumdevēja, bet arī izpildvaras iecelta konstitūcijā vai likumā nostiprināta valsts amatpersona, kura neatkarīgi un objektīvi izmeklē pēc savas iniciatīvas (*suo moto*), kas to atšķir no tiesas un kvazitiesas, vai privātpersonas sūdzības ne tikai par valsts pārvaldes iestāžu, bet arī tiesu rīcības tiesiskumu un atbilstību cilvēktiesībām un labas pārvaldības principam, veicina vienprātību (izlīgumu) un sniedz priekšlikumus privātpersonu tiesību aizskāruma novēršanai un valsts pārvaldes un tiesu darba uzlabošanai.

Katrā valstī ombudu var saukt citādāk. Piemēram, Lielbritānijā lieto arī jēdzienu „komisārs” (*commissioner* – angļu val.), Polijā „cilvēktiesību aizstāvis” (*Rzecznik Praw Obywatelskich* – poļu val.), Francijā un Beļģijā „mediators” (*Mediator* – franču val.), Itālijā „pilsoņu aizstāvis” (*Difensore Civico* - itāliešu val.), Vācijā „pilsoņu pilnvarnieks” (*Bürgerbeauftragte* – vācu val.) un Latvijā „tiesībsargs”. Nosaukumam nav izšķiroša nozīme, lai institūciju atzītu par ombudu. Svarīgi ir, lai institūcija atbilst vairākām pazīmēm.

2. Ombuda institūcijas pazīmes

Ombuda institūcijai ir vairākas būtiskas pazīmes, kas raksturo tā būtību un nošķir no citām tiesību aizsardzības un strīdu risināšanas metodēm:

2.1. Neatkarība

Neatkarība cieši saistīta ar ombuda pilnvaru īstenošanu un skaidru un sabiedrībai izprotamu iecelšanas kārtību (Harris 1999: 149). Attiecībā pret valsts pārvaldi ombuds nav augstāk stāvoša institūcija un nav arī padots ne izpildvarai, ne parlamentam, ne Tieslietu padomei. Ombuda neatkarība nostiprināta konstitūcijā vai likumā.

Ombudu izpildvaras uzraudzībai tradicionāli ieceļ parlaments, tādējādi izveidojot parlamentāru kontroles mehānismu, lai panāktu efektīvu likumu izpildi un valsts pārvalde savā darbībā ievērotu cilvēktiesības, un nodrošinot tam neatkarību un autoritāti. No iepriekš minētā ir izņēmumi, piemēram, Lielbritānijā un Francijā ombudu var iecelt arī izpildvara, parasti nozares ministrija, lai ombuds uzraudzītu konkrētās nozares iestāžu rīcību. Juridiskajā literatūrā šādus ombudus sauc par izpildvaras ombudiem (*executive ombudsman* - angļu val.) vai kvazi ombudiem. To funkcionālā neatkarība tiek garantēta ar likumā noteiktām neatkarības un imunitātes garantijām. Praksē tās respektē (Reif 2004: 14). Līdz ar to ne tikai

parlaments var izmantot ombuda tiesību institūtu kā ārēju instrumentu kvalitatīvas valsts pārvaldes nodrošināšanai, bet arī pati valsts pārvalde var radīt alternatīvu metodi tiesību aizsardzībai un strīdu risināšanai valsts pārvaldes iekšienē. Tieslietu padome arī var izveidot savu - tiesu ombudu.

Ombudam jābūt neatkarīgam arī no tiesu varas valstīs, kurās tas var uzraudzīt ne tikai izpildvaras iestādes, bet arī tiesas (kvazitiesas). Zviedrija un Somija ir vienas no retajām valstīm, kur ombudam ir tiesības vērtēt arī tiesu darbu. Somijas konstitūcijas 109. un 110. pants paredz, ka ombuds vērtē, vai tiesu un valsts pārvaldes iestādes izpilda savus pienākumus atbilstoši likumam.

Latvijā tiesībsargs nevar iejaukties tiesas spriešanā (Gibson 1999: 479.-491.), tomēr varētu uzraudzīt tiesas, pirmkārt, kad tiesa funkcionāli darbojas kā valsts pārvaldes iestāde, otrkārt, saistībā ar tiesas darba organizāciju (kancelejas darbu), un, treškārt, līdzīgi kā tieslietu ministrs, varētu ierosināt disciplinārlietu pret tiesnesi. Salīdzinājumā tiesībsarga objektivitātes sliekšnis pat ir augstāks nekā izpildvaras politiskai amatpersonai - tieslietu ministram. Turklāt tiesībsargs jau šobrīd piedalās tiesu sistēmas attīstībā, esot Tieslietu padomes loceklis ar padomdevēja tiesībām (likuma "Par tiesu varu" 89.² panta ceturtā daļa). Tiesībsargu pilnvaru paplašināšana neapdraudētu tiesnešu neatkarību un nodrošinātu efektīvāku tiesu sistēmu, kā rezultātā sabiedrība būtu ieguvēja.

2.2. Priekšlikumu rekomendējošs raksturs

Ombuda viena no raksturīgākajām pazīmēm, kas to nošķir no citām tiesību aizsardzības metodēm, ir tā atzinumu rekomendējošs raksturs. Ombuds veic uzraudzību, neizmantojot valsts varu un neatceļot valsts pārvaldes lēmumus. Rekomendācijām nav ne likuma, ne tiesas nolēmuma spēks un tie nav juridiski saistoši (Dreifelds 2000: 5). Valsts pārvalde tās ievēro brīvprātīgi un rekomendāciju izpildes spēks balstās uz ombuda autoritāti sabiedrībā, harizmātiskumu (Kuscsko-Stadlmayer 2008: 11), pārliecināšanas metodēm (Gailīte 2006: 2), un argumentu pamatotību.

Ombuda rekomendāciju praktiskā realizācija atkarīga no sabiedrības un valsts tiesiskās un politiskās kultūras. Rekomendāciju nepildīšana nostāda valsts varas pārstāvi sabiedrībā nepopulārā situācijā (Gailīte 2006: 2).

Augsti attīstītās demokrātiskās sabiedrībās ombuda rekomendācijas gandrīz vienmēr izpilda, piemēram, Skandināvijas valstīs (Larsen 1995: 39) un Lielbritānijā (Harris 1999: 144). Nereti ombuda priekšlikumus izpilda pēc ombuda un iestādes vai visu strīda dalībnieku tikšanās, pat nesagaidot rakstisku gala atzinumu, tādējādi pret ombuda mutvārdu vai rakstveida rekomendācijām attiecoties kā pret tiesas nolēmumiem.

Valstīs ar nesenām demokrātijas tradīcijām ombudam ir lielāks izaicinājums nodrošināt rekomendāciju izpildi. Lietuvas Parlamentārais Ombuds norāda, ka ombudam ir grūts uzdevums tā priekšlikumus ieviest kā tiesiski efektīvu metodi postpadomju sabiedrībā un tiesību sistēmā, kas pieradusi izpildīt no augšas dotus obligātus rīkojumus (Valentukevičius 2004). Arī tiesībsargs norāda, ka nereti uz tā ierosinājumiem atvainoties vai citādi atrisināt radušos problēmu, iestāžu reakcija bijusi negatīva (Tiesībsarga ziņojums 2009: 60). Ir vairāki veidi, kā ombuds var papildus veicināt savu atzinumu izpildi:

- a) izvērsti un regulāri publiskojojot darba rezultātus;
- b) par neizpildi informējot parlamentu un Ministru kabinetu;
- c) par atzinumu un izlīguma izpildi prasot iestādēm sniegt paskaidrojumus;
- d) vēršoties administratīvajā tiesā;
- e) ierosinot disciplinārlietas un krimināllietas par amatpersonu prettiesisku rīcību.

Nereti sabiedrībā un arī juridiskajā literatūrā (Harris 1999: 137) norāda uz nepieciešamību ombuda rekomendācijām piešķirt juridiski saistošu spēku, tādā veidā efektīvizējot institūcijas darbu. Dažās valstīs atsevišķu ombudu, piemēram, Lielbritānijā Pensiju ombuda, lēmumiem ir piešķirts juridiski saistošs spēks (Harris 1999: 138). Arī Lietuvā Vienlīdzīgu iespēju ombuds (*Lygių galimybių kontrolieriaus* – lietuviešu val.) un Žurnālistu ētikas ombuds (*Žurnalistų etikos inspektorius* – lietuviešu val.) sniedz ne tikai priekšlikumus, bet arī izskata administratīvo pārkāpumu lietas un nosaka sodu. Šāds regulējums ir anomāla konstitucionāla novitāte un šādos gadījumos vairs nevar runāt par ombuda institūtu. Jānošķir šo institūciju veiktās ombuda un cita veida funkcijas. Lēmumu juridiski saistošais spēks ir pazīme, kas ombudu funkcionāli pārveido par kvazitiesu vai valsts pārvaldes iestādi. Attiecīgi Lielbritānijas gadījumā ombuds ar tiesībām izšķirt strīdu ar juridiski saistošu lēmumu funkcionāli ir kvazitiesa, savukārt Lietuvas gadījumā iestādes institucionāli ir ombudi, bet funkcionāli pilda ne tikai ombuda, bet atsevišķos gadījumos arī valsts pārvaldes iestādes funkcijas. Tādējādi nav iespējams ombuds, kurš pieņem juridiski saistošus lēmumus. Priekšlikumu rekomendējošais raksturs ir ombuda institūta pamatpazīme. Pretējā gadījumā tas funkcionāli nav atzīstams par ombuda institūtu.

2.3. Fakultatīva tiesību aizsardzības un strīdu risināšanas metode

Ombuds ir alternatīva tiesību aizsardzības un strīdu risināšanas metode, kura ievērojami atslogo tiesu sistēmas darbu, jo salīdzinājumā ar tiesvedību ombuda process, kurš ir obligāts iestādei, bet brīvprātīgs privātpersonai (Reif 2004: 16), ir neformālāks, vienkāršāks un ātrāks. Vēršanās pie ombuda nav obligāts priekšnoteikums, lai privātpersona varētu vērsties tiesā.

Tiesību aizsardzība un sākotnēji atbilstošākās metodes izvēle nevar radīt privātpersonai negatīvas tiesiskās sekas, tāpēc Skandināvijas un citās valstīs atzīst, ja privātpersonu neapmierina ombuda atbilde, tā var pārsūdzēt tiesā iestādes lēmumu vai faktisko rīcību (Holm 1995: 18). Ja privātpersona vispirms ir vērsusies tiesā, tad ombuds neizskata sūdzību vai tās daļu, par ko ir ierosināta tiesvedība (Larsen 1995: 68). Tādā veidā tiesību aizsardzības un strīdu risināšanas sistēma tiek organizēta efektīvi, racionāli sadalot darba apjomu starp metodēm.

Latvijā saskaņā ar Tiesībsarga likuma 23. panta trešo daļu iesniedzēju nedrīkst sodīt vai citādi tieši vai netieši radīt viņam nelabvēlīgas sekas par iesnieguma iesniegšanu Tiesībsarga birojam vai par sadarbību ar Tiesībsarga biroju. Tajā pašā laikā 24. panta trešā daļa paredz, ka pārbaudes lietas ierosināšana neaptur normatīvā akta, tiesas nolēmuma, administratīva vai cita individuāla tiesību akta darbību, kā arī likumā noteikto procesuālo termiņu tecējumu. Līdz ar to pretēji ārvalstīs atzītajam tiesībsargs un administratīvā tiesa nav līdzvērtīgas metodes. Privātpersona ir spiesta iesniegt pieteikumu tiesā un tai nav iespējams izvēlēties apstākļiem piemērotāko tiesību aizsardzības un strīda risināšanas metodi. Parāli pieteikuma iesniegšanai tiesā privātpersona var iesniegt arī sūdzību tiesībsargam, tomēr tādējādi viena strīda atrisināšanai vienlaicīgi nodarbinot divas tiesību aizsardzības un strīdu risināšanas metodes. Šāda situācija ir pretrunā efektivitātes principam un nesamazina administratīvās tiesas noslodzi.

2.4. Individuāls vai koleģiāls amats

Katrā valstī atšķiras nacionālā ombuda sistēma. Lielā daļā valstu ombuda institūts ir monokrātisks – amatā tiek iecelts viens ombuds, piemēram, Latvijā. Citās valstīs ombuda amata pienākumu izpildei ieceļ vairākas personas (Busck 1995: 25). Piemēram, Kanādā ombuda pienākumus izpilda divas uz pilnu laiku un sešas uz nepilnu laiku nodarbinātas personas (Ramsay 2000: 454). Savukārt vēl citās valstīs darbojas vairāki patstāvīgi ombudi, piemēram, Lietuvā - pieci.

Katram no šiem modeļiem ir trūkumi un priekšrocības. Ombuda institūtam valstīs, kur ir tikai viens ombuds, ir plašs atbildības loks un līdz ar to lielāka slodze. Nenovēršami tam jānosaka atsevišķi jautājumi par prioritāriem, lai efektīvizētu darbu. Savukārt valstīs, kurās ir vairāki patstāvīgi ombudi, to darbības nodrošināšanai nepieciešami lielāki finanšu resursi, grūti nošķirt atbildības robežas un apgrūtināti nodrošināt saskaņotu cilvēktiesību aizsardzību. Piemēram, Lietuvā 2009. gadā rosināja samazināt ombudu skaitu no pieciem līdz diviem: ombudu, kas vērtētu tiešās valsts pārvaldes, un ombudu, kas vērtētu pašvaldību iestāžu darbu.

Rosināja vienu no tiem noteikt kā galveno ombudu, bet otru par tā vietnieku. Līdz šim iecere par ombudu skaita samazināšanu nav īstenota (Žiobiene 2010: 32).

Efektīvākais ir Kanādas ombuda sistēmas modelis, kurā ombuda pienākumus izpilda vairākas personas, kas nodrošina koordinētu cilvēktiesību aizsardzību, tajā pašā laikā vienlīdzīgi starp vairākām personām sadalot atbildības jomas. Ombudu apvienošana vienā institūcijā palielina šīs institūcijas kapacitāti un darba kvalitāti. Tiesībsarga atbildības apjoms vienai amatpersonai ir par plašu, ko apliecina tiesībsarga darba statistika, tāpēc Tiesībsarga likuma 3. panta pirmajā daļā būtu nosakāms, ka tiesībsarga pienākuma izpildīšanai ieceļ divas personas: viena atbildētu par cilvēktiesībām, savukārt otra par labu pārvaldību. Ņemot vērā administratīvajā tiesā katru gadu iesniegto pieteikumu skaitu un tiesībsarga darba statistiku, šobrīd tiesībsargs praksē nepietiekami veicina labas pārvaldības ievērošanu.

Viens tiesībsargs atbildētu par cilvēktiesībām, savukārt otrs par labu pārvaldību, tādējādi īstermiņā un arī ilgtermiņā sniedzot nozīmīgu ieguldījumu tiesību aizsardzībā un administratīvo tiesu atslogošanā.

2.5. Plaša pieejamība

Salīdzinājumā ar tiesu ombuds ir privātpersonām pieejamāks, tomēr arī šī pieejamība nav absolūta un privātpersonām jāizpilda noteiktas prasības.

Dažās valstīs, piemēram, Lielbritānijā un Francijā sūdzību nevar iesniegt tieši ombudam, bet tas jādara caur parlamentu, kurā speciāla komisija lemj par tās tālāku virzību. Tādējādi parlaments konstatē, par ko privātpersonas visvairāk ir neapmierinātas, un atlasa acīmredzami nepamatotas sūdzības (Хайрова 2010: 137). Spānijā un Portugālē privātpersona var iesniegt sūdzību gan caur parlamentu, gan tieši ombudam (Kuscsko-Stadlmayer 2008: 18-19). Latvijā starpinstitūcijas kontrole nepastāv, nodrošinot tiešu un maksimāli ātru pieeju tiesībsargam.

Par sūdzības iesniegšanu nav maksājama valsts nodeva un privātpersonai nav obligāti nepieciešams pārstāvis ar juridiskām zināšanām, jo ombudam, tāpat kā administratīvajai tiesai, jāievēro objektīvās izmeklēšanas princips, *ex officio* objektīvi noskaidrojot lietas apstākļus un dodot tiem vērtējumu.

Uz ombuda institūciju tik stingri neattiecinā valsts valodas prasības - ja sūdzība iesniegta svešvalodā, pašam ombudam jānodrošina tās iztulkošana (Larsen 1995: 46-47). Pretēji Administratīvajā procesa likuma 110. pantam Tiesībsarga likums nenosaka, kādā valodā sūdzība jāiesniedz, lai gan tiesībsarga izstrādātā un rekomendētā sūdzības veidlapa ir pieejama tikai latviešu valodā. Tiesībsargam jāievēro starptautiskais standarts un jāpieņem sūdzības arī svešvalodā. Tiesībsargs pēc savas misijas atšķiras no citām valsts iestādēm un

tiesību aizsardzības metodēm, tāpēc tam jābūt maksimāli atvērtam un pretimnākošam pret privātpersonām, lai novērstu cilvēktiesību un labas pārvaldības pārkāpumus.

Turklāt ombudam jāpievērš uzmanība, kādā valodas stilā tas komunicē ar privātpersonu un iestādi. Ombudam jāizskaidro tiesību normas un iestādes rīcība, kā arī jāpamato savs viedoklis tādā veidā, lai privātpersona bez juridiskām priekšzināšanām to saprastu. Komunikācijas valodai jābūt viegli uztveramai un skaidrai, maksimāli izvairoties no tehniskiem un juridiskiem terminiem. Ja arī tos lieto, jāsniedz pilnvērtīgs skaidrojums. Tomēr valodai nav jābūt tik vienkāršai, ka ombuda skaidrojums zaudē precizitāti. Iestādēm sniegtajos atzinumos valodai jābūt juridiski precīzai un korektai, jo amatpersonas ir profesionāļi ar zināšanām tiesību jautājumos.

Ar pieejamību būtu jāsaprot arī sabiedrības iespēja līdzdarboties ombuda darbā. Piemēram, izstrādājot tā darbības stratēģiju, uzklauset priekšlikumus par ombuda biroja darba uzlabošanu, iesaistot labas pārvaldības standarta izstrādē. Sabiedrības līdzdalībai ombuda darbā ir plašas iespējas, ko Latvijā izmanto nepilnīgi.

Kopsavilkums

Ombuds sniedz būtisku ieguldījumu tiesību virsvaldības un demokrātiskas valsts veidošanā un ir tilts starp sabiedrību un valsts pārvaldi. Ombuds veido valsts pārvaldes un sabiedrības tiesisko kultūru. Latvijā Tiesībsarga institūcijas efektivitāte atkarīga gan no subjektīviem, gan objektīviem apstākļiem. Institūcijas pagātnes un tagadnes neveiksmes Latvijā nevar aizēnot cerības par labāku nākotni. Tiesībsarga darbam jābūt vērstam uz rezultātu, ko var nodrošināt ar vairākiem instrumentiem.

Bibliogrāfija

- Busck, L. (1995) *The history and development of the institution of Ombudsman*. Grām.: The Danish Ombudsman. Copenhagen: Djøf Publishing.
- Dreifelds, J.(2000) Par ombudsmeni pasaulē un Latvijas iespējām. *Latvijas Vēstnesis*, rubrika: Jurista Vārds, 4.maijs.
- Drewry, G. (1997) *The Ombudsman: Parochial Stopgap or Global Panacea?* Grām.: Leyland P., Woods T. Administrative Law Facing the Future: Old Constraints&New Horizons. London: Blackstone Press Limited.
- Gailīte, D. (2006) *Igaunijā ombudsmenis ir. Vai Latvijā arī vajag*. Intervija ar Igaunijas tieslietu kancleru (ombudu) Allaru Jeksu (*Allar Jõks*), *Jurista Vārds*, 17.janvāris, nr.3.
- Gibson, D. (1999) *Coping With Quasi-ness: Ombudsmen and Quasi-Judicial Tribunals*. Grām.: The international ombudsman anthology: selected writings from the International Ombudsman Institute. Ed. by Reif L.C. Hague: Kluwer Law International.
- Harris, M. (1999) *The Ombudsman and administrative justice*. Grām.: Administrative justice in the 21st century. Ed. by Harris M., Partington M. Oxford: Hart Publishing.
- Holm, N.E. (1995) *The Ombudsman – a gift from Scandinavia to the world*. Grām.: The Danish Ombudsman. Copenhagen: Djøf Publishing.

- Jamieson, R. (1999) *Alternative Dispute Resolution*. Grām.: The international ombudsman anthology: selected writings from the International Ombudsman Institute. Ed. by Reif L.C. Hague: Kluwer Law International.
- Kuscsko-Stadlmayer, G. (2008) *The legal Structure of Ombudsman-Institutions in Europe-Legal Comparative Analysis*. In European Ombudsman-Institutions. Wien: Springer-Verlag.
- Larsen, K. (1995) *The parliamentary Ombudman*. Grām.: The Danish Ombudman. Copenhagen: Djøf Pupliching, 1995.
- Lietuvos Respublikos Administratīvo pārkāpumu kodekss (Lietuvos Respublikos Administracinių teisės pažeidimų kodeksas). Pieejams: http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_e?p_id=397984&p_query=Inspektorius%20etikos%20Lietuvos%20%FEurnalist%F8&p_tr2=2 [2012.14.04.].
- Moteryų ir vyrų lygių galimybių kontrolieriaus tarnybos nuostatai. Pieejams: http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_e?p_id=81260&p_query=&p_tr2= [2012.14.05.].
- Nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informācijas poveikio istatymas. Pieejams: http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_e?p_id=183129&p_query=&p_tr2= [2012.14.05.].
- Ramsay, M.F. (2000) *Canadian Human Rights Commision*. Grām.: Hossain K., Besselink L.F.M., Selassie H.S.G., Völker E. Human rights commissions and ombudsman offices: national experiences throughout the world. Hague: Kluwer Law International.
- Reif, L.C. (1999) *Introduction*. Grām.: The international ombudsman anthology: selected writings from the International Ombudsman Institute. Ed. by Reif L.C. Hague: Kluwer Law International.
- Reif, L.C. (2004) *The ombudsman, good governance, and the international human rights system*. Leiden and Boston: Martinus Nijhoff Publishers.
- Reif, L.C. (2004) *The ombudsman, good governance, and the international human rights system*. Leiden and Boston: Martinus Nijhoff Publishers.
- Seneviratne, M. (2002) *Ombudsmen: public services and administrative justice*. London: Butterworths.
- Swedish Dictionary (1995) *English-Swedish, Swedish-English*. London: Routledge.
- Tiesībsarga 2008.gada ziņojums (2009). Rīga: Tiesībsarga birojs. Pieejams: http://www.tiesibsargs.lv/lat/publikacijas/gada_zinojumi/ [2012.14.05.].
- Valentukevičius, R. (2004) *Seimas Ombudsmen's Office in Lithuania: Development and Prospects*. Pieejams: <http://www.lrski.lt/preview.php?n=119&l=EN&pusl=orig> [2012.14.05.].
- Žiobiene, E. (2010) *Reform of the ombudsman institutions in Lithuania. Jurisprudencija*, no.1.
- Хайрова, Г.С. (2010) *Право на эффективные средства правовой защиты: соотношение международно - правовой и внутригосударственной регламентации*. Москва: Юрлитинформ.

Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā «Atbalsts doktora studijām Latvijas Universitātē».

Jurijs Mašošins, Lilija Žuromska
Daugavpils Universitāte, Latvija

ZEMES ĪPAŠUMA REFORMAS AKTUALITĀTES

Abstract

Relevance of the reform of land ownership

Land and building unity has historical roots in Latvia. This principal states that the land and building are closely connected. The building is considered a part of the land, buildings that are not registered as independent objects of property are deemed to be property of the landowner. Laws and regulations contained in legislation currently provides exceptions to the building (structure) is recognized as an independent intellectual property rights, thereby creating a shared property. Currently Latvian system can be characterized as a dual.

During the land reform laws adopted so that they are actually integrated into the legal system as a permanent regulation. Such legislation is not in other legal systems in Europe, and such regulation shall include the amount of uncertainty in property rights belonging to each of the shared property holders, in practice only one of the properties must be actually used, while the other suffers from the restrictions and real is not exercised.

Recently, owners of the land, which was refurbished property right turns at the Constitutional Court of the Law "On Land Reform in the Republic of Latvia Cities" v.12 non-compliance with the Constitution of Latvia. The Constitutional Court concluded that the adoption of legislation, the legislature considers only building (structure) ownership interests, without taking into account the legal interests of landowners.

Civil Law must be enhanced by new law that would introduce legislation clearly defining the building (construction), the builder and owner of the parcels of mutual legal relations, as well as the building construction with third parties. Considering the additional introduction of the Civil Law section, and the establishment of new institutions, the legislature would require further policy articulation.

Atslēgas vārdi: īpašums, zemes reforma, tiesības uz zemi, nacionalizācija, zemes nomas attiecības.

Latvijā vēsturiski pastāv zemes un ēkas vienotības princips, saskaņā ar kuru uz zemes uzcelta un cieši ar to savienota ēka ir atzīstama par zemes daļu, ēkas, kuras nav reģistrētas kā patstāvīgi īpašuma objekti, uzskatāmas par zemes īpašnieka īpašumu. Normatīvajos aktos ietvertais tiesiskais regulējums patreiz paredz izņēmuma gadījumus, kad ēka (būve) tiek atzīta par patstāvīgu īpašuma tiesību objektu, tādējādi radot dalīto īpašumu: likuma "Par atjaunotā LR 1937.gada Civillikuma ievada, mantojuma tiesību un lietu tiesību daļas spēkā stāšanās laiku un kārtību" 14.pants faktiski padara par juridisku realitāti dalīto īpašumu uz ēku un zemi, t.i., tieši vienu no tām sociālistisko tiesisko attiecību izpausmēm, ko Civillikuma ieviešana bija aicināta novērst. Pašlaik Latvijā eksistējošā sistēma raksturojama kā duāla. Pastāvot diviem patstāvīgiem īpašuma objektiem, kur katram no tiem ir noteikts aprobežojums par labu otram īpašumam, rezultātā šāda konstrukcija rada regulējumu, kurš ietver arī fikciju. Atbilstoši tiesiskajam regulējumam, dalītais īpašums var rasties: piespiedu kārtā un brīvprātīgi.

Zemes reformas laikā pieņemtās tiesību normas neparedz dalīta īpašuma pastāvēšanas laika ierobežojumu, līdz ar to tās faktiski ir iekļāvušās tiesību sistēmā kā pastāvīgs

regulējums. Šāda veida regulējums nav citās tiesību sistēmās Eiropā, kā arī šāds regulējums ietver nenoteiktību īpašuma tiesību apjomam, kas pieder katram no dalītā īpašuma subjektiem, jo praktiski tikai vienas no īpašuma tiesībām ir reāli izmantojamas, turpretim otras cieš no aprobežojumiem un reāli nav izlietojamas. CL 927.p. īpašumu definē kā pilnīgas varas tiesības pār lietu, taču gadījumā, kad īpašums ir dalīts un pastāv zemes piespiedu noma, īpašnieka tiesības valdīt un lietot to, iegūt no tā visus iespējamus labumus tiek ierobežotas.

Brīvprātīgi dalītais īpašums rodas, kad tiek noslēgts zemes nomas līgums, ar kuru zemesgabala īpašnieks nodod lietošanā citai personai zemesgabalu, vienlaicīgi dodot tiesības apbūvēt zemesgabalu. Tomēr ne vienmēr noslēgtais zemes nomas līgums paredz turpmāko rīcību ar uz zemesgabala uzcelto ēku (būvi) pēc zemes nomas līguma izbeigšanās, kā rezultātā dalītais īpašums netiek izbeigts, gluži pretēji, dalīto īpašumu skaits valstī turpina palielināties.

Zemes īpašnieki, kuriem tika atjaunotas īpašuma tiesības, griežas Satversmes tiesā par likuma "Par zemes reformu LR pilsētās" 12.p. neatbilstību LR Satversmei. Satversmes tiesa secinājusi, ka pieņemot tiesību normas, likumdevējs ņem vērā tikai ēku (būvju) īpašnieku intereses, nerēķinoties ar zemes īpašniekiem. Satversmes tiesa neizvērtē, ciklāl alternatīvie risinājumi būtu piemērotāki situāciju risinājumam, līdz ar to jautājumi, kas saistīti ar zemes reformu, tai skaitā, par zemes piespiedu nomu, netiek pienācīgi pētīti.

Zemes reformas laikā izveidots dalīts īpašums neatbilst Civillikumam. Likvidējot šis institūts, tiks atrisināts duālisms eksistējošā sistēmā un vienlaicīgi arī ar zemes piespiedu nomu saistītās problēmas. Zemes reformas rezultātā:

- 1) bijušajiem zemes īpašniekiem vai viņu mantiniekiem tika atjaunotas īpašuma tiesības uz zemi
- 2) citiem īpašniekiem saglabā īpašuma tiesības uz virszemes nekustamo īpašumu - būvēm un augļu dārziem, kas likumīgi ierīkoti padomju gados
- 3) saskaņā ar spēkā esošo likumdošanu zemes īpašnieku un ēku tiesiskās attiecības tiek regulētas pēc nomas noteikumiem.

Objektīvu apstākļu dēļ nebija iespējams pilnībā atjaunot pirms nacionalizācijas brīža situāciju visos gadījumos, tādejādi personas tiesības tika ierobežotas, ievērojot sabiedrības intereses. 1990. gada 4. maijā LR Augstākā padome pieņēma deklarāciju "Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu", bet jau 13.jūnijā pieņēma lēmumu "Par agrāro reformu Latvijas Republikā". Vieni no idejiski būtiskākajiem likumiem, kas nošķīra "padomju laikus" no "4.maija Latvijas", bija likumi, kas attiecās uz īpašuma tiesību reformu. Jau nākamajā gadā pēc Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanas - 1991.gada 20.novembrī, Latvijas

Republikas Augstākā padome pieņēma likumu “Par zemes reformu Latvijas Republikas pilsētās”.

Atjaunojot neatkarīgās Latvijas tiesību sistēmu, likumdevējam, ievērojot tiesiskas valsts principus, bija pienākums veikt pasākumus, lai iespēju robežās izlīdzinātu iepriekšējā režīma nodarītos zaudējumus un atjaunotu taisnīgumu. Tomēr likumdevējam, izvēloties zemes reformas līdzekļus, bija jāpanāk iespējami taisnīgs līdzsvars starp dažādu sabiedrības locekļu pretrunīgajām interesēm. Zemes tiesisko attiecību maiņa notika ar mērķi atjaunot taisnīguma principu, kā arī pāriet uz tirgus ekonomikas attiecībām un pieskaņot zemes jautājumus ES prasībām (Lazdiņš 2005: 105). Saskaņā ar likuma “Par zemes reformu Latvijas Republikas pilsētās” 3.p. 1.punktu viens no svarīgākajiem zemes reformas uzdevumiem bija gan zemes īpašnieku, gan arī tās lietotāju tiesību aizsardzība. Taču likums pats par sevi nerada subjektīvās tiesības, kamēr tas nav piemērots attiecībā uz konkrēto subjektu. No Satversmes 1. panta izrietošais taisnīguma princips un samērīguma princips zemes reformas laikā neprasa, lai Latvijas valsts visiem bijušajiem īpašniekiem vai viņu mantiniekiem atjaunotu īpašuma tiesības uz zemi vai atlīdzinātu tās vērtību pilnā apmērā (Satversmes tiesas 2003.gada 25.marta spriedums lietā Nr.2002-12-01).

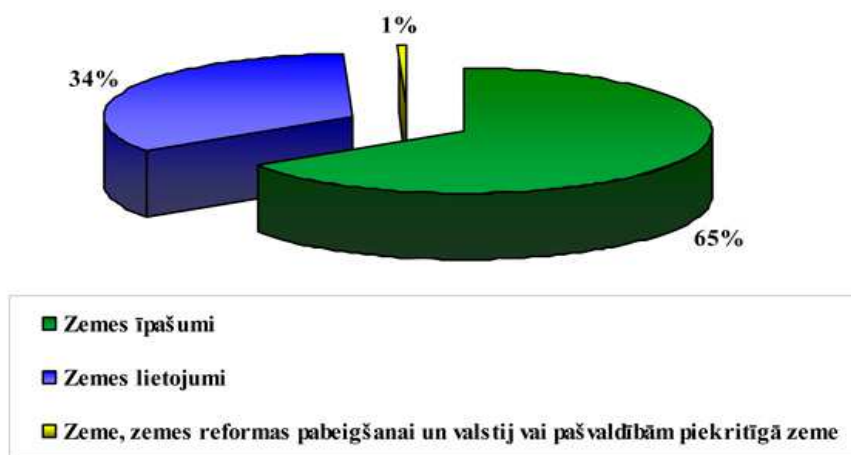
Zemes un ēku īpašnieku tiesiskās attiecības tiek regulētas pēc nomas noteikumiem un tā kā šī noma radās praktiski bez jebkādam izvēles iespējām un visbiežāk pret šo attiecību dalībnieku gribu (Alliks 1999: 26), praksē tās mēdz dēvēt par zemes piespiedu nomu, likumisko nomu, faktiskām nomas attiecībām vai līdzīgi, turklāt pēc jebkura īpašnieka prasības zemes nomas līgumu var noslēgt arī tiesas ceļā. Likumi daļēji atjaunoja pēc 1940.gada 21.jūlija, t.i., pēc īpašumu nacionalizācijas aktiem, iedragāto sociālo taisnīgumu attiecībā uz plašu fizisko personu grupu. (Pumpuriņa 2009: 26). Taču pašlaik vairs nav tas politiskais, socioloģiskais un psiholoģiskais fons, kāds tas bija pirms divdesmit gadiem. Tiesību norma nav izprotama ārpus tās funkcionēšanas, kura norit tiesību jādūtības saskarsmē ar esamību.

Satversmes tiesa norādījusi, ka, lai gan zemes reformas normu leģitīmais mērķis ir aizsargāt dzīvokļu īpašniekus no nesamērīgi augstiem mājas uzturēšanas izdevumiem un zemes nomas maksas straujas palielināšanās, tomēr norādīto leģitīmo mērķi var sasniegt arī ar citiem līdzekļiem, vienlaicīgi mazāk ierobežojot zemes īpašnieku tiesības. Turklāt šobrīd ne visi dzīvokļu īpašnieki ir uzskatāmi par sociāli neaizsargātākiem civiltiesisko attiecību dalībniekiem zemes nomas attiecībās. Valstij ir pienākums rūpēties par sabiedrības interešu ievērošanu tiesiskajās attiecībās, bet valsts nevar šo pienākumu pildīt, nesamērīgi ierobežojot

kādas sociālās grupas, piemēram, zemes īpašnieku tiesības. (Satversmes tiesas 2009.gada 15.aprīļa spriedums lietā Nr.2008-36-01).

Pašreiz beigusies brīvās zemes pieprasīšana pastāvīgā lietošanā un zemes izpirkšanas pieprasījumu iesniegšana. Pēc Valsts zemes dienesta Kadastra un reģistru datiem, (Latvijas Vēstnesis 2008), iesniegtie pieprasījumi par 27% pārsniedza esošo zemes platību. Pavisam izpirkšanai pieprasītas un zemes izpirkšanas reģistrā ierakstītas ziņas par 111 219 zemes vienībām aptuveni 455 600 hektāru platībā, kas veido 6,8% no Latvijas kopplatības. Tie zemes lietotāji, kuri līdz 2007.gada 30.novembrim nebija izteikuši vēlmi izpirkt viņu lietošanā esošo zemi, būs tiesīgi arī turpmāk lietot, noslēdzot zemes nomas līgumu ar attiecīgo pašvaldību.

Zemes reformu kavēja būves (ēkas), kurām īpašumtiesības nav noskaidrotas un personām nav īpašumtiesību pierādošo dokumentu par būves (ēkas) piederību. Kadastra reģistrā ir apmēram 60 000 tādu būvju (ēku).

Attēls Nr.1 Zemes īpašumi, lietojumi, brīvā zeme zemes reformas pabeigšanai.

Noteiktajos gadījumos, izveidojoties dalītajam īpašumam, likumdevējs paredzēja arī zināmus nosacījumus, proti, garantētas nomas tiesības. Tā, piemēram, uz zemes gabala esošās apbūves īpašnieks nevēlējās atteikties no tā lietošanā esošās vai piederošās būves (piemēram, Padomju laikā uzbūvētās dzīvojamās ēkas), savukārt zemesgabala kādreizējais (piemēram, pirms nacionalizācijas) īpašnieks nevēlējās atteikties no tam kādreiz piederējušā zemesgabala, kā rezultātā neatkarīgi no zemes īpašnieka gribas, piespiedu kārtā, attiecīgās ēkas īpašniekam tika garantētas nomas tiesības, veidojot piespiedu nomu.

Tabula Nr.1

Zemesgabali Daugavpils pilsētā, uz kuriem atrodas ēkas (būves) ar nenoskaidrotu piederību

Zemesgabalu platība hektāros	Ēku (būvju) skaits ar nenoskaidrotu piederību, kas atrodas uz zemesgabaliem
1035,8392	754

Atjaunojot Civillikumu 1992.gadā, tika pieņemts ka esošo institūtu skaits netiek revidēts. Latvijas Civillikums, līdzīgi citiem 20.gadsimta sākumā izstrādātajiem Eiropas valstu civillikumiem, balstīts uz klasiskajiem liberālisma principiem: privātā autonomija, īpašums, brīva sacensība. Civillikums regulē normālu civiltiesisku apriti, kurā piedalās tiesību subjekti ar līdzvērtīgām iespējām. Pieņemot likums „Par atjaunotā Latvijas Republikas 1937.gada Civillikuma ievada, mantojuma tiesību un lietu tiesību daļas spēkā stāšanās laiku un kārtību”, likumdevējs ieviesa jaunu tiesību institūtu, praktiski radot duālu situāciju: civillikums balstās uz zemes un ēkas vienotības principu, un izņēmumiem, kas izriet no norādītā likuma 14.p. Šis pants noteic, ka CL 968.p. un 973.p. noteikumi nav piemērojami un ēkas (būves) vai augļu dārzi (koki) līdz to apvienošanai vienā īpašumā ar zemi ir uzskatāmi par patstāvīgu īpašuma objektu, ja vien nepastāv kāds no pantā nosauktiem nosacījumiem. Šāds regulējums nav pazīstams nevienā citā tiesību sistēmā Eiropā, un ietver nenoteiktību īpašuma tiesību apjomam, kas pieder katram no dalītā īpašuma subjektiem. Atbilstoši šim regulējumam un saskaņā ar to veidu, kādā tas tiek reģistrēts zemesgrāmatā, it kā pastāv divi patstāvīgi īpašuma tiesību objekti, pie tam katram no tiem noteikts aprobežojums par labu otram īpašumam, rezultātā radas nevajadzīgas problēmas.

Zemes īpašnieku nevar atzīt par privilēģētā stāvoklī esošu attiecībā pret ēku īpašnieku. Otrādi, zemes īpašniekam nav pat tās faktiskās varas pār apbūvēto zemes gabalu, kāda, ņemot vērā parastos aprobežojumus un servitūtus, mūsdienās mēdz būt:

- viņš nevar izvairīties no zemes gabala iznomāšanas ēku īpašniekam,
- viņam nav iespēju izmantot zemes gabalu pēc saviem ieskatiem (apbūvēt, apzaļumot)
- izbeigt vai terminēt nomas līgumu
- iznomāt zemi citai personai
- atsevišķos gadījumos ir ierobežots nomas maksas apmērs utt.

Līdztekus arī ēku īpašnieka īpašuma tiesību apjoms ir neskaidrs, jo likumdošanā nav noteikts, vai viņam ir tiesības, nesaskaņojot ar zemes īpašnieku, paplašināt ēku (uzbūvēt

papildu stāvu, piebūvi vai padziļināt pagrabu), vai saglabājas zemes nomas tiesības ēkas bojāejas vai nojaukšanas gadījumā utt.

Nolūkā loģiski noslēgt iesākto īpašuma tiesību reformu, domājot par tiesību sistēmas vienotību, būtu jānovērš likuma "robs", tādēļ ir kļuvis aktuāls jautājums par zemes reformas laikā izveidotā dalīta zemes un uz tās esošo ēku īpašuma tiesību atbilstību vispārējiem Civillikuma noteikumiem par nekustamā īpašuma vienotību un līdz ar to arī piespiedu zemes nomas tiesisko attiecību noregulēšanu.

Saskaņā ar noteiktā, var secināt sekojošo:

- jānovērš tālāka dalītu īpašumu rašanās. Problēmu būtu iespējams risināt, pieņemot atsevišķu likumu, kas vērsts uz dalītā īpašuma attiecību izbeigšanu, paredzot viena īpašnieka tiesību izpirkumu, kā tas bija paredzēts speciāli šim nolūkam 1938.gadā pieņemtā likumā „Par dalītu īpašuma tiesību atcelšanu”;

- civillikums jāpapildina ar jauniem tiesību institūtiem, kas ieviestu tiesisko regulējumu, skaidri nosakot ēkas (būves) būvētāja un zemes gabala īpašnieka savstarpējās tiesiskās attiecībās, kā arī ēkas (būves) būvētāja attiecības ar trešajām personām. Apsverot papildus Civillikuma apakšnodaļu ieviešanu un jaunu institūtu izveidošanu, priekšnoteikums būtu likumdevēja turpmākās politikas skaidra formulēšana;

- dalīta īpašuma situācijai raksturīgu institūtu, kā mantojamā noma un apbūves tiesības ieviešana ir viens no iespējamiem veidiem, kā nodrošināt priekšnoteikumus dalīta īpašuma atrisināšanai ar tradicionāliem paņēmieniem (servitūti). Vēlams tiesību uz cita lietu sadaļu papildināt ar apakšnodaļu par apbūves tiesībām un mantojamās nomas tiesībām;

- saskaņā ar CL 1135.p., servitūtam jānodod labums tā izlietotājam. Ieteicams paredzēt, ka tādā gadījumā, ja servitūts pretēji CL 1135.p. vairs nedod labumu tā izlietotājam, tad pēc kalpojošās lietas īpašnieka prasības tiesa šādu servitūtu var atzīt par izbeigtu. Persona, kas piešķir servitūtu, var pieprasīt no servitūta subjekta saimniecisko plānu šāda servitūta izlietošanai, kā arī paredzēt, ka šāda saimnieciskā plāna neizpilde var būt pamats prasībai par servitūta izbeigšanu. Dalītā īpašuma problēmas risinājums - padarīt ēku, kas uzbūvēta uz citai personai piederošas zemes, par reālservitūtu. Vēlami grozījumi un papildinājumi pastāvošo servitūtu uzskaitījumā, līdztekus esošajam reālservitūtu uzskaitījumam CL 1172.p. jāparedzēt, ka reālservitūts var pastāvēt kā uz zemes uzbūvēta citai personai piederoša ēka.

- saskaņā ar CL 1210.p., ja lietotājs uz kalpojošās zemes uzceļ kādu ēku, tad pēc lietojuma izbeigšanās ne viņš, ne viņa mantinieki nevar to nojaukt, ja vien viņš nav noteikti sev pielīdzis tādu tiesību. Būtu jāparedz, ka šādā situācijā ēkas cēlētājam var prasīt būvniecības

izdevumu atlīdzināšanu, bet, ja zemes īpašnieks šādu prasību atsakās apmierināt, tad ēku nojaukt.

- no Likuma „Par atjaunotā Latvijas Republikas 1937.gada Civillikuma ievada, mantojuma tiesību un lietu tiesību daļas spēkā stāšanos laiku un kārtību” jāizslēdz 14.p. 1.d. 5.punkts, tādējādi novēršot dalītu īpašumu veidošanos nākotnē.

- Likuma “Par nekustamā īpašuma ierakstīšanu zemesgrāmatās” 36.p. 1.d. (Ēkas (būves) zemesgrāmatās ierakstāmas uz valsts vai pašvaldības vārda, pamatojoties uz vienu no šādiem dokumentiem) papildināma ar 8.punktu šādā redakcijā: “tiesas spriedumu vai notāra lēmumu par ēku (būvju) atzīšanu par bezmantinieka vai bezīpašnieka mantu.”

- atcelt likuma “Par zemes reformu Latvijas Republikas pilsētās” 12.p. noteiktos zemes nomas maksas “griestus”, nosakot pārejas periodu šo “griestu” pilnīgai atcelšanai. Zemes piespiedu nomas gadījumos nomas maksu nosaka pusēm vienojoties, atbilstoši brīvā tirgus ekonomikas principiem.

Bibliogrāfija

Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu. / Deklarācija. Pieņemta Latvijas Republikas Augstākā padomē 1990. gada 4. maijā; stājās spēkā 04.05.1990. // <http://www.likumi.lv/doc.php?id=75539> [07.03.2010].

Par agrāro reformu Latvijā. / Latvijas Republikas Augstākās padomes lēmums. Pieņemts 1990.gada 13.jūnijā; stājās spēkā 13.06.1990. // <http://www.likumi.lv/doc.php?id=76206> [07.03.2010].

Par zemes reformu Latvijas Republikas pilsētās. / LR likums. Pieņemts Latvijas Republikas Augstākā padomē 20.11.1991.; ar grozījumiem, kas pieņemti līdz 01.11.2009. // Ziņotājs, 19.12.1991., Nr.49.

Alliķis A. (1999) Par zemes nomas attiecībām. *Mans Īpašums*, Nr. 23/24.

Lazdiņš J. (2005) Zemes īpašuma nacionalizācijas un denacionalizācijas pieredze Latvijā (19.-21.gadsimts). *Likums un Tiesības*, Nr.6 (70).

Privatizācija. Zeme. Nekustamais īpašums. (2008) *Latvijas Vēstnesis*, 26.09.2008., Nr.38 (505).

Pumpuriņa I. (2009) Vai likumdevējs var atļauties būt nekonskvēnts. *Jurista Vārds*, Nr.23.

Satversmes tiesas spriedums lietā Nr.2002-12-01 (2003) <http://www.satv.tiesa.gov.lv/upload/2002-12-01.rtf> [07.03.2010].

Satversmes tiesas spriedums lietā Nr.2008-36-01 (2009) http://www.satv.tiesa.gov.lv/upload/spriedums_2008-36-01.htm [07.03.2010].

Aleksandrs Matvejevs
Daugavpils Universitāte, Latvija

POLICIJAS TAKTIKA – JĒDZIENS UN PRINCIPI

Abstract

Police tactics – definition and principles

The study is an attempt to provide a uniform non-standard approach, looking at the contents of police tactics, techniques, principles and elements that could serve as the beginning of scientific debate on this issue.

Atslēgas vārdi: policijas taktika, policijas aktivitātes, principi.

Ievads

Pētījuma temata aktualitāte. Policijas taktika Latvijā daļēji aizgūta no bijušās Padomju milicijas, kā arī pārņemta no citu valstu apkopotās praktiskās darbības pieredzes.

PSRS laikā indivīda tiesības – pretēji demokrātiskai iekārtai – regulēja galvenokārt ar pārvaldes iestāžu izdotiem iekšējiem normatīvajiem aktiem (instrukcijām), pirmkārt, iekšlietu sistēmas jomā, kas nebija pieejami sabiedrībai (Matvejevs 2008;19-23).

Eiropas Policijas ētikas kodekss, kas gan ir rekomendējošs dokuments, nosaka, ka tiesību aktiem policijas jomā jābūt sabiedrībai pieejamiem un pietiekami skaidriem un precīziem, un nepieciešamības gadījumā papildinātiem ar skaidriem noteikumiem, kas ir vienlīdz pieejami sabiedrībai (The European Code of Police Ethics. Recommendation Rec (2001) 10 adopted by the Committee Ministers of the Council of Europe on 19 September 2001 and explanatory memorandum. Strasbourg: Council of Europe Publishing, March 2002.).

Jānorāda, ka policijas darbības, tostarp tās, kas veiktas drošības un sabiedriskās kārtības labā, var novest pie cilvēktiesību pārkāpumiem (Statkus 2005.). Praksē nodrošinot sabiedrisko kārtību un sabiedrības drošību, vislielākās problēmas un domstarpības rodas jautājumos par cilvēktiesību robežām – par valsts tiesībām sabiedrības interesēs ierobežot privātpersonu cilvēktiesības (Matvejevs 2007; 35 - 46).

Pētījuma aktualitāti nosaka apstākļi, ka policijas taktikas teorijai veltītu padziļinātu un vispārīnātu zinātnisko pētījumu latviešu valodā ir ļoti maz un tie ir fragmentāri.

Pētījuma mērķis: formulēt policijas taktikas definīciju; apkopot policijas taktikas principus; analizēt policijas taktikas saturu.

Izvirzītais mērķis tika sasniegts, realizējot šādus *pētījuma uzdevumus*: veicot policijas taktikas jēdziena raksturojumu; apkopojot policijas taktikas principus; analizējot policijas taktikas saturu.

Pētījuma zinātniskā novitāte: saistīta ar to, ka autors formulē policijas taktikas definīciju un apkopo policijas taktikas principus.

Apkopojot, var secināt, ka policijas taktikas problēmas zinātniskā izziņa jāsāk ar jēdziena raksturojumu un principu noteikšanu.

Policijas taktikas jēdziena raksturojums

Taktika – paņēmienu kopums kāda mērķa sasniegšanai (Latviešu valodas vārdnīca 2006: 1079.).

Policijas taktikas teorētisko pamatu veido normatīvie akti, kuri regulē policijas darbības tiesību normās noteiktajos gadījumos un kārtībā, kuri ir saistīti ar konstitucionālajām tiesībām, policijas tiesībām, kriminālistikas taktiku, psiholoģiju, pārvaldi un drošības teoriju konfliktsituācijās.

Policijas taktikas pētījuma priekšmets: realizētās praktiskās darbības tiesiskais pamatojums, faktori, kuri iespaido praktisko darbību paņēmienu izvēli, sagatavošanās process praktiskajām darbībām normatīvajos aktos noteiktajos gadījumos.

Policijas taktikas teorija ietver: plānošanu, koncentrējoties uz uzdevumu izpildi un to materiāli-tehnisko nodrošinājumu; taktiskās rīcības izvēles problēmas; ārējās vides un tiesībpārkāpēja personības ietekmi, izvēloties taktiskās darbības līdzekļus un metodes; priekšnosacījumus, lai iegūtu taktisko priekšrocību – situācijas analīze, iejaukšanās, pozīcija, lietojot fizisku spēku, speciālos līdzekļus un pielietojot šaujameroci; kontroles par situāciju metodes, kas veidojas policijas iejaukšanās rezultātā; pamatnoteikumus, lai nodrošinātu policijas darbinieka un personas drošību; tiesībpārkāpēja darbības dažādās situācijās; policijas grupveida darbības organizēšanas, plānošanas un pārvaldības pamatnoteikumus.

Atbilstoši tiesību normām zinātniskos pētījumos tiek izstrādāti taktiskās darbības varianti, realizējot sekojošas praktiskās darbības: policijas operācijas taktika; patrulēšanas taktika; konvojēšanas taktika; sabiedriskās kārtības nodrošināšanas publiskos pasākumos taktika (Matvejevs 2007; 52-66); objekta apsardzes taktika u.c.

Policijas taktikas pamatnoteikumi tiek izstrādāti atkarībā no apstākļiem, kādos realizē praktisko darbību, un iesaistīto policijas darbinieku skaita, kuri realizē praktisko darbību.

Atkarībā no apstākļiem, kādos realizē praktisko darbību, policijas taktika var tikt iedalīta: policijas taktika normālos apstākļos - attiecas uz vidi, kurā pastāv maza

konfliktsituācijas iespējamība; policijas taktika ekstremālos apstākļos - attiecas uz vidi, kurā pastāv liela konfliktsituācijas iespējamība.

Atkarībā no policijas darbinieku skaita, kuri tieši realizē praktisko darbību, policijas taktika var tikt iedalīta: individuālā darbības taktikā un grupas darbības taktikā.

Teorētisko atzinumu pamatā, pirmkārt, ir jāapkopo policijas taktikas principi.

Policijas taktikas principi

Princips – galvenā tēze, galvenais atzinums, ideja (kādā uzskatu sistēmā, teorijā u.tml.) (Latviešu valodas vārdnīca 2006: 880.).

Policijas taktikai, tāpat kā jebkurai citai policijas darbībai, ir savi darbības pamatnoteikumi, proti, principi.

Policijas taktika balstās uz šādiem principiem:

1) *Personāla un līdzekļu nepārtraukta gatavība.*

Šis taktikas princips ietver policijas darbinieku teorētisko apmācību un regulāras praktiskās treniņa nodarbības, kā arī nepieciešamību pastāvīgi turēt gatavībā līdzekļus.

2) *Aktīva un nepārtraukta policijas darbība.*

Aktīvs darbības princips paredz iniciatīvu, spēju atrast efektīvāko darbības organizācijas veidu, ātri realizēt pieņemtos lēmumus. Šis princips attiecas uz vadību, kā arī uz policijas darbībām, risinot praktiskos uzdevumus sabiedriskās kārtības nodrošināšanā un tiesībpārkāpumu novēršanā.

Aktīva darbība cieši saistīta ar iniciatīvu, paredz spēju atrast efektīvāko darbības organizācijas veidu, lai izpildītu noteiktos praktiskos uzdevumus, kā arī gatavību uzņemties atbildību par pieņemtajiem lēmumiem un par realizētajām praktiskajām darbībām.

Nodrošinot augstu policijas darbības aktivitāti, policijas taktika ir saistīta arī ar praktiskās darbības nepārtrauktības nodrošināšanu, lai nodrošinātu sabiedrisko kārtību un novērstu tiesībpārkāpumus. Šajā sakarā ir nepieņemama praktiskās darbības aktivitātes samazināšanās vai vienreizēju pasākumu realizācija (kampanjas veida pasākumi), nesasniedzot izvirzīto mērķi.

3) *Personāla un līdzekļu saskaņota izmantošana un pastāvīga sadarbība.*

Šis policijas taktikas princips ietver visa policijas personāla un līdzekļu izmantošanu noteikto praktisko uzdevumu realizācijā, nodrošinot sabiedrisko kārtību un novēršot tiesībpārkāpumus.

Lai panāktu noteikto mērķi, ir jāzina dažādu policijas struktūrvienību iespējas, risinot to vai citu praktisko uzdevumu un visa policijas darbinieku kolektīva iesaistīšanos policijas darbībās gadījumos, kad tas ir nepieciešams.

Sadarbības nodrošināšana ir saistīta ar saskaņotu policijas darbību attiecīgā laikā un vietā ar mērķi nodrošināt sabiedrisko kārtību un novērst tiesībpārkāpumus.

Uzturēt pastāvīgu sadarbību starp policijas struktūrvienībām - ir viens no galvenajiem priekšnoteikumiem, lai veiksmīgi risinātu policijai noteiktos praktiskos uzdevumus.

4) *Policijas darbības operativitāte.*

Operativitātes princips tiesībpārkāpējam nozīmē to, ka policijai ir pieejamas tādas darba organizācijas formas, kas ir negaidītas (pēkšņas) tiesībpārkāpējam.

Operativitāte ir panākama ar resursu koncentrāciju vistīcāmākā tiesībpārkāpēja atrašanās vietā.

Policijas darbības operativitāte saistīta ar personāla apmācību un viņu zināšanām par konkrētās apkalpojamās teritorijas, kā arī noziedzīgo struktūru darbības formu un metožu izzināšanu.

5) *Operatīva, nepārtraukta personāla un līdzekļu vadība.*

Nepārtraukta un operatīva personāla un līdzekļu vadība ir atkarīga no kvalitatīvas operatīvās vadības policijas personāla un līdzekļu piesaistes jomā, kuri atrodas konkrētā apkalpojamā teritorijā.

Operatīva personāla un līdzekļu kvalitatīva vadība ir atkarīga arī no operatīvās vadības struktūrvienības nodrošinājuma ar tehniskiem līdzekļiem un personāla izvēles, no iespējām pieņemt optimālus lēmumus dažādās situācijās, izstrādātajām tipveida darbībām, sakaru līdzekļu stāvokļa, patiesas situācijas analīzes konkrētā apkalpojamā teritorijā.

6) *Operatīva manevrēšana ar personālu un līdzekļiem.*

Manevrēt ar personālu un līdzekļiem - ir taktikas princips, lai savlaicīgi koncentrētu resursus, kas nepieciešami apkalpojamās teritorijas konkrētās vietās, kur pasliktinās situācija.

Ir nepieciešama posteņu un patruļu pārdislokācija, kā arī papildus personāla un līdzekļu piesaistīšana noteikto praktisko uzdevumu realizācijā.

7) *Saskaņotība policijas struktūrvienību darbībā atbilstoši operatīvās darbības rezultātiem.*

Saskaņotība policijas struktūrvienību darbībā ir atkarīga no operatīvās darbības rezultātā iegūtās informācijas apmaiņas.

Šis princips darbojas, sistemātiski apmainoties ar informāciju gan plānojot policijas operācijas, gan arī ikdienas praktiskajā darbībā.

8) *Prasmīga rezervju izmantošana.*

Prasmīga rezervju izmantošana tiek nodrošināta ar savlaicīgu personāla un līdzekļu iedalīšanu, lai atrisinātu problēmas, kas rodas pēkšņi, kad pasliktinās situācija konkrētā

apkalpojamā teritorijā. Pirms rezervju izmantošanas izpēta rezerves personāla sastāvu, apseko vietu, kur rezerves tiks izmantotas un nosaka to izmantošanas secību.

9) *Policijas orientācija uz preventīvām darbībām.*

Policijas preventīvā darbība nozīmē, ka policijas darbība ir vērsta, lai novērstu tiesībpārkāpumus konkrētā apkalpojamā teritorijā. Lai sasniegtu šo mērķi, ir nepieciešama preventīvo pasākumu sistemātiska plānošana, kas saistīta ar konkrētu apkalpojamo teritoriju un iedzīvotājiem.

10) *Psiholoģisko faktoru izmantošana, lai izpildītu noteiktos uzdevumus.*

Psiholoģisko faktoru izmantošana saistīta ar policijas darbinieka, kā arī tiesībpārkāpēja psiholoģiskā stāvokļa izpēti, lai panāktu psiholoģisko priekšrocību, realizējot praktiskās darbības, lai nodrošinātu sabiedrisko kārtību un novērstu tiesībpārkāpumus. Šos faktorus būtu jāizmanto kā vadības, tā arī izpildītāju līmenī, lai varētu ietekmēt tiesībpārkāpēju. Zināšanas par psiholoģiskajiem faktoriem palīdz novērst tiesībpārkāpēju negatīvu rīcību, atbildot uz policijas darbinieka rīcību.

Policijas taktikas saturs

Jebkuras praktiskās darbības realizācijas process ietver konfliktsituācijas risināšanas procesu. Šis process ietver šādus elementus:

1) *Konfliktsituācijas analīze un novērtējums .*

Šajā etapā policijas struktūrvienības vadītājs vāc, apkopo un analizē informāciju par konfliktsituāciju, nosaka tās cēloni. Izvērtējot šo informāciju, tiek noteikts patrulēšanas laiks, patruļas atrašanās vieta, kā arī nepieciešamais personāls un līdzekļi, lai atrisinātu konfliktsituāciju un nosaka praktiskos uzdevumus policijas struktūrvienībām un pienākumus policijas darbiniekiem.

2) *Optimāla darbību izvēle, vadoties no konkrētas situācijas.*

Šajā etapā tiek noteikts optimāls darbības veids, kad veidojas konfliktsituācija. Visbiežāk notiek patruļu izvietojuma dislokācijas izmaiņas, ieviešot jaunus patrulēšanas paņēmienus, proti, reidus u.c. Var plānot policijas operācijas atkarībā no situācijas konkrētā apkalpojamā teritorijā. Tajā pašā laikā var tikt realizēti operatīvās meklēšanas pasākumi normatīvajos aktos noteiktajos gadījumos un kārtībā.

3) *Sagatavošanās un darbības realizācija, lai atrisinātu konfliktsituāciju.*

Pēc darbības varianta izvēles uzsāk policijas darbinieku un līdzekļu sagatavošanas procesu, lai veiktu noteiktos praktiskos uzdevumus. Šajā etapā notiek policijas darbinieku nodrošināšana ar tehniskajiem līdzekļiem, nepieciešamo informāciju par konfliktsituāciju un

nosaka praktiskos uzdevumus policijas struktūrvienībām un pienākumus policijas darbiniekiem, ieskaitot darbības gadījumā, kad iespējama situācijas pasliktināšanās.

Risinot konfliktsituācijas, policijas darbības realizējas sabiedriskās kārtības nodrošināšanā un tiesībpārkāpumu novēršanas procesā. Šajā etapā vadībai jānodrošina personāla un līdzekļu manevrēšanas iespējas, tas ir, realizēt to koncentrāciju konkrētajā apkalpojamā teritorijā. Ja nepieciešams, var tikt veiktas izmaiņas policijas darbības organizācijas formā.

Izskatot policijas taktiku kā tehnoloģiju, lai atrisinātu konfliktsituācijas policijas personāla un līdzekļu pārvaldes procesā, ir iespējams izanalizēt policijas taktikas efektivitāti kā rekomendāciju sistēmu, lai atrisinātu dažādas konfliktsituācijas.

Izpildītāju līmenī daži policijas taktikas elementi realizējas tiesību normās noteiktajās policijas darbinieku praktiskajās darbībās. Darbības tiesiskais pamats, lai pieņemtu lēmumu par policijas preventīvo pasākumu vai praktisko darbību realizāciju, ir saņemtā informācija par tiesībpārkāpumiem konkrētā apkalpojamajā teritorijā.

Informācijas meklēšana, apkopošana un analīze par situāciju konkrētā apkalpojamā teritorijā jāveic pirms praktisko darbību realizācijas. Jāvērtē praktisko darbību atbilstība tiesību normām. Šajā etapā policijas darbiniekam jāpārlicinās, ka ir tiesības realizēt praktisko darbību, ņemot vērā konkrēto situāciju – laiku un vietu, tiesībpārkāpēja uzvedību, draudu pastāvēšanu policijas darbiniekam vai citām personām, izvērtēt iespējas, kad ir nepieciešams iesaistīt citus policijas darbiniekus.

Jāizvērtē labāko iejaukšanās variantu, izejot no situācijas analīzes rezultāta. Tas palīdz policijas darbiniekam izvēlēties optimālāko iejaukšanās variantu un garantē policijas darbinieka drošību. Dažādās valstīs atšķir trīs iejaukšanās variantus. Pirmais variants „*Miers*” - stāvoklis, kad nav strīdu, nesaskaņu, naida. Nedraud briesmas policijas darbiniekam un citām personām. Ikdienas realizētā praktiskā darbībā policija reaģē uz maznozīmīgiem tiesībpārkāpumiem. Otrais variants „*Uzmanīgi*” – stāvoklis, kad veidojas draudi vai konfliktsituācijas. Policijas darbiniekam ir jāpieņem lēmums un jā saglabā tāda pozīcija, kura nodrošina drošību, risinot konfliktsituācijas. Trešais variants „*Briesmas*” – stāvoklis, kad draudi ir reāli un policijas darbinieks realizē praktisko darbību paš aizsardzības nolūkā vai galējās nepieciešamības situācijā, lietojot fizisku spēku, speciālos līdzekļus vai pielietojot šaujamieroci. Policijas darbības mērķis – likvidēt draudus.

Izvēloties iejaukšanās variantu ir jāapsver veids, kā sasniegt pozitīvu praktiskās darbības rezultātu. Darbības rezultāti atkarīgi: no konkrētās situācijas, kuru policijas darbinieks analizē individuāli; tiesiskā praktiskās darbības ietvara, kas atļauj policijas darbiniekam lietot fizisku

spēku, speciālos līdzekļus un pielietot šaujameroci; nepieciešamības iesaistīt citus policijas darbiniekus dažādu konfliktsituāciju veidošanās sākumā.

Tikai izvērtējot visus faktoros, var noteikt optimālu iejaukšanās variantu un uzsākt praktiskās darbības realizāciju, tas ir, izvēloties iejaukšanās vietu un pozīciju, ņemot vērā iespējamo tiesībpārkāpēja pretošanos vai bēgšanu. Kad praktisko darbību realizē divi vai vairāki policijas darbinieki, ir jāveic lomu sadale starp tiem saskaņā ar šādam funkcijām: nodrošināt sakarus; nodrošināt aizsardzību; nodrošināt darbību.

Ņemot vērā iejaukšanās variantu– *miers, uzmanīgi, briesmas*– tiek noteiktas taktiskās darbības dažādās situācijās. Taktiskie noteikumi ietver policijas darbinieka psiholoģisko stāvokli, kad tiek realizēta praktiskā darbība, pareizas pozīcijas izvēles un konkrētas praktiskās darbības konfliktsituācijas atrisināšanā.

Autors ieskicēja policijas taktikas pamatelementus, kas varētu sākmums zinātniskām debatēm šajā jautājumā.

Secinājumi

1. Eiropas Cilvēktiesību tiesas nostāja liecina, ka ir nepieciešams samazināt ar likumu ieviesto ierobežojumu skaitu. Speciāli orientēti tiesiskie līdzekļi un policijai piešķirtā rīcības brīvība ļauj daudz elastīgāk nodrošināt sabiedrisko kārtību un sabiedrības drošību.
2. Ņemot vērā pieejamo Latvijas, kā arī citu valstu pieredzi, būtu jāizstrādā, policijas darbinieka rokasgrāmata, kas paredzētu optimālo policijas darbinieku rīcības modeli dažādās situācijās.
3. Personām demokrātijā ir tiesības no policijas sagaidīt taisnīgu, objektīvu un paredzamu izturēšanos. Policijas izturēšanos pret sabiedrību var uzskatīt par vienu no galvenajiem valsts demokrātijas kvalitātes rādītājiem.

Bibliogrāfija

ANO Pamatprincipi par tiesību sargāšanas amatpersonu spēka un šaujamieroču pielietošanu. Pieņemti 8.ANO Kongresā par noziegumu novēršanu un apiešanos ar likumpārkāpējiem, kas notika Kubā, Havannā, no 1990.gada 27.augusta līdz 7.septembrim.

ANO Tiesību aizsardzības institūciju darbinieku uzvedības kodekss. Pieņemts ANO Ģenerālajā Asamblejā. Rezolūcija 34-169. 1979.gada decembrī.

Eiropas konvencija par skatītāju pārkāpumiem un rupju uzvedību sporta pasākumos un īpaši futbola sacensību laikā. Latvijas Vēstnesis, Nr. 152, 30.10. 2003.

Kalpot un aizsargāt: Policijas un drošības spēku cilvēktiesības un humanitārās tiesības. Starptautiskā Sarkanā Krusta komiteja. Ženēva, 1998.

Latviešu valodas vārdnīca. (2006) Rīga: Avots.

- Matvejevs A. (2007). Sabiedriskās kārtības un sabiedrības drošības jēdzienu definējums un analīze. // Administratīvā un Kriminālā Justīcija, 2/2007.
- Matvejevs, A. (2007). Normatīvie akti, kas reglamentē sabiedrisko kārtību sapulču, gājienu un piketu laikā.// Administratīvā un Kriminālā Justīcija, 4/2007.
- Matvejevs, A. (2008).Valsts policijas iekšējo normatīvo aktu jēdziens.// Administratīvā un Kriminālā Justīcija, 3/2008.
- Rezolūcija Nr.690 (1979). Deklarācija Par policiju. Policija un cilvēktiesības. Eiropas Aktualitātes. LU Juridiskās fakultātes Cilvēktiesību institūta izdevums. „Cilvēktiesību Žurnāls”, Nr.13.-14. 2000.
- Statkus S. (2005) Administratīvais process un gājienu brīvība. Jurista Vārds, 2005, 8. marts, Nr. 9 (364).
- Valsts policijas 2010. gada 22.februāra noteikumi Nr.5 „Dienesta pienākumu izpildes organizācija un kontrole sabiedriskās kārtības nodrošināšanā un satiksmes uzraudzības jomā.”
- The European Code of Police Ethics. Recommendation Rec (2001) 10 adopted by the Committee Ministers of the Council of Europe on 19 September 2001 and explanatory memorandum. Strasbourg: Council of Europe Publishing, March 2002.

Daina Ose
Latvijas Universitāte, Latvija

PIERĀDĪJUMA JĒDZIENA IZPRATNE CIVILPROCESĀ

Abstract

The understanding of evidence concept in civil procedure

The evidence as concept is used in various branches of science, but each of them prescribe essential requirements on what can be considered as evidence and what are the evidence's criteria. In jurisprudence the evidence is interpreted as certain logical conclusions and judicial proofs. The matter of judicial proofs must be differed from the matter of proving, while both of these concepts are mostly converged in case law. Such concepts as the evidence and the proving measure are muddled applying the same interpretation of the evidence's concept in both cases. In particular occasions beside of the evidence's and proving measure's concepts mentioned above the concept of evidence source is mentioned. Uncertainties in terminology cause the wrong interpretation of legal standards and due to that the court judgement is considered as illegal an unfair, because evidences used in proceedings for establishing of essential past facts is obtained in contradiction with legal procedure's form or order.

Atslēgas vārdi : pierādīšana, pierādījumi, pierādīšanas līdzekļi

Pierādījums kā jēdziens ir sastopams dažādās zinātnes nozarēs, taču katrā no tām ir izdalītas būtiskās prasības attiecībā uz to, ko uzskatīt par pierādījumu un kādi ir tā raksturīgie kritēriji. Tiesību zinātnēs ar pierādījumiem tiek saprasti noteikti loģiski secinājumi un tiesu pierādījumi. Loģiskie secinājumi ir vērsti uz pierādīšanu kā procesu ar normatīvi reglamentētu un loģiski pamatotu tiesas un lietas dalībnieku darbību, kas saistīta ar pagātnes apstākļu izzināšanu pierādījumu novērtēšanas procesā, noskaidrojot nozīmīgus juridiskos faktus pierādīšanas priekšmeta noteiktajās robežās. Tiesu pierādījumi tiek definēti kā ziņas par pagātnes faktiem, kas ietvertas noteiktas formas ziņu nesējā jeb pierādīšanas līdzeklī. Tādējādi, tiesu pierādījumu jēdzieniskā un saturiskā būtība ir jānorobežo no pierādīšanas jēdziena un satura būtības, kaut gan tiesu praksē ir vērojama šo abu jēdzienu saplūšana un lietošana sinonīmu nozīmē.

Juridiskajā literatūra un praksē tiek akcentēts, ka savstarpēji tiek jaukti arī tādi jēdzieni kā pierādījumi un pierādīšanas līdzekļi, lietojot abos gadījumos vienoto jēdziena izpratni „pierādījumi”, kas arī norāda uz to, ka šo jēdzienu saturiskā nozīme un savstarpējā norobežošana ir nepietiekami akcentēta un analizēta juridiskajā literatūrā.

Izvērtējot civilprocesu kā patstāvīgu tiesību zinātnes nozari, neprecīza jēdzienu lietošana ir nekonsekventa un var novest pie kļūdainu un nelikumīgu spriedumu taisīšanas civiltiesiskajos strīdos, jo tiesas vērtēšanai var tikt nodotas jebkādas ziņas, kas neatbilst procesuālās pieļaujamības un attiecināmības kritērijiem, kā arī atstāj paliekošas sekas tiesību normu veidošanas procesā. Tā, piemēram, analizējot Latvijā spēkā esošo civilprocesuālo

normatīvo regulējumu, ir redzams, ka Civilprocesa likuma 95.panta nosaukumā tiek lietots termins „pierādījumu pieļaujamība”, kaut gan panta saturs attiecās uz pierādīšanas līdzekļu izmantošanu civilprocesā (Civilprocesa likums 1998) un pierādīšanas līdzekļu pieļaujamību.

Atsevišķos gadījumos, līdzās jau norādītajiem jēdzieniem „pierādījums” un „pierādīšanas līdzeklis”, tiek minēts arī jēdziens „pierādījumu avots”, tādējādi sarežģījot pierādījuma jēdziena civilprocesuālo izpratni. Arī šajā gadījumā neskaidrības terminoloģijā var radīt nepareizu tiesību normu interpretāciju, pieļaujot izmantot pierādīšanas procesa gaitā arī tādus pierādījumus, kas nav ietverti likumā noteiktā pieļaujamā pierādīšanas līdzeklī, kā rezultātā civiltiesiskā strīda iztiesāšanas process ir pakļauts prettiesiski iegūta pierādījuma izmantošanai un vērtēšanai, jo lietas izskatīšanas gaitā izmantotie pierādījumi, lai konstatētu nozīmīgus pagātnes faktus, ir iegūti pretrunā ar normatīvajos aktos nostiprināto procesuālo formu vai kārtību.

Analizējot pierādījuma jēdziena izpratni civilprocesā, ir jāsecina, ka tā izpratne ir visai daudzējāda, atkarībā no valdošās tiesību doktrīnas.

Vērtējot Latvijas civilprocesa zinātnieku darbus, jākonstatē, ka nereti arī šajos darbos pierādījuma jēdziens tiek jaukts ar pierādīšanas jēdzienu, uzskatot procesuālo darbību realizēšanu par pierādījumiem tiesā. Šāds skaidrojums ir atrodams V. Bukovska atziņās, kurš norāda, ka pierādījumi ir tie līdzekļi, ar kuriem puses pārliecina tiesu par zināmu apstākļu esamību vai neesamību. (Bukovskis 1933: 352) Ar jēdzienu „līdzeklis” tiek saprasts priekšmets, rīks, ierīce, viela kāda mērķa sasniegšanai. (Juridisko terminu vārdnīca 1998: 145) No V. Bukovska definīcijā norādītā satura jāsaprot, ka ar jēdzienu „pierādījums” tiek jaukts pierādīšanas līdzeklis, kas pēc savas būtības plašākā nozīmē ir informācijas nesējs (avots). Latvijas Civilprocess kā tiesību zinātne savstarpēji norobežo šos divus jēdzienus, ar pierādīšanas līdzekļiem saprotot tikai normatīvajos aktos noteiktos pierādīšanas avotu veidus, kādus lietas dalībnieki var izmantot pierādīšanas procesā, bet tiesu pierādījumi ir šaurāks jēdziens kā pierādīšanas līdzekļi, jo ar to starpniecību tiek konkretizēts puses izvēlētais vai tai pieejamais ziņu avots noteiktā civiltiesiskajā strīdā, lai pierādītu pagātnes faktu esamību vai neesamību. Neatbilstošā pierādīšanas līdzeklī ietvertās ziņas, nevar uzskatīt par pierādījumiem tiesā.

Tomēr, pētot, pierādījuma jēdziena dažādās izpratnes, jāatzīst, ka atsevišķos avotos tiesību zinātnieki uzsver jēdziena „pierādījumi” divējādo izpratni, saprotot vienlaicīgi gan pierādīšanas līdzekļus, gan arī noteiktus pierādāmos faktus, uzskatot šo duālismu par pašsaprotamu un jēdziena atšķirīgo izpratni viegli konstatējamu no jēdziena lietošanas konteksta. (Мусин,Чечина, Чечот 1996: 187), (Сергун1996: 146-147) Kā jau iepriekš tika

norādīts, šādam viedoklim nevar piekrist, jo pierādīšanas līdzekļa veids un informācijas iegūšana no šāda pierādīšanas līdzekļa ir stingri jāreglamentē civilprocesa normās, bet civiltiesiskajā strīdā pierādāmo faktu informācija atsevišķos gadījumos var tikt ietverta procesuāli neatbilstošā formā. Tā piemēram, liecinieka liecības ietvertas rakstveida paskaidrojumā, kas adresēts tiesai, vai arī audio ieraksts, kurš iegūts slepeni, ierakstot sarunu bez attiecīgās personas piekrišanas.

Juridiskajā literatūrā ir sastopams viedoklis, ka pierādīšanas līdzekļi ir pierādījumu avoti. Šādam uzskatam var pievienoties, bet saprotot, ka katrā civiltiesiskajā strīdā puses izvēlēsies atšķirīgus pierādījumu avotus, bet tikai no tiem pierādīšanas līdzekļiem, kurus pieļauj civilprocesuālās tiesību normas. Turklāt, pierādīšanas līdzeklis pats par sevi nesniedz informāciju par pierādāmajiem apstākļiem. Pierādīšanas līdzeklis ir informācijas nesējs, no kura šī informācija ir jāiegūst uzklusot vai pratot to tiesas sēdē, nolasot tieši vai ar pielāgotu palīglīdzekļu starpniecību, vai arī apskatot. Pierādāmā fakta informācija ir jāiegūst pierādīšanas procesa ietvaros, izmantojot izziņas procesu, loģikas likumus un puses argumentāciju. Tādējādi jēdzieniskās skaidrības nolūkos ir pamats apgalvot, ka pierādījums kā pierādāmā fakta informācija tiek iegūts no pierādīšanas līdzekļa kā ziņu avota pierādīšanas procesā.

Vērtējot pierādījuma jēdziena būtību, ir nepieciešams norobežot pierādīšanas jēdzienu arī no pierādījuma jēdziena. Kā tas iepriekš jau tika noskaidrots, pierādīšanu var definēt kā normatīvi reglamentētu un loģiski pamatotu tiesas un lietas dalībnieku darbību, kas vērsta uz pagātnes apstākļu izziņāšanu pierādījumu novērtēšanas procesā, noskaidrojot nozīmīgus juridiskos faktus pierādīšanas priekšmeta noteiktajās robežās.

Savukārt, vērtējot pierādījuma jēdzienu, ir nepieciešams analizēt Latvijas Civilprocesa likuma 92.pantā sniegto legāļdefinīciju, kas nosaka, ka pierādījumi ir ziņas, uz kuru pamata tiesa nosaka tādu faktu esamību vai neesamību, kuriem ir nozīme lietas izspriešanā, atbilstību tiesību zinātnē sastopamajām koncepcijām par pierādījuma jēdziena saturisko izpratni.

Tādējādi, var secināt, ka Latvijas Civilprocesa likumā pašlaik normatīvi ir nostiprināta viena no trijām pierādīšanas procesā valdošajām koncepcijām, ka pierādījumi ir ziņas par faktiem. Bez šīs jau norādītās koncepcijas pierādīšanas teorijā dominē vēl divas citas koncepcijas, nosakot, ka pierādījumi ir fakti un ka pierādījumi ir faktiskās ziņas. (Līcis 2003: 62) Attiecīgo koncepciju patiesīgums ir jānoskaidro, analizējot tiesību zinātnieku izteiktos viedokļus un atziņas.

Jāatzīmē, ka pierādījuma definējumam ir vairāk teorētiska nozīme un daudzu valstu civilprocesa likumos nav ietvertas pierādījuma legāldefinīcijas, atstājot šī jautājuma izpratnes veidošanu tiesību zinātniekiem.

Vērtējot dažādo izpratni par pierādījuma būtību, jāatzīmē, ka juridiskajā literatūrā pat pastāv viedoklis, ka pierādījuma jēdziena izpratnei ir maza praktiska nozīme, lai šo jēdzienu definētu. (Allen 2008: 6) Šāds viedoklis ir kritizējams, jo izpratne par pierādījumu nevar būt abstrakta un atstāta tikai tiesneša, kurš izskata civiltiesisko strīdu un lietas dalībnieku subjektīvai interpretācijai, tamdēļ, ka tiesu praksē īpaša vērība jāpievērš jautājumam par to, vai lietā ir iesniegti nepieciešamie pierādījumi, kas pamatotu noteiktu apstākļu esamību vai neesamību un pierādījumu pietiekamību. Tādējādi, neizprotot pierādījuma būtību, nav iespējams nonākt līdz patiesam un pilnīgam un taisnīgam spriedumam. Vienlaicīgi, neskaidrības rodas ar pierādījuma civilprocesuālo raksturu, jo pamatā tiktu pārkāptas arī tiesības uz taisnīgu tiesu un likumības princips. Tiesai, taisot spriedumu lietā ir jāvērtē strīda ietvaros iesniegtie pierādījumi pēc noteiktiem ticamības, pieļaujamības un attiecināmības kritērijiem, kurus var izvērtēt tikai tad, ja ir saprotams, kas ir pierādījums.

Anglo-amerikāņu juridiskajā literatūrā ir sastopami atšķirīgi viedokļi par pierādījuma būtību, tā piemēram, pierādījumi ir „ kaut kas, kas vērsts uz to, lai pierādītu kāda fakta esamību vai neesamību”.(A Dictionary of Law 2009: 213) Tādējādi nav skaidrs, vai šis definējums ir attiecināms uz procesuālajām darbībām, ziņām par pagātnes faktiem vai arī faktiskajām ziņām.

Citā gadījumā ir norādīts, ka „pierādījumi ir informācija, kas vērsta uz fakta pamatošanu” (Keane 2006: 1), taču netiek skaidrots, kas tiek saprasts ar jēdzienu „informācija” konkrētajā gadījumā.

Terminu skaidrojumos ar jēdzienu „informācija” vispārīgā nozīmē tiek saprastas iepriekš nezināmas ziņas (dati) par kādu priekšmetu, jēdzienu, notikumu vai ko citu, kas ir objekts kādām operācijām, kurām ir saturiska interpretācija. Šajā gadījumā par operācijām saprot uztveri, nodošanu, pārveidošanu, glabāšanu un izmantošanu. Informācijai, atšķirībā no datiem, ir jēga. (Wikipedia 2012)

Ja pieņemam, ka informācija ir ziņas, tad A. Kīna (Keane) definējums ir vistuvāk Latvijas Civilprocesa likumā ietvertajam definējumam un apstiprinās paustais viedoklis, ka pierādījumi ir ziņas par faktiem. Neskatoties uz to, Lielbritānijas zinātnieku viedokļi par pierādījuma būtību ir salīdzinoši dažādi, tā piemēram, tiek uzskatīts, ka pierādījumi ir jebkuri materiāli, kas vērsti uz tiesas pārliecināšanu par noteiktu, tiesai paziņotu faktu patiesumu vai

iespējamību. (Murphy 1988: 1) Šis ir pārāk plašs un nekonkrēts definējums, kuram nevar piekrist tamdēļ, ka ar jēdzienu „jebkuri materiāli” tiek pieļauts iesniegt lietā absolūti visu, ko lietas dalībnieks uzskata par nepieciešamu iesniegt, izejot ārpus noteikuma, ka lietā iesniedzamiem pierādījumiem ir jābūt pieļaujamiem un attiecināmiem. Jo par pierādījumiem varam uzskatīt tikai tādas ziņas, kurām ir saistība ar pierādāmiem apstākļiem un, kuri iegūti normatīvajos aktos noteiktajā kārtībā. Ņemot vērā, ka Latvijas civillietās ir vērojama tendence pārpludināt tās ar materiāliem, kuriem ir visai nosacīta saistība ar pierādāmiem apstākļiem, jēdziena „jebkuri materiāli” ietveršana pierādījumu definīcijā ir nevēlama. A.Līcis savos darbos ir norādījis, ka tiesai, lai izspriestu lietu pēc būtības, jākonstatē pagātnes faktu esamība vai neesamība. Līdz ar to ir kritizējama otrā koncepcija, ka pierādījumi ir fakti. Puses tiesai nevar iesniegt pašus faktus, bet tikai objektus, kas satur noteiktu informāciju par faktiem. (Līcis 2003: 63) Par šo jautājumu, ka jāpierāda fakti ar ziņām (informāciju), domstarpības aplūkoto pierādījumu definējumos nepastāv. Tādējādi, droši var apgalvot, ka viena no iepriekš norādītajām koncepcijām, ka pierādījumi ir fakti, sevi nav attaisnojusi ne tiesu praksē, ne arī civilprocesa teorijā. „Fakts” tiek saprasts kā notikums. (Sociālā darba terminoloģijas vārdnīca 2000: 58) Pierādīšanas procesā nozīme ir tikai pagātnes faktiem, tādējādi, notikumu nevar pierādīt ar notikumu. Ir nepieciešama šī notikuma restaurēšana (atveidošana) ar noteiktu informāciju par šiem notikumiem. Tādējādi, atkārtoti apstiprinās uzskats, ka pierādījumi var būt ziņas par faktiem jeb veids kā tiesa iegūst patiesas zināšanas par lietā nozīmīgiem faktiem, t.i., uzklusot un analizējot šīs ziņas.

Visai precīzu viedokli par pierādījuma jēdziena saturu ir sniedzis Krievijas civilprocesuālists M.Treušņikovs, norādot, ka tiesu pierādījumi ir ziņas par faktiem, kuras ir attiecināmas, spējīgas tieši vai netieši apstiprināt nozīmīgumu civiltiesiskā strīda izšķiršanai, izteiktas stingri noteiktā procesuālā formā, iegūtas un izzinātas stingrā procesuālā kārtībā. (Треушников2004: 73) Šajā definējumā ir ietvertas būtiskākās pamatprasības, kādas ir izvirzāmas pierādījumam, t.i., attiecīgā informācija ir saistīta ar pierādāmiem apstākļiem, tai ir nozīme lietā, lai izšķirtu civiltiesisko strīdu, tā ir ietverta civilprocesa likumā regulētajā pierādīšanas līdzekļi un pārbaudīta tiesās sēdē civilprocesā noteiktā kārtībā.

Izvērtējot A.Līča norādīto koncepciju, ka pierādījumi ir faktiskās ziņas vai faktiskie dati, jāatzīst, ka šī koncepcija jau tika kritizēta J.Rozenberga un I.Briģa darbos, norādot, ka tas ir neprecīzs tiešs tulkojums no krievu valodas, kas pēc būtības ir vērsts uz ziņām par faktiem (Rozenbergs, Briģis 1978: 140) Arī M.Treušņikovs norāda, ka Krievijas Civilprocesā tika veikti grozījumi, kas novērsa redakcionālās nepilnības pierādījuma jēdziena traktējumā.

Tādējādi, tika sakārtots pierādījuma definējums atbilstoši citu valstu civilprocesa likumos ietvertajam pierādījuma jēdziena traktējumam. (Треушников 2004: 74)

Līdz ar to var secināt, ka pierādījuma jēdziena pamatā kā valdošā koncepcija dažādu valstu zinātnieku vidū ir uzskats, ka pierādījumi ir ziņas par faktiem, ar kuriem civiltiesiskajā strīdā tiek noskaidroti būtiski apstākļi par pagātnes notikumiem. Pārējās norādītās koncepcijas ir atsevišķas interpretācijas par informācijas iegūšanas veidiem un paņēmieniem, kas ir kritizējamas pēc savas būtības, vai arī ir saistītas ar dažādo viena un tā paša jēdziena atšķirīgu vārdiskās nozīmes traktējumu.

IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā «**Atbalsts doktora studijām Latvijas Universitātē - 2**».

Bibliogrāfija

Monogrāfijas:

- Bukovskis, V. (1933) *Civilprocesa mācības grāmata*. Rīga
Juridisko terminu vārdnīca (1998) Autoru kolektīvs. Rīga: Nordik.
Līcis A. (2003) *Prasības tiesvedībā un pierādījumi*. Rīga: Tiesu namu aģentūra.
Rozenbergs J., Briģis I. (1978) *Padomju civilprocesuālās tiesības*. Rīga: apgāds „Zvaigzne”.
Allen Ch. (2008) *Practical Guide to Evidence*. Fourth Edition. London: Cavendish Publishing Limited.
A Dictionary of Law. (2009) Seventh edition. Oxford.
Keane A. (2006) *The Modern Law of Evidence*. Sixth edition, Oxford University Press.
Murphy P.A. (1988) *Practical Approach to Evidence*. 3rd edition. London.
Гражданский процесс-Учебник .(1996) Под ред. В.А. Мусина, Н.А. Чечиной, Д.М. Чечота, Москва.
Сергун А.К (1996) *Судебные доказательства. Гражданское процессуальное право России: Учебник* .Москва.
Треушников М.К. (2004) *Судебные доказательства*. Москва: ОАО Издательский дом Городец.

Normatīvie akti:

Civilprocesa likums: LR likums. *Latvijas Vēstnesis*, 1998.g.3. novembris, Nr. 326/330.

Materiāli no interneta:

- Informācija*. <http://lv.wikipedia.org/wiki/Informacija> [2012.25. 01.]
Sociālā darba terminoloģijas vārdnīca. (2000) Rīga: SDSPA "Attīstība".
<http://www.social.lv/portal/component/glossary/?id=69> [2012. 25.01.]

Rihards Poļaks
Latvijas Universitāte, Latvija

EITANĀZIJAS VEIDU UN FORMU IETEKME UZ NODARĪJUMA JURIDISKO KVALFIKĀCIJU LATVIJĀ UN TĀ SEKAS

Abstract

The article describes one of the most complicated issues of legal doctrine that is not broadly studied in Latvia within the science of law until now – effect of types and forms of euthanasia on the legal qualification of offence and its consequences in Latvia. The aim of the research is to find out if the explicitly typical features and forms of implementation of each separate type of euthanasia in practice affect the legal qualification of the offence and the penalty imposed to the offender, as well as if the current legal framework can be considered appropriate and lawful in Latvia.

The following tasks have been set to achieve the aim of the research: to find out whether all types of euthanasia are typical of a degree of harmfulness that qualifies them as offences, allows performing of their constituent elements analysis by means of determining their qualification in accordance with the effective norms of the Criminal Law, as well as provide recommendations for the improvement of the normative basis.

During the research, the author concludes that all types of euthanasia except for the passive voluntary euthanasia constitute a separate offence. However the existing legal framework in Latvia is neither legally correct, nor lawful as in the case of qualifying the active voluntary euthanasia according to Article 116 of the Criminal Law, but the active and passive non-voluntary euthanasia according to Article 117.2, the motive of the offender, i. e., sympathy, is ignored by the legislator, but in the case of not recognizing the (physician) assisted suicide to be an offence at all, the damages of the offence are ignored. The mentioned discrepancies might be prevented only by means of introducing appropriate amendments in the normative framework.

Atslēgas vārdi: Aktīvā brīvprātīgā un nebrīvprātīgā eitanāzija, pasīvā brīvprātīgā eitanāzija, ārsta asistēta pašnāvība, noziedzīgs nodarījums, pacienta autonomijas principi

Gadsimtu gaitā, transformējoties nonāvēšanas veidiem ar mērķi atbrīvot nedziedināmi slimu cilvēku no slimības izraisītām fiziskām sāpēm un ciešanām, izveidojās ne vien medicīnas un tiesību doktrīnā, bet arī praksē vairāki patstāvīgi eitanāzijas veidi, turklāt katrs no tiem raksturojas ar individuālu realizācijas formu praksē. Eitanāzijas institūta pietiekami straujā attīstība radīja, tostarp Latvijas tiesībās un, īpaši, krimināltiesībās, līdz šim nerisinātus kāzus, sākot jau ar eitanāzijas patstāvīgo veidu atzīšanu vai neatzīšanu par noziedzīgiem nodarījumiem, to pašreizējo kvalifikāciju atbilstoši spēkā esošām Krimināllikuma normām, un beidzot ar vēlamu un/vai nepieciešamo tiesisko regulējumu aplūkojamā jautājumā.

Ar „eitanāziju” [gr. *euthanasia* < *eu*, viegli, labi + *thanatos* “nāve”]¹ (Svešvārdu vārdnīca. Dr. philol. Jura Baldunčika redakcijā. 1999: 178) mūsdienās apzīmē gadījumus, kad ārstniecības vai jebkura cita persona apzināti aiz līdzcietības ar savu darbību vai bezdarbību izraisa vai veicina nedziedināmi slimas personas nāvi pēc šīs personas vai viņas likumīgā pārstāvja izteikta lūguma, vai arī bez minēto personu piekrišanas, ar mērķi atbrīvot mirstošu cilvēku no slimības izraisītām fiziskām sāpēm un ciešanām vai no medicīniski neattaisnotas dzīvības paildzināšanas. Kā izriet no definīcijas, atkarībā no darbību rakstura eitanāzija var

būt vai nu aktīva, vai pasīva, savukārt ja raugās no pacienta puses – brīvprātīga vai nebrīvprātīga.

Ar *aktīvo eitanāziju* saprot apzinātu pacienta nonāvēšanu pēc pacienta vai viņa tuvinieku pieprasījuma (Sīle 1999: 89). Savukārt ar *pasīvo eitanāziju* apzīmē tīšu atturēšanos no darbību izpildes, kuras vērstas uz nedziedināmi slimas personas dzīvības uzturēšanu ar mērķi atbrīvot viņu no mokošām fiziskām ciešanām (Капинус 2006: 70).

Eitanāziju par *brīvprātīgu* uzskata tajos gadījumos, ja tās veikšana ir balstīta uz pacienta brīvu gribu (Чернышева 2011: 51). Tam pretstats ir *nebrīvprātīga eitanāzija*, t.i., gadījumi, kad eitanāzija tiek realizēta bez slimas personas skaidri izteikta lūguma (Гусейнов, Дубко, Анисимов 1999: 467).

Minēto eitanāzijas veidu un formu savstarpēja sasaiste XX un XXI gadsimta medicīnas praksē izveidoja četrus svarīgākos nonāvēšanas aiz līdzcietības veidus: aktīvo brīvprātīgo un nebrīvprātīgo eitanāziju, pasīvo brīvprātīgo un nebrīvprātīgo eitanāziju. Kā patstāvīgs eitanāzijas veids minama (*ārsta*) *asistētā pašnāvība*, ar kuru saprot gadījumus, kad ārsts vai jebkura cita persona palīdz, asistē, sagādājot līdzekļus, sniedzot padomus pašnāvības izdarītājam (Kastenbaum [w.y.]: 268), taču personai pašai neiejaucoties eitanāzijas aktā.

Lai arī mūsdienās eitanāzijas veidu un formu spektrs ir pietiekami plašs, rodas diskutējams jautājums, vai pasīvā brīvprātīgā eitanāzija, ievērojot pacienta autonomijas principu, ir atzīstama par eitanāziju vai medicīniski korektu rīcību. Ņemot vērā autora ieceri minētam jautājumam veltīt atsevišķu publikāciju, tiek norādīts vien tas, ka rīcībspējīga cilvēka neierobežotās tiesības lemt pār savu ķermeni pat nedziedināmas saslimstības gadījumā, noliedz darbību noziedzīgumu, atteikšanos no turpmākas ārstēšanas uzlūkojot kā pacienta subjektīvo tiesību realizāciju, bet no ārsta (-u) puses kā pacienta gribas ievērojošu apstākli, pat ja šāda rīcība tuvākajā laikā nenovēršami izraisīs dabīgās nāves iestāšanos. Minētās atziņas ietekmē eitanāzijas jēdziens iegūst sašaurinošu izpratni un starp tās patstāvīgiem veidiem pasīvā brīvprātīgā eitanāzija vairs nav ierindojama.

Tikpat būtisks aplūkojamās tēmas kontekstā ir (*ārsta*) *asistētās pašnāvības* jautājums. Krimināllikuma 20.panta pirmajā daļā (Krimināllikums. 1998) ietvertais princips liedz saukt pie atbildības personu, t.i., (*ārsta*) *asistētās pašnāvības* gadījumā ārstu vai jebkuru citu eitanāzijas aktu veicošu personu, pat ja tās darbības aprobežojas vienīgi ar noziedzīga nodarījuma atbalstīšanu, ja pats nodarījums, proti, pašnāvība, Latvijā nav atzīstama par kriminālsodāmu rīcību. Uzskatot, ka pašreizējais tiesiskais regulējums ir neatbilstošs pretnostatot to nodarījuma smagumam, jau vienā no iepriekšējām publikācijām autors, analizējot minēto „vieglās nāves” veidu norādīja, ka (*ārsta*) *asistētā pašnāvībā* iezīmējas

prettiesiskums, kurš būtu sodāms vienīgi kriminālā kārtā, „jo minētais nodarījums vistiešākajā veidā apdraud svarīgākās cilvēka pamattiesības un krimināltiesību aizsargājamās intereses – cilvēka dzīvību. Līdz ar to, nodarījuma kaitīguma pakāpe nenoliedzami vērtējama kā augsta.” (Poļaks 2011: 16) Tomēr ir arī eitanāzijas veidi, par kuru praktizēšanu Latvijā var iestāties kriminālatbildība.

Lai noskaidrotu, kādām šā brīža spēkā esoša Krimināllikuma pantā, panta daļā vai punktā ietvertā noziedzīga nodarījuma sastāva pazīmēm atbilst tādi nodarījumi kā aktīvā brīvprātīgā un nebrīvprātīgā, kā arī pasīvā nebrīvprātīgā eitanāzija, vispirms nepieciešams veikt šo nodarījumu sastāva objektīvo un subjektīvo pazīmju analīzi, kas uzskatāmi atsegs ne vien teorijā, bet arī praksē starp minētajiem „viegļās nāves” veidiem pastāvošās kopīgās un atšķirīgās pazīmes. Turklāt īpaši atšķirīgajām pazīmēm nereti krimināltiesībās ir izšķiroša nozīme pie nodarījuma kvalifikācijas un taisnīga soda noteikšanas vainīgajai personai.

Aktīvās brīvprātīgās un nebrīvprātīgās, kā arī pasīvās nebrīvprātīgās eitanāzijas realizācijas gadījumos, starp kopīgām pazīmēm jāmin *objektu* un *subjektu*, proti:

- 1) *objekts* - citas personas dzīvība;
- 2) *subjekts* - fiziska un pieskaitāma persona, kas sasniegusi vecumu, ar kuru iestājas kriminālatbildība, t.i., četrpadsmit gadu vecumu (vispārīgais subjekts), vai speciālais subjekts (ārstniecības persona, proti, sertificēts un licencēts ārsts, medicīnas māsa, farmaceits u.c.).

Savukārt juridiski nozīmīgas atšķirības pastāv nodarījumu *subjektīvajā* un *objektīvajā pusē*.

Aktīvās brīvprātīgās un nebrīvprātīgās, kā arī pasīvās nebrīvprātīgās eitanāzijas gadījumā *subjektīvā pusē* izpaužas kā tīšs nodarījums, kas izdarīts ar tiešu nodomu, proti, vainīgā persona paredz, ka viņas nodarījuma rezultātā iestāsies cietušās personas nāve un vēlas to. Nolūks - aiz līdzietības atbrīvot nedziedināmi slimu cilvēku no slimības izraisītām fiziskām sāpēm un ciešanām. Tomēr šajā sakarībā jāvērs vērība apstāklim, ka aktīvās brīvprātīgās eitanāzijas gadījumā vainīgās personas darbību iniciators ir tikai un vienīgi nedziedināmi slimas jeb cietušās personas skaidri formulēts un izteikts lūgums izbeigt viņas dzīvi tieši ar šādas metodes palīdzību. Turklāt nav būtiski, vai uz nonāvēšanas brīdi cietusi persona ir atzīstama par rīcībspējīgu vai nē, ja vien tās griba bija juridiski nostiprināta un izteikta brīdī, kad persona vēl nebija zaudējusi spējas paust savu nostāju pret viņas ķermeni vērstām darbībām. Savukārt aktīvās un pasīvās nebrīvprātīgās eitanāzijas gadījumos vainīgās personas lēmums vienmēr ir izteikti subjektīvs, proti, pirms eitanāzijas akta veikšanas nenoskaidrojot cietušās personas patieso gribu par šādas metodes pieļaujamību aiz apsvēruma, ka šādu gribas izteikumu, ņemot vērā nedziedināmo saslimstību un individuālās īpašības,

vairs nav iespējams iegūt personas rīcībnespējas dēļ, t.i., persona ir mazgadīga, bezsamaņas stāvoklī, nav spējīga saprast savu darbību raksturu un sekas u.tml. Vainīgās personas darbību izteikti subjektīvais raksturs un cietušās personas gribas noskaidrošanas neiespējamība minētos eitanāzijas veidus ļauj atzīt par bīstamākām nonāvēšanas formām.

Juridiski nozīmīgas atšķirības starp eitanāzijas veidiem ir saskatāmas arī *objektīvajā pusē*. Ja aktīvās brīvprātīgās un nebrīvprātīgās eitanāzijas gadījumos vainīgās personas darbības var izpausties tikai un vienīgi kā aktīva darbība, piemēram, ārsts vai jebkura cita persona ievada pacienta jeb neārstējami slimas personas organismā nāvējošu devu miega, narkotiskās vai jebkādas citas pārdozēšanas rezultātā nāvi izraisošas vielas, tad pasīvās nebrīvprātīgās eitanāzijas gadījumā vainīgās personas rīcība var izpausties gan kā aktīva darbība, gan arī kā bezdarbība. Pasīvā nebrīvprātīgā eitanāzija kā aktīva darbība izpaužas gadījumos, kad, piemēram, ārsts vai jebkura cita persona atvieno nedziedināmi slimu personu no dzīvību uzturošas medicīniskas aparatūras, piemēram, plaušu mākslīgas ventilācijas iekārtas, vai pārtrauc medikamentu terapiju, kā rezultātā tuvākajā laikā iestāsies nedziedināmas sasilstības izraisīta personas nāve. Savukārt pasīvā nebrīvprātīgā eitanāzija kā pasīva rīcība izpaužas tajos gadījumos, kad, piemēram, ārsts vai jebkura cita persona nedziedināmi slimu pacientu apzināti nenodrošina ar atbilstošiem medikamentiem vai medicīnas iekārtām, kuras spēj uzturēt un paildzināt cietušās personas dzīvību vai atbrīvot viņas ciešanas nāves brīdī, šādi nenovēršot slimības rezultātā izraisītās dabiskās nāves iestāšanos. Gan vienā, gan otrā gadījumā, t.i., darbība vai bezdarbība vērsta uz citas personas nonāvēšanu.

Analizējot jautājumu par vainīgās personas atbildības pakāpi pret sekām, t.i., cietušā nāvi, vērtība galvenokārt jāvērs nāves iestāšanās varbūtības pakāpei katra eitanāzijas veida realizācijas procesā un vainīgās personas lomai nonāvēšanas procesā. Lai arī cēloņsakarība starp katra eitanāzijas veida realizāciju un tā izraisītām sekām ir acīmredzama, ievērojami komplikētāka ir vainīgās personas atbildības pakāpes noteikšana, kas katrā gadījumā ir atšķirīga un diktē nepieciešamību ievērot atbildības diferenciaciju pie atbilstoša tiesiskā regulējuma izveides.

Aktīvās brīvprātīgās un nebrīvprātīgās eitanāzijas gadījumā „vieglās nāves” aktu veicošās personas loma nonāvēšanas procesā vienmēr būs aktīva. Tieši ārsts vai jebkura cita persona vada eitanāzijas aktu no tā sākuma līdz beigu momentam, kas ievērojami palielina nāves iestāšanās varbūtību, salīdzinot to ar citiem „vieglās nāves” veidiem, un līdz ar to arī atbildības pakāpe pret sekām ir vērtējama kā augsta.

Pasīvās nebrīvprātīgās eitanāzijas gadījumos, kā tas izriet jau no definīcijas, ārsta vai jebkuras citas personas loma eitanāzijas akta realizācijas procesā ir duāla, t.i., tā var būt gan aktīva, gan arī pasīva, savukārt cietušās personas loma vienmēr būs pasīva savas gribas paušanas neiespējamības dēļ. Tomēr būtiska atšķirība, salīdzinot to ar aktīvo brīvprātīgo un nebrīvprātīgo eitanāziju, pastāv nāves iestāšanās varbūtības pakāpē, kas šajā gadījumā ir zemāka. Ārsts vai jebkura cita persona, kas realizē minēto eitanāzijas aktu, nenovērš nedziedināmi slimas personas nāvi un/vai nepaidzina tās dzīvi, šādi ļaujot noritēt dabiskam bioloģiskam ritmam un pacienta turpmākā dzīvotspēja kļūst atkarīga tikai un vienīgi no viņa organisma individuālām spējām. Minētā apsvēruma ietekmē, arī atbildības pakāpe pret sekām ir mazāka.

Savukārt (ārsta) asistētās pašnāvības gadījumos gan nedziedināmi slimas personas, gan arī atbalstītāja loma vienmēr būs aktīva ar atšķirību, ka vainīgā persona ne pie kādiem apstākļiem neiejaucas nonāvēšanas procesā un tās loma aprobežojas ar noteiktu darbību izpildi tai laikā, kad eitanāzijas aktu no tā sākuma līdz beigu momentam vienmēr vada pati persona, turklāt vainīgai personai nemaz nav jābūt klātesošai. Lai arī ārsts vai jebkura cita persona ar savām darbībām nodrošina nedziedināmi slimu personu ar pašnāvības veikšanai nepieciešamiem līdzekļiem vai padomiem, tomēr tās atbildības pakāpe pret sekām ir ievērojami mazāka, salīdzinot ar citiem eitanāzijas veidiem, jo nāve tiek izraisīta pašas personas apzinātu darbību rezultātā ar iespējām atteikties no sava nodoma izpildes.

Izvērtējot pašreiz Krimināllikumā ietvertu normu sastāvus jāsecina, ka aktīvā brīvprātīgā eitanāzija kvalificējama saskaņā ar Krimināllikuma 116.pantu kā slepkavība. Minēto atziņu apstiprina arī savulaik Latvijas Republikas Augstākās Tiesas Plēnuma 1992.gada 24.februāra lēmumā Nr.1 “Par krimināllikumu piemērošanu lietās par tīšām slepkavībām” 3.punktā paustā atziņa, ka slepkavība, kas izdarīta aiz līdzietības vai pēc cietušā lūguma kvalificējama kā slepkavība (Latvijas Republikas Augstākās Tiesas Plēnuma lēmumu krājums 1990-1995. 1995: 131) bez mīkstinošiem un pastiprinošiem apstākļiem, proti, saskaņā ar Krimināllikuma 116.pantu. Savukārt aktīvā un pasīvā nebrīvprātīgā eitanāzija kvalificējama saskaņā ar 117.panta otro punktu kā slepkavība, kas izdarīta pastiprinošos apstākļos, vainīgajam apzinoties, ka noslepkavotā persona bijusi bezpalīdzības stāvoklī. Kā norādīts tiesību doktrīnā, ar „bezpalīdzības stāvokli saprot cietušā atrašanos tādā fiziskā vai psihiskā stāvoklī, kas liedz tam iespēju saprast ar viņu izdarīto darbību raksturu un nozīmi un līdz ar to izrādīt jebkādu pretestību vardarbībai, vai arī, saprotot to, nodrošināt sev aizsardzību.” (Krastiņš U., Liholaja V., Niedre A. 2009: 128) Kā jau uzvērts iepriekš, gan aktīvās nebrīvprātīgās, gan arī pasīvās nebrīvprātīgās eitanāzijas gadījumos nedziedināmi slimai personai vai nu nepiemīt,

vai arī tā ir zaudējusi jebkādas spējas paust savu gribu un tātad juridiski ir pielīdzināma bezpalīdzības stāvoklī esošai personai. Tomēr šā brīža tiesiskais regulējums nav nedz juridiski korekts, nedz arī taisnīgs, jo katra eitanāzijas veida gadījumā tiek ignorēta gan vainīgās personas atbildības pakāpe pret sekām, gan arī nodarījumu vienotais motīvs - līdzcietība.

Lai arī eitanāzija no ētikas viedokļa diez vai jebkad gūs vienotu kopsaucēju, proti, tās praktizēšana ir vai nav pieļaujama, Latvijas likumdevējam, neraugoties uz „vieglās nāves” duālo raksturu, jādod savs vērtējums un jāparedz minētam jautājumam atbilstošs un taisnīgs tiesiskais regulējums, visus eitanāzijas veidus atzīstot par patstāvīgiem noziedzīgiem nodarījumiem un Krimināllikuma XII nodaļu „Nonāvēšana” papildinot ar jaunām normām, kurās būtu ietverti privileģēti sastāvi. Turklāt nav nozīmes, vai likumdevējs Krimināllikumā aprobežotos ar vienu pantu, kas tiktu konstruēts ar vairākām pakārtotām viena otrai daļām, vai arī likuma struktūrā tiktu iekļauti vairāki savstarpēji nesaistīti panti. Ievērojami būtiskāk, lai likumdevējs saskatītu un ievērotu nodarījumu mīkstinošās pazīmes, t.i., līdzcietības motīvu, atsevišķu eitanāzijas veidu gadījumos arī cietušās personas nepārprotami izteiktu lūgumu un individuālās atšķirības, kuras pastāv starp katru eitanāzijas veidu ne vien to realizācijas procesā, bet arī vainīgo personu atbildības pakāpē pret sekām, kas izriet no to lomas nonāvēšanas procesā un, kas diktē ievērot atbildības diferenciaciju ar proporcionālu sankcijās ietvertu sodu apmēru samazinājumu. Ieskatam var minēt, ka jau savulaik P.Mincs norādīja, ka personas piekrišana, lai viņu nonāvētu, mīkstina nodarījuma noziedzīgumu, “vēl jo vairāk tāpēc, ka nonāvētā piekrišana psiholoģiski domājama kā viņa lūgums, lai cits darītu galu viņa dzīvībai. Tāda lūguma izpildīšana atrod sev attaisnojumu vienīgi līdzcietībā, ko sajūt, redzot cilvēku nedziedināmās fiziskās mokās briesmīgi ciešam” (Mincs 1939: 207) un tai pat laikā uzsvēra, ka, “ievērojot cilvēka dzīvības neaizskaramības principa neizkustamību, valsts nekādā gadījumā nevar atzīt šāda veida darbību par nenoziedzīgu vai nesodāmu” (Mincs 1939: 207).

Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā «Atbalsts doktora studijām Latvijas Universitātē».

Bibliogrāfija

- Kastenbaum, R. (w.y.) *Macmillan Encyclopedia of Death and dying. Volume 1. A-K.* [w.p.]: Thomson Gale.
- Krastiņš U., Liholaja V., Niedre A. (2009) *Krimināltiesības. Sevišķā daļa. Trešais papildinātais izdevums.* Rīga: Tiesu namu aģentūra.
- Krimināllikums. (1998) *Latvijas Vēstnesis*, 7.augusts, nr.199/200.
- Капинус О.С. (2006) *Этаназия в свете права на жизнь.* Москва. Издательский дом «Камерон».
- Mincs P. (1939) *Krimināltiesības. Sevišķā daļa.* Rīga: Latvijas Universitāte.
- Poļaks, R. (2011) Kas ir asistētā pašnāvība. *Jurista vārds*, Nr.14 (661): 12-18.
- Sīle V. (1999) Medicīnas ētikas pamatprincipi. Rīga. Izdevniecība “Zinātne”.
- [B.a.] (1995) *Latvijas Republikas Augstākās Tiesas Plēnuma lēmumu krājums 1990-1995.* Rīga: Latvijas Republikas Tieslietu ministrijas Tiesiskās informācijas centrs.
- [B.a.] (1999) *Svešvārdu vārdnīca. Dr. philol. Jura Baldunčika redakcijā.* Rīga: apgāds “Jumava”.
- Гусейнов А.А., Дубко Е.Л., Анисимов С.Ф. (1999) *Этика.* Москва. Издание «Гардарики».
- Чернышева Ю.А. (2011) *Причинение смерти лицу по его просьбе: уголовно-правовое, уголовно-политическое, криминологическое и социально-правовое исследование: монография.* Москва. Издательство «Юрлитинформ».

Krzysztof Prokop
University of Białystok, Poland

THE PROCEDURE FOR APPOINTING THE COUNCIL OF MINISTERS IN POLAND

Abstract

The most important political event in Poland in 2011 was the parliamentary election. According to the rules of the parliamentary system of government, they were decisive for the political shape of the new government. The Constitution of the Republic of Poland (1997) – as constitutions of many other European countries – is entrusted to appoint a new government to the President [Art. 154 (1-2)]. However it must be taken into account the outcome of election. In the event of the emergence of a majority coalition the President is actually forced to form a government in accordance with the expectations of political parties. But if the president will act against the will of the parliamentary majority, a new government initiative is passed into the hands of the Parliament [Art. 154 (3)]. Polish Constitution also provides for the appointment of a minority cabinet [Art. 155 (1)].

Key words: *Council of Ministers, Constitution of the Republic of Poland, appointment*

The Constitution of the Republic of Poland of 2nd April 1997 instituted the system of the government most often described as the rationalized parliamentary system (Garlicki: 75). It is not a classic parliamentary-cabinet system because there are some elements of presidential system (universal and direct elections of the President of the Republic of Poland) and of chancellor system (constructive vote of no confidence) (Grzybowski 2004: 232).

According to Art. 10 of the Constitution of the Republic of Poland, the Council of Ministers is, apart from the President, an organ of executive power (Mojak 2011: 225). The Council of Ministers conducts the internal affairs and foreign policy of the Republic of Poland [Art. 146 (1)] and thus this organ is deemed to have the competence to conduct the affairs of the state [Art. 146 (2)]. The President may not chair the meetings of the Council of Ministers but may convene the Cabinet Council i.e. the Council of the Ministers presided by the President. The Cabinet Council is not granted the competences of the Council of Ministers (Art. 141).

The analysis of the Constitution shows that the President plays the major role in the procedure of appointing the Council of Ministers. However, the Council has to be supported by the confidence of the first chamber of the Parliament (the Sejm). Therefore, the outcomes of the parliamentary elections and the political government coalition mainly affect the political shape of the Council of Ministers (Kulig 2007: 177). The formation of a strong governmental coalition (as the results of the elections) which enjoys the absolute majority of votes in the Sejm makes the role of the President in the procedure of appointing the Council ceremonial. Admittedly, the President may refuse to appoint the Council of Ministers in a

particular composition [Art. 154 (1)] but in this case the initiative of appointing the Council of Ministers is taken over by the Sejm [Art. 154 (3)]. At the most, the procedure of the appointment of the particular government may be delayed by the President but not impeded. These circumstances – which taking into consideration the political experience of the Fifth French Republic may be referred to as *cohabitation* – in practice cause that Polish Presidents do not impede the appointment of the Council of Ministers under Art. 154 (1) even if they do not approve the political and personal composition of the Council of Ministers.

The procedure of appointing the Council of Ministers commences with submitting the resignation of the former government. According to Art. 162 (1) of the Constitution, the Prime Minister submits the resignation of his/her Council of Ministers at the first sitting of a newly elected Sejm. Therefore, although it is not explicitly stated in the Constitution the government is appointed for a particular term of office. Moreover, according to the principles of parliamentary system of the government, the Prime Minister submits the resignation of the Council of Ministers when a vote of confidence in the Council of Ministers has not been passed by the Sejm [under Art. 154 (2), Art. 155 (1) or Art. 160 of the Constitution] or when the Sejm passes a vote of no confidence in the Council of Ministers (Art. 158). The Prime Minister also submits the resignation of his/her Council if he himself / she herself resigns from the office. The resignation of the Prime Minister is not affected by the consent or the opinion expressed by the Council of Ministers. Only in the case of the Prime Minister's resignation the President may refuse to accept the resignation of the Council of Ministers [Art. 162 (4)]. Such a situation happened in May 2005 when the President Aleksander Kwaśniewski refused to accept the resignation of the government due to the Prime Minister Marek Belka's resignation.

The death of the Prime Minister has the same consequences as the resignation of the government (Bożek 2010: 9). The Polish constitution precisely regulates the course of proceedings in the event of the office of the President of the Republic falling vacant (Prokop 2012: 1-6) but remains silent about the consequences of the Prime Minister's death. It can be concluded, taking into consideration the whole of the constitutional provisions, that the Council of Ministers cannot function without the Prime Minister. Therefore, his/her death needs to be interpreted equally to his/her resignation.

The President of the Republic, when accepting the resignation of the Council of Ministers, obliges it to continue with its duties until a new Council of Ministers is appointed. [Art. 162 (3)]. The Constitution does not limit the competences of the Council of Ministers, whose resignation was accepted. Nevertheless, taking into consideration a political point of

view, such a government should not take any crucial decisions for the state, as the procedure of the formation of a new government has been instigated. The acceptance of the government resignation results in the resignation of secretaries and undersecretaries of the state as well as of voivodes and deputy voivodes. The Prime Minister decides on the acceptance of their resignations within three months from the date on which the new government was appointed¹.

The Constitution in Art. 154-155 stipulates three possibilities of the formation of the Council of Ministers. The three-stage procedure was established by the creators of the Polish Constitution following the pattern of the German Basic Law (1949) (Domagała 2006: 29). The multistage procedure of appointing the Council of Ministers came into force in the light of the Small Constitution of 1992². It laid down yet more procedures – five procedures of appointing the cabinet. The last of which stipulated the possibility to form so-called presidential cabinet which could function for six months without the requirement to obtain the vote of confidence.

There are three stages of appointing the Council of Ministers in the light of the present Constitution. In the first stage (so-called the basic procedure) the initiative belongs to the President, who designates the Prime Minister (Dudek 2010: 255). The Constitution does not specify the term when the President should designate the Prime Minister. In 2001 the President Aleksander Kwaśniewski appointed Leszek Miller, the leader of the Democratic Left Alliance (*Sojusz Lewicy Demokratycznej*) for the position of the Prime Minister before the incumbent Prime Minister Jerzy Buzek resigned from his office. This action was in compliance with the Constitution, as according to Art. 162 (1) the Prime Minister has to submit the resignation of the Council of Ministers at the first sitting of a newly elected Sejm. The appointment of the Prime Minister would not be possible if the resignation of the Council of Ministers was not accepted due to the reasons mentioned in Art. 162 (2).

The only task that the designated Prime Minister has is to compose his cabinet³. The President is not formally bound by the candidate proposed by parliamentary groups. In fact as it was mentioned above he must take into account that fact that the new Council of Ministers must obtain a vote of confidence. Thus if the President does not appoint the Prime Minister

¹ Art. 38 of the Act on the Council of Ministers (Journal of Laws of 2003, No. 24, Item 199).

² It was an interim constitution which was in force until the appropriate Constitution of the Third Republic of Poland came into force i.e. 17 October 1997.

³ Despite the designation of the New Prime Minister the former Council of Ministers still holds its office. The former Council of Ministers resigns only when the President appoints a new Council of Ministers.

who enjoys the confidence of parliamentary majority the initiative of appointment of the new government is taken over by the Sejm [Art.154 (3)].

The President of the Republic, within 14 days of the first sitting of the Sejm or acceptance of the resignation of the former Council of Ministers, appoints a new Council of Ministers and accepts the oaths of office of members of such newly appointed Council of Ministers [Art.154 (1)] (Mordwiłko 2004: 97). The President may refuse to appoint the government in a particular composition. He however may not appoint a government of a different composition as it was proposed by the Prime Minister. Within 14 days of the appointment of the Council of Ministers the Prime Minister delivers the action plan of his government (*exposé*) and the Sejm passes a vote of confidence by an absolute majority of votes. In practice, since the Constitution came into force, all Councils of Ministers have been formed under Art. 145 (1-2) directly after the parliamentary elections⁴.

If the aforementioned procedure fails to work i.e. the Council of Ministers is not appointed by the President or the government does not obtain a vote of confidence, the Sejm takes over the initiative of appointing a new government [Art. 154 (3)]. It is so called first reserve procedure. A group of 46 deputies may propose a candidate for the office of the Prime Minister in the time fixed by the Marshal of the Sejm after the consultation with the Council of Seniors⁵. By an absolute majority of votes the Sejm elects a new Prime Minister and the Council of Ministers whose composition is proposed by the Prime Minister within 14 days after the dates provided in Art. 154 (1) or (2) elapse. The President appoints the Council of Ministers elected in that way and accepts the oaths from its members. The President cannot refuse to appoint the Council of Ministers except for formal reasons (e.g. the lapse of the 14 – day period).

In practice, no Council of Ministers has been appointed under Art. 154 (3) so far. In 2004 after the Prime Minister Leszek Miller submitted his resignation the President Aleksander Kwaśniewski designated prof. Marek Belka for this office. His cabinet did not obtain the vote of confidence under Art. 154 (2) of the Constitution thus the initiative to appoint a new Council of Ministers was taken over by the Sejm [Art.154 (3)]. However within the stipulated time (14 days) the deputies did not propose a candidate for the office of the Prime Minister and in consequence the initiative to appoint the Council of Ministers was again taken over by the President [Art. 155 (1)].

⁴ These provisions were last applied in November 2011 when the second Donald Tusk's Cabinet was appointed.

⁵ Art. 113 (1) (2) of the Rules of Procedure of the Sejm.

If the second stage does not result in the appointment of the Council of Ministers, the last possibility is the appointment of the cabinet by the President under Art. 155 (1) (so-called the second reserve procedure). Likewise the basic procedure, the President appoints a new Prime Minister and on his application other members of the Council of Ministers⁶. The difference here is that the Sejm passes a vote of confidence in the Council of Ministers by simple majority of votes. The minority government may be appointed then.

The Council of Ministers appointed in this way although it does not enjoy the confidence of parliamentary majority may hold its office for a long time. The only possibility to overthrow this Council of Ministers is the constructive vote of no confidence (Art. 158). The majority of at least 231 deputies must emerge in the Sejm, ready to construct a new government. It is difficult to imagine that taking into consideration the fact that such a majority has not emerged for a long time, the time which is needed to conduct all three procedures of appointing a new cabinet stipulated by Art. 154-155.

There are no constitutional impediments that the President in the last procedure appoints the Council of Ministers in a similar composition as under Art. 154 (1). In practice, it was the case in 2004 when the President Aleksander Kwaśniewski appointed the Prime Minister Marek Belka although his cabinet did not obtain a vote of confidence under Art. 154 (2). As it was mentioned above, the Sejm did not take advantage of the opportunity to appoint the Council of Ministers under Art. 154 (3), the President once more appointed Marek Belka's cabinet, which then obtained a vote of confidence according to Art. 155 (1).

If the last procedure is not successful the President is obliged to shorten the term of office of the Sejm and order elections to be held [Art.155(2)] unless the state of emergency is introduced or the period of 90 days following its termination has not elapsed yet [Art. 228 (7)]. The term of office of the Sejm may not be shortened also in the event when the Marshal of the Sejm or the Marshal of the Senate temporarily discharges the duties of the President of the Republic [Art. 131 (4)] (Dunaj 2012: 1-6).

The procedure for appointing the Council of Ministers established by the Constitution of the Republic of Poland is characteristic for the states with a parliamentary system of the government. The results of the parliamentary elections to the Sejm are of key importance. If the elections result in forming the government coalition which enjoys the support of the absolute majority of the deputies in the Sejm, the role of the President in the procedure of

⁶ In comparison to the basic procedure [Art.154 (1)] the stage of the appointment of the Prime Minister is omitted.

appointing a new government comes down to the appointment of the Council which is politically and personally shaped by the parliamentary majority.

Bibliography

- Bożek, M. (2010) Zapewnienie ciągłości w kierowaniu pracami Rady Ministrów pod rządami Konstytucji z 2 kwietnia 1997 r. *Przegląd Sejmowy*. No. 6: 9-25.
- Domagała, M. (2006) Wpływ Ustawy Zasadniczej RFN z 1949 r. na polskie rozwiązania ustrojowe w zakresie władzy ustawodawczej i wykonawczej. In: Liszewska, A., Skotnicki, K., ed. *Związki prawa polskiego z prawem niemieckim*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. Pp. 29-39.
- Dudek, D. (2010) Kompetencje kreacyjne Prezydenta wobec Rady Ministrów. In: Tuleja, P., Kubas, S., ed. *Prawa człowieka – społeczeństwo obywatelskie – państwo demokratyczne. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Pawłowi Sarneckiemu*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. Pp. 255-276.
- Dunaj, K. (2012) *Dissolution of the Parliament according to the Constitution of the Republic of Poland*. In: *Proceedings of the 53rd International Scientific Conference of Daugavpils University*, Daugavpils: Daugavpils Universitate. Pp. 1-6.
- Garlicki, L. (2006) *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*. Warszawa: Liber.
- Grzybowski, M. (2004) System rządów w Rzeczypospolitej Polskiej – model konstytucyjny a praktyka ustrojowa (Prezydent – Rada Ministrów). In: Działocha, K., ed. [w:] *Podstawowe problemy stosowania Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Raport wstępny*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. Pp. 232-257.
- Kulig, A. (2007) Rządzenie koalicyjne w perspektywie ustrojowej. In: Czajowski, J., ed. *Ustroje, doktryny, instytucje polityczne. Księga jubileuszowa Profesora zw. dra hab. Mariana Grzybowskiego*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego. Pp. 177-184.
- Mojak, R. (2011) Koncepcja ustrojowa władzy wykonawczej w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. In: Bałaban, A., Mijał P., ed. *Zasady naczelne Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 roku. Materiały 52. Ogólnopolskiego Zjazdu Katedr Prawa Konstytucyjnego w Międzydrojach (27-29 maja 2010 r.)*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Pp. 225-258.
- Mordwiłko, J. (2004) Powoływanie rządu w trybie art. 154 i 155 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. *Przegląd Sejmowy*. No. 4. Pp. 97-100.
- Prokop, K. (2012) Constitutional Aspects of the Death of the Head of State. Polish Experiences of 2010. In: *Proceedings of the 53rd International Scientific Conference of Daugavpils University*, Daugavpils: Daugavpils Universitate. Pp. 1-6.

Veronika Sajadova
Latvijas Universitāte, Latvija

MOLOTOVA – RIBENTROPA PAKTS UN TĀ IETEKME UZ LATVIJAS VALSTS SUVERENITĀTI

Abstract

The Molotov – Ribbentrop pact and its influence to the independence of Latvia

On 23 September 1939 the world was shocked about signing between the USSR and Germany the Mutual Non-aggression Pact what is often called the Molotov – Ribbentrop Pact. Simultaneously with the pact the Secret Additional Protocol was signed according to which the parties agreed to divide spheres of interests in the Eastern Europe. There is a viewpoint that the USSR had occupied Latvia on the basis of the Molotov – Ribbentrop Pact. On 24 December 1989 the Congress of People's Deputies of the USSR condemned conclusion of the Secret Additional Protocol with Germany and acknowledged the protocol as null and void since signing. In its turn, on 4 May 1990 the Supreme Council of the USSR acknowledged the Secret Additional Protocol as illegal. What was the influence of the Molotov – Ribbentrop Pact and its Secret Additional Protocol on sovereignty and independence of Latvia? Did the USSR have freedom of actions in Latvia on the basis of the Secret Additional Protocol? How shall the Molotov – Ribbentrop Pact and its Secret Additional Protocol be evaluated from the viewpoint of international law? These and other questions shall not remain without answers.

Atslēgas vārdi: Molotova – Ribentropa pakts; suverenitāte; starptautiskās publiskās tiesības.

1939. gada 23. augustā parakstītais Padomju Sociālistisko Republiku Savienības (PSRS, Padomju Savienība) un Vācijas **Savstarpējās neuzbrukšanas līgums**¹ (СССР – Германия... 1939: 61-62), ko dēvē par Molotova – Ribentropa paktu², Eiropā un citur pasaulē izraisīja sašutumu. Ziņa par līguma parakstīšanu nāca „kā zibens spēriens no skaidrām debesīm” (Vācija un Padomju Savienība sagādā pārsteigumu visai pasaulei. 1939: 4), jo vienā mirklī komunisma un nacisma nesamierināmā cīņa kļuva par sociālisma un nacionālsociālisma ciešu sadarbību, un Vācija pēkšņi vairs nebija agresors (Ступникова 2003: 91). Vienlaikus ar Molotova – Ribentropa paktu tika parakstīts **Slepenais papildu protokols** (Latvijas okupācija un aneksija... 1995: 71,72), kurā puses vienojās sadalīt abpusējo interešu sfēras Austrumeiropā. Somijai, Igaunijai, Latvijai, daļai Lietuvas un Besarābijai bija jānonāk PSRS, bet Lietuvas dienvidu daļai – Vācijas ietekmes sfērā (Baltijas valstu vēsture: Mācību līdzeklis. 2000: 165).

¹ Договор о ненападении между Германией и Советским Союзом, 23.08.1939.

² PSRS – Vācijas Savstarpējās neuzbrukšanas līgumu dēvē par Molotova – Ribentropa paktu arī Eiropas Cilvēktiesību tiesa (Sk.: *Kolk and Kislyiy v. Estonia*, No. 23052/04, No. 24018/04, Decision of 17 January 2006; *Penart v. Estonia*, No. 14685/04, Decision of 24 January 2006; *Ždanoka v. Latvia*, No. 58278/00, Judgement of the Grand Chamber of 16 March 2006, § 12.; *Kuolelis, Bartoševičius and Burokevičius v. Lithuania*, Nos. 74357/01, 26764/02, 27434/02, Chamber judgement of 19 February 2008, § 8). Taču daži autori par Molotova – Ribentropa paktu dēvē 1939. gada 23.augusta PSRS – Vācijas Slepeno papildu protokolu. Piemēram, Lēbers 1998: 7-41. Pastāv arī viedoklis, ka Molotova – Ribentropa paktam divas daļas – atklātā un slepenā. Sk.: Fredēns 2007: 53.

Savukārt 1939. gada 28. septembrī noslēdza **Vācu-padomju Līgumu par draudzību un robežu starp PSRS un Vāciju**³ (СССР – Германия... 1939: 107, 108). Tajā pašā laikā parakstīja **Slepeno papildu protokolu**⁴ (СССР – Германия... 1939: 109, 110), ar kuru tika izdarīts 1939. gada 23. augusta Slepēnā papildu protokola 1.punkta grozījums. Saskaņā ar šo grozījumu PSRS interešu sfērā tika nodota arī Lietuvas valsts dienvidu teritorija.

Pastāv divi skatpunkti attiecībā uz Molotova – Ribentropa pakta un Slepēnā papildu protokola savstarpējo saikni. Vieni uzskata, ka protokols ir pakta pielikums, bet citi – ka pakts un protokols ir divi atsevišķi dokumenti (līgumi)⁵. Paktā nav norādīts, ka tam tiek pievienots Slepēnais papildu protokols. Tāpat arī protokolā nav informācijas par to, ka tas ir pakta pielikums vai tā neatņemama sastāvdaļa. Salīdzinājumam var piedāvāt 1939. gada 5. oktobra PSRS – Latvijas Savstarpējās palīdzības pakta Konfidenciālā protokola 4. pantu: „Šis konfidenciālais protokols ir 1939. gada 5. oktobrī noslēgtā Savstarpējās palīdzības pakta starp PSRS un Latviju pielikums.” Taču Molotova – Ribentropa pakts un Slepēnais papildu protokols ir cieši saistīti dokumenti, tāpēc tie ir vērtējami kopā.

Slepēnajā papildu protokolā dots skaidrojums, ar kādu mērķi tas noslēgts: „Sakarā ar Vācijas un Padomju Sociālistisko Republiku Savienības neuzbrukšanas pakta parakstīšanu abu valstu pilnvarotie pārstāvji, kas parakstījuši šo paktu, sevišķi konfidenciāli apsprieda jautājumu par abu pušu interešu sfēru norobežošanu Austrumeiropā. Apspriešanas rezultāts ir šāds.”

No starptautisko tiesību aspekta Molotova – Ribentropa pakts ir viens no starptautisko līgumu, jo īpaši neuzbrukšanas līgumu, piemēriem. Neuzbrukšanas līgumus tajā laikā slēdza kā PSRS un Vācija, tā arī citas valstis. Pēc satura tas būtiski neatšķiras no 1932. gada 5. februāra PSRS – Latvijas **Neuzbrukšanas līguma**⁶.

Molotova – Ribentropa pakta PSRS Augstākā Padome un Vācijas valdība ratificēja 1939. gada 31. augustā. Armaiņa ar ratifikācijas rakstiem notika 1939. gada 24. septembrī.

³ Германо-советский Договор о дружбе и границе между СССР и Германией, 28.09.1939.

⁴ Секретный дополнительный протокол, 28.09.1939.

⁵ Eiropas Cilvēktiesību tiesa uzskata, ka Molotova – Ribentropa pakts ietvēra 1939. gada 23. augusta Slepēnā papildu protokolu, taču nedod pamatojumu šādam secinājumam (Sk.: *Kolk and Kislyiy v. Estonia*, No. 23052/04, No. 24018/04, Decision of 17 January 2006; *Penart v. Estonia*, No. 14685/04, Decision of 24 January 2006; *Ždanoka v. Latvia*, No. 58278/00, Judgement of the Grand Chamber of 16 March 2006, § 12, § 119). Latvijas Satversmes tiesa arī uzskata, ka 1939. gada 23. augusta Slepēnais papildu protokols tika pievienots PSRS – Vācijas Savstarpējās neuzbrukšanas līgumam, taču arī nedod skaidrojumu (Sk.: Satversmes tiesas 2007. gada 29. novembra spriedums lietā Nr. 2007-10-0102, 22. punkts).

⁶ Latvijas un Padomju Sociālistisko Republiku Savienības neuzbrukšanas līgums, 05.02.1932. (1932) *Valdības Vēstnesis*, 5. jūlijs. Nr. 146: 2. Saeima ratificēja līgumu 1939. gada 21. jūnijā, bet PSRS – Vissavienības Centrālā Izpildkomiteja – 1932. gada 11. jūlijā. Līgums stājās spēkā 1932. gada 28. jūlijā.

Par pakta parakstīšanu, ratifikāciju un tā stāšanos spēkā var teikt dažas piezīmes. Pirmkārt, pakta 7. punkts paredzēja, ka „līgums stājas spēkā pēc tā parakstīšanas”, lai gan tajā pašā punktā teikts, ka nepieciešams paktu ratificēt. Tieši Vācija uzstāja, lai pakts stātos spēkā tā parakstīšanas brīdī, jo karš ar Poliju bija ieplānots jau dažas dienas pēc pakta parakstīšanas. Taču Molotova – Ribentropa pakts nav vienīgais gadījums, kad līgums stājas spēkā pirms notikusi ratifikācijas rakstu apmaiņa. Kā piemēru var minēt 1840. gada 15. jūlija līgumu starp Austriju, Lielbritāniju, Prūsiju, Krieviju un Turciju, kā arī 1930. gada 6. augusta līgumu par tirdzniecību un kuģniecību starp Lielbritāniju un Rumāniju (Caroy 1947: 397, 398).

Otrkārt, kā jau minēts, Padomju Savienībā paktu ratificēja Augstākā Padome, neskatoties uz to, ka saskaņā ar 1936. gada **PSRS Konstitūcijas** (Конституция СССР 1936) 49. panta „m” punktu starptautisko līgumu ratifikāciju veica Augstākās Padomes Prezidijs. Taču tas nenozīmē, ka pakta ratifikācija nav spēkā. Saskaņā ar PSRS Konstitūcijas 14. panta „a” punktu līgumu ar citām valstīm ratifikācija bija PSRS augstākās varas orgāna (PSRS Augstākā Padome) un valsts pārvaldes orgāna (PSRS Tautas Komisāru Padome) pārziņā. Bet Konstitūcijas 31. pantā bija norādīts, ka PSRS Augstākā Padome īsteno visas tiesības, kuras saskaņā ar Konstitūcijas 14. pantu ir piešķirtas Padomju Savienībai. Tādējādi starptautisko līgumu ratifikācija ietilpa arī PSRS Augstākās Padomes pilnvaru lokā (Пронин 1998: 36).

Treškārt, Molotova – Ribentropa pakts netika reģistrēts Tautu Savienības Sekretariātā un publicēts saskaņā ar **Tautu Savienības Statūtu** (Caroy 1947: 428, 436) 18. pantu, kur noteikts, ka: „Nekādi no ..starptautiskajiem līgumiem vai saistībām nekļūst obligāti, iekams tie nav reģistrēti.”

Tā kā Vācija izstājās no Tautu Savienības 1933. gada 21. oktobrī, pienākums reģistrēt Molotova – Ribentropa paktu Tautu Savienības Sekretariātā gulās uz PSRS. Taču 1939. gada 14. decembrī PSRS izslēdza no Tautu Savienības. Tādējādi pakta reģistrācija Tautu Savienībā neietilpa nevienas līgumslēdzējas valsts pienākumos.

Pēc Vācijas piedāvājuma paktu noslēdza uz laiku līdz desmit gadiem ar iespēju pagarināt termiņu, taču saskaņā ar starptautiskajām paražu tiesībām tas zaudēja savu spēku 1941. gada 22. jūnijā, kad Vācija uzbruka Padomju Savienībai.

Molotova – Ribentropa pakta detalizētāka juridiskā analīze ir atsevišķa pētījuma tēma, tāpēc šajā darbā tā nav aplūkota.

Daži pētnieki uzskata, ka Molotova – Ribentropa pakta nozīme Otrajā pasaules karā ir pārspīlēta⁷, citi – ka tam bijusi galvenā loma kara izraisīšanā. Pakta nozīmi ir sarežģīti

⁷ Sk., piemēram, Переслегин 2009.

vērtēt. Situācija Eiropā tolaik bija ļoti saspringta, un, kā pareizi atzīmēja J. Staļins, „Miera un kara jautājums mums nonācis kritiskā fāzē” (Staļina runa... 1998: 74). Padomju valdība nevarēja nenojaust, ka Vācijas puses vairākkārt izteiktā vēlēšanās parakstīt līgumu ar PSRS pēc iespējas ātrāk un ne vēlāk par 23. augustu liecināja tikai par vienu – līdz kara sākumam atlikušas dažas stundas. Apspriedē pie Ā. Hitlera kara sākumu plānoja 26. augustā, un tikai vēlāk to pārcēla uz 1. septembri (Волков, Емельянов 1990: 124).

Baltijas valstu attieksme pret kara sākumu bija dažāda. Tā, piemēram, igauņi paziņoja, ka „... nu noticis tas, ko pareģoja jau pirms gada, proti: **Polijas zigzagainais ārpolitikas kurss** novedis pie tā, ka pret Poliju apvienojušies abi viņas lielie kaimiņi [*autores izcēlums*]” (Igauņu un lietuvju domas... 1939: 4). Savukārt lietuvieši atzīmēja, ka „Polijai ir bijuši dažādi trūkumi” (Igauņu un lietuvju domas... 1939: 4). Interesanta šķiet arī Latvijas ārlietu ministra V. Muntera pozīcija: nesagaidāms, kad beigsies dārdēt Otrā pasaules kara zalves, viņš paziņoja par Latvijas vēstniecības Polijā slēgšanu, jo vairs neuzskatīja tās vēstnieku par Latvijas valsts pārstāvi. Tas izraisīja izbrīnu gan Eiropas valstīs, gan citur pasaulē. Var minēt vēl vienu Latvijas pozīciju, proti, attiecībā uz 1935. gada 7. janvāra Romas paktu jeb Lavāla – Musolīni vienošanos, ko var salīdzināt ar 1939. gada 23. augusta PSRS – Vācijas Slepno papildu protokolu, jo uz tā pamata Itālija okupēja Etiopiju. Tātad Latvijas ārlietu ministrs V. Munters sirsnīgi apsveica Itāliju ar nopietnu ārpolitisko panākumu (Вечно актуальный пакт... 2009: 4). Pie reizes jāatzīmē, ka minētos slepenos papildu protokolus pēc to ietekmes uz Ziemeļeiropas politisko karti var salīdzināt ar 1807. gada Tilzītes līgumu un 1918. gada Brestļitovskas miera līgumu (Kirby 1995: 350). Neaizmirsīsim arī 1938. gada 29. septembra Minhenes vienošanos.

Latvija un pārējās Baltijas valstis Molotova – Ribentropa paktā netiek minētas, tāpēc, ņemot vērā iepriekš minēto, var secināt, ka Molotova – Ribentropa pakts nebija noslēgts, pārkāpjot divpusējos līgumus ar Latviju. To pašu atzina PSRS Tautas deputātu kongress 1989. gada 24. decembra lēmuma **Par PSRS un Vācijas 1939. gada neuzbrukšanas līguma politisko un tiesisko novērtējumu** (Kalniete 2000: 413, 414) 3.punktā: „Kongress uzskata, ka šī līguma saturs **nebija pretrunā** ar starptautisko tiesību normām un valstu līgumu praksi, kas pieņemtas šāda veida noregulējumiem [*autores izcēlums*].” Turklāt lēmumā kongress nosodīja nevis pakta, bet tieši slepeno papildu protokolu parakstīšanas faktu (7. punkts).

Attiecībā uz 1939. gada 23. augusta PSRS – Vācijas Slepno papildu protokolu var atzīmēt sekojošo. Piedāvājumu kopā ar Savstarpējās neuzbrukšanas līgumu noslēgt Slepno papildu protokolu, kur būtu konkrēti noteiktas Vācijas un PSRS interešu sfēras Austrumeiropas, tostarp Baltijas valstu teritorijā, bija izteikusi Vācija. Naktī no 21. uz 22.

augustu Ā. Hitlera un J. Ribentropa vairāku stundu ilgstošās apspriedes laikā bija nolemts piedāvāt J. Staļinam vairāk, nekā viņš varēja gaidīt. Lai gan PSRS deva konceptuālu piekrišanu pakta parakstīšanai ar Vāciju, tā tomēr nebija atteikusies no sadarbības ar Lielbritāniju un Franciju. Tāpēc Ā. Hitlers nolēma ar savu piedāvājumu noniecināt jebkurus Lielbritānijas un Francijas manevrus un pamudināt J. Staļinu „aizdedzināt rezerves tiltus” (Розанов 1991: 92, 93). Kāpēc Ā. Hitlers uzskatīja sevi par tiesīgu „atdot” PSRS Baltijas valstis? Lieta tā, ka vēl 1935. gadā Lielbritānija parakstīja ar Vāciju Jūras kara līgumu un pēc tam faktiski pameta Baltijas jūru. Ā. Hitlers šajā sakarībā teica: „Tagad Baltija ir kā pudele, ko mēs varam aizkorķēt. Briti vairs nevar šeit kontrolēt. Mēs esam Baltijas saimnieki” (The Baltic and the Outbreak... 2002: 33).

Vēlāk saskaņā ar Ā. Hitlera plāniem vienlaikus ar Polijas sakāvi bija jāpakļauj Baltijas valstis nacistiskajai Vācijai. 1939. gada 11. aprīlī apstiprināta operācija „Fall Weiss” – uzbrukuma plāns Polijai – paredzēja, ka „Baltijas valstu pozīcija tiks noteikta vienīgi pēc tā, kas Vācijai būs kara vajadzībām nepieciešams. Attīstoties notikumiem, var rasties nepieciešamība **okupēt** Baltijas valstis līdz Kurzemes vecajām robežām un iekļaut šo teritoriju reiha sastāvā [*autores izcēlums*]” (Розанов 1991).

Vēl 1939. gada 15. martā Latvijas sūtnim Berlīnē paziņoja, ka viņa valstij jāseko Vācijai, tad „vācieši ar spēku to neliks stāties fīrera aizsardzībā”. Vēlāk, 1939. gada 23. maija apspriedē ar vermahta vadītājiem Ā. Hitlers deva rīkojumu atrisināt „Baltijas problēmu” (Розанов 1991: 41). Savukārt 1941. gada 16. jūnija apspriedē pie Ā. Hitlera tika formulēti uzbrukuma PSRS galīgie mērķi, kur iekļāva arī sekojošo: „Visai Baltijai jāklūst par impērijas daļu.”⁸ Bet pēc „nostiprināšanās” Baltijas valstīs un Polijā Ā. Hitlers gatavojās nākamajam triecienam pret Lielbritāniju un Franciju.

Kā jāsaprot trešo valstu teritoriju dalījums interešu sfērās? Jēdziens „interesu sfēras” ir diezgan nenoteikts un ir atkarīgs no konkrētās valsts vai teritorijas stāvokļa (Волков, Емельянов 1990: 137). Tāpēc Vācijas un PSRS darbības attiecībā uz Baltijas valstīm jānovērtē pēc to satura.

Kas attiecas uz 1939. gada 28. septembra Slepenu papildu protokolu, tad tieši tajā skaidri izpaužas PSRS ekspansionistiskie nolūki. Tā, piemēram, protokolā teikts: „Līdzko PSRS Valdība veiks speciālos pasākumus savu interešu aizsardzībai lietuviešu teritorijā, esošajai vācu-padomju robežai ar mērķi panākt dabisku un vienkāršu robežas aprakstu jātiek labotai tādā veidā, lai lietuviešu teritorija, kura atrodas dienvidrietumos no līnijas, apzīmētas

⁸ Sk.: Приговор Международного Военного Трибунала, 01.10.1946. // Нюрнбергский процесс... 1961: 358.

uz pievienotās kartes, nodotu Vācijai.” Šis nosacījums ir jāsaprot kā PSRS apņemšanās īstenot pār citu valsti, t.i., Lietuvu, tādu kontroli, lai tā atdotu daļu no savas teritorijas Vācijai.

Tieši no šī protokola satura kļūst skaidrs, par kādiem „teritoriāli politiskiem pārkārtošanas gadījumiem” bija runa 1939. gada 23. augusta Slepēnā papildu protokola 2. punkta 1. daļā. Izpratne par šī formulējuma būtību rodas arī no J. Staļina vārdiem, kurus viņš teicis dažas dienas pirms 28. septembra protokola parakstīšanas: „Vācija mums sniedz pilnīgu rīcības brīvību Baltijas valstīs...” (Staļina runa... 1998: 74, 75). Un, kad dienu pirms protokola parakstīšanas J. Ribentrops interesējās, vai PSRS negrasās „realizēt lēnu ieiešanu Igaunijā, bet, iespējams, arī Latvijā”, tad J. Staļins atbildēja apstiprinoši, taču precizēja, ka tur „tomēr uz laiku tiks atstāta esošā valdības sistēma, ministrijas un tā tālāk” (Зубкова 2008: 58). Vai šie slepenie protokoli liecināja, ka Vācija piekrīt, lai PSRS okupētu Latviju? 1939. gada 28. septembra Slepēnajā papildu protokolā formulēts, ka Vācija „neiebilst pret Besarābijas atkaliekļaušanu PSRS”. Ja Vācija pilnībā piekristu PSRS nodomam iekļaut Baltijas valstis savā sastāvā un to atkārtot, tad tas būtu attiecīgi norādīts protokolā. Bez tā divus gadus vēlāk, 1941. gada 22. jūnijā, Vācija savā notā paziņoja PSRS valdībai, ka PSRS virzīšanās uz priekšu teritorijās, kuras bija padomju interešu sfērā, un to turpmāka iekļaušana PSRS ir „Maskavas vienošanās tiešs pārkāpums” (Вишлев 2001: 15).

Jāatzīmē, ka 1939. gada 28. septembrī PSRS noslēdza Savstarpējo palīdzības līgumu ar Igauniju, bet 1939. gada 5. un 10. oktobrī attiecīgi ar Latviju un Lietuvu. Vēlāk – 1939. gada 25. oktobrī J. Staļins sarunā ar Kominternas izpildkomitejas ģenerālo sekretāru G. Dimitrovu paziņoja: „Padomju vadība uzskata, ka ar savstarpējās palīdzības paktiem ar Igauniju, Latviju un Lietuvu tika atrasta *forma*, kura ļaus Padomju Savienībai iekļaut savā orbītā virkni valstu. Tikai tam pagaidām ir nepieciešams stingri ievērot to iekšējo režīmu un suverenitāti, necenšoties panākt sovetizāciju. *Pienāks laiks, kad viņi paši to izdarīs* [autores izcēlums]” (Зубкова 2008: 59).

Kad PSRS apņemšanās okupēt Baltijas valstis kļuva par detalizēti izstrādātu plānu? Visticamāk, ka Baltijas valstu okupācijas plāns varētu būt pieņemts 1940. gada februārī, kad padomju vēstnieki no visām trim Baltijas republikām tika izsaukti uz Maskavu. 19. februārī PSRS Ārlietu tautas komisariāts pieņēma rezolūciju par padomju vēstnieku Baltijas valstīs darbības pastiprināšanu dažādās jomās, viņu darba aktīvāku koordinēšanu, informācijas apmaiņas paaugstināšanu un vairāk speciālistu piesaistīšanu šīm valstīm no PSRS Ārlietu tautas komisariāta (Jakubčionis 2006: 496).

Daži vārdi jāpiebilst par PSRS un Vācijas noslēgto protokolu slepenību un spēkā esamību. Tautu Savienības Statūtu 18. pants par pienākumu reģistrēt parakstītos starptautiskos

līgumus un uzņemtās starptautiskās saistības bija iekļauts Statūtos tieši ar mērķi novērst slepeno diplomātiju.

Jāatzīmē, ka vairāku valstu konstitūcijas, piemēram, Francijas (1795. gads), Norvēģijas (1814. gads), Beļģijas (1831. gads), Grieķijas un Jordānijas (1952. gads), paredzēja valsts tiesības noslēgt slepenos līgumus, vienīgi ar tādu ierobežojumu, ka slepenie panti nedrīkst būt pretrunā citiem līguma pantiem un nedrīkst paredzēt valsts teritorijas nodošanu citai valstij (Лукашук 2004: 347). Attiecībā uz Latviju jāmin gadījums, kad 1920. gada 30. janvārī starp Latviju un Krieviju tika parakstīts **Pamiera līgums**⁹ (Документы внешней политики СССР... 1958: 333, 337), kuram bija piešķirts slepens raksturs. Saskaņā ar 1920. gada 1. februāra **Papildus pamiera līguma**¹⁰ (Документы внешней политики СССР... 1958: 338, 339) 3. punktu slepenajam pamiera līgumam bija jānoņem slepenība pēc pirmā Latvijas paziņojuma.

Vēl vairāk, padomju varas pirmajā dekrētā – 1917. gada 26. oktobra (8. novembra) **Dekrētā par mieru**¹¹ noteikts, ka „Slepeno diplomātiju Valdība atceļ, no savas puses izsakot stingru apņemšanos vest sarunas pilnīgi atklāti visas tautas priekšā, nekavējoties uzsākot slepeno līgumu pilnīgu publicēšanu...”

Taču izrādījās, ka realizēt šo noteikumu nav viegli, un 20. gadu sākumā tika parakstīti vairāki līgumi, kurus nebija paredzēts publicēt. Iespēja noslēgt slepenos līgumus (Лукашук 2004: 347) bija paredzēta 1923. gada 19. aprīļa Vissavienības Centrālās izpildkomitejas dekrētā **Par PSRS ar ārvalstīm noslēgto līgumu, vienošanos un konvenciju publicēšanas kārtību**¹². Saskaņā ar šī dekrēta 1. pantu slepenie papildu protokoli nebija jāpublicē.

Slepenie papildu protokoli nebija jāratificē arī atbilstoši 1938. gada 20. augusta PSRS likumam **Par PSRS starptautisko līgumu ratifikāciju un denonsāciju** (Пронин 1998: 38, 39). Tāpēc juridiski aplams ir apgalvojums, ka Slepenais papildu protokols „nekad nebija ratificēts un šī konstitucionāli tiesiskā iemesla pēc bija spēkā neesošs” (Фляйшхауэр 1990: 301).

PSRS Tautas deputātu kongress 1989. gada 24. decembra lēmuma Par PSRS un Vācijas 1939.gada neuzbrukšanas līguma politisko un tiesisko novērtējumu 7. punktā taisnīgi

⁹ Договор о перемирии между Латвией и Россией, 30.01.1920.

¹⁰ Дополнительный договор между Латвией и Россией, 01.02.1920.

¹¹ Декрет II Всероссийского Съезда Советов о мире, 26.10.(08.11.)1917 // Декреты Советской власти. 1957: 12, 16.

¹² Декрет ВЦИК, СНК РСФСР О порядке опубликования договоров, соглашений и конвенций, заключенных РСФСР с иностранными государствами, 19.04.1923. http://www.lawmix.ru/docs_cccp.php?id=7876 [2009.08.04.].

norādīja, ka slepenie papildu protokoli ir spēkā neesoši kopš to parakstīšanas brīža (*ab initio*). Pie līdzīgiem secinājumiem nonāca arī Vācija savā 1989. gada 1. septembra deklarācijā. Vācija raksturoja slepenos protokolus kā apkaunojošu uzbrukumu starptautiskajām tiesībām. Tā deklarēja, ka protokoli nevar attaisnot starptautisko tiesību pārkāpumus, kurus veica Vācija un PSRS (Loeber 2005: 131, 135). Interesanti, ka Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Augstākā Padome 1990. gada 4. maija Deklarācijas **Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu**¹³ 1. punktā atzina 1939. gada 23. augusta Slepeno papildu protokolu nevis par spēkā neesošu, bet prettiesisku. Taču slepeno papildu protokolu spēkā neesamība izriet nevis no tā, ka tie netika ratificēti un publicēti, bet gan no starptautisko un nacionālo tiesību normu pretrunu dēļ. Saskaņā ar minētā PSRS Tautas deputātu kongresa 1989. gada 24. decembra lēmuma 5. punktu slepenie papildu protokoli bija pretrunā ar PSRS ģeopolitiskajiem ārpolitikas principiem, pretrunā ar trešo valstu suverenitāti un neatkarību, kā arī ar agrāk noslēgtajiem starptautiskajiem līgumiem ar Baltijas valstīm, Poliju un Somiju. PSRS Tautas deputātu kongress sava lēmuma 7. punktā konstatēja, ka slepenie papildu protokoli tika izmantoti, lai „uzstādītu ultimātus citām valstīm un izdarītu uz tām spiedienu”. Tādējādi slepenajiem papildu protokoliem bija prettiesisks objekts, proti: trešo valstu teritorijas iekļaušana līgumslēdzēju valstu „interesu sfērā” (Пронин 1998: 39).

Rezultātā, kā jau minēts, PSRS Tautas deputātu kongress sava 1989. gada 24. decembra lēmuma 7. punktā nosodīja faktu, ka PSRS bija noslēgusi ar Vāciju slepenos papildu protokolus.

Vēl viena piebilde par slepenajiem papildu protokoliem. PSRS Tautas deputātu kongress minētā 1989. gada 24. decembra lēmuma 6. punktā konstatēja, ka „... ar slepenajiem protokoliem saistītās sarunas ar Vāciju Staļins un Molotovs veda slepenībā no padomju tautas, VK(b)P [*Vissavienības Komunistiskās (boļševiku) partijas*] Centrālās Komitejas un visas partijas, no PSRS Augstākās Padomes un valdības, un šie protokoli tika izņemti no ratifikācijas procedūrām [*autores piebilde*].”

Taču nevar piekrist apgalvojumam, ka slepenie protokoli tika noslēgti slepenībā no VK(b)P Centrālās Komitejas un valdības, jo šos protokolus V. Molotovs parakstīja Komunistiskās partijas ģenerālsekretāra J. Staļina uzdevumā un valdības vārdā.

Taču – viss slepenais kādreiz kļūst zināms. Informācija par 1939. gada 23. augusta Slepeno papildu protokolu nonāca diplomātiskajās aprindās praktiski uzreiz. Protokola saturs kļuva zināms amerikāņiem, par ko Amerikas Savienoto Valstu vēstnieks Maskavā ziņoja

¹³ Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu: LR Augstākās Padomes deklarācija. *Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs*. 1990. Nr.20.

Latvijas sūtnim F. Kociņam, taču Latvijas ārlietu ministrs V. Munters izteica viedokli, ka Latvijai „šimbrīžam tiešas briesmas nedraud ne no vienas puses” (Ģērmanis 2008: 292). Acīmredzot tad neviens neparedzēja turpmāko notikumu attīstības traģismu.

IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā «Atbalsts doktora studijām Latvijā Universitātē - 2».

Bibliogrāfija

Monogrāfijas:

- Baltijas valstu vēsture: Mācību līdzeklis (2000) / Sast. A. Maisalu u.c. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Fredēns L. P. (2007) Baltijas brīvības ceļš un Zviedrijas diplomātija 1989-1991. No zviedru val. tulk. A. Dvinska. [B.v.]: Atēna.
- Ģērmanis U. (2008) Latviešu tautas piedzīvojumi. Rīga: Atēna, 2008.
- Jakubčionis A. u.c. (2006) Okupācija ir aneksija = Occupation and Annexation: The First Kalniete S. (2000) Es laužu, tu lauži, mēs lauzām, viņi lūza. Rīga: Jumava.
- Kirby D. C. (1995) The Baltic World 1772-1993: Europe's Northern Periphery in an Age of Change. London; New York: Longman.
- Latvijas okupācija un aneksija, 1939-1940: Dokumenti un materiāli (1995) / Sast. I. Grava-Kreituse, I. Feldmanis u.c. Rīga: [b.i.].
- The Baltic and the Outbreak of the Second World War (2002) / Ed. by J. Hiden and Th. Lane. Cambridge University Press.
- Ziemele I. (2005) Starptautiskās tiesības un cilvēktiesības Latvijā: abstrakcija vai realitāte. Rakstu krājums. Rīga: Tiesu namu aģentūra.
- Soviet Occupation (1940-1941). Vol. 1. The Crimes of the Totalitarian Regimes in Lithuania: The Soviet Occupation. Vilnius: Margi raštai.
- Вишнев О. В. (2001) Накануне 22 июня 1941 года. Документальные очерки. Москва: Наука.
- Волков С. В., Емельянов Ю. В. (1990) До и после секретных протоколов. Москва: Воениздат.
- Декреты Советской власти (1957). В 12 т. Т. 1. 25 окт. 1917 г.-16 марта 1918 г. Москва: Политиздат.
- Документы внешней политики СССР (1958). В 24 т. Т. 2. 1 янв. 1919 г.-30 июня 1920 г. Москва: Госполитиздат.
- Зубкова Е. Ю. (2008) Прибалтика и Кремль. 1940-1953. Москва: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина.
- Конституция СССР (1936). Москва: ОГИЗ.
- Лукашук И. И. (2004) Современное право международных договоров. В 2 т. Т. 1. Москва: Волтерс Клувер.
- Нюрнбергский процесс. (1961) В 7 т. Т. VII. Заключительные речи главных обвинителей. Последние слова подсудимых. Приговор / Под общей ред. Р. А. Руденко. Москва: Гос. изд-во Юрид. лит-ры.
- Переслегин С. (2009) Новая история Второй мировой. Москва: Яуза: Эксмо.

Пронин А. А. (1998) Советско-германские соглашения 1939 г. Истоки и последствия: Монография. Екатеринбург: Издат-во УрГЮА.

Розанов Г. Л. (1991) Сталин – Гитлер: Документальный очерк советско-германских дипломатических отношений, 1939-1941 гг. Москва: Международные отношения.

Сатоу Э. (1947) Руководство по дипломатической практике / Пер. с англ. под ред. А. А. Трояновского. [В.в.]: ОГИЗ, Государственное издательство политической литературы.

СССР – Германия 1939: Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. Кн. 1. (1989) / Сост. Ю. Фелштинскис. Вильнюс: „MOKSLAS”.

Ступникова Т. (2003) Ничего кроме правды. Нюрнбергский процесс. Воспоминания переводчика. Москва: Возвращение.

Фляйшхауэр И. (1990) Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938-1939 / Пер. с нем. М.: Прогресс, 1990.

Raksti krājumos:

Lēbers D. A. (1998) Latvijas valsts bojāeja 1940. gadā. Starptautiski tiesiskie aspekti. Latvijas valsts atjaunošana. 1986.-1993.: autoru veltījums Latvijas Republikas proklamēšanas 80. gadadienai. Rīga: Latvijas Universitātes žurnāla „Latvijas vēsture” fonds. 7.-41. lpp.

Raksti žurnālos:

Loeber D. A. (2002) Legal Consequences of the Molotov – Ribbentrop Pact for the Baltic States on the Obligation „to Overcome the Problems Inherited from the Past”. *Baltic Yearbook of International Law*. 2001. The Hague/London/New York: Kluwer Law International. Vol. 1, 2001: 121-166.

Raksti avīzēs:

Igauņu un lietuvju domas: Mūsu kaimiņvalstu laikraksti par Polijas traģēdijas cēloņiem (1939). *Kurzemes Vārds*, 27. septembris. Nr. 220: 4.

Vācija un Padomju Savienība sagādā pārsteigumu visai pasaulei (1939). *Kurzemes Vārds*, 23.augusts. Nr. 189: 4.

Staļina runa VK(b)P CK Politbiroja sēdē 1939.gada 19.augustā (1998). *Latvijas vēsture. Jaunie un Jaunākie Laiki*. Nr. 4 (32): 74.

Вечно актуальный пакт: Документ, подписанный Молотовым – Риббентропом, и сегодня активно используется политиками (2009). *Вести Сегодня*. 1 июля. № 127 (1995): 4.

Materiāli no interneta:

Декрет ВЦИК, СНК РСФСР О порядке опубликования договоров, соглашений и конвенций, заключенных РСФСР с иностранными государствами, 19.04.1923. http://www.lawmix.ru/docs_cccp.php?id=7876 [2009.08.04.].

Edvīns Šincāns
Daugavpils Universitāte, Latvija

NEKUSTAMĀ ĪPAŠUMA ATKĀRTOTAS ATSAVINĀŠANAS PROBLEMĀTIKA

Abstract

Problems of the recurrent delay of real property

The tasks of the paper: to explore the application of international and Latvian normative documentation to deals with real property; to study the form of deals with real property, the principles of plausibility and good faith and purchase in bad faith; to examine and analyse the judgements of the Senate of the Supreme Court of the Republic of Latvia; to evaluate an opportunity for the notaries to have the rights to initiate a deal with real property in the computerized Land Register in the form of notification.

The revival of market economy pursued an aim – to take into consideration the immovable property not only as a physical object, but also the rights to own it and, most importantly, to ensure the legal regulation of deals with real property. Along with the number of proprietors, the number of properties which are not only hold in property, but are also alienated as a result of a deal increased. In these years, the problem of double alienation and the acquisition of real property in bad faith have become topical. The insufficient scientific development of the issue, contradictions, a need for the development of legislation and personal interface in similar controversies were taken into consideration when choosing the title for the Master's paper. In this Master's paper, the suggested solutions to the current issues will encourage positive outcomes, reducing threats to the participants of real property market in the deals with real property and ensuring faith in lawfulness of a particular deal.

Atslēgas vārdi: Darījumi ar nekustamo īpašumu, atkārtotas atsavināšanas problemātika, judikatūra.

Ievads

Līdz ar tirgus ekonomikas atdzimšanu 20.-21.gs. mijā Latvija saskārās ar nekustamā īpašuma tirgus attīstību. Dažādu īpašumu formu juridiskā atzīšana, valsts monopola uz zemi atcelšana, īpašuma dalīšana uz kustamo un nekustamo kalpoja par pamatu pilnvērtīgai nekustamā īpašuma ievešanai sociālajā un saimnieciskajā apgrozībā. Tirgus ekonomikas atdzimšana uzstādīja svarīgu mērķi – ņemt vērā nekustamo īpašumu ne tikai kā fizisko objektu, bet arī tiesības uz to, un galvenais – nodrošināt darījumu ar nekustamo īpašumu tiesisko regulējumu. Līdz ar īpašnieku skaita palielināšanos, palielinājās īpašumu skaits, kas ne tikai atrodas īpašumā, bet arī tiek atsavināti darījumu veikšanas rezultātā. Tuvāko gadu gaitā aktuāla kļuva lietas divkārtšā atsavināšana un nekustamā īpašuma nelabticīga iegūšana. Ja īpašumi netiek laikus reģistrēti zemesgrāmatā, īpašnieks īpašumu var atsavināt atkārtoti, iekļāt trešajai personai un citādi apgrūtināt labticīgajam ieguvējam. Latvija diemžēl izvēlējusies Zviedrijas un Anglijas modeļiem līdzīgu ceļu, kur darījuma ar nekustamo īpašumu noslēgšana netiek regulēta. Obligāti apliecināmi ir tikai darījuma dalībnieku paraksti un rīcībspēja uz nostiprinājuma lūguma zemesgrāmatai, kas nozīmē, ka tiek veikta tikai un

vienīgi darījuma dalībnieku identitātes pārbaude. Līdz ar to patērētāja tiesības darījumos ar nekustamajiem īpašumiem aizsargātas netiek, bet darījumu pēckontrole tiesā ir neefektīva dažādu izveidojošo judikatūru un tiesas pārslogotības dēļ. Lai risinātu šo problēmu, ir nepieciešama politiska griba un uzlabojumi likumdošanā. Tēmas izvēles gaitā tika ņemta vērā tās nepietiekamā zinātniskā izstrādāšana, pretrunības, vajadzība pēc likumdošanas pilnveidošanas, autora saskarsme ar līdzīgo situāciju risināšanu, ieinteresētība par Eiropas līgumu tiesību principiem un mērķis, lai nākotnē būtu novērsta šādas manipulācijas darījumos ar nekustamo īpašumu. Pašreizējā situācija nekustamā īpašuma tirgū - pauze pēc ilgstošas un straujas attīstības, kas ir labvēlīga situācija Latvijas Republikas likumdošanas uzlabošanai.

Darījumu ar nekustamo īpašumu tiesiskie aspekti

Līdz ar Latvijas uzņemšanu Eiropas Savienībā ir ievērojami palielinājies darījumu ar nekustamo īpašumu skaits Latvijas nekustamā īpašuma tirgū. Tāda aktivitāte šajā tirgū nav pieredzēta nekad agrāk (sk. tabulu Nr. 1).

1. tabula

Darījumu ar nekustamo īpašumu skaits Latvijā

Avots: LR Zemesgrāmata.

Sekojo tendencēm, nekustamā īpašuma tirgū iesaistās aizvien plašāks dalībnieku loks, un nekustamais īpašums, ja tas būs pareizi iegādāts, neapšaubāmi var būt ienesīga un samērā droša investīcija, no kuras ienākumus iespējams gūt gan vērtības pieauguma, gan ieņēmumu

veidā. Taču prasmīga darījumu dokumentu noformēšana šajā tirgū Latvijā nav iedomājama bez specifiskām zināšanām juridiskajos jautājumos, kuru neievērošana var sagādāt pārsteidzošas sekas, jo katrs nekustamais īpašums, un darījums ar to ir unikāls. Veidojoties demokrātiskas valsts un pilsoniskās sabiedrības attiecībām jaunajā tiesiskās iekārtas modelī, kā arī attīstoties klasiskajiem tirgus ekonomikas darbības principiem, ar tiem saistīto sociāli ekonomisko problēmu risinājumi un tendences mūsu valstī liek secināt, ka pavisam jaunu interpretējumu daudzveidīgo tiesisko formu sastāvā iegūst darījumu ar nekustamo īpašumu līgums. Neapšaubāmi mūsdienās līgums ir visplašāk lietotais saistību nodibināšanas veids un ar tā palīdzību personām ir iespējams regulēt tādus darījumus ar nekustamo īpašumu. Jāpiekrīt zinātnieka A.Baikova viedoklim, ka nekustamā īpašuma pārdošanas iedalīšana atsevišķa pirkuma līguma formā saistīta ar minētā priekšmeta īpatnībām (Baikov 2005:50) un G.Višņakovas komentāriem, ka iegādājoties nekustamo īpašumu, pircējam jābūt skaidrībai ne tikai par lietu tiesībām, kas pieskaitāmas nekustamai mantai, bet arī ar to saistītiem personīgajam un saistību tiesībām, t.i. par nekustama īpašuma tiesisko stāvokli (Višņakova 1998:10). Ja skatīt nekustamā īpašuma pirkuma līgumu kā pirkuma līguma paveidu, var konstatēt visas pirkuma līgumam piederošās pazīmes – „Pirkums ir līgums, ar ko viena puse apsola otrai par norunātas naudas summas samaksu atdot zināmu lietu vai tiesību”. Ievērojot minēto, nekustamā īpašuma pirkuma līgumu var noteikt, kā vienošanās, ar kuru pārdevējs (īpašnieks, vai tam atbilstoši pilnvarota persona) apsola nodot noteikto nekustamo īpašumu (zemes gabalu, ēku, būvi, dzīvokli un t.m.l.), savukārt pircējs apsola pieņemt to un samaksāt pirkuma maksu saskaņā ar līguma nosacījumiem. Nekustamā īpašuma pirkuma līguma raksturs ir konsesuals, atlīdzības un abu Līdzēju saistošs. Tas pats par sevi nerada īpašuma tiesību pārēju, bet satur tikai divus pretēji vērstus apsolījumus: dot lietu un pretī dot norunāto naudas summu. Tikai līguma izpildes rezultātā pircējs kļūst par lietas īpašnieku, bet pārdevējs par naudas īpašnieku. Nekustamā īpašuma pirkuma līguma būtiskas sastāvdaļas ir nosacījumi par priekšmetu un pirkuma maksu. Šajā sakarā saskaņā ar zinātnieka K.Torgāna viedokli, nekustama īpašuma pirkuma priekšmets iekļauj sevī divu veidu objektus: pārdevēja darbības par nekustama īpašuma nodošanu un pirkuma maksas saņemšanu un atbilstoši, pircēja darbības nekustamā īpašuma pieņemšanā un pirkuma maksas par objektu samaksā un pats nekustamā īpašuma objekts (Torgans 2008:13). Civillikumā dotais pirkuma jēdziens ir tik pierasts, ka šķiet, ka citās valstīs nevar būt citādi. Taču iepazīšanās ar Itālijas, Kanādas un Lietuvas valsts likumiem rāda, ka tā nav. Piemēram Itālijas Civillkodeksa (The Italian Civil Code) 1470.pants nosaka šādi: pirkums ir līgums, kura priekšmets ir īpašuma tiesību nodošana vai citu tiesību nodošana apmaiņā pret cenu. Kvebekas Civillkodeksa (Civil Code of

Quebec) 1708.pants nosaka, ka pirkums ir līgums, ar kuru viena persona – pārdevējs - nodod īpašuma tiesības uz īpašumu citai personai – pircējam – par cenu, kas noteikta naudā, kuru pēdējam ir pienākums samaksāt. Savukārt Lietuvas Civilkodeksa (Civil Code of the Republic of Lithuania) 6.305.panta trešā daļa paredz to, ka noteikta veida lietu īpatnības var būt noteiktas attiecīgos likumos. Pirkuma līguma mērķim vispār ir ekonomisks raksturs, proti, iegūt objektu īpašumā, lai gūtu labumu no tā. Tātad nozīmīgs ir lietas došanas apsolījums. Pirkuma līgums tiek dēvēts par vienu no atsavinājuma līgumiem tādā nozīmē, ka ir vērts uz īpašuma tiesību pāreju. Tāpēc varbūt vajadzētu teikt, ka pirkumā pārdevējs apsola dot ķermenisku lietu īpašumā. Tam vienīgais šķērslis Latvijā ir valdījuma kā īpašuma tiesībām tuva, taču nošķirama lietu tiesību institūta pastāvēšana. Ievērojot Civillikuma 1483. panta prasības, nekustamā īpašuma pirkuma līguma forma vienmēr ir rakstiska, jo tas jāieraksta Zemesgrāmatās. Tādējādi nekustamā īpašuma pārdošanai var piemērot tikai atbilstoša rakstiska dokumenta sastādīšanu, kuru paraksta abi līdzēji. Citiem vārdiem sakot darījumiem ar nekustamo īpašumu minimāla kontrole ir noteikta, taču jāņem vērā, ka moments, ar kuru nekustama īpašuma pirkuma līgums stājas spēkā ir nekustamā īpašuma pārdošanas reģistrācija Zemesgrāmatā. Tādējādi nekustamo lietu atsavināšana un lietu tiesību nodibināšana ir publiska, tā ierakstāma publiskā reģistrā – Zemesgrāmatā. Latvijā nekustama īpašuma pirkšanas procesu var sadalīt trijos atsevišķos soļos jeb stadijas: pirkuma līguma noslēgšana, īpašumtiesību pārejas ierakstīšana zemesgrāmatā un īpašuma faktiskā nodošana. Civiltiesiskus līgumus slēdz, lai sasniegtu noteiktu ekonomisku rezultātu – iegūtu lietu īpašumā. Līdzējiem ir svarīgi, lai otrs līdzējs savus apsolījumus (saistības) izpildītu, lai civiltiesiskajā apgrozībā būtu stabilitāte un pašāvība, ka līgums tiks izpildīts. Lai rastos iecerētās tiesiskās sekas ir svarīgs dalījums tiesiski noslēgtos un prettiesiskos līgumos. Pamatojoties uz Civillikuma 1415. pantu - par līguma priekšmetu nevar būt neatļauta un nepieklājīga darbība, kuras mērķis ir pretējs reliģijai, likumiem vai labiem tikumiem, vai kura vērsta uz to, lai apietu likumu, kā arī nevar būt no apgrozības izņemts priekšmets. Minētā panta praktiskā piemērošana darījumos ar nekustamo īpašumu ir diezgan pretrunīga un tai tiks pievērsta uzmanība nākamajā sadaļā.

Labas ticības principa nozīme un piemērošana darījumos ar nekustamo īpašumu

Lai arī atsauce uz tikumiem un tikumību ir vairākos Civillikuma pantos (piemēram, 1415., 1533., 1570., 1592., 1932., 2193.p.), tas nesatur labu tikumu definīciju. Tiesību zinātnē „labu tikumu” jēdziens īpaši kvalificētās nenoteiktības pakāpes dēļ ir atzīts par ģenerālklausulu, kuras saturu veido nemitīgi mainīgā sabiedrības vērtību sistēma. Mūsdienu tiesu praksē un tiesību zinātnē gan ir atzīts, ka labu tikumu saturu nav iespējams izziņāt,

vadoties tikai no sociāliem (ārpus tiesiskiem) priekšstatiem. Labi tikumi, reliģija, neatļauta un nepieklājīga darbība, atvērtie juridiskie jēdzieni un ģenerālklauzulas ir tiesiskie instrumenti, kurus tiešām nākas noskaidrot, interpretēt un piepildīt ar juridisku saturu gadījumos, kad tiek piemērots Civillikuma 1415. pants. Kā viens no darījuma absolūtas spēkā neesamības pamatiem ir Civillikuma 1415. pantā minētā situācija. Pats paredz, ka: „*Neatļauta un nepieklājīga darbība, kuras mērķis ir pretējs reliģijai, likumiem vai labiem tikumiem, vai kura vērta uz to, lai apietu likumu, nevar būt par tiesiska darījuma priekšmetu; tāds darījums nav spēkā*”. Civillikuma autori 1415. pantu ietvēruši otrajā apakšnodalā „Tiesisku darījumu priekšmets”, kas Civillikumā vispārīgi definēts 1412. pantā: „*Par tiesiska darījuma priekšmetu var būt tiklab darbība, kā arī atturēšanās no tās, un tiklab darbība, kuras mērķis ir nodibināt vai atdot lietu tiesību, kā arī darbība ar kādu citu mērķi*” (Par Civillikuma 1415. panta piemērošanu. Latvijas Republikas Augstākās tiesas prakse 2008). Juridiskajā literatūrā ir norādīts uz nekonsekvenci Civillikumā ietvertajā darījuma priekšmeta definīcijā un tās atbilstībai citām Civillikuma normām. Autori norāda, ka, definējot darījuma priekšmetu, Civillikumā ar to saprot gan darbību vai atturēšanos no tās, gan lietu, kas pēc darījuma jānodod. Visticamāk, ka tieši minētā nekonsekvence praksē rada problēmas 1415. panta piemērošanā, jo gadījumos, kad ar darījuma priekšmetu saprot nevis darbību, bet gan pašu lietu, tā vairs netiek saistīta ar darījuma mērķi, kurš patiesībā ir 1415. pantā iekļauto izvērtēšanas kritēriju objekts. Tā, piemēram, iespējama situācija, kad tiesa aprobežojas tikai ar pašas darbības kā tādas novērtēšanu, neiedziļinoties un neanalizējot mērķus un to atbilstību likumam, kuru dēļ šī darbība ir veikta. „*Īpašuma pirkšana un pārdošana kā darbība pati par sevi nav atzīstama kā neatļauta vai nepieklājīga darbība, kuras mērķis ir pretējs reliģijai, likumiem vai labiem tikumiem, un nevar atzīt par neatļautu un nepieklājīgu pircēju darbību, kuru mērķis ir iegūt īpašumu un kura iegūšana nav aizliegta ar likumu*” (LR AT Senāta 2006. gada 20. septembra spriedums lietā Nr. SKC-489). Tādējādi neviennozīmīgu izpratni rada tieši tas, ka darījuma mērķis nav Civillikumā formulēts kā atsevišķs darījuma elements, kurš pelna patstāvīgu izvērtējumu. Darījuma mērķa pakārtošana darījuma priekšmetam kā patstāvīgam kritērijam, kā arī tā lietošana divās izpratnes (objektīvais un subjektīvais mērķis) faktiski pieļauj tiesību piemērotājam aprobežoties ar virspusēju attiecīgā gadījuma izvērtēšanu un, konstatējot darījuma priekšmeta formālu atbilstību likuma prasībām, atzīt darījumu par spēkā esošu, nemaz neiedziļinoties tā patieso (subjektīvo) mērķu novērtēšanā. Atšķirībā no Latvijas Civillikuma, Francijas Civilkodeksa (French Civil Code) sadaļā, kurā regulēti jautājumi par saistības (darījuma) priekšmetu, nav nevienas normas, kuru saturiskajā ziņā varētu salīdzināt ar Latvijas Civillikuma 1415. pantu. Francijas likumā saistības priekšmets ir

nodalīts no tās pamata. Saskaņā ar kodeksa 1131. pantu saistības bez pamata, ar neīstu vai neatļautu pamatu nerada nekādas sekas (*l'obligation sans cause, ou sur une fausse cause, ou sur une cause illicite, ne peut avoir aucun effet*). Kodeksa 1133. pants paredz, ka pamats ir neatļauts, kad tas ir aizliegts ar likumu, kad tas ir pretējs labiem tikumiem vai publiskajai kārtībai (*la cause est illicite, quand elle est prohibée par la loi, quand elle est contraire aux bonnes moeurs ou à l'ordre public*). Labu tikumu kategorijas piemērošanas gadījumos tiesu praksē darījumi par spēkā neesošiem tiek atzīti parasti tad, ja darījuma abas puses zinājušas par darījuma mērķa neatbilstību labiem tikumiem. Tādējādi tiek aizsargātas tās personas intereses, kura labticīgi slēgusi minēto darījumu, nezinot par otra dalībnieka patiesajiem mērķiem. Kodeksa 1133. pantā minētie gadījumi rada darījuma absolūtu spēkā neesamību, t.i., darījuma dalībnieki ar vēlāku apstiprinājumu nevar piešķirt darījumam tiesisku spēku un prasība par darījuma apstrīdēšanu noilgst visilgākajā noilguma termiņā – 30 gados. Gadījumā, ja par darījuma pretiesiskumu vainojama tikai viena darījuma puse, Francijas tiesu praksē parasti tiek piemērota tā saucamā „atgriezeniskā līguma” (*contrat à l'envers*) doktrīna, saskaņā ar kuru viss tiek atgriezts sākotnējā stāvoklī. Darījuma spēka neesamības gadījumā tiesības nenodibina arī visi tam sekojošie un uz tā pamata veiktie darījumi. Šajā gadījumā darbojas maksima „*resoluto jure dantis, resolvit jus accipientis*”.

Atšķirībā no Francijas civilkodeksa un Latvijas Civillikuma, Vācijas Civilkodeksa - Bürgerliches Gesetzbuch (turpmāk - BGB) netiek vispārināti un izsmeļoši vienkopus uzskaitīti tiesiskā darījuma elementī, kā arī precīzi iztirzāts paša darījuma jēdziens. Vācijas tiesību doktrīnā labi tikumi tiek definēti kā morāles prasības, kas nepieciešamas (normatīvi) organizētā sabiedrībā un kas sastāda „ētikas minimumu”. Labi tikumi ir jēdziens, kas tiek lietots arī kā sinonīms jēdzienam „veselais saprāts” vai arī atsaucoties uz pastāvošo tiesisko un sociālo morāli. Piesaistot pamatvērtības un principus, labu tikumu kategorija palīdz nodrošināt sabiedrībā tādu kārtību, kas aizsargā indivīda brīvību un savstarpējās attiecības. Piemērojot labu tikumu kategoriju, tie parasti tiek konkretizēti un precizēti caur tām vērtībām un principiem, kas dominē tiesību sistēmā un ir tās pamatos, it īpaši konstitūcijā (*Grundgesetz*). BGB 138. pants ar tajā ietverto labo tikumu kategoriju tiesu praksē tiek dēvēts par instrumentu, ar kura palīdzību civiltiesībās tiek nodrošināta fundamentālo tiesību ievērošana. Tomēr kā īpatnība jānorāda tas, ka Vācijas civiltiesībās ir nodalīts vienošanās institūts no lietas nodošanas (īpašuma pārejas) institūta. Starp abiem institūtiem pastāv zināma neatkarība, kas izpaužas tādējādi, ka gadījumos, kad vienošanās ir atzīta par spēkā neesošu, pati nodošana paliek spēkā. Lai atjaunotu sākotnējo stāvokli un atgrieztu īpašumu, atsavinātājs var celt prasību par nepamatotu iedzīvošanos. Prasību par darījuma spēkā

neesamību bez pašām pusēm var celt arī trešā persona, kā arī procesa laikā to var konstatēt tiesa *ex officio*. Kā redzams minēto valstu sistēmu tiesiskie institūti palīdz nodrošināt sabiedrībā tādu kārtību, kas aizsargā indivīda brīvību un savstarpējas attiecības, t.sk. maksimāli novērš problemātiku darījumos ar nekustamo īpašumu.

Ievērojot šajā sadaļā izpētīto, var secināt, ka darījumos ar nekustamo īpašumu Latvijā, labu tikumu jēdziens ir relatīvi nenoteikts, taču tomēr sakas parādīties tiesu judikatūra, kura to piepilda ar zināmu saturu.

Tāpat labticīgiem ieguvējiem nepieciešams pievērst uzmanību, ka darījuma juridisko spēku nepieciešams saistīt nevis ar valdījumu, bet ar īpašuma tiesību reģistrāciju Valsts reģistrā. Bez reģistrācijas publiskajā reģistrā darījuma dalībnieki nevar būt pārliecināti darījuma stabilitātē.

Izveidotās judikatūras, kas saistīta ar problemātiku nekustamā īpašuma divkārša atsavināšanā, analīze

Problemātiskas situācijas ar nekustamā īpašuma atsavināšanu izveidojas gadījumos, kad īpašnieks noslēdz divus atsavinājuma līgumus par vienu un to pašu sev piederošu priekšmetu un nodod lietu otrajam savam līdzējam. Analizējot izveidoto judikatūru, kas saistīta ar problemātiku nekustamā īpašuma divkārša atsavināšanā (Augstākās tiesas spriedumi lietās Nr. SKC-180, Nr. SKC-353, Nr. SKC-373 un Nr. SKC-657) un tiesību zinātnieku (V.Bukovskis, A.Grutups, E.Kalniņš) atzinumus, konstatēts, ka tos var iedalīt trijās grupās: pirmā - otrais līgums ir spēkā neatkarīgi no ieguvēja zināšanām par citu iepriekš noslēgto atsavinājuma līgumu, otrā - otrā atsavinājuma līguma spēkā esamība ir atkarīga no ieguvēja labticības, un trešā - neatkarīgi no ieguvēja labticības otrais atsavinājuma līgums nav spēkā. Pirmās grupas atzinums, var tikt pamatots sekojoši. Pati par sevi atsavinājuma līguma noslēgšana neatņem īpašniekam tiesības rīkoties ar lietu un uzliek viņam tikai pienākumu atlīdzināt savam līdzējam zaudējumus, ja viņš nespēj izpildīt pirmo atsavinājuma līgumu. Noslēdzot atsavinājuma līgumu, īpašnieks ierobežo savu rīcību tikai attiecībā pret savu līdzēju, kas neliedz viņam noslēgt citus līgumus ar trešajām personām (Civillikuma 994. p. 2. d.). Saistībām ir vienīgi relatīvs spēks un divu personu starpā noslēgtais līgums neuzliek pienākumus trešajām personām (Civillikuma 1519. p. 2. d.). Saskaņā ar Civillikuma 2031. p.: „Ja viena un tā pati kustama lieta pārdota atsevišķi diviem pircējiem, tad priekšroka ir tam no viņiem, kuram tā nodota...” Tikai tad, kad neviens no pircējiem vēl nedabūja lietu savā valdījumā, prioritāti uz lietas nodošanu bauda pirmais pircējs. Likums nosaka pircēja-valdītāja priekšrocību neatkarīgi no tā, vai viņš noslēdza pirkuma līgumu pirmais un vai viņš zināja par pirmā pirkuma līguma esamību (Rudāns 2006:21).

Atbilstoši Bukovska komentāriem, tādas personas darbības, kas, zinot par trešās personas zemesgrāmatā nostiprinātām tiesībām, iegādājas nekustamo īpašumu, nevar tikt uzskatītas par neatļautām vai nepieklājīgām Civillikuma 1415. panta izpratnē (Буковский 1912:1109). Arī Augstākās tiesas Senāts atzina, ka atsavinātāja darbības, pārdodot nekustamo īpašumu vienam un pēc tam uzdāvinot to pašu īpašumu citam, nevar būt par pamatu dāvinājuma līguma atzīšanai par spēkā neesošu, saskaņā ar Civillikuma 1415. p.. Senāts lietā Nr. SKC-373, piemērojot Civillikuma 2031. p. 2. d., atzina, ka apdāvinātais ir kļuvis par lietas īpašnieku. Savukārt lietā Nr. SKC-657 Senāts nosprieda, ka nekustamā īpašuma domājamo daļu ieguvēja zināšana par iepriekš noslēgto līgumu, saskaņā ar kuru šīs domājamās daļas pienākas citai personai, ieguvējam nekaitē un tas līdz ar savu īpašuma tiesību nostiprināšanu zemesgrāmatā ir kļuvis par likumīgu īpašnieku. Otrā viedokļa piekritēji norāda uz to, ka īpašnieks, noslēdzot otro atsavinājuma līgumu, vairs nedarbojas savu tiesību ietvaros. Līdz ar to šāda rīcība ir vienmēr atzīstama par spēkā neesošu, izņemot gadījumus, kad ieguvējs labticīgi paļāvās uz ierakstiem zemesgrāmatā. Ja ieguvējs ir bijis ļaunticīgs, viņa noslēgtais atsavinājuma līgums saskaņā ar Civillikuma 1415. p. nav spēkā, jo darbība, kuras mērķis ir pretēji labiem tikumiem, nebauda likuma aizsardzību.

Trešais viedoklis visradikālākais tādēļ, ka tas neatzīst pat labticīga ieguvēja aizsardzības nepieciešamību. Pēc šī uzskata īpašnieks, kas apzināti atsavina trešajai personai nekustamo īpašumu, par kuru jau tika noslēgts viens pirkuma līgums, ir atzīstams par ļaunticīgu un viņa darbības ir kvalificējamās kā izdarītas aiz ļaunprātības (Grutups 2002:129). Darbības, kuras likums nosauc par ļaunprātīgām, nav uzskatāmas par atļautām. Līdz ar to pārdotā nekustamā īpašuma tālāka atsavināšana pati par sevi ir pretlikumīga. Pieļauju, ka trešā teorija ir visbīstamākā tiesiskās apgrozības stabilitātei tāpēc, ka tā ignorē trešo personu paļaušanos uz ierakstiem zemesgrāmatā pie tam neatkarīgi no tā, vai viņas zināja vai varēja zināt par noslēgtajiem atsavinājuma līgumiem. Līdz ar to zemesgrāmatas sistēma zaudē savu jēgu un nekustamā īpašuma ieguvēji nekad nevar būt droši par to, ka 10 gadu laikā kāda cita persona neatprasīs no viņiem īpašumu. Ja likums aizsarga labticīgu ieguvēju pat tad, ja viņš saņem lietu no neīpašnieka, tad jo vairāk likumam vajadzētu ņemt vērā tās personas intereses, kas ieguva lietu no īpašnieka, nezinot par iepriekš ar citu personu noslēgto atsavinājuma līgumu. Šeit atkal ir vērts pieminēt, ka saskaņā ar Civillikuma 994. p. 2. d. nekustamā īpašuma ieguvējs līdz darījuma koroborēšanai zemesgrāmatā netiek atzīts par īpašnieku un viņam ir vienīgi prasījuma tiesības pret atsavinātāju par savu īpašuma tiesību nostiprināšanu zemesgrāmatā.

Ievērojot minēto pieļauju, ka tiesu prakse civillietas jautājumā par lietas divkāršu atsavināšanu ir visai pretrunīga. Augstākas tiesas Senāts savos dažādos spriedumos atbalstīja visus trīs izklāstītos viedokļus. Līdz ar to neviens nevar prognozēt, kādā veidā tiks izšķirta nākošā dubultas atsavināšanas lieta. Labticīgas iegūšanas koncepcija attiecas vienīgi uz situāciju, kad persona saņem lietu no neīpašnieka. Trešajām personām nav pienākums ievērot divu citu personu starpā noslēgto līgumu. Tāpēc ieguvējs var saņemt savā īpašumā lietu, pat zinot par iepriekš noslēgto atsavinājuma līgumu. Šajā gadījumā jautājums par viņa labticību nevar rasties. Autoraprāt, likumdošanā jābūt paredzēta obligāta darījumu ar nekustamo īpašumu notariālā apliecināšana un nākamajā sadaļā tiks pētīta zvērinātu notāru, kuri pilda savus pienākumus kā neatkarīgi, neitrāli civilo tiesību un likumisko interešu nodrošinātāji, funkcija.

Notariāta nozīmīgums darījumos ar nekustamo īpašumu

Nav iespējams pārnovērtēt notariāta nozīmīgumu tiesiskajā sabiedrībā (Полтавская 2006:8). Arī darījumos ar nekustamo īpašumu notāri palīdz sabiedrības personām kļūt par pilntiesīgiem īpašniekiem. Nekustamā īpašuma darījumiem ar likumu ir noteikta obligāta rakstiska forma, sastādot attiecīgo dokumentu, bet notariāla forma nav paredzēta, taču notārs ir spējīgs dot ļoti lielu ieguldījumu personu tiesību aizsardzībā darījumos ar nekustamo īpašumu (Lediņa 2005:47). Jebkura darījuma dalībnieka un it sevišķi jau personu nepietiekama informētība par savām tiesībām tiek novērsta caur notāra pienākumu konsultēt puses par visiem ar darījumu saistītajiem tiesiskajiem jautājumiem, skaidri un nepārprotami pierakstīt personu gribu un paziņojumus, kā arī pienākums pēc tam sastādīto aktu darījuma dalībniekiem nolasīt (Notariāta likums 88. pants).

Notāra pienākums konsultēt un pamācīt nodrošina to, ka nepieredzējušais darījuma dalībnieks, kam līgumā iekļautie juridiskie termini neko neizsaka vai nav pilnībā saprotami, iegūst pilnīgu un galvenais viņam saprotamu informāciju par tiesībām un pienākumiem, kas saistīti ar konkrēto darījumu.

Notārs ir neitrāls abu darījuma pušu interešu aizsargātājs, un viņam ir jāatsakās no tādu darījumu apliecināšanas, kuros viņa neitralitāte un neatkarība būtu kaut tikai nedaudz apšaubāma. Līdz ar to notārs nedrīkst būt un nav pārdevēja, pircēja vai kreditora pārstāvis un pusēm nav jātērē papildu izdevumi sava advokāta pieaicināšanai darījuma noslēgšanai. Notārs pilda savus pienākumus kā neatkarīgs, neitrāls fizisko un juridisko personu civilo tiesību un likumisko interešu nodrošinātājs (Notariāta likuma 5. pants).

Notariālais apliecinājums palīdz izvairīties no sasteigtiem un nepārdomātiem darījumiem un notariālā apliecinājuma process, ņemot vērā visus notāra pienākumus to

nopietnā un atbilstošā ievērošanā, prasa zināmu laiku, kas nozīmē to, ka šajā laika posmā persona izvērtē noslēdzamo darījumu un apsver to. Atšķirībā no vienkāršiem rakstiskiem darījumiem, kurus viena darījuma puse vai piesaistīta trešā persona sagatavo un otra tikai paraksta, notariālais akts nozīmē nopietnu un vairakkārt pārdomātu, apzinīgu visu darījuma pušu iesaistīšanos darījumā.

Papildu ieguldījumu personu tiesību aizsardzībā dod valsts uzraudzība pār notāru darbu, kas nozīmē, ka gadījumā, ja personu tiesības ir aizskartas, viņam ir iespēja, pirmkārt, vērsties pie notāra darbību uzraugošajām iestādēm – notāru padomes, apgabaltiesas un Tieslietu ministrijas ar sūdzībām par notāra darbu un, otrkārt, vērsties pie notāra profesionālās civiltiesiskās atbildības apdrošinātāja un pieprasīt zaudējumu atlīdzību. Personām tiek aiztaupīts tiesāšanās process un visi ar prasības celšanu tiesā saistītie izdevumi.

Vērts pievērst uzmanību arī publisko reģistru izmantošanai, ka trešo personu interešu aizsardzībai, kura ir zināma visām Eiropas Savienības valstīm neatkarīgi no pastāvošās tiesību sistēmas. Anglijas, Zviedrijas un Vācijas publiskie reģistri ir spilgts piemērs, kad visos trīs dažādajos Eiropas tiesību lokos nekustamo īpašumu jomā tiek atzīta valsts uzraudzības nepieciešamība, kas tiek panākta ar obligātu prasību pēc darījumu reģistrācijas. Galvenās atšķirības visu trīs minēto valstu nekustamo darījumu reģistrācijas jomā attiecas uz pašu darījumu sastādīšanas kārtību. Minētās trīs valstis salīdzinājumam izvēlētas kā spilgtas katra sava tiesību loka atzara pārstāves.

Vācijā un pārējās tabulā Nr. 2 norādītajās valstīs darījumiem ar nekustamajiem īpašumiem notariālā forma ir obligāta un līdz ar to tiek nodrošināts pilns visu darījuma dalībnieku un it sevišķi mazaizsargātā patērētāja tiesību aizsardzības spektrs. Notāra un publiskā reģistra (zemesgrāmatas) vienlaicīga iesaistīšana darījumu noslēgšanā un reģistrēšanā nodrošina pilnīgu uzraudzību pār darījumu saturu un trešo personu aizsardzību.

Latvija diemžēl ir izvēlējusies Zviedrijas un Anglijas modeļiem līdzīgu ceļu, kur darījuma ar nekustamo īpašumu noslēgšana netiek regulēta. Obligāti apliecināmi ir tikai darījuma dalībnieku paraksti un rīcībspēja uz iesnieguma zemesgrāmatai, kas nozīmē, ka tiek veikta tikai un vienīgi darījuma dalībnieku identitātes pārbaude. Patērētāja tiesības darījumos ar nekustamajiem īpašumiem aizsargātas netiek, bet darījumu pēckontrole tiesā ir neefektīva tiesu pārslogotības dēļ.

Darījumu sastādīšanas kārtība valstīs, kas ir spilgtas katra sava tiesību loka atzara pārstāves

	Vācija, Francija, Šveice, Austrija, Grieķija, Nīderlande, Lietuva, Igaunija	Anglija	Zviedrija	Latvija
Reģistrs	ir publiski reģistri			
Darījums	notariāla forma	privāts	privāts	privāts
Iesniegums reģistram	notariālā forma	dalībnieku parakstu apliecināšana (viens liecinieks un advokāts)	īpašnieka paraksta apliecināšana (divi liecinieki)	dalībnieku parakstu apliecināšana (notārs)

Avots: Jurista Vārds Nr. 47 (2005).

Analizējot personu tiesību aizsardzību nekustamo īpašumu jomā un salīdzinot dažādu valstu pieredzi, jāsecina, ka notariālais apliecinājums palīdz nodrošināt tiesību ievērošanu jau darījuma noslēgšanas procesā, paaugstina darījumu drošību un palīdz nodrošināt augstāku publisko reģistru informācijas ticamību. Notariālais apliecinājums garantē informētību par savām tiesībām, paaugstina personu iespējas ietekmēt līguma saturu un noteikumus un iesaista viņus līguma sagatavošanas procesā. Notāri grib pārraudzīt nekustamo īpašumu tirgu. Latvijā, salīdzinot ar Lietuvu un Igauniju, ir vislielākās problēmas nekustamo īpašumu tirgus tiesiskajā regulējumā, - secināts trīs Baltijas valstu notāru padomju tikšanās laikā (Baltijas valstu notāru padomju sapulce 2007). Esošā nekustamo īpašumu darījumu virzība izgaismo plašu problēmu loku. Likumdošana pieļauj privātu līgumu slēgšanu darījumos ar nekustamo īpašumu. Varētu šķist - tas ir lieliski. Taču gadījumos, kad viens līdzējs ir zinošāks un informētāks par otru, tas rada nelīdzsvarotas pieejas risku. Līdzēja saņemtā informācija par nekustamo īpašumu var būt nepilnīga, līguma sastādītājs būtiskas sastāvdaļas var definēt neskaidri, līguma summa var neatbilst patiesajai īpašuma vērtībai. Un, ja līdzējs pats to nezina, nav nevienas valsts pielīgtas amatpersonas, kura vērstu uzmanību uz šiem riskiem. Līdz ar to pastāv iespēja īpašumu pārdot vairakkārt, to var nesankcionēti apgrūtināt, var aizkavēt īpašuma reģistrēšanu, lai izvairītos no valsts nodevas maksāšanas, norāda Latvijas

Zvērinātu notāru padomes priekšsēdētāja Ilze Pilsētniece, kas uzskata: "Valsts noteiktā sistēma neparedz darījuma tiesiskuma pārbaudi" (2007). Starptautiskā pieredze liecina, ka valsts spēj iekasēt nodokļus, bet tiesībsargi novērst krāpšanu, ja tiek noteikta valsts pārraudzība pār darījumiem ar nekustamo īpašumu. Ar likumu nepieciešams definēt visus tirgus "spēlētājus", to funkcijas, pienākumus un atbildību, kā arī, kas ir ļoti būtiski, par visiem darījumiem veidot vienotu datu bāzi, nodrošinot informācijas apriti. Tādā veidā jau preventīvi tiek novērsti likumpārkāpumi, konflikti un tiesvedības darbi." Šāda sistēma jau darbojas Igaunijā, kur pirms divarpus gadiem tika izveidots publiskais reģistrs. Igaunijā likumdošana nosaka, ka ikviens darījums ar nekustamo īpašumu jāveic pie notāra. Igaunijas Notāru padomes priekšsēdētājs Tiit Seps (Tiit Sepp) atzīst: "Igaunijas notāriem publiskā reģistra dati pieejami bez maksas, jo valsts ir ieinteresēta informācijas apmaiņā. Šī sistēma ļauj efektīvi novērst krāpniecības gadījumus"(Seps 2007). Lietuvā pirmais solis publiskā reģistra ieviešanā notika 2010. gada 1. janvārī, kad tika uzsākta visu darījumu ar nekustamo īpašumu elektroniska reģistrācija. Jau pirms tam visi darījumi saistībā nekustamo īpašumu Lietuvā bija jāveic tikai pie notāra, nākamais solis publiskā reģistra attīstībā ir visu notariālo darbību elektroniska uzskaitē.

"Latvijai nav jāizdomā divritenis. Risinājumu jau radušas virkne Eiropas valstu, tai skaitā gan Lietuva, gan Igaunija. Latvija atkal palikusi pēdējā," atzīmēja Latvijas Zvērinātu notāru padomes priekšsēdētāja Ilze Pilsētniece (Ilze Pilsetniece 2007).

Autors uzsver, ka risinājums šai problēmai bija jau Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Civilkodeksa (zaudējis spēku) 248. pantā, kas noteica, ka dzīvojamās mājas pirkuma-pārdevuma līgumam jābūt notariāli apliecinātam, ja kaut viena puse ir pilsonis, un reģistrētam vietējās Tautas deputātu padomes izpildkomitejā, ja šā panta noteikumus neievēro, dzīvojamās mājas pirkuma-pārdevuma līgums nav spēkā. Latvijas notāri jau ir vērsušies Tieslietu ministrijā ar konkrētu risinājuma priekšlikumu - arī Latvijā ir iespējams uzraudzīt darījumu virzību un novērst likumpārkāpumus, izmantojot Latvijas notāru tīklu. Tādējādi būtu iespējama katra darījuma pārbaude, tiktu nodrošināta aktuāla informācija valsts reģistriem, notiktu darījumu vērtības tuvināšana patiesajai tirgus vērtībai un aizsargātas valsts fiskālās intereses. "Lai patiesi risinātu šo problēmu, ir nepieciešama politiskā griba," sacīja I. Pilsētniece (Pilsetniece 2007).

Ievērojot minēto, autors uzskata, ka, pirmkārt, līgumiem ar nekustamo īpašumu jābūt obligāti notariāli apliecinātiem, un, otrkārt, darījumam uzreiz jātiek reģistrētam publiskajā reģistrā.

Tā kā praksē ir konstatētas nopietnas problēmas ar nekustamo īpašumu atkārtoto atsavināšanu, tiesiska regulējuma pilnveidošanai, autors izsaka priekšlikumus darījumu ar nekustamo īpašumu noformēšanas procedūrai, veicot atbilstošus grozījumus normatīvajos aktos.

Secinājumi un priekšlikumi

Izpētot darījumu ar nekustamo īpašumu tiesību principus, autors secina, ka divkārša nekustamā īpašuma atsavināšana, līdz ar ko arī otrais līgums nedrīkst tikt pieļauts ar likumdošanu, bet, ja tomēr notika dubultā nekustamā īpašuma atsavināšana, tad spēkā jābūt tas līgums, kura mērķis nav pretējs reliģijai, likumiem vai labiem tikumiem, vai kurš nav vērsts uz to, lai apietu likumu. Labu tikumu konkretizēšanai un piemērošanas gadījumu noteikšanai noder ārvalstu tiesību zinātnes un judikatūras atziņas.

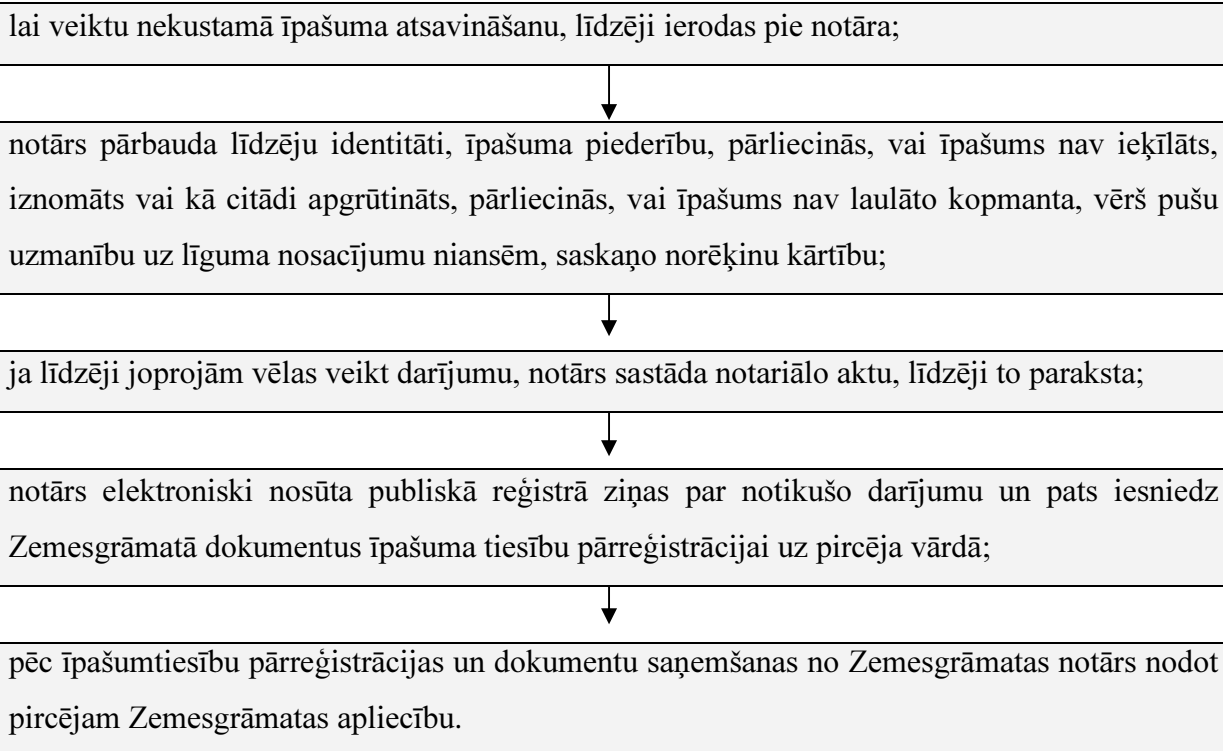
Analizējot Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta spriedumus lietās par labas ticības principu piemērošanu un nekustamā īpašuma izkrāpšanu, autors secina, ka Latvijas tiesu prakse jautājumā par lietas divkāršu atsavināšanu ir visai pretrunīga. Līdz ar to neviens nevar prognozēt, kādā veidā tiks izšķirta nākošā divkāršas atsavināšanas lieta. Krāpnieciskas darbības nebūtu iespējamas, ja likumdošanā būtu noteikts, ka katrs darījums ar nekustamo īpašumu jāveic notariāla akta formā, kā arī valstī būtu izveidota iespēja notikušo darījumu ar nekustamo īpašumu nekavējoties elektroniski ievadīt vienotajā publiskajā reģistrā – Valsts datorizētajā zemesgrāmatā.

Izvērtējot notāru funkcijas bāzes nozīmi darījumos ar nekustamo īpašumu Latvijā, autors secina, ka tikai tad, ja tiks noteikta valsts tiesiska pārraudzība pār darījumiem ar nekustamo īpašumu, tikai tad, ja, piemēram, kā Vācijā, notāra līdzdalība darījumos ar nekustamo īpašumu tiks noteikta ar likumu, un ar likumu tiks definēti visi tirgus dalībnieki, to funkcijas, pienākumi un atbildība, tikai tad, ja par visiem darījumiem tiks veidota vienota datu bāze un būs nodrošināta informācijas aprīte, tiesībsargi spēs novērst krāpšanas, bet valsts, savukārt, iekasēt nodokļu naudu mūsdienu krīzes situācijā.

Latvijas Republikas likumdošanā 20.-21. gs. mijā izveidotie trūkumi kļūs par vēsturi, un to novēršana, likumdošanas sakārtošana un notāru datu bāzes tiešsaistes ar Zemesgrāmatu izveidošana var kļūt par pamatu nākamajam solim uz tiesiskāku Eiropas Savienības valsti – Latviju, kur tiks ievērota darījumu likumība un sabiedrība netiks apdraudēta ar nekustamā īpašuma izkrāpšanu, kad notiek iepriekš pārdota nekustamā īpašuma atkārtota atsavināšana, izmantojot faktu, ka pirmais pircējs nav veicis nekustamā īpašuma koroborāciju.

Latvijā atjaunotais Civillikums tika izstrādāts 1937. gadā. Iespējams, toreiz situācija bija citādāka, varbūt cilvēki bija godīgāki vai īpašumu bija mazāk, līdz ar ko arī normas par

darījumu obligātu notariālo noformēšanu tajā nav, taču tagad mūsdienu apstākļos, lai likvidētu tā saucamo „pelēko zonu”, kas rodas no brīža, kad līgums tiek apstiprināts pie notāra, līdz īpašnieka maiņas fakta ierakstīšanai Zemesgrāmatā un lai nepieļautu krāpniekam pārdot nekustamo īpašumu vienlaicīgi vairākiem pircējiem, ir aktuāla nekustamā īpašuma atsavināšanas sekojoša procedūra:

Piedāvātie priekšlikumi detalizēti noteic kārtību, kādā nelikumīga atkārtota nekustama īpašuma atsavināšana vairs nebūs pieļaujama, tādējādi sabiedrībai tiks novērsti apdraudējumi darījumos ar nekustamo īpašumu, un nodrošināta darījumu likumība atbilstoši mūsdienu Eiropas līmeņa apstākļiem.

Priekšlikumi sekmēs tiesisko darījumu ar nekustamo īpašumu regulējumu atbilstoši Eiropā plaši atzītiem līgumtiesību principiem, kā arī, ņemot vērā Latvijas tiesu praksē izvirzījušos strīdīgos un neregulētos jautājumus, modernizēs un uzlabos tiesisko regulējumu darījumos ar nekustamo īpašumu.

Bibliogrāfija

- Grūtups, A. (2002) *Civillikuma komentāri. Trešā daļa. Lietu tiesības*. Rīga: Mans īpašums, 129.lpp.
- Lediņa, L. (2005) Patērētāju tiesību aizsardzība darījumos ar nekustamo īpašumu. *Jurista Vārds*. Nr. 47:13.
- Pilsētneiece, I. (2008) Notariāts kā vienas pieturas aģentūra. *Jurista Vārds*. Nr. 43:2.
- Rudāns, S. (2006) Nekustamā īpašuma labticīga iegūšana. *Jurista Vārds*. Nr. 21:2.

- Torgāns, K. (2006) *Saistību tiesības*. I daļa. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 50.lpp.
- Torgāns, K. (2008) *Saistību tiesības*. II daļa. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 13.lpp.
- Višņakova, G. (1998) *Civillikuma komentāri. Lietas; Valdījums; Tiesības uz svešu lietu*. Rīga: Mans īpašums, 10.lpp.
- Байков, А. (2005) *Обязательственное право. Отдельные виды обязательств. Часть II*. Рига: БРИ, 50.lpp.
- Буковский В. (1912-1914) *Сводъ гражданских узаконений губерний Прибалтийских*. Рига. т. 2:1109.lpp.
- Полтавская Н. (1998) *Нотариат. Курс лекций*. Москва: Институт международного права и экономики, 8.lpp.
- Baltijas valstu notāru padomju sapulce Rīgā. (28.05.2007) Latvijā ir visnopietnākās problēmas nekustamo īpašumu tirgū.
<http://www.delfi.lv/news/national/politics/notary-nekustamo-ipasumu-tirgus-tiesiskais-regulejums-latvija-visvajakais.d?id=18011753> [2012. 19.02.]
- Murray, P. (2008) Uzstāšanās Konferencē par godu Igaunijas notariāta 15.gada dienai, 2008. gada 31. oktobrī, Tallinā. Darījumi ar nekustamajiem īpašumiem.
<http://www.tm.gov.lv/lv/07022009-final.doc> [2012.17.02.]
- Statistika par darījumiem zemesgrāmatu nodaļās.
<http://www.zemesgramata.lv/stat/stat1.asp?lang=lv> [2012.17.02]
15. 02.1922. likums Latvijas Republikas Satversme. (LV, 01.07.1993., Nr. 43.)
<http://www.likumi.lv/doc.php?id=57980> [2012.17.02]
- 28.01.1937. likums Civillikums. III daļa. Lietu tiesības. (Ziņotājs, 30.07.1992., Nr. 29.)
<http://www.likumi.lv/doc.php?id=90221> [2012. 19.02.]
- 28.01.1937. likums Civillikums. IV daļa. Saistību tiesības. (Ziņotājs, 14.01.1993., Nr. 1.)
<http://www.likumi.lv/doc.php?id=90220> [2012. 19.02.]
- 23.12.1977. likums Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Civilkodekss (zaudējis spēku), (Latvijas PSR Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs, 1977, Nr. 52.)
- 01.06.1993. likums Notariāta likums. (LV, 09.07.1993., Nr. 48.)
<http://www.likumi.lv/doc.php?id=59982> [2012.16.02.]
- 22.12.1937. likums Zemesgrāmatu likums. (Ziņotājs, 29.04.1993., Nr. 16.)
<http://www.likumi.lv/doc.php?id=60460> [2012.10.02.]
- Eiropas notāru ētikas kodekss.
<http://latvijasnotars.lv/site/docs/2007/10/16eiropas-etikas-kodekss.pdf>. [2012.14.02.]
- Francijas 1804. gada Civilkodekss – French Civil Code.
<http://www.lawlibrary.ru/izdaniye2386.html> [2012.12.02.]
- Itālijas Civilkodekss – The Italian Civil Code.
http://www.dirittoefamiglia.it/Docs/Giurici/leggi/Codici/LIBRO4_1.HTM [2012.12.02.]
- Kvebekas Civilkodekss (Kanāda) – Civil Code of Quebec.
http://www.2.publicationsduquebec.gouv.ac.ca/dynamicSearch/telecharge.php?type=2&file=/ccq/ccq_A.html [2012.14.02.]
- Lietuvas Republikas Civilkodekss – Civil Code of the Republic of Lithuania.
http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_1?p_id=24595 [2012.13.02.]
- Vācijas Civilkodekss - Bürgerliches Gesetzbuch.
<http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%> [2012.12.02.]
- Par Civillikuma 1415. panta piemērošanu. Latvijas Republikas Augstākās tiesas praksē.
http://www.at.gov.lv/files/docs/summaries/2008/tiesu_prakses_apkopojums_3_2008.doc [2012.12.02.]
- Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta 29.10.2008. spriedums lietā Nr. SKC-353
<https://www.lursoft.lv/law?act=NISACT&SessionId=56652342&actid=144516> [2012.12.02.]

Agata Skorek, Paweł Włodkowiec
University College in Płock, Poland

EU CHARTER OF FUNDAMENTAL RIGHTS IN THE NEW ROLE – A FEW REFLECTIONS ON THE GROUNDS OF RECENT JUDGMENTS OF EU COURT OF JUSTICE AFTER THE LISBON TREATY

Abstract

1.12.2009 the Lisbon Treaty entered into force causing a significant impact in many areas of the Union's activity, including the field of human rights. Two consequences of the entry into force of TL appear to be a priority in terms of the article: 1) obtaining by the EU Charter of Fundamental Rights a power of commonly used law; 2) a commitment by the EU to accession to the European Convention on Human Rights. Now the Charter have a legal force equal to the primary EU law, and it implies that the EU legal system of human rights' protection have obtained an act competitive with the ECHR, even an act of greater importance, because the provisions of the Convention remained in the role of general principles of EU law. Since the entry of the TL into force, Charter has become the starting point for the CJ and the primary reference in deciding on the human rights. It is evident in: 1) a significant increase of number of references to the Charter, as well as 2) a Charter's emancipation as an independent - not only next to the ECHR - base of jurisdiction of the Court of Luxembourg. Since the date of proclaiming the Charter - 7 December 2000 we can observe an progressive trend of the referring to the Charter in the Luxembourg case-law, but exceptional increase is evident since obtaining by the Charter the binding character.

Key words: EU Charter of Fundamental Rights, Lisbon Treaty, EU Court of Justice

The EU Charter of Fundamental Rights (CFR) was elaborated in Nicea in 2000 and remained for almost a decade a non-binding catalogue of fundamental rights protected within the Community legal order. In the meantime it has tried to become second part of unrealized Treaty Establishing the Constitution for Europe. The CFR is called the most modern act in the field of human rights. First, this act provides some new rights and rights already known, but in new "image". Above all, the main role of EU human rights law in this area is the protective function, i.e. the protection of individual rights against infringements by: Union, its institutions, officers and the national authorities and other entities for which the State is responsible

1 .

The main role of interpretation communitarian law and of filling it with the substance have the Court of Justice. This article discusses the question of new character of EU Charter from the EU Court's point of view. Author's considerations focus on those aspects of the topic, which result from the entry into force of the Lisbon Treaty (TL), which took place on 1 December 2009. Provisions of TL introduced an important change in this matter. *Novum* is an

¹ (Sozański 2010: 48).

expanding and systematizing human rights protection system and a raise of the system to constitutional status². So it can be said, that the Lisbon Treaty extends the scope of fundamental, axiological and systemic principles, which are the condition of the obtainment the membership of EU. The main object of the study are therefore Court of Justice's (CJ) judgments on this question of the last two years³.

The entry of the Lisbon Treaty into force introduces significant innovations in this regard⁴: on the one side, the binding force⁴ of the Charter; on the other, the envisaged accession to the European Convention on Human Rights (ECHR)⁵.

Binding character of the Charter

The Lisbon Treaty bestows the Charter the status of primary law, although "in rather peculiar legal ploy"⁶. One can see a specific anomaly in the way the Charter has obtained a binding force, because it has not undergone ratification by the Member States. Validity of the CFR has a source in Art. 1 of the TL, which changes Art. 6 TEU⁷. There is also some dissimilarities in the method of interpretation of the legal text of Charter compared with interpretative standard for Founding Treaties⁸.

There are two central issues, which are necessary to take into account, when we are talking about the binding character of Charter: firstly – the personal scope of this document, especially: what kind of subjects are obliged to apply it; and secondly – the question of coexistence of two binding instrument for protection human rights.

The first aspect is taken up by Art. 51 of the Charter, which *expressis verbis* provides that the provisions thereof are addressed to the EU institutions, bodies, offices and agencies as well as to the Member States when they are implementing EU law. The scope of the Charter

² The inclusion of human rights in the TL refers, of course, to the earlier *acquis communautaire* and is based on the *acquis*. TL accepts the principle of universality, unity and indivisibility of these rights. Community recognition of human rights is largely a mapping from a number of standards of international treaties (Sozański, 2010: 49).

³ Where it was necessary to show a wider context, comparison of positions or to show an evaluation, the reference was made to the earlier jurisdiction of TS, EU legal acts, and jurisdiction of the ECourtHR.

⁴ About changes introduced by TL – (Kaliszuk 2010: 8-18).

⁵ Council of Europe Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Roma, 4 November 1950. Both of the above-indicated effects of the entry into force of the TL are born, of course, implications for the interpretation and application of the Convention - whether taken individually or in conjunction with the Charter - and the problems of a procedural nature, ie, the properties of an international court of jurisdiction in human rights, or at least competition or interaction between these courts in creating a consistent line of cases.

⁶ (Di Federico 2011: 38).

⁷ It has significant legal consequences in relation to eventual amendments, because it means that any future modification of Charter should entail a revision of Art. 6 TEU pursuant to Art. 48 TEU. It can also influence on the contents of Art. 2 and Art. 9 TEU. See: (Di Federico 2011: 38, 39).

⁸ Applying the Charter requires to pay due regard to Explanations annexed to the Charter (Article 6 §1 TEU and Article 52 §7 of the Charter; see also judgment CJ in Case DEB, C-279/09, judgment of 22.12.2010, p. 32. This requirement raises some critic voices. Sometimes it is accused of frustrating the role of EU Court of Justice, because one of the main tasks of this Court is an interpretation of union law; see: (Baratta 2008: 39).

is restricted due to the body, but we can also find here the limitation based on the matter. The Charter should be applied in each situation when EU norms find application. So the nonconformity of members' action or omission with the Charter is assessed whenever this activity is in the sphere of influence of Union law⁹.

Now the Charter have a legal force equal to the primary EU law, and it implies that the EU legal system of human rights' protection have obtained an act competitive with the ECHR, even an act of greater importance, because the provisions of the Convention remained in the role of general principles of EU law¹⁰. Since the entry of the TL into force, Charter has become the starting point for the CJ and the primary reference in deciding on the human rights. It is evident in: 1) a significant increase of number of references to the Charter, as well as 2) a Charter's emancipation as an independent - not only next to the ECHR - base of jurisdiction of the Court of Luxembourg.

The new role of Charter appears in fact of significant increase of vocations to the CFR – in a period of two years since the entry of the TL into force, this has occurred in more than 100 cases of CJ¹¹.

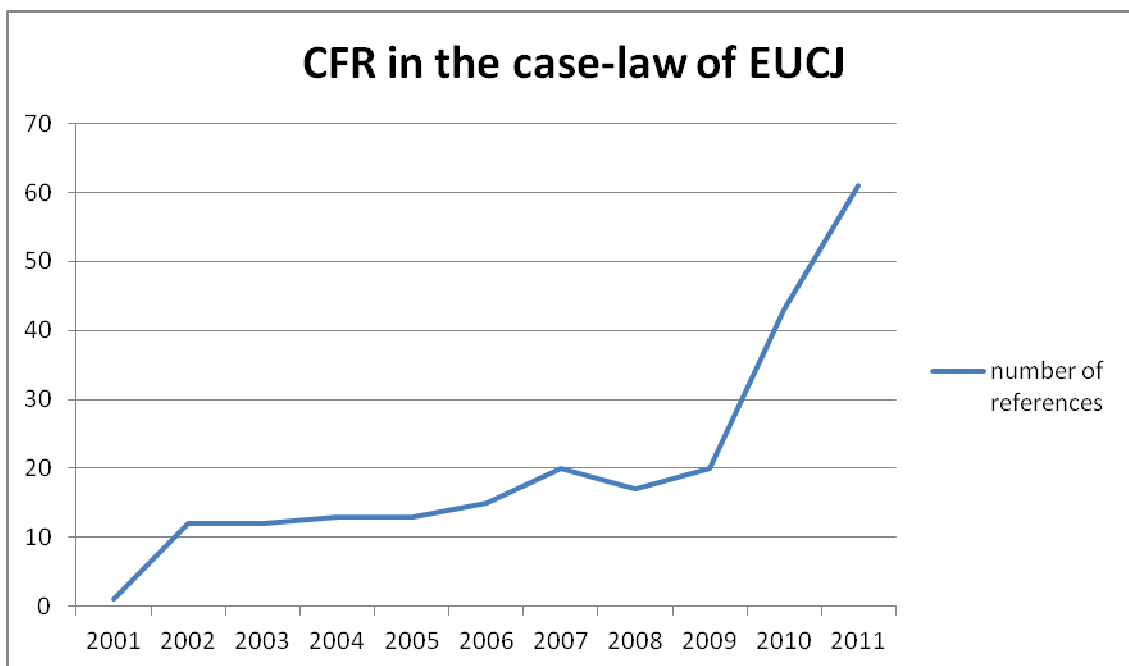
Since the date of proclaiming the Charter - 7 December 2000 - we can observe an progressive trend of the referring to the Charter in the Luxembourg case-law. But the increase is particularly evident since the obtaining by the Charter the binding character. We can observe it on the graph below¹².

⁹ Effects of entry of the EU Charter into force should not be overestimated, but there are some voices that this provision do not bring any *novum* in matter of construction of states' responsibility to the Union, because even before the entry of the Charter into force, the member states remained accountable when they transpose union law to domestic legislation or otherwise give effect to EU law. But we can appreciate it in situation of "possible divergences of the a priori understanding and construction of any specific rights" in different domestic legal systems, when the prerequisite of prevailing uniform union interpretation may prove to be very effective and useful (Pernice 2008: 33).

¹⁰ The latter category of sources of law is an external, uncodified category, and – because of its characteristics: the differences between norms and principles - often couldn't be directly applied.

¹¹ Author's own research (data summarizing) based on www.curia.europa.eu; Joint communication from Presidents Costa and Skouris, 24.01.2011 r., http://curia.europa.eu/jcms/jcms/P_64268/. The first judgment, in which CJ made reference to the CFR as to the binding document was the judgment in Case Seda Kucukdeveci v. Swedex GmbH & Co. KG, C-555/07, 19.01.2010.

¹² Author's own research (data summarizing). Data from www.curia.europa.eu : 2011-61 cases with references to CFR, 2010-43, 2009-20 (17 before 1.12.2009 + 3 since 1.12.2009), 2008-17, 2007-20, 2006-15, 2005-13, 2004-13, 2003-12, 2002-12, 2001-1.

Graph no. 1: Number of cases with references to CFR in the EU Court of Justice case-law

As noted in the Opinion of the Advocate General to the case *eDate Advertising*, in recent years we have seen significant changes in the legal regulations of the Union. Vital one in the field of human rights is the entry the CFR into force. It is true that CFR was appointed by CJ before, despite it not having a binding force¹³. But the role of this event is primarily in the fact that a duty to subject all areas of Unions' intervention to the superior range of fundamental rights that the Charter defines was unequivocally established from this moment. This is because it is a part of primary legislation now, with which all the secondary legislation must be in compliance. The placement of individual rights at the center of the protection of EU law forces the Court to change the line of judgments¹⁴.

Similarly in *DEB* Case was underlined that "as regards fundamental rights, it is important, since the entry into force of the Lisbon Treaty, to take account of the Charter, which has 'the same legal value as the Treaties'"¹⁵.

It is worth noting that in the field of human rights Charter is the independent source of law now, which means that there is no need for it to still occur in the company of his "older cousin". That emancipation can be seen in the case-law of the CJ. For example, in Cases

¹³ The Opinion of Advocate General of 29.03.2011 to the Case *eDate Advertising*, C-509/09, p. 52. As noted in the Opinion, the CJ has already ruled on the fundamental rights both in the case-law preceding the entry into force of the Charter. Also, the European Court of Human Rights, for its part clarified the scope of those rights long before the entry into force and even drafting the CFR.

¹⁴ The Opinion of Advocate General of 29.03.2011 to the Case *eDate Advertising*, p. 52. About the influence of the principles of Charter on all Union's legislative activity see: (Lenaerts, Gutiérrez-Fons, 2010:1629-1669)

¹⁵ Case *DEB*, p.30.

Asnef C 468/10 and FECEMD C 469/10, CJ referred solely to solutions of CFR¹⁶. It is stressed that even references made to ECHR and to case-law of Strasbourg does not adversely affect the autonomy of EU law and of that of the CJ¹⁷.

The autonomy of Charter is highlighted in the Opinion of Advocate General in the Scarlet Extended SA case. Although he recognized that interpretation made by the ECHR must be upheld by the CJ, he stressed that - because of fact that “twin” provisions “largely correspond” but not “are identical”- “it seems clear that the provisions of the Charter should be given an independent interpretation.”¹⁸ In this case CJ took the opportunity to do their own, completely independent interpretation of directives and did all this despite the fact that the question of the national court referred to the ECHR, and the Opinion of Advocate General repeatedly referred to the jurisprudence of the body of the Convention¹⁹. This clearly indicates that even though the CJ respects and uses the current achievements of the ECourtHR, it does not consider this Court a monopolist in the field of interpretation in matters referring to human rights²⁰.

The question of double standards

The entry into force an autonomous act of Union in the field of human rights has created – or at least has made more feasible - a danger of double standards²¹. There is a problem of coexistence of the two acts on human rights in Europe on the ground of a substantive law, or wider - problem of relationship between two systems of human rights protection (including case-law): the EU system and the system of Council of Europe. Moreover the question about competition or interaction between two courts in creating a consistent line of case-law may arise.

It is therefore important to assure, that the rights contained in the Charter which correspond to rights guaranteed by the ECHR, have the same meaning and scope as the latter. It is also expressly provided in Art. 52 §3 of the CFR that that provision does not prevent EU law providing more extensive protection. It can be observed that the ECourtHR is treated by

¹⁶ Case ASNEF/FECEMD, C-468/10 and C-469/10, judgment of 24.11.2011, p. 40-45.

¹⁷ N.S. Opinion, p. 144.

¹⁸ Opinion of Advocate General of 14.04.2011 to the case Scarlet Extended SA, C-70/10, p. 33.

¹⁹ Case Scarlet Extended SA, C-70/10, judgment of 24.11.2011 r., p. 28 ; Opinion of Advocate General to the case Scarlet Extended SA, p. 37, 81-85, 90, 93-101, 112.

²⁰ Despite above, the case-law of the CJ arising after the Lisbon Treaty allows a thesis for the favor of CJ to human rights standards within the Council of Europe, and even of close cooperation, even following of this standard. Avoiding an open conflict of jurisdiction as well as a desire to speak - if possible – by one voice is probably nowadays an essential directive adopted in relations between these European courts (Karska, Karski, 2010:188); (Wyrozumska 2011: 108).

²¹ This danger is not new, and it exists even before the Charter becomes the binding act (Douglas-Scott 2006: 629-665); (Jasiński, 2003: 241-243); (Spielmann 1999:757-780).

CJ, as the body designating a minimum standard²². It was not a standard, but it happened in the case-law of the last two years, that this provision of the Charter was directly invoked²³. Although the provision of Art. 52 § 3 of the Charter does not bind the Court²⁴, the practice of cooperation and apparent rapprochement between the two courts reveal good faith, and even the determination to resolve potential conflicts, and where possible in the pursuit of parallel interpretation of both human rights instruments²⁵. In the Luxembourg case-law, created after the entry of the TL into force, provisions of the Convention are generally present in the company of "twin" of the Charter. However, for a more precise definition of them CJ often refers to a line of interpretation developed in Strasbourg²⁶.

In Case *Sison v. Council* CJ relied on both the CFR and the ECHR, but to clarify the scope of the right it referred to the jurisprudence of the ECtHR²⁷. Similarly, in the *Runevič-Vardyn and Wardyn Case*, the Court based on the provisions of the Charter, however referred to the provision of ECHR, and to jurisprudence formed on the basis of it²⁸. In the case *N.S.* CJ discussed the relationship between two instruments of human rights protection. One of the prejudicial questions in this case concerns the scope of protection offered by Charter and by ECHR²⁹. CJ based its judgment on the fact, that it is important to ensure the necessary

²² In the jurisprudence of this period is most common reference to various aspects of guaranteed by art 6 of the Convention right to a fair trial, including the right to an effective remedy, and sanctified through her, Art. 8 - right to protection of private and family life. Often there are also references to the ECHR in the context of non-discrimination (Article 14 ECHR). In addition - due to a specific organization that is the EU - quite regularly appear before the TS cases where there is an aspect of the protection of property (Article 1 of Protocol 1), and freedom of movement (Article 2 of Protocol 4).

²³ Such a direct indication of legal basis has occurred for example in cases: *DEB, McB.*, C-400/10 PPU, judgment of 05.10.2010; *Eifert*, C-93/09, judgment of 09.11.2010 and *Volker und Markus Schecke*, C-92/09, judgment of 09.11.2010; *Fuji Electric v Commission*, T-132/07, judgment of 12.07.2011. Also in further discussed cases.

²⁴ See: (Barcik, Wentkowska 2008:248).

²⁵ Joint communication from Presidents Costa and Skouris, 24.01.2011 r., http://curia.europa.eu/jcms/jcms/P_64268/. It is interesting, that a lock for earlier accession of the Community to the Convention was that of CJ, which was in fear for their own independence and in Opinion 2/94 of 03.08.1996, expressed the negative opinion expressed in the Community's powers in this respect under the applicable law at the time.

²⁶ Case *Dereci and Others*, C-256/11, judgment of 15.11.2011, p. 70; Case *V v. Parliament*, F-46/09, judgment of 05.07.2011, p. 111,123; Case *Aragonesas Industrias y Energia v. Commission*, T-348/08, judgment of 25.10.2011, p. 94; Case *DEB*, p. 35-37, 45-52.

²⁷ Case *Sison v Council*, T 341/07, judgment of 23.11.2011, p. 81.

²⁸ Case *Runevič-Vardyn i Wardyn*, C-391/09, judgment of 05.12.2011, p. 43, 66.

²⁹ By its fifth question, the referring court wishes to know whether extent of the protection of rights set out in Articles 1, 18 and 47 of the CFR is wider than the protection conferred by Article 3 of the ECHR. Parties: United Kingdom, Italian and Netherlands Governments argued that the scope of the protection applies by the rights set out in Articles 1, 18 and 47 of the CFR is not wider than the protection conferred by Article 3 of the ECHR. The appellant in the main proceedings, the Equality and Human Rights Commission, the United Nations High Commissioner for Refugees, Amnesty International Limited and the AIRE Centre claimed, on the other hand, that the protection on the basis of the CFR and the general principles of EU law extends further than the protection guaranteed by Article 3 of the ECHR. In the view of the German Government, the EU fundamental rights stemming from Articles 4 and 19 §2 of the CFR correspond to the fundamental right under Article 3 of the ECHR, Article 18 of the CFR contain only a right to protection against removal (not to guaranteed asylum), and

consistency between the Charter and the ECHR. Advocate General in Opinion to this case underlines, that reference should be construed not as a reference solely to the text of the Convention and its Protocols, but also to the case-law of the ECtHR³⁰. And all that should be done with the proviso that the protection guaranteed by the Charter in the areas in which the provisions of the Charter overlap with the guarantees under the ECHR is no less than the protection granted by the ECHR. On the other hand “it should be borne in mind in this connection that the judgments of the ECtHR are not the rules of the ECHR themselves, and it would therefore be wrong to regard the case-law of the ECtHR as a source of interpretation with full validity in connection with the application of the Charter”³¹. In the *McB* case, CJ looked closer at the relationship between Art. 7 of the Charter and the Art. 8 § 1 of the ECHR. Taking the view that the sound of both provisions is almost identical, stated that Art. 7 of the CFR should be given the same meaning and scope as the ones that are given to Art. 8 § 1 of the ECHR, as interpreted by the ECtHR. However, the Luxembourg Court has emphasized that this does not prevent Union law providing more extensive protection³².

But the stronger protection declared by the Charter will not always apply. It may happen that, not having found protection in Union law, a person will have a chance to look for it on the basis of the ECHR³³. The decision on *Dereci* explains, why such differences arise. It pays attention to the fact that the provisions of the Charter, in accordance with its Art. 51 § 1, are addressed to the Member States only when they are implementing Union law. In accordance with Art. 51 § 2 Charter does not extend the scope of Union law beyond the powers of the Union or not "establish any new power or task for the Union, or modify powers and tasks defined in the Treaties". Therefore Court interprets EU law within the limits of its competence³⁴. If the national court finds, in the light of the facts, the applicants' situation as falling within the scope of Union law, it will have to examine it through a provision of the Charter. If, however, it considers that this situation does not fall under the scope of Union

the scope of Article 47 of the CFR is wider than that of Art. 6 and 13 of the ECHR (in so far as the paragraph 1 requires a judicial remedy and the paragraph 2 is not restricted to civil and criminal proceedings). (Case *N.S.*, C-411/10, judgment of 21.12.2012, p. 40, 48, 50(3), 109-115; Opinion of Advocate General of 22.09.2011 to the case *N.S.*, p. 65,66).

³⁰ Opinion of Advocate General to the case *N.S.*, p. 143, 144, 145: The reference to the ECHR is to be construed as “an essentially dynamic reference which, in principle, covers the case-law of the European Court of Human Rights, because the protection granted by the ECHR is constantly developing in the light of its interpretation by the European Court of Human Rights.”

³¹ Opinion of Advocate General to the *N.S.* Case, p. 146.

³² Case *McB*, p. 53; see parallel judgment in Case *Dereci* and Others, C-256/11, judgment of 15.11.2011, p. 70 and Case *Varec*, C-450/06, judgment of 14.02.2008, p. 48.

³³ Opinion of Advocate General of 25.11.2010 to the Case *McCarthy*, C 434/09, p. 59, 50. Similarly CJ in the Case *Dereci* and Others, p. 73 and Opinion of Advocate General of 29.09.2011 to the Case *Dereci* and Others, p. 41,42.

³⁴ Case *Dereci* and Others, p. 71; see also judgments in cases: *McB*, p. 51 and *Gueye i Salmerón Sánchez*, C-483/09 i C-1/10, judgment of 15.09.2011, p. 69.

law, it would then have to be analyzed in the light of a provision of the ECHR³⁵. In other words, the entry of the CFR into force caused that, in matters outside the scope of EU law, the national courts will continue to apply the ECHR, and the Court in Strasbourg will be competent to control these decisions. However, in cases of a Community dimension, a party or - in some situations - court under the preliminary ruling, should ask the Court of Luxemburg, that will decide on the basis of the CFR³⁶.

Ending, we may say, that the new role of the Charter strengthens the system of individual rights' protection in the EU, but is not considered sufficient. Accession to the ECHR is still seen as desirable from the perspective of European integration, EU credibility in the eyes of third countries and the cohesion of the Union and the countries of COE as well as the consistency of a pan-European human rights protection system.

Bibliography

Monographs:

Barcik, J., Wentkowska A. (2008), *Prawo Unii Europejskiej z uwzględnieniem Traktatu z Lizbony*, Warszawa: C.H. Beck.

Jasiński, F. (2003), *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej*, Warszawa: Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o.

Sozański, J. (2010), *Prawa człowieka w Unii Europejskiej po Traktacie Lizbońskim* Warszawa-Poznań: PWP Iuris.

Wyrozumska, A. (2011), In: Barcz, J., Górka, M., Wyrozumska, A., *Instytucje i prawo Unii Europejskiej*, Warszawa: LexisNexis.

Collected articles:

Di Federico, G. (2011), Fundamental rights in the EU: legal pluralism and multi-level protection after the Lisbon Treaty. In: Di Federico, G.(ed.), *The EU Charter of Fundamental Rights: from declaration to binding instrument*. Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice, Vol. 8. Dordrecht-Heidelberg-London-New York: Springer: 15-54.

Karska, E, Karski, K. (2010), Some reflections on the Admissibility of Lodging a Complaint with the European Court of Human Rights against all European Union Member States on Account of their Joint Responsibility of the Actions and Omissions of the EU Institutions. In: *Concepts of General Domestic Remedy and Simplified Procedure for Amending the Convention in the Post-Interlaken Process*, 4th Warsaw Seminar, 9-10 September 2010, Warszawa: KSAP Kontrast: 187-218.

Pernice, I. (2008), The Treaty of Lisbon and fundamental rights. In: Griller, Ziller, S., J. (ed.), *The Lisbon Treaty. EU Constitutionalism without a Constitutional Treaty?*, Wien-New York: Springer: 235-254.

Spielmann, D. (1999)., Human rights case law in Strasbourg and Luxembourg. Conflicts, inconsistencies and complementarities, In: *The EU and Human Rights*, Alston, Ph. (ed.), Oxford: Oxford University Press: 757-780.

Articles in journals:

³⁵ Case Dereci and Others, p. 72.

³⁶ (Barcik, Bentkowska 2008:248); Opinion of Advocate General of 29.09.2011 to the case Dereci and Others, p. 39,40. This position is motivated by concern, that the powers of the Union or its institutions, not entered the competence of Member States or the competence of the ECourtHR in the field of protection of fundamental rights, in accordance with Art. 6 § 1 of Treaty on the Functioning of the European Union and Art. 51 § 2 CFR.

Baratta, R. (2008), Le principali novità del Trattato di Lisbona, *Il Diritto dell'Unione Europea*, Vol. 13: 21-70.

Douglas-Scott, S. (2006), A tale of two courts: Luxemburg, Strasburg and the growing European human rights acquis, *Common Market Law Review*, Vol. 43: 629-665.

Lenaerts, K., Gutiérrez-Fons, J. (2010), The constitutional allocation of powers and general principles of EU law, *Common Market Law Review*, Vol. 47: 1629-1669.

Kaliszuk, E. (2010), Traktat z Lizbony - spodziewane zmiany, *Wspólnoty Europejskie*, No 5 Vol. 204, Warszawa: IBRKK: 8-18.

Materials from the Internet:

www.curia.europa.eu

Joint communication from Presidents Costa and Skouris, 24.01.2011 r., http://curia.europa.eu/jcms/jcms/P_64268/.

Elmārs Šnevelis
Daugavpils Universitāte, Latvija

NEPILNĪBAS CEĻU SATIKSMES LIKUMĀ UN TO NOVĒRŠANAS ĪPATNĪBAS

Abstract

Incompleteness in the Road Traffic Law and individualities of corrections

Road traffic in Latvia is relations arising from movement on roads with transport vehicles or without them. It is very important to know this definition, because problems of road trafficking are very complicate. The main problem of this publication is first paragraph of Section 30 of Road Traffic Law, which establish that the conformity of the health condition for the driving of the relevant category of vehicle for Cabinet determined at a medical check-up for a vehicle driver or a person who wishes to acquire a vehicle drivers qualification shall be attested to by a medical statement or opinion regarding medical contraindications for the driving of vehicles. Author in this article will be explain some incompleteness of this rule and will be offer suggestions for this problem solution.

Atslēgas vārdi: Ceļu satiksmes likums, transportlīdzekļu vadīšanas tiesību izmantošanas aizliegums, Valsts policijas amatpersona.

Ceļu satiksmes likums ir viens no galvenajiem ceļu satiksmei reglamentējošiem normatīvajiem aktiem Latvijas Republikā, saskaņā, ar kuru ir izdoti arī citi satiksmei reglamentējošie normatīvie akti, proti, Ministru kabineta normatīvie akti, valsts standarti, kā arī starptautiskie līgumi. Ceļu satiksmes likuma viens no galvenajiem mērķiem ir noteikt ceļu satiksmes norises un ceļu satiksmes drošības organizatoriskos un tiesiskos pamatus Latvijā, lai aizsargātu cilvēku dzīvību un veselību, vidi, kā arī fiziskajām un juridiskajām personām piederošo mantu.

Nereti praksē izpildvaras amatpersonas (policijas darbinieki) sastopas ar cilvēku pārmetumiem, piemērojot kādu no Ceļu satiksmes likuma normām. Šajā publikācijā autors pievērsīsies Ceļu satiksmes likuma 30.panta pirmajai daļai „Transportlīdzekļu vadīšanas tiesību izmantošanas aizliegums”. Praksē nereti tiek piemērots transportlīdzekļu vadīšanas tiesību izmantošanas aizliegums un izraisa virkni sašutumu un neizpratni no autovadītāju puses.

Ceļu satiksmes likuma 30.panta pirmā daļa nosaka, ka transportlīdzekļu vadīšanas tiesību izmantošanas aizliegumu nosaka Valsts policijas amatpersona transportlīdzekļa vadītājam, kurš alkohola reibumā, narkotisko vai citu apreibinošu vielu ietekmē ir izdarījis noziedzīgu nodarījumu pret ceļu satiksmes drošību, par kuru var saukt pie kriminālatbildības, **vai izdarījis pārkāpumu, par kuru paredzēta transportlīdzekļu vadīšanas tiesību atņemšana.** Šādā gadījumā transportlīdzekļa vadītājam ir aizliegts izmantot transportlīdzekļu

vadīšanas tiesības un viņa transportlīdzekļa vadītāja apliecība aizturama līdz laikam, kad Valsts policijas amatpersona vai procesa virzītājs krimināllietā pieņem attiecīgu lēmumu.

Kā izriet no minētās tiesību normas, tad likumdevējs ir aizliedzis izmantot transportlīdzekļu vadīšanas tiesības, ne tikai, ja persona ir izdarījusi noziedzīgu nodarījumu pret ceļu satiksmes drošību, bet arī izdarījusi pārkāpumu, par kuru paredzēta transportlīdzekļu vadīšanas tiesību atņemšana.

Pārkāpumi ceļu satiksmē, par kuriem ir paredzēta transportlīdzekļu vadīšanas tiesību atņemšana:

1) 149.⁸ pantā no 17. – 24.daļai paredzētā braukšanas ātruma, distances un intervāla neievērošana, kur noteikts, ka par atļautā braukšanas ātruma pārsniegšanu no 51 kilometra stundā ar motocikliem, tricikliem, kvadricikliem, vieglajiem automobiļiem, kravas automobiļiem, kuru pilna masa nepārsniedz 7,5 tonnas, ja tas izdarīts vietā, kura apzīmēta ar 518.ceļa zīmi „Apdzīvotas vietas sākums” vai ar 528.ceļa zīmi „Dzīvojamā zona”;

2) 149.¹⁴ pantā paredzētā dzelzceļa pārbrauktuvju šķērsošanas noteikumu pārkāpšana, kura 7.daļā ir noteikts, ka par barjeras patvaļīgu atvēršanu, apbraukšanu vai dzelzceļa sliežu ceļa šķērsošanu šim nolūkam neparedzētās vietās;

3) 149.¹⁵ panta no 1.līdz 8.daļai atrunātā transportlīdzekļu vadīšana alkohola reibumā vai narkotisko vai citu apreibinošo vielu ietekmē, kur par transportlīdzekļa vadīšanu, ja izelpotā gaisa vai asins pārbaudē konstatētā alkohola koncentrācija asinīs pārsniedz MK noteikumus pieļauto;

4) 149.¹⁶ panta 5.daļas noteikumi par transportlīdzekļu vadītāju pārkāpumi īpašos gadījumos, proti, par ceļu satiksmes negadījuma vietas atstāšanu pēc ceļu satiksmes negadījuma, pārkāpjot noteikto kārtību.

Par visiem šiem pārkāpumiem ir paredzēta transportlīdzekļu vadīšanas tiesību atņemšana, līdz ar ko iestājas transportlīdzekļu vadīšanas tiesību izmantošanas aizliegums. Neapšaubāmi, tie ir rupji ceļu satiksmes noteikumu pārkāpumi, par kuriem likumdevējs ir piemērojis bargas soda sankcijas, kas pēc sava rakstura attaisno soda mērķi. Savukārt soda sankcija par transportlīdzekļa vadīšanu, ja ir spēkā transportlīdzekļu vadīšanas tiesību izmantošanas aizliegums, ir naudas sods transportlīdzekļa vadītājam trīsdesmit latu apmērā.

Veidojas paradoksāla situācija: policijas darbinieks sastāda administratīvā pārkāpuma protokolu par Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksā paredzētiem pārkāpumiem, par kuriem paredzēta transportlīdzekļu vadīšanas tiesību atņemšana, un automātiski iestājas transportlīdzekļu vadīšanas tiesību izmantošanas aizliegums. Transportlīdzekļa vadītājs šajā gadījumā pēc administratīvā pārkāpuma protokola sastādīšanas vairs nedrīkst turpināt kustību.

Ir jāaicina vadīt transportlīdzekli cita persona, jeb jāizmanto evakuatora pakalpojumi. Taču lēmums administratīvā pārkāpuma lietā tiks pieņemts ne vēlāk kā triju darba dienu laikā no pārkāpuma izdarīšanas dienas, izņemot gadījumus, kad izskata lietas par Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksa 149.¹⁵ pantā paredzētajiem administratīvajiem pārkāpumiem, kas saistīti ar narkotisko vai citu apreibinošo vielu lietošanu, un ir nepieciešams saņemt ekspertīzes atzinumu. Šādas lietas izskata 15 dienu laikā pēc materiālu saņemšanas. (*sk. Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksa 270.pantu*). Tātad līdz lēmuma pieņemšanai transportlīdzekļa vadītājam būs aizliegts izmantot transportlīdzekļu vadīšanas tiesības. Savukārt tikai Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksa 214.pantā minētais subjekts (Valsts policijas amatpersona) būs tiesīgs lietā pieņemt attiecīgu lēmumu, proti, transportlīdzekļa vadītāju saukt pie atbildības, jeb izbeigt lietvedību. Tomēr likumdevējs būtiski jau ierobežo personas tiesības pie administratīvā protokola sastādīšanas ar tāda veida ierobežojumu, kā transportlīdzekļa vadīšanas tiesību izmantošanas aizliegumu vēl pirms lietas izskatīšanas iestādē. Praksē nereti tiek konstatēti gadījumi, ka, izskatot lietu pēc būtības, tiek konstatēts, ka pārkāpums tika fiksēts kļūdaini, proti, protokolā minētais pārkāpums neatbilst faktiskiem lietas apstākļiem, jeb ir procesuālie pārkāpumi, kuri pēc sava rakstura var ietekmēt administratīvā akta (lēmuma) saturu, bet persona ir ierobežota transportlīdzekļa vadīšanas tiesību izmantošanā līdz lēmuma pieņemšanai (Briede 2003: 24).

. Autors uzskata, ka Valsts policijas amatpersonu, kuras ir tiesīgas sastādīt administratīvā pārkāpuma protokolu, kompetences līmenis ir samērā zems, bet, neraugoties uz to, likumdevējs tām deleģē samērā nozīmīgu cilvēktiesību ierobežošanas loku pārvietošanās brīvībā. Pie šāda deleģējuma obligāti ir jāmaina policijas izglītības sistēma, paaugstinot tās kompetenci, ar mērķi krasi mazināt kļūdaini sastādīto procesuālo dokumentu skaitu.

No Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksa 248.panta pirmās daļas izriet protokola sastādītāja pienākums protokolā norādīt pārkāpuma izdarīšanas apstākļus un būtību. Atbilstoši Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksa 243.panta otrajai daļai, administratīvā pārkāpuma protokols ir pierādīšanas līdzeklis. Tātad tajā norādītie pārkāpuma izdarīšanas apstākļi, ciktāl tie nav tikai amatpersonas secinājumi, vērtējami kopsakarā ar citiem lietā esošajiem pierādījumiem (*sk. Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 2008. gada 26. novembra rīcības sēdes lēmumā lietā Nr. SKA-684/2008*). Administratīvā pārkāpuma protokols ir dokuments, kurā kompetenta amatpersona rakstveidā fiksē kādas personas prettiesiskas darbības, par kurām paredzēta administratīvā atbildība. Šis dokuments kā sākotnēja apsūdzība ir pamats turpmākai lietvedībai administratīvā pārkāpuma lietā. Līdz

ar to, no vienas puses, institūcija, kuras kompetencē ir pieņemt lēmumu lietā, izvērtē, vai persona par protokolā fiksētajām darbībām, ir saucama pie administratīvās atbildības.

Ir jāvērtē, kāpēc likumdevējs ir izdevis tādu normu, kura būtiski ierobežo cilvēka tiesības, tas ir, kāpēc ir nepieciešama tāda norma, kura paredz transportlīdzekļu vadīšanas tiesību izmantošanas aizliegumu gadījumos, ja tiek konstatēts pārkāpums, par kuru paredzēta transportlīdzekļu vadīšanas tiesību atņemšana. Neapšaubāmi tā ir pārmantota no laikiem, kad par visiem pārkāpumiem ceļu satiksmē, kur sods bija virs divdesmit latu apmēra, transportlīdzekļa vadītāja apliecība tika aizturēta, bet vadītājam tika izsniegta pagaidu atļauja, ar kuru viņš varēja piedalīties ceļu satiksmē 30 dienas Latvijas Republikas teritorijā. Viennozīmīgi, tas kalpoja kā garantija, ka persona ieradīsies uz lietas izskatīšanu, lai atgūtu savu vadītāja apliecību. Īpaši gadījumos, ja pārkāpējs bija ārzemju pilsonis, tad tas bija nopietns apstāklis ierasties uz lietas izskatīšanu un atgūt savu vadītāja apliecību. Autors vērs uzmanību, ka visos šajos gadījumos pārkāpējs varēja piedalīties ceļu satiksmē līdz lietas izskatīšanai. Minētais regulējums, pēc autora domām, ļāva sekmīgi pildīt valsts pārvaldes funkcijas un atbilda tiesiskas valsts principiem.

Esošās prakses salīdzinājumam autors pētīja arī kaimiņu valstu praksi minētajā jomā. Lietuvas Republikā transportlīdzekļu vadītājiem sastādot protokolu par pārkāpumu, kur paredzēta transportlīdzekļu vadīšanas tiesību atņemšana, tiek aizturēta vadītāja apliecība, bet tās vietā tiek izsniegta pagaidu atļauja, ar kuru persona var piedalīties ceļu satiksmē, līdz attiecīgā lēmuma pieņemšanai tiesā. Visas administratīvo pārkāpumu lietas, kurās soda sankcija paredz transportlīdzekļu vadīšanas tiesību atņemšanu ir tiesas kompetencē. Autors uzskata, ka tas paaugstina izskatāmās lietas objektivitāti, jo lietām, kur tiek ierobežotas, jeb uz laiku atņemtas speciālās tiesības, neapšaubāmi, ir jābūt tiesas kompetencē. Tiesa ir neatkarīga valsts varas institūcija, kā arī neatkarīga no visiem citiem valsts institūtiem.

Pie pašreizējā Ceļu satiksmes likuma 30.panta pirmās daļas regulējuma, pēc autora domām, tiek nepamatoti un pārmērīgi bargi ierobežotas cilvēka tiesības uz speciālo tiesību izmantošanu, šajā gadījumā transportlīdzekļa vadīšanas tiesībām.

Tiesa, ir jāatzīst, ka arī amatpersonu vidū viedoklis, par Ceļu satiksmes likuma 30.panta pirmās daļas pielietošanu praksē, krasi atšķiras. Viena daļa uzskata, ka transportlīdzekļu vadīšanas tiesību izmantošanas aizliegumu piemēro tikai transportlīdzekļa vadītājam, kurš alkohola reibumā, narkotisko vai citu apreibinošu vielu ietekmē ir izdarījis administratīvo pārkāpumu. Savukārt otra daļa uzskata, ka par jebkuru pārkāpumu, par kuru paredzēta transportlīdzekļu vadīšanas tiesību atņemšana, ir jāpiemēro transportlīdzekļu vadīšanas tiesību izmantošanas aizliegumu. Neapšaubāmi, gramatiski tulkojot minēto tiesību

normu, saprotams, ka transportlīdzekļu vadīšanas tiesību izmantošanas aizliegums ir piemērojams par jebkuru pārkāpumu, par kuru paredzēta transportlīdzekļu vadīšanas tiesību atņemšana.

Ir jāatzīst, ka, neraugoties uz to, kā tiek tulkota minētā tiesību norma praksē, tā nav kontrolējama, jo nevienā policijas un Ceļu satiksmes drošības direkcijas datu bāzē neparādās transportlīdzekļu vadīšanas tiesību izmantošanas aizliegums, ja tiek sastādīts protokols par pārkāpumu, par kuru paredzēta transportlīdzekļu vadīšanas tiesību atņemšana. Valsts policijas amatpersonām nav iespēju minēto faktu konstatēt, jo nav iespēju veikt ierakstu datu bāzē par transportlīdzekļu vadīšanas tiesību izmantošanas ierobežojumu, līdz brīdim, kamēr administratīvā pārkāpuma lieta tiks izskatīta iestādē.

Jebkuru normatīvo aktu var grozīt un, neapšaubāmi normatīvajam regulējumam jāatbilst sabiedrības vajadzībām, jo attīstoties sabiedrībai, tiek pakārtotas tiesību normas. Mūsu sabiedrībai nav skaidrs administratīvo pārkāpumu lietu veidošanās mehānisms, un par to liecina tiesu judikatūra. Piemēram, lai ieviestu Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodeksā fiksētos sodus, bija nepieciešama precīza konkrēta pārkāpuma definēšana un sankcijas samērošana ar iespējamo kaitējumu (Stucka 2003:12).

Normatīvos aktus var izstrādāt dažādi. Piemēram, likumiem piemīt augsta abstraktuma pakāpe, kas prasa normas iztulkošanu, piemērojot dažādas tiesību normas tulkošanas metodes. Autors uzskata, ka normatīvajam aktam ir jābūt precīzi sastādītam, lai nerastos sabiedrības un izpildvaras strīdi pie to piemērošanas. Pašlaik tiek izdoti skaidrojošie normatīvie akti noteikumu un dažādu standartu veidā, lai skaidrotu noteiktu normu, piemēram, Ceļu satiksmes drošības direkcija plaši ar savām kampaņām un akcijām piedalās ceļu satiksmi reglamentējošo normatīvo aktu skaidrošanā, lai tādā veidā informētu sabiedrību par tiesību normu izpratni. Tiesa, ir jāatzīst, ka Ceļu satiksmes drošības direkcija nav tiesību normu tulkotāja. Šīs iestādes sabiedrībai sniegtajām tiesību normu interpretācijām nav juridiska spēka.

Autors uzskata, ka spēkā esošā Ceļu satiksmes likuma 30.panta pirmās daļas redakcija neatbilst cilvēktiesību standartiem un Šengenas līguma noteikumam par brīvu personu kustību, jo, aizturot transportlīdzekļu vadīšanas tiesības par administratīvajiem pārkāpumiem, kur soda sankcija paredz transportlīdzekļu vadīšanas tiesību atņemšanu personām, tiek liegta iespēja brīvi pārvietoties. Īpaši ņemot vērā to apstākli, ka personai ir liegta tālākā kustība arī Latvijas Republikas teritorijā, neatkarīgi no tās valstiskā piederības, iestājas transportlīdzekļu vadīšanas tiesību izmantošanas aizliegums.

Valstij ir jāizveido efektīvs mehānisms administratīvo sodu izpildei, lai persona līdz administratīvā soda piemērošanai nebūtu ierobežota savās tiesībās, tomēr apzinoties soda neizbēgamību. Arī izskatāma jautājuma kompetencei jābūt augstākai, proti, autors uzskata, ka visas lietas, kur sankcija paredz transportlīdzekļu vadīšanas tiesību atņemšanu, ir jābūt piekritīgām tiesai. Savukārt izpildvarai ir jānodarbojas tikai ar administratīvā pārkāpuma konstatēšanu un pierādījumu savākšanu. Neapšaubāmi valsts varu realizējošiem institūtiem ir jābūt savstarpēji neatkarīgiem, kā arī neatkarīgiem no visiem citiem valsts institūtiem, lai nebūtu iespaidojami.

Valsts varas institūtu neatkarība nebūt nenozīmē, ka tiem nebūtu savstarpēji jāsadarbojas, drīzāk otrādi, to starpā jāizveidojas labai sadarbībai. Tikai kopīgiem spēkiem iespējams ātrāk un efektīvāk sasniegt labākus rezultātus valsts ekonomiskā un tiesiskā attīstībā.

Autors piedāvā savu Ceļu satiksmes likuma 30.panta pirmās daļas redakciju: transportlīdzekļu vadīšanas tiesību izmantošanas aizliegumu nosaka Valsts policijas amatpersona transportlīdzekļa vadītājam, kurš alkohola reibumā, narkotisko vai citu apreibinošu vielu ietekmē ir izdarījis noziedzīgu nodarījumu pret ceļu satiksmes drošību, par kuru var saukt pie kriminālatbildības. Šādā gadījumā transportlīdzekļa vadītājam ir aizliegts izmantot transportlīdzekļu vadīšanas tiesības un viņa transportlīdzekļa vadītāja apliecība aizturama līdz laikam, kad Valsts policijas amatpersona vai procesa virzītājs kriminālprocesā pieņem attiecīgu lēmumu.

Bibliogrāfija

- Briede, J. (2003) Administratīvā procesa vispārīgie noteikumi un administratīvais process iestādē. Rīga: Tiesu nama aģentūra.
- Ceļu satiksmes likums, stājies spēkā 04.11.1997., likuma redakcijā, kas stājās spēkā 27.03.2012.
- Jirgens, A. (2001) *Auto un Ceļu policija: dokumenti; konsultācijas.*- Rīga: Mans īpašums.
- Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodekss, stājies spēkā 01.07.1985., likuma redakcijā, kas stājās spēkā 01.08.2012.
- Stucka, A. (2003) *Ievads administratīvajās tiesībās un administratīvā procesa tiesībās.* Rīga: Juridiskā koledža.
- Барейшин, А.А. (1995) Дорожное движение. Смоленск.

Alla Spale
Biznesa augstskolas „Turība”, Latvija

TIESĪBU NORMAS ATZĪŠANA PAR SPĒKĀ NEESOŠU: SATVERSMES TIESAS PRAKSE

Abstract

Recognizing a legal norm as invalid: case-law of the constitutional court

Article 85 of the Satversme [Constitution] grants an exclusive competence to the Constitutional Court to recognize a legal norm as invalid. The present paper provides classification of moments when legal norms may lose their effect. Case-law of the Constitutional Court is also analyzed by indicating regularities and creating theoretical basis for establishing the moment when a legal norm would lose effect. In the article, consequences of becoming of a legal norm as invalid are also considered. The research also studies several mechanisms that the Constitutional Court introduces into findings of judgments to regulate legal relations formed after annulment of a legal norm. In the frameworks of the research, it has been concluded that the Court is committed to assess consequences of losing effect of a legal norm and, in case of negative consequences, to suggest interim regulatory framework for improvement of the normative regulatory framework (to be executed by the legislator).

Atslēgas vārdi: Satversmes tiesa, Satversmes tiesas spriedums, tiesību norma, tiesību normas spēks, tiesiskās attiecības

No tiesību teorijas izriet, ka tiesību norma (akts) zaudē spēku šādos gadījumos: 1) ja iestājies termiņš vai nosacījums, ar ko ierobežots normatīvā akta spēks laikā, 2) ja normatīvais akts tiek atcelts, vai arī 3) ja stājies spēkā cits normatīvais akts ar tādu pašu vai augstāku juridisko spēku, kas regulē tos pašus jautājumus (Satversmes tiesa, 04-01(97)).

Latvijas Republikas Satversmes (turpmāk – Satversme) 85. panta otrais teikums piešķir Satversmes tiesai ekskluzīvu kompetenci atzīt par spēkā neesošiem „likumus un citus aktus vai to daļas”. Saskaņā ar šo konstitucionālo tiesību normu Satversmes tiesa ir tiesīga atcelt visus tiesību aktus vai to daļas, kuru pārbaude ir piekritīga Satversmes tiesai.

Satversmes tiesas spriedums

[1] Satversmes tiesa savas tiesības „atzīt par spēkā neesošiem” likumus un citus aktus vai to daļas īsteno tikai vienā procesuālā formā, tas ir, pieņemot spriedumu. Satversmes tiesas sprieduma juridiskais raksturs ir atšķirīgs no vispārējās jurisdikcijas tiesas sprieduma. Vispārējās jurisdikcijas tiesu spriedumi skar tikai tiesiskās attiecības starp noteiktām personām konkrētās lietas ietvaros (*inter parties*) un nav tieši piemērojami citu lietu izšķiršanā.

Savukārt Satversmes tiesas sprieduma uzdevums ir Satversmes tiesas kontrolē nododamo tiesību normu (tiesību aktu) „juridiskā likteņa” noteikšana. Satversmes tiesa spriedumā izšķir to, vai apstrīdētā norma (akts) zaudēs savu spēku tāpēc, ka tā ir pretrunā ar augstāka juridiskā spēka tiesību normu, vai arī tā ir atbilstoša Satversmei un tādā spēkā esoša. Līdz ar to Satversmes tiesas spriedums nav attiecināms tikai uz konkrētām tiesiskajām

attiecībām, bet tā iedarbības sfēra ir tāda pati, kā apstrīdēto tiesību normu (aktu) iedarbības sfēra.

Tādējādi, no vienas puses, spriedums ir procesuāla dokumenta veidā noformēts jurisdikcijas akts, ar kuru lietu izspriež pēc būtības, no otras puses, Satversmes tiesa, pieņemot spriedumu, izlemj jautājumu par tiesību normas izslēgšanu vai saglabāšanu tiesību sistēmā.

[2] Satversmes tiesa savas kompetences ietvaros veic gan abstrakto, gan konkrēto konstitucionālo kontroli – proti, izvērtē apstrīdēto normu (aktu) atbilstību augstāka juridiskā spēka tiesību aktam. Tāpēc arī Satversmes tiesas spriedumi pēc to veida ir tikai tādi, kas noteic normas atbilstību vai neatbilstību augstāka spēka tiesību normai.

Satversmes tiesas sprieduma juridisko dabu raksturo šādas pazīmes:

- vispāršaistošs spēks (*erga omnes*)
- galīgs (nav pārsūdzams)
- publisks
- tieši piemērojams
- nepārvarams

[3] Satversmes tiesas likuma 32. panta otrajā daļā noteic, ka Satversmes tiesas spriedums un tajā sniegtā attiecīgās tiesību normas interpretācija ir obligāta visām valsts un pašvaldību institūcijām (arī tiesām) un amatpersonām, kā arī fiziskajām un juridiskajām personām. Tātad Satversmes tiesas spriedums ir obligāts visiem tiesību subjektiem visā valsts teritorijā. Tam ir *erga omnes* spēks, proti, tas ir vispāršaistošs. Pēc būtības Satversmes tiesas sprieduma vispāršaistošais spēks ir pielīdzināms likuma spēkam (Paparinskis 2003: 146). Taču tas jāsaprot nevis kā vienlīdzība ar likumu, bet gan kā sprieduma vispāršaistošais spēks kā likumam, proti, Satversmes tiesas spriedumam ir likuma iedarbība, bet ne tā forma (Pleps, Pastars, Plakane 2004: 195).

[4] Satversmes tiesas likuma 32. panta pirmās daļas pirmais teikums noteic, ka Satversmes tiesas spriedums ir galīgs. Tas nozīmē, ka Satversmes tiesas spriedumus nevar pārsūdzēt un tos nevar pārvērtēt nevienā citā valsts vai starptautiskajā institūcijā. Arī pašai Satversmes tiesai nav tiesību pārskatīt savu spriedumu no jauna.

Taču spriedums kādā konkrētā lietā neaptver izmaiņas, kas var notikt pēc tā spēkā stāšanās. Būtiski mainoties lietas apstākļiem, prasījumu vairs nevar uzskatīt par izspriestu. To apliecina arī Satversmes tiesas prakse, atkārtoti izskatot Saeimas vēlēšanu likuma 5. panta 5. un 6. punktu (Satversmes tiesa, 2005-13-0106: 10.3. punkts). Līdz ar to atsevišķos gadījumos, izvērtējot lietas faktiskos apstākļus, iepriekšējā spriedumā izteiktos secinājumus

(atziņas), kā arī tiesību sistēmas izmaiņas un konstatējot, ka pastāv būtiski jauni apstākļi, Satversmes tiesa var izspriest tādu prasījumu, kas jau reiz ir izspriests.

Sprieduma galīgums nav attiecināms uz Satversmes tiesas spriedumos izteiktajām atziņām. Pie noteiktiem apstākļiem Satversmes tiesa var attīstīt, papildināt un pat mainīt spriedumos izteiktās atziņas. Līdz ar to neviens Satversmes spriedums nesniedz izsmeļošu attiecīgās Satversmes normas interpretāciju. Satversmes tiesas atziņas konkrētas Satversmes normas interpretācijā attīstās un pilnveidojās, tajā pašā laikā, neatklājot pilnīgu Satversmes normas saturu.

[5] Satversmes tiesas spriedumi stājas spēkā to pasludināšanas vai publicēšanas dienā. Tie tiek publicēti oficiālajā laikrakstā „Latvijas Vēstnesis” piecu dienu laikā no to pieņemšanas dienas. Publikācija „Latvijas Vēstnesī” nodrošina Satversmes tiesas spriedumu publiskumu.

[6] Satversmes tiesas spriedumi ir tieši piemērojami tiesību akti. Proti, Satversmes tiesas sprieduma izpildei nav nepieciešams speciāls „iedzīvināšanas mehānisms”, jeb tiesību piemērošanas akts. Normas atzīšana par spēkā neesošu nozīmē to, ka ar sprieduma publicēšanas dienu tā automātiski zaudē spēku. Latvijas normatīvais regulējums neprasa, lai likumdevējs pats atceltu normu, pieņemot attiecīgo grozījumu normatīvajā aktā. Praktiskajā darbībā tiesību normas piemērotājs, ieskatoties Tieslietu ministrijas nodrošinātajā (oficiālās avīzes izdevēja administrētajā) normatīvo aktu informācijas sistēmā (www.likumi.lv), attiecīgās normas vietā ieraudzīs atsauci, ka tā konkrētā datumā ir zaudējusi spēku. Tiesisko attiecību subjekti var atsaukties uz Satversmes tiesas spriedumu tieši. Satversmes tiesas spriedumā nereti tiek ietverti arī pagaidu noteikumi, kas jāievēro līdz brīdim, kamēr likumdevējs būs pilnveidojis normatīvo regulējumu atbilstoši Satversmei.

[7] Satversmes tiesas spriedums ir nepārvarams. Gadījumos, kad Satversmes tiesa tiesību normas ir atzinusi par neatbilstošām Satversmei, normas izdevējs nedrīkst atkārtoti pieņemt identiskas normas (aktu). Minētā pazīme izriet no varas dalīšanas principa, jo pretējā gadījumā konstitucionālās kontroles funkcija nebūtu īstenojama (Kommers D.P. 1997: 54). Vienlaikus jānorāda, ka Satversmes tiesas spriedumā ietvertie priekšraksti veikt normatīvā regulējuma grozījumus nedrīkst ierobežot likumdevēja rīcības brīvību pašam izvēlēties atbilstošāko risinājumu (Котоков 2011:503).

Brīdis, ar kuru apstrīdētās normas zaudē spēku

[8] Saskaņā ar Satversmes tiesas likuma 32. panta trešo daļu tiesību norma (akts), kuru Satversmes tiesa atzinusi par neatbilstošu augstāka juridiska spēka tiesību normai, uzskatāma par spēkā neesošu no Satversmes tiesas sprieduma publicēšanas dienas, ja Satversmes tiesa

nav noteikusi citādi. Līdz ar to tiesību norma var zaudēt spēku gan vispārīgā, gan speciālā kārtībā. Vispārīgā kārtībā tiesību norma zaudē spēku no Satversmes tiesas sprieduma publicēšanas dienas. Savukārt speciālo kārtību nosaka pati Satversmes tiesa.

Likumdevējs Satversmes tiesai ir piešķīris rīcības brīvību izlemt, no kura brīža spēku zaudē tāda apstrīdētā norma, kas atzīta par neatbilstošu augstāka juridiskā spēka tiesību normai. Savukārt, lai atzītu apstrīdēto normu par spēkā neesošu nevis no sprieduma publicēšanas dienas, bet no cita brīža, Satversmes tiesai savs viedoklis ir jāpamato. Pienākums pamatot savu viedokli izriet no tiesiskuma principa, kas ir saistošs arī pašai Satversmes tiesai (Satversmes tiesa, 2009-11-01: 29. punkts).

[9] Analizējot Satversmes tiesas spriedumu nolēmumu daļas, var identificēt, ka apstrīdētās normas zaudē spēku:

- 1) sprieduma publicēšanas dienā (vispārīgs noteikums, kas izriet no Satversmes tiesas likuma);
- 2) no tās pieņemšanas dienas (*ex tunc*);
- 3) tiesas noteiktajā dienā, kas nesakrīt nedz ar tās pieņemšanas dienu, nedz publicēšanas dienu:
 - a) datums var būt atpakaļvērstis (*ex tunc*),
 - b) datums var būt vērstis uz nākotni (*ex nunc*).

[10] Vispārīgā kārtībā par normas spēka zaudēšanu, tas ir, no sprieduma publicēšanas dienas, ir visbiežāk izmantots instruments Satversmes tiesas praksē. Tas neprasa plašāku analīzi, turklāt arī pati Satversmes tiesa šādos gadījumos spriedumos nesniedz papildu argumentāciju normas spēkā zaudēšanas brīdim.

Papildu pamatojums attiecībā uz normas spēkā zaudēšanas brīdi spriedumā tiek ietverts tad, ja tiek noraidīts pieteikuma iesniedzēja lūgums tiesību normu atzīt par spēkā neesošu no pieņemšanas dienas. Pat, ja apstrīdētās normas tiek atzītas par Satversmei neatbilstošām, Satversmes tiesas uzdevums ir nepieļaut tādu situāciju, ka sprieduma atpakaļvērstais spēks būtiski aizskartu citu personu tiesības. Tieši pretēji – tiesas uzdevums ir pēc iespējas līdzsvarot personu atšķirīgās intereses (Satversmes tiesa, 2010-22-01: 15. punkts).

[11] Normas atzīšana par spēkā neesošu no tās pieņemšanas dienas ir piemērojama tikai dažos gadījumos. Sprieduma atpakaļvērsta spēka noteikšana ir jāuzskata par izņēmumu (Rodiņa 2009: 146). Šādos gadījumos īpaša vērība tiek veltīta tiesiskajām attiecībām, kas saistītas ar antikonstitucionālo normu. Atpakaļvērstā spēka noteikšana raksturīga tādiem gadījumiem, kad apstrīdētā tiesību norma ir pieņemta *ultra vires* (Satversmes tiesa, 2007-04-

03: 25. punkts) vai, pieļaujot būtiskus procedūras pārkāpumus (Satversmes tiesa 2007-11-03: 29. punkts). Līdz ar to attiecībā uz šādiem gadījumiem piemērojams princips, ka „antikonstitucionāls likums nav likums” (Field 1926: 1), tas nekad nav pastāvējis, jo pieņemts prettiesiskā procedūrā. Līdz ar to tas nevarēja arī radīt tiesiskās attiecības. Tomēr varētu pastāvēt arī citi gadījumi, kad taisnīgums prasa atzīt apstrīdēto normu par spēkā neesošu no tās pieņemšanas dienas. Ja šāda situācija tiek konstatēta, tad Satversmes tiesai jāsniedz pamatojums šādai nepieciešamībai.

Sprieduma atpakaļvēršam spēkam īpaša nozīme ir konstitucionālās sūdzības institūta ietvaros, jo tā ir vienīgā iespēja personu pamattiesību aizsardzībai (Rodiņa 2009: 147). Tāpēc Satversmes tiesa visnotaļ bieži, atzīstot apstrīdēto normu par neatbilstošu Satversmei un spēkā neesošu, paredz īpašu nosacījumu, ka attiecībā uz pieteikuma iesniedzēju norma zaudē spēku no tās pieņemšanas dienas (Satversmes tiesa, 2005-12-0103), atsevišķos gadījumos atpakaļvērsta spēks tiek attiecināts arī uz citām personām (personu grupu), kas atrodas līdzīgos faktiskos un tiesiskos apstākļos kā pieteikuma iesniedzējs (Satversmes tiesa, 2009-43-01). Līdzīga prakse tiek attiecināta arī uz tiesību normām, kuru konstitucionālā kontrole veikta pēc tiesas pieteikuma. Šajos gadījumos atpakaļvērsta spēks attiecināms uz tām personām, kuru pamattiesību aizsardzībai Satversmes tiesā vēršas tiesas, proti, lietas dalībniekiem attiecīgajā civillietā, krimināllietā vai administratīvajā lietā. Minēto personu loks var tikt paplašināts, ja personas atrodas vienādos un salīdzināmos apstākļos ar vispārējās jurisdikcijas tiesā izskatāmās lietas dalībnieku (Satversmes tiesa, 2011-02-01: 16. punkts).

Satversmes tiesas spriedumā noteiktais atpakaļvērsta spēks var nesakrist ar normas pieņemšanas brīdi. Tiesa parasti par tādu brīdi izvēlas konstitucionālās sūdzības iesniedzēja vai vispārējās jurisdikcijas tiesā izskatāmās lietas dalībnieka pamattiesību aizskāruma brīdi (Satversmes tiesa, 2003-10-0103: 11. punkts). Savukārt, ja aizskāruma brīdis nav identificējams ar konkrētu datumu, tiesa attiecībā uz šīm personām apstrīdēto normu atzīst par spēkā neesošu no tās pieņemšanas dienas.

[12] Normas spēka zaudēšanas brīža noteikšana parasti ir saistīta ar kādiem noteiktiem apsvērumiem. Jau vienā no pirmajiem spriedumiem (Satversmes tiesa, 04-05(97)) Satversmes tiesa analizēja un norādīja atsevišķus principus, pēc kuriem tā vadījās, izlemjot jautājumu par laiku, no kura apstrīdētie normatīvie akti zaudēs spēku. Salīdzinot taisnīguma, likumības, varas dalīšanas un tiesiskās paļāvības (uzticība tiesībām) principus, tika secināts, ka būtiska nozīme ir arī atsevišķiem tiesiskās paļāvības principa elementiem, piemēram, sprieduma atpakaļejošā spēka ietekme uz publiskajām un privātajām interesēm, tiesisko attiecību ilglaicīgums, tiesiskā stāvokļa izmaiņas personām, kuras paļāvās uz apstrīdētā akta likumību.

Taču praksē ir gadījumi, kad tiesai jādomā arī par to, lai, aizsargājot personas aizskartās tiesības, negrautu tiesisko stabilitāti, respektīvi, arī spriedumam jābūt samērīgam ar to mērķi, ko tajā vēlējusies panākt. Tāpēc Satversmes tiesa atsevišķās lietās uzsākusi praksi, ka apstrīdēto normu par spēkā neesošu atzīst nākotnē vai tad, ja neiestāsies kāds notikums (nosacījums). Piemēram, netiks veikti likuma grozījumi, izstrādāta attiecīgā procedūra saistītos likumos, novērsts personām nodarītais kaitējums (izmaksāta nepamatoti ieturētā nauda utt.).

[13] Tiesību normas atzīšana par neatbilstošu Satversmei, vienlaikus paredzot, ka norma zaudē spēku ar atliekošu datumu (*ex nunc*), parasti tiek noteikta gadījumos, kad nepieciešams normatīvā regulējuma grozījums. Proti, Satversmes tiesa dod laiku likumdevējam sakārtot normatīvo regulējumu un izlabot pieļautās kļūdas. Laiks regulējuma pilnveidošanai tiek noteikts dažāds: no trīs mēnešiem līdz vienam gadam. Nosakot minēto termiņu, katrā atsevišķā gadījumā Satversmes tiesa ņem vērā to, kāds ir nepieciešamo grozījumu apjoms, un to, vai likumdevējs attiecīgajā laika posmā spēs pieņemt normatīvā akta grozījumus. Satversmes tiesa vairākkārt secinājusi, ka gadījumos, ja tūlītēja apstrīdētās normas atcelšana būtu vēl vairāk neatbilstoša Satversmei nekā apstrīdētās normas atstāšana spēkā, ir iespējams noteikt sprieduma izpildes termiņu ar atliekošu datumu (Satversmes tiesa 2008-02-01: 12. punkts).

Secinājumi

1. Satversmes 85. pants paredz Satversmes tiesai ekskluzīvu kompetenci atzīt tiesību normas par spēkā neesošām. No minētās konstitucionālās normas izriet arī vairākas prasības, kas attiecas uz Satversmes tiesas sprieduma formu un saturu.

2. Normas atzīšana par spēkā neesošu īstenojama noteiktā procesuālā formā – pieņemot Satversmes tiesas spriedumu, kura nolēmumu daļā noteikts apstrīdētās normas spēka zaudēšanas brīdis.

3. Tiesību normas spēka zaudēšanas brīdi var noteikt vispārīgā vai speciālā kārtībā, kuru nosaka pati Satversmes tiesa. Tiesiskuma princips attiecībā uz speciālās kārtības izmantošanu uzliek tiesai pienākumu pamatot savu viedokli attiecībā uz apstrīdētās normas spēka zaudēšanas brīdi.

4. Normas spēka zaudēšanas brīdis *ex tunc*, tiek noteikts no normas pieņemšanas brīža, ja tā pieņemta *ultra vires* vai, būtiski pārkāpjot pieņemšanas procedūras noteikumus, kā arī uz noteiktu subjektu loku, tas ir, pieteikuma iesniedzējiem un viņiem pielīdzināmām subjektu grupām. Gadījumos, kad ir iespējams identificēt ar apstrīdēto normu saistīto pamattiesību aizskāruma brīdi, tad tas var tikt noteikts par tiesību normas spēka zaudēšanas

brīdi. Šāds brīdis attiecinām tikai uz konkrētu personu loku – konstitucionālās sūdzības iesniedzēju vai vispārējās jurisdikcijas tiesas dalībnieku.

5. Tiesību normas spēka zaudēšana *ex nunc* vienmēr saistīta ar nepieciešamību pilnveidot normatīvo regulējumu, vienlaikus tā prasa pamatojumu par antikonstitucionālās normas spēkā esamību noteiktu laiku.

Bibliogrāfija

- Paparinskis, M (2003) Satversmes tiesas spriedums kā normatīvs akts. *Likums un tiesības*. Nr. 5: 145-148.
- Pleps, J., Pastars, E., Plakane, I. (2004) *Konstitucionālās tiesības*. Rīga, Latvijas Vēstnesis.
- Rodiņa, A (2009) *Konstitucionālās teorijas teorija un prakse Latvijā*. Rīga: Latvijas Vēstnesis.
- Котоков А. (2011) Обязательность решений Конституционного суда. В: *Актуальные вопросы конституционного правосудия*. Москва: Волтерс Клувер. С. 497-513.
- Satversmes tiesas 1997. gada 7. maija spriedums lietā Nr. 04-01(97)
- Satversmes tiesas 1998. gada 11. marta spriedums lietā Nr. 04-05(97)
- Satversmes tiesas 2003. gada 6. novembra spriedums lietā Nr. 2003-10-0103
- Satversmes tiesas 2005. gada 16. decembra spriedums lietā Nr. 2005-12-0103
- Satversmes tiesas 2006. gada 15. jūnija spriedums lietā Nr. 2005-13-0106
- Satversmes tiesas 2007. gada 9. oktobra spriedums lietā 2007-04-03
- Satversmes tiesas 2008. gada 17. janvāra spriedums lietā 2007-11-03
- Satversmes tiesas 2009. gada 21. decembra spriedums lietā 2009-43-01
- Satversmes tiesas 2010. gada 18. janvāra spriedums lietā 2009-11-01
- Satversmes tiesas 2011. gada 27. janvāra spriedums lietā 2010-22-01
- Satversmes tiesas 2011. gada 28. novembra spriedums lietā 2011-02-01
- Field, O. P. (1926) *Effect of an Unconstitutional Statute*. *Indiana Law Journal*: Vol. 1: Iss. 1, Article 1.: <http://www.repository.law.indiana.edu/ilj/vol1/iss1/1> [2012.01.04]
- Kommers, D.P. (1997) *The Constitutional Jurisprudence of the Federal Republic of Germany*. 2nd ed., Durham and London: Duke University Press.

*Jānis Teivāns-Treinovskis,
Daugavpils Universitāte, Latvija*

LATVIJAS JUVENĀLĀS JUSTĪCIJAS VAIBSTI

Abstract

During the last years the concept of juvenile justice is getting greater attention of society. To the great extent it is connected with its epistemological basis – children and youth. In the Latvian society there is no consolidated opinion neither on the nature of juvenile justice, no on the mechanism of its operation. The wide range of opinion also determines the society attitude towards this legal institution – from comprehensive support to complete negation. In order to make the practical scientific evaluation of the juvenile justice institution, it is necessary to understand exactly its genesis and notional content, and the author is planning to do that in the frame of this publication.

Atslēgas vārdi: juvenālā justīcija, nepilngadīgo kriminālatbildība, probācija, sabiedrība

Juvenālās justīcijas jēdziens pēdējo gadu laikā arvien biežāk nonāk sabiedrības uzmanības centrā. Lielā mērā tas ir saistīts ar tās gnozeoloģisko bāzi – bērniem un jauniešiem. Latvijas sabiedrībā nav konsolidēta viedokļa ne par juvenālās justīcijas dabu, ne arī par tās darbības mehānismiem. Tikpat plašs viedokļu spektrs nosaka arī sabiedrības attieksmi pret šo tiesību institūtu – no vispusīga atbalsta līdz absolūtam noliegumam.

Viskrasākā viedokļu atšķirība juvenālās justīcijas jautājumā vērojama starp tiesību zinātniekiem un radikāli noskaņotām sabiedriskām organizācijām. Ja, piemēram, juridisko zinātņu doktors, Saeimas deputāts Andrejs Judins uzskata, ka juvenālā justīcija Latvijā kā tāda faktiski neeksistē un to ir steidzami jāievieš, tad pareizticīgo psiholoģe Irīna Medvedeva juvenālo justīciju nostāda vienā līmenī ar liberālismu un sodomiju. Skaidrs, kā pēdējam viedoklim ir vājš sakars ar zinātņi, un tas ir vairāk balstīts uz šā tiesību institūta emocionālo izvērtējumu.

Lai varētu veikt juvenālās justīcijas institūta zinātniski praktisku izvērtēšanu, ir precīzi jāizprot tā ģenēzi un jēdzienisko saturu.

Par juvenālās justīcijas izcelsmes vietu oficiāli tiek uzskatīta ASV pilsēta Bostona, kur 19.gadsimta 70-os gados tiesām tika piedāvāts nepiemērot nepilngadīgajiem, kuri ir spējīgi laboties, kriminālsodus, bet nodot viņus uzraudzības iestāžu pārraudzībā. Šī iniciatīva tika tiesiski nostiprināta ar Īlinoisas štata likumu „Par pamestiem, nepieskatītiem un noziedzīgiem bērniem un viņu pārraudzību”, uz kura pamata Čikāgā tika izveidota pirmā specializētā bērnu tiesu. Jāatzīmē, ka likuma iniciatori bija tieši sabiedriskās organizācijas (Čikāgas sieviešu klubs, patronāta biedrība u.c.).

Tieši tad kriminālās justīcijas sfērā parādījās tāda juridiskā konstrukcija, kā „tiesību pārkāpējs”, ar kuru apzīmēja noziedzīgu nodarījumu izdarījušo nepilngadīgo personu.

Attiecībā pret nepilngadīgo, kurš arī kļuva par juvenālās justīcijas subjektu, vairs nevarēja piemērot apzīmējumu „noziedznieks”.

Tādējādi, kļūst skaidrs, ka juvenālās justīcijas mērķis ir mazināt kriminālās justīcijas negatīvo ietekmi uz nepilngadīgo un mīkstināt viņa stigmatizāciju, jeb iezīmēšanu. Neapšaubāmi šāds mērķis ir pozitīvs un atbalstāms un par diskutablām var uzskatīt tikai šā mērķa īstenošanas praktiskās un organizatoriskās metodes.

20.gs sākumā juvenālās justīcijas modeļi sāka veidoties arī Lielbritānijā un Francijā. 1914.gadā Francijā, pēc ASV parauga, tika izveidota pirmā juvenālā tiesa. Ne visās valstīs juvenālās justīcijas institūti veidojās pēc ASV parauga, kaut arī pati ideja tika pārņemta tieši no ASV. Uz šo brīdi juvenālās justīcijas subinstitūti tādā vai citādā veidā darbojas visās Eiropas valstīs, jo kā gan citādāk var apzīmēt nepilngadīgo kriminālatbildības īpatnību institūtu krimināltiesībās.

Pēdējos gadus būtiski paplašinājies pētījumu un publikāciju loks, kas skar juvenālās justīcijas un ar tās ieviešanu saistīto problēmu izpēti un priekšlikumu izstrādi tiesvedības optimizācijai nepilngadīgo lietās, atjaunojoša taisnīguma idejas un samierināšanas praksi krimināllietās. Aizvien biežāk tiek diskutēts par specializēto nepilngadīgo tiesu izveidi un tiesnešu kvalifikācijas celšanu ne tikai tiesību, bet arī sociālās psiholoģijas un pedagoģijas jomā. Nav šaubu par to, ka nepilngadīgo noziedzību izskaust nav iespējams, taču tās līmeņa pazemināšanas iespēja ir pilnīgi reāla. Juvenālās justīcijas ideja paredz nepieciešamību realizēt kompleksu iedarbības uz nepilngadīgā personību modeli, kas ietver sevī ne tikai krimināltiesiskās, bet arī sociāli pedagoģiskās ietekmēšanas pasākumus, kuriem jābūt daudz efektīvākiem par formālu kriminālsoda piespriešanu un izpildi.

Līdzās ar formāli juridisko konstrukciju pilnveidošanu nepilngadīgo tiesvedības jautājumos ir jāpilnveido alternatīvie, jeb ārpusstiesas konfliktu risināšanas mehānismi. Krievijas tiesību un pedagoģijas speciālisti ir optimistiski noskaņoti juvenālās justīcijas sistēmas ieviešanas jautājumos. Jo vairāk tāpēc, ka Krievijas Federācijas Rostovas apgabalā jau darbojas juvenālās justīcijas pilotprojekts, kura perspektīvas pašā Krievijā tiek traktētas nevienuzīmīgi (Лесовик, Лесовик 2011).

Savukārt, viens no vadošajiem Latvijas juvenālās justīcijas speciālistiem, A.Judins jautājumā par juvenālās justīcijas sistēmas ieviešanu Latvijā ir daudz kritiskāks un uzskata, ka nepilngadīgo noziedzība Latvijā tiek atzīta par problēmu, taču neeksistē ne efektīva tās līmeņa pazemināšanas stratēģija, ne arī skaidra juvenālās justīcijas filozofija, kas noteiktu tās attīstības virzienu (Judins 2010: 7).

Pēc viņa viedokļa, Latvijas juvenālo justīciju jāmodernizē, izveidojot sistēmu, kuras pamatā būtu nevis kompromiss starp vēlmi represēt un nepieciešamību ievērot bērna tiesības, bet gan atjaunojošā taisnīguma filozofija un vēlme sniegt atbalstu pārkāpējam, cietušajam un sabiedrībai. Šāds mērķis ir visnotaļ atbalstāms, taču nav skaidrs kā to realizēt praktiski, bet noziedzības novēršanas jomā tikai mērķa definēšanas ir par maz. Ir jāizstrādā efektīvas tiesību aizsardzības iestāžu un sociālo dienestu darbības metodes bērnu noziedzības novēršanai.

Krievu kolēģi uzskata, ka juvenālo tehnoloģiju darbam jā sākas līdz ar krimināllietas par nepilngadīgā izdarīto noziedzīgo nodarījumu saņemšanu tiesā. Izskatot krimināllietas par nepilngadīgo izdarītiem noziedzīgiem nodarījumiem, uzmanība jākoncentrē uz profilaksi un tiesas procesa audzinošā elementa nodrošināšanu, kas sniegtu papildus sociālās rehabilitācijas iespējas nepilngadīgajam un dotu zināmu ieguldījumu recidīva novēršanā. Krievijā realizējamais juvenālās justīcijas pilotprojekts paredz jauna procesa dalībnieka – sociālā darbinieka – ieviešanu kriminālprocesā. Šā darbinieka pamatfunkcija tiesas laikā būs sociāli-psiholoģiskā procesa pavadīšana, kā arī psiholoģiski koriģējošā tiesas sēžu satura nodrošināšana un izvērtējošā ziņojuma par nepilngadīgā personību sagatavošana (Львовский С., 2010).

Pat neveicot īpašu šo funkciju satura analīzi, kļūst skaidrs, ka Latvijas kriminālajā justīcijā šādas funkcijas faktiski bez papildus ieguldījumiem varētu nodrošināt Valsts probācijas dienests. Par šāda juvenālās justīcijas modeļa piemērošanas nepieciešamību nevarētu rasties šaubu un tas varētu gūt atbalstu sabiedrībā. Problēmas rodas gadījumos, kad juvenālās justīcijas robežas tiek pārbīdītas tiktāl, ka tās sāk nopietni apdraudēt ģimenes pastāvēšanas pamatus. Tieši tas vislielākā mērā satrauc uz tradicionālajām vērtībām orientētās sabiedrības daļu. Izejot ārpus krimināltiesiskās regulēšanas un aktīvi iesaucoties ģimenes darbības sfērā, juvenālā justīcija dažos gadījumos var izsaukt sabiedrības negatīvu reakciju.

Uz šo brīdi pasaulē darbojas vairākas sabiedriskās organizācijas, kas nodarbojas ar bērnu tiesību aizsardzību. Šādas organizācijas, it sevišķi, ja tās tiek dāsni finansētas no ārvalstu mecenātu puses, vēloties parādīt savu nepieciešamību un rīcībspēju, aktīvi iesaucas ģimenes funkcionālajā darbībā, bieži vien rīkojoties kareivīgi un panākot bērna izņemšanu no ģimenes diezgan apšaubāmās situācijās.

Par piemēru tam var kalpot situācija, kad 2012.gada pavasarī Daugavpilī tika uzsākts kriminālprocess pret sievieti, kura dusmu uzplūdā, ko izprovocēja viņas 14-gadīgās meitas uzvedība, iesita viņai ar siksnu pa muguru. Meita, izmantojot situāciju, griezās tiesību aizsardzības iestādē, kas panāca kriminālprocesa uzsākšanu pret māti un meitas izņemšanu no ģimenes un nodošanu bērnu aprūpes iestādē. Pēc neilga laika meitene sāka lūgties, lai viņu

palaiž atpakaļ pie mātes, kura atšķirībā no bērnu aprūpes iestādes darbiniekiem, regulāri rūpējās par viņu un mīlēja, taču viņai tika atteikts. Rezultātā meitene bija spiesta palikt bērnu aprūpes iestādē, bet māte tika saukta pie kriminālatbildības saskaņā ar Krimināllikuma 174.pantu:

„Par cietsirdīgu vai vardarbīgu apiešanos ar nepilngadīgo, ja ar to nepilngadīgajam nodarītas fiziskas vai psihiskas ciešanas un ja tās nodarījušas personas, no kurām cietušais ir materiāli vai citādi atkarīgs...” (Krimināllikums 1998).

Savukārt, tiem, kuri mēģina cīnīties pret juvenālo justīciju, var uzrādīt pretēju piemēru, kad tajā pašā Daugavpilī patēvs, kurš adoptēja savu audzumeitu 1 gada vecumā, sasniedzot viņai 13 gadu vecumu, regulāri vairāku mēnešu garumā, vardarbīgi pret dabiskā formā apmierināja ar viņu savu dzimumtieksmi. Meitene no tā izjuta ne tikai bailes un pazemojumu, bet arī vainas sajūtu, kļuva noslēgta, viņai krasi pasliktinājās sekmes skolā. Pēc kriminālprocesa uzsākšanas saistībā ar šo gadījumu, māte nostājās vīra pusē un darīja visu, lai izbeigtu kriminālprocesu pret savu vīru, motivējot savu uzvedību ar to, ka pretējā gadījumā viņas ģimene pazaudēs apgādnieku. Savu meitu viņa pārliecināja par to, ka viņa pati ir vainīga notikušajā un piespieda viņu grozīt savas liecības pirmstiesas izmeklēšanā, norādot uz to, ka viss notikušais ir viņas iedomas. Skaidrs, ka šajā gadījumā bērnu nedrīkstēja atstāt ģimenē.

Interesi izraisa tas, ka tieši pēdējā gadījumā bērnu tiesību aizsardzības organizāciju darbinieki, kuri sākotnēji rīkojās diezgan enerģiski, sastopoties ar meitenes mātes izmisīgu pretestību, savu spiedienu samazināja, savukārt pirmajā gadījumā, nesastopot no mātes puses vērā ņemamu pretestību, uzstāja uz bērna izņemšanu no ģimenes.

Abu piemēru jēga ir saistīta ar to, ka jebkuram ierēdnim ir raksturīgi virzīties pa mazākās pretestības ceļu, t.i., faktiski no ģimenes bērni var tikt izņemti ne tad, kad tas ir vitāli nepieciešami, bet tad, kad tas ir vienkāršāk. Analogiska situācija bija gadījumā, kad Norvēģijā sociālie dienesti diezgan apšaubāmos apstākļos atņēma bērnus Latvijas pilsonim (TVNET 2012).

Tas, savukārt, liecina nevis par sistēmas trūkumiem, bet gan par tās funkcionēšanas problēmām atsevišķu darbinieku rīcības nepiemērotības reālajai situācijai dēļ.

Krimināltiesībām alternatīvas sistēmas veidošana nozīmē bērna izņemšanu no kriminālās justīcijas, paredzot tādu valsts reakciju uz nepilngadīgo noziedzīgiem nodarījumiem, kas nav saistīta ar pārkāpēja sodīšanu, bet nodrošina iespēju veikt ar bērnu intensīvu audzinošu darbu, sniegt viņam palīdzību, attīstot atbildības sajūtu un vērtību sistēmu (Judins, Pelikana 2012: 26).

Nobeigumā būtu jāatzīmē, ka neskatoties uz dažādiem trūkumiem, vairāki juvenālās justīcijas subinstitūti, kas saistīti ar nepilngadīgo kriminālatbildību un viņu piedalīšanos kriminālprocesā, Latvijā funkcionē pietiekami sekmīgi, turklāt nevar teikt, ka tie kaut kādā veidā neiederētos kopējā sistēmā. Problēmas varētu būt saistītas ar to, ka šie subinstitūti nav integrēti vienotā juvenālās justīcijas sistēmā, kas iekļautu sevī ne tikai kriminālās justīcijas, bet arī civiltiesiskos un sociālos elementus. Tāpēc arī šos subinstitūtus nevar saukt par juvenālo justīciju šā vārda plašākajā nozīmē un tos varētu nosaukt par Latvijas juvenālās justīcijas vaibstiem.

Bibliogrāfija

Monogrāfijas (grāmatas un brošūras)

Judins, A. (2010) *Juvenālā justīcija Latvijā: ieskats par labo praksi un Juvenālās justīcijas reformas problēmām*. Rīga: Providus

Judins, A., Pelikana, K. (2010) *Atjaunojošā justīcija nepilngadīgo noziedzības kontekstā: Baltijas valstis Eiropas dimensijā*. Rīga: Providus

Interneta resursi:

Krimināllikums. Spēkā no 01.04.1999. Ar grozījumiem, kas izsludināti līdz 1.12.2011. No: Latvijas Vēstnesis. Nr. 199/200., 08.07.1998 <http://www.likumi.lv/doc.php?id=88966> [2012.12.05]

TVNET. *Latvietis izmisis par Norvēģijā atņemtiem bērniem*. http://www.tvnet.lv/zinas/latvija/412025-latvietis_izmisis_par_norvegija_atnemtiem_berniem [2012.04.02]

Львовский С. *Под знаком ювенальной юстиции*. 30 июня 2010 г. <http://www.polit.ru/research/2010/06/30/lvovsky.html>

Ткачев В. *Какие ювенальные технологии нужны России*. Портал «Право.RU», 2011. http://www.juvenilejustice.ru/documents/doc3/int/statem_jj/tkachev_what/page1/ [2012.12.05]

Татьяна Телегина

Рижский университет им. П. Страдиня, Латвия

МЕСТО ПРАВОВОГО ИНСТИТУТА КОММЕРЧЕСКОЙ ТАЙНЫ В СИСТЕМЕ ЧАСТНОГО ПРАВА

Abstract

The place of legal institute of commercial secrets in the private law system

This article is devoted to the placement of the institute of commercial secret in the system of private law of the Latvian Republic. The necessity to research this problem is caused by the fact that have so far legal researchers argued about referring an institute of commercial secret to this or that branch of law. Having conducted an analysis of existing normative acts of the Latvian Republic in the branch of the protection of commercial secret and taking into account the opinions of different scientists about attributing of an institute of commercial secrets to civil, commercial and labour law the author of this article makes a conclusion about the necessity of making an institute of commercial secret an independent institute of private law and as a result about the necessity of developing of special law of the Latvian Republic, aimed at the protection of commercially meaningful information, protected by an institute of commercial secret.

Ключевые слова: *институт коммерческой тайны, гражданское право, коммерческое право, трудовое право*

Ценность и значимость любого социально-правового института определяется не столько фактом его существования, а сколько возможностью практической реализации тех положений законодательства, которые уже приняты, и более детальной их разработкой для создания комплексного правового механизма, который бы обеспечил гарантии такой реализации. Правовой институт коммерческой тайны является неотъемлемым атрибутом рыночной экономики. В процессе осуществления коммерческой деятельности накапливается большое количество различного рода информации, имеющей важное значение для успешного развития бизнеса. В современных условиях информационного общества, информация приобретает значение важнейшего ресурса, без которого немислимо нормальное функционирование ни отдельного коммерсанта, ни общества и государства в целом. Более того, в век информационных технологий и колоссального увеличения значимости информации, достойным образом конкурировать с иностранными партнерами можно только в том случае, если фирма сможет обеспечить защиту значимой для нее информации. Лицо, обладающее такого рода информацией, стремится сохранить эту информацию за собой, предотвратить её получение третьими лицами, поскольку во многих случаях такое получение может иметь катастрофические последствия для бизнеса. В современных условиях жёсткой конкурентной борьбы правовая защита коммерчески значимой информации необходима для успешного развития

предпринимательства и совершенствования экономики, основанной на свободной конкуренции.

Тем не менее в юридической науке до сих пор не прекращаются споры, связанные с определением места института коммерческой тайны в системе права в целом. В связи с этим, задачей данной статьи является определение места института коммерческой тайны в системе права Латвийской Республики.

Правовое регулирование отношений, связанных с обеспечением защиты коммерческой тайны, приобрело высокую актуальность и практическую значимость в период перехода Латвии к рыночной экономике. С приобретением Латвией независимости, впервые право на коммерческую тайну и ее защиту было закреплено в Коммерческом законе, принятом в 2000 году. Дальнейшее развитие институт коммерческой тайны получил в 2001 году в законе «О конкуренции» и законе «О труде», статья 83 которого устанавливает обязанность работника не разглашать ставшую известной ему информацию, обладающую статусом коммерческой тайны работодателя (*Darba likums 2001:83*). Таким образом, отдельные нормы данных законов послужили основой для развития современного латвийского законодательства о коммерческой тайне.

В целом, систему законодательства, регулирующего отношения, связанные с коммерческой тайной, образуют нормы конституционного, гражданского, трудового, административного, уголовного, информационного и иных отраслей права. В юридической литературе при рассмотрении поставленного вопроса, главным образом, содержится анализ отдельных нормативно-правовых актов, с использованием методов публично-правового регулирования отношений, связанных с обращением и защитой коммерческой тайны.

Тем не менее, для дальнейшего развития экономики Латвии необходимо объединение норм гражданского и коммерческого законов в единый нормативный акт, который регулировал бы вопросы обращения и защиты конфиденциальной информации, защищаемой статусом коммерческой тайны. Это объясняется тем, что существующий в данный момент диспозитивный метод правового регулирования защиты коммерческой тайны не предоставляет широких возможностей практическим действиям коммерсантов при их взаимоотношениях с контрагентами, партнерами и иными лицами по поводу использования и охраны конфиденциальности информации. Обязанность защиты коммерческой тайны возлагается на самого коммерсанта, являющегося ее обладателем, в рамках которой, коммерсант самостоятельно должен

определить содержание своей конфиденциальной информации и применять превентивные меры ее защиты технического и организационного характера (Strupišs 2003:107).

По мере накопления коммерческими организациями опыта в сфере обращения коммерческой тайны, возникает вопрос о правовой базе использования гражданско-правовых и иных средств, направленных на ее защиту, и имеющих свою специфику по сравнению с иными объектами гражданских прав. Следовательно, необходимым является и выявление признаков, раскрывающих самостоятельный характер существования правового института коммерческой тайны в системе частного права.

Таким образом, правовое регулирование обращения информации, составляющей коммерческую тайну охватывает систему гражданско-правовых норм, в центре которой находится институт коммерческой тайны, носящей комплексный характер. Это проявляется в существовании совокупности связанных друг с другом правовых норм, относящихся к различным отраслям частного права, регулирующих обращение и защиту коммерческой тайны. Среди таких отраслей, в первую очередь следует выделить коммерческое и трудовое право. В связи с данным утверждением, профессор Е. А. Суханов отмечает, что частное право не исчерпывается гражданским правом, составляющим лишь его основу. При этом, он упоминает коммерческое право, которое относится к специальной части частного права (Суханов 2001:14). В юридической литературе также отсутствует единое мнение относительно частноправового характера трудового права, основные принципы которого объединяют в себе публичноправовые и частноправовые начала, что выделяет трудовое право из частного и публичного (Дмитриева 2004:184). Поэтому нельзя не согласиться с Е. Сухановым, который считает, что «природу трудового права нельзя определить однозначно. В пользу его частноправового характера свидетельствуют многие правила о трудовом договоре, составляющие основу этой отрасли и получившие теперь новое развитие» (Гражданское право 2000:9).

Из вышесказанного можно сделать вывод о том, что правовой институт коммерческой тайны занимает особое место в системе гражданского и коммерческого права, и включает совокупность общих и специальных гражданско-правовых норм, регулирующих гражданский оборот информации, защищаемой коммерческой тайной, и выраженной в производимых и реализуемых товарах, выполняемых работах и оказываемых услугах. Следовательно правовой институт коммерческой тайны необходимо рассматривать как самостоятельный институт частного права, в котором

существующие гражданско-правовые нормы должны отдельно регулировать оборот и защиту конфиденциальной информации.

Разработка гражданским законодательством института коммерческой тайны не просто нужный, а жизненно необходимый процесс, если государство желает обеспечить возможность нормального функционирования латвийских предприятий и их конкурентоспособность как на местном, так и на международном уровне. Поскольку, как справедливо отмечает Э.Я. Соловьев "сегодня стало почти массовым явлением беззастенчивое заимствование интеллектуальной и промышленной собственности: директора предприятий идут на создание совместных предприятий, где используют методики, программы и технологии, разработанные на отечественных предприятиях: Западные партнеры, используя совместную форму собственности, стремятся незаконным путем получить закрытую информацию, представляющую для них экономический интерес. Поэтому обеспечение экономической безопасности предприятия: в условиях рыночной экономики требует защиты коммерческой тайны" (Соловьев 2002:19).

Законодательное определение коммерческой тайны дано в ст.19 Коммерческого закона Латвийской Республики, который понимает под ней сведения хозяйственного, технического или научного характера, входящие в предприятие коммерсанта, или непосредственно связанные с ним, разглашение, передача, утечка которых может нанести ущерб его интересам. Основными признаками коммерческой тайны, исходя из его легального определения, можно назвать следующие ее характеристики: во-первых, информация, составляющая коммерческую тайну, не является тайной государственной; во-вторых, это - информация, связанная с производственной, управленческой, финансовой и иной деятельностью предприятия; и, наконец, в-третьих, разглашение данной информации может нанести экономический ущерб интересам организации. Данное определение, учитывая абсолютную новизну регулируемых отношений, с первоначальной точки зрения можно признать достаточно удачным. Законодателем подчеркивается характер информации, подлежащей защите, а также бесспорный признак тайны - возникновение ущерба от ее несанкционированного разглашения. Однако у данного определения есть недостатки, которые состоят в следующем: во-первых, не определены критерии охраноспособности данной информации, в частности, момент, с которого обладатель информации может говорить о возникновении режима коммерческой тайны и, соответственно, с какого момента у него появляется право на защиту данных сведений от разглашения, и, во-вторых, в законе не определена

возможность привлечения виновных лиц к ответственности. Более того, сам термин *предприятие* коммерсанта (Komerclikums 2000:19), как единственного обладателя коммерческой тайны, можно трактовать как самостоятельный хозяйственный субъект с правами юридического лица, который на основе использования трудовым коллективом имущества производит и реализует продукцию, выполняет работу, оказывает услуги. В законе специально не оговаривается, что предприятие не должно иметь в своем составе других юридических лиц. Получается, что любое объединение предприятий не может быть тем субъектом, который бы обладал правом на установление режима коммерческой тайны.

Также следует предположить, что Коммерческий закон закрепил в отношении коммерческой тайны положение, согласно которому разрешено все то, что не запрещено, т. е. коммерческое предприятие по своему усмотрению может решать вопрос о придании информации статуса секретной, а законодатель может установить только перечень сведений, которые к таковым относиться не могут. Закрепив такое, безусловно, верное положение, отвечающее и международной практике и принципу свободы предпринимательской деятельности, государство в то же время загнало себя в угол, поскольку как на момент принятия Коммерческого закона, так и по сегодняшний день, в Латвии не существует нормативного акта, способного ограничить произвол коммерсантов по отнесению той или иной информации к коммерческой тайне. Таким образом, с принятием Коммерческого закона сложилась следующая ситуация: согласно характеристики коммерческой тайны, данной в законе, коммерсант может практически любую информацию, связанную с деятельностью предприятия, признать коммерческой тайной. Прикрываясь правом на непредоставление такой информации, предприятие теоретически получает возможность сокрытия определенных сведений. Документом, восполнившим данный пробел законодательства, стало бы принятие нормативного акта, устанавливающего перечень сведений, которые не могут составлять коммерческую тайну. Данный документ заполнил бы правовой вакуум, возникший в данном вопросе, и служил бы ограничителем для субъектов коммерческой деятельности по засекречиванию информации. Принятие отдельного закона о коммерческой тайне, в содержание которого был бы включен вопрос о запрете отнесения к коммерческой тайне той или иной информации, бесспорно, упорядочил бы отношения в данной области, и укрепил бы позиции института коммерческой тайны в системе частного права.

Таким образом, на сегодняшний день можно с уверенностью утверждать, что несмотря на наличие в Коммерческом законе ЛР статьи 19, и несмотря на тот факт, что только упоминание о коммерческой тайне содержится в ряде нормативно-правовых актов Латвийской Республики, правовой механизм реализации права на защиту ценных для коммерсанта сведений значительно затруднен. Более того, следует отметить, что те нормативно-правовые акты, в которых затрагиваются проблемы коммерческой тайны, имеют в основном декларативный либо отсылочный характер, и не устанавливают механизма реализации защиты права на информацию, составляющую коммерческую тайну. Эти нормативные акты нередко содержат и противоречивые положения, что затрудняет их практическую реализацию. Обозначенные автором проблемы привели к осознанию необходимости разработки единого нормативно-правового акта - Закона о коммерческой тайне.

Цель выделения сферы обращения института коммерческой тайны как самостоятельной области правового регулирования в системе частного права состоит в том, чтобы упорядочить законодательное, корпоративное и договорное регулирование в данной сфере на основе изучения правовой практики, для устранения имеющихся пробелов и согласования применения правовых средств, с тем, чтобы их использование соответствовало решению хозяйственных задач коммерческих предприятий. Решение проблем правового обеспечения деятельности по охране коммерческой тайны предприятий требует также и разработку теоретической базы правового регулирования обращения коммерчески ценной информации, которая в настоящее время в Латвии отсутствует, так как раннее границы исследования данной проблемы определялись в основном рамками изучения применения норм публичного права, а проблемам частноправового характера в сфере обращении коммерческой тайны не уделялось должного внимания.

Библиография

- Darba likums (pieņemts 20.06.2001.)//Latvijas Vēstnesis, 06.07.2001.
Komerclikuma 19.p.1.d.1.punkts (pieņemts 13.04.2000.)//Latvijas Vēstnesis, 01.06.2000.
Strupiņš A. Komerclikuma komentāri. A daļa. Komercdarbības vispārīgie noteikumi. A.Strupiņa juridiskais birojs SIA, 2003, 107.lpp.
Гражданское право. (2000) Том1.Под ред. Проф. Е. А. Суханова. 2-е изд. Москва. С.9.
Дмитриева И. К. (2004) Принципы трудового права. Москва. С.184.
Суханов Е. А. (2001) Современное развитие частного права в России. Российская академия юридических наук. Научные труды. Том 1., Москва. С.14.
Соловьев Э. Я. (2002) Коммерческая тайна и ее защита. Москва: Ось-89. С.19.

Igors Trofimovs
Daugavpils Universitāte, Latvija

KRIMINĀLPOLICIJAS ATTĪSTĪBAS TENDENCES UN PERSPEKTĪVAS

Abstract

A work objective: to ascertain main problems in criminal police job organization.

Criminal police organizational structure constantly is modernizing since the renewal of Latvia's independence. In employment was explored criminal police employee's load problems, which significantly influence ability to fully perform operational, procedural and analytical work in necessary amount. As well as a criminal police unit because of unevenly distributed load, anticipation, prevention and crime detection system does not work effectively and efficiently.

Author offers the subject continue to explore and put forward tasks scientifically base criminal police employment organization's methodology, as well as see at our current legal security and criminal police issue of competence.

Atslēgas vārdi: mērķi, uzdevumi un problēmas kriminālpolicijas organizācijā.

Ievads

Tēmas izvēli noteica nepieciešamība labāk un dziļāk izprast kriminālpolicijas efektīvu darba organizāciju un tās pilnveidošanas iespējas.

Pētījuma mērķis ir noskaidrot kriminālpolicijas darba organizācijas galvenos trūkumus un piedāvāt to risināšanas variantus.

Pētījuma uzdevums: apskatīt kriminālpolicijas darba specifiku un organizāciju.

Pētījuma metodes: analīze un sintēze, salīdzinošā, indukcija un dedukcija.

Problemātika: Katrai personai ir tiesības uz savu interešu aizsardzību, līdz ar to katram pilsonim ir uzlikts pienākums – cienīt citu personu tiesības un likumīgās intereses. Jau no cilvēces pastāvēšanas pirmsākumiem eksistē indivīdi, kuri kāro piesavināties svešu mantu. Romiešu tiesību nolikumos precīzi formulēta sabiedrības attieksme pret šo problēmu: „Juris praecepta suns haec: honeste vivere, altrnum non leadere, suum cuique tribuere” – „Tiesību priekšrakstā noteikts: godīgi dzīvot, nevienu neapvainot, katram pēc nopelniem.” (Бабичев, 1982:393) Ar noziedzīgu nodarījumu tiek apdraudētas īpašuma aizsardzības intereses, ko garantē valsts (Latvijas Republikas Satversme, 1922:105.p.) un nodrošina tiesību aizsardzības iestādes. Šos nodarījumus lielākā vai mazākā mērā, bet tomēr veicina arī ekonomiskā situācija Latvijā un pasaulē. Pieaugot noziedzībai, noziedzīgu nodarījumu izdarījušās personas kļūst arvien “drošākas” par sevi, un viņu izdarītie noziedzīgie nodarījumi kļūst arvien smagāki.

Kriminālpolicijas struktūras un darba organizācijas problēmas

Visās pasaules valstīs un arī Latvijā ievērojama noziegumu daļa tiek veikta slēpti, lai cietušais un policija par tiem vispār neuzzinātu, vai uzzinātu pēc iespējas vēlāk. Pēdējos gados

noziedznieki, it īpaši organizētās noziedzīgās grupas slepeni, aktīvi un mērķtiecīgi pretdarbojas policijas darbībām atklāt un izmeklēt viņu noziegumus. Tādēļ, lai novērstu un atklātu noziegumus, kā arī lai aizturētu noziedzniekus (Оперативно – розыскная деятельность, 2004:2), visās valstīs tiek izveidotas speciālas policijas vienības: Francijā – „sjuerte”, Anglijā - Scotlandyard, ASV - Federālais izmeklēšanas birojs (angl.val. FBI - Federal Bureau of Investigation), Krievijā - kriminālmeklēšanas dienests (kriev.- уголовный розыск), Latvijā – Kriminālpolicija. Saskaņā ar Likumu Par policiju – „Kriminālpolicijas funkcijās ietilpst smagu un bīstamu noziegumu novēršana un atklāšana...” (Likums Par policiju, 1991:18.p.2.d.), sava mērķa izpildes nodrošināšanai tā veic kriminālmeklēšanu, kuru, galvenokārt, veido slēptu pasākumu kopums. Kriminālpolicijas pamatuzdevumi praktiski visās valstīs ir vienādi - novērst iespējamus, plānotos vai gatavotos likumpārkāpumus, apzināt un atklāt realizētus noziegumus un meklēt un atrast no tiesas un pirmstiesas izmeklēšanas bēgulojošus noziedzniekus un bezvēsts pazudušas personas.

Nozieguma izmeklēšanas gaitā kriminālpolicija veic operatīvās darbības pasākumus. Tie sevī iekļauj operatīvās darbības procesa sistēmu, kuru kriminālpolicija īsteno stingri atbilstoši likuma prasībām par noziegumu novēršanu un atklāšanu, kā arī par noziedznieku meklēšanu un aizturēšanu (Operatīvās darbības likums, 1994:2.p). Šie pasākumi pārsvarā tiek veikti slepeni, izmantojot speciālus līdzekļus un metodes.

Likuma Par policiju (13.10.2005.g. redakcijā) 18.panta otrajā daļā noteikts: „Kriminālpolicijas funkcijās ietilpst noziedzīgu nodarījumu novēršana un atklāšana, to personu meklēšana, kuras slēpjās no izmeklēšanas un tiesas, izvairās no soda izciešanas vai pazudušas bezvēsts, kā arī speciālistu piedalīšanās nodrošināšana izmeklēšanas darbībās”, bet diemžēl likumdevējs no 2006.gada 1.oktobra 18.pantu vispār izslēdza no Likuma Par policiju. Sakarā ar ko šobrīd ne vispārīgus, ne speciāla rakstura Latvijas Republikas normatīvajos aktos nav reglamentēta un nošķirta policijas struktūrvienību kompetence, no kā izriet, ka visi policijas darbinieki veic Likuma Par policiju 3.pantā noteiktos policijas uzdevumus:

- garantēt personu un sabiedrības drošību;
- novērst noziedzīgus nodarījumus un citus likumpārkāpumus;
- atklāt noziedzīgus nodarījumus, meklēt personas, kas izdarījušas noziedzīgus nodarījumus;
- likumā paredzētajā kārtībā sniegt palīdzību iestādēm, privātpersonām un personu apvienībām to tiesību aizsardzībā un ar likumu noteikto pienākumu realizācijā;
- savas kompetences ietvaros izpildīt administratīvos sodus un kriminālsodus (Likums Par policiju, 1991:3.p.).

Savukārt struktūrvienību sadalījumu starp Kārtības policiju un Kriminālpoliciju reglamentē Valsts policijas Reglaments, struktūrvienības reglamenti un konkrēta darbinieka amata apraksts, tomēr šāds risinājums ir diskutējams, un praksē rada nevajadzīgus piekritības strīdus un iespēju policijas struktūrām mēģināt uzvelt atbildību par konkrētā nozieguma novēršanu vai neatklāšanu vienai uz otru, tādējādi mazinot šīs darbības efektivitāti. Tā, piemēram, ja notikusi divu ievārījuma burku zādzība no šķūņa, tātad ir notikusi iekļūšana telpā, kas tiek atzīta par smagu noziegumu. Sakarā ar ko tās atklāšana kļūst par kriminālpolicijas pienākumu un formāli policijas iecirkņa inspektors ar tās atklāšanu var nenodarboties. Savukārt, piemēram, automašīnas zādzība no ielas līdz 50 valstī noteikto minimālo mēnešalgu vērtībā tiek atzīta par mazāk smagu noziegumu, un ar tās atklāšanu nodarbojas policijas iecirkņa inspektors.

Strikta kompetences sadale sevišķi aktuāla ir kļuvusi pēc pēdējos gados īstenotajām reformām: policijas un prokuratūras izmeklētāju institūta likvidācija; 2005.gada 21.aprīlī Kriminālprocesa likuma pieņemšana; Valsts policijas struktūras optimizācijas rezultātā tika likvidēta Pirmstiesas izmeklēšanas pārvalde. Reformas pamats bija saistīts ar to, ka pēc Kriminālprocesa likuma pieņemšanas kriminālprocesuālās darbības var vadīt un kontrolēt tikai noteikts amatpersonu loks. Tādējādi likums paredz struktūrvienību neatkarību šajos jautājumos. Būtiskas izmaiņas veiktas Ekonomikas policijas pārvaldes struktūrā, funkcijās un štos, kurā bijušo septiņu nodaļu vietā izveidotas četras nodaļas: 1.nodaļa (Noziedzīgu nodarījumu kredītiestādēs un nelegāli iegūtu līdzekļu legalizācijas apkarošana); 2.nodaļa (Cīņa ar krāpšanām, viltotas naudas izgatavošanu un izplatīšanu); 3.nodaļa (Nelegālās preču aprites un noziedzīgu nodarījumu pret vidi apkarošana); 4.nodaļa (Kibernoziegumu apkarošana un intelektuālā īpašuma tiesību aizsardzība).

Kriminālizmeklēšanas pārvaldes struktūrā izmaiņas praktiski netika veiktas. Tās sastāvā tika saglabātas jau esošās trīs nodaļas: Noziegumu pret personu apkarošanas nodaļa; Noziegumu pret īpašumu apkarošanas nodaļa; Personu meklēšanas nodaļa, starp kurām veikta funkciju precizēšana, kā arī papildus pārņemtas atsevišķas funkcijas no Pirmstiesas izmeklēšanas pārvaldes.

Jāatzīmē, ka 2009.gadā, atbilstoši reģionālās reformas ieviešanas gaitai, ar mērķi ieviest un nostiprināt decentralizēto kriminālpolicijas struktūrvienību darba organizācijas un koordinācijas principu, t.sk. cīņā ar organizēto noziedzību un ekonomiska rakstura noziegumiem Galvenās kriminālpolicijas pārvaldes Organizētās noziedzības apkarošanas pārvaldes reģionālās nodaļas tika nodotas Valsts policijas reģionālo pārvalžu pakļautībā. Izveidotas piecas Valsts policijas reģionu pārvaldes (Rīgas, Vidzemes, Kurzemes, Latgales un

Zemgales), kuru sastāvā iekļauti policijas iecirkņi (bijušās Valsts policijas teritoriālās policijas pārvaldes) un noteikta reģionu pārvalžu un iecirkņu apkalpojamā teritorija. Atbilstoši veiktajām strukturālajām izmaiņām Valsts policijas Vidzemes, Latgales, Kurzemes un Zemgales reģionu pārvaldēs izveidoti Kriminālpolicijas biroji ar divām nodaļām – Organizētās noziedzības un noziegumu ekonomikas jomā apkarošanas nodaļa un Sevišķi smagu un sērijveida noziegumu apkarošanas nodaļa, kā arī reģionu pārvalžu iecirkņos ir Kriminālpolicijas nodaļas. Valsts policijas Rīgas reģiona pārvaldes sastāvā ir Kriminālpolicijas pārvalde ar trim birojiem un tās iecirkņos – Kriminālpolicijas nodaļas. Reģionu pārvalžu pakļautībā ir trīs kategoriju iecirkņi, lai novērstu funkciju dublēšanos, kā arī optimizētu esošo uzdevumu izpildi, sagatavots kriminālpolicijas funkciju sadalījuma apraksts starp Galveno kriminālpolicijas pārvaldi, reģiona kriminālpolicijas biroju, 1. un 2. kategorijas iecirkņa kriminālpolicijas nodaļām.

Papildus minētajam autors norāda, ka ar 2009.gada 1.septembri tika likvidēta Dzelzceļa policijas pārvalde. Veiktās reformas rezultātā Dzelzceļa policijas pārvaldes funkcijas nodotas Kriminālizmeklēšanas pārvaldei un reģionu pārvaldēm.

Visu reformu un struktūru optimizācijas rezultātā eksistē funkciju sadalījuma apraksts un kriminālpolicijas kompetencē ietilpinātos noziegumus tai ne tikai jāatklāj, veicot kriminālmeklēšanu, bet līdz atklāšanai par tiem jāveic arī pirmstiesas izmeklēšanu līdz nodošanai prokuratūrā kriminālvajāšanas uzsākšanai. Tāpēc nepieciešama strikta kompetences sadale un to būtu lietderīgi izdarīt ar likumam pakārtotu normatīvo aktu - valsts policijas priekšnieka apstiprinātu un ģenerālprokurora akceptētu instrukciju vai arī noteiktā kārtībā izmainot attiecīgos likuma „Par policiju” pantus. Neatkarīgi no risinājuma formas kompetences sadalījums konceptuāli varētu būt šāds - noziegumu atklāšanas un izpildes jomā kriminālpolicijai būtu jāatklāj visi sevišķi smagie noziegumi, kā arī smagie noziegumi un nodarījumi, kuri nav notikuši acīmredzamas skaidrības apstākļos, respektīvi, kuru subjekts nav zināms nozieguma fakta apzināšanas brīdī, bet kārtības policijai - visi kriminālpārkāpumi un acīmredzamas skaidrības apstākļos notikušie mazāk smagie noziegumi.

Visu noziegumu kriminālmeklēšanas prevencijai būtu jāietilpst kriminālpolicijas kompetencē, bet kārtības policijai jāatbild par noziegumu novēršanu sabiedriskās vietās. Pašlaik visās valsts policijas iestādēs, sākot no centrālā aparāta, Rīgas reģiona pārvaldes, tās iecirkņu, pārējo Latvijas reģionu policijas pārvaldēm un tās iecirkņiem, ir arī kriminālpolicija. Atkarībā no tās darbinieku skaita, kuram visumā būtu jābūt vairāk vai mazāk atkarīgam no kriminogēnās situācijas attiecīgajā novadā vai pilsētā, šajās iestādēs ir izveidoti kriminālpolicijas biroji, nodaļas vai grupas.

No pārvaldes un kriminālmeklēšanas teorijas viedokļa šāda visai policijai vienveidīgā, strikti integrēta kriminālpolicijas, kārtības un pārējo dienestu sistēma ir optimāla un praksē pilnībā attaisnojusies, tādēļ tāda tā ir izveidojusies un funkcionē vairumā pasaules valstu, tostarp arī Latvijā. Nepieciešams īsumā aplūkot arī citu problēmu - tā ir visu policijas iestāžu, tātad arī kriminālpolicijas sistēmas atbilstība valsts administratīvi teritoriālajam iedalījumam, jo arī tās risinājums zināmā mērā ietekmē kriminālmeklēšanas organizāciju.

Lai gan valsts policija atšķirībā no totalitārās padomju milicijas nav pakļauta vietējām pašvaldībām kā varas institūcijām, tomēr absolūtajā vairākumā gadījumu katra teritoriālā policijas iestāde veic savas funkcijas noteiktas pašvaldības pārvaldītā teritorijā - pilsētā, novadā. Tādējādi valsts policijas iestāžu sistēma atbilst zemes administratīvi teritoriālajam dalījumam. Izņēmums ir trešās kategorijas policijas iecirkņi, kuri tiek veidoti ar policijas funkcijām lielu pilsētu mikrorajonos vai lauku apdzīvotās vietās, kurām var arī nebūt pašvaldību un kas var nepastāvēt kā oficiāli administratīvi teritoriāli veidojumi. Šo izņēmumu nosaka nepieciešamība maksimāli pietuvināt policiju iedzīvotājiem, kuriem nepieciešama tās palīdzība, kā arī šādiem mikrorajoniem un apdzīvotām vietām parasti raksturīgs visai augsts uz krimināli sodāmām darbībām orientētu likumpārkāpēju īpatsvars, tādēļ preventīvos un citus kriminālmeklēšanas pasākumus viņu vidē ērtāk ir veikt, dislocējot policijas iestādi teritoriāli nelielā areālā.

Neskatoties uz to, ka šāda ar valsts teritoriāli administratīvo dalījumu un pašvaldību sistēmu integrēta policijas iestāžu sistēma ir ne tikai pēc formas vienkārša un loģiska, tā tieši atbilst arī kriminālmeklēšanas interesēm, nodrošinot noziegumu novēršanai un atklāšanai optimālus apstākļus, kad periodiski tiek izvirzīti un dažreiz uz laiku pat īstenoti dažādi šīs sistēmas reformu projekti.

Pirmais reformu projekts ir ieteikums un mēģinājumi apvienot policijas iestādes, tātad arī kriminālpolicijas struktūrvienības, kuras veic savas funkcijas relatīvi lielās pilsētās, ar iestādēm, kuras tās veic teritoriāli pietuvinātajos lauku apvidos. Latvijā, tas attiecas uz Rīgu, Liepāju, Daugavpili, Jelgavu un Rēzekni, kurām ir no apkārtējo lauku rajona pašvaldības neatkarīgas varas institūcijas. Šādus priekšlikumus parasti pamato ar vēlmi samazināt izmaksas policijas nodrošinājuma dienestu (sekretariāti, šoferi, dežūrdaļas, autosaimniecības utt.) uzturēšanai, atbilstoši palielinot tiešo darba veicēju - kārtībnieku, iecirkņu un kriminālpolicijas inspektoru skaitu. Praksē šāds palielinājums gan parasti izrādās visai minimāls.

Otrs projekts ir ieteikums rīkoties tieši pretēji, proti - sadalīt visu attiecīgās pilsētas vai rajona teritoriju sīkākos mikrorajonos, katrā no tiem izveidot policijas iecirkni, tātad arī kriminālpoliciju, bet pilsētas/rajona policijas pārvaldi/nodaļu likvidēt.

Šādu priekšlikumu galvenie argumenti ir pietuvināt policijas iestādes un to dežūrdalas iedzīvotājiem, tādējādi atvieglojot un paātrinot viņiem iespēju saņemt palīdzību un aizstāvību, kā arī pilsētās un rajonos, kuros ir policijas iecirkņi, likvidēt šķietami lieku vadības un koordinācijas starpposmu - pārvaldi vai nodaļu, tieši pakļaujot iecirkņus valsts policijas centrālajam aparātam vai Rīgā - Galvenajai policijas pārvaldei.

Tomēr kā no pārvaldes, tā arī kriminālmeklēšanas organizācijas teorijas viedokļa, abi analizētie projekti ir vienlīdz nevēlami un nevis paaugstina, bet pazemina policijas, tostarp arī kriminālpolicijas, darbības efektivitāti. To nosaka vairāki faktori:

1. Valsts administratīvi teritoriālais iedalījums vairumā gadījumu veidojies ilgstošā vēsturiskā procesā, apvienojot viena rajona, novada vai pilsētas robežās iedzīvotājus, kuriem ir vai pēc tam izveidojas kopīgas intereses, kā arī ekonomiskas, sociālas u.tml. attiecības. Tā rezultātā šo veidojumu robežās veidojas specifiska vienota kriminālvide, kas nosaka kriminālmeklēšanas un arī pārējās policijas funkciju veikšanas specifiku.
2. Daudzas policijas funkcijas, piemēram, noziegumu prevenciju, sabiedriskās kārtības nodrošināšanu optimālāk var veikt ar vietējo pašvaldību atbalstu vai tiešu palīdzību, savukārt tām savu uzdevuma izpildei arī nereti ir nepieciešama policija. Arī tādēļ par optimālu tiek uzskatīts variants, ja pašvaldības un policijas iestādes apkalpes teritorija sakrīt.

Rezumējot izklāstīto, jākonstatē, ka pašlaik kriminālpolicijas policijas sistēmu veido 4 līmeņu struktūrvienības (iestādes) - grupas policijas iecirkņos (3.kategorijas), grupas (nodaļas) policijas iecirkņos (1. un 2. kategorijas), reģiona pārvalde (biroji, nodaļas), Galvenā kriminālpolicijas pārvalde.

Operatīvās darbības likums nereglamentē kompetences sadali starp dažādu līmeņu operatīvās darbības subjektu struktūrvienībām, tādēļ ikvienai kriminālpolicijas struktūrvienībai un tās darbiniekam ir tiesības un pienākums veikt kriminālmeklēšanu nolūkā apzināt, novērst vai atklāt ikvienu noziegumu.

Tomēr kriminālmeklēšanas teorija ir izstrādājusi un ilggadēja prakse apstiprinājusi nepieciešamību zināmā veidā sadalīt pienākumus un atbildību starp dažādu līmeņu kriminālpolicijas struktūrvienībām. Šo dalījumu nosaka kriminogēnā un operatīvā situācija noteiktā laikposmā konkrētā teritorijā. Dažreiz to ietekmē pat vēsturiski veidojušās policijas darbības tradīcijas. Tādēļ tas var būt dažāds, sakarā ar ko viennozīmīgi vienmēr un visur pielietojami ieteikumi nav iespējami.

Visbiežāk šajā jomā noteicošais princips ir - pirmā līmeņa kriminālpolicijas struktūrvienībām, tātad tām, kurām nav padotas zemāka līmeņa organizatoriskās vienības, respektīvi - kriminālpolicijas darbinieku grupām policijas iecirkņos un grupām/nodaļām reģionu pārvaldēs/birojos, kurām nav padoto policijas iecirkņu vai šo iecirkņu starpā nav sadalīta visa attiecīgā rajona vai priekšpilsētas teritorija, jāveic kriminālmeklēšana nolūkā apzināt, novērst un atklāt visus vispārējos kriminālos noziegumus, vienlaikus veicot arī izziņu par tiem visiem, kā arī meklējot vainīgos bēguļojošos likumpārkāpējus.

Nākamā līmeņa kriminālpolicijas struktūrvienībām - kriminālpolicijas nodaļām rajonu, novadu vai priekšpilsētu policijas iecirkņos, Rīgas reģiona kriminālpolicijas pārvaldei un Galvenajai kriminālpolicijas pārvaldei - līdztekus padoto struktūrvienību vispārējai vadībai, koordinācijai un kontrolei arī tieši jāveic kriminālmeklēšanu nolūkā palīdzēt padotajām zemāku līmeņu struktūrvienībām apzināt, novērst un atklāt atsevišķu sevišķi bīstamu, grūti vai specifiski atklājamu kategoriju, grupu un veidu noziegumus, kā arī vainīgo likumpārkāpēju meklēšanu.

Iespējama arī tāda kārtība, ka otrā un augstāku līmeņu kriminālpolicijas struktūras nevis palīdz pirmā līmeņa organizatoriskām vienībām, bet norādīto noziegumu atklāšana ir to ekskluzīva kompetence. To parasti argumentē ar nepieciešamību nodrošināt, ka par katra nozieguma atklāšanu atbild tikai noteikta struktūrvienība, izslēdzot iespēju neveiksmē vainot citus, kā arī neiespējamību ilgstoši iesaistīt smaga nozieguma atklāšanā pirmā līmeņa struktūrvienības nedaudzos un ar citu pienākumu veikšanu noslogotos darbiniekus, jo tad paliktu neatklāti visi pārējie noziegumi tās atbildības teritorijā. Tomēr pieredze liecina, ka neatkarīgi no noteikta nozieguma piederības kādai kategorijai vai veidam, tas savu iespēju robežas būtu jādara arī pirmā līmeņa struktūrvienībai. Šī principa neievērošana neizbēgami rada negatīvas sekas, proti - atstumjot pirmā līmeņa vietējos darbiniekus, netiek izmantotas viņu dažkārt lielākās operatīvās iespējas lokālā kriminālvīdē specifiskos apstākļos.

Ne mazāk svarīga ir darba organizācija (sadale) katras policijas struktūrvienības ietvaros. Ilggadējā pieredze apstiprina un kriminālmeklēšanas teorija atzīst, ka vienīgais optimālais kriminālmeklēšanas organizācijas princips var būt tās specializācija. Ar to vairumā gadījumu jāsaprot tādu darba organizācijas modeli, kura ietvaros katrs kriminālpolicijas darbinieks, grupa, nodaļa, birojs vai pārvalde veic kriminālmeklēšanu nolūkā novērst un atklāt tādu kategoriju, grupu vai veidu noziegumus, kuru apzināšanai, atklāšanai vai novēršanai piemīt noteiktas kopējas īpatnības.

Kriminālmeklēšanas teritorijā ir izstrādāti un praksē pārbaudīti vairāki kriminālpolicijas darbībā pielietojami specializācijas veidi, kuru izvēle un izmantošana ir

atkarīga no konkrētās struktūrvienības vietas kriminālpolicijas sistēmā, kriminogēnās un operatīvās situācijas attiecīgā teritorijā, kā arī personālsastāva kvantitatīviem un kvalitatīviem parametriem. Praksē ir zināmi vairāki specializācijas veidi:

1. Teritoriālā specializācija. Lai to pielietotu, visa attiecīgā rajona vai policijas iecirkņa apkalpes teritorija jāsadala kriminālpolicijas inspektoru zonās. Zonu skaits ir atkarīgs no inspektoru daudzuma, kuru darbs tiek organizēts, ievērojot šo specializācijas veidu.

Pieredze rāda, ka šādi ieteicams organizēt ja ne visu, tad vismaz absolūtā kriminālpolicijas pirmā līmeņa struktūrvienību inspektoru vairākuma darbs, tikai dažus specializējot noteiktā noziegumu veidā. Tikai šāda organizācija rada iespēju maksimāli palielināt zonu skaitu, minimizēt to apjomu, tādējādi nodrošinot maksimāli iespējamo tajā dzīvojošo vai potenciālo uz krimināli sodāmām darbībām orientētu likumpārkāpēju apzināšanu, viņu operatīvo izpēti un pārbaudi, kā arī noziegumu atklāšanas efektivitāti. Šī specializācijas veida reālās efektivitātes pirmais priekšnoteikums ir kriminālpolicijas inspektoru operatīvās apkalpes zonu robežu optimāla izvēle.

Plānojot tās jāievēro: kriminālmeklēšanai katrā zonā pēc iespējas jābūt vienādi darbietilpīgai, tādēļ kriminogēni sarežģītās zonas jāveido teritoriāli mazākas, bet relatīvi mierīgās – lielākas; viena kārtības policijas iecirkņa inspektora un nepilngadīgo lietu inspektora apkalpes iecirkņus nav lietderīgi ietilpināt vienlaikus vairākās kriminālpolicijas inspektoru zonās, jo tas būtiski traucē viņu savstarpējo sadarbību, samazina kārtības policijas dienestu lomu noziegumu novēršanā un atklāšanā, līdz ar to negatīvi ietekmējot šīs darbības efektivitāti.

Saistībā ar pēdējo noteikumu jāatzīmē, ka raksta autors, būdams iecirkņa inspektora amatā, piedalījās šādu vienā teritorijā (zonā) strādājošo dažādu policijas dienestu darbinieku operatīvā apvienošanā vienā organizatoriskā struktūrā, kuras darbu noziegumu apzināšanā, izvērtēšanā un atklāšanā vada un koordinē šīs zonas kriminālpolicijas inspektors, taču saglabājot pakļautību saviem dienestiem. Līdzās iecirkņu un nepilngadīgo inspektoriem šādā organizatoriskā vienībā ietilpst arī patruļdienesta kārtībnieki, taču uz laiku, kad viņi patrulē vai atrodas postenī zonas teritorijā, cenšoties, lai šis laikposms pēc iespējas būtu ilgāks. Autora personīgā pieredze liecina, ka šādas vairāk vai mazāk pastāvīgas organizatoriskās vienības kopējā darba efektivitāte, it īpaši kriminālmeklēšanas jomā, ir daudz augstāka nekā katra tās dalībnieka individuālo pūliņu rezultāts, jo sastrādājoties rodas iespēja daudz dziļāk iepazīt situāciju zonā un tās iedzīvotājus, tostarp arī potenciālos likumpārkāpējus, koordinēti izmantot visu dienestu informāciju.

Kas attiecas uz otrā un tālāko līmeņu kriminālpolicijas struktūrvienībām, kuru apkalpes teritorija sadalīta starp pakļautām policijas iestādēm, tajās teritoriālā specializācija piemērojama galvenokārt tā sauktajās kontroles, koordinācijas un analīzes grupās/nodaļās. Tajās katrs darbinieks veic šīs grupas/nodaļas funkcijas vairākās pakļautās policijas iestādēs, kuras atrodas viņa zonā, respektīvi, kļūst šīs zonas kurators.

Pārējās augstāko līmeņu struktūru organizatoriskās vienībās, kuras veidotas atbilstoši kādam tālāk analizētam specializācijas veidam, atsevišķu darbinieku teritoriālā specializācija var tikt pielietota tikai nosacīti, proti, viņi galvenokārt risina šaurāku kopējā struktūrvienības specializācijā ietilpstošu problēmu, un tikai tad, ja to dara vairāki darbinieki.

2. Specializācija pa noziegumu veidiem un to kategorijām, kas izpaužas tādējādi, ka katrs kriminālpolicijas inspektors, inspektoru grupa vai struktūrvienība veic kriminālmeklēšanu nolūkā apzināt, novērst un atklāt kāda noteikta veida vai kategorijas likumpārkāpumus.

Dažviet šis specializācijas veids tiek pielietots, organizējot pirmā līmeņa kriminālpolicijas struktūrvienību darbību kopumā vai kādai to darbinieku daļai, bet augstākajos līmeņos lietojot šos vai citus tālāk izklāstītos specializācijas veidus.

Ir pazīstami vairāki šīs specializācijas varianti. Vispirms jāatzīmē specializācija vispārkriminālo un ekonomikas noziegumu (saimnieciskie, uzņēmējdarbības sfērā un amatnoziegumi) apzināšanā un atklāšanā, kura tiek pielietota visās kriminālpolicijas struktūrvienībās neatkarīgi no to līmeņa, ja vien to kompetencē ietilpināta ekonomisko noziegumu apkarošana.

Bez tam, dažās pirmā līmeņa struktūrvienībās Latvijā, kurās visi vai daļa visparkriminālos noziegumus apkarojošo darbinieku nepielieto teritoriālo specializāciju, sadalās grupās, kuras parasti attiecīgi specializējas slepkavību, laupīšanu, automašīnu un dzīvokļu zādzību atklāšanā.

Otrā un trešā līmeņa struktūrās (biroji, pārvaldes) arī parasti darbojas šādas nodaļas vai grupas, taču papildus tam smagu vai sevišķi smagu noziegumu, bet dažkārt slepkavību, bruņotu laupīšanu, dzīvokļu un automašīnu zādzību, noziegumu uz dzelzceļa u.tml. noziegumu atklāšanai tiek veiktas citas specializētas struktūrvienības.

Specifisku noziegumu kategoriju veido noziegumi narkotisko un psihotropo vielu nelegālās aprites jomā - nelikumīga narkotisko vielu izgatavošana, iegādāšanās, transportēšana, realizācija, glabāšana un lietošana, kuras apzināšana, prevencija un atklāšana ir saistīta ar visai specifisku un no visiem pārējiem noziegumiem atšķirīgu kriminālmeklēšanas metodiku. Tādēļ Latvijā šiem mērķiem specializējas īpašas otrā un

augstākā līmeņa kriminālpolicijas struktūras - ONAP 2.nodaļa (narkotisko, psihotropo vielu un to prekursoru nelegālās aprites apkarošanas nodaļa) un reģionos - Organizētās noziedzības un noziegumu ekonomikas jomā apkarošanas nodaļa. Pirmā līmeņa kriminālpolicijā, ja apkalpes teritorijā ir noziegumi narkotisko un psihotropo vielu nelegālās aprites jomā, šajā jomā specializējas atsevišķi darbinieki vai to grupas.

3. Nosacīta specializācija, kad atsevišķi inspektori (grupas, nodaļas, biroji) veic atsevišķu specifisku personu kategoriju operatīvo izstrādi, respektīvi, īsteno kriminālmeklēšanas pasākumus nolūkā apzināt, dažreiz atklāt arī pret viņiem izdarītos noziegumus, vai veikt prevencijas darbu ar šīm personām. Šādas specializācijas nepieciešamība pamatojas uz citu valstu kriminālpoliciju vismaz divu gadsimtu pieredzi, no kuras izriet, ka šo kategoriju personas katrā reģionā (pilsētā), kur tās sastopamas, veido no pārejās sabiedrības relatīvi norobežotu vidi, kurā ir visai raksturīgas savstarpējās attiecības. Šīm personām piemīt kopīgas specifiskas psiholoģiskās īpatnības, kādēļ, veicot kriminālmeklēšanu, šajā vidē jālieto savdabīgi taktiskie paņēmieni un metodes.

Pieredze liecina, ka tradicionāli izplatītākās šādu personu kategorijas ir prostitūtas un ar viņām saistītie suteneri, seksuālās minoritātes (geji un lezbietes). Līdz ar to relatīvi lielā pilsētā kriminālpolicijas sastāvā ir struktūrvienības (ONAP 3.nodaļa (cilvēku tirdzniecības un sutenerisma apkarošanas nodaļa), atsevišķi darbinieki vai to grupas, kuras nodarbojas ar kriminālmeklēšanu attiecīgi katrā uzskaitīto personu grupā.

4. Nozaru specializācija, kad atsevišķas struktūrvienības, grupas vai darbinieki specializējas noziegumu apzināšanā un atklāšanā atsevišķās tautsaimniecības un uzņēmējdarbības nozarēs - noziegumi kredītiestāžu/alternatīvo norēķinu sistēmu jomā un nelikumīgas darbības ar finanšu instrumentiem, noziedzīgi iegūtu līdzekļu legalizācija, naudas un dokumentu viltošana, amatnoziegumi un korupcija privātajā sektorā, noziedzīgi nodarījumi automatizētās datu apstrādes sistēmas drošības un autortiesību un blakustiesību jomā, noziedzīgi nodarījumi preču nelegālās aprites jomā, rūpnieciskā īpašuma tiesību aizsardzība un noziedzīgi nodarījumi pret vidi.

Daudzi noziegumi ekonomikā tiek izdarīti latenti, respektīvi, policija tos var apzināt, tikai un vienīgi veicot mērķtiecīgus kriminālmeklēšanas pasākumus, ko var tikai attiecīgās nozares speciālisti. Bez speciālista iesaistes kriminogēnā situācija šķiet ideāla, jo noziegumu it kā nav. Tādēļ Latvijā šiem mērķiem specializējas īpašas otrā un augstākā līmeņa kriminālpolicijas struktūras-Ekonomisko noziegumu apkarošanas pārvalde (ENAP) un reģionos - Organizētās noziedzības un noziegumu ekonomikas jomā apkarošanas nodaļa. Pirmā līmeņa kriminālpolicijā šajā jomā specializējas atsevišķi darbinieki vai to grupas.

5 Objektu specializācija, tas nozīmē, ka šādi specializēts darbinieks veic kriminālmeklēšanu tikai noteiktos objektos, piemēram, Rīgā tradicionāli šādi objekti ir tirgi, kur intensīvi tiek izdarīti daudzu veidu ekonomiskie un vispārkriminālie noziegumi.

6. Funkcionālā specializācija, visizplatītākie tās paveidi ir specializācija bēguļojošu noziedznieku, bezvēsts pazudušu personu un nozagto mantu meklēšana. Atkarībā no vienlaikus meklējamo objektu skaita pirmos divus var uzdot vienam vai dažādiem darbiniekiem, bet pēdējo parasti veic kāds vai kādi tās struktūrvienības darbinieki, kura specializācijas zādzību atklāšanā. Atbilstoši ilggadējai pieredzei bēguļojošo noziedznieku meklēšanu lietderīgi separāti veikt struktūrvienībai, kuras kompetencē ietilpst attiecīgās kategorijas noziegumu apkarošana, jo katrai likumpārkāpēju kategorijai piemīt atšķirīgas psiholoģiskās, rakstura, iemaņu, kontaktpersonu loka u.c. īpatnības, kuras ietekmē viņu bēguļošanas vietu un paņēmienu izvēli, kas vislabāk ir zināmas attiecīgās struktūras speciālistiem. Tādēļ Latvijā šiem mērķiem specializējas īpašas otrā un augstākā līmeņa kriminālpolicijas struktūras - Kriminālizmeklēšanas pārvaldes personu meklēšanas nodaļa, bet pirmā līmeņa kriminālpolicijā, specializējas atsevišķi darbinieki vai to grupas. Raksta autors vēlas pievērst uzmanību tam, ka pašlaik pēc veiktās reorganizācijas un optimizācijas pirmā un otrā līmeņa kriminālpolicijas struktūras darbinieki vienlaicīgi veic operatīvos pasākumus un izmeklēšanas darbības. Nav starpības starp kriminālpolicijas darbinieku (agrāk operatīvais darbinieks), kurš, būdams tiesīgs vajadzības gadījumā veikt visas procesuālās darbības, tomēr galvenokārt specializējas kriminālmeklēšanas pasākumos, un kriminālpolicijas darbinieku (agrāk izziņvedis), kurš, būdams tiesīgs veikt kriminālmeklēšanas pasākumus, galvenokārt īsteno procesuālās izmeklēšanas darbības. Tās funkciju mākslīga apvienošana ir diskutējama, jo katram darbiniekam ir atšķirīgas psiholoģiskās īpatnības un iemaņas, kuras jāņem vērā, lai efektīvi veiktu operatīvos pasākumus (paaugstināta komunikabilitāte, spēja un vēlēšanās kontaktēties ar personām, kurām ir paaugstināta tieksme izdarīt krimināli sodāmas darbības, operativitāte u.tml.) vai procesuālās darbības (punktualitāte, prasme un patika pareizi un kārtīgi noformēt procesuālos dokumentus utt.).

Atšķirībā no pirmā un otrā līmeņa kriminālpolicijas struktūrām, augstākā līmeņa kriminālpolicijas struktūras veido atsevišķas nosacītas operatīvā darba un izziņas nodaļas/grupas, tādējādi nosacīti atjaunojot reformās likvidētās izmeklētāju struktūras katras struktūrvienības vai grupas iekšienē, kuras strādā, ievērojot kādu iztirzāto specializācijas veidu vai paveidu. Tas tiek darīts, lai katra daudz maz nopietna nozieguma atklāšanu veiktu labi sastrādājušies abu specializāciju darbinieki. Pieredze rāda, ka efektīva organizētās noziedzības darboņu apzināšana un atmaskošana iespējama tikai tad, ja ar to nodarbojas speciāli šim

mērķim izveidotas, no pārējās kriminālpolicijas nosacīti autonomas un relatīvi norobežotas struktūras, kuru kriminālmeklēšanas darbība un iegūtā informācija tiek maksimāli konspirēta. Jo atšķirībā no tradicionālās kriminalitātes organizētās kriminalitātes darboņiem ir nesalīdzināmi lielākas un praktiski neierobežotas iespējas un pretdarboties tiesībaizsardzības institūcijām, tostarp arī veicot koruptīva rakstura darbības un veicot mērķtiecīgu un kvalificētu pretizlūkošanu. Izklāstīto specializācijas veidu uzskaitījums nav uzskatāms par viennozīmīgu. Ievērojot kriminālprocesuālās un citas likumdošanas īpatnības, kā arī kriminogēnās situācijas specifiku, iespējami arī citi specializācijas varianti.

Kā zināms, personālsastāvs ir iestādes galvenais resurss. Tas nozīmē, ka personālsastāva pareiza izvēle un apmācība ir viena no galvenajām Valsts policijas darba organizācijas sastāvdaļām. Izvērtējot esošo situāciju un veicot darbinieku neformālu aptauju, autors konstatēja, ka personālsastāvam trūkst motivācijas, zināšanu, spēju un izglītības. Daži darbinieki apgalvo, ka strādās tikai tādā apjomā, kādā viņiem par to maksā, un meklē citu darbu Latvijā vai ārzemēs. Daudzus darbiniekus pārņēmusi apātija - šie cilvēki savā darbā un sevī nevēlas neko mainīt un pilnveidot. Tie, kuriem nav atbilstošas izglītības un sagatavotības, vispār nesaprot, kas jādara, lai uzlabotu esošo situāciju, vai arī lielas darba slodzes un profesionālās deformācijas dēļ nespēj domāt plaši un konstruktīvi.

Pētot personālsastāva kvalitatīvos raksturojumus, nepieciešams pievērst uzmanību tam, kādā izglītības iestādē mācījušies darbinieki, jo, piemēram, poliklīnikā par ārstu var strādāt tikai cilvēks, kas veiksmīgi pabeidzis medicīnas profila augstskolas attiecīgās specializācijas fakultāti, bet tādā sarežģītā valsts pārvaldes iestādē kā policija strādā cilvēki, kas beiguši Sporta akadēmiju, Lauksaimniecības akadēmiju u.c. - mācību iestādes, kas nav saistītas ar policijas un īpaši kriminālpolicijas darbības jomu. Pētot šo jautājumu, nepieciešams apzināties, ka mums pašiem ne īpaši gribētos nākt, piemēram, pie zobārsta, kas pabeidzis nevis medicīnas profila augstskolas Stomatoloģijas fakultāti, bet Rīgas Tehnisko universitāti. Tāpēc nav skaidrs, kāpēc policijas struktūrvienībās turpina strādāt nekompetenti darbinieki, kuriem nav izpratnes par kriminālpolicijas darba pamatiem.

Bez tam maģistra darba izstrādes laikā autors veica pētījumu „Operatīvā darbinieka kvalifikācijas līmenis un nepieciešamība” kurā izvērtēja respondentu attieksmi pret operatīvā darbinieka kvalifikācijas līmeni, lomu un nepieciešamību piedalīties izmeklēšanā. Pētījuma rezultātā tika izdarīti secinājumi par operatīvā darba nepieciešamību, pastāvīgas operatīvo darbinieku izglītošanas nepieciešamību un operatīvo darbību nepieciešamību kriminālprocesā.

Analizējot kvalifikācijas paaugstināšanas un citus apmācības kursus, tika izdarīts secinājums, ka dažiem darbiniekiem nav zināms tāds jēdziens kā pašizglītība. Tas nozīmē, ka viņi nav pieraduši paņemt grāmatu un pašmācības ceļā izpētīt kādu svarīgu jautājumu.

Tas viss liecina, ka Valsts policijas personālsastāvam trūkst:

- motivācijas;
- spējas pielāgoties mainīgiem darba apstākļiem;
- ir bailes pieņemt lēmumus un atvērtības trūkums;
- nepiemīt spēja sadarboties savā starpā un dalīties ar aktuālo informāciju;
- trūkst gribas ievest savā darbā modernās metodes un paņēmienus.

Secinājumi un priekšlikumi

Savā rakstā autors pieskārās tēmai „Kriminālpolicijas attīstības tendences un perspektīvas”, atspoguļoja tās aktualitātes, dažus pašreizējās situācijas trūkumus un iezīmēja virzienus tās pilnveidei.

Rakstā tika parādīta Kriminālpolicijas darba organizācijas strukturālās izmaiņas Latvijā pēc valsts neatkarības atjaunošanas. Bez tam, tika pētīta kriminālpolicijas darbinieku noslogotības problemātika, kas nedod iespējas veikt pilnvērtīgu operatīvo, procesuālo un analītisko darbu pilnā apjomā. Kā arī, neracionāla amata vietu sadalījuma un nevienlīdzīgas darba slodzes dēļ kriminālpolicijas struktūrvienībās nedarbojas pilnvērtīga, efektīva un racionāla noziedzīgu nodarījumu prognozēšanas, prevencijas un atklāšanas sistēma.

Pēc autora domām, šo tēmu nepieciešams pētīt tālāk un sava promocijas darba uzstādījums būs zinātniski pamatot kriminālpolicijas darba organizāciju un pasākumu veikšanas metodiku, kā arī šobrīd aktuālajai tiesiskā nodrošinājuma un kompetences problemātikai, pamatojoties uz mūsdienu zināšanām policijas tiesībās, kriminālistikas un operatīvās darbības teorijā.

Bibliogrāfija

Normatīvie akti:

Latvijas Republikas Satversme, (1922), Latvijas Vēstnesis, Nr.66.

Krimināllikums, (1999), Latvijas Vēstnesis, Nr.199.

Kriminālprocesa likums, (2005), Latvijas Vēstnesis, Nr.178.

Likums par policiju, (1991), Latvijas Vēstnesis, Nr.183.

Operatīvas darbības likums, (1994), Latvijas Vēstnesis, Nr.205.

Literatūra:

Beikmanis J. Vula I., Smidrovskā I. (2004), Operatīvas informācijas analīze, Rīga, LPA.

Indrikovs Z. (2000), Kriminālistika III daļa, Metodika, Rīga, LPA.

Kavalieris A. (2002), Operatīvās darbības likuma komentāri, Rīga, RAKA.

Kavalieris A. (2000), Noziegumu izmeklēšanas metodika, Rīga, LPA.

Kavalieris A. (1999), Kriminālpolicista rokasgrāmata, Rīga, LPA.

- Makans L., Miķelsons U. (1997), Izmeklēšanas un kriminālmeklēšanas integrācija, Rīga, Latvijas Policijas akadēmijas raksti, Nr.4.
- Бабичев Н. (1982), Словарь латинских крылатых слов, Москва, Русский язык.
- Горяинов К. (2004), Оперативно – розыскная деятельность, Москва, ИНФРА-М.
- Коновалов Е. (1999), Криминалистика, часть 2, Москва, РИЦ МГИУ.
- Образцов В. (1996), Основы криминалистики, Москва, Юристъ.

Aelita Zīle
Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija

PAPILLĀRLĪNIJU RAKSTU PĒDU UZ DZĪVA CILVĒKA ĀDAS VIZUALIZĒŠANAS TEORĒTISKIE UN PRAKTISKIE ASPEKTI

Abstract

Theoretical and Practical Aspects of Visualization of Papillae Pattern Prints on Skin of a Living Human Being

Nowadays under circumstances of transformation papillae pattern prints have kept their essential role in detection of crimes. The phenomenon of these prints is conditioned upon their expansion which is stimulated by human anatomical features. The importance of papillae pattern prints make criminalists pay attention not only to the methods of visualization, but also to a trace-perceiving object, it means to human skin. In this connection we can speak about skin of a living human being or of a dead body. In both cases skin will be a trace-perceiving object, but factors that have an impact on visualization can be both similar, and different. In the paper the author writes about functions of human skin, describes human skin in the context of trasology, as well as trace-forming and trace-leaving object. The author deals with the mechanism of formation of traces and possibilities of their imprint on a skin of a living human being and describes the circumstances of formation of traces. The author writes about a series of experiments and in details describes the process of visualization of papillae pattern prints. The author pays the attention to the risk factors that can influence detection, visualization and seizure of prints on a skin of a living human being. The author also draws the conclusions about the results of a series of experiments.

Atslēgas vārdi: āda, pēdu veidošanās mehānisms, vizualizēšana, eksperiments.

Arī mūsdienu transformācijas apstākļos papillārlīniju (Baldunčiks 1999:555) rakstu pēdas ir saglabājušas būtisku lomu noziedzīgu nodarījumu atklāšanā. Šo pēdu fenomens slēpjas relatīvi plašā izplatībā, ko savukārt stimulē cilvēka anatomiskās īpašības. Tieši papillārlīniju rakstu pēdu nozīmīgums kriminālistiem liek pievērst uzmanību ne tikai šo pēdu vizualizēšanas metodēm, bet arī pēdu uztvērējamajam objektam, proti, cilvēka ādai.

Āda (latīņu val. - cutis) ir ķermeņa ārējā sega, kas aizsargā dziļāk esošos audus un orgānus no dažādu ķīmisku un fizikālu faktoru iedarbības, piedalās arī vielmaiņā (tauku, ūdens, sāļu, pigmentu maiņā) un termoregulācijā: pieder pie maņu orgāniem. Ādas kopējā virsma cilvēkam ir apmēram 2m², biezums svārstās no 0,3 līdz 3mm. Visplānākā āda ir uz plakstiņiem un dzimumorgāniem, bet visbiezākā - uz delnām un pēdām (sakarā ar vislielāko mehānisko iedarbību). Ādai ir 3 slāņi: epiderma jeb virsāda, pamatāda un zemāda (zemādas tauku slānis)(Šmits 1976:14).

Epidermu (latīņu val. - epidermis) veido daudzkārtu plakanais pārragotais epitēlijs. Tās apakšējā, tai skaitā, augšanas slānī šūnas nemitīgi vairojas un pakāpeniski tuvojas ādas virsmai, kur zaudē kodolu, pārragojas un izveido raga kārtu, kas ādu pasargā no dažādiem mehāniskiem, fizikāliem un ķīmiskiem kairinātājiem, kā arī organismu - no izžūšanas un mikroorganismu iekļūšanas. Ārējās raga kārtas šūnas nolobās (cilvēka mūžā apmēram 15 -18 kg novecojušu šūnu) (Šmits 1976:14).

Pamatādu jeb īsto ādu (latīņu val. - derma) veido blīvie saistaudi; tajā ir daudz asinsvadu limfvadu un nervu. Pamatāda iespiežas epidermā pauguriņu veidā, tāpēc arī epiderma ir nelīdzena, uz tās veidojas šķautnītes un rievās. Uz delnas un pirkstiem, kā arī uz kāju pēdām šīs šķautnītes un līnijas veido īpatnēju, katram cilvēkam raksturīgu zīmējumu (papillārlīniju rakstu). Pārējā ādas daļā virspusējo šķautnīšu un līniju zīmējums veido trīsstūrveida un rombveida laukumīni (Šmits 1976:14).

Zemādas (latīņu val. - tela subcutanea) tauku slāņa attīstība katrā ķermeņa daļā ir citāda, piemēram, plakstiņos taukaudu nav, bet vēdera apvidū tie sevišķi labi attīstīti. Zemādas taukaudu attīstība ir atkarīga no dzimuma, vecuma, organisma uzbūves īpatnībām. Adā atrodas arī sviedru dziedzeri, tauku dziedzeri un dažādi receptori (kairinājumu uztvērēji) (Šmits 1976:14).

Sviedru dziedzeru (latīņu val. - glandulae sudoriferae) ir ļoti daudz (1 cm² ādas ir 500 - 1000). Tie izvietoti nevienmērīgi: sevišķi daudz delnās, padusēs, cirkšņu apvidū, bet to nav, piemēram, lūpu sārtajā daļā. Sviedru dziedzeriem svarīga nozīme ne tikai termoregulācijā, bet arī ūdens un minerālvielu maiņā (Šmits 1976:14).

Tauku dziedzeru (latīņu val. - glandulae sebaceae) sekrēts ieplūst mata maisiņā vai arī nonāk tieši uz ādas. Sekrēta izvadīšanu veicina ādas gludā muskulatūra. Diennaktī izdalās apmēram 20g tauku, kas plānā kārtiņā nosedz ādu un matus, aizsargājot tos no mitruma un dažādiem fizikāliem un ķīmiskiem kairinātājiem (Šmits 1976:14).

Pētot pirkstu pēdu atrašanās un fiksācijas iespējas uz cilvēka ādas, rodas jautājums – kā pirkstu sviedru – tauku pēdas var konstatēt uz cilvēka ķermeņa, ja arī tas izdala sviedru – tauku daļiņas. Tāpēc zinātnieki ir mēģinājuši noteikt atšķirību starp plaukstu sviedriem un sviedriem, ko izdala pārējais ķermenis. Ekrīnie sviedru dziedzeri ir vienīgie dziedzeri, kas atrodas plaukstu un kāju pēdu papillārlīniju virsmā. Kā jau iepriekš minēts, tie izdala bezkrāsainu šķīdumu, kas satur līdz 99,9% ūdens un 0,5 – 1,0% sausni, kuras sastāvā ir 0,5% organisko un 0,5% neorganisko vielu. Uz pārējā ķermeņa kā jau minēts, ir sastopami ne tikai ekrīnie, bet arī tauku un apokrīnie dziedzeri (Čentoricka 2002:91).

Pievēršot uzmanību papillārlīniju rakstu pēdu veidošanās iespējamībai uz cilvēka ādas, rodas nepieciešamība ādu apskatīt gan pēdu veidojošā objekta, gan arī pēdu uztverošā objekta aspektā. Šajā sakarā kā pēdu atstājējobjekts lielākoties būs tās ķermeņa daļas, uz kurām ir skatāms papillārlīniju raksts, piemēram, roku delnas un pirksti, bet kā pēdu uztvērējobjekts būs citas ķermeņa daļas, uz kurām ādas rakstu neveido papillārlīnijas, bet gan dažādas konfigurācijas ģeometrisku figūru raksts, kuru var veidot trīsstūrveida, četrstūrveida un daudzstūrveida konfigurācijas ģeometriskas figūras (Мионов 1968:8).

Pēdu veidošanās mehānismā būtiska loma ir pēdu veidojošā un pēdu uztverošā objekta virsmas mikroreljefam un savstarpējai mijiedarbībai (Грановский 1965:17). Līdz ar to izriet, ka gan teorētiski, gan praktiski papillārlīniju rakstu pēdām uz cilvēka ādas vajadzētu atspoguļoties ļoti labi, jo papillārlīniju raksts pēc savas struktūras ir raupjāks par cilvēka ādas mikroreljefu citās ķermeņa daļās.

Teorētiski papillārlīniju rakstu pēdas uz cilvēka ādas var būt gan apjoma, gan virsmas. Apjoma papillārlīniju rakstu pēdu veidošanās uz cilvēka ādas var notikt pie stipra satvēriena. Taču atlaižot satvērienu āda ieņem iepriekšējo stāvokli un apjoma papillārlīniju rakstu pēdas vairs nav saskatāmas un šis process, kad āda pēc stipra satvēriena ieņem dabisko stāvokli notiek pāris sekunžu laikā. Autores veiktie pētījumi apliecināja, ka laika periodu, kurā šīs apjoma papillārlīniju rakstu pēdas ir saskatāmas ietekmē spiediena spēks ar kādu veikts satvēriens un papillārlīniju raupjums. Tas nozīmē, ka ilgāk uz dzīva cilvēka ādas saglabāsies papillārlīniju apjoma pēdas, kuras tiks veidotas ar raupjāku (izteiktāku) papillārlīniju rakstu un stiprāku spiedienspēku. Protams, tas atkarīgs no spiediena spēka ar kādu veikts satvēriens, bet runāt par šādu pēdu daktiloskopisko izpēti nav iespējams, tā apstākļa dēļ, ka šīs pēdas nav iespējams nofiksēt un saglabāt laika dimensijas ietekmē. Līdz ar to papillārlīniju rakstu pēdām kā apjoma pēdām uz cilvēka ādas lielākoties ir teorētiska nozīme. Tieši šo pēdu īslaicīgā saglabāšanās ir pamats šādam secinājumam.

Turpretī papillārlīniju rakstu uzslāņojuma pēdas augstāk pētītais faktors neietekmē, tāpēc ir lielākas iespējas, ka šīs pēdas var tikt pakļautas daktiloskopiskai izpētei. Papillārlīniju raksta uzslāņojuma pēdas veido tauku - sviedru viela, ar kuru pārklātas papillārlīnijas. Tā ir dabīgā veidā uz papillārlīnijām nonākusi viela, kura uz papillārlīnijām var nonākt izdaloties no porām, kuras atrodas pašās papillārlīnijās, kā arī ar delnu vai pirkstiem aizskarot kādu citu ķermeņa daļu, kura šo vielu izdala intensīvāk, piemēram, piere, kakla apvidus. Un kā vēl viena no iespējām, ka uz dzīva cilvēka ādas var tikt atstātas papillārlīniju uzslāņojuma pēdas ir, ka papillārlīnijas tiek pārklātas ar kādu citu taukvielu, piemēram, ar roku krēmu. Runa, protams, ir par uz dzīva cilvēka ādas atstātām latentām (neredzamām) papillārlīniju rakstu pēdām.

Lai noskaidrotu, kuras no šīm uzslāņojuma pēdām uz dzīva cilvēka ādas iespējams vizualizēt labāk, tika veikta sekojoša eksperimentu sērija. Eksperimenti tika veikti pie dzīva cilvēka ķermeņa temperatūras 36,7° C un telpas temperatūras 25° C.

Eksperimenta veikšanai tika izmantoti BVDA firmas (Holande) pelēkais magnētiskais pulveris (Magnetic Grey), magnētiskā ota, Marabu putnu spalvu ota (Blower brush with

marabou feather duster), melnais nemagnētiskais pulveris un FOMA firmas (Čehijas Republika) gaišā daktiloskopiskā plēve (Fingerprint lifter transparent) .

Pirmajā eksperimenta daļā uz dzīva cilvēka apakšstilba ar iespējami gludu virsmu tika atstātas desmit papillārlīniju rakstu eksperimentālās pēdas ar dabīgā veidā izdalīto tauku – sviedru vielu (Lenertz, Schönborn, Bohnert 2002:131). Piecas pēdas tika apstrādātas ar pelēko magnētisko pulveri pielietojot magnētisko otu (Vernon J. Gerberth 2006:708) (Straus, Kropáček, Dědičik 1999:34) (Trapecar 2009:294) un piecas pēdas tika apstrādātas ar melno nemagnētisko pulveri un Marabu putna spalvu otu (Lenertz, Schönborn, Bohnert 2002:132).

Veicot piecu eksperimentāli atstāto papillārlīniju rakstu pēdu apstrādi ar magnētisko pulveri pielietojot magnētisko otu, papillārlīniju raksts netika saskatīts, bet iezīmējās pirksta atstātās pēdas siluets. Tādā pašā veidā atstātās piecas eksperimentālās pirkstu pēdas tika apstrādātas ar melno nemagnētisko pulveri pielietojot Marabu putna spalvu otu, taču apstrādes rezultātā neiezīmējās ne papillārlīniju raksts, ne arī pirksta atstātās pēdas siluets.

Otrajā eksperimenta daļā uz cilvēka apakšstilba ar iespējami gludu virsmu tika atstātas desmit papillārlīniju rakstu eksperimentālās pēdas ar tauku – sviedru vielu no citām ķermeņa daļām (konkrētā gadījumā no pieres) (Lenertz, Schönborn, Bohnert 2002:131). Pirms pēdu atstāšanas pirkstu papillārlīnijas tika noklātas ar uz pieres esošo sviedru – tauku vielu un atstātas uz dzīva cilvēka apakšstilba ādas, ar iespējami gludu virsmu.

Eksperimenta rezultātā eksperimentālajās papillārlīniju rakstu pēdās, kuras tika apstrādātas ar pelēko magnētisko pulveri pielietojot magnētisko otu, trijās pēdās tika saskatīts papillārlīniju raksts, kurš ir atspoguļojies apmierinošā kvalitātē un kurā ir saskatāms pietiekošs daudzums papillārlīniju raksta sevišķo pazīmju, kuras savukārt izveido šo pazīmju individuālo kopumu, kas ir par pamatu secinājumam, ka šīs papillārlīniju rakstu pēdas ir derīgas personas identifikācijai. Eksperimentālās pēdas, kurās tika saskatīts papillārlīniju raksts, tika pārkopētas uz gaišās daktiloskopiskās plēves. Divās pēdās papillārlīniju raksts netika saskatīts. Tāpat arī piecas eksperimentālās papillārlīniju rakstu pēdas tika apstrādātas ar melno nemagnētisko pulveri pielietojot Marabu putna spalvu otu. Pēdu apstrādes rezultātā tika konstatēts, ka trijās pēdās tika saskatīts papillārlīniju raksts, kurš ir atspoguļojies apmierinošā kvalitātē un kurā ir saskatāms pietiekošs daudzums papillārlīniju raksta sevišķo pazīmju, kuras savukārt izveido šo pazīmju individuālo kopumu, kas ir par pamatu secinājumam, ka šīs papillārlīniju rakstu pēdas ir derīgas personas identifikācijai. Eksperimentālās pēdas, kurās tika saskatīts papillārlīniju raksts, tika pārkopētas uz gaišās daktiloskopiskās plēves. Vienā no eksperimentālajām pēdām papillārlīniju raksts atspoguļojies vāji un neskaidri, bet vienā pēdā papillārlīniju raksts nav saskatāms.

Trešajā eksperimenta daļā uz dzīva cilvēka apakšstilba ar iespējami gludu virsmu tika atstātas desmit papillārlīniju rakstu eksperimentālās pēdas. Pirms pēdu atstāšanas papillārlīnijas tika pārklātas ar roku krēmu. Nogaidot krēma pilnīgu iesūkšanos roku ādā tika atstātas eksperimentālās pēdas (Lenertz, Schönborn, Bohnert 2002:131). Piecas pēdas tika apstrādātas ar pelēko magnētisko pulveri pielietojot magnētisko otu un piecas pēdas tika apstrādātas ar melno nemagnētisko pulveri pielietojot Marabu putna spalvu otu.

Eksperimenta rezultātā piecās pirkstu pēdās, kuras tika apstrādātas ar pelēko magnētisko pulveri pielietojot magnētisko otu, tika konstatēti papillārlīniju raksti. Četrās pēdās papillārlīniju raksts bija atspoguļojies apmierinošā kvalitātē un pēdās tika saskatīts pietiekošs skaits papillārlīniju rakta sevišķo pazīmju, kuras savukārt izveido šo pazīmju individuālo kopumu, kas ir par pamatu secinājumam, ka šīs četras pēdas ir derīgas personas identifikācijai. Vienā pēdā papillārlīniju rakstā nebija atspoguļojies pietiekams skaits sevišķo pazīmju, kas ļauj secināt, ka šī viena pēda nav derīga personas identifikācijai. Bet apstrādājot otras piecas pirkstu pēdas ar melno nemagnētisko pulveri pielietojot Marabu putna spalvu otu tika konstatēti, ka trijās pēdās papillārlīniju raksts bija atspoguļojies apmierinošā kvalitātē un pēdās tika saskatīts pietiekošs skaits papillārlīniju rakta sevišķo pazīmju, kuras savukārt izveido šo pazīmju individuālo kopumu, kas ir par pamatu secinājumam, ka šīs četras pēdas ir derīgas personas identifikācijai. Vienā pēdā papillārlīniju rakstā nebija atspoguļojies pietiekams skaits sevišķo pazīmju, kas ļauj secināt, ka šī viena pēda nav derīga personas identifikācijai. Bet piektajā pēdā papillārlīniju raksts nebija atspoguļojies. Visas pēdas tika pārkopētas uz gaišās daktiloskopiskās plēves.

Vēl eksperimenta laikā tika imitēta dzīva cilvēka apakšstilba satveršana potītes rajonā. Roka tika ieziesta ar roku krēmu, kad krēms bija pilnībā iesūcies ādā, tika imitēti satvēriens. Iespējamā pēdas atrašanās vieta (apakšstilbs potītes rajonā) tika apstrādāta ar melno nemagnētisko pulveri pielietojot Marabu putna spalvu otu un pārkopēta uz gaišās daktiloskopiskās plēves. Rezultātā pēdā bija atspoguļojusies labās rokas delnas pēda ar rādītājpirksta, vidējā pirksta un zeltneša pamatfalangām un daļēji ar vidējām falangām. Salīdzinoši kvalitatīvi atspoguļojusies delnas zempirkstu zona, kurā skaidri saskatāms papillārlīniju raksts, daļēji papillārlīniju raksts saskatāms arī delnas hipotenāra zonā.

Veicot eksperimentālo pēdu detalizētu izpēti tika konstatēti, ka pie konkrētiem apstākļiem uz dzīva cilvēka ādas papillārlīniju raksta pēdas tika atstātas, ja papillārlīnijas tika pārklātas papildus ar dabīgo sviedru – tauku vielu no citām ķermeņa daļām, kā arī ja papillārlīnijas tika pārklātas papildus ar mākslīgo taukvielu, konkrētajā gadījumā roku krēmu. Bet pēdas, kuras tika atstātas ar pašu papillārlīniju dabīgā ceļā izdalīto vielu, neatstāja

papillārlīniju rakstu pēdas, bet izņēmuma gadījumā tikai pirksta siluetu. Šādu eksperimenta rezultātu iemesli var būt dažādi, piemēram, roku āda ir sausa, vai arī dabīgā ceļā izdalošās vielas nepietiekamais daudzums, lai papillārlīnijas tiktu pārklātas tādā apjomā, lai atstātu skaidri saskatāmas papillārlīniju rakstu pēdas. Vēl eksperimenta laikā tika novērots, ka arī pēdās, kurās papillārlīniju raksts bija atspoguļojies apmierinošā kvalitātē un pēdas tika atzītas par derīgām personas identifikācijai, pirkstu centrālā daļa atspoguļojās sliktāk nekā pirksta sānu malas un distālā zona. Līdz ar to pirkstu pēdās, kuras tika pārkopētas uz daktiloskopiskajām plēvēm, centrālajā daļā bija atspoguļojies pēdu uztvērējobjekta (cilvēka apakšstilba potītes rajona) ādas struktūrraksts. Šis fenomens izskaidrojams ar to, ka pirkstu centrālajā daļā papillārlīniju raksts ir vairāk noslīpēts (berzes procesā) un papillārlīnijas ir mazāk izteiktas nekā sānu daļā un distālā zonā.

Veiktā eksperimenta uzdevums bija papillārlīniju rakstu pēdu iespējamā vizualizēšana uz dzīva cilvēka ādas. Iespēja uz dzīva cilvēka ādas vizualizēt iespējamās papillārlīniju rakstu pēdas, kuras varējis uz upura ādas atstāt noziedznieks būtu jauna iespēja kriminālistiem pierādīt daktiloskopijas lomu noziedzīgu nodarījumu atklāšanā. Šāda iespēja mums nenoliedzami palielina iespējas atklāt noziedzīgu nodarījumu, bet tas nenozīmē, ka neeksistē apstākļi, kas šo iespēju apgrūtina. Viens no šādiem apstākļiem ir pats cilvēks, kurš neapzināti var šīs pēdas sabojāt vai iznīcināt. Otrs apstāklis, ir pēdu vizualizēšanā pielietojamās metodes. Jāņem vērā, ka pēdu vizualizēšanai var pielietot tikai tādas metodes, kuras nenodara kaitējumu pašam cilvēkam. Trešais būtiskais faktors ir laika dimensija, kas ir autores nākošās eksperimentālās sērijas pamatuzdevums.

Autores veiktais eksperiments un tā rezultāti ļauj secināt, ka uz dzīva cilvēka ādas ir iespējams vizualizēt papillārlīniju rakstu pēdas, bet šīs iespējas pilnveidošana prasa turpināt uzsākto eksperimentālo sēriju ar mērķi jaunu metožu ieviešanai noziedzīgu nodarījumu atklāšanā.

Bibliogrāfija

- Baldunčiks, J. (1999) Svešvārdu vārdnīca. Rīga: Jumava.
- Čentoricka, M. (2002) Pirkstu pēdu atklāšanas un izņemšanas līdzekļi un metodes. Rīga: Latvijas Vēstnesis.
- Šmits, A. (1976) Populārā medicīnas enciklopēdija. Rīga: Zinātne.
- Lenertz, O., Schönborn, S., Bohnert, M. (2002) „Daktyloskopische Spuren auf menschlicher Haut – Ergebnisse einer praxisorientierten Versuchreihe”. Archiv für Kriminologie.210:129-138.
- Straus, J., Kropáček, J., Dědičik, F. (1999) Zviditelnění latentních daktyloskopických stop na kůži mrtvol. Kriminologický sborník, Kriminologická technika, 4/ 99.

- Trapezar M. (2009) Lifting techniques for finger marks on human skin previous enhancement by Swedish Black powder — A preliminary study. *Science and Justice* 49 (2009) 292–295 <http://forensic.sc.su.ac.th/seminar/seminari53/ref/52312344.pdf> [2012.03.11.]
- Vernon J. Gerberth (2006) *Practical Homicide Investigation. Tactics, Procedures, and Forensic Techniques*. New York: Taylor & Francis.
- Грановский Г. Л. (1965) *Основы трасологии*. Москва: Всесоюзный научно – исследовательский институт охраны общественного порядка при МООП РСФСР.
- Миронов А. И. (1968) *Трасологическое исследование следов рельефа кожи человека*. Москва: Всесоюзный научно – исследовательский институт охраны общественного порядка.
- http://www.bvda.com/EN/sect1/en_1_6c.html [2012.03.11.]
- <http://www.foma.cz/produkty-daktyloskopicke-folie-84> [2012.03.11.]

Vita Zukule

Valsts policijas koledža, Rīgas Stradiņa Universitāte, Latvija

SABIEDRISKĀS DROŠĪBAS PIESPIEDU LĪDZEKĻU IEVIEŠANAS UN PIEMĒROŠANAS PROBLĒMAS UN PERSPEKTĪVAS

Abstract

In the year 2006 was started work on the concept of criminal punishment concept. The aim was to prepare and submit to the legislature conceptual proposals for amendments in the penal system. The concept aims to provide public safety compulsory measures. They are intended to apply not only to persons convicted of crimes, but also incapacitated or persons below the age of criminal responsibility. The aim of public safety measures is effectively monitor the behaviour of persons, of whom there are reasonable grounds to believe that they would cause substantial injury to the public interest.

Up to date, work has been started on the policy document - Preventive compulsory measure concept that defines the public safety compulsory measures role, application and enforcement procedures. The aim of the preventive measures is to ensure everyone's life, health, sexual, moral freedom and protection. In the framework of preventive measures the person's rights are restricted only in accordance with identified risks in his behaviour and the potential victim's needs size.

It should be concluded that our country's legal system should be supplemented with a compulsory measure, applicable to persons who have committed crimes in the state of mental capacity or diminished mental capacity. This would be applied in cases where it is not needed to apply to the person the compulsory measure of a medical nature, but still is required medical care. For example: planned preventive measure accompanied by enforcement mechanism - the person's taking under the supervision of a medical psychiatrist, which will be possible to enforce to persons in need of behavioural supervision and exposure to limits specified by the competent authority and the person will be obliged to consult a doctor or psychiatrist to participate in medical or social programs. However, the implementation of these preventive measures should be developed co-operation model for responsible institution, its legal framework and the expansion and financial means to the institutions to ensure this competence. For example, health authorities should ensure personal behaviour supervision or regular and by medical institutions controlled consulting a doctor - a psychiatrist; while the local governments would develop social programs.

Atslēgas vārdi: sabiedriskās drošības piespiedu līdzekļi, nepieskaitāmība, ierobežota pieskaitāmība, uzvedības uzraudzība.

Sabiedriskās drošības piespiedu līdzekļi Latvijas tiesību sistēmā ir jauna parādība, kuru uz šo brīdi vēl nevar definēt kā atsevišķu tiesību institūtu. Sabiedriskās drošības piespiedu līdzekļi nozīmē valsts institūciju tiesības uzraudzīt personas uzvedību, pieprasot un saņemot no viņas informāciju par dzīvesvietu un tās ilglaicīgu atstāšanu, darba vietu, ienākumu avotiem, dzīves apstākļiem utt., kā arī iespēju uzlikt personai noteiktos pienākumus. Piemērot šādus piespiedu līdzekļus būs iespējams arī personām, ja tās noziedzīgus nodarījumus izdarījušas nepieskaitāmības vai ierobežotas pieskaitāmības stāvoklī – pēc viņu izveseļošanās, ja vairs nav pamata piemērot medicīniska rakstura piespiedu līdzekļus, vai gadījumos, kad sabiedriskās drošības līdzekļi jāpiemēro kopā ar medicīniska rakstura piespiedu līdzekļiem.

2006. gadā tiks uzsākts darbs pie Kriminālsodu politikas koncepcijas. Koncepcijas mērķis bija sagatavot un iesniegt likumdevējam konceptuālus priekšlikumus grozījumiem kriminālsodu sistēmā. Koncepcija paredzēja ne tikai sakārtot kriminālsodu sistēmu, bet arī

ievieš jaunus piespiedu līdzekļus, norādot, ka valsts negatīvā reakcija uz izdarīto noziedzīgo nodarījumu var izpausties ne tikai kriminālsodā, bet arī piespiedu līdzekļu piemērošanā un, ka šo piespiedu līdzekļu piemērošanas mērķis ir novērst jaunu līdzīgu nodarījumu izdarīšanu (nodarījumu prevencija).

Koncepcijā kā piespiedu līdzekļi, kam ir preventīva nozīme, tiek pieminēti arī medicīniska rakstura piespiedu līdzekļi, nosakot, ka papildus preventīvajam mērķis, ar tiem tiek nodrošināta medicīniskā palīdzība un aprūpe (Kriminālsodu politikas koncepcija 2006: 52).

Medicīniska rakstura piespiedu līdzeklis ir krimināltiesību institūts – tiesību normu kopums, kas nosaka valsts reakciju uz to personu kaitīgiem nodarījumiem, kuras psihisko slimību vai psihisko traucējumu dēļ nevar tikt sodītas par izdarītajiem kaitīgiem nodarījumiem. To piemēro, lai:

- 1) sekmētu personas, kas sirgst ar psihiskiem traucējumiem vai slimībām, psihiskās veselības uzlabošanu un atjaunošanu;
- 2) aizsargātu sabiedrības intereses - novērstu jaunu kaitīgu nodarījumu izdarīšanas iespēju.

Lemjot par medicīniska rakstura piespiedu līdzekļa noteikšanu un tā veidu, primārā nozīme ir personas veselības stāvoklim un riskam, ka tā nākotnē var izdarīt darbību, kas radīs kaitējumu viņai pašai vai citu personu un sabiedrības interesēm. Prognozējot personas nākotnes uzvedību, tiek ņemts vērā un analizēts personas iepriekš izdarītais nodarījums, ar to saistītie fakti un tā izdarīšanas apstākļi (pētījums „Tiesu prakse kriminālprocesā nosakot medicīniska rakstura piespiedu līdzekļus” 2012: 7).

Sabiedriskās drošības piespiedu līdzekļiem piemīt tiesības ierobežojošs raksturs. Tos paredzēts piemērot ne tikai personām, kuras notiesātas par noziegumu izdarīšanu, bet arī nepieskaitāmām vai kriminālatbildības vecumu nesasniegušām personām.

Sabiedriskās drošības piespiedu līdzekļi paredz iespēju uzlikt personai tādas pienākumus kā, piemēram, konsultēties pie ārsta, psihologa vai sociālā darbinieka.

Lēmumu par sabiedriskās drošības piespiedu līdzekļu piemērošanu jāpieņem tiesai, izskatot Valsts Probācijas dienesta, Ieslodzījuma vietu pārvaldes, Valsts policijas, kā arī medicīnas iestādes ierosinājumu.

Tātad Koncepcija paredz, ka sabiedriskās drošības piespiedu līdzekļi var tikt piemēroti arī, ja personai vairs netiek piemēroti medicīniska rakstura piespiedu līdzekļi un viņa joprojām var apdraudēt sabiedrības drošību.

Sabiedriskās drošības līdzekļu mērķis ir efektīvi uzraudzīt to personu uzvedību, attiecībā uz kurām ir pamats uzskatīt, ka tās nākotnē var radīt būtisku kaitējumu sabiedriskajām interesēm. Šāda veida uzraudzība ir nepieciešama, lai novērstu jaunus noziedzīgus nodarījumus. Efektīvi uzraugot personu, ir iespējams konstatēt un risināt problēmas, kas ietekmē personas uzvedību un var novest viņu līdz jauna noziedzīga nodarījuma izdarīšanai (Kriminālsodu politikas koncepcija 2006: 53).

Tātad Kriminālsodu izpildes koncepcija paredz, ka sabiedriskās drošības piespiedu līdzekļi var tikt piemēroti arī personām nepieskaitāmības vai ierobežotas pieskaitāmības stāvoklī, kurām ir piemērots medicīniska rakstura piespiedu līdzeklis, vai arī tas jau ir atcelts.

Uz šo brīdi ir uzsākts darbs pie politikas dokumenta - Preventīvo piespiedu līdzekļu koncepcijas, kas definētu šo sabiedriskās drošības piespiedu līdzekļu nozīmi, piemērošanas un izpildes kārtību. Tiek definēts, ka preventīvie līdzekļi ir tādi piespiedu līdzekļi, kas ierobežo riskantu personas uzvedību pamatojoties uz vardarbības riska-vajadzību izvērtējumu. Preventīvo līdzekļu piemērošana būs balstīta uz katras iespējamu vardarbības risku radošās personas individuālā uzvedības riska novērtējumu un apdraudēto interešu (vai personu) drošības vajadzībām atbilstošu ierobežojumu piemērošanu personai ar uzvedības riskiem. Preventīvo līdzekļu mērķis ir nodrošināt ikvienas personas dzīvības, veselības, dzimumneaizskaramības, tikumības un brīvības aizsardzību. Preventīvo līdzekļu ietvaros personas tiesības tiek ierobežotas tikai atbilstoši viņa uzvedībā konstatēto risku un potenciālā cietušā vajadzību apjomam. Attiecībā uz personu loku, kuram varētu tikt piemēroti preventīvie piespiedu līdzekļi, Preventīvo piespiedu līdzekļu koncepcija paredz, ka tie būs piemērojami:

- personām, kuru uzvedībā tiks konstatēti vardarbības riski vai kuras citādi radīs vai varēs radīt vardarbības risku.
- personām, kuru uzvedībā tiek konstatēti riski, ka tās varētu nākotnē izdarīt dzimumnoziegumus (Preventīvo piespiedu līdzekļu koncepcijas projekts 2011: 21).

Latvijas Republikas tiesību sistēmā varētu tikt paredzēti šādi preventīvie piespiedu līdzekļi:

1. personas uzraudzība, tai skaitā:
 - 1.1. pienākums ziņot par dzīvesvietu un darba vai mācību vietu, kā arī izbraukšanu no dzīvesvietas;
 - 1.2. pienākums noteiktā laikā atrasties noteiktā vietā;
 - 1.3. aizliegums tuvoties noteiktai vietai;
 - 1.4. aizliegums piedalīties noteiktos publiskos vai citos pasākumos;

- 1.5. aizliegums tuvoties un sazināties ar noteiktu personu vai personu loku;
- 1.6. aizliegums lietot apreibinošas vielas;
- 1.7. pienākums saņemt sociāli rehabilitējošus pakalpojumus;
2. rehabilitējošās aizsardzības noteikšana;
3. preventīvā drošības nauda (Preventīvo piespiedu līdzekļu koncepcijas projekts 2011: 22).

Iepazīstoties par Preventīvo piespiedu līdzekļu koncepcijas projektu, jāsecina, ka atšķirībā no Kriminālsodu izpildes koncepcijas Preventīvo piespiedu līdzekļu koncepcija tieši neparedz, ka šie piespiedu līdzekļi varēs tikt piemēroti personām, kuras atzītas par nepieskaitāmām vai ierobežoti pieskaitāmām, un kurām ir piemēroti vai tikuši agrāk piemēroti medicīniska rakstura piespiedu līdzekļi. Preventīvo piespiedu līdzekļu mērķis ir koriģēt personas uzvedību, bet tie neparedz personas ārstēšanu. Jāsecina, ka abi šie politikas dokumenti neatrisina problēmu, kas saistīta ar medicīniska rakstura piespiedu līdzekļa izpildes pilnvērtīgu kontroli un īstenošanu. Īpaši tas attiecas uz ambulatoro ārstēšanu. Šī problēma ir arī konstatēta veicot pētījumu „Tiesu prakse kriminālprocesā, nosakot medicīniska rakstura piespiedu līdzekļus”. Pētījumā konstatēts, ka medicīniska rakstura piespiedu līdzekļa noteikšana ir juridiska iespēja, nevis obligāta valsts reakcija. Tas ir tiesiskais instruments, ko var izmantot likumā paredzētajos gadījumos. Tā noteikšana nav imperatīva – tiesai ir tiesības, nevis pienākums noteikt personai medicīniska rakstura piespiedu līdzekli. Lēmums par medicīniska rakstura piespiedu līdzekļa noteikšanu, kā arī piemērojamo tā veidu ir atkarīgs no riska esamības, ka persona, nesaņemot viņai nepieciešamo psihiatrisko aprūpi, veiks darbības, kas var apdraudēt citus cilvēkus, sabiedrības intereses, kā arī viņu pašu. (pētījums „Tiesu prakse kriminālprocesā nosakot medicīniska rakstura piespiedu līdzekļus” 2012: 12).

Speciālā tiesiskā regulējuma neesamības dēļ problēmu rada personas izvairīšanās no ambulatoriskas ārstēšanas medicīnas iestādē. Attiecīgajā gadījumā nav iespējams nedz nodrošināt piemērotā medicīniska rakstura piespiedu līdzekļa izpildi, nedz saņemt ārstniecības iestādes atzinumu par personas veselības stāvokli, lai lemtu par tā grozīšanu (pētījums „Tiesu prakse kriminālprocesā nosakot medicīniska rakstura piespiedu līdzekļus” 2012: 31).

Krimināllikums nenosaka maksimālo medicīniska rakstura piespiedu līdzekļa izpildes laiku, kas nozīmē, ka gan tā izpilde, gan kontrole par to var turpināties tik ilgi, kamēr ir dzīva persona, kurai tika piemērots medicīniska rakstura piespiedu līdzeklis. Objektīva nepieciešamība ilgstoši sniegt personai psihiatrisko palīdzību tomēr nenozīmē, ka tai obligāti jānotiek izpildot šo piespiedu līdzekli. Nav pareizi, ka persona, kura izdarījusi noziedzīgu nodarījumu (piemēram, kriminālpārkāpumu vai mazāk smagu noziegumu), sava veselības stāvokļa dēļ visu mūžu atrodas tiesas redzeslokā, saņemot medicīnisko palīdzību noteiktā

konkrētā medicīniska rakstura piespiedu līdzekļa ietvaros (pētījums „Tiesu prakse kriminālprocesā nosakot medicīniska rakstura piespiedu līdzekļus” 2012: 34).

Ņemot vērā iepriekšminētos faktus, jāsecina, ka mūsu valsts tiesiskā sistēma būtu jāpapildina ar piespiedu līdzekli, kas būtu piemērojams personām, kuras izdarījušas noziedzīgus nodarījumus nepieskaitāmības vai ierobežotas pieskaitāmības stāvoklī. Tas būtu piemērojams gadījumos, kad personai nav nepieciešams piemērot medicīniska rakstura piespiedu līdzekli, bet tomēr vēl nepieciešama medicīniska aprūpe. Kā, piemēram: plānoto preventīvo piespiedu līdzekli papildināt ar piespiedu mehānismu – personas ņemšana ārsta psihiatra uzraudzībā, kuru būs iespējams piemērot personām, kurām nepieciešama uzvedības uzraudzība un pakļaušana kompetentas institūcijas norādītajiem ierobežojumiem un uzlikts pienākums konsultēties pie ārsta psihiatra vai piedalīties medicīniskās vai sociālās programmās. Šāds piespiedu līdzeklis nodrošinātu ārstniecības iestādes medicīnisku uzraudzību pār personas uzvedību pēc izdarīta noziedzīga nodarījuma un zināmā mērā ļautu mazināt recidīva iespēju personas rīcībā. Šāda preventīva piespiedu līdzekļa īstenošanā var tikt iesaistīts arī pašvaldības sociālais dienests, iesaistot šādu personu sabiedriskos procesos, tādā veidā arī uzraugot personas uzvedību.

Tomēr, lai īstenotu šos preventīvos pasākumus, ir jāizstrādā atbildīgo institūciju sadarbības modelis un tā tiesiskais regulējums, kā arī jāpaplašina un finansiāli jānodrošina šo institūciju kompetence. Piemēram, ārstniecības iestādei būtu jānodrošina personas uzvedības uzraudzību vai regulāras un ārstniecības iestādes kontrolētas konsultācijas pie ārsta – psihiatra; savukārt, pašvaldību uzdevums būtu izstrādāt atbilstošas sociālās programmas .

Bibliogrāfija:

Normatīvie akti:

Ārstniecības likums, stājas spēkā 01.10.1997.], likuma redakcijā, kas stājas spēkā 04.05.2011
Krimināllikums, stājas spēkā 01.04.1999., likuma redakcijā, kas stājas spēkā 01.01.2011
Kriminālprocesa likums , stājas spēkā 01.10.2005., likuma redakcijā, kas stājas spēkā 01.01.2011.

Monogrāfijas:

Kūtra G. zinātniskajā redakcijā.(2010) *Rokasgrāmata kriminālprocesā tiesnešiem*. Tiesu namu aģentūra.

Interneta resursi:

Pētījums „Tiesu prakse kriminālprocesā nosakot medicīniska rakstura piespiedu līdzekļus” 2011./2012. <http://www.at.gov.lv/lv/info/summary/2012/> ;
Kriminālsodu politikas koncepcija. <http://polsis.mk.gov.lv/view.do?id=2891> [2012.02.04]
Preventīvo piespiedu līdzekļu koncepcijas projekts.
<http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40232937> [12.04.2012]

PEDAGOĢIJA/ PEDAGOGY

Ludmila Babajeva
University of Latvia, Latvia

FOLK HIGH SCHOOL EDUCATION IN LATVIA

Abstract

The aim of the article is to show folk high schools educational activity within modern area of non-formal education in Latvia. The folk high school movement has been known in Latvia since 1917 when the first folk high school was established in Valmiera. Since then and until about 1940 there have been several folk high schools in Latvia that functioned under the idea of enlightenment of people and strengthening of national spirit. The most famous was the Folk University of Murmuiza, established in 1921. Everyone could join lectures in history and philosophy, painting and arts, sculpture, drama or physical education. There were no fees or any demands for teachers' and students' qualification or previous experience. Everyone was welcome to participate. The most famous lecturer was the Latvian writer, essayist and philosopher Zenta Maurina whose main subjects were literature and philosophy. These institutions have never been real boarding schools; they provided lectures approximately once a week for any kind of interest for listeners mainly from rural areas. The tradition of folk high schools reestablished in Latvia after 1991 and since then they have been providing non-formal adult education for any sphere of interests. According to the main topic of this article, the analysis of literature was conducted with regard to folk high schools' history and education aspects in Latvia. In order to promote new knowledge about the activity of folk high schools today, an analysis of web pages (documentary analyses) of eleven folk high schools has been presented, with the focus on the education process. Results of this study show, that modern folk high schools in Latvia are not boarding, but some of them still trying to function under the idea of Danish folk high school, and trying to promote non-formal adult education for democratization and personal development.

Keywords: *adult education, folk high school, Latvia, non-formal education*

Introduction

According to the Latvian Adult Education Association data, non-formal adult education is not classified in Latvia, thus folk high schools are not allotted a special place in the educational system of Latvia. It must be added that no law on education has been adopted with regard to adult education as such, which could help to regulate the functioning of both folk high schools and other activities of adult education, therefore these institutions often work as non-governmental organizations.

Section 46 of the Education Law is responsible for adult education; although it lays down the requirements for formal and non-formal adult programs; it does not provide for the classification and functions of institutions. The role of folk high schools in the Latvian educational system is not entirely clear. According to the established classification adult education provides an opportunity to get involved in adult education from the enrollment in primary school till the acquisition of doctor's degree, however, it is not clear what it specifically includes when it is turned into an idea of life-long education.

The register of educational institutions kept within the State Education Information System may help to understand the role of folk high schools in the educational system of

Latvia. In this register folk high schools are attributed to both adult non-formal education institutions (for example, the Regional Folk High School of Aizkraukle), and to institutions of professional education and enlightenment education (for example, the Latvian Folk High School). Folk high school "Tautskola 99 Baltie zirgi" (Folk High School 99 White Horses in English) has been listed as an institution of general education, because the school is oriented towards the acquisition of basic education in an alternative way.

Folk high school, folk-school or Folk University?

Latvia has old traditions of the folk high school as an institution of non-formal education since the 20th century, which makes this institution an important element in the promotion of non-formal adult education.

When talking of folk education institutions within the context of Latvian pedagogy history, two concepts are used only: the folk-school and the folk university (high school). The first institution is related to the lower - grade educational institutions established during the first period of Latvian Free-state (Kestere 2009) where parish teachers worked and taught several subjects. These schools formed part of formal education and prepared pupils for the next level of education by providing basic skills and knowledge (Apals 2000).

In adult education one speaks specifically of the concept of Folk Universities or Folk High Schools. The newest definition of this concept is provided by Kestere (2009) who believes that the Folk High School is 'a democratic institution of adult education formed outside the framework of the formal education system which promotes interest education, life-long education, professional development.'

The dictionary of pedagogical terms (2000) provides a similar definition noting that the folk high school is 'an institution of higher education formed on a voluntary basis outside the framework of the formal education system in which studies are normally intended for adults and the contents of studies is determined by population interests.'

Kenins (1928) puts forward an interesting opinion in believing that not all rural folk high schools could have called themselves by this name and claiming that a distinction must be made between rural folk high schools and folk high school courses. The author even proposes certain principles for making the distinction and the criteria for laying down boundaries. Firstly, the name of folk high schools was given to institutions that provided for the co-habitation of teachers and students, the limit of age could be from 17 to 25, a wide list of curriculum subjects, and the entire course might amount to 960 hours in total. The main goal of this education might be preparing active and conscientious citizens, with ethical training playing a very important part in the process. The duration of the training would be

around 5 months. In turn the duration of courses at the folk high school might be 3 months, 3 times a week, mainly in evenings, amounting to 118 hours in total. While agreeing with the author that such a layout might be a good one, in real life this fell short of the goal due to the lack of funding also in institutions where lectures were read and are still being read a few times a month, for example, in Murmuiza and in modern folk high schools.

Activity of Folk High Schools in the 1920s and 1930s and today

Looking back at the historic development of folk high schools, one may talk of two stages: Latvia in the 1920s and 1930s, and Latvia since the restoration of independence. Sadly, there is very little information about schools in terms of documentary evidence especially in modern times (since 1991); still, quite rich historical material is available which helps understand the way in which the folk high school functions today as well.

Looking at Latvia as it was the 1920s and 1930s, one may speak of folk high schools of two types, which were then referred to as 'folk high schools.' Folk high schools is a rather precise name for them because unlike institutions today, adults were able to acquire non-formal higher education in them in 3 to 4 years. The most popular of these institutions were the Folk University of Latvia, Riga Folk High School, and the Kr. Barons Folk High School. Attempts were made to make these programs equivalent to the programs of the formal high schools in their contents, so that every resident would be able to enjoy culture and art regardless of his or her previous education and income. In these institutions listeners with basic, secondary or incomplete higher education were encouraged not only to expand the scope of their knowledge but also to turn into responsible citizens with a sense of duty possessing the spirit of virtue. Speaking of the work methods, an emphasis was put not only on the need for lectures and discussions but also for films and audio recordings so that listeners could enjoy the process of learning through their senses as well. Teachers were encouraged to be creative, hearty, and open-minded, and capable of presenting their material in a brief, appealing and clear manner so that listeners tired of their workload could take some rest too (Akmentins 1926).

Thus folk high schools acted as institutions of non-formal higher educations which were similar to high school courses in terms of their contents; they differed from the latter in that they did not provide a high school diploma on completion. As Akmentins (1926) notes these institutions were functioning according to the example of the American and English University Extension, offering everyone a chance to acquire higher education in the form of their choice. Folk high schools were marked by three characteristics which made them different from other institutions: - the listeners are adults who were unable, due to various

reasons, to acquire the level of education they would wish to have; - the listeners are normally working people who can only spare evening hours for their education; and – the courses of education differ depending on the demand in the relevant district.

If the first type of the folk high school may be viewed as town schools, then the second type of them may be called rural folk high schools, among which the Folk University of Murmuiza was the most popular. Unlike the situation in towns, in rural areas folk high schools were taken over and functioned according to the Danish model of folk high schools, with a larger emphasis on the spiritual and moral education of rural people.

The elevated humane ideas were embodied in the very hymn of the Folk University of Murmuiza:

'The mighty sun will only be understood

By one who'll find another sun in his heart...

The holy might of the sun will only shine

On one whose sun is his own warm heart ...” (from poem *Songs of the Sun* by Fr. Barda)

The Folk University of Murmuiza (founded in 1921) holds a special place in the history of rural folk high schools; it became the educator of the nation, the spiritual centre of Latvia. In this connection one must speak of both bright personalities who actually worked there, such as headmaster Pauls Petersons who went to Denmark and brought back this experience with him, and doctor of philosophy Zenta Maurina who delivered the largest number of lectures in this institution, mainly on issues of morality and virtue. And if the question of spiritual supporters is raised, then the names of R. Tagore (1861-1941) and N. Grundtvig (1783-1872) must be mentioned here. The ideas of peace and folk education were borrowed from Tagore who took Petersons to the ideas of Roerich, while Grundtvig served as the source of inspiration for the necessity to combine education with practical work, developing the sense of responsibility in men (Sokolova 2000; Koke 1999).

Today researchers, such as Reinalds (1999) and Kulich (2002), in their studies of the situation in Latvia in the context of folk high schools, hold that the early 1990s saw a rapid development of folk high schools and attempts to follow the Danish model, attempts to form institutions of the boarding-school type. Kulich (2002) notes that three folk high schools of the boarding school type functioned in the 1990s – the Secondary School of Druva functioned in the summer, and the Folk High School of Rite still functioned according to these principles in 2002. A small folk high school of the boarding-school type functioned in Sauka in addition to this since 1998.

Based on interviews with the headmasters of the folk high schools of Kuldīga and Lēdurga, Reinvalds (1999) concluded that the task of folk high schools in Latvia is to raise the national self-confidence, values of democracy, and the overall level of education. Besides, it also serves as a place to meet, listen to one another and to share experience. Both headmasters admitted in 1991 that the folk high schools should be developed according to the example of the Danish model but this path is a difficult one due to the lack of funding.

Today folk high schools have also benefited from the contribution of Ingrida Sokolova; she herself renewed the operation of the Folk University of Murmuiza in 1998. In 2002 lessons on a variety of subjects, from law to psychology and ethics, were delivered every Saturday. There is no age limit, the listeners are people aged 18 to 80, the lessons are provided against donations. The programmes were designed according to listeners' requests so that they would be interesting for each and every one. It is noted that Murmuiza is not oriented towards teaching new professions; its curriculum is intended to expand one's horizon, so that 'a man would feel himself intelligent and competent to discuss in public issues of science, politics, culture, and information science.' (Sokolova 2000: 63). The school tries to follow in its activities the example of the practice used in the 1930s and to organize non-formal trips to exhibitions, shows, concerts but by 2000 such trips were already taking place on very rare occasions.

Description of the Operation of Folk High Schools Today: Analysis of Home Pages

In the course of analysis of the contents of 11 folk schools they were grouped according to the range of their operation and the offer of education (it must be taken into account that there are only 11 folk schools, therefore the classification cannot be generalized; it can only be used for informative purposes) as shown below:

Table 1. Classification of Folk High Schools in Latvia (made by the author of an article)

<i>Wide spectrum</i>	<i>Professional education</i>	<i>Primary school education</i>	<i>Various age groups</i>	<i>Short courses, seminars</i>	<i>Of an esoteric direction</i>
Folk High School of Latvia	Folk High School 'Kosuma Darbnica' (Beauty Workshop in English)	99 Baltie zirgi (99 White Horses in English)	Folk High School of Barbele	Folk High School of Rite	Folk High School of Socrates
Folk High School of Malpils			Tautskola.lv	Folk High School of Narmada	
Regional Folk High School of Jaunpiebalga					
Regional Folk High School of Aizkraukle					

The choice of the folk high schools referred to above was due to the availability of the information on the Internet (Latvian Association of Adult Education, Ministry for Education and Science of the Republic of Latvia, State Service Data Base of Educational Quality, Lursoft). Other folk high schools – Folk High School Vijata, Folk High School of Lizums, Folk High School of Plavinas, Folk High School of the Selija Area, Folk High School of Ledurga, Folk High School of Talsi, Christian Folk High School of Usma and Folk High School of Aglona – were not studied due to the lack of a description of their operation.

An analysis of the home pages showed that the existing schools try to take after the Danish model and stress the value of democracy and the strengthening of civic responsibility as part of their goals, as well as the opportunity for every citizen to accumulate knowledge in the direction of his or her choice.

Only 4 of the 11 schools have a wide curriculum and are functioning continuously throughout the year. Other folk high schools function on demand or provide formal education (Kosuma darbnica, 99 baltie zirgi).

At this point folk high schools in Latvia largely resemble the day folk high schools of Denmark. All schools offer an opportunity to study a wide range of subjects but none of these schools are of the boarding-school type that they were intended to be at the time of their formation. On the other hand, the schools are oriented specifically towards the needs and interests of people, offering a course of education which is of interest to the residents of the relevant district.

Conclusions

Folk high schools in Latvia started their operation during the first period of Latvian statehood at the beginning of the 20th century with the intention to strengthen the national consciousness of the Latvian nation as well as to raise the overall level of education and culture.

At the beginning of the 20th century folk high schools functioned according to two educational models: according to both the Danish model (in rural areas) and the folk high schools of the USA/England (in towns). These institutions offered non-formal adult education to everyone who wished both to accumulate his or her knowledge and to become a personality of high virtue.

Modern folk high schools renewed their operation in early 1990s and they have been working up to this time based on the Danish folk high school model. Sadly, attempts to make folk high schools function as boarding-schools for adults have failed so far; these schools function as training centers offering a wide spectrum of lectures to anyone interested.

This work has been supported by the European Social Fund within the project «Support for Doctoral Studies at University of Latvia».

Bibliography

- Akmentiņš, R. (1926) Latvijas tautas universitāte. *Ārpusskolas Izglītība*. Nr. 4: 150-162.
- Apals, G. (2000) *Latvija 19. gadsimtā : vēstures apceres*. Rīga: Latvijas vēstures inst. apg., a/s Paraugtipogr.
- Ķestere I. (2009) Tautas augstskola un tautskola. *Latvijas enciklopēdijas 5. sējums*. Rīga : Zvaigzne ABC.
- Ķēniņš, A. (1928) Lauku tautaugstskolas un tautas augstskolu kursi. *Ārpusskolas izglītība*. Nr. 2: 49-57.
- Ķēniņš, A. (1928) Par Tautas augstskolu nozīmi pretalkohola kustības veicināšanā. *Ārpusskolas izglītība*. Nr. 10: 299-301.
- Koķe, T. *Folk High School (Latvia)*. <http://www.eaea.org/index.php?k=15202> [2011.10.20.].
- Kulich, J. (2002) Residential folk high schools in Eastern Europe and Baltic states. *International Journal of Lifelong Education*. Vol. 21, No.2 (March-April, 2002): 178-190.
- Reinvalds, S. *Folk High Schools as an Element of "The Third Way"*. <http://home.parks.lv/sandisr/folk.htm> [2011.10.20.].
- Skujiņa, V. (2000) *Pedagoģijas terminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Sokolova, I. (2000) *Gaismas pils: mūžu dzīvo, mūžu mācies*. Rīga: Krasts.

Anna Bagieńska
Bialystok University of Technology, Poland

RE RECENT TRENDS IN EUROPEAN HIGHER EDUCATION

Abstract

The focal issue of the paper is the analysis of high education development on the basis of the Eurostat data, which shows an increase in the number of students in all countries of the EU. However, the 40% level of the share of the population aged 30-34 years who had successfully completed university (tertiary level) has not been accomplished in all the countries. A comparative analysis of the research studies conducted in Poland and the United Kingdom shows similar problems of employers which regard the lack of appropriate skills and qualifications of prospective workers. The author proposes the improvement of education curricula towards the development of science and social competences.

Key words: higher education, knowledge worker, qualifications and competences

Introduction

New challenges such as globalization, knowledge-based economy and the development of modern technologies cause that many countries and organization search for new ways of gaining and maintaining competitive domination. One of ways is to build human capital of both countries and organizations. In economic theory human capital knowledge and education are considered to be the main factors of development. Increasing funds for education, encouraging people to complete education and creating conditions for the development of qualification contribute to the development of human capital. In the last decade there has been a significant increase in the number of universities graduates. However, the increase in the number of educated people alone is not sufficient to improve the level of the development of the country and its economy. The added value of the graduate will be his employment at the position where his knowledge and skills will be used or his establishing own business activity. In the era of the development of knowledge and intensive services graduates should have not only special knowledge but also many social competences. Yet, the research studies *Human Capital Balance Study* and *Education and skills survey 2012* show that employers are not satisfied with the level of graduates' qualifications and competences. The paper emphasizes that apart from the activities supporting the development of tertiary education more attention should be paid to the modernization and modification of curricula for the needs of the modern work market.

Investment in education in economic theory and in the EU development strategy

In economic theory human capital plays an important role in the economic development of countries. It is stressed that there is a need to develop the capital through the need to invest in man and to gain education. Mercantilist T. Mun claims that the economic

development of the country depends on human skills (Mun, 1958, 222). In the classic trend of economics it is noticed that more added value is created thanks to qualified work force, which contributes to the increase of the wealth of the country. W. Petty treats skills as equally important as other production factors: land, work, capital (Petty, 1958, 563-573). Among classics A. Smith pays most attention to qualification claiming that the wealth of a country grows with the increase of employment and efficient of human work which depends on the quality of work understood as set of appropriate qualifications of people (Smith, 1954, 417-419). T. Shultz and G.S. Becker are believed to have created the theory and notion of human capital. Schultz considers the investment in man in the broad meaning of the term as the basis of the economic processes. G.S. Becker tried to prove that knowledge, skills and health of each person constitutes human capital. He indicates close relation of the influence of human factor expressed by the level of education and the level of his wealth (Becker, 1990).

Human capital is in a way „produced”, however, the process of production itself consists in the improvement of the ability and knowledge of workers through the development and acquisition of practical skills. Education plays a central role in the individual preparation for entering the work market and provides skills necessary for further all-life learning (Tazeen, 2008:8).

In the strategy of development of the EU a great significance is attributed to the development of education. At present the Bologna Process (started in 1999) inspires the most important reforms at the level of tertiary education. All the 46 signatory states take action with a view to introducing the European Higher Education Area. The aim of the process is to ensure the inhabitants of Europe such a level of education and skills which is indispensable in the knowledge-based society, able to compete at the local level. At the meeting of ministers in Leuven/Louvain-Neuve, which took place in April 2009, the achievements of the Bologna Process were evaluated and the priorities were set for the next decade till 2020. In the announcement it was pointed out that all-life learning and employability belong to important factors constituting the mission of higher education (eacea.ec.uropa.eu.education/euridice). Moreover, the aim of the strategy 2020 is to obtain the 40% index of the share of the population aged 30-34 years who had successfully completed university (tertiary level) for the EU countries in 2020.

There is a growing demand for highly qualified and competent employees, called knowledge workers, in the knowledge economy. In the modern economy, a graduate becomes a knowledge worker with a high level of specialized knowledge acquired through education or experience. The task of a knowledge worker is to create pioneering solutions in the fields of

production, organization, and technology. Knowledge workers are characterized by creativity, tolerance for diversity, openness to changes and challenges. They have the awareness of a need and necessity for constantly raising their qualifications (Davenport 2005: 10). In the modern economy, qualifications and competency gained mainly through education and experience are the basis of worker development. P. F. Drucker notes that knowledge workers become the carriers of capital, not work, as was the case up to this point. In relation to this, the requirements of the labor market towards a graduate do not only pertain to his knowledge but also to other qualities necessary for creating knowledge and cooperation in a team (Drucker 2002: 34).

The increase of the employability of university graduates is possible thanks to the development of knowledge and competences necessary on the work market in the process of education. The specific objective of education in the 21st c. is the preparation of knowledge workers.

The aim of the paper is to analyze changes in higher education in Europe in the period from 2000 to 2009 and to evaluate the degree of meeting the employers' demands regarding employees' necessary competences and qualifications as well as to formulate recommendations for the model of education developing competences. The paper applies the induction and deduction method as well as a comparative analysis of "the Human Capital Balance Sheet" in Poland and "Education and skills survey 2012" in UK and Eurostat research results.

Changes in higher education in Europe

In knowledge-based economy the number of students is rising from year to year. There is a growing demand for highly qualified and competent employees with interdisciplinary knowledge. Whereas the employers are looking for the workers with a special skills.

Eurostat data from 1998 to 2009 shows, that in Europe the number of students (including university and non-university) increased from year to year. The students with higher education in 2009 was more than 19 million. During the 10 years this number has grown by 4 mln. The tendency is constantly increasing. The most significant increase of university student during 10 year period expressed in % was noticed in Cyprus and Romania. Where the percentage number rose to 187 and 169. The number of students has doubled in Turkey, Iceland and Lithuania.

This diagram (fig. 1) is expected in % and represents the population of the same age 30 to 34 with university degree in 2010. The biggest share of this population was in Ireland, where this percentage reached 49.9%. Among the countries where the share was the biggest were:

Norway 47.3% Denmark 47%, Sweden 45.8%, Finland 45.7%. Whereas Former Yugoslav Republic of Macedonia, Romania, Italy, Czech Republic were among the countries with the smallest share.

The share of the population aged 30-34 years who had successfully completed university (tertiary level) was 33.3% in EU27 in 2010. Between 2000 to 2010 this share increased 11.2 point , but in the Europe 2020 strategy’s headline target to increase this share to at least 40% for UE countries in 2020.

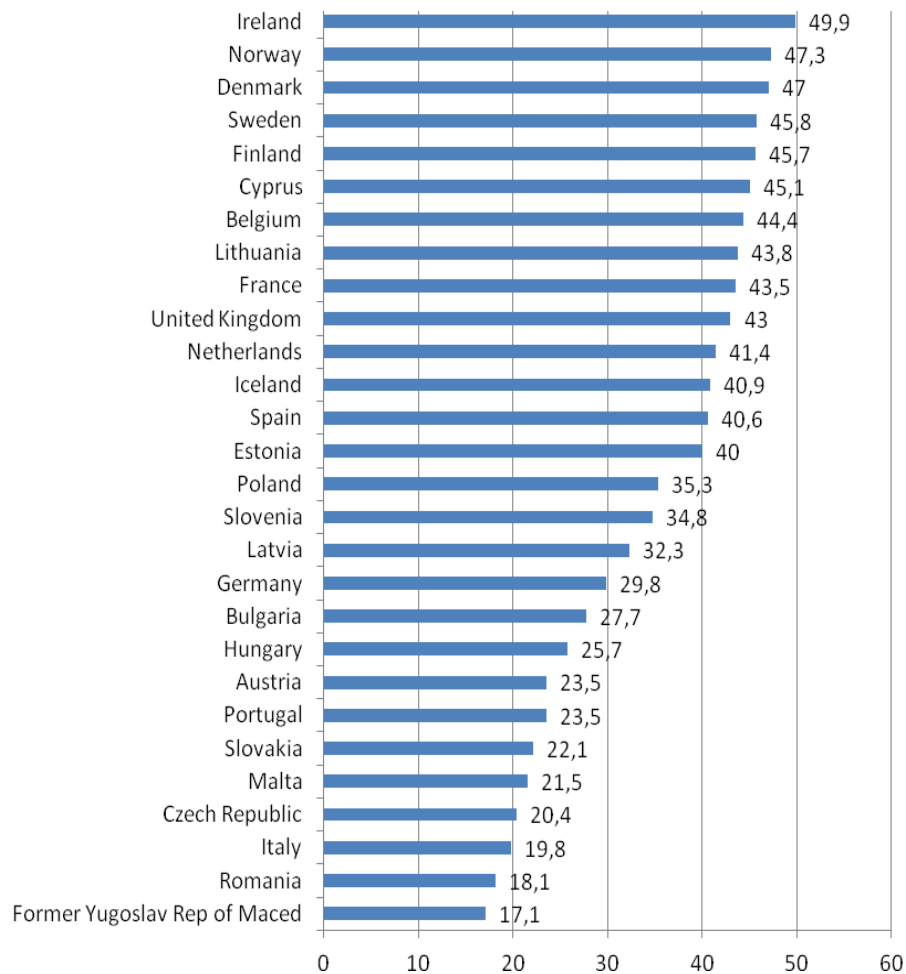

Fig. 1. Population age 30-34 years that graduated from university in 2010 (%)

Source: Eurostat Statistic <http://epp.eurostat.europa.eu/statistic>

This share was more than 40% in 11 countries: Ireland (49.9%), Norway (47.3%), Denmark (47%), Sweden (45.8%), Finland (45.7%), Cyprus (45.1%), Belgium (44.4%), Lithuania (43.8%), France (43.5%), United Kingdom (43%), Netherlands (41.4%).

In 2009 around the 35% of graduates at tertiary level graduated in subjects such as social science (economics, political science and psychology) business study and law. Health and welfare (for example medicine, pharmacy and nursing) was the second biggest group with

more than 15% of graduates. Engineering, humanities, education and science/math account for around 10% of graduates each. (fig.2) Eurostat data shows, that in EU-27, the most students study in the field of *Social science, business and law* in 2009. This field is the most popular in Romania (58.4%), Latvia (55.0%) and Bulgaria (52.7%).

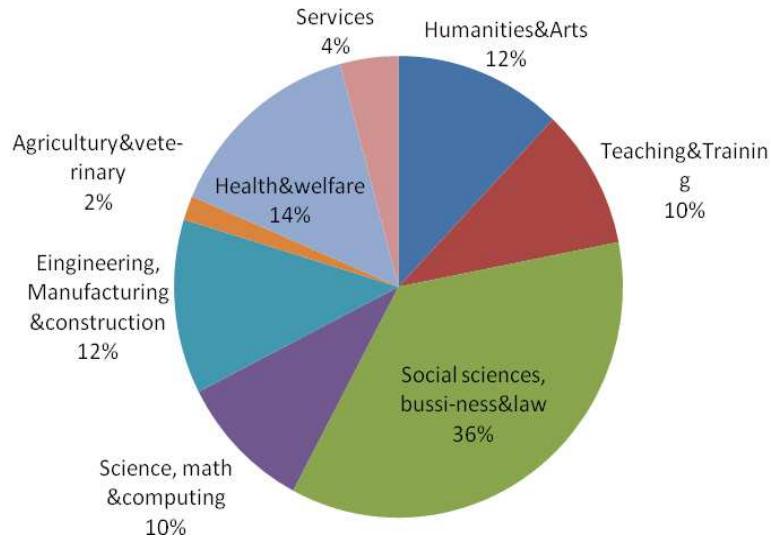

Fig. 2. The share of graduates in EU27 by field in 2009 (%)

Source: P. Mejer, P. Turchetti, E. Gere, *Trends in European education during the last decade*, Eurostat Statistic in focus 54/2011

The least amount of students of *Social science, business and law* can be found in Sweden (24.6%), Finland (26.1%) and Spain (27.1%). In second place, on average in the EU, is the field of Health 14.4% and Humanities & Art, 12.1% of all students. In every country, the least number of students graduated from Agriculture & veterinary (1.7%).

The student population grew on average by 4.2 % between 2003 and 2008, but the number of students in S&E (science, mathematics, computing and engineering, manufacturing and construction) rose more slowly (3.3%). In EU 27 students S&E was 24.3% of all tertiary students in 2008. Finland had the larger proportion of S&E students (35.9%), followed by Portugal (29.8%), Spain (27.6%). At EU level students S&E was representing 7,3% of the population aged 20-29 years. In this group the share of students engineering, manufacturing and construction of all tertiary students in 2008 was larger in the same countries: Finland (24.9%), Portugal (22.3%), and also in Slovenia (18.1%), Lithuania (18%). In the EU the numbers of student graduating in math, science or technology subjects had increased more than 39% during the decade 2000 to 2010. In the some countries there were

particularly high percentage changes – Romania (294%), Slovakia (228%), Czech Republic (144%), Malta (130%).

Analysis of Eurostat statistical data shows that in every country, the number of persons with higher education is increasing from year to year. This is a positive phenomenon and very desirable in the modern labor market.

The demands of employers for specialists and special skills

Despite the large increase in the number of graduates on the labor market, these studies The Human Capital Balance were conducted in 2010 in Poland showed that many employers seeking employees are having problems with finding the right people for the job. The most significant problems pertain to finding workers in professions that are, at the same time, the most sought for, that is (Kocór 2011: 10):

- a) specialists - for health matters, economy and management, teaching and pedagogy, physical, mathematical, and technical sciences,
- b) qualified workers,
- c) service workers.

The demands of employers for specialists is a result of the creation of new professions, which is a consequence of the demand for new qualifications. The areas in which new professions are intensively being formed are information sciences, telecommunications, information technology, biotechnology, environmental protection, modern financial operations, health care, and education (Juchnowicz 2004:159). Eurostat data shows, that employment in knowledge – intensive service sectors as a share of total employment in EU-27 was about 33% . New professions are intensively being formed in services and in manufacturing sectors. Conducted studies and surveys of literature show that in the knowledge-based economy, a worker must not only have the appropriate qualifications and skills, but also a number of social and organizational competences. Furthermore, when there is a high number of graduates with higher education on the labor market, employers pay more attention to other qualities than education itself more and more often.

The results of the analysis done in Poland are similar to those than United Kingdom. *Education and skills survey 2012* shows that one in five employers need graduates with degrees in specific subject disciplines. In some sectors the proportion of graduate jobs requiring a particular subject to have been studied is much higher, reaching 50% in engineering, hi-tech/IT and science, 40% in education and 30% in professional services. Employees with graduate-level skills bring organizations the advanced-level knowledge,

skills and subject – specific expertise needed to drive their future productivity and growth. (Education and skills survey 2012,.41-45)

The Human Capital Balance Study conducted in Poland was also related to the qualities and skills required from a graduate -future worker. In work offers, the most requirements for competences were formulated in regard to professions requiring the greatest responsibility and qualifications, that is, in regard to the group of higher management and government officials, specialists, technicians, and other middle level personnel. Employers, above all, stressed the importance of self-organization related to undertaking initiatives and punctuality in realizing entrusted tasks. The requirements in second place were related to interpersonal skills necessary for effective teamwork. Computer skills were also important in relation to the computerization of a series of work stations. Graduates with interdisciplinary education, with knowledge of foreign languages, and having broad personal skills are also sought for. (fig.3)

If a graduate of an institution of higher learning wants to increase his value to employers, he must seek further training and specialization, and that means he must constantly invest in education (Dach 2008: 22).

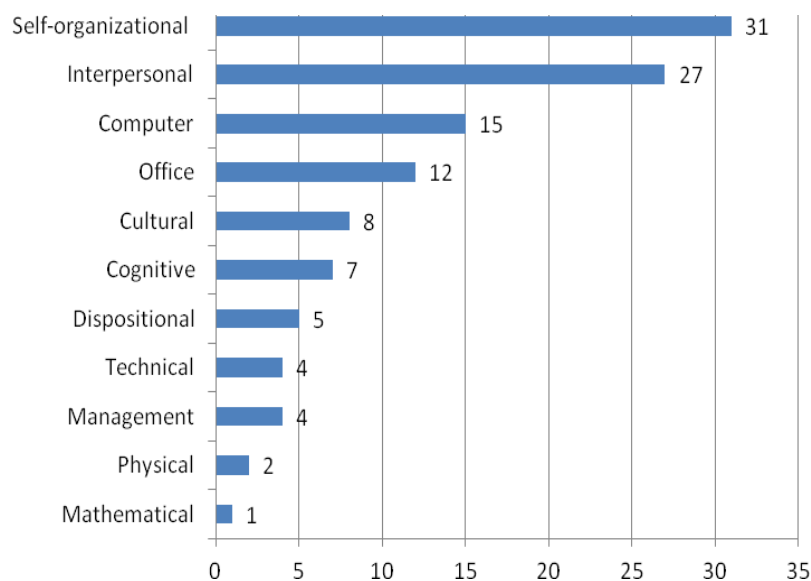

Fig 3. Skills of an ideal worker according to employers (% of work offers)

Source: M. Kocór, A. Strzebońska, *Jakich pracowników potrzebują polscy pracodawcy?*, Raport z badań pracodawców i ofert pracy realizowanych w 2010r. w ramach projektu Bilans kapitału Ludzkiego, PARP, Warszawa 2011, s. 66

A relative drop in the significance of academic qualifications (knowledge and cognitive skills) and skills of a technical nature has been observed. There is an increase in the

significance of social and psychological skills among the qualifications of graduates sought after in the labor market.

Education and skills survey 2012 conducted in UK show widespread dissatisfaction among employers. Too many young people are leaving education without some of the skills and attributes that every person should have to be effective at work. 61% of employers are not satisfied with young people's self-management skills. 69% are also not satisfied with levels of business and customer awareness among school and college leavers. 10% of employers report shortcomings in the basic numeracy skills of graduates and 15% are not satisfied with standards of literacy/use of English. It is even more concerning to find over 23% of employers not satisfied with graduates' problem solving skills, involving the use of creative thinking to develop appropriate solution to problems, which should be a prime outcome of higher education. A similar proportion (25%) do not find the teamworking skills of graduates. 68% of employers are not satisfied with young people's foreign language skills. (*Education and skills survey 2012: 30-33*)

Discussion - How to educate knowledge workers?

In knowledge economy there is a growing demand for specialists and knowledge workers who will have not only broad knowledge, but also many social competences. Universities face new challenges, such as understanding the need to introduce active forms of putting across knowledge (skills) into the education curricula (Barnet, 2000, 411).

According to the report *Modernisation in Higher Education*, some of the countries paid attention to the role of tertiary education in the transformation of citizens' competences connected with the challenges of the changing work market. In Ireland additional places at universities are financed with a view to improving the competences of the unemployed. In Denmark and Holland the reaction was to encourage scientists employed in the industry to move to universities. In Finland and in the UK (England, Wales and Northern Ireland) new places were financed at the studies considered important for the future of economy. (www.eacea.ec.europa.eu/education/euridice)

On the basis of surveys of literature and analysis of employer studies, the following conclusions and recommendations can be made in regard to education for the needs of the modern labor market:

- **BASIC KNOWLEDGE** -graduates should have the basic knowledge and skills required for a given function and profession, mainly during the first degree of studies

- **SPECIALIZED KNOWLEDGE** general theoretical knowledge that should be developed for individual specialties during second degree studies. Classes should be led by practitioners and professional practice should be realized at companies.
- **EDUCATION CURRICULA** should be more flexible and oriented towards promoting innovative and technological solutions, open to anyone that wishes to gain new skills.
- **TEACHING METHODS** teaching methods should strive to develop qualities related to creativity, team work, responsibility, and independence in a greater degree.
- **LIFE LONG LEARNING** students must constantly be prepared to constantly learn and develop in the future, because their knowledge will quickly become out of date – new regulations, new technologies, etc.
- **LABOR MARKET** the demands of the labor market indicate a need for broad, interdisciplinary education as well as the development of a habit of constant self-betterment and acquisition of new qualifications.

Universities must adapt their curriculum to the needs of the knowledge-based economy, according to the demands of the labor market. Education must develop problem solving skills, teamwork abilities, communication skills, abilities of implementing innovations to manufacturing processes. In the knowledge based economy, a worker does not work alone and must be open to new technologies and solutions and must know foreign languages.

Bibliography

Monographs

- Becker (1990), *Ekonomiczna teoria zachowań ludzkich*, PWN, Warszawa
- Dach Z. (2008) *Rynek pracy w Polsce. Aspekty ekonomiczno-społeczne*, Kraków: Wydawnictwo UE w Krakowie.
- Davenport T.H., (2005) *Thinking for a Living: How to get better performance and results from knowledge workers*, Boston-Massachusetts: Harvard Business School Press
- Juchnowicz M. (2004) *Kapitał ludzki a kształtowanie przedsiębiorczości*, Warszawa: Poltext
- Kocór M., Strzebońska A., (2011) *Jakich pracowników potrzebują polscy pracodawcy?*, Raport z badań pracodawców i ofert pracy realizowanych w 2010r. w ramach projektu Bilans kapitału Ludzkiego, PARP, Warszawa.
- Mun T., (1958), *Bogactwo Anglii w handlu zagranicznym* [w:] Merkantyizm i początki szkoły klasycznej. PWN, Kraków
- Petty W. (1958), *Traktat o podatkach i daninach oraz autonomia polityczna Irlandii* [w:] Merkantyizm i początki szkoły klasycznej. PWN, Kraków
- Smith W.A. (1954), badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów, t.1. PWN, Warszawa.
- Tazeen F., (2008) *Linking Education Policy to Labor Market Outcomes*, The World Bank, Washington.

Collected articles:

- Barnett R., (2000), *University knowledge in age of supercomplexity*, Higher Education, 40

Drucer P.F., (2002) *They're not Employees. They're People*, Harvard Business Review, February.

Mejer P. Turchetti P., Gere E., *Trends in European education during the last decade*, Eurostat Statistic in focus 54/2011

Materials from the Internet:

Eurostat Statistic :<http://epp.eurostat.europa.eu/statistic>

Eurostat Statistic: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>

Education and skills survey 2012, www.cbi.org.uk

Modernisation in Higher Education <http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents>

Iveta Balode
Information Systems Management Institute, Latvia

TŪRISMA UZŅĒMĒJDARBĪBAS VADĪTĀJA KOMPETENCES IZPRATNE INOVATĪVAS IZGLĪTĪBAS PARADIGMĀ

Abstract

Understanding of the Tourism business manager competences in the paradigm of innovative education

Technogenic society of the 20th century is heading to future anthropogenic civilization, in which human being is the main target of the society. Transition from the traditional education to the innovative higher education reasonably is considered to be the education focused on a personality development. Professional competences development is as well possible by the way of innovative education, organizing educational process as student-centered, on the basis of training focused on a problem. Objective of the higher professional education system is not only to teach implementation of certain functions, to give knowledge, skills and ability, necessary for a certain profession, but also to prepare for life in society, to develop creative thinking skills and problem solving ability, in general, – motivation for learning and forming professional competence. The objective of the present research, being based on information provided by representatives of the Tourism and Hospitality industry companies', is to create a model of professional competences for becoming tourism business managers and to show advantages of the innovative education in the development of professional competences.

Atslēgas vārdi: profesionālā kompetence, inovatīva izglītība, tūrisma uzņēmējdarbība

Ievads

Latvijai iekļaujoties Eiropas augstākās izglītības telpā ir notikušas un notiek nozīmīgas pārmaiņas studiju procesā. Turpinās diskusijas par Latvijas kvalifikācijas ietvarstruktūru (LKI) izveides pabeigšanu un esošo formālās izglītības kvalifikāciju piesaisti Eiropas kvalifikāciju ietvarstruktūrai (EKI). Atsaucoties uz Nacionālā Koordinācijas punkta informāciju, pirmā attiecināšanas posma rezultātā, kurš noslēdzās 2011.gadā, profesionālā bakalaura diplomam ir noteikts **sestais līmenis**. Visi līmeņu apraksti balstās uz mācīšanās rezultātiem, izsakot tos trīs dimensijās:

1. zināšanas (zināšanas un izpratne);
2. prasmes (spēja pielietot zināšanas, komunikācija, vispārējās prasmes);
3. kompetence (analīze, sintēze un novērtēšana).

Realizējot attiecināšanas procesa otro posmu līdz 2015.gadam tiek plānots izveidoto ietvarstruktūru pārskatīt un papildināt. Pēc izmaiņu veikšanas normatīvajā regulējumā visos izglītības dokumentos tiks atspoguļots EKI līmenis.

Atbilstoši profesionālā bakalaura studiju programmu pilnveidošanas procesā ir jāliek uzsvars uz profesionālās kompetences attīstīšanas iespējām. Kā atzīmē *emeritus* zinātnieks A.Vedļa un pedagogs G. Treimane (Vedļa, Treimane 2011: 127, 128), ka par galveno augstskolu darba virzienu tiek atzīts nevis teorētiski labi sagatavotu padomdevēju un kritiķu mācīšana, bet labu profesionālo pamatu un organizatorisko iemaņu ielikšana, vēlmi un prasmi

nepārtraukti mācīties un patstāvīgi attīstīties, ko pedagoģiskajā literatūrā sauc par „uz personības attīstību orientētā izglītība” (Vedļa, Treimane 2011: 48). Tā kā par visaktuālākajām pieejām šobrīd tiek atzītas tādas mācību metodes, kuras attīsta cilvēkā kritisku domāšanu un radošas organizatoriskas spējas un iemaņas, šī pētījuma autore izvirza **hipotēzi**, ka Tūrisma uzņēmējdarbības vadītāja profesionālā kompetence sekmīgi attīstīsies, ja studiju process tiks organizēts inovatīvas izglītības paradigmā.

Pētījuma ietvaros tika veikti tālāk minētie uzdevumi:

1. Apkopota un analizēta informācija par profesionālās kompetences attīstības iespējām studiju procesā.
2. Izstrādāta topošā tūrisma uzņēmējdarbības vadītāja profesionālās kompetences izpētes anketa un veikta tūrisma un viesmīlības nozares uzņēmumu anketēšana.
3. Anketēšanas rezultātu kvantitatīvā (statistiskā) un kvalitatīvā (saturiskā) analīze.
4. Noteikta topošo tūrisma uzņēmējdarbības vadītāju profesionālās kompetences struktūra.
5. Noteiktas Tūrisma uzņēmējdarbības vadītāja profesionālās kompetences attīstības iespējas inovatīvas izglītības paradigmā.

Kompetences jēdziens

Lails un Signe Spenseri kompetenci definē kā cilvēka *pamatraksturojumu*, kas atrodas *cēloņsakarības attiecībās* ar efektīvu un izcilu darba sniegumu, *balstītu uz noteiktiem kritērijiem* (Spensers, Spensere 2011: 21), tālāk paskaidrojot:

- *Pamatraksturojums* nozīmē to, ka kompetence ir dziļa un noturīga cilvēka personības daļa un pēc tās var paredzēt uzvedību dažādās situācijās un amatos.
- *Cēloņsakarības attiecības* nozīmē, ka kompetence *izraisa* vai *paredz* uzvedību un darba sniegumu.
- *Uz kritērijiem balstīts* nozīmē, ka kompetence paredz, kurš kaut ko veiks labi vai slikti, piemērojot *noteiktu kritēriju* vai standartu.

Minētajā definējumā tiek uzsvērtā cilvēka personība saistībā ar darba jeb profesionālo kompetenci.

Vadības zinību kompetenču pētnieks S. Perrijs kompetences definē kā „zināšanu, prasmju un attieksmju kopu, kas skar lielāko daļu savu darba pienākumu un kas korelē ar darba sasniegumiem, kas ir izmērāmi ar pieņemtajiem standartiem un kurus var uzlabot mācoties un attīstoties” (Parry, 1996: 50).

Kompetences atkarībā no darba snieguma kritērijiem, ko tās paredz, Lails un Signe Spenseri iedala divās kategorijās – „pamata” un „izšķirošajās”, tās raksturojot sekojoši (Spensers, Spensere 2011: 27,28):

- *pamata kompetences* ir pamatīpašības (parasti zināšanas vai pamatprasmes kā, piemēram, spēja lasīt), kas nepieciešamas katram cilvēkam, lai viņš darbā būtu minimāli efektīvs, bet tās nenosaka darbinieka izcilību;

Piemēram, tūrisma aģentam pārdodot kompleksu tūrisma pakalpojumu pamata kompetences ir zināšanas par to, kādi pakalpojumi ir iekļauti kompleksā, cik tas maksā, kā pareizi noslēgt pārdošanas līgumu.

- *izšķirošās kompetences* atšķir izcilus darbiniekus no viduvējiem.

Piemēram, tūrisma aģents darbojas kā uzticams padomdevējs, kurš izprot klienta vajadzības un piedāvā īstenošanas iespējas, iesaistās klienta lēmumu pieņemšanas procesā – iesaka klientam piemērotāko ceļojumu, nevis dārgāko, tādējādi pamudinot klientu uzticēties un veikt atkārtotu pirkumu.

Lai gan kompetences definīciju ir daudz, tomēr lielākai daļai to ir divas kopīgas iezīmes:

1. kompetence ir novērojamas un novērtējamas zināšanas un prasmes;
2. zināšanas un prasmes ir jānošķir izciliem darbiniekiem no tipveida darbinieku snieguma.

Vērtējot topošo Tūrisma uzņēmējdarbības vadītāju profesionālās kompetences attīstību studentcentrētu studiju procesa kontekstā, pēc autores domām, jāievēro personības profesionālās attīstības aktuālais posms, jo kopumā profesionālā pilnveide noris visa cilvēka darba mūža garumā. Vadoties pēc krievu psiholoģijas zinātņu doktora E.F.Zejera personības profesionālās veidošanās stadijām, studijas augstskolā pieder pie profesionālās adaptācijas stadijas studējošajiem atrodoties vecuma posmā vidēji no 18 – 25 gadiem un profesionalitātes psiholoģiskā izpausme atspoguļojas kā jaunās sociālās lomās, tā arī patstāvīgi veicamas profesionālās darbības pieredzes apguvē un profesionāli nozīmīgu īpašību apzināšanā (Zeep, 2009).

Metodoloģija un praktiskais pētījums

Balstoties uz 20 gadu garumā un vairāk nekā 100 pētnieku veiktajiem kompetenču pētījumiem, tika izveidots saraksts ar visiem uzvedības indikatoriem, kas parādījās 286 kompetenču modeļos. Datubāzes kompetenču modeļi ietver tehniskus/profesionālus, klientu apkalpošanas, uzņēmējdarbības, pārdošanas/mārketinga/tirdzniecības un vadības amatus ražošanas, valsts, militārajās, veselības aprūpes, izglītības un reliģiskajās organizācijās

(Spensers, Spensere 2011: 32). Kompetenču modeļi turpina attīstīties un tiek veidoti jauni. Autore secina, ka augstākās profesionālās izglītības sistēmas uzdevums, realizējot tūrisma un viesmīlības studiju programmas un saistībā ar šīs nozares darba tirgu, ir noteikt profesionālās kompetences saturu.

Autore uzskata, ka par profesionāli nozīmīgām īpašībām ir jāuzskata profesionālās kompetences modeļa saturā iekļauto kompetenču raksturojumam izmantotie **uzvedības indikatori** jeb specifiski uzvedības veidi, kā kompetence tiek demonstrēta darbā. L. un S. Spenseri uzskata, ka katrai kompetencei ir jāsniedz aprakstoša definīcija, kā arī trīs līdz seši uzvedības indikatori (Spensers, Spensere 2011: 31).

Lai noteiktu topošo tūrisma uzņēmējdarbības vadītāju profesionālās kompetences saturu, tika izstrādāta topošā tūrisma uzņēmējdarbības vadītāja profesionālās kompetences izpētes anketa un veikta tūrisma un viesmīlības nozares uzņēmumu anketēšana. Anketu aizpildīt tika lūgts uzņēmumu personāla menedžeriem, struktūrvienību vadītājiem, uzņēmumu vadītājiem, kuru pakļautībā strādā bakalaura grādu ieguvuši tūrisma un viesmīlības nozares programmu absolventi. Aptaujā piedalījās 7 respondenti.

Respondentiem tika lūgts no 19 piedāvātajām kompetencēm izvēlēties 5 – 9 kompetences, kuras šķiet visnozīmīgākās un kuras tiek sagaidītas no darbiniekiem to karjeras izaugsmes aspektā. Šāds kompetenču skaits tika izvēlēts pamatojoties uz L. un S. Spenseru atzinumu, ka „Gari kompetenču saraksti ir mazāk noderīgi, labāk veidot koncentrētus sarakstus, kuros ir ietvertas būtiskākās kompetences. Šajā ziņā ļoti labs ir Millera pamatlikums: „maģiskais skaitlis 7+/-2”. Efektīvs kompetenču modelis ietver 5 – 9 nozīmīgas kompetences” (Spensers, Spensere 2011:165).

Izvēlētās kompetences tika vērtētas 5 baļļu sistēmā, kur „1” – visnenozīmīgākā, bet „5” – visnozīmīgākā izvēlētā kompetence. Kā arī katrai nosauktajai kompetencei tika pievienots tās īss raksturojums jeb uzvedības indikatori. 1.tabulā atspoguļoti tikai to kompetenču raksturojumi (skatīt 1.tabulu), kuras tūrisma un viesmīlības nozares uzņēmumi atzīmēja kā nozīmīgākās.

Rekomendējamās tūrisma un viesmīlības nozares darbinieku darba jeb profesionālās kompetences

Kompetences numurs Anketā	Kompetence	Indikatori
1	Sasniegumu orientācija	interese paveikt darbu labi, sasniegt un pārspēt standartus; orientācija uz rezultātu un efektivitāti; vēlme uzlabot; interese par uzņēmējdarbību; optimizēta resursu izmantošana
2	Iniciatīva	tendence darīt vairāk, nekā tiek prasīts vai sagaidīts darbā; tendence rīkoties; izlēmīgums; paaugstina darba rezultātus un novērš problēmas; atrod jaunas iespējas
4	Citu izpratne	spēja precīzi sadzirdēt un saprast nepateiktās vai daļēji izpaustās citu cilvēku domas, jūtas, rūpes, attieksmes, intereses, vajadzības; starpkultūru uztvere; empātija; klausīšanās
5	Klientu apkalpošanas orientācija	vēlme palīdzēt citiem; koncentrēt piepūli uz klientu vajadzību pamanīšanu un apmierināšanu; fokusēšanās uz gala lietotāju; partnerattiecības ar klientu
11	Komandas darbs un sadarbība	patiesa vēlme sadarboties ar citiem cilvēkiem, strādāt kopā pat sāncensības apstākļos; spēj sadarboties ar dažādām nodaļām un dažādiem amatu līmeņiem, lai kopīgi risinātu kādu problēmu vai realizētu projektu; grupas procesu veicināšana; struktūrvienības klimata saliedēšana; konfliktu risināšana; citu motivēšana
15	Profesionālo zināšanu un prasmju kompetence	apgūtais ar darbu saistītais zināšanu kopums, motivācija tās paplašināt, izmantot un izplatīt; produktu pārzināšana; eksperta, palīga tēls; likumu izpratne; diagnostikas prasme
16	Paškontrole	izturība; spēja saglabāt mieru, spēja neļauties provokācijām; konstruktīvi reaģē uz problēmām pat stresa apstākļos
19	Lojalitāte organizācijai	vēlme palīdzēt kolēģiem paveikt viņu darbus; savu aktivitāšu un prioritāšu sasaistīšana ar organizācijas vajadzībām; izprot vajadzību sadarboties, lai sasniegtu lielākus organizācijas mērķus

Avots: autores konstrukcija (adaptēts un modificēts pēc Spensers, Spensere 2011)

Apkopojot tūrisma un viesmīlības nozares uzņēmumu nosauktās nozīmīgākās kompetences, tika veikta datu kvantitatīvā analīze (skatīt 2.tabulu). Kvantitatīvi, kā visvairāk punktus ieguvusi kompetence, tika vērtēta profesionālo zināšanu un prasmju kompetence.

Nozīmīgāko kompetenču kvantitatīvā analīze

Uzņēmums	Nozīmīgākās kompetences							
	1	2	4	5	11	15	16	19
	Rangu skala							
A	5	5	5	5	5	4	5	3
B	5	5	5	4	5	5	5	5
C	5	0	0	5	5	5	0	5
D	0	0	0	0	0	5	3	2
E	3	4	3	3	3	3	2	2
F	5	5	4	3	5	2	2	3
G	4	5	5	5	5	5	5	5
Iegūtais punktu skaits	27	24	22	25	28	29	22	25

Avots: autores konstrukcija

Redzams, ka vērtīgākā kompetence, kura ieguvusi augstāko vērtējumu „5” visvairāk reižu ir komandas darba un sadarbības kompetence (11). Gandrīz tikpat vērtīgas ir nosauktas sasniegumu orientācijas kompetence (1), iniciatīvas kompetence (2) un profesionālo zināšanu un prasmju kompetence (15). Dotais pētījums ļauj uzskatīt, ka tikai relatīvi neliels kompetenču skaits nosaka panākumus darbā un dzīvē.

Savukārt profesionālās kompetences pieeja akcentē uzmanību uz izglītības rezultātu, t.i. uz kompetences attīstību, indivīda spēju atbilstoši rīkoties dažādās praktiskas dabas situācijās (t.sk. profesionālās) un izvirza prasības arī citām izglītības procesa sastāvdaļām: saturam, pedagoģiskajām metodēm, kontroles un novērtēšanas līdzekļiem.

Balstoties uz kvantitatīvās un kvalitatīvās analīzes rezultātiem tika sastādīts topošā tūrisma uzņēmējdarbības vadītāja profesionālās kompetences saturs (skatīt 1.attēlu)

Tūrisma uzņēmējdarbības vadītāja profesionālās kompetences saturs							
Komandas darbs un sadarbība	Profesionālo zināšanu un prasmju kompetence	Sasniegumu orientācija	Iniciatīva	Lojalitāte organizācijai	Klientu apkalpošanas orientācija	Citu izpratne	Paškontrolē

1.att. Topošā tūrisma uzņēmējdarbības vadītāja profesionālās kompetences saturs

Avots: autores konstrukcija

Nosakot tūrisma un viesmīlības nozares uzņēmuma darbinieka profesionālās kompetences saturu to karjeras izaugsmes aspektā, tiek saprasts, ka Tūrisma uzņēmējdarbības bakalaura studiju programmas absolvents darba tirgū iekļaujas kā darbinieks pakalpojumu līmenī, bet lai virzītos pa karjeras kāpnēm, viņam ir jāpārāda augsts profesionālās

kompetences līmenis. Uz kompetencēm balstītas atlasēs sistēmas izveidi varētu pamatot ar pieņēmumu, ka, jo labāka atbilstība starp amata prasībām un amata veicēja kompetencēm, jo augstāks darba sniegums un apmierinātība ar darbu. Veiksmīga amata un cilvēka savienošana ir atkarīga no: precīzas individuālo kompetenču novērtēšanas; precīzas amata kompetenču modeļa izstrādes un no metodes, ar kuras palīdzību var noteikt šo atbilstību starp amatu un cilvēku.

A.Vedļa un G. Treimane atzīmē, ka „Profesionālās kompetences attīstība un formēšana realizējas inovatīvās izglītības ceļā. Ir vēl daudzas citas pārbaudītas metodes kompetenču mācīšanai (Raven, 1981). Piemēram, **meistarības veicināšanas** izglītības metodes pamatā ir pieņēmums: "Ja kaut viens cilvēks pasaulē to var iemācīties, tad to var iemācīties visi cilvēki, ja viņiem tiek nodrošināti atbilstoši mācīšanās apstākļi pagātnē un tagadējo apmācību laikā." Tātad - vairums pieaugušo un bērnu var iemācīties visu, ja viņiem tiek nodrošināta individualizēta apmācība un ļauj mācīties atbilstoši savam tempam (Bloom, 1976). **Uz atklājumiem balstītas mācīšanās** izglītības pieeja ietver daudzus pētījumu projektus, kuros apmācāmajiem ir atkārtoti jāmeklē informācija un jāsakārto vai jākonceptualizē iegūtie dati, lai atklātu noteiktus principus vai izdarītu secinājumus. **Saskarsmes prasmju trenēšanas** metode padziļināti māca citu izpratnes kompetences kā objektīvi izmērāmas prasmes, nevis kā bieži izsmieto "jūtīgo" sarunu stilu. Piemērs ir savu vienaudžu konsultēšanas apmācības, kurās apmācāmajiem tiek novērtēta empātija, siltums, patiesums un uzticēšanas prasmes, izmantojot minimālo atšķirību skalas (Carkhuff, 1972). **Mācīšanās, kas balstīta uz sadarbību** - izmantojot šo izglītības metodi, apmācāmie strādā komandās, veicot apmācību uzdevumus un/vai mācot citus skolēnus. Vairums "reālās pasaules" amatu ietver nepieciešamību strādāt komandā, un uzskats, ka jautājumu uzdošana vai palīdzības lūgšana komandas biedram ir "špikošana un krāpšana" ir absurds. Uz sadarbību balstīta apmācību programma tiešā veidā māca komandas darbu, sadarbības un citu attīstīšanas kompetences. Šādās apmācībās bieži ir izredzes izrādīt līdera spējas, izmantojot socializētu varu (kad ietekme tiek lietota, lai palīdzētu grupai sasniegt kopējos mērķus). **"Pieaugušo" apmācības** metodēm un uzdevumiem raksturīgas ir lomu spēles, bezlīdera grupas un biznesa situāciju izspēle, kas liek izmantot daudzas darba vidē nepieciešamās kompetences. **Arodapmācība un prakse** - tā ir izglītība darba vietā jeb pamata prasmju un kompetenču izmantošana reāla darba veikšanā, reālu problēmu risināšanā.

Neviena no šīm metodēm nav nekāds jaunums, bet tikai ar dažām no tām ir bijusi saskare vairumam docētāju. Loģisks jautājums ir "kāpēc?". Džons Reivens (Raven, 2012) uzskata, ka, lai gan nespēja mērīt un novērtēt neakadēmiskās kompetences ir kavējusi to

iekļaušanu mācību programmās, reālā problēma ir tā, ka trūkst vienotas izpratnes, kas būtu jā māca skolās. Piemēram, vecāki atbalsta ideju, ka bērni ir jā māca kritiski domāt, līdz brīdim, kad bērns pirmoreiz sāk apšaubīt savu vecāku uzskatus par reliģiju, politiku vai seksualitāti. Daudzi vecāki it kā atbalsta iniciatīvas un neatkarības attīstīšanu, lai gan tas, ko viņi patiesībā vēlas, ir piekāpšanās un paklausība.

Uz kompetencēm balstīta izglītības pieeja saskaras ar pretestību arī koledžas un augstākās izglītības mācību iestāžu līmenī. Atkārtoti mēģinājumi mērīt rezultātus un izsniegt diplomus, balstoties uz tiem (uz to, ko studenti reāli var izdarīt), ir tikuši noraidīti, jo mācību iestādes nav vēlējušās uzņemt atbildību.

Piemēram, Amerikas Koledžu biznesa skolu asociācija ierosināja testēt studentus un akreditēt biznesa skolas, balstoties uz studentu spēju attīstīt tādas ne-kognitīvās prasmes kā, piemēram, līdera spējas un spēju tikt galā ar stresu (Boyatzis, 1982)

Galvenā šodienas un nākotnes skolu jeb tradicionālās un inovatīvās izglītības atšķirība ir domāšanas veidā, studentu un pasniedzēju lomas sadalījumā, orientācijā uz studentu un tā mācīšanos, kam jāpalīdz studentiem attīstīt kompetences, kuras viņiem nepieciešamas mainīgajā darba tirgū.

Secinājumi

1. Profesionālajā kompetencē iekļaujamās pamata kompetences ir pamatīpašības, kas nepieciešamas katram cilvēkam, lai viņš darbā būtu minimāli efektīvs, bet tās nenosaka darbinieka izcilību; savukārt izšķirošās kompetences atšķir izcilus darbiniekus no viduvējiem.
2. Tūrisma un viesmīlības nozares uzņēmuma darbinieka profesionālās kompetences saturu raksturo astoņas kompetences: komandas darbs un sadarbība, profesionālo zināšanu un prasmju kompetence, sasniegumu orientācija, iniciatīva, lojalitāte organizācijai, klientu apkalpošanas orientācija, citu izpratne, paškontrolē.
3. Tūrisma uzņēmējdarbības vadītāja profesionālā kompetence sekmīgi attīstīsies, ja studiju process tiks organizēts inovatīvas izglītības paradigmā, jo pārejot no tradicionālās tehnoloģiskās izglītības uz pētniecisko, izzināšanas izglītību notiek fokusēšanās uz domāšanas prasmju attīstību.

Bibliogrāfija

- Boyatzis R. E. (1982) *The Competent Manager: A Model for Effective Performance*. New York: Willey
- Bloom B. S. (1976) *Human characteristics and school learning*, New York: McGraw-Hill.

- Carkhuff, R. R. (1972) *The Art of Helping*. Amherst, MA: HRD Press.
- Parry, S.R. (1996) The Quest for Competence. *Training Magazine*. July: 48 – 56
- Raven, J. (1981) The most important problem in education is to come to terms with values, *Oxford Review of Education*, April, 21-38.
- Raven, J. (2012) Competence, Education, Professional Development, Psychology, and Socio-Cybernetics. In Neimeyer (ed) *Continuing Education: Types, Roles, and Societal Impacts*. Hauppauge, New York: Nova Science Publishers, Inc. [2012.11.25]
- Spensers, L., Spensere, S. (2011) *Darba kompetences. Izcila darba snieguma veidošana*. Izdots latviski ar John Wiley & sons, Inc. atļauju: Jelgava: Jelgavas tipogrāfija.
- Vedļa, A., Treimane, G. (2011) *Inovācijas izglītībā un pedagogijā*. Rīga: Petrovskis un Ko. Nacionālais Koordinācijas punkts. *Jaunā LKI* <http://www.nki-latvija.lv> [2012.05.18]
- Зееп Э.Ф. (2009) *Психология профессионального развития*. Москва: Академия.

Māra Bernande
Rīgas Pedagoģijas un izglītības vadības akadēmija, Latvija

JAUNIEŠU MĒRĶTIECĪBAS VEIDOŠANĀS DZĪVESDARBĪBĀ STRUKTURĀLAIS MODELIS

Abstract

The Structural model of youth purposefulness formation during life activities at school

The present article reviews the structural model of youth purposefulness formation developed by the author. The goal of developing such model was to provide a theoretical justification for the empiric research algorithm of youth purposefulness. The author explains the structure of the model – micro-, meso- and macro environment, purposefulness facilitating factors included in the pedagogical process of school, as well as the factors of youth personality and life activities at school. The following idea is being proposed – if life activities at school as environmental factors facilitates the purposefulness of a young person in such a manner that young person internally accepts it as being appropriate to one, then purposefulness forms as a quality of the personality, which in turn facilitates a formation of a successful and success oriented person in life activities after school. The goal of the article is to demonstrate the empirical test results of the theoretical model.

The model was verified in an empirical manner by conducting a research in secondary school of Riga with an involvement of 52 9 grade students (in 2008) and the very same 52 students in 12th grade (in 2011). The author analyses purposefulness, achievement facilitation factors, as well as the criteria describing statistics and the comparison of, with the use of Wilcoxon Signed Ranks Test. The issues of the proposed discussion are associated with the link between the internal and external factors of youth purposefulness formation and problems relating youth purposefulness facilitation within the life activities at school. The conclusions reveal the importance of life activities at school in the context of youth purposefulness development and support the usefulness of the purposefulness formation structural model.

Atslēgas vārdi: mērķtiecība, mērķtiecības strukturālais modelis, mērķtiecības veidošanās subjektīvie un objektīvie faktori.

Ievads. Jauniešu mērķtiecības izpētes aktualitāti parāda pētījumi par jauniešu dzīves mērķiem un priekšstatiem par gaidāmo rezultātu (Phinney, Bauman, Blanton, 2001); profesionālām interesēm un karjeras attīstības mērķiem (Hirschi, 2010); jauniešu mērķtiecību, sasniegumiem mācībās un karjeras attīstību (Zimmer-Gembeck, Mortimer, 2006). Sevišķi aktuāls ir pētnieku (Rohde, Lewinsohn, Klein, Seeley, 2005) secinājums, ka jauniešiem, kuriem subjektīvu un objektīvu faktoru ietekmē bijusi traucēta mērķtiecības un sasniegumu stratēģijas veidošanās, pasliktinās dzīves kvalitāte daudzās viņu dzīves jomās, sasniedzot apmēram 25 gadu vecumu. Pētījumi parāda nepieciešamību identificēt jauniešu mērķtiecības veidošanās subjektīvos un objektīvos faktorus (Phinney, Baumann, Blanton, 2001).

Mērķtiecības veidošanās subjektīvo un objektīvo faktoru identificēšanas nepieciešamību pamato atziņa, ka motivācijas pamatā ir iekšējie darbības mudinājuma faktori: motīvi, vajadzības, mērķi, nodomi, vēlmes, intereses u.c. un ārējie darbības pamudinājuma faktori jeb stimuli, ko nosaka situācija (Heckhausen, Schmalt, Schneider, 1985). Pētījumi norāda uz starppersonu mijiedarbības (t.i., skolēns – skolēns; skolēns – pedagogs; skolēns – vecāki) nozīmīgumu pašregulācijā, mērķu izvirzīšanas un sasniegšanas efektivitātē (Spera, 2006).

Tātad, objektīvs faktors ir pedagoģiskais process skolā – tas, kā tajā tiek veicināta jauniešu mērķtiecības attīstība, ievērojot jauniešu mērķtiecības veidošanās subjektīvos faktoros.

Kā pamatojums jauniešu mērķtiecības apzinātas veidošanās nepieciešamībai skolas pedagoģiskajā procesā ir esošie ekonomiskie apstākļi un jauno, potenciālo darbinieku virzīšanās problēma darba tirgū, valsts pārvaldē. Tieši uz mūsdienu skolēnu atbildību gulsies viss problēmu smagums, kas būs jārisina sabiedrībā jau pēc 10-15 gadiem. Skolu izglītības stratēģiskais uzdevums ir tādu apstākļu radīšana un izglītojošo procesu virzība, kas veicina pašregulēt spējīgas un mērķtiecīgas personības pašaudzināšanu.

Sekmējot mērķtiecības un pašregulācijas veidošanos katram jauniem skolas pedagoģiskā procesā, tiek veicināts viņu sekmīgums dzīvesdarbībā. Izglītības mērķu realizēšanās, kas virzīti uz patstāvīgas un atbildīgas personības veidošanos demokrātiskā sabiedrībā, sekmē savas kultūras, vērtību un autonomijas saglabāšanos. Analizējot jauniešu vecumposma raksturīgākās iezīmes, vajadzības un iespējas, kā arī novērtējot mērķtiecības esamības ietekmi uz sasniegumiem, pētījumā tiek risināta problēma par apzinātas mērķtiecības sekmēšanu gan skolā, gan pēc tās absolvēšanas mijšakarībā ar sasniegumiem mācībās un profesionālajā darbībā.

Pētījuma mērķis ir jauniešu mērķtiecības veidošanās strukturālā modeļa un tā empīriskas pārbaudes rezultātu analīze.

Metodoloģija: Modeļa izveides mērķis bija piedāvāt teorētisku pamatojumu jauniešu mērķtiecības empīriskas izpētei. Metodoloģisko pamatu veido procesuālā pieeja, kurā darbība tiek pētīta kā cilvēka attīstības lauks, lai atklātu arvien precīzākus pedagoģiskās darbības paņēmienus konkrētu cilvēku, cilvēku grupu attīstībai (Špona, Čehlova, 2004).

Mācību procesā skolotājs sekmē jauniešu izpratni par to, ka katra cilvēka dzīves mērķis, par kuru cilvēks ir atbildīgs, ir specifisks. Svarīgi, lai skolēns mācību procesā piedalītos aktīvi un brīvprātīgi, lai stundās iegūstamās garīgās un materiālās vērtības tiek radītas sadarbībā ar skolotāju, nevis apstākļu spiestā kārtā. Iegūt plašas zināšanas skolēni var tikai tad, ja viņu pasaules izziņa tiek vadīta ar spēcīgu vēlmi redzēt un zināt pēc iespējas vairāk par atbilstošo priekšmetu, situāciju, jautājumu, izpētīt veselu zinātnes nozari. Tātad, ja vidē, t. sk. skolas pedagoģiskajā procesā, visi šā procesa komponenti – mācību vide, skolotāja personība, mācību saturs, metodes, vērtēšanas sistēma; ģimene – jaunieša mērķtiecību veicina tā, ka jaunijs pats izvirza sev atbilstošus mērķi, tad veidojas brīvprātīgā mācīšanās procesā mērķtiecība kā personības kvalitāte, kas, savukārt, veicina sekmīgu panākumu cilvēka veidošanos dzīvesdarbībā pēc skolas.

Tādejādi tika izvirzīta modeļa izveidošanas pamatideja: uz jauniešu mērķtiecību un sasniegumiem orientēta skolas pedagoģiskā procesa organizācija, kas ir skolas cilvēkvides brīvprātīga, mērķtiecīga, patstāvīga un radoša dzīvesdarbības procesa īstenošana.

Modeļa struktūras izveidē tika ņemtas vērā idejas par mikro, mezo un makro vidi (Bronfenbrenner, 1996/1979; Kalniņa, Katane, 2010), mijiedarbību skolas pedagoģiskajā procesā ietverot mērķtiecību sekmējošos faktoros, jaunieša personības un dzīvesdarbības faktoros. Modelī ietvertā brīvības koncepta pamats ir atziņa, ka brīvs cilvēks patstāvīgi izvēlas savus dzīves darbības mērķus, līdzekļus un ir atbildīgs par pieņemtajiem lēmumiem (Špona, Vidnere, 2008). Tātad, brīvs cilvēks var sekmīgi veidot savu sasniegumu stratēģiju. Taču jauniešu – skolēnu - brīvība ir saistīta ar vecāku un skolotāju brīvības izjūtu (Špona, Vidnere, 2008). Objektīvs faktors ir sasniegumus motivējoša mācību vide skolā (Barkoukis, Thøgersen - Ntoumani, Ntoumanis, Nikitaras, 2007).

Teorijās par mērķtiecību (Рубинштейн, 1989/2004; Леонтьев, 1975/2005; Леонтьев, 2007; Caughlin, 2010); mērķtiecības pētījumu analīzē (Yeager, Bundick, 2009; Vasalampi, Salmela-Aro, Nurmi, 2010, u.c.) iegūti secinājumi, kas veidoja pamatu mērķtiecības kritēriju izveidei, lai veiktu modeļa empīrisku pārbaudi. Metodoloģiski par būtisku ir uzskatāma kompetence mērķu izvirzīšanā: ja jaunietis jūtas nekompetents, viņš baidās izvirzīt mērķi, apgrūtināta tādā situācijā ir arī izpratne par mērķiem (Caughlin, 2010). Tādēļ svarīgi ir pētīt pašefektivitātes nozīmi sasniegumu stratēģijas veidošanā karjeras attīstībā (Nauta, 2007). Pašefektivitātes nozīme ir saistāma ar jauniešu attieksmi pret sevi un ārējiem apstākļiem, jo attieksmju sistēma veido personības virzību. Mērķi nosaka uzvedību, kas atgriezeniski ietekmē uzskatus par pašefektivitāti, un tas ļauj pārskatīt un pārveidot mērķus (Lent, Taveira, Sheu, Singley, 2009). Nozīmīga kā objektīvs faktors ir attieksmju audzināšana (Špona, Vidnere, 2008). Tādēļ jauniešu mērķtiecības veidošanās strukturālā modeļa empīriskās pārbaudes rezultātu analīzē raksta autore attieksmju faktoram pievērš sevišķu uzmanību.

Empīriskie dati iegūti divos pētījumos: 1) ar autores veidotu strukturētu interviju, kuras jautājumi veidoti atbilstoši definētajiem mērķtiecības, sasniegumu un sasniegumus veicinošajiem faktoriem, pieaugušu sekmīgu cilvēku un bezdarbnieku izlasēs, lai iegūtu pamatojumu tam, kā mērķtiecības veidošanās skolā ir saistīta ar sasniegumiem turpmākajā pieaugušu cilvēku dzīvē, jo sasniegumi ir reāls pārbaudāms mērķtiecības attīstības kritērijs; 2) ar autores izveidotu jauniešu mērķtiecības un sasniegumu faktoru pašnovērtējuma anketu.

Empīriski iegūto datu apstrādē un analīzē izmantotas SPSS funkcijas: Descriptive Statistics, atšķirību analīzei izmantots Vilkoksona tests (Wilcoxon Signed Ranks Test); mijsakārību analīzei Pīrsona korelācijas koeficients (Pearson Correlation).

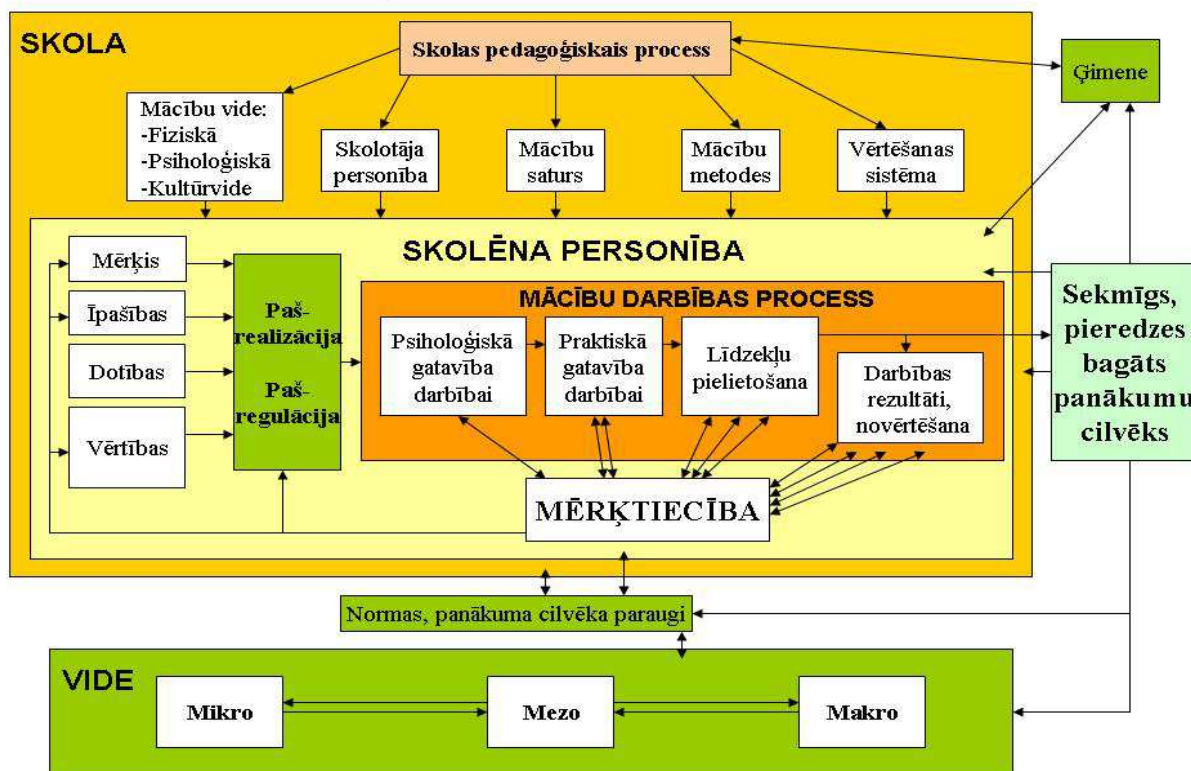
Pētījuma dalībnieki. 200 sekmīgi Latvijā dzīvojoši sociāli atzītu augstu panākumu cilvēki un 85 mazāk sekmīgi cilvēki, kuri ilgstoši atrodas bezdarbnieku statusā, un 52 jaunieši – 9. klases skolēni (2008. gada mērījumā) un tie paši 52 jaunieši – 12. klases skolēni (2011. gada mērījumā). Sekmīgu cilvēku (2007. gada pētījums) atlasei izvēlēti 3 kritēriji. Lai respondentus tiktu iekļauts pētījuma grupā „sekmīgi cilvēki”, viņam bija jāatbilst vismaz diviem no trim kritērijiem: 1) atzīts profesionālis (savu profesiju pārzina līdz niansēm + patstāvīgi pilnveidojas + nodod savu pieredzi citiem); 2) ieņem ievērojamu stāvokli sabiedrībā (iemantojis daudzu cilvēku vai organizāciju uzticību + vēlēts vai nozīmēts amats + ir nozīmīgi ieguldījumi sabiedrības vai organizācijas labā); 3) turīgs (ir nekustāmie īpašumi + gada ienākumi pārsniedz 15 000 Ls + investē līdzekļus). Ilgstoša bezdarbnieka atlases kritērijs bija bezdarbnieka statuss ilgāk kā viens gads. Jauniešu izlases veidošanai tika izmantota nevarbūtīgās izlases „Ērtuma metode”.

Rezultāti. Autore raksturo jauniešu mērķtiecības veidošanās strukturālo modeli (skat. 1. att.) un empīrisko pētījumu rezultātus, kas tika veikti modeļa pārbaudei. Jāatzīmē, ka abos iepriekš metodoloģijas daļā minētajos pētījumos tika pārbaudīti ne visi modeļa struktūras elementi. Pētījumu plānā tika ietverta šādu elementu pārbaude: skolēna personības aspekti: mērķtiecība mācību darbībā, pašregulācija, pašrealizācija, mērķis, īpašības, dotības, vērtības; sekmīgs, pieredzes bagāts panākumu cilvēks kā paraugs mērķtiecības attīstībā, uzsverot šo cilvēku retrospektīvu vērtējumu par mērķtiecības veidošanos dzīvesdarbībā skolā salīdzinājumā ar bezdarbnieku, kurus var uzskatīt par mazāk sekmīgiem cilvēkiem, tāda paša veida mērķtiecības veidošanās vērtējumu. Tā uzskatāmi var redzēt mērķtiecības nozīmi sasniegumu gūšanā – sekmīgā dzīvesdarbībā.

Skolas pedagoģiskais process, ģimene netika tieši pētīti, taču abos pētījumos tika izvērtēts sekmīgu cilvēku, bezdarbnieku un jauniešu – skolēnu – subjektīvais skolas pedagoģiskā procesa nozīmes mērķtiecības attīstībā vērtējums. Taču subjektīvais vērtējums attiecās uz objektīvu mērķtiecības veidošanās faktoru: mērķtiecīgu mācību darbības saturu, formu un metožu organizāciju, tās mērķtiecīga virzīšanu uz jauniešu patstāvīgas darbības attīstības sekmēšanu, kas savukārt ir mērķtiecības pamatā.

Empīriski tieši netika pētīta arī mikro, mezo un maro vide, tomēr modelī tā ietverta kā konceptuāls nosacījums atbilstoši ekoloģiskai pieejai (Bronfenbrenner, 1996/1979; Kalniņa, Katane, 2010), kas pamato izglītības vidi, t.sk. pedagoģisko, mācību vidi, vienlaicīgi gan kā procesu, gan arī kā mijiedarbības sistēmu, kas konceptuāli ir izglītojamā personības attīstību veicinoša vide.

Skolēna mērķtiecības veidošanās strukturālais modelis

1.att. Jaunieša – skolēna – mērķtiecības veidošanās strukturālais modelis

Mikrovide mērķtiecības strukturālajā modelī ir skola – skolas pedagoģiskais process – vienaudži un ģimene; mezovide - tuvākā sabiedrība, kultūra; makrovide - valsts, sabiedrība. Kopumā šīs vides veido jaunieša dzīvesdarbības struktūru. Dzīvesdarbība skolā kā vides faktors jaunieša mērķtiecību veicina tā, ka jaunietis to iekšēji pieņem kā sev atbilstošu, tad veidojas mērķtiecība kā personības kvalitāte, kas savukārt veicina sekmīgu, panākumu cilvēka veidošanos dzīvesdarbībā pēc skolas. Mērķtiecības veidošanos var ietekmēt cilvēka un vides mijiedarbības trīs veidi: 1) cilvēks cenšas izmainīt vidi ap sevi, bet pats nemainās; 2) cilvēks cenšas adaptēties vidē, tāpēc vides ietekmē mainās, pieskaņojoties tai; 3) notiek abpusēja mijiedarbība - mainās pats cilvēks un maina vidi ap sevi (Bronfenbrenner, 1996/1979). Par mērķtiecību veicinošu mijiedarbību uzskatāms trešais mijiedarbības veids, un no tāda skatījuma vērtējams arī skolas pedagoģiskais process jauniešu mērķtiecības veicināšanā.

Lai varētu īstenot izveidoto jauniešu mērķtiecības veidošanās strukturālo modeli, nepieciešama ārējo (t.i., vides) vajadzību iekšējai pieņemšanai (interiorizācijai) (Рубинштейн. 1989/2004; Špona, Čamane, 2009) – tas nozīmē tādu skolotāja darbību pedagoģiskajā procesā, kas veicina jaunieša mērķtiecību un virzību uz sasniegumiem, (Barkoukis, Thøgersen - Ntoumani, Ntoumanis, Nikitaras, 2007; Merrill, 2007). Tas nozīmē izstrādāt un izmantot variatīvas metodes audzināšanas un mācību procesā skolā.

Modeļa empīriskai pārbaudei tika definēti mērķtiecības veidošanās faktori (skat. pielikumu), atbilstoši kuriem veidotas interviju un rakstveida aptaujas anketas un veikti mērījumi. Empīriskie rezultāti tika iegūti vairākos pētījuma posmos: 2007. gadā (pētījums sekmīgu cilvēku un bezdarbnieku izlasēs), 2008. gadā (pētījums 9. klases jauniešu grupā), 2011. gadā (pētījums 12. klases jauniešu grupā).

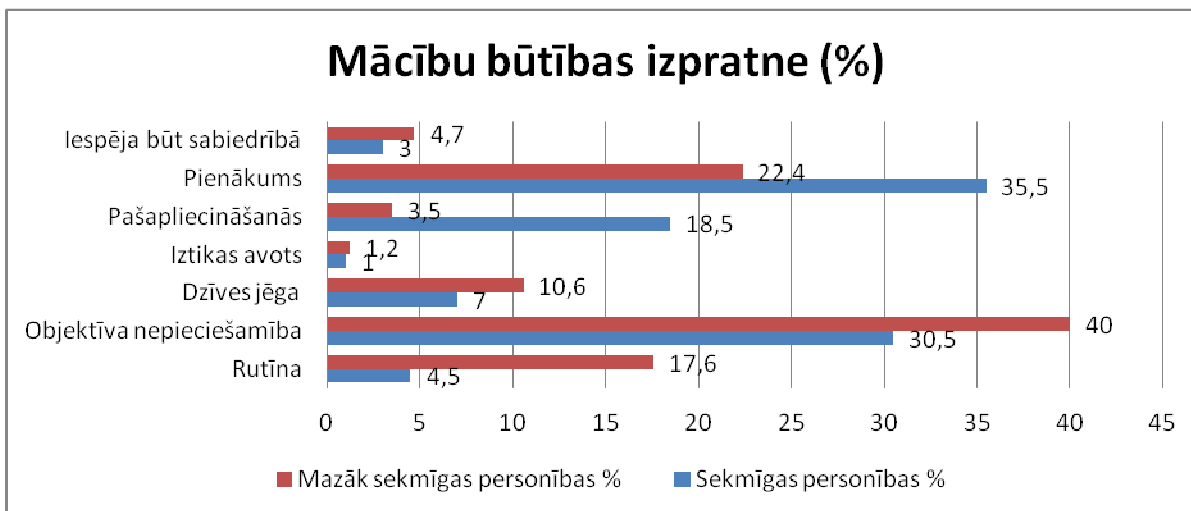
Pētījuma (2007) rezultāti parādīja tendenci, ka mērķtiecība un virzība uz sasniegumiem jau dzīvesdarbībā skolā, kas, kā norāda citi pētnieki (Smith, Duda, Allen, Hall, 2002; Barkoukis, Thøgersen-Ntoumani, Ntoumanis, Nikitaras, 2007), ir saistīta ar sasniegumu vajadzībām, izteiktāka ir sekmīgiem cilvēkiem un mazāk izteikta ilgstošiem bezdarbniekiem (Līce, 2010^a, 2010^b, Bernande, Lasmanis, 2012). Pētījumu (2008, 2011) rezultāti parādīja mērķtiecības attīstības pozitīvas dinamikas tendenci, ja salīdzina mērķtiecības, sasniegumu, sasniegumus veicinošo faktoru un kritēriju vienu un to pašu jauniešu pašnovērtējuma rezultātus 9. un 12. klasē. Tika novērotas būtiskas atšķirības ($p < 0,05$) un pozitīva dinamika (jauniešu rezultātu vidējie rangi un novērtējuma baļļu biežumu sadalījumi mērījumā 12. klasē izteiktāk liecināja par mērķtiecību un virzību uz sasniegumiem).

Rezultātu korelācijas analīze parādīja skolas pedagoģiskā procesa subjektīvi uztvertās nozīmes saistību ar mērķtiecības kritērijiem (Bernande, 2012; Bernande, Lasmanis, 2012). Jaunieši uzskati, ka skolai ir nozīme tādu sasniegumus veicinošu kritēriju kā: uzdrīkstēšanās, prasmes sasniegt izvīzītos mērķus, optimisma, pozitīvas attieksmes pret sevi un dzīvi, prasmes rast risinājumu problēmsituācijās, radošuma – attīstība, bija būtiski ($p < 0,05$) saistīti ar mērķtiecības kritērijiem: prasmi apzināt mērķi, prasmi izvīzīt mērķi, prasmi lietot līdzekļus mērķa sasniegšanai, nākotnes plāni. Tātad var pieņemt, ka arī objektīvi noteiktā pakāpē skolu, kuras pārstāvēja pētījuma dalībnieki, pedagoģiskajā procesā tiek veicināta jauniešu mērķtiecība un virzība uz sasniegumiem. Taču, lai iegūtu precīzus secinājumus, nepieciešams turpmākos pētījumos objektīvi izvērtēt, kā praksē skolas pedagoģiskajā procesā mācību vide, mācību saturs, metodes, vērtēšanas sistēma, skolotāja personība (skat.1.att.) veicina jauniešu mērķtiecības veidošanos atbilstoši izstrādātajam jauniešu mērķtiecības veidošanās strukturālajam modelim.

Tālāk tekstā autore detalizētāk iztirzā dažus abos iepriekš minētajos empīriskajos pētījumos iegūtos rezultātus. Viens no būtiskiem mērķtiecības veidošanās strukturālā modeļa elementiem ir psiholoģiskā gatavība darbībai un vērtības, jo vērtības ir būtiskākais personības virzības jēgu noteicošais faktors (Леонтьев, 1075/2005). Vērtības ietekmē veidojas cilvēka attieksmes pret apkārtējo pasauli, uzvedība, darbību savā dzīves vidē, lēmumu pieņemšana (Bracey, 2001) – tātad psiholoģiskā gatavība darbībai. Psiholoģiskā gatavība darbībai un

vērtības ir saistītas ar mērķtiecības veidošanās kritēriju **mācību un darba būtības izpratne** (skat. pielikumu), kas tika mērīts sekmīgu cilvēku un bezdarbnieku izlasēs (2007). Aptaujā tika doti izvēļu varianti (skat. 2.att.).

2.attēls. Mācību būtības izpratnes rezultāti respondentu grupās (relatīvie rādītāji)

Rezultāti parāda (skat. 2. att.), ka sekmīgi cilvēki biežāk mācību būtību uztvēruši racionāli kā pienākumu (35,5%) un objektīvu nepieciešamību (30,5%), taču mācības salīdzinoši reti tiek saistītas ar rutīnu (4,5%), bet salīdzinoši biežāk ar pašapliecināšanos (18,5%). Diskutējams ir rezultāts, kas parāda sekmīgu cilvēku retāk (7%) kā bezdarbnieku (10,6%) izvēlēto mācību būtības kā dzīves jēgas skaidrojumu. Tas var nozīmēt, ka sekmīgi cilvēki biežāk dzīves jēgu saista ar citām jomām vai aktivitātēm.

Bezdarbnieki visbiežāk mācību būtību uztvēruši kā objektīvu nepieciešamību (40%), taču šāda mācību būtības izpratne izteikti biežāk kā sekmīgu cilvēku grupā ir saistīta ar mācību būtības kā rutīnas izpratni (17,6%) un izteikti retāk ar mācību būtības kā pašapliecināšanās izpratni (3,5%). Taču biežāk kā sekmīgu cilvēku grupā norādītā mācību būtības kā dzīves jēgas izpratne (10,6%) parāda, ka mācības kā dzīves jēga ne vienmēr kļūst par sasniegumu nosacījumu. Bezdarbnieku grupas rezultāti parāda uztverto mācību rutīnu kā turpmākos sasniegumus kavējošu nosacījumu, kas izvirza uzdevumu mācību procesā mazināt rutīnu, lai sekmētu mērķtiecības attīstību.

Respondentu izvēļu apkopjošai analīzei tika izveidotas divas kategorijas:

Pienākums = rutīna + objektīva nepieciešamība + iztikas avots + pienākums.

Interese = dzīves jēga + pašapliecināšanās + iespēja būt sabiedrībā.

Tātad atbilstoši iepriekš nosauktajām divām apkopjošām kategorijām var secināt, ka abās respondentu grupās mācību būtība tiek uztverta gan kā pienākums, gan kā interese, taču biežāk tomēr mācību būtība ar interesi tiek saistīta sekmīgu cilvēku grupā, ko pamatā nosaka bieži uztvertā pašapliecināšanās kā mācību būtība.

Kā jau iepriekš raksta metodoloģijas daļā tika minēts, sevišķa nozīme ir piešķirama attieksmēm mērķtiecības veidošanās procesā. Attieksmju pamats ir vērtības saistībā ar zināšanām, gribu un rīcību (Špona, 2001), un savukārt attieksmes izpaužas cilvēka vērtībās, normās, dzīvesdarbības mērķos, principos un ideālos (Špona, 2004, 60). Autore plašākā skatījumā attieksmes vērtē kā mērķtiecības strukturālā modeļa pamatkonceptu, kas ir saistīts ar jebkuru no modeļa elementiem, taču konkrētākā skatījumā attieksmes ir mērķtiecības veidošanās personīgais (subjektīvais) faktors, kas definēts kā sasniegumus veicinošs faktors, un ir saistīts ar psiholoģisko gaatvību darbībai (skat. pielikumu).

Tālāk tiek analizēti jauniešu attieksmju pašnovērtējuma rezultāti (2008, 2011) (skat. tab.)

Tabula. Jauniešu – 9. un 12. klases skolēnu – sasniegumus veicinošo attieksmju novērtējuma rezultātu statistiski nozīmīgās atšķirības

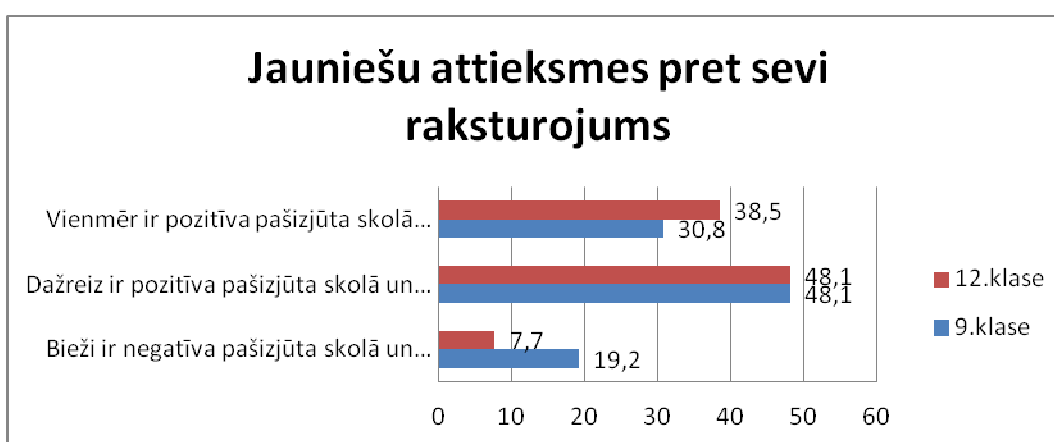
Kritēriji	Nozīmīguma rādītājs - ir/nav statistiski nozīmīga atšķirība	Vidējais rangs (9. klase)	Vidējais rangs (12. klase)	Rezultātu dinamika
attieksme pret kritiku	p=.000 (ir – ļoti nozīmīga)	8,57	23,56	pozitīva
attieksme pret sevi	.137 (nav)	15,25	12,72	negatīva
attieksme pret vienaudžiem	.012 (ir)	10,00	11,31	pozitīva
attieksme pret pieaugušajiem	1.000 (nav)	7,50	8,57	pozitīva
attieksme pret darbību	.004 (ir)	14,00	10,50	negatīva

Tabulā ievietotie salīdzinājuma rezultāti (skat. tab.) parāda, ka attieksmē pret kritiku vērojama pozitīva dinamika, kas atbilstoši formulētajiem attieksmes veidiem, no kuriem jaunieši izvēlējās vienu, nozīmē, ka biežāk 12. klasē jaunieši kritiku uztver konstruktīvi. Attieksmē pret sevi, kas atbilstoši formulētajiem apgalvojumiem, saistīta ar pašizjūtu skolā un ģimenē, nebija vērojamas statistiski nozīmīgas atšķirības mērījumā 9. klasē un 12. klasē. Bija vērojama negatīva dinamika, ko var skaidrot ar to, ka 22 jauniešu no 52 rezultātos atbilstoši vidējo rangu rādītājiem nebija vērojamas pozitīvas izmaiņas. Attieksmē pret vienaudžiem un pieaugušajiem vērojama pozitīva dinamika, kas atbilstoši formulētajiem apgalvojumiem parāda, ka biežāk jaunieši 12. klasē bija draudzīgi un aktīvi vienaudžu vidē un biežāk ar cieņu izturējās pret pieaugušajiem. Taču kopumā attieksmes pret pieaugušajiem novērtējuma rezultātos, salīdzinot mērījumus, 9. klasē un 12. klasē, nebija vērojamas statistiski nozīmīgas

atšķirības. Attieksmē pret darbību vērojama negatīva dinamika, kas skaidrojama ar to, ka 25 jauniešu no 52 rezultātos atbilstoši vidējo rangu rādītājiem nebija vērojamas izmaiņas, taču rezultātu biežumu sadalījumi parāda, ka 12. klasē 67,3% jauniešu uzskata: vienmēr ir atbildīgi un patstāvīgi darbībā, salīdzinoši 9. klasē tā uzskatīja 38,5 % jauniešu.

Attieksmē pret sevi rezultāti parāda (skat. 3. att.), ka biežāk jauniešiem negatīva pašizjūta skolā un ģimenē bija 9. klasē (19,2%; 12. klasē – 7,7%); vienādi abos mērījumos (48,1%) novērtēta attieksme - dažreiz bija pozitīva pašizjūta skolā un ģimenē; ļoti līdzīgi abos mērījumos ir arī novērtējumi - vienmēr bija pozitīva pašizjūta skolā un ģimenē (9. klasē – 30,8%; 12. klasē – 38,5%).

3.attēls. Jauniešu attieksmes pret sevi novērtējuma rezultāti

Attieksmi pret sevi var saistīt ar pašefektivitāti (Lent, Taveira, Sheu, Singley, 2009). Mērķu apzināšanos veicina tas, kā jaunieši atklāj savas iespējas, izdevības un veido pozitīvu paškonceptiju (Sirin et al., 2004), kas ietver arī pozitīvu pašizjūtu (Phinney, Bauman, Blanton, 2001). Tādā skatījumā var pat izvirzīt pieņēmumu, ka attieksmes ir ne tikai kritērijs, bet arī būtisks faktors, jo: 1) cilvēki domā un rīkojas tā, kā viņi jūtas; 2) attieksmē ir ietverts gan mērķtiecības veidošanās kognitīvais aspekts (zinu), gan emocionālais (jūtu), gan uzvedības (daru).

Secinājumi

Jauniešu mērķtiecības veidošanās strukturālā modeļa empīriskā pārbaude, izmantojot jauniešu mērķtiecības un sasniegumu pašnovērtējumu, sekmīgu cilvēku un mazāk sekmīgu cilvēku – ilgstošu bezdarbnieku - retrospektīvu mērķtiecības un sasniegumu veidošanās skolā pašnovērtējumu, kopumā liecina par teorētiski izveidotā modeļa atbilstību empīriski iegūtiem rezultātiem. Modeli jauniešiem var izmantot sasniegumu plānošanā, un skolotājs savukārt to var izmantot jauniešu mērķtiecības un sasniegumu veicināšanas plānošanā. Lietderīgi būtu turpināt pētījumus, lai objektīvi izvērtētu skolas pedagoģiskā procesa elementus: mācību vidi,

mācību saturu, mācību metodes, vērtēšanu, skolotāja personību un to nozīmi jauniešu mērķtiecības veidošanās sekmēšanā.

Mērķtiecība ir sekmīgas dzīvesdarbības viens no būtiskiem aspektiem, un sasniegumi ir mērķtiecības rezultāts. Jauniešu mērķtiecība un virzība uz sasniegumiem dzīvesdarbībā pilnveidojas, kas, ņemot vērā jauniešu subjektīvi vērtēto skolas nozīmi mērķtiecības un sasniegumu veicināšanā, parāda jauniešu mērķtiecības veidošanās pedagoģiskās vadīšanas iespējas.

Sasniegumu dzīvesdarbībā objektīvie komponenti ir reāli mērāmi sasniegumi – jauniešiem sekmes un citi dzīvesdarbības skolā un ārpus skolas sasniegumi; pieaugušiem cilvēkiem sasniegumi profesionālajā darbībā, kas parāda viņu sekmīgumu dzīvesdarbībā.

Galvenais subjektīvais komponents ir attieksmes, kas ietver mērķtiecības veidošanās kognitīvos, emocionālos un uzvedības aspektus, ir saistītas ar vērtībām, kas savukārt nosaka darbības virzību. Tādēļ attieksmes, sevišķi attieksmi pret sevi, var uzskatīt par pamata konceptu jauniešu mērķtiecības veidošanās procesā.

Bibliogrāfija

- Barkoukis, V., Thøgersen-Ntoumani, C., Ntoumanis, N., Nikitaras, N. (2007) Achievement goals in physical education: Examining the predictive ability of five different dimensions of motivational climate. *European Physical Education Review*, 13, 3: 267–285.
- Bernande, M. (2012) „Subjective and objective factors of youth achievement strategy” (*M. Bernande*) – ATEE. Spring University. Changing education in a changing society. Lithuania, Klaipeda University, p 272 (p.84.-94) ISSN 1822-2196.
- Bernande, M., Lasmanis, A. (2012) „Jauniešu mērķtiecības attīstības kritēriji un rādītāji dzīvesdarbībā skolā” (*M. Bernande, A. Lasmanis*) - Teorija praksei mūsdienu sabiedrības izglītībā. VI Starptautiskā zinātniskā konference. Zinātnisko rakstu krājums. (2012) Rīga: Rīgas Pedagoģijas un izglītības vadības akadēmija, 400 lpp (42.-49. lpp) ISBN 978-9934-8215-9-2.
- Bracey, G.W. (2001) Question authority. *Phi Delta Kappan*, 83, 3: 191-192.
- Bronfenbrenner, U. (1996/1979). *The Ecology of Human Development. Experiments by Nature and Design*. Cambridge, MA: Harvard University Press. ISBN 0-674-22457-4
- Caughlin, J. P. (2010) A multiple goals theory of personal relationships: Conceptual integration and program overview. *Journal of Social and Personal Relationships*, Vol. 27, 6: 824–848.
- Heckhausen, H., Schmalt, H. D., Schneider, K. (1985). *Achievement motivation in perspective*. Orlando F.L.: Academic Press.
- Hirschi, A. (2010) Vocational Interests and Career Goals: Development and Relations to Personality in Middle Adolescence. *Journal of Career Assessment*, Vol. 18, 3: 223-238.
- Kalniņa, I., Katane, I. (2010) Skolēnu konkurētspējas attīstība neformālās komercizglītības vidē. Jelgava: LUU, IMI, 331 lpp.
- Lent, R. W., Taveira, M do Céu, Sheu, H-B, Singley, D. (2009) Social cognitive predictors of academic adjustment and life satisfaction in Portuguese college students: A longitudinal analysis. *Journal of Vocational Behavior*, 74, 2: 190-198.

- Līce, M. (2010^a) „Motivētas mācīšanās un sekmīguma dzīvesdarbībā mijšakarības”. Rīgas Pedagoģijas un izglītības vadības akadēmija 5. Starptautiskās zinātniskās konferences Teorija praksei mūsdienu sabiedrības izglītībā rakstu krājums. - R.: RPIVA, ISBN978-9934-80605-6, 484 lpp. (183.-188.lpp).
- Līce, M. (2011) „Mērķtiecības un sasniegumu mijšakarība skolas pedagoģiskajā procesā”. Oļehnovičs D., sast. Daugavpils universitātes 53. starptautiskās zinātniskajā konferences materiāli = Proceedings of the 53rd Scientific Conference of Daugavpils University. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmijas apgāds „Saule”, ISBN 978-9984-14-563-1.
- Līce, M. (2010^b) „Cilvēka sekmīguma veidošanās mērķtiecības procesā”. Rīgas Tehniskās universitātes zinātniskie raksti, 8.sērija. Humanitārās un sociālās zinātnes, 17.sējums. - R.: RTU Izdevniecība, 134 lpp., (22.-29.lpp) ISSN 1407-9291.
- Merrill, M. D. (2007) A task-centered instructional strategy. *Journal of Research on Technology in Education*, 40, 1: 33-50.
- Nauta M. (2007) Career interests, self - efficacy, and personality as antecedents of career exploration. *Journal of Career Assessment*, vol. 15, 2: 162-180.
- Phinney, J. S., Baumann, K., Blanton, S. (2001) Life goals and attributions for expected outcomes among adolescents from five ethnic groups. *Hispanic Journal of Behavioral Sciences*, 23, 4: 363-377.
- Rohde, P., Lewinsohn, P. M., Klein, D. N., Seeley, J. R. Association of parental depression with psychiatric course from adolescence to young adulthood among formerly depressed individuals. *Journal of Abnormal Psychology*. 2005. 114, 3: 409-420.
- Sirin, S. R., Diemer, M. A., Jackson, L. R., Gonsalves, L., Howell, A. (2004). Future aspirations of urban adolescents: A person-in-context model. *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 17, 3: 437 – 459.
- Smith, M., Duda, J., Allen, J., Hall, H. (2002). Contemporary measures of approach and avoidance goal orientations: Similarities and differences. *British Journal of Educational Psychology*, 72, p. 155–190.
- Spera, C. (2006) Adolescents' perceptions of parental goals, practices, and styles in relation to their motivation and achievement. *Journal of Early Adolescence*, Vol. 26, 4: 456-490.
- Špona A. (2001) *Audzināšanas teorija un prakse*. - Rīga : RaKa, 162 lpp.
- Špona A. (2004) *Audzināšanas process teorijā un praksē*. - Rīga : RaKa, 191 lpp. ISBN 9984-15-646-X
- Špona A., Čehlova, Z. (2004) *Pētniecība pedagoģijā*. [Research in Pedagogy] – R.: RaKa, 204 lpp. (in Latvian).
- Špona A., Vidnere M. (2008) Mūsdienu skolēnu attieksmes kā sociālās vērtības. RPIVA IV Starptautiskās zinātniskās konferences Teorija un prakse mūsdienu sabiedrības izglītībā rakstu krājums. - Rīga, SIA Rīgas komercfirma S & G, 484.lpp.
- Špona A., Čamane I. (2009) *Audzināšana. Pašaudzināšana* [Education, Self-education]- Rīga: RaKa, 2009.- 260 lpp. ISBN 978998446084. (in Latvian)
- Vasalampi, K., Salmela-Aro, K., Nurmi, J. E. (2010). Education-related goal appraisals and self-esteem during the transition to secondary education: A longitudinal study. *International Journal of Behavioral Development*, Vol. 34, 6: 481–490.
- Zimmer-Gembeck, M. J., Mortimer, J. T. (2006) Adolescent work, vocational development, and education. *Review of Educational Research*, 76, p. 537-566.
- Yeager, D. S., Bundick, M. J. (2009). The role of purposeful work goals in promoting meaning in life and in school work during adolescence. *Journal of Adolescent Research*, Volume 24, 4: 423-452.
- Абульханова-Славская К. О путях построения типологии личности. // Психологический журнал.- 1983. Т. 4. №1. - 14 – 29 с.
- Леонтьев, А. Н. (1975/2005) *Деятельность. Сознание. Личность* [Activity. Consciousness. Personality]. Москва: Смысл, с. 153–154, 205, 346 с.

Леонтьев, Д. А. (2007) *Психология смысла*. [Psychology of meaning] Москва: Смысл, 368 с.

Рубинштейн, С. (1989/2004). Основы общей психологии [Fundamentals of General Psychology]. Санкт-Петербург: Питер, 713 с.

Pielikums. Nr 1 Mērķtiecības veidošanās faktori empīriskajā pētījumā (Bernande)

Mērķtiecības veidošanās faktori	Kritēriji	Rādītāji	Elements mērķtiecības veidošanās modelī
Jauniešu, sekmīgu cilvēku un bezdarbnieku izlases			
Mērķtiecība	Prasme apzināt mērķi, izvirzīt mērķi, izvēlēties un lietot līdzekļus mērķa sasniegšanai; vajadzības sasniegt mērķi, nākotnes plāni, rīcība nākotnes panākumu veidošanai	A līmenis- konkrētā kritērija iezīmes spilgti izteiktas un tām ir regulārs raksturs; B līmenis –gadījuma raksturs, tās ir veidošanas stadijā; C līmenis – iezīmes vēl nav izveidojušās vai tikko sākušas veidoties	Mērķi; psiholoģiskā un praktiskā gatavība darbībai, līdzekļu pielietošana (rīcība)
Sasniegumi	Sekmes, iespējas, sasniegumi skolā/ārpusskolas un darbā, šķēršļi labāku sekmju sasniegšanai	Sekmes mācību priekšmetos, kuri atbilst turpmākajiem dzīves mērķiem, sekmes pārējos mācību priekšmetos; sasniegumu klasifikācija, iespēju, šķēršļu pašnovērtējums .	Darbības rezultāti, novērtēšana; psiholoģiskā un praktiskā gatavība darbībai; dotības, pašrealizācija, pašregulācija
Skmīgu cilvēku un bezdarbnieku izlases			
Sasniegumus veicinoši faktori:	Mācību un darba būtības izpratne	Divas kategorijas: pienākums, interese	Psiholoģiskā gatavība darbībai; vērtības
Dzīvesdarbība skolā un profesionālā darbība	Līdzekļi sasniegumu gūšanā: attieksme pret kritiku, rīcība nepierastā, netradicionālā situācijā, personīgās kvalitātes (īpašības, vērtības, u.c.), priekšstats par sekmīgu cilvēku, emocionālā stabilitāte	Katram kritērijam izveidoti rādītāji, kurus respondenti ranžē vai izvēlas vienu vai vairākus no norādītajiem. Piemēram, rīcība nepierastā, netradicionālā situācijā: 1- Pārgalvīgi riskēji; 2- Uzņēmies atbildību; 3-Ļāvi rīkoties citiem; 4-Nogaidīji, atliki; 5-Konsultējies ar citiem; 6-Atteicies rīkoties; 7- Cits variants	Līdzekļu pielietošana; īpašības, vērtības; pašregulācija; darbības novērtēšana (priekšstats par sekmīgu cilvēku)
Jauniešu izlase			
Sasniegumus veicinoši faktori:	Patstāvība un atbildība, mērķtiecība, uzdrīkstēšanās, spēja	Novērtē pakāpi: 1 – Zemā līmenī; 2 – Vidējā līmenī;	Mērķtiecība, līdzekļu pielietošana,

Skolas nozīme mērķtiecības un sasniegumu veicināšanā;	izvirzīt mērķus, prasme sasniegt mērķus, rast risinājumu problēmsituācijās, pašregulācijas prasmes, optimisms, pozitīva attieksme pret sevi un dzīvi, radošums	3 – Augstā līmenī; 0 – Grūti pateikt	pašregulācija, pašrealizācija, īpašības; darbības rezultāti, novērtēšana – subjektīvs vērtējums par skolas pedagoģisko procesu kā objektīvu faktoru
Personīgie faktori: Attieksmes	Attieksme pret: kritiku, sevi, vienaudžiem, pieaugušajiem, darbību	Izvēlas vienu no variantiem, piem., attieksmē pret kritiku: 1-dusmojos; 2-apvainojos; 3-pieņemu; 4-uzklausīju un darīju pēc sava prāta ; 5-neuzklausīju; 6-analizēju un izvērtēju; 7-cits variants; 0-grūti pateikt	Psiholoģiskā gatavība darbībai
Līdzekļi sasniegumu gūšanā	Darbību izpilde; zināšanas, prasmes, pieredze; prāts; sakari, draugi; prasme analizēt, secināt, plānot; personīgās dotības, talants; rīcība neveiksmes gadījumā; rīcība nepierastā, netradicionālā situācijā; priekšstats par sekmīgu cilvēku; emocionālā stabilitāte	Katram kritērijam izveidoti rādītāji, kurus respondenti ranžē vai izvēlas vienu vai vairākus no norādītajiem. Piemēram, emocionālā stabilitāte: 1-Nepratu vadīt savas emocijas; 2-Dažreiz nepratu vadīt savas emocijas; 3-Vienmēr pratu vadīt savas emocijas; 0- grūti pateikt	Praktiskā gatavība darbībai; darbības novērtēšana (priekšstats par sekmīgu cilvēku)

Ingrīda Bolgzda, Eridiana Oļehnoviča
Daugavpils Universitāte, Latvija

METODOLOĢISKĀS PIEEJAS DOKTORANTU PĒTNIECISKAJĀ DARBĪBĀ

Abstract

Methodological Approaches to Doctoral Students' Research

The message of current postmodernism society for research and science makes us to pay a special attention to the potential of doctoral students' research activities. One of the research activity aspects is the ability for and adequate and consistent use of methodological approaches in attaining research goals.

In the pilot project, with the participation of doctoral students and research degree candidates (N=64), it was said what research approach (qualitative or quantitative), the doctoral student chooses in his/her study, and whether a corresponding instruments are used for the methodologic approach. Conclusions depict the level of respondents' understanding of the methodologic approach and purposeful research activity.

Atslēgas vārdi: doktoranti, pētnieciskā darbība, metodoloģiskā pieeja

Ievads

Mūsdienu sabiedrībā attīstības procesus virza zināšanas, pētniecība un inovācijas jeb jaunrade. Šajos procesos doktoranti kā topošie pētnieki ir uzskatāmi par nozīmīgu pētniecības potenciālu, līdz ar to aktualizējas jautājumi, kas skar doktorantu pētnieciskās darbības procedūras un to efektivitāti. Nākotnes perspektīvā aizvien nozīmīgāku lomu ieņems integratīva pētniecība, kuras viens no aspektiem ir dažādu metodoloģisko pieeju pielietojums. Tomēr tas nenozīmē metodoloģisko pieeju mehānisku apvienošanu, bet gan to mērķtiecīgu virzību uz pētniecisko mērķi. Tas, savukārt, ir iespējams, ja labi tiek pārzināti atsevišķie pētnieciskās metodoloģijas veidi un izveidotas kompetences tos praktiski un atbilstoši pielietot.

Pilotpētījuma mērķis ir noskaidrot doktorantu izpratni par savos pētījumos pielietotajām metodoloģiskām pieejām. Rezultāti sniedz atbildi uz jautājumiem: kādu metodoloģisko pieeju pētnieciskajā darbībā doktoranti biežāk izvēlas; vai izvēlētās pētnieciskās metodoloģijas pielietošanai tiek izvēlēts atbilstošs zinātniskais instrumentārijs.

Lai iegūtu zinātņu doktora kvalifikāciju, doktorantam jāspēj patstāvīgi veikt pētniecisko darbību un radīt pētniecisko inovāciju. Ar pētniecisko darbību tiek saprasta sistemātiska, mērķtiecīga, plānota un paškritiska darbība, kurā ar zinātnes metodēm tiek iegūti un apkopoti dati, lai attīstītu esošās zināšanas vai praksi (Ievads pētniecībā, 2011). Tādējādi inovatīvs pētījums uzskatāms par pētnieciskās darbības rezultātu, bet pētnieciskai darbībai kopumā ir procesa raksturs. Zinātnieks Denzins (Denzin,1994) pētniecisko darbību daļa piecos posmos: pētnieks kā multikulturāls subjekts; teorētiskās paradigmas un perspektīvas; pētījuma stratēģijas; datu vākšanas un analīzes metodes; interpretācijas un prezentācija.

Ikvienam no šiem posmiem caurvij pētījuma konceptuālais ietvars, kuru veido filosofiskais, metodoloģiskais un datu līmenis jeb izvēlētās metodoloģiskās pieejas likumsakarības.

Raksta autori uzsvaru liek uz šo trīs līmeņu savstarpējo saistību zinātniskajā teorijā un pētniecisko datu interpretācijā.

Metodoloģiskais plurālisms: atšķirīgums un nozīmīguma vienlīdzība

Katram pētniekam ir iespēja izmantot vienu no divām tradicionālām metodoloģiskām pamatpieejām: kvalitatīvo vai kvantitatīvo. Izvēlei vispirms jābalstās nepieciešamībā sasniegt iespējami pilnīgāku atbildi uz pētījuma jautājumu. Tālākās pētnieciskās darbības, zināšanu strukturēšana un interpretācija tiek pakārtotas atbilstoši izvēlētai metodoloģiskai pieejai.

Lai arī šodien dominējošā postmodernisma paradigma pieļauj metodoloģisko daudzveidību, tomēr tas nav mazinājis diskusijas par metodoloģisko pieeju nozīmīguma hierarhiju. Filosofiskā kontekstā tas ir sens diskurss par objektīvo/subjektīvo; kvantitatīvo/kvalitatīvo, tradicionālo/netradicionālo. Robežšķirtne saskatāma arī starp pozitīvisma un postmodernisma jeb konstruktīvisma paradīgmām, kas balstās atšķirīgās filosofiskās un metodoloģiskās pieejās.

Zinātnes psiholoģijas pētnieks Feists (Feist, 2006) saskata kopsakarības starp atšķirīgiem domāšanas veidiem un tiem atbilstošo metodoloģisko pieeju. Viņš secina, ka kvantitatīvi orientēti pētnieki ir ekstraverti, kuri balstās objektīvismā un racionālismā, bet kvalitatīvi orientēti pētnieki, kuri domā holistiskāk, balstās konstruktīvismā, ir vairāk intraverti pētnieki. Kritisks sevis pašnovērtējums un savu individuālo spēju apzināšanās ir būtisks priekšnoteikums piemērotākās metodoloģiskās pieejas izvēlē.

Metodoloģisko pieeju dažādība liek apzināties pētījuma, metodoloģijas ierobežojumus un papildināmības iespējas. Līdz ar to tiek pieņemts, ka nav vienas universālas metodoloģiskās pieejas, kas aptvertu visas realitātes dimensijas. Ne velti Latvijas Zinātņu Akadēmijas akadēmiķis un fiziķis Siliņš raksta: „...lai sabiedrības izdzīvotu, ir jānostiprina imunitāte pret „vienīgajām patiesībām” (Siliņš, 1999). Tomēr plurālisms zinātnē nav tas pats, kas relatīvisms. Līdzsvaru starp abām pozīcijām notur metodoloģiskās pieejas loģikas ievērošana un sociālā atbildība.

Metodoloģisko pieeju izvēle nākotnes perspektīvā

Koherences un komplimentaritātes principi rosina domāt plašāk par izvēli tikai starp kvantitatīvu un kvalitatīvu pētniecisko virzienu. Ž.Gebser (Gebser, 1985) uzsver, ka šāds duālistisks domāšanas veids ir bijis noderīgs agrāk, bet šodien tas ir zaudējis nozīmi. Postmodernisms zinātnē paver ceļu jaunam zinātniskās domāšanas veidam, kas pamatojas uz tādām koncepcijām kā nenoteiktība, varbūtība, entropija, interpretācija, komplimentaritātes un

attiecīgi paplašina metodoloģiskās iespējas (Best, Kellner, 1997), tādēļ 21. gadsimta pētniecībā vērojama tendence pārejai no diferenciacijas uz integrāciju, no novērošanas uz līdzdarbību, no empīriskā uz konceptuālo, no tematiskā uz problēmu.

Šie uzstādījumi ietekmē zinātniskā pētījuma mērķa saturu, tātad arī metodoloģiskās pieejas izvēles nosacījumus, jo pētījuma rezultātam jābūt gan pielietojamam, gan jārada kopējo vērtību ilgtermiņa refleksija. Tomēr mehāniski un eklektiski apvienojot dažādas, pat pretrunīgas nostādnes, pētījums var zaudēt viengabalainību, tādēļ būtu vērts atcerēties Ž. Gepsera pārdomas par dažādības integrāciju: "...mums ir jāasniedz integrēta struktūra, nezaudējot iepriekšējo struktūru efektīvās formas" (Gebser, 1985). Attiecinot šo domu uz metodoloģiskās pieejas izvēles nosacījumiem, tas nozīmē doktoranta kompetences pārzināt un spēt pielietot gan kvantitatīvās, gan kvalitatīvās pētniecības metodes, kas nozīmē spēt analizēt gan faktus, gan problēmu. Šī integratīvā pieeja pētniecībā ir iekļaujoša un sava plašuma dēļ tā ievērojami paplašina jaunrades iespējas.

Pieņemot šo mūsdienu izaicinājumu - pārvarēt duālisma filosofijas dominanci, paplašinās pētnieciskā brīvība. Metodoloģiskās pieejas izvēlē būtu jārespektē atšķirīguma un vienlīdzības principi, akcentējot konkrētās problēmas sapratni, jo vienu stāstu var stāstīt dažādos veidos. Ir zinātnieki, kuri aicina nepierast tikai pie vienas metodoloģiskās pieejas, jo tā var nepamanīt citus, iespējams piemērotākus veidus problēmas izpētei (Becker, Bryman, 2004).

Skaidri pētījuma mērķi, pārliecinoša individuālā pētnieciskā interese, kā arī pētnieciskās kompetences sasniegt iecerēto un metodoloģijas instrumentārija pārzināšana ir pamatnosacījumi veiksmīgai pētnieciskai darbībai.

Pilotpētījuma apraksts: respondentu raksturojums, metodoloģija un rezultāti

Daugavpils Universitātē tika veikts pilotpētījums, lai noskaidrotu doktorantu izpratni par savu metodoloģisko pieeju pētnieciskajā darbībā un saskaņotību starp izvēlēto metodoloģisko pieeju un tās īstenošanas metodēm.

Tika aptaujāti dažādu studiju programmu un studiju gadu doktoranti un zinātniskā grāda pretendenti (N = 64). No tiem 11 vīrieši un 59 sievietes. 11 respondenti no studiju programmas „Ekonomika”, 5 no doktora studiju programmas „Psiholoģija”, 39 no doktora studiju programmas „Pedagoģija”, 8 no doktora studiju programmas „Bioloģija” un 6 no citām studiju programmām.

Izmantojot semantiskās diferenciacijas skalu, respondenti starp diviem apgalvojumiem amplitūdā no (-) 3 līdz (3) noteica savu metodoloģisko pieeju: kvalitatīvo vai kvantitatīvo. Mērījumu skalā no 0 līdz (-)3 atbilda pētnieciskai pieejai I jeb kvalitatīvai pētnieciskai

metodoloģijai, bet no 0 līdz 3 pētnieciskai pieejai II jeb kvantitatīvai pētnieciskai metodoloģijai; (0) - grūti atbildēt. Mērījumam tika piedāvāti 13 apgalvojumi, kas iezīmē atšķirības starp kvalitatīvo un kvantitatīvo metodoloģiju (skat 1. tab.).

1.tabula. Metodoloģisko pieeju apgalvojumi

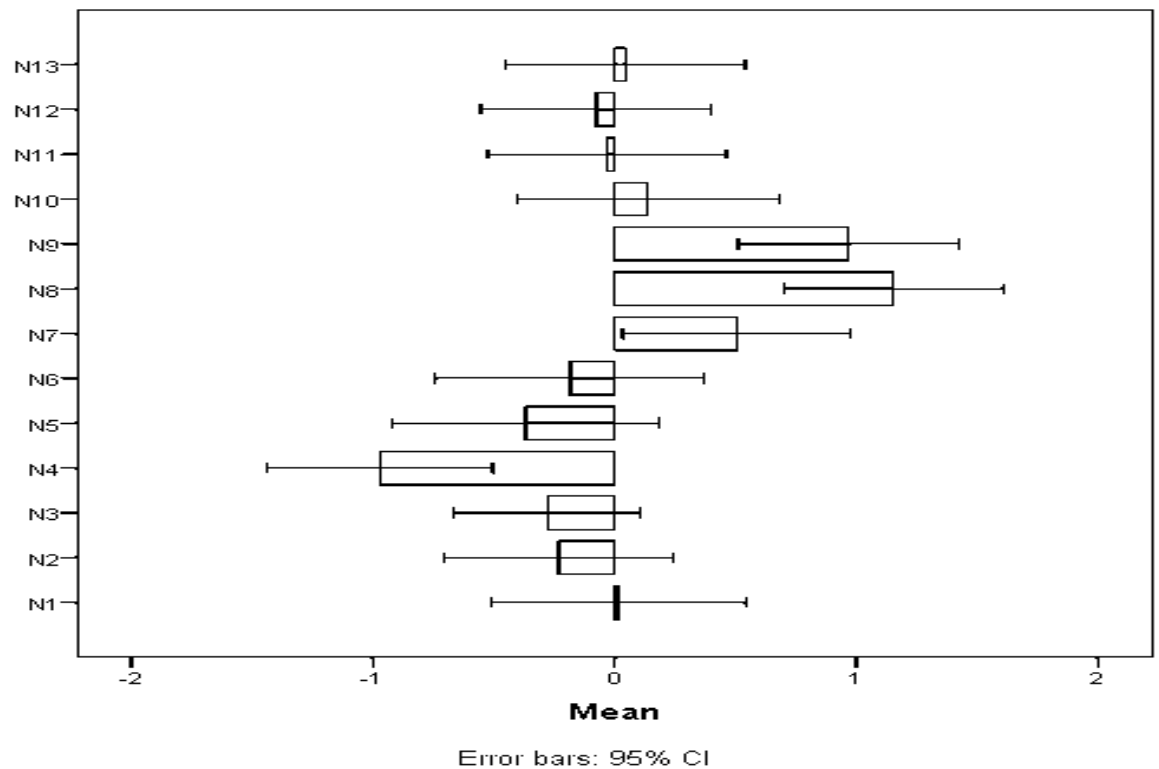
	Metodoloģiskā pieeja I- kvalitatīvā	Metodoloģiskā pieeja II- kvantitatīvā
1.	Izmantojot adekvātu pieeju, iespējams dziļi izpētīt konkrēto parādību, pamatojoties uz salīdzinoši nelielu skaitu dažādu šīs parādības aģentu/nesēju izpēti	Parādības dziļai izpētei nepieciešama salīdzinoši liela, vienkārīga pētāmās parādības aģentu/nesēju izlase
2.	Parādības dziļai izpētei nepieciešams analizēt pēc iespējas lielāku minētās parādības parametru skaitu	Parādība var tikt izpētīta uz tās modeļa pamata, kas satur salīdzinoši nelielu parametru skaitu
3.	Zinātniskajos pētījumos īpaša vērtība ir jāvelta pētāmās parādības nestandarta, atsevišķu gadījumu izpētei	Zinātniskā pētījuma pamatā ir liekamas masveida nejaušu parādību likumsakarības
4.	Ne visus pētāmās parādības parametrus ir iespējams precīzi izmērīt	Pētījumā izmantojamiem indikatoriem un faktoriem ir jābūt izmērāmiem
5.	Galvenais pētnieciskais instruments ir zinātnieka individuālā, profesionālā un pētnieciskā pieredze	Pētnieciskie instrumenti ir maksimāli jāformalizē un jāstandartizē
6.	Pētnieks ir pētāmajās parādībās ieinteresētais dalībnieks	Pētnieks ir pētāmo parādību prasmīgs novērotājs
7.	Pētījuma pamatā ir liekami teorētiskie resursi un to analīze	Pētījums ir jābalsta uz tā empīriskās daļas rezultātiem
8.	Pētījuma rezultāti ir ticamāki un tiem ir praktiska vērtība tikai pētāmās izlases ietvaros	Pētījuma rezultātiem ir jābūt tādiem, lai tos varētu attiecināt uz iespējami lielāku pētāmo parādību nesēju skaitu
9.	Pētījuma mērķis ir saistīts ar pētāmās parādības kāda subjektīva aspekta izpratni un interpretāciju	Pētījuma mērķis ir saistīts ar cēloņu izskaidrošanu un kopsakarību/saikņu mērīšanu
10.	Pētījuma rezultāti ir saprotamāki, ja tie tiek formulēti dabiskā, ikdienas valodā	Pētījuma dati vislabāk var tikt atspoguļoti statistisku sadalījumu, skalu rādītāju un kopsakarību mērīšanas rezultātu veidā
11.	Pētnieciskā stratēģija var tikt izstrādāta pētījuma gaitā, precizējot un vispārinot informāciju par pētāmo parādību	Pētījuma metodoloģija tiek izstrādāta, formalizēta un pārbaudīta pilotpētījumā
12.	Lielāka vērtība ir pētījumiem, kuros tiek izmantota kvalitatīvā metodoloģija	Mūsdienīgs zinātnisks pētījums nav iespējams bez kvantitatīvās informācijas analīzes
13.	Izvēlētajai pētnieciskajai stratēģijai ir jāļauj pētniekam veikt pētījumu patstāvīgi	Zinātnisko pētījumu nav iespējams veikt bez citu priekšmetisko jomu speciālistu piesaistīšanas

Respondentu atbildes kopumā starp metodoloģiskām pieejām sadalās sekojoši: kvalitatīvās pētniecības metodoloģiju izvēlas 46,2% respondentu, bet kvantitatīvo - 53,8%.

Tomēr salīdzinot apgalvojumu vidējo mērījumu starp visiem respondentiem, vērojama pretruna – daudzi respondenti savu promocijas darbu redz kā kvalitatīvu pētījumu, bet pētniecības datus vēlas apstrādāt ar kvantitatīvām metodēm (skat.1.att., respondentu pētnieciskā pieeja, 5. un 7. apgalvojumu). Līdz ar to nav skaidrs, vai pētījums tiks balstīts empīriskos datos vai pētnieka individuālajā pieredzē.

Kvalitatīvā pieeja

Kvantitatīvā ieeja

1. attēls. Respondentu metodoloģiskā pieeja

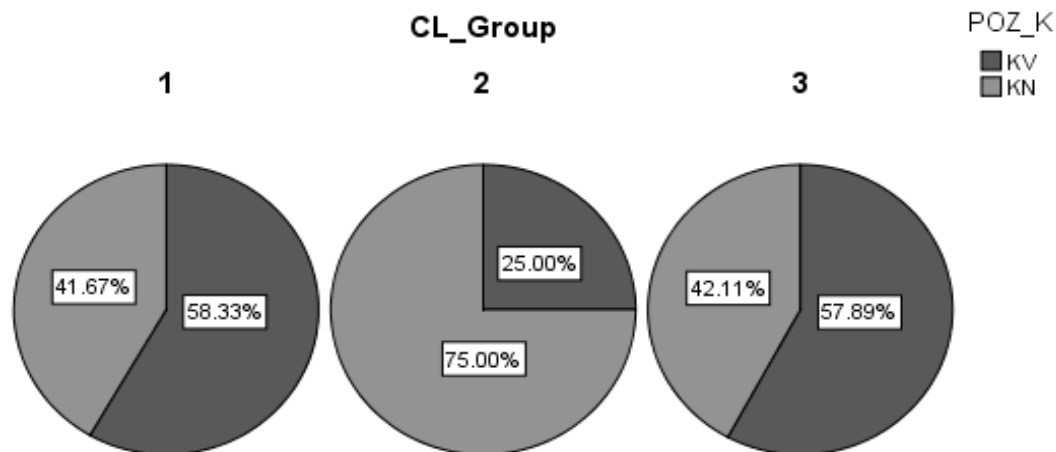
Tika konstatēti līdzvērtīgi vidējie rezultāti amplitūdā no (0)-(-1) kvantitatīvās pētnieciskās pieejas virzienā un no (0)-(-1) kvalitatīvās pētnieciskās pieejas virzienā. Tas liecina par nepietiekamu pētnieciskās metodoloģijas izpratni un nepārlicinātību par izvēlēto metodoloģiju. Neskaidra nostāja respondentiem vērojama 1. apgalvojumā (par pētāmās parādības aģentu izlasi) un 11. apgalvojumā (par pētījuma stratēģijas dinamiku). Šīs atbildes skalā izvietojās pozīcijā (0). Atbildes uz 13. apgalvojumu (par individuālu vai uz sadarbību vērstu pētniecību) skalā uzrādīja izteikti vāju (0,1) noslieci uz sadarbību un starpdisciplināritāti.

Izmanojot t-testa metodi, skalas rādījumi tika salīdzināti starp divām izlasēm „doktoranti” un „zinātniskā grāda pretendenti”. Pirmie vairāk pozicionējas kvalitatīvajā pētniecībā, bet otrie- kvantitatīvajā. Acīmredzot, zinātniskā grāda kandidāti vairāk saskaras ar nepieciešamību iegūtos pētnieciskos datus apstrādāt, izmērīt un vizualizēt. Zinātniskā grāda pretendenti izprot kvantitatīvās pētniecības pamatnostādnes, par to liecina: 7.apgalvojums par balstīšanos empīriskajos datos - skalas rādījums (0,7); 8.apgalvojums par izlases lielumu- skalas rādījums (1); 9. apgalvojums par cēloņu, kopsakarību mērīšanu- skalas rādījums (0,8); 6. apgalvojums par pētnieku kā novērotāju - skalas rādījums (0,8).

Vienlaikus zinātniskā grāda pretendenti uzrāda interesantu rezultātu 4. apgalvojumā, par to vai pētāmās parādības indikatori un parametri ir izmērāmi, skalas rādījums (-1,4), kas ir izteikti kvalitatīvās pētniecības pusē. Turpretim kvantitatīvā metodoloģiskā pieeja, kura zinātniskā grāda pretendentiem ir izteiktāka, balstās uz izmērāmības principu. Konstatēto mērījumu varam interpretēt kā nesaskaņotību starp izvēlēto pieeju un veidu kā to īstenot. Veiktā pētījuma ierobežojumi (aptaujas metode) neļauj veikt korektu padziļinātāku interpretāciju.

Doktoranti savukārt vairāk pozicionē sevi vidū starp kvalitatīvo un kvantitatīvo pētniecisko pieeju. No kvantitatīvās pētnieciskās pozīcijas kritērijiem šī respondentu grupa īpaši izceļ 8. apgalvojumu par izlases lielumu - skalas rādījums (2) un 9. apgalvojumu par cēloņu, kopsakarību mērīšanu - skalas rādījums (1). No kvalitatīvās pētnieciskās pieejas kritērijiem doktoranti visvairāk akcentē 4. apgalvojumu, ka ne viss ir izmērāms - skalas rādījums (-1); 3. apgalvojumu par gadījuma analīzes nozīmīgumu- skalas rādījums (-0,9); 6. apgalvojumu par pētnieka līdzdarbību pētījumā- skalas mērījums (-0,7) un 5. apgalvojumu par pētnieka pieredzes uzsvēršanu- skalas mērījums (-0,6). Samērā līdzsvarotais skatījums starp kvalitatīvo un kvantitatīvo metodoloģisko pieeju nav vērtējams viennozīmīgi. Tas vēl neliecina par apzinātu pretstatu integritāti, tas var nozīmēt arī nepārlicinātību vai nenoteiktību savas pētnieciskās pieejas izvēlē.

Izmantojot klāsteranalīzi, iegūtie mērījumi tika sagrupēti trīs klāsteru grupās ar atšķirīgu pētnieciskās pozīcijas izpratnes līmeni : 1. grupa – zema izpratne, 2. grupa-vidēja izpratne, 3. grupa – augsta izpratne. Rezultāti tika izteikti procentos (%), skat. 2.att., Metodoloģiskās pieejas izpratnes līmeņi.

2. attēls. Metodoloģiskās pieejas izpratnes līmeņi.

Klāsteranalīzes dati liecina, ka no 75% kvantitatīvās un 25% kvalitatīvās pozīcijas pētniekiem ir pārliecinoša pētnieciskā pieeja (augsta izpratne) un atbilstoša metodoloģijas sapratne, tomēr pietiekami daudz respondentu jeb 58,33% kvalitatīvās un 41,67% kvantitatīvās pieejas pētnieki ir ar neskaidru izpratni par savu metodoloģisko pieeju. Līdz ar to varam secināt, ka respondenti ar izteiktu kvantitatīvo pieeju pētnieciskajā darbībā ir labāk sagatavoti pētnieciskās darbības veikšanai nekā kvalitatīvie pētnieki.

Pētījumā redzamas atšķirīgas izvēles starp doktorantiem un zinātniskā grāda pretendentiem, pēdējie biežāk un veiksmīgāk izmanto kvantitatīvās pieejas, savukārt, doktoranti – kvalitatīvo metodoloģisko pieeju. Iespējams, ka pētniecības sākuma posmā doktoranti vairāk koncentrējas uz problēmas kvalitatīvo izpēti un tikai vēlāk domā kā to pamatot ar kvantitatīvām metodēm. Pretrunīgumā starp metodoloģisko pieeju un tai atbilstošu īstenošanas veidu saskatām pētnieciskās konsekvences trūkumu.

Zinātniskajās diskusijās par kvantitatīvās un kvalitatīvās metodoloģijas pielietojamību un pamatotību, kā izvēles pamatkritērijs tiek izvirzīts pētījuma mērķis, līdz ar to vāja pētnieciskās metodoloģijas izpratne rada pamatu diskusijai par pētījuma mērķa skaidrību un atbilstošām pētnieciskās darbības kompetencēm. Pētnieciskās mērķtiecības trūkums ir riska faktors pētnieciskajā darbībā. Padziļināta tālākā izpēte ļaus noskaidrot iemeslus nepietiekamai pētnieciskās darbības metodoloģiskās pieejas izpratnei.

Secinājumi

1. Postmodernisma sabiedrībā pieaug integratīvas pētniecības loma. Integratīvais princips pētniecībā nozīmē atsevišķā un atšķirīgā respektēšanu, vienlaikus atzīstot to vienotības iespējamību. Lai piepildītu šo uzstādījumu, nepieciešams labi pārzināt tradicionālo metodoloģisko pieeju dalījumu: kvalitatīvo un kvantitatīvo.

2. Kvalitatīvās un kvantitatīvās metodoloģiskās pieejas pārzināšana paver plašākas pētnieciskās brīvības un inovācijas radīšanas iespējas, kā arī apliecina doktoranta profesionalitāti pētnieciskajā darbībā.

3. Pētījumā netika novērota kādas vienas pētnieciskās pozīcijas izteikta dominante. Pietiekami daudziem respondentiem metodoloģisko pieeju izpratne uzskatāma par nepārliecinošu un nekonsekventu. Lai arī pieeju izpratne laika perspektīvā pieaug, tomēr ir būtiski metodoloģisko pieeju mērķtiecīgi izvēlēties un īstenot jau pētnieciskās darbības sākumposmā.

IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā
«Atbalsts Daugavpils Universitātes doktora studiju īstenošanai»
Vienošanās Nr. 2009/0140/1DP/1.1.2.1.2/09/IPIA/VIAA/015

Bibliogrāfija

- Becker, S., Bryman, A. (2004) *Understanding Research for Social Policy and Practice*. Bristol: The Policy Press.
- Best S., Kellner, D. (1997) *The Postmodern Turn*. NY/London: The Guilford Press.
- Denzin, N.K., Lincoln, S.Y. (1994) *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks: Sage Publication.
- Feist, G.J. (2006) *The Psychology of Science and the Origins of the Scientific Mind*. New Haven and London: Yale University Press.
- Gebser, J. (1985) *The Ever Present Origin*. Athens: Ohio University Press.
- Ievads pētniecībā: stratēģijas, dizaini, metodes* (2011). Sastādīja Mārtinsone, K. Rīga: Raka.
- Siliņš, E. (1999) *Lielo Patiesību Meklējumi*. Rīga: Jumava.

Zoja Bruģe, Latvijas Universitāte, Juridiskā fakultāte, Latvija
Ivans Jānis Mihailovs, Daugavpils universitāte, Sociālo pētījumu institūts, Latvija
Juris Zīvarts, Rīgas Stradiņa universitāte, Juridiskā fakultāte, Latvija

TIESIBAS UZ TAISNIGU VERTEJUMU

Abstract

The right to a fair evaluation

Article analyses following subjects - about the rights to a fair evaluation and fair teacher job in evaluation process, as well as following principle of scientificity and collegiate debate traditions in higher education institutions, student should have the chance to defend their rights to a fair assessment, including to dispute the test results on its merits.

There is a need for unifying the standards of assessment principles at all levels of education. Diversity of above-mentioned principles is illogical and baseless. It is necessary to take in account regulation of The Law of higher education. The evaluation of achievement of full-time and part-time studies is equal, thus higher education institutions should form a common, based on unified principles, well-founded evaluation system regardless of type of program. To ensure it, there is a need to change the standards of higher education.

In addition student's learning achievement evaluation system should not be directed to discover imperfection, but it must be a certain stage of the educational process analysis, which allows to define the development areas.

Atslēgas vārdi: Taisnīgs vērtējums, patērētāju tiesības, vērtēšanas kārtība

Mūsdienu demokrātiskās tiesiskas valsts attīstība nav iespējama bez izglītota, sabiedriski aktīva atbildīga pilsoņa (iedzīvotāja), kurš vismaz ir gatavs regulāri piedalīties vēlēšanās, bet ideālākajā gadījumā – izteikt savu pamatotu viedokli, iesaistīties valsts pārvaldīšanā utt. Tas nozīmē, ka no vienas puses – sabiedrībai ir tiesības pieprasīt kvalitatīvu un standartiem atbilstošu izglītības pakalpojumu, lai spētu atbilst valsts gaidām, bet no otras puses – valstij, kura ir ieinteresētā savu iedzīvotāju pilsoniskās aktivitātēs un arī izglītības līmenī, ir jāveido izglītības sistēma, lai šīs vajadzības apmierinātu un īstenotu izglītības procesu atbilstoši iepriekš noteiktajiem mērķiem un uzdevumiem.

Vienlaikus mūsdienās ir mainījusies izpratne par izglītību, gan pārejot uz mūžizglītību, gan arī palielinoties izglītības pakalpojumu un izglītības pakalpojumu sniedzēju skaitam. Arī izglītības pakalpojuma patērētāji arvien vairāk sāk apzināties savas tiesības, pievērst uzmanību izglītības kvalitātei, t.sk. arī taisnīgai vērtēšanai studiju procesā.

Līdz ar to šī raksta mērķis ir aktualizēt jautājumu par izglītojamo tiesībām uz taisnīgu vērtējumu Latvijas augstākajā izglītībā, vienlaikus iezīmējot atsevišķas ar vērtēšanu saistītas problēmas un piedāvājot to iespējamus risinājumus.

Ir jāatzīmē, ka vērtējums jeb atzīme ir zināšanu apgūšanas pakāpes fiksācija, kurai, nepārprotami, piemīt attīstības mehānisma potenciāls. Tā ir savdabīgs informatīvais rādītājs par noteiktu izglītības procesā sasniegtu stāvokli, kas ļauj kritiski analizēt līdz šim sasniegto un iezīmēt zināšanu (arī prasmju) pilnveides ceļus (Аckerоv 2009: 7). Tādējādi studenta

studiju sasniegumu vērtēšanas sistēmai jābūt virzītai nevis uz kādu trūkumu atklāšanu, bet tai jāizpaužas kā izglītības procesa noteikta posma analīze, kas ļauj noteikt attīstības virzienus.

Līdz ar to vērtēšana ir nevis galarezultātu fiksācija, bet punkts, pēc kura seko jauns attīstības vijums, tātad, izglītības kvalitātes paaugstināšanās. Tādējādi vērtēšanu var interpretēt kā konstruktīvu atgriezenisko saikni (Краснова 2003). Tas nozīmē, ka vērtēšanai ideālā gadījumā būtu jāatbalsta studentu personiskā, sociālā un zināšanu attīstība (Bell, Cowie 2000), veidojot atgriezenisku saikni ar izglītojamajiem (studentiem) par tās mācību (studiju) sasniegumiem, tādējādi palīdzot uzlabot gan katra individuālus snieгumus, gan studiju procesu kopumā (Краснова 2006).

Līdz ar to vērtēšana prasa ne vien pasniedzēja koncentrēšanos uz studiju kursa noteiktu tēmu vai problēmjaudājumu, bet arī uz katru studentu atsevišķi. Tādējādi studenta sasniegumu vērtēšana pasniedzējam dod priekšstatu arī par to, kas ir uzlabojams studiju procesā. Šajā gadījumā pasniedzējam ir jānodrošina noteikta rīcības brīvība pārbaudes darbu izstrādē un organizēšanā, taču tas arī aktualizē jautājumu par pasniedzēja kompetenci un kvalifikāciju, laiku, ko pasniedzējs var atvēlēt saviem studentiem (piemēram, konsultāciju formā, izskaidrojot vērtēšanas kritērijus, pamatojot rezultātus, katra izglītojamā individuālo snieгumu, risinot problēmjaudājumus un novēršot domstarpības utt.), kā arī aktualizē pārbaudes darbu prasību un vērtēšanas kritēriju savstarpēju saskaņošanu vismaz studiju programmas ietvaros.

Tas nozīmē, ka katram pasniedzējam ir jāparedz šādas konsultācijas / individuālo darbu ar studentiem, t.i., noteikt to kā obligātu un arī apmaksājamu pasniedzēju pienākumu (līdzīgi kā ir noteiktas obligātās konsultācijas vispārējā un profesionālajā izglītībā), attiecīgi grozot Ministru kabineta 2009.gada 28.jūlija noteikumus Nr.836 „Pedagogu darba samaksas noteikumi”.

Jānorāda, ka skaidri vērtēšanas kritēriji un kvalitatīva vērtēšanas procedūra ir neatņemamas izglītības kvalitātes elements (Пашкевич 2009).

Vērtējot studējošo sasnieгumus, vērtēšanas procesā, raksta autoru skatījumā, ir jāievēro šādi kritēriji:

1. Vērtēšanai jābūt validētai;
2. Novērtējuma objektiem jāatbilst izvirzītajiem kursa mērķiem un saturam, vērtēšanai jābūt saistītai ar konkrētu uzdevumu un jābūt atbilstošai programmā paredzētajiem studiju sasnieгumiem / rezultātiem;
3. Vērtēšanai jābūt vienveidīgai, uzticamai un vienlīdzīgai;

4. Vērtēšanai jābūt taisnīgai, t.sk. godīgai un maksimāli brīvai no vērtētāja aizspriedumiem un subjektīvisma;
5. Vērtēšanai jābūt attīstošai – jāfiksē, ko students spēj un kā viņš var savu rezultātu uzlabot;
6. Vērtēšanai jābūt savlaicīgai un efektīvai, kā arī jāuztur attīstošā atgriezeniskā saikne.

Papildus jānorāda, ka jaunākajos izdevumos ir uzsvērts, ka vērtēšanas sistēmai „jāvērtē abas smadzeņu puslodes, lai spētu novērtēt un veicināt radošumu” (Kāpēc? Kāda? Kā 21.gadsimta izglītība Latvijā 2008).

Salīdzinoši D. Prets (Pratt, David) piedāvā piecus vērtēšanas kritērijus: cilvēcīgums, pamatotība, ticamība, efektivitāte un biežums (Prets 2000: 101).

Savukārt Latvijas Universitātes profesore Rudīte Andersone norāda, ka vērtēšana var būt kļūdaina (gan pēc satura, gan arī pēc formas (procedūras)), kas arī aktualizē jautājumu par vērtējuma apstrīdēšanas / labošanas iespējām (Andersone 2007: 159).

Vērtēšanas pamatprincipi augstākajā izglītībā Latvijas Republikā ir noteikti augstākās izglītības standartos:

1) Ministru kabineta 2002.gada 3.janvāra noteikumu Nr.2 „Noteikumi par valsts akadēmiskās izglītības standartu” 6.punktā ir noteikti šādi studiju programmas apguves vērtēšanas pamatprincipi:

1.1. vērtējuma obligātuma princips – nepieciešams iegūt pozitīvu vērtējumu par programmas satura apguvi;

1.2. vērtēšanā izmantoto pārbaudes veidu dažādības princips – programmas apguves vērtēšanā izmanto dažādus pārbaudes veidus; pārbaudes pamatformas — ieskaite un eksāmens;

1.3. vērtējuma atbilstības princips – pārbaudes darbos studējošajiem tiek dota iespēja apliecināt savas analītiskās, radošās un pētnieciskās spējas, apgūtās zināšanas un zinātnisko atziņu lietošanas prasmi.

2) Ministru kabineta 2001.gada 20.marta noteikumu Nr. 141 „Noteikumi par valsts pirmā līmeņa profesionālās augstākās izglītības standartu” 9.punktā ir noteikti šādi vērtēšanas pamatprincipi:

pamatprincipi ir šādi:

2.1. pozitīvo sasniegumu summēšanas princips – iegūtā izglītība tiek vērtēta, summējot pozitīvos sasniegumus;

2.2. vērtējuma obligātuma princips – nepieciešams iegūt pozitīvu vērtējumu par programmu pamatdaļās ietvertā obligātā satura apguvi;

2.3. prasību atklātības un skaidrības princips – atbilstoši izvirzītajiem programmu mērķiem un uzdevumiem, kā arī mācību kursu mērķiem un uzdevumiem ir noteikts pamatprasību kopums iegūtās izglītības vērtēšanai;

2.4. vērtēšanā izmantoto pārbaudes veidu dažādības princips – programmas apguves vērtēšanā izmanto dažādus pārbaudes veidus;

2.5. vērtējuma atbilstības princips – pārbaudes darbā tiek dota iespēja apliecināt analītiskās un radošās spējas, zināšanas, prasmes un iemaņas visiem apguves līmeņiem atbilstošos uzdevumos un situācijās. Pārbaudēs iekļaujamais satura apjoms atbilst kursu programmās noteiktajam saturam un profesiju standartā noteiktajām prasmju un zināšanu prasībām.

3) Ministru kabineta 2001.gada 20.novembra noteikumu Nr.481 „Noteikumi par otrā līmeņa profesionālās augstākās izglītības valsts standartu” 28.punktā ir noteikts, ka vērtējot otrā līmeņa profesionālās augstākās izglītības programmas apguvi, ievēro šādus pamatprincipus:

3.1. zināšanu un prasmju vērtēšanas atklātība — atbilstoši izvirzītajiem programmu mērķiem un uzdevumiem, kā arī studiju kursu mērķiem un uzdevumiem ir noteikts prasību kopums pozitīvai izglītības sasniegumu vērtēšanai;

3.2. vērtējuma obligātuma princips — nepieciešams iegūt pozitīvu vērtējumu par programmas obligātā satura apguvi.

Raksta autoru skatījumā ir nepieciešams vienādot vērtēšanas principus visos augstākās izglītības standartos, jo augstāk minētā principu daudzveidība ir neloģiska un nepamatota. Šajā kontekstā ir jāņem vērā Augstskolu likuma 57.pantā noteiktais, ka sasniegumu vērtēšana pilna laika un nepilna laika studijās ir vienāda.

Tas nozīmē, ka augstākās izglītības iestādēm būtu jāveido vienota, uz vienotiem principiem balstīta, pamatota vērtēšanas sistēma neatkarīgi no augstākās izglītības programmas veida. Līdz ar to augstākās izglītības standartos ir nepieciešami grozījumi / papildinājumi.

Atgriežoties pie vērtēšanas kā procesa, ir jānorāda, ka jebkuru vērtējumu var izveidot tikai salīdzinot kādu lielumu ar tā ideālo paraugu (kas vismaz sociālajās un humanitārajās zinātnēs, kur pastāv viedokļu daudzveidība un salīdzinoši maz absolūtu, neapstrīdamu zināšanu) ir problemātiski (Cepraev 2006). Vērtēšana ir process, proti, vērtēšanas objekta

daudzuma un kvalitātes salīdzināmība vai nu ar ideālo objektu, vai ar līdzīgu objektu, vai ar objekta paša stāvokli pirms kāda laika perioda (Кольчевский, Кольчевская 2006).

Līdz ar to nosacīti var apgalvot, ka pārbaudes darbs ir process, bet vērtēšana ir tās rezultāts. Tādējādi, analizējot izglītojamā tiesības uz taisnīgu vērtējumu, ir jāņem vērā divi posmi:

- 1) pārbaudes darba norise;
- 2) pārbaudes darba vērtēšana.

Ja izglītojamais uzskata, ka kāda no minētajiem posmiem viņa tiesības tikušas ierobežotas vai pārkāptas, viņš var vērsties pēc palīdzības ar iesniegumu: studējošo pašpārvaldē; akadēmiskajā šķīrējtiesā un pie augstākās izglītības iestādes vadītāja, kā arī prasīt no pasniedzēja izskaidrot savu lēmumu / vērtēšanu (piemēram, konsultācijas laikā).

Tomēr prakse ir vērojama pieeju daudzveidība šim jautājumam. Tā, piemēram, Nolikuma: „Studiju kursu pārbaudījumu organizēšanas kārtība Latvijas Universitātē” 11.punkts regulē sūdzību iesniegšanas un izskatīšanas kārtību. Tas nosaka: pirmkārt, studējošais ir tiesīgs iesniegt sūdzību fakultātes dekānam, trīs gadījumos:

- 1) par mācībspēka izvirzītajām prasībām kredītpunktu iegūšanai, ja tās neatbilst kursa aprakstā noteiktajām – ne vēlāk kā triju darba dienu laikā pēc paziņošanas;
- 2) par pārbaudījuma norisi – ne vēlāk kā triju darba dienu laikā pēc pārbaudījuma rezultātu paziņošanas;
- 3) par atstādināšanu no pārbaudījuma (Studiju kursu pārbaudījumu organizēšanas kārtība Latvijas Universitātē: LU nolikums).

Dekāns sūdzību izskata triju darba dienu laikā un sniedz studējošajam rakstisku atbildi. Izskatot sūdzību par pārbaudījuma norisi, dekāns pieņem vienu no šādiem lēmumiem:

- 1) noraida sūdzību;
- 2) atļauj kārtot pārbaudījumu atkārtoti pie cita atbildīgās struktūrvienības vadītāja norīkota mācībspēka;
- 3) uzdod atbildīgās struktūrvienības vadītājam norīkot mācībspēku, kurš izvērtēs rakstiskajā eksāmenā iesniegtos darbus;
- 4) uzdod atbildīgās struktūrvienības vadītājam izveidot komisiju atkārtota eksāmena pieņemšanai.

Ja studējošo neapmierina dekāna lēmums, tad sūdzība iesniedzama Latvijas Universitātes (turpmāk – LU) mācību prorektoram. LU mācību prorektors sūdzību izskata septiņu dienu laikā un sniedz studējošajam rakstisku atbildi. Ja attiecīgā studiju kursa docētājs ir dekāns, tad sūdzība iesniedzama LU mācību prorektoram, savukārt, ja attiecīgā kursa

docētājs ir LU mācību prorektors, tad sūdzība par dekāna lēmumu sniedzama LU rektoram. Prorektora un rektora lēmums ir galīgs.

Līdzīgi, apelācijas par noslēguma pārbaudījumu norisi students triju darba dienu laikā pēc neiekļaušanas pārbaudījumam pielaisto sarakstā vai pēc pārbaudījumu rezultātu paziņošanas iesniedz fakultātes apelācijas komisijas priekšsēdētājam. Komisija izskata studenta iesniegumu triju darba dienu laikā pēc iesnieguma saņemšanas un rakstiski informē viņu par pieņemto lēmumu. Students var iesniegt apelāciju mācību proktoram par procedūras pārkāpumiem fakultātes apelācijas komisijas darbā ne vēlāk kā nākamajā darba dienā pēc lēmuma saņemšanas, pievienojot fakultātes apelācijas komisijas lēmumu. Mācību prorektors izskata studenta iesniegumu piecu darba dienu laikā.

Ja students nepiekrīt iepriekš minētās atbildīgās personas atbildei, viņš var vērsties LU Akadēmiskā Šķīrējtiesā (Šķīrējtiesa) par prorektora pieņemto lēmumu. Atbilstoši nolikuma par Latvijas Universitātes Šķīrējtiesu 1.1.punktā noteiktajam, tā izskata iesniegumus par LU Satversmē noteiktajiem akadēmisko un studiju brīvību un tiesību ierobežojumiem vai pārkāpumiem.

Tomēr līdz šim nav atrisināts jautājums par tiesībām nepiekrīt pasniedzēja vērtējumam (kā, piemēram, LU, kur nav iespējams apstrīdēt atsevišķus eksāmenus pēc būtības). Tas nozīmē, ka minētais ierobežojums var tikt vērtēts kā izglītības pakalpojuma saņēmēja tiesību pārkāpums, attiecīgi ierobežojot vispāratzītas personas tiesības aizstāvēt savas tiesības, nepieļaujot zinātniska rakstura diskusijas un padarot vienu iespējams subjektīvu viedokli par dominējošo (noteiktajā situācijā absolūti pareizo). Liegums apstrīdēt pasniedzēja vērtējumu (pēc satura) ierobežo studējošo tiesības pārliecināties par saņemtā vērtējuma objektivitāti, pamatotību un likumību, kā arī ierobežo iespēju novērst vērtēšana pieļauto kļūdu, neprecizitāti (t.s. cilvēciskais faktors), kas izpaužas studējošā tiesībās saņemt informāciju visos jautājumos, kas tieši saistītas ar viņu studijām un iespējamo karjeru (atbilstoši Augstskolu likuma 50.panta pirmās daļas 5.punktā noteiktajam).

Vienā no Augstākās tiesas senatores J. Briedes rakstiem norādīts „(..) pat eksāmena novērtējums var tik uzskatīts par administratīvo aktu, ja no attiecīgā novērtējuma (atzīmes) tieši atkarīga personas profesionālā karjera, tas ir, kad novērtējums pats par sevi rada adresātam tiesiskas sekas.(..) Parasti gan atsevišķa eksāmena novērtējums par administratīvo aktu uzskatīts netiek, taču par tādu tiek uzskatīta gala eksāmenu kopējā (vidējā) atzīme. Noteicošais kritērijs ir atzīmes tiesisko seku nozīmīgums: ja atsevišķa vidējās mācību iestādes gala pārbaudījuma atzīme ir juridiski nozīmīga, lai iestātos augstskolā, (..) vai, piemēram, ja Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes maģistrantūras budžeta grupā daļa studentu tiek

uzņemti, vērtējot viņu atzīmes, un katra vērtējamā atzīme var ietekmēt rezultātu, tātad būtiski ietekmēt tiesiskās sekas, to izņēmuma gadījumos var uzskatīt par atsevišķu administratīvo aktu jeb galīgā administratīvā akta pārbaudāmo daļu. (..) Kaut arī starplēmumi parasti nav administratīvie akti un šī iemesla dēļ to nevar pārsūdzēt, pirms nav pieņemts galīgais lēmums, tas nenozīmē, ka pēc galīgā nolēmuma – administratīvā akta izdošanas – starplēmumu tiesiskumu nevar pārbaudīt. Ja kāds no procesā pieņemtajiem lēmumiem ir prettiesisks, tas rada arī attiecīgā procesa rezultāta – administratīvā akta prettiesiskumu. (..)” (Briede 2004: 51-60).

Salīdzinājumam jānorāda, ka valsts pārbaudījuma vērtējuma apstrīdēšana ir paredzēta, piem., Daugavpils universitātē (Nolikums par studijām Daugavpils universitātē) un Rīgas Stradiņa universitātē (Rīgas Stradiņa universitātes Studiju reglaments I).

Tādējādi, pārbaudot tikai eksāmena norisi, nevis atkārtoti vērtējot eksāmena darbu pēc būtības, tiek pārkāpts patvaļas aizlieguma princips. Proti, administratīvo aktu var pamatot vienīgi ar faktiem, un no tiem izrietošiem objektīviem un racionāliem apsvērumiem. Izvērtējot vienīgi eksāmena norisi, pirmkārt, neeksistē apelācijas procedūras, jo apelācija ir lietas izvērtēšana pēc būtības, otrkārt, nav ierobežota akadēmiskā personāla pārstāvja patvaļa. Proti, nepārbaudot akadēmiskā personāla locekļu vērtējumu pēc būtības nav nekādu kvalitātes kritēriju un nav procedūras, kas ļauj objektīvi pārliecināties par paredzēto studiju rezultātu sasniegšanu, jo vērtējums var būt kļūdaini subjektīvs. Netiek nodrošināta arī atgriezeniska saikne un ierobežotas zinātniskās, koleģiālās diskusijas iespējas.

Tiesas un augstākās iestādes kompetencē, izskatot sūdzību par eksāmena vērtējumu, ir pārbaudīt, vai eksāmena organizēšanas procesā tika ievērots procesuālais taisnīgums un patvaļas aizliegums, kā arī tiesiskā vienlīdzība, proti, vai visiem pretendentiem bija vienādas iespējas, vienādi apstākļi un vai visu pretendentu zināšanas tika vērtētas pēc vienādiem kritērijiem, taču atzīmes apstrīdēšana, ko izskata apelācijas komisija, ir noslēguma pārbaudījuma vērtēšanas procesa turpinājums, kurai piekrīt iestādes pienākums īstenot Augstskolu likuma 5. panta otrās¹ daļas 3.punktā noteikto augstskolas uzdevumu vērtējuma kvalitātes nodrošināšanā.

Bibliogrāfija

- Andersons, R. (2007) Izglītības un mācību priekšmetu programmas: teorija, pieredze, prakse. Rīga: Raka.
- Bell, B., Cowie, B. (2000) Formative assessment and science education. USA: Kluwer Academic Publishers. <http://site.ebrary.com/lib/latvia/Doc?id=10046989&ppg=3> [2010.04.06.].

- Briede, J. (2004) Administratīvais akts – tiesību akts ar nobeiguma raksturu. Starplēmums un galīgais lēmums // Latvijas Universitātes raksti. Juridiskā zinātne. 667.sēj. Rīga: LU: 51.-60. <http://www.lu.lv/materiali/apgads/raksti/667.pdf> [2010.04.02.].
- Kāpēc? Kāda? Kā 21.gadsimta izglītība Latvijā. (2008). Rīga: Jauniešu konsultācijas.
- Prets, D. (2000) Izglītības programmu pilnveide: pedagoga rokasgrāmata. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Аскеров Ш.Г. (2009) Новый критерий оценки знаний. Международный журнал экспериментального образования: педагогические науки, №6. http://www.rae.ru/meo/pdf/2009/06/2009_06_01.pdf [2010.04.02.].
- Кольчевский, Н.Н., Кольчевская, Е.В. (2006) Способы выведения итоговой оценки. Кн.: Краснова, Т.И. (отв. ред.) Оценивание: образовательные возможности. Минск: Белорусский Государственный Университет. <http://charko.narod.ru/tekst/ocen/2.pdf> [2010.02.26.].
- Краснова Т.И. (2003) Оценивание учебной деятельности студентов. Аналитический обзор международных тенденций развития университетского образования, №6. <http://charko.narod.ru/index16.html> [2010.02.26.].
- Краснова Т.И. (2006) Изменения стратегии оценивания учебной деятельности студентов: от приоритета оценки к приоритету учения. Кн.: Краснова Т.И. (отв. ред.) Оценивание: образовательные возможности. Минск: Белорусский Государственный Университе. <http://charko.narod.ru/tekst/ocen/2.pdf> [2010.02.26.].
- Пашкевич, А.В. (2009) Система оценивания учебных достижений студентов как условие формирования профессионального самоопределения. <http://elibrary.ru/item.asp?id=11790179> [2010.02.26.]
- Сергаев, С.И. (2006) Целевые аспекты оценки образовательной деятельности. Кн.: Краснова, Т.И. (отв. ред.) Оценивание: образовательные возможности. Минск: Белорусский Государственный Университет. <http://charko.narod.ru/tekst/ocen/2.pdf> [2010.02.26.].
- Augstskolu likums. <http://www.likumi.lv/doc.php?id=37967> [2010.04.15.].
- Ministru kabineta 2009.gada 28.jūlija noteikums Nr.836 „Pedagogu darba samaksas noteikumi”. <http://www.likumi.lv/doc.php?id=195578> [2010.04.15.].
- Ministru kabineta 2002.gada 3.janvāra noteikumu Nr.2 „Noteikumi par valsts akadēmiskās izglītības standartu”. <http://www.likumi.lv/doc.php?id=57183&from=off> [2010.04.15.].
- Ministru kabineta 2001.gada 20.marta noteikumu Nr. 141 „Noteikumi par valsts pirmā līmeņa profesionālās augstākās izglītības standartu”. <http://www.likumi.lv/doc.php?id=6397&from=off> [2010.04.15.].
- Ministru kabineta 2001.gada 20.novembra noteikumu Nr.481 „Noteikumi par otrā līmeņa profesionālās augstākās izglītības valsts standartu”. <http://www.likumi.lv/doc.php?id=55887> [2010.04.15.].
- Studiju kursu pārbaudījumu organizēšanas kārtība Latvijas Universitātē: LU nolikums. <http://www.lu.lv/par/dokumenti/noteikumiunkartibas/parbaudijumi> [2010.04.02.].
- Latvijas Universitātes Akadēmiskās Šķīrējtiesas nolikums. <http://www.lu.lv/par/dokumenti/nolikumi/latvijas-universitates-akademiskas-skirejtiasas-nolikums/> [2010.04.02.].
- Rīgas Stradiņa universitātes Studiju reglaments I. <http://www.rsu.lv/par-rsu/normativie-akti-un-dokumenti/rigas-stradina-universitates-studiju-reglaments-i> [2010.04.03.].
- Nolikums par studijām Daugavpils universitātē. http://du.lv/files/0000/3189/Studiju_Nolikuma_Grozijumi_14.12.2009.doc [2010.04.03.].

Elfrīda Krastiņa, Elga Dreliņa
Daugavpils Universitāte, Latvija

INTEGRĒTIE MĀCĪBU PROJEKTI STUDENTU RADOŠUMA ATTĪSTĪBAI

Abstract

Integrated learning projects for the development of students' creativity

In a contemporary process of learning, children already in primary school are oriented to research and creative activity and readiness to solve problem situations. In practice, unfortunately, no turn to the development of learners' creativity is obvious. Project method is one of the methods of achieving creative activity of learners. For the would-be teachers to be ready to supervise learners' project work, it is important for students to follow the way from setting a problem and planning to project implementation and assessment. Project as a method of learning has developed over centuries; it reflects a mode of learning that is based on actual life problem solving. As such it is aimed at the development of students' and learners' self-awareness, activity and personal experience. The product gained as a result of project implementation and the process of achieving an outcome are equally significant. According to the project method, learning is motivated by a problem – misbalance between the actual and desirable situations. The investigated problem is set by the contradiction between the existing experience of the learner and new conditions. The prior experience leads student and learner along the road of problem solving where in the course of observation, data analysis, setting hypothesis and searching, s/he achieves new experience. The aim of the present article is to analyze students' experience and opinions on the development of creativity in the study process by working with integrated learning projects. Thus, solutions will be sought in shifting teachers from traditional learning to the development of creativity in the process of learning in basic education.

Atslēgas vārdi: integrēti mācību projekti, projektu metode, radošums, jauna pieredze

IEVADS

Ja nākamā paaudze jaunajā tūkstošgadē savā darbības jomā uz pasauli raudzīsies caur ekoloģijas, ekonomikas, kultūras un sociālo kontekstu prizmu, tad kritiski izvērtējot un ētiski spriežot, spēs novērtēt savu lēmumu ilgtspējīgumu. Lai risinātu problēmas, nākamajai paaudzei būs nepieciešamas zināšanu, prasmju un attieksmju kopums, kurā sabalansēta problēmas sociālā, ekonomiskā, ekoloģiskā un kultūras izpratne. Radošums vai spēja redzēt pasauli savādāk, dod iespēju uz pazīstamām lietām raudzīties kā uz neredzētām un otrādi, var veicināt skolēniem mērķtiecību, vērtēt kopīgo darbu, iespēju strādāt kopā. Nākamajai paaudzei būs nepieciešams radošums, kopīga darba, sadarbošanās veicināšana, zināšanu noturība, spēja sintezēt un savienot starp kursiem, veidot vienmērīgas pārejas no formālās izglītības pie prakses.

RADOŠUMS UN TĀ IZPAUSME

Radošums (creativity) var izpausties kā personības (individualitātes) īpašība, kā process un kā produkts (Bebre, 1997; Rumpīte 2000). Tā var izpausties domāšanā, jūtās, saskarsmē. Kā personības īpašībai, tai raksturīga oriģinalitāte, novatorisms, antikomformisms, drosme (Bebre, 1997; Rumpīte, 2000), informētība, iztēle, konceptualizācija un esošo

elementu reorganizācija jaunu ideju radīšanai (Farid, 1993). R.Fišers (2005) to raksturo kā noslēpumainu īpašību. Radošums ir process, kurā rast kaut ko jaunu (Naiman, 2012). Kā procesu to raksturo radoša intuīcija, bagāta fantāzija, diverģentā domāšana, iedvesma, psiheplastiskums, zemapziņas un virsapziņas darbība (Bebre, 1997; Naiman, 2012), spēja veikt prāta darbu, kura rezultātā tiek iegūts pielietojams rezultāts (Pereira, 1999). Torrants definē radošumu kā problēmu zondēšanas vai informācijas nepietiekamības meklēšanu, idejas, hipotēzes formulēšanu, testēšanu un izmaiņu veikšanu hipotēzē un rezultātos. Rezultāts var būt verbāls vai neverbāls produkts vai secinājums (Torrance, 1977; Fišers, 2005). Radošo produktu dažādās nozarēs (mākslā, zinātnē, tehnikā u.c.) raksturo novatorisms un sabiedriskais nozīmīgums (Bebre, 1997; Mayer, 1999). Majers (Mayer, 1999) uzskata, ka kreatīvam produktam (darbības rezultātam) jābūt jaunam un vērtīgam. Radošums var tikt veicināts praktiskā darbībā, uzkrājot pieredzi (Childs, 2003).

RADOŠUMA VEICINĀŠANA

Ļ.Vigotskis savā darbā "Iztēle un jaunrade bērnu vecumā" uzskata, ka radošumu veicina mērķtiecīgi organizēta skolas garīgā atmosfēra, skolas vide, kas rosina pievērsties radošai darbībai. Tas nozīmē, skolēnu radošumu rosina skolotājs. D.Rumpīte (2000) uzsver, ka indivīdam var būt visi iekšējie resursi, lai domātu kreatīvi, bet bez vides atbalsta šī kreativitāte var arī neizpausties.

Torrants (Torrance, 1977) iesaka analizēt situācijas, kas var veicināt radošumu klasē:

- meklējumdarbību rosina izziņas procesā sastapšanās ar neskaidrību un nenoteiktību, ko mēs vēl nezinām, lai izskaidrotu parādību;
- paaugstinātas cerības, gaidas par iecerētās darbības rezultātu;
- paskatīties uz zināmo kā uz nezināmu un uz nezināmo kā jau zināmu;
- paskatīties uz dažādām lietām un parādībām no dažādiem viedokļiem (psiholoģiskajiem, sociālajiem, fiziskajiem un emocionālajiem);
- izvirzīt provokatīvus jautājumus, lai iegūtu jaunus viedokļus;
- izteikt pieņēmumus vadoties no ierobežotas informācijas;
- izvirzīt jaunus uzdevumus vadoties no nelielām norādēm;
- meklēt citu risinājumu uzdevumam;
- novērtēt pieņēmumus, kas iziet ārpus zināmā robežām, iziet ārpus acīmredzamā;
- novērtēt konstruktīvus ieteikumus;
- idejas testēt un pārbaudīt;
- novērtēt neiespējamību;
- pārbaudīt, atzīt dažādas hipotēzes;

- reorganizēt esošo informāciju, pārveidot to;
- atsevišķus elementus vizualizēt zīmējumā, dramaturģizēt, iesaistīt nereālos stāstos.

R.Fišera (2005, 68) grāmatā var iepazīties ar Skempera sarakstu ideju radīšanai. Metodes ideju radīšanai izstrādājis arī Edvards de Bono (Edward de Bono, 2010).

Radošuma veicināšanai izmantojams arī mācību projekts, iesaistot skolēnus integrētu projektu sagatavošanā. Tam nepieciešama skolotāja pieredze šādu projektu sagatavošanā.

PROJEKTU DARBI MĀCĪBU PROCESĀ

Projektu mācīšanās saknes ir atrodamas Džona Djuija filozofijā un praktiskajā darbībā. Projektu metode parādījās pateicoties izmaiņām mācību procesā. Pētījumi neiroloģijas un psiholoģijas jomā paplašināja kognitīvo un uzvedības mācīšanās modeļus, kuri balstās uz lineārām mācīšanās teorijām, lai parādītu, ka zināšanas, domāšana, darbošanās un kontekstu veidošanās ir savstarpēji saistīta. Mācīšanās ir sociāla aktivitāte, tāpēc to var veidot uz skolēnu pieredzes pamata un noteiktā kultūrvidē. Projektu metodes pamatlicēji Dž.Djuī, V.Kilpatriks šo metodi 20.gadsimta sākumā ieviesa ASV skolās. Veiksmīgas mācīšanās pamatā pēc Dž.Djuī (Dewey, 1990) ir problēmisks mācību saturs, bērna aktivitāte, saistība ar bērna dzīvi – spēlēm, darbu. Kilpatriks organizēja ne tikai aktīvu izziņas darbību, bet saistīja to ar kopīgu darbu, sadarbību, priekšplānā izvirzot audzināšanu. Projekts (Knoll, 1993) ir jebkura no visas sirds veikta patstāvīga bērna vai bērnu grupas darbība, kuri tajā brīdī ir apvienoti atbilstoši interesēm virzībā uz vienotu mērķi. Skolotājs pēc viņa domām ir konsultants, bet ne lektors. Viņš dod informāciju, kur meklēt un kā atrastais var noderēt dzīvē. Rezultāts vienmēr ir kāds produkts (Knoll, 1993). Pateicoties tam, ka mēs dzīvojam arvien tehniskākā un globālākā sabiedrībā, skolotājiem jāsaprot, ka viņiem jāgatavo skolēni pārdomāt iegūto informāciju, bet arī sagatavot uzdevumus, kas gatavo skolēnus globālajai pilsonībai. Balstoties uz izmaiņām kognitīvajos pētījumos un mainīgajā mūsdienu izglītības vidē, projekti mūsdienās iegūst popularitāti. Džons Tomas (Thomas, 2000) raksta, ka projektam nepieciešami komplicēti uzdevumi, balstīti uz attīstošiem jautājumiem vai problēmām, lēmumu pieņemšana vai pētnieciskās darbības. Projekti dod iespēju skolēniem strādāt autonomi, darbam izmantot garāku laiku, noslēgumā sagatavot prezentāciju vai reālu galaproduktu. Autori uzskata, ka projekti (mācību projekti) ir viena no mācību darba formām. Mācību projektā ir virzošais jautājums, tas aptver tēmu, kura balstās uz reālās dzīves problēmām. Pierādījumu izpēte, kura skolēniem dod iespēju skatīt koncepciju, pielietot informāciju, izmantot zināšanas dažādos veidos. Sadarbība ar citiem skolēniem, skolotājiem un citām personām, lai skolēni varētu uzzināt informāciju viens no otra. Dabīgā mācību procesā notiek kognitīvo instrumentu izmantošana, tehnoloģiju izmantošana. Projekti ir

iespējami klasēs, kurās skolotāji palīdz skolēniem, dodot pietiekami daudz norādījumus darba veikšanas gaitā un nodrošina atgriezenisko saikni. Skolotājam rūpīgi jāpaskaidro visi uzdevumi, kuri jāveic projektā. Izstrādājami arī detalizēti norādījumi kā turpināt darbu pie projekta izstrādes, kā prezentēt informāciju klasē, kā mācīties atbildēt uz jautājumiem un analizēt projekta rezultātu. Lai nodrošinātu veiksmīgu darbu, skolotāji labi izplāno sagatavošanas posmu, bet saglabā elastību, spēju pielāgoties neplānotai situācijai. Skolotājs darbojas kā gids un organizē pašizvērtēšanu. Galvenais, ko dod mācību projekts skolēniem un ko nedrīkst nomākt, ir apgūt prasmi plānot, atklāt jauno un uzņemties atbildību par darba norisi un rezultātu.

INTEGRĒTIE MĀCĪBU PROJEKTI UN RADOŠAIS PROCESS

Integrētajos mācību projektos tiek īstenots satura saistījums ap galveno tēmu, atbilstoši izvirzītajam mērķim, bagātinot skolēna pieredzi par cilvēku un dabu, cilvēku un sabiedrību, kultūrvidi, mākslu, par cilvēku un darbu, par cilvēka garīgo un fizisko pilnveidi. Sākumskolā, kā norāda A.Karule (1992) galvenā ass ap ko integrējas izglītības saturs ir bērns pats, viņa pasaule un appasaule gadskārtu ritumā.

Tāpat kā integrētajās mācībās arī integrētajos mācību projektos akcentējams brīvās izvēles princips, piedāvājot un izvēloties tēmas atbilstoši skolēnu interesēm, pedagoga vēlmēm, skolas iespējām, vietējiem apstākļiem u.c. Tas paver plašas iespējas radošuma izpausmēm gan skolotāja darbā, gan skolēniem darba procesā atklāt sev jauno, nezināmo.

Sākumskolā, kā norāda Savenkovs (Савенков, 2002) projektu darbs izpaužas kā skolēnu grupas izziņas, pētnieciskā, radošā vai rotaļu darbība, kurai ir kopīgi mērķi, saskaņotas aktivitātes, lai iegūtu vienotu rezultātu. Sākumskolā skolēni darbojas ciešā sadarbībā ar skolotāju, pakāpeniski apgūstot patstāvīgā darba iemaņas (Давыдов, 1996). Skolotāji palīdz skolēniem izvirzīt mērķus, piedāvā mācību iespējas, sekmē dažādu mācību metožu izmantošanu, darbojas kā konsultants, māca novērtēt rezultātu un procesu attiecībā pret izvirzītajiem kritērijiem (Tylor, 2005).

INTEGRĒTO MĀCĪBU PROJEKTU KOPĪGĀS PRASĪBAS:

- problēmas vai pētnieciska, informatīva, praktiska uzdevuma izvirzīšana,
- plānošana,
- darbs ar informācijas avotiem,
- projekta darbības rezultāts (problēmu risinājuma apraksts, inscinējums, praktisks darinājums, zīmējums, shēma, utt.),
- projekta rezultātu prezentācija,
- projekta rezultātu izvērtēšana.

Mērķtiecīgs sagatavošanās darbs pie projektu īstenošanas ievirza bērnu radošo domāšanu. Metakognitīvās prasmes - plānošana, paredzēšana, savas rīcības pārbaudīšana un veidošana ir tās, kuru trūkst bērniem, kuri atpaliek mācībās (Dowker, 2005; Fišers, 2005).

PILOTPĒTĪJUMA IEVIRZE UN DATU ANALĪZE

Lai noskaidrotu kā notiek darbs skolā projektu nedēļas ietvaros, anketējām 4.kursa studentus pēc aktīvās prakses skolā 2011.gada aprīlī. Veicām datu kvalitatīvo analīzi. Projektu nedēļas organizēšanā piedalījās 12 studenti. Pamatā projektu darbi tiek īstenoti tieši projektu nedēļās. Mini projektu īstenošana mācību stundās notiek reti.

Kā skolā izvēlas projektu tēmas 2. - 4.klasei?

Sešās skolās projekta tēmu izvēlas skolas vadība, piemēram, „Mana skola”, „Eiropa mūsdienu skatījumā”. Pēc tam klases skolēni kopā ar audzinātāju izvēlas savu tēmu. Četrās skolās tēmu izvēlas klases audzinātāja. Tikai divās skolās savu apakštēmu izvēlējas paši skolēni. Vērtējot projektu tipus nedēļas tēmās:

2- mācību projekti, piemēram, „Drošības noteikumi”,

6-praktiskie projekti, piemēram”Iepakojums un tā ietekme uz apkārtējo vidi”,

4- tematiski integrētu pasākumu kopums, piemēram, „Krievu tautas kultūra”. Tādējādi varam secināt, ka galvenā iniciatīva projektu tēmu izvēlē pieder skolas vadībai un klases audzinātājam. Tēmas ir pietiekami vispārīgas, lai skolēniem būtu iespēja tās konkretizēt savām vajadzībām. Vai bērnu darbā izpaudīsies radošums, atkarīgs no pedagoga.

Atbildot uz jautājumu: „Kā skolēni iesaistās projektu nedēļas plānošanā?”, puse atzina, ka „izplāno klases audzinātājs”, skolēni – izpildītāji, otra puse atzina, ka „plānošana notiek skolotāja vadībā.” Tikai vienā skolā studenti novēroja, ka „plāno katrs skolēns individuāli”. Tas nozīmē, ka skolotāji nav izpratuši projektu metodes galveno uzdevumu, ļaut bērniem apgūt plānošanas pieredzi, pašatklāsmi.

Vērtējot „mini - projektu” īstenošanu mācību stundās, studenti praksē tos novērojuši reti. Daļa minēja piemērus par saviem vadītajiem projektu darbiem. Piemēram, dabaszinību stundās 3.klasē par pirmajām pavasara puķēm, bērni veidoja pavasara puķu katalogu. Cita studente iesaistīja skolēnus projektā ”Veselīgs dzīves veids”. Latviešu valodas stundā projektā”Mana ģimene”, skolēni vāca informāciju un prezentēja savu dzimtas koku. Matemātikas stundā 2. klasē skolotāja vadīja mini-projektu „Ēdnīcā”. Mājturības stundā skolēni prezentēja ēdienu receptes, ko gatavoja kopā ar vecākiem, pēc tam cienāja arī klases biedrus. Sociālajās zinībās skolēni veica savu radinieku aptauju, kur viņi ceļojuši. Pēc tam informāciju aprakstīja un prezentēja. Projektu darbos reti parādās jaunas, oriģinālas idejas. Tas liecina par to, ka radošuma izpausmēm mācību procesā vēl ir lielas rezerves.

Izvērtējot kopumā projektu nedēļas skolā, lielākā daļa studentu tās vērtē pozitīvi, ka tās ir nepieciešamas. Tanī pat laikā atzīmē, ka to īstenošana prasa daudz laika. Studenti norāda, ka dažās skolās tās tiek organizētas formāli: „zudusi projektu nedēļas būtība, nav vairs praktiskās darbības”. Atsevišķās skolās ir starptautisko projektu pieredze, bet sākumskolu tur iesaista retāk. Tādējādi jāsecina, ka ne visās skolās tiek izanalizēta sava un citu valstu pieredze un meklētas jaunas iespējas radošuma iedzīvināšanai jau no pirmās klases.

Kādas vispārējās mācību darbības prasmes skolēni apgūst projektu nedēļas laikā?

Studenti galvenokārt akcentē sadarbības prasmes, darbu ar dažādiem informācijas avotiem un prasmi prezentēt savu darbu, atskaitīties par padarīto.

Kas sagādā grūtības skolēniem projektu nedēļas norisē?

Vērtējot praksē redzēto, studenti atzīmē, ka radošā pašizpaušme skolā visvairāk tiek nodrošināta mākslas stundās un ārpusstundu nodarbībās. Arī valodu apgūvē, matemātikā un dabaszinībās tiek piedāvāti radošie darbi. Kā liecina respondentu atbildes, skolēniem sagādā grūtības informācijas apkopošana tabulās, diagrammās; uzņemties atbildību par savu darbu kopumā; uzrakstīt, izteikt secinājumus par paveikto; prasme vākt informāciju – intervijas sagatavošana un apkopošana. Grūtības nerodas tajos gadījumos, kad skolotājs ir visu rūpīgi izplānojis, katram skolēnam ir savs uzdevums, kuru viņš labprāt uzņēmieš veikt.

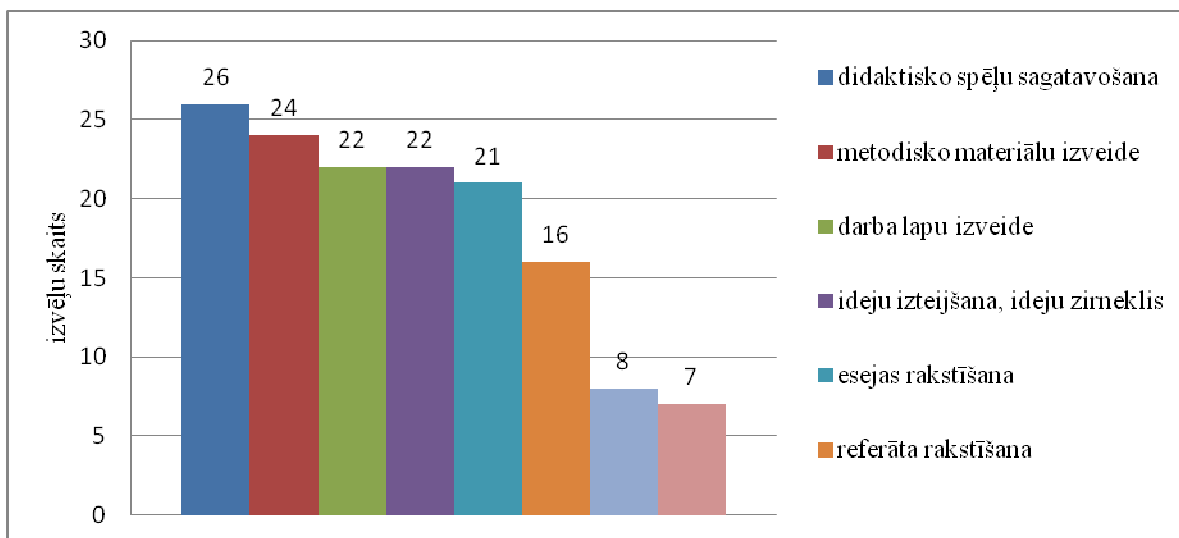
Vērtējot radošo procesu, studenti atzīmēja, ka daļai bērnu sagādāja grūtības veidot zīmējumu atbilstoši sakāmvārdiem, pietrūka fantāzijas. Toties kopumā vērtējot projektu nedēļas norisi, skolēni vērtē atzinīgi: „visiem patika, jo viņi ieguva ļoti daudz jaunu zināšanu”. Tas nozīmē, ka tieši grūtību pārvarēšanas process virza pretī jaunajam, vēl nezināmajam. Tādējādi arī bagātinās bērnu pieredze. Lai laužtu vecās tradīcijas un mācību process kļūtu radošāks, ir jāmainās arī jauno skolotāju sagatavošanai. Studentiem biežāk pašiem jāiesaistās radošajos darbos, lai pēc tam šo pieredzi nodotu skolēniem. Izvērtējot studentu raksturojumus kvalitatīvajā praksē par studentu radošumu, iesaistīšanos izdales materiālu gatavošanā, skolas noformēšanā un pasākumu organizēšanā pēdējos trijos gados par studentiem ir šāds viedoklis: 1.tabula 4. kursa programmas ”Pamatizglītības skolotājs” studentu radošuma novērtējums raksturojumos pēc prakses

Kritērijs studentu raksturojumā	2012.	2011.	2010.	2009
Strādā radoši	50%	48%	47%	44%
Radoši iesaistās izdales materiālu gatavošanā	50%	48%	47%	25%
Radoši iesaistās skolas noformēšanā un pasākumu organizēšanā un vadīšanā	42%	24%	25%	-

Tas nozīmē, ka gandrīz puse no topošajiem pamatizglītības skolotājiem, tiek vērtēti kā radoši un apveltīti ar iniciatīvu.

Otru studentu anketēšanu organizējām 2012.gada janvārī, kurā 29 topošie pamatizglītības skolotāji izvērtēja savu gatavību radošajai darbībai skolā.

Kādos radošajos darbos studiju laikā Tu esi izpaudies?

1.attēls Radošo darbu popularitāte topošo skolotāju vērtējumā

Vislielāko gandarījumu studentiem sagādā tieši praktiskie darbi didaktisko spēļu, metodisko materiālu, darba lapu sagatavošana. Kā liecina autoru vairāku gadu pieredze izvērtējot studentu darbus, tad radošās idejas savos darbos parāda trešā daļa studentu. Tad seko ideju izteikšana, ideju zirnklis, eseju rakstīšana, teorētisko atzinumu sistematizācija. Teorētiskās domas novitāte, vērtējot studentu radošos darbus, atrodama apmēram piektdaļai studentu. Kopumā topošie skolotāji uzskata, ka radošo darbu apjoms studijuursos ir pietiekams un daudzpusīgs. Lai izvērtētu problēmu, nepieciešams nopietns pētījums par studentu radošo darbību. Kā rosinājumu respondenti izvirza nepieciešamību iesaistīties dzejoļu sacerēšanā, zīmēšanā un citās mākslas nodarbēs. Vairāk vēlētos paši izdomāt un novadīt rotaļnodarbības. Radošuma rosināšanai studentiem būtu nepieciešami projektu darbi (ekskursiju, pārgājienu organizēšanai), plenēri, radošo ideju tirdziņi.

DISKUSIJA UN SECINĀJUMI

Pilotpētījums pievērs uzmanību būtiskai problēmai skolu praksē kā veicināt radošuma izpausmes mācību procesā jau sākumskolā.

Problēmrisināšanas prasmes ir vienas no 21. gadsimta pamatprasmēm. Problēmrisināšana ietver sevī jaunu zināšanu atklāšanu, kas savukārt ir viena no radošuma izpausmēm. Ja topošie

skolotāji paši nebūs praktiskā darbībā izjutuši, iesaistījušies radošā darbībā, tad arī skolēnus viņi neiesaistīs jaunu zināšanu atklāšanā.

Projektu darbi un pētniecisko uzdevumu risināšana ir tās darba formas, kurās skolēni apgūst prasmi atklāt sev jaunās zināšanas. Vērojumi praksē liecina, ka ikdienā šīs darba formas tiek praktizētas reti, tāpēc uzmanība akcentējama jauno skolotāju sagatavošanā, lai augstskolā studenti tiktu biežāk iesaistīti radošos darbos un vairāk popularizētu viņu radošās idejas.

Pateicība

Šis pētījums ir tapis ar ESF projekta "Atbalsts Daugavpils Universitātes doktora studiju īstenošanai" atbalstu, vienošanās Nr.2009/01140/1DP/1.1.2.1.2./09/IPA/VAA/015

Bibliogrāfija

- Bebre, R. (1997). Kreativitāte un skolotāja personība [PDF], www.lvasa.lv
- Beder, S. (1999). "Beyond Technicalities: Expanding Engineering Thinking," *Journal of Professional Issues in Engineering Education and Practice*, 125(1), 12-18.
- Childs, M. (2003). "'Father of Creativity' E. Paul Torrance, UGA Professor Emeritus of Educational Psychology, Dead at 87," www.uga.edu/news/newsbureau/releases/2003releases/0307/030714torrance.html
- Dewey, J. (1990). *The School and Society. The Child and the Curriculum.* The University of Chicago Press. London.
- Dowker, A. (2005) *Individual Differences in Arithmetic.* Psychology. Press, New Yourk. Washington, D.C organizations," *Journal of Management in Engineering*, 9(4), 399-409.
- Edvards de Bono (2010) *Lieliskais prāts.-R.:Zvaigzne ABC*
- Farid, F., El-Sharkawy, A. R., and Austin, L. K. (1993). "Managing for creativity and innovation in A/E/C
- Fišers, R. (2005) *Mācīsim bērniem domāt. – R.: RaKa.*
- Karule, A. (1992) *Apvienotā (integrētā) mācība 1.klasē.//Palīgs skolotājam, IAI metodisko materiālu kopa, 1992.27.08., Nr.4*
- Knoll, M. (1993). *Die Projektmethode-ihre Entstehung und Rezeption/zum 75.Jahrestag des AUFSATZES VON William H.Kilpatrick.-Pädagogik und Schulalltag 48(1993)4 s.338.-351.*
- Lika, I. (2003) *Bērnu psiholoģija I daļa. Liepāja:LiePA, 90lpp.*
- Naiman, L. (2012). *Kas ir radošums?* <http://www.creativityatwork.com/articles/whatis.htm>.
- Mayer, R.E. (1999), *Fifty years of Creativity Reseach.* Sternbey R.J.(ed.) *Hand book of creativity.* New York: Cambridge University Press, p.449-460.
- Pereira, L. Q. (1999). "Divergent thinking and the design process," *International Conference on Design and Technology Educational Research and Curriculum Development Conference Book*, 224-229.
- Rumpīte, D. (2000) *Novitātes kreativitātes teorijā.// Skolotājs 2000.Nr 5 32.-38. lpp.*
- Taylor, M. (2005). *Postmodern Pedagogy: Teaching and Learning With Generation NeXt,* <http://www.mcli.dist.maricopa.edu/forum/>
- Thomas, J. (2000) *A review of research on project-based learning,* Autodesk Foundation, San Rafael, CA
- Torrance, E. P. (1977). *Creativity in the Classroom,* Washington, DC: National Education Association.
- Давыдов, В. (1996). *Теория развивающего обучения.* Москва: Просвещение.
- Савенков, А.И. (2002) *Маленький исследователь- как научить младшего школьника приобретать знания* Ярославль: Академия развития.

Aina Kucina

Latvijas Universitāte, Latvija

PIRMSSKOLAS SKOLOTĀJS: NO IEGŪTĀM ZINĀŠANĀM UZ PROFESIONĀLĀM KOMPETENCĒM

Abstract

Preschool teacher: from acquired knowledge to professional competences

Since 2004 according to European conventions professional competences have been considered one of the quality indicators and are the learning results. When implementing the programs of preschool teachers, one issue is still very topical – how to integrate the teaching/learning context and student's experience in the content of the course and how to ensure the link between knowledge and competence. The peculiarities of the study process of preschool teachers: the objective peculiarities - the students' age factor; the break in the teaching/learning activity; the priorities of students who work and those who do not work; limitation of the study time as well as the subjective peculiarities: the level of students' readiness for the teaching/learning activity; the level of self-educational experience; the different levels of working experience, knowledge and skills; the different experience of self-assessment and assessment of the professional activity should be taken into account.

The analysis of the "Preschool teacher" study programs in different higher education institutions allows concluding that a set of didactic strategies, which is oriented towards acquisition of the professional competences by learning, doing and synthesizing the previous experience and the newly acquired knowledge, actualizing the personal understanding about teaching and learning, is used to achieve the desired result in the study process. The actualization of the motives for choosing the preschool teacher's specialization, purposeful study and improvement of the preschool teacher's professional action and personality is an indispensable component in the process of forming the preschool teacher's professional competences and it should be paid highlighted attention in the implementation of the programs.

Atslēgas vārdi: pirmsskolas skolotājs; profesionālā kompetence.

Ievads

Skolotāju sagatavošana ir bijusi aktuāla visos laikos. Profesionālajā pedagoģijā profesionālās gatavības noteikšanai līdzās zināšanām tika ieviests kompetences jēdziens. Šī jēdziena traktējums ir mainījies līdz izmaiņām sabiedrībā. Skolotāja profesionālās kompetences jēdziens ir radies balstoties uz pretrunām pedagoģiskajā darbībā un vienmēr ietver sevī komponentus - teorētiskās un praktiskās sagatavotības vienotību un profesionalitāti. Pretruna starp skolotāja objektīvo attīstošo funkciju izglītības humanizācijas apstākļos un skolotāja reālajām iespējām izpaužas viņa profesionālajā un personības attīstības līmenī. Pretruna pastāv arī starp skolotāja tieksmi attīstīties un nepietiekamo psiholoģiski pedagoģisko zināšanu līmeni (Лукьянова 2004). Tāpēc ir aktuāls jautājums, kā skolotāji pedagoģiskās darbības procesā dažādos laika posmos, balstoties uz praktisko darbību, ir pilnveidojuši savu profesionālo kompetenci.

Līdz ar vēsturisko apstākļu maiņu ir vērojamas izmaiņas izglītības saturā, kas skolotāja profesionālajai kompetencei piešķir jaunu jēgu. Latvijas Izglītības attīstības pamatnostādnēs 2007.–2013.gadam (2006) par izglītības pamatprincipu sistēmas dominanti ir izvirzīta humanitāte, kuras būtība ir cilvēka atzīšana par pamatvērtību. To norāda mērķis: nodrošināt

katram iespēju iegūt kvalitatīvu izglītību mūža garumā, atbilstoši individuālām interesēm, spējām un valsts ekonomiskās attīstības vajadzībām. Līdz ar to, daudziem pirmsskolas sistēmā strādājošiem pedagogiem jau ar pieredzi, rodas nepieciešamība pēc zināšanu papildināšanas un padziļināšanas. Realizējot pirmsskolas skolotāju programmas, arvien ir aktuāls jautājums - kā integrēt mācību kontekstu un studenta pieredzi kursa saturā un nodrošināt saikni starp zināšanām un kompetenci.

Zināšanas pirmsskolas skolotāja profesionālajā darbībā

Pirmsskolas izglītības mērķa realizēšana, protams, ir atkarīga no pirmsskolas skolotāju zināšanām un prasmēm izvēlēties bērnam piemērotākos darbības veidus, efektīvākās audzināšanas metodes, paņēmienus. Skolotājam jārada bērniem vispusīgas attīstības iespējas un jāievadīta viņus kultūras dzīvē. K.Dēķens jau 1911. gadā rakstīja, ka vajadzīgs skolotājs ar plašu, vispusīgu vispārējo izglītību un labu pedagoģisko sagatavotību, cilvēks, kas “sīki pazīst savu audzēkņu personības un pārzina līdzekļus, ar kuriem audzēkņu spējas attīstāmas”.

Skolotāju sagatavošanās problēma jau izsenis ir nodarbinājusi tādu izcilu zinātnieku prātus kā F.Frebels, M.Montessori, M.Hillere, A.Komenskis, J.Heisingers, I.Pestalocijs, Dž.Loks, F.Dīstervegs, F.Šleiermahers, K.Ušinskis u.c.

Pirmsskolas vecuma bērnu attīstības, audzināšanas un skolotāju sagatavošanas problēma nav sveša nevienā no sabiedrības attīstības etapiem. Ar to nodarbojās jau kopš sirmas senatnes: senlatvju bērnu audzināšanas tradīcijas, māj mācības ideja (16.-18.gs.), K.Dēķena, Ā. un K.Āres, O.Svennes, M.Štāla u.c. uzskati un izvirzītās problēmas ir radušas atspoguļojumu pirmsskolas skolotājiem nepieciešamo zināšanu klāstā. Pirmsskolas pedagoģijas attīstība padomju periodā no 1945. līdz 1991. gadam ir raksturojama ar iepriekšējās izglītības sistēmas sagrāvi, tika radītas jaunas pedagoģiskas koncepcijas, ko izstrādāja N. Krupskaja, A.Lunčarskis, A.Makarenko un citi tā laika ievērojami padomju pedagogi. Viens no padomju laika pedagogiem, kurš norādīja uz izmaiņu nepieciešamību pirmsskolas pedagoģijā bija I.Ogorodņikovs, (Огородников 1962)

Latvija par Eiropas Savienības dalībvalsti kļuva 2004. gadā straujā tempā izpildot prasības, kas tai bija izvirzītas – arī izglītības jomā, piemēram, Boloņas procesam pievienojoties jau 1999. gadā. (Nacionālo izglītības politiku analīze 2000).

Līdz ar to augstākā izglītība Latvijā piedzīvo būtiskas pārmaiņas, kas saistītas ar studiju programmu organizāciju, tradicionālo zinātņu nozaru mijiedarbību, jaunu zinātnes nozaru un apakšnozaru veidošanos, tehnoloģiju un inovāciju attīstību, starptautiskās sadarbības paplašināšanos. (Jermolajeva 2007)

Mūsdienu pirmsskolas skolotājam jāzina:

- profesionālās darbības mērķus, uzdevumus, struktūru, funkcijas, motīvus un saturu,
- mūsdienu pirmsskolas skolotājam izvirzītās prasības;
- profesionālās darbības funkcijas, to nostiprināšanas, pilnveidošanas un realizēšanas iespējas; profesionālo rīcībspēju,

Pirmsskolas skolotājam jāprot:

- pastāvīgi lietot jaunākās teorētiskās atziņas un inovatīvās metodes pirmsskolas skolotāja profesionālajā darbībā;
- analizēt, sintezēt un izvērtēt pirmsskolas skolotāja specialitāti, tās profesionālās darbības nozīmību cilvēka attīstībā;
- lietot zināšanas
- mērķtiecīgi pilnveidot pirmsskolas skolotāja profesionālo darbību un personības īpašības. (Izglītības attīstības pamatnostādnes 2007.-2013.gadam)

Liela loma pirmsskolas skolotāja izglītošanās procesā, zināšanu, prasmju un iemaņu apguvē un kompetenču pilnveidē ir pirmsskolas skolotāja specialitātes izvēles motīviem. Pirmsskolas skolotājam jābūt labi attīstītām komunikācijas prasmēm un jāizprot pirmsskolas skolotāja amata piemākus, profesionālās darbības modeli, tā būtību, struktūru, saturu. Jāspēj mērķtiecīgi organizēt pedagoģisko mijiedarbību ar bērniem, viņu ģimenes locekļiem un sabiedrības pārstāvjiem un aktualizēt pirmsskolas skolotāja nozīmi un lomu šajā procesā. Neskatoties uz skolotāja pedagoģiskajām prasmēm, tomēr ir nepieciešama ievirze tālākām mācīšanās prasmēm - apgūt pedagoģisko vidi, kura veicina skolotāja personības veidošanos, patstāvīgi un pastāvīgi virzīt savu akadēmisko kompetenču pilnveidi, nepārtraukti mācīties iegūt un pieņemt jaunu ar profesiju saistītu informāciju no dažādiem avotiem un analizēt to.

Neraugoties uz iepriekš minētajām skolotājiem nepieciešamajām zināšanām un prasmēm, to apguves process ir pakļauts objektīviem un subjektīviem faktoriem, ko nosaka studentu auditorija. Izpētot LU Latgales filiāles „Pirmsskolas skolotāja” studiju programmas 1000 studentu viedokli, izmantojot anketēšanu, daļēji strukturēto interviju rezultātus 14 gadu garumā ir noskaidroti šo objektīvo un subjektīvo faktoru pamatkomponenti. Praktizējošiem pirmsskolas skolotājiem studiju process ir specifisks un sarežģīts. Tam piemīt, galvenokārt, divas nozīmīgu īpatnību grupas – objektīvās un subjektīvās.

Pirmsskolas skolotāju studiju procesa objektīvās īpatnības ir:

- studentu vecuma faktors - 46% studējošo LU specialitātē “Pirmsskolas skolotājs” ir vecāki par 40 gadiem;
- 20% ir ievērojams mācību darbības pārtraukums un vienā grupā studējošiem tas ir dažāds - no 1 līdz 20 gadiem;

- 32% nestrādājošo studentu prioritārais ir studiju process, bet strādājošiem – galvenais ir darbs;
- 2% studējošo pastāv mācību laika ierobežojums.

Pirmsskolas skolotāju studiju procesa subjektīvās īpatnības ir:

- dažāds studentu sagatavotības mācību darbībai līmenis, kas ietver sevī dažāda līmeņa priekšzināšanas;
- pašizglītības pieredzes līmenis ir atšķirīgs;
- darba pieredze, zināšanas, prasmes un iemaņas studējošajiem nav vienā līmenī;
- profesionālās darbības pašvērtējuma un vērtējuma pieredze ir atšķirīga.

Tādēļ studiju programmu izveidē par pamatu tiek ņemta studējošo profesionālās darbības teorētiskā apjēgšana un teorētisko atziņu pārbaude praksē.

Šāda teorētiski praktiska studiju kompleksa mērķis nosaka kvalificēta, humāna, garīgi aktīva, patstāvīgi domājoša un radoša skolotāja personības attīstību, kurš spētu mērķtiecīgi sekmēt bērna garīgo un fizisko attīstību un audzināšanu, kā arī attīstītu savu kompetenci.

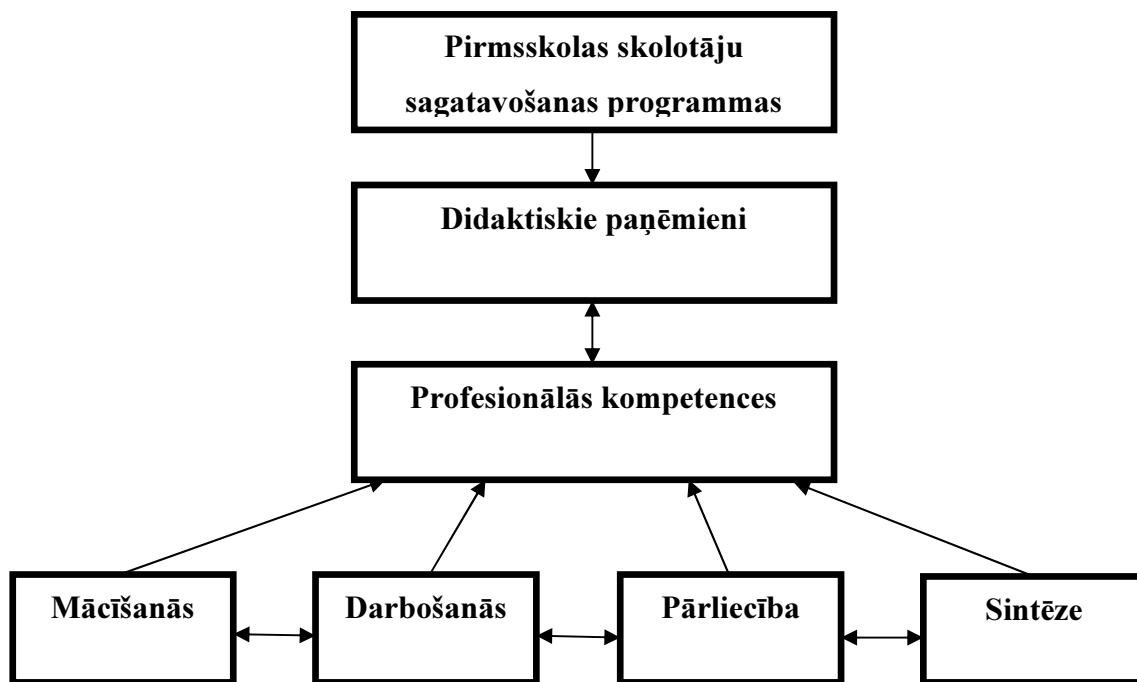
Pirmsskolas skolotāja kompetences veidošanās

Skolotāja profesionālās kompetences problēma ir viena no svarīgākajām psiholoģiski pedagoģiskajā zinātnē. “Pedagoģijas terminu skaidrojošajā vārdnīcā” ir skaidrots kompetences jēdziens, kas ir nepieciešamās zināšanas, profesionālā pieredze, izpratne kādā noteiktā jomā, jautājumā un prasme zināšanas un pieredzi izmantot konkrētā darbībā. (2000). Mūsdienu sociāli izglītojošajā situācijā skolotāja profesionālā kompetence kļūst īpaši nozīmīga izglītības humanizācijas dēļ, kas izvirza jaunas prasības skolotāja profesionālajai kompetencei. Latvijā kompetence pirmoreiz ir aktualizēta I. Maslo pētījumos, kuros, tiek atzīta personības aktivitāte kompetences attīstībā (Maslo 2006) Tāpat kompetences jēdzienu Latvijā ir skaidrojuši arī T.Koķe un A.Rauhvargers. T.Koķe kompetenci saista ar spēju, pamatojoties uz zināšanām, izvēlēties situācijai vai darbībai atbilstošākos līdzekļus un adekvāti rīkoties (Koķe 2003). Viņa secina, ka kompetence ir mācīšanās rezultāts. A.Rauhvargers uzskata, ka kompetence ir zināšanu, prasmju un attieksmju kopums, kas kvalificē noteikta veida vai līmeņa uzdevumu veikšanai (Rauhvargers 2008)

Kompetences saturu ir analizējuši daudzi pētnieki, un šo pētījumu rezultātā ir iegūta lielā mērā vienota izpratne. Kompetences saturu veido:

- zināšanas, kā lietot teorijas;
- prasmes risināt problēmas;
- attieksmes, kas izpaužas kā atbildība, spēja pieņemt lēmumus, vadīt, veidot saskarsmi ar citiem cilvēkiem. (CEC 2005)

Tikai darbībā kompetence no potenciālas iespējas pārvēršas reālās spējās. Pētījumi rāda, ka starp profesionālās pedagoģiskās kompetences komponentiem pastāv ciešas sakarības, kas liecina par kompetences sistēmiskumu. Skolotāji zināšanu vispusība un dziļums tomēr ne vienmēr atbilst pedagogu darbības produktivitātei. Iemesls ir tas, ka profesionālās zināšanas un iemaņas nesaskan ar attiecībām, kuras izveidojušās starp skolotāju un bērniem. Skolotāja kompetences attīstība galvenokārt izpaužas viņa izaugsmē, izvēloties stratēģiju un analizējot savu praksi.

1. att. Profesionālās kompetences veidošanās pirmsskolas skolotāju sagatavošanas programmās.

Atsevišķu augstskolu (RPIVA, LU, DU, LiepU) studiju programmu "Pirmsskolas skolotājs" akreditācijas materiālu analīze (1.att.) ļauj secināt, ka vēlamā rezultāta sasniegšanai studiju procesā tiek izmantots didaktisko paņēmieni kopums, kas vērsts uz profesionālo kompetenču apguvi, mācoties, darot un sintezējot iepriekšējo pieredzi un jauniegūtās zināšanas, aktualizējot personiskos priekšstatus par mācīšanu un mācīšanos. Mainoties izglītības paradigmai, mainās arī skolotāja loma. Skolotājam ir nemitīgi jāpilnveido savas zināšanas. Kompetences nodrošina spēju veikt noteiktus uzdevumus, izvēloties atbilstošus līdzekļus. Skolotāja profesionālās kompetences saturs tiek interpretēts dažādi, bet visām interpretācijām ir raksturīga kopīga struktūra: zināšanas, prasmes un attieksmes, kas nepieciešamas skolotāja profesionālajā darbībā. Šajā procesā ne maz nozīmīgas ir skolotāja darbības funkcijas: izglītojošā, attīstošā, audzinošā, socializācijas, organizatoriskā, autoritatīvā, komunikatīvā, pētnieciskā, tautiskuma, dzīvības un veselības aizsardzība un

nostiprināšana, sadarbība ar vecākiem, akadēmiskā, didaktiskā, aperceptīvā, pedagoģiskā iztēle, konstruktīvā, runas, uzmanības sadalīšana, pašizglītības, vērtējuma un pašvērtējuma. Iepriekš minētais norāda, ka profesionālā kompetence ir tieši saistīta ar zināšanām, to apjomu un pielietojumu

Secinājumi

Pirmsskolas izglītības mērķis ir cieši saistīts ar skolotāju sagatavošanas programmās izvirzītajiem mērķiem, līdz ar to pirmsskolas izglītības mērķa realizēšana ir atkarīga no pirmsskolas skolotāju zināšanām un prasmēm izvēlēties bērnam piemērotākos darbības veidus, efektīvākās audzināšanas metodes, paņēmienus.

Pirmsskolas skolotāju studiju procesam piemīt divas nozīmīgas īpatnību grupas – objektīvās un subjektīvās, kuras nosaka studentu vecuma faktors, mācību darbības pārtraukums, mācību laika ierobežojums, sagatavotības mācību darbībai līmenis, atšķirīgs pašizglītības pieredzes līmenis, atšķirīga profesionālās darbības pašvērtējuma un vērtējuma pieredze.

Latvijā pirmsskolas skolotāji profesionālo kompetenci lielākoties pilnveido pašizglītības un pieredzes apmaiņas ceļā, dodot priekšroku praktiskās darbības izpētei, nevis akadēmisko zināšanu apguvei.

Bibliogrāfija

- CEC – Commission of the European Communities (2005). Recommendation of the European Parliament and of the Council on Key Competences for Lifelong Learning. Brussels : Commission of the European Communities
- Izglītības attīstības pamatnostādnes 2007.-2013.gadam
- Jermolajeva L. (2007) Augstākās izglītības paradigmas maiņas nepieciešamība zināšanu sabiedrības veidošanā. No: Izglītība zināšanu sabiedrības attīstībai Latvijā. Rīga: Zinātne
- Koķe, T. (2003) Nepārtrauktā izglītība: galvenie uzdevumi un to īstenošana. Nepārtrauktās izglītības sociāli pedagoģiskie aspekti. Rīga : SIA Izglītības solī.).
- Maslo, I. (2006) No zināšanām uz kompetentu darbību. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds.).
- Nacionālo izglītības politiku analīze. Latvija. Rīga: OECD,2000
- Pedagoģijas terminu skaidrojošajā vārdnīcā
- Rauhvargers, A. (2008) Boloņas procesa un ES kvalifikāciju ietvarstruktūras – kopējais un atšķirīgais. Pieejams: www.apa.lv (10.01.2009.).
- Лукьянова М. (2004) Психолого-педагогическая компетентность учителя. Москва: Сфера. 144 с.).
- Огородников, И., (1962) О задачах и системе курса педагогики в педагогических институтах. Советская педагогика, , № 2.).

Liene Kvedere
Daugavpils Universitāte, Latvija

LATVIJAS 9.KLAŠU SKOLĒNU UZSKATI PAR MATEMĀTIKU UN MATEMĀTIĶIEM

Abstract

9th Grade Students' Views on Mathematics and Mathematicians in Latvia

Views have an important role in our life because they influence our decision making, choices we make, way we look at things and people as well as attitude. Students' views on mathematics and mathematicians influence the process and outcomes of learning mathematics. 9th grade students' (N=3083) answers to open-end questions "What is mathematics?" and „Who are mathematicians?" were analysed using qualitative content analysis. The results show that students view mathematics mainly as a school subject which is important, difficult, useful for future and many students like it. Mainly positive and neutral emotions were found in the answers of students. Students view mathematicians as very clever people who know mathematics very well and who have developed logical thinking. Emotions connected with mathematicians were predominantly neutral. Such views can form perception that acquiring mathematics is not possible for everyone because mathematics is very difficult and mathematicians must be very clever. Students' mostly positive emotions in connection with mathematics possibly could be viewed as an achievement of their mathematics teachers.

Atslēgas vārdi: matemātika, matemātiķi, skolēni, uzskati, emocijas.

Ievads

Uzskati lielā mērā ietekmē mūsu dzīvi, gluži tāpat skolēnu uzskati par matemātiku un matemātiķiem lielā mērā ietekmē viņu matemātikas apguves procesu, kā arī tālākā perspektīvā nākotnes profesijas izvēli. Ar matemātikas apguvi saistās daudz gribas izpausmju, emociju un pašsajūtas novērojumu (Ģingulis, 2005). Skolēnu uzskati par matemātiku veidojas mācīšanās procesa laikā, kā arī no sociālās pieredzes, ko skolēni gūst no vecākiem, sabiedrības, skolotājiem, citiem skolēniem, kā arī no masu mēdijiem (Rensaa, 2006). Šie uzskati norāda uz viņu gatavību apgūt matemātiku (Kaldo, 2011). Savukārt skolēnu uzskati par matemātiķiem tiek definēti kā viedoklis, kas radies sociālās pieredzes rezultātā un ietekmē skolēnu rīcību un nākotnes profesijas izvēli (Grevholm, 2010). Šīs idejas matemātikas izglītības situācijas kontekstā mūsdienu Latvijā noteica nepieciešamību noskaidrot Latvijas 9.klašu skolēnu uzskatus par matemātiku un matemātiķiem un izvirzīt pētījuma jautājumus: 1) Kādi ir Latvijas 9.klašu skolēnu uzskati par matemātiku un matemātiķiem? un 2) Kāda ir šo skolēnu emocionālā attieksme pret matemātiku un matemātiķiem?

Pētījuma metode

Pētījuma datu vākšana notika 2010. gada rudenī projekta „Nekognitīvās prasmes un Singapūras skolēni – starptautiskais salīdzinājums” ietvaros. Pētījumā piedalījās 3083 devīto klašu skolēni (1601 meitenes un 1482 zēni) no visiem Latvijas novadiem, tika pārstāvēti gan lauku reģioni, gan arī pilsētas. Lielākā daļa aptaujāto skolēnu (n=2579) mācījās skolās ar vispārējo izglītības programmu, bet 498 skolēni bija no skolām ar mazākumtautību izglītības

programmu. Skolēniem tika lūgts pabeigt teikumus: „Matemātika ir...” un „Matemātiķi ir...”. Šie jautājumi bija tikai neliela daļa no starptautiskās internetaptaujas, kuru skolēni veica vairākās Āzijas un Eiropas valstīs. Datu analīze tika veikta, izmantojot induktīvo kvalitatīvo kontentanalīzi un kvazistatistiku kategoriju biežuma aprēķināšanai.

Pētījuma rezultāti

Skolēnu atbilžu uz atvērto jautājumu „Matemātika ir.....” analīze

No aptaujātajiem 3083 skolēniem 593 skolēni jeb 19,2% no visiem aptaujātajiem uz šo jautājumu neatbildēja. 10,4% (n=321) no visiem aptaujātajiem skolēniem sniedza atbildes, kas tika klasificētas kā „cita”. Visbiežāk šajā gadījumā skolēnu rakstītais nebija atbilde uz uzdoto jautājumu, atbilde nebija atšifrējama (lietoti kādi simboli, burtu kombinācija bez nozīmes) vai arī atbildi nevarēja attiecināt ne uz vienu no izdalītajām kategorijām. Nelielas daļas skolēnu (n=26) sniegtās atbildes tika klasificētas kā necenzētas un 14 skolēni atzina, ka viņi nezina, kas ir matemātika. Pētījuma autore, veicot skolēnu atbilžu induktīvo kontentanalīzi, izdalīja 16 kategorijas. Citējot skolēnu atbildes ir saglabāti visi skolēnu lietotie vārdi un stils, vienīgi tika izlabotas pareizrakstības kļūdas, lai lasītājam atvieglotu idejas uztveršanu. Visbiežāk minētās atbildes saistībā ar matemātiku var iedalīt trīs kategorijās:

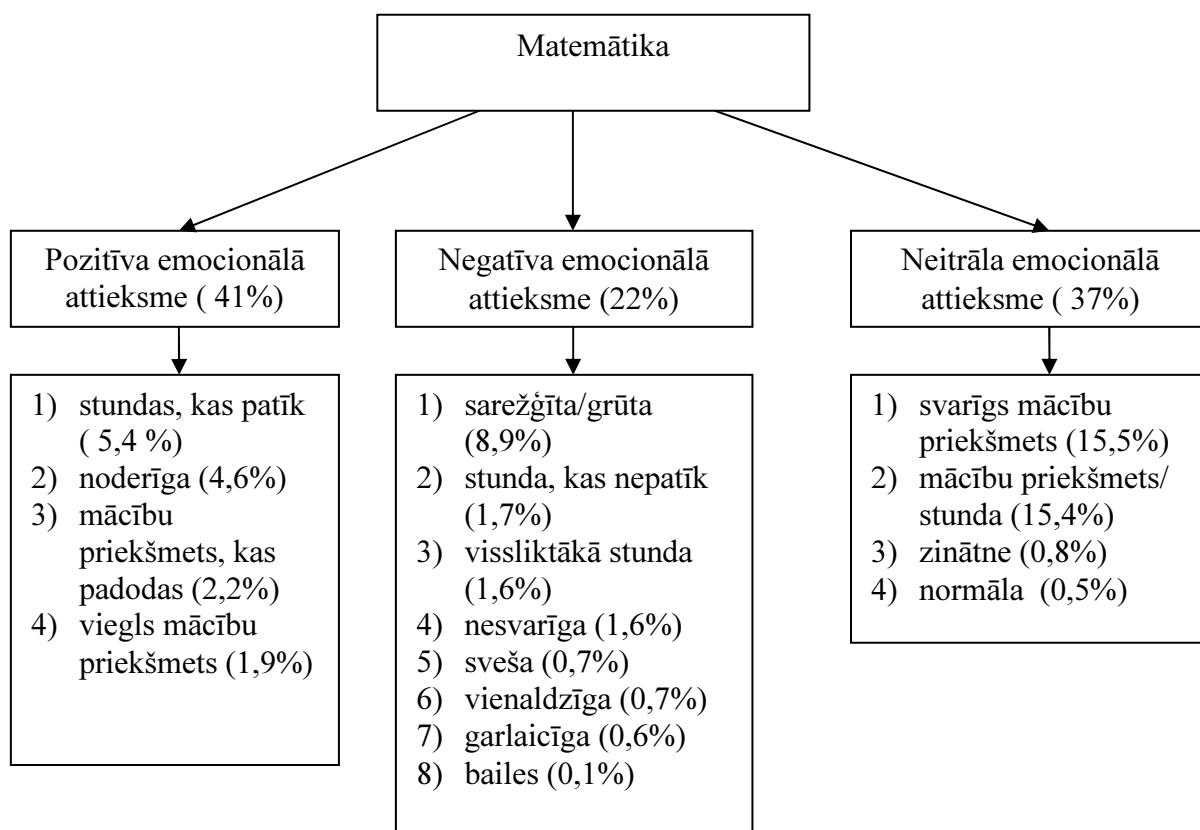
- 1) Svarīgs mācību priekšmets (n=478; 15,5%) „*Matemātika ir svarīga priekš manis*”.
- 2) Mācību priekšmets/stunda (n=474; 15,4%) „*Matemātika ir tikai stunda, ko atsēdēt skolā*”.
- 3) Sarežģīta/grūta (n=275; 8,9%) „*Matemātika ir mācību priekšmets, kuru man ir ļoti grūti izprast un maz ko es saprotu no viņas*”.

Pētījuma rezultāti uzrādīja, ka skolēniem matemātika galvenokārt asociējas ar mācību priekšmetu skolā. Tas ir loģiski, jo pagaidām viņi ar matemātiku visbiežāk saskaras tieši šādi un tas viņiem ir aktuāli. Matemātikas izmantojamību ikdienas dzīvē skolēni saskata saistībā ar tās noderīgumu nākotnē, izvēlētajā profesijā un tās svarīgo lomu zinātnē.

Tomēr skolēnu emocionālajā attieksmē pret matemātiku nebija tādas vienprātības. Lielai daļai skolēnu matemātika kā mācību priekšmets skolā tomēr saistās ar pozitīvām emocijām (n=1032; 41%). Daļa skolēnu ar pozitīvu emocionālo attieksmi pret matemātiku norādīja, ka matemātika viņiem padodas un tā ir viegla: piemēram, „*Matemātika ir ļoti mīļš mācību priekšmets, kurš, manuprāt, man padodas*”.

Negatīvas emocijas parādījās 538 skolēnu atbildēs (22%), jo tika minēta šī priekšmeta sarežģītība, kas izraisa nepatiku, piemēram, „*Matemātika ir priekšmets, kuru ienīstu*”. Matemātika skolēniem liekas sveša, garlaicīga un izraisa bailes. Skolēnu atbildēs parādījās arī uzskats, ka matemātika ir nesvarīga, tāpēc skolēniem vienaldzīga.

911 skolēnu atbildes (37%) raksturo emocionāli neitrāls skatījums uz matemātiku. Šajās atbildēs matemātika tika raksturota vienkārši kā mācību priekšmets vai arī kā normāls vai svarīgs priekšmets: „*Matemātika ir mācību priekšmets skolā*”. Iegūtās kategorijas un skolēnu emocionālā attieksme pret matemātiku ir apkopota 1.attēlā.

1.attēls. Kvalitatīvās analīzes kategorijas un tajās izpaustā 9.klases skolēnu emocionālā attieksme pret matemātiku

Skolēnu atbilžu uz atvērto jautājumu „*Matemātiķi ir.....*” analīze

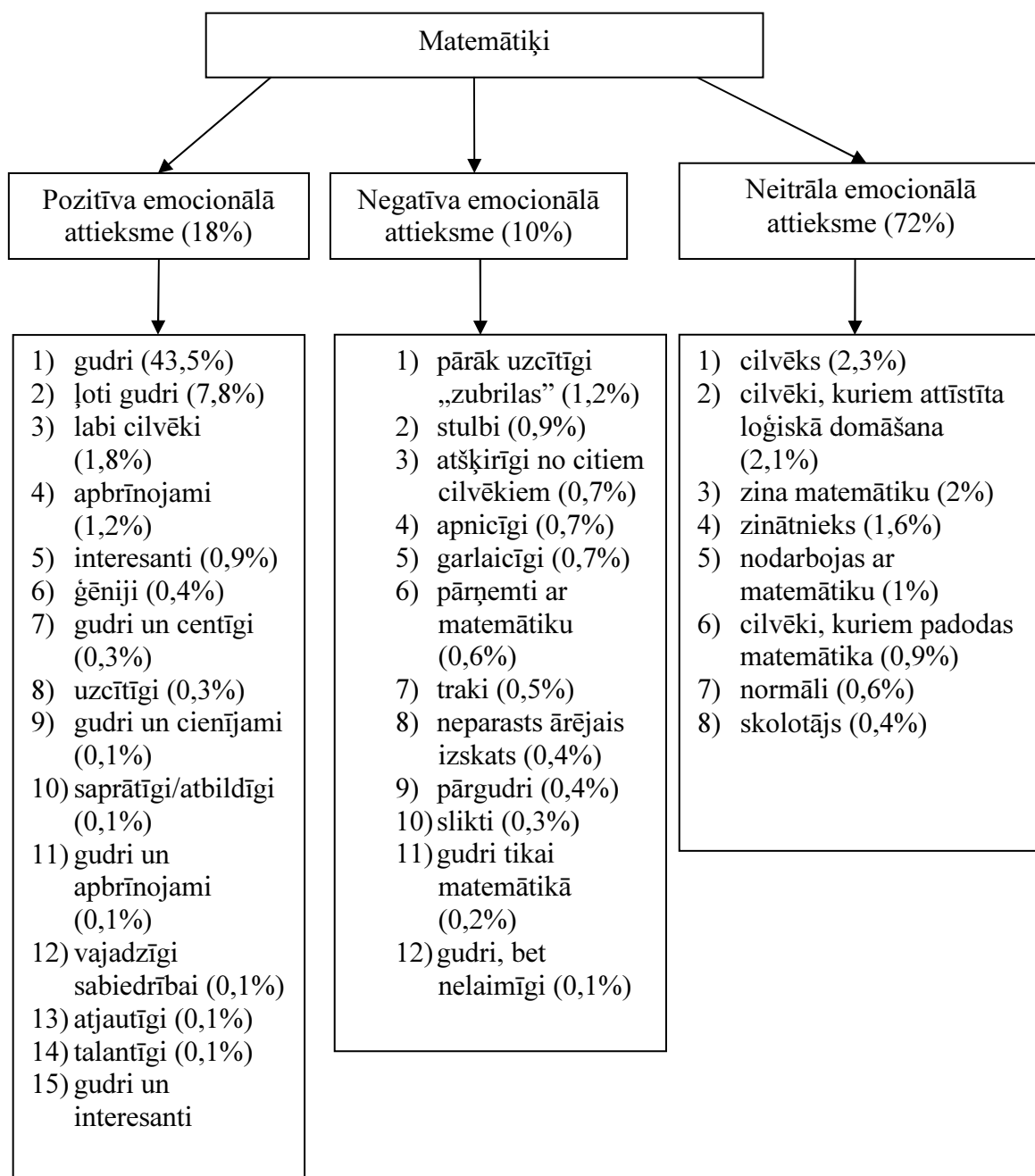
Izanalizējot Latvijas deviņo klašu skolēnu atbildes, tika noskaidrots, ka 548 skolēnu jeb 17,8% no visiem respondentiem uz šo jautājumu neatbildēja, 172 (5,6%) skolēnu atbildes tika klasificētas kā „cita” to pašu iemeslu dēļ, kas tika aprakstīti analizējot atbildes par matemātiku. Atbildi uz šo jautājumu nezināja 31 (0,1%) skolēns un tāds pats skaits skolēnu sniedza necenzētu atbildi. Pārējo skolēnu atbildes tika klasificētas 35 kategorijās, no tām trīs populārākas bija šādas:

- 1) Gudri (n=1342; 43,5%): „*Matemātiķi ir gudri cilvēki, kuri mūsu planētā var atrast kaut ko jaunu un interesantu. Uzzināt daudzus pasaules noslēpumus*”.
- 2) Ļoti gudri (n=240, 7,8%). „*Ļoti gudri cilvēki, jo es uzskatu, ka matemātika ir ļoti grūts priekšmets. Ne katrs var kļūt par matemātiķi*”.

3) Cilvēki, kuri zina matemātiku (n=61; 2%) „*Cilvēki, kas zina visas sarežģītās matemātikas formulas un varētu atbildēt uz jebkuru jautājumu par tām nakts laikā*”.

Skolēnu atbildēs par matemātiķiem ir vērojama lielāka dažādība nekā atbildēs par matemātiku. Lielākajā daļā skolēnu atbilžu tika konstatētas neitrālas emocijas (n=1789; 72%). Šiem skolēniem matemātiķis ir vienkārši cilvēks, kura darbs ir saistīts ar matemātiku, viņš to labi pārzina, viņam piemīt attīstīta loģiskā domāšana: „*Cilvēki, kas ikdienā nodarbojas ar daudz dažādiem skaitļiem un uzdevumiem*”. Pozitīva emocionāla attieksme parādījās 455 skolēnu atbildēs, piemēram: „*Ļoti vienreizējas personības, kas gadsimtu laikā ir atklājuši universālus paņēmienus kā atvieglot mūsu dzīvi*”. Matemātiķis pozitīvas emocionālās attieksmes kategorijā iedalītajās atbildēs galvenokārt tika raksturots kā gudrs, cienjams, atbildīgs, centīgs cilvēks, kas ir apbrīnojams un nepieciešams sabiedrībai. Negatīva emocionāla attieksme parādījās 259 atbildēs, šie skolēni matemātiķi raksturoja kā atšķirīgu no pārējiem cilvēkiem sava neparastā izskata, rakstura īpašību vai kognitīvo īpašību dēļ. Piemēram: „*Ir izdomājuši stulbas formulas, lai sarežģītu mūsu dzīvi. Kuri ienīst bērnus un domā tikai par sevi un stulbo matemātiku*” vai „*Cilvēki ar savu iedomāto ideālo pasaulīti, kurā pastāv tikai matemātika*”.

Iegūtās kategorijas un skolēnu emocionālā attieksme pret matemātiķiem ir atspoguļotas 2.attēlā.

2.attēls. Kvalitatīvās analīzes kategorijas un tajās izpaustā 9.klases skolēnu emocionālā attieksme pret matemātiķiem

Secinājumi

Latvijas 9. klašu skolēnu atbildes par matemātiku zināmā mērā saskan ar ārzemju pētnieku rezultātiem. Matemātikas un matemātiķu uztveri ir pētījuši daudzi ārzemju zinātnieki. Kā vienus no jaunākajiem pētījumiem var nosaukt Grevholmas (Grevholm, 2010) pētījumu par Norvēģijas vidusskolēnu skatījumu uz matemātiķa tēlu un Bārtonas (Burton, 2009) pētījumu par topošo skolotāju viedokli par matemātiku. Savukārt Samptera (Sumpter, 2010) ir pētījusi sākumskolas skolēnu uzskatus par matemātiku un matemātikas

mācīšanos/mācīšanu. Rezultāti visos šajos pētījumos ir diezgan līdzīgi. Matemātika tiek uztverta kā sarežģīts un garlaicīgs mācību priekšmets, saistās ar ilgstošu sēdēšanu pie grāmatām. Matemātiķis – vecs vīrs ar brillēm, vienpatis, dīvaina izskata cilvēks.

Arī liela daļa Latvijas pētījumā aptaujāto skolēnu uzskatīja matemātiku par sarežģītu, tomēr vairāk tika uzsvērts šī priekšmeta svarīgums, arī emocionālā noskaņa bija pozitīvāka. Aptaujāto skolēnu atbildes par matemātiķiem atšķīrās no minēto ārzemju pētnieku rezultātiem, jo Latvijas skolēniem matemātiķis galvenokārt saistījās ar intelektuālajām īpašībām: gudrs, ļoti gudrs, cilvēki, kuri pārzina matemātiku, bet skolēnu skaits, kuri uzsvēra matemātiķa ārējo izskatu un dīvainības bija salīdzinoši neliels. 9.klases skolēnu emocionālā attieksme pret matemātiķiem Latvijā bija vairāk neitrāla un pozitīva nekā negatīva.

Šādi skolēnu uzskati par matemātiķiem norāda, ka matemātika tiek uzskatīta par sarežģītu priekšmetu, ko visi nespēj apgūt, un to, ka par matemātiķiem var kļūt pamatā ļoti gudri cilvēki. Tā kā skolēni matemātikas apguvi vienlaicīgi atzīst par svarīgu, tas var radīt skolēnos papildus uztraukumu un matemātisko trauksmainību. Skolēnu pozitīvās emocijas saistībā ar matemātiku lielā mērā varētu būt viņu matemātikas skolotāju nopelns.

Bibliogrāfija

- Burton, M. (2009). *Exploring the Changing Perception of Mathematics among Elementary Teacher Candidates through Drawings*. Swars, S. L., Stinson, D. W., & Lemons-Smith, S. (Eds.). Proceedings of the 31st annual meeting of the North American Chapter of the International Group for the Psychology of Mathematics Education. Atlanta, GA: Georgia State University, pp. 363-371.
- Ģingulis, E. (2005) *Kā saprast un iemācīties matemātiku*. Rīga: Raka.
- Grevholm, B. (2010) *Norwegian Upper Secondary School Students' views of mathematics and images of mathematicians*
http://www.ttkk.ee/bw_client_files/ttkk_pealeht/public/img/File/yldine/2010/mavi/MAVI16_Grevholm.pdf [2010.10.20.].
- Kaldo, I. (2011). Structure of students' view of mathematics in an Estonian Business School. *Nordic Studies in Mathematics Education*, 16(1-2), 77 - 94.
- Rensaa, R.J. (2006) *The Image of a Mathematician*
<http://people.exeter.ac.uk/PERnest/pome19/Rensaa%20The%20Image%20of%20a%20Mathematician.doc> [2010.12.03.].
- Sumpter, L. (2010) *Younger Students' Conceptions about Mathematics and Mathematics Education*
http://www.ttkk.ee/bw_client_files/ttkk_pealeht/public/img/File/yldine/2010/mavi/MAVI16_Sumpter.pdf [2010.10.10.].

Ināra Laizāne
Rēzeknes Augstskola, Latvija

EKOLOĢISKĀS APZIŅAS VEIDOŠANAS PROBLĒMAS

Abstract

Problems formation of ecological awareness

Formation of ecological awareness is very important to decrease the human impact on the environment, to improve the condition of environment and to overcome the ecological crisis. Since ecological crisis is the external manifestation of the crisis in our minds and spirit, one of the main tasks of ecological education is the formation of ecological awareness in three dimensions: behaviour, knowledge, feelings and interest, attitude and values.

The research purpose, methodology and results are revealed in the article. During the research the level of ecological awareness was found out. The research data was analysed quantitatively and qualitatively.

Key words: ecological awareness, formation of awareness.

Pētījuma aktualitāte: ekoloģiskā krīze, tās cēloņi un sekas

Vides aizsardzības statistikas (2012) dati parāda, ka cilvēks un viņa darbība ir kļuvuši par vienu no būtiskākajiem vidi ietekmējošiem faktoriem. Nesaprātīgas un nekontrolētas dabas izmantošanas rezultātā (Plumwood 2001) mēs pašlaik atrodamies ekoloģiskās krīzes situācijā. Lai izkļūtu no šīs situācijas, pasaulē vērojama vides aizsardzības tehnoloģiju attīstība, tiek izstrādāti cilvēka darbību vides jomā reglamentējošie lokālie un pasaules mēroga dokumenti un normatīvie akti, parakstītas starptautiskās vienošanās un līgumi. Tas nozīmē, ka vides aizsardzības procesu īstenošanas potenciālās iespējas ir lielas. Vienlaikus var konstatēt (Totaro, Simeone 2001), ka reālie panākumi cilvēkam labvēlīgas apkārtējās vides saglabāšanas jomā nav efektīvi, tāpēc šobrīd aktuāls ir jautājums par, ekoloģisko apziņu un ekoloģisko kultūru.

Pie katastrofālajām vides izmaiņām, pie ekoloģiskās krīzes vainojams ne viens cits, kā pati sabiedrība. Tai jāsaprot, ka mūsu tālākā dzīvošana nav atdalāma no vides problēmām, un glābt izveidojušos situāciju spējām tikai mēs paši.

Ekoloģiskās krīzes cēloņi ir vairāki, bet viens no tiem ir antropocentriskā ekoloģiskā apziņa, kas balstās uz patērētājsabiedrības attīstību. Vides pētījumi (Saylan, Blumstein 2011; Clarke 2012) rāda, ka cilvēki, dzīvojot urbanizētu dzīvesveidu un izmantojot ko paši radījuši, pazaudē saikni ar savu dziļāko būtību, un vienīgais veids, kā to atjaunot, ir būt saskarē ar dabu. Antropocentriskā ekoloģiskā apziņa būtu jānomaina ar ekocentrisko ekoloģisko apziņu, kurā galvenās vērtības nav vara, nauda un informācija, bet dzīvība un veselība. Norvēģu filozofs Arne Ness (Ness 1973); (Ness 2004) uzskatīja, ka ir vajadzīga ekoloģiskā gudrība, lai apzinātos vides problēmas un tās atrisinātu.

Mūsdienās jūtams ekoloģiskās gudrības trūkums, jo pastāv pretrunas starp objektīvām prasībām pēc noteikta zināšanu, attieksmju līmeņa un katra cilvēka vajajām ekoloģiskajām zināšanām, ekoloģiskās kultūras un apziņas trūkumu (Melecis 2011).

Daudzi atzīst, ka ekoloģiskā izglītība ir svarīgs faktors, kas var nodrošināt cilvēces ilgtspējīgo un līdzsvaroto attīstību (Agenda 21, 1998; Mennillo, Schlenzig, Friedrich 2011). Videi draudzīga vērtību sistēma un kopumā ekoloģiskā izglītošana ir saistīta ar ilgtspējīgas jeb līdzsvarotās attīstības iespēju uz Zemes. Ekoloģiskās apziņas veidošana ir svarīga, lai mazinātu cilvēka darbības ietekmi uz apkārtējo vidi, uzlabotu apkārtējās vides stāvokli.

Pētījuma metodoloģija

Katram cilvēkam ir nepieciešams saprast, kādā veidā viņš ir saistīts ar dabu, kādā veidā viņš ir atkarīgs no tās, kādas ir dabas likumsakarības, un kāpēc nedrīkst tās ignorēt.

Pētītas ekoloģiskās apziņas dimensijas: uzvedība, zināšanas, pārdzīvojums un interese, attieksme un vērtības.

Raksta mērķis: noskaidrot ekoloģiskās apziņas līmeni.

Pētījuma metodes: aptauja, diskusija.

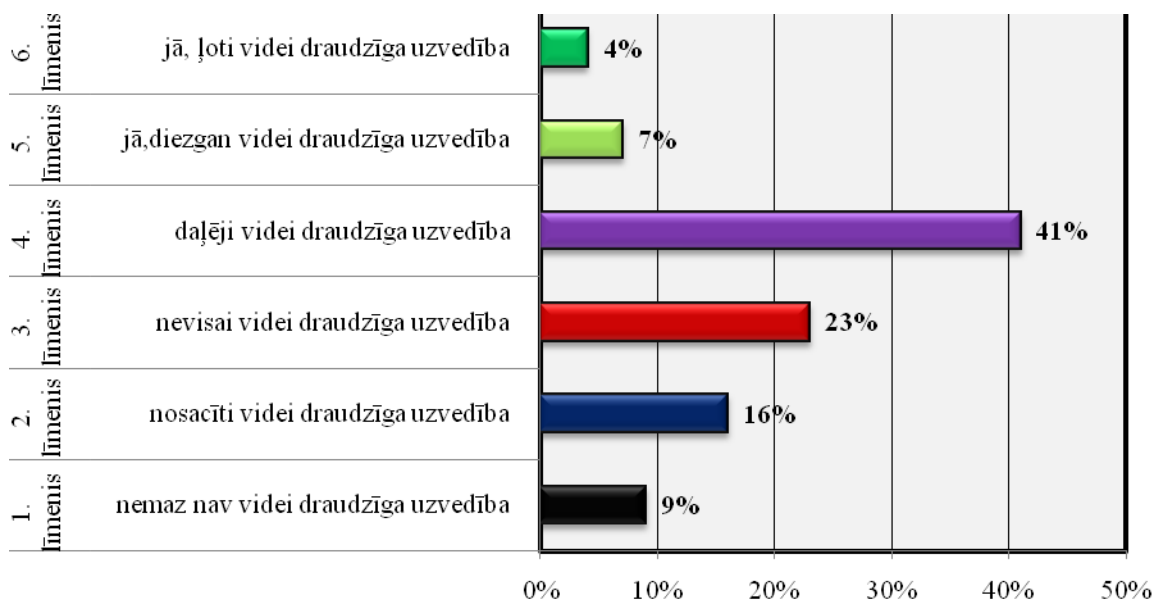
Pētījumā piedalījās 492 vispārizglītojošo skolu skolēni.

Pētījuma rezultāti

Sabiedrības līdzdalība ar vidi saistītu jautājumu risināšanā ir atkarīga no apziņas līmeņa, tāpēc arī tika pētīts respondentu **ekoloģiskās apziņas līmenis**. Pie augsta ekoloģiskās apziņas līmeņa ir iespējama uzvedības maiņa dabā, uzlabojot apkārtējās vides kvalitāti un mazinot ekoloģisko krīzi.

Lai noteiktu ekoloģiskās apziņas līmeni, tika pētītas tādas ekoloģiskās apziņas dimensijas kā: uzvedība, zināšanas, pārdzīvojums un interese, attieksme un vērtības (Ernšteins, Jūrmalietis 2000).

Pētot **ekoloģiskās apziņas dimensiju: uzvedību**, respondentiem tika uzdots jautājums „**Vai Tava uzvedība ir videi draudzīga?**” (skat. 1. attēlu).

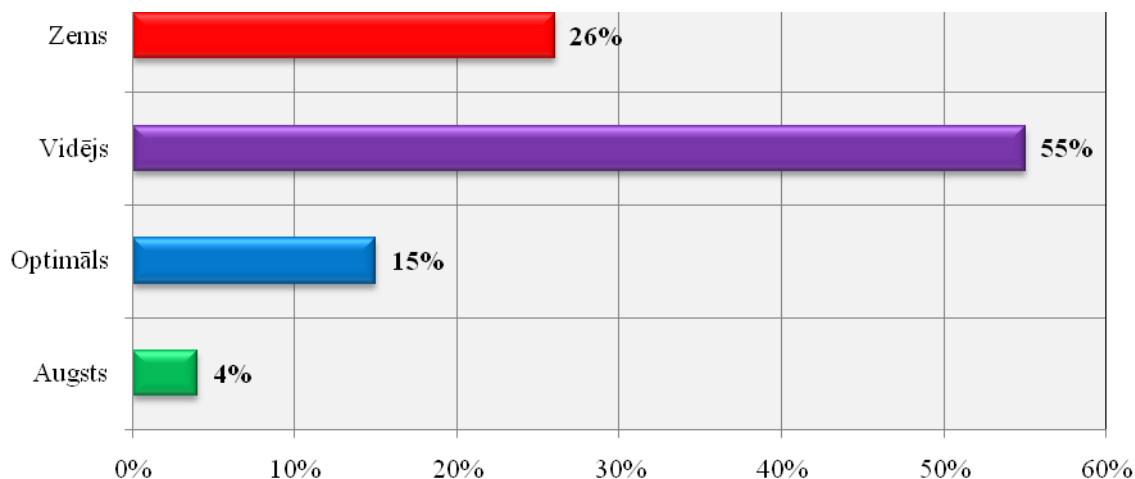

1. att. Ekoloģiskās apziņas dimensija: uzvedība (n= 492)

Respondentiem bija jānovērtē savas uzvedības dabā 6 līmeņu sistēmā, kur 1- nē, nemaz nav videi draudzīga uzvedība, bet 6- jā, ļoti videi draudzīga uzvedība (skat. 1. attēlu). Pētījumā piedalījās 492 respondenti, no kuriem 4% ir ar ļoti videi draudzīgu uzvedību, 7% respondentu ir ar diezgan videi draudzīgu uzvedību. Anketu dati liecina, ka (41% gadījumos) uzvedību dabā pamatā novērtē 4. līmenī, t.i., kā daļēji videi draudzīgu uzvedību. Respondenti uzskata, ka videi draudzīga uzvedība ir pamatā ekoloģiskās kultūras veidošanai, uzvedības normu ievērošanai dabā. 23% respondentu savu uzvedību dabā novērtē kā ne visai videi draudzīgu, 16% kā nosacīti videi draudzīgu uzvedību un 9% respondentu uzskata, ka viņu uzvedība nav videi draudzīga. Pārrunās ar respondentiem arī noskaidrots, ka ilgtspējīgu videi draudzīgu uzvedības modeļu veidošanā svarīgi ņemt vērā šādus faktoros:

- informācija par videi draudzīgu dzīvesveidu ir būtisks, taču nepietiekams iemesls uzvedības modeļu maiņai,
- tā kā indivīda uzvedības modeļi ir atkarīgi gan no paša indivīda, gan kolektīvās pieredzes, izmaiņām jānotiek abos līmeņos: indivīda un kopienas vai sabiedrības līmenī,
 - tā kā uzvedības modeļus lielā mērā nosaka paradumi, dzīvesveida izmaiņas ir vairāk iespējamās brīžos, kad notiek būtiskas izmaiņas cilvēka dzīvē: iestājoties augstskolā; veidojot ģimeni utt.

Svarīgs ekoloģiskās apziņas līmenis ir sapratne par dabas daudzveidību, par cēloņsakarībām dabā, sapratne par dabu un katru tās elementu kā vērtību, tāpēc tika pētīta **ekoloģiskās apziņas dimensija: zināšanas**. Tika noskaidrots zināšanu, informētības par ekoloģiskiem jautājumiem līmenis (augsts; optimāls; vidējs; zems) (skat. 2. attēlu).

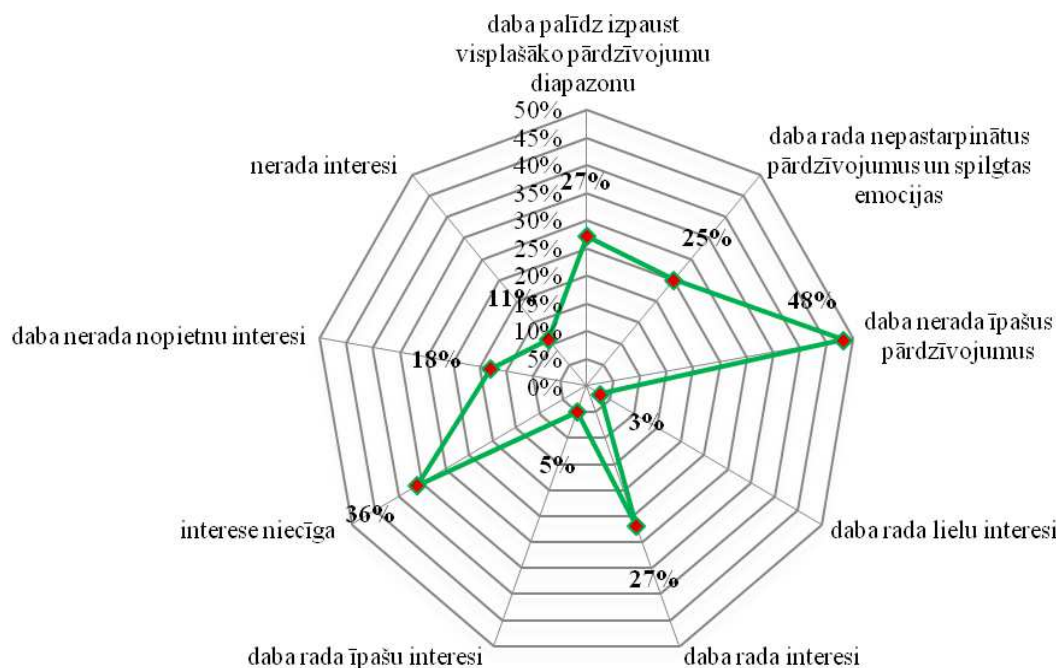
2. att. Ekoloģiskās apziņas dimensija: zināšanas (n=492)

Zināšanu par ekoloģiskiem jautājumiem pašvērtējums, parāda, ka 4% respondentu uzskata, ka viņi ir informēti par vides jautājumiem, un viņu zināšanu līmenis ir augsts. Respondenti arī atzīmē, ka bieži vien liela uzmanība pievērsta zināšanām par dabas sistēmām, proti, kā tās strādā, kāda ir reakcija uz cilvēka iejaukšanos, cik spēcīgu iejaukšanos un cik ilgi tās var izturēt, bet par maz ņemtas vērā zināšanas par cilvēka uzvedību dabā, jo tieši cilvēka uzvedība, rīcība ir cēlonis, kas ir izraisījis ekoloģisko krīzi. Pēc aptaujas rezultātiem 15 % respondentu vērtē savas zināšanas ekoloģijas jomā kā optimālas. Ievērojama daļa respondentu (55%) norādīja, ka viņu zināšanu līmenis ir vidējs.

Aptaujas rezultāti liecina, ka 26% respondentu savu informētību un zināšanas par ekoloģijas jautājumiem vērtē samērā kritiski.

Pētījums parāda, ka zināšanu līmenis par vides jautājumiem atšķiras. Ekoloģiskās krīzes pārvarēšana un vides kvalitātes uzlabošana ir atkarīga no zināma izglītības un informētības līmeņa, kuru var paaugstināt veicot apmācību. Tikai tad, kad cilvēki zina un saprot pietiekami daudz, ir iespējams mainīt viņu vērtības un attieksmi, prasmes un uzvedību. Līdz ar to ekoloģiskajai izglītošanai ir jā sākas jau no agras bērnības, jābūt mērķtiecīgi virzītai cauri visai cilvēka dzīvei, ieskaitot visu līmeņu izglītības sistēmas.

Tā kā viens no ekoloģiskās apziņas komponentiem ir **pārdzīvojums un interese** par dabu, tad tika pētīts respondentu pārdzīvojums un interese. Sākumā respondenti tika mudināti izteikt piekrišanu vai nepiekrišanu apgalvojumiem, kas saistās ar pārdzīvojumiem dabā un interesi par to. Papildus tam tika uzdoti arī atvērtie jautājumi (bez iepriekš definētiem atbilžu variantiem), kur respondentiem pašiem bija jāformulē savs viedoklis (skat. 3. attēlu).

3. att. Ekoloģiskās apziņas dimensijas: pārdzīvojums un interese (n=492)

Pētījuma rezultāti rāda, ka 27% respondentu atzīst, ka viņiem daba palīdz izpaust visplašāko iekšējo pārdzīvojumu diapazonu un rada interesi. Ir skaidrs, ka tieši konkrētais **pārdzīvojums** iedarbojas uz psihi, pārveido to un maina arī dzīves galvenās vērtības.

25% respondentu atzīmē, ka būtiskākais dabā ir tieši nepastarpināti pārdzīvojumi un spilgtas emocijas. Daba nerada īpašus pārdzīvojumus 48% respondentu (skat.3. attēlu).

3 % respondentiem daba rada lielu interesi, 27%- daba rada interesi, 5%- daba rada īpašu interesi. 36 % respondentiem interese niecīga, 18%- daba nerada nopietnu interesi un nerada interesi vispār 11 % gadījumu. Veiktais pētījums apliecina, ka svarīgi veicināt interesi par dabu. Respondenti norāda, ka interesi var radīt dažādi novērošanas un izpētes darbi tieši dabā.

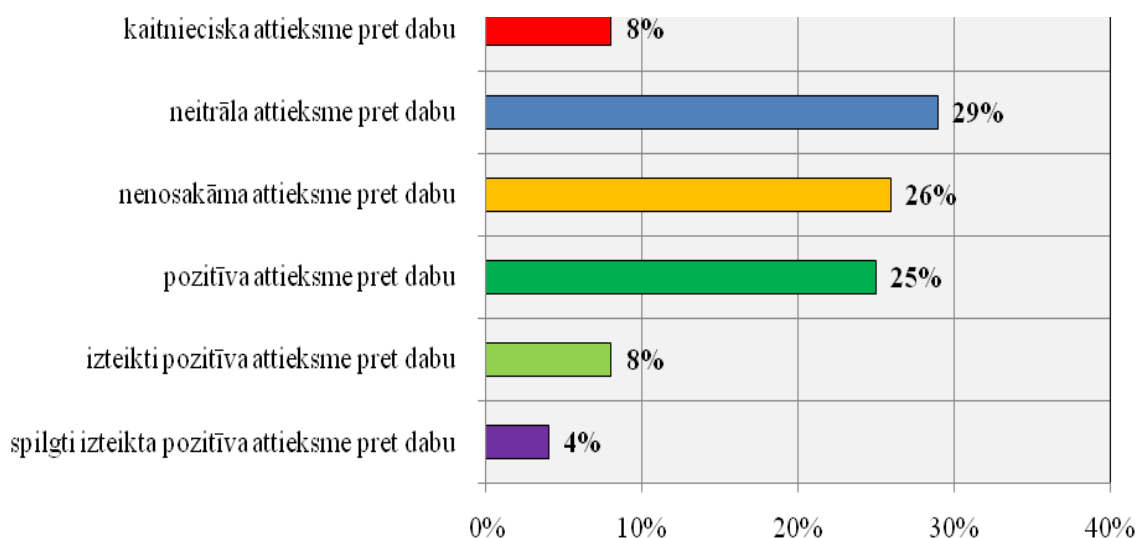
Attieksme pret dabu un vērtības ir svarīgas, lai uzlabotu un saglabātu vides kvalitāti. Neizprotot sabiedrības attieksmi pret dabu un vērtību sistēmu, nav iespējams risināt jautājumus kas saistās ar apkārtējās vides kvalitāti, tāpēc tika pētīta respondentu **ekoloģiskās apziņas dimensija: attieksme un vērtības**.

Attieksme un vērtības ir saistītas, jo ekoloģiskās vērtības nosaka vairākas komponentes un viena no tām ir attieksme pret dabu.

Veicot pētījumu par **attieksmi** pret dabu, tika izvirzīti galvenie rādītāji, kurus tuvāk atsedza tiem pakārtoti kritēriji, pēc kuriem var spriest par respondentu attieksmi pret dabas

vidi: (1) sabiedriski nozīmīga aktivitāte dabas vides jomā, (2) atbildība pret dabu, (3) taupīgums pret dabas bagātībām, (4) uzvedība dabā, (5) pozitīva attieksme pret informāciju, kas sniedz zināšanas par dabu, (6) paškritiska attieksme pret uzvedību dabā, atzīst savus un citu pārkāpumus dabā.

Pamatojoties pārsvarā uz attieksmes pret dabu rādītājiem un tiem pakārtotiem kritērijiem, tika izstrādāta anketa attieksmju diagnostikai. Apkopojošie pētījuma rezultāti par respondentu attieksmi pret dabu ir skatāmi 4. attēlā.

4. att. Ekoloģiskās apziņas dimensija: attieksme (n=492)

Kopumā tikai 37 % respondentiem ir pozitīva, saprotoša un saudzējoša attieksme pret dabu. Viņiem ir atbildīga, pozitīva un izprotoša attieksme pret dabu kā vispārcilvēcisku vērtību, ir attīstīts vērtīgumsu, vēlme aktīvi darboties, izziņāt dabu un izjust sevi kā dabas daļu.

Subjektīvas attieksmes pret dabu veidošanās ir saistīta ar izziņas aktivitāti, tāpēc izglītības procesam jābūt orientētam ar tendenci attīstīt vēlamo attieksmi pret dabu, un jau pašos pirmsākumos formēt pasaules uzskatus par to, ka cilvēks uz zemeslodes nav saimnieks, bet gan dabas sastāvdaļa, kura ir ieinteresēta kopējā dabiskā attīstībā, bet ne iznīcināšanā un izsaimniekošanā.

Pozitīvas attieksmes veidošanai pret dabu ir svarīga skolotāja izvēlēta metodoloģija, kurai jābūt pēc iespējas piemērotākai konkrētajam skolēnam, vai skolēnu grupai kā arī daudz kas ir atkarīgs tieši no skolotāja profesionalitātes, personības, ieinteresētības. Līdz ar pārmaiņām sabiedrībā jānotiek pārmaiņām arī izglītības jomā. Te svarīgi panākt, lai izveidotos pozitīva, saudzējoša attieksme pret visu dzīvo, kā rezultātā nostiprināsies arī ekoloģiskās vērtības.

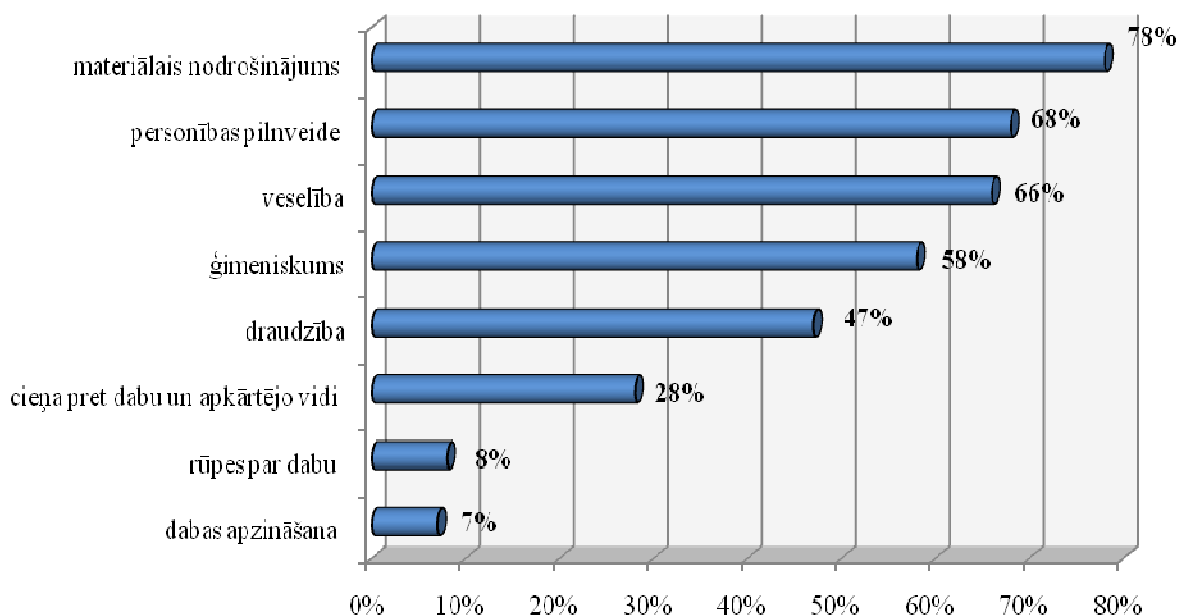
Par vērtībām tiek uzskatīts pozitīvo īpašību kopums, kas nosaka lietas, parādības, darbības noderīgumu, nozīmīgumu un ko cilvēks savā apziņā uztver kā sev vai citai personai būtiski nozīmīgus noteiktā kultūrā un konkrētā sabiedrībā (Pedagoģijas terminu skaidrojošā vārdnīca 2000).

Par vērtībām tiek uzskatītas lietas vai parādības ar ievērojamu individuālo nozīmi cilvēka dzīvē. Tiek atzīmēts, ka tās nav iedzimtas, bet gan tiek veidotas individuālajā dzīves pieredzes ceļā. Vērtības nosaka personības vajadzību aktualizēšanos un izpausmes veidu personības aktivitātē (Psiholoģijas vārdnīca 1999).

Balstoties uz teorētiskām atziņām, varam secināt, ka vērtības ir individuāli nozīmīgas parādības vai lietas, kas nosaka personības virzības gaitu un kas veidojas arī dzīves pieredzes rezultātā. Nosakot **vērtības**, tika konstatēta respondentu vērtību skala un ekoloģisko vērtību uzrādījums tajā, līdz ar to tika noskaidrota ekoloģisko vērtību atrašanās vieta respondentu vērtību skalā.

Pēc izstrādātās noteiktās metodikas respondentiem tika izdalītas lapas ar vērtību uzskaitījumu. Katrs individuāli izvēlējās 10 vērtības, kuras viņam šķiet vissvarīgākās.

Veicot vērtību izpēti visā respondentu grupā un ranžējot vērtības, tika iegūti šādi rezultāti (skat. 5. attēlu).

5. att. Ekoloģiskās apziņas dimensija: vērtības (n=492)

Respondenti atzina, ka nebija nemaz tik viegli vērtībai atrast pamatojumu un ierindot to noteiktā skalā. 43 % respondentiem, kuri ir zaļi jeb ekoloģiski domājoši, vērtību vidū augstu vietu ieņēma iespēja uzlabot vides kvalitāti, iegūt zināšanas par vides degradējošiem

faktoriem, gatavība ieguldīt laiku un līdzekļus vides uzturēšanā. Viņu pamatvērtības ir rūpes par vidi, un viņi visnopietnāk domā par ilgtspējību.

Vērtību uzskaitījums astoņās pirmajās pozīcijās ir redzams 5. attēlā. Respondenti, ranžējot vērtības, pirmajās pozīcijās ierindo materiālo nodrošinājumu, personības pilnveidi, veselību u.c. No ekoloģiskām vērtībām, piemēram, cieņu pret dabu un apkārtējo vidi uzrādīja 28 % no respondentiem, rūpes par dabu - 8%, bet dabas apzināšanos - 7 % aptaujāto. Veicot tuvāku ekoloģisko vērtību izvietojuma analīzi respondentu vērtību skalā ir konstatēts, ka ekoloģiskās vērtības savā vērtību skalā nepiemin vispār 48% respondentu.

Analizējot šos datus, nākas secināt, ka ne visai liels procents respondentu apzinās ekoloģiskās vērtības kā nozīmīgas. Izanalizējot iegūtos rezultātus, iespējams noteikt šādu sakarību: vecums korelē ar ekoloģiskām vērtībām. Kopumā varam secināt, ka vērtību, tai skaitā ekoloģisko vērtību veidošanās procesā izšķirami vairāki līmeņi: teorētiski kognitīvais, emocionāli vērtējošais un rīcības līmenis un kritēriji. Apkopojums ir redzams 1.tabulā.

1. tabula

Ekoloģisko vērtību veidošanās līmeņi un kritēriji

Līmeņi Kritēriji	Zināšanas	Vērtēšana	Pārdzīvojums	Darbība
Teorētiski – kognitīvais	Teorētisko, sociālā grupā pieņemto zināšanu kopums	Teorētiski abstrakta	Zemas intensitātes vai nekonkretizēts	Ārēju stimulu ietekmē
Emocionāli vērtējošais	Teorētisko zināšanu konkretizācija, atbilstošo jūtu izpratne	Personiski izvērtētas attieksmes veidošanās	Vērtības personiskā nozīmīguma pārdzīvojums	Fragmentāra darbība, epizodiska aktivitāte
Rīcība	Vērtības sociālā un individuālā aspekta integrēta izpratne	Personiskā un sociālā nozīmīguma atzīšana	Vērtības nozīmīguma un tās sasniegšanas vēlmes pārdzīvojums, personības aktivizācija	Mērķtiecīga, sistematizēta darbība, realizējot pieņemto lēmumu

Analizējot ekoloģisko vērtību veidošanas procesu varam prognozēt, ka nepilnības varētu būt kādā no līmeņiem vai kritērijiem. Salīdzinot pētījuma rezultātus konstatēta korelācija, t.i., saistība, kopējas izmaiņas starp attieksmi pret dabas vidi un vērtību sistēmu,

līdz ar to ekoloģisko vērtību veidošanās procesā būtisks komponents ir saudzīgas attieksmes veidošana pret dabu.

Pētījums parāda, ka ekoloģiskās vērtības daudziem nav kā pamatvērtības. Tas nosaka nepieciešamību sabiedrību ekoloģiski izglīt, veidot attieksmes, kuras radītu videi draudzīgu vērtību sistēmu un attiecīgu rīcību.

Līdzšinējie pasaules piemēri liecina, ka jāpaiet aptuveni 50 – 60 gadiem, līdz sabiedrībā notiek reālas un pamatīgas domāšanas un attieksmes maiņas.

Agendā 21 ir teikts, ka sabiedrības izglītības celšana un informētības palielināšana ir nozīmīga, lai sasniegtu ilgtspējīgu attīstību. Tikai tad, kad cilvēki zina un saprot pietiekami daudz, ir iespējams mainīt viņu vērtības un attieksmi, prasmes un uzvedību.

Secinājumi

- Tā kā ekoloģiskā krīze ir ārējā izpausme krīzei mūsu prātā un garā, tad viens no galvenajiem uzdevumiem ir ekoloģiskās apziņas veidošana visās dimensijās: uzvedībā; zināšanās; pārdzīvojumos un interesē; attieksmē un vērtībās. Svarīgi veidot attieksmju un vērtību sistēmu, kas ir nepieciešama, lai aizsargātu un atveseļotu dabas vidi, rosinātu vēlēšanos darboties vides labā, kā arī ieviestu un nostiprinātu jaunas, videi draudzīgas uzvedības normas atsevišķu indivīdu dzīvē un sabiedrībā kopumā.
- Pētot un analizējot, ekoloģiskās apziņas līmeni, var secināt, ka:
 - uzvedības modeļi dabā pārsvarā (41%) ir daļēji videi draudzīgi, to lielā mērā nosaka paradumi, dzīvesveids;
 - respondentu zināšanu līmenis ekoloģijas jomā pārsvarā ir vidējs (55 %), līdz ar to ekoloģiskajai izglītošanai ir jāsākas jau no agras bērnības, jābūt mērķtiecīgi virzītai cauri visai cilvēka dzīvei, ieskaitot visu līmeņu izglītības sistēmas;
 - svarīgi veicināt arī ekoloģiskās apziņas dimensijas: pārdzīvojumus un interesi par dabu, organizējot novērošanas un izpētes darbus tieši dabā visos mācību priekšmetos;
 - pastāv korelācija starp attieksmi pret dabas vidi un vērtību sistēmu, līdz ar to ekoloģisko vērtību veidošanās procesā būtisks komponents ir saudzīgas attieksmes veidošana pret dabu.

Svarīgi aktivizēt ekoloģiskās izglītības darbu izglītības iestādēs, meklējot vides un ilgtspējīgas attīstības jautājumu integrācijas iespējas mācību procesā.

Agendā 21 ir teikts, ka sabiedrības ekoloģiskās izglītības un informētības palielināšana ir nozīmīga, lai sasniegtu ilgtspējīgu attīstību.

Bibliogrāfija

- Baltic 21 (2002) *Agenda 21 for the Baltic Sea Region Sector Report – Education*. Baltic 21. Series No 02/2002 Stockholm: Baltic 21 Secretariat, Ministry of Environment.
- Clarke, P. (2012) *Education for Sustainability: Becoming Naturally Smart*.
- Erņšteins, R., Jūrmalietis, R. (2000) *Environmental science*. Rīga: LU.
- Melecis, V. (2011) *Ekoloģija*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Mennillo, G., Schlenzig, T. and Friedrich, E. (2011) *Balanced Growth: Finding Strategies for Sustainable Development*.
- Ness, A. (1973) *The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement*. Inquiry 16: 95-100.
- Ness, Ā. (2004) *Dzīves filosofija: personiskas pārdomas par jūtām un prātu*. Rīga: Norden AB.
- Pedagoģijas terminu skaidrojošā vārdnīca* (2000) Rīga: Zvaigzne ABC.
- Plumwood, V. (2001) *Environmental Culture: The Ecological Crisis of Reason*. Routledge.
- Psiholoģijas vārdnīca* (1999) Breslava, G. red. Rīga: Mācību grāmata.
- Saylan, C., Blumstein, D.T. (2011) *The Failure of Environmental Education*. University of California Press.
- Totaro, E.A., Simeone, A. (2001) Environmental and cultural tourism as a model of an economic sustainable activity - Sensibility and participation of Sannio University students. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, Vol. 2 Iss: 3, pp. 238 – 249
- UNESCO. *Tbilisi Declaration* (1978) <http://www.gdrc.org/uem/ee/tbilisi.html>.
- Vides aizsardzības statistika* (2012) <http://www.csb.gov.lv/dokumenti/vides-aizsardzibas-statistika>

Antra Randoha
Rīgas Pedagoģijas un izglītības vadības akadēmija, Latvija

PIRMSSKOLĒNA INTELEKTUĀLO SPĒJU PILNVEIDOŠANĀS IESPĒJAS VIZUĀLAJĀ MĀKSLĀ

Abstract

Possibilities of Pre-schooler's Cognitive Skills Improvement in Visual Arts

In holistic development of pre-schooler very important is process of visual art in which children express their emotions and thoughts, their understanding about surrounding life. During this process children learn to perceive correctly objects and phenomenon in local environment, get to know different forms and placement of objects in space, learn practical skills and develop cognitive abilities.

Inheritance has very important role in development of intellect. Also social factors are important and especially relevant is purposeful facilitation of intellect.

In order to provide possibilities of pre-schooler's cognitive skills improvement in visual arts process teacher should create appropriate environment for the process of visual arts with the possibilities for observation, exploring, investigation, comparing, analysing, experimentation, with large material basis, by offering different techniques and methods, and also by providing possibility to a child to reproduce the teacher – teacher should participate in the process of visual arts – should create his/her own artwork together with children. It is important to remember, that learning by doing is the main source of getting knowledge. The main aspect is that child performs freely, independently, creatively, with the interest and positive emotions. By purposeful planning and organizing pedagogical process of visual arts it is relevant, that this is activity of self-development and self-regulation, interaction.

There is also positive, free emotional atmosphere in relationships between adults and children and also between children themselves during pedagogical process – visual art on the basis of successful intellectual development.

Atslēgas vārdi: pirmsskolēns, intelektuālās spējas, vizuālā māksla, vizuālās spējas, uztvere

Teorētiskā pētījuma mērķis – izzināt pirmsskolēna intelektuālo spēju pilnveidošanās iespējas vizuālajā mākslā. Izvēlētās pētīšanas metodes – teorētisko atziņu analīze un pamatpaņēmienu izstrāde pirmsskolēna intelektuālo spēju pilnveidei.

Rakstā tiek pētīts jaunākais, vidējais un vecākais pirmsskolas vecums.

Pirmsskolēns ir individuālais pētnieks, kurš pēta sevi un apkārtējo pasauli. Pirmsskolēni pasauli apgūst eksperimentējot, viņi ir zinātkāri, grib noskaidrot, kāpēc kaut kas notiek tā un ne citādi. Tādēļ pirmsskolēni var ilgstoši spēlēt un variēt ar vienu un to pašu priekšmetu, līdz pārbauda, kam tas ir derīgs un cik ļoti derīgs tas ir, jo pirmsskolēna darbība balstās uz izzināšanas procesu rotaļu darbībā. Izzinot apkārtējo pasauli, pirmsskolēns attīsta intelektuālās spējas.

Attīstoties intelektam, pieaug tā iespējas analizēt un vērtēt gan darbības objektīvos nosacījumus un prasības, gan savas īpašības un darbības īpatnības. Ar augsta intelekta palīdzību iespējams rast racionālus darbības paņēmienus, to organizāciju laikā un telpā, ievērojot objektīvo un subjektīvo apstākļu analīzes rezultātus (Karpova 1994: 25).

Būtiska ir mērķtiecīga iedarbība uz izziņas procesiem, to produktivitātes paaugstināšana, spēju attīstīšana – tās ir svarīgas intelektuālās audzināšanas sastāvdaļas.

Intelektuālā attīstība, kas notiek audzināšanas procesā, ir attieksmju pozīcijas veidošana pret zināšanām, izziņas darbību un intelekta attīstību. Tā izpaužas daudzveidīgi: izziņas vajadzību un interešu stimulēšanā, zināšanu uzkrāšanā un pilnveidošanā, problēmu konstatēšanā un risināšanā, prāta kultūras attīstīšanā, intelektuālo spēju un prasmju izkopšanā, intelektuālo jūtu rosināšanā (Zelmenis 2000: 213).

H.Gārdneram pieder teorija par daudzpusīgo intelektu. Tātad, ir dažādi intelekta veidi, attīstība notiek caur visiem šiem veidiem tādējādi veidojot indivīdu par harmonisku būtni, kas sevi izprot. Intelekti nav tikai zināšanu daudzums. H. Gārdners intelekta veidus ir iedalījis šādi: valodnieciskais, loģiski matemātiskais, vizuāli telpiskais, pašizpratnes, ķermeņa-kustību, muzikālais, saskarsmes, dabaszinātniskais. (Daudzpusīgā intelekta teorija skolā 2000: 15) Ikdienas dzīvē atšķirīgie intelekta veidi parasti darbojas kopā. Mācot bērniem domāt, galvenais uzdevums ir attīstīt ikvienu no daudzajiem intelekta veidiem (Fišers 2005: 27).

Pirmsskolas vecumā intelektuālā attīstība izpaužas visos veidos, taču tā ir tikai sākuma stadijā; pirmsskolēnam veidojas priekšstati par ārējo pasauli, attieksme pret cilvēkiem, lietām, parādībām. Tas notiek pirmsskolēnam pašam to nemaz neapzinoties. Pieaugot pirmsskolēnam pilnveidojas intelektuālās spējas, taču ne visiem vienādi un, ne visiem vienā laikā.

Intelektuālās spējas iespējams pilnveidot vizuālās mākslas procesā, kurā ir plašs pētāmo objektu loks, daudzveidīga vide, materiālā bāze. Būtisks personības attīstības nosacījums ir sākotnēja orientācija uz vizuālo mākslu kā vērtību un pozitīva attieksme pret to.

Mākslas vizuālo kategoriju pakāpeniska apguve sekmē ne tikai normālu personības attīstību, bet kopumā tas dod personībai arī jaunrades spēku būt radošai.

Vizuālai mākslai ir liela nozīme radošas un emocionālās personības attīstībā, savukārt vizuālās mākslas izteiksmes līdzekļiem ir būtiska nozīme bērna radošās darbības attīstīšanā un individuālo māksliniecisko spēju izkopšanā (Hibnere, Grasmane 2000: 42).

Vizuālā māksla ir process, kurā var attīstīt mākslinieciski radošu personību: asa, smalka, specifiska mākslinieciska uztvere, attīstītas novērošanas spējas, iejūtība atveidojamajā situācijā (arī citu cilvēku domās), spēja pārdzīvot attēlojamā objekta māksliniecisko tēlu, labi attīstīta radošā iztēle, vispusīga prāta darbība, zināšanas par attēlošanas mākslinieciskajiem un tehniskajiem līdzekļiem, prasme tos izmantot ieceres realizācijas procesā (Hibnere, Grasmane 2000: 18).

Pirmsskolēnu vizuālā darbība aplūkojama kā attieksmju veidošanās process pret apkārtējo pasauli. Pirmsskolēnu patstāvības līmenis mākslinieciskajā darbībā pieaug līdz ar

viņu attīstību un iespējām veikt sarežģītākas fiziskās un garīgās darbības. Ar vizuālo darbību var mērķtiecīgi attīstīt uztveri, iztēli, gaumi, spējas, prasmes, iemaņas u.c.

Intelektuālās spējas pilnveidojas laika gaitā, reizēm tas notiek negaidīti pēkšņi. Noteiktas zināšanas un prasmes var apgūt vienīgi tad, kad sasniegts attiecīgais attīstības periods, un to grozīt nav vecāku spēkos. Daudzveidīgāka vide var rosināt plašāku spēju attīstību. Visiem bērniem ir iedzimts dzinulis mācīties un pētīt (Bergdons, Gemons 2004: 32).

Tādēļ, lai bērni spētu sekmīgi mācīties un pētīt, jāatzīmē, ka svarīgs līdzeklis mācību procesā, informācijas analīzē, pētījumos un iegūto rezultātu apstrādē, kā arī dažādu problēmsituāciju risināšanai, ir vizuālā domāšana.

Vizuālā domāšana nepieciešama bērniem, lai viņi varētu atrast savu ceļu apkārtējā pasaulē. Informācija, kura bērniem jāapstrādā ļoti lielā mērā ir vizuālā informācija-vārdi, skaitļi, zīmējumi, tēli, modeļi, zīmes un simboli. Bērni ir vizuālas būtnes, kas dzīvo vizuālā pasaulē. Vizuālās zināšanas ir vērtīgs domāšanas līdzeklis visiem bērniem. Vizuālā iztēle var palīdzēt izpaust informāciju un idejas. Ar vizuālās izpausmes palīdzību var formulēt un atrisināt problēmas (Fišers 2005: 37).

Būtiski, lai pirmsskolēniem attīstītos intelektuālās spējas, īpaši viens no spēju veidiem - vizuālās spējas. Spēja vizualizēt ir saistīta ar smadzeņu darbību (Riņķis 2007: 77); (Gelbs 2006: 111). Jo vairāk tiks iesaistītas darbībā visas piecas cilvēka maņas, jo krāšņāka izdosies vizualizācija. Vizualizējot apzināti, tiek koncentrēts prāts un iedomāts vēlamais. Svarīga ir koncentrēšanās un neatlaidība.

Turpretī J.Riņķis norāda, ka vizuālo spēju veidošanās ir ilgstošs process, kura rezultātā liela daļa informācijas tiek apstrādāta vizuāli. Zināšanas var krāt visu mūžu, bet spēju attīstības laiks ir ierobežots. Būtiska nozīme vizualizācijas procesā ir redzes spējām - spējai transformēt vizuālos tēlus, labai vizuālajai atmiņai un spējai radīt vizuālos tēlus (Riņķis, 2007: 39).

Lai spētu vizualizēt, pirmsskolēnam nepieciešams iztēloties, domāt, fantazēt, radīt uztveres tēlus u.c. Tādēļ mākslinieciskajā darbībā ir lietderīgas visas savstarpēji saistītās domāšanas operācijas, galvenokārt salīdzināšana, abstrahēšana, vispārināšana, analīze un sintēze. Uz to pamata veidojas spriedumu secinājumu, vērtējumu patstāvība un oriģinalitāte (Druvaskalne – Urdze 2004: 51).

Atrazdamies kontaktā ar apkārtējo pasauli, cilvēki iegūst zināšanas ne tikai sajūtu, bet arī uztveres veidā. Vizualizācijas procesā būtiska nozīme ir tieši uztverei. Uztvere ir vienādu vai dažādu sajūtu apvienojums, iespaids par priekšmetiem. Šīs abas atspoguļojumu formas - sajūtas un uztvere ir vienoti jutekliskās izziņas procesa posmi. Uztvere rada

priekšmeta tēlu kopumā, atsedzot visu daļu kopsakarus. Uztvere nav iespējama bez sajūtām. Uztvere ietver gan sajūtas, gan cilvēku agrāko pieredzi priekšstatu un zināšanu veidā, sniedzot vizuālu informāciju par attēlojamā objekta īpašībām. Cilvēki vienu un to pašu priekšmetu uztver citādi. Jebkurā procesā darbību jāsāk ar sajūtu aktivizēšanu.

J. Siliņš uztveri raksturo kā apziņas procesu, kurā cilvēks pārdzīvo vai nu kādas fiziskas vai garīgas parādības reālo klātbūtni jeb tiešo dotību (Siliņš 1936: 31).

Vizuālajā darbībā visnozīmīgākās ir redzes sajūtas, taustes sajūtas, kinestētiskās sajūtas. Redzes sajūtas ir distances sajūtas, kas gūstamas no objekta izzināšanas lielākā vai mazākā attālumā. Šī sajūta ir cieši saistīta ar bērna emocionālo sfēru. Tādēļ ļoti nozīmīgi ir bērna sajūtas attīstību sekmēt vienlaicīgi ar bērna pozitīvajām emocijām (Hibnere 1998: 206).

Jo, kā norādījis R.Šteiners, vispirms mēs sajūtam, tad uztveram, tad izveidojam priekšstatus, veidojam jēdzienus. (Šteiners 2000: 84) Tādēļ svarīgi, lai uztvertais būtu balstīts uz pozitīvām emocijām darbības procesa laikā, jo no tā atkarīga pirmsskolēna turpmākā pasaules vizuālā uztvere.

Vizuālā uztvere – redzes uztvere; tiek atvieglota ar uzskatāmu demonstrējumu, lietojot mākslas u.c. darbu oriģinālus, to reprodukcijas u.c. Savukārt, vizualizācija – ieceres realizēšana redzamā veidā, ar acīm skatāma radošā darba rezultātā (Hibnere 1998: 188).

Bērna uztvere izpaužas darbībā (Gēbels, Gloklere 2009: 301). Darbība – tā ir vizuālā māksla - radīšanas process. Vizuālās mākslas process attīsta un veido bērna novērtēšanas spējas, estētisko uztveri un gaumi, mākslinieciskās spējas, prasmi patstāvīgi veidot kompozīcijas, izmantojot dažādus materiālu attēlošanas paņēmienus un vizuālās mākslas tehnikas.

Darbojoties radīt – tas nozīmē ar paša gudrību un patvaļīgu fantāzijas darbību ļaut izteikt sevi. Caur to izceļas jaunas garīgas vērtības. Radīšanas galvenais faktors – fantāzija. (Dauge 1920: 5) Lai iztēle, fantāzija un domāšana varētu produktīvi strādāt, cilvēkam ir jādod zināma radoša brīvība, kas savukārt nodrošina iespēju attīstīties spontānām idejām, darboties intuīcijai un neapzinātai pieredzei (Druvaskalne – Urdze 2004: 74).

Vizuālo darbību pirmsskolā ietekmē vide, kurā pirmsskolēns atrodas, pedagogs, kurš vada darbību, kā arī materiāli, tehnikas veidi, kas tiek izmantoti mākslinieciskajā darbībā. Videi, kurā pirmsskolēns atrodas, ir jābūt drošai, mājīgai un piemērotai attīstības vajadzībām, lai pirmsskolēns spētu justies brīvs un varētu radoši darboties. Pozitīvs, sirsnīgs un radošs pedagogs, ir tas, kurš strādā ar pirmsskolēniem un piedāvā dažādas mākslinieciskās izteiksmes līdzekļus un tehnikas. Pirmsskolas vecums ir tas laiks, kad visoptimālāk var bagātināt zināšanas, prasmes un iemaņas.

Pirmsskolēns attīstās ne tikai darbībā, bet arī vērojot to, kas notiek viņam visapkārt. Pirmsskolēna vērojumi nav tikai pasīva piedalīšanās – tas ir aktīvs process, kurš ieņem kādu noteiktu vietu viņa dzīvē un rīcībā, darbībā. Pirmsskolēnam vēl piemīt intuitīva spēja iedziļināties cilvēku darbību un žestu būtībā. Bērns mācās smalki, tieši, atdarinot pieaugušo, viņa rīcību. Jāņem vērā, ka galvenais ir personiskais kontakts ar katru no bērniem (Alijevs 1999: 9). Pedagoģis audzina pirmsskolēnu ar savu nesamākslotu darbību.

Svarīgi kā pedagoģis konkrēto darbību piedāvā bērniem, ievada viņu tajā un izvirza nepieciešamos uzdevumus, vada procesu. Šādā procesā parādās pedagoģiskā nostāja, kura mācību procesā tiek uzskatīta par noteikumu, lai tiktu veicinātas bērna spējas. Par realitāti tā kļūst radošajā darbībā, ja bērns un skolotājs ir līdztiesīgi. Bērna subjektīvā nostāja ir viņa brīva izpausme, nepieciešamais noteikums, lai atklātos bērna personiskais potenciāls. Tāpēc radošā darbība uzskatāma par personību attīstošu mehānismu (Špona 2004: 10).

Balstoties uz teorētiskajām nostādnēm, praktiskā darba organizācijas pieredzi un pirmsskolēna attīstības likumsakarībām, izstrādāti vizuālās mākslas pamatpaņēmieni intelektuālo spēju pilnveidei.

1.tabulā atspoguļoti 7 pamatpaņēmieni intelektuālo spēju pilnveidei vizuālās mākslas procesā, integrējot šo darbību pie jebkura tematiskā satura, par pamatu ņemot pirmsskolēna brīvu, radošu darbību.

1.tabula. Pamatpaņēmieni intelektuālo spēju pilnveidei. (autores veidota)

Nr.	Intelektuālā spēja	Paņēmieni nosaukums	Vizuālās mākslas darbības apraksts
1.	Lingvistiskās spējas – sakārtotība, patīk lasīt, stāstīt, klausīties un rakstīt, raksta bez kļūdām, laba atmiņa.	Krāsu pasaka	Krāsu pasakai pirmo reizi tiek izmantota viena krāsa – pasaka par vienu krāsu, tikai vēlāk jāuc kopā divas, trīs krāsas. Pasaka – pašsacerēta, bērnu izdomāta, latviešu tautas pasaku fragments vai citu tautu pasaku fragmenti. Krāsu pasakas mērķis – iepazīstināt bērnus ar krāsām – pamatkrāsām, radot priekšstatu un iemaņas par krāsu jaukšanu, jaunu krāsu rašanos. Krāsu pasakas stāstījumā var būt iekļautas norādes par otas, roku darbībām (piemēram, otiņa iet uz sakrāno krās, vai – otiņa tiek izskalota ūdenī utt.) Krāsu pasaka kā stāsta vai situācijas turpinājums, atrisinājums: skolotāja stāsta situāciju un jautā atrisinājumu, kuru bērni zīmē pēc savas ieceres vai vienojas par kopīgu atrisinājumu.
2.	Loģiski matemātiskās	Savas darba lapas veidošana	Bērns ar krītiņiem savēl lapā dažāda veida līnijas horizontāli un vertikāli. Katrā 2. vai 3.

	spējas – abstrakta domāšana, sistēmiskums un precizitāte, organizētība, patīk rēķināšana, problēmu un loģisku mīklu risināšana.		laukumā ieliek punktu. Tad katrā 2. vai 3. laukumā ieliek x zīmi. Savienojot norādītos punktus vai x jāizveido burts, cipars, ģeometriskā forma, vai jāizkrāso atbilstošā secībā. Pēc tam darbu var pārklāt ar krāsām.
3.	Muzikālā spēja – jūtīgums pret skaņu, spēja pārdzīvot mūzikā ietvertu muzikalitāti, prasme izjust pārdzīvojumu.	Muzikālā gleznošana	Ar guaša vai akvareļa krāsām brīvi glezno mūzikas pavadībā. 1 – mūzikas apzināta klausīšanās; 2 – mūzikas pārrunāšana; 3 – mūzikas apzināta klausīšanās ar analīzi; 4 – gleznošana mūzikas pavadījumā. Lielākiem bērniem, kuri jau šādi strādājuši, var uzreiz piedāvāt gleznot mūzikas pavadībā, pirms tam to vienu reizi noklausoties.
4.	Ķermeniski kinestētiskā sajūta – ātra reakcija, laba laika izjūta, deja, rokdarbi, spēja mācīties kustoties, grūti nosēdēt uz vietas, laba kustību koordinācija.	Pirkstiņtehnika	Abas rokas ieliek ūdenī, tur virs sausas lapas un gaida, kamēr visi pilieni nokrīt uz lapas. Rokas nepurina. Atkarībā no lapas lieluma, rokas var iemērc ūdenī 2-3 reizes. Pēc pēdējo pilienu nokrišanas, rokas nopurina. Kad lapa ir pilienu piepildīta, ūdens pilienus iekrāso ar krāsu – pirkstiņus iemērc krāsā un pieskaras pilienam. Kad darbs pabeigts: 1) lapu var pacelt horizontāli, ļaujot pilieniem izplūst, notecēt, saplūst; 2) ļauj darbiņam nožūt, tad – piezīmē klāt trūkstošās detaļas radītajam asociāciju tēlam; 3) ļauj darbiņam nožūt un izmanto to burtu vai ģeometrisku formu apgūšanai, savienojot radušos punktus!
5.	Starppersoniskā spēja - prasme piedalīties sarunās, viegli uzsākt kontaktus ar cilvēkiem, spēja labi iekļauties grupā.	Līniju tehnika	Grupu, pāru darbs. Lapā ar krītiņu savēl līnijas (dažāda veida) tā, lai tās sākas vienā lapas malā un nepārtrauktas beigtos otrā lapas malā. Kad līnijas savilkta, līniju veidotos laukumus iekrāso ar krāsām tā, lai blakus laukumos nav vienādas krāsas. Laukumus var aizkrāsot, ierobežojot izmantojamo krāsu daudzumu – no 2 līdz 4 krāsām. Darbu var darīt individuāli, kā arī vairāki bērni kopā uz lielāka izmēra lapas.
6.	Telpiskā /	Krāsu klekšu	Darbam izmanto krāsaino, glancēto kartonu.

	vizuālā spēja – tēlainā domāšana, mākslas mīlestība, laba prasme lasīt kartes, diagrammas, tabulas, labi attīstīta krāsu izjūta.	nospiedumu veidošana	Lapu pārloka uz pusēm, lai glancētā lapas puse ir iekšpusē. Uz vienas lapas daļas saliek lielus krāsu klekšus (3-5 krāsas), tad aizloka lapu ciet un ar pirkstiņiem pa virsu veido zīmējumu, lēkā, danco, buras utt. Pirms atvēršanas, ar pirkstu stingri pārvelk locījuma līnijai. Atverot darbiņu, katrs bērns saskatīs savu tēlu.
7.	Uz nojautām balstīta (intuitīva) spēja – laba sava rakstura pārzināšana, citu un savu sajūtu un emociju izpratne, empātija un vēlēšanās mainīties	Plēstais zīmējums / Dabas materiālu zīmējums	Darbu var veikt uz baltas vai tonētas lapas. No baltas lapas vai avīzes izplēš dažādas formas (konkrētas vai nenoteiktas), samitrina ar ūdeni un pielipina pie lapas. Tad lapu pārklāj ar krāsām (guašu vai tušu). Ļauj darbam nožūt, tikai pēc tam noņem pielipinātās formas. Noņemtās formas var izmantot aplicēšanā. Šo pašu procesu var veikt ar dabas materiāliem (koku lapām, ziediem, stiebriem, akmeņiem u.c.)

1.tabulā atspoguļoti piemēri vizuālās mākslas pamatpaņēmieniem, ar kuru palīdzību tiek pilnveidotas intelektuālās spējas. Veidojot šo tabulu, ņemts vērā, ka pirmsskolēns pieredzi gūst darbībā, un, veidojot daudzveidīgas attiecības, viņš sevi var atklāt, attīstīt, pilnveidot. Šāda iespēja tiek dota, ja pedagoģiskajā procesā bērns nav iedarbības objekts (izzīņas un darbības priekšmets), bet gan sadarbības subjekts (cilvēks, kas pats izzina ārējo pasauli un savā praktiskajā darbībā iedarbojas uz to), kuram, veidojot attiecības ar citiem cilvēkiem (vecāki, pedagogi, vienaudži), nav jāzaudē savu individualitāti, tiek respektētas viņa vajadzības, ir radīta iespēja izvēlēties un apgūt to, kas viņam ir nozīmīgs.

Lai nodrošinātu pirmsskolēna intelektuālo spēju pilnveidošanās iespējas vizuālās mākslas procesā pedagogam nepieciešams radīt bērniem atbilstošu vidi vizuālās mākslas norisei ar vērošanas, izzināšanas, pētīšanas, salīdzināšanas, analizēšanas, eksperimentēšanas iespējām, plašu materiālo bāzi, piedāvājot daudzpusīgas tehnikas un paņēmienu, kā arī radot iespēju pirmsskolēnam atdarināt pedagogu - pedagogam nepieciešams piedalīties vizuālās mākslas procesā. Galvenais, lai vizuālās mākslas procesā pirmsskolēns darbotos brīvi, patstāvīgi, radoši, atraisīti ar interesi un prieku. Mērķtiecīgi plānojot un organizējot vizuālās

mākslas - pedagoģisko procesu, jāatceras, ka tā ir pašattīstoša un pašregulējoša darbība, savstarpēja mijiedarbība.

Sekmīgas intelektuālo spēju attīstības pamatā ir pozitīva, nepiespiesta emocionālā gaisotne attiecībās starp pedagogiem un pirmsskolēniem, kā arī pirmsskolēniem savā starpā pedagoģiskā procesa – vizuālās mākslas laikā.

Bibliogrāfija

- Alijevs R. (1999) *Vidusskolēnu jaunrade mācībās*. Rīga: Raka.
- Bergdons A.D., Gemons D. (2004) *Apgūsti ātrāk, atceries vairāk*. Rīga: SIA „Jāņa Rozes apgāds”.
- Dauge A. (1920) *Bērns radīšanas darbā*. Maskava: Tautas izglītības komisariāta mazākuma tautības nodaļa.
- Daudzpusīgā intelekta teorija skolā* (2000) Rīga: Skolu atbalsta centrs.
- Druvaskalne – Urdze A. (2004) *Krāsas un skaņas sintēze kā metode*. Rīga: Raka.
- Fišers R. (2005) *Mācīsim bērniem domāt*. Rīga: Raka.
- Gelbs M.Dž. (2006) *Domā kā Leonardo da Vinči*. Rīga: Jumava.
- Gēbels V., Glokere M. (2009) *Bērns*. Rīga: SIA „NORDIN”.
- Hibnere V. (1998) *Bērna vizuālā darbība. 1.daļa*. Rīga: Raka.
- Hibnere V., Grasmāne L. (2000) *Bērna vizuālā darbība. 2.daļa*. Rīga: Raka.
- Karpova. Ā. (1994) *Personība un individuālais stils*. Rīga: LU.
- Riņķis, J. (2007) *Intelektuālo spēju attīstīšana*. Rīga: Raka.
- Siliņš, J. (1936) *Psicholoģija un loģika*. Rīga: Latvijas vidusskolu skolotāju kooperatīvais izdevums.
- Špona A.(2004) *Audzināšanas process teorijā un praksē*. Rīga: Raka.
- Šteiners R. (2000) *Vispārējā cilvēkmācība kā pedagoģijas pamats*. Rīga: Raka.
- Zelmenis V. (2000) *Pedagoģijas pamati*. Rīga: Raka.

Vadim Rouk
Tallinn University, Estonia

YURI LOTMAN'S IDEAS TO IMPROVE TEACHING AT SCHOOL „EDUCATING THE SOUL“

Abstract

The educational philosophy is topical, but less researched area of history of education in Estonia. Here the legacy of Estonian culturologist and semiotician Yuri Lotman (1922-1993) will be presented, his thoughts which associate with methodology of learning the Russian language and his ideas about the role of literature lessons in it. It also claims what had to be followed in order to teach Literature at school. Yuri Lotman introduced Russian culture as the professor and the author of school textbooks and teacher's handbooks. This article opens new aspects and focuses on his different works concerning general school. The following points will be discussed: 1) Lotman as an author of school textbooks; 2) Lotman's school textbooks about Alexander Pushkin; 3) Lotman as the dean of Russian literature chair of University of Tartu; 4) Lotman's ideas of developing of literature as a school lesson; 5) methodology of teaching foreign languages, example of Russian.

The title of the article comes from one of Lotman's memory books, where he wrote that teacher's education and role is „educating their soul“ (*воспитание души*).

Keywords: *Yuri Lotman, teacher's education, methodology of teaching literature and Russian language, interest.*

The issue of educational philosophy is topical, but less researched area of history of education in Estonia during Soviet times. The data for this work in addition to citing studies in this area also includes collecting data from manuscripts and memoirs from archives (e.g. school chronicles and old school textbooks) and analyzing pedagogical and didactical literature (e.g. conference proceedings) in general. We can also say that this discipline value ideas of the scientists who have left essential heritage in the development of education. An analysis of one individual's pedagogical and historical work will be presented. Yuri Lotman (1922-1993) was an Estonian cultural scientist, professor, academician, developer of Cultural Semiotics, the science of signs in every day cultural behavior. He was also founder of the Tartu-Moscow school of semiotics and longtime dean of Russian literature chair of Tartu State University.

Yuri Lotman was a scientist centered towards university and its scientific development. There is less material about his point of view considering general school and teacher education. That is the rationale for this article. Sources I rely on are gathered from different materials from Estonian Archival Museum of Educational Culture, from methodological conference materials, from his textbooks and his compendiums compiled for the teachers. Last mentioned sources originate from Estonian Semiotics Repository Foundation of Tallinn University holding Lotman's archive.

I. School textbooks

During his entire pedagogical activity professor Yuri Lotman has lectured to Tartu's teachers and students. So, he has published several textbooks:

Two textbooks of Russian literature translated into Estonian, one textbook about history of Russian literature for Russian general schools and one Russian literature analytical readings textbook for Estonian general schools (Лотман 2000; Lotman, Mints, Issakov, Leht 1989; Лотман, Невердинова 1982; Lotman, Issakov 1982) – so it's four textbooks altogether. These textbooks were used also in other Soviet republics and they were translated into English for using even in Australia. Lotman wrote also some handbooks for Russian literature teachers (e.g. Лотман 1983; Лотман, Невердинова 1984).

In addition to being the founder and developer of semiotics school and to his role as professor and scientist, we also know Lotman as a biographer of Alexander Pushkin. Lotman's numerous materials about Pushkin were widely used at general school in the literature classes. Lotman wrote: "A Pupil has to be prepared to receive Pushkin's texts beauty. Here we need a skillful analysis and influence upon pupil's feelings, educating his taste" (Лотман 2003: 182). Pushkin's one of the most important and famous poem is "Evgeni Onegin". Reader knows that this definitive work consists of 9 chapters. Actually there were 10 chapters, but 10-th chapter was destroyed by Puskin himself. Nevertheless there were some parts of 10-th chapter preserved (16 separate strophes) and chapter was later pieced together based on Pushkin's letters. Lotman wrote the story of writing and further destiny of 10-th chapter, in addition to this he also commented it in his teacher handbook (Лотман 1983). So that was just one example of his Pushkin's research.

Now we carry on with our basic topic, which is divided into 2 parts: 1) Literature teacher's education; 2) Lotman's ideas about lesson and didactics – what is important to bear in mind if you are a teacher.

II. Literature and language teachers' education

Lotman was for nine years (1945-1954) teacher of Russian literature at Teacher's Seminar in Tartu. After the war there was a great demand for teachers, and also new Soviet ideology demanded teachers and also their retraining. The search for material about what Lotman thought about teacher education revealed just some fragments considering his legacy in 1950-s (e.g. Еропов 1999: 50-59). This period was before he was at the Tartu State University. This can be left for future studies.

Now we carry on with his university professor years. Lotman lead faculty of Russian philology at the Tartu State University where teachers of Russian literature and language were

prepared. There were prepared teachers of Russian language and literature. “Who is the teacher”, Lotman asked in one of his texts? And responded – “it is a man who can think and is able to teach others to think. First and foremost teacher has to be educated and has to be man of culture” (Лотман 2003: 163, 169). “Teaching humanities – this means to educate the soul” (Ibid: 159). For Lotman teacher’s education meant “educating their soul” (*воспитание их души*). The title of my article comes from this idea.

III. Lotmans’ ideas of teacher’s role at the lesson

Lotman gave his essential legacy to a concrete subject area – reading the literature. Through the reading lesson pupils and students speaking Estonian studied Russian language and culture. At Lotman’s opinion literature as a lesson was the mean to educate the reader, to develop the skills of reading the text, especially fiction, to broaden the soul, to develop speech in a widest sense (Pärli 2007: 381).

Lotman and his colleagues established a key component of the literature lesson. Lotman’s group of scientists conducted experiments about how many words a pupil can memorize during the lesson. They compared the reading lesson with the traditional lesson. Therefore, according to Lotman creating interest within the pupil is a significant component of learning. Lotman wrote: “Interest, which is aroused by artistic text, gives impulse to think in foreign language and enables us to avoid language difficulties” (Лотман, Невердинова 1984: 7). Interest – it is important methodological problem, interest facilitates to memorize and a learning process becomes more effective, it is the basis of success of literature reading” (Ibid: 7, 27).

He called interest even an engine of memory starting (*пусковой мотор памяти*). The reading text has to be such a one, what switches on the memory. If learning is not intense enough, we lose the interest and memory switches off. Thus – a lesson has to be simple in its language and at the same time give a load to pupil’s brain and mind. Literature is that kind of lesson, which strengthen the memory and regulates language difficulties at the same time. Literature reading is one of many instruments in the hand of teacher of foreign language. But it is a very effective instrument if teacher is able to use it in a right way (Лотман 1969: 14-16). He wrote that for a proper learning the rules of language it has to love the language, to sense its beauty. For that reason the creations of great poets and writers has to be studied. Lotman’s emphasizes that acquisition of language is not possible without acquisition of culture (Pärli 2007: 380-381; Лотман, Невердинова 1984: 4). Yuri Lotman’s literature reading course was carried with an idea that through the foreign culture a reader achieves self-knowledge if he allows this foreign culture to speak to himself (Pärli 2007: 386).

During Soviet time learning the Russian language was compulsory in Baltic republics since 1945. In my personal opinion it was not anything negative or it wasn't something that depressed our nations. Nowadays Russian is not mandatory in Estonia, also knowledge of Russian language and sense to it is not at the same level like in Soviet times. Whatever language speaking predisposes the learning of next language, for example in French there is the system of genders similar to Russian language.

But let's go back to Lotman, he has written – when we read, listen, inquire, learn, memorize then we, as well any as student forget, that we learn foreign language. Mastering of foreign language is unnoticed for a pupil (Лотман, Невердинова 1984: 7). It is very important for Lotman.

Last I would like to bring out some fragments from his textbook of analytical readings (in Russian *хрестоматия*) (Лотман, Невердинова 1982). He wrote – “it is significant that if we consider the difference between Estonian and Russian a pupil must acquire the base of stylistics of Russian, because stylistic and conceptual reserve has to be acquired during the learning process of new language” (Лотман, Невердинова 1984: 25). For example pupil had to know the meaning of old-Slavonic and old-Russian words (*очи* [ochi] – *глаза* [glaza], the eyes). That's why in Lotman's textbooks a spread practical exercise was to make a column of old meaning words and to find what it means and what is its equivalent in modern language. In addition he wished that a pupil respond, let say – learning the Romantism – to following question: what did you already know about Romantism and what new did you find out? One of his favorite exercises was translation the Russian text into Estonian. In his textbooks there was after a poem vocabulary of foreign words. Also he advised what Pushkin's and Lermontov's poems in particular have to be read out loud and gave valuable remarks we have to consider dealing with those texts (Лотман, Невердинова 1984: 8-11).

As you see Lotman's heritage in formation of the role of teacher and in developing a literature lesson is quite essential. The most essential lesson Lotman gave to teachers of Russian (and history as well) was his own example of highly cultural mind, soul and spirit. That's why his TV lectures on Russian culture were most popular in Estonia during Soviet times and are the same today. To observe and imbue his personality was the best teacher training he left. At the 60s and 70s of 20th century, problems of methodology of acquisition the language shown in this article were modern, they reflected weak parts of education, its didactics and curricula. The topics described above were sort of the foundation or basis of his themes of cultural semiotics (for example the Culture and Explosion) (e.g Lotman 2000, 2009) derived from the

development of the history of Russia of 18th and 19th century and ideas expressed in the oeuvres of its intellectual class, its nobility (in Russian дворянство [*dvoryanstvo*]).

Estonia values Lotman's legacy. Each year traditional conferences are held at Tartu and Tallinn Universities. The conference topic of 2012 was "On the problem of dealing with unreliable sources". Some of his books have lately been published by the renowned publishing houses, for example his articles and notes (remarks) were published some years ago by the Central European University Press (Лотман 2010).

Conclusions

Cultural Semiotics as a development of Estonian scientific work is potentially a global construct. In conclusion, in the Russian cultural world Yuri Lotman was first of all a phenomenon and that applies to any area in which he was engaged. Basically we can say that in his textbooks and teachers' handbooks he gave worthy recommendations and valuable suggestions of extension and choice of material and its use in language learning and teaching (methodology).

Author is indebted to his supervisor, docent Maria Tilk and lecturer Ene-Silvia Sarv from Tallinn University and Associate Professor Samuel R. Mathews from the University of West Florida for their constructive feedback of the article.

Bibliography

- Lotman, J; Issakov, S. (1982) *Vene kirjandus: õpik IX. klassile* [Russian literature: textbook in the 9th Grade]. Tallinn: Valgus.
- Lotman, J.; Mints, Z.; Issakov, S.; Leht, K. (1989) *Vene kirjandus: õpik 9. klassile* [Russian literature: textbook in the 9th Grade]. Tallinn: Valgus.
- Lotman, Y. (2000) *Universe of the mind: a semiotic theory of culture (introduction by Umberto Eco)*. London, New York: Tauris (I edition in Indiana University Press, 1990).
- Lotman, Y. (2009) *Culture and Explosion*. New York: Mouton de Gruyter.
- Pärli, Ü. (2007) Juri Lotmani kunstiteksti lugemise õpetus. [How to Read Yuri Lotman's Artistic Texts] *Keel ja Kirjandus* [Language and Literature], Nr. 5: 378-386.
- Егоров Б. Ф. (1999) *Жизнь и творчество Ю. М. Лотмана*. [Life and creations of Y. Lotman] Москва: Новое литературное обозрение.
- Лотман Ю. М. (1969) Художественный текст и изучение неродного языка. [Artistic text and studying of foreign language] In: *Литературоведение и школа: материалы методической конференции*. [Literature and the school: methodological conference proceedings]. Тарту: Тартуский Государственный Университет, Кафедра русской литературы. Стр. 10-16.
- Лотман Ю. М., Невердинова В. (1982) *Учебник-хрестоматия по литературному чтению для 9. класса/ [эстонских школ]*. [Chrestomathy for Analytic Reading in the 9th Grade]. Таллинн: Валгус;

Лотман Ю. М. (1983). *Роман А. С. Пушкина "Евгений Онегин": комментарий: пособие для учителей.* [Novel of A. Pushkin „Evgeni Onegin: comments: handbook for the teachers]. Ленинград: Просвещение.

Лотман Ю. М., Невердинова В. (1984) *Книга для учителя: методические материалы к учебнику-хрестоматии для IX класса [по русской литературе]* [Handbook for a teacher: methodological materials for Chrestomathy for Analytic Reading in the 9th Grade (Russian literature)]. Таллинн: Валгус.

Лотман Ю. М. (2000) *Учебник по русской литературе для средней школы.* [Textbook of Russian literature reading for the secondary school] Москва: Языки русской культуры.

Лотман Ю. М. (2003) *Воспитание души; Воспоминания. Беседы. Интервью. В мире пушкинской поэзии (сценарий). Беседы о русской культуре. Телевизионные лекции.* [Educating the soul; Memoirs. Talks of Russian culture. Interviews. TV lectures]. Санкт-Петербург: Искусство-СПБ.

Лотман Ю. М. (2010) *Чему учатся люди. Статьи и заметки.* [What people learn. Articles and notes (remarks)]. Budapest: CEU press.

Aļesja Šapkova
Daugavpils Universitāte, Latvija

MATEMĀTIKAS SKOLOTĀJU UZSKATI PAR MATEMĀTIKU: TEORĒTISKĀ ANALĪZE

Abstract

Mathematics Teachers' Beliefs about the Nature of Mathematics: Theoretical Analysis

School lesson has the main role in knowledge acquisition and the development of learners' thinking skills. Lesson is a complex process with several component parts and it is determined by many aspects, one of them being teachers' beliefs. Teacher's beliefs have a great impact on his/her style of teaching that, in turn, affects learners' academic achievements. The present paper is focused on mathematics teachers' beliefs on the nature of mathematics as it must be taken into consideration that the taught subject influences teachers' beliefs. Teachers' beliefs on the nature of mathematics will be regarded from the functional and structural perspectives, analyzing the reasons for the impact of teachers' beliefs on their style of teaching. In this respect, special attention will be paid to the philosophical basis of the subject of mathematics: Platonism, formalism, and radical constructivism. The paper justifies the necessity of a study of teachers' beliefs on teaching mathematics.

Key words: *teaching mathematics, teachers' beliefs on mathematics, philosophy of mathematics, constructivism, Platonism, formalism.*

Ievads

Neskatoties uz to, ka skolēnu mācību procesā svarīga nozīme piemīt ģimenē un ārpuskolas aktivitātēs gūtai pieredzei (Cai 2003; Lave 1988), mācību stunda skolā saglabā savu dominējošo pozīciju zināšanu apgūvē un domāšanas prasmju attīstībā. Mācību stundu rakstura un būtības pētīšana ir svarīga, jo efektīva mācību stunda var maksimāli paaugstināt skolēnu mācīšanās iespējas. Tomēr mācību stunda ir sarežģīts process (Leinhardt 1993) ar vairākām sastāvdaļām. Tikai mācību stundu vērošana nesniedz pilnīgu priekšstatu par to efektivitāti, jo tiklīdz pētnieks pamet savu vērojumu vietu, skolotājs var atgriezties pie savas vecās prakses (Coob 1999), tāpēc svarīgi noteikt un pētīt arī citus aspektus, kuri nosaka mācību stundu. Viens no tiem ir skolotāja mācīšanas stils. Balstoties uz TALIS (Teaching and Learning International Survey) aptaujas rezultātiem, tika pierādīts, ka skolotāja mācīšanas stilam ir liela ietekme uz skolēna sasniegumiem (OECD 2009). Savukārt, skolotāju mācīšanas stilu ietekmē skolotāju uzskati. Uzskati ir individuālas, retāk stabilas subjektīvas zināšanas, kas iekļauj cilvēka jūtas vai rūpes (Pehkonen 1994). Skolotāju uzskati nopietni ietekmē to, ko un kādā veidā skolotāji piedāvā saviem skolēniem mācību stundā.

Raksta mērķis ir matemātikas skolotāju uzskatu izpēte par matemātiku. Skolotāju uzskatu pētīšana *matemātikas izglītībā* atklāja četrus uzskatu grupas, kuri ietekmē skolotāja ikdienas praksi:

- uzskati par matemātiku (*beliefs about the nature of mathematics*) (Ernest 1989),

- uzskati par matemātikas mācīšanu (*beliefs about mathematics teaching*) (Cobb, Wood & Yackel 1992),
- uzskati par matemātikas mācīšanos (*beliefs about the learning of mathematics*);
- uzskati par skolēnu lomu mācību procesā (*beliefs about students as learners*) (van der Sandt, 2007).

Skolotāju uzskati par matemātiku tiks skatīti funkcionālā un strukturālā perspektīvā, tiks analizēti skolotāju uzskatu par matemātiku ietekmes iemesli uz mācīšanas stilu. Šajā sakarā īpaša uzmanība tiks pievērsta matemātikas filosofiskajiem pamatiem: platonismam, formālismam un radikālajam konstruktīvismam.

Dotais raksts ir teorētiskais un tā mērķis ir pamatot pētījuma par skolotāju uzskatiem par matemātikas mācīšanu nepieciešamību.

Matemātikas filosofijas virzieni

Matemātikas filosofijā var izdalīt trīs virzienus: *platonismu*, *formālismu* un *konstruktīvismu*. Katrs no šīm virzieniem skaidro dažus svarīgus aspektus matemātikā, bet tajā pašā laikā katrā no tiem netiek ņemti vērā palaiž garām daži citi svarīgi matemātikas aspekti.

Platonismam ir raksturīga *absolūta objektivitāte*: matemātikas likumi, matemātisko operāciju rezultāti ir kaut kas neapšaubāms, absolūts. Visi matemātiskie jēdzieni, sākot no punkta un beidzot ar sarežģītām līnijām, laukumiem un tilpumiem, ir pilnīgi veidojumi, kādus nekur nevar atrast ar jutekļiem tveramajā pasaulē (Kūle & Kūlis 1997).

Platonisma virziena trūkumi saistīti ar paradoksiem kopu teorijā (Kline 1982). Neskatoties uz to, ka klasiskajā matemātikā pretrunas netika atrastas, tomēr arī klasiskajā matemātikā teorētiski pastāvēja iespēja, balstoties uz eksistējošām aksiomām, pierādīt divus pretrunīgus apgalvojumus. Tādējādi, tika izvirzīts pieņēmums, ka ne jebkuri apgalvojumi (pat, ja tie no platonisma viedokļa ir neapšaubāmi) var kļūt par aksiomām.

Tāpēc 20. gadsimta sākumā D. Hilberts (*David Hilbert, 1862-1943*) noformulēja savu pieeju matemātikas pamatojumam. Hilberts uzskatīja, ka matemātiku labāk uztvert ne kā faktiskas zināšanas, bet kā formālu, abstraktu disciplīnu, kura nodarbojas ar simbolu pārveidojumiem, nesaistot šos simbolus ar viņu konkrētu vērtību (kaut simbolu neformālā vērtība un simbolu saistība ar realitāti arī tika ņemta vērā). Teorēmu pierādījumiem jābūt novestam līdz simbolu pārveidojumiem, nepievēršot uzmanību to vērtībai. Savukārt, pats teorēmu pierādījumu process balstās un notiek pēc noteiktiem loģiskiem likumiem (Kline 1982).

Formālisms pamatā ir viedoklis, ka *objektīva noteiktība* var pastāvēt katrā no dažādām matemātikas nozarēm atsevišķi. Katru matemātikas nozari var formalizēt, citiem vārdiem, izteikt kā formālu jeb abstraktu, nesaistītu ar ārējo pasauli objektu sistēmu, kura attīstās pēc noteiktām kārtulām. Matemātisko zināšanu veidošana notiek katrā matemātikas nozarē atsevišķi, balstoties uz loģisko dedukciju. Par matemātikas nozares eksistences pamatojumu var kļūt tikai šīs matemātikas nozares nepretrunība, bet nevis iespēja interpretēt šo matemātikas nozari ārējā pasaulē.

20. gadsimta eksperimentālo zinātņu (arī matemātikas) strauja attīstība prasīja tomēr citu pamatojumu. Eksperimentālajā matemātikā var induktīvi, bet ne deduktīvi, kā tas bija formālismā, nonākt pie zināšanām. Šis faktors destabilizēja formālismu un izvirzīja prasības jaunajām ceļam matemātikas filosofijā. Par vienu no tiem kļuva radikālais konstruktīvisms.

Radikālais konstruktīvisms balstās uz vienkāršu, bet apstrīdamu viedokli, ka „vērotājs var izdarīt kādus secinājumus par kādiem objektiem, savstarpējām sakarībām starp objektiem, ja tie pastāv neatkarīgi no tā, ko dara pats vērotājs” (Bennett 1998). Neeksistē matemātiskās zināšanas, kuras ir absolūti objektīvas. Tiešām, viedoklis, ka matemātiskas zināšanas ir objektīvas, nozīmē, ka matemātiskas zināšanas ir neatkarīgas no tā, kurš to zina, ir tikai viedoklis un tāpēc no radikālā konstruktīvisma pozīcijas nav objektīvs. Tāpēc matemātiskajām zināšanām jābūt kā komplektam, kas satur objektīvus un subjektīvus aspektus (tā saukta *objektīva subjektivitāte*). Ja nav iespējams pierādīt, ka absolūtas zināšanas eksistē neatkarīgi no cilvēka/vērotāja, tad cilvēkam jākonstruē savu realitāti, savas zināšanas un savu izpratni. Radikālā konstruktīvisma nozīmīgums – kognitīvā aspekta akcentēšana, par ko tika diskutēts jau agrāk. Radikālais konstruktīvisms ir tik apstrīdams tāpēc, ka tas apšaubā *absolūtu objektivitāti*. Tieši šis stāvoklis neļauj daudziem izglītības darbiniekiem pieņemt konstruktīvismu (Byers 2007).

Platonisma, formālisma un radikālā konstruktīvisma psiholoģiskās un filosofiskās nostājas var iedarboties uz skolotājiem kā makrouzskati, veidojot skolotāju uzskatus par matemātiku.

Skolotāju uzskati par matemātiku

Skolotāju uzskati par matemātiku ir skolotāju apzinātas vai nepazinātas pārlicēbas, koncepcijas, nozīmes, noteikumi, kārtulas, mentālais priekšstats un vēlmes attiecībā uz matemātiku kā zinātņi vai disciplīnu (Ernest 1989), kas ietekmē skolotāju ikdienas praksi (Schoenfeld 2001). Daudzi skolotāji piekrīt apgalvojumam, ka matemātika ir disciplīna, ko raksturo abstraktas zināšanas, precīzi rezultāti un spēcīgas loģiskās procedūras. Taču skolotāju viedokļi par to, kāpēc matemātika ir vajadzīga, ievērojami atšķiras.

Tādējādi runāt par skolotāju uzskatiem par matemātiku var no funkcionālās un strukturālās perspektīvas (Ernest 1989). No funkcionālās perspektīvas, matemātika ir kā „maiss ar instrumentiem”, kas satur uzkrātus faktus, kārtulas, prasmes (*instrumentālais uzskats* par matemātiku). „Instrumentālisti” uzskata, ka matemātikas priekšmets ir cieši saistīts ar savu praktisko pielietojumu un matemātikas izmantošanu ikdienas dzīvē, tāpēc matemātikas apgūvē jāpievērš uzmanība ārējās pasaules izzināšanai. No strukturālās perspektīvas matemātika ir statiski fiksēta un vienota zināšanu un procedūru struktūra. Matemātika sastāv no patiesībām, kuras ir atklātas, bet nav radītas (*platonistiskais uzskats* par matemātiku). Platonisti akcentē zināšanu sarežģīto iekšējo struktūru, tāpēc uzskata, ka matemātika var abstrahēties no eksistējošās realitātes un attīstīties neatkarīgi no tās.

Praksē skolotāju uzskati par matemātiku bieži sastāv no dažādām instrumentālo un platonistisko uzskatu kombinācijām, kaut jāatzīmē, ka nereti var sastapt gadījumus, kad dominē platoniskie uzskati par matemātiku.

Spilgti izteikts nicinājums pret zināšanām, kas ir saistītas ar praktisko pielietojumu, ir aristokrātiskas kultūras izdzīvošanas avots: uzskats par to, ka lietišķā zinātne ir kaut kā mazāk vērtīga nekā ‘tīrā’ zinātne, bija raksturīga sabiedrībai, kurā visu darbu veica vergi un kalpi (Dewey 1916).

Izdala arī trešo uzskatu par matemātiku: tas ir *problēmu risināšanas uzskats*. Šo uzskatu raksturo dinamiska, uz problēmu risināšanu orientēta, nostāja, kas nemitīgi paplašina cilvēka pētījumu, izzināšanas, meklējumu jomu. Matemātika netiek uzskatīta par gatavu, pabeigtu produktu, bet matemātikas sasniegumi ir atvērti pārskatam (Ernest 1989; Thompson 1984).

Katra skolotāja uzskatu veids par matemātiku nosaka skolotāja mācīšanas stilu un ietekmē uz mācību stundas organizāciju.

Matemātikas filosofijas un skolotāju uzskatu par matemātiku ietekme uz matemātikas mācīšanas un mācīšanās procesiem

Matemātikas filosofijas un skolotāju uzskatu ietekme uz matemātikas mācīšanas un mācīšanās procesiem ir attēlota 1. tabulā.

1. tabula. Matemātikas filosofijas un skolotāju uzskatu par matemātiku ietekme uz mācīšanas pieeju. (Raksta autore izveidota).

Matemātikas skolotāju īpatnības	Matemātikas filosofijas virzieni		
	Platonisms	Formālisms	Radikālais konstruktīvisms
Uzskati par	Platonistiskais	Problēmu risināšanas	Instrumentālais,

matemātiku			problēmu risināšanas
Matemātikas mācīšanas un mācīšanās teorētiskais pamats	Biheiviorisms	Biheiviorisms, kognitīvisms	Kognitīvisms, konstruktīvisms
Mācīšanas stils/pieeja	Tradicionālā	Tradicionālā un formālā	Konstruktīvistiska

Tiešām, ja matemātiku uztver no *platonisma* viedokļa, tad matemātikas mācīšanu var uztvert tikai kā jau agrāk atklāto matemātisko faktu/zināšanu nodošanu no skolotāja skolēniem. Savukārt skolēniem jāpieņem šos nemainīgos faktus bez šaubīšanās. Tādējādi platoniskais uzskats noved pie tradicionālās matemātikas mācīšanas, kas, savukārt, balstās uz biheiviorisma pamatiem.

Savukārt *formālisms* kopā ar problēmu risināšanas uzskatu par matemātiku matemātikas izglītībā izpaužas kā īpašas uzmanības pievēršana skolēnu abstraktas un loģiskas domāšanas attīstīšanai, precīzas matemātikas valodas izmantošanai un matemātiskiem pierādījumiem bez pietiekamas saistības ar dzīvi, bez norādes uz matemātikas funkcionālo perspektīvu. Tādējādi problēmu risināšanas uzskats, balstoties uz formālismu, noved pie tradicionālās vai formālās matemātikas mācīšanas pieejas.

Tomēr, ja uzskatām matemātiku par kultūras, empīriskas un radošas darbības rezultātu, kā tas ir radikālajā konstruktīvismā, tad skolēniem pašiem jākonstruē savas zināšanas un šis zināšanu konstruēšanas process var atšķirties no klasiskās matemātikas metodoloģijas. Saskaņā ar šo viedokli katram cilvēkam ir sava matemātikas izpratne. Tāpēc zināšanas nevar tikt nodotas no skolotāja skolēnam, bet katrs skolēns var vai nu radīt matemātiskās zināšanas vai nu konstruēt tās pats. Bez tam skolēnu zināšanu konstruēšana notiek dziļā saistībā ar matemātikas praktisko pielietojumu ikdienas dzīvē.

No otras puses matemātiskā izpratne var būt dažāda, bet tā nevar būt patvaļīga. Ja balstāmies tikai uz zināšanu, izpratnes konstruēšanu, tad var nokļūt tādā relativitātes situācijā, kad katram ir sava matemātiskā izpratne. Tāpēc skolotāja uzdevums ir mainīt skolēna apkārtējo vidi, lai skolēns pats varētu konstruēt tādas kognitīvās formas, kuras vēlas viņam sniegt skolotājs. Tādējādi instrumentālais un problēmu risināšanas uzskats, balstoties uz radikālo konstruktīvismu, noved pie konstruktīvistiskās mācīšanas pieejas.

Secinājumi

Platonisma, formālisma un radikālā konstruktīvisma psiholoģiskās un filosofiskās nostājas var ietekmēt skolotāju makrouzskatu veidošanos kopumā, kā arī viedokli par to, kas ir matemātika un kā to vajag mācīt un mācīties. Pastāv viedoklis, ka izglītības procesus

matemātikā jau ilgāku laiku ietekmē gan platonisms, gan formālisms, gan biheiviorisms. Tāpēc lielākā skolotāju daļa uztver matemātiku kā zinātnisko disciplīnu, kurā zināšanas/fakti ir absolūta objektivitāte un nav saistītas ar cilvēka pieredzi. Tāds uzskats ietekmē arī mācību stundas organizāciju, noved pie tādas matemātikas mācīšanas, kurai ir maz kopīga ar pašreizējiem uz konstruktīvismu orientētiem izglītības reformu principiem. Tomēr dažiem skolotājiem viņu mikrouzskati veido tik pretrunīgu sistēmu ar makrouzskatiem, ka tie nevar tikt izteikti vienas filosofijas ietvaros.

IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

Eiropas Sociālā fonda projekts
«Atbalsts Daugavpils Universitātes doktora studiju īstenošanai»
Vienošanās Nr. 2009/0140/1DP/1.1.2.1.2/09/PIA/VIAA/015

Bibliogrāfija

- Bennett, Deborah, J. (1998) *Randomness*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Byers, W. (2007) *How Mathematicians Think*. Princeton University Press.
- Cai, J. (2003) Investigating parental roles in students' learning of mathematics from a cross-national perspective. *Mathematics Education Research Journal*, 15: 87–106.
- Cobb, P., Wood, T. & Yackel, E. (1990) Classrooms a Learning Environment for Teachers and Researchers. In Davis & al. eds.: *Constructivist Views on the Teaching and Learning of Mathematics*. Reston (VA): NCTM. Pp. 125–146.
- Dewey, J. (1916) *Democracy and education*. New York: The Free Press.
- Ernest, P. (1989) The knowledge, beliefs and attitudes of the mathematics teacher: A model. *Journal of Education for Teaching*, 15(1): 13– 33.
- Ernest, P. (Ed.). (1989) *Mathematics teaching: The state of the art*. Basingstoke: Falmer Press.
- Kline, M. (1982) *Mathematics: the Lost of Certainty*. Oxford University Press.
- Kūle, M. & Kūlis, R. (1995) *Filosofija*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Lave, J. (1988) *Cognition in practice: Mind, mathematics and culture in everyday life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leinhardt, G. (1993) On teaching. In Glaser, R., ed. *Advances in instructional psychology*. Hillsdale, NJ: Erlbaum. Pp. 1-54.
- OECD. (2009) *Creating Effective Teaching and Learning Environments: First Results from TALIS*. Paris: OECD Publishing.
- Pehkonen, E. (1994) Teachers' and pupils' beliefs in focus – consequence of constructivism. In Ahtee, M., & Pehkonen, E., eds. *Constructivist Viewpoints for School Teaching and Learning in Mathematics and Science*. Helsinki: University of Helsinki. Pp. 27-33.
- Suriza van der Sandt. (2007) Research framework on mathematics teacher behaviour: Koehler and Grouws' framework revisited. *Eurasia Journal of Mathematics, Science & Technology Education*, 3(4): 343-350.
- Thompson, A.G. (1984) The relationship of teachers' conceptions of mathematics and mathematics teaching to instructional practice. *Educational Studies in Mathematics*, 15: 105-127.
- Schoenfeld, A. H. (2001) Mathematics education in the twentieth century. In Corno, L. ed. *Education across a century: The centennial volume*. Chicago, Ill.: National Society for the Study of Education, University of Chicago Press. Pp. 239-278.

Ilona Tila
Daugavpils Universitāte, Latvija

„C” LĪMEŅA KLASES SKOLĒNU AR GARĪGĀS ATTĪSTĪBAS TRAUCĒJUMIEM SAVSTARPĒJĀS SASKARSMES ĪPATNĪBAS

Abstract

People with problems of psihical development always existed. This fact have been many years ago. But today the number of children with different problems og psyhical development are much less. The number of children withn difficultes in training and communication, of the backwordness children, of the children with different pathologies grows. We must help to children to lead high - grade life, but only our desire it isn t enough.

The person can t live without contact to surrounding people. Communication is an integral part of the life. It is basis of high – grade life, as it is not only posibility to communicate, but also ability to create the relation. It is directly connected with the integration process, the purpose of which is equal society for everyone. As process of communication occurs already since the birt, the person starts to acquire communication skills since the first instants of life.

The education purpose today is to give the chance to pupils to develop potential possibilities, to prepare them for life and work in society, to impart such skills that they could take part in society life.

Atslēgas vārdi: saskarsme, garīgā atpalcība, īpatnības.

Sabiedrības pamats ir vesels, laimīgs, ar sevi un citiem harmonijā dzīvojošs cilvēks, kurš spēj patstāvīgi veidot savu dzīvi, uzņemties atbildību gan par sevi, gan citiem cilvēkiem. Diemžēl arvien biežāk mūsdienu sabiedrībā piedzimst bērni ar fiziskās vai garīgās attīstības traucējumiem. Liels ir arī to bērnu skaits, kuri attīstības traucējumus gūst pēcdzemdību periodā. Šie bērni aug, attīstās, dzīvo, un mums ir jāmacās pieņemt viņus savā sabiedrībā, jo arī viņi ir cilvēki ar tādām pašām tiesībām uz dzīvi, kā jebkurš no mums.

Humānā skatījuma kodols – cieņa pret cilvēku vērtību – „nozīmē, ka ikvienu sabiedrības locekli uztver kā personu, kam ir vērtība. Tā nav dalāma vai apspriežama un nesaistās ar to, kas cilvēkam pieder vai ko viņš dara. Visu cilvēku vērtība ir vienāda” (Grunevalds 2003, 6) Jāuzsver, ka mūsdienu humānās pedagoģijas un psiholoģijas centrā ir personība kā vērtība.

Skolēna personība un tās attīstība ir pedagoģiskā darba pamatobjekts. Tā kā viena no personības virzības izpausmēm ir saskarsmes vajadzība un saskarsmes kultūras sastāvdaļa, tad par skolotāja meistarību liecina nevis darbam patērētais laiks, bet saskarsmes kontekstā notiekošās pozitīvās izmaiņas skolēnu apziņā un rīcībā, tas, kas saglabājas un uzkrājas skolēnos, vairojot viņu zināšanas, veidojot attieksmes, prasmes, iemaņas un uzskatus. Saskarsme ir neatņemama dzīves sastāvdaļa. Tas ir pamats pilnvērtīgai dzīvei, jo tas nozīme ne tikai sazināšanās iespējas, bet arī prasmi veidot attiecības.

Bērnu skaits ar garīgās atpalcības traucējumiem pieaug un tam ir vairāki cēloņi (gēnu mutācija, nervu sistēmas attīstības traucējumi, infekcijas, dzemdību traumas, jaunpiedzimušā slimības un citi).

Vairāki autori garīgo atpalcību raksturo dažādi. Piemēram, N. Geidžs un B. Berliners raksta, ka „garīgas attīstības traucējumu raksturīgākas pazīmes ir pavājinātas intelektuālās funkcijas, kas ievērojami zemākas par vidusmēra līmeni. Cilvēkiem ar garīgas attīstības traucējumiem ir vērojami traucējumi saziņā, pašaprūpē, pašregulācijā, sadzīves iemaņās, prasmē orientēties, kā arī raksturīgā stipri traucētas akadēmisko zināšanu apgūšanas prasmes” (Geidžs, Berliners 1998, 179).

Savukārt E. Teivāns uzskata, ka garīgi traucētiem jeb garīgi atpalikušiem bērniem ir psihiskās darbības un izziņas traucējumi, kurus izraisa „organisks CNS bojājums vai nepietiekams tās struktūru anatomiskais un funkcionālais briedums” (Teivāns 1994, 12). S. Liepiņa atzīmē, ka garīgo atpalcību „raksturo vispārēji un neatgriezeniski sarežģītāko psihiskās darbības funkcijas (it sevišķi intelektuālās darbības) traucējumi, kas radušies totālu, organisku galvas smadzeņu garozas bojājumu vai nepietiekama tās struktūru anatomiskā un funkcionālā brieduma rezultātā” (Liepiņa 1991, 8). Apkopojot šīs definīcijas var izdarīt secinājumu, ka garīgā atpalcība ietver sevī ļoti daudz pataloģiju veidu, kas izpaužas izziņas sfēras nepietiekamā attīstībā. Bieži vien šie bērni ir inerti, viņiem ir vērojams intelektuālo operāciju lēnīgums, kā arī ierobežotas saskarsmes un komunikācijas prasmes, traucēta fiziskā un motorā attīstība.

Mūsdienās izšķir divus garīgas attīstības traucējumu veidus: oligofrēniju – iedzimtie garīgās attīstības traucējumi. Oligofrēnijai raksturīgi vispārēji un neatgriezeniski psihiskās darbības traucējumi, kas radušies galvas smadzeņu garozas bojājumu rezultātā. Otrs garīgās attīstības traucējumu veids ir demence. Demence ir iegūti garīgās attīstības traucējumi (Hadaņonoka 2002, 196).

Pēc intelektuālā defekta dziļuma izšķir trīs oligofrēnijas pakāpes:

- debilitāte – viegli garīgās attīstības traucējumi;
- imbicilitāte – vidēji smagiem garīgās attīstības traucējumiem;
- idiotija – smagiem garīgās attīstības traucējumiem (Liepiņa 2003, 53-55).

Debilitāte ir vieglākā atpalcības pakāpe. Izšķir vieglu, vidēju un dziļu debilitātes pakāpi. Dažādos debilitātes gadījumos intelekta traucējumi ir maz pamanāmi, ka bērna domāšanu grūti diferencēt no psihiski pilnvērtīga bērna domāšanas. Viņiem ir raksturīgi spriešanas traucējumi, kas izpaužas kā grūtības produktīvi un radoši domāt. „Šiem bērniem darbā manāms zinātkāres, iniciatīvas, patstāvības, radošas pieejas trūkums, grūti savaldīties,

apspiest savas elementārās tieksmes, emocijas. Rīcība netiek apdomāta. Bērni ir viegli ietekmējami, nereti arī impulsīvi” (Liepiņa 2008, 68). Bieži vien viņu pārdzīvojumi nav adekvāti noteiktai situācijai, notikumiem. Tomēr, šie bērni samērā labi spēj orientēties sadzīvē.

Imbicilitāte atšķiras no debilitātes ar dziļāku garīgo atpalicību. Jēdzienam „imbicil” ir bijušas vairākas semantiskas pārmaiņas: sākumā to lietoja attiecībā uz „vispār vāju cilvēku”, vēlāk ar to apzīmēja personu, kuras saprašanas spējas „vājums” bija mazāks nekā tai, ko sauc par „idiotu”, (Baka 1998, 11). Imbiciliem bērniem raksturīgi visu psihisko procesu dziļi traucējumi, spilgti izpaužas domāšanas novirzes. Bērni nespēj veidot patstāvīgus spriedumus, slēdzienus, ļoti vāji ir attīstīta loģiskā atmiņa, iegaumēšanai ir mehānisks raksturs. Šiem bērniem ir nabadzīgs vārdu krājums. Dzīves pieredze viņiem veidojas lēni. Bērniem imbiciliem ir raksturīgas lielas emocionālas svārstības. Viņiem grūti pierast pie pārmaiņām, viegli padodas citu ietekmei. Pieaugušie imbicili nav spējīgi dzīvot patstāvīgi. Tagad šiem bērniem ir iespēja mācīties skolā B un C līmeņa klasēs.

Idiotija ir smagākā garīgas atpalicības pakāpe. Daudzi no viņiem nepazīst savus tuviniekus, neuztver pieaugušo runu, neizprot to, reaģē galvenokārt tikai uz intonāciju, mīmiku. „Bērniem ir stipri pavājināta reakcija uz apkārtējās vides kairinājumiem; uz apkārtējiem notikumiem vai nu nemaz nereaģē, vai arī reakcijas ir nemērķtiecīgas un neadekvātas situācijai” (Liepiņa 2008, 66). Bērni ar šādu diagnozi nespēj orientēties tuvākajā apkārtnē, patstāvīgi ēst, viņiem trūkst valodas, runa sastāv no neartikulētām skaņām, kā arī neizprot vārdu nozīmi. Uzvedībā bērniem raksturīga miegainība vai nemiers, bezmērķīgas kustības, emocijas ir vāji attīstītas, pārsvarā saistītas ar fizisko vajadzību apmierināšanu, kā arī emociju izpausme ir primitīva. Bērnam ar jebkuru no garīgās attīstības pakāpi ir savas individuālās īpatnības.

„Amerikas psihiatru asociācijas un Garīgās atpalicības asociācijas klasifikācijā izšķir četrus garīgās attīstības traucējumu līmeņus: F70, F71, F72, F73.” (Liepiņa, 2008, 60-61). I. Freimanis uzskata, ka „skolēni ar vieglo garīgo atpalicību ir mācāmi un audzināmi, sastopas ar nelielām mācīšanās grūtībām skolā, nespēj abstrakti domāt, spriest. Bērni, kuriem ir vidēja smaga garīga atpalicība ir mācāmi, vingrināmi, audzināmi un attīstāmi. Viņi spēj daļēji mācīties, lai rastos dažas sevis aprūpes iemaņas. Bērni, kuriem ir smaga garīgā atpalicība nepadodas mācīšanai un attīstībai. Viņiem ir šauras attīstības spējas” (Freimanis, 2007, 12). Bērņus ar dziļu garīgu atpalicību reizēm sauc par „atpalicību mūža garumā”, viņiem jāpaliek uzraudzībā un aprūpē visu mūžu.

Saskarsmes process notiek jau no pašas dzimšanas, no pirmā dzīves mirkļa cilvēks sāk apgūt saskarsmes prasmes un iemaņas. Cilvēks nevar dzīvot bez kontakta ar apkārtējiem

cilvēkiem. Pēc S. Tūbeles domām, cilvēks „galvenās savas sociālās vajadzības var apmierināt, tikai kontaktējoties ar citiem cilvēkiem” (Tūbele 2011, 23).

Saskarsmes jēdzienu dažādi psihologi raksturo ļoti līdzīgi. R. Garleja uzsver saskarsmi kā attieksmju veidu, ja notiek saskarsme tad arī veidojas savstarpējās attiecības. Viņa arī norāda, „ka bez saskarsmes nav iespējamas personības attiecības ar sabiedrību” (Garleja 2003, 51). Arī L. Dubkevičs un I. Ķestere norāda, ka saskarsme ir „savstarpējo attiecību ārēja izpausme, tiešs vai netiešs kontaktēšanas process ar noteiktu mērķi” (Dubkevičs, Ķestere 2003, 10). Psiholoģijas vārdnīcā saskarsme raksturota kā „savstarpējo attiecību realizācija uzvedībā, kurai raksturīga komunikācija un mijiedarbība” (Breslavs (red.) 1999, 128). Savukārt „Pedagoģijas terminu skaidrojoša vārdnīcā” saskarsme definēta „kā uz cilvēku savstarpējām attiecībām balstīta garīgā saskare, iekšēja saikne” (Skujiņa 2000, 154).

Izpētot vairākas saskarsmes definīcijas var secināt, ka saskarsme ir cilvēku savstarpēja mijiedarbība, kuras laikā cilvēki ietekmē viens otra attieksmes, emocijas, uzvedību un kuras rezultātā mēs mēģinām sasniegt noteiktu mērķi. Cilvēki saskarsmes procesā var ietekmēt viens otru gan tieši, gan netieši.

S. Liepiņai, L. Dubkevičam, S. Omārovai ir viedoklis, ka ne visa mijiedarbība ir saskarsme. Mijiedarbībai jābūt sekojošām pazīmēm, lai to varētu nosaukt par saskarsmi:

- 1) ”uzmanība un interese par otru cilvēku;
- 2) emocionālā iesaistīšanās sadarbībā;
- 3) iniciatīvas esamība, partnera piesaistīšana sev;
- 4) iejūtība no partnera puses” (Liepiņa 1991, 113).

Var secināt, ka tikai saskarsmes procesā veidojas un attīstās cilvēku mijiedarbība. Saskarsmes procesā izpaužas katra cilvēka individualitāte, saikne ar apkārtējo pasauli. Galvenās saskarsmes funkcija ir apmierināt sociālās vajadzības. S. Kupčs un I. Sietniece uzskata, ka šī funkcija ietver sevī citas: „izziņas un pašizziņas, pašizpaušmes un pašapliecināšanās funkciju, socializācijas, sociālās kontroles un vadības funkciju un baudas funkciju” (Kupčs 2002, 9).

Savukārt L. Žukovs izdala trīs saskarsmes funkcijas: „informatīvo funkciju (nodrošina informācijas nodošanu un pieņemšanu), regulatīvi komunikatīvu funkciju, afektīvi komunikatīvo funkciju nosaka cilvēku emocionālo jomu” (Žukovs 1999, 179), bet S. Omārova izdala piecas saskarsmes funkcijas: regulatīva (saskarsmes partneru savstarpēja ietekme, iedarbība); izziņas funkcija (zināšanu iegūšana); ekspresīva (emociju un pārdzīvojumu izpausme); sociālās kontroles funkcija (uzvedības koriģēšana); socializācijas funkcija (kontaktēšanas, zināšanu iegūšana)” (Omārova 2003, 11.-12.)

Apkopojot R. Andersones, L. Dubkeviča J. Kupča uzskatus, var secināt, ka saskarsmes galvenā funkcija ir informācijas, zināšanu iegūšana un nodošana, prasme kontaktēties ar citiem cilvēkiem, ar saskarsmes palīdzību mēs varam sasniegt noteikto uzvedību. Saskarsmē mēs izpaužam savas jūtas un emocijas.

Cilvēki savā starpā var sazināties ne tikai ar vārdiem, bet arī bez tiem. Tāpēc, arī saskarsmes formas, var būt verbālas un neverbālas. Verbālā saskarsme ietver sevī gan runu gan klausīšanos. Neverbālā saskarsme dažkārt skolēniem ar garīgas attīstības traucējumiem aizstāj runu, tās saturu ar mīmiku, žestiem, attēliem, priekšmetiem. Neverbālai saskarsmei ir nozīmīga lomā, jo to skolēni sāk izmantot agrāk, un ar tās palīdzību pavada runu. Skolēniem ar garīgas attīstības traucējumiem bieži vien ir runas traucējumi. Nevar pateikt, kura no tām ir svarīgāka, jo tas atrodas ciešā mijiedarbībā. Valoda ir mūsu vārdu krātuve. Skolēniem ar garīgās attīstības traucējumiem ir grūti runāt pašiem, jo ir arī traucēti psihiskie procesi un viņiem vajag sarunbiedru, kurš palīdzes uzturēt sarunu.

Nozīmīga loma saskarsmē ir arī ārējam izskatam. Par saskarsmes partneri mēs izvēlamies ārēji fiziski pievilcīgus cilvēkus. Sarunas laikā ir nozīmīgi balss vokālie aspekti, tādi kā, balss tonis, intonācija, kā arī skaļums un runas ātrums. Sarunas laikā „katrs cilvēks izjūt vajadzību pēc pieskāriena” un citu cilvēku atzinības. Alkas pēc pieskārieniem un atzinības var apmierināt ar glāstiem” (Dubkevičs 2006, 105). Bieži vien bērniem ar garīgas attīstības traucējumiem pietrūkst glāstu no ģimenes locekļiem, tāpēc viņi meklē kā apmierināt vajadzību pēc pieskārieniem skolā. Šie bērni atrod sev vienu draugu, ar kuru var parunāt, paspēlēties, cenšas pievērst skolotāju uzmanību, izmantojot dažādus līdzekļus.

Saskarsmes procesā būtiska ietekme ir ķermeņa valodai. Pēc L. Dubkeviča domām, izšķir sekojošas ķermeņa valodas sastāvdaļas: sejas izteiksme, pozas, žestus.

„Sejas izteiksme un īpaši acis un lūpas ir izteiksmīgākās ķermeņa valodas sastāvdaļas” (Dubkevičs 2006, 103). Ir būtisks ne tikai acu skatiens, bet arī acu kontakta ilgums un biežums. Noturēt acu kontaktu skolēniem ar garīgas attīstības traucējumiem ir grūti, kā arī sarunas laikā bieži vien viņi nemaz neskatās acīs sarunbiedram. Saskarsmes laikā mēs ne tikai klausāmies, bet arī vērojam sarunas biedra sejas izteiksmi, jo tā atklāj cilvēka attieksmi, emocijas, izjūtas.

Arī cilvēka poza saskarsmes procesā ir nozīmīga. „Pozas liecina par cilvēka attieksmi pret partneri, paša emocionāli psiholoģisko stāvokli” (Dubkevičs 2006, 103). Pozas iedala atvērtajās (liecina par cilvēka gatavību sarunai, labvēlību, komfortu) un slēgtajās pozās (liecina par cilvēka diskomfortu, nevēlēšanos sarunāties). Vairāk daiļrunīgāki nekā pozas ir cilvēku žesti. „ Žesti ir apzinātas vai neapzinātas roku, kāju, galvas kustības, kas pavada

cilvēku runu” (Omārova 2003, 59). Tādēļ, var secināt, ka verbāla un neverbāla saskarsme ir ciešā mijiedarbībā un nevar pastāvēt tikai viena no tām.

Skola ir maza sabiedrība – tieši skolā noris bērnu personības un uzvedības noformēšanas. Mūsdienās skolai ir nozīmīga loma personības veidošanā, jo par personību un individualitāti cilvēks kļūst, iegūstot sociālo pieredzi, kontaktējoties ar citiem cilvēkiem, iesaistoties sociālajās attiecībās. R. Andersone uzskata, ka „veidojoties bērna attiecībām ar citiem cilvēkiem, tiek apgūtas sociālās prasmes” (Andersone 2004, 20). Bērnu attīstība un audzināšana nozīmīga loma ir sabiedrības ietekmei. Skolēnu ar garīgās attīstības traucējumiem saskarsmei nozīmīga loma ir socializācijās un integrācijās procesā. Socializācija tiek vērsta uz skolēnu personības pilnveidošanu.

Mūsdienās izglītības mērķis ir dot skolēnam iespējas attīstīt savas potenciālās dotības, sagatavot viņus dzīvei un darbam sabiedrībā, izkopjot viņos tādas īpašības un prasmes, lai viņi varētu piedalīties sabiedrības veidošanā. Mācību standartos, pedagogijas literatūrā tiek minēts, ka skolotājam jāveicina skolēnu socializācija, jāpalīdz novērtēt sevi un savas iespējas, izteikt savi sabiedrībai pieņemamās formas, sagatavoties dzīvei mainīgajā sociāli – ekonomiskajā vidē. No tā izriet, ka „sadarbojoties skolēni modelē dažādus saskarsmes veidus, dažādas sociālās situācijas” (Andersone 2004, 40). Skolēnu sadarbības laikā notiek dzīves prasmju veidošanās.

Izanalizējot pedagoģisko un psiholoģisko literatūru var secināt, ka garīga atpalcība ir sarežģīts attīstības traucējums, kas izpaužas saskarsmes un attiecību veidošanas procesā ar apkārtējiem cilvēkiem. Bieži līdzās garīgai atpalcībai ir blakus diagnozes, kas ietekmē skolēnu mācību procesu un attīstību kopumā. Kā arī skolēnu saskarsme ir tieši atkarīga no garīgās atpalcības līmeņa un katra bērna individuālajām īpatnībām. Tāpēc, arī bērnu mācību procesu ir jāvirza tā, lai iegūtās prasmes un zināšanas palīdzētu dzīvot mūsdienu sabiedrībā. Garīgas attīstības gadījumā var būt gan runas, gan runas sapratnes traucējumi. Tādēļ, skolēnus jāmača izmantot alternatīvās komunikācijas līdzekļus, kas palīdz nodrošināt sociālo prasmju apguvi un veicina saskarsmes prasmju attīstību. Nozīmīga saskarsmes prasmju veidošanas procesā ir skolotāju un vecāku sadarbība. Katrs skolēns ir īpašs, tāpēc arī katram skolēnam saskarsmes prasmes veidojās un attīstās dažādi, tādēļ arī skolotājam jāprot atrast pieeju katrām skolēnam, kā veicināt sociālo un saskarsmes prasmju attīstību, jo cilvēka dzīvē gandrīz nav tādas darbības, kura tieši vai netieši nebūtu saistīta ar citiem cilvēkiem.

Bibliogrāfija

- Andersone R. *Pusaudžu sociālo prasmju veidošanās*. Rīga: RaKa.
- Baka A., Grunevalds K. *Grāmata par aprūpi*. Rīga: Preses nams.
- Breslavs G. *Psihloģijas vārdnīca* Rīga: Mācību grāmata.
- Dubkevič L. *Saskarsme audzēkņiem*. Rīga: Jumava.
- Freimanis I. *Ieskats speciālās skolas darbā* Rīga : RaKa.
- Garleja R. *Darbs, organizācija un psiholoģija*. Rīga: Raka.
- Geidžs N.L., Berliners B.C., *Pedagoģiska psiholoģija*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Grunevalds K. *Apmācību kurss personālam garīgi atpalikušu bērnu un jauniešu iestādēs*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Hadaņonoka I. *Kā palīdzēt bērnam ar garīgās attīstības traucējumiem ?*. Rīga: Skolu atbalsta centrs.
- Kupčs J. *Saskarsmes būtība*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Liepiņa S. *Garīgi atpalikušo bērnu psiholoģija*. Rīga: Zvaigzne.
- Liepiņa S. *Speciālā psiholoģija*. Rīga: RaKa.
- Omārova S. *Cilvēks dzīvo grupā*. Rīga: Kamene.
- Skujiņa V. *Pedagoģijas terminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga : Zvaigzne ABC.
- Teivāns E. *Ievads speciālajā pedagoģijā: mācību palīglīdzeklis*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Tūbele S., Šteinberga A., *Ievads speciālajā pedagoģijā*. Rīga: Raka.
- Puškarevs I., Golubeva A., *Bērnu veselīgas attīstības veicināšana skolā*. Rīga: Latvijas universitāte.

PSIHOLOĢIJA / PSYCHOLOGY

Solveiga Blumberga

*Rīgas starptautiskās ekonomikas un biznesa administrācijas augstskola,
Daugavpils Universitāte, Latvija*

STUDENTU UZTVERTĀS AUGSTSKOLU DOCĒTĀJU EPISTĒMISKĀS AUTORITĀTES SATURA SAISTĪBA AR STUDENTU UN AUGSTSKOLU ABSOLVENTU SOCIĀLI DEMOGRĀFISKIEM RĀDĪTĀJIEM

Abstract

Relations Between Content of Student-perceived Epistemic Authority of University Professors and University Student and Graduate Socio-demographic Indicators

The article presents the results of the study into student- (N=152) and graduate- (N=210) perceived epistemic authority of professors conducted in year 2011. Views of graduates have been studied to find out also perception of professor's authority in time-remote interaction. The Author explains the content of epistemic authority and substantiates why and to what extent students and university graduates take decisions to trust the professor as an essential source of information. The aim of the article is to find out the aspect of studying epistemic authority: relations between the content of student- and graduate-perceived epistemic authority of university professors and the socio-demographic indicators of students and graduates. Results of studies are presented for discussion, showing: role of students' age in their choice of reasons for reliance on professor's epistemic authority and reasoning to support reliance; role of graduates' age in their assessments provided for trust in professor's knowledge and readiness to change behaviour; role of the sex of students and graduates in their assessments provided for professor's knowledge; role of students' sex in trusting professor's knowledge; role of the year of studies in the assessments provided by students and graduates for the professor's knowledge; role of graduates' time-remote interaction with the professor (i.e., the time period since completion of studies) in their assessments provided for reliance on professor's knowledge and readiness to change behaviour under the influence of the knowledge provided by the professor.

Atslēgas vārdi: epistēmiskā autoritāte, studentu uztvertās docētāju epistēmiskās autoritātes saturs, studentu sociāli demogrāfiskie rādītāji.

Ievads

Sociālajā psiholoģijā epistēmiskās autoritātes koncepciju attīstīja plašā sociāli politiskā un kultūras kontekstā (Bar-Tal, Raviv, Raviv 1991; Kruglanski, et al. 2005, Bar-Tal 2007; Ohad, Bar-Tal 2009). Viena no nozīmīgām jomām, kurā pievērsās epistēmiskās autoritātes koncepcijai sociālās psiholoģijas skatījumā bija izglītības joma (Raviv, Bar-Tal, Raviv, Peleg 1990; Bar-Tal, Raviv, Raviv, Brosh 1991; Raviv, et al. 1993; Raviv, et al. 2003). Epistēmisko autoritāti skaidroja kā būtisku faktoru izglītībā zināšanu ieguves procesā skolā un augstskolā (Bar-Tal, et al. 1991; Raviv, et al. 1993).

Vispirms epistēmiskās autoritātes jēdziens tika ieviests kā integrāla epistēmiskās teorijas daļa, kas saistīta ar zināšanu apguvi. 20. gs. 80. gados Kruglanskis sociālajā psiholoģijā radīja epistēmiskās autoritātes koncepciju kā iespēju izskaidrot avotus, kas ietekmē sociālos spriedumus (Kruglanski 1980; 1989). Jēdziens „epistēmiskā autoritāte”

apzīmē informācijas avotu, kam piemīt noteicošā ietekme uz zināšanu apguvi, tādēļ epistēmisko autoritāti definē arī kā ekspertu konkrētā vai vispārējā zināšanu jomā (Kruglanski 1989; Kruglanski, et al. 2005).

Autore, pētot studentu un absolventu uztverto docētāju epistēmisko autoritāti (Blumberga, Vorobjovs 2012^a; Blumberga, Vorobjovs 2012^b; Blumberga 2012, Blumberga 2011), izveidoja studentu uztvertās docētāja epistēmiskās autoritātes satura modeli, kurā ir ietvertas trīs nozīmju dimensijas: studentu uztvertā docētāja autoritāte, pašāvērtības iemesli, pašāvērtības pamatojums un ceturtā – laika – dimensija. Modelī ietvertās dimensijas empīriski pārbaudītas (Blumberga, Vorobjovs 2012^a; Blumberga, Vorobjovs 2012^b; Blumberga 2012, Blumberga 2011).

Taču, tā kā autori pēta dzimuma un vecuma faktoru epistēmiskās autoritātes aspektā (Raviv et al. 1993; Lewis 2007; Ramazanoglu, Holland 2002), tad arī raksta autore pieņēma, ka ir lietderīgi izpētīt, kā studentu un absolventu dzimuma un vecuma faktors ir saistīts ar uztverto docētāju epistēmisko autoritāti. Literatūras analīzē tiek norādīts, ka pētījumos atklāta dažādu studiju gadu studentu atšķirības epistēmiskās autoritātes uztverē, kas tiek saistītas ar studentu kompetences atšķirībām pirmajos un pēdējos studijuursos (Mugny, Chatard, Quiamzade 2006). Konceptijas par pedagoga personības klātesamību arī attālinātā laikā bijušo skolēnu psihiskā lauka saturā atbilstoši bijušajai pozitīvai vai negatīvai ietekmei aktuālajā mijiedarbībā (Воро́бьев 1997) analīze parādīja, ka to var attiecināt arī uz augstskolu absolventiem.

Pētījuma mērķis: Noskaidrot epistēmiskās autoritātes izpētes aspektu: studentu un absolventu uztvertās docētāju epistēmiskās autoritātes satura saistību ar studentu un absolventu sociāli demogrāfiskiem rādītājiem. Pētījuma uzdevumi: izmantojot datu statistiskās analīzes metodes, analizēt studentu un absolventu sociāli demogrāfisko rādītāju un uztvertās docētāju epistēmiskās autoritātes, pašāvērtības iemeslu un pamatojumu novērtējuma sakarības un atšķirības, kā studentu un absolventu dzimuma un vecuma faktors ir saistīts ar uztverto docētāju epistēmisko autoritāti.

Metodoloģija

Pētījuma dalībnieki un sociāli demogrāfisko rādītāju raksturojums. Pētījuma dalībnieki bija bakalaura studiju programmu studenti (N=152), no tiem 95 sievietes, 57 vīrieši: sociālo jomu pārstāvēja – 51, humanitāro jomu – 50, eksakto jomu – 51 studenti; un absolventi (N=210), no tiem 127 sievietes un 83 vīrieši: sociālo jomu pārstāvēja – 58, humanitāro jomu – 86, eksakto jomu – 66 absolventi no sešām Rīgas augstskolām. Respondentu vecuma sadalījums parādīja, ka biežāk pētījumā piedalījās 18–25.gadīgi studenti un absolventi (skat.

1. tab.), kas ir līdzīgi citos pētījumos veidotajām izlasēm (Raviv, et al. 1993; Mugny, Chatard, Quiamzade 2006; Quiamzade, Mugny, Chatard 2009).

1. tabula. Respondentu – studentu un absolventu – vecuma grupu sadalījums izlasēs

Vecuma grupa	Absolūtie rādītāji (studenti)	Relatīvie rādītāji (studenti) %	Absolūtie rādītāji (absolventi)	Relatīvie rādītāji (absolventi) %
18–25 gg.	140	92,1	142	67,6
26–35 gg.	10	6,6	40	19,0
36–50 gg.	2	1,3	22	10,5
>50 gg.	–	–	6	2,9
Kopā	152	100	210	100,0

Pētījumā tika izšķirts laiks, pirms cik gadiem absolvents ir beidzis studijas, ko var definēt kā formālu absolventa un docētāja laikā attālinātās mijiedarbības rādītāju. Apkopotie rezultāti parādīja, ka 60,5% absolventu studijas bija beiguši pirms gada, 21% pirms 2 – 5 gadiem. Pētījumā biežāk ir piedalījušies 3., 4. un 2. kursa studenti, kas var liecināt par vairāk apzinātu uztverto docētāja epistēmisko autoritāti, kā tas iespējams ir 1. kursā, ko pierāda arī citi pētījumi (Mugny, Chatard, Quiamzade 2006; Quiamzade, Mugny, Chatard 2009).

Augstskolas studentu uztvertās docētāju epistēmiskās autoritātes satura modeļa empīriskai pārbaudei ir izmantota autores adaptēta epistēmiskās autoritātes pētīšanas metodika, kas ietver trīs saistītas aptaujas: epistēmiskās autoritātes aptauju, paļāvības aptauju un paļāvības pamatojuma aptauju (Raviv, et al. 1993).

Ar Epistēmiskās autoritātes aptauju (*Epistemic Authority Scale*) nosaka četrus epistēmiskās autoritātes komponentus 1) zināšanu līmenis, ko students piedēvē docētājam; 2) pakāpe, kādā students uzticas docētājam; 3) pakāpe, kādā students ir gatavs mainīt savu viedokli docētāja epistēmiskās autoritātes ietekmē; 4) pakāpe, kādā students ir gatavs mainīt savu uzvedību docētāja epistēmiskās autoritātes ietekmē.

Ar Paļāvības aptauju (*Reliance Question*) nosaka studentu un absolventu paļāvības iemeslus konkrēta viena docētāja uztvertai epistēmiskai autoritātei. Paļāvības aptauja ietver sarakstu ar 12 iemesliem, kuri parāda studenta paļāvību vai paļāvības trūkumu attieksmē pret konkrētu docētāju kā informācijas avotu. Lai iegūtu informāciju par studentu un absolventu sociāli demogrāfiskiem rādītājiem, aptaujas anketā, kas bija veidota atbilstoši epistēmiskās autoritātes izpētes metodikai, tika ietverts jautājumu bloks par respondentu vecumu, dzimumu, studiju gadu (studentiem), laika attālinājumu no studiju beigšanas (absolventiem), docētāja docētā studiju kursa joma.

Ar pašāvēības pamatojuma aptauju (*Reasoning Questionnaire*) atbilstoši tam, kurš iemesls tiek atzīts vai neatzīts par pamatojumu pašāvēties uz docētāja sniegto informāciju (zināšanām), t. i., epistēmisko autoritāti, tiek noteikta iemesla ietekmes pakāpe: 1–2 balles – zema pakāpe; 3–4 balles – vidēja pakāpe; 5–6 balles – augsta pakāpe.

Pētījumā piedalījās studenti no Rīgas valsts un privātajām augstākās izglītības iestādēm. Izlases veidošanai tika izmantota nevarbūtīgās izlases „Ērtuma metode”. Izlases veidošanā tika ievērots arī mērķtiecības princips, jo uzaicinājums piedalīties pētījumā tika izteikts tikai studentiem un absolventiem un tā, lai veidotos triju studiju jomu (sociālā, humanitārā, eksaktā) studentu un absolventu atbilstoša pārstāvniecība izlasē (Kristapsone, 2008).

Sakarību analīzē izmantota neparametriskā Spīrmena rangu korelācija, atšķirību analīzē starp studentu un absolventu rezultātiem izmantots Manna-Vitneja U-kritērijs, jo dažos mērījumos rezultātu sadalījums neatbilda normālam sadalījumam. Lai salīdzinātu triju studiju jomu studentu un absolventu rezultātus un noteiktu atšķirības kopējo tendenču rezultātos starp šo jomu dalībniekiem, tika izmantota Kruskola-Valisa H - kritērijs. Lai precīzāk atbildētu uz pētījuma jautājumiem, aptaujas anketā tika iekļauts jautājumu bloks respondentu sociāli demogrāfisko rādītāju noskaidrošanai: vecums, dzimums, studiju gads (studentiem), laika attālinājums no studiju beigšanas (absolventiem) studiju kursa joma. Arī citi autori pēta dzimuma un vecuma faktoru epistēmiskās autoritātes aspektā (Raviv et. al., 1993; Lewis, 2007) saistībā ar epistēmiskām privilēģijām; saistībā ar subordināciju, atstumtību un pakļautību, saistībā ar dzimumu varas jautājumiem (Ramazanoglu, Holland, 2002; Lewis, 2007). Studiju līmeņa un studiju kursa iekļaušana pētījuma rezultātu analīzē pamatota ar citos pētījumos secinātajām dažādu studiju kursu studentu atšķirībām epistēmiskās autoritātes uztverē, kas tiek saistītas ar studentu kompetences atšķirībām pirmajos un pēdējos studijuursos (Mugny, Chatard, Quiamzade, 2006).

Rezultāti

Pīrsona korelācijas analīze (*Pearson Correlation*) atklāja vairākas ($p < 0,05$) sakarības, kas palīdz izskaidrot docētāju epistēmiskās autoritātes uztveri (skat. 2. un 3. tabulu).

2. tabula. Studentu sociāli demogrāfisko rādītāju un uztvertās docētāju epistēmiskās autoritātes, pašāvēības iemeslu un pamatojumu novērtējuma sakarības

Sakarība	Sakarības skaidrojums	Izlasē (studenti N=152)
Vecums <-> epistēmiskās	Ja studenti ir jaunāki, augstāk tiek novērtētas docētāja zināšanas ($r = -.178$)	studenti

autoritātes komponents – docētāja zināšanas		
Studenta vecums <-> paļāvības pamatojums – personīgā pazīšanās ar docētāju un līdzīga domāšana	Ja studenti ir jaunāki, augstāk tiek novērtēti paļāvības pamatojumi - personīgā pazīšanās ar docētāju ($r = -.221$) un līdzīga domāšana – līdzīgs domāšanas veids ($r = -.191$)	studenti
Studenta vecums <-> paļāvības pamatojums – ietekmes pārnese	Ja studenti ir jaunāki, augstāk tiek novērtēts paļāvības pamatojums – ietekmes pārnese – docētājs ietekmē studenta uzskatus, rīcību, jo bija ietekmējis kādu, kuram students uzticas ($r = -.160$)	studenti

3. tabula. Absolventu sociāli demogrāfisko radītāju un uztvertās docētāju epistēmiskās autoritātes, paļāvības iemeslu un pamatojumu novērtējuma sakarības

Sakarība	Sakarības skaidrojums	Izlase (absolventi N=210)
Vecums <-> epistēmiskās autoritātes komponents – uzticēšanās docētāja zināšanām	Ja absolventi ir jaunāki, augstāk tiek novērtēta uzticēšanās docētāja zināšanām ($r = -.192$)	absolventi
Vecums <-> epistēmiskās autoritātes komponents –absolventa gatavība mainīt uzvedību	Ja absolventi ir jaunāki, augstāk tiek novērtēta gatavība mainīt uzvedību ($r = -.161$)	absolventi
Studiju gads, kurā docētājs docēja studiju kursu <-> epistēmiskās autoritātes komponents –absolventa gatavība mainīt uzvedību	Ja vēlākā studiju gadā docētājs docēja studiju kursu, absolventi augstāk novērtē gatavību mainīt uzvedību ($r = .148$)	absolventi
Pirms cik gadiem beigtas studijas <-> epistēmiskās autoritātes komponenti – uzticēšanās docētāja zināšanām un studenta/absolventa gatavība mainīt uzvedību	Ja mijiedarbības attālinājums laikā ir lielāks, zemāka ir uzticēšanās docētāja zināšanām ($r = -.196$); absolventa novērtētā gatavība mainīt uzvedību ($r = -.176$)	absolventi

Studiju gads, kurā docētājs docēja studiju kursu <-> paļāvības iemesls un pamatojums – ietekmes pārnese	Ja vēlākā studiju gadā docētājs docēja studiju kursu, augstāk novērtēts paļāvības iemesls – ietekmes pārnese: docētājs ietekmēja absolventa uzskatus, rīcību, jo bija ietekmējis kādu, kuram absolvents uzticējās (r=.162); paļāvības pamatojums – ietekmes pārnese (r=.153). Ir bijis laiks iegūt šo pieredzi.	absolventi
Studiju gads, kurā docētājs docēja studiju kursu <-> paļāvības pamatojums – draudzība	Ja vēlākā studiju gadā docētājs docēja studiju kursu, augstāk novērtēts paļāvības pamatojums – draudzība: cilvēki, uz kuriem absolvents paļāvās, docētajam uzticējās (r=.166). Ir bijis laiks iegūt šo pieredzi.	absolventi
Studiju gads, kurā docētājs docēja studiju kursu <-> paļāvības pamatojums – personīgā pazīšanās ar docētāju	Ja vēlākā studiju gadā docētājs docēja studiju kursu, augstāk novērtēts paļāvības pamatojums – personīgā pazīšanās ar docētāju (r=.184)	absolventi

Nosakot ar Manna-Vitnija U-kritēriju dzimuma faktora nozīmi, tika konstatēts, ka studentu izlasē atšķirības ir ticamas 5% ($p < 0,5$) nozīmīguma līmenī starp divām izlasēm pēc dzimuma docētāja epistēmiskās autoritātes komponenta – docētāja zināšanas – novērtējumu. Augstāk docētāja zināšanas novērtē sievietes (vidējais rangs – 82.45), vīriešu rezultātu vidējais rangs – 66.58.

Nosakot ar Manna-Vitnija U-kritēriju dzimuma faktora nozīmi, tika konstatēts, ka arī absolventu izlasē dzimums ietekmē ($p < 0,05$) docētāja epistēmiskās autoritātes komponenta – docētāja zināšanas – novērtējumu. Augstāk docētāja zināšanas novērtē sievietes (vidējais rangs – 113.54), vīriešu rezultātu vidējais rangs – 93.20. Paļāvības iemeslu un paļāvības pamatojumu novērtējumā dzimumam nav nozīmes ($p > 0,05$), taču vērojama tendence, ka sievietes paļāvības iemeslus novērtē augstāk, izņemot iemeslu – draudzība – t.i., cilvēki, uz kuriem absolvents paļāvās, docētajam uzticējās. Vīrieši augstāk novērtē paļāvības pamatojumus: docētāja ietekmes pārnese, draudzība (cilvēki, uz kuriem absolvents paļāvās, docētajam uzticējās), docētāja viedokļa akceptēšana.

Nosakot ar Kruskola Valis H-kritēriju vecuma faktora nozīmi, tika konstatēts, ka studentu izlasē vecums neietekmē ($p > 0,05$) epistēmiskās autoritātes un paļāvības iemeslu novērtējumu. Vecumam ir nozīme paļāvības pamatojuma – personīgā pazīšanās – novērtējumā: tas augstāk novērtēts gados jaunu studentu grupās. Nosakot ar Kruskola Valis H-kritēriju vecuma faktora nozīmi, tika konstatēts, ka absolventu izlasē vecums ietekmē

($p < .05$) epistēmiskās autoritātes komponentu: uzticēšanās docētāja zināšanām un gatavība mainīt uzvedību – novērtējumu.

Nosakot ar Kruskola Valis H-kritēriju studiju jomas, kuras ietvaros pasniedz studiju kursu, faktora nozīmi, tika konstatēts, ka studentu izlasē studiju kursa joma ietekmē ($p < .05$) epistēmiskās autoritātes komponenta - gatavība mainīt uzvedību – novērtējumu.

Absolventu izlasē docētā studiju kursa joma neietekmēja ($p > .05$) epistēmiskās autoritātes novērtējumu, taču ietekmēja ($p < .05$) paļāvības iemeslu novērtējumu: personīgā pazīšanās; pārnese; asociācija draudzība - augstāki rezultāti tika novēroti, ja docētājs pasniedza sociālās un humanitārās jomas studiju kursus. Docētā studiju kursa joma ietekmēja paļāvības pamatojumu novērtējumu: docētāja zināšanas (augstāki rezultāti tika novēroti, ja docētājs pasniedza eksaktās jomas studiju kursus); personīgā pazīšanās un asociācija (augstāki rezultāti tika novēroti, ja docētājs pasniedza humanitārās un sociālās jomas studiju kursus).

Nosakot ar Kruskola Valis H-kritēriju studiju kursa, kurā students mācās, faktora nozīmi, tika konstatēts, ka studentu izlasē šis faktors ($p < .05$) ietekmē epistēmiskās autoritātes komponentu: gatavība mainīt viedokli un gatavība mainīt uzvedību – novērtējumu. Augstāki rezultāti bija vērojami, ja students mācās 1. kursā.

Nosakot ar Kruskola Valis H-kritēriju faktora – pirms cik gadiem absolvents beidzis studijas, tika konstatēts, ka šis faktors ($p < .05$) ietekmē epistēmiskās autoritātes komponenta – uzticēšanās docētāja zināšanām – novērtējumu. Augstāki rezultāti bija vērojami, ja absolvents studijas bija beidzis pirms viena gada. Faktors, pirms cik gadiem absolvents beidzis studijas, ietekmēja paļāvības iemesla - docētāja izpratne par studenta vajadzībām – novērtējumu.

Studentu uztvertās docētāju epistēmiskās autoritātes satura komponentu un faktoru saistību ar sociāli demogrāfiskiem rādītājiem var skaidrot, pamatojoties uz pētījumos iegūtiem secinājumiem, ka studentu epistēmiskā atkarība no docētāja, kas augstāka ir pirmajos studiju gados, var būt nozīmīgs studentu uztvertās docētāju epistēmiskās autoritātes atšķirību nosacījums (Raviv, Bar-Tal, Raviv, Abin 1993; Mugny, Chatard, Quiamzade 2006; Quiamzade, Mugny, Chatard 2009).

Docētāja epistēmiskās autoritātes uztveres atšķirības var izraisīt studentu kritiska vai nekritiska attieksme pret docētāju kā pret zināšanu avotu (Ricco & Rodriguez 2006); studentu mācību motivācijas atšķirības un īpaši mācību sasniegumi, un tas, kā mācību sasniegumi tiek saistīti ar docētāja epistēmiskās autoritātes nozīmi (Muis, et al. 2006). Mācību procesā cilvēks arvien vairāk sāk uzticēties savām spējām saprast atšķirīgus informācijas veidus un no pieejamajiem pierādījumiem izdarīt pamatotus secinājumus (Raviv, Bar-Tal, Biran, Sela 2003).

Secinājumi:

Kopumā tiek secināts, ka vairākās pozīcijās studentu un absolventu sociāli demogrāfiskie rādītāji ir saistīti un ietekmē uztvertos docētāja epistēmiskās autoritātes komponentus un faktoros: docētāja zināšanas, uzticēšanās zināšanām, personīgā pazīšanaš ar docētāju, līdzīga domāšana, paļāvības pamatojums un paļāvības iemesls – ietekmes pārnese.

Studentu izlasē epistēmiskās autoritātes komponenta - gatavība mainīt uzvedību – novērtējumu ietekmēja studiju kursa joma - augstāki rezultāti bija vērojami, ja docētājs pasniedza humanitārās jomas studiju kursus. Augstāks docētāja epistēmiskās autoritātes komponentu: gatavība mainīt viedokli un gatavība mainīt uzvedību – novērtējums vērojams 1. kursa studentiem.

Tika konstatēts, ka studiju kurss, kurā studē students, ietekmēja paļāvības iemeslu: docētāja ieinteresētība studenta labizjūtā, docētāja izpratne par studenta vajadzībām, pārnese, draudzība – novērtējumu.

Absolventu izlasē paļāvības docētāja epistēmiskai autoritātei iemeslus kopumā ietekmēja studiju kursa joma: augstāki rezultāti tika novēroti, ja docētājs pasniedza sociālās un humanitārās jomas studiju kursus un pirms cik gadiem absolvents beidzis studijas.

Paļāvības pamatojumu uztveri studentu izlasē ietekmēja studiju kurss, kurā studē students – vairāki pamatojumi tika novērtēti augstāk, ja students studē 1. kursā. Absolventu izlasē vecums ietekmēja paļāvības pamatojumu novērtējumu: docētāja zināšanas, docētāja izpratni par studenta vajadzībām.

Docētāja studiju kursa joma ietekmēja paļāvības pamatojumu novērtējumu – bija novērojama tendence, ka augstāk paļāvības pamatojumi tika novērtēti, ja docētājs docēja humanitārās un sociālās jomas studiju kursus.

Bibliogrāfija

- Blumberga, S. (2011) Augstskolu studentu uztvertā docētāju epistēmiskā autoritāte un paļāvība epistēmiskai autoritātei. *Daugavpils Universitātes Starptautiskā zinātniskā konference: Eiropas integrācijas sociālā un ekonomiskā dimensija: problēmas, risinājumi, perspektīvas*, konferences materiāli, tēzes. 36.
- Blumberga, S. (2012) Augstskolas docētāju epistēmiskās autoritātes faktori. *The 5-th International Scientific Conference: Rural Environment. Education. Personality*. 331. – 337.
- Blumberga, S., Vorobjovs, A. (2012)^a Problems in assessing epistemic authority of university professors. *International Journal of Humanities and Social Science (IJHSS)*, in print.
- Blumberga, S., Vorobjovs, A. (2012)^b Model of content of professor's epistemic authority. *RPIVA žurnāls Signum Temporis*, in print.
- Bar-Tal, D. (2007) Sociopsychological foundations of intractable conflicts. *American Behavioral Scientist*, 50: 1430-1453.

- Bar-Tal, D., Raviv, A., Raviv, A. (1991) The concept of epistemic authority in the process of political knowledge acquisition: the effect of similarity. *Representative Research in Social Psychology*, 19: 107-120.
- Bar-Tal, D., Raviv, A., Raviv, A., & Brosh, M. (1991) Perception of epistemic authority and attribution for its choice as a function of knowledge area and age. *European Journal of Social Psychology*, 21: 477-492.
- Kruglanski, A. W. (1980) Lay epistemologic process and contents: Another look at attribution theory. *Psychological Review*, 87: 70-87.
- Kruglanski, A. W. (1989) ***Lay epistemics and human knowledge: Cognitive and motivational bases***. New York, NY: Plenum.
- Kruglanski, A. W., Raviv, A., Bar-Tal, D., Raviv, A., Sharvit, K., Ellis, S., Bar, R., Pierro, A., & Mannetti, L. (2005) Says who?: Epistemic authority effects in social judgment. *Advances in experimental social psychology*, 37: 346-392.
- Lewis, L. (2007) Epistemic Authority and the Gender Lens. *The Sociological Review*, 55(2): 273-292.
- Mugny, G., Chatard, A., Quiamzade, A. (2006) The social transmission of knowledge at the university: teaching style and epistemic dependence. *European Journal of Psychology of Education*, 21, 4: 413-427.
- Muis, K. R., Bendixen, L. D., & Haerle, F. (2006) Domain-general and domain-specificity in personal epistemology research: philosophical and empirical reflections in the development of a theoretical framework. *Educational Psychology Review*, 18(1): 3-54.
- Ohad, D., Bar-Tal, D. (2009) A Sociopsychological conception of collective identity: the case of national identity as an example. *Personal and Social Psychology*, 13: 354-379.
- Quiamzade, A., Mugny, G., Chatard, A. (2009). When teaching style matches students' epistemic (in) dependence: The moderating effect of perceived epistemic gap. *European Journal of Psychology of Education*, XXIV, 3: 361-371.
- Ricco, R., & Rodriguez, P. (2006) The relation of personal epistemology to parenting style and goal orientation in college mothers. *Social Psychology of Education*, 9(2): 159-178.
- Ramazanoglu, C., and Holland, J. (2002). *Feminist methodology: challenges and choices*. London: Sage Publications.
- Raviv, A., Bar-Tal, D., Raviv, A., Abin, R. (1993) Measuring epistemic authority: studies of politicians and professors. *European Journal of Personality*, 7: 119-138.
- Raviv, A., Bar-Tal, D., Raviv, A., Biran, B., Sela, Z. (2003) Teachers' epistemic authorities: perceptions of students and teachers. *Social Psychology of Education*, 6(1): 17-42.
- Raviv, A., Bar-Tal, D., Raviv, A., Peleg, D. (1990) Perception of epistemic authorities by children and adolescents. *Journal of Youth and Adolescence*, 19: 495-510.
- Воробьев А. В. (1997) *Персонология: проблемы содержания и активности личности*. Даугавпилс: Латвийский Университет. Институт педагогики и психологии Латгальское отделение.

Aija Dudkina, Dace Gaigala
Rīgas Pedagoģijas un Izglītības Vadības Akadēmija, Latvija

EMOCIONĀLĀ DARBA SKALAS UN EMOCIONĀLĀ IZSĪKUMA RĀDĪTĀJU ATŠKIRĪBAS IEKŠĒJO UN ĀRĒJO KLIENTU APKALPOJOŠIEM DARBINIEKIEM

Abstract

Aim of this research was analyze and to generalize a theory on emotional labour and its peculiarities in the field of services; also, to clarify whether there are any differences between the servicing staff's emotional labour scale and emotional burnout indicators relating internal and external clients in an X enterprise.

During the economic recess diverse sources of mass media focus on the inefficiency of enterprises as well as lack of quality employees. That explains why enterprises, in their own turn, are striving to increase the efficiency of on-going processes within a particular enterprise and the quality employees as well. Emotions are an integral part of a human's life. The ever-growing number of service-providing enterprises and institutions with a comparatively slow development of production enterprises challenges more emotional labour than ever before. The issue about emotions is becoming more and more topical, for instance, the issue of the amount of emotions experienced daily and our awareness of it; the issue of the amount of corrected emotions experienced on a daily basis in order to meet the clients needs in accordance with the prevailing best standards in the world. Up to this day research works about emotional work have not been carried out.

The used research methods are the following: Emotional Labour Scale, (ELS, Brotheridge & Lee, 2003) (Emocionālā darba skala, EDS) and Maslach Burnout Inventory (MBI, Maslach, 1996), in Latvian by Z. Skangale, 2004).

The research results encourage to find solutions how to increase the enterprise efficiency which is directly interlinked with the employees' emotional labour peculiarities. The obtained results might have differed if the selection had been carried out on a broader scale. It is vitally important to do a research about the interconnection between the emotional labour and the culture pattern within the enterprise; apart from that, it is essential to adapt (Emocionālo darba skalu, EDS) in Latvia. Further research is necessary about the ways how to foster emotional labour in various enterprises as well as organisations.

Keywords: *emotional labour, emotional burnout, internal and external clients.*

Ievads

Iestājoties ekonomiskajai krīzei, bieži vien izskan, ka uzņēmumos darbinieki darbojas neefektīvi. Pieaugot pakalpojumu sniegšanas uzņēmumu īpatsvaram, salīdzinājumā ar ražošanas uzņēmumiem arvien lielāku lomu ieņem emocionālais darbs. Aktuāls ir jautājums - cik no ikdienā izjustajām emocijām, mēs apzinām, cik mēs esam spiesti ikdienā piemērot un mainīt savas emocijas, lai atbilstoši labākajiem standartiem, varētu apkalpot uzņēmuma klientus?

Emociju regulēšanas procesu kā daļu no darba pirmoreiz atzina A.Hohšilda (Hochschild, 1983), nodēvējot to par emocionālo darbu. Vairākos uzņēmumos blakus terminam „ārējais klients”, parādījies arī termins „iekšējais klients”. Uzlabojot un izstrādājot uzņēmuma iekšējos procesus tiek domāts par to, kā uzlabot iekšēja klienta apmierinātību, bet maz tiek darīts, lai darbiniekus pasargātu no negatīvu emociju ietekmes un sniegtu palīdzību emociju vadībā, īpaši tas attiecas vairāk uz tiem darbiniekiem, kas ikdienā apkalpo iekšējos klientus. veiksmīgāk veikt darījumus, apkalpot klientus un attīstīt savas pārdevēja prasmes.

Šī pētījuma mērķis ir pārbaudīt vai pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības iekšējo un ārējo klientu apkalpojošam personālam starp emocionālo darbu un emocionālo izsīkumu. Lai sasniegtu izvirzīto pētījuma mērķi, tika nosprausti sekojošie pētījuma uzdevumi: (1) veikt citu pētījumu rezultātu un teorētiskās literatūras analīzi par emocionālo darbu un emocionālo izsīkumu; (2) izvēlēties metodes izvirzītā pētījuma jautājuma pārbaudei un noskaidrot vai un kādas pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības iekšējo un ārējo klientu apkalpojošam personālam starp emocionālā darba un emocionālā izsīkuma rādītājiem.

Pētījuma jautājums „Vai pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības iekšējo un ārējo klientu apkalpojošam personālam starp emocionālo darbu un emocionālo izsīkumu?”

Emocionālā darba teorētiskās nostādnes

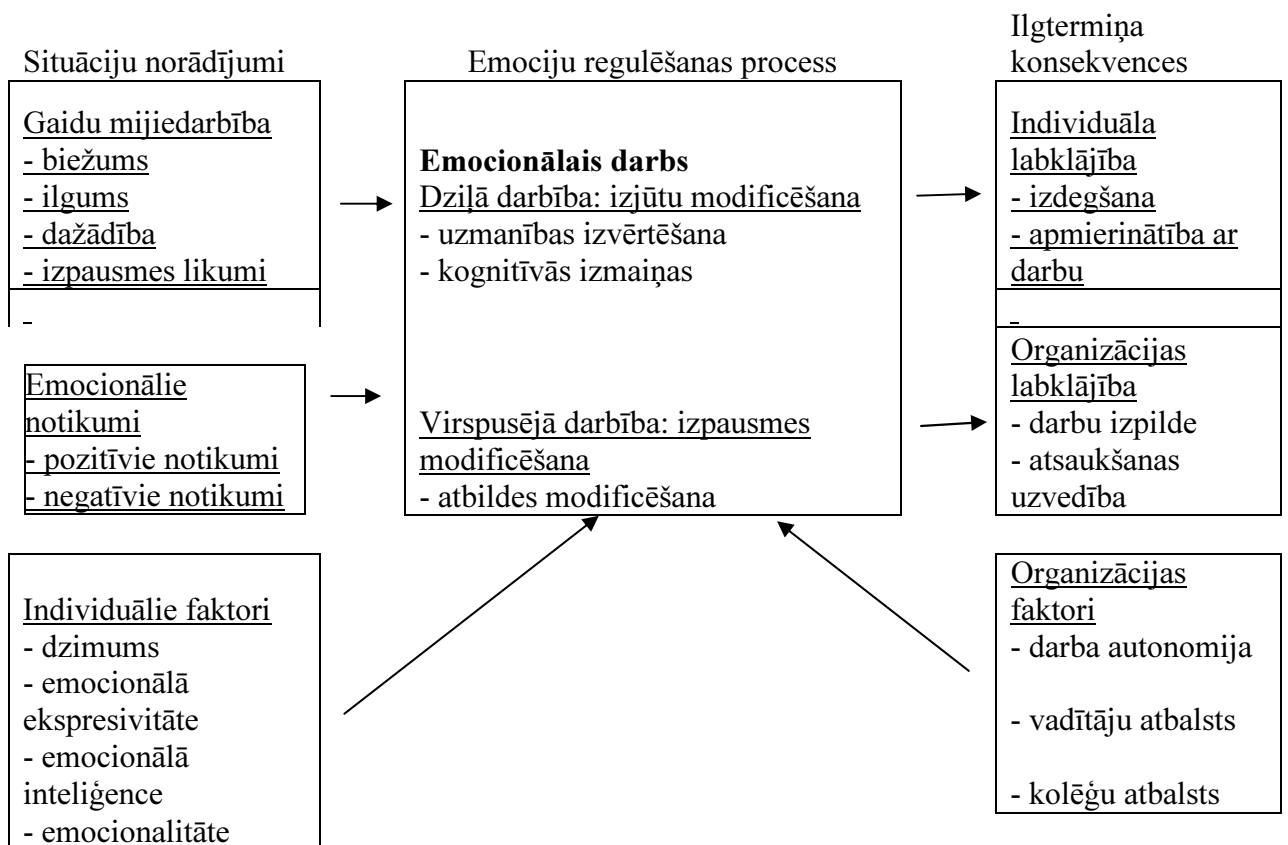
Emocionālā darba teorētiskās nostādnes balstītas uz A.Hohšīldas (1983), B.Ašforta un R.Humpreja (1993), B.Morisa un R.Feldmana (1996), J.Grosa (1998) un A.Grandejas (2002) izstrādātiem konceptiem.

A.Hohšīlda (1983) identificēja emocionālā darba stratēģijas, kuras darbinieki izmanto šādās situācijās – virspusējā darbība un dziļā darbība. Viena no stratēģijām ir emociju izteikšana. Darbinieki var arī izteikt savas emocijas atkāpjoties no pārdevēja lomas – izrādīt emocijas, bet tas neatbilst klientu apkalpošanas noteikumiem (Dore, 2008).

Savukārt, B.Ašforts un R.Hamprijs (Ashforth&Humphrey, 1993) atšķirīgi skaidroja emocionālā darba jēdzienu. Viņi apskatīja emocionālo darbu kā konkrētu rīcību, kas ir pretstatā izjūtu vadīšanai, arī šie autori pievērsās emocionāla darba ietekmei uz uzdevumu efektivitāti, nevis uz veselību. Emocionālo darbu definēja kā darbību, lai parādītu atbilstošās emocijas (Ashforth & Humphrey, 1993). Klients saņem pozitīvu attieksmi, kad darbinieks jūtas pacilāts, bet citā reizē, kad darbinieks vairs neizjūt prieku - klients izjūt sarūgtinājumu. Tāpēc būtiski, ka darbinieka attieksme ir līdzvērtīga, proti, pret vienu klientu tā nevar būt labāka nekā pret citiem.

J.Moris un D.Feldmans (Moriss&Feldman, 1996) definēja emocionālo darbu kā pūles, plānošana un kontrole, kas nepieciešami, lai izteiktu organizācijai vēlamās emocijas starp personu darījumu laikā. J.Moris un D.Feldmans apgalvoja, ka emocionālais darbs iekļauj gan pūles, kas nepieciešamas, lai parādītu emocijas, gan ekspektāciju apmēru. Viņi izceļ četras emocionālā darba dimensijas: 1) mijiedarbības biežums; 2) mijiedarbības intensitāte un emociju ilgums; 3) nepieciešamo emociju dažādība; 4) emocionāla neatbilstība (disonanse). Emocionāla disonanse veidojas tad, kad izpaustās emocijas ir pretrunā ar izjustām emocijām (Hochschild, 1983).

S. Brotheridge (Brotheridge) un R. Lī (Lee, 1998), A. Grandeja (Grandey, 2000) un D. Zapfs (Zapf et al., 1999) atbalstīja ideju par šīm četrām emocionālā darba dimensijām. Tomēr A. Grandeja ieteica, ka piedāvātās dimensijas pilnībā nedefinē darbinieka emociju vadīšanas procesu (Grandey, 2000). Jāņem vērā, ka darbiniekam ir jāpieliek pūles, lai kontrolētu savas emocijas attiekmē pret darbu. A. Grandeja izveidoja visaptverošu emocionālā darba modeli, iekļaujot iepriekš minētās dimensijas un sekas (Grandey, 2002). Emocionālā darba modelis ietver emocionālā darba divus veidus: 1) uz darbu koncentrētais emocionālais darbs nosaka emocionālo vajadzību līmeni profesijā. To nosaka pēc profesijas nosaukuma, piemēram, apkalpojošais darbs, kuram vajadzētu iekļaut arī biežu mijiedarbību ar klientiem, 2) uz darbinieku koncentrētais emocionālais darbs ietver emociju izteiksmes kontroles procesu, lai sasniegtu uzņēmuma mērķus. To nosaka pēc emocionālās neatbilstības – kad izteiktās emocijas neatbilst reālajām un pēc emociju regulēšanas procesa, kad darbinieks mēģina radīt nepieciešamās emocijas.

1.attēls Emocionālā darba konceptuālais modelis (Grandey, 2002)

Rezultātā A. Grandeja (2002) koncentrējās uz diviem iepriekš fokusētiem emociju regulēšanas aspektiem; uzmanības izvērtēšanas un kognitīvas izmaiņas. Uzmanības izvērtēšana parādās, kad kāds domā par notikumiem, kas paaugstina konkrētai situācijai vajadzīgās emocijas, kas ir ļoti līdzīgi A. Hohšīldas (1983) dziļajai darbībai. Galvenā atšķirība

starp A.Grandejas izstrādāto uzmanības izvērtēšanas un kognitīvas izmaiņas konceptu un A.Hohšīldas izstrādātās dziļās darbības konceptu ir tāda, ka A.Grandejas koncepts fokusējās uz personisko domu izmainīšanu, kamēr A.Hohšīldas koncepts fokusējas uz ārējo situāciju novērtējuma izmaiņām. A.Grandeja emocionālā darba modeli papildināja ar vēl vienu aspektu: situāciju norādījumiem, skaidrojot, ka emocionālo darbu ietekmē gaidu mijiedarbība un emocionālie notikumi (skat.1.attēlu). Konceptuālajā modelī gaidu mijiedarbība sastāv no biežuma, ilguma, dažādības un izpausmes likumiem, emocionālie notikumi var būt gan pozitīvi, gan negatīvi. A.Grandeja papildināja emocionālā darba modeli ar tādiem faktoriem, kā, emocionālā ekspresivitāte un emocionāla inteliģence un organizācijas faktoriem: darba autonomija, vadītāju un kolēģu atbalsts arī ir noteicoši emocionālā darba izpildē. Ja ir iedota autonomija un indivīds jūt, ka viņš var paļauties uz savu kolēģu un vadītāju atbalstu, tad emocionāla darba ietekme uz indivīdu ir mazāka (A.Hohšīlda, 1983). Savā modelī A.Grandeja identificēja divas emocionāla darba ilgtermiņa konsekvences: individuāla un organizācijas labklājība. Individuālai labklājībai būs efekts uz apmierinātību ar darbu un izdegšanu, turpretī organizācijas labklājībai būs ietekme uz darba izpildi un atsaukšanās uzvedību.

Kāda ir emocionālā darba saistība ar emocionālo izsīkumu? S.Brotheridže uzskata, ka izdegšanas sindroms ir nesaraujami saistīts ar psiholoģiskām un emocionālām sekām, tāpat kā ar organizatoriskām sekām – apgrozījuma palielināšanās, atlaišanas draudi, negatīva attieksme pret darbu un samazināts darba efektivitātes līmenis (Brotheridge, Grandey, 2002). Lai gan emocionālais izsīkums ir izdegšanas pamatā, izdegšanas sindroma teorija reti uzskata, ka emocionālais darbs ir izdegšanas riska faktors. Veiktajos pētījumos R.Lī un B.Ašforts un S.Brotheridže (Lee, Ashforth, 1996, Brotheridge, 2003) apgalvoja, ka mijiedarbības biežums vai daudzums ar klientiem izraisa pārpūli un izdegšanu. Bieža mijiedarbība ar cilvēkiem var būt nogurdinoša pati par sevi, tāpat tā var iesaistīt nepieciešamību regulēt darbinieku emocionālo izteiksmi (Brotheridge, Grandey, 2002).

Savukārt, J.Moris un D.Feldmans (Morris, Feldman, 1997) neatklāja saistību starp komunikācijas ilgumu un biežumu saistībā ar emocionālo izdegšanu. Rodas jautājums vai emocionālās prasības patiešām var novest pie emocionālā izsīkuma (Brotheridge, Grandey, 2002). S.Brotheridže un R.Lī (Brotheridge, Lee, 2002), balstoties uz S.Hobfolla (Hobfoll, 1989) pētījumu rezultātiem, apgalvoja par emocionālā darba un izdegšanas saistību ar sociālo atbalstu un autentiskuma emocijām.

Metodes. Respondenti

Pētījumā piedalījās divas grupas, katrā 30 dažāda vecuma respondenti, gan sievietes (90%), gan vīrieši (10%), atlases metode – nejauša. Grupas tika izveidotas pēc klientu

apkalpošanas veida: *1. grupa* – ārējo klientu apkalpojošais personāls (klientu apkalpošanas speciālisti), vidējais vecums $M=32,77$ gadi, vidējais darba stāžs $M=10,8$ gadi un *2. grupa* – iekšējo klientu apkalpojošais personāls (personāla daļas darbinieki, zemākā līmeņa vadītāji), vidējais vecums $M=30,6$ gadi, vidējais darba stāžs $M=8,6$ gadi.

Instrumentārijs

1) Emocionālā darba skala (Emotional Labour Scale, ELS, Brotheridge&Lee, 2003). Mērāmās pazīmes: biežums, intensitāte, dažādība, dziļā darbība, virspusējā darbība. Lai mērītu emocionālo darbu, pētījuma empīriskajā daļā tiks izmantota Emocionālā darba skala, kuru izstrādāja Brotheridža un Lī (2003). Emocionāla darba skala ir aptauja ar 15 apgalvojumiem, kas mēra emocionāla darba sešus aspektus (apakšskalas): biežumu (1, 2, 3.apgalvojums, maksimālā ballu summa ir 15), intensitāti (4. un 5. apgalvojums, maksimāla ballu summa ir 10), emociju izpausmes dažādību (6., 7. un 8. apgalvojums, maksimāla ballu summa ir 15), mijiedarbības ilgumu, kā arī virspusējo (12., 13. un 14.apgalvojums, maksimāla ballu summa ir 15) un dziļo izpildījumu (9., 10. un 11.apgalvojums, maksimālā ballu summa ir 15). Emocionāla darba skala ir 5 punktu Likerta skala ar atbilžu variantiem: 1- nekad, 2- reti, 3- dažreiz, 4 - bieži, 5- vienmēr. Respondentiem ir jāatbild, cik bieži viņi izpilda zemāk minētās darbības mijiedarbojoties ar klientiem.

2) Emocionālās izdegšanas aptauja MBI (Maslach Burnout Inventory, Maslach, 1986, lingvistiski adaptējusi Z. Skangale, 2004). Mērāmās pazīmes: emocionālais izsīkums, depersonalizācija un personisko sasniegumu redukcija.

MBI sastāv no 22 apgalvojumiem par izjūtām un pārdzīvojumiem, kas saistīti ar profesionālās darbības veikšanu. Katrs apgalvojums jānovērtē no „nekad” līdz „vienmēr”, attiecīgi saņemot no 0 līdz 6 punktiem. Respondentiem ir jāatbild, cik bieži viņus pārņem testā aptaujā aprakstītas izjūtas. Aptaujā ietilpst 3 skalas – emocionālais izsīkums – 9 apgalvojumi, depersonalizācija – 5 apgalvojumi, personisko sasniegumu redukcija – 8 apgalvojumi.

Emocionālā izsīkuma skalas atbildes ir uz 1,2,3,6,8,13,14,16,20 jautājumu, maksimālā ballu summa – 54. Depersonalizācijas skalas atbildes ir uz 5,10,11,15,22 jautājumu, maksimālā ballu summa – 30. Personisko sasniegumu redukcijas skalas atbildes ir uz 4,7,9,12,17,18,19,21 jautājumu, maksimālā ballu summa – 48. Personisko sasniegumu redukcijas skalā apgalvojumi ir formulēti pozitīvi, tādēļ tiek vērsti otrādi.

Atbildes tiek vērtētas Likerta skalā pēc 7 ballu sistēmas, kur „0” nozīmē „nekad” un „6” nozīmē „vienmēr”. Jāveic ballu summēšana katrā skalā atsevišķi. Jo augstāka ir ballu summa katrā skalā, jo izteiktāki ir respondenta izdegšanas raksturlielumi. Par kopējo izdegšanas līmeni var spriest pēc visu skalu ballu summas. Šīs aptaujas iekšēja saskaņotība ir .92.

Pētījumā tika izmantota Emocionālās izdegšanas aptaujas Emocionālā izsīkuma skalas rezultāti.

Procedūra

Aptauja notika individuāli bez laika ierobežojuma. Pētījums tika veikts Rīgā. Anketas tika izdalītas un elektroniski izsūtītas 77 X uzņēmuma darbiniekiem. Tika izveidota anketa papīra formātā un elektroniskā formātā interneta vidē www.webanketa.com. X uzņēmuma klientu apkalpošanas speciālisti, personāla daļas darbinieki un zemākā līmeņa vadītāji.

Visi aprēķini tika veikti ar statistiskās analīzes programmatūras paketi SPSS 17.0.

Rezultāti

Lai pārbaudītu Emocionālā darba skalas un Emocionālās izdegšanas sindroma aptaujas iekšējās saskaņotības rādītājus, tika aprēķināti aptauju iekšējās saskaņotības rādītāji. Emocionālā darba aptaujas iekšēja saskaņotība ir .69 un Emocionālās izdegšanas sindroma aptaujai .82.

Lai pārbaudītu Emocionālā darba aptaujas un Emocionālā izsīkuma skalas rādītāju atšķirības tika izmantots t–kritērijs un izveidota secinošās statistikas rezultātu tabula (skat.1.tabulu). Kā redzams 1.tabulā, nepastāv statistiski nozīmīgas atšķirības starp ārējos un iekšējos klientus apkalpojošā personāla emocionālā izsīkuma rādītājiem ($t_{apr} 1,964 < t_{kr} 2,042$), var teikt, ka iekšējo klientu apkalpojošais personāls, kuram ir mazāka emocionālā mijiedarbība ar klientiem, neizrāda mazāku emocionālo izsīkumu nekā ārējo klientu apkalpojošais.

1.tabula. Emocionālā darba aptaujas un Emocionālā izsīkuma skalas rādītāju secinošās statistikas rezultāti

Skalas nosaukums	Grupa	Vidējais aritmētiskais	t
Biežums	Ārējo klientu apk.grupa	12,00	0,452
	Iekšējo klientu apk. grupa	11,63	
Intensitāte	Ārējo klientu apk.grupa	3,97	-1,205
	Iekšējo klientu apk. grupa	4,37	
Dažādība	Ārējo klientu apk.grupa	8,23	0,770
	Iekšējo klientu apk. grupa	5,43	
Dziļā darbība	Ārējo klientu apk.grupa	9,87	0,440
	Iekšējo klientu apk. grupa	9,57	
Virspusēja darbība	Ārējo klientu apk.grupa	8,87	0,209
	Iekšējo klientu apk. grupa	8,13	
Emocionālais darbs	Ārējo klientu apk.grupa	42,93	0,906
	Iekšējo klientu apk. grupa	42,33	
Emocionālais izsīkums	Ārējo klientu apk.grupa	23,2	1,954
	Iekšējo klientu apk. grupa	19,3	

Pēc iegūtajiem rezultātiem var spriest, ka nepastāv statistiski nozīmīgas atšķirības starp ārējos un iekšējos klientus apkalpojošā personāla emocionālā darba biežuma rādītājiem ($t_{apr} 0,452 < t_{kr} 2,042$); emocionālā darba intensitātes rādītājiem ($t_{apr} -1,205 < t_{kr} 2,042$); emocionālā darba dažādības rādītājiem ($0,770 > 0,05$); emocionālā darba dziļuma rādītājiem ($t_{apr} 0,440 < t_{kr} 2,042$) un emocionālā darba virspuses raksturojumi rādītājiem ($0,209 > 0,05$).

Iegūtie rezultāti liecina, ka nepastāv statistiski nozīmīgas atšķirības starp ārējos un iekšējos klientus apkalpojošā personāla emocionālā darba kopējā novērtējuma rādītājiem ($0,906 > 0,05$) un nepastāv statistiski nozīmīgas atšķirības starp ārējos un iekšējos klientus apkalpojošā personāla emocionālā izsīkuma rādītājiem ($t_{apr} 1,964 < t_{kr} 2,042$). Tāpat nav novērojamas atšķirības starp demogrāfiskiem rādītājiem: vecuma grupās ($0,129 > 0,05$), personāla stāža rādītājiem ($0,064 > 0,05$) un izglītības rādītājiem ($0,798 > 0,05$).

Secinājumi

Pētījuma rezultāti rosina meklēt risinājumus uzņēmumu efektivitātes paaugstināšanai, kas saistīti ar darbinieku emocionālā darba specifiku. Iespējams, ka iegūtie rezultāti atšķirtos, ja būtu izveidota lielāka izlase. Nepieciešams veikt pētījumu par emocionālā darba saistību ar uzņēmumā esošo kultūru. Emocionālā darba pilnveidei nepieciešami turpmāk veikt pētījumus dažādos uzņēmumos un organizācijās.

Atbildot uz pētījuma jautājumu „Vai pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības iekšējo un ārējo klientu apkalpojošam personālam starp emocionālo darbu un emocionālo izsīkumu?”, var teikt, ka nepastāv statistiski nozīmīgas atšķirības iekšējo un ārējo klientu apkalpojošam personālam starp emocionālo darbu un emocionālo izsīkumu, kā arī nepastāv statistiski nozīmīgas atšķirības starp ārējos un iekšējos klientus apkalpojošā personāla emocionālā izsīkuma rādītājiem.

Nepastāv statistiski nozīmīgas atšķirības starp ārējos un iekšējos klientus apkalpojošā sociālās grupās: pēc vecuma, pēc stāža un pēc izglītības rādītājiem.

Pētījumu var paplašināt: izpētīt emocionālā darba un emocionālo izdegšanu saistībā ar, piemēram, ar apmierinātību ar darbu; salīdzinot iegūtos rezultātus ar citiem uzņēmumiem valsts un privātajā sektorā, izstrādājot darbinieku apmācību un attīstības moduljus, būtu nepieciešams tajos iekļaut arī apmācības iekšējiem klientiem par emociju vadības stratēģijām un par „grūto” klientu apkalpošanu; atlasot personālu, būtu nepieciešams pievērst vairāk uzmanības to kompetenču novērtēšanai, kuras ir nepieciešamas darbam ar klientiem.

Bibliogrāfija

Ashforth, B. E., Humphrey, R. H. (1993). *Emotional labor in service roles: The influence of identity*. Academy of Management, 18(1). [Elektroniskais resurss]-Tiešsaites pakalpojums. - Pieejas veids: www.ebsco.org – skatīts 16.10.2011.

- Brotheridge C.M., Grandey A.A. (2002) Emotional Labor and Burnout: Comparing Two Perspectives of „People Work“. *Journal of Vocational Behavior*. P.17. [Elektroniskais resurss]-Tiešsaites pakalpojums.- Pieejas veids: www.ebsco.org – skatīts 16.10.2011.
- Brotheridge C.M., Lee R.T. (2003) Development and validation of the Emotional Labour Scale. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*. The British Psychological Society. P. 365. [Elektroniskais resurss]-Tiešsaites pakalpojums. - Pieejas veids: www.ebsco.org – skatīts 23.10.2011.
- Dore T. (2008) *Do Emotional Intelligence and Personality Predict the Way That Emotional Labour is Performed?* The University of Edinburgh. P.2. [Elektroniskais resurss]-Tiešsaites pakalpojums.- Pieejas veids: www.ebsco.org – skatīts 15.10.2011.
- Grandey, A. A. (2002). Emotion Regulation in the Workplace: A New Way to Conceptualize Emotional Labour. *Journal of Occupational Health Psychology*, 5(1) - 95-110. [Elektroniskais resurss]-Tiešsaites pakalpojums. - Pieejas veids: www.ebsco.org – skatīts 18.10.2011.
- Gross, J. (1998). Antecedent- and response-focused emotion regulation: Divergent consequences for experience, expression, and physiology. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(1), 224–237. Tiešsaites pakalpojums.- Pieejas veids: <http://www.jstor.org/stable/259161> - skatīts 04.11.2011.
- Hochschild, A. R. (1983). *The Managed Heart. Commercialization of Human Feeling*. Berkeley, USA: University of California Press. [Elektroniskais resurss]-Tiešsaites pakalpojums. - Pieejas veids: <http://www.google.com/books> skatīts 16.06.2011.
- Morris, J, Feldman, D. (1996). The Dimensions, Antecedents, and Consequences of Emotional Labour. *The Academy of Management Review* Vol. 21, No. 4 (Oct., 1996), pp. 986-1010. Tiešsaites pakalpojums.- Pieejas veids: <http://www.jstor.org/stable/259161> - skatīts 04.11.2011.
- Skangale Z.(2012) Apmierinātība ar darbu un izdegšanas sindroms vidusskolas skolotājiem ar darba stāžu līdz 5 gadiem un ar darba stāžu virs 10 gadiem. Vidzemes Augstskolas 6.Studentu pētniecisko darbu konferences
- Zapf, D. (2002). Emotion Work and Psychological Well-being. A Review of the Literature and some Conceptual Considerations. *Human Resource Management Review*, 12: 237-268. [Elektroniskais resurss]-Tiešsaites pakalpojums. - Pieejas veids: www.ebsco.org – skatīts 16.10.2011.
- Водопьянова Н.Е.(2004) Синдром выгорания, (МВИ) Опросник Профессиональное (эмоциональное) выгорание. Методика К. Маслач и С. Джексон. Тесты для диагностики синдрома ПВ. [Elektroniskais resurss] - Tiešsaites pakalpojums.- Pieejas veids: <http://psycabi.net/testy/391-oprosnik-professionalnoe-emotsionalnoe-vygoranie-pv-metodika-k-maslach-i-s-dzhekson-adaptatsiya-n-vodopyanova-e-starchenkova-testy-dlya-diagnostiki-sindroma-pv> skatīts 7.01.2012.
- Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М.(2002) Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп.. Диагностика профессионального выгорания (К.Маслач, С.Джексон, в адаптации Н.Е.Водопьяновой) / С.360-362/, М.

Jūlija Graba
Daugavpils Universitāte, Latvija

GENDERIDENTITĀTES ATŠKIRĪBAS DAŽĀDAS SEKSUĀLĀS ORIENTĀCIJAS VĪRIEŠIEM

Abstract

The title of this article is „Differences in gender identity of men with various sexual orientation”. In this article is proposed a short review of theory, which is connected with questions of gender identity and also is offered the analysis and results of realized research.

Nowadays, in our society there is common belief that qualities which are peculiar for "true" men are not typical for men with different sexual orientation. Moreover, speaking about man with different sexual orientation, there exists an opinion, that their behavior and character are more like women's qualities. In order to check reliability of these beliefs was realized this research.

In this research were involved 115 men from 20 to 40 years, 38 men with heterosexual orientation, 31 men with bisexual orientation and 46 man with homosexual orientation. All participants completed Sandra L. Bem's questionnaire for measuring gender identity. Results for this research were collected over six months, from November to April. Received results have been processed and analyzed using computer program SPSS Statistics. According to results of this research there is no connection between sexual orientation of 20-40 year-old men and their gender identity.

Key words: *sexual orientation, gender identity*

Ievads

Nav noslēpums, ka mūsdienu sabiedrību veido dažādi cilvēki, kuri pieder pie dažādām grupām. Viena no šīm grupām ir arī cilvēki ar netradicionālu seksuālu orientāciju. Nevienam nav noslēpums arī tas, ka mūsdienu sabiedrībā ir dziļi nostiprinājies un pastāv viedoklis par to, kādam jābūt īstam vīrietim - vīrišķīgam, neatkarīgam, neemocionālam, uzticamam, fiziski stipram. Sakarā ar to pastāv arī vienots uzskats par to, ka netradicionālās seksuālās orientācijas vīriešiem šīs kvalitātes un rakstura īpašības nav raksturīgas, un pat pilnīgi pretēji, viņiem ir raksturīgas īpašības, kurām pēc sabiedrības viedokļa būtu jāpiemīt īstai sievietei - paaugstināta emocionalitāte, paaugstinātā vajadzība saņemt un sniegt rūpes, paaugstinātā interese pret savu ķermeni un ārējo izskatu, kā arī sievietēm raksturīgas intereses.

Šis pētījums tika veikts ar mērķi noskaidrot, vai minētais viedoklis, kurš bieži vien tiek sastopams sabiedrībā ir pamatots.

Genderidentitātes teorētiskie aspekti

Pašu jēdzienu – genderidentitāte 1968. gadā ieviesa R.Stolleris un kopš tā laika sāka attīstīties dažādas pieejas, saistītas ar genderidentitāti. Pašlaik pastāv trīs pieejas.

1. pieeja - Bipolārā pieeja.

Šīs pieejas ietvaros tiek uzskatīts, ka starp cilvēka bioloģisko un psiholoģisko dzimumu nevar pastāvēt atšķirības. Tas nozīmē, ka, ja cilvēka bioloģiskais dzimums ir vīrietis – tad viņam sevi jāapzinās kā vīrietis un viņam jāpiemīt vīrietim raksturīgam rakstura un uzvedības īpatnībām. (KOH 1975)

2. *pieeja – Androgīnā pieeja*

Šīs pieejas ietvaros tiek uzskatīts, ka katrā cilvēkā, neatkarīgi no viņa bioloģiskā dzimuma apvienojas gan sievietēm, gan vīrietim raksturīgas rakstura un uzvedības īpatnības. (Bem 1974, Ениколопов, Дворянчиков 2001)

3. *pieeja – Multipolārais konstrukts*

3. pieejas ietvaros tiek uzskatīts, ka konkrēta cilvēka bioloģiskais un psiholoģiskais dzimums var būt diametrāli atšķirīgs. Tas nozīmē, ka cilvēkam, kura bioloģiskais dzimums ir vīrietis, var būt raksturīgas sievietēm raksturīgas rakstura un uzvedības īpatnības. (Spence 1993, Koestner, Aube 1995)

Sakarā ar Sandras Bemmas piedāvātu pieeju, katram konkrētam cilvēkam var būt raksturīga vai maskulinitāte, vai feminitāte vai arī androginitāte.

- Maskulinitāte ir uzvedības īpatnību, iespēju un gaidu kopums, kas iekļauj sevī vīrietim raksturīgas īpašības. (Bem 1974).

- Feminitāte ir uzvedības īpatnību, iespēju un gaidu kopums, kas iekļauj sevī sievietei raksturīgas īpašības. (Bem 1974).

- Androginitāte ir uzvedības īpatnību, iespēju un gaidu kopums, kas apvieno sevī gan sievietēm, gan vīriešiem raksturīgas īpašības (Bem 1974).

Pētījuma mērķis:

Noskaidrot, vai heteroseksuālas, homoseksuālas un biseksuālas orientācijas vīriešiem vecumā no 20 līdz 40 gadiem pastāv genderidentitātes atšķirības.

Pētījuma objekts:

Dažādas seksuālās orientācijas vīrieši (biseksuālas, homoseksuālas, heteroseksuālas) vecumā no 20 līdz 40 gadiem

Pētījuma priekšmets:

Genderidentitātes īpatnības

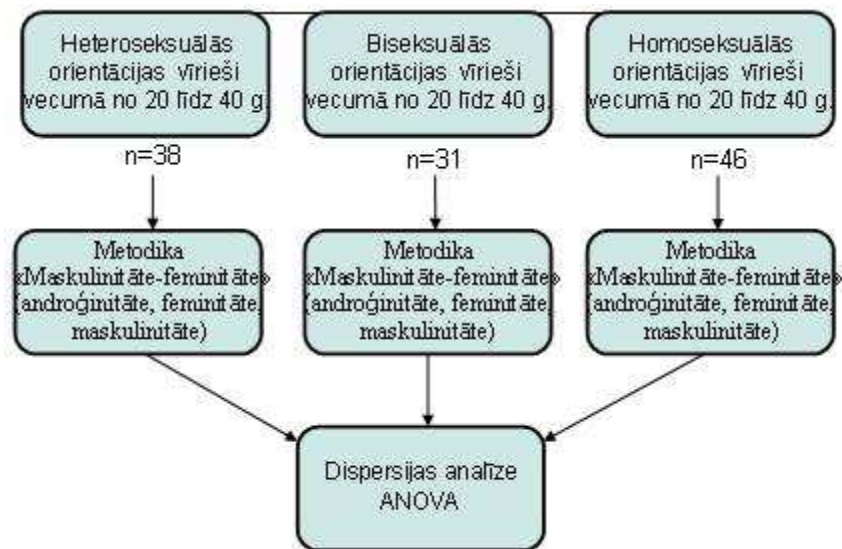
Pētījuma hipotēze:

Heteroseksuālas, homoseksuālas un biseksuālas orientācijas vīriešiem vecumā no 20 līdz 40 gadiem pastāv genderidentitātes atšķirības.

Metodoloģija

Šajā pētījumā piedalījās 115 vīrieši vecumā no 20 līdz 40 gadiem. 38 heteroseksuālas orientācijas vīrieši, 31 biseksuālas orientācijas vīrieši, 46 homoseksuālas orientācijas vīrieši minētajā vecumā. Pētījumam tika izvēlēta tieši šī izlase – vīrieši vecumā no 20 līdz 40 gadiem, jo šajā vecumā cilvēkiem jau nostiprinās apziņa par seksuālās tieksmes objekta dzimumu. Šis vecums ir arī pats reproduktīvākais vecums, kurā vīrieši parasti veido ģimeni.

Visām grupām tika piedāvāta Sandras Bemas metodika „Maskulinitāte-feminitāte” ar mērķi noteikt genderidentitātes rādītāju. Tā kā visas izlases bija neatkarīgas un katras grupas maskulinitātes, feminitātes un genderidentitātes rādītāju sadalījumi atbilst normālam sadalījumam (heteroseksuālās orientācijas vīriešu grupai maskulinitātes rādītājam $p = 0.899 > 0.05$, feminitātes rādītājam $p = 0.106 > 0.05$, genderidentitātes rādītājam $p = 0.742 > 0.05$; homoseksuālās orientācijas vīriešu grupai maskulinitātes rādītājam $p = 0.490 > 0.05$, feminitātes rādītājam $p = 0.266 > 0.05$, genderidentitātes rādītājam $p = 0.835 > 0.05$; biseksuālās orientācijas vīriešu grupai maskulinitātes rādītājam $p = 0.775 > 0.05$, feminitātes rādītājam $p = 0.758 > 0.05$, genderidentitātes rādītājam $p = 0.424 > 0.05$) – rezultātu apstrādei tika pielietota dispersijas analīze ANOVA, ar kuras palīdzību tika salīdzināti vidējie rādītāji visās trīs grupās.

1.attēls

Ekspierimenta shēma

S. Bemas metodika tika ieviesta 1974. gadā un sastāv no 60 jautājumiem. Respondentiem tika piedāvāti apgalvojumi, uz kuriem viņiem bija jāatbild „Jā”, ja minētā īpašība viņuprāt viņiem ir raksturīga un „Nē”, ja minētā īpašība viņuprāt viņiem nav raksturīga. Atbilstoši S.Bemas metodikai, ja iegūtais genderidentitātes rādītājs ir zem -1.00, tiek izdarīts slēdziens par maskulinitāti, ja iegūtais rādītājs ir robežās no -1.00 līdz +1.00 tiek darīts slēdziens par androģinitāti un ja iegūtais genderidentitātes rādītājs ir virs +1.00 tiek darīts slēdziens par feminitāti.

Rezultāti

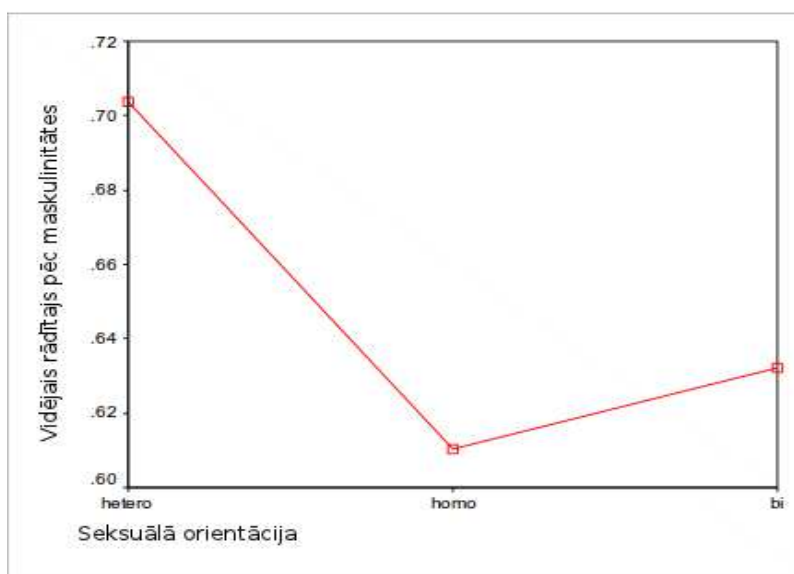
Izvirzītā hipotēze par to, ka heteroseksuālas, homoseksuālas un biseksuālas orientācijas vīriešiem vecumā no 20 līdz 40 gadiem pastāv genderidentitātes atšķirība netika apstiprināta.

Pamatojoties uz iegūtiem rezultātiem var secināt, ka vīriešiem vecumā no 20 līdz 40 gadiem genderidentitātes rādītājs nav saistīts ar seksuālu orientāciju. Visu grupu pārstāvjiem ir vērojamas tendences uz androģinitāti.

- 4 respondentiem (3,5%) konstatētais genderidentitātes rādītājs ir zem -1.00, kas atbilst maskulinitātei. (2 heteroseksuālās un 2 biseksuālās orientācijas vīrieši) (sk. 4.attēlu)
- 5 respondentiem (4,5%) konstatētais genderidentitātes rādītājs ir virs +1.00, kas atbilst feminitātei (4 homoseksuālās un 1 biseksuālās orientācijas vīrieši) (sk. 4.attēlu)
- Pārējiem 106 respondentiem (92%) konstatētais genderidentitātes rādītājs ir robežās no -1.00 līdz +1.00, kas atbilst androģinitātei. (sk. 4.attēlu)

1.tabula Rezultāti par maskulinitāti

Orientācija	Vidējais Rādītājs	Standarta novirze	ANOVA	
			F	p
Heteroseksuālā	0.7038	0.20403		
Biseksuālā	0.6321	0.20342	2.223	0.113

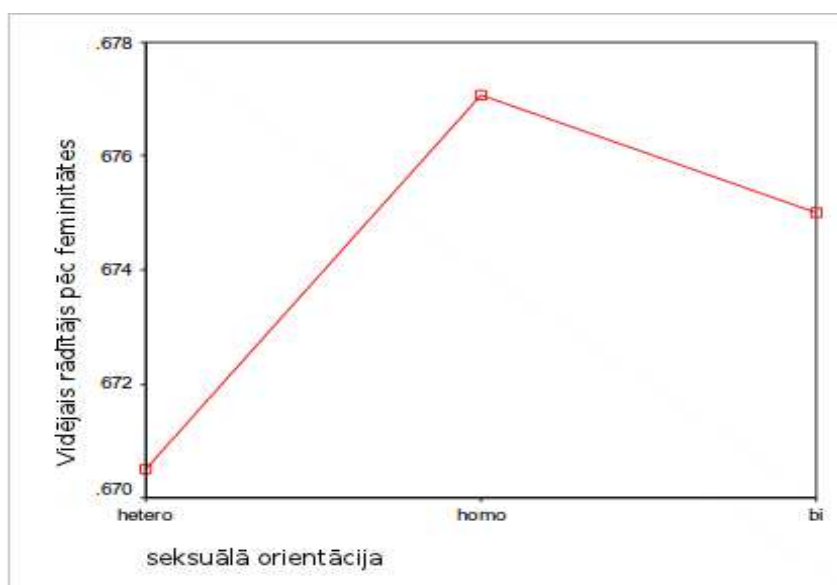
2.attēls Rezultāti par maskulinitāti

Statistiski nozīmīgas atšķirības pēc maskulinitātes rādītāja heteroseksuālās, biseksuālās un homoseksuālās orientācijas vīriešiem netika konstatētas. ($p=0.113>0.05$)

Ir vērojamas tendences, ka heteroseksuālās orientācijas vīriešiem maskulinitātes rādītājs ir augstāks, nekā biseksuālās un homoseksuālās orientācijas vīriešiem, bet atšķirības nav statistiski nozīmīgas

2.tabula Rezultāti par feminitāti

Orientācija	Vidējais rādītājs	Standarta novirze	ANOVA	
			F	p
Heteroseksuālā	0.6705	0.14855		
Biseksuālā	0.6705	0.17925	0.019	0.983

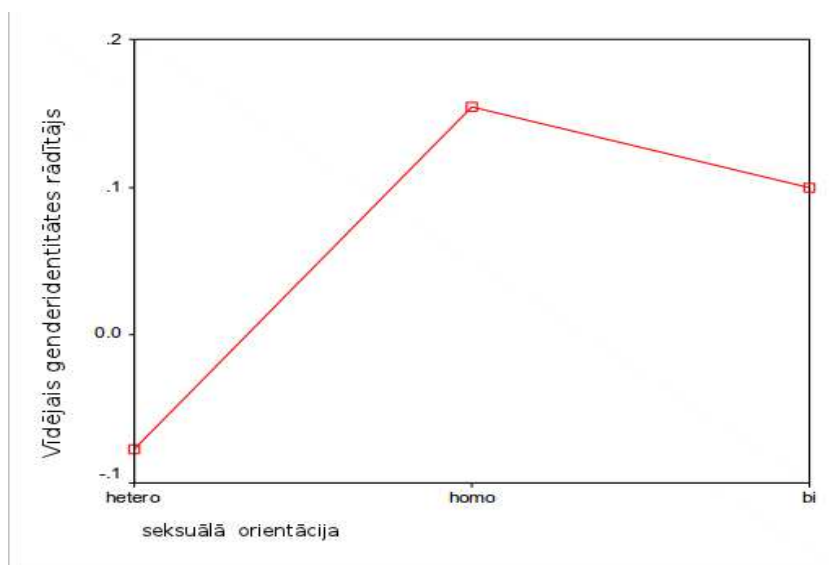
3.attēls Rezultāti par feminitāti

Statistiski nozīmīgas atšķirības pēc feminitātes rādītāja heteroseksuālās, biseksuālās un homoseksuālās orientācijas vīriešiem netika konstatētas. ($p=0.983>0,05$)

Ir vērojamas tendences, ka biseksuālās un homoseksuālās orientācijas vīriešiem feminitātes rādītājs ir augstāks, nekā heteroseksuālās orientācijas vīriešiem, bet atšķirības nav statistiski nozīmīgas.

3.tabula Rezultāti par genderidentitātes rādītāju

Orientācija	Vidējais rādītājs	Standarta novirze	ANOVA	
			F	p
Heteroseksuālā	-0.0769	0.58887		
Biseksuālā	0.1542	0.54927	1.676	0.192

4.attēls Rezultāti par Genderidentitātes rādītāju

Statistiski nozīmīgas atšķirības pēc genderidentitātes rādītāja heteroseksuālās, biseksuālās un homoseksuālās orientācijas vīriešiem netika konstatētas. ($p=0.192>0,05$)

Ir vērojamas tendences, ka heteroseksuālās orientācijas vīriešiem genderidentitātes rādītājs ir tuvāks maskulinitātei, bet homoseksuālās un biseksuālās orientācijas vīriešiem atbilst androģinitātes rādītājam.

Secinājumi

Saskaņā ar pētījuma rezultātiem, pētījuma sākumā izvirzītā hipotēze par to, ka heteroseksuālās, biseksuālās un homoseksuālās orientācijas vīriešiem vecumā no 20 līdz 40 gadiem pastāv genderidentitātes atšķirība netika apstiprināta, tas nozīmē, ka priekšstats par to, ka biseksuālās un homoseksuālās orientācijas vīriešiem nepiemīt rakstura un uzvedības īpašības, kuras piemīt heteroseksuālās orientācijas vīriešiem nav pamatots. Var secināt, ka genderidentitātes rādītājs nav saistīts ar vīriešu seksuālo orientāciju.

Veiktais pētījums sniedz iespēju objektīvi novērtēt stereotipu un uzskatu, kas mūsdienās pastāv sabiedrībā par to, ka netradicionālās seksuālās orientācijas (homoseksuālās un biseksuālās) vīriešiem mazākā mērā vai vispār nepiemīt kvalitātes, kuras pēc sabiedrības pārliecības piemīt īstam vīrietim. Genderidentitātes jautājumi tika pētīti jau sen, un tiek pētīti joprojām. Arī sakarības starp genderidentitāti un seksuālo orientāciju tiek pētītas ļoti aktīvi, mūsdienās pat pastāv speciālais virziens – Queer studies, kas pēc savas būtības ir starpdisciplinārais virziens, kas nodarbojas ar seksuālās orientācijas un genderidentitātes sakarības pētīšanu, šis virziens radās 20.gadsimta 90.gados.

Veiktā un aprakstītā pētījuma priekšrocības ir tādas, ka pētījumā piedalījās 115 respondenti un šis skaits ir pietiekams, lai izdarītu secinājumus. Turklāt, respondentu skaits

katrā no izlasēm bija aptuveni vienāds. Šī pētījuma trūkumi ir tādi, ka daļa no anketām tika aizpildīta internetā, kas nevar garantēt ikvienas anketas ticamību, daļa no respondentiem bija no Krievijas, tāpēc iegūtos rezultātus iespējams nevar pilnā mērā attiecināt uz Latvijas iedzīvotājiem, kā trūkumu var minēt arī to, ka šī pētījuma ietvaros netika ņemti vērā cilvēki ar latentu homoseksuālo un biseksuālo orientāciju.

Bibliogrāfija

- Bem, S. L. (1974). The measurement of psychological androgyny. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, Nr.42: 155-162.
- Koestner, R., Aube, J. (1995) A Multifactorial Approach to the Study of Gender Characteristic. *Journal of Personality*, Nr.63/3: 681-710.
- Spens, J.T. (1993) Gender-related traits and gender ideology: evidence for a multifactorial theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, Nr. 64/4: 624-635.
- Ениколопов С.Н., Дворянчиков Н.В. (2001) Концепции и перспективы исследования пола в клинической психологии. *Психологический журнал*, Nr.3: 100-115.
- Кон И. С. (1975) *Половые различия и дифференциация социальных ролей /Соотношение биологического и социального в человеке (материалы к симпозиуму в г. Москве - сентябрь 1975 г.)*. Москва: Институт психологии АН СССР

Наталья Михеева
Даугавпилский Университет, Латвия

ДИНАМИКА РАЗВИТИЯ ПОНЯТИЯ «РИСК» В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ И ЕГО МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЙ ДИСКУРС

Abstract

After studying the theoretical sources related to the topic the author of research comes to the conclusion that the notion of risk as a systematic phenomenon was not paid sufficient attention in existing scientific literature. **Problem:** An insufficient state of knowledge of the phenomenon of risk in Latvian psychological science, taking into consideration its multifacetedness, which is confirmed by the researches both in Psychology and in other sciences. The researchers of risk hitherto have not come to agreement of opinion even in the sphere of the definition of the risk notion itself, which requires the theoretical cooperative analysis of existing concepts. The author pays particular attention to the factor of social instability in Latvia and in the world, which is the determinant for risk both in social environment and in behaviour of an individual. **Aim:** operationalization and systematization of the 'risk' notion, its theories and concepts, as well as of the notions related or interdisciplinary connected to 'risk' notion. **Tasks:** implementing the comparative theoretical study of the existing concepts of risk, tracing the dynamics of the 'risk' notion formation in Psychology, carrying out the analysis of the risk study results in the fields of scientific knowledge that are related or interdisciplinary connected to Psychology. **Method:** theoretical comparative analysis. **Output:** Both classical and modern researches on risk and correlating phenomena under the situation of social instability were analysed and systematized. **Summary:** Risk has a multifaceted and multi-determinant nature, which stipulates its study by many sciences and makes it possible to talk of its interdisciplinary discourse. In Psychology it has rather rich research tradition, which is represented both by classical and modern researches. The researchers of risk have not come to agreement on the definition of risk, and there are divergences in its interpretation. Scientists agree, that risk has a number of features (uncertainty, alternativity, situation of evaluation, etc.), as well as is determined by many factors (age, gender, social status, personal attitude etc.). It was that discovered that insufficient attention has been paid to the study of this phenomenon in Latvia. Risk has been studied in Social psychology, but the existing view on risk in that sphere seems to author to be not complete, pixelated, taking into consideration the systematization law within the interaction of the elements of social medium.

Введение

Изучая теоретические первоисточники, связанные с интересующей тематикой риска, автор статьи приходит к выводу, что в существующей научной литературе долгое время не уделялось достаточного внимания понятию риск, как системного явления. Автору представляется целесообразным проследить динамику становления этого понятия от классических теорий до современных исследований.

Изучением рисков в западной психологии занимались Д.Мак-Клелланд (McClelland, 1971), Ф.Буркард (Burkard, 1987), Р.Шуберт (Schubert, 1997), Т.Элерс (Ehlers, 1967), М.Цукерман (Zuckerman, 1994), А.Мехрабиан (Mehrabian, 1969), Дж.Стоунер (Stoner, 1961), Дж.Аткинсон (Atkinson, 1964). Труды этих учёных явились платформой для более поздних исследований, Д.Канемана и А.Тверски (Kahneman & Tversky, 2000), а так же Г.Бриквелл (Breakwell, 2007). В Российской психологии начинателями в исследованиях риска были В.Петровский и В.Лефевр

(Петровский, Лефевр, 1968), труды которых в совокупности с исследованиями западных коллег явились базой для научных изысканий Т.Корниловой (Корнилова, 2003).

Тем не менее, по мнению автора, понятию «риск», его многогранности, которая подтверждается исследованиями, как в психологии, так и в других науках не уделялось достаточного внимания в Латвийской психологической науке. Недостаток интереса к исследованиям в этой области автор находит особенно волнующим, принимая во внимание мировой экономический кризис и его пагубное влияние, как на прибалтийский регион, так и на Латвию в частности. Мировые процессы экономики в совокупности с политическими и экономическими процессами в Латвии детерминируют социальную нестабильность в нашем государстве. Эта нестабильность влияет, по мнению автора на социальную среду в Латвии, жизнь этносов, населяющих нашу страну. Возрастают проблема социальной расслоенности, этнической разобщённости, безработицы, невостребованности многих профессий. Всё это в совокупности провоцирует ухудшение демографических показателей и криминогенной обстановки, что в свою очередь обуславливает рисковое поведение индивида, выбор его копинг-стратегии и готовность к риску. Причину недостатка научного интереса к столь актуальной проблеме автор видит в экономических и политических тенденциях, обуславливающих недостаточное финансирование научных исследований и поддержку науки со стороны государства.

Представители многих научных дисциплин изучают специфику риска в различных сферах общества. Принимая во внимание тот факт, что социум детерминирован законом системности, когда развитие одних его сторон зависит от влияния других, можно сделать вывод, что совокупность результатов многочисленных исследований, осуществляемых отдельными науками, не предоставляют целостной картины общественного риска. Она видится автору мозаичной, не дающей возможности реконструировать социальный механизм риска, и раскрывает лишь его отдельные стороны, детали и элементы.

С точки зрения теоретической значимости, данное исследование может способствовать упорядочению понимания имеющихся концепций риска, углублению понимания феномена риска в междисциплинарном дискурсе и послужить платформой, как для последующих практических исследований, так и для научного обсуждения проблемы.

Актуальность проблемы риска, его значимость в конкретных сферах человеческой деятельности имеют в наше время исключительное значение. Среда, в которую постоянно "погружен" человек, ее сложная и противоречивая структура, динамичность и многовариантность порождают феномен риска. Рост объема знаний и информации, повышение специальной, естественнонаучной и технической подготовки людей, и как следствие постиндустриализации общества, тесно связаны с ростом рискованных ситуаций, появления риска в различных формах и видах. Общественное производство постоянно сопровождается производством рисков. Возникают и усугубляются социальные проблемы и конфликты, вытекающие из самого этого производства, создавая ситуации, при которых риск неизбежен. Определенное и социализация риска обозначают ситуацию, при которой выбор риска становится необходимым, а иногда и неизбежным.

Междисциплинарные исследования риска

На сегодняшний день существует множество прикладных, специализированных исследований понятия риск в различных аспектах, среди которых можно выделить экономические, социологические (Гаврилов, 2010; Яницкий 2003; Кравченко С., Красиков С. 2004), политологические (Альгин, 2000; Василик, 2000) и психологические аспекты рассмотрения данного явления.

В экономике акцентируются классификация и модели рисков по различным признакам (внешний риск – внутренний риск, риск в микроэкономической среде и риск в макроэкономической среде и т.д.), а так же управление ими в процессе принятия производственного решения. Технические науки рассматривают модели риска в технических системах и атомной энергетике с последующим прогнозированием рисков и управлением риском. Медицина рассматривает модели риска, методы оценки клинического риска, риск ошибок медицинского персонала, а так же системы управления риском. ВОЗ изучает феномен риска через призму рассмотрения стиля жизни и поведения на рабочих местах лиц в неблагоприятных социально-экономических, экологических, климатических и профессиональных условиях. Политология рассматривает методы оценки уровня политической стабильности через индекс политического риска - BERI (Business Environment Risk Index) (Альгин, 2000; Василик, 2000). Медицинская психология исследует вопросы психической дезадаптации, в т.ч. её факторы риска, особенно у представителей силовых структур, работающих в сложных, напряжённых, а порой и опасных для здоровья и жизни условиях. Вышеупомянутые условия могут тем или иным образом детерминировать

копинг-стратегию личности, которая впоследствии получит отображение в психическом здоровье этой личности на фоне фрустрирующих факторов (Синявская, 1999).

Понятие «риск», как уже упоминалось выше, рассматривают многие науки, такие например, как социология, психология риска, психология медицины, экономика и другие. Каждая из них имеет свой предмет, свою направленность в исследовании риска и пользуется для этого собственными методами. Это позволяет выделить значительное количество аспектов для рассмотрения риска и даёт возможность анализа междисциплинарной природы этого феномена.

Необходимо так же отметить, что актуальность исследований о риске обусловила появление целой междисциплинарной отрасли его изучения – рискология, изучающую риск в технических и естественнонаучных дисциплинах (Феофанов, 2005).

Исследования риска в психологии

В психологии риск имеет достаточно богатую традицию исследования, представленную как классическими, так и новейшими исследованиями.

В группе условно названной «платформа» автор указывает начальные исследования риска, послужившие позднее теоретической платформой для появления классических теорий риска. «Платформа»: Д.Мак-Клелланд (McClelland, 1971), Ф.Буркард (Burkard, 1987), Р.Шуберт (Schubert, 1997), Т.Элерс (Ehlers, 1967), А.Мехрабиан (Mehrabian, 1969), Дж.Стоунер (Stoner, 1961), Дж.Аткинсон (Atkinson, 1964). Классические и современные исследования риска развивались как на Западе, так и в России. Классические российские исследования риска представлены работами В.Петровского и В.Лефевра (Петровский, Лефевр, 1968). Современные исследования представлены трудами Т.Корниловой (Корнилова, 2003). Из классических западных работ этой тематики автор считает целесообразным упомянуть таких учёных, как М.Цукерман (Zuckerman, 1994), Д.Канеман и А.Тверски (Kahneman & Tversky, 2000). Позднее их идеи развивали: Sitkin & Pablo, 1992; Krueger & Dickson, 1994; Sitkin & Weingart, 1995; Mischel & Shoda, 1995; McNamara & Bromiley, 1997; Mittal & Ross, 1998; Bazerman, 2001; Gilovich & Griffin, 2002; Zuckerman, 2002; Bandura & Locke, 2003; Das & Teng, 2004; Wong, 2005. Новейшие исследования представлены преимущественно Западной психологической школой в лице Г.Бриквелл (Breakwell, 2007), хотя следует отметить и вклад Российских учёных, которые работают уже преимущественно в рамках междисциплинарного направления – рискология.

Риск связан с такими понятиями как *"осознание риска"*, *"восприятие риска"*, *"оценка риска"*, *"готовность к риску"*, *"принятие риска"* и принимает форму социального поведения субъекта, осуществляемого в условиях неопределенности. Процесс принятия рискованных решений часто отклоняется от предписанной рациональной модели, так как неопределенность, искажая восприятие, оказывает сильное влияние на осознание субъектом конкретной ситуации (Корнилова, 2003). Перед тем, как рассмотреть концепции риска, необходимо раскрыть содержание данного понятия.

В настоящее время нет общепринятого определения для этого термина, в его трактовке существуют многочисленные расхождения. Не сформирован общий, пригодный для различных теоретических и практических случаев метод оценки обобщенного показателя риска. Это объясняется многоаспектностью этого явления, которое имеет несовпадающие, а иногда противоположные реальные основания (Корнилова, 2003).

Наблюдения автора дают ему возможность заключить, что в бытовом сознании распространено суждение о риске как о возможной опасности или неудаче. В некоторых случаях риск понимается как деятельность, совершаемая в надежде на удачный исход или просто ситуативная характеристика деятельности. Научный подход трактует понятие риска более полно, исследуя риск и его природу с разных точек зрения.

Ряд авторов считают, что риск – это «объективная категория, которая позволяет регулировать отношения между людьми, трудовыми коллективами, организациями и другими субъектами общественной жизни, возникающие вследствие превращения возможной опасности в действительность» (Альгин, 1989). Риск при этом рассматривается как понятие, представляющее собой возможную опасность случайного наступления отрицательных последствий.

Субъективная концепция риска рассматривает субъективную природу этого феномена: «поскольку он выступает как оценка человеком поступка, как сознательный выбор с учетом возможных альтернатив... Субъективная концепция ориентирована на субъект действия, учитывает осознание последствий, выбор варианта поведения...» (Альгин, 1989). Риск связан с такими личностными свойствами, как воля и сознание: «риск – это выбор варианта поведения с учетом опасности, возможных последствий» (Корнилова, 1997).

Понятие «готовность к риску» преимущественно рассматривается и изучается как категория индивидуально - психологическая. В социальной психологии неоднократно предпринимались попытки изучения феноменов, открытых в общей психологии, на групповом или межличностном уровне. Так, если в качестве субъекта, принимающего решение в ситуации риска, выступает группа, то можно ли говорить о групповой готовности к риску (Корнилова, 2003)? Кроме того, в общепсихологической традиции готовность субъекта к риску принято рассматривать в качестве предпосылки творческой активности личности (Вайнцвайг, 1990).

Риску присущ ряд черт, среди которых присутствуют такие черты, как: противоречивость, альтернативность, неопределенность, конкретно-исторический характер. Вместе с тем, анализ исследований риска позволяет автору сделать вывод, что восприятие риска и реагирование в рискованных ситуациях обусловлено субъективным восприятием лиц, вовлечённых в эти ситуации.

По данным исследований, людям присуще стремление к риску или тенденция его избегания, когда восприятие и оценка риска происходит на основании субъективных критериев, а решение принимается на основе субъективной оценки баланса между риском и выгодой. Выделим четыре наиболее важных фактора, влияющих на восприятие риска: 1) фактор того, как человек понимает риск; 2) как он воспринимает успехи и поражения; 3) погрешности (неполнота) восприятия; 4) личностные (субъективные) качества (Bazerman, 2001).

Работая в этом направлении, учёные выделили дополнительные предшествующие принятию рискованного решения факторы, влияющие на него. Так можно выделить, например, влияние людей, которым доверяют (Das&Teng, 2004), сильную преданность (Wong, 2005), психологические факторы, влияющие на эвристические пристрастия (Gilovich&Griffin, 2002), а так же аффективное восприятие риска и стремление к риску в ситуации стратегического комплексного принятия решений (Mittal&Ross, 1998).

Сегодня человеку каждый день приходится принимать рискованные решения, терзаясь такими вопросами, как: "Вырулить в поток транспорта сейчас или подождать, пока проедет эта машина?", "Повредит ли избыточный вес моему здоровью?" или "А не купить ли мне этот лотерейный билет?". В некоторых сравнительно немногочисленных ситуациях возможные исходы ясны, а потери и приобретения можно рассчитать. В большинстве же случаев вероятность неопределенна, набор возможных исходов туманен, а на наше восприятие влияет целый набор субъективных факторов. В примере

с автомобилем на наше восприятие риска может повлиять недавняя авария или случай, когда она чуть не произошла; ребенок в автомобиле; наше настроение; уверенность в своих водительских способностях (в разной степени обоснованная); то, насколько мы знакомы именно с этим автомобилем. Восприятие риска – сложный и субъективный процесс. Еще одним важным фактором влияния на восприятие риска является внутренняя предрасположенность человека. Личность включает в себя в большой степени врожденный набор предрасположенностей, чувств, предвзятостей и характеристик, которые обычно выражаются в предпочтениях, чувствительности, привычках и реакциях. Эти предпочтения могут определять способы восприятия риска, характерные для той или иной среды, и влиять на то, воспринимаем ли мы ситуацию как перспективную или угрожающую (Zuckerman, 2002).

Важной социально-психологической особенностью личности, относящейся к риску, является "поиск сенсации". В этот личностный аспект входят четыре элемента: поиск острых ощущений и приключений; поиск опыта; чрезмерная деятельность; подверженность скуке. Установлена связь между поиском сенсации и некоторыми типами рискованного поведения, такими, как принятие рискованных финансовых решений, крупные ставки в азартных играх, участие в опасных видах спорта, социально опасное поведение и неосторожное вождение (Zuckerman, 2002).

Одно из обоснований связи, существующей между "поиском сенсации" и рискованным поведением, – склонность к преуменьшению риска. Любой риск бледнеет рядом с приобретениями, которые с ним связаны; наблюдение за ярким, плечом к плечу, финишем в гонке вызовет гораздо больше эмоций, если вы сделали крупную ставку и надеетесь на выигрыш. Верно и обратное. Люди, у которых склонность к "поиску сенсации" отсутствует, и люди, по природе своей более склонные к отрицательным переживаниям, зачастую больше думают о возможных потерях. Они считают, что никакие приобретения не стоят того, чтобы попытаться счастья, так как их перевешивают возможные убытки. Эту проблематику в психологии разрабатывал МавинЦукерман (Zuckerman, 2002).

Российский учёный Т.Корнилова одна из первых сделала удачную попытку произвести методологическую ревизию понятий, связанных с риском и систематизировать их. Из западных учёных подобную работу провела G.M.Breakwell, выпустив недавно очень удачную, по мнению автора работу. В Латвии же данному понятию, по мнению автора вообще почти ни уделялось внимания, что и обусловило выбор сферы научных интересов автора.

А.П.Альгин, первый, в бывшем СССР, кто занимался анализом рисков, предложил такие модификации ситуаций риска:

- а) субъект, делающий выбор из нескольких альтернатив, имеет в распоряжении объективные вероятности получения предполагаемого результата, основывающиеся, например, на проведенных статистических исследованиях;
- б) вероятности наступления ожидаемого результата могут быть получены только на основе субъективных оценок, то есть субъект имеет дело с субъективными вероятностями;
- в) в процессе выбора и реализации альтернативы субъект располагает как объективными, так и субъективными вероятностями.

Важный вклад в исследования восприятия риска сделали такие зарубежные ученые как Дэниэл Канеман (Daniel Kahneman) и Амос Тверски (Amos Tversky). Их теория, как теория перспектив основана на наблюдении того, что выбор людей в разных условиях оказывается разным. Когда люди находятся в ситуации выигрыша, они теряют склонность к риску и рискованным сделкам, так как хотят удержать приобретения. Когда люди терпят убытки и эти убытки растут, они становятся более склонными к риску, потому что терять им по большому счету нечего. Такая асимметрия действует в отношении финансовых потерь и приобретений, но может применяться и к более абстрактным вещам, таким, как репутация или желание сохранить позитивный настрой. Что касается восприятия риска, Kahneman и Tversky (1979) определили значение представления проблемы в качестве ситуационно обусловленной переменной. В ряде конструктивных исследований они показали, что то, как представляется конкретный риск, имеет наибольшее значение на восприятие перспектив (Kahneman & Tversky, 2000a; Kahneman & Tversky, 1986). Выводы А.Тверски и Д.Канемана о зависимости выборов от формулировки вопросов были подвергнуты критике Г.Гигеренцером, который проверил эмпирически, что вероятностный формат представления информации для принятия решений не является привычным для человека и служит причиной «снижения рациональности» при принятии решений (Gigerenzer, 1996). Авторы «теории проспектов» и основатель экологического подхода сходятся в том, что при принятии решений человек снижает уровень неопределенности ситуации, причем первые связывают это снижение с функционированием когнитивных эвристик, а Г.Гигеренцер – с механизмом переключения модулей, причем эти модули действуют на одном уровне.

Связь риска с креативностью

В современных условиях экономического кризиса риск стереотипно воспринимается как нечто негативное, опасное. Однако, ради научной объективности следует отметить и позитивную природу склонности к риску, связанную с креативностью. Одними из первых эту взаимосвязь отметили Г.Юн и П.Вайнцвайг. Готовность к риску как характерологическую составляющую «храбрости» постулировал П.Вайнцвайг (Вайнцвайг, 1990). На примерах анализа конкретных жизненных ситуаций, которые следовало бы назвать критическими, он демонстрировал позитивную роль этого качества при желании человека действовать в соответствии со своими убеждениями.

В подходе Д.Богоявленской творчество рассматривается как готовность к познанию за рамками требований заданной ситуации. Так же этот подход подразумевает взаимосвязь риска и творчества. В качестве единицы анализа креативных возможностей она вводит понятие "интеллектуальной активности", которая операционально определяется через показатели деятельности респондентов в непривычных для них ситуациях. Готовность субъекта к преодолению заданных границ полагается предпосылкой для создания им нового и реализации им своего творческого потенциала. Однако открытым остается вопрос, как эта взаимосвязь риска и творчества реализуется на групповом уровне (Богоявленская, 2002).

Современные исследования риска

Автор так же обращает внимание на важность определения положительности или отрицательности риска. В этом отношении Ситкин и Вайтгарт (Sitkin&Weingart, 1995) утверждают, что снижающийся риск становится более существенным в положительно-представленных ситуациях (побуждая избегать риска), тогда как увеличивающийся риск становится более существенным в отрицательно-представленных ситуациях (побуждая искать риск). На основании этих догадок Миттал и Росс (Mittal&Ross, 1998) показывают, что положительный аффект связан с положительным представлением риска, тогда как отрицательный аффект связан с отрицательным представлением риска.

Более ранние исследования обращают особое внимание на ориентацию индивидуального риска как на личностную переменную, или на объективную оценку риска, и в основном игнорируют роль прошлого опыта результатов риска человека и ситуационный контекст (напр., Kahneman&Tversky, 1979). Ситкин и Вайтгарт (Sitkin&Weingart, 1995) оспаривают подход, не учитывающий прошлый опыт, и их исследования подтверждают, что прошлый успех в принятии риска в пределах

определенной области может повысить склонность к риску в этой области в будущем (сравн. Krueger&Dickson, 1994). Следовательно, они утверждают, что эмпирические факторы необходимо включать в любой анализ склонности к риску (сравн. Sitkin&Weingart, 1995). Эти данные противоречат мнению, что склонность к риску является постоянной чертой личности и предполагают, что готовность человека рисковать в значительной мере зависит от их предыдущего опыта принятия рисков. Эти данные также противоречат устойчивому заблуждению, содержащемуся во многих исследованиях, описывающих принятие решений и риска терминами идеализированных стандартов рациональности и чрезмерно упрощенных гипотетических сценариев проблем (Bazerman, 2001; Kuhbergeretal., 2002; McNamara&Bromiley, 1997). Они утверждают, что решающие факторы социального восприятия, как, например, исторические, ситуативные и организационные факторы, могут быть важны при информировании и увязывании с контекстом склонности к риску и рискованного поведения (Bandura&Locke, 2003; Mischel&Shoda, 1995). Саморегуляция является одним из таких факторов.

С поведенческой точки зрения риск определен как «предел, до которого существует неуверенность в том, реализуется ли потенциально значимый и/или разочаровывающий результат решений» (Sitkin&Pablo, 1992). Такое упоминание неуверенности и разочарования подчеркивает психосоциальные факторы, вовлеченные в поведенческую концепцию риска. В этой концепции риск является социально сконструированной оценкой вероятности, а не объективной реальностью мира (Slovic, 2000b). Решения могут быть более рискованными, если ожидаемый результат видится менее вероятным, а желаемые цели более труднодостижимыми, или если возможный результат включает в себя крайние последствия (Sitkin&Pablo, 1992). Такой подход согласуется с предполагаемой взаимосвязью социальных когнитивных факторов, таких, как регулирующая направленность при рискованных действиях.

Схожая концепция риска подкрепляет идентификацию индивидуума и социальных предпосылок, влияющих на принятие рискованных решений. В особенности ситуационный контекст лица, принимающего решение, и предыдущий опыт или знание категории проблемных ситуаций являются решающими факторами принятия рискованных решений. Если человек, принимающий решение, обладает большим опытом, он начинает выборочно сосредотачивать свое внимание на свидетельствах своей прошлой способности преодоления препятствий, и, возможно, поэтому охотнее соглашается на риск, которые менее опытные люди будут избегать

(напр., March, 1997). Повышение готовности также связано с идеей о том, что личный опыт со временем содействует все более рискованному поведению (Geiger, Robertson, & Irwin, 1998; Wong, 2005). Наблюдались также ситуационные факторы в отношении различных аспектов организаторского принятия рискованных решений (Krueger & Dickson, 1994; Pablo, Sitkin, & Jemison, 1996). Таким образом, положение человека и накопленный им опыт оказывают значительное влияние на принятие рискованных решений.

Эти факторы связаны с восприятием риска и склонностью к риску в качестве психосоциальных признаков принятия рискованных решений. Склонность к риску определена, как готовность рисковать, а осознание риска определено как оценка присущего ситуации риска (Sitkin & Pablo, 1992). Эти факторы имеют большое значение в поведенческих теориях риска, признающих влияние организационного контекста, проблемной ситуации, а также индивидуальных психологических и социологических характеристик. Sitkin и Pablo (1992) предлагают опосредованную модель принятия риска, рассуждая о том, что влияние многочисленных ранее исследованных переменных на принятие риска является не прямым, а использует в качестве промежуточного звена склонность к риску и восприятие риска. Они утверждают, что при воздействии представления проблемы и опыта прошлых результатов на принятие риска промежуточным звеном служат соответственно склонность к риску и восприятие риска. В прошлых исследованиях эта связь не была замечена и рассмотрена. Последующие эмпирические исследования предоставили свидетельства в пользу этих утверждений (Sitkin & Weingart, 1995).

Описание планируемого эмпирического исследования

Для более полного изучения феномена риска, автор планирует дальнейшее эмпирическое исследование готовности к риску в условиях социальной нестабильности.

Автор условно подразделяет риск в понимании планируемого исследования на «условно негативный риск», как «поведенческое принятие риска» (risk - taking) /родственное понятие «рисковое поведение» (Risikoverhalten). Выдвигается гипотеза о том, что существует статистически значимая корреляция между определённым профилем личности и принятием риска. Для проверки данной гипотезы планируется применить опросник М.Цукермана и Deutsche Personality Research Form (Форма

немецкого исследования личности) для определения личностного профиля респондента.

Готовность к риску в контексте исследования понимается автором, как «условно – позитивный, творческий риск», наличие которого планируется оценить, используя тест Шуберта/Элерса. Выдвигается гипотеза о существовании статистически значимых корреляций между видом локуса контроля (внутренний/внешний), эмоциональным благосостоянием (наличие/отсутствие), креативностью (наличие/отсутствие) и готовностью к риску. Для проверки истинности этой гипотезы планируется применить батарею тестов: тест определения наличия креативности РАІ – 30, ІРС – определение локуса контроля, ЕWL (для определения эмоционального благосостояния).

Исследование планируется проводить на базе 3 групп:

Группа «*малоимущие*» - соответственно законодательству ЛР, члены семей или отдельные персоны, доход которых в течение последних трёх месяцев не превышал 180, - лат в месяц. Представители этой группы являются клиентами кабинетов социальной помощи. Социальные работники разграничивают их декларируемые доходы 180, - , 150, - , 120, - лат в месяц и ниже (получатели пособия GMI).

Группа «*средние*» - работники бюджетной сферы, имеющие бюджетную заработную плату при условии, что они не являются единственными кормильцами в семье или не имеют семьи.

Группа «*успешные*» - персоны, имеющие в течение последних трёх месяцев доход более 500, - латов в месяц. Могут быть как работниками бюджетной сферы, так и представителями частного бизнеса.

Выводы

Риск имеет многогранную природу, что обуславливает его изучение многими науками и позволяет говорить о его междисциплинарном дискурсе. Рискология является междисциплинарной отраслью изучения риска в технических и естественнонаучных дисциплинах. В психологии риск имеет достаточно богатую традицию исследования, представленную как классическими (McClelland, 1971, Burkard, 1987, Schubert, 1997, Ehlers, 1967, Zuckerman, 1994, Mehrabian, 1969, Stoner, 1961, Atkinson, 1964; Петровский, Лефевр, 1968), так и новейшими исследованиями (Kahneman & Tversky, 2000; G.M. Breakwell, 2007; Корнилова, 2003). Следует отметить, что в Латвии не уделялось достаточного внимания изучению этого феномена. Исследователи риска так и не пришли к единой точке зрения на определение риска и в

его трактовке сохраняются расхождения. Однако, учёные сходятся во мнении, что риск имеет ряд свойств (неопределённость, альтернативность, ситуация оценки и др.), а так же детерминируется многими факторами (возраст, гендерная принадлежность, социальный статус, личностные установки и др.). Риск так же изучался в социальной психологии, но принимая во внимание закон системности во взаимодействии элементов социума, картина риска в этой области представляется автору не полной, мозаичной. Несмотря на то, что ещё в 1982 г. была поднята проблема недопустимого игнорирования социальной психологией социальных изменений (Tajfel, H., 1982), до сих пор отсутствуют исследования риска на фоне социальной нестабильности. В перспективе автор планирует произвести в этой области как теоретическое, так и эмпирическое исследование в рамках разрабатываемой диссертации.

Библиография

- Atkinson, J.W. *An Introduction to Motivation*. N.Y., 1964
- Bazerman, M.H. The study of "real" decision making. *Journal of Behavioral Decision Making*, 14 (5), 2001, 353 – 384.
- Beck U. *Ecological politics in an age of risk*. Cambridge; Oxford: Polity Press, 1995, 216 p.
- Breakwell, G. M. *The Psychology of Risk*. Cambridge University Press, 2007, 335 p.
- Christenson, J.A. Social risk and rural sociology // *Rural sociology*. – 1998. Vol. 53, № 1. – P. 1-24.
- Das, T.K. & Teng, B. S. The risk – based view of trust: a conceptual framework. *Journal of Business and Psychology*, 19 (1), 2004, 85 – 116.
- Gigerenzer, G. On narrow norms and value heuristics. A reply to Kahneman and Tversky. *Psychological Review*, 103 (3), 1996, 592 – 596.
- Joffe, H. Risk: From perception to social representation // *Brit. j. of social psychology*. – Leicester, – Vol. 42, pt. 1. 2003, P. 55-73.
- Kahneman, D. *Experimental economics: A psychological perspective*, APA, 1987
- Kahneman, D. A perspective on judgment and choice: Mapping bounded rationality. *American Psychologist*, Vol.58, 2003, 697 – 698, APA.
- Kahneman, D., Miller D.T. *Norm theory: Comparing reality to its alternatives*, 1986, EBSCO.
- Krueger, Gr. N.F. & Dicson, P.R. How believing in ourselves increases risk taking: Perceived self – efficacy and opportunity recognition. *Decision Sciences*, 25 (3), 1994, 385 – 400.
- Mc. Namara, G. & Bromley, P. Risk and return in organizational decision making. *Academy of Management Journal*, 42 (3), 1999, 330 – 340.
- Pablo, A.L., Sitkin, S.B. & Jemison, D.B. Acquisition decision - making processes: The central role of risk, *Journal of Management*, 22(5), 1996, 723 – 746.
- Schubert, R. "Finanzielle Entscheidungen und Risikowahrnehmung – Unterscheidensich Frauen und Männer?", *Hamburger Jahrbuch für Wirtschafts - und Gesellschaftspolitik*, Vol. 42, 1997, 241 – 61.
- Tajfel, H. Social psychology of intergroup relations. *Annual Review of Psychology*, 33, 1982, 1 – 39.
- Tversky, A. & Kahneman, D. *Prospect theory: An analysis of decisions under risk*. 1979
- Tversky, A. & Kahneman, D. *The framing of decisions and psychology of choice*. 1981

- Wong, K.F.E. The role of risk in making decisions under escalation situations. *Applied Psychology: An International Review*, 54 (4), 2005, 584 – 607.
- Worry is reasonable: The role of explanations in pessimism about future personal events. By MacLeod, Andrew K.; Williams, J.Mark; Bekerian D.A. *from journal of Abnormal Psychology*, 1991 Now. 5. 100 (4), 487 – 486.
- Zuckerman, M. *Behavioral Expressions and Biosocial Bases of Sensation Seeking*, Cambridge University press, 1994, 463 p.
- Zuckerman, M. *Sensation Seeking and risky Behavior*, APA, Washington, DC, 2002, 309 p.
- Альгин А. П. *Анализ, оценка и менеджмент риска*. Пособие для студентов. СПб, 2002
- Альгин А.П. *Риск и его роль в общественной жизни*. – М.: "Мысль", 1989, 187 с.
- Альгин А.П. *Управление в ситуации риска*. Тверь, 2000
- Богоявленская Д.Б. *Психология творческих способностей*. Учеб. пособие - М.: Академия, 2002, 320 с.
- Буркард Ф. Из истории проблемы детерминизма в психологической мотивации. // *Вестник МГУ*. Серия 14. Психология. - № 2, 1987
- Вайнцвайг П. *Десять заповедей творческой личности* - М., Прогресс, 1990
- Гаврилов К.А. *Ценность жизни в социологии риска: перспективы исследования*. В кн.: Гуманитарные проблемы современности: человек и общество. Книга 13. Новосибирск: Изд-во СИБПРИНТ, 2010
- Козелецкий Ю. *Психологическая теория решений*. Пер. с польск. М., 1979
- Корнилова Т.В. *Психология риска*. М.: Прогресс, 2003, 421 с.
- Корнилова Т. В. Многомерность фактора субъективного риска (в вербальных ситуациях принятия решений) решений [Текст] / Т. В. Корнилова // *Психологический журнал*. – М.: Издательство «Наука» Международная академическая издательская компания «Наука/Интерпериодика», Том 19 - № 6, 1998, 40 – 51.
- Корнилова Т. В., Каменев И. И. Принятие интеллектуальных решений в условиях неопределенности [Текст] / Т. В. Корнилова, И. И. Каменев // *Вестник Московского университета*. - М.: Издательство Московского университета – Серия 14. Психология. – №2, 2002
- Кравченко С., Красиков С. *Социология риска, полипарадигмальный подход*, Уч. пос. М.: Анкил, 2004, 385 стр.
- Политология в схемах и комментариях*. Под ред. Тургаева А.С., Хренова А.Е. СПб.: Питер, 2005, 304 с.
- Практикум по политологии* / под ред. М.А. Василика, М.: Гардарики, 2000, 99 – 103.
- Синявская Т. *Факторы риска нарушений психической адаптации у сотрудников налоговой полиции: Медико-социологическое исследование*, 1999
- Феофанов К. Что такое социальная рискология К. А. Феофанов // *Социально-гуманитарные знания*, N 5, 2005, 115 – 127.
- Яницкий О. *Социология риска*, М.: Издательство LVS, 2003, 192 с.
- Интернет материалы
<http://www.inotel.org/masrconference/masr2012r.htm>

Inese Muzikante, Latvijas Universitāte, Latvija
Viktorija Perepjolkina, Rīgas Pedagoģijas un izglītības vadības akadēmija,
Latvija
Viesturs Reņģe, Latvijas Universitāte, Latvija
Ivars Austers, Latvijas Universitāte, Latvija

AUTOVADĪTĀJU UZVEDĪBAS APTAUJAS ADAPTĀCIJA LATVIJĀ

Abstract

The aim of the study was to adapt Driver Behaviour Questionnaire (DBQ) created by Manchester research group (Parker et al. 1995) to Latvian situation and to examine the questionnaire's psychometric characteristics, its internal structure. Adaptation sample consists of 951 respondents (42% women), the average age of respondents $M = 31$ years ($SD = 8.59$). To achieve the objective of the study the Exploratory Factor Analysis with Varimax rotation was conducted by dividing the three components (according to the theoretical model of the original survey). Psychometric analysis identified some inconsistent statements, which were excluded from further analysis due to a failure to achieve various psychometric parameters. After the factor analysis Latvian version of DBQ was left with 19 items. The obtained three-component model is consistent with the proposed theoretical model of authors of the original DBQ and explained 43% of the total variance (in the original survey, 35%). Latvian version of the survey shows good internal consistency ($\alpha = 0.77$ violations, errors $\alpha = 0.70$, lapses $\alpha = 0.72$). Divergent, convergent, and predictive validity were also tested.

Keywords: *driver behaviour questionnaire, psychometric properties*

Ievads

Satiksmes negadījumu analīzes dati liecina, ka no visiem satiksmes negadījumiem aptuveni 90% gadījumu tieši vai netieši ir vainojams cilvēks, nevis laika apstākļi, ceļa segums vai automašīnas tehniskais stāvoklis (Dewar & Olson 2002). Tādēļ autovadītāju uzvedības pētījumi ir svarīgi, domājot par satiksmes drošības palielināšanu.

Autovadītāju uzvedības pētījumi pasaulē tiek veikti jau ļoti sen - pirmie pētījumi parādījās jau 20.gadsimta 20.gados. Pirmā profesionālu šoferu atlase ar psihometriskajiem testiem tika veikta 1924.gadā Francijā (Barjonet 1997), rezultātā negadījumu skaits saruka trīs reizes. Mūsdienās satiksmes psiholoģija ir plaša lietišķās psiholoģijas nozare, kas pēta satiksmes dalībnieku uzvedību un tai pamatā esošos psiholoģiskos procesus (Rothengatter 1997: 223).

Pētījumu veikšanai ir nepieciešami valīdi un ticami instrumenti. Pasaulē autovadītāju uzvedības pētījumos plaši izmanto Autovadītāju uzvedības aptauju (Drivers' Behaviour Questionnaire, DBQ), kuru 1990.gadā izstrādāja Rīzons (Reason, Manstead, Stradling, Baxter, & Campbell 1990) ar kolēģiem no Mančestras pētījumu grupas. Šī aptauja sastāv no 50 apgalvojumiem par ikdienas situācijām uz ceļa, kur jānovērtē, cik bieži cilvēks uzvedas aprakstītajā veidā, un balstās uz Rīzona radīto Vispārējo kļūdu modelēšanas sistēmu (Reason

1990). Šī teorija paredz, ka kļūdas rodas šādu iemeslu dēļ: 1) ja pareizs darbības plāns netiek precīzi realizēts (nejaušības kļūdas); 2) ja konkrētajai situācijai tiek izvēlēts neatbilstošs darbības plāns jeb, citiem vārdiem sakot, notiek slikta plānošana (kļūdas). Šos abus kļūdu veidus Rīzons saista ar indivīda kognitīvajiem procesiem. Vēl autors izdala kļūdu veidu, ko nosauc par “pārkāpumiem”, jo šajā gadījumā indivīds apzināti pieņem lēmumu pārkāpt sociālās un/vai tiesiskās normas, kuras radītas, lai nodrošinātu potenciāli bīstamu sistēmu drošību. Ceļu satiksme pieder pie šādām potenciāli bīstamām sistēmām.

Pārkere (Parker, Reason, Manstead, & Stradling 1995) ar kolēģiem 1995.gadā izstrādāja Autovadītāju uzvedības aptauju (turpmāk tekstā DBQ) ar mazāku apgalvojumu skaitu (24 apgalvojumu versija), un šobrīd pasaulē pamatā izmanto šo variantu vai šīs aptaujas lokālos variantus. Latvijā pirmo reizi Autovadītāju uzvedības aptauja tika tulkota 2007.gadā (Austers & Reņģe 2007). Saīsinātais aptaujas variants ir tulkots vairākās valodās un ir adaptēts vairākās valstīs. Katrā valstī ir nelielas atšķirības apgalvojumu skaitā un saturā, jo, veicot aptaujas validizāciju, daži oriģinālie apgalvojumi ir piedzīvojuši modifikācijas. Kopumā, DBQ uzrāda labus psihometriskus rādītājus (iekšējo saskaņotību, re-testa ticamību, prognostisko validitāti) (de Winter & Dodou 2010). Pētījumos parādīts, ka DBQ rezultāti korelē arī ar respondentu sniegto informāciju par nokļūšanu ceļu satiksmes negadījumos (de Winter & Dodou 2010), kas nozīmē, ka šo aptauju var izmantot negadījumu prognozēšanai. Vairāku pētījumu rezultāti rāda, ka šīs aptaujas rezultāti korelē arī ar objektīviem datiem, piemēram, novērotu distances neievērošanu un policijas datiem par ātruma pārsniegšanu (de Winter & Dodou 2010). Tomēr, neskatoties uz kopumā apmierinošiem minētās aptaujas ticamības un prognostiskās validitātes rādītājiem, dažādās valstīs veiktās aptaujas adaptācijas uzrādīja atšķirīgu faktoru struktūru, izdalot no diviem līdz sešiem faktoriem (Åberg & Rimmö 1998).

Dotā pētījuma mērķis ir, izmantojot no 2007.gada Latvijā veikto pētījumu datus (Muzikante & Reņģe 2011; Muzikante & Reņģe 2008, 2011; Reņģe, Austers, & Muzikante 2008), izveidot DBQ aptaujas Latvijas variantu ar stabilu faktoru struktūru, nepieciešamības gadījumā izņemot no aptaujas apgalvojumus, kuri vājina modeļa stabilitāti, un novērtēt izstrādātas precizētās aptaujas versijas ticamību un kriteriālo validitāti.

Metode

Instrumentārijs

Pētījumā tika izmantota Autovadītāju uzvedības aptaujas versija, kuru 2007.gadā V.Reņģe un I.Austers (Austers & Reņģe 2007) tulkoja un piemēroja Latvijas apstākļiem. Šo aptaujas variantu veido 24 apgalvojumi no oriģinālās saīsinātās Autovadītāju uzvedības

aptaujas (Drivers Behaviour Questionnaire, DBQ; Parker, Reason, Manstead, & Stradling 1995) un papildus pieci apgalvojumi no Autovadītāju uzvedības aptaujas Zviedrijas versijas (Åberg & Rimmö 1998), kuri tika pievienoti ar mērķi nodrošināt apgalvojumu nesarakšanu, gadījumā, ja kādi no oriģinālās aptaujas apgalvojumiem Latvijas vidē nedarbosies pietiekoši labi.

Respondenti

Aptauju aizpildīja 1005 respondenti. Par nederīgām tālākai statistiskai analīzei tika atzītas 54 anketas. Veicot aptaujas psihometrisko rādītāju pārbaudi, tika izmantota datu kopa, kuru veidoja 951 pareizi aizpildīta autovadītāju uzvedības aptauja. Vidējais respondentu vecums $M = 31$ gads ($SD = 8,6$; $Min = 18$, $Max = 75$), 42% sievietes. Braukšanas pieredze izlases dalībniekiem $M = 9,75$ gadi ($SD = 7,63$), nobrauktie kilometri gadā $M = 26438,82$. No visiem respondentiem, 23,3% pēdējo trīs gadu laikā bija izraisījuši vismaz vienu autoavāriju, savukārt 26,3% respondentu bija iekļuvuši vismaz vienā autoavārijā kā cietušie.

Procedūra

Pētījuma dati apkopoti laika posmā no 2007.gada līdz 2010.gadam. Aptaujas dati tika ievākti gan tieši (papīra variants), gan interneta vidē, izmantojot tiešsaistes aptaujas veikšanas programmatūras nodrošinātāju Questionpro (www.questionpro.com). Aptaujas interneta versiju aizpildīja 803 respondenti. Aptaujas papīra versiju aizpildīja 202 respondenti, kuri tika uzaicināti piedalīties pētījumā CSDD Rīgas nodaļas telpās, Rīgas Tehniskajā Universitātē, augstskolā Turība.

Rezultāti

Lai sasniegtu izvirzīto mērķi, sākumā tika veikta izpētošā faktoru analīze (izmantojot galveno komponentu metodi ar varimaks rotāciju) ar statistiskās analīzes programmatūras pakotni SPSS 17.0. Sākumā tika pārbaudīta datu piemērotība faktoru analīzes veikšanai. Iegūtā faktoru modeļa ticamības rādītāji: $KMO = 0,871$, Bertleta tests $\chi^2(171) = 3782,84$ $p < 0,001$, determinante = 0,017, tātad dati ir piemēroti faktoru analīzes veikšanai. Balstoties uz īpašvērtību diagrammas analīzi, tika konstatēts, ka optimālais izdalāmo komponentu skaits ir 3, kas sakrīt ar teorētiski paredzēto trīs faktoru struktūru, līdz ar to turpmākā analīze tika veikta ar 3 izdalāmo komponentu ierobežojumu. Veiktās analīzes rezultātā tika identificēti 10 „problemātiski” jautājumi ar pazeminātiem faktoru svāriem ($< 0,35$) visos trijos komponentos, vai ar pietiekami augstiem faktoru svāriem ($> 0,40$) vairāk kā vienā komponentē, un tie tika izslēgti no turpmākās analīzes. Seši no šiem apgalvojumiem bija no oriģinālās *pārķāpumu* skalas un pa diviem no *kļūdu* un *neuzmanības kļūdu* skalām.

Gala rezultātā iegūtais trīs komponentu modelis (skatīt 1.tabulu) ir saskaņā ar autoru piedāvāto teorētisko modeli un izskaidro gandrīz 43 % no aptaujas vērtību kopējās variācijas (oriģinālā aptaujā 35 % (Parker, Reason, Manstead, & Stradling 1995)).

1.tabula Autovadītāju uzvedības aptaujas apgalvojumu faktoru svāri, izmantojot varimaks rotāciju.

Autovadītāju uzvedības aptaujas apgalvojumi	Komponenti		
	Pārkāpumi	Kļūdas	Neuzmanības kļūdas
V_01 neievērot ātruma ierobežojumus, lai iekļautos satiksme	0,74		
V_02 apdzīt ātrumu samazinošu automašīnu	0,73		
V_03 palielināt ātrumu, kad luksofora gaismā mainās no zaļas uz dzelteni	0,72		
V_04 tīši neievērot ātruma ierobežojumus naktī	0,68		
V_05 dūsmās mēģināt panākt vadītāju, kas nokaitinājis	0,61		
V_06 neievērot distanci	0,51		
V_07 izjust nepatiku pret citiem	0,44		
E_01 nepareizi novērtēt pretī braucošā sat.līdz. ātrumu		0,70	
E_02 nepamanīt gājēju pāreju		0,68	
E_03 pirms manevra sāksanas nepaskatīties atpakaļskata spogulī		0,60	
E_04 ignorēt ceļazīmi „Dodiet ceļu”		0,57	
E_05 nepareizi novērtēt ceļa segumu un tā slidenumu		0,50	0,33
E_06 lēnas kustības gadījuma, gandrīz ietriekties priekšēja mašīna		0,49	
L_01 aizbraukt līdz mērķim un neatcerēties, pa kādu maršrutu braukts			
L_02 aizmirst, kur stāvvietā novietota mašīna			0,66
L_03 neievērot ceļa radītājus, apmaldīties			0,63
L_04 kļūdas dēļ aizbraukt pa ierastu ceļu			0,61
L_05 iecerētas ierīces vai aprīkojuma vietā ieslēgt kādu citu automašīnas ierīci		0,31	0,59
L_06 krustojumā iebraukt nepareizajā joslā		0,369	0,427
Īpašvērtības pēc rotācijas	3,05	2,55	2,52
Dispersija%	16,05	13,50	13,28
Kronbaha Alfa	0,77	0,70	0,72

Apstiprinošā faktoru analīze

Apstiprinošā faktoru analīze tika veikta ar Mplus 6.12 programmas palīdzību, izmantojot maksimālās varbūtības metodi (Maximum likelihood method). Veiktās analīzes rezultāti parāda, ka iegūtais 3 faktoru modelis adekvāti izskaidro sākotnējo korelāciju matricu un var būt atzīts par pieņemamu (skat. 2. tab.), tomēr ir dažas korelācijas starp atsevišķiem pantiem, ko šis modelis nespēj izskaidrot, un pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības, salīdzinot teorētisko matricu ar empīrisko matricu ($df=149$, $\chi^2 = 473,57$, $p < 0,001$).

2. tabula. Modeļa piemērotības indeksi 3 faktoru struktūras gadījumā (izmantojot Maximum likelihood faktoru izgūšanas metodi)

SRMR	CFI	TLI	RMSEA
0,05	0,91	0,90	0,05 (0,04-0,05) $p=0,760$

Piezīme: SRMR (Standardized root mean square residual) – absolūtas piemērotības indekss; CFI (Comparative fit index) un TLI (Tucker-Lewis index) – salīdzinošās piemērotības indeksi; RMSEA (Root mean square approximation) – taupības piemērotības indekss

Autovadītāju uzvedības apaujas Latvijas versijas ticamība un kriteriālā validitāte

Izveidotās 19-apgalvojumu DBQ Latvijas versijas skalu ticamības rādītāji aplūkojami 1.tabulā, un tie ir apmierinoši. Visu skalu korelācijas ar demogrāfiskajiem rādītājiem un respondentu minētajiem ceļu satiksmes negadījumos nokļūšanas biežumiem un saņemto policijas brīdinājumu skaitu var aplūkot 3.tabulā.

3.tabula. DBQ Latvijas versijas skalu korelācijas ar demogrāfiskiem un citiem rādītājiem

	Kļūdas	Neuzmanības kļūdas	Vecums	Dzimums	Stāžs	Izraisītie negad.	Cietušais negad.	Policijas brīdinājums
Pārkāpumi	0,33**	0,28 **	- 0,25 **	0,29 **	- 0,12 **	0,08 **	0,05	0,30 **
Kļūdas	--	0,54 **	- 0,09 **	- 0,05	- 0,10 **	0,08 *	- 0,07 *	0,05
Neuzmanības kļūdas		--	- 0,03	- 0,16 **	- 0,06	0,04	- 0,04	0,08 *

Piezīme: Tabulā ir atspoguļoti Pīrsona korelācijas koeficienti. Treknā drukā izcelti korelācijas koeficienti lielāki par 0,20. * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$.

Papildus tika konstatēts, ka vīrieši uzrāda augstākus rādītājus nekā sievietes *pārkāpumu* skalā ($t(936) = 9,41, p = 0,05$), *kļūdu* skalā abu dzimumu grupu rezultāti ir ļoti līdzīgi, bet *neuzmanības kļūdu* skalā atšķirības ir tuvu statistiski nozīmīgām ($t(936) = - 4,68, p = 0,07$) ar tendenci sievietēm uzrādīt vidēji augstākus rezultātus nekā vīriešiem.

Diskusija

Aplūkojot aptaujas skalu korelācijas ar citiem mainīgajiem lielumiem – gan demogrāfiskajiem, gan pašnovērtētiem negadījumu rādītājiem – var redzēt, ka rezultāti apstiprina iepriekšējo pētījumu atziņas - jo jaunāks autovadītājs, jo biežāk viņš/-a izdara pārkāpumus, jaunāki autovadītāji arī biežāk pieļauj kļūdas. Savukārt neuzmanības kļūdas nekorelē ar vecumu, kas ir pretrunā ar vispārpieņemto stereotipu, ka vecāki cilvēki biežāk pieļauj neuzmanības kļūdas. Jo lielāks autovadītāja stāžs, jo mazāk pārkāpumus un kļūdas viņš/-a pieļauj.

Salīdzinot aptaujas skalu vidējos rādītājus sievietēm un vīriešiem, var redzēt, ka rezultāti apstiprina iepriekšējo pētījumu atziņas, ka vīrieši biežāk izdara pārkāpumus, savukārt sievietes biežāk pieļauj neuzmanības kļūdas. Atšķirības šajās divās skalās ir statistiski nozīmīgas.

Izveidotā *Autovadītāju uzvedības aptaujas* (DBQ_LV) latviešu valodas versija ($k=19$) uzrāda apmierinošus psihometriskus rādītājus. Iegūtais 3 faktoru risinājums ir pietiekami stabils un saskanīgs ar aptaujas autoru piedāvāto teorētisko modeli. Iegūtie rezultāti apstiprina aptaujas kritēriālo un konstrukta validitāti.

Turpmāk pētījumos iesākam izmantot dotā pētījuma ietvaros pārbaudīto 19 apgalvojumu versiju.

Bibliogrāfija

- Åberg, L., & Rimmö, P.A. (1998) Dimensions of aberrant driver behaviour. *Ergonomics*, 41, 1: 39–56.
- Austers, I., & Renge, V. (2007) Counterproductive work behavior is a better predictor of a risky driving than agreeableness, gender, age or subjective driving risk evaluations. *The 8th annual SPSP conference January 25–27, Memphis, Tennessee*.
- Barjonet, P. (1997) Transport psychology in Europa: A general overview. In T.Rothengatter, Vaya (Eds.) *Traffic and Transport Psychology: Theory and Application*, 21-30.
- CARE (2010) European Commission Road Safety. Izgūts 10.12.2010. no http://ec.europa.eu/transport/road_safety/specialist/statistics/care_reports_graphics/index_en.htm.
- De Winter, J.C.F., & Dodou, D. (2010) The Driver Behaviour Questionnaire as a predictor of accidents: A meta analysis. *Journal of Safety Research*, 41: 463 – 470.
- Dewar, R.E., & Olson, P.L. (2002) Traffic control devices. In R.E. Dewar & P.L.Olson (Eds.), *Human factors in traffic safety* (pp. 421-458). Tuscon, AZ: Lawyers and Judges Publishing.
- Draskóczy, M. (1997) Traffic safety and the new research paradigm in human sciences. In T.Rothengatter, Vaya (Eds.) *Traffic and Transport Psychology: Theory and Application*, 85–91.
- Muzikante I., & Renge V. (2011) Attitude functions as moderator in values-attitudes-behaviour relations in traffic psychology context. *Procedia - Social and Behavioural Sciences*,
- Muzikante I., & Reņģe V. (2008) Autovadītāju individuālo vērtību saistība ar riskantu braukšanu. *LU Rakstu krājums, Psiholoģija*: 39.–50.lpp.
- Muzikante I., & Reņģe V. (2010) Autovadītāju individuālo vērtību un attieksmes pret pārgalvīgu braukšanu saistība ar riskantu autovadīšanu. *LU Rakstu krājums, Psiholoģija*: 41.–57.lpp.
- Parker, D., Reason, J. T., Manstead, A. S. R., & Stradling, S. G. (1995) Driving errors, driving violations and accident involvement. *Ergonomics*, 38 (5): 1036 – 1048.
- Reason, J. (1990) *Human Error*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Reason, J., Manstead, A., Stradling, S., Baxter, J., & Campbell, K. (1990) Errors and violations on the roads: A real distinction? *Ergonomics*, 33: 1315–1332.
- Renge, V., Austers, I., & Muzikante, I. (2008) Combining social axioms with personality measures and self-reported driving behaviour in predicting traffic accidents. *International Journal of Psychology*, 43: 3 – 4, 586.
- Rothengatter, T. (1997) Psychological aspects of road user behaviour. *Applied Psychology: An International Review*, 46, 3: 223-234.
- World Health Organization (2009) Global status report on road safety. Izgūts 25.08.2009. no http://whqlibdoc.who.int/publications/2009/9789241563840_eng.pdf

Viktorija Perepjolkina, **Viesturs Renģe**

Latvijas Universitāte, Latvija

PERSONĪBAS IEZĪMJU SAISTĪBA AR APMIERINĀTĪBU AR DZĪVI, LAIMES IZJŪTU, VISPĀRĒJO PAŠVĒRTĒJUMU UN STRESA LĪMENI: LATVIJAS PERSONĪBAS APTAUJAS KRITERIĀLĀS VALIDITĀTES PĀRBAUDE

Abstract

The aim of this study was to evaluate a criterion validity of a newly developed Latvian Personality Inventory (LPI; Perepjolkina & Renģe, 2012) by analysing links between personality trait scores and different aspects of subjective well-being such as satisfaction with life, happiness, self-esteem and perceived level of stress.

Participants (N = 446, average age 30,6 years, SD = 9,8, 82,7 % females) completed LPI (Perepjolkina, Renģe, 2012), Perceived Stress Scale-4 (PSS-4; Cohen & Williamson 1988), Single-Item Self-Esteem Scale (SISE; Robins, Hendin, & Trzesniewski 2001) and Satisfaction with Life as a Whole scale (International Wellbeing Group, 2006). Results indicated that satisfaction with life, happiness and self-esteem was significantly negatively related with Neuroticism score ($r = -0.38$, $r = -0.38$, and $r = -0.46$ accordingly) and positively related to Extraversion ($r = 0.26$, $r = 0.19$, and $r = 0.35$), perceived stress level was significantly positively related to Neuroticism ($r = 0.47$), but Openness was significantly positively related to self-esteem ($r = 0.24$). Correlations between other personality factors (Agreeableness, Conscientiousness, and Honesty-Humility) and analysed aspects of subjective well-being were very low in magnitude (< 0.20). Neuroticism was the strongest predictor of analysed subjective well-being aspects. Findings are in line with theoretical assumptions and results of previous studies and confirm criterion validity of LPI.

Keywords: *personality traits, satisfaction with life, happiness, self-esteem, perceived stress, criterion validity*

Ievads

Cilvēki domā, jūtas un rīkojas relatīvi noturīgā veidā, kuru var aprakstīt viņi paši un tie, kas viņus pietiekami labi pazīst. Iepriekšējā gadsimtā vairāki pētnieki neatkarīgi viens no otra, izmantojot faktoru analīzes procedūru, bija konstatējuši, ka vairākās valodās personību raksturojošie īpašības vārdi grupējas 5 relatīvi neatkarīgajos faktoros (pārskatam skat. Digman 1990), veidojot tā saucamo „Lielo Piecnieku” (Goldberg, 1990). Balstoties uz šīm un citu pētījumu rezultātiem, tika izstrādāts mūsdienās viens no populārākiem personības iezīmju modeļiem - Piecfaktoru modelis (Costa & McCrae 1992), kurā tiek izdalīti sekojošie personības iezīmju virsfaktori: neirotisms, ekstraversija, atvērtība pieredzei, labvēlīgums un apzinīgums. Tomēr turpmākie pētījumi parādīja, ka vairākās citās valodās tika iegūta sešu, nevis piecu faktoru struktūra (pārskatam skat. Ashton et al., 2004). Sesto faktoru veido tādi aspekti kā godīgums, pieticība, vienkāršība u.c. Balstoties uz šo pētījumu rezultātiem tika izstrādāts tā saucamais HEXACO (H - godīgums, E – emocionalitāte, X – ekstraversija, A – labvēlīgums, C – apzinīgums un O – atvērtība pieredzei) personības iezīmju modelis (Lee & Ashton, 2004), kurā līdzās iepriekš identificētiem faktoriem tiek izdalīts sestais faktors –

godīgums. Šajā modelī daži aspekti cieši pārklājās ar FFM izdalītajiem, bet vērojamas arī atšķirības gan kopējo izdalāmo faktoru skaitā, gan tos veidojošo komponentu skaitā un saturā. Personību raksturojošo vārdu krājums latviešu valodā vēl nav pētīts, un nav zināms, kādus un cik faktorus šie vārdi veidotu, kurš no personības iezīmju modeļiem būtu atbilstošāks Latvijas kultūrvidei.

2009. gadā tika aizsākts apjomīgs projekts, kura mērķis bija izstrādāt Latvijas kultūrvidei piemērotu strukturētu personības mērījuma instrumentu. Testa apgalvojumi tika formulēti tā, lai tiktu aptvertas visas personības iezīmes, kas ir izdalītas personības piecfaktoru (Costa & McCrae 1992) un sešfaktoru (Lee & Ashton 2004) modeļos. Balstoties uz divu secīgi veiktu apjomīgu pētījumu faktoranalīzes rezultātiem tika atlasīti 100 apgalvojumi, kuri veido sešus faktorus un 24 subskalas (skat. 1.tabulā). Iegūtā aptaujas struktūra ir līdzīga HEXACO modelim, tomēr nav pilnībā identiska ar to.

Šī pētījuma mērķis ir pārbaudīt Latvijas Personības aptaujas (LPA) kriteriālo validitāti, novērtējot LPA 6 faktoru un 24 apakšskalu rādītāju saistību ar apmierinātību ar dzīvi, laimes izjūtu, vispārējo pašvērtējumu un stresa līmeni. Lai sasniegtu izvirzīto pētījuma mērķi, tika nosprausti sekojošie pētījuma uzdevumi: (1) balstoties uz citu pētījumu rezultātiem un teorētiskās literatūras analīzi, izvirzīt pamatotās hipotēzes par sagaidāmām saistībām starp personības iezīmēm un dažādiem subjektīvās labklājības aspektiem, (2) pārbaudīt izvirzītās hipotēzes un noskaidrot kādas prognozes var izdarīt, izmantojot Latvijas Personības aptaujas rezultātus.

Balstoties uz vairāku pētījumu rezultātiem, kuros tika parādīta saistība starp personības iezīmēm un dažādiem subjektīvās labklājības aspektiem (piem. Bolger & Zuckerman 1995; Costa & McCrae 1980; DeNeve & Cooper 1998; Diener & Diener 2009; Robins et al, 2001) tika izvirzītas sekojošas hipotēzes: (H1) Pastāv negatīva saistība starp *neirotizma* faktora rādītājiem un apmierinātību ar dzīvi, laimes izjūtu un vispārējo pašvērtējumu un pozitīvā saistība ar stresa līmeni. (H2) Pastāv pozitīva saistība starp *ekstraversijas* rādītājiem un apmierinātību ar dzīvi, vispārējo pašvērtējumu un, iespējams, laimes izjūtu.

Metode

Respondenti

Pētījumā piedalījās 446 respondenti (77 jeb 17,3% vīrieši) vecumā no 19 līdz 69 gadiem ($M = 30,6$, $SD = 9,8$ gadi).

Instrumentārijs

Latvijas Personības aptauja (LPA, Perepjolkina & Reņģe 2012) sastāv no 100 apgalvojumiem. Aptauja ļauj novērtēt 6 personības faktorus un 4 personības iezīmes katra

faktora ietvaros. Katru faktoru veido 16 apgalvojumi, bet katru apakšskalu – 4 apgalvojumi. Papildus 4 jautājumi veido t.s. melu skalu, kura raksturo tendenci sniegt sociāli vēlamas atbildes. Respondentiem tika piedāvāta 5-punktu atbilžu skala (no 1 – „neatbilst”, līdz 5 – „atbilst”). Aptauja uzrāda pieņemamus ticamības rādītājus - Kronbaha alfa rādītāji (N = 1294) faktoru līmenī svārstās robežās no 0,81 līdz 0,88, bet apakšskalu līmenī - no 0,61 līdz 0,86, re-testa ticamība (N = 166) faktoru līmenī svārstās no 0,85 līdz 0,90, bet apakšskalu līmenī – no 0,71 līdz 0,81.

Saīsinātā uztvertā stresa aptauja (Perceived Stress Scale-4, PSS-4; Cohen & Williamson 1988; aptaujas adaptācija latviešu valodā tika veikta šī pētījuma ietvaros). Aptauja sastāv no 4 jautājumiem par dažādām domām un jūtām pēdējā mēneša laikā, un ļauj novērtēt pakāpi kādā respondentu novērtē savas dzīves situāciju kā saspīlētu un saspringtu. Atbildēm tika izmantota 5-punktu skala, no 1 - „nevienu reizi, līdz 5 – „ļoti bieži”. Kronbaha alfa šajā pētījumā = 0,74.

Vispārējās apmierinātības ar dzīvi aptauja (Satisfaction with Life as a Whole; International Wellbeing Group 2006). Aptauju veido viens apgalvojums: „*Lūdzu norādiet, cik apmierināts/-a Jūs esat ar savu dzīvi kopumā*” un atbilžu skalas no 0 (ļoti neapmierināts) līdz 10 (ļoti apmierināts).

Viena apgalvojuma Laimes izjūtas aptauja (Abdel-Khalek 2006). Aptauja sastāv no viena jautājuma: „*Nemot vērā visu kopumā, cik laimīgs Jūs jūtaties pēdējās dienās?*”, un atbilžu skalas no 0 – “ļoti nelaimīgs” līdz 10 – “ļoti laimīgs”.

Vispārējā pašvērtējuma aptauja (Single-Item Self-Esteem Scale, SISE; Robins, Hendin & Trzesniewski 2001). Respondentiem tika lūgts, izmantojot atbilžu skalu no 1 – “nemaz neatbilst man” līdz 5 – “ļoti atbilst man”, novērtēt cik lielā mērā apgalvojums: „*Man ir augsts pašvērtējums*” attiecās uz viņiem.

Procedūra

Dati tika ievākti laika posmā no 2011. gada decembra līdz 2012. gada februārim izmantojot <http://www.surveymonkey.com/> elektronisko aptauju izstrādes un administrēšanas vietni. Aicinājuma vēstule ar informāciju par pētījumu tika izsūtīta uz vairāku Latvijas augstskolu studentu grupu kopējiem e-pastiem ar lūgumu izplatīt to tālāk savu draugu, kolēģu un paziņu vidū.

Visi aprēķini tika veikti ar statistiskās analīzes programmatūras paketi SPSS 17.0.

Rezultāti

Lai pārbaudītu Latvijas Personības aptaujas kritēriālo validitāti, sākumā tika analizētas LPA faktoru un apakšskalu rezultātu sakarības ar apmierinātības ar dzīvi, laimes izjūtas,

vispārējā pašvērtējuma un stresa līmeņa rādītājiem. Iegūtie Pīrsona korelācijas koeficienti ir apkopoti 1. tabulā. Lai noteiktu, kuri LPA faktori un apakšskalas ļauj prognozēt minētos subjektīvās labklājības aspektu rādītājus, tika veikta soļveida regresijas analīze. Vispirms regresijas analīze tika veikta faktoru līmenī un tad apakšskalu līmenī. Regresijas modelī tika iekļauti tikai tie LPA faktori un subskaļas, kuri/-as uzrādīja statistiski nozīmīgās korelācijas ar attiecīgā kritērija mērījuma rādītājiem (skat. 1.tabulā).

1. tabula. LPA faktoru un apakšskalu rādītāju saistība ar dažādiem psiholoģiskās labklājības rādītājiem (apmierinātību ar dzīvi, laimes izjūtu, vispārējo pašvērtējumu un stresa līmeni)

LPA faktori un apakšskalas/ kritērija mainīgie	Apmierinātība ar dzīvi	Laimes izjūta	Stresa līmenis	Visp. pašvērtējums
Neirotisms (N)	-0,38**	-0,38**	0,47**	-0,46**
Ekstraversija (E)	0,26**	0,19**	-0,17**	0,35**
Atvērtība pieredzei (O)	0,15**	0,19**	-0,03	0,24**
Labvēlīgums (A)	0,07	0,12*	-0,16**	-0,13**
Apzinīgums (C)	0,04	0,01	-0,12**	0,03
Godīgums-pieticība (H)	0,10*	0,09*	-0,16**	-0,14**
N_Depresivitāte	-0,39**	-0,42**	0,44**	-0,31**
N_Trauksmainība	-0,28**	-0,27**	0,39**	-0,34**
N_Kautrīgums	-0,21**	-0,20**	0,24**	-0,35**
N_Nenoturība pret stresu	-0,27**	-0,25**	0,35**	-0,42**
E_Sabiedriskums	0,14**	0,07	-0,06	0,15**
E_Dzīvesprieks	0,30**	0,28**	-0,26**	0,32**
E_Avanturisms	0,03	0,03	0,02	0,19**
E_Soc. aktivitāte	0,30**	0,19**	-0,20**	0,38**
O_Kreativitāte	0,16**	0,16**	-0,05	0,21**
O_Zinātkāre	0,10*	0,10*	-0,03	0,26**
O_Kultūra	0,13**	0,18**	-0,01	0,16**
O_Tolerance	0,03	0,07	-0,01	0,05
C_Akurātība	0,03	-0,03	-0,12*	-0,03
C_Pašdisciplīna	0,08	0,06	-0,25**	0,04
C_Apdomība	-0,01	-0,03	0,03	-0,05
C_Čaklums	0,01	0,03	-0,01	0,13**
A_Savaldība	0,15**	0,20**	-0,22**	0,11*
A_Paklausība	-0,01	-0,01	-0,11*	-0,22**
A_Saticība	0,11*	0,13**	-0,16**	-0,11*
A_Piekāpība	-0,09	-0,03	0,04	-0,23**
H_Pieticība	0,10*	0,10*	-0,13**	-0,09
H_Atklātība	0,02	0,04	-0,12*	-0,07
H_Vienkāršība	0,07	0,06	-0,13**	-0,18**
H_Krietnums	0,10*	0,07	-0,07	-0,05

Piezīme. $N = 446$. Tabulā ir atspoguļoti Pīrsona korelācijas koeficienti. Koeficienti lielāki par 0,20 ir iezīmēti treknā drukā. * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$.

Regresijas analīzes rezultāti parāda, ka apmierinātību ar dzīvi no 6 personības faktoriem ļauj prognozēt *neirotizma* ($\beta = -0,33$) un *ekstraversijas* ($\beta = 0,12$) faktora rādītāji ($F(2;443) = 40,32$, $p < 0,001$, $R^2 = 0,15$), bet LPA apakšskalu līmenī tikai *depresivitātes* ($\beta = -0,33$) un *sociālās aktivitātes* ($\beta = 0,20$) skalu rādītāji ($F(2;443) = 51,77$, $p < 0,001$, $R^2 = 0,19$).

Laiques izjūtas rādītājus personības faktoru līmenī prognozē *neirotizma* ($\beta = -0,35$) un *atvērtības pieredzei* ($\beta = 0,11$) faktora rādītāji ($F(2;443) = 40,17$, $p < 0,001$, $R^2 = 0,15$) rādītāji, bet apakšskalu līmenī – *depresivitātes* ($\beta = -0,41$), *kultūras* ($\beta = 0,19$) un *saticības* ($\beta = 0,09$) skalu rādītāji ($F(3;442) = 41,43$, $p < 0,001$, $R^2 = 0,21$).

Stresa līmeņa rādītājus prognozē *neirotizma* ($\beta = 0,47$) un *apzinīguma* ($\beta = -0,12$) faktora rādītāji ($F(2;443) = 67,28$, $p < 0,001$, $R^2 = 0,23$), bet apakšskalu līmenī – skalu *depresivitāte* ($\beta = 0,26$), *trauksmainība* ($\beta = 0,16$), *nenoturība pret stresu* ($\beta = 0,14$), *pašdisciplīna* ($\beta = -0,15$) un *saticība* ($\beta = -0,09$) rādītāji ($F(5;440) = 33,70$, $p < 0,001$, $R^2 = 0,28$).

Vispārējo pašvērtējumu prognozē 5 no 6 personības faktoriem: *neirotizms* ($\beta = -0,44$), *labvēlīgums* ($\beta = -0,15$), *ekstraversija* ($\beta = 0,11$), *godīgums-pieticība* ($\beta = -0,13$) un *atvērtība pieredzei* ($\beta = 0,11$) ($F(5;440) = 38,59$, $p < 0,001$, $R^2 = 0,31$), bet apakšskalu līmenī ($F(8;437) = 26,76$, $p < 0,001$, $R^2 = 0,33$): *nenoturība pret stresu* ($\beta = -0,13$), *depresivitāte* ($\beta = -0,17$), *kautrīgums* ($\beta = -0,15$), *trauksmainība* ($\beta = -0,12$), *sociālā aktivitāte* ($\beta = 0,13$), *paklausība* ($\beta = -0,19$), *čaklums* ($\beta = 0,11$) un *vienkāršība* ($\beta = -0,15$).

Secinājumi

Iegūtie rezultāti parāda, ka personības iezīmju rādītāji diferencēti prognozē atsevišķus subjektīvas labklājības aspektus. Neirotizma faktors ļauj prognozēt visus no pētījumā analizētajiem subjektīvās labklājības aspektiem. Ekstraversijas faktors un tā divas iezīmes - dzīvesprieks un sociālā aktivitāte izrādījās nozīmīgi apmierinātības ar dzīvi un vispārēja pašvērtējuma prognozē, atvērtība pieredzei - laimes izjūtas un vispārēja pašvērtējuma prognozē, apzinīgums (īpaši pašdisciplīnas iezīme) – stresa līmeņa prognozē, bet labvēlīgums un godīgums-pieticība – vispārēja pašvērtējuma prognozē.

Iegūtie rezultāti saskanīgi ar iepriekšējo pētījumu rezultātiem un izvirzītajām hipotēzēm. Visas iegūtās sakarības ir loģiskas, sagaidāmajā virzienā, teorētiski un empīriski pamatojamas, kas apstiprina Latvijas Personības aptaujas kriteriālo validitāti.

Bibliogrāfija

- Abdel-Khalek, A.M. (2006) Measuring happiness with a single-item scale. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 34, Nr. 2: 139-150.
- Ashton, M. C. & Lee, K., & Goldberg, L. R. (2004) A hierarchical analysis of 1710 English Personality-Descriptive adjectives. *Journal of Personality and Social Psychology*, 87, Nr.5: 707-721.
- Bolger, N. & Zuckerman, A. (1995) A framework for studying personality in the stress process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, Nr.5: 890-902.
- Cohen, S., & Williamson, G. (1988) Perceived stress in a probability sample of the United States. In: Spacapan, S. & Oskamp, S., eds. *The social psychology of health: Claremont Symposium on applied social psychology*. Newbury Park (CA): Sage. Pp. 31-67.
- Costa, P. T., & McCrae, R. R. (1980) Influence of extraversion and neuroticism on subjective well-being: Happy and unhappy people. *Journal of Personality and Social Psychology*, 38, Nr.4: 668-678.
- Costa, P. T., Jr., & McCrae, R. R. (1992) *Revised NEO Personality Inventory (NEO-PI-R) and NEO Five-Factor Inventory (NEO-FFI) professional manual*. Odessa, FL.: Psychological Assessment Resources.
- DeNeve, K. M. & Cooper, H. (1998) *The Happy Personality: A Meta-Analysis of 137 Personality Traits and Subjective Well-Being*. *Psychological Bulletin*, 124, Nr.2: 197-229.
- Digman, J.M. (1990) Personality structure: Emergence of the Five-factor model. *Annual Review of Psychology*, 41: 417-440.
- Diener, R.E. & Diener, E. (2009) Personality and Subjective Well-Being. In: Diener, E., ed. *Social Indicators Research Series*, Volume 37: 75-102.
- Goldberg, L. R. (1990) An alternative "Description of personality". The Big-Five Factor Structure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, Nr.6: 1216-1229.
- International Wellbeing Group (2006) *Personal Wellbeing Index: 4th Edition*. Melbourne: Australian Centre on Quality of Life, Deakin University. http://www.deakin.edu.au/research/acqol/instruments/wellbeing_index.htm. [2011.10.11.]
- Lee, K. & Ashton, M. C. (2004) Psychometric Properties of the HEXACO Personality Inventory. *Multivariate Behavioral Research*, 39, Nr.2: 329-358.
- Perepjolkina, V., Reņģe, V. (2012) Latvijas Personības aptaujas izstrāde un validizācija pieaugušo izlasē. Referāts prezentēts 2012.g. 30. martā, VI. starptautiskā zinātniskā konferencē *Teorija Praksei Mūsdienu sabiedrības izglītībā*, RPIVA, Rīga, Latvija, [Nepublicēts materiāls].
- Robins, R.W., Tracy, J.L., Trzesniewski, K., Potter, J., & Gosling, S.D. (2001) Personality Correlates of Self-Esteem. *Journal of Research in Personality*, 35, Nr.4: 463-482. http://ubc-emotionlab.ca/wp-content/files_mf/personalitycorrelatesofselfesteem.pdf [2012.04.05.]

*Jeļena Šaplavska, Irina Plotka
Daugavpils Universitāte, Latvija*

DZĪVES IZTURĪBAS UN UZVEDĪBAS KOPING - STRATĒGIJAS SAKARĪBU PĒTĪJUMS POLICIJAS KOLEDŽAS STUDENTIEM

Abstract

„Study of the Connection between Hardiness and Strategies of Coping Behavior among Students of Police College”

The theoretical base of the study is the S. Maddi's theory of the concept of hardiness which he worked out in connection with the decision of a problem of creative potential of the person and stress regulation. The present work is continuing the series of empiric studies aimed for the adaptation of S.Maddi's method.

Research objective: Check of linkages of hardiness components and strategies of coping behaviour among the students of the State Police College.

Participants: 100 participants – the students of the State Police College.

Methods: The test of hardiness by S.Maddi, approved in Latvia by J. Shaplavskaya, I. Plotka (2008, 2009, 2010), Questionnaire SACS «Strategic Approach to Coping Scale» (Hobfoll C, 1994; N. E. Vodopjanova, E. S. Starchenkova's updating).

Results: The linkage between hardiness and strategies of overcoming of stressful situations - avoiding, assertive and aggressive acts – was found out.

Conclusions: Hardiness-made believes influence on a situation assessment and possibilities to influence it. The person with high level of hardiness will estimate a difficult situation as less stressful and can actively operate contrary to fear and alarm. Decrease of hardiness inseparably linked with more frequent situation assessment as bearing threat, and – as not capable it to supervise.

Atslēgvārdi: dzīves izturība, iesaistīšanās, riska pieņemšana, kontrole, uzvedības koping – stratēģijas.

Policista profesija ir saistīta ar lielu psihoemocionālu slodzi un paredz augstas prasības attiecībā uz cilvēka emocionālo noturību ekstremālās dzīves situācijās. Šajā sfērā strādājošie bieži izjūt ar darba jautājumiem saistītu stresu. Policista pamatfunkcija ir apkārtējo aizsardzība. Aizsargājot citus, policistam ir pašam jājūtas pietiekami aizsargātam. Sarežģītās un neparedzamās situācijās, kontaktējot ar apkārtējiem, darba dienas gaitā stabilitātes un aizsargātības sajūta var mazināties. Policista darbs iekļauj sabiedrības aizsardzību pret noziegumiem, pilsoniskās kārtības nodrošināšanu, ceļu satiksmes noteikumu ievērošanas kontroli, kā arī citus normatīvus – alkohola un narkotisko vielu lietošanas novēršanu, masu nekārtību novēršanu, ieroču kontroli, likuma ievērošanas nodrošināšanu, izmeklēšanu. Policijā un apsardzes darbā tipiskais maiņu darbs, attiecības ar kolēģiem un priekšniecību iekšējās hierarhijas sistēmā var novest pie ilgstošas, hroniskas spriedzes rašanās, personiskām, ģimenes un profesionālām problēmām.

Darba spēju traucējumu, kā arī dažādu somatisku un psihisku saslimšanu riska profilaktiskais faktors stresa apstākļos ir cilvēka dzīves izturība. Augsta dzīves izturība

veicina optimālu nenoteiktas situācijas pārdzīvojumu un paredz efektīvu uzvedības koping – stratēģijas izvēli, kas ļauj pārvarēt profesionālajā un personīgajā dzīvē radušās grūtības.

Jēdzienā „hardiness” (dzīves izturība), kuru ieviesuši S. Kobeisa un S. Maddi (Maddi, Khoshaba 1994: 265 – 274), krustojas eksistenciālās psiholoģijas ar stresa un tā vadīšanas psiholoģijas nozares atziņām.

Dzīves izturība operacionalizē eksistenciālās psiholoģijas pamatlicēja, filozofa P. Tiliha (1952) ieviesto jēdzienu „Drosme būt”. Drosmes jēdziens pasvītro cilvēka ticību sev, spēju balstīties uz saviem spēkiem grūtos brīžos, paredz gatavību rīkoties „pret” – pret ontoloģisko trauksmi, pret pazaudētas jēgas trauksmi, par spīti pamestības sajūtai.

Tieši dzīves izturība ļauj cilvēkam pārdzīvot neatņemamo trauksmi, kas rodas nākotnes (nezināmā) izvēles, nevis pagātnes (nemainīguma) izvēles eksistenciālās dilemmas situācijā (Maddi, Khoshaba 1994).

Dzīves izturība paredz sistēmu, kas ietver pārliecību par sevi, pasauli, attiecībām ar pasauli. Šī dispozīcija iekļauj trīs salīdzinoši autonomas komponentes: *iesaistīšanās*, *kontrolē* un *riska pieņemšana*. Šo komponentu izteiktība un dzīves izturība kopumā neļauj veidoties iekšējai spriedzei stresa situācijās, uz noturīgas savaldības (hardy coping) rēķina, uztverot stresu kā mazāk nozīmīgu.

Iesaistīšanās tiek definēta kā pārliecība par to, ka iesaistīšanās notiekošajā sniedz maksimālu iespēju atrast kaut ko personībai svarīgu un interesantu. Cilvēks ar attīstītu iekļautības komponenti gūst apmierinājumu no savas darbības. Tam pretējais – šādas pārliecības trūkums rada atstumtības, „ārpus dzīves” sajūtu.

Kontrolē ir pārliecība par to, ka cīņa ļauj ietekmēt notiekošā rezultātu, pat ja šī ietekme nav absolūta un veiksmē nav garantēta. Pretēja tam ir savas bezpalīdzības izjūta. Cilvēks ar stipri attīstītu kontroles komponentu izjūt, ka pats izvēlas savu darbību, savu ceļu.

Riska pieņemšana ir cilvēka pārliecība par to, ka viss ar viņu notiekošais veicina viņa attīstību pateicoties tām zināšanām, kuras tiek iegūtas no pieredzes (pozitīvas vai negatīvas). Riska pieņemšanas pamatā ir attīstības ideja caur aktīvu zināšanu iegūšanu no pieredzes, kuras tālāk arī tiek pielietotas. Cilvēks, kurš uz pieredzi raugās, kā uz iespēju gūt pieredzi, gatavs rīkoties, arī tad, ja trūkst garantijas panākumiem, neskatoties uz bailēm un risku, vienlaicīgi, būdams pārliecināts, ka tiekšanās pēc komforta un drošības personības dzīvi padara nabadzīgāku. Riska pieņemšanas pamatā ir ideja, ka attīstība notiek caur aktīvu zināšanu apgūšanu un pieredzi, kas vēlāk tiek izmantota (Леонтьев, Рассказова 2006: 5 - 6).

Kobasas un Maddi dzīves izturību raksturojo kā personības iespēju mēru izturēt stresa situāciju, saglabājot iekšējo sabalansētību un nemazinot sekmīgu darbību (Maddi, Kobasa, 1984).

Leontjevs savos pētījumos ir nonācis pie secinājuma, ka, tieši dzīves izturība dzīves eksistenciālo dilemmu gadījumā ļauj izturēt nenovēršamo trauksmi, kas ir līdzās mūsu nākotnes (nezināmajām), nevis pagātnes (nenovēršamajām) izvēlēm (Леонтьев, Рассказова 2006: 4).

Kvalitāte „hardiness” (pašizjūta, kas satur iesaistīšanās, kontroles un izaicinājuma un uzticības sajūtu), saskaņā ar Evansa un līdzautoru (Evans, Pellizzari, Joseph, Culbert, Brenda and Metzen, Michelle 1993: 477 - 485) pārliecību ir dzīves pilnīguma un kvalitātes sajūtas pamatsastāvdaļa.

Vairāki pētnieki dzīves izturību (hardiness) apskatījuši saistībā ar stresa pārvarēšanu, adaptāciju – dezadaptāciju sabiedrībā, kā arī ar fizisko, psihisko un sociālo veselību.

S. Maddi (1998: 323 - 335) pasvītro visu trīs komponentu nozīmi veselības, optimālo darba spēju un aktivitātes saglabāšanai stresa apstākļos.

Pētījuma mērķis

Dzīves izturības un uzvedības koping - stratēģijas sakarību pētījums policijas koledžas studentiem Rīgā.

Pētījuma uzdevumi

- Izpētīt policijas koledžas studentiem dzīves izturību, izmantojot – SMaddi „dzīves izturības” aptauju;
- Izpētīt karavīru kopinga stratēģijas izmantojot S.Hobfoll „Stresa pārvarēšanas uzvedības stratēģijas” aptauju;
- Veikt korelācijas analīzi starp dzīves izturību un kopinga stratēģijām policijas koledžas studentiem izmantojot statistisko apstrādi.

Metodoloģija

Respondenti

Pētījumā piedalījās Rīgas policijas koledžas studenti. Izlases apjoms – 100 cilvēku, no kuriem 78 respondenti jaunieši un 22 – jaunietes. Dalībnieku vecums: 17 – 19 gadu. Izlases veidošanas gaitā tika ņemti vērā tādi faktori, kā dzimums, vecums, dzimtā valoda.

Pētījuma metodes

S. Maddi *Dzīves izturības tests* (The Personal Views Survey III – R, 2003). J. Šaplavskas un I. Plotkas adaptācija (2008, 2009, 2010.). Dzīves izturības, kā pārliecības par sevi, pasauli un attiecībām ar pasauli pētīšanai. Aptauja ir orientēta uz to nostādņu

mērījumiem, kuras ļauj tikt galā ar sarežģītām dzīves situācijām. Dzīves izturības tests ietver 18 apgalvojumus – tiešus un apgrieztus, kuri aptver trīs testa skalas (iesaistīšanās, kontrole un riska pieņemšana). Aptaujas dalībniekiem vajadzēja atbildēt uz vienu no četriem atbilžu variantiem (nemaz nav patiesi; nedaudz patiesi; diezgan patiesi; pilnīgi patiesi), no kuriem jāizvēlas piemērotākais.

S Hobfola (1994) „Stresa situāciju pārvarēšanas stratēģijas aptauja” (SSPSA) N. E. Vodopjanovas (1988) modifikācijā. Paredzēta uzvedības koping – stratēģijas pētīšanai sarežģītās (stresa) situācijās, lai izpētītu uzvedības modeļa izvēli. Aptaujas dalībniekiem tika piedāvāti apgalvojumi, par saspringtām (stresa) situācijām, uz kuriem vajadzēja atbildēt un atzīmēt vienu no pieciem atbilžu variantiem, kas vairāk atbilst viņu rīcībai. Aptauja sastāv no 54 apgalvojumiem (9 apakšskalas: asertīva uzvedība, iesaistīšanās sociālajos kontaktos, sociālā atbalsta meklēšana, piesardzīga uzvedība, impulsīva uzvedība, izvairīšanās, netiešas darbības, asociāla un agresīva uzvedība).

Pētījuma procedūra

Tā kā pētījuma mērķis ir meklēt sakarības starp dzīves izturību un uzvedības kopinga stratēģijām tika noteikta iespējamā izlase un plānota korekta datu iegūšana. Aptaujas procedūra bija maksimāli standartizēta. Visiem aptaujas dalībniekiem bija līdzīgi aptaujas aizpildīšanas apstākļi. Aptaujas notika darba laika ietvaros, dienas gaišajā laikā, mācību klasēs, līdz maksimumam bija novērsta blakus esošo trokšņu iedarbība. Katram dalībniekam tika izskaidrotas aptaujas aizpildīšanas instrukcijas, vajadzības gadījumā izpētes dalībnieki varēja uzdot jautājumus.

Datu analīze

Pētījumā tika izmantotas programmas Excel un SPSS 11.5. Lai veiktu iegūto datu analīzi sākotnēji tika veikti aprakstošās statistikas aprēķini. Lai izvēlētos statistisko kritētiju tika pārbaudīta datu atbilstība normālajam sadalījumam. Atbilstību normālsadalījumam tika pārbaudīti ar Kolmogorova - Smirnova Lillifora modifikācijas kritērija palīdzību. Lai pētītu sakarības starp dzīves izturību un stresa kopinga stratēģijām tika izmantotas Pīrsona un Spīrmena korelācijas koeficienti. Lai noteiktu, kuri no iegūtajiem dzīves izturības un tās komponentu datiem atbilst kādam līmenim (zems, vidējs, augsts), tika veikts pirmdatū sadalījums pa procentilēm, kvartilēm, kas savukārt tika salīdzināti ar stresa pārvarēšanas uzvedības modeļiem, datu apstrādei pielietojot SPSS programmu.

Pētījuma rezultāti un secinājumi

Datu kvalitatīvās analīzes rezultātā, Rīgas policijas koledžas studentiem, tika atrasta sakarība starp mainīgajiem: vispārējais dzīves izturības rādītājs, tās komponentes un atsevišķi uzvedības koping – stratēģijas modeļi.

Atklāta mērena pozitīva sakarība starp dzīves izturību un iesaistīšanos ($r = 0.60$, $\alpha = 0.001$). Var pieņemt, ka tie policijas koledžas studenti, kuri ar interesi nodarbojas sevis izvēlētajā virzienā tiecas uz mērķu īstenošanu, atrodas „plūsmā”, ir atvērti jaunām zināšanām, gūst apmierinājumu no savas aktivitātes, viņiem ir lielāks iekšējais resurss grūtību pārvarēšanai, nekā tiem, kuri paliek malā un neiekļaujas šajā „plūsmā”. Saskaņā ar Maddi koncepciju, iesaistīšanos raksturo cilvēka mijiedarbības ar pasauli īpatnības, dod līdzdalības sajūtu, spēku un motivēto iecerētā realizēšanai, līderībai, veselīgai domāšanai un uzvedībai. Tā dod cilvēkam iespēju justies nozīmīgam, pietiekami vērtīgam, lai pilnībā iekļautos dzīves uzdevumu risināšanai, nevis norobežotos no dzīves, lai nebaidītos, neizvairītos no tās. Šie stāvokļi tāpat atrod apstiprinājumu S. Bogomaza (2006) pētījumā, kurā atklāta pozitīva korelāciju sakarība starp dzīves izturības vispārējo rādītāju un iesaistīšanos. Pie attīstītas iesaistīšanās komponentes cilvēks gūst apmierinājumu no savas darbības. Pie tādas pārlicības trūkuma parādās atraidījuma jūtas, sajūta, ka esi „ārpus dzīves”. Līdzīgi rezultāti iegūti arī D. A. Ciringas (2008) pētījumā, kurā atklāts, ka patstāvīgi pusaudži, atšķirībā no pusaudžiem ar personības bezpalīdzību, ir spēcīgāk attīstīta iesaistīšanās komponente un tas ļauj viņiem gūt lielāku apmierinājumu no savas darbības.

Atklāta mērena pozitīva sakarība starp dzīves izturību un kontroli ($r = 0.66$, $\alpha = 0.001$).

Pēc S. Maddi domām dzīves izturības kontroles kompetence motivē cilvēku meklēt stresogēnas situācijas aktīvas ietekmēšanas ceļus, pretstatā pasivitātei un nokļūšanai bezpalīdzības stāvoklī, tādā veidā kontrolējot savus personības un dzīves situācijas resursus. Šīs komponentes raksturojums lielā mērā sakrīt ar Rottera jēdzienu „kontroles lokuss”. Var pieņemt, ka iegūtā korelācijas sakarība liecina par to, ka tie policijas koledžas studenti, kuriem ir augsts kontroles līmenis, tendēti sarežģītās situācijās patstāvīgi pieņemt lēmumus, reālās dzīves situācijās vairāk pārvaldīt radušās grūtības, nekā tie, kuri atbildību cenšas pārliecināt uz citiem. Līdzīgus rezultātus iespējams atrast jau iepriekš minētajā D.A.Ciringas pētījumā (2008), kurā atklāts, ka patstāvīgi pusaudži, atšķirībā no pusaudžiem ar personības bezpalīdzību ir vairāk attīstīta kontroles komponente. Tāpat, patstāvīgi pusaudži lielākā mērā izjūt, ka paši izvēlas savu darbību, savu ceļu, atšķirībā no pusaudžiem ar personības

bezpaldzību. Bezpaldzīgie pusaudži biežāk izjūt personisko bezspēcību, nespēju ietekmēt notiekošā rezultātu, savu pūliņu maznozīmīgumu.

Atklāta mērena pozitīva sakarība starp dzīves izturību un riska pieņemšanu ($r = 0.49$, $\alpha=0.001$). Saskaņā ar Maddi koncepciju, trešā dzīves izturības komponente- riska pieņemšana palīdz cilvēkam būt atvērtam apkārtējai pasaulei un sabiedrībai, veicinot dzīves notikumu un problēmu uztveri, kā izaicinājumu un pārbaudījumu tieši sev, kas, savukārt, ļauj tam atvērties sev, uzzināt par sevi ko vairāk.

Augsta studentu – topošo policistu dzīves izturība palīdz tiem vieglāk pārdzīvot trauksmi, kura veidojas izvēles par labu nezināmajam, nevis noteiktajam gadījumā. Tie policijas koledžas studenti, kuriem ir labi attīstīta riska pieņemšanas komponente drīzāk paliks atvērti apkārtējai videi un sabiedrībai un dzīves notikumus un problēmas uztvers kā pārbaudījumu un izaicinājumu tieši sev.

Tas sakrīt ar D.A.Cīringas (2008) pētījumu rezultātiem, kurā atklāts, ka patstāvīgiem pusaudžiem ir daudz spēcīgāk attīstīta riska pieņemšanas komponente, kas tiek aprakstīta, kā pārliecība par to, ka viss ar cilvēku notiekošais veicina viņa attīstību uz gūtās pozitīvās vai negatīvās pieredzes rēķina. Patstāvīgi pusaudži pārsvarā uz dzīvi skatās, kā uz pieredzes gūšanas veidu, biežāk gatavi rīkoties, arī ja nav panākumu garantijas. Viņi pauž pārliecību un noteiktību, īstenojot savu izvēli dažādās dzīves situācijās. Bezpaldzīgi pusaudži, pretēji, biežāk tiecas uz garantētu rezultātu, vienkāršu komfortu un drošību, viņiem ir sveša ideja par attīstību caur aktīvu zināšanu apgūšanu no savas pieredzes un to vēlāku izmantošanu.

Dotajā pētījumā tika atklāta statistiski nozīmīga sakarība starp dzīves izturības vispārīgo rādītāju un atsevišķām uzvedības kopīg – stratēģijām. Atklāta negatīva sakarība starp dzīves izturību un izvairīšanās stratēģiju ($r = -0.28$, $\alpha = 0.05$). Studentiem (dotās izlases respondentiem) ar zemu dzīves izturības vispārīgo rādītāju pārsvarā dominē augsts izvairīšanās līmenis, bet mazā mērā – zems izvairīšanās līmenis. Starp studentiem ar vidēju dzīves izturības vispārējo rādītāju arī pārsvarā ir studenti ar augstu izvairīšanās līmeni, tomēr šeit studentu ar vidēju izvairīšanās līmeni ir vairāk, nekā grupā ar zemu dzīves izturības vispārējo rādītāju.

Izvairīšanās stratēģija – tā ir uzvedības stratēģija, ar kuras palīdzību cilvēks cenšas izvairīties no realitātes nodalīties no problēmas risināšanas. Var pieņemt, ka studentiem ar augstu izvairīšanās līmeni ir nepietiekami attīstīti vides - personības kopīg – resursi un iemaņas problēmu risināšanai, tie atbilstoši tiecas paust mazāku pašefektivitāti un subjektīvo apmierinātību ar savu dzīvi, mazāku psiholoģisko dzīvīgumu.

Tas apstiprinās arī Viljamsa, Viles un Smita (Williams, Wiebe, Smith 1992: 237 - 255), pētījumā, kurā tika atklāts, ka dzīves izturība pozitīvi saistīta ar adaptīvajiem koping – mehānismiem un negatīvi ar dezadaptīvajām koping – stratēģijām. Tā, kā izvairīšanās, saskaņā ar koping – uzvedības teorijām (Lazarus, Folcman 1984), attiecas uz neefektīvām kopingstratēģijām, neproduktīvu koping - uzvedību (izvairīšanās stratēģija, kura saistīta ar nespēju pārvarēt situāciju).

Izvairīšanās stratēģija – viena no vadošajām stratēģijām pie dezadaptīvas uzvedības. Tā vērsta uz distresa pārvarēšanu vai pazemināšanu. Šīs stratēģijas izmantošanu nosaka nepietiekami attīstīti vides – personības koping – resursi un aktīvas problēmas risināšanas iemaņas.

Interesanti, ka studentiem – topošajiem policistiem (dotajā pētījumā) pie augstas dzīves izturības vispārējā rādītāja dominē augsts izvairīšanās līmenis, taču salīdzinot ar respondentiem grupā ar zemu dzīves izturības vispārējo rādītāju, šis pārsvars ir vāji izteikts. Iespējams, izvairīšanās stratēģijas izvēli var skaidrot ar to, ka reizēm šī stratēģija tiek vērtēta, kā resursus taupoša, kas ļauj nogaidīt grūtību beigšanos un līdz ar to taupīt dzīves resursus. Tas apstiprinās arī N.A. Dubinko pētījumā "Vadītāja biznesa stratēģija" (2007) kurā tika atklāts, ka izvairīšanās stratēģiju, grūtību pārgaidīšanu bieži lieto pieredzējuši vadītāji, kuri konkrēto stratēģiju izvēlas kā enerģijas taupīšanas metodi.

Atklāta pozitīva sakarība starp dzīves izturību un asertīvajām darbībām ($r = 0.22$, $\alpha=0.001$). Studentiem, topošajiem policistiem, ar zemu dzīves izturības vispārējo rādītāju, pārsvarā dominē vidējs asertīvo darbību līmenis, bet mazā mērā – zems un augsts (līdzīgās daļās). Starp respondentiem ar vidēju dzīves izturības vispārējo rādītāju tāpat dominē respondenti ar vidēju asertīvo darbību līmeni. Respondenti ar zemu asertīvo darbību līmeni dotajā grupā nav. Studentiem pie augsta dzīves izturības vispārējā rādītāja dominē augsts asertīvo darbību līmeņa rādītājs. Cilvēki, kuriem piemīt augsts asertīvo darbību līmenis, aktīvi un secīgi aizstāv savas intereses, atklāti runā par saviem mērķiem un nodomiem, vienlaicīgi cienot apkārtējo intereses. Asertivitāte pamatojas uz cilvēka spēju katrā savas dzīves momentā pašam lemt, ar ko nodarboties nākotnē, kādā virzienā attīstīties. Cilvēks veido pats sevi un ir tas, ko pats no sevis izveidojis. Pie augsta dzīves izturības līmeņa cilvēks uzņemas atbildību par savu dzīvi.

Atklāta negatīva sakarība starp dzīves izturību un agresīvām darbībām ($r = - 0.22$, $\alpha=0.05$). Respondentiem ar zemiem dzīves izturības vispārējiem rādītājiem pārsvarā dominē augsts agresīvo darbību līmenis, bet mazā mērā atzīmēts zems un vidējs. Agresīvā koping – stratēģija paredz verbālu vai fizisku agresiju problēmas risināšanā vai jūtu izpausmēs.

Vienlaicīgi agresīva uzvedība var izsaukt izvairīšanās vai pretvērstas agresijas atbildes reakcijas, kas apgrūtina ilgstošu attiecību veidošanu, rada sašutumu, aizvainojumu un atteikšanos no sadarbības. Ir situācijas, kurās agresijas izpausmes ir nepieciešamas pašsaglabāšanai, zināšanu gūšanai un pasaules izzināšanai. Ja agresīvās tieksmes nevajadzīgi tiek apspiestas, tad praktiski jebkura aktivitāte, kuru veic cilvēks lielākā vai mazākā mērā tiek bloķēta. Var pieņemt, ka noteiktu dzīves mērķu sasniegšanai, savu pozīciju vai viedokļa nosargāšanai, topošajiem policistiem reizēm nākas izmantot agresīvas uzvedības elementus (piemēram, kontaktējot paaugstināt balsi). Bet kā parādīja dotā pētījuma rezultāti, studentiem ar vidēju un augstu dzīves izturības vispārējo rādītāju novērojams vidējs agresīvu darbību rādītājs, t.i. tas netiek lietots bieži, bet situācijās, kad nepieciešams rīkoties apņēmīgi, aktīvi. Citādi apskatot, agresīvs uzvedības stils var būt kā reakcija uz frustrāciju, šķēršļiem vēlamā sasniegšanā, reakcija uz aizvainojumu, sāpēm, kā fiziskām, tā psiholoģiskām. Tad tas izpaužas kā ļaunums, aizvainojums uz kādu, par kaut ko, var paņemt lielu daļu cilvēka garīgo spēku, iztukšot viņu it kā no iekšpuses, atņemot dzīves tonusu. Saskaņā ar D. Dollarda frustrāciju teoriju, frustrācija vienmēr noved pie agresijas jebkurā formā, bet agresija vienmēr ir frustrācijas rezultāts. Tādā veidā varētu skaidrot faktu, ka daļai studentu – topošo policistu, ar zemu dzīves izturības vispārēju rādītāju biežāk vērojamas agresīvas uzvedības koping – stratēģija: viņi ne vienmēr ir spējīgi sasniegt vēlamos mērķus, izmanto agresīvu uzvedības stilu, kā reakciju uz frustrāciju, kas veidojas no ieceru nesasniegšanas. Savukārt tas var novest pie izveidojušās uzvedības stila nostiprināšanās, un būt par šķērslī jaunu, daudz efektīvāku savstarpējās mijiedarbības stila veidošanai.

Pētījumā iegūtie rezultāti var tikt izmantoti veicot psiholoģisko darbu, kurš vērsts adaptācijas procesa uzlabošanai un personības resursu atklāšanai topošajiem policijas darbiniekiem viņu profesionālajā darbībā.

EIROPAS SAVIENĪBA
IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā
«Atbalsts Daugavpils Universitātes doktora studiju īstenošanai»
Vienošanās Nr. 2009/0140/1DP/1.1.2.1.2/09/IIPIA/VIAA/015

Bibliogrāfija

Evans, D. R. Pellizzari, J. R. Culbert, B. J. Metzen, M. E. (1993) Personality, marital, and occupational factors associated with quality of life. *Journal of Clinical Psychology*. Jul., 49, Nr. 4: 477 – 485.

Lasarus, Folkman (1984) *Stress and Coping*.
<http://www.csun.edu/~vcpsy00h/students/coping.htm> [2011.25.02].

- Maddi & Kobasa, 1984, <http://www.hardiness-resilience.com/docs/APS95HAN1.pdf> [2011.25.02].
- Maddi, S. R. Khoshaba, D. M. (1994) Hardiness and Mental Health. *Journal of Personality Assessment*. Oct, 63, Nr. 2: 265 – 274.
- Maddi, S. (1998) *Dispositional Hardiness in Health and Effectiveness*. San Diego (CA): Academic Press.
- Shaplavskaya, J. Plotka, I. (2009) The Research of the Correlation between hardiness, its components and students' strategies of overcoming the stressful situation. *Professional Studies: Theory and Practice*, (5), 149-154. Siauliai: Siauliai College.
- Shaplavskaya, J. Plotka, I. (2010) Adaptation of Russian and Latvian versions of S.Maddi hardiness test. In L. Vacere (Ed.), *Identifying the personality of a soldier in the science of psychology – a step forward the future. Scientific articles of the 45-th International Applied Military Psychology symposium*. Latvia, Riga, June 1-4, 2009 (pp. 140-145). Daugavpils: Daugavpils University Academic Press „Saule”.
- Shaplavskaya, J. Plotka, I. (2010) Hardiness and personal choice. In *Scientific Articles and Conference Proceedings. Theory for Practice in the Education of Contemporary Society. 5th International Scientific Conference*. Riga, RTTEMA, 25 – 27 March, 2010 Pp. 331-336. Riga: RTTEMA.
- Shaplavskaya, J. Plotka, I. (2009) The investigation of correlation between hardiness, its components and coping behavior strategies among students. In S. Partyckiego (Ed.), *E-economy – e-society in Central and Eastern Europe. Proceedings of Xth international scientific conference*. Lublin, Poland, May 11-13, 2009 Pp.73-78). Lublin: KUL.
- Shaplavskaya, J. Plotka, I. Vidnere, M. (2009) Research of hardiness in relation to stress coping agenda. In *Proceedings of 5th International Scientific Conference “New Dimensions in the Development of Society”*, Latvia University of Agriculture Pp. 20-27. Jelgava, Latvia.
- Shaplavskaya, J. Plotka, I. (2009) The research of hardiness in the context of social ecology: social and psychological adjustment, achievement motivation. In *Proceedings of The 2nd International Scientific Conference “Actuality of Psychology in modern higher education”*, Liepaja University, Liepaja, Latvia.
- Williams, P. G. Wiebe, D. J. Smith, T.W. (1992) Coping processes as mediators of the relationship between Hardiness and health. *Journal of Behavioral Medicine*. Jun., 15, Nr.3: 237 – 255.
- Богомаз, С. А. (2009) *Жизнестойкость человека как личностный ресурс совладания со стрессами и достижения высокого уровня здоровья*. Материалы научно-практических мероприятий V Всероссийского форума: Здоровье нации — основа процветания России. Т. 4. Всероссийский научно-практический конгресс: Здоровье нации и образование: Москва, с. 18–20.<http://www.psy.tsu.ru/science/publications/338-conamateriaks.html#4> [2011.25.02]
- Дубинко, Н. А. (2007) *Базисные стратегии руководителей*. http://www.pu.by/iss/n23/DUBINKO_23.pdf [2011.25.02].
- Леонтьев, Д. А. Рассказова, Е. И. (2006) *Тест жизнестойкости*. Москва: Смысл.
- Леонтьев, Д. А. (2003) *Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации*. Москва: Смысл.
- Методика исследования стратегии преодолевающего поведения. *Практикум по психологии менеджмента и профессиональной деятельности. учебное пособие/* под ред. Г. С. Никифорова, М. А. Дмитриевой, В. М. Снеткова (2003). СПб.: Речь.
- Тиллих, П. (1995) *Мужество быть*. <http://psylib.org.ua/books/tillp01/index.htm>
- Циринг, Д. А. (2008) *Психология выученной беспомощности: исследование жизнестойкости у беспомощных и самостоятельных подростков*. <http://sun.tsu.ru/mminfo/000063105/323/image/323-336.pdf> [2011.25.02].

HUMANITĀRĀS ZINĀTNES / HUMANITARY SCIENCES

FILOLOĢIJA / PHILOLOGY

Kristīne Kuņicka
Daugavpils Universitāte, Latvija

MĒBEĻU NOSAUKUMI DAUGAVPILS POĻU VALODĀ: PAAUDŽU ASPEKTS

Abstract

Daugavpils is a city with one of the largest Polish diasporas in Latvia. Despite the limited possibilities of Polish language use during the Soviet rule, today local Poles have wide possibilities to communicate in their mother tongue on all social levels. The quality of the Polish language spoken in Daugavpils today relates it to the northern peripheral dialect of Polish. The aim of this article is to compare the denominations of furniture in the language of the oldest and youngest generation of local Poles, determining the peculiarities of every age group and the dialect in general.

Atslēgas vārdi: poļu valoda, perifēriālais dialekts, poļi Daugavpilī

Daugavpilī, otrajā lielākajā Latvijas pilsētā, saskaņā ar Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes datiem 2012.gada sākumā dzīvoja 14 481 poļu tautības iedzīvotājs, kas sastāda gandrīz 15% no pilsētas iedzīvotājiem un gandrīz 29% no visiem valsts teritorijā dzīvojošajiem poļiem (PLMP 2012). Neskatoties uz to, ka poļu valodai nav valsts vai reģionālas nozīmes valodas statusa, ikdienā tā tiek lietota gan ģimenēs un kultūras pasākumos, gan baznīcā un plašsaziņas līdzekļos. Latvijas neatkarības atgūšana ir veicinājusi poļu valodas un kultūras uzplaukumu, kas bija apdraudēts padomju gados. Daugavpilī funkcionē ne tikai poļu pirmsskolas izglītības iestāde un poļu ģimnāzija, bet ir arī Poļu kultūras centrs un Latvijas Poļu savienības Daugavpils nodaļa „Promień”, kuras atrodas Latvijas poļiem piederošā ēkā. Poļiem ir pieejama bibliotēka ar klasiku un mūsdienu autoru darbiem, visjaunāko periodiku, divi iknedēļas raidījumi vietējā televīzijā un viens radoraidījums. Ik mēnesi tiek organizēti koncerti, izstādes, konkursi un cita veida pasākumi, kas atklāj poļu kultūras vietu daudznacionālās pilsētas mozaīkā. Poļu valodu, ko blakus latviešu un krievu valodām pašlaik lieto Daugavpilī dzīvojošie poļi, vairāki pētnieki pieskaita pie poļu valodas ziemeļu perifēriālā dialekta, ko izmanto arī mūsdienu Lietuvas un Baltkrievijas teritorijā (Ostrówka 2005: 97, Karaš 1995: 37). Tomēr Daugavpils un Latvijas poļu valoda šobrīd vēl nav pietiekami dziļi izpētīta. Tā kā veikti tikai nedaudzi pētījumi par visvecākās paaudzes valodu, pilnas valodas ainu ieguvei ir nepieciešams izpētīt arī vidējās un jaunākās paaudzes valodu. Šī raksta mērķis ir aprakstīt ar mēbeļu nosaukumiem saistītas

fonētiskas un leksiskas īpatnības vecākās un jaunākās paaudzes Daugavpils poļu runā. Tiešo interviju laikā iegūtais lingvistiskais materiāls ir sastatīts ar poļu standartvalodas un krievu valodas datiem, kā arī analizēti kvantitatīvie rādītāji.

Pētījuma bāzi veido vienpadsmit vecākās paaudzes (dzimuši no 1926.gada līdz 1941.gadam) un divpadsmit jaunākās paaudzes (dzimuši no 1982.gada līdz 1998.gadam) respondenti. Visi aptaujātie ir Daugavpils poļu tautības iedzīvotāji, septiņi vecākās paaudzes un visi jaunākās paaudzes respondenti pilsētā ir arī dzimuši. No vecākās paaudzes respondentiem četri ir ieguvuši augstāko izglītību krievu valodā, trīs vidējo izglītību, divi vidējo speciālo izglītību un divi ir beiguši septiņas klases. No vecākās paaudzes respondentiem vienas klases izglītību poļu valodā ir ieguvusi viena persona, triju klašu izglītību viena persona, četru klašu izglītību ir ieguvušas divas personas, sešu klašu izglītību viena persona un desmit klašu izglītību poļu valodā ir ieguvusi viena persona. Pieci jaunākās paaudzes respondenti ir ieguvuši augstāko izglītību (no tiem trīs daļēji poļu valodā). Pa vienam jaunākās paaudzes respondentam ir absolvējuši latviešu un krievu mācībvalodas skolas, pārējie ir absolvējuši vai šobrīd mācās Daugavpils Juzefa Pilsudska Valsts poļu ģimnāzijā (četri mācās poļu ģimnāzijas 11.- 12. klasēs, trīs mācās poļu ģimnāzijas 7.- 8.klasēs). Visi vecākās paaudzes respondenti runā poļu un krievu valodā, septiņi dažādā līmenī zina latviešu valodu. Visi jaunākās paaudzes respondenti dažādā līmenī pārvalda poļu, latviešu un krievu valodu. Pieci no aptaujātajiem vecākās paaudzes respondentiem ģimenē runā tikai poļu valodā, seši ģimenē izmanto gan poļu, gan krievu valodu, visi izmanto poļu valodu draugu un paziņu lokā. Jaunākajā paaudzē deviņi respondenti izmanto poļu valodu saziņā ar vecvecākiem, vienā ģimenē saziņai izmanto tikai poļu valodu, vienā ģimenē poļu un latviešu valodu, vienā ģimenē poļu, latviešu un krievu valodu, vienā ģimenē tikai poļu un krievu valodu, bet astoņās jaunākās paaudze ģimenēs saziņā izmanto tikai krievu valodu. No šiem datiem var secināt, ka poļu valodas lietojums ģimenes lokā ir sarucis, pārsvarā tieši saziņā starp vecāko un jaunāko paaudzi. Tāpat ir redzams, ka jaunākā paaudze ļoti labi zina latviešu valodu, jo mācības poļu ģimnāzijā galvenokārt notiek valsts valodā (izņemot dažus priekšmetus). Autore pieņem, ka īpatnības, kas, noteiktas aptaujāto poļu leksikā, atspoguļos ne tikai krievu un latviešu valodas ietekmi, bet arī dažādu paaudžu sociolingvistiskos apstākļus.

Respondentiem interviju laikā tika piedāvāts apskatīt desmit attēlus ar tajos redzamām mēbelēm (galds, atzveltnes krēsls, skapis, dīvāns, ķeblis, sekcija, rakstāmgalds, gulta, krēsls, paklājs) un nosaukt katru priekšmetu viņu izmantotajā poļu valodā. Apkopotās atbildes ir analizētas, salīdzinot šīs leksikas atbilstību poļu standartvalodai un tās perifēriālajiem

dialektiem; piedāvāti abu paaudžu respondentu sniegto atbilžu variantu kvantitatīvie dati katra priekšmeta nominēšanai ar komentāru par vārdos fiksētajām pārmaiņām. Fonētiskās pārmaiņas rādītas treknrakstā:

- *galds* poļu valodā *stół* /*stuuł*/: vecākās paaudzes runā 4 reizes fiksēts lietojums /*stuł*/ (izmantots dentālais laterālais spraudzenis *ł*; iespējams izmantots krievu valodas *krēsļa* nosaukums *стол* vai arī dotā forma ir radusies tā ietekmē), 4 /*stol*/ (aizguvums no krievu valodas *стол*), 1 /*stolik kuhenny*/ ‘virtuves galdiņš’ (deminutīvs un veidota vārdkopa), 1 /*stolik kuhonny*/ (deminutīvs un kontaminācija no krievu valodas *кухонный* un poļu valodas *kuchenny*), 1 /*tabur’etko*/ (aizguvums no krievu valodas *табуретка* ‘taburete’ ar beigu patskaņa *a* nomaiņu ar *o*); jaunākās paaudzes valodā 7 reizes fiksēts poļu standartvalodai raksturīgais /*stuuł*/, 2 /*stol*/, 2 /*stouł*/ (kontaminācija no krievu valodas *стол* un poļu valodas *stół*), 1 /*łafka*/ ‘sols’ (izmantots dentālais laterālais spraudzenis *ł*, iespējams respondents nevarēja atcerēties pareizo nosaukumu, tika pārprasts attēlā redzamais priekšmets vai arī respondenta runā galda apzīmēšanai tiek lietots minētais nosaukums);
- *klubkrēsls* poļu valodā *fotel* /*fotel*/: vecākās paaudzes runā 6 reizes ir fiksēts poļu standartvalodai raksturīgais nosaukums /*fotel*/, 2 /*kšesło*/ (aizguvums no krievu valodas *кресло*, ar dentālo laterālo spraudzeni *ł*)³⁷, 1 /*kšesła*/ (dentālais laterālais spraudzenis *ł*, patskaņa *o* kvalitātes maiņa uz *a*), 1 /*kšesło składana*/ ‘saliekamais krēsls’ (aizguvums, resp. kalks, no krievu valodas *складное кресло* ar dentālo laterālo spraudzeni *ł*, otrajā vārdkopas komponentā fiksēta beigu patskaņa *e* kvalitātes maiņa uz *a*), 1 /*n’e kšesła*/ ‘ne krēsls’, bet apdomājot /*m’entk’e kšesła*/ ‘mīksts krēsls’ (aizguvums no krievu valodas *мягкое кресло*, vārdkopas pirmajā komponentā nazālā patskaņa *ę* denazalizācija un līdzskanis *t*, kas iespējams tiek izmantots pēc analogijas ar citiem īpašības vārdiem, kuros tas figurē, piem. *g’entki*, vārdkopas otrajā komponentā ar patskaņa *o* kvalitātes maiņu uz *a*); jaunākās paaudzes valodā 3 reizes fiksēts standarta poļu valodai raksturīgais nosaukums /*fotel*/, 3 /*kšesuo*/ (aizguvums no krievu valodas *кресло*, saglabājot standarta poļu valodā figurējošo puspatskani *u*), 2 /*dyvan*/ ‘dīvāns’ (izmantots citas mēbeles nosaukums, iespējams tāpēc, ka respondentiem nav zināms poļu valodā lietotais nosaukums vai arī viņu runā dotā priekšmeta nosaukšanai tiek izmantots tieši šis nosaukums), 1 /*kšesła*/, 1 /*kšesło*/, 1 /*m’ęk’e kšesuo*/ ‘mīksts krēsls’ (aizguvums no krievu valodas *мягкое кресло*), 1 /*sofa*/

³⁷ Lielākā daļa respondentu *klubkrēsļa* nosaukšanai izmantoja nosaukumu *krzesło* ‘krēsls’ dažādos fonētiskos variantos vai iesaistot to vārdkopās. Šo parādību var skaidrot ar tendenci uz dažu vārdu nozīmes paplašināšanos pētītajā materiālā, kā arī atsevišķu vārdu izzušanu.

- ‘dīvāns’ (respondentam iespējams nav zināms dotās mēbeles nosaukums poļu valodā vai arī viņu runā dotā priekšmeta nosaukšanai tiek izmantots tieši šis nosaukums);
- *skapis* poļu valodā *szafa* /šafa/: vecākās paaudzes valodā 6 reizes fiksēts standarta poļu valodā izmantotais /šafa/, 2 /šafka/ (deminutīvs ar izskaņu –ka), 1 /staromodna šafa/ ‘vecmodīgs skapis’, 1 /šafa do ubrańa/ ‘skapis drēbēm’ (vārdkopā izmantots standarta poļu valodai neraksturīgs prievārds *szafa do* nevis *szafa na*, iespējams respondents ņēmis par piemēru citu vārdkopu, piem., *stół do*), 1 /škaščik/ (aizguvums no krievu valodas *шкафчик*); jaunākās paaudzes valodā 11 reizes fiksēts standarta poļu valodai raksturīgais /šafa/ un 1 reizi no krievu valodas *шкаф* aizgūtais /škaf/;
 - *dīvāns* poļu valodā *kanapa* /kanapa/, *wersalka* /versalka/, *sofa* /sofa/: vecākās paaudzes valodā 7 reizes fiksēts standarta poļu valodai raksturīgais nosaukums /kanapa/, 1 /dywan/ ‘paklājs’ (aizguvums no krievu valodas *ду'ван*, tomēr izmantota poļu valodas fonētiskā forma), 1 /dy'van/ (krievu valodas *ду'ван* un poļu valodas *'dywan* formu kontaminācija), 1 /'tahta/ (izmantots līdzīgas mēbeles nosaukums, kas aizgūts no krievu valodas *maxma*), 1 /m'enk'i fotel/ ‘mīksts klubkrēsls’(iespējams respondents aizmirsa nosaukumu vai attēlā redzēja citu mēbeli; vārdkopas pirmajā elementā notiek nazālā patskaņa *ę* denazalizācija); jaunākās paaudzes valodā 5 reizes fiksēts standarta poļu valodai raksturīgais nosaukums /kanapa/, 5 /dywan/, 1 /sofa/ un /dywan/ (iespējams respondents nebija pārliecināts par savu pirmo atbildi un tāpēc pievienoja otru, kas ir nepareiza vai pēc respondenta domām abi nosaukumi ir attiecināmi uz vienu reāliju), 1 /n'e dywan/ ‘ne paklājs’ (respondents parāda, ka zina vārda *dywan* nozīmi poļu valodā, bet nevar atrast nosaukumu dotajai mēbelei);
 - *ķebelis* vai *taburete* poļu valodā *taboret* /taboret/: vecākās paaudzes runā 6 reizes figurēja standarta poļu valodai raksturīgais nosaukums /taboret/, 2 /taboretka/ (kontaminēts poļu nosaukums *taboret* un krievu *табуретка*), 1 /tabure'tečka/ (fonētiski poļu valodai pielāgots aizguvums no krievu sarunvalodas deminutīva *табуреточка*), 1 /taburetkā/ (aizguvums no krievu valodas *табуретка*), 1 /kšesła/ ‘krēsls’ (patskaņa *o* kvalitātes maiņa uz *a* un dentālais laterālais spraudzenis *ł* puspatskaņa *ɥ* vietā); jaunākās paaudzes runā 5 reizes fiksēts nosaukums /kšesɥo/ ‘krēsls’, 3 /taboret/ (standarta poļu valoda), 2 /kšesło/ ‘krēsls’(dentālais laterālais spraudzenis *ł* puspatskaņa *ɥ* vietā), 1 /taburetkā/, 1 /kšesɥo drevn'ane/ ‘koka krēsls’;
 - *sekcija* poļu valodā *mebloścanka* /mebloścanka/, *segment* /segment/, *zestaw mebli* /zestaf mebli/: vecākās paaudzes runā 3 reizes tika lietots nosaukums /kredens/ ‘bufete’, 1 /sekcja/ (aizguvums no krievu valodas *секция* vai latviešu valodas *sekcija*

ar poļu valodas izrunu)³⁸ un /*bufet*/ ‘bufete’, 1 /*s’ekcyja*/ (aizguvums no krievu valodas *секция*), 1 /*segment*/, 1 /*s’ekcja*/ (aizguvums no krievu valodas *секция*, kurā izmantots austrumslāvu valodām raksturīgais palatalizētais *s*’), 1 /*sekreter*/ (poļu valodā dotais vārds ir sieviešu dzimtē *sekretera*, un apzīmē citu mēbeli ‘sekretārs’), /*s’c’enka*/ (aizguvums no krievu valodas *стенка*), /*gorka*/ (aizguvums no krievu valodas *горка*), 1 /*pułka dla načyn’a*/ ‘plaukts ‘priekš’ traukiem’ (vārdkopa ar standarta poļu valodai neraksturīgu prievārda pārvaldījumu, izmantots *pólka dla* nevis standarta poļu valodas *pólka na*), divi vecākās un divi jaunākās paaudzes respondenti nevarēja nosaukt doto priekšmetu; jaunākajā paaudzē 3 reizes fiksēts nosaukums /*šafa*/ ‘skapis’, 2 /*sekcja*/, 1 /*garnitur*/ ‘uzvalks, komplekts’, 1 /*sekcja*/ (kontaminācija no poļu valodas *sekcja* un krievu valodas *секция*), 1 /*duża šafa*/ ‘liels skapis’, 1 /*dužo šafek*/ ‘daudz skapīšu’, 1 /*škaf*/ (aizguvums no krievu valodas *шкаф*)³⁹;

- *rakstāmgalds* poļu valodā *biurko* /*b’urko*/: vecākās paaudzes valodā 5 reizes pierakstīts poļu standarta valodai raksturīgais /*b’urko*/, 1 /*b’uro*/ ‘birojs’ (respondents iespējams sajaucis divu dažādu reāliju nosaukumus vai arī dotais nosaukums tiek izmantots *rakstāmgalda* nosaukšanai respondenta runā), 1 /*stuł pisemny*/ ‘rakstāmgalds’ (aizguvums no krievu valodas *письменный стол* vai latviešu valodas *rakstāmgalds*, ar dentālo laterālo spraudzeni *ł*)⁴⁰, 1 /*pisemny stolek*/ (izmantots standarta poļu valodas vārdam *stól* neraksturīga deminutīvu veidojoša izskaņa *-ek*), 1 /*pis’minny stuł*/ (izmantots palatalizētais *s*’ un dentālais laterālais spraudzenis *ł*), 1 /*učen’ikam stolčik*/ ‘galdiņš skolēniem’ (vārdkopa aizgūta no krievu valodas, tās otrajā komponentā divu deminutīvu *stolik* un *stoliček* kontaminēta forma), 1 /*sekreter*/ (poļu valodā dotais vārds ir sieviešu dzimtē *sekretera*, un apzīmē citu mēbeli ‘sekretārs’); jaunākās paaudzes valodā tikai 1 reizi fiksēts standarta poļu valodas nosaukums /*b’urko*/, 2 /*b’uro*/, 3 /*stuu*/ ‘galds’, 2 /*stou*/ (krievu valodas *стол* un poļu valodas *stól* kontaminācija), 1 /*stuł*/ (izmantots dentālais laterālais spraudzenis *ł*), 1 /*stól dla komputera*/ ‘galds ‘priekš’ datora’ (vārdkopā izmantots standarta poļu valodai neraksturīgs prievārda pārvaldījums *stól dla*, poļu valodā tiek izmantots *stól pod*), 1 /*stou pis’m’ennyj*/, 1 /*stuł pisemny*/;

³⁸ Standarta poļu valodā vārdam *sekcija* ir vairākas nozīmes, tomēr neviena no tām nav saistīta ar mēbelēm.

³⁹ Neviens no respondentiem nenosauca standarta poļu valodā izmantotos nosaukumus *meblościanka*, *segment* vai *zestaw mebli*. To var skaidrot fakts, ka dotā mēbele ir ienākusi XX gadsimta septiņdesmitajos gados, kad vietējiem poļiem nebija ciešu kontaktu ar Poliju. Tamdēļ vairums respondentu zina un izmanto tikai krievu vai latviešu nosaukumu, pielāgojot to poļu valodā eksistējošajam fonētiski līdzīgam vārdam *sekcja*.

⁴⁰ Gan jaunākās, gan vecākās paaudzes valodā tika pierakstīti daudzi fonētiski atšķirīgi no krievu valodas aizgūtā nosaukuma *стол* ‘galds’ varianti, kas vairumā gadījumu iesaistīti vārdkopās. Autore uzskata, ka vārda *galds* izmantošanu reālijas nosaukšanai uztur arī latviešu valodas ietekme.

- *gulta* poļu valodā *łóžko* /*ɫuʂko*/: vecākās paaudzes valodā 6 reizes fiksēts nosaukums /*ɦuʂko*/ ar dentālo laterālo spraudzeni *ɫ*, 2 /*ɦuʂka*/ (dentālā laterāla spraudzeņa *ɫ* lietošana un patskaņa *o* kvalitātes maiņa uz *a*), 1 /*ɦužečka*/ (deminutīvs ar patskaņa *o* kvalitātes maiņu uz *a*), 1 /*spal'n'a*/ ‘guļamistaba’ (aizguvums no krievu valodas *спальня*), 1 respondents nevarēja nosaukt priekšmetu; jaunākās paaudzes runā 6 reizes fiksēts standarta poļu valodai raksturīgais /*ɫuʂko*/, 1 /*ɦuʂko*/, 1 /*ɦuʂka*/, 1 /*ɦože małžen'sk'e*/ ‘laulāto *gulta*’ (dentālā laterāla spraudzeņa *ɫ* lietošana abos vārdos), 1 /*dyvan*/ ‘paklājs’ (iespējams respondents vēlējās izmantot no krievu valodas aizgūto nosaukumu *ду'ван* vai no latviešu valodas aizgūto *dīvāns*, kuriem ir līdzīga fonētiskā forma), 1 /*spal'ne m'ejsce*/ ‘guļvieta’ (iespējams aizguvums no krievu valodas *спальное место*), 1 /*kanapa*/ ‘dīvāns’ un /*ɫuʂko*/;
- *krēsls* poļu valodā *krzesło* /*kʂesɫo*/: vecākās paaudzes runā 6 reizes fiksēts nosaukums /*kʂesɫo*/ ar dentālo laterālo spraudzeni *ɫ*, 3 /*kʂesɫa*/ (dentālais laterālais spraudzenis *ɫ* un patskaņa *o* kvalitātes maiņa uz *a*), 2 /*kʂesɫko*/ (deminutīvs ar dentālo laterālo spraudzeni *ɫ*); jaunākās paaudzes runā 7 reizes fiksēts standarta poļu valodas nosaukums /*kʂesɫo*/, 2 /*kʂesɫa*/, 1 /*kʂesɫo*/, 1 /*zedelek*/ ‘ķebelis’ (arhaisms), 1 /*kʂesɫo kuhenna*/ ‘virtuves krēsls’ (vārdkopas otrajā elementā *kuchenna* fiksēta patskaņa *e* kvalitātes maiņa uz *a*);
- *paklājs* poļu valodā *dywan* /*dyvan*/: vecākās paaudzes runā 5 reizes fiksēts standarta poļu valodai raksturīgais nosaukums /*dyvan*/, 2 /*ka'v'or*/ (līdzīgas formas aizguvums no krievu valodas *ковер*; poļu valodā *kav'or* nozīmē *ikri*), 1 /*dyvanik*/ (deminutīvs), 1 /*dy'van*/ (krievu valodas *ду'ван* un poļu valodas *dywan* formu kontaminācija), 1 /*kovrik*/ (aizguvums no krievu valodas *коврик*), 1 respondents nevarēja nosaukt priekšmetu; jaunākās paaudzes runā 6 reizes fiksēts /*dyvan*/, 2 /*dyvanik*/, 1 /*ka'v'or*/ (aizguvums no krievu valodas *ко'вер*), 1 /*n'e dyvan*/ ‘ne paklājs’ (respondents apzinājās, ka *dyvan* tika izmantojis reālijai *kanapa* ‘dīvāns’), 2 jaunākās paaudzes respondenti uz jautājumu atbildēt nevarēja.

Izvērtējot iegūtos datus un apkopojot tos atbilstoši raksta nosaukumā definētajam paaudžu piederības principam var izsecināt, ka kopīgā valodas aina atbilst poļu valodas ziemeļu perifēriāla dialekta iezīmēm, tomēr dažādu pazīmju figurēšanas biežums abu paaudžu valodā atšķiras:

1. Vecākās paaudzes valodā nefigurē standarta poļu valodai raksturīgais puspatskanis *ɫ*, tiek saglabāts perifēriālajiem dialektiem raksturīgais dentālais laterālais spraudzenis *ɫ* (Ананьева 2004: 106). Jaunākās paaudzes valodā tika fiksētas abas skaņas, dažreiz pat

- viena respondenta runas ietvaros. Tas parāda, ka jaunākā paaudze, kura skolā apgūst standarta poļu valodu, cenšas izmantot tai raksturīgās iezīmes.
2. Abu paaudžu valodā figurē neuzsvērtās pozīcijās esošo patskaņu *o*, *e* kvalitātes maiņa uz *a*, kas arī ir poļu valodas perifēriālajiem dialektiem raksturīga parādība un ko ir sekmējusi baltkrievu un baltu valodu ietekme (Szpiczakowska 2008: 177).
 3. Abās paaudzēs tika fiksēta krievu valodai raksturīga vārdu izruna, piemēram /*stol*/ no krievu valodas *стол* (poļu valodā /*stuu*/) vai arī uzsvars /*dy'van*/ no krievu valodas *ду'ван* (poļu valodā /*dyvan*/).
 4. Vecākās paaudzes valodā tika fiksēts lielāks skaits deminutīvu, nekā jaunākās paaudzes valodā, tomēr to lietojums sarunvalodā vispār ir uzskatāms par tai raksturīgu parādību. Vairākos gadījumos tika izmantotas standarta poļu valodai neraksturīgas deminutīvu veidojošas izskaņas, piemēram, /*stolčik*/ nevis /*stolik*/ ‘galdiņš’.
 5. Abu paaudžu valodā tika fiksēti daudzi aizguvumi no krievu valodas, ko iespējams uztur arī latviešu valodas ietekme, piemēram, tikai seši no 23 respondentiem nosauca standarta poļu valodā izmantojamo *rakstāmgalda* nosaukumu /*b'urko*/ (krievu valodā *письменный стол*), bet 13 respondenti izmantoja vārdu *galds*, kas figurē priekšmeta krievu un latviešu nosaukumos.
 6. Dažu aizguvumu ienākšanu var saistīt ar poļu un krievu valodas vārdu fonētisko līdzību, piemēram, *paklāja* nosaukšanai tika izmantots no krievu valodas aizgūtais /*kav'or*/ vai /*ka'v'or*/ (krievu valodā *ковер*), kas poļu valodā nozīmē *ikri*.
 7. Abu paaudžu valodā sporādiski tiek izmantoti standarta poļu valodai neraksturīgs prievārdu pārvaldījums, piemēram, /*pulka dla načyn'a*/ ‘plaukts ‘priekš’ traukiem’, kurā izmantots prievārds *dla*, nevis standarta poļu valodai raksturīgais prievārds *na*.
 8. Jaunākās paaudzes valodā, kas ir fonētiski tuvāka standarta poļu valodai var novērot tendenci uz vārdu nozīmes paplašināšanos vai reāliju nosaukumu izžušanu, piemēram, nosaukums *krēsls* tiek attiecināts gan uz *krēslu*, gan *ķebli*, gan *klubkrēslu*, kaut gan katrai reālijai ir savs nosaukums. Piemēram, astoņi jaunākās paaudzes respondenti *ķebļa* nosaukšanai ir izmantojuši vārdu *krzesło* ‘krēsls’.

Kopumā var izsecināt, ka konstanta atrautība no standarta poļu valodas, nelielais poļu valodas lietojums ikdienā, kā arī cieša saskare ar kontaktvalodām ir lielā mērā ietekmējusi poļu valodas perifēriālā dialekta attīstību Daugavpilī. Ir redzams, ka vecākās un jaunākās paaudzes valodā figurē zināmas atšķirības, ko nosaka gan poļu valodas izmantošanas biežums un sfēra, gan iespēja iegūt izglītību daļēji poļu valodā. Turpinot doto pētījumu tiks apkopoti dati par vidējās paaudzes leksikas īpatnībām, kas dos iespēju salīdzināt visu paaudžu valodu.

IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā
«Atbalsts Daugavpils Universitātes doktora studiju īstenošanai»
Vienošanās Nr. 2009/0140/1DP/1.1.2.1.2/09/IPIA/VIAA/015

Bibliogrāfija

Karaś, H. (1995) Cechy fonetyczne i fleksyjne potocznej polszczyzny mówionej na Łotwie. *Poradnik Językowy* Nr 3: 35-55.

Ostrówka, M. (2005) Regiolekt polski na Łotwie. *BULLETIN DE LA SOCIETE POLONAISE DE LINGUISTIQUE LXI*: 87-99.

Pilsonības un migrācijas lietu pārvalde (PMLP). (2012) *Statistika – iedzīvotāju reģistrs*. <http://www.pmlp.lv/lv/statistika/iedzivotaju.html>

Szpiczakowska, M. (2008) O pewnym przypadku akania w dialekcie północnokresowym – osobliwa forma narzędnika liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego. „*Ling Varia*” Nr 1 (5): 177-183.

Ананьева, Н.Е. (2004) *История и диалектология польского языка*. Москва: УРСС.

Диана Рубене
Даугавпилский Университет, Латвия

СЕМАНТИКА ЛЕКСЕМ *НЕНАВИСТЬ* И *НЕНАВИДЕТЬ* (*NIENAWIŚĆ* I *NIENAWIDZIĆ*) В РОМАНЕ ЯНУША ЛЕОНА ВИШНЕВСКОГО «БИКИНИ»

Abstract

The semantic of lexeme *nienawiść* and *nienawidzić* in the novel of Janusz Leon Wisniewski *Bikini*
In linguistics there is a set of approaches for the representation of emotions. Such scientific as Apresjan, Vezhbitska pay attention to the semantic approach which assumes representation of emotions through the description of situations in which they are shown. Article investigates the semantic of lexemes *nienawiść* and *nienawidzić* (*hatred and hate*) in the novel of polish writer Janusz Leon Wisniewski *Bikini*, published in 2009. Analyzing the context and using component analysis it is possible to draw a conclusion that in the novel there are different kinds of hatred. Since the action of the novel takes place during II World War, most of all examples are about the particular hatred for the nation (the Jews), to society, the enemy (the Germans). The author draws attention to the insincere hatred of coercion. This feeling may have an animal origin, in the novel it is compared to the passion. The causes of the hatred - hunger, oppression, evil, cruel knowledge of the truth, coercion, as well as their own choice.

Ключевые слова: семантика, лексема, ненависть, ненавидеть, Вишневский, эмоции

Целью настоящей статьи является исследование семантики лексем *ненависть* и *ненавидеть*.

Ненависть обычно воспринимают как негативную эмоцию, но с научной точки зрения относить *ненависть* к категории чувства – это спорный вопрос. Так, *ненависть* по-разному понимают психологи и лингвисты. В психологии различаются понятия *чувство* и *эмоция*, и поэтому ненависть определяется как глубокая, устойчивая, интенсивная эмоция, выражающая гнев, злость и враждебность по отношению к человеку, группе или объекту, и ее характеризует а) желание вредить, или причинить боль объекту эмоции, б) чувство удовольствия, черпаемое из несчастья объекта. (SP 2008: 437)*

С точки зрения лингвистики ненависть – это скорее чувство. (A. Libura, A. Wierzbicka) Но некоторые языковеды называют ненависть эмоциональным отношением. Так, например, Ивона Новаковска-Кемпна, ссылаясь на многочисленные лингвистические исследования, отмечает, что есть по крайней мере два вида переживаний: чувства – психологические события (*the mind body*), например, *радоваться, сердиться, опасаться*, а также чувства, располагающие к событиям, такие, как *нравиться, любить, не переносить, ненавидеть*. Первые называют аффектами, а вторые – эмоциональным отношением, или состоянием, или просто чувствами. (Nowakowska-Kempna 1987: 113)

По классификации Ивоны Новаковской-Кемпны, чувство – это эмоциональное отношение, и ненависть относится к так называемой группе антипатии, в которую включены такие лексемы, как *отвращение, неприязнь/антипатия, не переносить, ненавидеть, враждебность*. (Nowakowska-Kempna 1995: 122)

В словаре польского языка PWN приводится следующее значение лексемы *ненависть*: «сильное чувство обиды, враждебности по отношению к кому-либо или чему-либо». (SJP 1981: 325) В словарной статье *ненависть* также характеризуется как *дикая, сильная, страстная, смертельная, верная, жестокая, стихийная, глухая, слепая, глубокая, скрытая, бессильная*.

В словаре современного польского языка *ненависть* – это «чувство, сочетающее в себе отвращение, нежелание, враждебность и т.д. по отношению к кому-то или чему-то, что часто связано с желанием уничтожить человека или вещь, являющихся объектом этого чувства, а также стремлением к мести». (SWJP 1996: 599)

В словаре польских синонимов рядом со словом *ненависть* стоят слова *неприязнь* и *враждебность*. (SSP 2000: 202)

Исходя из примеров в словарных статьях, можно утверждать, что объектом ненависти служит неодушевлённый предмет, живое существо (животное), абстрактное понятие (например лицемерие), а также наиболее распространённый объект – человек. Общей семой лексемы *ненависть*, выделяемой во всех названных словарях, является *враждебность (wrogość)*. Как считает Анна Вежбицкая, *ненавидеть*, значит желать причинить зло, что выражено в схеме: X ненавидит Y = X хочет причинить зло Y. (Wierzbicka 1971: 96)

Е.Е. Стефанский обращает внимание на то, что в русском и в польском языках лексемы *неприязнь, враждебность* и *ненависть* как одна микросхема находятся на периферии семантического поля *гнев*. Самая низкая степень негативного отношения передаётся лексемой *неприязнь (niechęć)*, которая может перерасти во *враждебность (wrogość)*. Наивысшая степень негативного отношения – это *ненависть*. (Стефанский 2008: 51)

О связи значений *ненависти* и *неприязни* пишет также Агнешка Либура. На основе исследований, проведённых анкетным путём, она указывает на явную связь или даже идентификацию *ненависти* и *злости*. Респонденты в анкетах называли слова, ассоциирующиеся с ненавистью: жестокость, зависть, враждебность, насилие, фашизм – все с негативной аксиологической оценкой. А. Либура также отмечает сильную эмоциональную нагрузку слов *ненавидеть* и *ненависть*. Что касается глагола

ненавидеть, здесь А.Либура различает два значения: прототипное значение (чувствовать враждебность по отношению к кому-либо или чему-либо) и значение «не нравится» (например *Я ненавижу шпинат*).

От любви до ненависти один шаг, - гласит пословица. В этом, всем известном, высказывании имеются две оппозиции. В общем человеческом понимании *ненависть* является противоположностью *любви*. На это также обращают внимание лингвисты. Ивона Новаковска-Кемпна считает, что эти чувства на шкале ценностей расположены на противоположных концах, так как они относятся к одобрению или неодобрению. (Nowakowska-Kempna 1995: 239) В своей книге «Концептуализация эмоций в польском языке» исследователь замечает, что *любовь* и *ненависть* часто сравниваются с пищей. Так, ненависть – это нечто отвратительное, что вызывает расстройство желудка, тошноту, наносит раны, уродует, вызывает коррозию, это кислота, яд, который убивает в оппозиции к любви как к бальзаму и сладости. (Nowakowska-Kempna 1995: 240)

О любви и ненависти повествуется в *Бикини* – романе современного польского писателя Януша Леона Вишневого. Это история любви немки и американца, разворачивающаяся в конце Второй мировой войны сначала в Дрездене, позже в Нью-Йорке, а потом на атолле Бикини. Роман, изданный в 2009 году, был переведён на русский, латышский и другие языки. Роман был подвергнут критике за пафосность, предсказуемость, китч и чёрно-белое представление мира. Рецензенты считают, что *Бикини* можно отнести к типичной беллетристике (сентиментальная любовь, возвышенный способ представления чувств, чёткое разделение мира на мужской и женский. (Darska 2009: 14)

Несмотря на то, что главной темой романа является история любви, одной из доминирующих эмоций в «Бикини» выступает ненависть. В произведении часто упоминается о ненависти к другим народам, прежде всего, ненависти к определённой нации, воспринимаемой как враг, противник.

Myślisz, że oni nas nienawidzą? - zapytał, kładąc się ponownie obok niej.[...]

-No ci Amerykanie i Anglicy?[...]

-Myślę, że ciebie i mnie tak osobno to chyba nie. Ale nienawidzą Niemców... (Wiśniewski 2009: 62)

Повторение лексемы усиливает её значение и эмоциональную окраску: *Nie uraziła mnie pani. Ja nienawidzę tych Niemców. Nienawidzę! - przerwała jej Anna. (Wiśniewski 2009: 426)*

Ненависть в человеке может вызвать голод, порабощение, тоталитарный режим – всё то, что унижает, принуждает к чему-либо. Американцы не пережили этого, поэтому, по мнению героя, они не носят в себе ненависти:

- *Myślisz, że Amerykanie i Anglicy są inni?*

- *Myślę, że Amerykanie tak. Oni nie mieli Stalina, tego zniewolenia i tego głodu wszystkiego. I nie mają tej nienawiści w sobie.* (Wiśniewski 2009: 90)

В романе также упоминается о нацистской ненависти к еврейской нации. Слова *kipi, stokroć większa* указывают на интенсивность чувства:

O ile w Mein Kampf, biblii nazistów, aż kipi od nienawiści do Żydów i pełno tam pogardy dla Słowian, o tyle homoseksualistom Hitler nie poświęca ani jednego słowa. (Wiśniewski 2009: 19)

Nienawiść do jakiegokolwiek esesmana w tłumie przed schronem upadającej Rzeszy, jakkolwiek to zwać, musiała być o stokroć większa niż poczucie obowiązku nienawidzenia Żydów. Nienawiść z obowiązku nie jest prawdziwą nienawiścią. Kochać i nienawidzić można tylko z przekonania. (Wiśniewski 2009: 45)

Во втором фрагменте включено сравнение двух типов ненависти. Одна – искренняя, подлинная, поэтому в сто раз сильнее, чем та, другая, принуждённая. Ненависть к евреям являлась обязанностью Третьего Рейха. О такой ненависти по принуждению упоминается также в следующем фрагменте:

O tym, że obrabowano ich z młodości, że odebrano im beztroskę, prawo do błędów, przywilej naiwnego, młodzieńczego entuzjazmu i zachwyty nad światem, kazano nienawidzić jednych i bałwochwalczo uwielbiać innych... (Wiśniewski 2009: 67) Но это не означало, что каждый был способен ненавидеть по принуждению. Истинную, искреннюю ненависть люди чувствовали к тем, кто их к этому принуждал. Несколько раз в романе вспоминается о ненависти конкретно к Гитлеру.

Takiej wyrażonej obrazem nienawiści do Niemców, do Hitlera i przede wszystkim do wojny jak w jej fotografiach dotychczas nie widziałem. (Wiśniewski 2009: 245)

Jej matka nienawidziła Fuhrera. Oficjalnie, ale przede wszystkim osobiście. Ta nienawiść do Hitlera była rodzajem namiętności, którą z prawdziwym oddaniem pielęgnowała w duszy i która pozwalała jej radzić sobie z własną bezsilnością, niezаслужoną samotnością i z pragnieniem zemsty. (Wiśniewski 2009: 12)

Matka z największą, gorliwą namiętnością nie tylko nienawidziła, ale także gardziła Adolfem H. Tym „niedorozwiniętym, małym, pokracznym, niedouczone, psychicznie chorym od

momentu poczęcia pomiotem, budzącym odrazę, sikającym pod siebie ze strachu, zakompleksionym impotentem z Austrii..." (Wiśniewski 2009: 12)

Ненависть здесь является страстью, а значит, имеет огромную силу, подобную силе инстинкта, и помогает бороться с другими нежелательными чувствами (одиночеством, мезтью). В третьем фрагменте ненависть дополняется презрением, и в этом случае представляется даже чем-то большим, более негативным. В описании Гитлера ненависть, презрение и отвращение выражены также в негативно оценочных словах (*niedorozwinięty, małym, pokracznym..*).

В романе можно найти несколько примеров, указывающих на связь *nenawisti* с мезтью. *Prowokował zemstę i wydobywał z ludzi agresywną, skrywaną nienawiść*. (Wiśniewski 2009: 43)

Wstała. Przestała płakać. Czuła nienawiść. Ogromną nienawiść. Tylko nienawiść. I pragnienie zemsty. Pulsujące pragnienie zemsty. (Wiśniewski 2009: 51)

Nie noszę w sobie uczucia zemsty. I nienawisici także. (Wiśniewski 2009: 146)

Во всех этих случаях лексемы *zemsta* (мезть) и *nienawiść* согласованы союзом «і», что свидетельствует об их равнозначности в этом контексте. Мезть и ненависть являются реакцией на причинённый вред, обиды, боль. В первом из трёх фрагментов упоминается об агрессивной и скрытой ненависти. Второй фрагмент указывает на интенсивность и величину чувства. Лексема *Pulsujące (pragnienie zemsty)* также добавляет интенсивности. Лексема *nienawiść* во втором фрагменте повторяется три раза, дважды – *pragnienie zemsty*. Повторы слов в нескольких предложениях подряд являются одним из отличительных признаков стиля Вишневого. Таким образом, автор пытается выразить интенсивность чувства, подчеркнуть эмоциональность фрагмента, обратить внимание на значимость повторяемых слов. В данном случае он подчёркивает, что ненависть сильна и огромна. Есть также и другие примеры, где говорится о силе и интенсивности этого чувства:

Jej ojciec rzadko kogokolwiek nienawidził, ale Leni Riefenstahl nienawidził z całego serca. (Wiśniewski 2009: 18) Выражение *z całego serca* (всем сердцем) указывает на наивысшую степень интенсивности чувства.

Ненависть, сила которой увеличивается постепенно, представлена в следующих случаях: *A potem, gdy sądziła, że nie może istnieć jeszcze większa, jeszcze bardziej szczerą nienawiść, zaczęła nienawidzić jeszcze bardziej.* (Wiśniewski 2009: 18) Выражения *jeszcze większa, jeszcze bardziej* указывают на возрастание чувства.

Ненависть в романе часто сопровождается вопросом, выступает в вопросительном предложении. Герои, спрашивая друг друга, пытаются понять, откуда и почему рождается чувство ненависти, каковы её причины и все ли вокруг испытывают это чувство. Эти вопросы не всегда являются приятными и желанными:

Anglik miał rację. Dokładnie o to chciał go zapytać. O nienawiść i o uczucie pragnienia zemsty. (Wiśniewski 2009: 146)

Gdy mijali ją, zapytała po niemiecku: Czy pan nienawidzi Niemców? (Wiśniewski 2009: 345)

Dlaczego Niemcy tak naprawdę nienawidzili Żydów? (Wiśniewski 2009: 331)

Powie mi pan wtedy, jak madame Calmes ma na imię, a ja obiecuję, że nie będę pana, proszę mi wybaczyć, pytał o nienawiść. (Wiśniewski 2009: 164)

Есть также примеры, где ненависть проявляется в несколько ином качестве: *To prawda, że większość ludzi lubi nienawidzić. Ludzie, którzy nienawidzą, uważają się za osoby o niezłomnych i wyraźnych poglądach.* (Wiśniewski 2009: 146) Понятия *любить* и *ненавидеть* являются антонимами, противоположностью друг другу, но в данном контексте они приобретают новую конотацию. Ненависть теряет свою негативную тональность, она оправдана желанием людей, их выбором, взглядами.

Чувство ненависти рождает также познание жестокой правды, а конкретно того, что происходило в концлагере Освенцим (Auschwitz): *Rosjanie do tej pory wyzwolili lub dotarli do kilku z tych obozów. Ponad miesiąc temu, dwudziestego czwartego stycznia, do Auschwitz. Więc doskonale wiedzą, co się tam działo. Posiadając tę wiedzę, można tylko nienawidzić...* (Wiśniewski 2009: 155)

Ненависть – чувство постоянное. Если оно рождается в душе, то навсегда: [...] *na Sylt powinno się przyjechać tylko jeden jedyny raz. Aby to wszystko na własne oczy zobaczyć. I raz na zawsze znienawidzić.* (Wiśniewski 2009: 71)

Анализируемое чувство имеет в романе также внешнее проявление – в жестах, взгляде, мимике: *Barman przeszedł obok Anny, patrząc na nią z nienawiścią.* (Wiśniewski 2009: 314)

A ona odrzuciła gwałtownie kota. Podeszła do pieca. Usiadła na podłodze i wsunęła obie dłonie w wiadro z popiołem. Ścisnęła nimi twarz ciotki Annelise i rozcierając popiół, wyszczała z nienawiścią: - Jeśli jeszcze raz cokolwiek złego powiesz o moim ojcu, to... no to... (Wiśniewski 2009: 242)

Mogłaby ją dusić, okładać pięściami i nienawidzić. Chciała teraz nienawidzić. Kogoś realnego. (Wiśniewski 2009: 426) В приведённых фрагментах видно, что в порыве ненависти движения и жесты становятся резкими, появляется желание бить, душить,

т.е. причинять боль, зло. Выражение *wyszczala z nienawiścią* (прошипела с ненавистью) подчёркивает животное начало чувства. Шипение свойственно змее или кошке в моменты опасности, защиты или нападения.

Таким образом, в романе «Бикини» представлены разные виды ненависти. Поскольку действие романа происходит во время Второй мировой войны, то чаще всего она проявляется как чувство к конкретной нации (евреям), обществу, врагу, противнику (немцам). Кроме этого, представлена ненависть к конкретному человеку (*Leni Riefenstahl, Гитлеру*). Автор обращает внимание также на неискреннюю ненависть по принуждению. Чувство это может иметь животное начало, оно сравнимо в романе со страстью. Ненависть вызывает в человеке желание причинить другому человеку боль.

Причины возникновения чувства ненависти – голод, порабощение, зло, познание жестокой правды, принуждение, а также собственный выбор (человеку может нравиться ненавидеть).

Ненависть – чувство постоянное, которое поселяется в сердце навсегда. Оно имеет огромную силу. В романе ненависть только увеличивается и возрастает, но не угасает или уменьшается.

В романе ненависть часто связана с мстостью и презрением. Нередко ненависть выступает в вопросительных предложениях, поскольку герои пытаются понять причины этого чувства и всем ли оно свойственно.

Подводя итоги, можно сказать, что ненависть в романе «Бикини» представлена довольно стереотипно. Я. Л. Вишневский в своих произведениях описывает типичные, характерные для всех людей переживания и чувства, отвечая эмоциональным потребностям и ожиданиям читателей, что и влияет на популярность его романов.

Библиография

- Darska, B. (2009) *Dobra Niemka, zła wojna i kicz. Nowe książki*, Nr 8, 2009:14-15
- Libura, A. (2000) *Analiza semantyczna wyrazów nazywających nienawiść i inne uczucia negatywne. Język a kultura*, T. 14, Wrocław: 135-151
- Nowakowska-Kempna, I. (1987) *O uczuciach-stanach emocjonalnych. Propozycja analizy semantycznej. Przegląd Humanistyczny*, Nr 3:113 -129
- Nowakowska-Kempna, I. (1995) *Konceptualizacja uczuć w języku polskim*. Warszawa
- Wierzbicka, A. (1971) *Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne*. Warszawa
- SP, (2008) *Słownik psychologii*, pod red. J. Kurcz, K. Skarżyńskiej. Scholar, Warszawa
- SJP, (1981) *Słownik języka polskiego PWN T. 2*. red M. Szymczak, Warszawa
- SWWJP, (1996) *Słownik Współczesnego Języka Polskiego*, red. nacz. B. Dunaj, Warszawa, Wilga
- SSP (2000) *Słownik synonimów polskich PWN*, red. Z. Kurzowa, Warszawa
- Стефанский, Е.Е. (2008) Лексика со значением гнева, переросшего в чувство и отношение в русском, польском и чешском языках. *Acta Linguistica*, Vol. 2, No 1:51-57

Инара Кудрявская
Даугавпилсский Университет, Латвия

ВИЛЬНЮС В РОМАНЕ Г. КАНОВИЧА «ПАРК ЗАБЫТЫХ ЕВРЕЕВ»

Abstract

Vilnius in G. Kanovich's novel «Forgotten Jews Park»

G. Kanovich's novel «Forgotten Jews Park» was published in 1997. Though different toponyms are mentioned in the novel, the central one is the space of Vilnius, to be more precise, the space of small Bernardine park. Being the place of meeting of four old Jews in Kanovich's novel, this park is inseparably connected with the category of memory. However, the second motive, related to the space of Bernardine park, is the motive of the End, when time is out of joint, when the category of memory itself becomes irrelevant. One of the reasons why Vilnius space becomes exhausted is its filling in with new values. It is no mere chance that one more space, the space of town cemetery or the burial place of Jews perished in World War II, is actualized in Kanovich's novel «Forgotten Jews Park».

Division of Vilnius space is obvious: the Lithuanian space is joint with the future (though there is no clear author's evaluation of this future). Jewish Vilnius is the space of the Past. All the signs of this space, connected with the Jewish component, become the space of the Exodus in G. Kanovich's novel «Forgotten Jews Park».

Ключевые слова: пространство, Вильнюс, Бернардинский парк, память, новые ценности, кладбище, исход.

Роман Григория Кановича «Парк забытых евреев» был опубликован в 1997 году. Действие романа, в центре которого воспоминания литовского еврея Ицхака Малкина и его друзей, охватывает большой промежуток времени: 2 мировая война, послевоенные годы, события, предшествующие обретению Литвой независимости в 1990 году.

Несмотря на то, что в романе упоминаются различные топонимы, центральным является пространство Вильнюса, а точнее, небольшого Бернардинского парка-сада в центре литовской столицы у подножия Замковой и Крестовой гор.

Бернардинский сад в романе Кановича, место встреч четырех старых евреев, неразрывно связан с категорией памяти: «Ицхак Малкин всегда приходил в Бернардинский сад, в эту молельню под липами, первым и потому, что мог как-нибудь четверть часа спокойно предаваться воспоминаниям» (Канович 1997, № 4: 3). Со своими друзьями Малкин «целыми днями под сенью дружелюбных лип пьет самый сладкий и самый горький напиток на свете – воспоминания» (Канович 1997, № 4: 4). Дочь Гутионтова не в состоянии осознать, что в Вильнюсе отца и мать держат «не лекарства, прописанные докторами, не письма, наспех написанные из заморского рая, а эта отравка. Дай только им лизнуть языком прошлое...» (Канович 1997, № 4: 10).

Бернардинский парк в центре старого Вильнюса становится своеобразным порталом, позволяющим путешествовать во времени. Лея Стависская здесь вспоминает события семидесятилетней давности, преодолевая состояние, которое ее друзья

определяют, как «живет и не живет» (Канович 1997, № 4: 22). В тишине парка звучит ее шестнадцатилетний голос, не тронутый временем. Лея снова продавщица в лавке колониальных товаров, и «от обыкновенной литовской липы по всему парку струится ни с чем не сравнимый сладостный аромат далеких роц и морей», воспоминания Леи «могут щекотать ноздри» (Канович 1997, № 4: 22).

Натан Гутионтов забывает о своем увечье и восклицает: «Господи, он снова парикмахер!». И не важно, что трудится он не в салоне, а в закрытом на зиму летнем кафе Бернардинского сада. Старый парикмахер оказывается в том времени, когда «возлюбил бритву, как ближнего своего» (Канович 1997, № 4: 24), запах крема для бритья в пространстве парка возносит Гутионтова и увлекает к началу начал.

Малкин из сада бернардинцев прокладывает путь к местечковой синагоге-пекарне, где сразу после войны он был с женой Эстер; он способен «перебегать из одного десятилетия в другое, как с одной стороны улицы на другую» (Канович 1997, № 4: 27). Пространство Бернардинского парка смыкается с пространством маленького местечка, родины Малкина. Дождь, который идет в парке в 90-е годы, омывает молодого Ицхака в 46 году: «Брызги смешались с каплями дождя. Небо заволкло тучами. Ветер, пригнавший их из другого десятилетия, из Вильнюса, из Бернардинского сада, сюда, в сорок шестой год, сам прильнул к реке» (Канович 1997, № 4: 28).

Парк в центре большого города давно стал святым местом для хранителей памяти: «Ицхак всегда приходил туда первым. <...> ...Ицхак, как служка Мейер, открывал их общую, раскинувшуюся под открытым небом молельню, в которой каждый из собиравшихся был и богомольцем, и раввином, и старцем, и юнцом» (Канович 1997, № 4: 3). Здесь рождается уверенность в том, что Господь слышит и все записывает в книгу «без конца и края», «Он никого не забудет» (Канович 1997, № 4: 6), а «каждое дерево напоминает шамаш – главную свечу в ханукальном светильнике» (Канович 1997, № 4: 39).

Однако второй мотив, который связан в романе с пространством Бернардинского парка, – это мотив конца, прерывания связи времен, ненужности самой категории памяти, потому что осень и зима – это не только праздник Хануки, но и время похорон.

Ицхак Малкин уверен, что его воспоминания слышит «этот вот замурзанный воробей, прыгающий в поисках крохи покрупнее от одной скамейки до другой, как евреи из одной страны в другую» (Канович 1997, № 4: 6). Ицхак ловит себя на мысли, что «никого на свете не остается» (Канович 1997, № 4: 6), вспоминает о евреях,

которые не желали ими быть, называет себя и своих друзей «братством ненужных евреев» (Канович 1997, № 4: 12).

Когда Гутионтов сообщает о вызове, присланном ему дочерью из Израиля, Ицхак Малкин чувствует, как разрывается его связь с Бернардинским садом: «Солнечный свет, разлитый над Бернардинским садом, раздражал его. С ним не раз так бывало, особенно когда захлестывала печаль» (Канович 1997, № 4: 19). Все сложнее Ицхаку покинуть свою кровать и идти в парк, ведь в прошлое может вернуть и пахнувшая детством подушка. Все труднее отгонять от себя мрак, «прорубать в нем расщелину и высовывать через нее голову к сумеречному, навевавшему печаль осеннему свету, разлитому в Бернардинском саду» (Канович 1997, № 4: 49).

Бернардинский парк в конце концов становится декорацией к фильму, который снимает о евреях приехавший в Вильнюс американец, и одновременно местом осознания трагедии беспамьятства Ицхаком Малкиным:

«Малкин усмехнулся:

– Парк-то есть. Евреев нет.

– А мне никто, кроме вас, не нужен,– признался Джозеф.– <...> Долго мы вас не задержим. Так и вижу первый кадр: вы ходите по аллее, а вьюга замечает ваши следы. <...>

– А если вьюги не будет?– воспротивился Малкин.

– Будет, будет,– успокоил его американец.– Вьюги в Литве всегда будут. За них я спокоен. А с евреями надо спешить...» (Канович 1997, № 5: 104).

Американец уже выстроил кадр, «достойный Феллини: молодой провинциал еврей, турист из Литвы, с тростью в руке на фоне Эйфелевой башни, и он же глубокий старик, следы которого под чтение кадиша замечает вьюга» (Канович 1997, № 5: 105). Однако играть Ицхаку Малкину не надо, он проживает трагедию умирания, ухода из парка забытых евреев уже давно, осталось решиться на последний шаг: «Завтра будет вьюга, завтра Ицхак придет в Бернардинский сад как на собственные похороны и вопреки всем обычаям сам над собой прочтет кадиш...» (Канович 1997, № 5: 105).

Старый еврей называет себя и своих друзей полуживыми экспонатами, которым из парка евреев – только на кладбище. Не верит Ицхак, что судьба его и его народа кому-то будет интересна, потому что у молодого поколения всегда есть возможность «хлопнуть дверьми и бежать из музея» (Канович 1997, № 4: 40).

Если в парке Ицхак с грустью вспоминает уехавших в разные страны, то аэропорт и вокзал пугают его необратимостью происходящего: «Ицхак не мог и не хотел себе

представить, что пройдет месяц-другой, и он поутру направится не в облюбованный всеми ими парк у подножия княжеского замка, а на пропахший паровозным дымом, едким потом, прокисшими обедками, бездомностью и сиротством железнодорожный вокзал, чтобы проводить в другой город, в другую страну, на другую планету своего старого друга. Как ни тщился Малкин, он не мог вообразить эти проводы, похожие на похороны...» (Канович 1997, № 4: 21). На этом вокзале «каждый провожает каждого», а часы отсчитывают «другое – неземное – время». Так реальное пространство Вильнюсского вокзала в романе превращается в пространство, где кончается земное время, где прижавшиеся друг к другу на перроне люди осознают, «как их мало, как их до жути мало» (Канович 1997, № 4: 21).

На похороны отца прилетает из Тель-Авива Изя, однако этот приезд нельзя назвать возвращением, ведь сам Изя с гордостью признается: «Главное я давно увез – свою жизнь» (Канович 1997, № 5: 130). Он не просто когда-то покинул Вильнюс, Счастливчик забыл его улицы, забыл дом, в котором жил отец. Путь из Вильнюса – это путь в одну сторону, проводы, которые в романе синонимичны похоронам.

Еще одной причиной опустошения вильнюсского пространства становится его заполнение новыми ценностями. На Кафедральной площади «молодые и упорные литовцы сколачивали огромный помост», «записывали дыхание грядущей свободы» (Канович 1997, № 4: 42). Стук топоров отвлекает Ицхака от печальных раздумий, воспоминаний. Под этот стук рождается мысль о том, что парк забытых евреев скоро станет парком одного еврея, митинги и шествия к башне Гедиминаса Малкин называет почти языческими. На Оленева-Померанца с Кафедральной площади, которая стала трибуной, повеяло «решимостью и ненавистью. И близкой победой» (Канович 1997, № 4: 43).

Малкин не отказывает литовцам в праве на независимость; он называет голодовку восьмидесятилетнего старика, вернувшегося из ссылки и борющегося за независимость своей страны, «вдохновляющим мужеством» (Канович 1997, № 4: 57). Однако старый солдат очень хорошо знает цену «протухшей лжи», «сытного равнодушия» (Канович 1997, № 4: 57) и ненависти, которые никак не соотносятся в его сознании с вечным. А знаки новой, рождающейся на глазах умирающего поколения власти – это зеваки, выстроившиеся у выхода из парка, чтобы посмотреть на голодающего старика, и обклеенная боевыми листовками стена, на которой призыв-угроза «Красная Армия! Домой!» на английском языке.

Впечатления от умирания Бернардинского парка, от вокзала и аэропорта, раздающийся все громче стук топора, то ли сколачивающего трибуну, то ли рубящего сад – все это складывается во сне Малкина в почти фантастическую картину проводов евреев из Вильнюса, торжественного закрытия парка забытых евреев: «Молодые литовцы, предвкушавшие близкое освобождение и поднявшие над башней Гедиминаса свой триколор, уже сооружали около летнего кафе трибуну, прикрепляли к ее фронтому огромный транспарант «Прощайте, земляки-евреи. Не поминайте лихом!».

Над Вильнюсом стоял непрерывный гуд самолетов. <...>

Бдительный Джордж Буш и сентиментальный Гельмут Коль прослезились, вынули из карманов носовые платки и приложили к глазам. Маргарет Тэтчер посылала воздушные поцелуи. Ицхак Шамир потирал боевые руки – слава Богу, конец еще одной диаспоры. Пусть принимающие парад отправляются прямо в землю обетованную. Ам Израэль хай! (Народ Израиля жив!) <...>

Малкин и его соратники стояли на трибуне, которая, казалось, была вровень с башней великого князя Гедиминаса, как бы готовые к какому-то полету – кончится парад, и они взлетят к небу, воздушный поток подхватит их и понесет из Литвы туда, где люди высиживают, как наседки, свое будущее, а не свое прошлое. Но где она, эта благословенная страна?» (Канович 1997, № 5: 118). Своеобразным ответом на этот вопрос становится известие из онкологической клиники о том, что умирает еще один еврей из забытого парка в центре Вильнюса. Таким образом, в сознании Ицхака башня великого основателя Вильнюса и трибуна, на которой расположились покидающие Вильнюс евреи, оказались одинаковыми; памятник рождению города и умиранию Бернардинского сада, исходу из города евреев – равновеликими.

В романе Кановича актуализируется еще одно пространство – городское кладбище и места захоронения евреев, погибших во время Второй мировой.

Кладбище для Малкина – это «сторожевые сосны и липы, корни которых сплелись с костями», это и страницы каменного учебника еврейских скорбей и радостей, однако «кладбище только подчеркивало его одиночество, принужденность и бессмысленность его существования. Все близкие мои, говорил он себе, умерли, только я один все хожу и хожу к смерти на примерку» (Канович 1997, № 4: 30).

Моше Гершензон, еще один герой романа «Парк забытых евреев», «плавно, бесшумно отчалил от мирской юдоли... отчалил и направился туда, где единственного сына давно дожидались его родители Товий и Перл Гершензоны...» (Канович 1997, № 5: 131). Хоронит Гершензона давно не вспоминавший о нем сын Счастливчик Изя,

шестеро военнослужащих и два «ненужных еврея» (Канович 1997, № 5: 131). После прощания Оленев-Померанц и Малкин подходят к рукомоюнику и видят, что воды осталось на самом дне. В надежде, что хотя бы кладбища останутся хранителями памяти, «старика, набрав полные пригоршни снега, затолкали его внутрь. Глядишь, случится оттепель и к следующим – чьим только? – похоронам растает» (Канович 1997, № 5: 132).

Много писем получает Оленев-Померанц из-за границы. Евреи, когда-то покинувшие Вильнюс, просят найти могилы предков и ухаживать за ними. Оставленные сыновьями и дочерьми могилы, как казалось Малкину, играли «с ними в бесконечные, жуткие прятки» (Канович 1997, № 4: 33), как будто противились тому, чтобы о них заботился чужой человек. После долгих поисков забытой могилы у Малкина складывается впечатление, что «Бенциони Зайдис бежал с кладбища... Может, вслед за исходом живых начался исход покойников» (Канович 1997, № 4: 33), ведь даже кладбищенские ряды, «словно рельсы, убегали во все стороны света» (Канович 1997, № 4: 33).

Многие годы Гирш Оленев-Померанц пытается добиться права быть похороненным в Понарах, где в годы Второй мировой войны были расстреляны его родственники. Свое спасение он воспринимает как несправедливость, потому что в этот момент он теряет связь с семьей, что для Оленева-Померанца становится трагедией: «Он так и написал в своем ходатайстве в Президиум Верховного Совета: «Прошу Вас... без обуви, без одежды, без всякого покрывала, вместе со всеми... одиннадцатью моими родичами. Привожу их фамилии в алфавитном порядке... Год и место рождения...» До сих пор никакого ответа» (Канович 1997, № 4: 38). Нарушая все установленные правила, Оленев-Померанц высаживает на месте захоронения родных дубки, а весной белит их стволы, чтобы жили и оплакивали себя и эту землю.

Желание быть похороненным на месте расстрелов стало знаком не только одного образа. Тоска по потерянной целостности, по разорванной с родичами связи присуща и Малкину: «Малкин вдруг поймал себя на мысли, что, будь он на месте Гирша Оленева-Померанца, он вел бы себя так же и требовал бы того же» (Канович 1997, № 4: 42).

В финале романа Вильнюс покидают или собираются покинуть все забытые евреи Бернардинского парка. Умирают Лея Стависская и Моше Гершензон, отправляется искать покинувшую Вильнюс жену Гутионтов, уезжает на родину, в пространство памяти из ставшего чужим Вильнюса, Ицхак Малкин. Вспоминая о матери, Оленев-Померанц говорит о том, что одиннадцать душ у нее на шее висели; «он помолчал и

еще раз погладил тоненький ствол.– Когда вырастет, я снова у нее на шее повисну. Выберу сук и... повисну...» (Канович 1997, № 5: 144).

В романе четко обозначаются временные (прошлое – настоящее) и пространственные (литовский Вильнюс – еврейский Вильнюс) координаты раздела города. Это не враждебные, взаимоисключающие пространства (противостояние «литовское-еврейское» в романе не заявлено). Но при этом литовское сопрягается с будущим (правда, четкой оценки этого будущего у автора нет), еврейский Вильнюс – это пространство прошлого. Все пространственные знаки, связанные с еврейской составляющей: Бернардинский парк, Понары, башня Гедиминаса, еврейское кладбище – прошлый еврейский Вильнюс в романе Григория Кановича «Парк забытых евреев» становится пространством исхода.

Библиография

- Канович Г. (1997) Парк забытых евреев. *Октябрь*, № 4: 3-57.
Канович Г. (1997) Парк забытых евреев. *Октябрь*, № 5: 96-145.

Людмила Ластовка
Даугавпилсский Университет, Латвия

СПЕЦИФИКА ВНУТРЕННЕЙ ФОРМЫ СЛОВА В НАЗВАНИЯХ СКАЗОК А. САКСЕ И ИХ ПЕРЕВОДАХ НА РУССКИЙ И АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫКИ

Abstract

Specificity of the inner form of a word in the titles of fairy tales by A. Sakse and their translations into Russian and English

The inner form is considered in the work as a specificity of nomination at a certain range of lexical items, and as a motivating sign that is assumed as a basis of a subject's name or a phenomenon. There is a great potential of nominations of the plants names with the inner form, because it reflects the national-cultural originality of the language. Poets and writers always have a heightened interest to this lexis because of a high degree of its "poetry". A. Sakse devoted her book "Flowers: Fairy – Tales" to a world of plants

In this work the fairy tales which titles contain the inner form are under consideration, and the comparative analysis of the transfers of the given nominations into Russian and English languages has been carried out.

In A. Sakse's book "Flowers: Fairy – Tales" 33 fairy tales about flowers are presented (27 fairy tales are translated into Russian and 28 fairy tales - into English). Sixteen fairy tales are taken into consideration as the titles contain the nominations with the inner form: *Sniegpulkstenīte*, *Zaķa kāposts*, *Lapsaste*, *Kurpīte*, *Saulgrieze*, *Naktsvijole*, etc.

The comparative analysis reveals that in the translations only in some titles of the fairy tails the inner form is remained. Different kinds of transformation of the titles is exposed and described in this work.

Key words: *A. Sakse, fairy tales, inner form, translations*

Внутренняя форма — понятие чрезвычайно широкое, многоаспектное, имеющее давнюю традицию изучения (см. работы О. И. Блиновой, Г. О. Винокура, В. Г. Гака, В. Гумбольта, А. А. Потемни, О. П. Ермаковой, Е. А. Земской, Т. Р. Кияк, В. Н. Телии, Д. Н. Шмелева, и др.). В данной работе внутренняя форма понимается как специфика номинации у определенного круга лексических единиц, как мотивирующий признак, положенный в основу названия предмета или явления.

Эстетический потенциал слов с внутренней формой чрезвычайно высок, востребованность этимологической семы особенно наглядно обнаруживается в художественном тексте. Она определяет самобытность создаваемого художественного образа и часто относится к сфере непереводаемого, т.к. затрагивает уникальность формы слова, которая, в конечном счете, определяет и уникальность его семантики. Так, например, в названии *одуванчик* в разных языках закрепились разные свойства реалии: в русском языке — способность быть *одуваемым*, разноситься ветром; в латышском — особенности стебля, содержащего *молочко* (*pienene*) в английском - форма листьев, напоминающих *львиный зуб* (*dandelion*) (Сырица 2005:130-135).

В центре рассмотрения в данной работе находятся названия растений, которые занимают важное место в лексике любого языка и рассматриваются лингвистами в ряде работ. Именно во внутренней форме слова содержится след того процесса, при

помощи которого было создано данное слово, по выражению Ю.С. Маслова, - это «сохраняющийся в слове отпечаток того движения мысли, которое имело место в момент возникновения слова» (Маслов 1987: 113). Наименования растений с прозрачной внутренней формой имеют особую ценность для реконструкции традиционных народных представлений о мире природы как фрагменте языковой картины мира.

Проблема исследования специфики внутренней формы в названиях растений в латышском языке рассматривалась в ряде работ. Следует отметить лингвистов В. Reidzāne, I.Ēdelmane, которые провели лексико-семантический анализ групп растений. Так, И.Эдельмане в своем исследовании „Par latviešu valodas augu nosaukumiem un to semantiku” рассматривает специфику растительных наименований, основываясь на заключенные в них характерные лексико-мотивационные признаки. Она пишет, что «многие растительные названия появились в результате отражения ассоциативных связей с окружающим миром – внешним видом животных (чаще всего части тела, например, *aitiņas* *Trifolium arvense* Dobelē, *kaķpēdiņas* *Antennaria dioica*), предметами (например, *kurpītes* *Aconitum*), другими растениями (например, *eglīte* *Equisetum arvense*) и т.д.» (Здесь и далее перевод мой). (Ēdelmane I. 1989:123)

Российский лингвист А.С. Савенко (Филатова), исследуя мотивированные наименования растений «<...> с точки зрения выражения в их морфо-семантической структуре мотивировочного признака (далее МП)<...>», отмечает, что «МП является одним из ключевых понятий мотивологического и ономазиологического анализа. При этом мотивировочные признаки могут отражать как существенные, так и менее существенные свойства предметов. В зависимости от характера МП, соотносимого с номинативным признаком, в тематической группе наименований растений А.С. Савенко (Филатова) выделяет 10 основных групп (Савенко 2006: 69).

Сопоставив классификации И.Эдельмане и Савенко А.С. (Филатовой), следует отметить, что исследователи используют разную терминологию: И.Эдельмане – использует термин «внутренняя форма», А.С. Савенко (Филатова) – мотивировочный признак. В данной работе будет использоваться термин «внутренняя форма». В предложенной ниже классификации мы приводим примеры, предложенные И.Эдельмане, А.С. Савенко (Филатовой), а также свои. И.Эдельмане использовала в своей классификации только наименования латвийских растений, А.С. Савенко (Филатова) - наименования русских растений, и наименования растений на английском языке. В данной работе интерес представляют номинации растений на всех трех

языках: латышском, русском и английском, это вызвало необходимость дополнить классификации И.Эдельмане и А.С. Савенко (Филатовой) собственными примерами. Наименования растений сопоставляемых языков отбирались при помощи «The Oxford Illustrated Encyclopedia» (The Natural World), справочников "Latvijas augi" N.Priedītis, «Биологического энциклопедического словаря», «Большого Энциклопедического словаря», также использовались словари Т.Ф.Ефремовой, Д.Н.Ушакова, А.П.Евгеньевой, *Latviešu valodas skaidrojošā vārdnīca*, *Latviešu literārās valodas vārdnīca*, этимологические словари русского языка М.Фасмера, П.Я. Черных и английского языка "Online Etymology Dictionary".

Таким образом, на основе классификаций И.Эдельмане и Савенко А.С. (Филатовой), можно выделить следующие группы названий растений:

Названия растений, внутренняя форма которых связана

- 1) с насекомыми (например, *blaktenes*, клоповник, *Fleabane*);
- 2) с птицами (например, *krauklenes*, аистник, *Cranesbill*);
- 3) с названиями других животных (например, *lācenes*, львиный зев, *Snakeroot*);
- 4) с цветом (например, *mellenes*, белокопытник, *Goldenrod*);
- 5) с вкусом (например, *rūgtenes*, горечавка, *Sweet pea*);
- 6) с запахом (например, *smaržzāles*, душица, *Stinking iris*);
- 7) с различными предметами, веществами или названиями других реалий, отображенных в форме растения или его части (например, *parastā bultene*, колокольчик, *Monkshood*);
- 8) с названием конкретного места (например, *Daugavas vizbulītes*, ветреница алтайская, *Asiatic yarrow*);
- 9) с названием места произрастания (например, *purva puķes*, подорожник, *Lily of the valley*);
- 10) с названиями времени года (например, *maijrozītes*, первоцвет, *Spring-beauty*);
- 11) с именами собственными (например, *Jāņu zāle*, иван-да-марья; *Saint-John's-wort*);
- 12) с признаками, отражающими целебные качества (например, *asinszāle*, чистотел, *Lungwort*);
- 13) с особенностями покрова растений (например, *mīkstpienene*, нушица, *Butterwort*);
- 14) ассоциативно - с особенностями жизнедеятельности растения (например, *čikstene*, дрема, *Tought-Me-Not*) (Ēdelmane 1972: 116-123; Савенко 2006: с.69-70).

Анализируя МП в сопоставляемых языках, А.С. Савенко (Филатова) сделала вывод о том, что «<...> фитонимическая лексика русского и английского языков

характеризуется определенным сходством в выборе МП. Так, в сопоставляемых языках наиболее распространенным является признак, связанный с формой (внешним видом) растения. В русском языке прослеживается тенденция к наименованию растений по особенностям их жизнедеятельности, тогда как в английском языке – по ассоциативным отношениям между растениями и человеком, а именно с точки зрения немедицинского использования растений» (Савенко 2006: 71). И.Эдельмане считает, что все наименования латвийских растений можно разделить на две группы: 1) названия растений, которые на данном периоде развития языка не вызывают ассоциаций, связанных предметами жизнедеятельности (например, *burkāni, kļava, liepa*), и 2) названия растений, которые вызывают данные ассоциации.

Как уже отмечалось, эстетический потенциал номинаций растений, обладающих внутренней формой, огромен, так как отражает национально-культурное своеобразие лексической системы. Благодаря высокой степени «поэтичности» эта лексика становится постоянным объектом внимания поэтов и писателей (ср. например, названия стихотворений “Ah! Sun-Flower” by William Blake, И.Северянина «Поэма о незабудках», цикл «Цветы» у Есенина), произведения о цветах появляются в творчестве самых разных авторов. Особое место в этом ряду занимает творчество А.Саксе, посвятившей миру растений свою книгу «Сказки о цветах» (A. Sakse „Pasakas par ziediem”). Являясь автором и переводчиком многих сказок (например, «Кузнец счастья», «Пиковый король», сказок о волшебной стране А.М.Волкова), А.Саксе в своей книге умело обыгрывает наименования растений, наделяя героев теми или иными характерными особенностями. Так, например, в сказке “Cukausītis” в описании внешнего вида главного героя - свинопаса Яниса - можно заметить обыгрывание внутренней формы названия цветка *cukausītis*, ср.: <...> *apaļš un priecīgs, kā visi bērni, ko silda gan saules, gan mātes maigums. ... cūkai bija palikusi balta tikai viena auss, un taisni tāpat bija arī Jānītim*” (Sakse 1974: 46-48).

Сюжет сказки *Sniegpulkstenīte* строится на актуализации этимологической семы *snieg-(s)* (снег), вторая сема - *pulkstenīte* (часики) в сказке не актуализирована. Лексема *sniegs* актуализируется в онимах *Sniegamāte, Sniegatevs*, а также в ряде слов, связанных с внутренней формой заглавной номинации ассоциативно, ср.: *Pārslīņa, Ziemeļis, ledainā elpa, par ledus tilkām, uzvelšu ledus vāku; Pārslīņa bija balta meitiņa baltiem matiņiem, gulēja baltā gultiņā un sedzās ar baltiem mākoņu paladziņiem*. Лексема *sniegs* в сказке *Sniegpulkstenīte* обладает высокой степенью частотности употребления, при этом лексема *Pārslīņa* является самой частотной в сказке и встречается в тексте 29 раз.

В сказке *Lapsaste* актуализируются мотивирующие признаки *lapsa* - лиса и *aste* - хвост. Лексема *aste* отражена в именах главных героев сказки – мышей, которых зовут *Strupaste* и *Garastis*, а также выступает в тексте как компонент свободных словосочетаний (*kaķu astēm, ar kuplu asti, savu asti*) и в лексемах, обозначающих синонимичные названия растения *Lapsaste – kaķastes u ziedastes*. Лексема *aste* используется в сказке 12 раз, лексема *lapsa* – 6 раз.

В сборнике А. Sakse „Pasakas par ziediem” представлены 33 сказки о цветах. В русском сборнике сказок А.Саксы «Сказки о цветах» (1979) представлены 27 сказок в переводе Д.Глезера и Н.Бать. В английском сборнике сказок А.Саксы “Flowers: Fairy – Tales”(1978) в переводе Т.Залите представлены 28 сказок.

Сопоставительный анализ сказок А.Саксе показал, что в рассматриваемом сборнике достаточно часто встречаются сказки, в заглавии которых представлены номинации, обладающие внутренней формой. Таким образом, нами были выявлены 16 сказок.

Сопоставление заглавий сказок с их переводами на русский и английский языки показало, что не во всех названиях сохраняется внутренняя форма слова. С этой точки зрения можно выделить несколько групп:

1) Названия сказок с полным совпадением внутренней формы слова

а) во всех трех языках. Например, *Lapsaste – Лисохвост – Foxtail*.

б) в двух языках. К этой группе следует отнести названия сказок *Zaķa kāposti - Заячья капуста, Naktsvijole - Ночная фиалка, Titenis – Вьюнок, Sausziedis – Сухойцвет, Lauztā sirds - Разбитое сердце, Cukaussītis - Pig’s-Ear (свиное ухо)*.

2) Названия сказок, во внутренней форме которых сохраняется только один из мотивирующих признаков, второй либо модифицируется, в соответствии со словообразовательными особенностями языка, либо заменяется другим мотивирующим признаком. Например, *Sniegpulkstenīte* (снежные часики) - *Подснежник – Snowdrop* (снежная капля). В данной номинации во всех трех языках сохраняется мотивирующий признак *snieg – снег – snow*. Второй мотивирующий признак *pulkstenīte* в английском языке представлен лексемой *drop* (капля), в русском языке второй мотивирующий признак отсутствует. В номинации *Saulgriete* (*saule – солнце и griesties – поворачиваться*) - *Подсолнечник – Sunflower* (солнечный цветок) также как и в предыдущем случае наблюдается сохранение одной этимологической семьи *saul (saule) - солн (солнце) – Sun* во всех трех языках, и отсутствие второго мотивирующего признака в русском языке. В английском языке второй мотивирующий

признак представлен семей *flower* (ср.: в латышском языке- *grieze*). В названии *Dzegužasara* (кукушкина слеза) - *Кукушкины слёзки* - *Cuckoo Flower* (кукушкин цветок) сохраняется этимологическая сема *кукушка*. Вторая сема в русском языке представлена уменьшительно-ласкательной формой существительного во множественном числе - *слёзки* (в латышском языке *слеза* – сущ. ед.ч.), в английском языке - лексемой *цветок*. В названии *Ūdensroze* (водяная роза) – *Водяная лилия* – *Waterlily* (водяная лилия) во всех трех языках сохраняется сема *ūdens* - *вода* – *water*, вторая сема в обоих языках перевода заменяется одинаковой лексемой *лилия* - *lily*. В названии *Mežroze un Rītavejš* наблюдается сохранение второй семы *roze* – *роза* – *roze* во всех трех языках, а первая сема *mež(s)* представлена совпадающими в русском и английском языках лексемами *дикая* - *wild*. Второй компонент названия *Rītavejš* имеет соответствующий эквивалент *Утренний ветер* - *Morning Wind*, ср.: *Mežroze un Rītavejš* - *Дикая роза* и *Утренний ветер* - *Wild Rose and Morning Wind*. Сравним также названия *Lauztā sirds* (разбитое сердце) - *Bleeding Heart* (кровоточащее сердце); *Puķu zirnītis* (цветной горошек) - *Sweet Pea* (сладкий горошек);

3) Названия сказок, в которых при переводе используется лексема с другой внутренней формой слова. Название *Kurpītes* (башмачки) в английском языке имеет другую внутреннюю форму, хотя и семантически близкую *Lady's Slipper* (дамский тапочек); *Naktsvijole* (ночная фиалка) - *Dame's Violet* (фиалка дамы); *Sausziedis* (сухоцвет) - *Sandy Everlasting* (песчаный бессмертник); *Cukausītis* (свиное ушко) - *Белокрыльник*; *Tītenis* (вьюнок) – *Morning Glory* (утреннее великолепие);

4) Названия сказок, при переводе которых наблюдается использование лексемы без внутренней формы. К данной группе можно отнести две сказки: *Zaķa kāposti* и *Kurpīte*. Таким образом, в названии сказки *Zaķa kāposti* при переводе на английский язык используется лексема *Orpine*, не имеющая внутренней формы, однако переводчик также использует калькированное название *Hare Cabbage* (Заячья капуста) - *Orpine or Hare Cabbage*. В названии *Kurpīte* в переводе на русский язык используется ботаническое название растения *Аконит*.

5) Отсутствие перевода сказки в одном или двух языках. Из рассматриваемых нами названий сказок, обладающих внутренней формой, не переведенными на английский язык остались две сказки: *Pienenīte* и *Granātkoks*. Следует отметить, что в русском сборнике сказок А.Саксы «Сказки о цветах» (1979) отсутствуют также переводы сказок *Pienenīte*, *Granātkoks* и *Puķu zirnītis*.

Сопоставительный анализ позволил выявить следующее:

- система образности в сказках А.Саксе строится на актуализации признаков, входящих в основу наименования, а также компонентов лексического значения.
- отсутствие лексических соответствий в русском и английском языках вызывает необходимость замены актуализируемых в тексте номинаций, например, в сказке *Kurpīte* главный герой сказки Krišus шьет башмачки для гномов, в английском переводе *Lady's Slipper* (дамский тапочек) башмачник Krišus шьет тапочки для фей, ср.: *Dzīvoja vecos laikos kurpnieks Krišus, dzīvoja savā būdiņā meža vidū un taisīja rūķīšiem kurpes. Mazas zilās kurpīte* .(Sakse 1974: 109) - *Once upon the time there lived a shoemaker called Krisus. He lived in a little house in the middle of the wood and made slippers for the fairies* (Sakse 1978: 91).
- к сфере непереводаемого следует отнести случаи полного несовпадения внутренней формы слова в языках перевода и в оригинале, например сказки *Pienenīte* и *Granātkoks*.

Библиография

- Sakse A. (1974) *Pasakas par ziediem*. Rīga: Liesma.
- Sakse A. (1978) *Flowers: Fairy-Tales*. Rīga: Liesma.
- Саксе А. (1969) *Сказки о цветах*. Rīga: Liesma.
- Саксе А. (1979) *Сказки о цветах*. Rīga: Liesma.
- Маслов Ю.С. (1987) *Введение в языкознание. Учебник для филологических специальностей вузов*. Москва: Высш. шк.
- Ēdelmane I. (1972) *Par ko stāsta augu nosaukumi. Latviešu valodas kultūras jautājumi. Rakstu krājums. 8. laidiens*. Rīga: Liesma. Lpp. 116-123.
- Ēdelmane I. (1989) :123 *Par latviešu valodas augu nosaukumiem un to semantiku. Latviešu valodas kultūras jautājumi. Rakstu krājums. 25. laidiens*. Rīga: Avots.. Lpp.122-128.
- Савенко А.С. (Филатова) (2006) Особенности осознания мотивировочных признаков носителями русского и английского языков. *Вестник ТГПУ*. Выпуск 5 (56). Серия: Гуманитарные науки (Филология). С.68-74.
- Сырица Г.С. (2005) Лингвокультурологический аспект семантики слов с внутренней формой. *Filologija*. №10. Siaulus. с.130-135.

Лариса Сафронова
Даугавпилсский Университет, Латвия

ПРОСТРАНСТВО И ВРЕМЯ В СБОРНИКЕ Л.ДОБЫЧИНА «ВСТРЕЧИ С ЛИЗ»

Abstract

Space and Time in the Collection “Encounters with Lize” by L. Dobychin

“Encounters with Lize” is the first collection of short stories by Dobychin which was published in 1927. It consists of nine short stories written during 1923-1926.

The purpose of Dobychin is creation of universal provincial city space with all the special structures of every city. This universal city is located on the river bank. The other bank of the river – forest, fields, plains – is seen from the city as if the city is the centre of the World and is above everything.

The space is formed and isolated for characters. All the expeditions of the characters are in the past. The of the Dobychin’s short stories is spherical. The first sphere is family house or rented room. In this intimate space the author focuses our attention on the things which are the most precious for the characters.

The house is organized around the figure of the mother.

Dobychin uses the means of blurred boundaries of these spatial structures, as a result they are superimposing on one another: a garden, a street behind the gates, an office, cinema – these structures are close to the house and almost inseparable. In the center of the city space there is a square. The political events take place there. This place is a grave to the heroes of a new age, here the monuments of the new Soviet Rule are founded.

Ключевые слова: *Пространство, время, топос, локус, структура сборника, модель мира.*

Л.Добычин – великий русский писатель 20 века с трагической судьбой, родился в Лудзе в 1894 году, детство и юность провёл в Двинске, погиб в 1936 году.

«Встречи с Лиз» - первый опубликованный сборник рассказов, который вышел в ленинградском издательстве «Мысль» в 1927 году в количестве 6 200 экземпляров.

В сборник входит 9 рассказов, написанных с 1923 по 1926 год: «Козлова» (1923), «Встречи с Лиз» (1924), «Ерыгин» (1924), «Савкина»(1924), «Лидия» (1925), «Сорокина» («Дориан Грей») (1925), «Сиделка» (1926), «Матрос» (1926), «Конопатчикова» (1926).

Ф.П.Фёдоров утверждает, что сборник – «своего рода роман «открытой» структуры», так как его «Романная целостность образуется в результате единой сетки тем и мотивов, «поддержанной» единым – городским – пространством и однофункциональностью персонажей» (Фёдоров 2001: 69)

Действие в рассказах сборника происходит в безымянном провинциальном городе. Несмотря на то, что рознятся названия храмов и монастырей, по-разному называются городские сады или клубы, возникает убедительное ощущение сверхзадачи автора: создать универсальное городское провинциальное пространство, в котором присутствовали бы все локусы городского мира, всё необходимое для функционирования города.

И пусть разные исследователи, (как мы это видим в замечательных трудах А.Ф.Белоусова, Э.С.Голубевой), находят в этом пространстве признаки конкретных улиц, скверов определённого города Брянска или Двинска, это не меняет сущности: задача автора - построить универсальную модель города на пересечении времён, на пересечении эпох: дореволюционной и постреволюционной.

Каждый рассказ сборника, таким образом, решает две задачи: локальную художественную задачу рассказа и общую – построения модели мира, имеющей определённый временной знак.

Город гармонично вписан в природные топоры, во-первых, он стоит на берегу реки, так что прямо из канцелярии можно пойти купаться, во-вторых, рядом с городом находится лес, который чаще всего выполняет эстетическую функцию – позволяет, как и сквер, заметить смену времён города. Река доступна всем, но только редкие горожане отправляются гулять в лес, ещё реже – в поле - когда нужно поделиться особенно секретной информацией, как в рассказе «Дориан Грей». А ещё в лес или из леса с завидной регулярностью маршируют пионеры, сопровождаемые бочкой с квасом, но зачем они туда маршируют – в пределах текста остаётся неизвестным.

Итак, другой берег реки, лес, поле, луга видны из города, как если бы город был центром мира. Создаётся иллюзия возвышения города над остальным миром. Идее превосходства служит появление в городе персонажей из другого, сельского мира: мужиков и баб, их внешний вид и поведение демонстрируют другую – нецивилизованную жизнь. Например, в рассказе «Конопатчикова» на похоронную процессию смотрит сбежавшийся народ: «Вздыхали бабы в кружевных воротничках на зипунах и в ёлочных бусах» (76).

Красив ли этот город? Трудно ответить на этот вопрос. Герои Л.Добычина находят в этом городе объекты для любования. Например: «В зеркальных крестах горело солнце. Ярко желтелись клёны. Рябины с красными кистями напоминали Козловой земляничные букетики. Она остановилась, наклонила набок голову и, держа левую руку в правой, картинно любовалась» (54); «В воде расплывчато, как пейзаж на диванной подушке, зеленелась гора с церквами» (59); «Когда он шёл обратно через сад, луна была высоко, и под перепутанными ветвями яблонь лежали на снегу тоненькие тени» (56).

И в то же время некоторые детали в разных рассказах сборника складываются в неприглядную картину пыли, грязи, вони: «Оседала поднятая за день пыль. Торчали обломки деревьев, посаженных в «день леса». Тянуло дохлятиной» (54); «Несло гарью.

Сор шуршал по булыжникам» (65); «Базар был большой. Стояла вонища»(68); «Из дворов несло кислятиной» (70); «Перед столовой «Нарпита» воняло капустой» (71).

Эти зарисовки так выразительны, что эмоционально перевешивают все нежные, тонкие авторские пейзажи или картины, которыми любят герои Л.Добычина. Каждая такая зарисовка не только эмоционально и оценочно окрашена, но и выполняет функцию характеристики персонажа или художественного пространства. Для картины мира Л.Добычина свойственен весь спектр картин и оценок: от высокого до низкого. Это тоже стремление к абсолютно полной, универсальной картине мира, стремление изобразить весь мир в его полноте, что особенно интересно при исключительном лаконизме автора, и, несомненно, служит признаком мифологического, модернистского сознания. Наблюдение Ю.К.Щеглова над романом Л.Добычина «Город Эн» могут быть распространены и на сборник рассказов: «Многократно возвращаясь к одним и тем же формулами ходам мысли своего героя, автор как бы сигнализирует о том, что «в его сумасшествии есть метод», что перед нами не абсурд и не заумь...» (Щеглов 2007: 296) Пространство города сформировано, в нём не происходит никаких преобразований и даже за пределы города герои не выезжают, хотя река, дороги и железнодорожная станция создают иллюзию открытости пространства. Все перемещения героев в прошлом: когда – то они бывали в Петербурге, Витебске, в Крыму, но это в прошлом, которого не вернуть. За пределы города в командировки могут выезжать только представители новой власти.

Пространство рассказов Л.Добычина сферично, первый круг – это семейный дом или съёмная комната. Это достаточно интимное пространство, отмеченное самыми важными и любимыми для героев немногочисленными предметами: чашками, лампой, часами, кофейной мельницей, тетрадками со стихами.

Создавая мир дома, Л.Добычин фиксирует взгляд читателя именно на этих вещах:

1) наделяет их «собственным лицом», картинкой или названием. Например на любимых чашках Козловой изображены Зимний дворец и Адмиралтейство, часы в доме Кукина названы «ле руа а Пари» (Король в Париже), на предмете гордости Конопатчиковой - абажуре под названием «Швейцария» - «звёзды над швейцарскими горами цветные огоньки в окошках хижин и лодочных фонариках» (75), на кофейной мельнице – «выпуклый овал с голландской королевой Вильгельминой» (76).

2) делает эти предметы значимыми для сюжета рассказа;

3) намечает связь таких предметов, как с историческим прошлым, так и с событиями в жизни героев.

Возможно, это попытка автора спасти некие черты индивидуальности в мире, где всё меньше остаётся личного и всё больше общего, одинакового, коллективного, универсального для всех, нивелирующего личность.

Дом, как частное пространство, изображён во всех рассказах сборника. В 6 рассказах из 9 дом организуется вокруг фигуры матери. Мать готовит и организует обеды, принимает гостей, раздаёт указания к действиям остальных членов семьи, расчёсывает волосы и, конечно же, проводит чаепития. Даже в рассказах, где герои живут одиноко, без семьи, важной составляющей их частной жизни является чаепитие. Чаепитие – это существенная составляющая домашнего уюта, символ гармоничного устройства мира.

В это интимное пространство на разных уровнях врываются знаки нового времени, нового политического строя от музыки до расписания над столом, в котором физкультура и политграмота. Более того, внешний мир достаточно агрессивно наступает на это самодостаточное, стремящееся к замкнутости интимное пространство.

Так в рассказе «Встречи с Лиз» героиня Кукина во время марширования по улицам «против Румынии» смотрит по сторонам и делает вывод: «Вот, всё развалится, - вздыхала Кукина, качая головой на покосившиеся и подпёртые брёвнами домики: - где тогда жить?»

Но эта проблема жизни совершенно не волнует новую власть, так представитель этой новой власти Фишкина, глядя на те же покосившиеся домики, делает совершенно другие выводы: «Фишкина презрительно посмотрела направо и налево: - Фу, сколько обывательщины!» «Обывательщина» - это клеймо, которое позволяет новой власти бороться с самой основой жизни, основой культуры – домом человека.

Двор, улица за воротами, канцелярия, кинематограф – всё это пространства близкие дому, почти не отделённые друг от друга, герой Добычина очень легко переносится из одного в другое.

Можно сказать, что Добычин использует приём размывания границ локусов, в результате которого происходит наложение локусов один на другой, когда можно только догадываться, что действие происходит в канцелярии, а не дома, во дворе, а не на кладбище.

Необходимо отметить также, что и каждый конкретный рассказ Л.Добычина стремится к определённой полноте и исчерпанности. Например, в первом рассказе

«Козлова» в действие вовлечены следующие локусы: дом, улица, канцелярия, храм, площадь, баня, базар, школа, кинематограф, кладбище, хотя объём этого текста составляет всего 5 страниц, а весь сборник занимает 38 страниц.

Не все локусы одинаково важны в тексте. Если для рассказа «Козлова» наиболее важны оппозиции: дом – улица, храм – площадь, то в следующих рассказах, начиная с заглавного «Встречи с Лиз», отдельные локусы не находятся в конфликтных отношениях и так плавно сменяют друг друга, что перемещение героя в пространстве почти незаметно.

Конфликтность локусов в рассказе «Козлова» можно объяснить тем, что героиня находится в оппозиции к новому советскому строю. После службы в соборе, на которой Козлова слышит проповедь о том, что «скоро воскреснет бог и расточатся враги его» (51), она выходит на площадь, на которой воинствующая, атеистически настроенная толпа, сопровождаемая исполнением Интернационала, сжигает «картонного бога-отца с головой в треугольнике» (51) Козлова «продирается» сквозь толпу со словами «мерзавцы, гонители».

В свою очередь, когда Первого мая в открытые окна её дома влетают звуки оркестров, она «портит праздник», стирая своё бельё, а ещё идёт встречать икону святого Кукши из монастыря. Козлова также не участвует в маршах протеста против Англии и отлучает от дома прежнюю свою подругу Суслову, которая была ею замечена в маршировании под лозунги «Да здравствует коммунистическая партия!» (53) Жизнь в доме Козловой ориентируется на ценности романов из приложений к «Ниве» - журналу, который выходил ещё до революции 1917 года.

Итак, локусы, которые есть в большинстве рассказов сборника, - дом, канцелярия, сад-сквер, улица, площадь, кинематограф, храм, кладбище. Как уже было отмечено, локусы легко сменяют друг друга. Например: в рассказе «Дориан Грей» в первой главке, один за другим проходят пять локусов: канцелярия, в которой Сорокина слушает правозащитника Иванова, улица, дом, храм, улица, погребок, при этом дважды повторяется улица. Каждый следующий рассказ сборника, повторяя уже известные локусы, вводит свои:

баня, клуб штрафного батальона, библиотека, каланча с часами («Встречи с Лиз»);

станция, парикмахерская, мост, столовая «Нарпит», клуб «Октябрь» («Ерыгин»);

место за сараями, мост («Савкина»);

казарма, приют для дефективных, закусочная («Лидия»);

Погребок, губернский стадион, поле («Дориан Грей»);

дворец труда, площадь жертв, казарма, исправдом, столовая («Сиделка»); чайная, («Матрос»); баня, мост, театр стружечного, кондитерская, парикмахерская («Конопатчикова»).

Все эти варианты, позволяют автору решать конкретные задачи в каждом отдельном тексте и в то же время, позволяют полнее создать модель городского пространства, решая его, как мифологическое. По мнению Ф.П.Фёдорова, «... вариативность как принцип есть не что иное, как процесс мифопорождения, процесс порождения архетипа, той точки зрения, которая в теме высказана как абсолютом, но которая в то же время нуждается в разработке, в аргументах; в результате вариаций тема перестаёт быть сентенцией, но становится мифом» (Фёдоров 2001: 71).

Обратившись к структуре сборника, можно увидеть, что в центре модели города находится площадь. Если в прошлую дореволюционную эпоху центр города создавали здания, создающие площадь, расположенные на площади: храм и здания государственного управления, то в новую постреволюционную эпоху центр города перенесён именно на площадь.

На площади происходят идеологически правильные мероприятия, площадь выполняет ритуальную роль – становится местом захоронения героев нового времени, на площади воздвигаются монументы, символизирующие новую власть.

Наиболее яркую картину в этом отношении рисует рассказ «Сиделка». «Маленькие толпы с флагами спускались к главной улице.... Наконец отправились. Играла музыка. На кумаче блестела позолота. Над белыми домами канцелярий небо было синее. На площади жертв выстроились. Здесь были похоронены капустинская бабушка и, отдельно, товарищ Гусев. Закрытое холстом, стояло что-то тощее. – Вдруг там скелет, - хихикала товарищ Окунь. Сдёрнули холстину. Приспустили флаги. Заиграл оркестр. У памятника егозили, подсаживая влезавших на трибуну. – Товарищ Гусев подошёл вплотную к разрешению стоявших перед партией задач! ... Начинали разбредаться. Гусевский отец, в пальто бочонком – с поясом и меховым воротником, взял Мухина за пуговицу: - Каково произведение! – протянул он руку к обелиску с головой товарища Гусева на острие» (82).

И другой пример в рассказе «Лидия»: «Бил фонтанчик и краснелись низенькие бегонии и герани перед статуей товарища Фигатнера» (62) . Убийственная ирония Л. Добычина, рассыпанная в микроскопических деталях: именах, формах, монтаже разнохарактерных фраз не нуждается в комментариях и, конечно же, легко читается за якобы объективным повествованием бытописателя.

Одна фраза Л.Добычина является приговором новому времени в данном пространстве, пророчеством писателя: «Вертелись. Сзади было кладбище, справа – исправдом, впереди - казармы» (82). Безысходность существования героев Добычина носит характер символа.

Сфера города замкнулась, мифологический круг очерчен. И другие локусы подчинены этому общегородскому пространству, при этом не имеет значения, принадлежат ли они к сохранившимся локусам прежнего мира или к созданным внове.

Герои Л.Добычина чаще всего служат в канцелярии. Локус канцелярии более всего связан с локусом дома и никак не отражает работу чиновников, хотя большая часть героев Л.Добычина именно чиновники, они что-то чертят, что-то переписывают, где-то сидят и не более. Служба никак не отражается на жизни персонажей.

Самый интересный топос в добычинском сборнике – это кладбище. Кладбище в Добычинском мире не связано с трагедией, оно не пугает. Утраты в этом мире легко компенсируются или забываются. На смену утонувшей Лиз Курицыной приходит начальница Фишкина. Вместо Олимпии Кукель у вдовца Кукеля появляется новая жена, к которой он вскоре и переезжает.

Кладбище – это продолжение городского пространства, куда приходят поклониться родным могилам, познакомиться с кавалером, погулять в одиночестве, погулять с предметом симпатии подальше от любопытных глаз и так далее. Это привычное пространство, которое часто посещается героями рассказов Л.Добычина. «Топос кладбища ... скорее принадлежит времени, нежели вечности» (Соколов 1998: 44).

Следующим кругом, скорее угадываемым, нежели описанным предстаёт пространство государства – республики, Советской России. Это пространство появляется, складываясь, как мозаика, из газетных статей, упоминания городов, прежде всего Ленинграда/ Петербурга (Калуга, Витебск, Крым), директив новой власти, которые идут откуда-то из «центра». Газеты, директивы, кинематограф, общественные акции в виде маршей против Англии, против Румынии и т.д. – вот те объекты, через которые проникает идеологическое воздействие в сферу города.

Но в пространство сборника входит всё мировое пространство, данное в культурных реалиях, политических событиях, научных открытиях, экономических достижениях. Для рассказов сборника значимы Франция, Англия, Италия, Германия, Румыния, Бельгия, Швейцария, Швеция, Голландия, Китай, Америка, Трансвааль (ЮАР).

Как удаётся Л.Добычину на таком небольшом пространстве создать картину целого мира? Далёкий внешний мир проникает в город Добычина через названия улиц: Коминтерна, Третьего интернационала, школа Карла Либкнехта и Розы Люксембург; через кинематограф; через слухи, неизвестно откуда приходящие: « Говорят, в Америке рекламы пишут на облаках»

Таким образом, можно сказать, что сборник создаёт мифологическую картину мира, свойственную провинциальному сознанию первой четверти 20 века.

Время сборника так же едино – это время максимально приближено ко времени создания текстов, то есть к началу 20-х годов 20 века. Но в это новое время со всеми атрибутами нового политического строя: маршами, митингами, новыми песнями, шествиями, концертами, плакатами, лозунгами и так далее - неотъемлемой составляющей входит прошлое.

Прошлое живо в воспоминаниях героев, их быте, и, конечно, в структуре их сознания. Это прошлое не отменено революцией, хотя среди героев Л.Добычина появляются «сочувствующие» (Жорж Кукин «Встречи с Лиз»), а так же «всегда соображающиеся с веянием времени», как франтоватая старушка Сутыркина из рассказа «Козлова»(54). Обыватели учатся жить при советском строе, использовать новую лексику, чувствовать «веяние времени». И нужно отметить, что сознание очень легко приспосабливается к новым обстоятельствам. Проблема только в том, насколько они новы. В мире Л.Добычина провинциальное сознание до и после революции меняется внешне, незначительно.

Актуальные политические акции, самые характерные лозунги, самые популярные песни – всё это делает рассказы сборника своеобразной авторской энциклопедией начала 1920-х годов 20 века.

Добычин изумительно точен в отсчёте времени: пространство движется сезонными циклами, любой рассказ происходит в системе координат, которые легко отсчитать по праздникам, по церковным датам, по смене сезонов. Рассказ «Козлова» начинается и заканчивается зимой, жизнь проходит круг – ничего не изменяется. В последней части рассказа мир Козловой окончательно обретает рамки: будущее известно, оно равно прошлому и ничего нового уже произойти не может.

Так же точен автор и в отсчёте дня персонажа, обязательно отмечается утро, полдень, вечер. Рассказы «Сиделка» и «Матрос» не имеют структурного членения и равны прожитому дню героя с утра до вечера, который можно соотнести со всей жизнью главного героя.

Последний рассказ сборника «Конопатчикова» посвящён организации похорон и поминок соседа главной героини, это главный сюжетобразующий мотив.

Тенденция сборника понятна: перспектива этого мира – смерть, поэтому не важно, что исполняется в этот момент на улице Интернационал или Боже царя.

«Добычин ... строит символическое пространство, в котором совершается символическое действие, социальное по своей основе, и оно целью своей имеет, во-первых, похороны, во-вторых, травестированные поминки, одним словом, травестированную смерть» (Фёдоров 2001: 83). Что же остаётся героям Добычина? Автор предлагает два варианта: по модели Козловой – создать свой мир и замкнуться в нём, ограничив его от влияний окружающего мира. Второй вариант более прост – наслаждаться минутой, наслаждаться, т.е. получать физиологическое удовольствие здесь и сейчас. Последний абзац последнего рассказа сборника рисует такую картину физического наслаждения, которое замещает здесь понятие счастья: «Берёзынькина, запрокинув голову, с закрытыми глазами, счастливая, макала в рюмку кончик языка и, шевеля губами облизываясь, наслаждалась» (77).

Библиография

- Добычин, Л.И. (1999) *Полное собрание сочинений и писем*. Санкт-Петербург: Журнал «Звезда». (Сборник цитируется по данному изданию).
- Соколов, Р.И. (1998) Оппозиция «жизнь - смерть» в рассказах Л.Добычина. В сборнике: *Dobičina lasījumi. Добычинский сборник. Выпуск 3*. Даугавпилс, DPU izd. «Saule»: 40-49.
- Фёдоров, Ф.П. (2001) Городское пространство в сборнике Л.Добычина «Встречи с Лиз». В сборнике: *Добычинский сборник – 3*. Даугавпилс, DU izd. «Saule»: 69-83.
- Щеглов, Ю.К. (2007) Заметки о прозе Леонида Добычина («Город Эн»). В книге: *Bibliotheca Latgalica. Леонид Добычин «Город Эн»*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds „Saule”: 277-298.

Светлана Велигура
Даугавпилсский Университет, Латвия

ЧЕСТЕРТОН: «ОРТОДОКСИЯ» – ПРИКЛЮЧЕНИЯ В ПОГОНЕ ЗА ОЧЕВИДНЫМ

Abstract

Chesterton: Orthodoxy. Adventure in search of the Evident

Chesterton creates his works at the joint of two epochs: positivism and modernism, the time when the new values of modern era came in the stead of determined maxims of the Victorian time. Chesterton is a paradoxical writer. Being antagonist of the philosophy of positivism and determinism, he is oriented towards the values of the past. Striving for democracy, he appeals to tradition. Free will is of great value for Chesterton, as it gives us the opportunity to control ourselves. This is a true democracy as Chesterton sees it. *Orthodoxy* reflects Chesterton's way of spiritual development. It describes Chesterton's way to Orthodoxy. It had been written in 1908, 14 years before Chesterton's conversion to Roman Catholicism in 1922.

Orthodoxy is essayistic indeed: it contains biographical details, it depicts inner experiences of the author, his perception of the epoch. *Orthodoxy* is highly polemical and controversial. Chesterton argues with philosophers and writers both contemporary and those from the past. Chesterton creates his own philosophy. He takes life as adventure in search of the Evident, as great joy and invaluable gift. He perceives life as a child. Therefore he expresses his love for fairy tales, for these "spiritual investigations", as he calls them.

Chesterton's metaphor about an English yachtsman who slightly lost his way and discovered England thinking that it was a new land reminds us of Chesterton himself, discovering this world.

Ключевые слова: *ортодоксия, христианская вера, модернизм, детерминизм, полемика, традиция, демократия, либеральные идеалы, духовное развитие, эссе.*

I

Честертон – парадоксальный писатель, поэт, журналист, оригинальный мыслитель, апологет христианского мировосприятия. Он – противник позитивистской философии, человек модернистского сознания, в то же время ориентированный на Средневековье. Как теолог он проявил себя в религиозных и философских трактатах: «Еретики» (1905), «Ортодоксия» (1908), «Святой Франциск Ассизский» (1923), «Вечный Человек» (1925), «Святой Фома Аквинский» (1933). Нас же Честертон интересует прежде всего не как теолог, философ, а как художник с определённым культурным сознанием, со своим видением мира, со своими художественными принципами.

«Ортодоксия» – «интеллектуальное путешествие» (Честертон 1991: 364), как сам Честертон характеризовал это произведение. Он также называл «Ортодоксию» «тяжеловесными приключениями в погоне за очевидным». Это «не церковный трактат, а что-то вроде небрежной автобиографии» (Честертон 1991: 361). В русском переводе «Ортодоксия» даже названа «очерком» (Особенности перевода: очерк - sketch, essay): «В этих очерках я хочу только обсудить тот несомненный факт, что христианское учение, <...> — лучший источник действенной радости и здоровой этики» (Честертон 1991: 361). Говоря об особенностях своего произведения, Честертон отмечает, что не

собирается делать из своей книги христианскую апологию, а рассказывает только о своём пути к определенной вере.

II

Честертон творит на стыке двух эпох, когда на смену позитивистской авторитарной Викторианской культуре приходит модернизм. В жизни общества происходят мощные перемены: если в Викторианскую эру акцент ставился на сохранение семейных ценностей и соблюдение этических норм, то в начале XX века в Англии «с самыми простыми нравственными понятиями стало твориться что-то странное», как говорит исследователь творчества Честертона, Наталья Трауберг. «Может быть, такая усталость, все ближе подводящая к полной аномии, была неизбежной — рассыпались идеалы...» (Трауберг 1991: 11) Многие в то время, и даже раньше, к концу XIX века оказались в растерянности: с одной стороны надёжность и уверенность, нормированность жизни, традиция (очень важное для Честертона понятие), были привычны, удобны и понятны; с другой стороны, детерминизм, который заявлял об обусловленности и предопределённости человеческой жизни, становился узок. Человек уже не хочет быть заложником обстоятельств, наследственности. Материальность детерминизма замещается новым, мифологическим сознанием. Модернистская культура творит новый миф, отрицая материальное. Как любой миф, модернистский миф рассматривает два направления развития мира: горизонтальное и вертикальное. Возможность вертикального развития – это возможность свободы, надежда на «освобождение» от предопределённости.

Когда появилась «Ортодоксия», Честертону было уже 34 года. К этому моменту он уже прошёл несколько этапов своего духовного развития: от язычника, коим он себя считал до 12 лет, и юноши, увлекающегося мистикой, переживающего довольно мрачный период в жизни, до зрелого человека, находящего смысл жизни в истинных ценностях, в вере, в радости. Позже, через 14 лет, он примет католицизм (событие не крамольное для протестантской Англии, но не понятное многими его друзьями). Честертон – человек на распутье, размышляющий о ценности жизни, человек думающий сердцем. Вот основные вопросы, на которые он страстно ищет ответы: Нужно ли принимать новые идеалы? Существуют ли они – новые идеалы, или всё уже давным-давно придумано? Какова роль традиции? Должно ли уважать опыт, накопленный предыдущими поколениями? Как относиться к взглядам и идеалам отцов? Как не скатиться в пессимизм и радоваться жизни? Что такое – радость? В чём

счастье? Как мы познаём этот мир? Каковы пути духовного развития? Какова роль христианства в жизни человека?

Парадокс Честертон в том, что, защищая традицию, он отказывается от детерминизма. «Детерминист <...> превращает в бессмыслицу право человека на подлинный выбор», – говорит он в третьей главе «Ортодоксии». Свободная воля необычайно важна для Честертон. А свободная воля – это «одна из самых священных истин католической теологии, так как поддерживает в нас чувство собственного достоинства. <...> Свобода даёт нам привилегию управлять собой, и в этом есть демократия. А Честертон очень верил в демократию» (Ahlquist 2003: 27). Но свобода хороша только в пределах правил. Честертон определяет эти пределы – это традиция. А вот ещё один парадокс: модернист Честертон – враг «всезнания, всеотрицания и вседозволенности» (Трауберг 1991: 5-6). Он продолжает свою защиту демократии, обращаясь к прошлому. Он отождествляет демократию с традицией:

«Традиция расширяет права; она даёт право голоса самому угнетённому классу — нашим предкам. <...> традиция — единственная демократия, прошедшая сквозь века. Она верит голосу народа больше, чем частному или произвольному мнению. <...> Из всех моих глубочайших убеждений самое раннее связано с народной традицией, и без предшествующего объяснения я не смог бы объяснить свой духовный опыт» (Честертон 1991: 389).

Честертон пытается определить первоосновы своей собственной философии. Оказывается, что свою первую и последнюю философию, в которую он твердо верит, он усвоил от няни, которую называет «величественной, вдохновенной жрицей демократии и традиции» (Честертон 1991: 390).

«Крепче всего я верил и верю в волшебные сказки. Они кажутся мне удивительно разумными. Это не фантазия, рядом с ними все остальное фантастично, даже религия и рационализм: религия невероятно права, рационализм невероятно не прав. Страна чудес — это просто солнечный край здравого смысла. Не земля судит небо, а небо землю, и точно так же, по-моему, землю укоряет сказочная страна. Я знал о волшебном бобовом стебле прежде, чем вкусил бобов, и поверил в человека на Луне раньше, чем в Луну. И в этом я следовал традиции» (Честертон 1991: 390).

Ч. – человек, смотрящий на мир глазами ребёнка. Отсюда его особое отношение к сказкам: «сказки – это духовные исследования, и, значит, они – правдоподобны, так как показывают человеческую жизнь такой, какой она видится и чувствуется изнутри» (Честертон 1991: 391). Сказки – это истории нормальных людей о необычных

ситуациях, о любви и бесстрашии, о девах, которых надо спасать и драконах, которых надо уничтожать. Честертон называл это «этикой Эльфляндии». «Есть пять законов, которые он узнал в Эльфляндии, и они привели его к удивительному открытию Христианской веры: Во-первых, мир себя не объясняет. Нам нужен кто-то, кто его объяснит. Во-вторых, волшебство и чудо мира должно что-то значить, а если оно что-то значит, должен быть кто-то, кто объяснит это. В-третьих, созданный мир прекрасен. В-четвёртых, мир – это дар, которого мы иногда не заслуживаем. А мы ещё сомневаемся – благодарить – не благодарить. ... И в-пятых, есть ощущение, что мы были спасены из первобытных руин, как Робинзон Крузо был спасён в кораблекрушении» (Ahlquist 2003: 28).

III

«Ортодоксия» Честертона очень эссеистична. Почему нам представляется возможным говорить об «Ортодоксии», как об эссе? Как жанр «повышенной интеллектуальности» описывал эссе Дьёрдь Лукач в работе 1910 года «О природе и форме эссе. Письмо к Лео Попперу» (Зацепин 2010). Эссе «имеет дело не с непосредственной действительностью, а ее отображением в произведениях искусства». Важнейшая функция жанра, по мнению Лукача, — это «упорядочивание, структурирование эстетических переживаний, которое эссе преподносит в некой уникальной языковой форме. <...> Будучи тесно связанной с частным опытом, биографией, интерпретация в эссе выступает условием возможности понимания себя и других в культуре и через культуру. <...> Не четко сформулированная концепция, но именно внутренняя динамика образа, сложная сеть ассоциативных связей, парадокс как способ игры с читателем обретают в эссе важность» (Зацепин 2010).

По мнению Дмитрия Голышко-Вольфсона, эссе находится «на стыке философского дискурса, художественной критики, научного мышления и поэтического творчества» (Голышко-Вольфсон 2010).

Текст его «Ортодоксии» мозаичен, как многие честертоновские тексты. Отметим несколько векторов движения: во-первых, это автобиографические моменты (воспоминания о семье, о няне), и рассказ о том, как складывалось его восприятие мира, отражение внутренних переживаний; во-вторых, это осмысление развития культурного и художественного сознания своего времени, осмысление эпохи, в которую он живёт.

Потрясает огромное количество персоналий, которые Честертон упоминает, всего – более 120. Константин Зацепин указывает, что особенностью эссеистики как раз

является активное использование имён собственных, воплощающих некие многомерные образы. Они «все больше проникают в тексты, более того, начинают собирать тексты вокруг себя, превращаясь в некие смысловые “ядра”, обладающие огромным смыслообразующим потенциалом <...> (например, “Дионис” у Ницше)» (Зацепин 2010).

Всё произведение Честертон пронизано полемикой: «призыв к дебатам...» – так видит это произведение биограф Честертон, Алзина Стоун Дейл (Dale 1983: 117). Честертон спорит с материалистами: «Для объяснения мира материализм ущербно прост. Послушайте какого-нибудь талантливого и рьяного материалиста <...>. Он понимает все, и его «все» не стоит понимания. Его космос продуман до последнего винтика, но он меньше нашего мира. <...> Земля так велика, а космос так мал: он оказывается норкой, куда можно спрятать только голову» (Честертон 1991: 369). Честертон не соглашается с эволюционистами, дарвинистами, которые уверовали в конечность истин, которые они проповедуют. Жизнь невозможно понять и объяснить только с точки зрения логики, законов. Сам он – в постоянном движении, развитии, «человек на распутье». В этом он видит суть христианства.

«Расплывчатые философии — нагромождения чепухи — толкуют об эпохах, эволюции, конечных достижениях. Подлинной философии важен миг. Куда пойдет человек — туда или сюда? Вот единственный стоящий вопрос для тех, кому нравится думать. <...> Наша вера полна опасностей, как книга для мальчиков; она говорит о вечном решении, о переломе» (Честертон 1991: 458).

IV

«Ортодоксия» – это открытие традиционной веры. Произведение, в котором автор показывает свой духовный путь, он утверждает, как либеральные идеалы, близкие ему, оказались тем, что христианское вероисповедание утверждало изначально. «Честертонское путешествие к правоверию (Orthodoxy) было замечательным. Это был и трепет открытия истины, и удивление от того, что не он был первооткрывателем. «Ортодоксия» – этот удивительный отчет о путешествии – самое оригинальное и яркое слово в защиту Христианской веры, когда-либо написанное» (Ahlquist 2003: 32).

«Я — человек, с величайшей отвагой открывший открытое ранее. ... Я излагаю мои тяжеловесные приключения в погоне за очевидным. <...> Я пытался минут на десять опередить правду. И я увидел, что отстал от нее на восемнадцать веков. По-юношески преувеличивая, я мучительно возвышал голос, провозглашая мои истины, —

и был наказан как нельзя удачнее и забавнее: я сохранил мои истины, но обнаружил, что они не мои. Я воображал, что я одинок, — и был смешон, ибо за мной стояло все христианство» (Честертон 1991: 360).

Жизнь по Честертону – это сюрприз, приключение. «Мир причудлив, изумителен», «всё на свете – чудо», «жизнь – привилегия» – так он ощущает эту жизнь (Честертон 1991: 398). «Вселенная не пуста и безгранична, а уютна и драгоценна; так и есть — всякое творение драгоценно и мало для творца, звезды малы и милы для Бога, как бриллианты для ювелира. Я чувствовал: все хорошее на свете надо хранить, как хранил Робинзон то, что осталось после бури» (Честертон 1991: 415).

V

Интересно, что «Ортодоксия» начинается с метафоры. Честертон описывает книгу, которая никогда не была им написана, она рассказывает о человеке, который отправляется под парусом из Англии в поисках новых земель. Случайно он возвращается обратно, думая, что это и есть та новая страна, которую он стремился открыть. Он смотрит на знакомые вещи, думая, что видит их впервые. Он как будто открывает их заново. Это – о самом Честертоне, о его духовной одиссее. Честертон отправился на поиски новой и совершенной религии. Он знал, что она должна была включать в себя: чудо и тайну, красоту и искусство, благодарность и скромность, жертвенность и безмерную радость. И когда он, наконец, решил, что приблизился к этой новой религии, оказалось, что она уже давно существует. И это – христианство. Когда мы читаем «Ортодоксию», мы должны быть готовы отправиться в это путешествие с Честертоном. Хорошо – вернуться домой, а не сбиться с пути.

Библиография

- Ahlquist, D. (2003) *G.K. Chesterton: The Apostle of Common Sense*. San Francisco: Ignatius Press.
- Dale, A. S. (1983) *The Outline of Sanity. A Life of G. K. Chesterton*. Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids.
- Голышко-Вольфсон Д. (2010) Эссе о невозможности эссе. *НЛО*, № 104. <http://magazines.russ.ru/nlo/2010/104/go18.html> [2012.05.02.].
- Зацепин, К. (2010) Эссе: от философии к литературе. *НЛО*, № 104. <http://magazines.russ.ru/nlo/2010/104/za17.html> [2012.05.02.].
- Трауберг Н. Л. (1991) Гилберт Кийт Честертон и его трактаты. В: Честертон Г. К. *Вечный человек*. Москва: «Политиздат».
- Честертон Г. К. (1991) *Вечный человек*. Москва: «Политиздат».

Evita Badina
Daugavpils University, Latvia

THE CATEGORY OF TIME IN DETECTIVE FICTION

Abstract

The article deals with one of the most significant factors influencing the construct of temporal models in detective fiction – the author's attitude of mind. The analysis is presented on the basis of three nineteenth-century writers' detective prose: Edgar Allan Poe, John Babbington Williams and Arthur Conan Doyle's. The creative work of these writers is separated by about twenty-year long period. The author of the article states that in the space of the 19th century it is a very essential fact as during that time the philosophical stances of the society replace each other quickly or coexist simultaneously. The detective stories written by Poe, Williams and Doyle exemplify this phenomenon as the writers' attitude of mind is different. As a result in the depiction of time in the detective prose there are certain distinctions. Thus, Edgar Allan Poe's 'tales of ratiocination' reflect the influences of Dark Romanticism; John Babbington Williams' short stories are written in the positivistic-utilitarian manner, but in Holmesian saga written by Arthur Conan Doyle the positivism is although present but transformed.

Key words: *attitude of mind, 19th century, time, temporal models, detective fiction, when?*

Time and space – these two phenomena define the parameters of the world existence and the basic forms of human experience. The present article deals with the category of time in detective fiction. Referring to Viktor Shklovsky's "*Theory of Prose*" where he defines literary time as a peculiar kingdom, the world with its own specific time account and perception, one can add that time in detective fiction is even more specific, more peculiar and unique (Шкловский 1983: 249).

The analysis of English and American detective short stories of the 19th century has shown that the category of time in this kind of fiction is influenced and created by three factors – the author's attitude of mind, the historical age and the peculiarities of plot based on mystery. In this article the attention will be focused on the first factor mentioned above – the author's attitude of mind. The results of study will be presented on the basis of works by three nineteenth-century writers – Edgar Allan Poe (1809-1849), John Babbington Williams (1827-1879) and Arthur Conan Doyle (1859-1930). The criteria for this choice were three - man, space and time.

1) According to Stephen Knight's chronology of crime fiction offered in his book '*Crime Fiction, 1800-2000: Detection, Death, Diversity*' the writers mentioned above were the first who introduced in their detective fiction a so-called serial figure of an intellectual investigator, a gentleman detective who appears in more than one story:

1841 Edgar Allan Poe, '*Murders in the Rue Morgue*': the debut of C. Auguste Dupin, **the first intellectual detective**;

(..);

1865 John B. Williams (ed.), *Leaves from the Note-Book of a New York Detective: the exploits of Jem Brampton, the first all-American detective*;

(..);

1887 Arthur Conan Doyle, *A Study in Scarlet: first Sherlock Holmes novella* (Knight 2004: 209 – 211) (highlighted by E.B.).

2) gentleman detectives created by Poe, Williams, and Doyle are associated with one specific place; each represents the space of the city – Poe’s amateur detective Dupin – Paris, Williams’ private detective officer Brampton – New York, and Doyle’s unofficial consulting detective Holmes – London. According to Chesterton, *the first essential value of the detective story lies in this, that it is the earliest and only form of popular literature in which is expressed some sense of the poetry of modern life* (Chesterton 1902: 119).

The investigators mentioned above are integral part of their cities, they even oppose the urban environment to rural one or the space of metropolis to the space of small town preferring the first ones:

With sickness of the heart the wanderer will flee back to the polluted Paris as to a less odious because less incongruous sink of pollution. (..) the town blackguard seeks the precincts of the town, not through love of the rural, which in his heart he despises, but by way of escape from the restraints and conventionalities of society. He desires less the fresh air and the green trees, than the utter licence of the country (Poe 1994: 237).

I had been engaged in my profession about a year, when rumors reached New York that a small town in the extreme western portion of the State was the theatre of crimes. (..) At that time there was no telegraph or railroad to the town in question, therefore, the reports that reached the metropolis were in the first instance vague and contradictory, (..) (Williams 2008: 83).

All over the countryside, away to the rolling hills around Aldershot, the little red and grey roofs of the farm-steadings peeped out from amidst the light green of the new foliage.

“Are they not fresh and beautiful?” I cried, (..).

But Holmes shook his head gravely.

“Do you know, Watson,” said he, “that it is one of the curses of a mind with a turn like mine that I must look at everything with reference to my own special subject. You look at these scattered houses, and you are impressed by their beauty. I look at them, and the only thought which comes to me is a feeling of their isolation, and of the impunity with which crime may be committed there.” (..)

“(..) *It is my belief, Watson, founded upon my experience, that the lowest and vilest alleys in London do not present a more dreadful record of sin than does the smiling and beautiful countryside*” (Doyle 1976: 171).

3) Last but not least is the criterion of time: chronologically all three authors are separated from each other with more or less regular time gap – twenty years: in 1841 Edgar Allan Poe publishes *“The Murders in the Rue Morgue”*, twenty-four years later – in 1865 – *“Leaves from the Note-Book of a New York Detective”* by Williams appears and then, after twenty-two years – in 1887, the first adventure of Sherlock Holmes is offered to the public. This time gap between the authors can be regarded as an essential factor in the analysis of the category of time in detective fiction of the 19th century and that is why it deserves to be looked upon more thoroughly.

The 19th century is peculiar as during that time the philosophical stances of the society replace each other quickly or coexist simultaneously. Earlier, hundreds of years had to pass to change the dominating cultural movement with another one (for example, the time span of the Age of Reason was approximately 150 years before it was substituted for by Romanticism). In the 19th century the time span to change one dominating movement with another one is extremely short (we can speak even of twenty- or thirty-year short periods). Thus, Edgar Allan Poe was a representative of the American Romantic Movement. In his so-called *Tales of Ratiocination* featuring Dupin (*‘The Murders in the Rue Morgue’*, *‘The Mystery of Marie Roget’* and *‘The Purloined Letter’*) we can find influences of Dark Romanticism, although vanishing, but still present, as Edgar Allan Poe was among the most important authors of this literary subgenre. In *‘The Murders in the Rue Morgue’* the amateur detective Dupin is depicted following the tradition of Dark Romanticism: *It was a freak of fancy in my friend (for what else shall I call it?) to be enamored of the night for her own sake; (...). The sable divinity would not herself dwell with us always; but we could counterfeit her presence. At the first dawn of the morning we closed all the massy shutters of our old building; lighted a couple of tapers which, strongly perfumed, threw out only the ghastliest and feeblest of rays. By the aid of these we then busied our souls in dreams – reading, writing, or conversing, until warned by the clock of the advent of the true Darkness* (Poe 1994: 122).

To the question **‘when?’** the representative of Romanticism would answer **‘always’**. The above example also demonstrates this concept **‘always’**, as the main character does everything to live at night all the time.

In his turn, twenty-four years later, John Babbington Williams answers the question **‘when?’** with rather accurate, punctual and regulated time details. In his *“Leaves from the*

Note-Book of a New York Detective” featuring twenty-nine cases of Jam Brampton one can follow the private detective’s investigation process by hours, days, months:

It was the middle of summer, (..). That same afternoon at five o’clock I had started on my expedition.

(..)

(..) and after three days really hard work, I reached the pleasing town of Augusta, in Georgia.

(..)

The next day I got a horse and buggy and drove to Parkville; (..)

It was a beautiful July evening, (..). It was dark when I started, and I had not walked a mile before it became quite dark. (..)

By this time the broad road had degenerated into a narrow path (..).

(..) I cannot tell how I passed the three ensuing hours – they appeared three centuries to me (Williams 2008: 74-77) (highlighted by E.B.).

John Babbington Williams’ detective stories are created in the report or feature-article type of writing – they focus on particular events (the investigation of crime), are descriptive, explain the most interesting and important elements of situations and contain a lot of special language (e.g., medicine terms):

“Mr. Percival’s death was very sudden, was it not?” I asked.

“Of course it was – death by aneurism always is; the moment the sac bursts death ensues, but I forgot you have perhaps forgotten your medical studies. Let me explain. Aneurism of an artery is the rupture of one of the internal coats. A sac is formed, which gradually increases until the remaining coats of the artery give way; death is then instantaneous” (Williams 2008: 5).

This type of writing was characteristic for positivists of the 19th century. Ideas expressed by the author are also positivistic-utilitarian and reflect the spirit of that time. The most striking example of utilitarianism is depicted in the story called ‘*The Night of Peril*’ in which Jam Brampton, to save his life and to arrest two criminals, allows killing an innocent person:

It was shocking to see the uncle’s agony when he discovered that his son had been murdered. Neither of the criminals attempted any defence. Three months afterwards they were tried, convicted and executed (Williams 2008: 82).

The story demonstrates typical utilitarianism – *the belief, based on the philosophy of Bentham, that actions are good if they are useful or benefit the greatest number of people*

(Cowie 1994: 998) - the criminals were punished, the society could sleep well and it does not matter that one person's life was sacrificed.

One can maintain that Williams' detective fiction is a result of the philosophy of the 19th century's positivism. His texts contain certain temporal changes and one cannot say that the specific event happens always as it was in Edgar Allan Poe's tales: Williams' detective is young, he studies, marries, works and then retires; the sequence of cases investigated by him is consequent and the author has regulated all time indices. There is no misuse of temporal details in John Babbington Williams' prose.

This cannot be said about Arthur Conan Doyle's detective fiction. On the one hand, it can be perceived as a typical positivistic literature postulating the scientific method as the only one possible in science:

Detection is, or ought to be, an exact science and should be treated in the same cold and unemotional manner, says Sherlock Holmes to Dr. Watson in 'The Sign of Four' (Doyle 2009: 90).

Of course, Sherlock Holmes' adventures depict the values of the Victorian Era. As Martin Priestman admits in *'The Cambridge Companion to Crime Fiction': The stories celebrate the materialism of the age, showing that the ordinary small objects of everyday existence, if observed properly, have stories, create atmospheres, point directions (Priestman 2003: 48):*

Beside the couch was a wooden chair, and on the angle of the back hung a very seedy and disreputable hard felt hat, much the worse for wear, and cracked in several places. A lens and a forceps lying upon the seat of the chair suggested that the hat had been suspended in this manner for the purpose of examination. (..)

(..)

"I can see nothing," said I, handing it back to my friend.

"On the contrary, Watson, you can see everything. You fail, however, to reason from what you see" (Doyle 1976: 95-97). Holmes surprises Dr. Watson with detailed information about the unknown man's character, appearance, social and family status basing his conclusions only on facts gained from observing the hat.

But on the other hand, if we try to find the answer to the question *when?* in Doyle's detective prose we can meet certain difficulties. All episodes of Holmesian saga are full with temporal indices but studied thoroughly it turned out that the author is very careless with dates even in the space of one story. For example, *"The Red-Headed League"* starts with the following:

*I had called upon my friend, Mr. Sherlock Holmes, **one day in the autumn** of last year, (..)* (Doyle 1976: 26). But later in the story Holmes gives Dr. Watson a newspaper, saying: “*It is The Morning Chronicle, **of April 27, 1890. Just two months ago**” (Doyle 1976: 28) (highlighted by E.B.).*

It means that at the moment of giving a newspaper to Dr. Watson there should be June, but not *one day in the autumn*.

There are several mistakes of such kind in Doyle’s detective fiction. The author gives an illusion of reality, mentioning accurate time indices such as year, season, month, daytime, but still it is only an illusion. In Holmesian saga time indices serve as imaginary signs of real events.

The more interesting feature of temporal models constructed by Doyle is the following: although in his detective stories the accurate time is present, the answer to the question *when?* will be sooner *always* than concrete dates or times. Because, on the one hand, it seems that time is moving, but on the other hand, nothing changes in the Holmesian saga; it can be observed on the level of characters - they are constant, for example, Sherlock Holmes – in all 56 short stories and four novels he does not become cleverer or older, more analytical or critical. Of course, the author reveals some new information about the character in the stories, but there is no inner development, just additional detail in a ready-made portrait of the great detective. Thus, we can maintain that in Doyle’s detective fiction some impulses of modernism declare themselves. In the article “*Mythology of Sherlock Holmes*” professor F. P. Fyodorov mentions: *The detective plot is an extremely centered plot, it is a plot of matrix. In this sense the detective stories inevitably fall out of the positivism zone of determinism and historicism. The basic model of a detective story is a logical scheme. The basic objective of the detective story is transformation of the real facts into a logical construct, and that is done by Conan Doyle with the help of Sherlock Holmes. Conan Doyle’s detective stories are the texts of modernism attitude, that is, the historical reality is elevated to the anti-historical myth, to the myth of crime and punishment* (Федоров 2010: 19) (translated by E.B.).⁴¹

Thus, the analysis of the 19th century’s detective short stories proves that the category of time in detective fiction is strongly influenced by the writers’ attitude of mind – they construct specific temporal models according to their own world views and mode of thinking.

⁴¹ Уголовная фабула – предельно сконцентрированная и предельно матричная фабула. В этом плане детективы неизбежно выпадают из позитивистской зоны детерминизма и историзма. Основная задача детектива – трансформация реальных фактов в логический конструкт, что и совершается у Конан Дойла посредством Шерлока Холмса. Детективы Конан Дойла – это тексты модернистского миростроения, то есть возведения исторической реальности в антиисторический миф, миф о преступлении и наказании.

Bibliography

- Chesterton, G.K. (1902) *The Defendant*. London: R. Brimley Johnson.
- Cowie, A.P., ed. (1994) *Oxford Advanced Learner's Encyclopedic Dictionary*. Oxford: Oxford University Press.
- Doyle, A.C. (1976) *The Original Illustrated Sherlock Holmes*. New Jersey: Castle.
- Doyle, A.C. (2009) *The Penguin Complete Sherlock Holmes*. London: Penguin Books.
- Knight, S. (2004) *Crime Fiction, 1800-2000: Detection, Death, Diversity*. New York: Palgrave Macmillan.
- Poe, E.A. (1994) *Selected Tales*. London: Penguin Books Ltd.
- Williams, J.B. (2008) *Leaves from the Note-Book of a New York Detective*. Yardley (Pennsylvania): Westholme.
- Федоров, Ф.П. (2010) Мифология Шерлока Холмса. In: Fjodorovs, F., ed. *Šerloks Holms: detektīva semiotika un poētika*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes akadēmiskais apgāds „Saule”.
- Шкловский, В. Б. (1983) *О Теории прозы*. Москва: Советский писатель.

Kristina Govorkova
Daugavpils University, Latvia

PRESENT PERFECT AS A REPRESENTATION OF PERFECT ASPECT

Abstract

The author is interested in the semantic schema for a situation type which consists of the central part realized by a verb; participant roles; attributes which characterize, identify or locate the participant; and circumstances. The present article focuses on the key element of a situation, in particular, on a bivalent verb, and two participants involved in the situation. The author's interest consists in the examination of viewpoint aspect and the inherent aspectual nature of verbs which are essential for situation readings and in the examination of their ways of interrelation as well. The author examines the minimal number of participants involved in performing the action as while it is true that the interpretation of any situation starts with the description of action, thus pushing into the foreground a verb which expresses it, it is not sufficient for a situation to be described by the verb solely. In case of bivalent verbs there must be at least the doer of an action, and the thing which undergoes a change of state or location in consequence of the action. Participant roles are held by noun phrases which are called arguments. The author aims to investigate how bivalent verbs in the present perfect tense interact with the core arguments, i.e. subject and direct object, and to create patterns exemplifying the use of bivalent verbs in present perfect.

Key Words: *verb, aspect, inherent aspectual nature, subject, direct object, participant roles*

Viewpoint Aspect and the Inherent Aspectual Nature of Verbs

'Aspect is the name of the grammatical category which expresses differences in the way time is presented in events' (Riemer 2010: 315). Three aspects are distinguishable in the English language: imperfective, perfective, and perfect. Viewed imperfectively, an event is presented as flowing. Viewed perfectively, an event is presented as a single unanalysable whole, with its beginning, middle and end foreshortened into one. Perfect aspect is different from imperfective and perfective aspects as *'it expresses a relation between two time-points, on the one hand the time of the state resulting from a prior situation, and on the other the time of that prior situation'* (Comrie 1976: 52).

In the example *The project has collected and transcribed 160 hours of videotape which has been analysed by the teachers and the research team* (BNC [HJ1 16287](#)) the verb *collect* predetermines its syntactical environment in that it requires, first, a subject and, second, a direct object. A verb governing a direct object is transitive, or bivalent. *The project* and *160 hours of videotape* are accompanying NPs which are called arguments. Considered in isolation, the verb *collect* belongs to the semantic class of activities which are characterized as dynamic, durative, and atelic. Van Voorst (1988: 27) defines a situation telic only when it has an object of termination, i.e. an object that undergoes an identifiable change of state. In the example given above, the object of termination is *160 hours of videotape*. Activities are inherently atelic and unbounded. It means that being followed by a direct object the verb *collect* subsumes under another semantic class, that of active achievements which are characterized as dynamic, durative, and telic (in fact, the class of accomplishments is

characterized in the same way). There are two more semantic classes, those of states and achievements. States are static, durative, and atelic. On the contrary, achievements are dynamic, instantaneous, and telic.

Perfect Aspect and Usage Patterns

Perfect aspect operates easily on four semantic verb classes. Therefore patterns have been created for each semantic class. Various combinations of singular and plural forms, semantic properties and semantic roles of core arguments produce various usage patterns exemplifying the use of bivalent verbs in present perfect. Subjects and direct objects are expressed by nouns which subsume under different semantic classes and have different semantic roles. In the present investigation three semantic classes of nouns are distinguishable: common (e.g. *scientist, pupil*), abstract (e.g. *concern, victory*), and collective (e.g. *group, bank*) nouns. Verbal constituents are expressed either by active achievement, or state, or accomplishment, or achievement verbs. It is reasonable to specify which verbs have been chosen to represent different semantic classes as the lexical meaning of a verb predetermines the distribution of semantic roles of its arguments. Thus the selected verbs *accumulate, analyze, celebrate, and collect* represent active achievement verbs; the verbs *consider, deny, express, and need* represent state verbs; the verbs *modify, reduce, and restore* represent accomplishment verbs; and the verbs *add, announce, and declare* represent achievement verbs. If a verb expresses an action or activity that must be performed with energy, volition and intention, the semantic role held by a noun in the subject function is *agent* (Downing, Locke 2006:128). If intentionality or deliberateness or responsibility or motivation is not attributed to the doer, the semantic role held by a noun in the subject function is *actor (force)* (Downing, Locke 2006:130). If a participant understands, sees, feels, hopes, etc., the semantic role of a noun in the subject function is *experiencer* but that what is understood, seen, felt, hoped, etc. is called *phenomenon* (Downing, Locke 2006 :140). If an entity undergoes some change in state as a consequence of action performed by *agent* or *actor*, the entity is called *patient* (Saeed 2003:149). In case an entity is moved by an action, or whose location is described, it is called *theme* (Saeed 2003:149).

Usage patterns for bivalent verbs in the present perfect tense

1) Usage patterns featuring active achievement verbs

- Subject [plural] [collective/abstract/common] [agent] + active achievement verb + direct object [plural] [collective/abstract/common] [patient]

E.g. *At the University of Ibadan, chemists have analysed the growth hormones in cowpeas to determine the role they play in this abscission (separation).* (BNC B71 1263)

- Subject [plural] [collective/abstract/common] [actor] + active achievement verb + direct object [plural] [collective/abstract/common] [patient]

E.g. *In recent years **prisons have accumulated** increasing **numbers** of mentally disordered people who at one time would probably been cared for in the old asylums.* (BNC FYW 1083)

- Subject [plural] [collective/abstract/common] [agent] + active achievement verb + direct object [singular] [collective/abstract/common] [patient]

E.g. ***Pupils at Grange Primary School in Hartlepool have collected** a huge **amount** of toothbrushes and toothpaste for an orphanage in Romania.* (BNC K4W 4466)

- Subject [plural] [collective/abstract/common] [actor] + active achievement verb + direct object [singular] [collective/abstract/common] [patient]

E.g. *With the machines, **hospitals have analysed** the **pattern** of blood vessels in tissue and identified components in jaw bones.* (BNC B7L 1111)

2) Usage patterns featuring state verbs

- Subject [plural] [collective/abstract/common] [experiencer] + state verb + direct object [plural] [collective/abstract/common] [phenomenon]

E.g. *It will be the show's British premiere, but **critics have expressed fears** that the long run may set a precedent, making the National like any other West End theatre.* (BNC A93 126)

- Subject [plural] [collective/abstract/common] [experiencer] + state verb + direct object [singular] [collective/abstract/common] [phenomenon]

E.g. *John Major is reported to have 'unprintable' feelings about it and many **ministers have expressed annoyance.*** (BNC AK9 106)

3) Usage patterns featuring accomplishment verbs

- Subject [plural] [collective/abstract/common] [agent] + accomplishment verb + direct object [plural] [collective/abstract/common] [patient]

E.g. *One marvelled at the two-mile-long queue for Lenin's tomb, and the loving care with which the **Russians have restored** the winter and summer **palaces** of the Czars after the destruction of World War Two.* (BNC ARB 1690)

- Subject [plural] [collective/abstract/common] [actor] + accomplishment verb + direct object [plural] [collective/abstract/common] [patient]

E.g. *Further **cuts** in the last six months — primarily from the closure of Ravenscraig — **have reduced** **manning levels** to about 42,000.* (BNC CEL 700)

- Subject [plural] [collective/abstract/common] [agent] + accomplishment verb + direct object [singular] [collective/abstract/common] [patient]

E.g. *Over the past few decades, the world's demand for tin has fallen dramatically as **packagers have reduced the thickness** of the metal in tins or have turned to other materials for their containers, aluminium for instance.* (BNC B7M 504)

- Subject [plural] [collective/abstract/common] [actor] + accomplishment verb + direct object [singular] [collective/abstract/common] [patient]

E.g. *It is largely in the last decade that **banks have modified** their traditional **role** of borrowing from individuals to lend to industry, and have started lending massively to individuals themselves too.* (BNC CCT 972)

4) Usage patterns featuring achievement verbs

- Subject [plural] [collective/abstract/common] [agent] + achievement verb + direct object [plural] [collective/abstract/common] [theme]

E.g. *Modern **moisturisers** often **have added benefits**, particularly ultra-violet filters to help prevent sun damage.* (BNC CDR 1850)

- Subject [plural] [collective/abstract/common] [actor] + achievement verb + direct object [plural] [collective/abstract/common] [theme]

E.g. *Both the BMW and Nissan car **companies** **have announced** prototype electric cars, to add to those already being developed by General Motors, Peugeot and Ford.* (BNC J2Y 840)

- Subject [plural] [collective/abstract/common] [agent] + achievement verb + direct object [singular] [collective/abstract/common] [theme]

E.g. *Does my hon. Friend agree that it is a disgrace that chief **constables** across the country **have declared a policy** of not invoking section 39 if a civil remedy is available to the landowner?* (BNC HHV 13521)

- Subject [plural] [collective/abstract/common] [actor] + achievement verb + direct object [singular] [collective/abstract/common] [theme]

E.g. *His own **contributions** **have added piquancy**.* (BNC EBV 1050)

Conclusions

Table 1 Occurrence of singular and plural forms of direct objects complementing bivalent verbs in present perfect

	Singular forms	Plural forms
Bivalent active achievement verbs in present perfect	7	10
Bivalent state verbs in present perfect	5	19

Bivalent accomplishment verbs in present perfect	25	12
Bivalent achievement verbs in present perfect	17	8

Present perfect active achievement verbs tend to be followed by plural nouns rather than by singular ones, although it must be admitted that there is no essential difference between the quantity of singular forms and plural ones. Present perfect achievement verbs tend to be followed by singular nouns. Present perfect state verbs are rather followed by plural nouns than by singular ones. Present perfect accomplishment verbs seem to balance singular and plural forms of nouns.

Verbs denoting states are easily compatible with plural forms which typically indicate open (unbounded) quantities and make a situation be interpretable as an unbounded one. Verbs denoting achievements are easily compatible with singular forms which typically indicate closed (bounded) quantities and make a situation be interpretable as a bounded one. Most probably, the reason for accomplishment verbs to be approximately equally compatible with both singular and plural nouns is to be sought in one of the features of the inherent aspectual nature of accomplishment verbs, the feature of process and its outcome combined. In some way, the features of activity and achievement verbs are combined. The reason for active achievement verbs to be rather compatible with plural forms rather than with singular ones maybe sought, again, in the inherent aspectual nature: active achievements build on activity predicate by adding an endpoint.

As a rule, perfect aspect contributes to a bounded interpretation of a situation. That perfect verbs are easily compatible with indefinite plural forms which usually contribute to an unbounded interpretation of a situation indicates that perfect aspect is a determinative factor and that indefinite plural forms do not exert any influence upon it.

Table 2 Predominance of semantic classes of nouns functioning as subjects and direct objects

	Semantic classes of nouns functioning as subjects	Semantic classes of nouns functioning as direct objects
Bivalent active achievement verbs in present perfect	common nouns	common nouns = abstract nouns
Bivalent state verbs in present perfect	common nouns	abstract nouns
Bivalent accomplishment verbs in present perfect	abstract nouns	abstract nouns
Bivalent achievement verbs in present perfect	common nouns	abstract nouns

The majority of nouns functioning as subjects make up the semantic class of common nouns, whereas most nouns functioning as direct objects make up the semantic class of abstract nouns. The explanation for majority of direct objects to be expressed by abstract nouns may be sought in the lexical meaning of verbs. The verbs *accumulate, add, analyze, announce, celebrate, collect, consider, declare, deny, express, modify, need, reduce, and restore* are easily compatible with abstract nouns functioning as direct objects. In particular, state verbs are compatible well with abstract nouns functioning as direct objects as state verbs denote mental processes comprising processes of perception, cognition, and affection. State verbs are not compatible with abstract nouns functioning as subjects because mental processes denoted by state verbs usually characterize human beings which are concrete objects of the world, hence subjects are expressed by common nouns. Although other verbs may be compatible with abstract nouns functioning as subjects, nonetheless they tend to co-occur with common nouns functioning as subjects.

The patterns exemplify the use of bivalent verbs in present perfect at the core level at which non-arguments, or adjuncts, are left aside. Introducing non-arguments makes it possible to exemplify how these verbs are used at the clause level.

Bibliography

- Downing, A., Locke, P. (2006) *English Grammar. A University Course. Second Edition*. Routledge.
- Riemer, N. (2010) *Introducing Semantics*. Cambridge University Press.
- Saeed, J. (2003) *Semantics*. Blackwell Publishing Ltd.
- Xiao, Z and A. McEnery. (2004) *A Corpus-Based Two Level model of Situation Aspect*. Journal of Linguistics, Nr. 40: 325-363. Cambridge University Press.
- Bussmann, H. (2006) Routledge Dictionary of Language and Linguistics. London and New York.
- <http://bncweb.lancs.ac.uk> (last visited: 30.05.2012)

Ilze Oļehnoviča
Daugavpils University, Latvia

EXTENDED PHRASEOLOGICAL METAPHOR AND DUAL ACTUALIZATION OF IDIOMS IN BRITISH AND LATVIAN NEWSPAPERS

Abstract

When functioning in discourse, idioms play an active role in its thematic and semantic development. Unlike idioms in their core use, instantiated idioms possess intensified figurativeness, emotional and expressive colouring, they help the authors of newspaper articles to express their evaluation of events, objects and phenomena, to convey the idea in a more original way.

Extended phraseological metaphor and dual actualization are two of the patterns of instantial stylistic use of idioms, the essence of the first being the extension of the figurative meaning of an idiom achieved by means of additional images, but in the case of dual actualization an idiom (or its component/s) is to be read on both literal and figurative levels.

The article presents the results of the qualitative and quantitative analysis of the use of extended phraseological metaphor and dual actualization in the discourses of British and Latvian newspapers. The results of the research testify to the fact that, although both patterns of instantial stylistic use of idioms are not frequent in the newspaper discourse, they serve as original, sophisticated and reader's thought-provoking ways of presenting news, as well as an author's opinion and evaluation of the message conveyed. They function as a cohesive strategy and promote the unity of a newspaper article, especially if idioms are used in headlines and then reiterated within articles.

Key Words: an idiom, instantial stylistic use, extended phraseological metaphor, dual actualization, newspaper discourse.

The use of idioms in discourse is connected with the changes in their structure and semantics. A. Laua writes about occasional phraseologisms (*okazionāli frazeoloģismi*) – individual transformations of phraseologisms, and she distinguishes *structural occasionalisms* (*okazionālismi pēc formas*) and *semantic occasionalisms* (*semantiski okazionālismi*) (Laua 1992: 44-45). The scholars studying English phraseology use several terms to denote the same phenomenon: *contextual use*, *contextual transformations* (Veisbergs 1997), *occasional use*, *occasional transformations* (Кунин 1986), *creative modifications* (Gläser 1998), *nonce variation* (Cowie, Mackin, McCaig 1994: xv) etc., most of which imply that this is a phenomenon that idioms may be subjected to when used in discourse. Naciscione (2001) names this type of use *the instantial stylistic use of phraseological units* and distinguishes several patterns of this use, the most interesting (in our opinion) being *extended phraseological metaphor* and *dual actualization*. These two patterns of instantial stylistic use are often discussed together under a single notion of *phraseological wordplay*, which perfectly agrees with what Werth (1994) wrote in his study of extended metaphors in discourse: the structure of metaphor is the representation of a double-layered conceptualization of a text. He states that most of the linguistic approaches to metaphor deal with metaphors on the level of sentence, but literary metaphors are often discursive. “There is

an entire metaphorical ‘undercurrent’ running through a whole text, which may manifest itself in a large number and variety of ‘single’ metaphors” (Werth 1994: 79).

Extended phraseological metaphor is one of the patterns of instantial stylistic use, in which the figurative meaning of an idiom is sustained, extended by the help of additional images, which also are to be perceived figuratively. A. Langlotz names this pattern of use of idioms *a parasitic elaboration* (Langlotz 2006: 210). Whichever term to use, the essence is the same – a writer or a speaker creates a string of images on the basis of the metaphor inherent in an idiom.

It should be admitted that the patterns of extended phraseological metaphor and dual actualization are not numerous in newspaper language as their creation is not an easy task even for experienced writers, but the time span allotted for the preparation of a newspaper article is usually limited. Another reason for the infrequent use of both patterns under study is the fact that newspapers are to present facts in a straightforward, unambiguous way, so that they are clear and easy to perceive for different representatives of the target audience of a newspaper. In our corpora of extracts from British and Latvian newspapers (866 extracts from British newspapers *The Times, The Independent, The Guardian* and 798 cases of PU use from Latvian newspapers *Latvijas Avīze, Latgales Laiks, Izglītība un Kultūra*), the pattern of extended phraseological metaphor is used in only 3.6 % of cases in English and 3.9% in Latvian. It is possible to distinguish two types of this pattern of instantiation: the extension of the whole idiom (21 cases in English and 25 cases in Latvian) and the extension of one (usually the image-bearing) component of an idiom (10 cases in English and 6 cases in Latvian).

The example below features the discursual use of an idiom that nowadays has become very popular, namely, *to tighten one's belt*¹. The image of the whole idiom's base form is sustained and supported by additional images pertaining to the same thematic field: *cutting away fat, money belt fit more comfortably*. Besides, the author helps his readers to keep thinking on the idiomatic level by the topic indication, i.e., the specification of the type of belt – *money belt*.

Many professionals in frontline services such as health and education agree that it is good that the time has come *for belts to be tightened. They feel that by cutting away the fat, the money belt can fit more comfortably round the muscles and sinews* that maintain essential activities.

(Times Online. 21.05.2010. J.Waxman. Take the scalpel to the NHS. It'll leave no scar.)

¹ *tighten your belt* – ‘to spend less than you did before because you have less money’ (CID)

In case the extended phraseological metaphor is created on one (usually the main image-bearing component) of an idiom, this component can be either explicitly lexically present or created in readers' mind, e.g.,

It is very much in his interests that Mr Clegg *remains on board as ballast against the Leviathan of neanderthal right-wingery slowly unfurling its tentacles on the back benches*. It is absolutely in the interests of Liberal Democracy, however, that Mr Clegg *goes overboard*. Ideally he would accept the futility of his position and *walk the plank*. *If not, he must be pushed*².

(The Independent. 11.05.2011. M.Norman. In the interests of his party Clegg must walk the plank.)

The image of a *vessel* is sustained by additional images – *ballast*, *tentacles of a squid*, an antonymic idiom is used *go overboard*, and another idiom that etymologically is also related to the thematic field of sailing, namely, *walk the plank*³; and this idiom is also sustained on the basis of one component: *walk – push*.

Let us consider an example of the use of extended phraseological metaphor sustaining the meaning of the whole idiom from the corpus of examples elicited from Latvian newspapers. Below we present an extract from the article discussing the event when a young man – a lawyer killed another man at the cinema and the consequences it has brought, i.e., the reconsideration of the law on the rights to possess and carry guns.

Vēlētāji nevar vien sagaidīt 6. jūniju, kad ar uguņošanu, gaviļēm, dziesmām un dejām sveiks iekšlietu ministres Mūrnieces kundzes izdabūšanu ārā no kārtības sargātāju citadeles.

Tomēr tos, kas sajūsmā gaida 6. jūniju, varu kušināt: *ogotājiem ir gadījies, no vilka bēgot, lācim uzkrīst*.

(Latvijas Avīze. 04.03.2011. P.Karahons. Ar bisēm ķinišos nešauj)

Voters are looking forward to June 6, when with fireworks, exultation, songs and dances they will cheer the extraction of the minister for home affairs Mrs. Mūrniece from the order keepers' citadel.

But I can hush up those who are looking forward to June 6: it has happened that berry-pickers running from a wolf bump into a bear. (Compare: out of the frying pan (and) into the fire).

Extended phraseological metaphor sustaining one (the image-bearing) component of the idiom within the concurrent use (together with phraseological allusion and substitution), is exemplified in the following extract:

Viss tikai *mutuļo uz ļaunu un nelāgu vien, katli vārās*, energotarifī atpūšas, jo *būs vēl lielāks sviests*.

² *on board* – 'if someone is on board, they are working with an organization or group of people' (CID); *go overboard* – 'to do something too much, or to be too excited and eager about something' (often + *on*) (CID); *walk the plank* – 'to be forced to leave your job' (CID)

³ *walk the plank* – 'to be forced by pirates to walk to one's death off the end of a plank jutting out over the water from the side of a ship' (CED)

Viens no diviem, kā uzzināsim, ka beidzot lietotas netradicionālas metodes – vai nu ***būs dzirdami spalgi kliezieni, vai pacelsies ceptas gaļas smārds***⁴.
(Latvijas Avīze. 03.03.2011. E.Līcītis. Katli vārās!)

Everything ***bubbles to the evil and the bad, the pots are boiling***, energorates relax, because ***there will be more butter***.

There are two ways of getting to know that non-traditional methods have finally been used – ***we'll either hear loud screaming, or we'll feel stench of fried meat***.

The extended metaphor is based on the verb *boil*. The idiom *vārās kā raganu (ells) katls* – ‘said if the processes in the society or the nature proceed with great force, rapidly, destructively, chaotically’ is alluded to by using its main component both in the headline and its image is extended by the verb *mutuļot* ‘to boil, to bubble’ and the last phrase of the article’s final sentence *būs vēl lielāks sviests* ‘the trouble will aggravate’.

From the aforementioned it follows that the types of extended phraseological metaphor used in both languages are the same – in both languages under study the extension of the whole idiom is prevailing, but the cases with one component extension are more frequent in English than in Latvian. The proportions of extended metaphor based on the whole idiom and on one, usually the image-bearing (lexical or mental) component in English is 21 (67.7%):10 (32.3%), but in the Latvian corpus it is 25 (80.6%):6 (19.4%).

Considering the pattern of dual actualization, we should mention the other terms used to denote this pattern of instantial stylistic use: phraseological pun, wordplay, literalization, double exposure). A.Veisbergs assumes that it “probably presents wordplay in its purest form” (Veisbergs 1997: 159). Following Kunin (Кунин 1974), Veisbergs (1997) and Naciscione (2001; 2010) we make use of the term *dual actualization* (especially taking into account controversial views on the terms *wordplay* and *pun* (see the discussion of terminology in Veisbergs 2001: 97) for it better reflects the process that occurs when a writer / speaker refers to the double reading of an idiom, i.e., it should be read both at the idiomatic (figurative) level and the lexical or compositional (direct) level simultaneously, though we could argue about the simultaneous emergence (and thus – comprehension) of both possible readings of an idiom since there are cases that these meanings are conceptualized one following another.

Though the pattern of dual actualization is frequently defined as a purely semantic variation of idioms in discourse that does not involve any structural variations (apart from grammatical ones aimed at fitting an idiom into the context) we consider that the effect of double reading can and often is created by the help of lexical insertions and substitutions (see

⁴ VĀRĀS KĀ RAGANU (ELLES) KATLS (katlā) 3.pers. Saka, ja procesi sabiedrībā (biežāk bruņota cīņa) vai parādības dabā risinās ar milzu spēku, strauji, postoši, haotiski. (LFV)

also Langlotz 2006: 208). These insertions and substitutions, which always are related to the situational context, are used to make a switch in meaning to be comprehended.

In a number of cases a writer makes a reader realize that an idiom is meant to be understood not only figuratively but also literally by repeating the whole idiom or its separate components in their literal meaning. In this case, dual actualization is similar to extended phraseological metaphor (and it is not surprising that these both patterns of instantial stylistic use are often discussed under one generic notion – phraseological wordplay). But the difference between these patterns is that in the case of extended phraseological metaphor it is the figurative meaning that is extended, while in the case of dual actualization, it is the literal meaning (the meaning of a variable word-combination or its components) that is activated.

In the corpora of examples of idiom discursual uses in British and Latvian newspapers, the same as in the case of extended phraseological metaphor, the extracts containing the pattern of dual actualization are not numerous: there are 51 (5.9 %) cases in English and only 19 (2.4 %) cases in Latvian.

It is possible to distinguish several types of dual actualization of idioms. Veisbergs (1997: 59-60) discusses three types of dual actualization. The first type is a simultaneous use of a word-combination as an idiom and a free, variable word combination, e.g.,

It takes two (Argentina and Uruguay) to tango

South American nations put aside longstanding rivalry to champion the dance as world cultural treasure⁵.

(The Independent. 17.05.2009. A.Johnson. It takes two (Argentina and Uruguay) to tango)

In this example the PU *it takes two to tango* being used in the headline of the article at first evokes the figurative meaning in a reader's mind but having read the head of the article one understands that the message is about Argentina and Uruguay peoples' passion to dance tango.

The same approach to an idiom is featured in the following example from the corpus of examples elicited from Latvian newspapers. The extract contains the instantiation of the idiom *pēdējais piliens* (*the last straw*, literally *the last drop*) which is used in the article both as a figurative and a variable word combination: people are thick and tired of the deputies' attitude to people and themselves; and their problem with the Saeima cafeteria is perceived as an awful travesty.

Pēdējais piliens

Līdz Jāņiem nesaudzīgi jāiznīcina esošais stiprināto dziru krājums ***līdz pēdējam pilienam***. Turpmāk te būs svētvieta, kur nedrīkstēs lakt pat burbuļūdeni!

⁵ *it takes two to tango* – ‘both people involved in a bad situation are responsible for it’ (CDAI)

(Latvijas Avīze. 11.03.2011. E.Līcītis. Pēdējais piliens)

The Last Drop (compare: *the last straw*)

By Jāni it is necessary to do away with the whole stock of spirit beverages to the last drop. This will be a holy place where it will be forbidden to drink even lemonade!

In most cases this type of dual actualization is used with the aim to create humorous effect that appears as the result of sudden exposure of an idiom and its corresponding variable word combination in the situational context, i.e., it is necessary to be aware of the extra linguistic factors of the situation.

Another type of dual actualization of idioms is the pun on the literal meaning of one or more lexical components of an idiom. Thus, by reading the headline (see below) a reader perceives the figurative meaning of the idiom, but already in the head of the article it is explained that the article is not about sharing some cost⁶, but about the way Dutch women work.

Have the courage to go Dutch

Eat like a French woman, goes the saying, and you'll never get fat. Work like a **Dutch** woman, is my advice, and you'll never become depressed, overworked, desk-bound or eaten up with acrid ambition.

(The Independent. 17.11.2010. Harriet Walker: Have the courage to go Dutch)

Also in the corpus of examples elicited from Latvian newspapers we have encountered the examples of such use of idioms in discourse, e.g.:

Vienīgi iespējamā aizsardzība ir iegalvot, ka mitināties vienistabas dzīvoklītī kopā ar vēl astoņiem radagabaliem komūnā, kā maznodrošinātais **zeķes nenēsājat, tamdēļ arī naudu nav kur glabāt.**

(Latvijas Avīze. 01.03.2011. E. Līcītis. Tuk, tuk, vai kāds mājās?)

The only possible defense is to persuade them (interviewers during the population census – *I.O.*) that you abide in a single-room flat together with eight kinsmen in a commune, that being a low-income person **you do not wear socks and therefore there is nowhere to keep money.**

The idiom *glabāt naudu zeķē* – *to keep money in a sock* ‘to save money, not to spend it’ is paraphrased: the first part of it – the component *zeķes* (*socks*) is at first understood literally, which is also enhanced by the change of number, while the second part, evokes the phraseological image and then the idiom is understood idiomatically.

The next example features the pattern of dual actualization in which the wordplay is created on the literal meanings of two components of an idiom, but it should be mentioned that here also another pattern of instantial stylistic use – the context-determined substitution – has been applied as well, therefore we can speak of the concurrent use of idiom (see Naciscione 2001: 136; 2010: 145):

⁶ *go Dutch* – ‘to share the cost of something, especially a meal’ (CID)

Sheet hits the fan as Wagstaff loses his job... and semi-final

Could anyone have felt more let down by Bolton Wanderers' 5-0 capitulation to Stoke City in the FA Cup semi-final last Sunday than Ian Wagstaff, a 50-year-old lifelong supporter who was told by the bosses at his sheet metal firm in Brisbane that he could not have time off to go to the game. Whereupon he resigned his £38,500-a-year job and flew back to England⁷.

(The Independent. 21.04.2011. S. Tongue. Sheet hits the fan as Wagstaff loses his job... and semi-final)

In this example the pun is created on the basis of two components of the stylistically marked idiom *when the shit hits the fan*. One of the components, namely, *shit*, has been substituted by a near homophone *sheet* which signifies the product manufactured in the company Ian had worked, but *fan* is used in the meaning 'an ardent devotee; an enthusiast' rather than an electrical appliances. The phrase should be read as with transferred, but not phraseological meaning. The headline also contains another stylistic device that makes it more attractive for a reader – it is the zeugma *lost his job and ... semi-final*.

The third subtype of dual actualization, according to Veisbergs (1997: 160) takes place when two meanings of a polysemantic unit are realized simultaneously, but we should admit that we have encountered no examples of this type of dual actualization in our corpora either in English or in Latvian.

The great stylistic effect of dual actualization may be explained by the fact that this use of an idiom provokes a reader's surprise, it makes a person think on two levels and thus the double stylistic effect is achieved. The identification of a pattern of dual actualization of an idiom is the perceptual process of demetaphorization, which, in its turn, is a reverse process of the one that most of the figurative idioms undergo in their formation stage.

Though not always it is visible on surface, i.e. structural/ formal level, the pattern of dual actualization usually is very conspicuous, as it distorts the semantic unity of idioms, especially when not the whole but separate components of an idiom are literalized. As to the semantic properties that this pattern adds to idioms in discourse, in most cases it is meaning specification: the topic is indicated; the idiom's literal scene is modified and thus specified (through pre- and post-modification).

To summarize: both patterns of instantial stylistic use considered are not frequent either in British or in Latvian newspapers, moreover, there are only a few cases that the pattern of extended phraseological metaphor or that of dual actualization are used in isolation, i.e., in most cases they make part of the concurrent use of idioms.

⁷ *when the shit hits the fan* – Sl. 'when all the expected trouble materializes' (McGraw-Hill)

Idioms subjected to instantiation by means of the patterns considered are ideational idioms, i.e., they are informationally loaded, and due to these types of variations they not only convey the message (denote, signify something), but also connote evaluation (negative evaluation prevailing over positive) and are productive means in creating humour, sarcasm, and irony.

In newspaper discourse idioms subjected to extended phraseological metaphor and dual actualization are often used in or refer to headlines; thus the authors of the articles attract their readers, make them interested and challenge them to decode the message.

This work has been supported by the European Social Fund within the Project «Support for the implementation of doctoral studies at Daugavpils University» Agreement Nr. 2009/0140/1DP/1.1.2.1.2/09/1PIA/VIAA/015

Bibliography

- Cambridge Dictionary of American Idioms* (2003) Cambridge University Press.
- Collins English Dictionary – Complete and Unabridged* (2003) Harper Collins Publishers.
- Walter, E. (ed.) (2006) *Cambridge Idioms Dictionary*. Cambridge University Press.
- Cowie, Mackin, McCaig. (1994) *Oxford Dictionary of English Idioms*. Oxford: Oxford University Press.
- Gläser, R. (1998) The Stylistic Potential of Phraseological Units in the Light of Genre Analysis. In: Cowie, A.P. (ed.) *Phraseology. Theory, Analysis, and Applications*. Oxford: Clarendon Press. Pp. 23-54.
- Langlotz, A. (2006) *Idiomatic Creativity: A cognitive-linguistic model of idiom-representation and idiom-variation in English*. Amsterdam: John Benjamins B.V.
- Laua, A. (1992) *Latviešu valodas frazeoloģija*, Rīga: Zvaigzne.
- Laua, A., Ezeriņa A., Veinbega S. (1996) *Latviešu frazeoloģijas vārdnīca*. Rīga: Avots.
- McGraw-Hill Dictionary of American Idioms and Phrasal Verbs* (2002) The McGraw-Hill Companies, Inc.
- Naciscione, A. (2001) *Phraseological Units in Discourse: Towards applied Stylistics*. Riga: Latvian Academy of culture.
- Naciscione, A. (2010) *Stylistic Use of Phraseological Units in Discourse*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins B.V.
- Weisbergs, A. (1997) The Contextual Use of Idioms, Wordplay, and Translation. In: Delabatista Dirk (ed.) *Traductio. Essays on Punning and Translation*, St.Jerome Publishing. Pp. 155-176.
- Weisbergs A. (2001) Occasional Transformations of Idioms, Wordplay in Interpreting. In: *Contrastive and Applied Linguistics. Contrastive Studies X. Vol. 640*. Riga: University of Latvia. Pp. 96-111.
- Werth, P. (1994) Extended Metaphor – A Text-World Account. In: *Language and Literature*, Vol. 3, 2. May: 79-103.
- Кунин, А. (1974) Двойная актуализация как понятие фразеологической стилистики. *Иностранные языки в школе*. No.6. Москва: просвещение, с. 13-17.
- Кунин, А. (1986) *Курс фразеологии современного английского языка*. Москва: Высшая школа.

Jelena Semņeca
Daugavpils University, Latvia

IMAGE OF ARTIST IN ARTHUR MACHEN'S NOVEL *THE HILL OF DREAMS*

Abstract

The novel "The Hill of Dreams" tells a story about a young man and his quest for real beauty and truth by means of literature. Arthur Machen asserts that the true world is hidden beyond the objective reality; the very existence of this world is a great mystery. One may come to the solution of the mystery by means of art. A. Machen views an artist as a person who is fully devoted to the art of literature. An image of an artist is a representation of the conflict between a creative personality and the masses. Machen shows that a real artist of fine literary texts cannot follow the demands of the public, making his own way which quite often does not coincide with the needs of the audience. The author who stands in opposition to the common sense is proclaimed mad, insane or degenerate.

Key words: Arthur Machen, artist, Victorian period, literature, Degeneration.

Considering the fictional characters created by Arthur Machen, one cannot but mention an image of author, who functions as creator. Although this image appears only in one Machen's novel "The Hill of Dreams" (composed in 1895, published in 1907), it is impossible to deny its significance as far as the novel is considered to be his masterpiece.

"The Hill of Dreams" is a story about a young man and his quest for real beauty and truth by means of literature. The protagonist, Lucian Taylor, is a young writer, who sacrifices himself to the highest aims of the art of literature; but, being unable to get on with the contemporary world, he fails and dies. By all means, the novel investigates the theme of the artist who cannot succeed. Machen was not the only writer of this time, who investigated this theme. For example, George Gissing in his novel "New Grub Street" (1891) depicts two young writers, namely novelists John Biffen and Edwin Reardon, who finally die like Lucian. It should be mentioned, though, that according to Gissing, the death of the young novelists is caused by the brutality and unresponsiveness of the world, whereas in Machen's novel the cause of Lucian's death is not so evidently defined being revealed by the author with certain ambiguity.

Lucian Taylor is not just a simple image of an author, but a representation of the process of growing into authorship.

Lucian is a young man who from his school days feels more than his eyes can see. He is always trying to read between the lines paying much more attention to the things that are not uttered and told. The outer, public and social, life of Lucian is similar to the life of any young man coming from the countryside. His bright imagination intensively overfilled with inner emotional experience demands a certain going out. The solution and salvation to this is

found by Lucian in writing “at first very tentatively and feebly, and then with more confidence” (Machen 1907: 44). Lucian tried to put down, to register the images, the dreams that came to him while reading; unfortunately he was not always successful in his writings, destroying the written texts: “[...] forming impossible plans for books which rarely got beyond half a dozen lines on a sheet of paper; beset with splendid fancies which refused to abide before the pen” (Machen 1907: 44). For Lucian these futile attempts were not really in vain as they strengthened his soul fortifying him, giving “some armour about his heart” (Machen 1907: 44). Arthur Machen expresses an idea, which he repeats and logically develops in his another book “Hieroglyphics” (1902), that great artists are seldom conscious of what they actually produce, as the works appear in ecstasy when the soul reaches the unreachable heights - “Art is always miraculous. In its origin, in its working, in its results it is beyond and above explanation, and the artist’s unconsciousness is only one phase of its infinite mysteries” (Machen 1923(b): 97). Machen tells this idea through Lucian Taylor who re-enunciated in his mind that “Literature [...] is the sensuous art of causing exquisite impressions by means of words” (Machen 1907: 157) and understood the folly of “regarding fine literature from the standpoint of the logical intellect” (Machen 1907: 158). Describing the process of producing text, Arthur Machen concentrates on the hardships a writer faces. According to Machen, writing a book demands a lot of supreme efforts from its creator who is doomed to night and day work, perfecting his literary art. Quite often Lucian, roaming about his native town, stopped rereading his manuscript, “gazing in the air as if he looked through the shadows of the world into some sphere of glory, feigned by his thought” (Machen 1907: 101). Machen compares the process of text creation with going into ecstasies, stating that “the fine literature is distinguished by the quality of ecstasy” (Machen 1907: 101) as literature, in his opinion, is an unconscious act of withdrawing rapture, awe, wonder, joy, beauty, mystery, sense of the unknown, desire for the unknown from the common life and the common consciousness. An author may come closer to the solution of the greatest world mysteries only if he is not lead into this sphere by common sense. But Lucian was not simply engaged in composition “he was plainly rapturous, enthusiastic” (Machen 1907: 102). Mr. Taylor, Lucian’s father, was frightened by such behaviour of his son. He was a bearer of a general attitude of common people to writers, firmly believing that books should swim into one’s ken mysteriously, without any throes of creation: “they should appear all printed and bound, without apparent genesis; just as children are suddenly told that they have a little sister, found by mamma in the garden” (Machen 1907: 30). In his talks with Lucian Mr. Taylor held the opinion that a man of letters should have a real profession, some solid employment in life:

“‘Get something to do,’ he would have liked to say, ‘and then you can write as much as you please.’” (Machen 1907: 102).

Lucian is not encouraged by his father. Unfortunately, his throes of creation are not understood by the society, too. The first book written by Lucian Taylor is not accepted by a publisher - “[...] the book was returned at the end of three weeks, with a circular thanking the author for his kindness in submitting the manuscript, and regretting that the firm did not see their way to producing it” (Machen 1907: 48); three months later he found out that the publisher produced his own book, having altered the one written by Lucian. This episode made Lucian estrange from the people and the world once and for all - “‘I had rather call the devils my brothers,’ he said in his heart, ‘I would fare better in hell.’ Blood was in his eyes, and as he looked up the sky seemed of blood, and the earth burnt with fire” (Machen 1907: 63). Lucian’s life was totally embittered.

In fact, from the very beginning of the narration Arthur Machen opposes Lucian Taylor to the society. All the characters that episodically appear in the novel make up a spiritual deep. Lucian’s hostility to the other people grows within the narration of the novel. When at school, Lucian was not understood by his schoolmates and had to tolerate their mockery as he differed from them in his desire to cognise more than offered. Lucian called them “barbarians” for they treated life “seriously” and were ready to play according to the rules offered by the society, not giving any critical reflection to it - “There were, indeed, some few of a worse class in the school, solemn sycophants, prigs perfected from tender years, who thought life already ‘serious’, and yet, as the headmaster said, were ‘joyous, manly young fellows’” (Machen 1907: 10-11). Later on his attitude changed to the worse: Lucian became totally disappointed in people regardless whether he was thinking about children or grownups as he thought that the very human nature was ill. “Human beings were constantly annoying him and getting in his way” (Machen 1907: 132). The offences delivered to him in his childhood sharpened being intensified by the strikes Lucian received being a young man. Lucian viewed children as “young of the human creature”, “malignant little animals” (Machen 1907: 123). Lucian compared the world of people with the one of insects, “And all that he saw was a swarm of flies clustering and buzzing about a lump of tainted meat that lay on the grass” (Machen 1907: 137). Impossibility to live among these creatures “beneath the swine in intelligence and manners”, who love talking about morality, charity and “sacred things” (Machen 1907: 62), made Lucian look for an escape. The only relief he found was in his imagination. Having realised his dependence on other people, Lucian became stronger in his idea that artists create something because of their love for art, but, unfortunately, he was

forced to write to be praised even though he knew the attitude of the society to writers. As Mr. Dixon, one of the dwellers of Caermaen, stated: “I hope he'll be able to stand bread and water. That's all those littery fellows get” (Machen 1907: 89). Finally Lucian comes to the conclusion that “[...] in the first place, a painstaking artist in words was not respected by the respectable; secondly, books should not be written with the object of gaining the goodwill of the landed and commercial interests; thirdly and chiefly, no man should in any way depend on another” (Machen 1907: 174). As a result of such speculations Lucian stopped writing and started living in his imagination, in his dreams, denying any possibility to meet the world that looked like “a grey sheet” with “grey shadows” that “flickered, passing by” (Machen 1907: 243).

In this connection it seems rightful to recall “The Allegory of the Cave” by Plato. Lucian is one of the prisoners of Plato’s Cave. Plato likened the ordinary world to a gloomy cave, where people are shackled so that they cannot turn their head to see anything, except the walls in front of them. There, on these walls, they can see the play of shadows cast by some figures of people that are moving at the back of the cave against the light of a visible bonfire. In their ignorance the shackled prisoners suppose that these shadows are the real objects that exist in the world. If only they could turn their heads, they would see the fire and other people. And if the prisoners could cast their chains off, they even would be able to leave the cave and they would see the magnificent sunny world. As Plato asserted, all people are shackled and observe only shadows on the surrounding walls of the cave. These shadows are taken by mistake as the only true reality. Lucian Taylor, whose name is of Latin origin and means “light”, dares to find the truth and is searching for the real world. After having come to London, he became one of its shadows - “And he was at last in the city of the unending murmuring streets, a part of the stirring shadow, of the amber-lighted gloom” (Machen 1907: 168). With the help of his imagination he tries to turn the prison of his soul into the world of marvels. Being totally lonely, gradually Lucian starts isolating himself from any contacts with the real objective reality, moving to the place of his dreams: “All this mystic town was for the delight of his sweetheart and himself; for her the wonderful villas, the shady courts, the magic of tessellated pavements, and the hangings of rich stuffs with their intricate and glowing patterns” (Machen 1907: 138).

Machen stresses the idea that literature belongs to the sphere of senses, calling it “the sensuous art [...] the art of causing delicious sensation by the use of words” (Machen 1907:156). Any author in his writings uncovers the veil of the material things to find unknown, unexpected elements which do not rise from the logical sense: “The world so

disclosed is rather the world of dreams, rather the world in which children sometimes live, instantly appearing, and instantly vanishing away, a world beyond all expression or analysis, neither of the intellect nor of the senses” (Machen 1907: 157-158). According to Machen, an author is an individual with the consciousness that differs from the one of ordinary people: author’s consciousness is an altered one. In the novel “The Hill of Dreams”, Lucian changes his consciousness using some occult practices: “The adept, it was alleged, could transfer the sense of consciousness from the brain to the foot or hand, he could annihilate the world around him and pass into another sphere” (Machen 1907: 132). Machen does not describe how Lucian changes himself, although it is mentioned that he made some experiments both with his body and mind - “[...] work partly mental and partly physical, and after two or three experiments he found to his astonishment and delight that it was successful” (Machen 1907: 132-133), and he was constantly drinking something out of a bottle of dark blue glass, “that was standing on the desk” (Machen 1907: 308). The house owner stated that she “always knew he would take a drop too much one of these days” (Machen 1907: 308). It seems apparent that Lucian was taking some kind of drug. In addition to that, he compares himself and his visions with the ones seen by Coleridge and De Quincey, mentioning their literary works “Kubla Khan” and “Confessions of an English Opium Eater”. These books had the power to hold him in a trance of delight, “subject to emotions and impressions which he knew to transcend altogether the realm of the formal understanding” (Machen 1907: 187). The vision experienced by Lucian was a sort of escapism, when he was searching for protection and safety as he could, in truth, change those who were “obnoxious to him into harmless and unimportant shapes, not as in the letter of the old stories, by transforming the enemy, but by transforming himself” (Machen 1907: 133).

In this act made by Lucian having moved into the world of his dreams lies the basis of Arthur Machen’s attitude to the work of an author – ecstasy is not possible without breaking the borders of the material reality and going beyond them. According to Machen, once a person touches the sacred mysteries of the Universe, he is charmed by the very possibility to learn more being sucked by them. That is why Lucian, after having read a great number of fictional books, dives into reading occult texts: “He had read books of modern occultism, and remembered some of the experiments described” (Machen 1907: 132). These texts said that an initiated could destroy the surroundings coming into the highest spheres, if only he was ready to change his inner world. Once having changed his attitude to the objective reality, stating that he does not belong to it, Lucian accomplishes a magical act – he turns from the prisoner of Plato’s cave into an active creator, contemplator and actor of his own world, his

own text. Gradually, out of his dreams, Lucian creates not only his own world, but his own greatest text. Assuming the aspects of Robinson Crusoe on the desert island of London, De Quincey's opium eater, a strayed faun Lucian discovers the real truth – “[...] he himself had solved the riddle, that he held in his hand the powder of projection the philosopher's stone transmuting all it touched to fine gold; the gold of exquisite impressions” (Machen 1907: 150).

Arthur Machen views an author as a person who is fully devoted to the art of literature. An image of author is a representation of the conflict between a creative personality and the masses. Machen shows that a real artist of fine literary texts cannot follow the demands of the public, making his own way which quite often does not coincide with the needs of the audience. The author who stands in opposition to the common sense, to “the fictions of the society” (Machen 1907: 71), to the accepted values and views is rejected by the majority.

Gradually it becomes obvious that, in the opinion of the society, Lucian Taylor is a degenerate - “He was ‘degenerate’ ... and the rough rains and blustering winds of life, which a stronger man would have laughed at and enjoyed, were to him hail-storms and fire-showers” (Machen 1907: 71-72). Here Arthur Machen represents the general attitude of the Victorian society to artists. Although there is no clear proof that Arthur Machen ever read Max Nordau's book “Degeneration” (1892), but the novel “The Hill of Dreams” seems to respond to Nordau's accusations of artists in their insanity. Nordau stated that artists possessing excessively developed imagination are not capable of producing great thoughts and prolific ideas. Nordau points out the words of Lombroso: “If they are poets, they will be rich in rhyme, brilliant in style, but barren of thought; sometimes they will be ‘decadents’” (Nordau 1895: 24). He considers that the majority of 19th century artists try to see all phenomena in the world and in the life in a different light, assuming that there are some hidden secrets in the material reality and constantly questing for them. Taking into account the symptoms of degeneration specified by Nordau it is possible to state that Lucian Taylor was a real degenerate. Machen places himself in opposition to 19th century psychological investigations that prevailed in the minds, stating that any author is a normal individual who understands more than ordinary people. Lucian is a writer because something very archaic, atavistic lives vitally inside him, in his soul. The artist is a dreamer. The visions born by his imagination make Lucian an artist, yet they estrange him from the society. In the opinion of common people Lucian is insane; he really goes insane and Machen follows him into his insanity, if only his insanity is art in general and literature in particular.

The image of artist created by Machen is a dramatic one. An artist lacks success and his disillusionment in the artistic and social fields gives him an unusual approach to the creative process of literary art, bringing to desperation and mental disorder. Machen rationally explains the mental disorder of a literary mind which struggles for fulfilment against unfavourable circumstances, but remains always unfulfilled: “Yet, there is no denying the existence of this literary impulse; it is impossible to overlook its amazing strength and persistence in the face of every discouragement: poverty and hunger, sneers and jeers without; capital sentences of judgement within – and yet the man of letters, though he dies daily, yet lives and renews his endeavour” (Machen 1923(a): 12). The artist’s tragedy lies in the depths of the gulf between the idea and the word: as any artist, at first, has a warm and radiant idea in his heart and, then, its cold and faulty realisation in words. Any artist, regardless how experienced he is, will suffer from not being fully understood, as it will never be possible for him to reveal the real meaning of the idea he has: “He perceives [...] the depth of the gulf between the idea and the word, between the emotion that thrilled him to his very heart and soul, and the sorry page of print into which that emotion stands translated. He dreamed in fire; he has worked in clay” (Machen 1922: 101).

IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

This work has been supported by the European Social Fund within the Project
«Support for the implementation of doctoral studies at Daugavpils University»
Agreement Nr. 2009/0140/1DP/1.1.2.1.2/09/1PIA/VIAA/015

Bibliography

- Machen, A. (1923 a) *The Chronicles of Clemendy*. New York.
Machen, A. (1923 b) *Hieroglyphics*. Martin Secker, London.
Machen, A. (1907) *The Hill of Dreams*. Dana Estes & Company, Boston.
Nordau, M. (1895) *Degeneration*. London, William Heinemann.
Valentine, M. (1995) *Arthur Machen*. Seren.

Jeļena Treņjakova
RTU (Daugavpils filiāle), Latvia

ON SOME ASPECTS OF TERMINOLOGY THEORY

Abstract

Terminology is among a few linguistic disciplines that involve in their development both linguists and scientists of particular professional areas. It is a relatively new field that has gained extensive interest and study in the 20th century. The reasons for this might be found in the rapid growth of technologies and a growing demand for introduction of new terms for the devices and phenomena emerging around the world. Development of any science requires adequate linguistic means, i.e. terms, to transfer the knowledge gained and skills required. Thus, terminology is among the key issues in technological progress. Finding an adequate term for an object or a phenomenon, its acceptance by both linguistic norms and scientific context is considered by various linguists (Antia, B.E.; Cabré, M.T.; Knudsen, S.; Temmerman, R.; Skujiņa, V.; et al.). Terms should be allotted functions and characteristics different from general vocabulary. Any newly coined term is to undergo a long way of testing and approval before it becomes universally recognized. Terminology should be also viewed as a discipline with specific needs and requirements, and due to its relatively young age it is going through a process of development. The following report dwells upon some aspects of terminology development, the principles governing this process and the requirements that are to be complied with when applying and making a term for specific needs.

Key words: *terminology; science; linguistics; term*

Terminology is perhaps one of the few linguistic disciplines the definition of which finds not so many differences in the views of various scholars. M. Teresa Cabré states that terminology is “*the discipline concerned with the study and compilation of specialized terms...*” (Cabré 1998: 1). H. Felber ascribes three aspects to the field of terminology, stating that it is firstly “*the science dealing with concepts and their representations (terms, symbols, etc.)*”, secondly, “*aggregate of terms, which represent the system of concepts of individual subject field*”, and thirdly “*publication in which the system of concepts of a subject field is represented by terms*” (see Felber 1984). Felber states that terminology is essential since it serves for ordering the knowledge of some particular scientific field, exchange and transfer of knowledge and skills throughout various fields of science, adequate translation of specialized literature, information search and storage. Development of any science is not possible without the presence of adequate terminology, since it contributes to the transfer and exchange of knowledge and skills. Thus, specialized vocabulary, i.e. terms, should possess specific features, functions and deal with the aspects that would distinguish them from general vocabulary.

The prerequisites required to single out terms from other lexemes and allot them a different function have been detailed in works of various scholars dealing with the research of terminology (see Felber 1984; Skujiņa 1993; Cabré 1998; Temmerman 2000; Antia 2000; **Tálamo et al. 2009**). V. Skujiņa in her fundamental research of standardizing terminology

in the Latvian language has differentiated between the following principles that have to be observed and complied with in terminology:

- Systematicity. The principle is tightly related to the main function of a term, i.e. to determine a certain concept within the framework of a certain field. Each scientific field possesses a definite system of terms, and terms are consistent parts of the system. Any scientific field may be subordinated to another field, and the term should be compatible within the branches belonging to the same scientific area.
- Sense precision and definiteness. Terminology tolerates no ambiguity; it has to present clear ideas and concepts. As Skujiņa puts it: “*only semantically precise terms can fit well in the terminology system...*” (Skujiņa 1993: 11). At the same time, Skujiņa assumes that the terms’ definiteness and unambiguousness can be rather relative, and the principle is applied to a definite scientific field or the fields related to it. Thus, the term *axiom* can be introduced in mathematics and physics with the same implication.
- Emotional neutrality. It should not be mixed up with the stylistic neutrality since the latter is obviously present in the form of scientific style.

Terminology develops alongside with the society. The civilization brings new discoveries and phenomena that need denotation. That advances the development of terminology as a linguistic science. M. Teresa Cabré mentions the end of the nineteenth century as the reference point in formation of terminology as a linguistic discipline, with the 1930s being the time for terminology to take the shape of a systematized science given a scientific approach (Cabré 1998: 1). In the 18th and 19th centuries terminology was under the control of scientists. In the 20th century technicians and engineers got involved in the process of formation of terminology. The linguists kept aside and tried not to interfere with the field, giving it very little attention.

The second half of the 20th century experienced a boom of technologies, the flourish of manufacturing and progress of electronics. It could not but find reflection in the language development. Two significant changes have marked this movement, i.e. the appeal of the society to technologies and advancement of information. The need for information and technology exchange contributed to reconsideration of terminology as a linguistic discipline. Some other factors have made their impact on terminology development as well, among which the following can be mentioned:

- Transfer of knowledge and experience resulted in mass introduction of new communication means each of which required specific vocabulary within the scope of the interest.

- Mass communication caused proliferation of terminological units thus providing for interaction between specialized vocabulary and general lexicon. Not only professionals needed linguistic means to give definitions to inventions and phenomena. Laymen experienced a growing demand for operating a variety of specialized lexemes since the technologies have become available and more accessible to everyone.
- States have tried to implement laws of standardization and systematization of terminology, introducing official organizations that could regulate language policy concerning borrowed technical terms, their equivalents in their native language, etc.
- The massive flow of information caused the necessity for creating numerous databases, thus resulting in the need for systematizing terminology within a single language.

Not all scholars are unanimous in considering terminology as a separate linguistic discipline. Some of them claim that it is adjacent to some social sciences since it satisfies the needs of the society, i.e. performing communicative and informative functions. *“For some, terminology is a practice dealing with social needs that are often related to political/or commercial ends. In the opinion of others, terminology is a true scientific discipline that owes much to the other subject fields from which it borrows fundamental concepts; but it is, nevertheless, considered a separate discipline in the sense that it has reformulated and synthesized the original foundations so that it could build its own field”* (Cabré 1998: 6). To accept any of the positions, it is necessary to understand the notion “science”. The Webster’s New World Dictionary provides the following definition of “science”: *“systematized knowledge derived from observation, study and experimentation carried on in order to determine the nature of principles of what is being studied”* (Webster’s New World Dictionary 1988). Let us look at the field of terminology from the position of the definition provided above.

Since any science implies a specific way of cognitive activity aimed at gaining, processing and production of objective, systematically organized and valid knowledge on some specific subject, these features could be ascribed to the field of terminology. Terminology is aimed at collecting, processing and storing some specific vocabulary. Its purpose is to unify the use of terms; it has numerous tasks and objectives, thus deserving special attention from the side of scholars. Terminologists are involved in the study of standardization and formation principles, analyzing terms from the point of view of both their appropriateness to the scientific context

and linguistics norms. It may often go through experimentation and trials in order to see whether the term will find its niche in a particular science or not.

Cabré presents an insight into three fundamental schools of terminology, Austrian, Soviet, and Czech ones, in whose work the following three approaches to terminology are found, respectively:

1. terminology is an interdisciplinary but rather independent field which relates to the needs of scientific and social disciplines;
2. terminology is more concerned with philosophy since its primary task is to logically systematize the gained knowledge;
3. terminology is a subdiscipline of linguistics since it deals with the lexicon of a language (Cabré 1998: 7).

She claims that *“a general theory of terminology is based upon the first approach in which the nature of concepts, conceptual relations between terms and concepts are of prime importance”* (Cabré 1998: 8) and presents an obvious explanation distinguishing between the primary tasks of terminographers and lexicographers. The former move from the concept, idea to the term, while the latter start with the word and expand to its function and semantics, thus moving in the opposite direction, i.e. from the word to the concept. In addition, words are related to the objects they denote, thus the meaning cannot be cognized without its reference to the word. Terminology considers the concept first, and the concept itself is prior to the word and can be conceived of independently of the terminological unit it represents. This can also be reflected in compilation of dictionaries. Dictionaries provide words and their meanings related to specific context and appropriateness, which for terminology is of no importance. Although it should be mentioned that specialized dictionaries may provide relation of certain concepts to each other in order to distinguish between some potentially similar concepts, rather than supply examples of their use in a particular context. While words in general dictionaries are in their majority presented in alphabetical order, the terminological dictionaries alongside with this can be formed in a systematic ordering of concepts.

Another important feature distinguishing words and lexicology from terms and terminology is that lexicology deals with all the words in a language, while terminology concentrates on a layer of vocabulary possessed by a specific field or used for some professional activity. Thus the domain of lexicology is much wider than that of terminology. In this aspect terminology can undoubtedly be viewed as a part of lexicology.

M. Cabré distinguishes several features authentic to either of the two disciplines (see Cabré 1998). First, the methods applied in formation of words or terms differ, with the formation

rules in terminology being less strict than those applied in lexicology, which can be due to specific combining forms in Greek and Latin, the two primary source languages of terminology formation. The pragmatics in both fields differs, too. While words may acquire new meanings in a particular situation, depending on the context, its user and recipient, terms are more fixed and steady units, conceived of with equal significance when applied in various contexts.

The users in the mentioned disciplines differ, too. While words are the means of communication in any circumstances and are used by all speakers of the language, terms are of concern just for professionals and a relatively small specialized circle of those involved. This also results in the types of discourse where the words or terms could be appropriate, with words having much less restriction in this aspect.

Terminology relates to a whole number of other disciplines. The common interest in concepts unites terminology and logics, both disciplines are in analysis of relationships between the concepts and the objects of the reality; they both study relationships between the concepts.

Terminology is similar to ontology in its interest in the essence of the objects existing in the real world. It relates to computer science in a systematized approach to data storage and information transfer. But more obvious are the ties of terminology with the sciences it stands at the service of, i.e. physics, chemistry, biology, etc. Thus terminology stands at the crossroads of numerous disciplines, it has closer relationships with the social sciences since it is a link between the language unit and a concept, providing delivery of the concept notion to its target user.

The ties of terminology with linguistics are of our utmost interest and concern. How do the two disciplines relate to each other? It has already been mentioned that the formation of general vocabulary and terms occur in different directions, i.e. in establishment of terms the concept is a primary source for employing the term in its verbal or graphic shape, while in case of general words we go from the lexeme itself to the concept or idea it denotes. It could be illustrated with a very obvious example, like “television” given the name from the function it carries out, namely, seeing far (The word has a mixed Latin and Greek origin, meaning "far sight": Greek *tele* (τῆλε), far, and Latin *visio*, sight (from *video*, *vis-* to see, or to view in the first person)) (see www.wikipedia.org). The aforementioned illustrates this movement from the function television has to the term itself.

Terminology application is diversified, too. The users of terminology may be those who need it for communication or information transfer and sharing, while for others, i.e. terminologists, it may be the ground for creating glossaries, dictionaries, standardization policy and other

regulations providing the most efficient and proper use of terminological units. The former group may comprise also those who need terminology as a tool for information and knowledge exchange, and for giving non-ambiguity to newly-coined terms. Translators, interpreters and other language specialists may also find terminology an integral part of their work of facilitating communication. They use special literature for making this communication process precise and clear. Those professionals, who are involved in terminology formation, deal, in their turn, with creation of linguistic assisting tools, compilation, description and systematization of terminological units.

Owing to its pragmatic nature, terminology can be attached to the field of applied linguistics. Having started first as an approach to language teaching, applied linguistics then diversified and expanded its borders. *“Over the course of its relatively brief history, applied linguistics has expanded well beyond the domain of language teaching to include such areas as second language learning, language rights and identity, multilingualism and multi-lingual education, literacy, language policy and planning, language diaspora, translation and interpreting, speech therapy and forensic linguistics, among others. Some would even include stylistics, genre studies, discourse analysis, sociolinguistics, language socialisation and conversational analysis within its scope”* (Malmkjær 2009: 19). Its practical aspect may allow us to consider terminology as a subdiscipline of applied linguistics, since terminology is comprised of and works in both theory and practice.

There has been much debate over the place terminology occupies in contemporary linguistics. Being rather a young discipline, terminology provides wide opportunities for its analysis, ordering and research; much can be done for the purpose of its development. Undoubtedly, within the framework of contemporary linguistics, terminology can be studied even more extensively, with linguists being more involved into cooperation and joint study with professionals, specialists of particular scientific areas. The present paper has presented an insight into basic principles that terminology has to comply with and aspects it has to deal with to contribute not solely to its own development but to the advancement of technologies and sciences.

Bibliography

- Antia, B. E. Terminology and Language Planning. An Alternative Framework of Practice and Discourse. John Benjamins Publishing Company, 2000
- Cabré, M. Teresa. Terminology: Theory, Methods and Applications. John Benjamins Publishing Co., 1998
- Felber, H. Terminology Manual. Paris: Unesco: Infoterm, 1984
- Malmkjær, M. (ed.). The Routledge Linguistics Encyclopedia. Routledge Taylor & Francis Group, 2009

Skujiņa, V. Latviešu terminoloģijas izstrādes principi. Rīga "Zvaigzne", 1993

Tálamo, M., Lopes Ginez de Lara, M. Interfaces between Linguistics, Terminology and Documentation. In: Brazilian Journal of Information Science, Vol.3, No 2, 2009 (pp. 54-70). Available in: <<http://www2.marilia.unesp.br/revistas/index.php/bjis>>. ISSN: 1981-1640

Temmerman, R. Towards New Ways of Terminology Descriptions. The Socio-cognitive Approach. John Benjamins Publishing Company, 2000

Webster's New World Dictionary. Third College Edition. Webster's New World; Cleavelend & New York: Simon & Schuster, Inc. 1988

en.wikipedia.org

Sergejs Usevičs
Daugavpils University, Latvia

CHARACTERISTIC FEATURES OF POLITICIANS' SPEECHES

Abstract

George Orwell claimed that “in our age there is no keeping out of politics. All issues are political issues”. Even the most everyday decisions can be seen in a political light, such as choosing between brands of coffee in the supermarket or deciding whether or not to buy recycled paper goods, organically grown vegetables or genetically modified food. Politics can be defined as a sphere of human activity directed to gaining, retaining and exercising power by one individual or group of individuals over another individual or group. Politicians' speeches are the brightest illustration of this power. The main goal the politician tries to reach giving his speech is to persuade or encourage the audience. The main goal of this research is to find out what are the features of such persuasive politicians' speeches.

Key words: *politics, political language, persuasive speech, stylistic devices.*

Speech is communication through talking or a talk given to an audience. Yourdictionary.com gives two examples of speech: a conversation between two people and the presidential address (<http://www.yourdictionary.com/speech>, 8.04.2012). But politicians do not only give speeches to the public, they also give interviews to journalists and TV hosts, participate in debates with other political officials; and the characteristic features of all these events are different because the conditions and participants differ.

The main goal the politician tries to reach giving his speech is to persuade or encourage the audience. He has to convince the public to believe the information that is given. For example, if the politician wants people to vote for him. He cannot ask them to do it directly. A persuasive speaker always tries to create mutual understanding and tries to influence listeners to agree with his position (Morreale, 2010).

The main difference between oral speech and interview is that the latter is a procedure designed to obtain information from a person instead of trying to convince him. Obtaining necessary information is performed through oral responses to oral inquiries (<http://www.thefreedictionary.com/interview>, 10.01.2012). When a politician has to give a speech, he practices a lot; he knows the speech almost by heart, thus it would be easy to answer some questions following the speech. When the political official agrees to participate in the interview the situation is different – he only knows the topic of the conversation; it is impossible to practice the answers beforehand because he does not know the questions. Sometimes it could lead to unexpected results, such as Barack Obama, who is a Christian, saying “...my *Muslim faith*” during an interview or bushisms, which are unconventional words, phrases, pronunciations, malapropisms, and semantic or linguistic errors that occurred in the public speaking of former President of the United States.

Debate is a contention by words or arguments: 1) as the formal discussion of a motion before a deliberative body according to the rules of parliamentary procedure; 2) as a regulated discussion of a proposition between two matched sides (<http://www.merriam-webster.com/dictionary/debate> , 23.01.2012). Debate is a formal, oral confrontation between two individuals, teams, or groups who present arguments to support opposing sides of a question, generally is held according to a set form or procedure. It is possible to compare debates to a speech and an interview. When a politician answers questions from the audience or a moderator, he has to convince the people that he is right. It is similar to a process of giving the speech except the fact that the answer is not prepared beforehand, it is produced while speaking. Debates contain such features of the interview as coping with pressure and provocative questions.

One of the goals of politicians must be to persuade their audience of the validity of their basic claims. Jones and Thomas write that it can be achieved in two ways: by presupposition or by implicature. These tools can lead the hearer to make assumptions about the existence of information that is not made explicit in what is actually said, but that might be deduced from what is said. In addition, implying rather than badly asserting an idea leaves speakers with a “get out clause”, since they didn’t actually state the idea, but merely implied it (Thomas, Jones et al. 2004: 42).

Presuppositions are background assumptions embedded within a sentence or phrase. According to *Collins English dictionary* the verb “to presuppose” means “*to take for granted; assume*”, thus these assumptions are taken for granted to be true regardless of whether the whole sentence is true. There are several possible ways to “slip” presuppositions into the sentence: via adjectives, via possessives, via subordinate clauses, via questions.

Like presuppositions, implicatures lead the listener to infer something that was not explicitly asserted by the speaker. However, implicatures differ from presuppositions in operating over more than one phrase or sentence and being much more dependent on shared knowledge between the speaker and hearer and on the surrounding context of the discourse (Thomas, Jones et al. 2004: 44). As an example of implicature, Jones and Thomas give the question by Oliver Letwin, a Conservative MP, which was addressed to David Blunket, the Labour Home Secretary, concerning the government’s plans to institute a system of national cards:

“The issue is too important an area of our national life, too central to the protection of society against fraud, and too fundamental to the preservation of our liberties, for us to accept such obscurity and spin. Will the Home Secretary assure the House that in the coming

days and weeks he will make it clear what he is actually asking us to debate?” (Thomas, Jones et al. 2004: 44).

Although in some respects implicature is more direct than presupposition, what Letwin was implying was clearly not lost on the Home Secretary. In that exchange, Blunkett acknowledged the power of implicature, but also made the point that it is often easy to see it through:

“There appears to be a presumption by the Opposition that if they mention the word “spin”, the whole world will believe that someone has been spinning. Although I specifically instructed all those around me not to spin, appeared on no programmes – unlike the hon. Gentleman – and kept away from saying anything about this over the last few days I am accused of spinning. I will tell the House what I am spinning. I am spinning the right of the British people to decide over the next six months whether they want a sensible way of confirming their own identity” (Thomas, Jones et al. 2004: 44).

Rhetoric is the skill of elegant and persuasive speaking, perfected by the ancient Greeks. *The Oxford English Dictionary* defines it more precisely as “the art of using language so as to persuade or influence others; the body of rules to be observed by a speaker or writer in order that he may express himself with eloquence”. Although politicians today do not follow the original Greek rules in their strictest form, they often adopt identifiable habits of speech and observe a broader “body of rules” which govern the linguistic structures and devices (Thomas, Jones et al. 2004: 45).

The first thing which should be looked upon is the pronouns that political speakers use to refer to themselves or their audience; they can be a significant part of the message. They can be used either to foreground or to obscure responsibility and agency, to show the unity and connection between audience and speaker.

In order to make the speech sound persuasive different stylistic devices can be used as well. The first of such devices is the metaphor which is basically a way of comparing two concepts. There are other ways of comparing concepts such as personification and simile, but metaphors are especially interesting because many of them we use in daily discourse, not just political discourse, are so commonplace, so frequent and so pervasive that we scarcely realise that they are metaphors. Lakoff and Johnson (1981) have proposed that Western culture metaphorically conceptualises argument as a war; Jones and Thomas cite the following typical expressions that we use when describing arguments (Thomas, Jones et al. 2004: 47):

- Your claims are *indefensible*.
- He attacked *my position*.

- His criticisms were right *on target*.
- He *shot down* all my arguments.
- I've never *won* an argument with him.

Another of the habits of speech which govern the linguistic structures and devices is euphemism. According to *Collins English Dictionary* it is “a figure of speech which uses mild, inoffensive or vague words as a means of making something more positive than it might otherwise appear”. Euphemisms are commonly used when talking about taboo subjects, such as death or sex. We might talk about *passing away* instead of *dying*, or *making love* rather than *sexual intercourse* (Thomas, Jones et al. 2004: 48). It is a device which can help to make what might actually be seen a questionable ideas or issues more palatable and “normal” and is a potentially useful tool for politicians.

One of the known features of political rhetoric is the use of the “three-part statement”. For some reason, we seem to find things that are grouped in threes particularly aesthetically pleasing. Goodman (in Cockcroft and Cockcroft 1992) has looked at the predominance of “triads, threes and eternal triangles” in cultures form all around the world. She points out the frequent occurrence of the number three in fairy of folk tales (for example, *Three Little Pigs; Goldilocks and the Three Bears; Three Blind Mice*) and of groups of three in films (for instance, *The Good, the Bad and the Ugly; Sex, Lies and Videotapes; Truly, Madly, Deeply*). The use of the three-part statement as a rhetorical device is widely found in political documents and oratory. Some of the most famous three-part statements from the eighteenth and nineteenth centuries are to be found in:

- The American *Declaration of Independence*, “We hold these truths to be self evident: that all men are created equal; that they are endowed by their Creator with certain unalienable rights; that among these are life, liberty, and pursuit of happiness” (Thomas, Jones et al. 2004: 50).
- Abraham Lincoln’s *Gettysburg Address*: “that government of the people, by the people and for the people shall not perish from this earth” (Thomas, Jones et al. 2004: 50).

When politicians want to draw attention to a particular part of their message and make it stand out from the rest of the speech, they often use parallelism, which is also called parallel constructions. It is a device which expresses several ideas in a series of similar structures thus emphasising that the ideas are equal in importance and can add a sense of symmetry and rhythm through the repetition of sounds, meanings, and structures, which also makes the speech more memorable (Thomas, Jones et al. 2004: 51).

- “*We shall fight on the seas and oceans, we shall fight with growing confidence and growing strength in the air, we shall defend our Island, whatever the cost may be, we shall fight on the beaches, we shall fight on the landing grounds, we shall fight in the fields and in the streets, we shall fight in the hills; we shall never surrender*” (Winston Churchill, 1940).

In Winston Churchill’s speech, not only repetition of specific phrase “*We shall*” is seen but also parallel structures. The repeated use of prepositional phrases should be also noted: *on the beaches, on the landing grounds, in the field*, etc. (Thomas, Jones et al. 2004: 51).

In conclusion it should be said that the main aim politicians try to achieve by giving the speeches is to persuade or encourage people. And by using different stylistic devices politicians in their speeches convey ideas without explicitly stating them, touch upon restricted and taboo subjects without offending anyone, make notions which are in fact debatable seem like “givens”.

Bibliography

- Bolinger, D. (1980) *Language – The Loaded Weapon*. London: Longman.
- Chilton, P. (2004) *Analysing Political Discourse: Theory and Practice*. London and New York: Routledge.
- Chomsky, N. (2004) *Language and Politics*. Oakland: AK Press.
- Cockroft, R.; Cockroft, S. (1992) *Persuading People: An Introduction to Rhetoric*. London: Macmillan.
- Collins Concise Dictionary of English* (2008) Gloucester, England: Harper Collins Publishers.
- Effenberg, C. (2008) *Constructing the Convincing Political Speech: The Conditions and Aims of the Use of the Pronominal Forms ‘I’ and ‘we’ in Political Language*. München: GRIN Verlag.
- Fairclough, N. (2001) *Language and Power. 2nd Edition*. London: Longman.
- Harris, R. A. (2003) *Writing with Clarity and Style: A Guide to Rhetorical Devices for Contemporary Writers*. Los Angeles: Pyczak Publishing.
- Lakoff, G.; Johnson, M. (1981) *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, R. (2000) *The Language War*. Berkeley: University of California Press.
- Morreale, S. P. (2010) *The Competent Public Speaker*. Oxford: Peter Lang Ltd.
- Orwell, G. (1946) *Politics and the English Language*. London: Horizon.
- Oxford Dictionary of English* (2003) Great Clarendon Street, UK: Oxford University press.
- Thomas, L.; Jones, J.; et al. (2004) *Language, Society and Power*. London: Routledge.
- Warner, A. (1961) *A Short Guide to English Style*. Oxford: Oxford University Press.

Internet sites:

- Online dictionary *The free dictionary*, <http://www.thefreedictionary.com/interview>, [2012.01.10]
- Online dictionary *Yourdictionary*, <http://www.yourdictionary.com/speech>, [2012.04.08]
- Online dictionary *Merriam-Webster*, <http://www.merriam-webster.com/dictionary/debate>, [2012.01.23]

Jolanta Ūzuliņa
Daugavpils University, Latvia

AESTHETIC CHRISTIANITY OF OSCAR WILDE

Abstract

Oscar Wilde is a product of globalisation of the British Empire in the late nineteenth century. To gain an adequate understanding of this controversial writer, it is important to explore clearly the cultural, social and religious resources that contributed to his aesthetic system and how he became famous as the "Apostle of Aestheticism," the Victorian advocate of personal decadence, a contrasting personality through lifelong fascination and struggle with Catholicism, and to its influence on his works. Oscar Wilde has been presented as a multi-faceted artist, who contributed to the development of artistic and cultural movements of his time. A leader of fashion as well as a social critic, Wilde promoted the slogan 'art for art's sake'. He had great inspiration to establish his own aesthetic theory.

Key words: Christianity, Aesthetics, Modernism, Victorian Age

Introduction

Oscar Fingal O'Flahertie Wills Wilde is immortal as a personality and a writer. People all over the world will speak about him, write a lot of scientific works on his creative heritage and he will not be forgotten ever. Would you like to know the great drama of the author's life? - It is that he has put his genius into his life... and, he has put only his talent into his works.

He was a "Happy Prince", who through all his life searched for justice, beauty, love, faith and understanding in society. O. Wilde was of Irish nationality, but he was a cosmopolite playwright, poet and author of numerous short stories and one novel. Known for his biting wit, he became one of the most successful playwrights of the late Victorian era in London, and one of the greatest "celebrities" of his day.

Watkin explains Harold Bloom's "How to Write About Oscar Wilde"(Watkin 2010:47) opinion which says us that it is very difficult to separate Wilde's life from his work. In fact, Watkin adds that Norbert Kohl (Watkin 1989:86) states that it is difficult to even figure out whether or not such a separation is necessary: "in the one instance, his writings are used to illuminate the personality of the author, and in the second the personality is regarded as the key to understanding the work". An overlap between Wilde's life and work seems inescapable. Overemphasizing Wilde's life leads to (or comes from) a view of his work as insincere, or one giant memoir. It is, therefore, very interesting to read works on Wilde written through the years to see points of view of those who actually knew him and to see changes in society (i.e., attitudes toward homosexuality) that have influenced how we read, regard, and think about the author. Oscar Wilde started his way of fame as a brilliant student, while, on the other hand, he shocked the pious dons with his irreverent attitude towards

religion and was jeered at his eccentric clothes. Wilde was a brave and free personality from the beginning till the tragic end:

Studying in Oxford, O. Wilde came under the influence of writer and critic Walter Pater (1839-1894) and helped find the Aesthetic Movement. The most fame came with the slogan of Aesthetics: "art for art's sake". Ever the aesthete, Wilde himself was profoundly affected by beauty and lived and dressed flamboyantly compared to the typical Victorian styles and morals of the time. He was often publicly caricatured and the target of much moral outrage in Europe and America. His writings such as "The Picture of Dorian Gray" with homoerotic themes also brought much controversy for him but he was part of the ever-growing movement of "decadents" who advocated pacifism, social reform, and libertarianism. While many vilified him, he was making his mark with style and wit and enjoyed much success with many of his works. His works have inspired countless fellow authors, his works have been translated to numerous languages, and have been adapted to the stage and screen many times over till nowadays.

This contrasting personality lived and wrote during the last half of the 19th century, known as the Victorian era. Victorian ideals included earnestness, virtue, morality, restraint—all ideals with which Wilde struggled on some level. As an Irishman, he had a particular relationship with English society as an outsider. As a dandy and eventually a homosexual, Wilde's outsider status was compounded. He was not just courageously crashing through society's norms; he was dealing with actual laws regarding the themes important for him, he was the Victorian advocate of personal decadence.

The author (Schleifer 2006:11) describes the 19th century as well known in history from many aspects. There were changes in all the possible spheres. Such events as Napoleonic and other Wars for the influence and independence, many inventions and discoveries, Industrial Revolution, Victorian Era, advances in medicine, population growth, urbanization, education possibilities and development, publications on many new themes, which broadened the view of the world for the people of that time.

As stated Bradbury, (Bradbury 1978:xiv), London was transformed into the world's largest city and capital of the British Empire. Its population expanded from 1 million in 1800 to 6.7 million a century later. Britain, however, seemed impervious to revolutionary change. Though every other aspect of British life in the 19th century was transformed by industrial, social and cultural development, the country's rulers seemed somehow to avoid the mistakes of their continental counterparts.

To understand Wilde's works and his own world, it is essential to understand the time with its society, culture, religion and traditions, in which he lived. In 19th century Queen Victoria reigned from 1837 to her death in 1901, and her name has become synonymous with the age. The term "Victorian" suggests a quite specific historical juncture, tending to connote a peculiar rigid set of ideas, circumstances, values and attitudes. The Victorians are typically described as having lived rather drab lives that were little more than combinations of puritan ethics and repressions: severe moral probity, restraint, reserve, family values, a certain dourness or lack of humour, uncomfortable attitudes towards sex, stony faces in photographs, and black clothes. They are equally notorious for their intolerance towards social "deviants" of all types. Criminals, lunatics, homosexuals and stray women were all treated severely or punished. In a society in which middle-class norms and attitudes rose to dominance, the working classes were also approached with caution and contempt, and foreignness in any shape or form was treated with suspicion and hostility. As part of their complex middle-class ethos, the Victorians are just as famous for their liberalism and sense of industry. Concepts such as hard work, bustle, determination, energy, purpose and progress are all frequently attached to the Victorians (Purchase 2006:xi). The contradictions and complexities of the Victorian period also have to be seen in the context of technological and consequently social change. In the aftermath of the Industrial Revolution, 19th century Britain changed rapidly from a largely rural to a predominantly urban society, and the Victorians were unparalleled as innovators in the sciences and technology.

The true rank of the Victorian age in literature is well described by a very fine critic of literature, the Frenchman Cazamian (Fahlbusch 2008:243)

"During the middle and the final years of the nineteenth century the English mind knows deeper and fuller vibrations than at any other moment in the history of its growth; one feels in it at once the refreshed and still living remembrance of its Elizabethan youth, the lucid self-mastery which it owes to the long schooling of classicism, and the renewed vigour of the romantic revival and going to Modernism. All these influences and these memories combine in the thought and the art of a literary age which, when the ephemeral injustice of recreation has spent itself, will probably come to be looked upon as the most powerful and the greatest among all the periods of English culture."

Modernism

According to Bradbury (Bradbury 1978:38) one of the most important ideas of modern man is his idea of the modern itself. "Men have always lived in "modern" times, but they have

not always been as much impressed by the fact," says Crane Brinton in his study *The Shaping of the Modern Mind* (Schleifer 2000:118)

When the definition is asked, it could bring uttered confusion. Modernism is a vague elusive term. Modernism, in its broadest definition, is modern thought, character, or practice. More specifically, the term describes the modernist movement, its set of cultural tendencies and array of associated cultural movements, originally arising from wide-scale and far-reaching changes to Western society in the late 19th and early 20th centuries. The three absolute Values- Truth, Goodness, and Beauty- lost their ideals. The things were changed. Beauty fared rather better, since fine things were still produced; but it was absolutely blind on one side (Inge 1937:14). Modernism came by the remarkable transformations of intellectual life, social life and private experience in the years preceding the great thirty years of European warfare in our century, the period of the second Industrial Revolution roughly spanning the late nineteenth century through the first decades of the twentieth century (Deen 2002:25).

Aestheticism

Aesthetics is a branch of philosophy dealing with the nature of beauty, art, and taste, and with the creation and appreciation of beauty. It is more scientifically defined as the study of sensory and emotional values, sometimes called judgments of sentiment and taste. More broadly, scholars in the field define aesthetics as "critical reflection on art, culture and nature."

Rousseau (1978:49) defines aestheticism in simple words: as the perception or appreciation of beauty. From the late 17th to the early 20th century Western aesthetics underwent a slow revolution into what is often called modernism. German and British thinkers emphasized beauty as the key component of art and of the aesthetic experience, and saw art as necessarily aiming at absolute beauty. Beauty is a characteristic of a person, animal, place, object, or idea that provides a perceptual experience of pleasure, meaning, or satisfaction. Beauty is studied as part of aesthetics, sociology, social psychology, and culture. An "ideal beauty" is an entity which is admired, or possesses features widely attributed to beauty in a particular culture, for perfection.

For Oscar Wilde the contemplation of beauty for beauty's sake was not only the foundation for much of his literary career but was quoted as saying "Aestheticism is a search after the signs of the beautiful. It is the science of the beautiful through which men seek the correlation of the arts. It is, to speak more exactly, the search after the secret of life. "Wilde famously toured the United States in 1882. He travelled across the United States spreading the idea of Aesthetics in a speech called "The English Renaissance." In his speech he proposed

that Beauty and Aesthetics was "not languid but energetic. By beautifying the outward aspects of life, one would beautify the inner ones." The English Renaissance was, he said, "like the Italian Renaissance before it, a sort of rebirth of the spirit of man" (Bell 1997: 147).

A quite specific "aesthetic movement" is discernible in Victorian culture as the 1850s, one formed by a coterie of artists, writers, critics and designers, and their theories were often complex and contradictory (Purchase 2006:37-38). The eighteenth century was a surprisingly peaceful time, but this turned out to be the lull before the storm, since out of its orderly classicism there developed a wild romanticism in art and literature, and even revolution in politics. The aesthetic concept which came to be more appreciated in this period was associated with this, namely sublimity, which Edmund Burke theorized about in his "A Philosophical Enquiry into the Origin of our ideas of the Sublime and Beautiful" (Bell 1997:160).

Decadence or Aesthetics?

Decadence denotes moral, cultural or sexual degeneration. Aestheticism is defined as the perception of beauty. In Victorian literature, these concepts are often best understood together, and certainly with the rise of the Oscar Wilde circle in the 1890's they became interchangeable (Purchase 2006:38). Here comes the question: what is the difference between these terms? Decadent and aesthetic Victorian literature became inextricable from problems of sex and sexuality in the late Victorian period, especially when it contained a whiff of Frenchness. The cult of homosexuality and androgyny associated with Walter Pater and the Wilde circle was deemed, in fact, to be particularly outrageous. In an age of utility, consumerism and productivity, in which the underlying idea of the "uselessness" of homosexuals – in terms of the fact that they did not, most obviously, sexually "reproduce" – was partly at least what made them appear so decadent to more conservative Victorians (Purchase 2006:37). Aesthetic and decadent motifs resurface time and again in many of Wilde's legendary paradoxes and epigrams. Many aesthetes were dedicated to what they perceived to be the beautiful "surface" of things, and Wilde's paradoxes appear decadent because they repeatedly toy with the "surface" of language, with the signifier, with the slippery words which fail to "produce" stable meanings and so lack any sense of logical or useful progression from sign to sense, or from word to reality (Purchase 2006:39). Aesthetes only concern life with cultivating beauty and not being vulgar. They are dedicated to pleasure, leisure, the senses, to living life as art.

Religion

It is very difficult to define “religion” as such. There are so many religions in the world, but God is one for all of them. Thus, the understanding and importance of religion differs for each of us and it is something unique for every individual. If the term is taken from the encyclopedia, it says that religion is a specific fundamental set of beliefs concerning the cause, nature, and purpose of the universe, especially when considered as the creation of a superhuman agency or agencies, usually involving devotional and ritual observances, and often containing a moral code governing the conduct of human affairs.

Nineteenth century ideas about the origins of religion left biology behind and began to speculate about the socio-cultural evolution of religion, a process that, at that time, was clearly connected to concepts of social “progress.” One of the first definitions of religion within this school of thought was proposed by Émil Durkheim. He defined religion as a collective representation that made things sacred. Religion was a world view that created the sacred. The power to do this resided in the collective itself, society. So society had to create religion. Durkheim felt that religion was the foundation of society. (Balakian 1967: 90) The problem with Durkheim's definition was that some people practiced religious activities by themselves without the presence of others, without society.

In the 19th century, in England, there were not many religious groups that were popular but many were present. The main church in the 19th-century England was the Anglican Church.

Christianity

There are literally hundreds of distinct divisions of Christianity, thousands of subdivisions and sects, not to mention untold numbers of independent "non-denominational" churches. Christianity is based on the life and teachings of Jesus of Nazareth as presented in the New Testament. The Christian faith is essentially faith in Jesus as the Christ, the Son of God, and as Savior and Lord. Almost all Christians believe in the Trinity, which teaches the unity of Father, Son (Jesus Christ), and Holy Spirit as three persons in one God.

Fahlbusch (2008) defines Christianity as one of the three most widespread world's religions (along with Buddhism and Islam). It has three basic groupings: Catholicism, Orthodoxy and Protestantism.

Throughout the history of Christianity, many have criticized Christianity, the church, and Christians themselves. Some criticism specifically addresses Christian beliefs, teachings and interpretation of scripture. Several areas of criticism include some claims of scripture itself, ethics of biblical interpretations that have been used historically to justify attitudes and

behaviors that are seen by critics as clearly wrong, the question of compatibility with science, and certain Christian doctrines that some find unsettling or unreasonable. Still, people do believe through the centuries in some higher power and, while people do that, Christianity and all the other religions will survive through the uncountable centuries.

According to Begbie (2000:155) Aesthetic Christianity is the interdisciplinary study of christianity and aesthetics, and has been defined as being "concerned with questions about God and issues in religion, perceived through sense knowledge (sensation, feeling, imagination), through beauty, and the arts".

Wilde was a life-long Anglican (a member of the Church of Ireland, which is an autonomous province of the Anglican Communion). Throughout most of his life, Catholicism held great appeal to Wilde, although he did not formally convert until he was on his deathbed.

Catholic virtues can be recognized in some of Wilde's best characters, while the personal failures of other characters are drawn so subtly that they can only be fully perceived through the eyes of the Christian faith. That this faith is central to the author's moral universe should be clear enough from his children's stories (for example, "The Selfish Giant"), which portray Christian theological themes. Surely Wilde's work can be fully appreciated and celebrated as springing from the Catholic intellectual and moral tradition, completely apart from his personal vices. Wilde had often said to his friends that "Catholicism is the only religion to die in."

In July 2009, more than a century after his death, the Vatican issued a statement of reconciliation with Wilde; the Church had condemned him as a degenerate at the end of the 19th century. Regardless of his scandalous behavior during the Victorian days, the Holy See recognized the value of Wilde's work and praised him as a "lucid analyst of the modern world," the Daily Telegraph reported.

Conclusion

Oscar Wilde was an Aesthete and Decadent, modern in his own way, an extraordinary Victorian and a different Christian, this shows him as a product of globalization. And so were his works.

Even though Wilde is known as a flamboyant, funny, entertaining figure and writer, it is important to realize the time and effort he put into his work. Art was a meaningful thing to him- a philosophy of life, in some ways. Whatever genre or form Wilde wrote in, he paid more attention to the words, form, and process than many others have done.

Reading Wilde's works can seem quite complicated at times because of his use of language, symbols, and imagery. Wilde's genius, in fact, is generally understood to lie in the

way that he manipulates language and surpasses readers' expectations. The tricky thing about Wilde is remembering that he is **not** just writing in a particular style to be clever or confusing. He is often writing that way to make a larger point.

To write about O. Wilde, it is good to remember the principle of Jorge Luis Borges: Oscar was always right. Though hyperbole was Wilde's favourite trope, his overthrows remarkably and consistently do not fall beyond the mark. The principle of Harold Bloom for reading Wilde is: "Take his wit seriously and his high seriousness comically, for that is his essence". (Watkin 2010: 12)

Bibliography

- Balakian, A. (1967) *The Symbolist Movement: A Critical Appraisal*, New York: Random House
- Begbie, Jeremy (2000) *Beholding the Glory: Incarnation through the Arts*. London: Darton, Longman, and Todd.
- Bell, Michael "Literature, Modernism and Myth: Belief and Responsibility", Cambridge University Press, Cambridge, 1941/1997.
- Bradbury, Malcolm (1978) *The Social Context of Modern English Literature*. Oxford: Basil Blackwell.
- Burch Brown, F. (2003) *Good Taste, Bad Taste, and Christian Taste: Aesthetics in Religious Life*. London, New York: Oxford University Press.
- Darvey, N. "Nietzsche's Aesthetics and the Question of Hermeneutic Interpretation. *British Journal of Aesthetics*. Vol 26, No.4: 17, Autumn., 1986.
- Deen, Stella "Challenging Modernism", Ashgate, New York, 2002.
- Fahlbusch, E. (2008) *The Encyclopedia of Christianity* vol.5., Grand Rapids, Mich: W.E. Eerdmans.
- Inge, William Ralph K.C.V.O. (1937) "Modernism in Literature" Dean of St. Paul's, Great Britain: the English Association.
- Julian, Hanna, "Key Concepts in Modernist Literature" Palgrave Key Concepts, 2008.
- Purchase, S. (2006) *Palgrave Key Concepts: Key Concepts in Victorian literature*. New York: Palgrave Macmillan.
- Rousseau, Philip, "Aesthetics, Authority and the Church", University of Notre Dame Press, Indiana, 1978.
- Schleifer, Ronald "Modernism and Time: the Logic of Abundance in Literature", Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
- Solomon, J., Williams, J. *Art and the Christian*. http://www.probe.org/site/c.fdKEIMNsEoG/b.4227391/k.58A1/Art_and_the_Christian.htm [2011.11.02]
- The Holy Bible*, American Bible Society, New York, 1972.
- Watkin, Amy S. "Bloom's: How to Write About Oscar Wilde", 2010.
- Wilde, O. *Fairy Tales and Stories*, OCTOPUS, London, 1980.

Natālija Dainoviča
Daugavpils Universitāt, Lettland

ZUM JUGENDROMAN „ANNE DORA HAGEN“ VON ELSA BERNEWITZ

Abstract

On the Youth Novel ‘Anne Dora Hagen’ by Elsa Bernewitz

The Baltic German writer Elsa Bernewitz (1880-1962) was born in Muischezem of Kurland.

Since the age of five she lived in Riga, here studied, worked and came back after there attending lectures as a lecturegoer in Berlin, Jena and Munich Universities.

After her parents died in 1918 she went to Germany for ever. There she continued her literary work, which started in Riga.

The reminiscences and thoughts about the native land were reflected in many works of Elsa Bernewitz, a novel “Anne Dora Hagen” (1952) among them.

The fictitious world of Bernewitz, where protagonists look death in the face, love, betray, seek for their fortune, is a God’s world. It is rather unexpected because it is not typical, not characteristic for on the whole positivistic context of the time. But it is just such legacy which the heroines of the novel have reserved – the former Kurlandians who left Latvia because of complicated historical events.

The novel “Anne Dora Hagen” has particulars of romanticism as an aesthetic category: spirituality, tendency to ideal, subjectivity, colourful metaphorical descriptions of nature.

This work succeeds to the tradition of German *Entwicklungsroman*, its problems of man’s growing up and maturation.

Keywords: Anne Dora Hagen, the world, “to be or to seem”, moral and spiritual maturity, der Schleiflack/glamour, a little house near a lake.

Am 28. 01. 2012 hat sich der Todestag der deutschbaltischen Schriftstellerin Elsa Bernewitz (4.5.1880 - 1962) zum 50. Mal geöhrt. Gero von Wilpert ordnet das literarische Werk der ehemaligen Kurländerin in die deutschbaltische Literaturgeschichte ein. (Wilpert 2005: 261).

Geboren in Muischezem (Kurland) lebt sie seit ihrem fünften Jahr in Riga, lernt dort in der Schule und ist später vorübergehend Lehrerin. Als freie Hörerin studiert sie Literaturgeschichte an den Universitäten Berlin, Jena und München. Ihre ersten Veröffentlichungen erscheinen in Riga. 1914 – 1917 arbeitet sie im Ausschuß für deutsche Ostpolitik in Berlin, dann kehrt sie nach Riga zurück und wohnt bei ihren Eltern bis zu deren Tod 1918. Als Flüchtling verlässt sie die Heimat und geht nach Deutschland. 25 Jahre arbeitet sie im Münchner Verlag. Ab 1950 lebt sie als freie Schriftstellerin in Oberbayern. (www.ostdeutsche-biographie.de).

1952, 10 Jahre vor dem Tod der Schriftstellerin, wird der 1. Teil von Elsa Bernewitz’ Jugendroman „Anne Dora Hagen. Das kleine Haus am See” herausgegeben. Die Ereignisse dieses Werks werden vorwiegend aus der Perspektive eines personalen Erzählers geschildert. Diese Perspektive wird manchmal durch die des auktorialen Erzählers erweitert. Die erzählte

Zeit umfasst die Phase „zwischen den beiden Weltkriegen, ehe noch die große Not über Deutschland kam“ (Bernewitz 1956: 7f.). Im Rückblick auf Vergangenes weist die Autorin auf Künftiges hin. Statt in den politisch-geschichtlichen Kontext der Zeit versinkt der Leser in die für alle Zeiten aktuelle soziale, moralische und geistig-geistliche Sphäre der handelnden Personen. Eigenartig setzt dieses Werk die Tradition des Entwicklungsromans fort. Der Jugendroman von E. Bernewitz hat die Entwicklung der modernen Titelheldin zum Thema. Er greift einen sich jederzeit wiederholenden Vorgang auf. Im Laufe der Handlung wächst die Hauptperson zur Erwachsenen heran und findet nach langen Irrtümern ihr Glück.

Untertitel und Inhalt bestimmen die Gattung dieses Werks als Roman für die Jugend. Der Jugendroman beginnt mit der Vorstellung der Titelheldin in Form eines detaillierten Porträts. Anne Dora Hagen ist ein hübsches und sehr elegantes, schlankes 18-jähriges Mädchen mit sorgfältig frisierten blonden Haaren, mit regelmäßigen, etwas scharfen Zügen:

„Sie wirkte sehr gepflegt, ja sie sah aus, als käme sie geradeswegs aus einem Salon für Schönheitspflege: die Brauen rasiert, Wangen und Lippen gemalt, die Fingernägel feuerrot lackiert. Wie eine Maske lag das künstlich Zurechtgemachte über dem hübschen [...] Gesicht...“ (Bernewitz 1954: 8 f.)

Traditionelle Erzähltechnik dieses Romantyps sieht eine Reihe von Abenteuern der Hauptfigur vor.

Anne Dora erscheint am Anfang des Romans am Bahnhofkiosk in Starnberg. Hier kauft sie gewöhnlich Illustrierten, Zigaretten und Drops. Dieses Mal fragt sie die Verkäuferin, ob jemand ein freies Zimmer vermietet.

Der Protagonist des Entwicklungsromans kann sich oft orientierungslos und einsam fühlen.

Anna Dora ist ohne Dach über ihrem Kopf geblieben. Wegen eines Streites mit der Wirtin des Hauses, in dem sie ein Zimmer gemietet hat, der Generalin von Werden, einer Freundin von Anne Doras Mutter, spielt Anne Dora den Selbstmord und klettert aus dem Fenster mit ihrem großen Koffer. Sie hofft die herzleidende Generalin mit Herzkrämpfen auf dem Sofa gelassen zu haben. Diese eine von mehreren ähnlichen Episoden zeigt, dass dieser Roman sich mit der Problematik einer typischen Vertreterin der ausbrechenden und rebellierenden Jugendlichen auseinandersetzt, die in den Werken des 20. Jahrhunderts die Moderne repräsentieren. Das reiche Haus ihrer Eltern hatte die Protagonistin früher verlassen und ist ein in der Entfremdung lebender Mensch geworden. Ständig reflektiert sie ihre eigene Nicht-Zugehörigkeit.

Mit der Abenteuerlust findet sie ein neues Zimmer im letzten Haus im Ort nah dem Starnberger See und lernt die Tante Musch mit drei Nichten – der älteren Hanna und den jüngeren Zwillingen Ursula und Elfriede, im Hausgebrauch Katz und Maus genannt, kennen. Das Motiv der kurländischen Heimat ist in vielen Werken von Bernewitz zu finden. Hier entfaltet es sich dank den Gestalten der Tante Musch mit ihren Nichten und der Familie Adelheids, der zukünftigen Freundin Anne Doras aus dem Band „Mancherlei Gefährten“. Vor vielen Jahren haben die Bewohnerinnen des kleinen Hauses am See hier, in Bayern, Zuflucht gefunden.

Das Wort „Kurländer(in)“ wird im Roman nicht gebraucht. Die Kioskverkäuferin identifiziert die Bewohnerinnen dieses kleinen Hauses am See als Ausländerinnen. Ihre Heimat sei in irgendeinem fremden Land jenseits der Grenze (Bernewitz 1952: 8). Anne Dora ist angespannt: es könnte ihre Welt sein, neue Bekannte. Sie kleidet sich sorgfältig: die Vermieterin soll sofort sehen, dass Anne Dora aus reichem Hause ist, „die einzige Tochter der großen Firma Hagen und Schmidt, Konstanz am Bodensee“. Anne Dora ist aus der Welt des Scheins gekommen, der sie nicht lange zugehören wird. Die Antithese dieser Welt ist die Welt des Seins.

Als Anne Dora ein Bauernhaus mit einem Hund, einem gewöhnlichen Gemüsegarten mit Hühnern, einem aus Kisten rohgezimmerten Hasenstall mit Kaninchen sieht, entrüstet sie sich. Es wäre unmöglich ihre Bekannten hierher einzuladen. Wegen der Armut des Hauses von Musch nimmt Anne Dora ihre Welt als ein zu befremdliches Milieu wahr.

Im Laufe der Handlung aber ändern sich allmählich ihre Lebensansichten. Dank der Gastfreundschaft, der Teilnahme, dem Mitgefühl, Wohlwollen und Verständnis der Bewohner dieses nicht gerade reichen Hauses am See erwirbt es fast biblische Züge eines kleinen Modells der Arche Noah, die nicht nur die real fassbaren Menschen und Tiere, sondern die echten, nie alt werdenden Werte bewahrt. Dieses Haus ist die Verkörperung der sozialen und moralischen deutschen Sphäre dieser Zeit in ihrem metonymischen Ausdruck.

Der See, an dem Anne Dora nun wohnt, zeigt sich als lebendiger Ausdruck der inneren Welt der Protagonisten. „Mit der Landschaft sei es wie mit den Menschen und Möbel, man muss sie kennen, um zu wissen, was in ihnen ist.“ Die Landschaft könne auf den ersten Blick öde, flach, reizlos sein, so der Protagonist Maler Huber. „Da siehst du einen Baum,“ sagt der alte Maler. „Die Zeichnung seiner Äste gefällt dir, vielleicht auch das Licht, das um ihn ist. Du siehst immer öfter zu ihm hin, du lernst ihn kennen, bis du eines Tages feststellen mußt, dass ihr Freunde geworden seid...Ihr sprecht jetzt miteinander – er verrät dir manches Geheimnis – alle gibt er nicht preis, wir würden sie auch nicht verstehen, denn er zieht seine

Weisheit aus der Tiefe der Erde, wohin seine Wurzeln reichen. Das ist nicht für uns, wir müssen ...an der Oberfläche bleiben.“ (Bernewitz 1956: 104). Der Maler erinnert sich an die schwedische Schriftstellerin Selma Lagerlöf (1858-1940), die ihm einmal unvergessliches Wort gesagt hatte: „...darauf kommt es an, daß wir Augen haben, die Gottes Herrlichkeit sehen...“ (ebd. : 101).

Der Reiz liegt in den Beschreibungen des Atmosphärischen von Innen- und Naturraum. Die Möbel der Tante Musch stammen aus dem großelterlichen Haus - altes, echtes Biedermeier: „*ein Sofa, ein halbrunder Tisch, seltsam geformte Stühle, eine Kommode, auf der zwei Leuchter stehen, ein Schrank aus blankem, braunem Holz*“ (Bernewitz 1954: 12).

R a u m p o e t i k, die für diesen Jugendroman typisch ist, bestimmt im Wesentlichen die Literatur der deutschen Romantik und des Biedermeier.

Im Gespräch Anne Doras mit Katz erscheint zum ersten Mal das Stichwort „Schleiflack“ als ein Verweis auf eine oberflächliche Außenseite der Dinge und Vorgänge, die einen täuschenden, irreführenden Eindruck in der Welt des Scheins schaffen. Anne Dora kennt nicht den Wert des biedermeierlichen Mobiliars; sie will eine moderne Einrichtung, weiße Möbel mit Schleiflack, in ihrem Zimmer haben. Sie ist an „große Lebensverhältnisse“ gewöhnt.

Die Möbel als Objekt der Beschreibung erscheinen im Werk von Elsa Bernewitz immer motiviert.

Die Titelheldin von E. Bernewitz' Erzählung „Das Mädchen Adelheid“ mietet ihr Zimmer in einem nicht reichen Privathaus im Münchner Stadtteil Schwabing. Ihr Zimmer hat Adelheid mit alten Möbeln eingerichtet, die aus ihrem großelterlichen Haus stammen und die sie geerbt hat. Dieses schöne, von hohen Bäumen umgebene urväterliche Haus mit Säulen kann man auf einem Bild an der Wand sehen.

Ein ähnliches Bild des Hauses mit Säulen und alte Möbel gibt es im kleinen Haus am See des Romans „Anne Dora Hagen“.

In dem bekanntesten von E. Bernewitz' Romanen „Wetter überm Gottesländchen“ versucht die Protagonistin beim Betrachten der Einrichtung, mit der Kindheit und Jugend ihres Mannes, des Pastors Christian Beckrath verwachsen waren, die innere Welt Christians besser zu verstehen. Ihr Gespräch mit den Möbeln, („ „Warum“, klagte sie beklommen, „seid ihr stumm ? Warum erzählt ihr nichts, ihr treuen Diener aus Christians Elternhaus ?[...] Werdet ihr mich [...] teilhaben lassen an eurem verschlossenen Reich?[...]“ (Bernewitz 1953:

28 f.)) betont die Wichtigkeit und Eigenartigkeit der Gegenstände an sich (als solche): darauf konzentriert sich traditionell die Kultur des Biedermeier.

Die Möbel des Biedermeiers sind ein Bestandteil des alten Guts der Familie Musch in ihrer weiten Heimat und damit der Geschichte dieser Familie, die unter politischen Umständen ihr materielles Eigentum verlor, aber das geistige behielt.

Das sich viele Male wiederholende Wort „Schleiflack“ wird zum Begriffssymbol der Welt der falschen Werte.

Die Werte, die das Leben Anne Doras bestimmen, sind die des materiellen Profits. Die unreife Urteilsfähigkeit einer verwöhnten sensiblen „kleinen Dame“ versteht der Mieter Dr. Roland, der Arzt, der Anne Dora mit dem Wort *Schleiflack* ständig neckt. Er ist in **Hanna** verliebt, die sich mit einem schönen Taugenichts verlobt hatte.

Handlungsstränge, die mit Hanna verknüpft sind, verraten die romantik-realistische Atmosphäre dieses Jugendromans. Nach der Bekanntschaft mit ihrem Verlobten ist Hanna froh und beschwingt. Er ist der Inhalt ihres Lebens, aber sie bedeutet für ihn nicht viel. Eine romantische harmonisierende Gestalt des Taugenichts von Eichendorff ist es nicht. Im Jugendroman wird kein festliches Idyll aufgebaut. Anne Dora erlebt das Ende der Beziehungen zwischen Hanna und ihrem Bräutigam zusammen mit den Bewohnern des kleinen Hauses am See. Hanna löst ihre Verlobung und bleibt erschüttert von diesem Verlust. Ihr Unglück äußert sich in den Tönen der Musik, die sie spielt. Existentielle Verbindlichkeit der Figuren äußert sich in ihrer Zugehörigkeit der Welt der Musik sowohl in diesem Roman als auch in anderen Werken der Autorin.

Aus den Tränen, die in Hannas Spiel klagen, spricht abgrundtiefer Kummer. Symbolisch heißt das von ihr gespielte musikalische Stück „Der Tod und das Mädchen“. Es ist das 1826 komponierte musikalische Werk Franz Schuberts (1797-1828), eines der Begründer der romantischen Musik im deutschsprachigen Raum. Hanna erkältet sich und stirbt, aber bleibt im Gedächtnis ihrer Nächsten eine sehr helle Gestalt. Herr Roland, der Hanna liebte, meint, dass er jetzt nie heiraten werde.

Hanna öffnet für Anne Dora die Welt des Glaubens und der Religion, die ihr die Entfremdung von der Welt des Seins, der Welt der echten Freunde, die sie lieben, zu überwinden hilft. Das kleine Haus am See wird zum Dingsymbol der Welt des Seins. Im Einzelnen und Konkreten des alltäglichen Daseins der Mitbewohner wird das Universale erschaut.

Obwohl für den Roman das chronologisch fortschreitende Zeitgerüst typisch ist, verbindet sich Anne Doras kleine Welt, ihr Mikrokosmos, durch ein Gebet, das die

Protagonistin seit ihrer Schulzeit verlernt hat, aber jetzt wieder im inneren Selbstkampf erkennt, durch andere Realien und Zeichen der geistlichen Kultur mit einem Metaraum – einem unendlichen und zeitlosen geistlichen Raum. Die Anwesenheit Gottes ist im Text des Romans eher eine „innere“, in Gebeten und Gedanken der Protagonisten. Aber als Prolog des 2. Bandes setzt die Autorin das Wanderlied des deutschbaltischen Literaten Otto Frh. von Taube (1879 - 1973) „Gottes sind die Stege, Gottes sind die Straßen...“ ein. Dieses Lied gehört der christlichen Kultur, die das Lebenskonzept der Protagonisten (der ehemaligen Kurländerinnen und Dr. Rolands) und der Autorin signalisiert.

Den anderen Handlungsstrang bildet die sogenannte „Affäre Maus“ - die Liebesgeschichte des Zwillinges Maus und Gerts Neudörffers. Ihre Handlung spielt sich in der Form einer romantischen Erzählung über Beständigkeit und Treue in der Liebe ab. Diese Beziehungen haben ein happy end.

Das Thema der Liebe vereint die Protagonisten.

Allmählich verwandelt sich die Nicht-Zugehörigkeit Anne Doras in eine herzliche Teilnahme an allen Angelegenheiten ihrer Mitbewohner. Die eigene Innerlichkeit wird zum Maßstab des Denkens und Handelns der Titelheldin.

Die Welt des Schleiflacks, die am Ende des ersten Bandes die Protagonistinnen Margit und Inge repräsentieren, verliert für Anne Dora ihre frühere Bedeutung. Das Ende des 2. Bandes symbolisiert den Anfang des neuen Lebens der Titelheldin mit ihrem leidenschaftlich geliebten Mann.

Die in die Zukunft geöffnete Einheit wird durch eine straffe Komposition erreicht. 11 Kapitel des 1. Bandes „Das kleine Haus am See“ und 12 Kapitel des 2. Bandes „Mancherlei Gefährten“ (1) bilden das strukturell-semantische Ganze. Die Zeitraffung, „acht Jahre mussten vergehen“, beendet den ersten und öffnet den zweiten Band. Eine der bedeutendsten Erscheinungsformen des Raums, in den ein Geschehen des 2. Bandes eingebettet ist, ist der Karl Schuster Verlag in München. Die Gestalten der Mitarbeiter dieses Verlags bilden – geprägt von ihren Schwächen und Charaktereigenschaften - eine Galerie der gebildeten Protagonisten, die verschiedene menschliche Typen verkörpern.

Das Postulat des Entwicklungsromans, die Hauptfigur in ihren grundsätzlich problematischen Beziehungen zur äußeren Wirklichkeit der Zeit zu zeigen, realisiert sich auch im 2. Band des Romans.

In der ersten Etappe des Erwachsenwerdens beginnt Anne Dora unter Bedingungen zu wohnen, die ihr nicht gestatten, großes Ansehen aufgrund der sozialen Position ihrer Familie zu genießen. Der Glaube und die Religion der Familie Musch und Dr. Rolands werden eine

ernste Wiederentdeckung und Offenbarung für Anne Dora. In der zweiten Etappe soll Anne Dora für ihren Lebensunterhalt selbständig sorgen, nachdem ihr Vater seinen Posten verloren hat. Jetzt legt sie ihren gesellschaftlichen Snobismus völlig ab. Ihr Drang nach „Schleiflack“, nach einer äußerlich glänzenden Position im Leben verwandelt sich in tiefe Zuneigung für die Welt der echten Freundschaft und Liebe. Sie fühlt sich glücklich die Braut Dr. Rolands zu werden und mit ihm in ein schönes einsames Tal mit großen Buchenwäldern zwischen Starnberger See und Isartal zu fahren. Dort hat Dr. Roland eine Stelle als Landarzt gefunden und hat vor, seinen soliden Posten eines Oberarztes in München zu verlassen. So thematisiert die Autorin wieder sehr ausdrucksvoll die Verbindung zwischen dem Menschen und der Natur. Die Sozialisation, die Anne Dora durchläuft, gipfelt in der bevorstehenden Ehe mit dem geliebten Menschen, der anfänglich lange Zeit ihr guter Freund war.

Elsa Bernewitz bleibt eine Verteidigerin der traditionellen Werte: des Glaubens, der Familie, der Freundschaft, der Liebe, der Ehe. Sie schafft das klassische, auf Harmonie zielende Modell des Jugendromans. Die künstlerische Welt des Werks ist nicht absurd, nicht unverständlich, was für den literarischen Kanon des 20. Jahrhunderts nicht typisch ist, aber gerade darin besteht der Wert, die Würde und die Eigenart des von E. Bernewitz Geschaffenen.

Piezīme

Dieser Band erschien in der 1. Auflage unter dem Titel „Weggenossen“ mit wunderschönen Textillustrationen von Walter Rieck.

Bibliogrāfija

Bernewitz, E. (1954) *Anne Dora Hagen. Das kleine Haus am See. Roman für die Jugend.* Heilbronn: Salzer.

Bernewitz, E. (1956) *Anne Dora Hagen. Mancherlei Gefährten. Roman für die Jugend.* Heilbronn: Salzer.

Bernewitz, E. (1953) *Wetter überm Gottesländchen.* Stuttgart: Ernst Kaufmann Lahr Baden.

Schweikle G. und I. (Hrsg.) (1990) *Metzler-Literatur-Lexikon: Begriffe und Definitionen.* Stuttgart: Metzler S. 125.

Wilpert, G. von (2005) *Deutschbaltische Literaturgeschichte.* München: C. H. Beck.

Elsa Bernewitz. <http://www.ostdeutsche-biographie.de> 2012.02.12.

Françoise Laubépin
Université de Daugavpils, Lettonie

L'ÉVALUATION QUALITATIVE

Abstract

For a few years now, the European Council has worked to create a new framework that would help building new European citizens. The Common European Framework of Reference of Languages is its most well-know masterpiece. But was also created the European Language Portfolio which introduced qualitative assessment, into the formation sphere: "In recent years, the finding can be made that assessment in training but also in education has shifted from a normative assessment to criterion-referenced assessment. The transition has occurred from an assessment of knowledge to skills assessment. The application is no longer in what is known, but in the ability to implement what you know." (Ashman, 2001)

In this article, we will try to present this transition through the examples of self-assessment, portfolio, and finally the European Language Portfolio (ELP). We will also explain this qualitative evaluation, no longer based on knowledge, but on skills and the ability to use them.

Key words: langues, évaluation, portfolio, self-assessment

« Durant ces dernières années, le constat peut être posé de ce que l'évaluation en formation mais également en éducation a basculé d'une évaluation normative vers une évaluation critériée. Le passage s'est opéré d'une évaluation des savoirs à l'évaluation des compétences. La demande n'est plus dans ce que l'on connaît, mais dans la capacité de mettre en œuvre son savoir ? » (Ashman 2001) Ainsi, l'évaluation qualitative est de plus en plus remarquée dans la sphère éducative. Mais quels en sont les réels intérêts ? Nous allons tenter de répondre à cette question à travers les exemples du portfolio, du Portfolio Européen des Langues (PEL) et enfin de l'autoévaluation.

I- La technique du portfolio

« Le portfolio n'est plus un outil marginal mais il devient un outil important d'un apprentissage en profondeur par un apprenant acteur pour qui la réflexion métacognitive est développée. » (Ashman 2001)

Le portfolio offre une évaluation critériée, c'est-à-dire qualitative. Connaissant les critères prédéterminés, l'apprenant peut les appliquer à ses productions, et donc s'autocorriger pour se rapprocher le plus possible de ce qui est attendu. Il réduit de lui-même les différences entre ce qu'il produit, et ce qu'il souhaite produire. Le portfolio est donc un outil d'aide à l'attitude réflexive et à la prise de conscience qui aide au perfectionnement à travers l'autorégulation des processus d'apprentissage. « Cette autocorrection est génératrice de progrès différé du moment de la transmission du savoir » (Ashman 2001). Cette évaluation qualitative permet une analyse critique qui met en lumière les succès et les faiblesses, clarifie les raisons, et trouve des pistes de solutions. L'apprenant est rendu responsable de son propre apprentissage. Il y a donc aussi évaluation formative.

Le portfolio a surtout la faculté de proposer une évaluation positive. En effet, il ne demande que ce que l'apprenant peut accomplir et non ce qu'il ne peut pas. « L'évaluation glisse d'un minimum de compréhension à une maîtrise sans passage par la nullité » (Ashman 2001) et amène donc l'apprenant à une estime de soi par la reconnaissance de ses forces. Cette évaluation est aussi globale et continue et ne divise pas l'apprentissage en sections, ce qui permet une cohérence de ce dernier et donc du savoir. De plus, l'évaluation est perçue comme une composante de l'apprentissage puisqu'elle aide à la reconnaissance des compétences de l'apprenant (capacités d'analyse, de synthèse et de jugement) qui se sent donc moins en danger face à cette évaluation.

« Le portfolio s'inscrit dans la durée, il est le reflet d'un processus, d'une construction, de progrès, de développement. Il est évolutif. » (Ashman 2001) Il répond donc en cela de son approche socioconstructiviste à travers la construction du savoir de l'apprenant. « La notion du socioconstructivisme dans sa composante sociale est un facteur renforçateur de l'apprentissage. » (Resweber 1996 : 109)

Le portfolio est un produit cohérent, structuré et contextualisé relevant d'une évaluation qualitative qui intègre les expériences et les connaissances et soutient la réflexion, et le développement de la motivation, notamment grâce à l'estime de soi. Il est un « miroir, un vecteur de savoir et un projet » (Ashman 2001).

II- Une application pour les langues : le PEL

« Depuis 1991, [le Conseil de l'Europe] a impulsé différentes études destinées à repenser le cadre dans lequel on apprend, on enseigne et on évalue les langues en Europe, de manière à développer une culture éducative commune pour l'usage et l'enseignement des langues. » (Castellotti 2004 : 171). Ainsi sont apparus les Portfolios européens des langues (PEL) comme réponse à la demande d'un développement du plurilinguisme, et comme cheval de Troie de l'évaluation qualitative, puisqu'ils possèdent une fonction éducative, des activités réflexives et stratégiques, et permettent une valorisation de l'apprenant.

Le PEL, composé d'un passeport mettant en lumière les connaissances, les compétences et les aptitudes de l'apprenant, de sa biographie langagière, et d'un dossier qui rassemble ses documents et ses travaux, est « un document personnalisé, qui appartient à l'apprenant, et qui l'accompagne pendant tout un cycle de sa scolarité, pour évaluer ses compétences en langues et mentionner ses expériences d'utilisation et de découvertes des langues. » (Castellotti 2004 : 171) Ainsi, il suit l'apprenant tout au long de son apprentissage et retrace son parcours individuel, sa progression, les expériences d'apprentissage et les niveaux de compétences acquis dans les langues, ce qui indique une évaluation qualitative. Le PEL est donc inscrit

dans la durée et permet à l'apprenant de prendre conscience de ses progrès et de ses acquisitions, mais aussi dans l'espace puisqu'il présente « une structure commune reconnaissable, qui permet ainsi la mobilité, par la circulation internet d'un cycle à l'autre du système éducatif, aussi bien qu'externe d'une institution à l'autre, d'un pays à l'autre, et favorise la continuité des apprentissages » (Castellotti 2004 : 171) et ce dans plusieurs langues.

La partie *Biographie langagière* est composée de différentes sections consacrées aux diverses manières d'apprendre les langues, en termes de représentations et d'expériences, et aussi d'une section *Astuces et méthodes* qui propose des conseils pour mieux apprendre et entraîne l'apprenant à réfléchir aux stratégies qu'il utilise ou qu'il pourrait utiliser, aux manières de mobiliser ses savoirs et savoir-faire, et donc à développer son autonomie, à consolider ses stratégies et faire évoluer ses représentations de l'apprentissage. Le PEL contribue donc à enrichir les compétences stratégiques de l'apprenant. De plus, le *Portfolio collègue* comporte un deuxième livret *Les langues et leur diversité* qui permet le développement d'une conscience plurilingue et d'une réflexion sur les langues qui « favorise les mises à distance des fonctionnements de son propre système linguistique et culturel, pour mieux appréhender les éléments communs et les éléments de différenciation. En s'appuyant sur d'autres langues, l'apprenant peut analyser leur fonctionnement, le comparer à celui de la langue qu'il veut améliorer et envisager des solutions de transfert et de remplacement. Cette méthode aide au développement de l'autorégulation : l'apprenant évalue sa production et essaie de la corriger à l'aide de ses connaissances et des parallèles qu'il peut faire avec d'autres langues.

Dans la partie du dossier *Mes contacts avec d'autres langues et d'autres cultures*, l'apprenant entre les rapports qu'il a ou a eu avec certaines langues ou cultures. On retrouve donc une grille d'autoévaluation qui présente des descripteurs communs qui permettent à l'apprenant de pouvoir juger de ses capacités et compétences dans chacune d'entre elles. L'apprenant prend alors conscience des connections et contacts qu'il a avec certaines langues et certaines cultures. Le PEL a donc une portée à dimension identitaire. La reconnaissance de ces compétences dans d'autres langues incite l'apprenant à passer d'une langue à l'autre pour s'aider : c'est sa compétence de médiation. A travers l'évaluation de sa biographie langagière, l'apprenant se rend donc compte de l'influence positive des connaissances qu'il jugeait peut être avant comme inutiles. Il y a alors valorisation des savoirs de l'apprenant, et donc valorisation personnelle. « L'enseignement des langues étrangères et régionales vise aussi à faire découvrir l'enrichissement qui peut naître de la confrontation à d'autres langues, cultures

et peuples, y compris lorsqu'ils sont liés à l'histoire personnelle ou familiale de certains élèves de la classe. » (Boen 2002 : 76)

III- L'intérêt de l'autoévaluation

L'autoévaluation est de plus en plus présente dans les méthodes d'enseignement. Cette notion fortement liée à la métacognition et au développement des compétences et de l'autonomie intellectuelle des apprenants, est nécessaire pour que l'apprenant puisse s'évaluer et se juger lui-même, et ainsi comprendre que l'évaluation, dans sa perspective formative, permet d'émettre un regard sur l'évolution de l'apprentissage et des acquisitions.

L'autoévaluation est « un retour réflexif sur une démarche, sur un résultat, sur une activité, sur une production, etc. Elle aboutit à un constat qu'un élève fait sur sa démarche en portant un regard sur des traves, des observations. » (St-Pierre 2004 : 37) Il y a donc jugement sur des critères prédéterminés, et l'autoévaluation permet donc à l'élève d'être témoin-juge de sa progression et donc d'identifier les points forts et ceux à améliorer. Ainsi, l'autoévaluation est une habileté à développer, et un savoir à intégrer (Scallon 2004) qui crée un engagement personnel de l'apprenant qui est acteur de la réalisation de la tâche comme de son évaluation, et sollicite donc une motivation certaine quant à son travail.

« La pratique de l'autoévaluation devient une cible de formation plutôt qu'une activité de classe » (St-Pierre 2004 : 37). En effet, elle permet le développement de l'autonomie intellectuelle, la métacognition et le développement de compétences. L'autonomisation de l'apprenant se fait à travers l'identification de ses progrès et de ses stagnations qui entraîne des prises de décisions personnelles et autonomes. L'autoévaluation est tout naturellement liée à la métacognition puisque l'apprenant connaît l'évolution de son apprentissage et peut ainsi la réguler soit lors de la réalisation, soit après la tâche. La plupart des méthodes et manuels actuels intègrent l'autoévaluation comme une composante à part entière dans l'apprentissage, soit comme objectif général, soit comme critères de performance, la visée étant de développer une pensée réflexive autonome et critique.

Pour soutenir le développement de l'habileté d'autoévaluation, deux aspects sont à prendre en compte : la démarche (quelles étapes ? quelles interventions ? quelles précautions ?) et les instruments. Selon St-Pierre, l'enseignement de cette habileté devrait être planifié et piloté de la même façon que l'enseignement d'un contenu. Il y a donc les différentes étapes qui déterminent les critères et les échelles d'appréciation, l'exécution de la tâche, puis la phase de comparaison avec le produit fini qui entraîne la réflexion critique et le jugement, et donc l'autorégulation.

Selon St-Pierre, l'enseignant intervient en créant des activités visant la production de jugements critiques argumentés et qualitatifs sur la progression dans les acquisitions et la qualité des démarches et des produits réalisés. De nombreux facteurs peuvent empêcher le développement de l'autoévaluation. L'enseignant doit donc s'assurer que les critères et objectifs sont clairs et compris de tous, montrer lui-même l'exemple et se faire de moins en moins présent quant à son rôle d'étayage à mesure que les apprenants améliorent leurs compétences. Les grilles d'évaluation sont sans doute l'un des instruments de développement de l'habileté à s'autoévaluer les plus connus. Cependant, seuls les outils qualitatifs à échelle descriptive semblent répondre à la perspective formative puisqu'ils permettent le jugement personnel et réflexif et fournissent des pistes d'amélioration à explorer. Les outils métacognitifs, tels que le journal de bord, le questionnement et l'entretien métacognitif, et la discussion de groupe permettent également de développer l'autoévaluation.

L'autoévaluation est ainsi une composante à part entière, qui se doit d'être davantage intégrée dans les contenus d'apprentissage, de par ses liens avec le développement de compétences, de la métacognition, et de l'autonomie intellectuelle. Elle sollicite la motivation et l'engagement des apprenants, la pensée critique et nourrit la formation des compétences.

Ainsi, l'évaluation qualitative semble peu à peu apparaître dans le domaine de la formation et de l'éducation, et ce, il me semble, pour des raisons évidentes : elle permet un développement identitaire et social de l'apprenant qui est désormais responsable de son apprentissage et le forme à la réflexion critique. C'est aussi une évaluation davantage positive entraînant une meilleure estime de soi et qui juge les compétences de l'apprenant, et non l'apprenant en lui-même. Pourtant, sa mise en œuvre est souvent freinée au profit de l'évaluation sommative qui est soutenue par les représentations d'un enseignement où seul l'enseignant formé est détenteur du pouvoir d'évaluer. Bien entendu, l'évaluation qualitative peut rencontrer différents obstacles : absence de motivation des apprenants, perplexité face à une nouvelle approche, réticence des enseignants comme des apprenants qui ne sont pas prêts à faire évoluer leurs rôles, etc. Mais certaines politiques linguistiques éducatives comme celle du Conseil de l'Europe permettent peu à peu le changement de mentalité, la diversification des modes d'apprentissage, la mise en place de représentations positives et la prise de conscience d'un besoin d'évolution dans l'enseignement/apprentissage des langues.

Bibliographie

Ashman, J. (2001) *Le PORTFOLIO, un outil de communication et d'évaluation des compétences ?*, Direction de la formation de la Police belge, <http://www.police.ac.be/download/portfol.pdf>

Castellotti, V., Moore, D. (2004) *Les Portfolios européens de langues : des outils plurilingues pour une culture éducative partagée*. ERADLEC et DELCA-SYLED, Repères n°29, 167-183.

St-Pierre, L. (2004) *L'habileté d'autoévaluation: pourquoi et comment la développer ?* Performa, Vol. 18 n° 1, 33-38.

Sergejs Polanskis
Université de Daugavpils, Lettonie

L'INFLUENCE DE L'ŒUVRE DE FERNANDO ARRABAL SUR LA LITTÉRATURE MONDIALE

Abstract

The influence of Fernando Arrabal's writing on world literature. Fernando Arrabal born 11 April 1932 – French writer of Spanish origin is one of the last absurdism founders still alive. This outstanding personality who worked together with André Breton, Eugène Ionesco, Samuel Beckett and other prominent absurdists has directed seven full-length movies; he has written over 100 plays, 14 novels, 800 poetry collections, several essays, and his notorious letters to tyrants. Arrabal has received prizes and awards from almost every country of the world, he was a finalist for the Nobel Prize in 2005, and his plays were staged all over the world including Latvia and namely Daugavpils.

The present article deals with Fernando Arrabal writing analysis and his influence on world literature development. The author of the article has personally visited Arrabal in Paris in 2010 in order to discuss his vision of contemporary art.

Mots-clés: *absurde, Arrabal, théâtre, littérature*

Fernando Arrabal, écrivain fabuleux en France et en Espagne est surtout connu en Lettonie grâce à sa pièce de théâtre « Pique-nique en campagne » écrite en 1952 dans la manière typique de cette époque qui est absurde. Mais qui est Monsieur Arrabal qui vit toujours à Paris rue Jouffroy d'Abbans et pourquoi son œuvre est-elle signifiante pour toute la littérature du monde ?

Fernando Arrabal est né le 11 août 1932 à Melilla (Maroc Espagnol), peu de temps avant la guerre civile qui va déchirer son pays. Il remporte le prix national des « surdoués » à l'âge de 10 ans. Dans son enfance il a souffert de la mystérieuse disparition de son père, condamné à mort par le régime de Franco. Une année plus tard sa peine a été commuée en celle de travaux forcés à perpétuité. Il est passé par diverses prisons et le 4 novembre 1941 il s'est échappé et a disparu... pour toujours. Le traumatisme né de cette tragédie, marque la vie et l'œuvre de l'écrivain et "...la connaissance qu'apporte Arrabal est teintée d'une lumière morale qui est dans la matière même de son art". (Vicente Aleixandre, Prix Nobel).

Après des études brillantes à Salamanque puis à Madrid, Fernando Arrabal s'impose très vite comme l'une des personnalités artistiques les plus fortes et controversées d'Espagne. En 1954, il se rend à Paris pour voir la pièce de Bertold Brecht, *Mère Courage et ses enfants*, qui est jouée par le Berliner Ensemble. Il y revient définitivement en 1955, choisissant d'y vivre "desterrado", littéralement "privé de terre", apatride, mi-expatrié, mi-exilé. Un exil qu'il a choisi, le considérant comme sa terre d'accueil. Avec Alejandro Jodorowsky et Roland Topor, il fonde le groupe « Panique » à 1963, à travers lequel il

présente un monde amoral, cruel et érotique, cherchant à perturber le spectateur et mêlant, entre autres tendances, quelques touches de surréalisme et de dadaïsme.

Arrabal vit ainsi en France un exil choisi qui ne l'empêche pas de retourner régulièrement en Espagne où il sera d'ailleurs emprisonné en 1967 pour son engagement politique à travers son œuvre, et ce malgré le soutien énergique de la plupart des grands écrivains de l'époque, de François Mauriac à Arthur Miller, et une requête auprès du tribunal du célèbre romancier et dramaturge irlandais Samuel Beckett qui déclarera alors : « Si faute il y a qu'elle soit vue à la lumière du grand mérite d'hier et de la grande promesse de demain et par là pardonnée. Que Fernando Arrabal soit rendu à sa propre peine. » Il doit sa libération à une campagne internationale.

Sa « Lettre au général Franco », publiée du vivant de son destinataire, soulève beaucoup d'émotions. À la mort du dictateur, Arrabal fait partie du groupe des cinq Espagnols considérés comme les plus dangereux, en compagnie de Santiago Carrillo, la Pasionaria, Enrique Lister et El Campesino. La mort du général Franco lui a permis d'obtenir une véritable reconnaissance dans son pays natal.

Auteur à succès, Fernando Arrabal est également un cinéaste de talent. Ses recueils de poèmes ont été illustrés par de grands artistes internationaux, parmi lesquels Dali, Magritte, Picasso, Saura... Jouée dans le monde entier, son abondante production théâtrale, mystique et provocatrice, onirique et festive, est un mélange baroque de cruauté et de tendresse. Fernando Arrabal est devenu en 1995 officier des Arts et des Lettres. Un buste de lui a été fait par Cyril de La Patellière pendant la représentation même d'une de ses pièces de théâtre à Nice en juin 1992.

Il a réalisé sept longs-métrages. Il a publié une centaine de pièces de théâtre, quatorze romans, huit cents livres de poésie, plusieurs essais et ses célèbres lettres aux tyrans : Franco, Castro, Staline. Il est Transcendant satrape du Collège de Pataphysique depuis 1990. Lors du dernier demi-siècle quarante personnalités ont reçu cette distinction, parmi lesquelles : Marcel Duchamp, Eugène Ionesco, Man Ray, Boris Vian, Dario Fo, Umberto Eco et Jean Baudrillard. Ami d'Andy Warhol et de Tristan Tzara, il a passé trois années au groupe surréaliste d'André Breton.

Bien qu'il soit l'un des écrivains les plus "controversés", il a reçu un grand nombre de distinctions et prix internationaux comme les prix de théâtre de l'Académie Française, de l'Humour noir, le World's Theater, le Nadal Goncourt espagnol, Le Mage assure qu'il a été aussi finaliste du Nobel, prix qu'avaient sollicité pour l'auteur plusieurs institutions et personnalités. Il s'est vu décerner la légion d'honneur le 14 juillet 2005, et en 2007 le titre de

docteur honoris Causa de l'université Aristote en Grèce. Juste pour nommer tous ses prix il nous faudrait une page complète.

Son œuvre est traduite dans la plupart des langues (il est notamment l'un des auteurs francophones les plus traduits en Europe) et son théâtre parmi le plus joué au monde, ne voit jamais le soleil se coucher.

Pour analyser l'impact d'Arrabal à la littérature mondiale commençons par la définition d'absurde comme mouvement littéraire du XXe siècle.

Héritiers spirituels de Jarry, des dadaïstes et des surréalistes, influencés par les théories existentialistes d'Albert Camus et de Jean-Paul Sartre, les dramaturges de l'absurde voyaient, selon le mot d'Eugène Ionesco, « l'homme comme perdu dans le monde, toutes ses actions devenant insensées, absurdes, inutiles ». Rendu célèbre par Eugène Ionesco (*la Cantatrice chauve* 1951 ; *Rhinocéros* 1959) et par Samuel Beckett (*En attendant Godot* 1952), le théâtre de l'absurde tend à éliminer tout déterminisme logique, à nier le pouvoir de communication du langage pour le restreindre à une fonction purement ludique, et à réduire les personnages à des archétypes, égarés dans un monde anonyme et incompréhensible.

Le théâtre de l'absurde a connu son apogée dans les années 1950, mais son influence devait se manifester jusque dans les années 1970. Les premières pièces de l'Américain Edward Albee étaient considérées comme relevant de ce courant, en raison des éléments apparemment illogiques ou irrationnels qui présidaient aux actes de ses personnages.

Le théâtre de l'absurde est un terme formulé pour la première fois par l'écrivain et critique Martin Esslin pour désigner une direction théâtrale importante du XXe siècle, aussi pour classer les œuvres de certains auteurs dramatiques des années 1950, principalement en France, qui rompaient avec les concepts traditionnels du théâtre occidental. Il désigne essentiellement le théâtre de Beckett, Ionesco, Arrabal, les premières pièces d'Adamov et de Genet.

L'absurdité des situations mais également la déstructuration du langage lui-même ont fait de ce style théâtral un mouvement dramatique à part entière. Ce type de théâtre montre une existence dénuée de signification et met en scène la déraison du monde dans laquelle l'humanité se perd.

C'est dans les années 1960 qu'est apparu ce terme. Certaines œuvres dramatiques, de Ionesco par exemple ne pouvaient être qualifiées de tragiques, ce même si les sujets traités avaient bien des airs de tragique.

L'apparente absurdité de la vie, un thème existentialiste que l'on trouvait chez différents auteurs tels Sartre et Camus. Le théâtre de l'absurde n'est ni un mouvement ni une

école. Les auteurs du théâtre absurde, peu nombreux, n'appartiennent pas à la bourgeoisie. Ils ont en commun cette volonté de rejeter les règles du théâtre, à savoir unité de temps, unité de lieu et unité d'action. C'est une approche plus psychologique de la société et de l'homme (nature humaine) qu'ils tentent de faire partager par le biais d'une intrigue et d'une communication par un dialogue souvent difficile :

« *Estragon* : Qu'est-ce que tu as ? *Vladimir* : Je n'ai rien.

Estragon : Moi je m'en vais. *Vladimir* : Moi aussi. *Silence*.

Estragon : Il y avait longtemps que je dormais ? *Vladimir* : Je ne sais pas. *Silence*.

Estragon : Où irons-nous ? *Vladimir* : Pas loin.

Estragon : Si si, allons-nous-en loin d'ici ! *Vladimir* : On ne peut pas.

Estragon : Pourquoi ? *Vladimir* : Il faut revenir demain.

Estragon : Pour quoi faire ? *Vladimir* : Attendre Godot.

Estragon : C'est vrai. (*Un temps*.) Il n'est pas venu ? *Vladimir* : Non.

Estragon : Et maintenant il est trop tard. *Vladimir* : Oui, c'est la nuit. » (Beckett S.

1997 : 57)

Ils introduisent de ce fait l'absurde au sein même du langage. Ce n'est pas innocent. En s'exprimant ainsi, ils souhaitent mettre en évidence la difficulté de l'homme à communiquer, à clarifier (trouver) le sens des mots. De plus, en cherchant le sens des mots, l'homme s'angoisse et a peur de ne pas y parvenir. C'est ainsi que, Ionesco comme Beckett faisaient le portraits de antihéros face à eux-mêmes et à leur misère existentielle. Les personnages errent souvent dans ce monde sans le moindre repère, prisonniers d'eux mêmes et, parfois (même souvent) de leur ignorance. Comme ici :

„*Mme SMITH*. – Non, c'est à sa femme que je pense. Elle s'appelait comme lui, Bobby, Bobby Watson. Comme ils avaient le même nom, on ne pouvait pas les distinguer l'un de l'autre quand on les voyait ensemble. Ce n'est qu'après sa mort à lui, qu'on a pu vraiment savoir qui était l'un et qui était l'autre. Pourtant, aujourd'hui encore, il y a des gens qui la confondent avec le mort et lui présentent des condoléances. Tu la connais ?

M. SMITH. – Je ne l'ai vue qu'une fois, par hasard, à l'enterrement de Bobby.

Mme SMITH. – Je ne l'ai jamais vue. Est-ce qu'elle est belle ?

M. SMITH. – Elle a des traits réguliers et pourtant on ne peut pas dire qu'elle est belle. Elle est trop grande et trop forte. Ses traits ne sont pas réguliers et pourtant on peut dire qu'elle est très belle. Elle est un peu trop petite et trop maigre. Elle est professeur de chant.” (Ionesco E. 1972 : 68)

Par des procédés tels que le décalage entre personnage et l'image qu'il peut avoir de lui part et rapport à lui-même, et par rapport à l'autre, enfin par rapport au monde, il en perd son identité. Ces pièces, appartenant au théâtre de l'absurde, travaillent finalement sur des sujets qui restent récurrents : la conscience et l'inconscience, la logique et l'absurde, le langage compris ou non.

La notion importante à comprendre en ce qui concerne le théâtre de l'absurde c'est qu'il s'oppose au réalisme au théâtre. C'est donc une forme de théâtre où l'on peut tout oser, utiliser son imaginaire sans se limiter et surtout, ne pas se soucier si ce que l'on raconte est fidèle à la réalité.

Le théâtre de l'absurde est un théâtre de liberté, où l'on s'éloigne du réalisme et l'on tente de trouver une nouvelle façon de faire du théâtre. Cela implique, par exemple, une déconstruction du langage et une mise en scène qui est différente de celle que l'on était habitué de faire et de voir. Les dramaturges essaient de démontrer l'absurdité et l'insécurité de la condition humaine et de son existence, inspirés par la guerre, ils dépeignent le comportement humain en temps de crise et l'incompréhension de l'époque. Dans le fond, ils essaient de critiquer leur époque, et la façon dont ils la vivent.

Ainsi la littérature absurde a influencé un grand nombre d'écrivains célèbres partout dans le monde. Il suffit de nommer Kurt Vonnegut, Tom Stoppard, Luke Rhinehart, Tom Robbins, Patrick Süskind, M. John Harrison, Rhys Hughes, David Mamet, Sławomir Mrożek, Михаил Волохов, Владимир Казаков, Hermanis Paukšs et Martin McDonagh. Dans l'œuvre de ces auteurs on trouve les traits de la dramaturgie absurde exposés ci-dessus.

Lors de la préparation de la mise en scène de spectacle « Pique-nique » au Théâtre de Daugavpils en 2008 j'ai eu l'occasion de contacter directement Monsieur Arrabal qui était très heureux de nous donner son accord pour l'utilisation de sa pièce. Voici l'exemple typique :

Zépo Je ne veux pas d'autres photos. Une, c'est déjà beaucoup trop.

Zapo Ne le prenez pas comme ça. Au fond, qu'est-ce que ça peut vous faire?

Zépo C'est mon dernier mot.

M. Tépan, à sa femme. N'insistez pas, les prisonniers sont toujours très susceptibles. Si on continue, il va se fâcher et nous gâcher la fête.

Zapo Bon, alors qu'est-ce qu'on va en faire?

Mme Tépan On peut l'inviter à déjeuner. Qu'en penses-tu?

Zapo à Zépo. Alors, vous déjeunerez bien avec nous?

Zépo Euh ...

M. Tépan On a apporté une bonne bouteille.

Zépo Alors, c'est d'accord." (Arrabal F. 1989 : 36)

Malheureusement la mise en scène de Théâtre de Daugavpils ne correspondait pas à l'esthétique absurde de la pièce malgré les efforts professionnels des comédiens de la troupe surtout à cause de l'incompréhension de la philosophie littéraire de l'absurde

En 2010 pendant mon séjour en France j'ai reçu une invitation de la part de Fernando Arrabal à une soirée dans son appartement à Paris. Dans la compagnie des dramaturges, comédiens, metteurs en scène et critiques nous avons discuté les caractéristiques principales du théâtre de l'absurde et ses influences sur la littérature moderne. Il nous semble évident que les traces importantes s'aperçoivent dans les œuvres de la majorité des écrivains doués contemporains.

Après cette discussions nous avons formulé certains traits typiques de textes marqués par la littérature d'absurde :

- Un nouveau langage : refus de la langue traditionnelle, trop pompeuse chez les classiques, trop triviale chez les contemporains
- Le refus de la psychologie : absurdité de la condition humaine, héritage des existentialistes, mais fort caricaturée chez les auteurs du théâtre de l'absurde. L'homme est imprévisible ; les auteurs montrent des êtres ébahis d'exister, envahis de néant, déconcertants et déconcertés.
- Le ton oscille entre colère, révolte et dérision : la philosophie du Nouveau Théâtre repose sur une vision pessimiste de l'homme, sur la fascination de l'absurde. La révolte des écrivains se reflète dans leur manière de tourner en dérision ce monde incohérent.
- L'acte d'accusation : les auteurs dénoncent les tricheries morales et intellectuelles, l'hypocrisie des mœurs, la société bourgeoise.
- La tentation symbolique : beaucoup de symboles en l'absence de héros, la déconstruction dramatique, la dérision

Pour terminer, voici un petit extrait de conversation entre Jean Genet et Fernando Arrabal publiée sur le site de l'écrivain :

JG.- A quel genre appartient l'actuelle scène mondiale?

FA.- Le poème actuel est catastrophique, bestial, confus et génial. Lui et la science forment-ils les deux avatars du savoir actuel?

JG.- As-tu lu la liste du New York Times des cent personnes qui ont le plus d'influence dans le monde? Parmi elles pas un seul auteur dramatique, ni un seul poète.

FA.- Nous vivons la Renaissance dans les catacombes. Personne ne cherche à nous acheter. Nous ne vendons rien.” (Genet J.)

Bibliographie

- Aranzueque-Arrieta (2008) *F. Panique: Arrabal, Jodorowsky, Topor*. Paris : L'Harmattan.
Arrabal F. (1989) *Pique-nique en campagne*. Paris : Diesterweg.
Arrabal F. (2004) *Lettre à Staline*. Paris : Flammarion.
Beckett S. (1997) *En Attendant Godot*. Paris : Editions De Minuit.
Bois C. (2007) *Etude sur Eugène Ionesco : La Cantatrice chauve*. Paris : Ellipses Marketing.
Camus A. (1985) *Le Mythe de Sisyphe*. Paris : Gallimard.
Esslin M. (2004) *The Theatre of the Absurd*. New York: Vintage.
Ionesco E. (1972) *La Cantatrice Chauve*. Paris: Gallimard.
Genet J. *Conversation entre Jean Genet et Fernando Arrabal*
<http://laregledujeu.org/arrabal/2010/11/09/1523/%E2%80%A6-conversation-entre-jean-genet-et-fernando-arrabal-au-bord-de-une-centaine-de/> [2012.15.04.]

VĒSTURE / HISTORY

Svetlana Beketova
Daugavpils Universitāte, Latvija

MUTVĀRDU VĒSTURES AVOTU LIECĪBAS PAR DIENVIDAUSTRUMU LATVIJAS PAREIZTICĪGO RELIGIŠKO DZĪVI LATVIJĀ 20.GS. 40.-80. GADOS: KVALITATĪVO UN KVANTĪTATĪVO PĒTĪJUMU ASPEKTI

Abstract

Evidences of oral history sources about religious life of Orthodox believers in southeastern Latvia in the 1940–1980-ties: aspects of quantitative and qualitative research

The aim of the paper is to analyze the collection of sources of oral history using quantitative and qualitative methods of research in order to provide an in-depth research into the history of the Orthodox Church in Latvia during the Soviet period. The case study is focused on Orthodox communes in Daugavpils.

The research has been done on the basis of the collection of the Centre of Oral History at Daugavpils University: selection of the sources related to the history of the Orthodox Church in Latvia during the Soviet time has been done; information extracted from the sources has been systematized; quantitative and qualitative analysis has been made. It gives an opportunity to ground the historical reconstruction of the religious life of Orthodox believers in Daugavpils during the Soviet period.

Atslēgas vārdi: reliģiskā dzīve, pareizticīgie, pareizticība Latvijā, mutvārdu vēstures avoti

Daugavpils Universitātes Mutvārdu vēstures centrs (turpmāk tekstā: DU MVC) izveidots 2003. gada 2. decembrī, tā radīšanas iniciatore bija un par vadītāju kļuva Dr.hist., profesore Irēna Saleniece. MVC darbības mērķis: sekmēt mutvārdu vēstures teorētisko izpēti un praktisko pielietojumu, veidojot mutvārdu liecību arhīvu un pētniecības institūciju. Savās atmiņās ir dalījušies dažādu tautību, reliģiskās pārliecības, izglītības līmeņa un sociālā stāvokļa pārstāvji, kas dzimuši laikā no 20.gadsimta sākuma līdz 1940.gadam. Dzīvesstāstu saturs ir neizsmeļams, tajos var atrast informāciju par dažādu vēstures periodu notikumiem, kādi tie saglabājušies cilvēku atmiņā; par teicēju emocijām, jūtām, rīcības motivāciju un tās skaidrojumu toreiz un tagad; par cilvēku attiecībām un attieksmi pret apkārtējo pasauli, kā arī par mūsdienu vēsturiskās apziņas īpatnībām. Dzīvesstāsti ļauj ieskatīties vēsturē „vienkārša” cilvēka acīm, atklāt faktus, kurus nevar iegūt no cita veida vēstures avotiem.

Pētījuma realizācijas laikā DU MVC glabājās 833 dienvidaustrumu Latgales reģiona iedzīvotāju dzīvesstāsti, katrā no tiem ir potenciāli svarīga informācija par Latvijas vēsturi.

Visi dzīvesstāsti iekļauti katalogā to ienākšanas secībā, un katram no tiem piešķirts unikāls numurs, kurš netiek mainīts. Dzīvesstāstiem jābūt audioierakstā un vēlams arī rakstiskā – transkribētā formā. Kataloga sistematizācija sadalīta nosacītos blokos: a) ziņas par teicēju: vārds, uzvārds, dzimšanas gads, dzimšanas vieta, tautība, ticība, amats un profesija; b)

ziņas par dzīvesstāstu un tā tehnisko stāvokli; c) dzīvesstāsta izmantošana zinātniskos pētījumos.

Katra atsevišķa krājuma glabāšanas vienība, izņemot tās ierakstu, sastāv vēl no trim dokumentiem - teicēja apraksts, kur savākta informācija par cilvēku, kurš piekrita sniegt interviju; intervijas apraksts, kurā ir komentārs par intervijas norisi, apstākļiem, autora attieksmi, atklātību, stāsta ticamību, stāstījuma secību un runas veidu; atļauja dokumenta izmantošanai, saskaņā ar kuru teicēja tiesības ir aizsargātas.

Darbs ar mutvārdu avotiem notika vairākos posmos:

- 1) materiālu meklēšana un sistematizēšana DU MVC;
- 2) dzīvesstāstu atlase – tie ir visi DU MVC arhīvā atrodamie pareizticīgo teicēju, neatkarīgi no viņu tautības, vecuma u. c., dzīvesstāsti;
- 3) darbam nepieciešamās informācijas ieguve no dzīvesstāstiem;
- 4) iegūtās informācijas kritika;
- 5) interviju novadīšana – tā ir iespēja realizēt intervētāja iemaņas veikt savu nelielo pētījumu un mērķtiecīgi iegūt informāciju.

Pētnieciskajos nolūkos speciāli veidotas trīs intervijas: intervēts Oļegs Čapļa (DU MVC: 926), cilvēks ar ļoti interesantu likteni, Aleksandra Ņevska baznīcas diakona Genādija Čapļa dēls, kurš 1940.gada 14.jūnijā kopā ar ģimeni bija deportēts, atgriezās Daugavpilī, visu padomju laiku bija spiests slēpt savu reliģisko piederību un šodien ir dziedātājs Borisoglebskas baznīcas korī. Tika intervēta arī Jaņina Anna Novicka (DU MVC : 927), kura dzimusi dievticīgo ģimenē un no agrās bērnības līdz pat šai dienai ir aktīva pareizticīgā, kura arī padomju laikā piedalījās Uspenskas pareizticīgo draudzes reliģiskajā dzīvē. Tāpat tika intervēta Antoņina Paškova (DU MVC : 814), kura dzimusi turīgā ģimenē, kur tika ievērotas reliģiskās tradīcijas, bet pēc vecāku nāves kopš agrās bērnības tika audzināta bērnu namā un visu savu dzīvi, strādājot uzņēmumā, nekad nav bijusi ticīga. Tikai vecumdienās atgriezusies pie reliģiskās dzīves.

6) iegūtās informācijas sistematizācija - tabulu, diagrammu, shēmu veidošana, kurās apkopoti jaunie dati, šo datu sasaistīšana ar jau esošo informāciju;

Informācija par pagātņi var tikt sadalīta divās grupās:

- 1) informācija, kuru var iegūt ne tikai no mutvārdu avotiem, bet arī no dažādiem citiem vēstures avotiem;
- 2) informācija, kura nav iegūstama bez mutvārdu avotu izmantošanas.

Bez tam, visas iegūtās ziņas var nosacīti sadalīt vairākās grupās:

- 1) informācija, kura pieejama visiem;

- 2) atklāta informācija, kuru nezina intervējamais, bet zina citi;
- 3) sevišķi vērtīga informācija, kuru zina intervējamais, bet nezina pārējie, pat vēsturnieki.

Lai turpinātu pētījumu, nepieciešams precīzi noteikt, ko atlasītajās intervijās var saprast ar vārdu reliģija.

Reliģija - sistēmisks fenomens: tā vienlaicīgi ir gan ticības mācība, gan pasaules uzskats, gan baznīcas organizācijas, gan kults, kas ietver noteiktu reliģisku darbību kopumu. Visas jēdziena reliģija šķautnes ir vērtīgas, atlasot informāciju intervijā.

Mūsu gadījumā var izcelt šādus aspektus:

- reliģiskā kulta rituālu ievērošana;
- reliģiskie svētki un viss, kas ar tiem saistīts;
- piederība reliģiskajai draudzei;
- iekšējā reliģiozitāte;
- slepena reliģiskā dzīve;
- dzīve pēc nāves;
- reliģija un skola;
- reliģija un vara;
- baznīcu sagraušana un atjaunošana;
- bērnu reliģiskā audzināšana;

Protams, šim uzskaitījumam ir apkopojošs raksturs. Pētījuma gaitā, veicot rūpīgāku atlasu un citātu sistematizāciju, tika atklāti šādi tematiskie bloki:

1. Padomju varas nostiprināšanās.
 - a) Darbības pret cilvēku vai tādu neesība,
 - b) Darbības pret baznīcu.
2. Baznīcas priekšrakstu ievērošana (baznīcas apmeklēšana, gavēņi, svētbildes utt.).
3. Laulību slēgšana.
4. Bērnu audzināšana, skola.
5. Attiecības starp dažādu konfesiju pārstāvjiem.
6. Jautājums par attieksmi pret reliģiju.

Tāds materiāla atlasas princips ļauj izdalīt tematiskus blokus, kuriem ir tiešā saistība ar pētāmo problēmu, ka arī ļauj konstatēt uzskatus, dažādus viedokļus par vienu un to pašu jautājumu.

Īpaša uzmanība dzīvesstāstos jāpievērš tam, kas ir informācijas par reliģiju avots, - teicējs vai informācija iegūta ar intervētāja palīdzību. Tika konstatēts, ka tur, kur pārsvarā ir jautājumi par konfesiju, respondenti paši reti izrāda iniciatīvu.

Uzskaites rezultātā tika noteikts dzīvesstāstu klāsts, kuros nav minēta reliģija vispār, atklāti atsevišķi dzīvesstāsti, kuros ir runa par reliģiskā kulta ievērošanu vai atteikšanos no tā. Bez tam, zīmīgas ir skaitliskās izmaiņas ticīgo vidū, iestājoties padomju varai. Trešais tematiskais bloks “Laulību slēgšana” orientēts uz teicēju atzīšanos par apzinātu vai piespiedu atteikšanos no reliģisko rituālu veikšanas. Pats fakts, ka šodien cilvēks ir ticīgs, ir zīmīgs, īpaši tiem, kuri padomju laikā atteicās no reliģiskajām tradīcijām. Ir jāatzīst, ka pētījuma problēmu spektrs ir šaurs – tikai reliģisko rituālu veikšana vai atteikšanās no tiem.

Pētījuma turpinājumā īpaša uzmanība bija pievērsta interviju fragmentiem un konkrētam laikam, kad runa bija par reliģiju.

Otrreizējas noklausīšanās laikā dzīvesstāsts tiek rūpīgi filtrēts, vai tajā ir runa par reliģiju, neatkarīgi no apspriežamā jautājuma. Katrs reliģijas pieminēšanas gadījums tiek fiksēts (pieminēšana - intervētāja jautājums vai saruna par ticības tēmu pēc teicēja iniciatīvas). Pēc tam tiek saskaitītas šīs vienības katrā dzīvesstāstā un visos dzīvesstāstos. Balstoties uz tādiem datiem, var izsekot, kurā dzīvesstāsta daļā visbiežāk tiek uzdoti jautājumi par reliģiju.

Tālāk jāapskata dzīvesstāstu sadalīšanas process pa laika intervāliem. Pirms galīgās aprēķināšanas:

- a) tiek fiksēts sarunas par reliģijas tēmu fakts,
- b) visi pieminēšanas gadījumi tiek sadalīti laikā (minūtēs).

Tam seko rezultātu aprēķināšana.

No visiem dzīvesstāstiem tika atlasīti 7, kuros vērojams liels informācijas apjoms par reliģiju.

Tālāk notiek datu sistematizācija digitālajās intervijās. No 24 ciparu formātā intervijām tikai 20 tika skarti jautājumi, kas saistīti ar reliģiju.

Tālāk seko – pati sarežģītākā, rūpīgākā un interesantākā darba daļa, kas atņem daudz laika un spēka, bet dod zināmā vēsturēs notikuma jaunu redzējumu, – iegūto datu apjēgšana. Šajā posmā galvenais uzdevums ir pāreja uz kritiskiem spriedumiem un salīdzināšanu, liela apjoma informācijas daudzkārtēju kombinēšanu pēc dažādiem aspektiem, lai šķietamajā haosā parādītos kaut kāda jēga.

Kopumā DU MVC tika izpētīti 57 dzīvesstāsti, kuru atlasē kritērijs bija teicēja piederība pareizticībai. No tiem 24 dzīvesstāsti fiksēti ciparu formātā, 33 – ierakstīti audiokasetēs. Respondentu vidū ir 47 sievietes un 10 vīrieši. Tāda atšķirība skaitļos skaidrojama ar dažādiem iemesliem: pirmkārt, pētāmajā periodā vīrieši bija vairāk iesaistīti saimnieciskajā dzīvē; otrkārt, psiholoģiski viņi ir vairāk noslēgti, daudz konservatīvāki, maz pakļaujas ārējai ietekmei; treškārt, vīriešiem bija vienkāršāk palikt ārpus reliģijas, nekā slēpt

savu reliģiozitāti, bet galvenais ir tas, ka no pareizticīgo skaita ne mazāk kā 80% vienmēr ir bijušas sievietes.

No 57 dzīvesstāstiem 17 par reliģiju nav ne vārda; to var skaidrot vai nu ar jautājumu trūkumu par šo tēmu intervētāja nepietiekamās pieredzes dēļ, vai arī ar kādu īpašu mērķi, kas bija intervijai. Taču ja cilvēks pats nerunā par reliģiju, tas nenozīmē, ka viņš ir neticīgs. Tikai divos dzīvesstāstos redzama klaja nevēlēšanās skart reliģisko tēmu (DU MVC : 177, 384). Tas izskaidrojams ar mēģinājumu slēpt savas uzvedības patiesos motīvus: karjeras izaugsme, kura bija nesavienojama ar reliģisko piederību, un bailes par vajāšanu un izrēķināšanos no valsts varas puses, un šīs bailes ne katrs varēja pārvarēt. Tikai 2 respondenti (DU MVC : 122, 814) apliecināja, ka padomju varas gados pārstāja veikt reliģiskas ceremonijas, 23 dzīvesstāstos par to nav ziņu – tā ir vairāk nekā puse no visiem avotiem.

Ir dzīvesstāsti, kuros cilvēki atklāti atzīstas, ka viņi nav reliģiozi. Piemēram, intervijā ar Veru Zaziti runa bija par domstarpībām ar māti ticības jautājumos: «...мама была верующая, я – атеистка. Я шла против всего этого. Я ей доказывала одно, она мне доказывала другое. Советская власть шла против религии, понимаешь? ...Советская власть выбрала то, что религия много вредила народу. Были разные случаи...» (DU MVC : 817). Tas ir konkrēts piemērs tam, kādas izmaiņas notiek jaunās paaudzes audzināšanas procesā.

Tomēr no 40 respondentiem 19 ir tādi, kuru stāstos ir atklātā atzīšanās par to, ka ticīgie turpināja veikt reliģiskas ceremonijas, svinēja reliģiskos svētkus, tikai tas notika slepenībā.

Ļoti atklāti un nozīmīgi ir reliģiozu ģimeņu pārstāvju dzīvesstāsti: Oļegs Čapļa (DU MVC : 926) - diakona Genādija Čapļas, kurš gāja bojā izsūtījumā Sibīrijā, dēls, kas spēja saglabāt savu ticību, pārvarot dažādus apstākļus, un Vera Hrebtova (DU MVC : 5) – reģenta meita, kura bija spiesta aizbraukt no Latvijas uz Sibīriju līdz izsūtītajam līgavainim, baidoties no vajāšanas par uzticību savai reliģijai.

Īpaša vieta ir jāierāda intervijai ar Zoju Smirnovu (DU MVC : 809), kura atbrauca no Novgorodas apgabala uz Latviju, apprecoties ar vecticībnieku, un sāka dzīvot vīra ģimenē. Viņa atzīst, ka ir pareizticīgā, bet intervijā nav ne vārda par šo ticību, tikai par vīra un viņa radnieku ticību, pie tam raksturojums ir tikai pozitīvs. Tas ir vēl viens cilvēka uzvedības modelis šajā laikā, kas ir zīmīgs tāpēc, ka parāda cilvēka attieksmi pret dažādām konfesijām: vecticība sava īpašā dzīvesveida un stipro iekšējo draudzes saišu dēļ likās daudz aizsargātāka, daudz stabilāka. Tas bija acīmredzams, un cilvēki atzina vecticībnieku reliģisko vienotību un izrādīja cieņu viņiem.

Ziņas par katoļticības īpašo stāvokli šajā sarežģītajā laikā ir Veras Hrebtovas stāstā: *«Притесняли страшно, и люди так боялись ходить в церковь, но костел, я хочу сказать католики, это именно такой народ, который не боялся, они всегда, полным - полно там было народу»* (DU MVC : 5).

Teicēji ir pārsvarā krievi – 39, pārējie 14 – baltkrievi, kā arī 2 latvieši, 1 polis un 1 ukraīnis.

Analizējot dzīvesstāstus, tika izdalīts īpašs pareizticīgo slānis, kas sastāv no 19 cilvēkiem, kuri atbraukuši uz Latviju no Krievijas dažādu iemeslu dēļ. Viņu dzīvesstāstos praktiski nav pieminēta reliģija, konkrētāk pareizticība, vai pieminēta ļoti maz. Var pieņemt, ka nošķirtība no tuviniekiem, draugu vai kaimiņu – tās pašas ticības pārstāvju – trūkums jaunajā dzīvesvietā neļāva ātri gūt pārliecību par vajadzību saglabāt un izrādīt savu reliģisko piederību, atšķirībā no vietējiem iedzīvotājiem, kuri no paaudzes paaudzē nodeva savas reliģiskās tradīcijas.

Neapšaubāmā mutvārdu vēstures avotu vērtība ir tāda, ka tajos ir informācija, kura palīdz atklāt vēstures „cilvēcisko” pusi.

Dzīvesstāstos ir pretēji viedokļi par varas ietekmi uz cilvēka garīgo dzīvi. Daļa respondentu liecina par tiesību ierobežojumiem, tāpēc viņi saka, ka padomju vara apspieda cilvēkus, nebija iespēju saglabāt ticību. Bet ir arī tie, kas uzskata, ka pat padomju varas laikā varēja iet uz baznīcu, ievērot reliģiskos rituālus, protams, slepeni, tāpēc ticīgie brauca uz laukiem, lai būtu drošībā. Tā ir izdzīvošanas stratēģija: jāpielāgojas, kad nav citas izejas. Procentuāli tādu respondentu ir 50%; pat ja apstiprinājumu uzticībai reliģiskām tradīcijām būtu krietni mazāk, var konstatēt, ka pie jebkuras varas var ievērot baznīcas ceremonijas, rast iespēju apmierināt savu tiekšanos pie Dieva, protams, ja cilvēkam ir vēlēšanās un, ļoti svarīgi, ja ir dziļas reliģiskās tradīcijas ģimenē.

Bērnu audzināšana padomju laikā, kad tika vajāta baznīca, ir ļoti svarīgs aspekts ticības saglabāšanas jautājumā. Bērnu audzināšana ir stratēģiski svarīga ietekmēšanas sfēra jebkurai varai. Viss, kas saistīts ar bērniem, ir nākotnes jautājums. No 10 dzīvesstāstiem gūtā informācija pierāda, ka reliģiozitāte tiek nodota no paaudzes paaudzē jebkuros ārējos apstākļos. Šiem respondentiem tā ir dzīves vajadzība, kā ēst, dzert vai gulēt, tas ir dzīves veids. Ja ir ārējā negatīva ietekme, tad mainās tikai reliģisko tradīciju nodošanas metodes. Patiešām, ticīgs cilvēks saglabās savu reliģisko piederību un nodos to saviem bērniem, pat ja publiski būs spiests atteikties no savas ticības.

8 dzīvesstāstos ir ziņas, ka līdz sovetizācijai ģimenēs tika ievērotas reliģiskas tradīcijas, bet padomju varas gados notika atteikšanās no to ievērošanas, taču mūsdienās cilvēki atkal

kļūst reliģiozi. Ilgu laiku šie cilvēki bija ārpus reliģijas, jo tā bija viņu apzinātā izvēle, piemēram, lai sasniegtu kādus mērķus; cilvēkam, kurš bija spiests tā rīkoties, šodien tas nav jāslēpj. Jaunajai paaudzei, kas tika audzināta sovetizācijas periodā, reliģiskā dzīve ir maz pazīstams, maznozīmīgs cilvēka dzīves aspekts, jo pasauli, kurā bija svarīgas reliģiskās vērtības, viņi nepazīna.

Bez tam, ir jārēķinās ar to, ka Baznīca ir nopietns balsts, lai saglabātu garīgumu un citas cilvēciskās īpašības, par kurām bieži aizmirst juku laikos.

Dzīvesstāstu pētīšanas rezultātā radās stingra pārliecība par Daugavpils iedzīvotāju daudzkonfesionālajām vēsturiskajām saknēm. Interesantas ir liecības par to, ka dažādu konfesiju pārstāvji dzīvoja draudzīgi, kopā svinēja svētkus, netika minētas konfliktsituācijas starp dažādu konfesiju pārstāvjiem. Tas viss liecina par dažādu reliģiju pārstāvju savstarpējo uzticēšanos un cieņu, kas tika saglabātas un nostiprinājās, neskatoties uz ideoloģisko spiedienu. Rodas iespaids, ka, jo stiprāka bija valsts institūciju iedarbība uz reliģiju, jo stiprāka un vienotāka kļuva ticīgo pārliecība un pat starpkonfesionāla vienošanās – tā bija atbilde uz pastiprināto reliģijas vajāšanu. Valsts vara cīnījās par ticības izskaušanu, bet cilvēki cīnījās pret to.

Līdz ar nereliģioziem cilvēkiem, bija arī tie, kuri, pielāgojoties jaunajiem vēsturiskajiem apstākļiem, bija spiesti atteikties no savas ticības, un tie, kuri spēja pretoties ateistiskajai audzināšanai. Pie tam pirmajā grupā dominē vecākā gājuma cilvēki vai uz Latviju atbraukušie, otrās un īpaši trešās grupas pārstāvji bija vietējie iedzīvotāji, kuri no paaudzes paaudzē nodeva savas reliģiskās tradīcijas, uzticību tām un spēju tās saglabāt.

Jau šajā pētījuma posmā, pateicoties darbam ar esošajiem avotiem, kļūst skaidrs, kā attīstās attiecības starp reliģiskajām draudzēm un valsts varu.

Avotu saraksts

DU MVC : 5. Veras Hrebtovas dzīvesstāsts, ierakstīja I. Jefimova Daugavpilī 2012. gada decembrī, ieraksts (60 min., krievu valodā) glabājas DU MVC arhīvā, numurs krājuma katalogā 5.

DU MVC : 49. Veras Paukštes dzīvesstāsts, ierakstīja D. Oļehnovičs Vaboles pag., Daugavpils raj. 2003. gada 30. jūnijā, ieraksts (60 min., krievu valodā) glabājas DU MVC arhīvā, numurs krājuma katalogā 49.

DU MVC : 122. Veniamina Kukšteļa dzīvesstāsts, ierakstīja J. Drozdova Daugavpilī 2003. gada 13. jūlijā, ieraksts (60 min., krievu valodā) glabājas DU MVC arhīvā, numurs krājuma katalogā 122.

DU MVC : 177 Lidijas Saranes dzīvesstāsts, ierakstīja K. Grode Salienas pag., Daugavpils raj. 2004. gada 29. jūnijā, ieraksts (30 min., krievu valodā) glabājas DU MVC arhīvā, numurs krājuma katalogā 177.

DU MVC : 384. Ņinas Garkules-Gurevičas dzīvesstāsts, ierakstīja I. Bogdanoviča Demenes pag., Daugavpils raj. 2006. gada 30. jūnijā, ieraksts (75 min., krievu valodā) glabājas DU MVC arhīvā, numurs krājuma katalogā 384.

DU MVC : 809. Zojas Smirnovas dzīvesstāsts, ierakstīja A. Haritonovs Rēzekne 2010. gada 11. septembrī, ieraksts (46 min., krievu valodā) glabājas DU MVC arhīvā, numurs krājuma katalogā 809.

DU MVC : 814. Antoņinas Paškovas dzīvesstāsts, ierakstīja S. Beketova Daugavpilī 2010. gadā 9. oktobrī, ieraksts (60 min., krievu valodā) glabājas DU MVC arhīvā, numurs krājuma katalogā 814.

DU MVC : 817. Veras Zazites dzīvesstāsts, ierakstīja J. Ivanova Daugavpilī 2010. gada 27. oktobrī, ieraksts (47 min., krievu valodā) glabājas DU MVC arhīvā, numurs krājuma katalogā 817.

DU MVC : 926. Oļega Čapļas dzīvesstāsts, ierakstīja S. Beketova Daugavpilī 2012. gadā 12. februārī, ieraksts (137 min., krievu valodā) glabājas DU MVC arhīvā, numurs krājuma katalogā 926.

DU MVC : 927. Jaņinas Annas Novickas dzīvesstāsts, ierakstīja S. Beketova Daugavpilī 2012. gadā 22. februārī, ieraksts (29 min., krievu valodā) glabājas DU MVC arhīvā, numurs krājuma katalogā 927.

Aleksandrs Cvetkovs
Daugavpils Universitāte, Latvija

DAUGAVPILS PĒCKARA ATJAUNOŠANA 1944.-1945.G. IZPILDKOMITEJAS PROTOKOLU SPOGULĪ

Abstract

Reflection of post-war reconstruction of Daugavpils city (1944-1945) in the documents of Executive Committee

The paper provides a historical reconstruction of the situation in post-war Daugavpils in 1944–1945. According to the documents of the city Executive Committee, the paper represents different aspects of socio-economic crisis in the city: employment of population, lack of food and water, medical care, heating question, and many more. Special attention is paid to the Communist administration of Daugavpils city and evaluation of its policy of total control.

In spite of apology of the Soviet period characteristic of Daugavpils city dwellers' consciousness, Executive Committee's protocols display quite estranged relations between people and city authorities. Moreover, in these historical records, there are evidences related to different living standards of war victims and state apparatus' employees: functionaries, contrary to city dwellers, enjoyed ensured living place and food of better quality.

This paper can be useful for both Latgale region and Daugavpils city researchers, as well as for historians who are interested in the post-war history of the USSR and the Baltic States. Historical records used in this paper (proceedings of the city Executive Committee) have been subjected to internal source criticism; however, the information is incomplete. The paper proposes that other historical records should be used in order to provide more comprehensive reconstruction of the history of post-war Daugavpils.

Atslēgas vārdi: pēckara Daugavpils, izpildkomitejas protokoli, izdzīvošanas problēmas

Latvijas valsts pastāvēšana post-padomju vēsturiskajā telpā ir saistīta gan ar PSRS perioda aktīvo kritizēšanu, no vienas puses, gan ar padomju laiku glorificēšanu, no otras puses. Tas īpaši skaidri izpaužas atsevišķās Latvijas pilsētās, tostarp arī Daugavpilī. Tomēr, lai izpētītu šo laika posmu, tas ir jāizskata vairākās plāksnēs, un tikai pēc tam var mēģināt dot šī perioda sadzīves un politiskās „atmosfēras” raksturojumu. Lokālās vēstures izpētē, lai pilnīgāk atklāt vietējo iedzīvotāju un varas institūciju attiecības, uzmanību var veltīt kritisko apstākļu posmam pilsētas vēsturē, kuram raksturīga ekonomiskā krīze, bads, nemieri, kā arī kara vai pēckara stāvoklim. Šajā sakarā īpaši gribētos izcelt faktoru, kas, visticamāk, ietekmēja Daugavpils pilsētas iedzīvotāju vērtējumus par padomju laikiem, - tas ir Sarkanās armijas kā „atbrīvotāju” armijas tēls, kā arī pilsētas atjaunošana un attīstība, ko vadīja komunistiskā partija (Азан, Барковская, Гуков 1975; Якуб 1998).

Analizējot Latvijas Nacionālā arhīva Daugavpils Zonālā valsts arhīva dokumentus – Daugavpils pilsētas Darbaļaužu deputātu padomes Izpildkomitejas (turpmāk – izpildkomiteja) sēžu protokolus, tika noteikti arī pētījuma hronoloģiskie rāmji: no 1944. g. jūlija līdz 1945.g. maijam. Šajā posmā pilsētas atjaunošanas gaita vel varēja būt atkarīga no kara nosacītajām reālījām: mobilizācija, ārkārtīgās nodevas un līdzekļu ierobežotība. Interesanti, ka augstākminētās izvirzītas laika robežas tomēr nav korektas, jo pēckara izpostītā Daugavpils faktiski bija atbrīvota no jebkādam frontes prasībām, neskaitot pārtikas nodevas no dažām

lauksamniecībām, kas apgādāja armiju ar graudiem un kartupeļiem, bet tika atbrīvota arī no tām jau 1944.g. oktobrī (Соколов 2004: 241-260).

Šādi atvieglojumi nebūt nebija nejauši,- kā raksta novadpētnieks Z. Jakubs, pēc Ārkārtas Komisijas datiem ir zināms, ka nacistu postījumi, kas bija nodarīti pilsētai un tās ēkām, ir bijuši patiešām milzīgi: 1284 ēkas bija iznīcinātas un 2678 stipri sabojātas, kas nozīmēja 75% dzīvojamā fonda ēku zaudēšanu. Vel tiek minēti 40 uzņēmumi, visas poliklīnikas, dzirnavas, maizes kombināts, elektrostacija un ūdensvads, dzelzceļa stacija, tilts (tas tika ātri atjaunots, bet lietots tikai militāros nolūkos), pasts, 32 skolas, 4 viesnīcas un 29 baznīcas. Visu atbildību par nodarīto postu pētnieks uzliec uz vāciešu armijas ģenerālmajoru komandantu Hansu Kjupperu, dēvējot to par III Reiha barbariskās atkāpšanās „Plāna L.C.” iniciatoru, kad tika uzspridzināta un izlaupīta lielāka pilsētas daļa (Якүб 1998: 88-96).

Dzīvojamās platības jautājums

Daugavpils izpildkomitejas protokolos gan nav konkrētu datu par „Plāna L.C.” realizācijas gaitā nodarītajiem postījumiem, kaut arī no tiem var uzzināt par jaunās varas rīcību, lai atjaunotu dzīvojamās un rūpnieciskās telpas pilsētā. Izpildkomitejai pakļautā komunāla nodaļa (Šteimaņa vadībā) nodarbojās ar cilvēku izvietošana un pilsētas attīrīšanu no krāmiem un atkritumiem (ko vajadzēja īstenot 3 dienu laikā!), kas, cik vien var spriest pēc protokoliem, sagādāja noteiktas grūtības līdz pat 1945.g. pavasarim. Jau augusta mēnesī, tika izveidots būvkantoris, kurš pārrauga dzīvokļu un mēbeles remontu (nekādu datu par cilvēku daudzumu, vai brīvprātīgajiem nav), kaut arī tika konstatēts profesionālo strādnieku trūkums šajā kantorī. Par prioritāro darbību kļuva vācu karaspēka liecību likvidācija pilsētā,- vajadzēja ātri, divu dienu laikā, sadedzināt un nomainīt vācu izkārtnes un makulatūru. Šajā laikā aktīvi notika cilvēku izvietošana brīvajos un pusbrīvajos dzīvokļos, burtiski, pēc „siļķes metodes”- atēvelējot uz vienu cilvēku 3 m². Tai pašā laikā atbildīgām personām bija garantēta dzīvojamo telpu nodrošība (LNA DZVA, 202.f., 1.apr., 1.l., 3.prot.).

Vadītāja Titova (NKVD) veikta brīvprātīgo remontstrādnieku mobilizācija, cik var spriest pēc 23. augusta protokola, ir bijusi ārkārtīgi neveiksmīga, kā arī, tika akcentēta nepieciešamība veikt atjaunošanas remontu kvalitātes uzraudzību. Šī gada oktobrī jau parādījās konkrēts saraksts ar dzīvokļiem un mājām (adrese), kuri bija obligāti jāatjauno: 407 dzīvokļi 127 ēkās, ar vidēji atvēlētajiem līdzekļiem 245 rubļi uz vienu mītni. Apskatot dažādu preču cenas un algas, var izteikt viedokli, ka šāds līdzekļu lielums nozīmēja tikai tādu remontu, kur nebija nepieciešams renovēt patiešām stipri izpostītas ēkas. Lielākos līdzekļus bija paredzēts atvēlēt sekojošām ielām: Rīgas, Viestura, Vilenskas, Teatrālās ielai u.c., kuras, visticamāk, bija tikai daļēji izpostītas. Vēlāk, jau decembra protokolos var redzēt, ka

novākšanu gaidīja tieši koka ēkas, bet ne kieģeļu-bloku celtnes, kuras tomēr mēģināja atjaunot. Iespējams, ka tas bija saistīts arī ar šādu drupu zemu ugunsdrošību un periodisko celtnu materiālu izzagšanu malkai (LNA DZVA, 202.f., 1.apr., 1.l., 4.un 13. prot.).

Tuvotās ziema, un sagraudās pilsētas apstākļi nevarēja neveicināt noteikto spriedzi izmitināšanas jautājumā. 10. novembra sēdē bija pasludināts, ka komunālā nodaļa nepaspēj kontrolēt cilvēku patvaļīgo apmetināšanos, tādējādi apgrūtinot paredzēto dzīvojamo telpu izdalīšanu. Vienīgais, kas bija pieņemts šajā sēdē, bija prasība, lai atbildīgas personas sastāda stingrāku dzīvokļu uzskaiti (kriev. „обязать”). Ne mazākas problēmas sagādāja bērnu organizācija (LNA DZVA, 202.f., 1.apr., 1.l., 14.prot.).

1945.g. 26. februāra sēdē jau parādās konkrētāki skaitļi par dzīvojamo māju remontu. No LPSR Tautas Komisāru Padomes tiek prasīts 2,6 milj. rubļu plašākiem atjaunošanas pasākumiem. Kopumā šo prasību apgrūtināja arī citu pilsētas objektu - uzņēmumu, slimnīcu, elektrostacijas, ūdensvada u.c. atjaunošana. Mazākā mērā dzīvojamās telpas situāciju atviegloja divas viesnīcas: „Kontinents” un „Ļeņingrada”, kuras, cik var spriest pēc atskaitēm, bija tomēr maksas iestādes, un pat deva nelielu peļņu,- 15000 rubļu (LNA DZVA, 202.f., 1.apr., 2.l., 8.prot.).

Jau 1944.g. decembrī Daugavpilī parādījās jaunais galvenais pilsētas arhitekts - Kārlis Glude, kurš nākamā gada martā saņēma kopā ar saviem palīgiem arhitektūras projektēšanas darbnīcu. Iespējams, ka tas nozīmēja noteikto pavērsienu pilsētas atdzīvināšanā: bija jāceļ jaunas administratīvas un dzīvojamās ēkas. Par to var liecināt arī minējumi par kara laikā aizbēgušu pilsētnieku iespējamo reevakuāciju, kopskaitā ap 20000 cilvēku (prognoze par cilvēku skaitu pēc reevakuācijas: 70000 cilvēku). Marta mēnesī šis jautājums kļuva arvien atklātāks, un pārvaldē sāka pakāpeniski aizdomāties par pilsētnieku dzīves līmeņa uzlabošanu: bija nolemts izvest dažus no uzņēmumiem no pilsētas centrālās un pārējām zonām, kur bija paredzēta cilvēku plānveidīga apmetināšana. Tas bija pamatots ar šo uzņēmumu bīstamo iedarbību uz vidi. Celgrebs, alus rūpnīca, gaļas kombināts u.c. bija atstumti uz Daugavpils perifēriju. 28. marta sēdē tika arī izskatīts jautājums par pilsētas lokālo iedalījumu: kulturāli-administratīvais centrs, dzīvojamie rajoni, parki un apzaļumotas teritorijas utt. (LNA DZVA, 202.f., 1.apr., 2.l., 13.prot.)

No 1945.g. aprīļa var jau vērot, ka izpildkomiteja arvien lielāku uzmanību veltīja produkcijas plānu izpildei, un dedzīgi kritizēja uzņēmumus (piemēram, kaļķakmens rūpnīca un tekstila fabrika „Daugava”), vainojot tikai un vienīgi šo uzņēmumu vadītājus. Būvdarbu un ēku atjaunošanas jautājums neaizgāja otrajā plānā, bet kļuva skaidrāks: 26. aprīlī tika pieņemts finansējuma projekts 10 lielu ēku (10000 rubļu katra) un 50 mazāko ēku (5000 rubļu

katra) celtniecībā. Šajā pat sēdē komunālajam fondam tika dots rīkojums par skolu, bibliotēku un muzeja atjaunošanu, kas liecina par pavērsienu uz pilsētas normālās funkcionēšanas nodrošināšanu (LNA DZVA, 202.f., 1.apr., 2.l., 19.prot.).

Bada pārvarēšana un ar pārtiku saistītās problēmas

Izpostītājā pilsētā pārtikas jautājums uzreiz pēc kara ir kļuvis par visbūtiskāko problēmu, kuru jaunajai varai bija nepieciešams risināt nekavējoties. Jau 30. jūnijā ārkārtīgā sēdē bija nolemts nodrošināt pilsētniekus ar maizi, aptuveni 500 gr uz cilvēku apmērā, kā arī atvērt ēdnīcu viesnīcā „Kontinents” un organizēt maizes cepšanu vietējās maiznīcās. Cik vien pozitīvi tas neskanētu, šī maize bija paredzēta tikai strādniekiem un amatpersonām; par ļaudīm, kas bija atstāti bez iztikas līdzekļiem un darba, pirmās sēdes minējumu vispār nebija. 1944.g. augusta vidū sēdēs tika pasludināts par „normālo ēdnīcu funkcionēšanu”; kopumā uz to brīdi jau strādāja divas ēdnīcas ar 4000 cilvēku caurlaidi (LNA DZVA, 202.f., 1.apr., 1.l., 3.prot.).

Uzreiz pēc Daugavpils atbrīvošanas tika izvirzīts jautājums par piepilsētas zemju izdalīšanu lietošanai ar mērķi panākt bada izbeigšanu, kā arī atsevišķu ģimeņu apgādāšanu ar ēdamo. Komunistiskās varas laikā šī problēma tika risināta šādi: zemes sakņu dārzu izveidošanai bija iedotas tikai uzņēmumiem un organizācijām, un pirms tam vajadzēja iziet birokrātisko „pieteikumu” sliksni. Zeme tika nodota juridiskajām personām, kā arī armijas daļām ar nosacījumu, ka sakņu dārzu apstrāde ir obligāta un ieguvumi būs apliekami ar aptuveni 50% nodokli (visticamāk, naturālā veidā). Lai veiktu zemes izdalīšanu, 13. septembrī tika izveidota Pilsētas Zemes nodaļa. Vēlāk, jau novembra sākumā, protokolos parādās šo apstrādājamo zemju aptuvenie lielumi - no 1 līdz 10 ha (LNA DZVA, 202.f., 1.apr., 1.l., 4. un 8.prot.).

Pavasariem atnākot, situācija nekļuva labāka, jo ziemā tika lietotas tikai speciālās siltumnīcas, nevis zeme zem klajām debesīm. Uzņēmumi un iestādes (piemēram, ādas rūpnīca un dzelzceļš, kā arī pati LKP Daugavpils pilsētas komiteja) bija spiesti lietot arī zemi tieši pie savām ēkām, vai to tuvumā. Šo saimniecību darbību nomāca viens nepatīkams faktors,- piepilsētas laukumos, kuros bija paredzēta plašāka zemes apstrāde, vel atradās no vāciešu karaspēka palikušās mīnas. Protokolos nav pieminēs neviens nelaimes gadījums, kas būtu saistīts ar agrāras darbības uzsākšanu laukos, bet tādu varbūtību var pieļaut, jo īpaši tāpēc, ka dokumentos parādās ārkārtējais norīkojums veikt plašus mīnu izmeklēšanas darbus; tika piesaukta 25 sapieru speciālā komanda (LNA DZVA, 202.f., 1.apr., 2.l., 11. un 18.prot.).

Tomēr, jaunās varas pārtikas politika kopumā ir bijusi pietiekami konsekventa. Jau augustā ar proviantu bija nodrošināti bērni: bērniem līdz 5 gadiem dienā bija garantēts 0,51

piena, bet bērniem līdz 12 gadiem – 1 kg gaļas mēnesī un 300 gr maizes katru dienu. Šī palīdzība tika realizēta pārsvarā bērnu ēdnīcās un skolās. Neskatoties uz to, pieaugušo ēdināšanā tiek pamanītas divas svarīgas nepilnības. Pilsētas ēdnīcā Nr. 2 pārbaudes rezultātā (1944.g. novembris) tika konstatēta produktu „noplūde” atskaišu dokumentācijas neesamības dēļ. Sākot ar novembri, ēdnīcās notika obligātā telpu sanitārā un personāla medicīniskā pārbaude. Decembra protokolos jau parādās prasības pēc produktu un to cenu stingrāku kontroli, kas var liecināt par pārtikas diezgan zemu kvalitātes līmeni (kontrolē bija attiecināmā tieši uz gaļas produkciju). Atbildīgajiem par cenu un kvalitātes kontroli draudēja kriminālatbildība (LNA DZVA, 202.f., 1.apr., 1.l., 4. un 15.prot.).

Gribētos atzīmēt skolotāju un pasniedzēju īpašo statusu realizētajā pārtikas politikā. Viņi saņēma speciālus pārtikas talonus, pēc kuriem varēja saņemt vai nu lielāko ēdiena devu ēdnīcās, vai arī palielināto „sausu uzturu devu” uz rokām (1944.g. decembris). Cik var spriest pēc protokolos fiksētās informācijas, izpildkomiteja dažreiz nodarbojās arī ar „maizes kartiņu” izdošanu atsevišķām personām vai ģimenēm, ieliekot tādus punktus pat sēdes dienas kartībā. Informācija par cilvēku apgādi ar pārtiku parādās līdz pat 1945.g. maijam, kad sauso uzturu devu (vienreizējo?) saņēma 500 bērni, un tika atvērta atsevišķā bērnu ēdnīca (LNA DZVA, 202.f., 1.apr., 1.l., 11.prot.).

Interesanti, ka par alkohola lietošanu - par cenām, ierobežošanu vai tirdzniecību - praktiski nav informācijas. Taču, kā liecina atsevišķi avoti, alkohols spēlēja ne mazāko lomu pēckara pilsētas dzīvē. Piemēram, tika minēta *Promkombināta* direktora Kļaviņa atlaišana no darba par kavējumiem un dzeršanu; minēts arī rājiens pilsētas tirgus direktoram Šaršunam u.c. Īpaši savdabīga ir informācija par 1. maija svētku organizāciju: tika nospriests izvērst plašu šņabja, alus un citu alkoholisko dzērienu pārdošanu ar ieceri panākt 100% šo un citu produktu realizāciju. Cik var saprast, vietējās varas pārstāvji bija pietiekami lojāli noskaņoti pret alkohola realizāciju un dzeršanas gadījumiem. Faktiski tas ir bijis vienīgais atslābināšanas veids kara izpostītajā pilsētā (LNA DZVA, 202.f., 1.apr., 1.l., 10.prot.); (LNA DZVA, 202.f., 1.apr., 2.l., 12. un 19.prot.).

Daugavpīliešu izdzīvošana un pielāgošanās posta apstākļiem

Par vienu no specifiskākajām iedzīvotāju izdzīvošanas izpausmēm pēckara Daugavpilī var nosaukt marodēšanu un patvaļīgu „nevienam nepiederošās mantas” piesavināšanos, par ko bieži un nosodoši rakstīts protokolos. Šī piesavināšanās izvērās diezgan plaši: vairākkārt tika publiski sludināts par obligāto šādas mantas atgriešanu un nodošanu pilsētas Finanšu nodaļai, ar atrunu, ka šādas rīcības neizpildīšanas gadījumā pārkāpējus gaidīja kriminālatbildība. Jau septembrī bija izvērsta plaša cilvēku skaitīšana un deklarēšana, kā arī milicijas posteņu skaita

palielināšana, kas liecina par velmi kontrolēt situāciju visā pilsētā (LNA DZVA, 202.f., 1.apr., 1.l., 4.prot.).

Marodēšanu sekmēja tas fakts, ka starp cilvēkiem visu laiku notika aktīva mantu un pārtikas apmaiņa un pirkšana/pārdošana. To stimulēja arī pirmos mēnešos nekontrolējamie Jaunbūves un Pārtikas tirgi, kur notika visdažādākās mahinācijas, t.s. „nevienam nepiederošās mantas” realizācija. Visbiežāk protokolos ir atzīmēti mēbeļu pārvadāšanas gadījumi. Vietējās varas centieni uzreiz ieviest kārtību var saprast divējādi - gan negatīvi, jo daudziem cilvēkiem trūka iztikas līdzekļu un tie bija spiesti iesaistīties pus-nelikumīgā darbībā, gan pozitīvi, jo pašplūsmas gadījumā tas varētu stimulēt organizēto zagļu grupu izveidi, kas vēlāk sagādātu noteiktas problēmas. 1945.g. 22. marta dokumentos skaidri parādās šādu tirgu apraksti: tie ir ārkārtīgi piekrāmēti, visur ir netīrumi un nav organizētas pārdošanas vietas, pārtika pārdota kopā ar mēbelēm un materiāliem. Tīrģū arī netika veikta vienreizēja nodokļa iemaksa (!), kaut prasība pēc tās parādījās vēl 1944.g. novembrī (LNA DZVA, 202.f., 1.apr., 1.l., 11.prot.); (LNA DZVA, 202.f., 1.apr., 2.l., 12.prot.).

Pēckara pielūžņojuma ilga pastāvēšana var būt saistīta ar diviem faktoriem: ziemā netīrumi bija „iekonservēti”, un tiem bija grūti piekāpties, un, otrkārt, cilvēki bija ļoti vāji motivēti šajā darbībā, jo darbiniekiem neko nemaksāja. Rezultātā, tikai 1945.g. marta beigās pilsētas ārējais izskats saņēma vērtējumu „normāls”, kaut arī ar piebildi, ka plašas sabiedrības iesaistīšana šajā darbā ir bijusi patiešām grūta. Lai paātrinātu netīrumu novākšanu, pilsētā pat bija atļauts dedzināt lielas saslauku gubas un taisīt lielas bedres atkritumiem. Izpildkomiteja norīkoja 75% no visām savām mašīnām uz šo pasākumu. Pēc aprīļa datiem ir zināms, ka martā - aprīlī bija piesaistīti 1762 cilvēki un atstrādātas 9747 stundas, vidēji 5,5 st. uz cilvēku, kas tomēr bija maz (LNA DZVA, 202.f., 1.apr., 2.l., 19.prot.).

Ne mazāku problēmu sagādāja profesionālo speciālistu, galvenokārt būvmeistaru un ārstu, trūkums pilsētā. Visas slimnīcas bija izdemolētas, un pilsētā bija tikai viena infekciju baraka, dramatiski trūka ķirurgu un terapeitu (pēc Z. Jakuba datiem, pilsētā 1944. g. ir bijis tikai 1 ārsts). Situācija nedaudz stabilizējās 1945. g. sākumā, kad bija pieaicināti jaunie speciālisti. Ļoti interesanti būtu ieskatīties reevakuēto iedzīvotāju apskates dokumentācijā, bet diemžēl par to ir maz datu. Ir zināms tikai tas, ka tiem bija atvēlēta īpaša uzmanība: dzīvokļu apgāde, ēdienu kartiņas, obligāta medicīniskā aprūpe (Якyб 1998: 201).

Kopumā daugavpiliešu eksistenci pēckara pilsētā var nosaukt par pasīvo pielāgošanos apstākļiem. Viņi ne tikai nemēģināja organizēties patstāvīgi, bet arī neiesaistījās izpildkomitejas sludinātajos pasākumos. Šādu atzinumu apliecina arī fakts, ka pirmā

iedzīvotāju sūdzība (par birokrātisko patvaļu) izpildkomitejā tika saņemta tikai 1945.g. aprīļa vidū (LNA DZVA, 202.f., 1.apr., 2.l., 17.prot.).

Jaunās komunistiskās pārvaldes raksturs pilsētā

Neilgā laikposmā (1944. g. otrā puse – 1945. g. vidus), padomju vara paspēja parādīt, kā tā var organizēt pilsētas pārvaldi un rīkoties apgrūtinātajos apstākļos. Var izdalīt šādus faktorus, kuri ir pietiekami labi saskatāmi Daugavpils izpildkomitejas dokumentos:

➤ Finansiālā piesaiste Tautas Komisāru Padomei (kriev. Совет Народных Комиссаров). Nav izprotams, pēc kādiem kritērijiem Daugavpils izpildkomiteja bija vadījies, prasot līdzekļus no TKP, jo pilsētas „parāds” (ieņēmumu un izdevumu atšķirība) bija pieaudzis no 3,3 milj. rubļu 1944.g. pēdējā ceturksnī līdz 15,5 milj. rubļiem 1945.g. sākumā. Neskatoties uz to, ka ieņēmumu-izdevumu starpība bija pieaugusi no 1:2 līdz 1:3, pilsēta, tomēr, bija saņēmusi pieprasīto finansējumu. PSRS pēckara apstākļos šāda TKP rīcība var būt skaidrota tikai ar pilsētas rūpnieciskā potenciāla nozīmi, kaut arī šis jautājums prasa dziļāku izpēti. Ar to arī saistīts jautājums par to, cik ātri Izmeklēšanas komisija varēja sastādīt zaudējumu aprēķinu (LNA DZVA, 202.f., 1.apr., 1.l., 9.prot.); (LNA DZVA, 202.f., 1.apr., 2.l., 3.prot.).

➤ Stingra resursu un kurināmā cenu kontrole. Cenu reģistrs, kas parādījās jau 1944.g. septembrī, stingri ierobežoja jebkādas cenu svārstības uz svarīgākajiem - kurināmo un būvmateriāliem. Cenas bija patiešām lielas, piemēram, par 1 m³ malkas bija jāmaksā 49 rubļi (1945.g. pavasarī jau 59 rubļi), tai pašā laikā vidēja alga (protokolos atzīmētās apkopēju, sekretāru utt. algas) bija tikai 250-350 rubļi (LNA DZVA, 202.f., 1.apr., 2.l., 3.prot.).

➤ Plāna ekonomikas ieviešana. Plāna izpildes pieprasījumi protokolos parādās īpaši agri, jau 1944.g. septembrī, kad no uzņēmumiem sāka pieprasīt noteikto produkcijas daudzumu. Neizpildīti uzdevumi parasti tika saistīti tieši ar atbildīgu personu kļūdām (tika izdarīti rājiieni, vai cilvēki tika atlaisti no darba). Īoti naivi izskatās 1945.g. marta protokolos minēts rīkojums par jauno uzņēmumu organizēšanu Daugavpilī: tajos tika minēts, cik produkcijas tiem ir jāsarāžo. Piemēram, kurpju fabrikai, kurai tika plānots izgatavot 50000 kurpju pāru (jau martā šiem plāniem bija jāmainās, jo gaidīja evakuēto cilvēku atgriešanos) (LNA DZVA, 202.f., 1.apr., 2.l., 12.prot.).

➤ Finansējums uz ekonomijas rēķina. Vairākkārt protokolos parādās t.s. „26. nodaļa, 5. punkts, 4.paragrafs”, resp., pieņēmums, ka kāda pasākuma vai darbības finansējums tiks veikts uz „ekonomijas pamata”; vēlāk, realizējot kādu projektu un izdalot līdzekļus, bija jāreķinās ar šo iepriekšējo ekonomiju. Minot gan šo, gan augstākminētos aspektus, var izteikt

viedokli, ka šāda tipa pārvaldei bija lielas problēmas ar grāmatvedības sakārtošanu (LNA DZVA, 202.f., 1.apr., 2.l., 12.prot.).

➤ Sīkumainums, atsevišķo niecīgo lietu izskatīšana izpildkomitejas sēdēs, piemēram, vairākkārtēja pabalstu izdalīšana mātēm-viennīcām un periodiskā maizes talonu izgatavošana. Neskatoties uz to, ka daudz efektīvāk būtu noorganizēt atsevišķu komitejas nodaļu, kura rūpētos par šādām vajadzībām; bieži vien šādi punkti ir pirmie protokolos (LNA DZVA, 202.f., 1.apr., 2.l., 9.prot.).

Secinot par pilsētas komunistisko pārvaldi ir jāatzīmē, ka praktiski visiem tās lēmumiem ir raksturīga gan konkrētība, gan elastīguma trūkums, tie neparedz to, ka pieprasīta rīcība var būt neizpildīta, vai tiks izpildīta tikai daļēji. Atklāts, protams, paliek jautājums par iedzīvotāju un jaunās varas sadarbību, jo, cik var spriest pēc dokumentiem, vietējiem iedzīvotājiem ārkārtīgi trūka motivācijas iesaistīties jebkādos pasākumos, gan pilsētas attīrīšanā no pēckara krāmiem, gan kūdras dabūšana elektrostacijai utt.

Nobeigums

Daugavpils pilsētas izpildkomitejas protokoli, neskatoties uz ārkārtīgi vērienīgo faktoloģisko potenciālu, nevar pilnā mērā parādīt mums daudzpusīgo pagātnes ainu. Lai kaut nedaudz sasniegtu šādu mērķi, būtu nepieciešams apskatīt arī cita veida avotus (piemēram, memuārus, mutvārdu vēstures liecības, vietējo un ārzemju publicistiku), nevis tikai pašvaldības lietvedības dokumentus. Diemžēl veicot Daugavpils Universitātes Mutvārdu vēstures centra (MVC) ierakstu un tekstu analīzi (kritērijs: dzimušie Daugavpilī ne vēlāk par 1926.g), nebija atrasta neviena intervija, kur būtu minēta pilsētas atjaunošanas gaita un ar to saistītas pārdomas, kas tomēr nenoliedz MVC materiālu iespējamo lietošanu šīs tēmas izpētē. Vel gribētos piebilst, ka Daugavpils pilsētas pēckara atjaunošana neaprobežojās tikai ar 1944.-1945.g. rāmjiem, bet turpinājās, kā arī citur PSRS, līdz 1947.g. un pat vēl tālāk, kaut arī šajā sakarā ir skaidri jāatdala atjaunošana no jaunas infrastruktūrās radīšanas (piemēram, Daugavpils tramvaja līnijas) (Данилевский, Кабанов 1998: 120-125).

Avoti

LNA DZVA (Latvijas Nacionālā arhīva Daugavpils Zonālais valsts arhīvs), 202.f., 1.apr., 1.l. (Daugavpils izpildkomitejas sēžu protokoli un lēmumi: 1944.g. 30.jūlijs – 26.decembris)

LNA DZVA, 202.f., 1.apr., 2.l. (Daugavpils izpildkomitejas sēžu protokoli un lēmumi: 1945.g. 6.janvāris – 3.maijs)

Bibliogrāfija

Азан, В., Барковская, Г., Гуков, Г. (1975) *Здесь, в краю озер,- Даугавпилс*. Рига: Лиесма.

Данилевский, А., Кабанов, М. (1998) *Источниковедение*. Москва: МГУ.

Соколов, С. (2004) *Источниковедение новейшей истории России: теория, методика, практика*. Москва: Высшая школа.

Якуб, З. (1998) *Даугавпилс в прошлом*. Даугавпилс: АКА.

Ilmārs Dirveiks
Daugavpils Universitāte, Latvija

VĀRKAVAS MUIŽAS PILS ARHITEKTŪRA

Abstract

Architecture of Vārkavas manor's house

The present-day Vecvārkava Manor house erected in 1860 is a unique building. Its history is closely connected with the Aļeņikov family, which owned the building from 1912 up to the Land Reform of 1920. Other alterations occurred in the 20th century, when it was used as a school building. Modern interiors appeared during repairs in 2002–2004. Vārkava manor's owner initially chose Neo Gothic forms (with stepped pediments of mezzanines) popular in the middle of the 19th century. However, during construction, the front facade scheme was changed and a vast two-story six column portico was added to the facade. Exactly such a clumsy composition of two stylistically different building volumes is the most singular feature of Vārkava manor facades, a unique recognizable element. The fact that window and door cases were made from oak is rather unique in Latvian manor architecture. Building volume with portico, basic structure of layout, facade plasterwork, interior wall plasterwork, windows, wooden door constructions, roof construction and, partially, main wooden staircase has survived since the initial construction period (1865 – end of the 19th century). Initial layout and premise functions were defined in architectural survey of the building. Vārkava Manor house makes a worthwhile cultural-historic landscape, which has not been marred by the neighboring new buildings.

Atslēgas vārdi: muižas kungu māja, ozolkoka aploda, portīks, neogotika, pakāpjveida zelminis.

Starp Latvijas 19. gadsimta vidus muižām tagadējā Upmalas pagasta Vecvārkavā esošā kungu dzīvojamā māja („Vārkavas muižas pils”) ir unikāls piemērs, kam atbilstoši piešķirts vietējās nozīmes arhitektūras pieminekļa statuss (1. attēls). 2011. gada nogalē ēkai pirmo reizi tika veikta detalizēta arhitektoniskā apsekošana, ar nolūku iegūt datus, kas nodarētu eventuāliem ēkas saglabāšanas, uzturēšanas un, iespējams, atjaunošanas pasākumiem (Dirveiks 2011). Pašlaik Vārkavas muižas pils ēka tiek pilnībā izmantota. 2002. un 2003. gadā veikts pēdējais plašais telpu un jumta remonts, kad sienas tika segtas ar sedzošiem materiāliem un konstrukcijām. Līdz ar to pagaidām nav iespējami vēsturiskās struktūras atsegumi, un detalizēta ēkas konstrukciju un interjera izpēte ir nākotnes jautājums. Ēkas pētījumiem izmantota arhīvos iegūtā informācija, kā arī Vārkavas novada domes rīcībā esošais materiāls.

Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīva Būvniecības departamenta fondā (LNA LVVA, 6363. f., 8. apr., 263. l.) atrodas dažādu 20. gadsimta 20. un 30. gadu valsts iestāžu pārbūvju projekti. Valsts kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcijas Pieminekļu dokumentācijas centra arhīvā ir dažādi materiāli par novadā esošu vēsturisku būvju vēsturi, norādes uz literatūru un citiem avotiem. Preiļu Vēstures un lietišķās mākslas muzejā ir vairāki nozīmīgi vēsturiskie attēli, kā arī daži publicētie materiāli un informācija par ēkas vēsturi 20. gadsimtā (PVLMM arhīvs, 1. apr., 198. l.).

Vārkava dokumentos pirmo reizi minēta 1583. gadā, kad iznomāta dižciltīgajam Bernardam Oldenbokumam, un vietā, kur tagad atrodas Vārkavas novada administratīvais centrs – Vecvārkava, 16. gadsimtā izveidojās tirgotāju apmetne. 1599. gada revīzijā minēts, ka tirgotājiem ir pienākums iepirkt Polijas karalim visāda veida meža preces – būvkokus, pelnus, ogles, zvērādas – un tās pa Dubnu nogādāt līdz Daugavai un pa to tālāk uz Rīgu (Škutāns 1974: 57).

Kopš 1746. gada Vārkava bijusi pazīstamās un ietekmīgās fon der Borhu dzimtas īpašums. Īpašnieku maiņas laikā 1748. gadā sastādīts muižas inventāra saraksts, kurā minēta koka dzīvojamā māja ar augļu dārzu, uniātu baznīca, krogs un saimniecības ēkas (Dzenis 1999: 54–68). No Borhiem Vārkavas muižu nopircis bijušais muižas pārvaldnieks Mihaels fon Reuts. 19. gadsimtā Vārkava kļuva par patstāvīgu muižu. Koka dzīvojamā māja nodegusi un 1866. gadā M. fon Reuta laikā celta pašreizējā jaunā pils (Vārkavas novada vēsture. <http://www.varkava.lv/lv/kreisa-izvelne/novads/varkavas-novada-vesture> [2011.12.16.]).

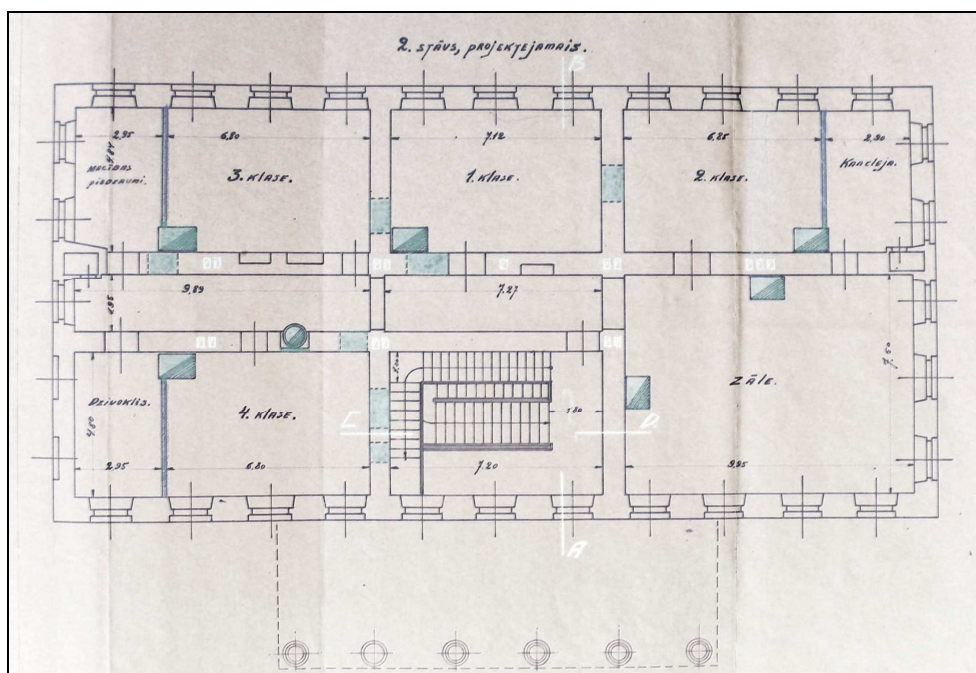

1. attēls. Skats uz Vārkavas muižas pili ap 2012. g.
Redzams aizmugurējā zelmiņa savdabīgais dekors.
I. Dirveika foto (2011)

20. gadsimta sākumā Vārkavā saimniekoja poļu muižnieks Benislavskis, kurš 1912. gadā muižu kopā ar 600 hektāriem zemes pārdeva būvuzņēmējam, dzelzceļu un tiltu būvētājam Krievijā un Persijā, miljonāram Dorimedontam Aļeņikovam (1866-1919). Sākās intensīva muiža saimniecības attīstība – pilī ievilka elektrību, ūdensvadu, uzcēla dzirnavas, ierīkoja kokapstrādes un vilnas apstrādes darbnīcas, iekopa plašu ābeļdārzu, sāka lietot tā laika modernākās lauksaimniecības mašīnas. D. Aļeņikovs plānojis uzbūvēt dzelzceļu, kas savienotu Aglonas un Nīcgales stacijas, taču šos nodomus izjauca kara sākums. 1919. gadā lielinieki muižu izlaupīja un izpostīja. Drīz pēc tam D. Aļeņikovs mira. Zemes reformas laikā 1920. gadā Latvijas valdība muižu nacionalizēja un zemi sadalīja. D. Aļeņikova dēls Sergejs (1902 – 1993) saņēma nelielu zemes gabalu ar „Priekuļu” ēku.

20. gadsimta divdesmitajos gados jaunā Latvijas valsts centās organizēt izglītības sistēmas attīstību lauku apvidos. 1922. gadā muižas pili nodeva Vārkavas 2. pamatskolas lietošanā. LNA Latvijas Valsts vēstures arhīvā Būvniecības departamenta fondā atrodas „Vārkavas 6-klasīgās pamatskolas projekts”. Pēc ēkas nodošanas skolai radās nepieciešamība veikt remontu. 1923. gadā izstrādāts kāds iespējamās pārbūves projekts ar ēkas 1. stāva zīmējumu (LNA LVVA, 6363. f., 8. apr., 263. l. Latvijas Būvniecības departamenta lieta Nr. 835). Iespējams, ka plānā redzama tā brīža situācija, kad ēku daļēji jau izmantoja skolas vajadzībām. Zem kāpnēm ierīkota garderobe, labajā pusē ir divas klašu telpas (tag. bibliotēkas daļā), bet kreisajā pusē – skolotāja dzīvoklis. Diemžēl plāns ir ievērojami vienkāršots. Trūkst konkrēti paskaidrojumi, vai viss attēlotais ir esošā situācija, vai plānotais.

Par izglītības reformas pasākumu vērienu tikai vienā reģionā vien liecina 1925. gada 18. jūlija Izglītības ministrijas Skolu virsvaldes Tautskolu direkcijas vēstule, kas nosūta Iekšlietu ministrijas Būvvaldei: „Ar šo nosūtām Jums Gavartinas, Magnusovas, Rušonu, Pustiņas, Siverhofas, Kastires un Varkovas pamatskolu projektus un paziņojam, ka iekšlietu ministrija Tautskolu direkcija iebildumus pret tiem neceļ” (LNA LVVA, 6637. f., 3. apr., 890. l.). Šai vēstulei pievienots atsevišķi brošēts 1925. gadā izstrādāts un 29. jūnijā būvvaldē apstiprināts projekts Vārkavas muižas pils ēkas rekonstrukcijai skolas vajadzībām (2. attēls) (LVVA 6363. f., 8. a., 263. l.). Projektu parakstījuši apriņķa inženieris A. Kemirovs un apriņķa valdes arhitekta vietas izpildītājs Feodorovs.

2. attēls. Vārkavas muižas pils 2. stāva plāns. 1925. gada projekts pārbūvei.
Apriņķa inženieris A. Kemirovs un apriņķa valdes arhitekta vietas izpildītājs Feodorovs.
Nojaucot starpsienu, izveidoja „zāli”. LNA LVVA, 6363. f., 8. apr, 263. l.

Viena no ievērojamākajām iecerēm bija jaunas betona kāpņu telpas izveide esošās vietā. Koka pārsegumus plānoja nomainīt ar betona sliežu un velvju konstrukciju (t. s. „prūšu” velvēm), kas atbilstu ugunsdrošības prasībām. Šīs izmaiņas tomēr palika projekta iecerēs. Būtiska informācija redzama ēkas griezuma zīmējumā. Vārkavas muižas pils ēkai būvēti „dubulti” pārsegumi, liekot sijas pamīšus un divos līmeņos. Augšējās sijas saistītas ar 2. stāva grīdu un zem tās esošo „melnās” grīdas konstrukciju. Zem apakšējā līmeņa sijām ir griestu zemapmetuma dēļi.

Projektam pievienots 1925. gada 16. septembrī apstiprināts „Iepriekšējais maksas aprēķins” par 18061,03 Ls. No aprēķina (tāmes) netieši iespējams gūt vērtīgu informāciju par tā brīža būvelementiem, plānotajiem būvpasākumiem, kas vismaz daļēji realizēti. Cita starpā teikums „...noārdīt vecās betona trepes. 23 pakāpieni” nozīmē pirmā stāva gaitēna kāpnes, kuru atliekas konstatēja 2002. gada remonta darbu laikā. Kāpņu vietas noteikšana ir būtiska informācija jebkuras ēkas funkcijas labākai izpratnei.

Apkures ierīču apraksts sniedz interesantu ieskatu 20. gadsimta pirmās puses terminoloģijā un krāšņu tipoloģijā. „Izmūrēt uz gataviem pamatiem taisnstūrainas Holandes podiņu krāsnis 1. stāvā... pagatavot apaļas krāsnis ar cinkotu skārdu apšuvumu, pelēko podiņu krievu krāsni... plītis ar pelēkiem podiņiem 2 riņķu”. „Holandes podiņi” visticamāk ir vienkārši balti glazēti podiņi. „Pelēkie podiņi” un „krievu krāsns” jādodomā ir krāsotu podiņu maizes krāsns ar rovi. Starp būvdarbu tāmes teksta rindām ir viena no retajām liecībām par interjeru: „Noplēst vecās tapetes no sienām. Nogruntēt un balsināt ar krītu sienas un griestus dažādās vietās.” Tas nozīmē, ka 19. un 20. gadsimta sākumā tapešu apdare tika rūpīgi likvidēta, un labākajā gadījumā iespējams atrast tikai atsevišķus fragmentus.

Pēc kara tiek dibināta Vārkavas vidusskola, kura vecajā pils ēkā atradās līdz 1973. gadam, kad skolu pārveidoja par internātu, un atkal tika veiktas pārbūves, ieviešot izmaiņas plānojumā. Šī laika nozīmīgākais notikums ir krāšņu apkures nomaiņa ar centrālapkuri. Pēc Vārkavas novada izveidošanas 2002. gadā, dome pieņēma lēmumu veikt nepieciešamo pils remontu, lai ēku izmantotu administratīvām un sabiedriskām vajadzībām. Pašlaik Vārkavas muižas pils ēkā ir izvietojusies Vārkavas novada domes administrācija, Upmalas bibliotēka, Vārkavas novada kultūras centrs, ģimenes ārstes prakse (LVVA 6637. f., 3. a., 890. l.).

2007. gadā tika labiekārtota pils apkārtne, ierīkojot automašīnu stāvlaukumu, pievedceļu un gājēju celiņus, apstādījumus aprikojot ar dekoratīvo apgaismojumu.⁸ Neraugoties uz to, ka parādes pagalmam bijis kopš 18. gadsimta tradicionāls plānojums ar

⁸ Informāciju par 20. gadsimta otrās puses pārbūvētiem sniedza Elmārs Sparāns.

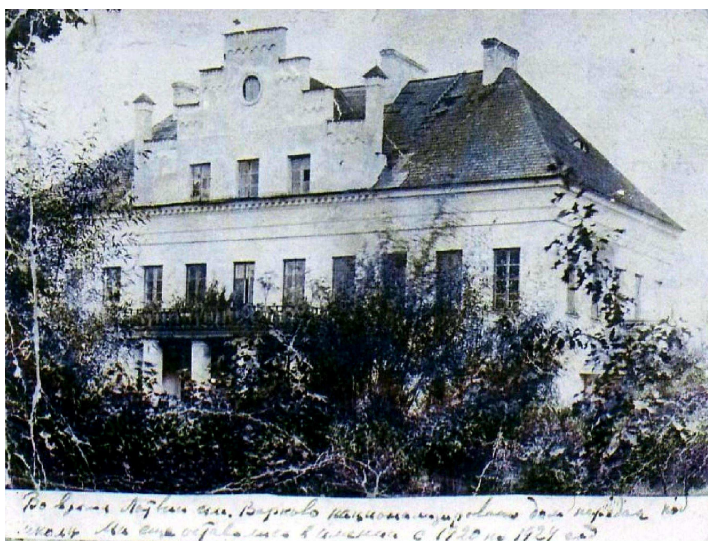
riņķveida ceļu ap plānā apaļu zālāja dobi, jaunā projekta idejas pamatā ir 1918. gada fotogrāfijās redzamā austrumu pusē esošā dārza kompozīcijas „mehāniska pārcelšana” pils rietumu pusē – parādes pagalmā.

Ēkas fasāžu arhitektūrā dominē vēlā klasicisma, jeb ampīra stilistiskās iezīmes, kas izpaužas stingrā simetrijā, regulārā vienādu aiļu ritmā, atturīgā dekorā. Galvenais ēkas mākslinieciskā tēla savdbību noteicošais elements ir iespaidīgais galvenās fasādes sešu kolonnu portīks. Tikai uzmanīgs vērotājs saskatīs pirmatnējo ēkas stilistisko ieceru, kas atbilst 19. gadsimta sešdesmito gadu tendencēm – plašu neogotikas elementu izmantošanu, netieši, nosacīti izmantojot viduslaiku arhitektūras citātus.

Portīka bēniņos veiktā izpēte atklāja būves arhitekta sākotnējās ieceres ēkas tēla stilistikas meklējumos. Galvenajā fasādē izveidots zelminis, kura kopējās formas, visticamāk, bijušas līdzīgas ar šobrīd pretējā – austrumu pusē esošo neogotiskās formās veidoto pakāpjveida zelmini. Jādomā, ka komplektā ar neogotisko zelmini galvenās ieejas akcentēšanai bijis iecerēts mazāks viestāvu portīks vai segts lievenis.⁹

Brīdī pirms ēkas apmešanas projekts mainīts, visticamāk, pasūtītājam lemjot par labu lielajam sešu kolonnu portīkam. Tas nebija „moderns”, toties savā reprezentatīvajā vēstījumā un mazliet hipertrofēto formu dēļ, pārliecinošs. Šķietamais klasicisma formālais paraugs – portīks – tuvāk apskatot, izrādās nav akadēmisku paraugu kopija. Kolonnu jonisko kapiteļu

volūtas un dzegas ir 19. gadsimta vidum neparasti brīvi stilizētas, radoši improvizējot. Vārkavas pils šķietami skaidrajā un vienkāršajā arhitektūrā ir atrodama pārsteidzoša niansētība. Fonā atstātajam zelminim noņēma “gotiskās” pakāpes, piešķirot mazāk pretenciozu divslīpju formu. Tomēr īpatnējais sīku aplikatīvu elementu dekorējums palika. Tas ir tik neparasts, ka liek domāt par kādu šķietami simbolisku nozīmi. Divi zelmiņi galvenajā

3. attēls. Skats uz parka fasādi starp 1920. un 1924. gadu.
Ēka vairākus gadus pamesta pēc nacionalizācijas. Pakāpjveida zelminis, skaidru jumts. Uz kolonnām balstīts balkons, ko nojauca 1925. gadā.

Pastkartes oriģināls Arendoles muižas arhīvā

⁹ Par to liecina pagraba loga aizmūrēšana, ierīkojot pašreizējā platuma portīku.

fasādē ir Vārkavas apjoma un fasāžu savdabīgākā pazīme.

Parka pusē redzama sākotnējā ēkas arhitektūras stilistiskā iecere – kā dominanti izvirzīt mezonīnu ar neogotisku pakāpjveida zelmini. Fasādes 20. gadsimta sākuma fotogrāfijās redzama zema terase ar balustrādi. Lieveņa vietā vēlāk (jādomā līdz I Pasaules karam) uzcēla 6 kolonnu portiku ar balkonu, ko nojauca 1925. gadā (3. attēls).

Par senāko cokola krāsojumu varētu uzskatīt melnu cokolu ar baltu fasādes pamattoni. Vēlāk, 19. gadsimta beigās ēka bijusi dzeltena, bet 20. gadsimta 20. un 30. gados fasādes atkal krāsotas baltas, vēlāk – zilganpelēkas. Līdz 20. gs. 70. gadiem, kad ēkā ierīkoja internātskolu, apkurei izmatoja krāsnis. Veidoti 4 apkures centri, savienojot dūmkanālus un virs kores izvadot četras dūmeņu galvas.

Vertikālo komunikāciju nodrošina ēkas centrā esošās kāpnes. Sākotnējās koka kāpnes saglabājušās no 2. uz 3. stāvu. Vizuāli smagnējās margas veido virpoti balustri (4. attēls). Otrās kāpnes bijušas gaiteņa ziemeļu daļā. Tās detalizēti attēlotas 1925. gada projektā kā nojaucamas.

Pagaidām telpu sākotnējā funkcija rekonstruējama tikai teorētiski. Pirmā un otrā stāva plānojumu veido divas telpu grupas rietumu un austrumu pusē, ko savstarpēji atdalīja visā ēkas garumā esošs gaitenis. Kopš 20. gadsimta septiņdesmitajiem gadiem apakšējos divus parādes kāpņu laidus nojauca, aizstājot ar primitīvu dzelzsbetona konstrukciju, pie viena pārliedot apakšējo laidu pie Z sienas. Austrumu pusē lielajā centrālajā istabā pret dārzu varēja būt ikdienas ēdamistaba. Ziemeļrietumu galā pret parādes pagalmu varēja būt muižām raksturīgā ļaužu pieņemšanas istaba (jeb „kantoris”). Šķiet, visoptimalākā virtuves vieta ir parka pusē ziemeļaustrumu stūrī. Iespējams, 1923. gada plānā attēlotais „ķēķis” ar lielo krāsni tam ir netieša liecība. Blakus virtuvei 1925. gada plānā ir divas nelielas telpas ar divām krāsnīm. Iespējams, te ar labu apkuri nodrošinātas vannas istaba ar ģērbtuvī. Gaitenī esošās kāpnes nodrošināja ērtu komunikāciju ar reprezentācijas zālēm un, iespējams, ēdamzāli augšstāvā.

4. attēls. Galvenās kāpnes 2. stāvā.
I. Dirveika foto (2011)

Dienvidu galā, kas atrodas ainaviski nozīmīgajā parka un atpūtas zonā, bijis koka lievenis ar balkonu.

Otrajā stāvā pret parādes pagalmu vērsta priekštelpa ar kāpnēm un telpas grupētas pēc anfilādes principa. Pēc izmēriem un novietojuma, domājams, ka sākotnējā reprezentācijas zāle bijusi ēkas centrā austrumu pusē. Pēc nostāstiem, dienvidaustrumu stūra telpā bijis muižas

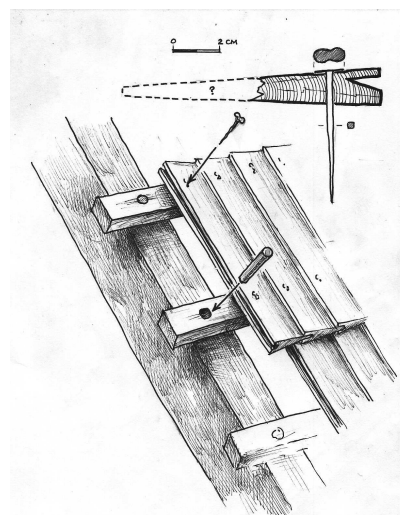
5. attēls. 19. gs. jumta konstrukcija.
Spāre un saišķis sasieti ar kārklu klūgu. Latas pietapotas spārēm.
1930. gadu skārds „Emu Brand”.
I. Dirveika foto (2011)

telpa (2. attēls). Tas netieši liecina par telpas īpašo privāto raksturu un, iespējams, apstiprina nostāstus, ka šajā istabā bijis „muižnieces buduārs”.

Trešajā stāvā sākotnēji bija divas telpas – kāpņu priekštelpa, no kuras nokļuva bēniņos un viena istaba ar 3 logiem uz parka pusi. Ēkas dienvidu pusē ir pagrabs ar nelielu gaiteni, no kura iekļūst 4 telpās.

Ēkai ir lēzena četrslīpju jumta konstrukciju veido taisnais juma krēsls. Unikāls vēsturiskās būvniecības paņēmieni piemērs ir spāru un saišķu savienojumu vietu fiksēšana, sasienot ar kārkliem, kas kopā ar latu pietapošanu spārēm liecina par senām amatnieku tradīcijām, pēc iespējas mazāk izmantojot naglas ar savulaik dārgo metālu (5., 6.

īpašnieka kundzes buduārs. Diemžēl šo leģendu izcelsme ir neskaidra, tādēļ nav zināms, tieši ar kuru no Vārkavas īpašniekiem šo stāstu saistīt. Plānojumā būtisks ir jautājums par ateju vai vēlāk ūdens klozetu izvietojumu. Vismaz daļēju atbildi palīdz rast 1925. gada plāna zīmējumi. Atejas bijušas iebūvētas gaitenī ēkas gala sienās. Izņēmums ir otrā stāva dienvidaustrumu telpa, kurai ir sava atsevišķa atejas

6. attēls. Vārkavas muižas pils jumta konstrukcija. 19. gs. 60. gadi.
Latas tapotas pie spārēm. Gropētās skaidas pienaglotas ar kaltām naglām. Skaidas griezumam un nagla attēloti mērogā.
Konstrukcijas princips attēlots kā brīva mēroga skice. I. Dirveika zīmējums (2012)

attēli). Jumts bija segts ar gropētām skaidām līdz 1930. gadam, kad uzlika jaunu, no Lielbritānijas importēta cinkotā skārda segumu.

Vārkavas muižas pilī saglabājušās vairākas 19. gadsimta iekšdurvis. Durvīm un logiem ir neparasti platas gropes, proti, vērtnes biežumam atbilst ne tikai gropes dziļums, bet arī platums. Logu un durvju oriģinālās aplodas izgatavotas no ozolkoka, kas arī 19. gadsimta vidū bija pietiekoši dārgs materiāls. Tik plaša un konsekventa ozolkoka izmantošana Latvijas muižu arhitektūrā nav ikdienišķa. Savukārt vērtnes izgatavotas no priedes. Daži oriģināli 19. gadsimta vidus logi saglabājušies gandrīz pilnā komplektācijā, vairākas šo logu ozolkoka aplodas, kā arī 20. gadsimtā iebūvēti logi. Sākotnēji izgatavoti dubulti divu vērtņu groplogi. Pirmajā un trešajā stāvā loga vērtnei bija 3 rūtis, otrā stāva logiem – 4 stikla rūtis. Ziemas vērtnes bija logos ieliekamas. Pirmā stāva sākotnējiem logiem aizvērtā stāvoklī vērtnes fiksētas ar espanjoletēm. Tomēr aplodās redzamās aizbīdņu stieņu fiksācijas „ligzdas” liedz viennozīmīgi pieņemt, ka espanjoletes bijušas jau sākotnēji. Plašāki logu remontu un pārbūves notikuši, sākot ar 20. gadsimtu, vairākās vecajās ozolkoka aplodās iestrādājot šķērsi, tā augstās vērtnes nomainītas ar īsākām, kas aprīkotas ar uzlikiem baskviliem. 1920. gados virkne logu nomainīta ar 4 rūšu groplogiem. Vārkavas muižas pils 1923. gadā sastādītajā tāmē cita starpā minēta 7 logu ziemas un vasaras veramu iestiklotu vērtņu izgatavošana (LNA LVVA, 6363. f., 8. apr., 263. l.).

Par pils interjeriem tikpat kā nav dokumentālu ziņu. Pagaidām plašāka interjera apdares izpēte nav veikta, jo oriģinālās konstrukcijas sedz pēdējo gadu remontu aplikatīvie materiāli (koka apšuvums, riģipša klājs u. tml.). 1925. gada tāmē ir tikai norādes par tapetēm un balsinātiem griestiem. Preiļu Vēstures un lietišķās mākslas muzejā Vārkavas muižas lietā glabājas vairāki vēsturiskie fotoattēli no Sergeja Aļeņikova „Priekuļu” mājas interjera, kur redzamas neorenesanses mēbeles un citi sadzīves priekšmeti (PVLMM arhīvs, 1. apr., 198. l.).

7. attēls. Sergejs Aļeņikovs ar sievu Elzu (dzim. Ozoliņu) Priekuļu mājās. 1933. g. Mēbeles no Vārkavas muižas pils. PVLMM PlgF 1560/2

Ar lielu ticamību var pieņemt, ka tie kādreiz bijuši pilī. Pašlaik pilī glabājas viens šī mēbeļu komplekta krēsls (7. attēls). Daži kādreizējā 20. gadsimta sākuma interjera priekšmeti atgūti no S. Aļeņikova radniekiem. Piemēram, spogulis ar rāmi, drēbju pakaramais, skapja fragmenti, logu aizkari, daži šķīvji.

20. gadsimta divdesmito gadu interjeriem raksturīgs dekoratīvas sienas apdare ar dekoratīvu trafareta krāsojuma joslu. Būtiska interjera daļa ir krāsnis un kamīni. Daudzi vēsturiskie apkures ķermeņi likvidēti jau 20. gadsimta pirmajā pusē. 19. gadsimta dzīvojamo telpu baltu, glazētu podiņu slīpo stūra krāsni vismaz daļēji var redzēt kādā 1930. gadu fotogrāfijā.

Vārkavas muižas pils kultūrvēsturiskā nozīmē galvenokārt saistāma ar arhitektūras kvalitātēm. Ēkas būvformas ir vienkāršas, bet to prasmīgs salikums un proporcijas piešķir ēkai majestātiskumu. Pils celšanas precīzs datējums līdz šim nav noteikts. No dažādiem avotiem izriet, ka pašreizējā ēka celta ap 1866. gadu. 19. gadsimta vidū, kad arhitektūrā valda dominē plaša vēsturisko neostilu palete, Vārkavas pils arhitektūra ir salīdzinoši vienkārša. Galvenajā fasādē aiz lēzenā portika palicis neogotiskais zelminis, un tieši šis neveiklais salikums ir Vārkavas pils unikālais elements. Portiks nenoliedzami ir ēkas arhitektūras veiksmē. Tas piešķir vēlā klasicisma arhitektūrai raksturīgo monumentalitāti, radot īpaši iespaidīgu skatu no Dubnas tilta puses.

Ēkas apjoms un fasādes saglabājušies līdz mūsdienām ar nelielām izmaiņām, kas galvenokārt saistāmas ar dienvidu gala ieejas balkonu un austrumu (parka) puses lieveņa transformācijām.

Kopā ar blakus esošo muižas saimniecības ēku un ainaviskajām kvalitātēm (upes ielejas reljefu un piebraucamo ceļu skatu punktiem) Vārkavas muižas pils veido vērtīgu kultūrvēsturisku ainavu, ko tuvumā esošās jaunbūves nav neatgriezeniski sabojājušas.

Avoti un bibliogrāfija

Dirveiks, I. (2011) *Vārkavas muižas pils arhitektoniski mākslinieciskā inventarizācija*. Rīga. Manuskripts Vārkavas novada domes arhīvā.

Dzenis, A. (1999) Vorkavas muižas 1748. goda inventarsaroksts. *Acta Latgalica*. Daugavpiļš: Latgolas Pētniecības Instituta izdevniecība. 54. – 68. lpp.

LNA LVVA (Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs), 6363. f., 8. apr., 263. l.

LNA LVVA, 6637. f., 3. apr., 890. l. (Latvijas Būvniecības departamenta lieta Nr. 835).

PVLMM (Preiļu Vēstures un lietišķās mākslas muzejs) arhīvs, 1. apr., 198. l.

Škutāns, S. (1974) Dokumenti par klaušu laikiem Latgolā. Minhene: Latgaļu izdevniecība. 57. lpp.

Jevgeņijs Seļionovs
Daugavpils Universitāte, Latvija

KARADARBĪBA DAUGAVPILĪ 1941.GADĀ

Abstract

In 1941, the III Reich and the USSR fought for Daugavpils. The paper is devoted to the review of this event from two different points of view, one of them being of the Red Army General Dmitry Lelyushenko, and the second one – of the German Army General Erich von Manstein. Both generals were commanding tank corps, but in their memoirs they paid attention to the whole war, they described all battles they took part in. Dmitry Lelyushenko and Erich von Manstein in their memoirs described hostilities in Daugavpils that happened in 1941 from the point of view of the commanders. The author of the paper compares information about hostilities in Daugavpils in 1941 presented in the memoirs of Dmitry Lelyushenko and Erich von Manstein. The author of the paper describes the events the authors of the memoirs mention, as well as their opinions about the event and their conclusions. Through their point of view about the battle for Daugavpils, the author gives an overview of the events of that time.

Atslēgvārdi: Daugavpils, vācu armija, Sarkanā armija

1941.gada 22.jūnijā Vācijas armija uzbruka Padomju Savienībai. Padomju Savienības sastāvā atradās arī mūsdienu Latvija. Jau pirmajās kara dienās Daugavpils kļuva par piefrontes pilsētu, kurā notika karadarbība. Kad vācu armija sāka virzīties uz Daugavpils pusi, padomju armijas Ziemeļrietumu frontes karaspēks uzreiz sāka cīņu par pilsētas aizstāvēšanu.

Uz Baltiju iebruka vācu armijas grupējums „Ziemeļi” (*Nord*) feldmaršala Vilhelma Lēba (*W.Leeb*) vadībā. Vācu armijas grupējumā „Ziemeļi” ietilpa 29 divīzijas. Uz Baltiju bija vērsta arī vācu armijas grupējuma „Centrs” 3. tanku grupa, kuru komandēja ģenerālis G. Gots. Vācu armijas grupējumā „Ziemeļi” ietilpa 18. lauku armija, kuru komandēja ģenerālis-pulkvedis Kuhlers; 16. lauku armija un 4. tanku grupa, kuru komandēja ģenerālis-pulkvedis Ērihs Gepners (Ириханов 2004: 5). Daugavpils virzienā uzbruka vācu armijas grupējuma „Ziemeļi” 16. lauku armija (komandieris ģenerālis-pulkvedis Ernests fon Bušs, štāba priekšnieks - Rolfs Vutmans) un 4. tanku grupa (komandieris ģenerālis-pulkvedis Ērihs Gepners). 4. tanku grupā ietilpa 41. motorizētais korpuss (komandieris ģenerālis Reingards) un 56. motorizētais korpuss ģenerāļa Ēriha fon Manšteina vadībā. 56. motorizēta korpusa atsevišķas vienības - 8.tanku divīzija un 290. kājnieku divīzija saņēma pavēli ieņemt Daugavpili. 56. motorizētajam korpusam bija piekomandēta arī 800. Brandenburgas divīzijas 8. rota, kurai bija jāveic diversijas uz Daugavpils tiltiem (Прибалтийская оборонительная операция 1941 год. <http://wwii-soldat.narod.ru>). 4. tanku grupa ar 16. lauku armijas un 18. lauku armijas atbalstu pārrāva padomju armijas Baltijas apgabala pierobežu karaspēka aizsardzību un strauji virzījās uz Daugavpils pusi ziemeļaustrumu virzienā no Kauņas.

Pret vācu armiju Baltijā cīnījās Sarkanās armijas Ziemeļrietumu frontes karaspēks, kuru komandēja ģenerālis Fjodors Kuzņecovs (*Фёдор Кузнецов*, 1898-1961). Padomju

armijas Ziemeļrietumu frontē ietilpa 8. armija, 11. armija, 27. armija, 3. mehanizētais korpuss un 12. mehanizētais korpuss. 1941. gada 25. jūnija Ziemeļrietumu fronte saņēma uzdevumu koncentrēt savu karaspēku un organizēt aizsardzību pa Daugavu, uz kuriem pakāpeniski virzījās 21. mehanizētais korpuss, kuru komandēja pulkvedis Dmitrijs Ļeļušenko.

1941.gada 26.jūnijā no rīta ģenerāļa Ē.Manšteina vadītā 56.motorizētā korpusa 8. tanku divīzija pienāca pie Daugavpils. Tajā pašā laikā vācu specvienības „Brandenburga-800” kareivji, kuri bija pārgērbušies padomju armijas (sarkanarmiešu) formās ieņēma abus tiltus pāri Daugavai. Uz Vienības tilta notika neliela kauja, kurā gāja bojā vācu speciālvienības komandieris Hans Volframs Knāks (*Hans-Wolfram Knaak*). 1941.gada 26.jūnijā arī notika vācu aviācijas gaisa uzbrukums Daugavpilij. Kad vācu armija pienāca pie Daugavpils, vācu aviācija bombardēja pilsētu, nometa bumbas uz dzīvojamajam mājām, tajā skaitā uz dzīvojamajam mājām Jaunbūves rajonā (Šteimanis 1959: 63).

Lai glābtu situāciju, Sarkanās armijas vadība apvienoja visas militārās daļas, kuras bija dislocētas Daugavpils apkārtnē viena grupā, kuru komandēja ģenerālis Stepan Akimovs (*Степан Акимов*, 1896-1941). 1941.gada 28.jūnijā pie Daugavpils Sarkanā armija sāka pretuzbrukumu, lai atgūtu pilsētu, kuru jau 26.jūnijā ieņēma vācu armijas vienības. Pretuzbrukumā piedalījās ģenerāļa Dmitrija Ļeļušenko vadītais 21. mehanizētais korpuss un speciāli izveidotā grupa ģenerāļa-leitnanta Stepana Akimova vadībā. Pretuzbrukumā piedalījās arī 5.gaisa desanta korpuss, kuru komandēja ģenerālis-majors Aleksejs Žadovs (*Алексей Жадов*, 1901-1977). Sarkanās armijas pretuzbrukums bija neveiksmīgs. Padomju armijai neizdevās atbrīvot Daugavpili no vācu karaspēka.

Karadarbība Daugavpilī notika arī 1941.gada 30.jūnijā. 1941.gada 30.jūnijā virs Daugavpils notika liela gaisa kauja. Sarkanā armija ar ievērojamu lidmašīnu-bumbvedēju skaitu (apmēram ap 100 bumbvedējiem) cerēja iznīcināt tiltus pāri Daugavai, kurus vācu armijai izdevās sagrābt pēkšņā triecienā. Bet vācu armija bija labi sagatavota aizsardzībai. Vācu armija notrieca 64 lidmašīnas (pēc vācu armijas informācijas), bet Sarkanās armijas puse ziņoja par 34 zaudētām lidmašīnām un par vēl 18 bojātām lidmašīnām, kurām tomēr izdevies sasniegt savus aerodromus. 1941.gada 30.jūnijā bija pēdējā diena, kad Daugavpilī notika karadarbība. 1941.gada 1.jūlijā Sarkanā armija atkāpās un atstāja Daugavpili. Uzreiz pēc padomju armijas karaspēka atkāpšanās, jau 1941.gada 1.jūlijā Daugavpils nonāca vācu okupācijas varā.

Šajā rakstā tiek pētīti divu armiju komandieru memoāri - vācu armijas ģenerāļa Ēriha fon Manšteina memoāri un padomju armijas ģenerāļa Dmitrija Ļeļušenko memoāri. Ģenerālis Ē. Manšteins vadīja vācu armijas 56. mehanizēto tanku korpusu, bet ģenerālis Dmitrijs

Ļeļušenko vadīja Sarkanās armijas tanku korpusu. Abi memuāru autori ir notikumu dalībnieki un aculiecinieki.

Sākumā rakstā uzmanība tiks pievērsta memuāru autoru biogrāfijai. Ērihs fon Manšteins (*Erich von Manstein*) dzimis 1887.gada 24.novembrī Berlīnē. Viņš bija vācu feldmaršals. Ērihs fon Manšteins piedalījās Pirmajā un Otrajā pasaules karā. 1944.gadā ģenerālis Ē. Manšteins beidza militāro karjeru, tas notika galvenokārt tāpēc, ka Ē. Manšteinam bija nesaskaņas ar Hitleru militāro plānu izstrādāšanā un tāpēc, ka Ē.Manšteins kritizēja Hitleru armijas virspavēlnieka darbību, plānus. Pēc Otrā Pasaules kara beigām Ē.Manšteinam britu tribunāls piesprieda 18 gadu cietumsodu. Viņš tika apvainots „nepietiekamā uzmanībā civiliedzīvotāju aizsardzībai” un „izdedzinātās zemes taktikas” izmantošanā. Bet 1953.gada Ē. Manšteins bija atbrīvots slikta veselības stāvokļa dēļ. Ē.Manšteins nomira 1973.gada 10.jūnijā Bavārijā.

Dmitrijs Ļeļušenko dzimis 1901.gada 20.oktobrī. No 1919.gadā D. Ļeļušenko dienēja Sarkanajā armijā. Otrā Pasaules kara laikā D. Ļeļušenko piedalījās kaujā par Maskavu, 1941. gada beigās viņš bija Rietumu frontes 30. armijas komandieris. 1942. gada vasarā D.Ļeļušenko piedalījās Rževas kaujā. Pretuzbrukumā Staļingradas kaujā ģenerālis-leitnants D.Ļeļušenko komandēja 1. gvardes armiju, par ko viņš bija apbalvots ar Suvorova ordeni. Otrā Pasaules kara noslēguma posmā D.Ļeļušenko komandēja 4.gvardes tanku armiju un piedalījās Silēzijas un Berlīnes militārajās operācijās. 1959. gadā Dmitrijam Ļeļušenko piešķīra armijas ģenerāļa militāro pakāpi. Pēc Otrā Pasaules kara D.Ļeļušenko ieņēma augstus amatus Padomju Savienības armijā. No 1964.gada viņš bija Padomju Savienības Aizsardzības ministrijas militārais inspektors-padomdevējs. Dmitrijs Ļeļušenko nomira 1987.gada 20.jūlijā.

Šo divu cilvēku memuāri ir ļoti atšķirīgi. Abi autori pievērš uzmanību karadarbībai Daugavpilī 1941.gada vasarā, taču tikai neliela memuāru daļa ir veltīta vācu armijas un Sarkanās armijas cīņai par Daugavpili. Ģenerālis Ē. Manšteins vācu armijas un Sarkanās armijas kauju par Daugavpili piemin savu memuāru ceturtajā nodaļā, kurā ir aprakstīts vācu armijas uzbrukums Padomju Savienībai. Daugavpils ieņemšanu ģenerālis Ē.Manšteins apraksta kopīgā Vācijas uzbrukuma Padomju Savienībai kontekstā. Raksta autors, pievēršoties vārdu skaita analīzei, saskaitīja, cik reizes memuāros parādās Daugavpils nosaukums. Vācu armijas ģenerāļa Ēriha fon Manšteina memuāros Daugavpils pilsētas nosaukums parādās 13 reizes, (Манштейн 1999), bet padomju armijas ģenerāļa Dmitrija Ļeļušenko memuāros Daugavpils pilsētas nosaukums parādās 22 reizes (Лелюшенко 1966). Pilsētas nosaukuma apzīmējumi vācu armijas ģenerāļa Ē.Manšteina un padomju armijas ģenerāļa D.Ļeļušenko memuāros ir atšķirīgi. D.Ļeļušenko memuāros pilsēta tiek saukta par

Daugavpili (Лелюшенко 1966), bet vācu Ē.Manšteina memuāros pilsēta tiek saukta par Dvinsku, tikai vēlākajā grāmatas redakcijā iekavās tiek lietots pilsētas mūsdienu nosaukums – Daugavpils (Лелюшенко 1966). Vēl viena atšķirība saistīta ar karadarbības notikumu izklāstu divu autoru memuāros. D.Ļeļušenko memuāros apskata divus notikumus, kuri ir saistīti ar Daugavpils pilsētu, kuri notika 28.jūnijā un 2.jūlijā (Лелюшенко 1966), bet Ē.Manšteins apraksta kauju par Dvinsku vācu armijas (Vermahta) virzīšanās uz Austrumiem kontekstā (Манштейн 1999).

Tagad rakstā tiks pievērsta uzmanība tam, ko konkrēti raksta abi autori savos memuāros par karadarbību Daugavpilī 1941.gada jūnijā-jūlijā.

Generālis D.Ļeļušenko dod priekšstatu par Sarkanās armijas vienībām un to kaujas gatavību laikā, kad notika vācu armijas uzbrukums Padomju Savienībai. D.Ļeļušenko memuāros raksta, ka Sarkanajā armijā bija apbruņojuma un militāra aprīkojuma trūkums. D.Ļeļušenko atzīmē, ka bija paredzēts vairāk nekā 400 kaujas transportlīdzekļu, bet deviņdesmit astoņi tanki bija novecojuši - tie bija tanki BT-7 un T-26. Spēcīgos HF un T-34 tanki Sarkanā armija tikai sākusī ņemt bruņojumā. D.Ļeļušenko arī atzīmē, ka kājnieku vienību ieroču un artilērijas ieroču Sarkanajā armijā bija maz. Sarkanās armijas ģenerālis D.Ļeļušenko raksta: „Cenšoties ātrāk pabeigt militāras vienības (korpusa) formēšanu, mēs lūdzām armijas augstāko pavēlniecību ātrāk nosūtīt militāro aprīkojumu, tehniku un ieročus. Bet katru reizi, kad mēs to lūdzām, mēs saņēmām vieno un tādu pašu atbildi: Vēl nav jāsteidzas, jūs vienkārši nav vienīgie šādā situācijā.” Lielāka daļa karavīru dienējuši kavalērijas un kājnieku vienībās (Лелюшенко 1966). Sarkanās armijas karavīrus un virsniekus nesteidzināja gatavoties karam, jo Padomju Savienības valdība un armijas augstākā pavēlniecība bija pārliecinātas, ka karš sāksies ne agrāk par 1942. gadu. D.Ļeļušenko raksta savos memuāros: „Rezultātā sanāksmē visi nonāca pie vienprātīga secinājuma: katrā tanku divīzijā jābūt diviem tanku pulkiem, bet tanku pulkos jābūt pa vienam tanku bataljonam divu rotu sastāvā; kā arī jābūt deviņiem virsnieku mašīnām (transportlīdzekļiem). Tādējādi tika paredzēts, ka katrā tanku divīzijā ir jābūt četrdesmit pieciem tankiem. Turklāt tanku pulkos iekļāva kājnieku bataljonu un artilērijas prettanku divizionu” (Лелюшенко 1966). Taču, kā par to liecina D. Ļeļušenko memuāri, tas netika pilnīgi izdarīts.

D.Ļeļušenko memuāros var redzēt, cik ātri pārvietoja vācu karaspēks un cik negaidīti tas viss bija Sarkanajai armijai. D. Ļeļušenko raksta savos memuāros: „25. jūnijā pēcpusdienā mums parādījās pretgaisa ieroči (*зенитки*). Tie sāka šaut ar nepārtraukto uguni (*беглым огнем*) un notrieca divas vācu lidmašīnas „Junkers-87”, bet viens pretinieka lidotājs palika dzīvs. Viņš teica, ka viņš redzēja sava karaspēka tanku kolonnas piecdesmit - sešdesmit

kilometru attālumā uz dienvidrietumiem no Daugavpils pilsētas. Mēs nevarējām noticēt, ka tik ātri un tālu pretinieks varēja iekļūt mūsu teritorijas dziļumos” (Лелюшенко 1966).

D.Ļeļušenko teiktais liecina par Sarkanās armijas slikto apbruņojumu. Taču D.Ļeļušenko neattaisno Daugavpils pilsētas zaudējumu tikai ar to, ka Sarkanā armija bija diezgan slikti apbruņota. Tāpat D.Ļeļušenko nevaino Sarkanās armijas augstākos komandierus un Padomju Savienības vadību, valstsvīrus, kuri nebija gatavi negaidītam vācu armijas uzbrukumam. Pēc D.Ļeļušenko domām, Daugavpils pilsēta tika zaudēta tāpēc, ka notika negaidītais vācu armijas uzbrukums Padomju Savienībai 1941.gada 22.jūnijā. Par vācu armijas negaidīto uzbrukumu Padomju Savienībai savās atmiņās arī raksta Ērihs fon Manšteins. Viņaprāt, negaidītais uzbrukums no vairākām pusēm bija galvenais vācu armijas ierocis (Манштейн 1999).

Tālāk D. Ļeļušenko apraksta karadarbību Daugavpilī 1941.gada 28. jūnija un 2 jūlijā. No D. Ļeļušenko memoāriem var uzzināt, ka 1941. gada 28.jūnija - 2. jūlijā Daugavpils pilsētas teritorijā notika tanku kauja. Ģenerālis D. Ļeļušenko raksta, ka 28.jūnijā Sarkanās armijas 21.mehanizētais korpuss, kuru viņš komandēja kopā ar aviāciju deva nopietnu triecienu vācu armijas 56.motorizētam korpusam. D. Ļeļušenko arī raksta, ka vienlaikus vācu armijai deva triecienu arī ģenerāļa-leitnanta Vasilija Morozova 11. armijas militārās vienības. Rezultātā vācu armijas vienības bija apturētas Daugavpilī pie Daugavas no 1941.gada 28.jūnija līdz 1941.gada 2.jūlijam. Taču, kā raksta D. Ļeļušenko, vācu armijai bija skaitliskais pārsvars, tāpēc kaujās par Daugavpili 1941.gada jūnijā-jūlijā Sarkanajai armijai gandrīz nebija nekādu iespēju uzvarēt vācu armiju, kura 1941.gada 2.jūlijā atsūtīja visus 16. lauku armijas galvenos spēkus un 4. tanku grupas 41. motorizēto korpusu, kuru komandēja ģenerālis Reingards. Rezultātā Sarkanās armijas vienības bija spiestas atkāpties. Vācu armijas un Sarkanās armijas cīņu rezultātā bija gandrīz pilnīgi sagrauta Daugavpils, ļoti daudz cilvēku gāja bojā. D. Ļeļušenko raksta: „Cīņa bija sīva. Daļa no pilsētas, un pat atsevišķas mājas bieži bija nodotas no rokas rokā. Nacistu armija cīnījās izmisīgi. Ielas bija nosētas ar simtiem līķu, visapkārt dega tanki, automašīnas, artilērijas ieroču uzspridzināti stobri. Sarkanā armija cieta lielus zaudējumus. Daudzi armijas karavīri un virsnieki krita varoņa nāvē. Apmēram tūkstošs pretinieka - vācu armijas karavīru un virsnieku palika kaujas laukā” (Лелюшенко 1966). No D. Ļeļušenko memoāriem var uzzināt, kādi Sarkanās armijas oficiēri cīnījās ar vācu armiju Daugavpils pilsētas teritorijā vai Daugavpils pilsētas tuvumā 1941.gada jūnija-jūlijā. D. Ļeļušenko memoāros tiek pieminēti virsnieku uzvārdi: pulkvedis Babičs, ģenerālis-leitnants Akimovs, pulkvedis Ermakovs, Politiskās nodaļas vadītāja palīgs komjaunietis Drožins, pulkvežleitnants Karasevs, divīzijas komandieris Kopeovs.

Kā izriet no D. Ļeļušenko atmiņām, Sarkanā armija tomēr deva nopietnu triecienu vācu armijai. Piemēram, D. Ļeļušenko raksta, ka smago cīņu laikā bija uzvarēta ģenerāļa Reingarda vadītā vācu armijas grupa (Лелюшенко 1966).

D. Ļeļušenko memuāru nodaļu, kurā tiek rakstīts par karadarbību Daugavpilī 1941.gada vasarā, beidz ar tādiem vārdiem: „Tā nav nejaušība, ka Manšteins tā rakstīja par šīm dienām: „Mūsu Mērķis - Ļeņingrada - attālinājās no mums tālajā nākotnē” (Лелюшенко 1966).

Tā ir pilnīga patiesība: ģenerālis Ē. Manšteins tiešām rakstīja: „Mūsu mērķis - Ļeņingrada - attālinājās no mums tālā nākotnē. Kā varēja gaidīt, pretinieks vērsa svaigu spēku, un ne tikai no Pleskavas, bet arī no Mīniskas un Maskavas” (Манштейн 1999).

Tagad rakstā tiks pievērsta uzmanība vācu armijas ģenerāļa-feldmaršala Ēriha fon Manšteina atmiņām par karadarbību Daugavpilī 1941.gada vasarā. Ē. Manšteins savus memuārus uzrakstīja 1955.gadā, taču tie tika publicēti tikai 1999.gadā. Savos memuāros Ē. Manšteins raksturo visu vācu karaspēku, kas virzījās uz Padomju Savienību. Uzbrukumam Padomju Savienībai bija sagatavota 4.tanku grupa: 56.motorizētais korpuss, 8.tanku divīzija, 3.motorizēta kājnieku divīzija un 290.kājnieku divīzija. Visas tanku divīzijas virzījās uz Padomju Savienības teritoriju uz ziemeļiem no Mēmeles (Klaipēdas) pilsētas un uz austrumiem no Tilzītes (šīs pilsētas mūsdienu nosaukums ir *Совемск*) un ieņēma lielu šoseju, kura veda uz Dvinsku (Daugavpili). Šī šoseja atrodas ziemeļaustrumu virzienā no Kauņas. Pa kreisi no lielās šosejas ģenerāļa Reingarda 41.tanku korpuss (1. un 6. tanku divīzijas, 36.motorizēta kājnieku divīzija, 269.kājnieku divīzija) saņēma uzdevumu virzīties caur Daugavas upei uz Jākobštates (Jēkabpils) pusi. Ģenerālis Ē. Manšteins savos memuāros raksta, ka šīs tanku grupas sastāvā bija arī SS divīzija „Totenkopf” („Mirongalva”), kurai vajadzēja virzīties otrajā ešelonā, bet pēc tam SS divīzijai „Totenkopf” vajadzēja sasniegt tanku korpusu, kurš virzījās ātrāk par citām militārajām vienībām (Манштейн 1999). No Manšteina memuāros teiktā var secināt, ka vācu armija bija daudz labāk apbruņota nekā Sarkanā armija.

Kā jau tika pieminēts, Manšteins savos memuāros raksta par Daugavpils ieņemšanu nevis kā par atsevišķu epizodi, bet kopīga vācu armijas uzbrukuma Padomju Savienībai kontekstā. Autors apraksta arī Mēmeles (Klaipēdas), Tilzītes, Kauņas, Jēkabpils, kā arī citu Baltijas reģiona pilsētu ieņemšanu (Манштейн 1999).

Rakstot par Daugavpili, Ē. Manšteins atzīmē, kā galvenais apstākļi veiksmīgajā Daugavpils ieņemšanā bija tieši negaidītais un ātrais vācu armijas uzbrukums Padomju Savienībai. Par to pašu raksta arī ģenerālis D. Ļeļušenko. No Ē. Manšteina memuāriem var arī

uzzināt, ka viņa korpusa galvenais uzdevums bija tieši tiltu ieņemšana. Tieši ģenerāļa Ē. Manšteina korpuss ieņēma tiltus pāri Daugavai, lai nedotu pretiniekam tos iznīcināt: „Tikai pateicoties pilnīgi negaidītajam triecienam pretinieks mums deva iespēju Daugavpilī ieņemt tiltus pāri Daugavai. Pats par sevi saprotams, ka šīs uzbrukums bija liels risks” (Манштейн 1999). Ē. Manšteins raksta par to, ka galvenais vācu armijas mērķis – tiltu ieņemšana, neskatoties uz Sarkanās armijas pretestību, bija sasniegts: „8.tanku divīzija no rīta devās uz Dvinsku, un es saņēmu ziņojumu, ka divi lielie tilti pāri Daugavai ir mūsu rokās” (Манштейн 1999).

Beidzot vācu un Sarkanās armijas kaujas par Daugavpili aprakstu, Ē. Manšteins piedāvā savas pārdomas par nākotni. Piemēram, viņš atzīmē, ka nepiekrita vācu armijas virspavēlniekam par turpmāko militāro plānu. No ģenerāļa Ē. Manšteina teiktā var secināt, ka viņš nepiekrita A.Hitlera militārajiem plāniem. Ē. Manšteina arī bija nesaskaņas ar A.Hitleru militārās taktikas izstrādes jautājumos, par to liecina arī Ē. Manšteina biogrāfijas fakti.

Apskatot divu armijas komandieru memuārus, var redzēt, ka gan vācu armijas mērķis, gan arī Sarkanās armijas mērķis bija ieņemt Daugavpili. Abu armijas komandieru memuāros arī pausta autoru attieksme pret Daugavpils ieņemšanas notikumu 1941.gada vasarā. Gan ģenerālis Ē.Manšteins, gan padomju armijas ģenerālis D. Ļeļušenko memuāros aprakstīja militāro situāciju Daugavpilī 1941.gada jūnijā-jūlijā. Ģenerāļa Ē. Manšteina skatījumā, vācu armijai, gatavojoties Daugavpils pilsētas ieņemšanai, bija labi formulētie stratēģiskie mērķi. Savukārt, Sarkanās armijas mērķis, ģenerāļa D. Ļeļušenko skatījumā, bija Daugavpils aizstāvēšana no vācu armijas. Viņš uzskatīja Daugavpili par daļu no lielās Padomju Savienības zemes. Daugavpils iedzīvotāji, D. Ļeļušenko skatījumā, bija padomju pilsoņi, kurus vajadzēja aizstāvēt no vācu hitleriskās armijas.

Abi armijas komandieri apraksta pretinieka armijas cīņas garu, tieksmi pēc uzvaras. Abu memuāru autori arī apraksta sava pretinieka stipras un vājas puses. Gan Ēriha fon Manšteina, gan Dmitrija Ļeļušenko memuāros nav nekādu apvainojumu, kuri ir raksturīgi padomju vai vācu autoriem, kuri raksta par saviem pretiniekiem. Runājot par vācu armijas uzbrukumiem, D. Ļeļušenko tikai vienu reizi negatīvi raksturo vācu aviācijas rīcību, atzīmējot, ka vācu aviācija, uzbrūkot dzelzceļa stacijai, nogalināja civiliedzīvotājus. D. Ļeļušenko memuāri dot labu ieskatu Sarkanās armijas un vācu armijas apbruņojumā tajā laikā, kad notika kaujas par Daugavpili. Abu autoru memuāros tanku kaujas Daugavpilī 1941.gada vasarā ir aprakstītas no komandieru redzesloka, jo tieši abu memuāru autori 1941.gada vasarā komandēja tanku korpusus. Tas palīdz labi apskatīt tanku kauju gaitu no abu

pretinieku pusēm. Var teikt, ka savos spriedumos un secinājumos memuāru autori ir objektīvi. Tas var padarīt Daugavpils ieņemšanas 1941.gada jūnijā notikuma pētīšanu objektīvāku un vispusīgāku.

Bibliogrāfija

- Barkovska, G., Šteimans, J. (2005) *Daugavpils vēstures lappuses*. Rēzekne: Latgales Kultūras centra izdevniecība.
- Šteimanis, J., Muzikantiks, J. Pakalns, J. (1959) *Daugavpils senāk un tagad*. Rīga: Latvijas valsts izdevniecība.
- Ириханов Р.С. (2004) *Состав группы армий „Север” и поставленная перед ней задача по уничтожению войск ПрибОВО*. Минск: Харвест. <http://www.warmech.ru> [2012.05.04].
- Казак В.В. (1987) *Даугавпилсская крепость: История и легенды от средневековья до наших дней*. Даугавпилс: Издание ВВАИУ ПВО.
- Лелюшенко Д.Д. (1966) *Заря победы*. Москва: Воениздат. (Военные мемуары). http://militera.lib.ru/memo/russian/lelyushenko_dd2/index.html [2012.04.10].
- Манштейн Э. (1999) *Утерянные победы*. Москва: АСТ; СПб Terra Fantastica. (Военно-историческая библиотека). <http://militera.lib.ru/memo/german/manstein/index.html> [2012.12.04].
- Прибалтийская оборонительная операция 1941 год*. <http://wwii-soldat.narod.ru> [2012.10.04].

Diāna Stalidzāne
Daugavpils Universitāte, Latvija

DAUGAVPILS VECTICĪBNIKĪ: INDIVIDUĀLĀS RELIGISKĀS IZVĒLES SOVETIZĀCIJAS APSTĀKĻOS

Abstract

Daugavpils Old Believers: individual religious choices in the conditions of Sovietization

During the Second World War Latvia and other Baltic States were incorporated into the USSR, and as soon as possible transformation of these countries into Soviet republics was started. It was a special kind of integration - Sovietization.

Immediately after re-establishment of the Soviet system on the territory of Latvia in 1944, the USSR political regime and legal system were introduced there, and it could not abstain from referring to religious life of the people. The state determined and completely controlled all expressions of social life as well as spiritual life. Old Believers congregations as an integral part of Daugavpils religious communities also had to face with the Soviet state law. It also meant definite changes in the normal way of life of ordinary believers who were not connected with the policy.

In the paper on the basis of materials from Daugavpils University Oral History Centre and Regional State Archives of Daugavpils, Old Believers' religious behaviour models in the 1940s – 1960s have been the reconstructed.

The aim of the paper is to identify behaviour variants of Daugavpils Old Believers in the time of Sovietization and find out why exactly those choices were made.

Atslēgas vārdi: vecticībnieki, Daugavpils, sovetizācija.

Otrā pasaules kara gaitā Latvija un citas Baltijas valstis tika inkorporētas PSRS sastāvā, un bija uzsākta pēc iespējas ātrāka jaunpievienoto valstu pārveidošana par padomju republikām – īpaša veida integrācija – sovetizācija.

Padomju iekārtai atkārtoti iedibinoties Latvijas teritorijā 1944. gadā, uzreiz tika ieviests PSRS politiskais režīms un tiesiskā sistēma, kas nevarēja neatsaukties arī uz iedzīvotāju reliģisko dzīvi. Valsts pilnīgi noteica un kontrolēja visas sabiedriskās dzīves izpausmes, arī garīgo dzīvi. Vecticībnieku draudzēm – Daugavpils reliģiskas sabiedrības neatņemamajai daļai arī nācās saskarties ar padomju valsts likumiem.

Šī raksta mērķis ir noteikt un rekonstruēt Daugavpils vecticībnieku reliģiskās uzvedības variantus 20. gadsimta 40. – 50. gados (sovetizācijas laikā) un noskaidrot, kāpēc tika izdarītas tieši tādas izvēles.

Raksts balstīts uz Daugavpils Universitātes Mutvārdu vēstures centra materiāliem (vecticībnieku dzīvesstāstiem) un Latvijas Nacionālā arhīva Daugavpils zonālā valsts arhīva materiāliem.

Lai turpinātu savu darbību, vecticībnieku draudzes bija jāreģistrē Latvijas PSR Reliģijas kultu lietu padomē pie PSRS Ministru Padomes. Daugavpilī neviens vecticībnieku lūgšanas nams netika slēgts un turpināja darboties stingrā padomju varas kontrolē. Tāpat draudzēm atņēma visas īpašuma tiesības, nacionalizējot lūgšanas namus. Draudzes varēja ņemt tos

beztermiņa un bezmaksas lietošanā ar stingriem īres noteikumiem. Arī draudzes struktūra izmainījās – parādījās jauna amatpersona, tā saucamais „divdesmitnieks”, kurš bija nepieciešams, lai pierēģistrētu reliģisko organizāciju, kaut arī „divdesmitnieka” esamība nedeva nekādas garantijas. Valsts stingri reglamentēja arī draudžu finansiālo stāvokli, baznīcas ienākumu avotus un izdevumus.

Arī ar politiku nesaistītiem vienkāršiem ticīgajiem cilvēkiem jaunās varas iedibināšanas nozīmēja noteiktās izmaiņas ierastajā dzīvēs veidā.

Ir jāatzīmē, ka ar „individuālo reliģisko izvēli” autore saprot katra indivīda ticības brīvību; individuālā reliģiskā izvēle iekļauj sevī brīvo izvēli pieņemt vai nepieņemt ticību, brīvību piekopt reliģiskus rituālus gan individuāli, gan kopā ar citiem, iespēju pašam izvēlēties reliģiskās prakses formas.

Daugavpils vecticībnieku dzīvesstāstos var sastapt dažādas atsauksmes par padomju varas atnākšanu. Piemēram, Annas Leonovas dzīvesstāsts liecina par teicējas ģimenes negatīvo attieksmi pret šo faktu: „*Это безбожники пришли...коммунизм неприемлем был для нас*” (DU MV: 688).

Bet Ioans Kudrjašovs pastāstīja par visai neitrālo attieksmi pret varas maiņu: „*Ну, мы даже удивились ..., “Советы” – что за государство “Советы”. В детстве не знали... была Россия, я знал по матери рассказу, ... но России не стало, стали “Советы”, большевики. ... они шли по шоссе войска советские и приходим, ... они говорят, как и мы – по-русски. Я удивился, “Советы” и вдруг говорят, так же по-русски*” (DU MV: 782). Bet teicēja attieksme laikā gaitā nomainījās uz negatīvo: „*навязчивость, что партия за тебя всё решает, это для меня было [не приемлемо].. поэтому меня не любили на заводе партийные. Даже статьи писали о том, что я сын попа и зять попа...*” (DU MV: 782).

Audzinot savus bērnus, vecticībnieku ģimenes lielu vērību pievērš tradīciju saglabāšanai, savu pieredzi nododot jaunajai paaudzei. Teicēja, kuras tēvs bija vecticībnieku mācītājs, sava intervijā stāstā: „*[Отец] нас учил славянскому пению, чтению. И мы с 7 лет, с малолетства ходили в моленную. ... а потом при Советском Союзе уже нам даже не разрешали в моленную ходить, но мы потихоньку все равно ходили. Ну и также само учились, ходили в школу и учились грамоте этой*” (DU MV: 760).

Par jaunas varas antireliģisko nostāju un par savas ģimenes attieksmi pret to intervijā dalījās arī Aleksandrs Kuzņecovs: „*Религия отчуждалась от государства, кто хотел верить в Бога тех даже презирали, кто ходил в храм...Но все равно нас оценивали*

родители. Родители говорили, что все равно Бог есть... и в тайне от всех нас водили в моленную ...” (DU MV: 20).

No šīs intervijas var secināt, ka vecticībnieku ģimenēs bērnus iesaistīja reliģiskajā dzīvē jau kopš bērnības. Bērni piedalījās visos svētkos un kopā ar vecākiem gāja uz baznīcu. Tāds vecāku ieguldījums savu bērnu audzināšanā, protams, rezultātā deva labus augļus. Teicējs Aleksandrs Kuzņecovs atzīst, ka savas ticības dēļ viņš nekļuva par pionieri. Viņu ietekmēja vecāku autoritāte: *“Я октябренком не был, пионером я тоже не был ... дедушка мне говорил, ты старообрядческой веры. Какой ты октябренок и пионер...”* (DU MV: 20). Anna Leonova intervijā arī uzsver savu attieksmi pret vecākiem un reliģiju: *„Пошли годы советской власти, но мы из-за уважения и почитания [к родителям] не были пионерами, не были комсомольцами и не было красного билета”* (DU MV: 688). Cita teicēja stāsta, kā pateicoties tieši vecāku audzināšanai viņa padomju laikā spēja saglabāt ticību: *„Я, например, если меня родители воспитывали, что Бог есть, то, другое, крест не снимала, ... и ходила в моленную”* (DU MV: 759).

Visi teicēji atzīst, ka ticīgajiem cilvēkiem galvenais savas ticības apliecinājums ir baznīcas apmeklēšana. Par baznīcas apmeklēšanu sava intervijā stāsta Jevdokija Obžigailova: *„В церковь ходила не каждый раз, потому что надо было работать. По праздникам по большим ходила в моленную... в Даугавпилсе. Как прихожанка”* (DU MV: 689).

Tagadējais Preiļu vecticībnieku mācītājs Ioans Kudrjašovs, kurš vienlaikus bija vecticībnieku mācītāju dēls un znots, savas jaunības gados baznīcu apmeklēja nesistemātiski un atzina, kā to ietekmēja tieši padomju valsts politika: *„[Когда] приезжал [к отцу], конечно, приходил. Но уже ... не был постоянным таким клирошанином, исполнителем. Ну, как сказать, внешняя жизнь государственная накладывалась и на личную, общественную жизнь”* (DU MV: 782).

Tiem ticīgajiem, kuri ieņēma augstus posteņus, negāja viegli. Par to savā intervijā stāstīja tagadējais Pirmās vecticībnieku draudzes garīgais vadītājs un Latvijas Vecticībnieku Pomoras baznīcas centrālās padomes priekšsēdētājs Aleksijs Žilko, kas visu laiku bija dziļi ticīgs cilvēks, pašmācības ceļā ieguva reliģisku izglītību un nekad neatkāpās no vecticības: *„В храм они, конечно редко ходили, но тем не менее как-то пробивались”*. Pēc draudzes mācītāja teiktā, padomju laikā ļoti cieta ticīgi skolotāji. To pašu par baznīcas apmeklējumiem stāstīja teicēja, bijusī skolotāja Anna Leonova: *„Ну в храм так не ходили в открытом виде. Потому что она моя такая профессия – учитель, он же воспитатель, должен показывать пример, поэтому...”* (DU MV: 689).

Daži teicēji atzīst, ka nevarēja apmeklēt baznīcu, jo baidījās no vajāšanām: „*Очень большие были гонения на религию. Не разрешили ходить в церковь. ... а кроме этого мне ещё грозила опасность, что мой отец был наставником в моленной*” (DU MV: 239).

Par baznīcas apmeklētājiem savā stāstā min arī Pjotors Golubevs. Viņš atzīmē, ka baznīcā gāja lielākoties veci cilvēki: „*Ходили изредко такие вот старички... Молодежи не разрешили ходить...*” (DU MV: 687). Toreiz skolās tika veikta aktīva antirelīģiskā aģitācija, un caur to padomju vara jauniešus mēģināja piesaistīt savai ideoloģijai, ar to aizvietojojot reliģiju.

Reliģisko rituālu piekopšana ir svarīgs ticības apliecinājums. Vecticībnieki rituālu piekopšanai pievērs ļoti lielu nozīmi. Gandrīz katrā mutvārdu vēstures avotā vecticībnieki piemin kristīšanu, grēku izsūdzēšanu, bēres, laulības.

Lai izvairītos no iespējamām problēmām darbā, kristot bērnu, ticīgie cilvēki bija spiesti doties uz citām vecticībnieku draudzēm, kuras atrodas tālu no viņu mājām. Tādu secinājumu var pamatot ar daudziem mutvārdu vēstures avotiem. Piemēram, Aleksejs Žilko ar savu stāstu apliecināja, ka ticīgie cilvēki kristīja savus bērnus slepeni: „*Правда, было очень сложно ответственным работникам, те, которые занимали ответственные посты, и те, кто в душе были верующие.... За ними... следили, на них писали доносы, что они там-то и там-то замечены. Но, даже несмотря на это, они умудрялись и детей крестить, тайно, где-то в деревне покрестят, уедут*” (DU MV: 686). Arī teicējs Kudrjašovs stāsta par slepeniem kristīšanas gadījumiem: „*К отцу моему ... с Минска привозили. Ну, наверное, для того, что бы скрыть это дело от партийно-советских органов*” (DU MV: 782). Ar lielu nopietnību par kristīšanas jautājumu stāstīja Anna Leonova: „*У меня 2 детей, 2 дочки ... и всех мы их крестили. Я знаю, что у старообрядцев не было детей некрещеных. Все старались покрестить. Бабки крестили, еще, как-то сами обходились*” (DU MV: 688).

Bet ja kristīt bērnus vel bija iespējams slepeni, tad pavadīt pēdējā ceļā aizgājušos radniekus nepievēršot uzmanību savai reliģiozitātei bija diezgan grūti. Viena teicēja pastāstīja, kā organizēja sava vīra bēres, kurš ieņēma augsto posteni, būdams vienlaikus ticīgs cilvēks. Viņš lūdzis sievu, lai tā viņu apbedītu ar vecticībnieku baznīcas lūgšanām: „*Его я уже хоронила полуофициально*”. „*Сначала я поставила в комнате одной читали читальщики, а за стенкой лежал он*”... „*Когда они отмолились, погребение по всем нашим законам, они поехали на кладбище и освятили могилу*”. „*Пусофициālās*” bērēs bija iekļauti arī laicīgi rituāli: „*Потом уже пошла гражданская часть*” (DU MV: 688). No

stāstījuma var saprast, ka teicēja negribēja atklāti parādīt savu reliģiozitāti, bet gan vēlējās apbedīt savu vīru pēc vecticībnieku tradīcijām.

Viņas intervijā spilgti parādās ticīga cilvēka rīcības un domāšanas veids padomju laikā. Cilvēki negribēja atteikties no savas ticības, bet negribēja arī nepatīkšanas no valsts puses. Ja cilvēks nevarēja pastāvīgi apmeklēt baznīcu un būt ieskaitīts draudzes sarakstā, tad viņš centās izsūdzēt grēkus vismaz vienu reizi gadā. Cilvēks arī savas dzīves pēdējās dienās gribēja izsūdzēt savus grēkus, lai arī viņš pirms tam baznīcu neapmeklēja regulāri. Tieši tā notika Annas Leonovas dzīvē. Kad viņas vīrs bija ļoti slims, teicēja piedāvāja viņam pirms nāves izsūdzēt grēkus: *„Ведь по нашему закону нельзя проводить отпевание как положено без исповеди”*. *„Хотя мне очень трудно было это сделать, ... я сказала: „Может быть, тебе лучше будет, тебе как-то надо сходить на исповедь”*. *Тогда был батюшка на Гриве – Стрелков. Привезли домой – он его исповедовал”* (DU MV: 688). Stāstītais apliecina, cik nopietni cilvēki uztvēra grēksūdzi.

Interesanti ir dati par laulībām vecticībnieku vidū padomju laikā. Arhīva dokumentos ir dati, ka Daugavpils vecticībnieku baznīcās padomju laikā tika noslēgtas tikai 3 laulības. Tādu bēdīgu statistiku skaidro vienas teicējas stāstījums (viņa pati nelaulājās baznīcā): *„[С мужем] никак не венчались, в загсе расписались и все. В сельсовете”*. *„Дома помолились Богу, свечи зажгли...и все”*. *„В советское время никто не венчался, было строго запрещено венчаться. Только загс! ... Боялись все”* (DU MV: 689). Bet ne visu var izskaidrot tikai ar padomju varas antireliģisko politiku. Šos skaitļus var skaidrot ar cita teicēja sacīto: *„Я не венчался, нет. ... Значит, в нашем законе старообрядской веры венчаться нельзя. Если повенчался, [а] жена умерла, и жениться не имеешь права вторично. Изволь. Так лучше не венчаться”* (DU MV: 341). Varam noprast, ka vecticībniekiem laulību rituāls baznīcā nav obligāts, viņi var aprobežoties ar vecāku un mācītāja svētību.

Padomju laikā sabiedrībā bieži vien tika kultivēta negatīva attieksme pret reliģiju. Antireliģiskā propaganda atstāja negatīvas sekas: *„И где-то до шестого класса была ещё в нас вера в Бога. А когда в седьмом я вступила в комсомол, я уже решила – его нет [Бога]! И всё”* (DU MV: 605).

Arī arhīva dokumentos sastopami gadījumi, kad cilvēks izstājās no reliģiskās biedrības savu uzskatu maiņas dēļ. Viena ticīgā sava iesniegumā raksta, ka saprata, ka negrib būt reliģiskajā organizācijā. Savu rīcību viņa izskaidro ar to, ka viņas dēls ir komjaunietis un viņam nepatīk, ka māte ir vecticībnieku draudzē (DZVA, 202. f., 6. apr., 45. l., 49. lp).

Par situāciju, kura apliecina padomju ateistiskās politikas rezultātus stāsta teicēja Anna Danilova: „Ну, ...я приехала кухарить, как хоронили там такую Марковну. Ну и читальщики разом приехали эти московские. ...а хозяйка [говорит]: „Ой, погодите, дорогие, я побегу, крест почищу, он в погребке был”. Так я всё смеялась, чего же он попал в погребке крест” (DU MV: 759). Teicēja izteica ļoti interesantu viedokli par tādas cilvēku rīcības motīviem: „...Богу молится это очень труд большой. Это тяжелый труд. ... молодежь всегда, что полегче за то хватается...” (DU MV: 759).

Gan mutvārdu vēstures avoti, gan arhīva materiāli dod plašas un izsmeļošas ziņas par Daugavpils vecticībnieku reliģisko uzvedību padomju laikā. Pētot mutvārdu un arhīvu dokumentu liecības, var nosacīti izdalīt cilvēku reliģiskās uzvedības variantus padomju laikā.

1. tips

1. atteikšanās no reliģijas, ticības („aktīvs” ateists) – nodarbošanās ar antireliģisko propagandu, piedalīšanās organizācijās ar atklāti antireliģiskajam ievirzēm;
2. atteikšanās no reliģijas („pasīvs” ateists) – cilvēks, kurš antireliģiskās propagandas rezultātā atteicas no reliģijas, ticības;

2. tips

3. ticības saglabāšana, bet atteikšanās no reliģiskās prakses;
4. ticības saglabāšana un reliģiskās prakses turpināšana, bet slepeni;

3. tips

5. ticības saglabāšana un aktīvā reliģiskās prakses turpināšana – Dieva vārda sludināšana, citu cilvēku piesaistīšana baznīcai – draudžu mācītāji;
6. ticības saglabāšana un reliģiskās prakses aktīva turpināšana – draudžu aktīvi locekļi, kuri piedalījās vecticībnieku draudžu dzīvē, atklāta piederība baznīcai;
7. ticības saglabāšana un reliģiskās prakses turpināšana – ticīgie, kuri ar nevienādu regularitāti apmeklēja baznīcu.

Valsts stingri reglamentēja baznīcas darbību, centās ierobežot to. Reliģisko rituālu piekopusšana nebija aizliegta, bet tomēr nebija respektējama. Tāpēc politiskā un sabiedrības spiediena rezultātā daži cilvēki bija spiesti samazināt intensitāti vai pat vispār atteikties no saviem reliģiskajiem uzskatiem. To darīja gan ateistiskās propagandas ietekmē, gan citu iemeslu dēļ, piemēram, cilvēka uzskatu maiņas dēļ.

Bet bija tādi cilvēki, kuri turpināja atklāti ticēt Dievam un nenodeva savu ticību. Pētot arhīvu dokumentus, var secināt, ka draudzes locekļi lielākoties bija pensionāri, jo veciem cilvēkiem bija grūti mainīt savus uzskatus. Viņu individuālā reliģiskā izvēle jau nevarēja ietekmēt viņu sociālo stāvokli, tāpēc viņi drīkstēja atklāti demonstrēt savu reliģisko

pārliecību. Cilvēki, kuri gribēja strādāt augstos valsts posteņos, kā arī ar bērnu audzināšanu (skolotājs) saistītos amatos, bija spiesti pieņemt varas oficiālo ateistisko politiku. Daži no tiem neatteicās no ticības, bet bija spiesti atteikties no atklātas savas ticības demonstrēšanas – viņi gandrīz neapmeklēja baznīcu.

Neskatoties uz to, ka padomju varas attieksme pret reliģiju bija klaji negatīva, daži vecticībnieki turpināja ticēt Dievam, neafīšējot vai pat slepeni kristot bērnus, pēc reliģiskajām tradīcijām pavadot mirušos tuviniekus uz kapsētu, apmeklējot lūgšanas baznīcā. Komunistiskā režīma apstākļos vietējie iedzīvotāji, kurus sovietizācijas procesi patiešām ietekmēja, nereti bija spiesti atteikties no reliģiskās prakses, tomēr turpināja ticēt Dievam un saglabāja savu saikni ar baznīcu (Saleniece 2007: 162). Spriežot pēc avotiem, tādu cilvēku bija visvairāk.

Avoti:

Latvijas Nacionālā arhīva Daugavpils Zonālā Valsts arhīva dokumenti:

LNA DZVA, 202. f., 6. apr., 45. l., 49. lp.

Mutvārdu vēstures avoti:

DU MV: 20. Aleksandra Kuzņecova dzīvesstāsts, ierakstīja V. Škodovs Daugavpilī 2003. gadā 17. janvārī, ieraksts (45 min., krievu valodā) glabājās DU MVC arhīvā.

DU MV: 214. Grigorija Lavreckisa dzīvesstāsts, ierakstīja I. Saleniece Salienas pag., Daugavpils raj. 2004. gadā 2. jūnijā, ieraksts (120 min., krievu valodā) glabājās DU MVC arhīvā.

DU MV: 239. Pelagejas Zeļenkovas dzīvesstāsts, ierakstīja V. Zeļenkovs Daugavpilī 2005. gadā 7. jūnijā, ieraksts (63 min., krievu valodā) glabājās DU MVC arhīvā.

DU MV: 341. Fiofilaksa Visocka dzīvesstāsts, ierakstīja R. Kokins Demenes pag., Daugavpils raj. 2006. gadā 27. jūnijā, ieraksts (110 min., krievu valodā) glabājās DU MVC arhīvā.

DU MV: 605. Nadeždas Ļevickas dzīvesstāsts, ierakstīja A. Truboviča Naujenas pag. Daugavpils raj. 2009. gadā 26. aprīlī, ieraksts (70 min., krievu valodā) glabājās DU MVC arhīvā.

DU MV: 686. Alekseja Žilko dzīvesstāsts, ierakstīja D. Stalidzāne Daugavpilī 2010. gadā 16. aprīlī, ieraksts (41 min., krievu valodā) glabājās DU MVC arhīvā.

DU MV: 687. Pjotra Golubeva dzīvesstāsts, ierakstīja D. Stalidzāne Daugavpilī 2010. gadā 19. aprīlī, ieraksts (34 min., krievu valodā) glabājās DU MVC arhīvā.

DU MV: 688. Annas Leonovas dzīvesstāsts, ierakstīja D. Stalidzāne Daugavpilī 2010. gadā 2. maijā, ieraksts (47 min., krievu valodā) glabājās DU MVC arhīvā.

DU MV: 689. Jevdokijas Obžigailovas dzīvesstāsts, ierakstīja D. Stalidzāne Daugavpilī 2010. gadā 2. maijā, ieraksts (67 min., krievu valodā) glabājās DU MVC arhīvā.

DU MV: 759. Annas Danilovas dzīvesstāsts, ierakstīja D. Stalidzāne Preiļos 2010. gadā 7. jūlijā, ieraksts (106 min., krievu valodā) glabājās DU MVC arhīvā.

DU MV: 760. Pelagejas Hrapunovas dzīvesstāsts, ierakstīja D. Stalidzāne Preiļos 2010. gadā 7. jūnijā, ieraksts (32 min., krievu valodā) glabājās DU MVC arhīvā.

DU MV: 782. Ivana Kudrjašova dzīvesstāsts, ierakstīja D. Stalidzāne Preiļos 2010. gadā 8. jūnijā, ieraksts (145 min., krievu valodā) glabājās DU MVC arhīvā.

Bibliogrāfija:

Saleniece, I. (2007) „Mutvārdu vēstures avotu izmantošana 20. gadsimta 60.–80. gadu Latvijas vēstures pētīšanā: reliģiska dzīve.” Grām.: *Latvija un Austrumeiropa 20. gadsimta 60.–80. gados*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 156.–165. lpp.

Томпсон П. (2003) *Устная история. Голос прошлого*. Москва: Весь мир.

Zane Stapķeviķa
Daugavpils Universitāte, Latvija

SISTĒMAS “SKOLA-MUZEJS-SKOLA” ĪSTENOŠANA: SITUATĪVS SKATĪJUMS

Abstract

Implementation of the system “school – museum – school”: a case study

Nowadays museums are not just repositories of objects. They are institutions with a growing role in collective / social memory formation and storage, public education and communication. Despite the increasing flexibility, one of the main goals of museums is to develop an active and creative personality. To make a quantitative and qualitative research on the effectiveness of museums' educational work, cooperation of schools and museums, there was used one of the most widespread and most commonly used data mining techniques – poll. The findings helped not only to find out teachers' and students' perceptions and opinions about museums as an informal learning environment, but it also allowed to provide an analytical insight into effectiveness of educational work in museums from museum visitors' point of view.

Atslēgas vārdi – muzejpedagoģija, aptauja, skola.

Mūsdienās muzeji bieži vien asociējas ar ēkām un ekspozīcijām, lietām ar stāstiem un stāstiem par notikumiem. 21. gadsimta muzeji cenšas iziet ārpus šo priekšstatu rāmjiem, paplašinot muzeju funkcijas un telpiskās robežas. Pēdējo gadu laikā muzeju loma mainās visā pasaulē, tai skaitā arī Latvijā. Respektējot sabiedrības intereses un rēķinoties ar tās vajadzībām, muzeji arvien lielāku uzmanību pievērš sabiedrības informēšanai un izglītošanai. Likumsakarīgi, ka mūsdienu zināšanu sabiedrībā muzeji tiecas kļūt par sabiedrībai atvērtu un tās attīstībai kalpojošu institūciju, kuras primārais uzdevums vairs nav kolekciju veidošana un glabāšana, bet gan sabiedrības izglītošana (Ozola 2007: 46).

Muzejs un skola ir kultūras institūcijas, kurām vienā ziņā ir līdzīgs uzdevums. Abas darbojas saskaņā ar vispārējām sabiedriskām vērtībām, dod ieguldījumu sabiedrības vēstures un kultūras mantojuma izpratnē. Tomēr šīm institūcijām ir arī divas būtiskas atšķirības, ja runājam par to darbības nosacījumiem. Ja muzejs piešķirtā budžeta ietvaros var relatīvi brīvi rīkoties, tad skola tiek ievērojami vairāk regulēta un kontrolēta (Fritzena, Gustafssone 2007: 32).

Mācību process skolu mācību priekšmetos tiek pakārtots LR Izglītības un zinātnes ministrijas noteiktajam valsts standartam pamatzglītībā (LR IZM 2006) un valsts vispārējās vidējās izglītības standartam (LR IZM 2008), kā arī ieteiktajām mācību priekšmetu programmām (ISEC 2008; VISC 2010). Uz minētajiem normatīvajiem dokumentiem balstās arī liela daļa muzeju izglītojošās programmas, kas apliecina skolas un muzeja darbības nesaraucamu saikni jaunās paaudzes izglītošanā. Izglītojošo aktivitāšu ietvaros skolēni muzejā gūst standartos noteiktās saskarsmes un sadarbības, viedokļu formēšanas, avotu analīzes

prasmes. Viena no standartā noteiktajām pamatprasībām vēstures mācību priekšmeta apguvei, beidzot 9. klasi, ir „pieredze vērtēt vēsturi, iejūtoties dažādās sociālās (atšķirīgu sociālo slāņu, laikmetu, kultūras pārstāvju) lomās” (LR IZM, 2006). Muzeju priekšrocība attiecībā pret skolu ir daudzveidīgo interaktīvo metožu izmantošanas iespējas, resursu pieejamība un neformālā vide, kas veicina minētās prasības izpildi. Vēsturei, kas iepazīta, to izdzīvojot, ir lielāka ietekme uz skolēniem, un tā paliek viņu atmiņā ilgāk nekā lasot vai klausoties par to lekcijās (Hanners: 28).

Lai veiktu kvantitatīvu un daļēji kvalitatīvu izpēti par muzeju izglītojošā darba efektivitāti, kā arī skolas un muzeju sadarbību, pētījuma ietvaros tika izmantota viena no izplatītākajām un biežāk izmantotajām datu ieguves metodēm – aptauja. Pētījuma metodes izvēli noteica aptaujas priekšrocības – iespēja iegūt lielāku datu apkopojumu nelielā laika posmā, standartizācijas iespējas un rezultātu apstrādes iespējas. Pētījumā tika iesaistītas 10 Dienvidaustrumlatvijas (Daugavpils, Krāslava, Rēzekne, Ilūkste, Svente, Bebrene, Višķi) skolas. Pētījuma kontekstā vērā tika ņemts reģionālais aspekts un uzsvars likts uz Dienvidaustrumlatvijas skolu un muzeju sadarbību. Augstākai pētījuma validitātei izvēlētas gan lauku, gan pilsētu skolas. Apzināti anketēšana tika veikta starp 9. klašu un 12. klašu skolēniem, lai noteiktu korelāciju starp dažāda vecuma skolēnu uzskatiem, interesēm un uztveres īpatnībām. Viens no aspektiem šādai izvēlei ir vēstures mācību programmās un standartos iekļautā tematika, otrs – muzeju piedāvājums.

Pētījuma gaitā tika aptaujāti 13 skolotāji un 207 skolēni (3 anketas bija nederīgas). Starp skolotājiem 11 sievietes un 2 vīrieši. Lielākai daļai aptaujāto skolotāju darba pieredze pārsniedz 10 gadus (8 skolotāji) un tikai divi skolotāji skolā strādā līdz 5 gadiem. Skolēnu dzimums: 124 meitenes (60,8%) un 80 zēni (39,2%), pilsētas skolu skolēni – 172 (84,3), lauku – 32 (15,7%). 68 skolēni jeb 33,3% no aptaujātajiem bija 9. klases skolēni, 136 skolēni jeb 66,7% - 12. klašu skolēni

Anketēšanas rezultāta lielākais vairākums skolotāju atbildēja, ka apmeklē muzejus kopā ar skolēniem un tikai viens atbildēja noraidoši (minētā skolotāja darba stāžs ir neliels). Lielākā daļa skolotāju atzina, ka muzejus ar skolēniem apmeklē salīdzinoši reti, lielākā daļa tikai vienu reizi mācību gada laikā vai vienu reizi pusgadā. Atbildot uz minēto jautājumu ar savu atbilžu variantu, skolotāji atzina, ka muzeju apmeklē diezgan reti; kā kurā mācību gadā – citreiz biežāk, citreiz retāk vai arī tikai tad, ja to var apvienot ar izvēlēto maršrutu ekskursiju laikā. Tas liecina, ka sastādot mācību plānus, skolotāji neplāno muzeju apmeklējumus, bet vadās pēc piedāvājuma un laika resursiem.

Biežāk minētā atbilde uz jautājumu par muzeja apmeklējuma mērķi ir brīvā laika aizpildīšana. Tam seko variants par iespēju muzejos nostiprināt un ar uzskates materiāliem papildināt iegūtās zināšanas. Iegūtajiem rezultātiem var būt dažāds skaidrojums. No vienas puses jāņem vērā aspekti, kas sekmē vai kavē muzeju apmeklējumu. Muzeju apmeklējums tikai mācību pusgada vai gada noslēgumos varētu raksturot kā bezmērķīgu. Situācijā, kad paredzamā mācību viela ir apgūta un rodas brīvs laiks, skolotāji kā vienu no brīvā laika aizpildīšanas variantiem izvēlas apmeklēt muzeju kopā ar skolēniem.

Šeit gan jāpiemin, ka muzeju apmeklējums ir abpusējs process – skolas un muzeja sadarbības rezultāts. Viena no būtiskākajām jau iepriekš minētajām problēmām ir izglītojošā darba kvalitāte muzejos. Joprojām trūkst kvalitatīvu, kvalificētu muzeja pedagogu vadībā izstrādātu muzejpedagoģisko programmu, kas balstītos uz standartos un programmās paredzēto apgūstamo mācību vielu. Īpaši aktuāla šī problēma ir reģionālajos muzejos.

Pat ja muzeja apmeklējuma laikā, pēc skolotāju domām, skolēni var nostiprināt un ar uzskates materiāliem papildināt iegūtās zināšanas, vai arī apgūt jaunas, tad daudzveidīgu spēju un praktisko iemaņu attīstība ir visretāk minētais variants. Acīmredzot skolotājiem muzejs joprojām asociējas ar didaktisko pieeju izmantošanu, kur skolēns ir pasīvs vērotājs vai mācekļis.

Kā būtiskākais un biežāk minētais kritērijs, kas raksturo izglītojošo darbu muzejos, pēc skolotāju domām, ir neformālā un daudzveidīgā vide. Jāpiemin, ka tas arī ir būtiskākais faktors, kas atšķir muzeju no formālās – skolas vides un tādēļ ir saprotama tieši šāda atbilžu varianta dominānce. Vienlīdzīgas skolotāju vērtējumā ir iespējas gan patstāvīgi apgūt jaunas, gan arī papildināt esošās zināšanas, tādējādi atzīstot muzeju lomu un nozīmi jaunu skolēnu izglītošanā. Savstarpēja komunikācija „skola – muzejs”, „skolēns – muzeja darbinieks” ir kā retāk minētais kritērijs, raksturojot izglītojošo darbu muzejā. Tas norāda uz joprojām aktuālo sadarbības trūkumu starp abām iestādēm un mudina pārdomāt skolas un muzeja komunikāciju veicinošos faktoros.

Atbildēs uz jautājumu, kas varētu veicināt skolas un muzeja sadarbību, apstiprinās iepriekš izteiktā doma par interaktīvu muzejpedagoģisko programmu trūkumu. Vēl viena no iespējām, kas varētu tuvinātu muzeju skolai ir ceļojošās izstādes, kas ir jauna muzeju krājuma eksponēšanas forma, kas ļauj demonstrēt muzeja fondos esošos materiālus ārpus muzeja, parasti vairākās vietās un vairakkārt. Tas ir veids kā paplašināt muzeja darbības teritoriju, muzeja vērtību pieejamību un rosināt muzeja sadarbību ar citām institūcijām. Pēc skolotāju domām, muzejiem arvien aktīvāk ir jāiziet no muzejam paredzētajām telpām, un jāveic izglītojošais darbs lekciju, diskusiju un dažādu aktivitāšu veidā arī skolās. Šī atziņa ir

diskutabla. No vienas puses, muzeja funkciju darbības lauku paplašināšana ir viena no aktuālākajām tendencēm mūsdienās, bet no otras puses tādējādi zūd unikālā vide un sajūtas, ko skolēni saņem muzeja telpās, redzot vēsturiskās liecības un mēģinot iejusties dažādu notikumu, procesu un vēsturisko posmu raksturojošajā vidē.

Uz skolēnu auditoriju orientētu izstāžu veidošana jau ir zaudējusi interesi skolotāju uztverē. Arī muzeju piedāvājumu iekļaušana skolu mācību programmās neveicinātu cerēto sadarbību. Kā papildus minētais faktors muzeja un skolas sadarbības veicināšanā ir materiālais aspekts: iespēja muzeju apmeklēt par velti, kā arī fiziska nokļūšana līdz muzejam, paredzot skolas budžetā izdevumus mācību ekskursijām

Izmaksas, kas saistītas ar muzeja apmeklējumu ir arī biežāk minētais faktors, kas kavē izmantot muzeju izglītojošā darba piedāvājumus (*sk. 1.tabulu*).

1. tabula. **Muzeja un skolas sadarbības kavējošie faktori skolotāju skatījumā**

Atbilžu varianti	Skaitis
1.Ierobežota muzeju pieejamība (attālums, izmaksas)	9
2.Informācijas trūkums par muzeju aktivitātēm	2
3.Nav skolu programmai atbilstoša mācību piedāvājuma	3
4.Piedāvātās aktivitātes neatbilstība skolēnu interesēm un spējām	5
5.Noraidoša vai vienaldzīga attieksme no skolēnu puses	4
6.Cits variants	2

Uz daudzpusīgo spēju attīstību orientētā mācīšanās pieeja acīmredzot vēl nav radusi savu nozīmi un lomu Latvijas muzejos, jo vairāk nekā puse skolotāju atzīst, ka muzejos piedāvātās aktivitātes neatbilstība skolēnu interesēm un spējām. Iespējamie skaidrojumi, kāpēc muzejpedagoģiskās programmas nespēj raisīt interesi skolēnos vai sliktākajā gadījumā veicināt noraidošu attieksmi, tiks apskatīti skolēnu anketu rezultātos. Kā retāk minētie faktori, kas kavē izmantot muzeja piedāvājumu ir skolu programmai atbilstoša mācību piedāvājuma un informācijas trūkums. Tas liecina, ka muzeji veic komunikatīvo funkciju – organizē izglītojošās aktivitātes un informē par tām skolas. Joprojām aktuāli ir stereotipi par to, ka muzeji ir garlaicīgi un piedāvā saviem apmeklētājiem tikai statiskas izstādes. Kopumā skolotāji atzīst, ka muzeja izglītojošajam darbam ir nozīme zināšanu apgūvē un skolēnu spēju attīstībā. Aptaujas dati liecina, ka muzejpedagoģiskās programmas pietiekamā mērā sekmē aktīvas, zinošas un radošas personas attīstību. Kopumā tā ir pozitīvi vērtējama atziņa, jo paredz iespējas turpmākai muzeju izaugsmei tieši izglītojošajā jomā.

Par piemērotāko pasākumu norises formu aktīvai skolēnu darbībai muzejos skolotāju anketās viennozīmīgi tiek atzīti darbnīcas tipa pasākumi, kas rosina skolēnus attīstīt savas iemaņas un apgūt jaunas prasmes (*sk. 2.tabulu*).

2. tabula. **Skolēniem piemērotākā pasākuma norises forma muzejā**

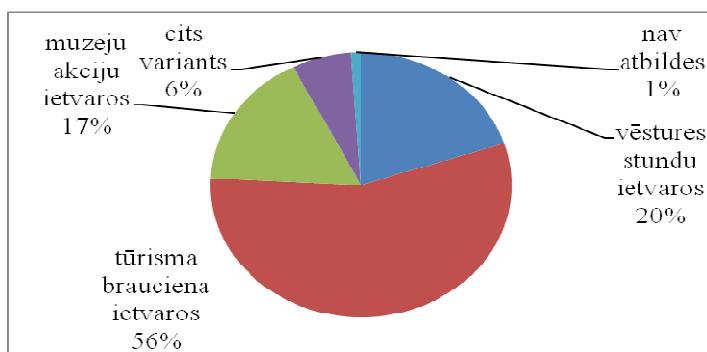
Atbilžu varianti	Skaitis
1.Vairāk informācijas, mazāk diskusiju	2
2.Pasākums ar apgūto zināšanu pārbaudi noslēgumā	6
3.Diskusijas par noteiktu tēmu ar nelielu ievadu ekspozīcijas/lekcijas formā	4
4.Darbnīcas tipa pasākumi	13
5.Bez skolotāja klātbūtnes	2

Pēc skolotāju domām, būtiski ir arī tādi pasākumi, kuru noslēgumā ir paredzēta apgūto zināšanu pārbaude. Līdz ar to skolotājiem ir būtiski pārliecināties par izglītojošā darba efektivitāti, skolēnu atdevi, uztveres īpatnībām. Tostarp šādā tipa pasākumi atvieglo skolotāju darbu, neveicot papildus skolēnu vērtēšanu skolā pēc muzeja apmeklējuma.

Skolēnu anketu rezultāti liecina, ka lielākais vairums skolēnu uz jautājumu par muzeju apmeklējumu atbildēja apstiprinoši (173 skolēni jeb 84,8% aptaujāto). Lai gan 15,2% aptaujāto noliedza, ka apmeklē muzejus, atbildes uz sekojošajiem jautājumiem apliecina, ka skolēns vismaz reizi ir bijis muzejā un piedalījies kādā no piedāvātajām aktivitātēm.

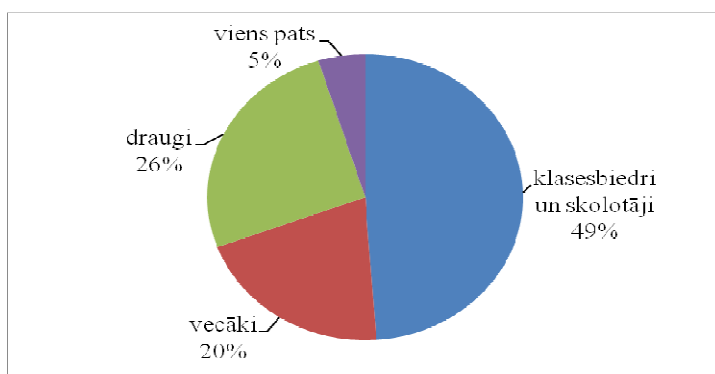
Apmeklējuma aktivitāte skolēnu vidū ir salīdzinoši zema. Vairāk nekā puse skolēnu (55,4%) muzejus apmeklē reizi gadā vai retāk. 66 skolēni jeb 32,4% muzejus apmeklē reizi pusgadā, bet tikai 5,4 % reizi mēnesī. Noskaidrojot iemeslus, kāpēc skolēni apmeklē muzejus, dominē muzeju apmeklējums tūrisma braucienu vai ekskursiju ietvaros (157 jeb 77%) (*sk. 1. attēlu*).

1. attēls. **Muzeju apmeklējuma iemesls skolēniem**

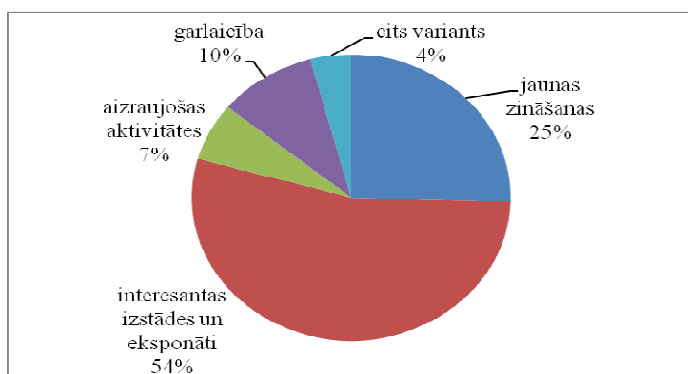
Lai gan nākamais biežāk minētais variants ir muzeju apmeklējums vēstures stundu ietvaros (56 skolēni jeb 27,5%), šis apmeklējuma iemesls ir ļoti zems. Toties aptaujas rezultāti liecina, ka muzejus skolēni lielākoties apmeklē ar saviem klasesbiedriem un skolotāju (*sk. 2.attēlu*). Šie dati nav pretrunīgi, jo ņemot vērā iepriekš apskatīto skolotāju un skolēnu anketu rezultātus, var secināt, ka muzeji tiek apmeklēti kopīgu skolas organizēto ekskursiju vai tūrisma braucienu ietvaros.

2.attēls. Skolēnu sabiedrotie muzeju apmeklējumā

Pozitīvs aspekts ir skolēnu vēlme un iespējas apmeklēt muzejus kopā ar draugiem. Kopīgs vienaudžu vai domubiedru muzeja apmeklējums liecina par skolēnu interesi un muzejam atvēlēto vietu pusaudžu un jauniešu interešu sfērā. Ņemot vērā vecumposmu attīstības specifiku, arī uztveres un informācijas apguves spējas vienaudžu grupas ietvaros ir daudz augstākas. Jauniešiem raksturīgie kopīgie uzvedības modeļi, uztveres īpatnības rada brīvu un atvērtu atmosfēru muzejā.

3. Attēls. Muzeju radītās asociācijas skolēniem

77% aptaujāto atzīst, ka muzejs viņiem asociējas ar interesantām izstādēm un eksponātiem. Vērtējot muzeju izglītojošās funkcijas efektivitāti, var apgalvot, ka tā pašlaik ir salīdzinoši zema. Aptaujas rezultāti liecina, ka 36,3% respondentu muzejs asociējas ar jaunām zināšanām, turklāt tikai 9,3% - aizraujošām aktivitātēm. Līdz ar to muzejā gūtās zināšanas balstās uz pasīvu informācijas apguvi, kas balstīta uz instruktīvo mācīšanās pieeju. Muzejiem vajadzētu celt izglītojošā darba efektivitāti, balstoties uz aktīvu vai konstruktīvu pieeju izmantošanu. Salīdzinoši liels ir skolēnu skaits, kuriem muzejs asociējas ar garlaicību. Starp citiem atbilžu variantiem minēti – ar iegūto iedvesmu, vecām lietām, vēsturi, gidu (noteiktu personu), brīvā laika pavadīšanu, noteikta muzeja radītiem iespaidiem u.c.

Atbildot jau uz konkrētu jautājumu par dalību kādā speciāli skolēniem veidotā izglītojošā muzeja aktivitātē (muzejpedagoģiskajā programmā), 145 respondenti (71,1%) atbildēja noraidoši. Un tikai 59 (28,9%) no aptaujātajiem apstiprināja dalību šādās aktivitātēs.

Lielākais muzejpedagoģisko programmu apmeklētāju īpatsvars ir vidusskolas klasē. 52 skolēni jeb 38,2% no aptaujātajiem 12. klašu skolēniem ir piedalījušies muzeja izglītojošajās aktivitātēs. Starp 9. klašu skolēniem tie ir tikai 7 jeb 10,3%. To daļēji var skaidrot ar papildus iespējām apmeklēt muzejus arī vidusskolas mācību programmas ietveros.

Lielāko ietekmi uz skolēniem muzeja apmeklējuma laikā ir atstājis izstāžu iekārtojums un tajā eksponētie priekšmeti. Minētas arī aktivitātes (muzeja darbinieku piedāvātie uzdevumi), gidī, muzejpedagoģiskajās programmās iesaistītie eksperti (karavīri, zemessargi). Skolēni atzinīgi novērtē arī interaktivitāti un inovāciju ieviešanu muzeja ekspozīcijās un telpu iekārtojumā.

Vairums skolēnu minēja, ka izglītojošo aktivitāšu laikā ieguvuši zināšanas par konkrētiem vēsturiskiem notikumiem vai personībām. Muzejos bija iespēja arī apskatīt vēsturiskos priekšmetus, uzzināt par to funkcijām un pielietojumu. Daļa skolēnu minēja arī iegūtās prasmes (prasme iejusties tā laika atmosfērā, prasmes siet mezglu). Jāpiemin, ka ar prasmēm skolēni izprot konkrētu darbību, neapzinoties netiešā veidā muzejā iegūtās iemaņas un prasmes (prasme analizēt, izteikt savu viedokli utt.). To apguvi var noteikt muzeja darbinieki un skolotāji, veicot muzeja apmeklējuma izvērtējumu (novērošanas, jautājumu-atbilžu veidā u.c.). Interesanta bija atbilde, ka skolēns katru reizi muzejos uzzina ko jaunu. Tas norāda uz muzeju daudzveidību un specializāciju, mainību, kā arī aktīvu darbību daudzveidīgas informācijas sniegšanā. Starp atbildēm bija arī atziņa, ka muzejā netika apgūts nekas jauns, vien nostiprinātas jau esošās zināšanas.

Pie negatīvās pieredzes skolēni atzīmē ilgu un neinteresantu stāstījumu vai arī informācijas trūkumu par kādu konkrētu eksponātu. Dažiem skolēniem muzeja izglītojošā programma šķitusi pārāk ilga vai īsa. Starp atbildēm bieži vien bija arī apgalvojums, ka muzejā nebija nekā, kas nepatīktu. Pierādījums tam, ka skolēni muzeja izglītojošās aktivitātes uztver analītiski, ir atbilde „Nepatika fakti, kuri nebija pierādīti”.

Pozitīvs aspekts, ka lielākā daļa skolēnu (56 no 59 respondentiem), kas apmeklēja muzejpedagoģiskās programmas, vēlreiz vēlētos piedalīties šāda veida aktivitātēs. Tas liecina par intereses un labvēlīgu iespaidu veidošanos izglītojošo programmu laikā.

42,6% skolēnu, kas atzīmēja, ka nav apmeklējuši muzeju izglītojošās aktivitātes, vēlētos piedalīties šādās aktivitātēs. 27% atbildēja noraidoši, bet 30,4% nesniedza atbildi uz šo jautājumu. Uz atklāto jautājumu par jaunas pieredzes un iespaidu iegūšanu muzeju izglītojošo aktivitāšu laikā, skolēniem bieži vien nav skaidra priekšstata. Minētas tādas atbildes, kā „nezinu”, „kaut ko par...”, „kaut ko interesantu”, „kaut ko jaunu”. Ir arī viedokļi par konkrētām vēlmēm – iepazīties ar jauniem cilvēkiem (salīdzinoši bieži minēta atbilde),

iegūt jaunas zināšanas, gūt plašāku priekšstatu par vēsturisko laika posmu ar tā laika vēsturisko liecību palīdzību. Attiecinot tās uz aktivitātēm, tad tie ir teatrāli priekšnesumi, uzdevumi, kas balstīti uz muzeja eksponātu iepazīšanu, izdzīvošanas iespējas muzejā (24 stundas muzeja telpās), iejušanās gadsimta tēlos. Skolēnus vilina jauni atmiņā paliekoši iespaidi, jaunas atziņas, vēsturiskās reālijas, līdz šim nepiedzīvotas emocijas, kas kopumā veidotu pozitīvu pieredzi vēstures apguves procesā.

Balsoties uz iegūto datu analīzi var secināt, ka sekmīgai skolas un muzeja sadarbībai skolēnu izglītošanas procesā ir jāveic virkne pasākumu. Skolās būtu ieteicams iekļaut muzeju apmeklējumu mācību plānos, veidot sadarbību ar muzejpedagoģiem un nodrošināt dotācijas muzeju apmeklējumiem. Savukārt muzeju uzdevums ir pielietot konstruktīvās mācīšanās pieejas, nodrošināt kvalificētus muzeja izglītojošā darba speciālistus, kā arī sekmēt muzejpedagoģisko programmu orientāciju uz plašu auditoriju (mazākumtautību skolu skolēni, skolēni ar fizisku un garīgu atpalcību, ārvalstu jaunieši). Vienojošais skolas un muzeja faktors paliek nemainīgs - radošas un aktīvas personības veidošana.

Bibliogrāfija

Fritzena, L., Gustafssone, B. (2007) Tagad un toreiz – līdzīgais un atšķirīgais «Ceļojumi laikā» tuvina skolas un muzejus. Grām.: Ozola, A., sast. *Ceļojums laikā: inovatīvas un radošas kultūrvēsturiskās vides izglītības metodes mūsdienu muzejos*. Tukums: Tukuma muzejs. 31.-44. lpp.

Hanners, Dž. (2007) Kultūrvēsturiskās vides izglītība: Vēstures iedzīvināšana klasē. Grām.: Ozola, A., sast. *Ceļojums laikā: inovatīvas un radošas kultūrvēsturiskās vides izglītības metodes mūsdienu muzejos*. Tukums: Tukuma muzejs. 20.-30. lpp.

ISEC (2008). *Latvijas un pasaules vēsture. Vispārējās vidējās izglītības mācību priekšmeta programmas paraugs*.

http://visc.gov.lv/saturs/vispizgl/programmas/vidskolai/vesture_1var_220508.pdf
[2010.20.09.].

LR IZM (2006) *Noteikumi par valsts standartu pamatizglītībā un pamatizglītības mācību priekšmetu standartiem*. <http://www.likumi.lv/doc.php?id=150407&from=off> [2012.06.01.].

LR IZM (2008) *Noteikumi par valsts vispārējās vidējās izglītības standartu un vispārējās vidējās izglītības mācību priekšmetu standartiem*. <http://www.likumi.lv/doc.php?id=181216>
[2010.08.10.].

VISC (2010) *Latvijas un pasaules vēsture. Pamatizglītības mācību priekšmeta programmas paraugs*. http://visc.gov.lv/saturs/vispizgl/programmas/pamskolai/vesture_6_9.pdf
[2010.20.09.].

Ozola, A. (2007) «Ceļojums laikā». Metode kultūrvēsturiskās vides izglītībā un muzeja sociālās lomas realizācijā. Grām.: Ozola, A., sast. *Ceļojums laikā: inovatīvas un radošas kultūrvēsturiskās vides izglītības metodes mūsdienu muzejos*. Tukums: Tukuma muzejs. 45.-79. lpp.

MĀKSLA / ART

Eglė Aleknaitė

Vytautas Magnus University, Lithuania

CHANGING MEANINGS OF FOLK INSTRUMENTS IN FOLK MUSIC REVIVALS: WHY MEMBERS OF LITHUANIAN FOLKLORE ENSEMBLES DO NOT LIKE *SKUDUČIAI*?

Abstract

The Lithuanian folk instrument *skudučiai* has been revived since the beginning of the 20th century and has gained attention in several Lithuanian folk music revival movements of the 20th –the beginning of the 21th century. The instrument is also revived in the Lithuanian folklore ensembles movement. However the instrument is unpopular and unattractive in the ensembles.

Having in mind that musical instruments can be perceived as “social” objects, the meanings of which are constructed, the reasons of unattractiveness of *skudučiai* are considered in this paper. It seems that this unattractiveness is mostly determined by the use of the instrument in earlier or other currently active folk music revival movements. The instrument is associated with boyishness, compulsory playing practices (in the secondary school), artificiality of stylized folklore and plastic instruments. In the folklore ensembles these associations overshadow potentially powerful meanings of the instrument as being something archaic, rural, ethnic, etc.

This case illustrates how influential earlier revival practices can be to contemporary revivers and their social constructions and meanings even if contemporary revivers try to distance themselves from their predecessors.

Key words: skudučiai, folk music revival, meaning of the instrument

The Lithuanian folk instrument *skudučiai* has been revived since the beginning of the 20th century and has gained attention in several Lithuanian folk music revival movements of the 20th –the beginning of the 21th century. The instrument is also revived in the Lithuanian folklore ensembles movement which has begun in the 1960s. Many ensembles say they use *skudučiai* and some really play the instrument. However it seems that the instrument is unpopular and unattractive in the ensembles (especially in comparison to violin, accordion or *kanklės*).

Having in mind, that musical instruments can be perceived as “social” objects (Neuenfeldt 1998: 5-6), the meanings of which are constructed, the reasons of unattractiveness of *skudučiai* are discussed in this paper. To this end the relevant meanings constructed in scholarly discourse, the revival history, practices of folklore ensembles and images of members of folklore ensembles are considered. The research is based on observations of performances and interviews with members of folklore ensembles.

Scholarly interpretations of *skudučiai* and its players

In the works of Lithuanian ethnomusicologists (who usually are active revivers of ethnic music too) *skudučiai* is presented as an instrument related to very archaic layers of

Lithuanian culture. Despite of the emphasis on archaicity, two tendencies can be distinguished in the work of scholars. Some of them emphasize the Lithuanianess, while for others this archaicity transcends the Lithuanianess and is constructed on the bases of multi-ethnic comparisons. So although Algirdas Vyžintas regards ensembles of *skudučiai* as “the oldest instrumental ensembles in the history of humanity”, but also emphasizes that these ensembles and their music mostly reflect “laws of Lithuanian national musical thinking which developed during millenniums” (Vyžintas 2006: 11); while Rūta Žarskienė concludes that instruments similar to *skudučiai* could exist in the forest zone of all North-Eastern Europe since the Stone Age, and seedbeds of Lithuanian, Russian and Komi *skudučiai* playing are only small islands which remained till the 20th century (Žarskienė 2003: 167). There are speculations about sacred nature of the instrument and its playing (Žarskienė 2003: 131-145; Apanavičius 2009: 244-245) or *skudučiai* is seen even as a magic instrument of archaic matristic culture (Žarskienė 2003: 107-111). However, according to Apanavičius, despite obvious sacredness of *skudučiai* playing and its associations with very archaic stages of cultural development, we know nothing about images of *skudučiai* players, their possible role other than musical one. In 19-20th centuries all performers, although being outstanding personalities, were generally ordinary members of a village community and did not perform any charms, rituals or other means to influence the people around (Apanavičius 2009: 241-245).

In the 19-20th centuries *skudučiai* (before the revival of *skudučiai* playing) was prevalent in a rather small region of Lithuania: the instrument was played in present-day districts of Biržai, Kupiškis and Rokiškis in the first half of the 20th century. In the second half of the 19th century the practice was known in present-day districts of Pasvalys, Zarasai, in some parts of the districts of Panevėžys, Ukmergė, Anykščiai, Utena too (Žarskienė 2003: 167). Mostly men played the instrument while herding cows and horses, doing agricultural works (for example, during haymaking, rye harvest), in seasonal festivals, in weddings, entertainments, communal works and other occasions (Žarskienė 2003: 101-106; Apanavičius 2009:136).

Revival of *skudučiai*

In the beginning of the 20th century the Lithuanian intelligentsia already knew about *skudučiai* from the works of Adolfas Sabaliauskas and other ethnomusicologists (Sabaliauskas 1894; Sabaliauskas 1911). Later this instrument found its way to schools. The pioneer of the use of *skudučiai* in education system was Stasys Paliulis, who organized the first group of *skudučiai* players in 1920-1921, while learning at gymnasium in Panevėžys. Later, in 1923, he organized a group of student *skudučiai* players in the University of Kaunas.

From 1925 he as a teacher organized *skudučiai* ensembles in various schools in Biržai, Raseiniai, Vilkija, Kaunas and other places. Later some more teachers joined activities of reviving of *skudučiai* in schools of various other places in Lithuania. So during 1930s *skudučiai* was revived and became popular among the youth (Vyžintas 2006: 71-77).

During Soviet times the popularity of *skudučiai* increased, especially in the sphere of stylized folklore. Contemporary popularity was heavily influenced by inclusion of the instrument to school curriculum (Merkelienė 2010: 105). Following this inclusion, the need for large quantities of the instrument has grown and there has arisen the question of material, from which to produce it for mass use. There were attempts to produce *skudučiai* from various materials – for example, from plastics. And although ethnomusicologists-pedagogues tend to speak about effective use of ethnic instruments for development of positive attitudes of students towards ethnic culture in schools (Palubinskienė 2007: 46-56), the interviews with members of folklore ensembles show that their experience of the instrument at school quiet often contributed to the unpopularity of *skudučiai* in folklore ensembles.

***Skudučiai* in folklore ensembles**

The movement of folklore ensembles evolved as a cultural resistance to the Soviet regime, including Soviet forms of use of folk music, its ideologisation and stylization. Folklore ensembles aim at performing folk music *authentically*, in this way rejecting both Soviet and earlier Lithuanian forms of folk music revival. In addition, the greatest attention is paid to singing while instrumental folklore and dances carry out auxiliary function in this movement. The strong regional or locally defined identity, direct experience of and connections with the countryside are also its essential characteristics.

Skudučiai was included into the repertoire of folklore ensembles already in the beginning of the movement. Now majority of folklore ensembles claim that they play old folk music instruments and *skudučiai* is mentioned as such an instrument most often in their websites and other presentations. Members of the ensembles I interviewed also told me that they play *skudučiai*. However, the instrument is used in quite rare occasions, for example, when the ensemble needs an especially rich program. *Skudučiai* is perceived as a simple instrument, which can be played by anyone in an ensemble. On the other hand, it can be noted that particular groups of ensemble members – men, youth or children – usually play *skudučiai* more often.

Analysis of records of folklore ensembles show that playing of *skudučiai* in essence has remained a matter of just few ensembles of Vilnius or other bigger towns. Only two regional ensembles presented playing of *skudučiai* in their records.

It appears that a leader of a folklore ensemble plays an especially big role in promoting the playing of *skudučiai*: pieces of *skudučiai* playing are a part of a repertoire which mostly depends on initiative of a leader and not of members of folklore ensemble. It can be noted as well that a leader of folklore ensemble “Dijūta” which is one of the most active user of the instrument is a scholar researching the old *skudučiai* playing.

The accounts of members of folklore ensembles give an impression that the use of *skudučiai* is quite compulsory or at least unpopular practice for them.

Images of members of folklore ensembles

Virtually all members of folklore ensembles agree that *skudučiai* has not been an instrument used by musicians and everybody could play it. It was an instrument of youth and especially of children and later growing-up youth moved to other musical practises. Some members think that *skudučiai* is a male instrument; others maintain that it has been played by both men and women. However the playing of this instrument most often is seen as a childish practice of herds, i.e. not a virile or genderless activity.

Members of folklore ensembles associate *skudučiai* with a region of (North) Aukštaitija. However regional associations of this instrument are not so strong as in the case of, for example, folk songs and *kanklės*. Weak regional associations can be a result of the attempts, of earlier revivers to incorporate *skudučiai* playing into school curriculum, which have transformed *skudučiai* into a national instrument with no regional implications.

No members of folklore ensembles mentioned that their grandparents, parents or kin played *skudučiai*; very few respondents saw this instrument in the countryside in their childhood and none encountered it in fieldwork expeditions. So it is impossible to reconstruct *skudučiai* playing “folk” on the bases of sources which are the most important in the folklore ensemble movement. Feelings or fantasy as the source of reconstruction sometimes are mentioned too. However the majority of members of folklore ensembles have maintained that they do not know who played *skudučiai* earlier, because did not see it in countryside. Having in mind that some members of folklore ensembles learned to play *skudučiai* in their ensembles and the biggest part of members of folklore ensembles joined the folklore movement already having the experience of *skudučiai* playing obtained in schools or ensembles of stylized folklore, it seems that main sources of childishness of players and a-regionality of the instrument are images absorbed in these earlier experiences.

Reasons of unattractiveness

Interviews show that for the majority of members of folklore ensembles *skudučiai* is an unattractive and not interesting instrument. The main reasons of this unpopularity are related

to relevant national symbolism and earlier practices of *skudučiai* playing revival. The transformation of *skudučiai* into “a national instrument” in the beginning of the 20th century was a utilitarian project, based more on practical reasoning (cheap instrument, which could be used by collectives, e.g. of schoolchildren), and not on national imagery and impressive symbols (as in the case of *kanklės*). Later, in Soviet times, the national nature of this instrument was violated by its use in stylized song and dance ensembles and in schools. Then the image of the plastic, mass produced instrument which became popular in schools as a compulsory means of education was more visible and relevant. Associations of plastic which was used for the production of *skudučiai* also violated the meanings related to the instrument or presented new ones – however, disadvantageous for popularity of the instrument in folklore ensembles.

Finally, can child cowherds as principal players of this instrument in the visions of members of ensembles be a powerful symbol? In the Lithuanian national imagination of the 20-21th centuries much more value is attached to a ploughman; child cowherds are marginal people, who are not fraught with culturally valued meaning; signs of deprivation and poor childhood do not show any potential in the consciousness of members of folklore ensembles. Some of them say in no uncertain terms: *skudučiai is not so significant instrument as kanklės for me.*

Thus scholars' discourses about ancient, primordial layers of meanings are casted into the shade by images nurtured by earlier revival practices and therefore are not interesting for members of folklore ensembles.

It can be concluded that this unattractiveness of the instrument is mostly determined by its use in earlier or other currently active folk music revival movements, i.e. in stylized song and dance ensembles and in *skudučiai* playing in secondary schools. These earlier practices determine negative associations and meanings of *skudučiai* for the members of folklore ensembles: the instrument is associated with childishness, compulsory playing practices (in the secondary school), artificiality of stylized folklore and plastic instruments. In the folklore ensembles these associations overshadow potentially powerful meanings of the instrument as being something archaic, rural, ethnic, etc. This case illustrates how influential earlier revival practices can be to contemporary revivers and their social constructions and meanings even if contemporary revivers try to distance themselves from their predecessors.

Bibliography

- Apanavičius, R. (2009) *Etninė muzika (Šiaurės Lietuvos kultūros paveldas, 3)*. Kaunas: Žiemgalos leidykla.
- Merkelienė, A. (2010) Skudutininkų ansambliai šventėse. *Tradicija ir dabartis*. Nr. 5: 100-108.
- Neuenfeldt, K. (1998) Notes on Old Instruments in New Contexts. *The World of Music*. No. 40(2): 5-8.
- Palubinskienė, V. (2007) Ansamblinis grojimas etniniais instrumentais – jaunimo tautinio identiteto ugdymo būdas. In: Kisielytė-Sadauskienė J., ed. *Meninės veiklos sociokultūriniai aspektai*. Vilnius: VPU leidykla. Pp. 46-56.
- Sabaliauskas, A. (1904) Sutartines ir musu muzikos inrankiai. *Dirva-Žinynas*. Nr. 4: 25-39
- Vyžintas, A. (2006) *Lietuvių tradiciniai instrumentiniai ansambliai*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- Sabaliauskas, A. (1911) Apie Žiemų-rytiečių lietuvių tautinę muziką ir muzikos instrumentus. In: *Lietuvių tauta*. Kn. 2. D. 1. Vilnius: Lietuvių mokslo draugija. Pp. 96-108.
- Žarskienė, R. (2003) *Skudučiavimas šiaurės rytų Europoje*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Jekaterina Kuļikova, Tatjana Dvorecka
Daugavpils Universitāte, Latvija

LATVIEŠU KOMPONISTU KLASIĶU KLAVIERMŪZIKAS STILA IEZĪMES

Abstract

Because of heavy historical circumstances Latvian people in the past were not possible to create personal professional art. Only in 19-th century a more spacious interest began to appear for a culture and art. In fact also then to obtain education was difficult and only few reached their goal. However in last years of 19-th century the Latvian people already can be proud with prominent music players and composers. From composers, that motions began in last years of 19-th century, exceptionally markable is: Jazeps Vītols. His compositions include a deep, meaningful thoughts, and they both content and form are true examples. Jazeps Vītols, also called the founder of the Latvian classic music. A folk song and folk dance always was source of inspiration. Many of our composers have arranged folk songs in their own interpretation. Arranging gives more luxurious, many-voiced musical uniform to the ancient melodies and makes they more voicefull. These arranged songs is often formed for choir, solo voice with accompaniment, sometimes also for some instruments. Such is, for example, Jazeps Vītols *Put, vejiņi* from the sequencing 10 latvian folk songs op. 29. A folk song quite often is used as a theme in larger work, it easily helps to understand composers idea. A general view shows, that last ten years of 19-th century were considerable period in the Latvian music history, when composers in own work applied various genres, creative not only solo and choir songs, but also cantatas, symphonic music and works for piano, concerts, quartets etc.

Key words: *style features, latvian composers, classic of piano music.*

Smago vēsturisko apstākļu dēļ latviešu tautai pagātnē nebija iespējams izveidot savu profesionālo mākslu. Iegūt izglītību bija tik grūti, ka mērķi sasniedza tikai nedaudzi. Tomēr 19. gadsimta pēdējos gadu desmitos latviešu tauta jau varēja lepoties gan ar izciliem atskaņotājmāksliniekiem, gan komponistiem.

No komponistiem, kuri savas gaitas sāka 19. gadsimta pēdējos gadu desmitos, sevišķi atzīmējami Andrejs Jurjāns un Jāzeps Vītols – latviešu klasiskās mūzikas pamatlicēji. Viņu skaņdarbos ietvertas dziļas, nozīmīgas domas, un tie gan saturā, gan formā ir īsti paraugi. Jāzeps Vītolu arī sauc par klaviermūzikas klasiķi.

Klausoties viņu, kā arī daudzu vēlāko latviešu komponistu darbus, izjūtam atšķirību no cittautu mūzikas. Pat nezinot komponista vārdu, latviešu skaņražu mūzika šķiet mums tuva. Tas tādēļ, ka komponisti labi pazīst tautasdziesmu un tautas deju melodijas, izjūt latviešu mūzikai raksturīgo un šo savdabību atspoguļo savā jaunradē.

Tautasdziesma un tautas deja vienmēr bijusi komponistu daiļrades ierosinātāja. Varam atzīmēt vairākus veidus, kā tautas mūzika izmantota profesionālajā skaņu mākslā. Daudzi mūsu komponisti ir pievērsušies tautasdziesmu apdarēm. Vairums latviešu tautasdziesmu ir vienbalsīgas. Apdare senajām melodijām piešķir krāšņāku daudz balsīgu muzikālo ietērpu, dara tās skaņīgākas. Šādas apdares bieži veidotas korim, solobalsij ar pavadījumu, dažkārt arī kādam instrumentam. Tāda ir, piemēram, J. Vītola *Pūt, vejiņi!* no cikla *10 latviešu*

tautasdziesmasop. 29. Tautasdziesma nereti izmantota kā tēma lielākā darbā, palīdzot vieglāk izprast komponista ideju. No pazīstamām tautasdziesmām komponists savai tēmai dažkārt patapina visai nelielu motīvu (to deve par tautasdziesmas intonāciju). Tā, piemēram, spēlmanis Tots Ā. Skultes baletā *Brīvības sakta* iecerēts kā tautas mākslas spēka vispārinājums.

Kopskats rāda, ka 19. gs. 90. gadi bija jo nozīmīgs periods latviešu mūzikas vēsturē, kad komponisti savā daiļradē pievērsās dažādiem žanriem, radot ne tikai solo un kora dziesmas, bet arī kantātes, simfoniskos un klavieru darbus, koncertus, kvartetus utt.

Pētījuma mērķis ir izpētīt latviešu komponistu klasiķu klaviermūzikas stila iezīmes.

Uzdevumi ir izpētīt vēsturiskos priekšnoteikumus; noteikt jēdziena *stils* būtību; raksturot latviešu komponistu klasiķu klaviermūzikas stila iezīmes.

Latviešu klasiskās klaviermūzikas rašanās un attīstīšanās

Latvijas klavierspēles māksla apliecinājusi sevi tālu aiz valsts robežām. Kā mūzikas mākslas svarīga sastāvdaļa tā veidojusies nacionālās un pasaules kultūras tradīciju gaisotnē. Nepieciešams noteikt tālāko virzību Eiropas un pasaules mūzikas mākslas un kultūras attīstības kontekstā.

19. gs. ienesis Latvijas klavierspēles izglītības attīstībā spožu, perspektīvu ideju sākumu un pirmām kārtām centienus izglītēt mūziķus, merķtiecīgi sekmējot viņu radošās individualitātes attīstību.

Laika posmu no 1919. gada, kad dibināta Latvijas konservatorija, varam vērtēt kā kvanditatīvi un kvalitatīvi jauna posma sākumu. Tiek publicētas desmit latviešu autoru klavierspēles skolas.

Īpaši nozīmīga Latvijas klavierspēles skolas attīstībā bija orientācija uz Eiropas mūzikas kultūru, kur 19. gadsimts tiek raksturots kā instrumentālās un klaviermūzikas uzplaukums, *virtuozā stila gadsimts*, kā noteicošais visa klavierspēles mākslas tapšanas un vēsturiskās attīstības gaitā.

Tieši 19. gadsimtā tika radīta grandiozā etīžu un vingrinājumu bāze, kura ir neaizvietoājama klavierspēles apgūvē arī šodien.

Jēdziena stils būtība

Stila jēdziens radās vēl senās Grieķijas kultūrā. Sākotnēji šis jēdziens attiecās tikai uz runas mākslu. Stila jēdziens saistīts arī ar arhitektūru. Pats vārds *stils* veidots no grieķu-latīņu terminoloģijas *stylus*, kas nozīmē serdi, kociņu, ar kuras palīdzību rakstīja piezīmes uz vaska dēlīšiem un tas viegli asociējas ar rokrakstu. Šis rokraksts sekmēja augstāko līmeņu izpratni – autora vārda individualitāti, māksliniecisko manieri.

Stila jēdziens plašākā nozīmē ir mākslinieciskās domāšanas visaptverošā kategorija, raksturīga noteiktam vēstures attīstības periodam. Stils pauž mākslinieciskās daiļrades būtību un unikalitāti, visu tā komponentu kopumu: saturu un formu, atainojumu un izteiksmi, personību un laikmetu.

1. Termina *stils* nozīme ir saistīta ar žanra monogrāfijām par komponistiem (J. Careva grāmatā – Pie komponista skaņdarbu stila jautājumam). Šeit ir runa par māksliniecisko paņēmienu sistēmu, formas un satura īpatnībām kāda komponista daiļradē.

2. Termina *stils* nozīme ir saistīta ar mūzikas kultūras vēsturi (S. Skrebkova grāmatā – Mūzikas stilu mākslinieciskie principi).

Žana Žaka Russo *Muzikālajā vārdnīcā* dota sekojoša definīcija: stils ir kompozīcijas vai izpildījuma atšķirības raksturs, kas atkarīgs no valsts nacionālās gaumes, autoru apdāvinātības saistībā ar saturu, vietu, laiku, tēmu. Autors runā arī par dažādiem instrumentāliem stiliem, par melizmātisko, improvizācijas, dejisko un citiem.

Stila jēdziens visplašākajā nozīmē pirmām kārtām paredz noteiktu atkārtojošo rādītāju kopumu, raksturīgu atsevišķu parādību daudzumam. Stila jēdziens mūzikā paredz īpašu izteiksmes kopuma aspektu. Daudzpusīgās muzikālās daiļrades izteiksmes var būt saistītas tajās vai citās vienībās uz visdažādāko kritēriju kopuma pamata. Par tādiem kritērijiem var kalpot mākslinieciskā satura tipoloģija (tematika, tēlainība), formāli strukturālās likumsakarības, žanrs, izpildītājmuzikāli līdzekļi, laika pazīmju atspoguļojums mūzikā un to radīšanās vieta.

Dažreiz, ņemot vērā komponista individuālo stilu, šo terminu attiecina pie komponista daiļrades atsevišķiem periodiem (*agrīnais, vēlīnais*) un pat pie atsevišķām mūzikas pūsēm – piemēram: komponista orķestra stils, harmoniskais stils.

19. gadsimtā darbos īpaši akcentēja un attīstīja individuālā stila jēdzienu. Vācu autors E. Naumans savā grāmatā *Muzikālās māksla kultūras vēsture* pamatuzmanību velta komponistu tipiskiem melodiskiem apgriezieniem, aplūkojumiem ciešā atkarībā no skaņkārtharmoniskā pamata.

20. gadsimtā 2. pusē attīstījās muzikālā – kompozīcija un izpildītājmāksla, kas ietver dažādu stilu mījiedarbību atsevišķu komponistu daiļradē. Tas noveda netikai pie daiļrades stila raksturojumiem, bet arī pie stila problēmu teorētiskajiem izstrādājumiem.

Pastāv vairākas stila kategorijas definīcijas, kuras atspoguļo dažādus aspektus. Var minēt dažas, pastāvošas mūsu laikā. Stils – tēlainās sistēmas, mākslinieciskās izteiksmes līdzekļu, daiļrades paņēmienu kopīgums, kuru vieno idejisks saturs. *Stils* – izteiksmes līdzekļu sistēma, kas kalpo par kāda tēlaina satura iemiesojumu.

Latviešu komponistu klasīku klaviermūzikas stila pamatiezīmes

Varenās kopas komponisti ietekmēja Jāzepa Vītola individualitāti. Viņš mācījās pie Nikolaja Rimskā-Korsakova, viena no *Varenās kopas* pārstāvjiem. Pateicoties ilgstošai Jāzepa Vītola pedagoģiskai darbībai Latvijas konservatorijā, krievu skolas tradīcijas attīstījās 30 gadu garumā. Šīs tradīcijas ietver profesionālismu, mākslinieciskās idejas iecerī un atspoguļo noteikto muzikālās domāšanas stilu, kas attiecās uz konkrēto vēsturisko periodu.

Uz plaša žanra intonācijas pamata izceļas spilgti tautiskā pēc satura un stila Alfrēda Kalniņa mūzika. Tādas īpatnības, kā tautiskums un smalka lirika, kļuva noteicošas viņa daiļradē. Komponists pievērsās arī vispārējām posma stilistiskām tieksmēm – idilliskam romantismam (E. Grīga nozīme), poētiskai elegānci (citas Eiropu nacionālās skolas). Bet vienlaikus, programmatisms un viņa tēla plastiskums liecina par *Varenās kopas* estētikas un māksliniecisko principu ietekmi.

Latviešu profesionālajā mūzikā bija apgūti gandrīz visi kamerinstrumentālās mūzikas veidi un žanri. Sacerējumi šajā jomā, kas izveidojās reālisma tradīciju ietekmē, parādījās latviešu klasiskās mūzikas pamatlicēju daiļradē (Jurjānu Andreja kameramūzikā, it īpaši, Jāzepa Vītola kameramūzikā).

Tautas dziesmu melodiski intonatīvās un metroritmiskās īpatnības, visparējais emocionālais raksturs un estētiskā daba atbalsojas profesionālās mūzikas skaņdarbos, nosaka to nacionālo kolorītu, nacionālo piederību.

Uz tautas dziesmas pamata ir veidots Lūcijas Garūtas klavieru trio tematisms. Par piemēru ir uzskatāma skaņdarba 2. daļa, kur tautas intonācijas pakāpeniski izaug no tautas dziesmas *Saulīte veļās*. L. Garūtas trio saista ar emocionalitāti un romantisko saviļņojumu, kur ir jūtama līdzība ar Agrīno Aleksandra Skrjabinu stilu.

Latviešu mūzikas kultūras attīstības īpatnība bija tā, ka tajā atspoguļojās zināmas 19. gadsimta vācu *līdertāfelisma* kora kultūras ietekmes, kas tomēr kavēja nacionālo tendenču attīstību latviešu mūzikā. No otras puses, latviešu mūzika auga ļoti ciešā saskarsmē ar jaunās krievu klasiskās mūzikas skolas progresīvajām reālistiskajām tradīcijām un centieniem. Savas tapšanas periodā latviešu profesionālā mūzikas kultūra sasniedza augstu līmeni, dziļi izprata un radoši izmantoja tautas muzikālās daiļrades bagātības.

Latviešu klasiskās klaviermūzikas komponistu raksturojums

Jāzepa Vītola klaviermūzika

Jāzeps Vītols (1863 – 1948) ir izcils latviešu mūzikas klasiķis, kas darbojās 19. gs. beigās, 20. gs. pirmajā pusē. pēc stila – *romantiķis*. Mācījās Sanktpēterburgas konservatorijā Nikolaja Rimskā-Korsakova kompozīcijas klasē.

Jāzeps Vītols ir latviešu mūzikas klasiķis, jo ir vairāku žanru pamatlicējs:

- 1) klavieru žanra pamatlicējs;
- 2) 1-ā tautas dziesmas apdare klavierēm *Ej, saulīte, drīz pie Dieva*;

Jāzeps Vītols ir romantiķis, jo viņš izmanto:

- 1) romantiskus žanrus – miniatūras, cikli;
- 2) romantisku harmoniju – blakus pakāpes, hromatizācija, attīstīts tonālais plāns;

Jāzeps Vītols bija pirmais latviešu komponists, kas plaši izkopa instrumentālās mūzikas žanru – klaviermūziku.

Klaviermūzikas novadā J. Vītolam pieder paši pirmie nozīmīgākie paraugi. Sarakstīta virkne nelielu miniatūru: *prelīdes, etīdes, valši, mazurkas*. Pirmie darbi ir vēl radniecīgi cittautei – poļu, norvēģu, vācu – klaviermūzikai. Tā, piemēram, *mi minima* prelīdē daudzkārt saskaitīta līdzība ar F. Šopēna mūzikas tēliem.

Taču te ir arī daudz kas savs, tīri *vītolisks*. Tēmas sākumā var saklausīt gluži latviskas intonācijas.

Variācijas klavierēm par *Ej, saulīte, drīz pie Dieva* tēmu, komponista 6. opuss – kopā ar sonāti klavierēm viņa 1. opusu – ir pirmie latviešu klaviermūzikas lielās formas darbi. Īpaši Variācijas ir augstas komponista meistarības paraugs, kas līdz šim laikam nemazinātu saglabājis savu svaigumu, var pielīdzināties spožākajiem šā žanra darbiem romantiskajā klaviermūzikā.

Ievērojamais klavierskaņdarbu kvantitatīvais pārsvars instrumentālmūzikas sfērā ļauj komponista mantojumā tos ierindot tūlīt aiz bagātīgās vokālo sacerējumu virknes. Jāzeps Vītola opusiem kā pianisma progresu sekmējošam faktoram pieder svarīga nozīme nacionālās instrumentālmūzikas *kameratzara* iedibināšanā, kļūstot nākamība par vienu no iecienītākām izteiksmes formām latviešu komponistu klavierdaiļradē.

Kā zināms, klavieru sfērā liela mēroga koncepcijas nebūt nebija J. Vītolam pašas raksturīgākās. Vecmeistara muzikālo interešu loks klavierdarbos fokusējās galvenokārt *miniatūrās*, kas kļuva par mākslinieka credo zīmīgāko izpausmi. Te atrodamās *prelūdijās, etīdēs, dažādas dejās, šūpla dziesmās, tautas dziesmu apdarēs*.

Pie izvērstās cikliskas formas pieder *Sonatē* op. 1, Variācijas par latviešu tautas dziesmas *Ej, saulīte, drīz pie Dieva* tēmu op. 6, *Variācijas-portreti* op. 54, *Carmina* op. 57, *Sonatīne* op. 63.

Vistiešāk citu autoru stilu iezīmes un to pārmantojamība komponista individuālā rokraksta formēšanās procesā atsedzas J. Vītola klavierminiatūras žanrā. 19. gs. romantiskās mūzikas atmosfēra, īpaši F. Lista (1811 – 1886) un F. Šopēna (1810 – 1849) daiļrade,

noteicoši ietekmēja ne mazumu sekojošās paaudzes komponistu, to meklējumus klaviermākslas sfērā. Citu starpā arī Jāzepa Vītola darbības sākuma periods uzskatāmi apliecina viņa daiļrades principu tuvību Šopēna mākslai (Lūse 1988, 116).

Līdzās nepārprotami uztvēramajām F. Šopēna liriski romantisko mūzikas tēlu atbalsīm atsevišķas skaņdarbu lappuses liecina arī par tuvību R. Šumaņa (1810 – 1856) un E. Grīga (1843 – 1907) kompozīcijas tehnikas paņēmieniem. Piemēram, tematiskā materiāla intonāciju un raksturīgas pianistiskās faktūras izklāsta kopība novērojama *Humoreskā* op. 3, *Skerco* (rokraksts), bet miniatūru ciklizācijas tendence – *Trīs siluetos* op.39, *Carmina* op. 57.

No otras puses, Jāzepa Vītola daiļrade neapšaubāmi ietekmējusies arī no krievu mūzikas skolas tradīcijām. Līdzības žanru izmantošanas, konkrētas jūtu noskaņas atveidošanas, vienas faktūras veida izturēšanas ziņā atrodamas arī P. Čaikovska psiholoģiskās lirikas.

Ja pirmajā darbības periodā vienā otrā darbā jaušam vēl brīžiem Šopēna, Čaikovska un dažu citu autoru stila ieskaņas – otrajā tās gandrīz pavisam nozudušas. *Šeit savām domām un jūtām Jāzeps Vītols jau radījis arī savu pilnīgi īpatnēju, neatkarīgu muzikālo valodu, ko apzinīgs klausītājs pazīs no dažām taktīm*, – secināja J. Zālītis (Lūse 1988, 117) mūža nogalē veiktajā komponista klaviermūzikas pētījumā.

Komponists savos skaņdarbos daudzpusīgi lieto labās rokas pirkstu veiklu tehniku gammveidā vai kombinējot ar dubulttercām, lauztajām oktāvām un trilleriem. Plaši lēcieni pa akordu skaņām, harmoniskā figurācija visbiežāk tiek izmantota kreisās rokas sistēmā. Ievērojama vieta piešķirta oktāvu spēles dažādiem paņēmieniem, ka arī dubultnošu, akordu un arpedžiju tehnikai tīrā vai kombinētā veidā.

Apkopojot J. Vītolam piemītošo mūzikas savdabību, jāatzīmē autora jūtu pasaulē dominējošās liriski romantiskās noskaņas. Saturs ir skaidri uztverams, nereti programmatisks, perfekta vadošā balss, vairumā gadījumu skumji stāstošas melodijas izvedums uz smeldzīgu harmoniju fona, meistarīga tematiskā materiāla attīstība, smalki izstrādāta faktūra.

Alfrēda Kalniņa klaviermūzika

Alfrēds Kalniņš (1879 – 1951) – ievērojams latviešu komponists klasiķis (pēc stila – romantiķis), kurš dzīvoja un darbojās 19. gs. beigās, 20. gs. pirmajā pusē. Ļoti liela nozīme kā komponistam, jo viņš uzrakstīja pirmo latviešu nacionālo operu „Baņuta”. Atstājis lielu mūzikas mantojumu visdažādākos žanros.

Alfrēda Kalniņa stils – tuvs Jāzepam Vītolam. Spilgts melodiķis, bet *melodijas* sarežģītas – hromatismi, alterācija. Spilgta *harmonija* – alterācija, krāsainas modulācijas, disonējošu akordu plašs lietojums, attīstīts tonālais plāns. Klaviermūzikā pēc stila tuvs E.

Grigam, jo spilgts romantiķis, liriķis, bet pamatā ir folklorā iezīmes. No tautas mūzikas dabiskā *skanākarta*: maž. – min. sistēma, pentatonika, jaukts taktsmērs. *Faktūra* – piesātināta, pārsvarā homofona; dziesmās – līdzvērtīga balsij – daudzveidīga, bieži mainās, starpspēles, noslēgumi, ievadi. *Forma* – bieži reprīzes: 3-daļu, sonātes ar caurviju iezīmēm.

Alfrēda Kalniņa ieguldījums latviešu klaviermūzikā ir tikpat nozīmīgs kā Jāzepa Vītola devums. Abi komponisti snieguši pirmos mākslinieciski augstvērtīgos darbus šai žanrā. Taču A. Kalniņa kompozīcijās nereti ir spilgtāks latviskais skanējums. Viņa pirmie opusi ir tehniski vieglāk izpildāmi, nekā vairums J.Vītola darbu.

Šai sakarā īpaši jāizceļ A. Kalniņa cikls *Jaunībai* (1913). Tas ir pirmais bērniem domātais krājums latviešu mūzikā. Tajā sakopoti gan divrocīgi, gan četrocīgi spēlējami skaņdarbi, kā arī tautas dziesmu apdares.

Alfrēda Kalniņa klavierdarbos ietverti visdažādākie tēli. Senlaicīga vēstījuma skanējums ir *si bemol minora* balādei, ko ievada nesteidzīgs, skumjš stāstījums. Līdzīgs episki dramatisks saturs ir arī *do minora* intermeco. Trausli sapņaina lirika ietverta miniatūrā *Naktī*. Viens no krāšņākajiem klavierdarbiem ir *variācijas par Grīga tēmu*. Katrai variācijai komponists piešķīris savu raksturu.

Alfrēda Kalniņa klavierdarbu skaits, ieskaitot arī tautas dziesmu apdares, sniedzas pāri simtam. Vairāki no tiem vēl ir rokrakstā. Kā atzīmēja Emīls Dārziņš, visiem Alfrēda Kalniņa klavierdarbiem ir savdabīgs, visai poētisks un ļoti latvisks skanējums.

Alfrēda Kalniņa klaviermūzika, kā jau tas norādīts, radās, visumā turpinot mūzikas romantisma žanru un tradīcijas. Tajā pašā laikā komponists pieder pie tiem 19./20. gs pārstāvjiem, kuru romantiskās klavierminiatūras līdz ar citiem žanriem aug nacionālajā skolā, izmantojot tautas mūzikas avotus.

Komponists izmantoja E. Grīga pieredzi savā klaviermūzikā, pārņemot klavieru miniatūras žanru, ko Grīgs, pārvarēdams Leipcigas konservatorijā iegūtās akademisma skavas, bija atbīvojis no vispārējas kompilatīvas rakstības stila, piesātinājis ar tautas mūzikas elementiem un izstrādājis tai tēlainu poētiski programmatisku izteiksmi, kas tik ļoti atbilda nacionālo skolu mūzikas programmatisma tendencēm.

P. Čaikovska psiholoģiskā lirika A. Kalniņa klavieru miniatūru ietekmējusi izteiksmes psiholoģizācijas virzienā. Ļoti jūtama ir Varenās kopas izteiksmes līdzekļu ietekme balādiskajos klavierdarbos, bet tādi tautiski episka rakstura darbi kā *Pie Daugavas* un *Intermeco (do)* ir romantiskajai klavieru miniatūrai jau pavisam tāli un daudz tuvāki Varenās kopas žanriem un stilam. No A. Borodina izteiksmes līdzekļu arsenāla nākušie elementi nereti ietekmējuši A. Kalniņa lirisko klavieru miniatūru kolorītu (noturīga akorda nozīmē lietota

Tonika ar sekstu, bagāts trihordu pielietojums, naturālo skaņkārtu un blakuspakāpju koloritiska izmantošana).

Alfrēda Kalniņa pirmā perioda klavierdarbi it kā miniatūrā veidā veic šādu procesu latviešu kameramūzikā: atbrīvo no klasicismam un daļēji romantismam raksturīgās valodas nosacītības. Komponists savu poētiski programmatisko izteiksmi ne vien stilistiski maz izkopa, bet otrajā daiļrades periodā no tās pat zināmā mērā atkāpās. Klavierdarbu lielākajā daļā visi mūzikas izteiksmes un tēlojuma līdzekļi sevišķi saskaņoti un mērķtiecīgi koncentrējās tikai samērā vienkārša un viengabalaina mūzikas pamattēla veidošanai.

Daiļrades trešajā periodā A. Kalniņa klaviermūzikā ir pieaugusi tā tipiski instrumentālo formu un izteiksmes līdzekļu nozīme – te valda dinamiski, motoriski ritmi un pat tokātiski elementi. Žanriskajos klavierdarbos komponists tiecies ietvert arī psiholoģiskajā un tēlu ziņā samērā komplicētu saturu.

Arī tautas mūzikas elementu ietvēruma raksturs klavierdarbos, tāpat kā citos žanros, liecina par saitēm ar romantismu.

Aplūkojot Alfrēda Kalniņa klaviermūziku tās sakarībā ar laikmetu, var pārlicināties, ka tajā, kā ikvienā talantīgā mākslā, visos daiļrades periodos atbalsojušies sabiedrības estētiskie centieni. Vispēcīgāko iespaidu A. Kalniņa daiļradē ir atstājis demokrātiskas latviešu klasiskās nacionālās mūzikas veidosanās laikmets (20. gs. pirmie gadu desmiti), kad komponists sevišķi aktīvi iekļāvās vēsturiski progresīvā uzdevuma veikšanā. Šis iespaids ļauj Alfrēdu Kalniņu līdz ar Jāzepu Vītoli pieskaitīt latviešu klaviermūzikas klasiķiem, pamatlicējiem.

Lūcijas Garūtas klaviermūzika

Lūcijas Garūtas (1902 – 1977) klaviermūzikas stilam jau no pirmajiem darbiem piemīt noteikts, savdabīgs rokraksts un paņēmieni, kas paliek gandrīz nemainīgi visā viņas radošās darbības gaitā. Tikpat kā nav iespējams nodalīt stila evolūcijas posmus, kuri cits no cita būtiski atšķirtos formveides vai mūzikas valodas ziņā.

Komponistes klavierdarbu mantojums nav liels – to apliecina arī grāmatas noslēgumā publicētais saraksts. Salīdzinot komponistes solodziesmas un klavierdarbus, atklājas kāda interesanta atšķirība. Solodziesmās nepārprotami dominē romantiskie subjektīvu tēlu loks – liriskas un liriski dramatiskas noskaņas. Arī klaviermūzikā šādiem tēliem ir būtiska vieta – īpaši agrīnajos darbos (piem., *četrās prelīdēs*), tomēr vēlāk priekšplānā izvirzās cita tēlainība: *epikas, senatnes motīvi*. Klaviermūzikas jomā tos pārstāv *Legenda, Sendienas un Teika*. Līdzīgas noskaņa iezīmējas arī *Meditācijā*, Sēru melodijā un kompozīcijā *Largo*.

Vairums klavierdarbu ir miniatūras, un pat variāciju cikli savā ziņā uztverami kā spilgtu miniatūru virknes. Autores prasmi dažās rindiņās trāpīgi izteikties apliecina arī skaņdarbi jaunajiem pianistiem: cikls *Rotaļa mežā*, *Septiņas latviešu tautas dziesmas*, *etīdes*, *polifonas skices*.

Silvija Stumbre jau atzīmējusi divas raksturīgas tendences, kas izpaužas L. Garūtas mūzikas *formveidē*: pirmkārt, variāciju principa lielo lomu, otrkārt, sevišķi biežu trijdaļu formas izmantojumu. Šie vispārējie principi saskatāmi arī viņas klavierdarbos.

L. Garūtas *melodika* kopumā ir ieturēta romantisko tradīciju garā. Plašas elpas kantilēna ir galvenais izteiksmes līdzeklis visu žanru darbos – arī daļa etīžu, kurās citkārt tradicionāli lielāka loma virtuozitātei, motorikai. Pievēršanās tautas likteņtēmai nosaka to, ka vairāku klavierdarbu pamatā ir tautas melodijas – šeit jānosauc variāciju cikli par tautas dziesmām *Karavīri bēdājās* un *Arājiņi, ecētāji*, kā arī *Septiņas latviešu tautas dziesmas*.

Komponistes *harmoniskajā valodā* liela loma vēl ir romantisma tradīcijām. Vienlaikus pastiprinātā tieksme uz koloristiku atspoguļo radniecību ar impresionistu meklējumiem. Līdzīgi kā impresionistiem, L. Garūtai tuvas ir paralēlu kvartu vai kvintu secības. Šādām saskaņām ir liela loma, piemēram, etīdē *Pasaka par zēnu ar brīnimkoklīti*.

L. Garūtas klavierdarbu *ritma* raksturīga iezīme ir tam pārsvarā piemītošā neregularitāte (trijdaļu pulsācijas liela loma).

Faktūras jomā L. Garūtai sevišķi tuvs ir trijsslāņu izklāsts, kur skaidri nodalīta melodija, bass un polifonizētās harmoniskās balsis.

Visai raksturīga mūzikai ir arī strauja reģistru vai tehnikas paņēmienu maiņa. Bieži sastopams tehnikas veids ir dubultoktāvas, kas parādās daudzos skaņdarbos – *Sendienās*, *Četrās prelīdēs*, *abos variāciju ciklos*. Vēl viena raksturīga iezīme ir plaši izmantotā *roku koordinācijas tehnika*, proti kreisās rokas partija bieži ir ļoti augstā reģistrā vai arī rakstīta augstāk par labās rokas partiju. Sevišķi spilgti tas izpaužas etīdē *Zvani*.

Lūcijas Garūtas saturs ir romantiskas ilgas pēc dvēseles skaidrības, jūtu cēluma, mīlas dziļuma, plašuma, augstuma, patstāvīguma, pēc neaizsniedzamā, nepasakāmā.

Secinājumi

1. Kopskats rāda, ka 19. gs. 90. gadi bija jo nozīmīgs periods latviešu mūzikas vēsturē, kad komponisti savā daiļradē pievērsās dažādiem žanriem, radot ne tikai solo un kora dziesmas, bet arī kantātes, simfoniskos un klavieru darbus, koncertus, kvartetus utt.
2. *Stila* jēdziens plašākā nozīmē ir mākslinieciskās domāšanas visaptverošā kategorija, raksturīga noteiktam vēstures attīstības periodam. Mūzikas stils pauž mākslinieciskās

- daiļrades būtību un unikalitāti, visu tā komponentu kopumu: saturu un formu, atainojumu un izteiksmi, personību un laikmetu.
3. Latviešu mūzikas kultūras attīstības īpatnība bija tā, ka tajā atspoguļojās zināmas 19. gadsimta vācu *līdertāfelisma* kora kultūras ietekmes, kas tomēr kavēja nacionālo tendenču attīstību latviešu mūzikā. No otras puses, latviešu mūzika auga ļoti ciešā saskarsmē ar jaunās krievu klasiskās mūzikas skolas progresīvajām reālistiskajām tradīcijām un centieniem.
 4. Jāzeps Vītols bija pirmais latviešu komponists, kas plaši izkopa instrumentālās mūzikas žanru – klaviermūziku. Apkopojot J. Vītola piemītošo mūzikas savdabību, jāatzīmē autora jūtu pasaulē dominējošās liriski romantiskās noskaņas. Saturs ir skaidri uztverams, nereti programmatisks, perfekta vadošā balss, vairumā gadījumu skumji stāstošas melodijas izvedums uz smeldzīgu harmoniju fona, meistarīga tematiskā materiāla attīstība, smalki izstrādāta faktūra.
 5. Alfrēda Kalniņa ieguldījums latviešu klaviermūzikā ir tikpat nozīmīgs kā Jāzepa Vītola devums. Abi komponisti snieguši pirmos mākslinieciski augstvērtīgos darbus šai žanrā. Taču A. Kalniņa kompozīcijās nereti ir spilgtāks latviskais skanējums. Viņa pirmie opusi ir tehniski vieglāk izpildāmi, nekā vairums J. Vītola darbu.
 6. Lūcijas Garūtas klavierdarbu mantojums nav liels. Vairums klavierdarbu ir miniatūras, un pat variāciju cikli savā ziņā uztverami kā spilgtu miniatūru virknes.
 7. Latviešu profesionālajā mūzikā bija apgūti gandrīz visi kamerinstrumentālās mūzikas veidi un žanri. Sacerējumi šajā jomā, kas izveidojās reālisma tradīciju ietekmē, paradījās latviešu klasiskās mūzikas pamatlicēju daiļradē, it īpaši Jāzepa Vītola klaviermūzikā.

Bibliogrāfija

- Erlīha D. (2007) *Lūcijas Garūtas klaviermūzika*. Rīga: Musica Baltica.
- Kļaviņa V., Jaņeviča A. (1980) *Latviešu mūzikas literatūra*. Rīga: Zvaigzne.
- Klotiņš A. (1970) *Alfrēda Kalniņa klaviermūzika*. Rīga: Liesma.
- Lūse N. (1988) *Jāzepa Vītola klaviermūzikas interpretācija*. Rīga: Republikāniskais mākslas mācību iestāžu metodiskais kabinets.
- Sīle M. (2003) *Latvijas klavierspēles skolas attīstība*. Rīga: RaKa.
- Витольни Е. Красинская Л. (1972) *История латышской музыки. Том I*. Рига: Лиесма.
- Грюнфельд Н. (1978) *История латышской музыки. Учебное пособие*. Москва: Музыка.
- Грюнфельд Н. (1971) *Латышская фортепианная музыка Очерки музыкальной культуры Советской Латвии*. Ленинград: Музыка.
- Петрушин В. (1997) *Музыкальная психология*. Москва: Владос.
- Фейнберг С. (2008) *Пианизм как искусство*. Москва: Классика.

Santa Jančevska
Daugavpils Universitāte, Latvija

KOMIKSS KĀ VIENS NO ATTĒLOŠANAS VEIDIEM MŪSDIENU MĀKSLĀ

Abstract

Comics as one of the kinds of the expressive art

In 20th century the world saw the birth of two new kinds of art - comics and cinema. Comics is one of the art kind alongside cinema, music and other art forms.

Comics has been called the link between painting and cinema, a genre of expressive literature, the little brother of animation.

Comics appeared before the cinema. With the arrival of cinema decline of comics was expected. However, it continues to grow in different directions only gaining in popularity. Comics in Europe and America has been not only a permanent feature in the press but also a medium to record and show both political and historical events. It has been a mirror of the society.

In Latvia comics has not been very popular. It is in its early stages of development. The understanding of comics as an art form is incomplete due to lack of theoretical materials. It is because of this fact it has been decided to gain a better understanding of how comics first appeared and developed, how the world historical events have influenced it as well as analyse and put forward the most successful artists and their work.

The objective of the research: to investigate the history and development of comics from its beginnings until nowadays both in the world and Latvia.

Atslēgas vārdi: komikss, komisks, māksla, attēls, teksts.

Ievads

Komikss ir viens no mākslas veidiem līdzās kino, mūzikai un citām mākslas formām. Komiksi tika dēvēti par starpposmu starp glezniecību un kino, par tēlojošās literatūras žanru, par animācijas mazo brāli.

20. gadsimtā pasaule pieredzēja divu jaunu mākslas veidu dzimšanu - komiksu un kino. Komiksi parādījās pirms kino. Parādoties kino, cilvēki gaidīja komiksu drīzu izzušanu, tomēr komiksi turpina pastāvēt un attīstīties dažādos virzienos, un to popularitāte tikai pieaug. Komiksi Eiropā un Amerikā ir ne vien pastāvīga periodikas sastāvdaļa, bet arī medijs, kurš atspoguļo politiskos un vēsturiskos notikumus. Komiksi ir sabiedrības spoguļis.

Taču Latvijā komikss nav populārs, komiksu māksla vēl tikai veidojas un attīstās. Izpratne par komiksiem kā par mākslu ir nepilnīga teorētisko materiālu trūkuma dēļ. Tieši šī iemesla dēļ tika nolemts iepazīties ar komiksu rašanās un attīstības vēsturi, pasaules vēsturisko norišu ietekmēm komiksu mākslā, kā arī analizēt un izcelt ievērojamākos māksliniekus un viņu darbus.

Pētījuma *mērķis* ir izpētīt komiksu attīstības vēsturi no to aizsākumiem līdz mūsdienām gan pasaulē, gan Latvijā.

Komiksu mākslas attīstības vēsture Amerikā un Eiropā

Lai parādītu komiksu kā attēlošanas veidu mūsdienų mākslā, vispirms pakavēsimies pie pašiem komiksa pirmsākumiem.

Komiksiem ir daudz priekšteču. Liecības par attēliem ir saglabājušās vēl no Senās Ēģiptes laikiem - faraonu kapenēs un tempļos faraonu slavināšanai tika izmantots kaut kas līdzīgs „vārdu baloniem”. Tāpat par komiksa pirmsākumiem var uzskatīt zīmējumus uz Dienvidfrancijas alu sienām, kuros attēlotas medību ainas. Secīgus un laikā izvērstus notikumus attēloja jau viduslaiku mākslinieki – viņi „savu stāstu” stāstīja gan ar attēlu virknes palīdzību, gan apvienojot vairākus notikumus vienā attēlā.

Mēs maldāmies, uzskatot komiksu tikai par Amerikas kultūras fenomenu, - tas radies deviņpadsmitā gadsimta vidū Eiropā. Mūsdienu komiksa priekšvēsture būtībā sākas ar Šveices Ženēvas ārsta Rodolfo Topfera (1799 - 1846) darbību, kurš kļuva slavens ar saviem romāniem bildēs (Veidemanes red. 1995: 9).

Vēl viens atskaites punkts komiksu vēsturē ir karikatūra- zīmējums, kurā asprātīgi, kariķējoši attēlotas tā brīža aktualitātes. Šeit arī rodams izskaidrojums, kāpēc komiksi saucas par komiksiem, lai ne vienmēr ir komiski.

Par pirmo komiksu autoru tiek atzīts vācu karikatūrists Vilhelms Bušs, kura darbs „Makss un Morics” (1865.) (skat. 1.1. att., 1. pielikumā) kļuva modelis vairākiem britu un amerikāņu komiksiem (Sēja 2005: 27).

Tomēr komikss mūsdienu izpratnē nepārprotami rodas Amerikā. Amerikā komiksi attīstījās 19. gadsimta beigās.

1895. gada 5. maijā laikrakstā „*Sunday World*” („Svētdienas Pasaule”), kuru izdeva Džozefs Pulicers, parādījās karikatūra, kurā bija attēlotas puisēļa draiskulības. Pakāpeniski šī publicētā karikatūra pārvērtās par smieklīgu zīmējumu sēriju, un nepilnu gadu vēlāk puisēļa kreklis iemirdzējās koši dzeltenā krāsā. Ar „Dzelteno mazuli” („*The Yellow Kid*”) (skat. 1.2. att., 1. pielikumā) arī sākas komiksu vēsture (Veidemanes red. 1995: 9).

1897. gada 12. decembrī izdevēja Viljamsa Rendolfa Hērsta „Nujorkas Žurnāls” („*New York Journal*”) pēdējā lappusē parādījās mūsdienu komikss - kaut kas līdzīgs „Maksam un Moricam”.

Divi Nujorkas preses karaļi, Pulicers un Hērsts, izvērta ap komiksiem īstas kaujas. Bilžoto stāstiņu popularitāti ļoti veicināja tas, ka komiksus visvairāk lasīja imigranti, kas nepārzināja angļu valodu, toties lieliski spēja saprast „Dzeltenā mazuļa” izteicienus (Veidemanes red. 1995: 9).

Komikss kļūst par pastāvīgu periodikas sastāvdaļu. Pirmie komiksi galvenokārt ir bērniem paredzēti pamācoši humoristiski stāstiņi. Taču komikss pamazām izlaužas no bērnu literatūras rāmjiem un kļūst „pieaudzis” (Remere 2003: 13).

Par komiksu *ziedu laikiem* var uzskatīt 20. gadsimta vidu, kad Amerikā klajā nāca vesela rinda supervaroņu, tai skaitā arī Supermens, Spaidermens un beļģu Tintins.

Supermens (saukts arī par Dzelzs vīru) ir izdomāts supervaronis dažādos komiksos. 1932. gadā to izveidoja amerikāņu rakstnieks Džerijs Sīgels un Kanādā dzimušais mākslinieks Džo Šusters. Vēlāk tas parādījās arī radio seriālos, filmās, laikrakstu slejās un datorspēlēs. Savas supercilvēka spējas viņš izmantoja, lai palīdzētu cilvēcei.

Viens no atzītākajiem komisko grāmatu autoriem ir Latvijā dzimušais Džils Keins. 1932. gadā ģimene emigrē uz Ameriku un apmetas Ņujorkā. 40. - 60. gados viņš strādā komiksu studijā; ilustrējot daudzus komiksus Keins atdzīvina ilggadējos komiksu varoņus - Zaļo Laternu, Atomu, Kapteini Marvelu jeb Brīnumkapteini (skat. 1.3. att., 1. pielikumā), Zirnekļcilvēku. Supervaroņu dēku atainošana bija Keina stiprā puse. Keins radīja arī jaunu komiksu varoni - Dzelzs Dūri (Novaks 2000: 9).

Nākamais būtiskais notikums komiksa attīstībā ir saistīts ar žurnālu „*Mad*” 20. gadsimta 50. gados Amerikā. Tas ir pirmais lielais humoristiskais žurnāls, kurš pārkāpj visus tabu, kas valda amerikāņu sabiedrībā. Nākamajā desmitgadē rodas jaunā *underground* (pagrīdes) komiksu zīmētāju paaudze, kur dominē tādas tēmas kā ekoloģija, sekss, narkotiku legalizācija, politika un mūzika. Šīs paaudzes spilgtākie pārstāvji ir Roberts Krambs ar „Kaķi Frici” un Gilberts Šeltons ar „Brāļiem dīvaiņiem” (Remere 2003: 13).

Eiropā priekšstats par komiksiem radās, pateicoties beļģim Žoržam Remi, kas 1929. gadā ar pseidonīmu Eržē (*Herge*) kādas katoļu avīzes jaunatnes pielikumā publicēja savu komiksu sēriju ar nosaukumu „Tintins”. Šo komiksu varonis Tintiņš (latviskots) ir ziņu reportieris, kurš apceļo visu pasauli.

Tintiņš strauji kļuva par vienu no pazīstamākajiem Rietumu populārās kultūras personāžiem. Eržē ar savu komiksu sēriju ir kļuvis pasaulslavens. Pēc pirmā Tintiņa ceļojuma uz Padomju Savienību 1929. g. ceļojumu tēma kļūst īpaši populāra.

Ap 50. gadiem Eiropā sākas komiksu popularitātes noriets, tomēr jau 20. gs. 60. gados Francijā publikas sirdi iekaro žurnāls „*Pilote*,” kas publicē P. Kosini (teksta autors) un A. Uderco radīto, visā pasaulē pazīstamo komiksu sēriju „Asterikss un Obelikss”.

Francijā žurnāla „*Hara – kiri*” lasītāji dibina pirmās komiksa biedrības un klubus, sāk publicēt rakstus par komiksa vēsturi un cīnās par oficiālu komiksa atzīšanu, iznāk speciāli komiksam veltīti žurnāli. 1966. gadā komikss tiek nodēvēts par devīto mākslu.

Zinātniskā fantastika un erotika kļūst par nākamā gadu desmita iezīmi. Eiropā strauji ienāk *underground* (pagrīdes) kultūra.

70. gados izdevēji pievēršas atkārtotai komiksu izdošanai. Arvien populārāks kļūst albūma formāts un komiksu kolekcionēšana, samazinās jaunrade. Atkal atdzimst bērnu komiksi, kā arī tiek veidotas komiksu adaptācijas multiplikācijā un kino.

Tomēr šajā laikā parādās spožs amerikāņu avangarda mākslinieks Arts Spīgelmans (1948) ar komiksu „Pele” (1986) - stāstu par sava tēva, Polijas ebreja, likteni Otrā pasaules kara laikā.

Lai gan 90. gadu ekonomiskās krīzes iespaidā liela daļa komiksu mākslinieku pievēršas reklāmai, grāmatu ilustrēšanai, multiplikācijai un audiovizuālai mākslai, vēl joprojām turpina iznākt komiksa šedevri (Remere 2003: 14 - 16).

Komikss Latvijā

Latvijā komikss salīdzinoši ir maz izplatīts, lielākoties tas tiek identificēts kā bērnu literatūras paveids. Tēma ir aktuāla un mūsdienu Latvijas sabiedrībā, atzīmējot komiksa nozīmi mākslā, tiek pētīti A. Svecēs (2005), A. Kaufmaņa (1987, 1988), S. Remeres (2003) u.c. autoru darbi.

Piemēram, Artis Svece savā pētījumā „Komikss ikonofiliem” secina: „Jau reformācijas laika karikatūristi izmantoja komiksu paņēmienus - par notikumiem stāstīja ar vairāku secīgu attēlu palīdzību (Svece 2005: 114).

Interesantu hipotēzi izsaka Santa Remere žurnālā „Māksla Plus”: „Diemžēl mūsu valstij komiksa bums pagājis garām. Mums komikss tā arī palicis savā sākuma „komiskajā” stadijā. Ja vien nebūtu pienākusi padomju *pauze*, viss liecina par to, ka Latvijā komikss būtu attīstījies” (Remere 2003: 16).

Andrejs Kaufmanis izdara secinājumu, ka „zināmas vēsturiskas tradīcijas, kuras var attiecināt uz komiksa aizsākumiem Latvijā, var atrast Vecā Stendera „Bildu ābicē”, Jāņa Dreslera humoristisko zīmējumu un dzejolišu ciklā par Ziņģu Ješku, Alberta Kronenberga grāmatu grafikā un Indriķa Zeberiņa bērnu grāmatu zīmējumos” (Kaufmanis 1988: 43).

Versiju par Dresleru kā komiksa žanra aizsācēju izsaka vairāki autori, kā, piemēram, Knuts Skujenieks: „20. gadsimts nāca ar savu īpašu folkloras žanru - komiksu. Dreslers ar savu personāžu sērijām iedzīvināja šo tradīciju latviešu atmiņā” (Dreslers 2006: 6).

Karikatūrists un literāts Jānis Dreslers (1896–1971) bija iecienījis izvērsta satīriskas tematiskas sērijas, katrā seši - astoņi zīmējumi un tās papildinājis ar viegli iegaumējamu tekstu. Arī mūsdienās var iepazīties ar viņa devumu 2006. gadā izdotajā grāmatā „Kā santīms ķešā...”.

Tālāka komiksa kā žanra attīstība Latvijā nebija iespējama. Pēc Otrā pasaules kara Latvijas kultūra piedzīvoja radikālu, graužošu pavērsienu. Mākslinieki bija spiesti slavēt

padomju valsti. Tos daiļdarbus, kas nesaskanēja ar izvirzītajiem kritērijiem, aizliedza publicēt, eksponēt (Priedītis 2000: 212).

Pēc izdevniecības „Liesma” 1983. gadā organizētā komiksu konkursa 1987. gadā iznāk komiksu grāmatas bērniem - „Pasaku pilī” (Dz. Rinkule – Zemzare u. c.) un „Ceļojums vēsturē” (G. Vīndedzis, V. Purēns u. c.).

„Pasaku pilī” ir iekļauti četri darbi, kuri veidoti pēc pasaku motīviem. Komiksu krājumā „Ceļojums vēsturē” apkopoti četri darbi, kas veltīti vēstures tematikai (skat. 2.1. att., 2. pielikumā).

Lai gan komikss kā mākslas veids arī 20. gadsimta beigās Latvijā ir tikai savā attīstības sākumstadijā, jo ir radīti tikai daži komiksi bērniem, toties ir diezgan nopietns Andreja Kaufmaņa pētījums „Bērņības grāmata un komikss” (1988).

Vēsturisks ir kļuvis 1989. gada žurnāla bērniem „Zīlīte” marta numurs ar Māra Putniņa zīmēto (Aijas Audariņas teksts) komiksu „Mums būs bēbis”, kur pirmo reizi tiek uzsākta dzimumaudzināšana.

1990. gadā iznāk vēl viens komiksu krājums bērniem - „Tuvi - tāli piedzīvojumi” (A. Čapiņš).

20. gadsimtā tas arī būtu viss latviešu devums komiksa jomā. Tomēr jāatzīmē trimdā dzīvojošo latviešu radītais unikālais komiksa apzīmējums - *tēlvija*. Tēlvija ir veiksmīgi veidots jaunvārds, kas dod latvisku izpratni jēdzienam „komikss” (*Jaunā Gaita*, 1974).

90. gados Latvijā tiek izdoti komiksu žurnāli „Klips Komikss” (1990-1991), „Mickey Mouse” (1992-1997), „Duck Tales” (1992-1994), „Rozā Pantera” (1994-1995), „Barbie” (1994-1995), „Toms un Džerijs”, „Princeses Komiksi ” (2001), „Blīkšķu Bannijs un citi tādi” (1993), „Spicais extra” (1994), „Betmens atgriežas” (1994), „Baisais ekstra” (1995).

Latviešu komikss atdzimst 21. gadsimtā. Piemēram, 2006. gadā iznāk Ineses Zanderes un Kristiana Šica kopdarbs „Pingus Posta piedzīvojumi” (skat. 2.2. att., 2. pielikumā). Grāmatā ieraugāmas dažādas Rīgas vietas.

Dažu vēlāko gadu laikā iznāk Antona Šehovcova „Ēzopa fabulas komiksos” (2008) (skat. 2.3. att., 2. pielikumā), Valda Rūmnieka un Andreja Miģlas romāns "Kuršu vikingi" mākslinieka Agra Liepiņa skatījumā un nacionālais eposs "Lāčplēsis" mākslinieka Kao Vieta Ngujena skatījumā.

Komiksu grāmata "Lāčplēša dzimšana” (2009) ir zīmējumos attēlots stāsts par Lāčplēša piedzimšanu un pirmajiem bērņības gadiem laikā, kad visai Baltijai šausmas iedvesa kuršu vikingi.

Komikss "Kuršu vikings" ir krietni saīsināta, bagātīgi ilustrēta un jaunākā pusaudžu vecuma vajadzībām adaptēta Valda Rūmnieka un Andreja Mīglas romāna versija. Romāna pamatā ir vēsturiski notikumi 852. un 853. gadā Baltijas jūras reģionā.

Komiksam piemīt daudzslāņainība, kad viens komikss kalpo gan kā izziņas materiāls par konkrēto laika posmu, gan kā izklaidējošs materiāls bērnam, kurš priecājas par stāstu un zīmējumiem, kādēļ komiksus arī dēvē par devīto mākslu.

Vācu mākslinieks Markus Hūbers izsaka domu, ka pārāk agri konstatēt latviešiem tipisko komiksu raksturu, jo tikai nesen sākusies to tehniskā attīstība (Rekēviča 2008: 11).

Dažu pēdējo gadu laikā Latvijā vērojama komiksu mākslas attīstība, notiek dažādas aktivitātes, kas liecina par komiksa lomas pieaugumu.

Komiksa izteiksmes līdzekļi

Lai parādītu komiksu kā attēlošanas veidu mūsdienu mākslā, tālāk uzmanība tiks pievērsta komiksa izteiksmes līdzekļiem. Raksturīga komiksa iezīme ir rakstītā vārda un zīmējuma kombinācija. Vārdi un attēli vienlaicīgi tiek izmantoti ne tikai komiksos, bet arī citos mediju un tekstu veidos: reklāmās, avīzēs, internetā, bērnu grāmatās, televīzijā un filmās. Šie visi mediji izmanto gan verbālos, gan vizuālos elementus.

Attēls satur vizuāli uztveramu informāciju. Komiksā notikums tiek izstāstīts, izmantojot attēlus, kas tiek zīmēti secīgi viens aiz otra, veidojot kādu konkrētu sižetu. Attēliem tiek pievienots teksts. Attēls šajā gadījumā nav pakārtots tekstam, tas nav vienkārša ilustrācija tekstam. Komiksā pastāv rakstītā vārda un vizuālās informācijas sintēze, tie papildina viens otru (Jančevska 2011:23).

Komiksam raksturīgajai divvalodībai – attēla un teksta kombinācijai – nepieciešama lasītprasme. Lai komikss sagādātu baudījumu, to lasīt jāmacās. Sižeta uztveršana nereti prasa lielu iedziļināšanos (Rekēviča 2008: 11).

Komiksos bieži tiek izmantoti tēli, kas atkārtojas, un atpazīstami simboli. Mute un uzacis tiek attēlotas ar taisnām vai izliektām līnijām. Šīm līnijām ir simboliska nozīme, jo tās tiek atkal un atkal atkārtotas komiksos, pasniedzot vienu un to pašu jēgu, tāpat kā to dara vārdi. Tiek lietoti dažādi simboli, lai attēlotu izjūtas vai sajūtas - zvaigznītes apzīmē sāpes, burbulīši norāda, ka tēls ir apmulsis, sviedru lāsītes simbolizē lielu satraukumu vai pārsteigumu utt. Var teikt, ka attēls tiek gan skatīts, gan lasīts.

Taču komiksā ne viss tiek pateikts. Tas, kas nav pateikts, ir tikpat svarīgs kā tas, kas ir pateikts. Un kas ir slēpts, ir tikpat svarīgs kā tas, kas ir parādīts. Komiksu mākslinieki ar komiksa īpašajiem attēlošanas līdzekļiem izklaidē, informē un arī atspoguļo sociāli aktuālas tēmas, dažādas norises sabiedrībā.

Secinājumi

Komikss ir viens no attēlojošās mākslas veidiem līdzās kino, mūzikai un citām mākslas formām.

Komiksu mākslas attīstību ietekmējuši vēsturiskie un sociālie faktori. Latviešu kultūrā komikss līdz šim bijusi trūkstošā daļa. Pēdējos gados Latvijā arvien pieaugoša interese par komiksu liecina, ka tas ir sācis pozicionēties kā nopietns mākslas, izziņas veids.

Komiksa izteiksmes veids ir īpatnējs - tas izmanto gan verbālos, gan vizuālos elementus - tekstu un attēlu. Šādā veidā mākslinieks var izteikt savas emocijas, zīmēto papildinot ar krāsas vēl vairāk sabiezinošo tekstu.

Komiksā ne viss ir attēlots, pateikts tieši. Komiksa „lasīšana” iekļauj sevī to, kas komiksā nav attēlots, gan arī to, kas ir attēlots. Tas arī ir mākslas daba un arī mākslas vispār uzdevums.

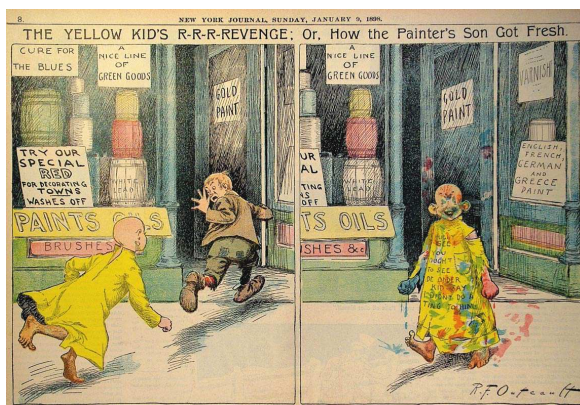
Bibliogrāfija

- Bušs, V. (1986) *Makss un Morics*. Rīga: Liesma, 55.
- Dreslers, J. (2006) *Kā santīms ķešā...* Rīga: Tapals, 110.
- Jančevska, S. (2011) *Komikss „Kas tas ir?”*: bakalaura darbs mākslā. DU: Daugavpils, 33.
- Jaunā Gaita*, 1974, Nr. 100. http://zagarins.net/jg/jg100/JG100_Redzes-aploka.htm [skatīts 2011.03.12.].
- Kaufmanis, A. (1987) Komikss. *Avots*, Nr. 12: 44 - 47.
- Kaufmanis, A. (1988) Bērnības grāmata un komikss. Sast. Kravalis, O., Vecgrāvis, V. *Padoms: rakstnieki, mākslinieki un zinātnieki bērniem*. Rīga: Liesma, 41.- 50.
- Lūse, I, Lūsis, A. (1986) *Ceļojums vēsturē*. Rīga: Liesma, 71.
- Novaks, R. (2000) Supervaroņu dēku zīmētājs. *SestDiena*, 26. februāris.
- Priedītis, A. (2000) *Latvijas kultūras vēsture*. Daugavpils: A.K.A., 333.
- Rekēviča, E. (2008) Komikss – tas ir nopietni! *Latvijas Avīze*, 196, 7. aprīlis.
- Remere, S. (2003) Devītā māksla. *Māksla Plus*, Nr. 5: 12-16.
- Sēja, G. (2005) *Kas? Kur? Kad?: enciklopēdiskā vārdnīca skolēniem*. Rīga: Zvaigzne ABC, 357.
- Svece, A. (2005) Komikss ikonofiliem. Attēls kā teksts. *Karogs*, Nr. 2: 111-116.
- Šohovcovs, A. (2009) *Ēzopa fabulas komiksos*. Rīga: Zvaigzne ABC, 48.
- The Yellow Kid Home Gallery. *New York Journal*, January 9, 1898. <http://cartoons.osu.edu/yellowkid/1898/1898.htm> [skatīts 2011.05.17.].
- Veidemanes red. (1995) Komiksu 100 gadi. *Atmoda Atpūtai*, Nr. 354: 9.
- Zandnere, I. (2006) *Pingus Posta piedzīvojumi*. Rīga: Liels un mazs, 48.

1. pielikums

1.1.att. Vilhelms Bušs. „Makss un Morics” (Bušs 1986: 37).

1.2. att. Komikss „Dzeltenais mazulis” (*The Yellow Kid*) (The Yellow Kid Home Gallery, 1898).

1.3. att. Džils Keins. „Brīnumkapteinis” (Novaks 2000: 9).

Juris Liepkalns, Zeltīte Barševska
Daugavpils Universitāte, Latvija

PERFORMANCE LATVIJĀ

Abstract

Performance art in Latvia

Performance is a type of avant-garde art. It is improvisation that combines elements of theatre, music and visual arts. At the basis of the performance is a carefully planned idea, additionally, the spectators usually are not involved in the process. Performance also is called the *live art*, *event art* or *post-object art* and belongs to the conceptual art. In Latvia this art form is topical since the 60s of the 20th century up until nowadays. The objective of this paper is to emphasize significant facts, creative representatives and creative associations in Latvian performance art.

Atslēgas vārdi: *performance, konceptuālā māksla, mākslinieki, Latvija.*

Performance jeb performans ir avangarda mākslas paveids - improvizācija, kurā apvienoti teātra, mūzikas, dejas un vizuālās mākslas elementi. Tās pamatā ir rūpīgi pārdomāta ideja, ko realizē cilvēks vai cilvēku grupa un tajā parasti netiek iesaistīti skatītāji. Performances uzmanības centrā ir pats cilvēka ķermenis, viņa attiecības ar un attieksmes pret apkārtējo vidi. Tā kā jebkurā performancē svarīga ir koncepcija, ķermenis tiek izmantots kā galvenais mākslinieciskās izteiksmes līdzeklis, radot savdabīgu vizuālu valodu, emocijas un prezentējot iecerēto vēstījumu. Performancē mākslinieka ķermenis iegūst mākslas jeb artefakta vērtību (Taurens 2009).

“Katrai performancei, tāpat kā katram māksliniekam ir sava valoda. Var uzskatīt tā, ka, ja Tu performanci nesapрати, tad tā nebija priekš Tevis, mākslinieks nerunāja Tev saprotamā valodā par Tev svarīgu tēmu” (www.performance.lv/vesture).

Performance pieder pie situatīvajiem postmodernisma mākslas virzieniem, jo tā skatāma tikai noteiktā vietā un plānotajā (ierobežotajā) laikā, tāpēc laikmetīgās mākslas telpā performance uzsvērti tiek dēvēta arī par “dzīvo mākslu” (*live art*),”notikuma mākslu” (*event art*) vai ”postobjektu mākslu”(*post-object art*). Veids, kā šo mākslas darbu saglabāt, prezentēt un paplašināt skatītāju loku, ir foto vai video dokumentēšana (Taurens 2009).

Performance tiek uzskatīta par hepeninga (angļu val. *happening*- notikums) jeb mākslinieciskas akcijas, kas apvieno plānotas un teatrālas darbības, vizuālo mākslu izteiksmes līdzekļus, orientējoties uz skatītāju iesaistīšanu, pēcteci. Pirmais hepenings notika 1959. gadā *Reuben* galerijā Ņujorkā (ASV) ar nosaukumu “18 hepeningi 6 daļās”. To organizēja Ņujorkas Sociālo pētījumu skolas students Alans Kaprovs (1927 - 2006). Viņš izveidoja arī pašu vārdu “hepenings” un notikuma būtību skaidroja kā “spontānu bezsīžeta teatrālu norisi”.

Atšķirībā no hepeninga, kas izpaužas kā impovizēta mākslinieciska akcija ar neprognozējamu rezultātu, performance tiek smalki izplānota, tai ir ideja un vēstījums, kuras

izpaušmē netiek iesaistīti skatītāji. Kā patstāvīga mākslas forma pasaules mākslas telpā performance tika atzīta 20. gs. 60. gadu beigās (Taurens 2009; Austruma, Muižarāja 2010).

Arī Latvijā performance ienāca 20. gs. 60. gados, un šī pētījuma mērķis ir akcentēt nozīmīgākos faktus, kreatīvākos pārstāvjus un mākslinieku radošās apvienības performances mākslā Latvijā no tās pirmsākumiem līdz mūsdienām.

60. gados performances bija slēgti pasākumi, kuros piedalījās mākslinieku-domubiedru grupas. Pārsvarā tās tika rīkotas dzīvokļos vai uz māju jumtiem, iecienītas bija arī Rīgas kafejnīcas “Dieva Auss” un “Kaza”, kā arī neremontētās Rundāles pils telpas. 60. gadu performanču tematika pauda protestu valsts pārvaldei un bija sava veida sacelšanās pret radošo brīvību. Aktīvi tajās piedalījās tādi Latvijā zināmi mākslinieki kā M. Tabaka, M. Ķimele, J. Krievs un I. Lancmanis (tagadējais Rundāles pils saimnieks).

20. gs. 60. gadu beigās Latvijas performancē sevi piesaka mākslinieks Andris Grīnbergs (1946). No 1969. līdz 1993. gadam viņš ir veidojis 30 performances. Tajās A. Grīnbergs iesaistīja gan savus domubiedrus, draugus (I. Grīnbergu, M. Brašmani, M. Gaiševsku, S. Rīgu, E. Valpēteru), gan nepazīstamus cilvēkus no ielas. Viņa performancēs radošais process bija svarīgāks par rezultātu.

20. gs. 70. gados, lai gan vairāk slēptā un lokālā vidē, tomēr performances attīstība Latvijā turpinās (A. Grīnbergs 1946, H. Lediņš 1955-2004). 1972. gadā norisinās ievērojamākā A. Grīnberga performance “Jēzus Kristus kāzas” (skat. 1. att.), kas ir viņa reālās kāzas ar Inesi Jaunzemu Carnikavas jūrmalā. Tās ietvaros uzaicinātajiem skatītājiem tika izdalīti tērpi, ko speciāli šim pasākumam bija darinājis pats idejas autors. Performances laikā norisinājās vairāki tradicionālo kāzu rituāli, krastmalā tika novietota pat kāzu gulta (Matule 2009).

Performancē darbojās improvizēts mācītājs, tika teikta salaulāšanās runa, tomēr tā netika uzskatīta par reliģiska rituāla imitāciju, bet gan par protestu pastāvošajai iekārtai, kas “ignorēja reliģiju, tāpēc radās vēlēšanās paņemt reliģiju sev” (Valpēters 2010: 133).

20. gs. 80. gadu sākumā joprojām performance kā mākslas forma Latvijas mākslas un publiskajā telpā netika atzīta, tai pievērsās tikai daži mākslinieki. 1982. gadā multimākslinieks un viens no mākslas akciju aizsācējiem Hardijs Lediņš (1955-2004) kopā ar domubiedriem J. Boiko, I. Žodžiku, I. Černovu un A. Sparānu radīja pirmo radošo apvienību Latvijas performances mākslas vēsturē - “Nebijušu sajūtu restaurēšanas darbnīca” (turpmāk NSRD). Pateicoties šīs grupas radošajiem eksperimentiem, kas apvienoja vizuālo mākslu, mūziku un kino, viņi tiek uzskatīti arī par Latvijas videomākslas pionieriem. Šīs apvienības radītajās grupu performancēs no NSRD tapšanas brīža līdz 2002. gadam ir piedalījušies

daudzi sabiedrībā pazīstami mākslinieki, mūziķi un radošo profesiju pārstāvji (M. Rutkis, N. Īle, I. Akurātere, B. Avramecs, E. un I. Baušķenieki, R. Gobziņš, M. Lūsēna u.c.). Viena no pazīstamākajām NSRD performancēm bija “Gājiens uz Bolderāju” (skat. 2. att.), kas norisinājās Rīgā no 1980. līdz 1987. gadam, 2001. gadā un tika konceptuāli uztverts kā savdabīgs garīgas attīrīšanās rituāls. Gājiens norisinājās pa vilciena sliedēm, tā laikā tika dziedātas pašsacerētas dziesmas un lasīta pašsacerēta dzeja. Simboliski katra gājiena laikā vienā un tai pašā vietā visi dalībnieki sasita un apēda līdzpaņemtās vāritās olas.

Otra, labi zināma NSRD performance 20. g. 80. gados, ir “Doktora Enesera Binokulāro deju kursi” (1987), kuras iniciators bija dzejnieks un videomākslinieks Juris Boiko (1954-2002). Tās laikā uz ekrāna tika rādītas divas lielas acis, kas vērās vaļā un ciet. Fonā skanēja pašsacerēta mūzika un tēla- Doktora Enesera balss, kas lika atvērt vai aizvērt vienu vai abas acis. Idejas autors performanci nodēvēja par “acu dejām”, un video vēlāk tika demonstrēts dažādos publiskos pasākumos Rīgā (Matule 2009).

20. gs. 80. gadu beigās - 90. gadu sākums tiek uzskatīts par performances ziedu laiku. Tās, piesaistot plašāku skatītāju loku, kļuva daudz publiskākas. Vieni no aktīvākajiem māksliniekiem, kas sāka realizēt vērienīgas performances, bija Inese (1959) un Ivars (1956) Mailīši. 1984. g. kopā ar mūziķi Aigaru Graubu viņi Mākslas dienās Rīgā radīja performanci/akciju “Oranžā helikoptera akcija”. Tās laikā pāri Doma laukumam speciāli pārvilkta trosē laidās oranžs helikopters, kurš pa ceļam saplēsa ar baltu pulveri pildītu auduma objektu. Šis objekts simbolizēja ļaunos spēkus, bet tā saplēšana - ļauno spēku sakāvi. 1991. gadā minētais mākslinieku tandēms organizēja performanci, kas tiek uzskatīta par latviešu performances klasisku vērtību, - “Cilvēki kā karogi”. Tās norises laikā melnā, sintētiskā auklā tika ietīti gan priekšmeti, gan cilvēki, līdz tie zaudēja savu formu un atgādināja kamolus. Ar šo pašu performanci I., I. Mailīši prezentēja Latvijas laikmetīgo mākslu gan ārvalstu festivālā SOFA (“*Sculpture Objects & Functional Art*”) Nīborgas pilsētā (Dānija), gan arī citos starptautiskos mākslas festivālos (Matule 2009; Astahovska 2010).

Performance kā mākslas forma uzrunāja arī gleznotāju Miervaldi Poli (1948), un viņa “Bronzas cilvēks” (1987) kļuva par šī laika ikonu. Mākslinieks, nokrāsojis gan sevi, gan apģērbu bronzas krāsā, pastaigājās pa Rīgas ielām, veicot darbības, kuras pats nodēvēja par spontānu teātri, tieksmi glificēt un tapt glificētām. Īpašu publikas uzmanību viņa radītais tēls izpelnījās pēc Ļeņina pieminekļa demontāžas Rīgas centrā, kad M. Polis uzkāpa uz tā postamenta un stāvēja, ieņēmis pieminekļa pozu (skat. 3. att.). Savu darbību viņš skaidro sekojoši: ”Manas mākslas mērķis nav nedz protestēt, nedz kritizēt. Es tikai cenšos konkrētā vizuālā formā atklāt savas dvēseles izjūtas un tieksmes” (Polis 1988: 20).

Vairākas savas performances M. Polis realizēja tandēmā ar mākslinieku Vilni Zāberu (1963 – 1994). Pazīstamākā no tām - saulespuķu sēkliņu tirgošana Rīgā pie Laimas pulksteņa. Performances laikā Bronzas cilvēks, kas simbolizēja padomju sociālismu (M. Polis) par dolāriem pārdeva sēkliņas bronzas krāsā, bet Parastais cilvēks (V. Zābers) tirgoja parastas sēkliņas par rubļiem. Pēc Poļa teiktā, šī performance/akcija bija sava veida sacensības starp padomju laika un tuvojošās kapitālisma ēras pieprasījumu, jo cilvēki labprātāk pirka Parastā cilvēka piedāvātās saulespuķu sēklas, jo tās bija gan ēdamas, gan nopērkamas par vietējo naudu (Brizgela 2012).

Skandalozākas performances 20. gs. 80. gadu beigās Rīgā veidoja mākslinieku grupa: Oļegs Tillbergs (1956), Sarmīte Māliņa (1960) un Sergejs Davidovs. Tās visbiežāk noritēja Mākslas dienu kontekstā, un to mērķis bija pievērst uzmanību dažādiem sabiedrībā aktuāliem jautājumiem. 1987. gadā performance/akcijas “Būri” laikā viens no māksliniekiem atradās stieplu būrī, otrs, tērpies padomju armijas formā, gulēja, kājas uzlicis uz atkritumu kaudzes, bet trešais lasīja avīzi. Pēc šīs akcijas O. Tillbergs tika arestēts par Padomju armijas formas zaimošanu. Otra viņu skandalozākā performance/akcija “Staburaga bērni” notika 1988. gadā. Gājēju apakšzemes tunelī zem Dzelzceļa stacijas tika novietotas 20 bērnu gultiņas ar simboliskām bērnu figūrām. Sākumā tās, sitot ar koku, mēģināja iznīcināt cilvēks ūdenslīdzēju tērpā, bet performance beigās visas gultiņas apgāza un salauza vīrietis ar motociklu (Matule 2009).

20. gs. 90. gados Latvijas performancēs vērojamas laikmetīgas transformācijas- tajās pārliecinoši ienāk jaunie mediji. Pirmie no māksliniekiem, kas izmantoja savās performancēs video, bija tēlnieks Kristaps Gulbis (1967) un mākslinieks Jurgis Krāsons (1970). Radošie eksperimenti tika prezentēti dažādos videomākslas festivālos, piemēram, 1993. g. 2. Francijas-Baltijas videofestivālā bija redzama akcija “Ešafots” (K. Gulbis, D. Kļava, O. Štāls), kuras laikā “Rīgas Galerijā”, skatot dzīvajai mūzikai, uz speciāli veidotas koka instalācijas dejoja balerīnas. 1994. gadā Baltijas-Francijas videomākslas festivāla ietvaros J. Krāsons kopā ar operatoru Uldi Janci (1965) un grupu “Zig Zag” izstāžu zālē “Arsenāls” (Rīga) veidoja performanci, uz balta audekla sākumā projicējot dažādas vienkāršas formas, tad figūras un sarežģītas kompozīcijas. Mūzikas pavadījumā J. Krāsons videoattēlus pārzīmēja uz audekla vienu otram pāri, tā veidojot daudzslāņainu un abstraktu kompozīciju (Matule 2009).

20. gs. 90. gados performancē darbojās arī tēlnieks A. Bikše, režisors R. Vaivars ar savu muzikālo grupu “Visādi gadījumi” (V. Piņķis, K. Poreiters, I. Samta, R. Liepiņa, I. Blūms), mākslinieki A. Dzērve, K. Pūce u. c. 1998. gadā izstādē “Ventspils. Tranzīts.

Termināls” sevi prezentēja “Latvijas nacionālās sieviešu līgas projekts (LNSLP)” (I. Šteimane, S. Pogule, I. Zābere, I. Cēsniņa, K. Keire, I. Breidaka).

Tā ir vienīgā zināmā sieviešu apvienība, kas performances veidoja trīs gadus, pievēršot uzmanību galvenokārt sieviešu un vīriešu attiecību problemātikai un tajās valdošajiem stereotipiem. Viena no oriģinālākajām LNSLP akcijām notika vilcienā Rīga-Ventspils, kurā brauciena laikā viņas, tērpušās vienādos apģērbos un blondās parūkās, pētīja vīriešu attieksmi pret blondām sievietēm (Matule 2009).

21. gs sākumā performancē aktīvi darbojās mākslinieki H. Gruduls, I. Cēsniņa, G. Gabrāns, K. Neiburga, S. Breikša, K. Pantelējs, O. Feldbergs, grupas ”*Totaldobže*” (K. Lielgalvis, K. Zankovskis, D. Līcītis), “*Auseklic/Usins*” (Z. Matule, D. Gaile, K. Pūce, G. Vectirāns, K. Zilgalvis) u. c. Gints Gabrāns (1970) radīja un no 2000. līdz 2004. gadam popularizēja performanci, kuras tēls konceptuāli sasauca ar Miervalža Poļa ikonisko Bronzas cilvēku, gan sniedza citu vēstījumu. Tas bija kāds nejauši izvēlēts bezpajumtnieks pazemes gājēju tunelī Rīgā, kuram tika dots pseidonīms *Starix* (no krievu vārda *emapuk*- večuks), un performances ideja bija padarīt viņu slavenu ar masu mediju starpniecību. Labi ģērbtais un sakoptais bezpajumtnieks bieži figurēja dažādos populāros televīzijas raidījumos un publiskos pasākumos, kuros izcēlas ar savu nemainīgi eleganto izskatu un izturēšanos. Ar mediju palīdzību *Starix* tēls kļuva labi pazīstams visā Latvijā, tika dēvēts par mediju kaskadieru un apstiprināja G. Gabrāna performances konceptu - slavens var kļūt ikviens (Brizgela 2012; Bryzgel 2011).

Tēlnieks Kirils Pantelējs (1969) 2002. gadā Rīgā, Bolderājā prezentēja performanci “Krasta līnija”, kuras laikā mākslinieks spaiņos nesa no jūras ūdeni un lēja smiltīs, cenšoties darīt neiespējamo- pabīdīt tālāk krasta līniju. Otra viņa performance, kas pievērsa sabiedrības uzmanību, bija “Karstās ziņas” (skat. 4. att.). Tās laikā tika aizdedzināts galds, pie kura sēdēja pats mākslinieks un lēnām šķirstīja avīzi.

Ojāra Feldberga (1947) performanču koncepcijas bija filosofiskas, saistītas ar pasaules pirmelementiem (uguns, ūdens, akmens) un parasti notika viņa 1992. gadā radītajā Pedvāles Brīvdabas mākslas muzejā. 2007. gada pavasarī tēlnieks uzsāka akmeņu kultivēšanu (skat. pielikumā 5. att.), kuras laikā lauks tika apstādīts ar akmeņiem, vēlāk tika ravēts, mēslojts, bet vasarā- novākts un akmeņi pārdoti tirgū. Katram šim darbam tika organizēta talka, kurā piedalījās mākslinieki un radošas personības. Minētajā muzejā 2001. gadā pirmo reizi notika Baltijas performances mākslas festivāls “Laiks. Telpa. Kustība” un 2005. gadā- starptautiskais performances festivāls “Rituāls”.

21. gs. sākumā performances kļūst populāras vairākās Latvijas pilsētās: Liepājā, Ventspilī, Cēsīs, Alūksnē, Daugavpilī u. c. Piemēram, 2005. gadā sabiedrību pārsteidza mākslinieku apvienības “*Jaffa*” (J. Tenisons, A. Mednis, I. Stūrmanis) skandalozā performance, kuras laikā uz Liepāju tika pārvests Ventspils vides mākslas objekts “Jūras govs”. Par šo darbību apvienības dalībnieki saņēma nosacītu brīvības atņemšanu uz sešiem mēnešiem (Matule 2009).

Daugavpilī performances organizēja un tajās visaktīvāk piedalījās Daugavpils Universitātes studenti. Lielāko daļu performanču realizēja jauno mākslinieku biedrība “Kāpēc5” (aktīvi darbojās 2005.-2010. g.; vadītāja- māksliniece Sandra Poplavska/Sanri), no kurām spilgtākās dokumentētās performances ir: “Vilciens pieturēs” (2005), “Mana nepersonīgā telpa”, “4 cikli” (“Attīrīšana”, “Pašportrets”, “Noņem maskas”, “Atvērsies pēc 10 min”) un “Traipu robeža” (2006), “Franču tramvajs” un (skat. 6. att.) “Svētki” (2007), “Mākslas mazumtirdzniecības fabrika” (2008), “*Sladkij pupsik*” un “Līgava” (2009) (www.sanri.lv).

Performances māksla Latvijā ir atradusi savus adresātus un ieguvusi stabilu vietu mākslas telpā. Tās popularizēšanai 2008. gadā tika izveidota Latvijas Performances mākslas savienība, kuras darbības virzieni saistās ar sabiedrības izglītošanu par šo mākslas virzienu un performanču organizēšanu Latvijā un ārpus tās.

Secinājumi

- Performances māksla pieder pie situatīvajiem postmodernisma mākslas virzieniem, tāpēc svarīga ir artefakta video un foto dokumentēšana.
- Klasiskā performance Latvijā sevi prezentē 20. gs. 60. gados, pakāpeniski, bet pārlicinoši no slēgtas vides ienākot publiskā kultūras telpā.
- Latvijas performancēs būtisks ir to konceptuālais aspekts, nevis mākslinieku šokējoši eksperimenti ar savu ķermeni.
- Spilgtākie performances mākslinieki Latvijā: A. Grīnbergs, H. Lediņš, M. Polis, I. un I. Mailīši, O. Feldbergs, G. Gabrāns u.c., radošākās apvienības: "NSRD", "Latvijas Nacionālās sievietes līgas projekts", "*Auseklic/Usins*" u. c.
- Performances mākslas attīstībai Latvijā ir perspektīvas, jo tas ir interaktīvs komunikācijas veids starp mākslinieku un adresātu laikmeta politisko un sociālo norišu kontekstā.

Bibliogrāfija

Akmeņu stādīšana. http://www.pedvale.lv/data/image_gallery/0001160_FULL_52.JPG [2012.04.12.].

Astahovska, I. (2010) *Deviņdesmitie: Laikmetīgā māksla Latvijā*. Rīga: Laikmetīgās mākslas centrs.

Austruma, S., Muižarāja, I. (2010) *Kulturoloģija vidusskolai*. Rīga: Zvaigzne ABC.

Brizgela, E. (2012) Bronzas cilvēks un bezpajumtnieks: Performance Latvijā toreiz un tagad. *Personība mākslas procesos*. Sast. Ābele, K. Rīga: Neputns, 213.- 226. lpp.

Bryzgel, A. (2011) Miervaldis Polis and Gints Gabrāns. Performance Art in Latvia Then and Now. *Latvijas vizuālās mākslas Eiropas kontekstā*. Sast. Grosmane, E. Rīga: LMA MVI, 128.- 138. lpp.

Bronzas cilvēks.

<http://performance.lv/public/artgroup/lvdc3L33FIsI1J6fyRA0eTWdmTL0jdOJO4CzxEdJ.jpg> [2012.04.12.].

Franču tramvajs. <http://www.sanri.lv> [2012.04.12.].

Gājiens uz Bolderāju.

<http://performance.lv/public/artgroup/hjSOMDcg2ipNDNjbM4gl141afjqNX7wSL6Gt3jgg.jpg> [2012.04.12.].

Jēzus Kristus kāzas.

<http://performance.lv/public/artgroup/EsKQicrBmsGhoE0dYf6iOWb91Abcyn7IXfFXbRPf.jpg> [2012.04.12.].

Karstās ziņas.

<http://performance.lv/public/artgroup/q1NMTToSpF0PglsBY5PQq9OUaziCYUiQrrOAg3UKA.jpg> [2012.04.12.].

Latvijas performances māksla. <http://performance.lv/Vesture> [2012.03.13.].

Matule, Z. (2009) Performance Latvijā 1963-2009. Rīga: Neputns.

Polis, M. (1988) Miervaldis intervē Poli. *Māksla*, Nr.1: 16-20.

Taurens, K. (2009) Hepeningi, performances un bodiārts. Rīga: Neputns.

Valpēters, E. (2010) Nenocenzētie. Alternatīvā kultūra Latvijā. Rīga: Latvijas Vēstnesis.

Attēli

1. att. Jēzus Kristus kāzas
(<http://performance.lv/public/artgroup/EsKQicrBmsGhoE0dYf6iOWb91Abcyn7IXfFXbRPf.jpg>)

2. att. Gājiens uz Bolderāju
(<http://performance.lv/public/artgroup/hjSOMDcg2ipNDNjbM4gl141afjqNX7wSL6Gt3jgg.jpg>)

3. att. Bronzas cilvēks
(<http://performance.lv/public/artgroup/lvdc3L33FIIsI1J6fyRA0eTWdmTL0jdOJO4CzxEdJ.jp>)

4. att. Karstās ziņas
(<http://performance.lv/public/artgroup/q1NMToSpF0PglsBY5PQq9OUaziCYUiQrrOAg3UKA.jpg>)

5. att. Akmeņu stādīšana
(http://www.pedvale.lv/data/image_gallery/0001160_FULL_52.JPG)

6. att. Franču tramvajs (<http://www.sanri.lv>)

*Ieva Lorence, Zeltīte Barševska
Daugavpils Universitāte, Latvija*

LATVIJAS MONĒTU DIZAINS (1992-2011)

Abstract

Latvian coin design (1992-2011)

By the restoring of the national independence of Latvia the re-established Bank of Latvia, according to the law "About the Bank of Latvia", receives permission to issue money and renew the country's national currency, lats. In 1992 coins with nominal 1, 2, 5, 10, 20, 50 centime and 1, 2 lats are being minted (in circulation from 1993). The authors of the graphic design of the reverse of the coins are the artists G. Lūsis and J. Strupulis. In the design of the coins the authors apply several symbols characteristic to the traditional Latvian folk-wisdom and lifestyle: an ethnographic ornamental sign called "the sun", a pine seedling as a symbol for the forests of Latvia, a salmon as a symbol for the waters of Latvia, and a cow as a symbol of the ground. The conception of the design of the money initiated by the above mentioned artists gets further developed by O. Šilova, I. Mailītis, G. Sietiņš, L. Franckeviča, etc. Since 1993 the Bank of Latvia, also, issues anniversary and memorial coins, the graphic design of which is devoted to certain essential aspects in the nation's life (G. Cilītis, H. Vorkals J. Strupulis, etc.). Many of these coins have gained awards in various international coin art competitions (U.S.A., Italy, etc.) and have been acknowledged as numismatic rarity.

The aim of the research is to investigate and identify the Latvian coins (1992 - 2011) not only as a means of settlement of accounts (Exchange value), but also as a testimony to the century and cultural value.

Atslēgas vārdi: monēta, grafiskais dizains, averss, reverss, simbols, Latvija.

Nauda ne vien ekonomiskā, bet arī kultūrvēsturiskā un politiskā nozīmē uzskatāmi atspoguļo valsts attīstības gaitu. Tā satur unikālu vizuālo informāciju gan par reiz dzīvojušām nozīmīgām personībām, gan par mākslas, arhitektūras un kultūras vērtībām, gan par politiskām pārmaiņām un svarīgiem faktiem valsts un tautas dzīvē.

Pēc Latvijas valstiskās neatkarības atgūšanas atjaunotā Latvijas Banka saskaņā ar likumu "Par Latvijas Banku" iegūst naudas emisijas tiesības un atjauno valsts nacionālo valūtu - latu (Ls). 1992. gada martā tiek slēgts līgums ar Bavārijas (Vācija) monētu kaltuvi (*Bayerisches Hauptmuenzamt*), un jau 1993. gadā apgrozībā nonāk pirmās naudas monētas ar 1, 2, 5, 10, 20, 50 santīmu un 1, 2 latu nominālvērtību.

Līdz 2011. gadam Latvijas naudas monētas tiek kaltas Šveicē (*Valcambi SA*), Vācijā (*Staatliche Münze Berlin*), Lielbritānijā (*British Royal Mint*), Francijā (*Koninklijke Nederlandse Munt, Monnaie de Paris*), Austrijā (*Münze Österreich*) un Somijā (*Rahapaja Oy*) (Latvijas Bankas naudas zīmes 2006; Ducmane 2004).

Kopš 1993. gada LB izdot arī jubilejas un piemiņas monētas, kuru grafiskais dizains veltīts būtiskiem aspektiem nācijas dzīvē. Daudzas no tām ir ieguvušas balvas starptautiskos monētu mākslas konkursos (ASV, Itālija u. c.) un ir numismātisks retums.

Pētījuma mērķis ir apzināt Latvijas naudas monētas (1992- 2011) ne tikai kā norēķināšanās līdzekli, bet arī kā laikmeta, kultūras vērtību un akcentēt to grafiskā dizaina īpatnības.

Naudas monētu raksturo divas virsmas:

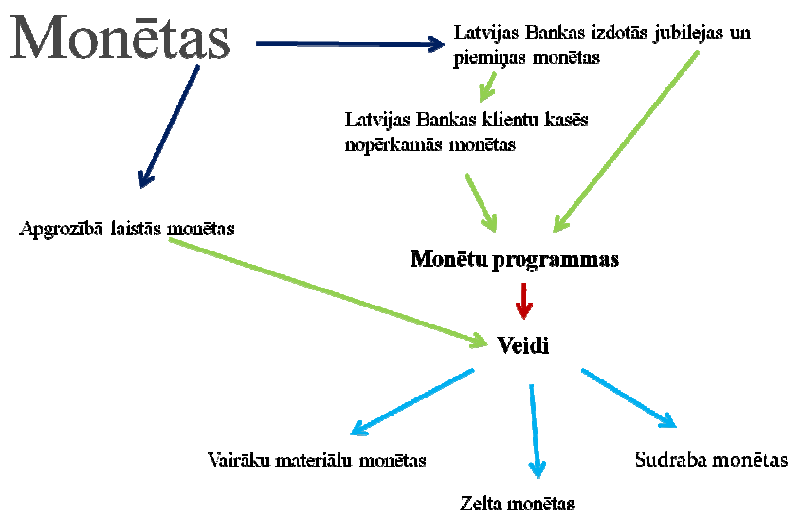
- averss (Av) - priekšpuse jeb galvenā puse (monētai tā allaž ir ar valsts simbolu),
- reverss (Rv) - monētas aizmugure jeb paskaidrojošā puse,

kā arī t. s. „josta” jeb monētas biezums (Aldersons 2011; Ducmane, Ozoliņa 2009; Jorņiņa, Slava, 2007)

Monētu svars (1,2442 g- 31,47 g) ir atkarīgs no tajās izmantotajiem materiāliem (Ag 925°, Ag 900°, Au 999,9°, Au 999°, Au583°, dzintars (2010. g.), niobijs (2004. g.), granīts (2011. g.) un metālu sakausējumiem (Cu/Ni (50 sant.; Ls1; Ls2), Cu/Ni/Zn (5;10; 20; Ls2), Cu/Fe (1; 2 sant)). To ierastā forma ir aplis (diametrs 13,92 mm- 38,6 mm), bet izmantotas arī tādas ģeometriskas formas kā septiņstūris, kvadrāts un rombs.

Naudas monētas Latvijā klasificē divās pamatgrupās:

- apgrozībā laistās monētas (skaits - 32)
- jubilejas un piemiņas monētas (skaits - 83) (skat. 1. att.).

1. att. Monētu iedalījums (www.bank.lv).

Apgrozībā laistās (skat. 1. tab.) un Latvijas Bankas klientu kasēs nopērkamās jubilejas un piemiņas monētas dalās trīs monētu programmu veidos: zelta, sudraba un vairāku metālu monētas (skat. 2. tab.).

Mākslinieku radošais pieskāriens naudaszīmes dara cēlas, apgarotas un vērtīgas kā mākslas darbus. Ievēribu pelna tajās attēlotie simboli. Pirmo apgrozībā laisto monētu (1; 2; 5; 10; 20; 50 santīmi; 1; 2 lati) reversu grafiskajam dizainam mākslinieki **G. Lūsis** (1949) un **J. Strupulis** (1950) izvēlas latvisko dzīvesziņu apliecināšus un tautas eksistences pamatelementus akcentējošus simbolus: etnogrāfisko zīmi- "saulīte" un piecus puslokus (cilvēka pieci darba cēlieni no saules līdz saulei), priedes stādu (Latvijas mežu bagātības), lasi

(Latvijas ūdeņu bagātības) un govi (Latvijas lauku bagātības) (skat. 1. tab.) (Latvijas Bankas naudas zīmes 2006; Ducmane, Vēciņš 1995).

Iesākto koncepciju turpina mākslinieki O.Šilova, I. Mailītis, G. Sietiņš, V. Villerušs, L. Šēnbergs, D. Lielā, H. Vorkals, A. Priedīte, J. Dimiters, L. Franckeviča u. c. (skat. 1. tab.).

1. tabula. Apgrozības monētu simboli (Ducmane 2004;

<http://www.bank.lv/nauda/latvijas-nauda>).

Monētas nominālvērtība	Simbolika (reverss), mākslinieki	Monētas josta
<i>1 santīmi</i>	Etnogrāfiskā „saulīte”, pieci pusloki (piecu darba cēlienu simbols) (G. Lūsis, J. Strupulis)	Gluda
<i>2 santīmi</i>		
<i>5 santīmi</i>		
<i>10 santīmi</i>		
<i>20 santīmi</i>		
<i>50 santīmi</i>	Priedes stāds (Latvijas mežu bagātību simbols) (G. Lūsis, J. Strupulis)	Vertikāli rievota
<i>1Ls</i>	Lasis (Latvijas ūdeņu bagātības simbols) (G. Lūsis, J. Strupulis)	Divi uzraksti LATVIJAS BANKA, atdalīti ar rombveida punktiem
<i>1Ls</i>	Stārķis (ilga mūža, uzticības simbols) (O. Šilova)	Divi uzraksti LATVIJAS BANKA, atdalīti ar rombveida punktiem
	Skudra (čakluma, strādīguma simbols) (M. Putns, A. Zvirgzdiņš, D. Rubins (graf. diz.), L. Franckeviča (plast. veid.))	
	Sēne - baravika (devīze „Tikušam sēnes aug, netikušam- kāti vien”) (G. Sietiņš (graf. diz.), J. Strupulis (plast. veid.))	
	Sprīdītis (mazo tautu un kultūru nozīme tagadnes globalizācijā) (I. Mailītis)	
	Pētera baznīcas gailis- pilsētvides simbols (saistās ar dienas iedziedāšanu, Rīgai raksturīgo amatniecību, kā arī „Ābeces” vāka simbols) (V.Villerušs (graf. diz.), L. Franckeviča (plast. veid.))	
	Kliņģeris (maiznieka meistarības apliecinājuma simbols) (L. Šēnbergs (graf. diz.), J. Strupulis (plast. veid.))	
	Jāņu vainags (vasaras saulgriežu simbols) (D. Lielā (graf. diz.), L. Franckeviča (plast. veid.))	
	Čiekurs (ziemas saulgriežu simbols) (H. Vorkals (graf. diz.), J. Strupulis (plast. veid.))	
	Pūcessakta (kultūras mantojuma liecība) (A. Priedīte (graf. diz.), J. Strupulis (plast.	

	veid.))	
	Sniegavīrs (Ziemassvētku un ziemas simbols) (D. Lapiņa (graf. diz.), L. Franckeviča (plast. veid.))	
<i>1Ls</i>	Ūdensroze (skaidrības, gudrības, drosmes simbols) (A. Čhaidze (graf. diz.), L. Medne (plast. veid.))	Divi uzraksti LATVIJAS BANKA, atdalīti ar rombveida punktiem
	Skursteņslauķis (laimes nesējs, veiksmes simbols) (D. Lapiņa (graf. diz.), L. Medne (plast. veid.))	
	Nameja gredzens (latvietības zīme) (I. Lībiete (graf. diz.), B. Šime (plast. veid.))	
	Ziemassvētku eglīte (500 gadus veidojusies tradīcija, simbolizē piekto daļu Latvijas mežu) (A. Priedīte (graf. diz.), L. Franckeviča (plast. veid.))	
	Krupis (svētības, laimes nesējs mājā, kurā nauda tiek tērēta ar apdomu) (E. Folks (graf. diz.), J. Strupulis (plast. veid.))	
	Pakavs- vērsts gan uz augšu, gan leju, lai laime nāk pretī ikvienam (veiksmes simbols) (F. Kirke (graf. diz.), L. Medne (plast. veid.))	
	Alus kauss (vasaras saulgriežu, Līgo svētku simbols) (J. Dimiters (graf. diz.), A. Vārpa (plast. veid.))	
	Piparkūku sirds (mīlestības apliecinājuma simbols) (R. Briede (graf. diz.), L. Medne (plast. veid.))	
<i>2Ls</i>	Govs (Latvijas lauku bagātības simbols). (monēta vairs netiek laista apgrozībā) (G. Lūsis (graf. diz.), J. Strupulis (plast. veid.))	
<i>2Ls</i>	Uz septiņām horizontālām svītrām attēlots etnogrāfisks raksts. (A. Krūklis (graf. diz.), E. Grīnfelds (plast. veid.))	Divi uzraksti LATVIJAS VALSTS 75 GADI, atdalīti ar rombveida punktiem
	Govs, fona zīmējums (mākoņi un zāle)	Vertikāli rievota;

	savieno centrālo apli un ārējo gredzenu (G. Lūsis (graf. diz.), J. Strupulis (plast. veid.))	uz tās divi ar punktiem atdalīti uzraksti <i>LATVIJAS BANKA</i>
10Ls	Augšdaļā uz septiņām horizontālām svītrām attēlots etnogrāfisks raksts (A. Krūklis (graf. diz.), E. Grīnfelds (plast. veid.))	Divi uzraksti LATVIJAS VALSTS 75 GADI, atdalīti ar rombveida punktiem
100Ls	Uz septiņām horizontālām svītrām attēlots etnogrāfisks raksts (A. Krūklis (graf. diz.), E. Grīnfelds (plast. veid.))	Divi uzraksti LATVIJAS VALSTS 75 GADI, atdalīti ar rombveida punktiem
	Monētas centrā skaitlis 100, to caurvij attīstību simbolizējošs, nenoslēgts aplis (S. Belsone (graf. diz.), J. Strupulis (plast. veid.))	Pamīšus kārtoti 3 gludi un 3 vertikāli rievoti posmi

Naudas monētu grupa - jubilejas un piemiņas monētas - pēc formas ir nauda, bet pēc būtības - mākslas darbs, kas veltīts kādam ar nācijas dzīvi saistītam būtiskam aspektam. Tās parasti izgatavo no zelta, sudraba, citiem dārgmetāliem īpaši augstā kaluma kvalitātē. Atšķirībā no apgrozības naudas, jubilejas monētas parasti nav domātas lietošanai maksājumos, bet dāvināšanai, piemiņai un kolekcijām. Minēto iemeslu dēļ šo monētu cena ievērojami pārsniedz nominālvērtību (www.bank.lv/nauda/ievads). 2. tabulā redzamas dažas monētu programmas, kuru reversu grafiskais dizains satur vienotu tematiku, ideju vai veltījumu (grafiskā dizaina autori G. Cīlītis, H. Vorkals, J. Strupulis u. c., plastiskais veidojums- L. Franckeviča, J. Strupulis u. c.).

2. tabula. Monētu programmas (www.bank.lv/nauda/latvijas-nauda).

Nosaukums	Kam par godu/piemiņu	Monētas
Rīga 800 (skaits - 8)	Latvijas Banka Rīgas 800 gadu jubilejai veltījusi astoņu sudraba 10 latu monētu sēriju.	XIII; XIV; XV; XVI; XVII; XVIII; XIX; XX gadsimta Rīgai veltītas jubilejas monētas
Apdraudētā fauna (skaits - 2)	Monētas veltītas apdraudētajām sugām, lai vēstītu par cilvēku postošo ietekmi uz dabu un mudinātu to saudzēt.	Piemiņas monētas " Grieze ", " Eiropas ūdele "

Hanzas pilsēta, piemiņas monētas (skaits - 8)	Latvijas pilsētām (Rīgai, Cēsīm, Limbažiem, Valmierai, Koknesei, Straupei, Kultīgai, Ventspilij) veltītas sudraba monētas.	„Rīga”, „Cēsis”, „Limbaži”, „Valmiera”, „Koknese”, „Straupe”, „Kultīga”, „Ventspils”
Kuģniecības vēsture, piemiņas monētas (skaits – 4)	Četri kuģi uz četrām monētām starptautiskās monētu programmas "Kuģniecības vēsture" ietvaros stāsta par Latvijas un jūras attiecību spožiem mirkļiem.	Gafelšoneris „Julia Maria”, fregate „Gekrönte Ehleendt”, „Rīgas kuģis”, 12. gs. ledlauzis „Krišjānis Valdemārs”
Latvija. Laikmetu grieži un laikmetu vērtības (skaits - 12)	Četru sēriju „Pamati”, „Laiks”, „Cilvēki” un „Valsts” 12 monētas veido stāstu par tautas pamatvērtībām, nozīmīgākajiem pagrieziena punktiem un sasniegumiem vēsturē un Latviju Eiropas un pasaules kontekstā. Mērķis ir parādīt, kas un kādi esam, parādīt to citiem un sev.	„Zeme”, „Debess”, „Liktenis”, „Kurzeme”, „Vidzeme”, „Latgale”, „Rainis”, „Krišjānis Valdemārs”, „Krišjānis Barons”, „Brīvības cīņas”, „Svešas varas”, „Valsts atdzimšana”
Laika monētas (skaits - 3)	Unikālas bimetāla monētas, kuru ārējais sudraba aplis aptver monētas centrālo daļu, kalts no dūmakaini zilā, zaļā un violetā niobija; simboli: heraldiskā pieclapu roze (mīlestības un cieņas simbols), astronomiskais pulkstenis, zodiaka zīmju aplis un Mēness fāzes.	„Laika monēta”, „Laika monēta II”, „Laika monēta III”

Latvijas Banka no 1992. - 2011. gadam ir izlaidusi daudzas vizuāli un materiāli konceptuālas jubilejas un piemiņas monētas (skat. 3. tab.). Tās atzinīgi vērtētas ne tikai Latvijas sabiedrības aptaujās (Gada monēta), bet arī guvušas starptautisku atzinību un balvas monētu mākslas konkursos (ASV, Itālija, Krievija, Vācija u. c.) (no 1992. g. līdz 2011. g. ir iegūti 16 apbalvojumi).

3. tabula. Konceptuālās monētas (Lase 2007; Ducmane 2004; www.bank.lv/nauda/latvijas-nauda).

Monēta	Dizains	Monētas josta
Poga (1999)	Pēc formas- poga ar divien caurumiem, centrā riņķis. Reversā centrālā daļa pulēta, ārējā – matēta, ar ornamentālu joslu (G. Cīlītis (graf. diz.), J. Strupulis (plast. veid.)).	Gluda
Likteņa monēta (2001) (datējums - 2002)	Averss apzeltīts, tajā attēlota saule. Reverss sudrabots, tā lejasdaļā - nošķelts mēness sirpis, augšdaļā - reljefs zvaigznājs (I. Blumbergs (graf. diz.), J. Ronis (plast. veid.)).	

Ciparu monēta (2007)	Pēc formas septiņstūris, vidū - arābu cipars 0, fonā - līkloču līniju veidots austrumniecisks raksts. Reversā (monētas vidū) - romiešu cipars I, tam abās pusēs izkārtots gadskaitlis MMVII, fonā - taisnu līniju veidots ornaments, kurā jaušamas romiešu ciparu aprises (I. Blumbergs (graf. diz.), J. Strupulis (plast. veid.)).	Gluda
Dzīvības monēta (2007)	Aversa centrā divas zeltītas, sirdsveida lapas, savienotas ar sudrabainu līniju. Reversā - māte ar zelta krāsas autiņos satītu bērnu uz rokām (I. Blumbergs (graf. diz.), L. Franckeviča (plast. veid.)).	Gluda
Latvijai 90 (2008)	Aversa centrā - tēlnieka Burkarda Dzeņa (1879-1966) 1918. gadā veidotā pirmā Latvijas Republikas ģerboņa attēls ar sarkanbaltsarkanu karogu lejasdaļā. Reversā stilizēts bērna zīmējums - zēns un meitene sadotās rokās tur Latvijas karodziņu, karogi pārklāti ar sarkanu krāsu (mākslinieks A. Bikše).	Divi uzraksti LATVIJAS BANKA, atdalīti ar rombveida punktiem
Ūdens monēta (2009)	Forma – kvadrāts. Aversa centrā - ūdens lāses ceļš, kura sākumu iezīmē uzraksts H ₂ O, fona lejasdaļā - ūdens pilieni. Reversa centrā - ūdens kristāla atveids (I. Blumbergs (graf. diz.), J. Strupulis (plast. veid.)).	Gluda
Dzintara monēta (2010)	Centrā iestrādāts monētas biezumam atbilstošs, caurskatāms dzintara cilindrs. Augšdaļā pa labi - jūras viļņu atveids. Reversa centrā- acs ar dzintara zīlīti (mākslinieks A. Bikše).	
Miglā asaro logs (2011) (skat. 2. att.)	Aversā loga motīvs. Labajā pusē uz rāmja uzraksts MIGLĀ ASARO, uz rūtīm attēloti lūpu nospiedumi un lapas. Reversā attēlots akmens bruģis, apakšējā stūrī kreisajā pusē pulēts lapas attēls ar matētu lūpu nospiedumu uz tā (I. Blumbergs (graf. diz.), L. Franckeviča (plast. veid.)).	Gluda
Akmens monēta (datējums - 2011) (skat. 3. att.)	Monētas centrā - pelēka granīta aplis, apkārt sudraba gredzens. Reversā uz sudraba gredzena latvju rakstu zīmes (L. Šēnbergs (graf. diz.), J. Strupulis (plast. veid.)).	Divi uzraksti LATVIJAS BANKA, atdalīti ar punktiem

Secinājumi

Naudas nozīme cilvēka dzīvē ne vien ekonomiska, bet arī kultūrvēsturiska un politiska – nauda uzskatāmi atspoguļo visu civilizācijas, tautas, valsts attīstības gaitu, kultūru, folkloru.

Laika posmā no 1992. gada līdz 2011. gadam Latvijas Bankas izdoto jubilejas un piemiņas monētu skaits ir 83, no kurām 44 ir Latvijas Bankas kasēs nopērkamas un 32 dažādu veidu apgrozības monētas.

Latvijas Bankas monētas (1992-2011) ir ieguvušas 16 apbalvojumus.

Latvijas monētu dizainam raksturīgas ģeometriskas pamatformas (aplis, četrstūris, rombs, septiņstūris); to reversā attēlotā simbolika ir vizuālās informācijas nesēja, kas vēsta par Latvijas valsts vēsturi, kultūru, iedzīvotājiem un nacionālajām vērtībām.

Monētu dizaina izstrādē piedalījušies 44 mākslinieki, no kuriem radošākie ir J. Strupulis, L. Franckeviča, G. Lūsis, H. Vorkols u. c.

Bibliogrāfija

Aldersons, J. (2011) *Mākslas un kultūras vārdnīca ar interneta atslēgvārdiem*. Rīga: Zvaigzne ABC.

Ducmane, K. (2004) *Nauda: Latvijas mazā enciklopēdija*. Rīga: Zvaigzne ABC.

Ducmane, K., Ozoliņa, A. (2009) *Latvija Eiropā: monētu depozīti 1 – 20 gs*. Rīga: Latvijas Nacionālais vēstures muzejs.

Ducmane, K., Vēciņš Ē. (1995) *Nauda Latvijā*. Rīga: Latvijas Banka.

Jorniņa, I., Slava, A. (2007) *Nauda, mācību metodika*. Rīga: SIA „Latvijas Uzņēmējdarbības un menedžmenta akadēmija”.

Lase, A. (2007) Medaļa - mazs pieminēklis mūžībai. *Antikvariāts*. Nr. 6, 60 – 61.

Latvijas Bankas datu bāze. <http://www.bank.lv/nauda/latvijas-nauda> [2012.20.03.].

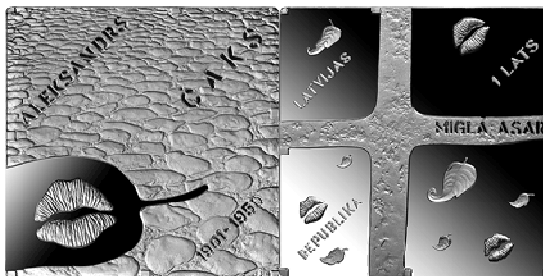
Monēta „Miglā asaro logs”. <http://www.bank.lv/nauda/migla-asaro-logs> [2012. 03.20.].

Monēta „Akmens monēta”. <http://www.bank.lv/nauda/akmens-moneta> [2012.05.25.].

Ziņas par monētu jaunumiem, apbalvojumiem.

[http://www.db.lv/search?q\[q\]=mon%C4%93tas](http://www.db.lv/search?q[q]=mon%C4%93tas) [2012.04.12.].

Attēli

2. att.. Monētas „Miglā asaro logs” averss, reverss.
Ilmārs Blumbergs (graf. diz.), Ligita Franckeviča (plast. veid.)
(<http://www.bank.lv/nauda/migla-asaro-logs>).

3. att. Monētas „Akmens monēta” averss, reverss.
Laimonis Šēnbergs (graf. diz.), Jānis Strupulis (plast. veid.)
(<http://www.bank.lv/nauda/akmens-moneta>).

Ilva Skulte, Rīgas Stradiņa Universitāte, Latvija
Aiga Dzalbe, Latvijas Mākslas akadēmija, Latvija
Mairita Folkmane, Daugavpils Universitāte, Latvija

VĀRDA VIZUALITĀTE: MĀKSLA UN VALODA

Abstract

From the beginnings of writing, the aesthetics of letters and words in the text are the topic of permanent interest and study. In the context of developing digital technologies it becomes increasingly important, and many artists have devoted their works to the critical interpretation of the visuality of word – connections between verbal and pictorial codes in the visual communication. In this paper, three aspects of the visuality of the word – philosophical, art historical and art pedagogical - have been discussed. The historical account of the development of thought on interactions between word, image, letter and sound will be followed by an analysis of works of art devoted to the topic in the recent history of art in Latvia and by reflections on the work with students in the field of typography and visuality of texts. Main findings show the 30 years long history of image –text interpretations in Latvian art history pointing out that this interpretation is based on the visual associations and emotional experience of the artist working with different materials, colours and forms. The handwriting adds to the visual message uniqueness, intimacy and special expression that must be regarded in teaching letter arts.

Atslēgas vārdi: valoda, teksts, tēls, vizuālā māksla, burtu mācība, Latvija

Ievads

Valodas vizuālajiem aspektiem, burtu, vārdu un tekstu estētikai uzmanība pievērsta jau kopš rakstības pirmsākumiem, pievēršot valodas vizuālās izteiksmes līdzekļiem īpašu uzmanību arī tradicionālajās mākslas pedagoģijas programmās. Mūsdienās ar digitālo mediju attīstību šai starpdisciplinārajai jomai pievēršas arvien vairāk speciālistu un interesentu. Tapuši arī mākslas darbi, kuru vēstījumu centrā ir tieši vārda vizualitātes interpretācijas. Šādu darbu analīzes pamatā jābūt starpdisciplināram skatījumam, tā kā pilnu to nozīmi iespējams izprast tikai, savienojot dažādu disciplīnu skatījumu. Tādēļ šajā darbā traktēsīm burtus un no tiem sastāvošos vārdus kā īpašas – vizuālo un verbālo zīmju sistēmā saistītas - zīmes, aplūkojot to uztveres īpatnības un mākslinieciskās interpretācijas, kā arī burtu mākslas pasniegšanas konceptuālos pamatus.

Pētījuma mērķis: Izpētīt vārda vizualitātes aspektus filozofiskajā, mākslas zinātnes un pedagoģiskajā kontekstā.

Pētījuma uzdevumi:

1. Analizēt verbālos un attēla teksta mijiedarbības līmeņus un to atspoguļojumu Latvijas lingvistiski konceptuālās mākslas darbos;
2. Raksturot teksta un attēla vizualizācijas piemērus studiju uzdevumos.

Pētījuma metodes: Pētāmā materiāla izpētē tika lietota satura, kompozīcijas un vizuālā diskursa analīze.

Verbālie un attēla teksta mijiedarbības līmeņi

Valodas vizuālajiem aspektiem, burtu, vārdu un tekstu estētikai uzmanība pievērsta jau kopš rakstības pirmsākumiem. Mūsdienās ar burtu un attēlu uztveres starpdisciplinārajai jomai pievēršas arvien vairāk pētnieku un mākslinieku, izstrādājot vārda vizualitātes interpretācijas.

Semiotikas aizsācējs Ferdināns de Sosīrs uzskatīja, ka valoda ir zīmju sistēma, pie tam 1) katra zīme sastāv no jēdziena, ko tā apzīmē un apzīmētāja, ko Sosīrs sauc par skaņu tēlu - *image acoustique* un 2) valoda kā zīmju sistēma (*langue*), kas organizēta kā vispārīgs elementu un likumu kopums, ļauj izteikties runā (*parole*), kas katrā atsevišķā gadījumā ir īpašs sistēmas realizācijas produkts (de Saussure, 2011). Šo shēmu var attiecināt uz dažādām zīmju sistēmām, ko cilvēki lieto komunikācijai un informācijas nodošanai, tai skaitā uz vizuālām zīmēm. Tādējādi redzamais attēls – glezna, grafika, zīmējums, fotogrāfija, bet arī plastiski darbi kļūst par neverbāliem vizuāliem vēstījumiem, attēltekstiem, ko var lasīt, proti, atkodēt līdzīgi verbāliem vēstījumiem, ja ir zināms kods. Holandiešu mākslas un literatūras pētiece Mieke Bala uzsver, ka, lai arī kods strukturēts līdzīgi kā valoda, tā uzdevums nebūtu atvedināt tēlainās zīmes uz vārdiem, viņa raksta: „*Lasīšana ir uztveres akts, nozīmes piešķiršanas akts, skatītājs pārstrukturē darbu – kas šajā specifiskajā nozīmē ir „teksts” – un ne vienkārši, kā tas viņam saskaņā ar dotajiem apstākļiem der. [...] katrs skatītājs var ienest pats savu references struktūru* (Bal 2006: 289). References struktūra atsevišķiem mākslas darbiem var būt tiklab kādas valodas alfabēts un gramatika kā vizuālās valodas vienību un likumu sistēma. Vizuāli tēli nereti iegūst savas aprises valodisku impulsu iedarbībā, tā ir skaidrība, ko garantē logocentriskās kultūras racionalitāte. Tomēr tikpat labi par tēlu var kļūt burts, un teksts – par attēlu. Ieraugām vai nu pateikto, vai attēloto – vai nu attēls dominē pār verbālo, vai verbālais – pār attēlu, samijot kodu, mainās vietām figūras un fona pozīciju definējošie uztveres ceļi. Kognitīvās psiholoģijas pārstāvji mūsdienās meklē tam skaidrojumu neiroloģiskās īpatnībās, kur impulsi no vienas smadzeņu daļas atbalsojas (atspoguļojas, tulkojas, tiek reprezentēti) citā daļā, tādējādi automātiski „saskaņojot” dažādu jutekļu uztverto/reproducēto informāciju (Ramachandran, Hubbard 2001: 3-34).

Filozofijas, psiholoģijas un estētikas vēsture verbāla un attēla teksta mijiedarbībai ļauj izsekot vismaz četros dažādos līmeņos:

Pirmais līmenis - alfabēts: skaņas / burti / krāsas / formas: elementāras vizuālas un elementāras verbālas zīmes.

Sinestētiskajā kontinuumā tomēr nepieciešams izdalīt vienības, kas ļauj sistēmu racionalizēt. Gluži tāpat kā valodas kods nav vienkāršs, tas balstās uz vairākiem sistēmas līmeņiem, tā arī vizuālās uztveres elementiem vai vienībām ir dažādi līmeņi un arī dažādas

pieejas vienību izdalīšanā. Kādu vienību likt pamatā attēla alfabētam? Franču semiotiķe F. Senmartēna (Saint-Martin 1990), piemēram, piedāvā par attēla elementārdaļiņu uzskatīt kolorēmu – mazāko krāsas vienību, savukārt psihologs I. Bīdermans uzskata, ka mēs izšķiram div- un trīsdimensionālus objektus, ko kombinējam figūrās un tēlos, tādēļ runā par geonu – ģeometrisku ikonu (Biederman 1987).

Rakstība tapusi, vispirms vārdus, bet vēlāk skaņas un zilbes aizstājot ar vizuālām formām – sākotnēji ikoniskām zīmēm, uz līdzības pamata objektus atveidojošām, tad, ikonām kļūstot arvien shematiskākām, abstraktākām, simboliskām – aizstājot objektam raksturīgās aprises ar burta figūru. Dažādu disciplīnu autori gadsimtu gaitā ievērojuši, ka aiz valodas konceptiem uztaustāmi vizuāli tēli. Poētika un retorika ir tēlainības studijas vārda mākslā, bet, meklējot iespējas sapņu interpretācijai līdz līdzīgām idejām nonāca arī Zigmunds Freids: „Sapņa darbs acīmredzot funkcionē tā, lai vārdos ietvertos latentos domājumus pārvērstu jutekliskos, lielākoties vizuākas iedabas tēlos. Mūsu domas ir izrietējušas no šādiem jutekliskiem tēliem; to pirmais materiāls un priekšpakāpes bija jutekliski iespaidi, pareizāk sakot atmiņas tēli par šiem iespaidiem. Tikai vēlāk tiem tiek piesaistīti vārdi, bet pēc tam arī domas” (Freids 2007: 132).

Otrais līmenis - vārdnīca: vārdi, tēli, nozīme un jēga.

Sekojošā filozofijas vēsturei kopš antīkajiem laikiem, var izšķirt daudzas stacijas ceļā no jutekliska uztvēruma līdz jēdzienam, kam piekārtots vārds. Pašu tēla vārdu pat ikdienās lietojam dažādās nozīmēs un saprotam ar to izteikti nevienmērīgus objektus. Čikāgas universitātes profesors V. Mičels dod īpašu tēlu klasifikāciju, ietverot piecas tēlu klases - uztveres (jutekliskie dati, jutekliskās formas un parādības), mentālie (sapņi, atmiņas, idejas, fantāzijas) verbālie (metaforas, apraksti, raksti), optiskie (spoguļi, projekcijas) un grafiskie (gleznas, statujas zīmējumi) tēlus (Mitchell 1984: 505). Tēla jēdzienam šajā kontekstā ir savdabīgas ekonomiskas priekšrocības, ko savulaik ievēroja arī Ludvigs Vitgenšteins, savā „Tractatus Logico-Philosophicus” raksturojot pasaules tvērumu valodā ar atveidojoša tēla starpniecību (Wittgenstein 1922) – realitātes fakti atbilst izteikumiem tā, ka attēls „nobildē” objektu savstarpējās attiecības; lai arī paši izteikumi - sevišķi dažādās valodās - atšķiras, attēls (kā shēma, modelis vai struktūra) saglabājas nemainīgs. Turklāt „attēlā vien nevar atklāt, vai tas ir patiess, vai nepatiess (Wittgenstein 1922: 224).”

Trešais līmenis - sintakse: teikums, teksts, tekstualitāte un attēls – informācija un patiesība. Attēls un (pa)raksts kā papildinājums.

Attēla patiesīgums atklājas tā elementu kompozīcijā. Elementi un to lietojuma veidi var būt dažādi, tomēr koptēlu veido daļu un elementu samērīgums un sintakses likumu

ievērošana. Sintakse ir objektu/tēlu/vārdu salikšanas paņēmieni kopums, un tieši šajā darbībā mākslinieks „izsaka”, atklāj, atspoguļo – un „izteikums” var būt gan atbilstošs un patiess, gan kļūdains, gan arī apzināti melīgs (Fletmūsu kultūras ainavā neiekārtoto valodas prototipu, kas – protoraksta formā – pastāvējis jau pirms runas.

Deridā pārskats atgādina arī, ka kultūras teorijā laiku pa laikam tiek iezīmēta kādas modalitātes dominance. Ja 20. gs. sākums un vidus tika iezīmēts kā lingvistiskais pavērsiens, tad jau pagājušā gadsimta beigās arvien vairāk sāk runāt par pagriezienu uz attēlu kā dominējošo kultūras informācijas nodošanas modeli. Attēls kļūst pašpietiekams - paš-kritisks, paš-refleksīvs, tas pievēršas arī citiem vizuālās informācijas kodiem – ar šiem saviem kritikas instrumentiem tas var arī kritizēt valodu un valodisko reprezentāciju kā tādu, uztverot burtu un rakstītu vārdu, vizuāli sajūtamas un izprotamas parādības/ tēlus/figūras, kā attēlus un (tīri) vizuālus simbolus (Morley 2003).

Verbāla un attēla teksta mijiedarbība Latvijas mākslas piemēros

Latvijas mākslā atrodams iespaidīgs klāsts darbu, kas kā izteiksmes līdzekli izmanto valodas zīmes. Šādas lingvistiski orientētas mākslas problemātiku analizēja izstāde – pētījums “teksts=attēls”, kas norisa 8.02.-18.03.2012. izstāžu zālē “kim?”, Rīgā. Pētījuma iecere balstījās jautājumā, kā teksts, raksts, vārds var aizstāt formu vai, mijiedarboties ar to, – radīt tēlu, izpaust ideju ar vizuālās mākslas izteiksmes līdzekļiem. Tika izmantots Latvijas mākslas pēdējo 30 gadu materiāls. 12 mākslinieku izstādes – pētījuma rezultāti savdabīgi ilustrē iepriekš minētos četrus verbāla un attēla teksta mijiedarbības līmeņus:

Pirmais līmenis - alfabēts: skaņas / burti / krāsas / formas: elementāras vizuālas un elementāras verbālas zīmes.

Miervaldis Polis visai aizrautīgi uzsācis eksperimentus ar tekstu jau studiju laikā 1970. gados Rietumu mākslas un franču dzejnieka Gijoma Apolinēra ietekmē. Viņa skicēs – kaligrammās vērojams, kā teksts vārda tiešā nozīmē iemiesojas tēlā, piemēram, teikums „No kaut kurienes uzradusies pēkšņi iedūcās muša un, apmezdama pāris cilpas, vēl joprojām dūkdama izlidoja pa logu”. Citur vērojams, kā no *the Chair* burtiem mēģināts uzbūvēt krēsla attēlu u.tml. Mākslinieks ir pārliecinājies, ka vārdu grafisks tēlojums pieļauj izteiksmīgāku, iedarbīgāku domas emocionālo pārnese.

Ar trāpīgām tekstuāli – vizuālām izpausmēm kopējā radošās darbības daudzveidībā brīdi pa brīdim pārsteidz instalāciju mākslinieks Ēriks Božis, pavisam niecīgi, nedaudz izmainot sabiedrībā ierasto lietu kārtību. Ē. Boža instalācija no datora taustiņiem „ Press! Press! Press!” (2003) (skat. pielikumā 1. att.) gluži kā kauliņus samet visus iespējamus darbības virzienus vienā traukā, sakrata un, lūk, „Delete”, „Home”, „Esc”, „Ctrl” u.c. parasti

pirkstu automātiski skartā vadības sistēma sakārtojusi krusa simbolā. Šo darbu atkarībā no prāta noskaņojuma var uztvert un attīstīt kā filosofisku vai konceptuālista garā asprātīgi spēlējošu ar ikdienišķa darba un reliģiska kulta simboliem.

Otrais līmenis - vārdnīca: vārdi, tēli, nozīme un jēga.

Raksturīgs piemērs ir Leonarda Laganovska vietējai mākslas dzīvei neordinārā mākslas valoda. Viņu interesē asprātības vingrinājumi, paradoksi, spēles, uz ko provocē mediju pavadā esošajā sabiedrībā konstatētā sociālās, politiskās un komerciālās valodas situācija. 2001. gada Tallinas Grafikas triennālē Laganovskis izstādīja 4 x 1,5 m lielu digitāldruku „Bībele”, kurā iekļauti visi Vecās Derības teksti angļu valodā. Skatītājs tekstus varēja salasīt, lēni virzoties gar milzīgo izdrukā, bet varēja arī tikai sajūst tos kā iespaidīgu vizuālu tēlu. Tam sekoja Jaunās Derības izdrukā, E.A. Po visu prozas darbu publikāciju kopa u.c. Valodas klišejas apspēlē Laganovska gadu gaitā attīstītais cikls „Vodka” (skat. Pielikumā 2.att.), kura digitālizdrukās un gleznās producētas vesternizētas krievu valodas un slenga konstrukcijas, kā arī Rietumu brendu rusifikācijas hibrīdi.

Arī gleznotāja Inga Brūvere mērķtiecīgi izmanto teksta – vēstījuma potenciālu vizuālā darbā. Ciklā „Kaleidoskops” (2003) visu emociju spektru rotaļīgi izspēlēja krāsu aplīši, grupēti veidojot vārdus *LOVE, HATE, BEING...* Ciklā „Glītrakstīšana. True Colour...” (2003) (skat. pielikumā 3.att.) māksliniece šķietami apšaubīja vārdu pieņemtās nozīmes un tiecās modināt apjausmu par to, kas stāv aiz vārdiem. Ar pretkrāsas zīmuli uzsvērti glīti rakstīto krāsu nosaukumu virknējumos slēptā identitātes pārbaude atsauc prātā gan Stropa psiholoģijas testus (Blakemore, Frith 2005: 71), gan L.Vitgenšteina cilvēka domāšanas izpētes metodi, izmantojot valodspēli, zīmi, nozīmi, jēgu, noteikumus (Vitgenšteins 1997: 23-36). Piemēram, vai mēs uzreiz saprotam, ja vārds „sarkans”(red) ir uzrakstīts ar zaļu zīmuli, vai ar zilu grafitu vilkti raksti atkārtoti *orangeorangeorange...* – pieņemto krāsas un augļa apzīmējumu? Nākošā personālizstāde „Laime LV” (2008) reflektēja jau sociālas ilūzijas. Septiņos audeklos krāsu aplīši veidoja laimes jēdziena apzīmējumus dažādās valodās, it kā marķējot vietas un zemes, starp kurām visblīvāk zīmējas latviešu laimes meklētāju – emigrantu trajektorijas.

Trešais līmenis - sintakse: teikums, teksts, tekstualitāte un attēls – informācija un patiesība. Attēls un (pa)raksts kā papildinājums.

2010. gadā arī Arturs Bērziņš nāca klajā ar tekstiem gleznās, vienā no mazo monohromo gleznu sērijas darbiem atainojot atvērtu grāmatu ar pilnībā salasāmu V. Peļevina romāna „T” saistošāko ainu (skat. pielikumā 4. att.). Sekojošajā darbu sērijā „skaņu darbi” jau pavisam konsekventi nošķīrās attēls un tā komentārs – dažādu dzirdes iespaidu (orķestra,

jūras, dīzeļa u.c.) vizualizācija un rakstiska fiksācija. Nākamo darbu kopu „Bez nosaukuma (moments)” veidoja gleznu pāri, kuros notverti mirkļi kādā saulainā parkā jūlijā plkst. 14:00:04 – 14:00:05 – kā apkārtnes uztveres katalogs, kura katru vizuāli fiksēto kadru papildina tekstuāls komentārs. Artura Bērziņa skaidrā sapratne par darbos attēloto, rūpīgā tēmu atlase un konkrētā izvēlēta motīva pamatīgā analīze skatītāja galvā līdzās citām domām uzvedina arī jautājumu: kas vispār ir attēls, kas valoda?

Grupas „Orbīta” darbība pirmkārt saistīta ar dzeju, tomēr atrod arī citas darbības līnijas, kuras kopumā mēdz dēvēt – „multimediāli eksperimenti ar vārdu”. Ar instrumentālām kustīga attēla īpašībām operē Semjona Haņina dzeju kopa „Kaut kas ar kustību koordināciju”, kurā iegrimušo lasītāju mulsina dažī gandrīz nemanāmi izdziestoši, aizbēgoši vārdi, no vārdiem krītoši burti u.c. S. Timofejeva un animatora E. Jansona kopā veidotajā datorspēlē „Es – Teksts” (2007) apvienojas spēles un teksta formālas, strukturālas un eksperimentālas izpētes aspekti. Savdabīgi trešo līmeni ilustrē „Orbīta” mākslinieka V. Leibgama akcija „Scher 2006: 004). Tomēr tikai atpazīstot, izdarot secinājumus par attēlā ietverto informāciju – jēgietilpīgu zīmju secību, kas kļūst par ziņu – un uztverot attēloto objektu, mēs varam vienlaicīgi spriest par attēla patiesumu. Visaugstāk vērtējami tie attēli, kas liek mums izjust patiesību, kā arī tie, kas visprecīzāk norāda uz meliem. Labi salikts attēls tikai noteiktā kontekstā ļaus nojaust, ka nav tas, ko attēlo. Šāds vēstījums ir Renē Magrita pīpei. Mākslinieks izvēlas valodu, lai paskaidrotu, kas attēls nav („Ceci n'est pas une pipe”) (Morley 2003: 10) kontekstā un kontrastā ar ierasto gleznas paraksta funkciju – paskaidrot, piefiksēt, „iededzināt” nozīmi, likt skatītājam redzēt, kas attēls ir.

Ceturtais līmenis - stils: raksts kā rokraksts – žests un pēdas.

Mākslinieka paraksts – atgādina, ka rakstīt ir intīms žests. Rokraksta unikalitāte parāda ciešu saikni starp personību un tās izteiksmi grafiskajās rakstu zīmēs. Arī mākslas vēsture jau kopš Senās Ēģiptes mantojuma rakstītāju fiksējusi ir cieņu un bijību pret cilvēka uzcītību un raksta mīklu, atveidojot cilvēku rakstām. Tomēr rakstības īstenais spēks un arī paradokss slēpjas tās nodalītībā no cilvēka, vispirms tās materialitātē, fizikalitātē. Rakstīt nozīmē atstāt pēdas materiālā, varbūt pat vardarbīgi deformēt: iegrebt, ieskrāpēt, ierakt. Tas ir arī in-formējošs, domu formējošs žests (Flusser 2009), kam atgriezeniski var būt liela vara pār cilvēku. Vēsturiski pirmie saglabājušies raksti žanriski ir likumi un kulta teksti. Kristīgā kultūra pārmantojusi arī Belsacara šausmas (Bībeles Daniela gr. 5.nod.), redzot Rokas rakstītu tekstu uz dzīru nama sienas (tās iemūžinātas arī Rembranta gleznā). Šajā mistiski liktenīgajā raksta statusā parādās kaut kas ārējs, „telpisks” un „objektīvs”, citādā, atšķirīgā, nepamanītā

iespēja, kuru savā rakstības „reabilitācijas” grāmatā „Par gramatoloģiju” (Деррида 2000: 199) centrā izvirza franču filozofs Žaks Deridā. Viņš runā par rakstu kā pēdām – norādi uz citādo, „screenShots” (2003), kurā kinoteātros tieši no ekrāna pārfotografēti filmu latviski un krieviski subtitrētie kadri, cenšoties fiksēt tulkojuma un dialoga asinhronitātes momentus. Mākslinieku fascinējis absurda iespāids, ko rada aplams, novēlojies vizuāla attēla verbālais tulkojums.

Ceturtais līmenis - stils: raksts kā rokraksts – žests un pēdas.

Ar valodu, rakstu, rokrakstu bieži strādā arī Krišs Salmanis. Mākslinieka radošo darbību iezīmē satraucoši eksperimenti ar tekstu un, visbiežāk, viņa paša ķermeņi – tetovēti, skūti, zīmogveida raksti uz cilvēku ķermeņiem (piemēram, kaligrāfiskas zīmes veidā risināts teikums no Latvijas Republikas Konstitūcijas), neona uzraksts „Mainstream” (2005), roku dzelžu raksts „Love me” (2007), mākslinieka matu veidots kļiedziens „NOOOOO” (2008) u.c. Video darbu „Beigas” (2002) (skat. pielikumā 5. att.) var raksturot kā ironisku latvisku parafrāzi ekstrēmajam mākslas virzienam bodiārtam. Filmēts process, kurā autors griež savā miesā burtus, vienlaikus uzturot ikdienišķu sarunu ar māsu no citas istabas. Filmas beigās pa visu ekrānu redzams dramatiski asiņojošs uzraksts „BEIGAS”.

Visneierastākos apvāršņus tēmas skatījumā atver tekstildizaineres Gundegas Strautmanes interese strādāt ar Braila rakstu tekstilmākslā. Viņas attieksme atgādina, ka arī nošu raksti ir teksti, tāpat kā audumu raksti, un vārdiem „teksts” un „tekstils” nav tikai fonētiska saistība. Starp reljefiem punktiem – pērlītēm ar smalka pavediena palīdzību māksliniece konstruē kompozīcijas, kas vienlaikus ir arī teksti – vizuālas, dekoratīvas, ornamentālas kompozīcijas viņa pārvērš par kodētas informācijas nesējiem, piemēram, veidojot mežģīņu ornamentus no katoļu lūgšanu frāzēm (skat. pielikumā 6. att.). Arī Braila raksta lasīt nepratēji, uzzinot, ka ornamentā ierakstīta lūgšana, raudzīsies uz kompozīciju īpašāk, kā raudzītos uz glītu dekoru vien, uztvers ornamentu kā vēsti par kosmisko kārtību, dabas cikliskumu u.t.t., gluži tāpat kā tiek uztverti senie tautiskie ornamentī.

Teksta un attēla vizualizācijas piemēri studiju kursā „Burtu mācība”

Daugavpils Universitātes studiju programmu „Datordizains” un „Māksla” „Burtu mācības” studiju kursa ietvaros studenti tiek iepazīstināti ar burtu attīstības vēsturi un burtu veidiem, pasaules mākslas vēstures kontekstā. Tajā tiek apgūti burtu rakstības un konstruēšanas pamati, apskatīti teorētiskie pamatnosacījumi un izpildīti praktiski piemēri individuālu grafiskā dizaina kompozīciju veidošanā ar burtu un teksta izmantošanu. Būtiska ir studentu kritiskās domāšanas un pašvērtējuma prasmju attīstība.

Burtu pielietošanu mākslas darbos pētījis mākslinieks, izstāžu kurators un rakstnieks Saimons Morljijs (Simon Morley). Pamatojoties uz viņa darbu *Writing on the Wall* (Morley 2003), tiek skatīta burtu, teksta un attēla mijiedarbība un vizualitāte 20. gs, mākslinieku darbos. Teorētiskā izpratne par vēstījuma veidošanu dažādās mēdiju nozarēs, reklāmā, vizuālā profila veidošanā, grafiskā dizaina izstrādē u.c., pamatā tiek balstīta uz zviedru autora Bū Bergstrema (Bo Bergstrom) darbu „Vizuālā komunikācija” (Bergstrems 2009) un Deivida Deibnera (David Dabner) „Graphic Design School” (Dabner 2004).

Studiju kursa visos mācību uzdevumos tiek apgūta vārda un teksta vizualitātes interpretācija, kas tajos var tikt atspoguļota atbilstoši verbālā un attēla mijiedarbības četriem līmeņiem (skat. 1. tabulā).

1. tabula. Verbālā un attēla teksta mijiedarbības līmeņi studiju uzdevumos.

Verbālais un attēla teksta mijiedarbības līmenis	Studiju uzdevums „Burtu mācības” kursā
Alfabēts: skaņas / burti / krāsas / formas: elementāras vizuālas un elementāras verbālas zīmes	Individuāla šrifta izstrāde; Sava izveidotā šrifta viena telpiska burta izstrāde vai animācija
Vārdnīca: vārdi, tēli, nozīme un jēga	Logotipa vai mākslinieka individuālās zīmes izstrāde (veidota no burtiem)
Sintakse: teikums, teksts, tekstualitāte un attēls – informācija un patiesība. Attēls un (pa)raksts kā papildinājums	Plakāta mākslas studijas. Plakāta kopija; Individuāla plakāta - vēstījuma izstrāde; Sava izstrādātā šrifta pielietošana kompozīcijā kopā ar attēlu; Afišas izstrāde konkrētam pasākumam
Stils: raksts kā rokraksts – žests un pēdas	Ar roku rakstīts teksts, tā izmantošana kompozīcijā

Mācību darbā „Burtu poēzija”, studentu uzdevums ir veidot kompozīciju, izmantojot ar roku rakstītu tekstu, iedvesmojoties no mākslas vēsturē zināmiem darbiem, kā arī izmantot rokraksta burtu vizualitātes daudzslāņainību (Morley 2003) (skat. pielikumā 7. att.). Rokraksta tekstos tiek izmantotas spalvu tehnikas- platgala, redīsspalvas, plakātspalvas un dažādu veidu kaligrāfijas spalvas. Vārdi tiek pārvērsti par attēliem, atrod poēziju neparastajā, atklāj idejas, skices, iespaidus (Fletcher 2006: 100). Kompozīciju raksturo rokraksta pamatlielumi – forma, slīpums, augstums (Cicale 2004: 103).

Viens no izplatītākajiem burtu mākslas pielietojumiem ir plakāta žanrs. Lai efektīvāk pārliedzinātu adresātu, plakāta retorikai jābalstās uz nediskutējamu vēstījumu. Viens no

izplatītākajiem uzmanības pievēršanas paņēmieniem ir spilgtu metaforu un asprātīgu salīdzinājumu izmantojums. Pirms individuālu plakātu veidošanas tiek studēts plakāta mākslas žanrs, tā ietvaros veidojot kopiju. Mērķis ir izprast mākslinieka domu gājieni gan koncepta, gan tehniskā risinājuma izveidē, ar kuru sasniegts vēlamais mākslinieciskais risinājums (skat. pielikumā 8. att.). Nākamais solis – individuāla plakāta izstrāde, kurā autors, brīvi izmantojot pieejamos instrumentārijus, veido attēla un teksta saskaņotas mijiedarbības vēstījumu (skat. pielikumā 9. att.).

26 alfabēta burti tiek izveidoti autora radītā sistēmā, kas ar savu formu, izteiksmi un stilu atspoguļo noteiktu burtu raksturu. Mūsdienu dizaina tendences ietver ļoti plašu šīs tēmas radošo diapazonu, no seno vēsturisko stilu ietekmes līdz hipertekstam (Samara 2006) (skat. pielikumā 10. att.).

Studentiem nepieciešams attīstīt prasmes attēlot savu ideju uz papīra. Veidojot logotipus, bieži studenti cenšas savas idejas uzreiz veidot datorā, taču pierādīts, ka „prāta vētras” risinājumi efektīvāki, veidojot vispirms uzmetumus ar roku, jo ir ātrāka koordinācija starp smadzenēm, acīm un roku (Dabner 2004: 56). Vēlāk ideju gala variants tiek risināts ar datoru, iespējams izmantot pašu veidoto oriģinālo šriftu, kā tas ir skatāms pielikuma 11.attēlā. Burtu mācības uzdevumu izpildē nozīmīga vieta tiek pievērsta tipogrāfikai – redzamā tipogrāfika nozīmē to, ka burtiem piemīt konkrēts dizains, kas pastiprina vēstījumu (piemēram, afišas virsrakstā), neredzamā tipogrāfika veido neredzamu saikni starp autoru un lasītāju, starp sūtītāju un adresātu (Bergstems 2009: 111). Veidojot afišu, plakātu vai citu iespieddarbu, svarīgi izvēlēties piemērotu burtveidolu - tam ir jāatbilst kontekstam, jābūt labi uztveramam, jāsadē ar vizuālo konceptu, attēlu. Dizaina pamatprincipu - līdzsvars, kontrasts, ritms u.c. izmantošana palīdz māksliniekam kompozīcijas izveidē (skat. pielikumā 12. att.).

Secinājumi

Tekstu un attēlu uztveres pamatā ir viena jutekliskās uztveres sistēma, bet dažādas zīmju sistēmas, ko mākslinieki savos radošajos darbos salīdzina, saista, apvieno un izpēta to potenciālus. Attīstoties zinātnei un medijiem, zīmju sistēmu korelācija un kombinācija kļūst īpaši aktuāla.

Rakstības vēsture līdzīgi mākslas vēsturei parāda virzību no atspoguļojuma (ārējās īpašības līdzības) uz abstraktāku, ekonomiskāku, simboliskāku atveidojumu.

Valoda ir dubulti kodēta sistēma – burtu (skaņu) un vārdu līmeņos, abos šajos līmeņos zīmes var tikt uztvertas kā tēli. Īpaša nozīme ir zīmju savienojumam un rakstības stilam.

Teksta kā attēla uztvere un izpratne balstās uz mākslinieka vizuālajām asociācijām, emocionālo pieredzi ar tekstu un rakstīšanas procesu kā darbu ar materiālu, krāsu un formu.

Latvijā izveidojusies sava lingvinistiski konceptuālās mākslas tradīcija – pēdējos 30 gados vērojams, ka mākslinieki arvien biežāk pievēršas teksta vizualitātei. Lingvistiski orientēto autoru pieejas un interpretācijas vietējā mākslā ir spēcīgas un daudzveidīgas. Viņu darbu izpēte un analīze studentiem palīdz izprast burtu mākslas kontekstu Latvijas mākslā.

Daugavpils Universitātes studenti savos darbos burtu izmanto kā kompozīcijas arhitektūras elementu, kam ir sava forma un saturs. Teksta izvietošana kompozīcijā tiek balstīta uz tā vizuālu salīdzinājumu ar attēlu, burts tiek uztverts kā zīme.

Rokraksta pielietojums piešķir vizuālajai liecībai unikalitāti, intimitāti un īpašu izteiksmību grafiskā nozīmē, tas ir arī informējošs un domu formējošs žests, kas iegūst arvien pieaugošu nozīmi.

Bibliogrāfija

- Bal, M. (2006) *A Mieke Bal Reader*. Chicago: Chicago University Press.
- Bergstrem, B. (2009) *Vizuālā komunikācija*. Rīga: J. Rozes apgāds, 240.
- Biederman, I. (1987) Recognition-by-components: A theory of human image understanding. *Psychological Review*, 94 (2): 115–47.
- Blakemore, S.-J., Frith, U. (2005) *The Learning Brain: Lessons for Education*. Oxford: Blackwell.
- Cicale, A. (2004) *The Art & Craft of Hand Lettering: techniques, projects, inspirations*. New York: Lark Books.
- Dabner, D. (2004) *Graphic Design School: The principles and practices of graphic design*. London: Thames & Hudson.
- Fletcher, A. (2006) *Picture and Poeting*. Hong Kong.
- Flusser, V. (2009) *The Gesture of Writing*. URL: <http://www.flusserstudies.net/pag/08/the-gesture-of-writing.pdf> [1.06.2012.].
- Freids, Z. (2007) *Sapņa darbs. Ievadlekcijas psihoanalīzē*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Mitchell, W. J. T. (1984) What Is an Image? *New Literary History*, Vol.15, No.3, Image / Imago / Imagination, Spring.
- Morley, S. (2003) *Writing on the Wall*. Hong Kong: Thames & Hudson.
- Ramachandran, V.S., Hubbard, E.M. (2001) Synaesthesia – a Window into Perception, Thought and Language. *Journal of Consciousness Studies*, 8, No. 12, pp. 3-34.
- Saint-Martin, F. (1990) *Semiotics of Visual Language*. Bloomington: Indiana University Press.
- Samara, T. (2006) *Type Style Finder*. Singapore: Page One.
- de Saussure, F. (2011) *Course in General Linguistics*. New York: Columbia University Press.
- Vitgenšteins, L. (1997) *Filosofiskie pētījumi*. Rīga: Minerva.
- Wittgenstein, L. (1922) *Tractatus Logico - Philosophicus*. <http://www.gutenberg.org/files/5740/5740-pdf.pdf> [6.02. 2012.].
- Деррида, Ж. (2000) *О грамматологии*. Москва: Ad Marginem.

Pielikums

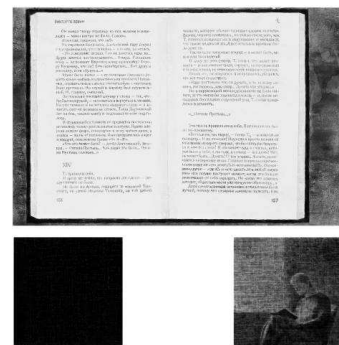
1.att. Ēriks Božis, instalācija „Press! Press! Press!”, 2003, (Ē. Boža foto).

2.att. Leonards Laganovskis, cikls „Vodka”, 2003-2010, (L. Laganovska foto).

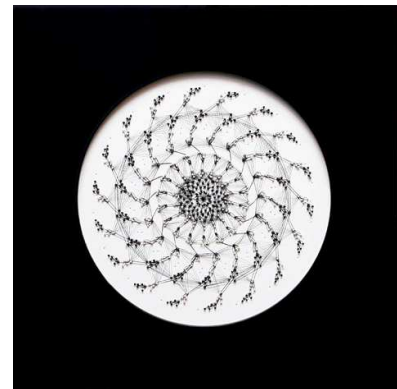
3. att. Inga Brūvere, cikls „Glītraktīšana”, 2004, (I. Brūveres foto).

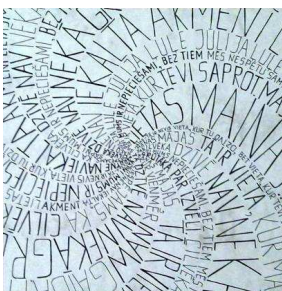
4. att. Arturs Bērziņš, gleznu triptihs „Romāns T”, 2010, (A. Bērziņa foto).

5. att. Krišs Salmanis, video „Beigas”, 2002 (K. Salmaņa foto).

6.att.Gundega Strautmane „Donna Nobis Pacem” 2009, (G. Strautmanes foto).

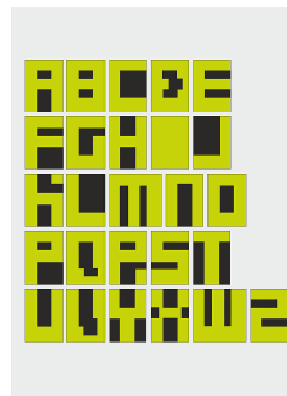
7.att. Jūlija Luļe. Ar roku rakstīta kompozīcija, 2012, (J. Luļes Jpg fails).

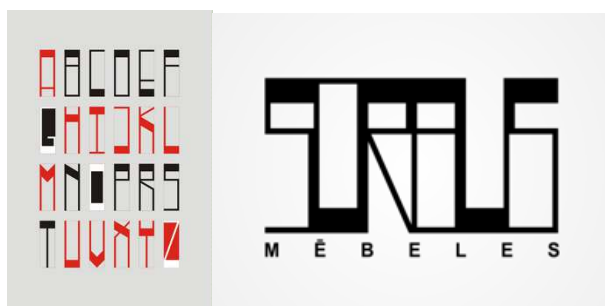
8. attēls. Ineta Picileviča. Plakāta kopija, teksta 2012, (I. Picilevičas Jpg fails).

9.attēls. Elīna Locika. Individuāla plakāta izstrāde, 2012, (E.Locikas Jpg fails).

10.att. Ieva Lorence. Individuāls šrifts, 2012, (I. Lorences Jpg fails).

11.attēls. Marija Dormidontova. Individuāls šrifts un no tā burtiem veidots logotips, 2012, (M. Dormidontovas Jpg fails).

12.att. Irēna Grigorjeva. Afīša, 2012, (I. Grigorjevas Jpg fails).

Juris Stūrainis
Daugavpils Universitāte, Latvija

INFOGRAFIKA KĀ LĪDZEKLIS PILSONISKĀS LĪDZDALĪBAS VEICINĀŠANAI

Abstract

Infographics as a Civic Engagement Tool

Infographics are a multi and cross-disciplinary design field that translates or visualizes data, information or knowledge into a graphic form. Depending on the media used, it can be supplemented with interactive or social functions.

The main goal of data visualization is to encourage society's awareness and civic engagement using innovative visual communication methods and approaches.

In current Daugavpils information space there's a lack of unbiased sources, which could raise a comprehension and understanding of important topics, so that community becomes more critical and aware of social and political facts and occurrences in the municipality of Daugavpils. Furthermore, mass media interpretation, that could really influence a public opinion, encourages thinking, if daily-perceived information is complete and unaltered, especially when it comes to important socio-economic issues.

The most part of municipality's activities and statistics are publicly available, but it doesn't mean it's easily accessible nor reader-friendly.

The main goal of this research is to evaluate the effect of infographics on perception, awareness and understanding of important socio-economic issues from the historical perspective, and also to summarize today's most efficient data visualization solutions for the residents of Daugavpils.

Atslēgas vārdi: datu vizualizācija, informācijas dizains, infografika

Infografika ir multidisciplināra dizaina joma, kas nodarbojas ar informācijas, datu vai zināšanu reprezentāciju grafiskā formā jeb vizualizāciju. Atkarībā no pielietotā medija tā var tikt papildināta ar interaktivitātes iespējām un sociālām funkcijām. Datu grafiskās vizualizācijas būtība ir veicināt sabiedrības informētību un pilsonisko līdzdalību, balstoties inovatīvās vizuālās komunikācijas metodēs un pieejās.

Aktuālajā Daugavpils informatīvajā telpā ir relatīvi maz objektīvu avotu, kas varētu aktualizēt nozīmīgus jautājumus, lai ieinteresētu un veicinātu sabiedrības izpratni un kritisku skatījumu par sociālajām un politiskajām parādībām Daugavpils pilsētā. Turklāt masu mediju interpretācija, kas spēj vērā ņemami iespaidot sabiedrisko domu, rosina aizdomāties, vai ikdienā saņemtā informācija ir pilnīga un nesagrozīta, jo īpaši sabiedrībai svarīgos sociālpolitiskos jautājumos. Daļa pašvaldības darbības un statistikas datu ir pieejama publiski, taču tas nenozīmē vienkāršu piekļuvi, nedz arī viegli uztveramu informācijas formātu.

Pētījuma **mērķis** ir izvērtēt infografikas ietekmi uz sociālpolitisko jautājumu uztveri un izpratni vēsturiskā skatījumā, kā arī izpētīt publiski pieejamo datu vizualizācijas iespējas pilsoniskās līdzdalības veicināšanai.

Datu uzkrāšanas vēsture aizsākās līdz ar pirmajām pilsētām un tirdzniecības uzplaukumu, kad radās nepieciešamība pēc grāmatvedības. Rakstība sniedza iespēju glabāt lielāku informācijas daudzumu, nekā cilvēks spēja paturēt atmiņā, un tādējādi sekmēja

efektīvāku resursu pārvaldi (Hudon 2012: 10). Taču tikai līdz ar kompjuiterizācijas izplatību zinātnieki Maiks Kūlijs (*Mike Cooley*), Milans Zelenijs (*Milan Zeleny*), Harlans Klīvlends (*Harlan Cleveland*) sāka pētīt informācijas hierarhijas koncepciju. 1988. gadā Rassel Akofs (*Russel Ackoff*) piedāvāja *DIKW* hierarhijas sistēmu, kas nodalīja datus, informāciju, zināšanas, izpratni un viedumu dažādos slāņos, atkarībā no abstrakcijas līmeņa (Weinberger 2012: 1-2). Šī sistēma nosaka, ka dati nenes sevī nozīmi un, lai tie kļūtu par informāciju, tiem ir nepieciešama interpretācija (Mitra 2012). Pēc informācijas nākamais abstrakcijas līmenis ir zināšanas, kam seko zināšanu izpratne un pēdējais posms — viedums jeb prasme zināšanas pielietot.

Infografika visvairāk pievēršas tieši datu interpretācijas jautājumam jeb precīzāk — datu vizualizācijai, ļaujot skatītājam ar vizuālās komunikācijas paņēmieniem subjektīvi apgūt jaunas zināšanas. Attiecīgi galvenais uzdevums ir veicināt datu izpratni (Visocky O'Grady 2008: 18-19).

Informācijas dizaina pētnieks Kims Baers (*Kim Baer*) uzskaita sekojošus grafiskās reprezentācijas līdzekļus: krāsa, teksts, mērogs, struktūra, grupēšana, grafiskie elementi, attēli, animācija un skaņa, piebilstot, ka informācijas dizaina kontekstā vienkāršākie risinājumi visbiežāk ir arī efektīvākie (Baer 2009: 89). Līdzīgu domu pauž arī viens no informācijas dizaina pētniecības pamatlicējiem Edvards Tufts (*Edward Tufte*): „Neskaidrība ir dizaina izgāšanās, nevis informācijas īpašība” (Tufts 2006: 51). Infografikas veidotājam vienmēr ir jāmēģina informāciju vizualizēt skatītājam viegli saprotamā formā, jo datu vizualizācijas mērķis ir populāri parādīt likumsakarības un kopējo ainu, tādējādi veicinot sarežģītu jautājumu izpratni (Bergstrem 2009: 228). Pilsoniskās līdzdalības kontekstā tas ļauj iedzīvotājiem pilnvērtīgi piedalīties sabiedriski svarīgo jautājumu risināšanas procesā.

Viena no svarīgākajām nozarēm, kas palīdz aplūkot datus kontekstā, ir statistika. Vārds „statistika” no latīņu vārda *status* nozīmē — politiska valsts. Statistika palīdz veidot efektīvāku valsts pārvaldi, ja vien vara ir spējīga to pareizi izprast un interpretēt. Apkopoti dati ļauj aplūkot saiknes un likumsakarības starp pieņemtajiem lēmumiem un rezultātiem, tādējādi mēģinot novērst neefektīvus varas lēmumus (Hubbard 2010: 51).

Pirmo reizi regulāru un vispārīgu valsts statistiku 1749. gadā sāka vākt Somijā (Caselli, Vallin, Wunsch 2006: 769). Dati tika apkopoti gadagrāmatās ar neskaitāmām tabulām, kas apgrūtināja to analīzi un likumsakarību meklēšanu. Šī problēma pakāpeniski kļuva aktuāla arī citās valstīs, tādēļ radās nepieciešamība pasniegt informāciju vieglāk uztveramā formā.

Par grafisko statistikas metožu izgudrotāju tiek uzskatīts Viljams Plejfeirs (*William Playfair*). Pirmo reizi viņš tās pielietoja 1786. gadā veidotajā atlantā „*Commercial and*

Political Atlas” (skat. 1. att.) (Tufte 2001: 32). Krietni vēlāk tika nodibināta arī Karaliskā statistikas savienība, taču datu vizualizācija sāka iegūt popularitāti, pateicoties medicīnas pētījumiem. 1854. gadā epidemiologs Džons Snovs (*John Snow*) mēģināja izprast holēras izplatības iemeslus Londonā: uz pilsētas kartes ar punktiem viņš atzīmēja slimnieku adreses, līdz sāka iezīmēt tendences un kļuva acīmredzams, ka saslimšanas gadījumi ir koncentrēti ap noteiktu vietu (skat. 2. att.). Uzsācis saslimšanas avota meklējumus, Snovs ātri vien nonāca pie slēdziena, ka slimības avots ir viens no ūdenstorņiem. Pēc tā slēgšanas saslimšanas gadījumi vairs netika konstatēti (Доброва 2012). Savkārt, angļu medmāsas un statistiķes Florences Naitingeilas (*Florence Nightingale*) 1858. gadā veidotā diagramma par nāves cēloņiem karaspēkā (*Diagram of the causes of mortality in the army in the east*) (skat. 3. att.) izmantoja citu inovatīvu pieeju, ko mūsdienās sauc par polāro diagrammu. Diagrammu sadalot 12 sektoros, tiek attēlota statistika par cauru gadu, turklāt statistika par otro gadu tiek turpināta blakus esošajā grafikā, tos savienojot ar lauztu līniju. Tas ļāva uzskatāmi, vienas lapas formātā, parādīt, ka daudz vairāk angļu karavīru Krimas kara laikā gāja bojā higiēnas trūkuma dēļ kara hospitāļos, nevis no tiešajiem kara ievainojumiem. Arī karaliskā komisija atzina, ka piedāvātās diagrammas ir ātrs un efektīvs veids, kā pasniegt noderīgu informāciju un sagatavot publiku reformām (Allen 2010).

“Informācija nav nekas dabisks. Lai arī kā to sauc — dati, zināšanas, fakts, dziesma, stāsts vai metafora, informācija vienmēr tika veidota mākslīgi”, tā par informācijas dizainu izsakās pētniece Brenda Dervina (*Brenda Dervin*) (Dervin 2000: 36). Informācijas dizaina pētīšana grafiskajā kontekstā aizsākās līdz ar Žaka Bertina (*Jacques Bertin*) grāmatas „Grafikas semioloģija: diagrammas, tīkli un kartes” (*Semiology of Graphics: Diagrams, Networks, Maps*) iznākšanu 1967. gadā, kurā bezprecedenti tika sintezēti vizuālās komunikācijas principi (Bertin 2010). Kaut gan pats jēdziens “informācijas dizains” parādījās līdz ar regulāra izdevuma „Informācijas dizains” (*Information Design Journal*) parādīšanos 1979. gadā. Nozīmīgs ieguldījums datu vizualizācijas attīstībā bija arī Džona Tukeja (*John W. Tukey*) 1977. gadā iznākusī grāmata „Pētnieciskā datu analīze” (*Exploratory Data Analysis*), kas piedāvāja inovatīvus skaitļu un varbūtību attēlošanas risinājumus (Yau 2011: 201). Tomēr par ietekmīgāko autoru, kas pētīja infografiku lomu vizuālās komunikācijas kontekstā, tiek uzskatīts Edvards Tufte (*Edward Tufte*) (Yaffa 2011). Viņa galveno nolūku var interpretēt sekojoši: infografikai ir jābūt vienkārši uztveramai, bez nekā lieka. E. Tufte ļoti kritizē bezjēdzīgas un neinformatīvas infografikas.

Starp pēdējo gadu datu vizualizācijas autoriem par nozīmīgiem var uzskatīt divus autorus: Kans Roslings (*Hans Rosling*) un viņa projektu “*Gapminder*”, kā arī Deivids MakKendless (*David McCandless*) ar projektu “*Informācija ir skaista*” (*Information Is*

Beautiful). Abi autori ir uzstājušies daudzās konferencēs, stāstot par savām inovatīvajām pieejām datu vizualizācijā.

Hans Roslings ar statistikas un datu vizualizācijas paņēmieniem pievērš uzmanību globāliem veselības un labklājības jautājumiem. Viņa pieeju šiem tematiem var raksturot ar viņa paša citātu: „Tikai daži cilvēki būs spējīgi novērtēt Šopēna skaņdarbus, ja viņiem parādīs notis. Lielākai daļai no mums mūzika ir jādzird, lai saprastu, cik brīnišķīga tā ir. Bet tieši tā visbiežāk mēs arī prezentējam statistiku, parādam notis, nevis atskaņojam skaņdarbu” (Rosling 2007). Savas infografikas viņš pārsvarā veido ar izkliedes diagrammām (*scatter chart*), pievienojot laika līniju (skat. 4. att.), ļaujot attēlotajām vērtībām dinamiski mainīties atkarībā no gada.

Savukārt Deivids MakKendelss ir autors grāmatai ”Informācija ir skaista” (*Information Is Beautiful*), kas sastāv tikai no infografikām. Par savu projektu viņš izsakās šādi: „Es centos izvairīties no tiešiem faktiem un sausās statistikas, tā vietā fokusējoties uz attiecībām starp faktiem un kontekstu — saiknēm, kas padara informāciju jēgpilnu... es meklēju labākus risinājumus, kā uztvert un izprast informāciju. Kāpēc lai to nedara vizuāli?” (McCandless 2009: 6-7).

Līdzīgu pieeju dažādu komplicētu tematu izskaidrošanai saviem lasītājiem izmanto arī tādi preses izdevumi un ziņu mediji kā: *National Geographic*, *NY Times*, *The Guardian*, *The Telegraph*, *Washington Post*, *Forbes*, *New Scientist*, *GOOD magazine*, *BBC*, *MSNBC* u.c. Tas liecina par to, ka infografika ieņem stabilu pozīciju kā viens no veidiem efektīvai informācijas pasniegšanai. Turklāt infografikas izmantošana neaprobežojas ar ziņām, populāri-zinātniskajiem rakstiem vai instrukcijām, bet aizvien vairāk tiek izmanota arī tiesvedības procesos un sabiedriskajās apspriešanās (Baer 2009: 26-30). Aizvien populārāki kļūst arī rīki, kas palīdz nepieredzējušajiem lietotājiem patstāvīgi veidot un publicēt infografikas, tostarp tādi tiešsaistē pieejamie kā: *piktochart.com*; *visual.ly*; *Goggle Charts* u.c.

Pēdējos gados infografika aizvien vairāk parādās arī Latvijas medijos. Turklāt pakāpeniski palielinās tendence vairāk pētīt lokālos jautājumus un mazāk tulkot ārzemju publikācijas. Tas sekmē pētniecisko žurnālistiku un veicina Latvijas sabiedrības izpratni par komplicētiem lokāliem jautājumiem. Var izdalīt divus mediju veidus, kas izmanto infografiku:

- drukātie (avīzes, žurnāli, skrejlapas, vides reklāma, izdales materiāli u.c.),
- elektroniskie (internets, aplikācijas, televīzija u.c.).

Starp drukātajiem medijiem Latvijā infografikas regulāri publicē tādi preses izdevumi kā: „Lietišķā Diena” (skat. 5. att.), „Diena Bizness”, „Ir” u. c. Turklāt jāatzīmē, ka

tiem ir pieejamas arī elektroniskās, mobilās un *iPad* versijas. Savkārt no elektroniskajiem izdevumiem var pieminēt: *neogeo.lv* un *rebaltica.lv*. Bez tam infografika tiek pielietota arī televīzijas raidījumos un videoreklāmās. Kā vienu no izcilākajiem piemēriem var nosaukt Latvijas valsts mežu videoanimāciju „Mežs cilvēkiem” (skat. 6., 7. att.). Savkārt, apkopojot žurnāla „Lietišķā Diena”, vietņu *Ir.lv*, *Neogeo.lv* infografikas, jāsecina, ka dati visbiežāk tiek ņemti no tādiem avotiem kā LR Centrālā statistikas pārvalde, Eurostat vai organizāciju sabiedrisko attiecību daļas. Retāk tiek pasūtītas sabiedriskās domas aptaujas vai veikti speciāli pētījumi.

Izpētot Daugavpils informatīvo telpu, infografikas pielietojums vietējos preses izdevumos, interneta vietnēs vai televīzijā faktiski nav konstatēts. Tanī pašā laikā Daugavpils pilsētas domes paziņojumos un pārskatos ļoti bieži tiek izmantoti prezentāciju veidošanas rīkā *Microsoft Power Point* un teksta redaktorā *Microsoft Word* iekļautie datu vizualizācijas šabloni, taču ar daudziem trūkumiem: reti tiek norādīts datu avots, kas liek apšaubīt datu patiesumu, kā arī nepārdomāti tiek izvēlēti diagrammu veidi, kas pasliktina salasāmību un neveicina kopējās ainas attēlošanu, tādējādi padarot šīs vizualizācijas tuvu bezjēdzīgām. Turklāt pilsētas domes publiskotā informācija, kaut arī faktiski ir pieejama, nav vienkārši atrodamā un viegli uztverama, nedz arī spēj ieinteresēt jebkuru pilsētas iedzīvotāju. Domes mājas lapā bieži tiek publicēti raksti par pieņemtajiem lēmumiem, taču paši dokumenti netiek publiskoti, nedz arī tiek izskaidrota to būtība. Pārskati ir garlaicīgi, statistika tiek sniegta bez konteksta vai arī dati ir novecojuši un vairs nav aktuāli. Turklāt pilsētas publiskotajiem dokumentiem un paziņojumiem nav vienotas grafiskās identitātes, kā piemēru minot gada pārskatus, kas tiek publicēt ļoti novēloti, un prezentācijas investoru piesaistei, kuru grafiskais noformējums ir viduvējā izpildījumā.

Kopējā Daugavpils pilsētas domes komunikācijas kvalitāte ar iedzīvotājiem ir pieņemama, taču var tikt būtiski uzlabota ar vienkāršiem, bet pārdomātiem informācijas dizaina paņēmieniem, tai skaitā, infografiku, tādējādi radot iedzīvotāju izpratni un kritisku skatījumu par sociālajām un politiskajām parādībām Daugavpils pilsētā.

Secinājumi

Korekti izveidota infografika padara datu un informācijas uztveri vienkāršāku, ļauj saskatīt kopējo ainu, saiknes un likumsakarības, turklāt neizslēdz iespēju iekļaut atsauci, saiti vai norādi uz pirmavotu. Tas cilvēkos veicina izpratni, papildina zināšanas un veido dialogu. Infografiku var efektīvi pielietot tādās jomās kā žurnālistika, tūrisms un pilsoniskās līdzdalības veicināšana. Daugavpils pilsētas iedzīvotāji un viesi būs ieguvēji no infografikas izmantošanas sekojošās pašvaldības publikācijās:

- pašvaldības pārskatos,
- publiskas apspriešanas paziņojumos,
- sabiedriskā transporta shēmas,
- tūrisma ceļvežos,
- statistikas kartēs.

Turklāt pilsonisko līdzdalību var veicināt, uzturot atgriezenisko saiti pilsētas mājas lapā, ļaujot iedzīvotājiem paust savu viedokli, veikt tiešsaistes aptaujas un regulāri papildinot informāciju.

Bibliogrāfija

Allen, S. *Data Visualization*.

<http://interactiondesign.sva.edu/classes/datavisualization/2010/07/08/introduction/> [2012. 25.05.].

Baer, K. (2009) *Information Design Workbook: graphic approaches, solutions, and inspiration*. Beverly: Rockport Publishers, Inc.

Bergstrem, B. (2009) *Vizuālā komunikācija*. Rīga: Jāņa Rozes apgāds.

Bertin, J. (2010) *Semiology of Graphics*. Redlands (California): Esri Press.

Caselli, G., Vallin, J., Wunsch, G. (2006) *Demography: Analysis and Synthesis*. London: Elsevier.

Dervin, B. (2000) Chaos, order, and sense-making: A proposed theory for information design. In: Jacobson, R., ed. *Information Design*. Massachusetts: MIT Press. 35-57.

Hubbard, D (2010) *How to Measure Anything: Finding the Value of Intangibles in Business*. Hoboken (New Jersey): Wiley.

Hudon, M (2012) Entrepreneur: From the Near Eastern Takeoff to the Roman Collapse. In: Landes, D., Mokyr, J., ed. *The Invention of Enterprise: Entrepreneurship from Ancient Mesopotamia to Modern Times (The Kauffman Foundation Series on Innovation and Entrepreneurship)*. Princeton: Princeton University Press. 8-39.

McCandless, D. (2009) *The Visual Miscellaneum: A Colorful Guide to the World's Most Consequential Trivia*. London: Collins.

Mitra, A. *Classifying data for successful modeling*. <http://www.dwbiconcepts.com/data-warehousing/12-data-modelling/101-classifying-data-for-successful-modeling.html> [2012.24.05.].

Rosling, H. *Unveil the beauty of statistics*. <http://www.viddler.com/v/723d3020> [2012.27.05.].

Tufte, E (2006) *Beautiful Evidence*. Cheshire (Connecticut): Graphics Press.

Tufte, E. (2001). *The Visual Display of Quantitative Information*, Cheshire (Connecticut): Graphics Press.

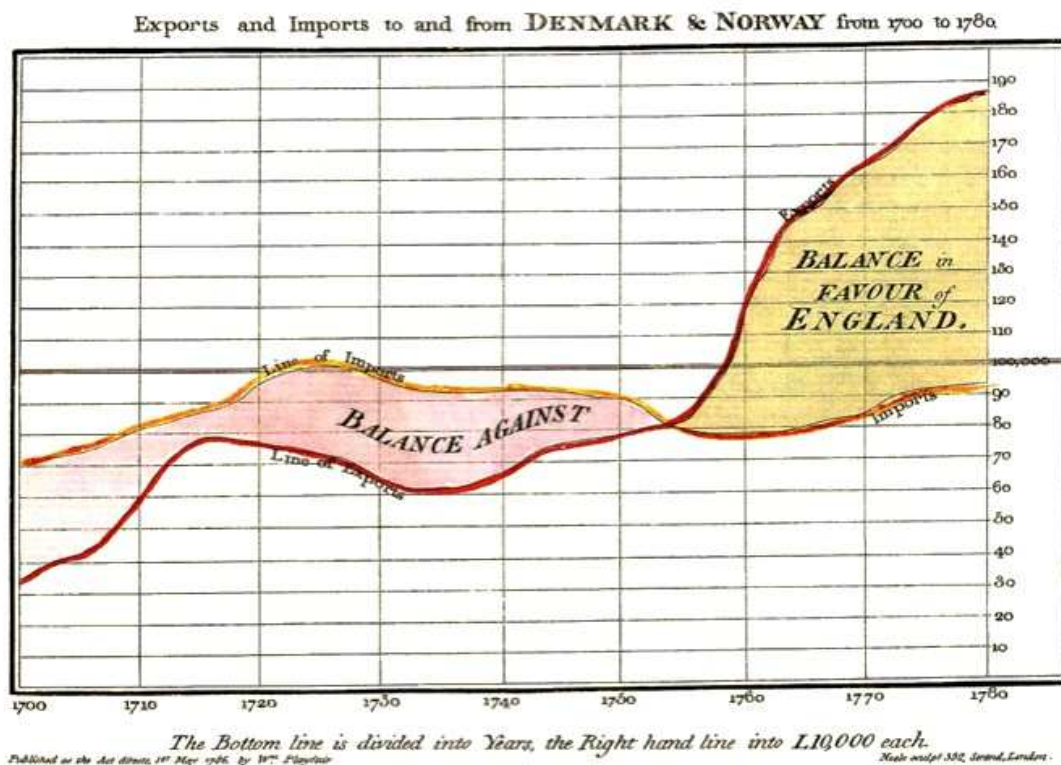
Visocky O'Grady, J., Visocky O'Grady, K (2008) *The Information Design Handbook*. Mies: RotoVision SA.

Weinberger, D. (2012) *Too Big to Know*. New York: Basic Books.

Yaffa, J. (2011) The Information Sage. *Washington monthly*, may/june 2011.

Yau, N. (2011) *Visualize This: The FlowingData Guide to Design, Visualization and Statistics*. Indianapolis: Wiley.

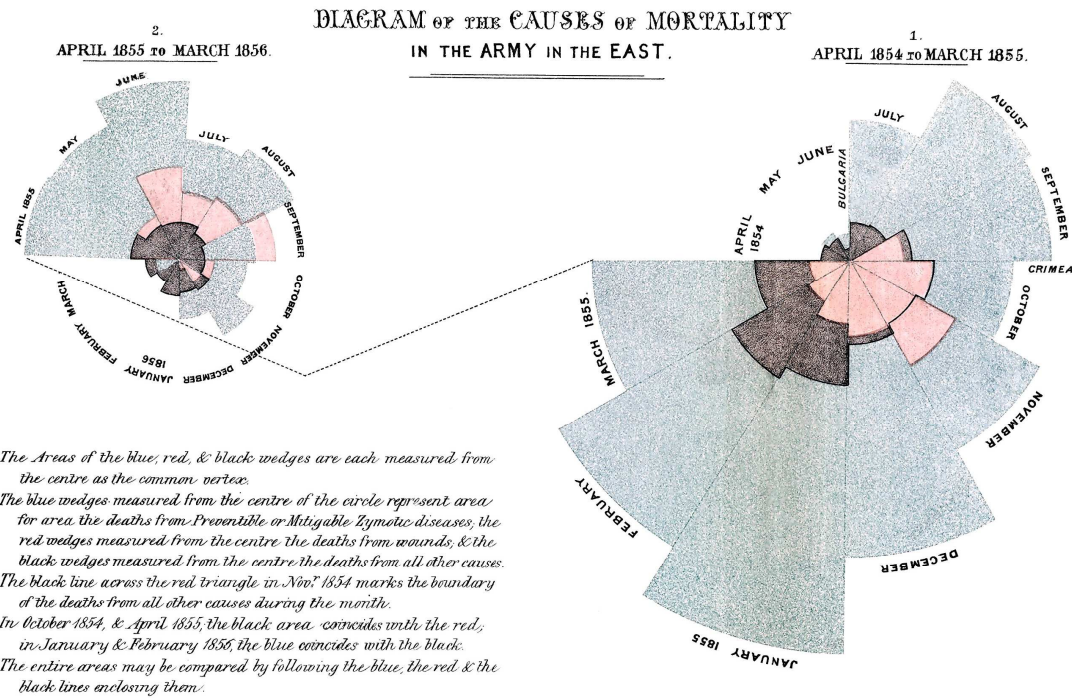
Доброва, И. *С чего все начиналось*. <http://kak.ru/columns/infographic/a13568/> [2012.12.10.].

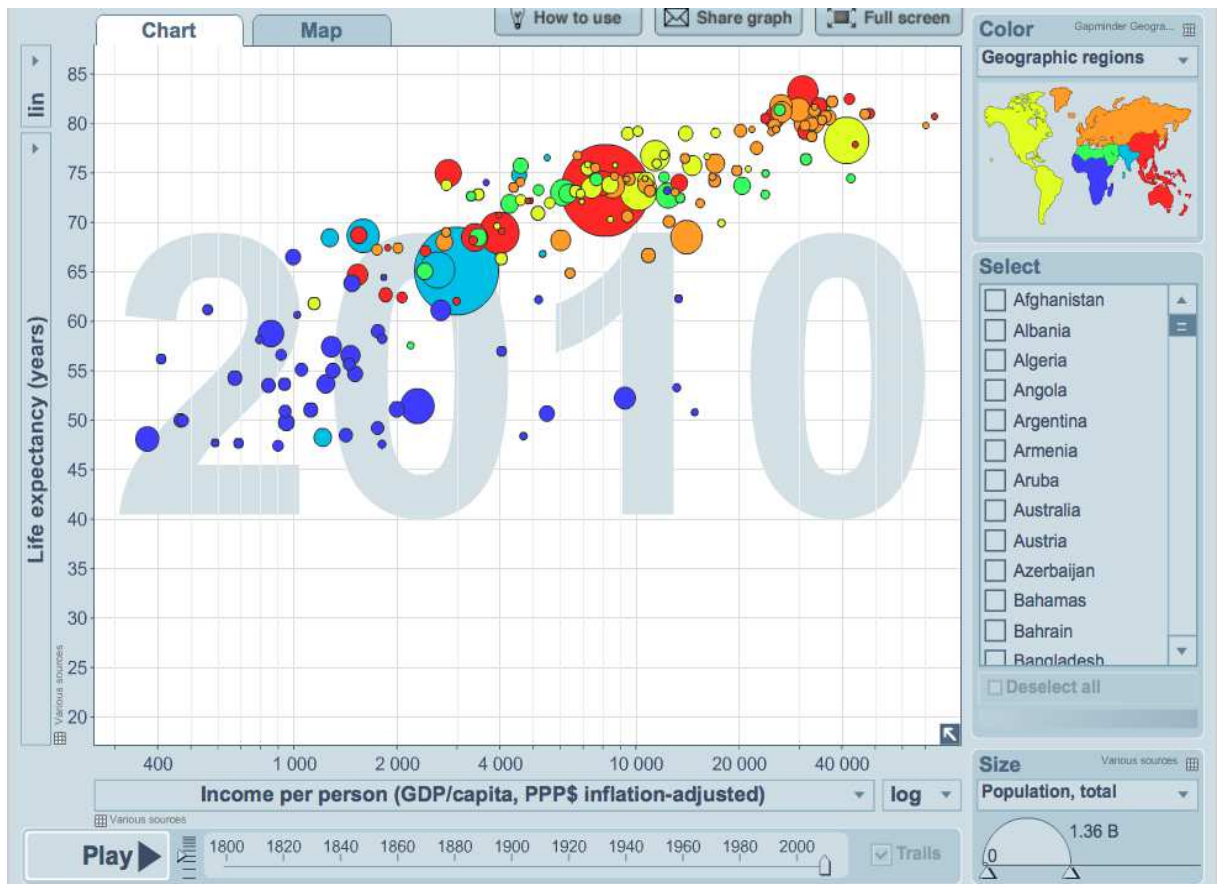
1. att. Viljams Plejfeirs (*William Playfair*). Eksporta un importa diagramma starp Dāniju un Norvēģiju no 1700. līdz 1780. gadam, 1786. gads (Tuftē 2001: 92).

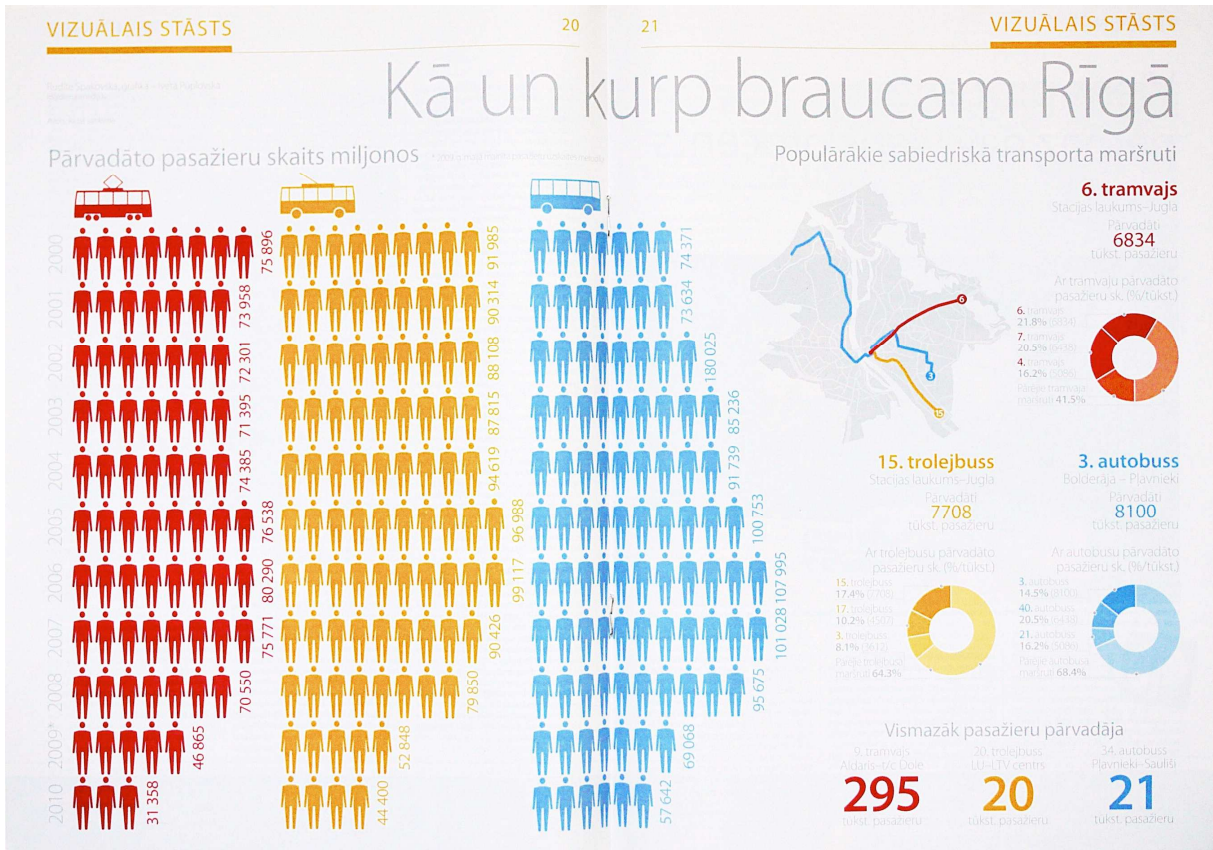
2. att. Džons Snovs (*John Snow*). Karte, kurā atzīmēti mēra upuru dzīvesvietas un koplietošanas ūdens avoti, 1754. gads (Tuftē 2001: 24).

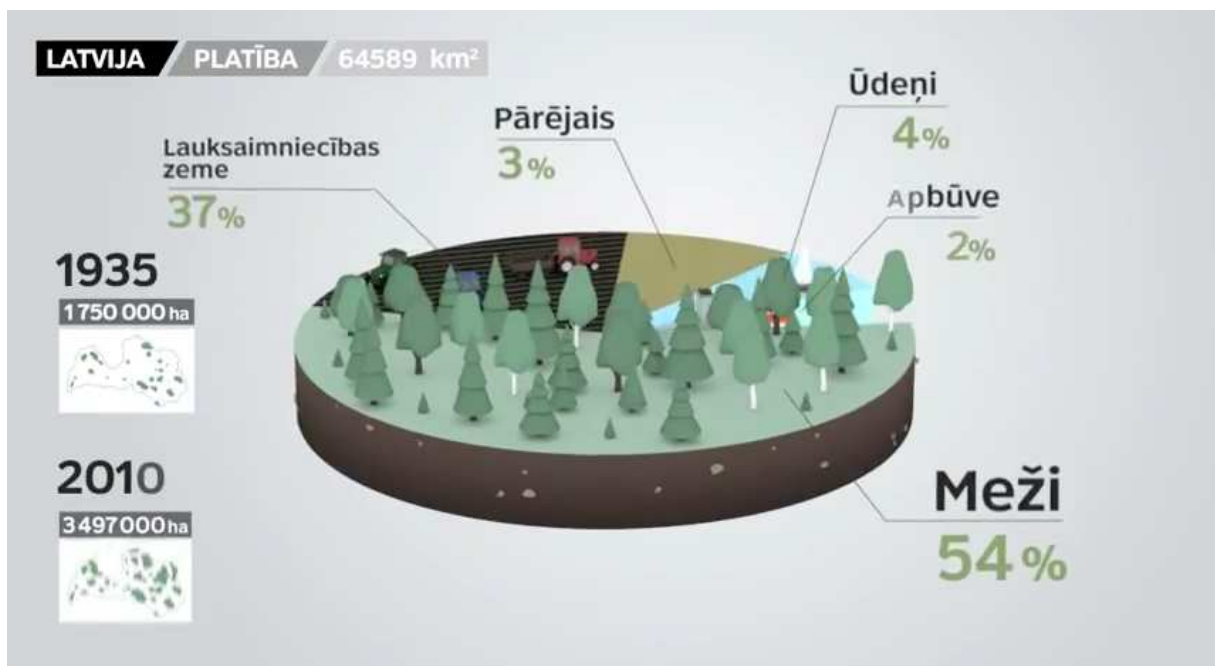
3. att. Florence Naitingeila (*Florence Nightingale*). Diagramma par nāves cēloņiem karaspēkā, 1856. gads (Allen 2010).

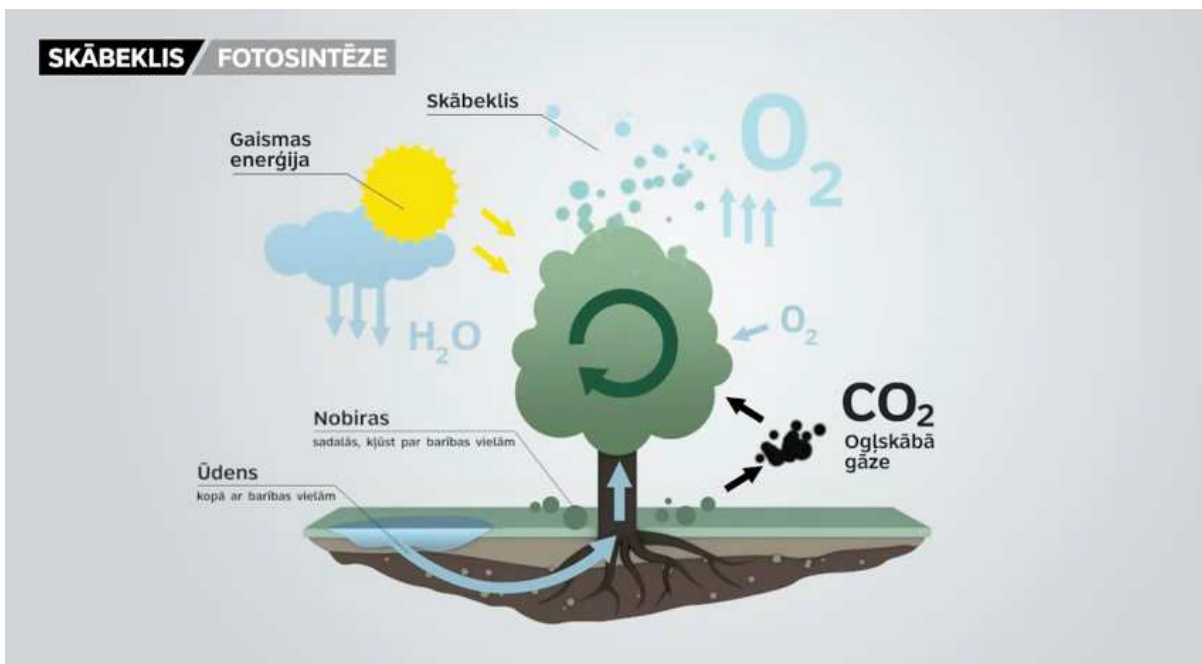
4. att. Hans Roslings. Izkļiedes diagramma, kas parāda likumsakarības starp gada ienākumiem un mūža garumu dažādās valstīs (Rosling 2012).

5. att. Infografika: Kā un kurp braucam Rīgā (žurnāls „Lietišķā Diena”, 08.02.2012.).

6. att. Kadrs no LVM videoanimācijas “Mežs cilvēkiem”.

7. att. Kadrs no LVM videoanimācijas “Mežs cilvēkiem”.